

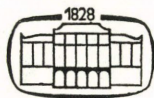
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

†PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LXIX. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1973

LXIX. ÉVF.

1973. MÁRCIUS

1. SZÁM

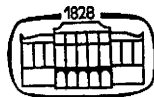
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

465. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1973

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF

TARTALOM

<i>Kiss Lajos</i> : Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából ..	1
<i>Imre Samu</i> : A Nyelvtudományi Intézet középtávú (1972—1975.) tudományos kutatási terve	15
<i>Deme László</i> : Morfológiai rendszerünk szinkrón mozgásához	20
<i>Zsilka János</i> : Transzformációs csoportok	31
<i>Hegyi György</i> : Az okhatározástól a helyhatározóig	39
<i>Nyomárkay István</i> : Érzelmi árnyalattal színezett mondatst jelentő igék az összetett mondatokban	47
<i>Fodor Katalin—Hajdú Mihály</i> : A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről	51
<i>Mizser Lajos</i> : Katonai ragadványnevek	69
Kiseb b közlemények. <i>H. Bottyányf y Éva</i> : Adalékok az Apor-kódex töredékeinek jelentés tanához	75
Szó- és szólásnag yaráz atok. <i>Bilint Sándor</i> : Bertalan kígyója. — <i>S. Hámosi Antónia</i> : Porhanyó, porhanyít. — <i>Kiss Jenő</i> : Seregély. — <i>Pais Dezső</i> : Tréfa, sőt 1511: „Poss. Treffaalmas”. — <i>Vásáry István</i> : Ondó	79
Nyelvművelés. <i>Kubinyi László</i> : Japán szavak írása a magyarban	92
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : XVI. századi magyar nyelvű céhiratok. — <i>Németh K. Bódog</i> : Szótörténeti adalékok	100
Nyelvjárá sok. <i>Németh Marietta</i> : Vác környékének becézőneveiről. — <i>Schram Ferenc</i> : Gutai szavak és élcek	113
Szemle. <i>B. Lőrinczy Éva</i> : Nyelvtudományi Dolgozatok	121
Különfélék. <i>Benkő Loránd</i> : Köszöntő a Finnugor Tanszék jubileumán	126
Levél szekrény	127

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémi ai Kiadó*: 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajesy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMI AI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMI AI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu

(1917-1990)

Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából*

1. A pátriárkai kort, több mint kilencvenegy évet megért Melich Jánost születésének hetvenedik, nyolcvanötödik és kilencvenedik évfordulóján, majd pedig halálakor avatott szakemberek méltatták, kiemelve munkásságának kivételes jelentőségét a hazai nyelvtudomány történetében. 1972-ben születésének századik évfordulója ad alkalmat arra, hogy végigkísérjük életpályáján, felidézzük egyéniségét, és számba vegyük, mit köszönhetünk neki, mivel gazdagította a magyar tudományt.

2. Melich János 1872. szeptember 16-án született Szarvason szüleinek a jelenlegi Eötvös Loránd utcában álló házában, amelynek 836 volt a helyrajzi száma. Édesapját Melich Mártonnak hívták, foglalkozása földműves (az evangélikus egyházi anyakönyv akkori nyelvhasználata szerint „földész”) volt. A *Melich* családnév, amely a 'Menyhért' jelentésű szlovák *Melichar* megcsonkításával keletkezett, szlovák származásról tanúskodik. Melich János kutatásai szerint ősei 1800 előtt jöttek a Nógrád megyei Málnapatakról Szarvasra,¹ tehát abban a mintegy háromszáz főnyi szlovák jobbágyból álló csoportban, amely kétszázötven évvel ezelőtt, 1722-ben báró Harruckern János György földesúr felhívására Abaújból, Zólyomból, Gömörből, Pest megyéből és Csabáról (a mai Békéscsabáról) érkezett a török hódoltság idején elnéptelenedett Szarvas újratelepítésére, még nem lehetettek ott. — Melich édesanyja, Molnár Judit ugyancsak szlovák anyanyelvű és evangélikus vallású volt. Tizenegy gyermeket szült, hatot nevelt föl. — A szülők éppúgy, mint gyermekeik a szlovákon kívül magyarul is tudtak. Ha azonban Melich János igazán bensőségesen, meghittén akart beszélni édesanyjával, felnőtt korában is a szlovák nyelvet használta. Kétnyelvűsége ellenére Melich János érzésben egyértelműen magyar volt, azzá nevelődött. E kérdésről 1947-ben így vélekedett: „mindenki olyan nemzetiségű, amilyennek vallja magát, amelyért áldozatokra kész.”

A családi hagyományok szerint Melich János édesapja összekülönbözött szüleiével, s elhagyva házukat mindössze egy kaszával, egy villával kezdett önálló életet. Előbb uradalmi cseléd volt, majd kisebb bérlő lett, végül pedig igénytelen-ségével és szorgalmával saját földet szerzett magának, tanyát épített, házat vett. Szerette volna, hogy János fia is gazdálkodó legyen. János azonban nagyon különbözött a vele egykorúaktól. A szórakozás nem érdekelte, még a lakodalmakban is valósággal bújt az emberek elől. Folyton képezte magát.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaságban 1972. december 5-én.

¹ Szarvas szlovák lakosságának nógrádiás jellegű nyelvjárásához l. ONDRUS, PAVEL, Stredoslovenské nárečia v Maďarskej ľudovej republike (Bratislava, 1956.) 6, 30—1, 197, 249—55.

Tanítói, Sziráczy János és Benka Pál felfigyeltek rá, és közbenjártak, hogy 1883 őszen a szülők írássák be Jánost a szarvasi evangélikus gimnázium első osztályába. E gimnázium kiválóan felkészítette az ifjú Melich Jánost későbbi feladataira. Különösen nagy hatással volt rá magyartanára, Zsilinszky Endre. Neki köszönhető, hogy később, az egyetemen Melich János a magyart választotta egyik szaktárgyául. De közben összeütközése támadt egy tanárával, aki nem méltányolta eléggé tudását. Az önérzetes Melich János megsértődött, a hatodik osztály végeztével elhagyta a szarvasi gimnáziumot, és a késmárki evangélikus liceumban fejezte be kitűnő eredménnyel középiskolai tanulmányait. Nevezetes szerepet töltött be a késmárki magyar önképzőkörben.

1891 szeptemberében Melich János a kolozsvári egyetemre iratkozott be magyar és német szakos bölcsészettan-hallgatónak. Érdeklődését magyar nyelvészeti professzora, Szinnyei József irányította a nyelvtudomány felé. Tőle sajátította el az újgrammatikusoknak pozitívista jellegű tanítását, amelynek végig követője maradt. Germanisztikai tudását Melitzl Hugó alapozta meg. Egyetemi tanulmányait idő előtt fejezte be. Az akkori nagy tanárhíány enyhítésére kiadott miniszteri rendelkezés folytán ugyanis 1894 februárjától júniusáig már a dévai állami főreáliskolában tanított.

1894 ősztől 1896 nyaráig, mintegy két éven át Melich Bécsben tartózkodott. Fontos, érlelő időszak volt ez Melich életében, amelyet mindeddig nem mért fel kellően a Melich-filológia. Melich volt tanáranak, SZINNYEI JÓZSEFnek ajánlására a Theresianum korrepetitoraként került Bécsbe, s nem tanulmányútra kiküldöttként, mint néhol olvasni. — Az 1746-ban jezsuitáktól megnyitott és 1749-ben Mária Teréziától alapítólevéllel ellátott Theresianum a Habsburg-birodalom legelőkelőbb, legexkluzívabb nevelőintézete volt, eleinte kizárólag nemesi ifjak számára. Bizonyos mértékben a cári Oroszország Carszkoje Szelő-i liceumára emlékeztetett, ahol Gyerzsavein tanította a serdülő Puskint. 1849-ben megszűnt a Theresianum nemesi jellege. Ettől kezdve főleg a Monarchia főtisztviselőinek utánpótlására szolgált. A Bécs IV. kerületében, Wiedenben (Favoritenstrasse 15.) emelkedő óriási épületéhez, amelyben jelenleg a Diplomáciai Akadémia van elhelyezve, nagy kert, lovaglőiskola és híres, 50 000 kötetes könyvtár (Bibliotheca Theresiana) is tartozott. A Theresianum oktatási rendje előbb a klasszikus gimnáziuménak felelt meg, de később — modern nyelveket és jogi tanulmányokat is felölve — akadémiai szintre emelkedett. A magyar közjogot és történelmet THALLÓCZY LAJOS adta elő. Az 1894—1895. tanévben, amikor Melich is a Theresianumban működött, a 178 alapítványi helynek mintegy ötödén, 36 alapítványi helyen tanult magyar növendék. Rajtuk kívül 31 fizető magyar növendéke volt az intézetnek. A Theresianumban mindenkor két magyar születésű s a magyar nyelvben tökéletes tanárt, nemkülönbén két ugyanilyen nevelőt (prefektust) alkalmaztak. A két magyar prefektus vagy korrepetitor egyike volt 1894-től 1896-ig Melich János. Az intézetben, amelynek nevelési eszményei között ott volt az uralkodóház iránti rendíthetetlen hűség és a Gesamtmonarchie érdekeinek odaadó szolgálata, nem lehetett jó Melich lelki közérzete. Minden alkalmat felhasználhatott arra, hogy a könyvtár csendjébe húzódjék vissza búvárkodni. THALLÓCZY LAJOS buzdítására — e jeles tudós, de furcsa ember a maga „bursikóz” módján kedvelte őt¹ — hamar felvehette a kapcsolatot a bécsi egyetem szlavisztikai tanszékével is, amely akkorra Európának talán leg-

¹ PAIS DEZSŐ közlése.

tekintélyesebb szlavisztikai központja lett.¹ Élén a nagy horvát tudós, VATROSLAV JAGIĆ állott. Ott munkálkodott a kiváló cseh szlavista, VÁCLAV VONDRÁK is. Abban a környezetben sajátította el Melich a szláv nyelvtudományt, ott ismerte meg a szlavisztikai szakirodalmat. Ott lett képzett szlavista.

Bécsnek Melich sokat köszönhetett. De mikor 1896-ban felszólították, hogy vagy a bécsi udvari könyvtárban, vagy a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában vállaljon állást, Melich nem habozott: a budapesti könyvtárt választotta, amelynek igazgatója, F e j é r p a t a k y L á s z l ó éppen olyan szlavistát keresett, aki a boszniai cirillbetűs írás (*bosànčica*) olvasásában is jártas. Ha beleképzeljük magunkat abba a légkörbe, amely a Theresianum falai között uralkodott, nem nehéz megértenünk, miért döntött Melich a budapesti munkahely javára.

1896. július 1-től a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának, mai nevén az Országos Széchényi Könyvtárnak lett a tisztviselője. Rövid ideig, 1896 októberétől 1897 februárjáig a budapesti evangélikus gimnáziumban is működött helyettes tanárként. 1901-ben a könyvtárban segédőrré léptették elő, majd egyre magasabbra emelkedett a ranglétrán egészen addig, hogy 1920-tól 1921-ig ő látta el az Országos Széchényi Könyvtár igazgatói tisztjét.

1897 és 1898 nyarán hazai kolostori könyvtárakban kutatott. Ekkor bukkant rá a Gyöngyösi Glosszákra. 1899 márciusától júniusáig nyelvészeti ismereteinek gyarapítása végett miniszteri kiküldetéssel Oroszországban tett tanulmányutat. Egy-egy hónapot töltött Varsóban, Szentpétervárt, Moszkvában és Kijevben, de járt Finnországban, Helsinkiben is. Egyetemi előadásokat hallgatott, egyebek között A. I. SZOBOLEVSZKIJ orosz nyelvtörténetét a szentpétervári egyetemen. Ezen kívül több olyan, oroszul *кpужок*-nak hívott tudományos összejövetelen is megfordult, ahol „keves számú ember jelenlétében teázgatás mellett folyt az eszmecsere.” — 1900 nyarán két héten át Vas megyében tanulmányozta a hazai szlovének (vendek) nyelvét és irodalmát. 1901 februárjától márciusáig Lipcsében volt kiküldetésben, ahol az újgrammatikus iskola egyik megalapítójának, AUGUST LESKIENNEK szlavisztikai előadásait hallgatta.

A budapesti egyetem, amelynek bölcsészettudományi karán 1896-ban a doktorátust megszerezte, 1901-ben habilitálta Melich Jánost „a magyar nyelvtudomány szófajtó részéből”. 1911-ben a szláv filológiai tanszék nyilvános rendkívüli tanára lett. SIMONYI ZSIGMONDNak 1919. évi halála után a megürült magyar nyelvtudományi tanszék vezetését ideiglenesen ő és GOMBOCZ ZOLTÁN közösen látta el az 1919—1920. és 1920—1921. tanévben. 1920-ban meghalt ASBÓTH OSZKÁR, a szláv filológia tanára is. MELICH-hel a magyar nyelvészeti tanszéket kívánták betölteni, ő azonban maga helyett GOMBOCZ ZOLTÁNT ajánlotta, aki a kolozsvári egyetemen volt a magyar nyelvészet professzora. Melichet A s b ó t h üresen maradt tanszékére, a szláv filológia tanárává nevezték ki 1921. június 27-én. A szláv tanszékét húsz éven át, 1941-ig vezette. Ezzel kapcsolatosan az Országos Középiskolai Tanárvizsgáló Bizottság alelnöke és a Magyar Középiskolai Tanárképző Intézet

¹ Vö. JAGODITSCH, R., Die Lehrkanzel für slavische Philologie an der Universität Wien 1849—1949 (Wiener Slavistisches Jahrbuch I [1950.], 1—52). — A K o p i t a r tól és M i k l o s i c h tól alapított bécsi szlavisztikai iskola kiváltképpen az ógyházi szláv nyelv elmélyült vizsgálatában, a legrégebb nyelvemlékek filológiai feltárásában és — az egyes szláv nyelvek kutatásán túl — az összehasonlító szláv nyelvészetben látta feladatát.

igazgatóhelyettese is volt. Az 1935—1936. tanévben Melich viselte a Bölcsészettudományi Kar dékáni tisztségét. 1941-ben tanszékéről váratlanul lemondott. Utódjául *Kniezsa Istvánt* hívták meg.

Melich egyetemi magántanári, majd tanári működését az jellemezte, hogy főleg a tudományos kutatás módszereit lehetett tőle kitűnően elsajátítani. Tanítványai, hallgatói között hosszabb-rövidebb ideig ott voltak Balezky Emil, Bárczi Géza, Fludorovits Jolán, Gáldi László, Hadrovics László, Kniezsa István, Kovalovszky Miklós, Laziczius Gyula („Bevezetés a fonológiába” című munkáját 1932-ben „Melich tanár úrnak” ajánlotta), Lovas Rózsa, Márkus Mihály, Mikesy Sándor, Szabó Dénes, Sziklay László, Tamás Lajos, Tompa József, Úrhegyi Emilia és mások. Magántanári tevékenységére Melich így emlékezett vissza 1942-ben: „Húsz éven át — ennyi ideig voltam magántanár — minden félévben tartottam előadásokat, amelyek jövevényszavakról, szófejtésekről, tulajdonnevekről, helyesírásról, szótárakról, nyelvemlékekről, néha egy-egy nyelvemlékről szóltak.” A szlavisztika tanáraként három állandó jellegű kollégiumot tartott: szláv népek és nyelvek, ógyházi szláv nyelv, szlovák (Melich nyelvhasználatában »tót«) irodalomtörténet. Az 1927—1928. tanévben, amikor *Gombocz Zoltán* a berlini egyetemen volt vendégprofesszor, a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán Melich adta elő a magyar nyelvészeti kollégiumokat is. Előadásait gyakran szakította meg érdekes kitérőkkel. Tanítványainak sorsát figyelemmel kísérte, életútjukat — lehetőségeihez képest — egyengette. A mester öröme töltötte el, amikor 1940. május 6-án osztályelnöki minőségében üdvözlő beszédet intézhetett volt tanítványához, *Kniezsa István* levelező taghoz székfoglalója alkalmából.

A Magyar Tudományos Akadémia harmincéves korában, 1902-ben választotta levelező tagjai sorába. Rendes tag 1920-ban lett. 1933-tól 1946-ig igazgató tag, 1935-től 1943-ig pedig a Nyelv- és Széptudományi Osztály elnöke volt. 1943-ban, *Szinnyei József* halálát követően őt bízták meg a Magyar Tudományos Akadémia főkönyvtárnoki, azaz könyvtárigazgatói munkakörével. Ilyen minőségében sokat tett azért, hogy a Budapesti szívében, rendkívül veszélyeztetett helyen levő akadémiai könyvtár könyv-, kézirat- stb. állománya a lehető legkisebb károsodással vészelve át a bombázások, ostrom apokaliptikus idejét. Főkönyvtárnoki megbízatásáról Melich 1948-ban mondott le. 1949-ben a Magyar Tudományos Akadémia tanácskozó tagja lett. 1952-ben a Tudományos Minősítő Bizottság a nyelvészeti tudományok doktorává nyilvánította.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak Melich már a megalakulásakor, 1904-ben választmányi tagja lett. 1915-ben titkárrá, 1922-ben alelnökké választották. 1915-től 1942-ig bezárólag részt vett a Társaság folyóiratának, a Magyar Nyelvnek szerkesztésében, illetőleg ügyeinek intézésében is. A folyóirat tudományos tekintélyének megalapozásához és fenntartásához jelentős mértékben járult hozzá rövidebb-hosszabb közleményeinek százaival, amelyek részint saját neve alatt, részint pedig *Kemenes Pál*, *K. P.*, *Melegdi János* és *M. J.* jegy alatt a folyóirat lapjain jelentek meg.

Melich János a harmincas években ért fel pályája csúcsára. Tiszteleti tagságokkal, érdemrendekkel stb. tüntették ki. 1930-ban az akkor alapított *Corvin-koszorú*, 1939-ben pedig a *Corvin-lánc* tulajdonosa lett. Szülővárosa, *Szarvas* 1939-ben díszpolgárává választotta. A város egyik utcája, és pedig a város tengelyét alkotó *Szabadság* utat a *Gárdonyi Géza* utcával összekötő *Dr. Melich János* utca ma is az ő nevét viseli. *Szarvas Város Tanácsa* V. B.

Művelődésügyi Osztálya és a Hazafias Népfront Városi Bizottsága Melich János születésének századik évfordulója alkalmából 1972. október 26-án a Városi Tanács nagy tanácstermében centenáriumi emlékünnepséget rendezett.

A negyvenes évek közepén Melich jóformán teljesen visszahúzódott minden nyilvános szereplés elől. A folyóiratokat sem kereste meg dolgozataival. Publikálási kedve azonban az ötvenes évek második felében visszatért. Hasznára volt ez neki magának is, és a magyar nyelvtudománynak is. Nyolcvanötödik születésnapja alkalmából, 1957-ben a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsától — mintegy egész munkásságának elismeréséül — megkapta A Munka Vörös Zászló Érdemrendjét, a legmagasabb magyar kitüntetést, amelynek nevében a *munka* szó szerepel. Ő valóban rászolgált a munka kitüntetésére. Ezt követőleg látott napvilágot utolsó kötete, a *Dolgozatok II.* Röviddel a *Dolgozatok II.* megjelenése után, 1963. november 20-án Melich János Budapesten elhunyt.

3. Mindannak ismeretében, amit a családi hagyomány Melich szüleiről, különösen pedig édesapjáról megőrzött, nem lehet meglepő számunkra, hogy még országos hírvé tudósként is olyan puritán egyszerűséggel, takarékosan, pontos időbeosztással élt, olyan ernyedetlen szorgalommal végezte nap nap után tudományos és hivatali teendőit, mint ahogyan szarvasi ősei éltek és végezték a paraszti munkát. Reggel négy órakor vagy fél ötkor kelt fel, s hamarosan íróasztalához ült. Mire nyolc órakor megkezdte előadását az egyetemen, aznapi tudományos penzumának jó részét már maga mögött tudta. Nulla dies sine linea! Előadása befejeztével, tíz órától fél tizenkettőig főleg a Tanárvizsgáló Bizottság és a Tanárképző Intézet ügyeivel foglalkozott. Pedáns hivatalnokként kezelte az aktákat, szinte örömet lelte az ügyintézésben. Legkésebb fél egykor hazaindult ebédelni Baross utcai lakásába, illetőleg — 1928-tól kezdve — Család (az 1950-es évek közepétől: Reguly Antal) utcai házába. Ebéd után ismét munkához látott, s este nyolc óra körül, vacsora után nyugovóra tért. A munkanapoknak ebbe az állandó ritmusába csupán keddenként hozott változatosságot a nyelvészek asztaltársaságának, a *Budenz* alapította »kruzsok«-nak a felkeresése, meg nyaranta a mátrafüredi nyaralójában való, munkával összekapcsolt üdülés. Szinte zsarnoki módon sajátította ki Melich János hosszú életének úgyszólván valamennyi óráját a nyelvtudomány. Szabó Dezső, „Az elsodort falu” írója közel járt az igazsághoz, amikor Melich Jánost, akit „lelkiismeretes és kitűnő szaktudású” tanárának tartott, önéletírásában a következő szavakkal jellemezte: „Széles készségséggel, sok friss meglátással, és eleven, megfogó erővel adott elő . . . De . . . csak csupán nyelvész volt, mintegy szerzetese a nyelvészettnek, és azonkívül világ, ideák, problémák nem léteztek számára.” Melich, a nyelvészet szerzetese azonban a legkevésbé sem fájlalta, hogy élete teljesen a nyelvtudományé volt. Igáját édesnek, terhét könnyűnek találta.

Szigorú életrendje kiegészítéseképpen szólnunk kell arról, hogy Melich gazdag nyelvészeti magánkönyvtárral rendelkezett, amelynek mintegy 4500 kötetét példásan rendben tartotta, gondosan bekötetve még a különnyomatokat is. Ez lehetővé tette, hogy a hét bármely napján, a nap bármely órájában utána nézhessen egy-egy adatnak, s ne hagyja ötleteit kihűlni. A könyvek gyűjtését elsőséves egyetemi hallgató korában, Kolozsvárt kezdte el az 1891—1892. tanévben. Megkapta professzorának, SZINNYEI JÓZSEFnek három dolgozatát, közte „A nyelvtudományról és néhány más tudományhoz való viszonyáról” és „A magyar nyelv rokonai” címűt. Megszerezte SIMONYI ZSIGMONDnak

1889-ben megjelent könyvét, „A magyar nyelv”-et, majd B. DELBRÜCK „Einleitung in das Sprachstudium”-át. 1892-ben egy budapesti könyvkereskedőtől 105 forintért megvette az 1891. november 30-án meghalt Hunfalvy Pálnak hozzája került könyvtárából a Magyar Nyelvőr I—XX. és a Nyelvtudományi Közlemények I—XXI. kötetét. Külföldi útjairól is minden biznnyal értékes könyvzsákmánnyal tért haza. Nagyon is érthető tehát, hogy könyvtárától, amelynek valamennyi kötetéhez személyes kapcsolat fűzte, amelynek minden kötete gyarapította valamivel tudását, oly fájdalmasan vált meg élete alkonyán. 1959-ben a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem vásárolta meg 216 000 forintért Melich János könyveit, amelyek jelenleg az egyetem központi épületében a Szláv Nyelvtudományi Tanszéknek Melich János domborművű arcképével díszített tanári szobájában mint együtt tartott „Melich Könyvtár” szolgálják a kutatókat. A könyveknek Melich Jánostól való átvétele 1959 őszén három napon át folyt. Amikor a teherautóra felrakták az utolsó könyvet, Melich János elvesztette erejét és összeeszküklött. Orvos hozta vissza az életbe. Bár, igazában véve, az a négy esztendő, amely még megadatott neki, nem annyira élet volt, hanem inkább tengődés, csendes elmúlás. Már csak egy rövid „Epilógus” telt tőle, amelyben 1960. augusztus 25-én elbúcsúzott kedvelt Anonymusától. Könyvei nélkül tétlenségre volt kárhozhatóva, s a tétlenség egyenlő volt számára az enyészettel.

4. Ha Melich János helyét a magyar nyelvtudomány történetében ki akarjuk jelölni, azt mondhatjuk, hogy a Simonyi Zsigmondot követő nemzedéknek ő volt a legtermékenyebb, legnagyobb hatású magyar nyelvtörténész. Munkássága felölelte a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak szinte valamennyi körét, s ösztönzéseket adott híveinek és ellenfeleinek egyaránt. A nyelvtörténeti gondolatnak sok évtizeden át valósággal megtestesítője volt ahhoz hasonlóan, ahogyan — mutatis mutandis — Révai Miklós volt a maga idejében. A Révai Miklós emlékezetének szentelt tanulmányában Melich ezeket írta: „Révai feltétlenül kiérdemelte az utókortól, hogy nevét . . . a nyelvtudomány történetében azok közt említsük, a kik nyelvi tényekre a történeti módszert legelőször legkiterjedtebben alkalmazták, s a kiknek a chronologiai sorrendben tárgyalt nyelvi jelenségekről történeti felfogásuk volt.” A szellemi ősként tisztelt Révai Miklósnak szólt a GOMBOCZ ZOLTÁNNAL együtt alkotott Magyar Etymologiai Szótár ajánlása: „Joanni Nicolao Révai sacrum.”

Révai idejében a Halotti Beszéd számított a magyar nyelvtörténet legrégebbi emlékének. Azonban a Magyar Nyelvtörténeti Szótár, amelynek kötetei Melich János egyetemi tanulmányainak éveiben, 1891-től 1893-ig láttak napvilágot, megnövelte az érdeklődést a NySz.-ban kevésbé hasznosított vagy teljességgel kiaknázatlan középkori nyelvemlékek, úgymint a glosszák, szójegyzékek, idegen nyelvű szövegekben levő magyar szórványok iránt, s 1895-ben SZAMOTA ISTVÁN, a szórványemlékek páratlan szorgalmú gyűjtője a következő értekezést tette közzé: „A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebbi hiteles és egykorú emléke”. Ezeknek az éveknek a nyelvtörténet iránti lelkesedésétől fogott lángot az ifjú Melich János, és élete végéig sem szűnt meg lobogni.

Elsőnek az a dolgozata jelent meg nyomtatásban, amelyet 1893-ban, másodéves egyetemi hallgató korában írt a FINÁLY HENRIKTŐL kiadott Besztercei Szójegyzékről. Magabiztosan helyesbítette benne FINÁLYNAK, az akkor már hatvannégy éves, tekintélyes kolozsvári tudósnek nem egy tévedését. Egyebek között rámutatott arra, hogy a BesztSzj. „afficia: *zabu*” adatában

nem a *gyalu*, hanem a *szalu* 'vágó, hornyoló, völgyelő fejsze' rejlik. (Csak sajnálhatjuk, hogy a TESz. a *gyalu* szócikkében nem MELICHnek, hanem FINÁLYnak adott igazat.)

Régi szótáraink, glosszáink és egyéb nyelvelmékeink közzétételében Melich maga is tevékenyen részt vett. Az ő nevéhez fűződik a Gyöngyösi Szótártöredéknek, a Brassói Szótártöredéknek, SZIKSZAI FABRICIUS 1590. évi szójegyzékének, CALEPINUS 1585. évi szótárának, továbbá a két legrégebb magyar nyelvű nyomtatványnak: Christoph Hagendorff német, lengyel és magyar értelmezéssel ellátott latin nyelvtanának, valamint Sebald Heyden német, lengyel és magyar értelmezéssel ellátott latin beszélgetéseinek a kiadása. A Gyöngyösi Glosszákat meg éppenséggel Melich fedezte fel a gyöngyösi ferences kolostor könyvtárában akkor, amikor ott a Gyöngyösi Szótártöredék szerzői után kutatott. E glosszákat Melich tette közzé is.

Mindez kiváló előkészület volt ahhoz, hogy Melich megírja a magyar szótáriródalom történetét. E két részesre tervezett monográfiának Melich csupán az első felét készítette el, és pedig a legrégebb szójegyzékektől PÁPAI PÁRIZ szótáráig bezárólag.¹ A magyar szótárirás történeti fejlődésének meg-rajzolásában Melich jól kamatoztatta széles körű lexikológiai, bibliográfiai és művelődéstörténeti ismereteit. (Melich szótártörténetét ötven évvel később GÁLDI LÁSZLÓ folytatta „A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” című munkájával.)

A nyelvelmékekkel való foglalkozás átvezette Melichet a helyesírás kérdéseihez is, s megérlette benne azt a meggyőződést, hogy régi emlékeinkben „n a g y j á b a n m i n d e n t ú g y k e l l o l v a s n i, a h o g y í r v a v a n”. Latin betűs helyesírásunk eredetével kapcsolatban a „Szlav jövevény-szavaink”-ban azt tartotta, hogy „a magyar népet a kereszténységnek, a latin betűs írásnak a dunántúli, pannóniai szlovének térítették meg”, s hogy a helyesírásunkban fellelhető „román nyelvi: francia és olasz hatás . . . mind a XI. századnál későbbi”. Évtizedek múltán visszatérve erre a tárgyra, a Tihanyi Alapítólevél vizsgálata alapján módosította véleményét, s helyesírásunk kezdeteit franciaországi ejtésű latin gyakorlatra vezette vissza.

Értékes részeredményekkel gazdagította Melich a magyar történeti hang- és alaktant „A tővégi magánhangzókról”, „Adatok a történeti magyar nyelvtanhoz”, „Egy fejezet a történeti magyar hangtanból”, „A magyar tárgyas igeragozás. (Alaktani fejtegetés)” című és több más dolgozatában. Igaz, hogy a tárgyas igeragozás kialakulását az újabb kutatók némileg más-képpen magyarázzák, mint Melich. Mégis kívánatos rámutatnunk itt is Melich e tárgyú értekezése summázatának egy részletére, mert jól rávilágít vizsgálati módszerére, eljárására, nyelvészeti elveire: „Meggyőződésem, hogy sikerült bebizonyítanom, hogy a magyar tárgyas igeragozás és a birtokos személy-ragozás azonos eredetű. Egykor a kettő közt semmi különbség sem volt. A mai különbségek nyelvtörténeti fejlődés eredményei. Külön kiemelem, hogy bizonyításomban s o h a s e i n d u l t a m k i o l y a n v á l t o z á s o k b ó l, a m e l y e k m e g t ö r t é n h e t t e k, h a n e m c s a k i s o l y a n o k b ó l, a m e l y e k t é n y l e g m e g t ö r t é n t e k. Bizonyításomat ezzel tapasztalati: positiv alapra fektettem.”

¹ E tárgyú magántanári kollégiumát mint egyetemi hallgató — aki akkoriban a nyelvésztől meglehetősen távol álltam — nemcsak felvettem, hanem többször meg is hallgattam. Előadásának különleges pátozsa most is visszacseng bennem. — PAIS DEZSŐ.

5. A német nyelvből átvett magyar szavakkal a múlt század utolsó évtizedeiben Szarvas Gábor foglalkozott legtöbbit, és nyelvészeink tőle várták, hogy összeállítsa német jövevényszavainknak lehetőleg teljes sorozatát. Szarvas Gábornak azonban súlyos szembaja miatt munkaképessége lényegesen csökkent, s így a német jövevényszók feldolgozásához fűzött várakozást nem tudta beváltani. Német jövevényszavaink mégsem maradtak gazdátlanul: feldolgozásukra a huszonnégy éves Melich János vállalkozott. 1895-ben közzétett „Német vendégszók” című nagyobb dolgozatában így foglalta össze feladatát és kutatási eredményeit: „A magyar szókincs különböző eredetű vendégszavai ki vannak mutatva, csak a német vendégszókra nem akadt a maga munkása. A német vendégszók kimutatására vállalkozik e dolgozat, s végeredményül azt hozza ki, hogy ezeknek a száma fölér a Miklosich-kimutatta szlávokéval. E nagy számból már eleve is az következtethető, hogy a német hatás ép olyan nagy s talán ép olyan régi volt nyelvünkre, mint a szláv.” Melichnek ez a dolgozata lényegében még azzal a módszerrel készült, amellyel Miklosichnak „Die slavischen Elemente im Magyarischen” című összeállítására. Egy-egy kissé részletesebben kidolgozott szócikk (*bakter, bitang, mángorol, pendely, zsellér* stb.) azonban már meghaladta a Miklosich-féle szójegyzék szerű összeállítás arányait, és — ha elemi fokon is — település- és nyelvjárástörténeti megállapításokat is tartalmazott, s tekintettel volt az átvétel helyére és idejére, az átvevő nyelvben való fejlődés bizonyos részleteire stb. Meg-megcsillantak benne Melich legfőbb tudói erényei, amelyek később bontakoztak ki teljességükben: a nyelvtörténet forrásainak lehető leggondosabb kiaknázása, a korábbi nézetek lelkiismeretes bírálata és ragyogó ötletesség, hipotéziseket termő fantázia. 1897-ben Melich saját jegyzeteivel látta el az időközben elhunyt Szarvas Gábornak német jövevényszavainkat tárgyaló munkáját, és gondozta közzétételét. 1900-ban a germanista LUMTZERrel társulva ismét összefoglalta német jövevényszavainkat „Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ungarischen Sprachschatzes” címmel. E feldolgozásban a helynevekkel foglalkozó, rövidebb részt LUMTZER, a közneveknek szentelt, terjedelmesebb részt pedig MELICH írta. A „Német vendégszók”-hoz viszonyítva az új munka jelentett ugyan némi előrehaladást, de meg sem közelítette Melich néhány évvel később készült munkájának, a „Szláv jövevényszavaink”-nak színvonalát. Ennek ellenére ma is használnunk kell, mert még mindig nincs helyette újabb és korszerűbb összefoglaló feldolgozás.¹

Német jövevényszavaink rétege később is kedves kutatási területe maradt Melichnek. Ötven lapos tanulmányban igyekezett tisztázni azt a kérdést, „Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai?” Még a röviddel halála előtt napvilágot látott Dolgozatok II.-ben is találunk németből származtatott neveket, szavakat (*Fátra, szoba, semling*).

6. Annak, hogy a magyar és német szakos Melich János már kolozsvári egyetemi hallgató korában kedvet kapott szlavisztikai kérdések vizsgálatához is, kettős oka lehetett. Az egyik az ő hazulról, Szarvasról hozott szlovák nyelvismeretében kereshető. A másik meg abban, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszórétege azoknak az éveknek egyik legvitatottabb problémaköre volt. Asbóth Oszkár, a budapesti egyetem szlavista professzora ugyanis akkortájt vonta vissza korábbi elméletét, amely szerint a magyar nyelv

¹ E füzet nyomdai munkálatai idején látott napvilágot GUDRUN KOBILAROV-GÖTZE „Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache” című doktori értekezése (Wiesbaden, 1972. 571 l.).

keresztény terminológiájának szláv elemei a csehből valók, helyesebben: cseh közvetítésű óegyházi szláv eredetűek. A s b ó t h új tétele értelmében a magyar szókincs szláv elemeinek túlnyomó többsége, legrégebbi rétege pedig teljes egészében e g y szláv nyelvből származik, amelyet egykor a Duna—Tisza vidékén beszéltek, s amely nagyon közel állt az óegyházi szlávhoz, tehát bolgár jellegű volt.

Legelső szlavisztikai vonatkozású írásában Melich a magyar *tézsola* eredetét fejtette meg. Ekkor harmadéves egyetemi hallgató volt. Szlavisztikai erudíciója még hiányzott, de imponálóan biztos volt az intuíciója. Az 1895-ben, bécsi tartózkodása idején írott „Szláv szavainkról” című közleménye viszont már alapos szlavisztikai tájékozottságra vall. Nagyobb feladatra azonban Melich még nem vállalkozott. „A szláv jövevények teljes kimutatására — írta — senki sem hivatottabb nyelvészeink közt Ásbóthnál.”

Külföldi útjairól hazatérve Melich már másképpen vélekedett. Nagyszabású monográfiába fogott, amelyben a magyar nyelv szláv elemeinek teljes problematikáját fel akarta dolgozni a következő tagolással: „a) A kérdés története; β) Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevénytiszavai; γ) Szláv jövevénytiszavaink hangtana; δ) Szláv jövevénytiszavaink abc sorrendben, kiegészítve a magyar eredetű szláv szavakkal; ε) Szláv jövevénytiszavaink s szláv eredetű helyneveink kapcsolata.” A hatalmas műnek csupán két része készült el, és pedig „Szláv jövevénytiszavaink” főcím alatt „Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevénytiszavai”, valamint „A magyar nyelv keresztény terminológiája” alcímmel. Legfontosabb eredménye az a felismerés, „hogy a magyar nyelv régi s közkeletű szláv eredetű jövevénytiszavai nem egy nyelvből valók, hanem a jövevénytiszók között átvételi rétegek vannak.” Több rétegből tevődött össze a magyar nyelv keresztény terminológiájának szláv eredetű része is. Vannak benne olyan kifejezések, amelyek csak a keleti, görög szertartású szlávoknak (bolgároknak, szerbeknek stb.) a nyelvéből származhatnak (pl. *kereszt* 'Kreuz'), a többség azonban csak nyugati, latin szertartású szlávoknak (horvátoknak, szlovéneknek, cseheknek, szlovákoknak stb.) a nyelvéből eredhet (pl. *apáca*, *bérmál*, *dusnok*). Fontos módszerbeli újítása volt Melichnek a szóföldrajzi elv, amelyet a „Szláv jövevénytiszavaink”-ban széleskörűen értékesített. Megítélesem szerint a „Szláv jövevénytiszavaink” az ő leggazdagabb tartalmú, legmaradandóbb munkája.

A magyar nyelv szláv elemein és a szlávtság magyar elemein, így például a szülővárosában, Szarvason beszélt — mint fentebb jeleztük — „nógrádias” szlovák nyelvjárásnak magyar jövevénytiszavain kívül Melichet egyéb szlavisztikai kérdések is foglalkoztatták. Kimutatta például azt, hogy a szlovák *osoh* 'haszon' a bolgár-törökök nyelvéből való. Egy csupán német nyelven közzétett munkájában a szláv nyelvekbe idegen nyelvekből került folyónevek nyelvtani nemét vizsgálta meg, s arra a következtetésre jutott, hogy e folyónevek nyelvtani neme nem a szláv *voda* 'víz' és *rěka* 'folyó' neme szerint alakul, hanem a folyónév szóvége alapján, amely mindig a saját nyelvi köznevek végződése és neme után igazodik.

Melich szlavisztikai érdeklődésének középpontjában azonban nem efféle problémák, hanem magyar vonatkozású, hungarocentrikus szlavisztikai kérdések állottak.

7. A latinból és az újlatin nyelvekből származó jövevénytiszavaink vizsgálatából Melich ugyancsak kivette részét. Ilyen tárgyú dolgozatai közül kiemelkedik a „Latin jövevénytiszavaink végződésének alakulásmódjáról” és

„A magyar nyelv ófrancia jövevényszavai” című. Már a „Szláv jövevény-szavaink”-ban a franciából valónak magyarázta a *Lajos* keresztnévet, amely nálunk Nagy Lajos halála után terjedt el. Összefoglaló tanulmányában egy csoport szavunkról és tulajdonnevünkről mutatta ki azok ófrancia eredetét. E szavak és tulajdonnevek a következők voltak: *botos, csemelet, kilincs, Lajos, lakat, mester, Párizs, tárgy*. Felvetette, de kétségtelennek nem tartotta a *bárd, bordély* és *mustár* ófrancia származását is.

8. Melichben korán, már 1895-ben felmerült egy magyar etimológiai szótár eszméje. KLUGE német etimológiai szótárának 1894. évi, ötödik kiadásáról írott recenzióját e szavakkal zárta: „vajha nálunk is találkozánk egy Kluge, a ki, ha nem is az összes szókincsről, de legalább az irodalmi nyelv szavairól az eddig tett kutatások eredményeként meg csinálná a mi etymologiai szótárunkat. Bizonyos tekintetben csak összegezni kellene az eddig elért eredményeket, mert nyelvünk idegen és ős szókincse nagyobbára ki van mutatva.” Mint láthatjuk, akkor még nem sejtette, hogy a megalkotandó magyar etimológiai szótár munkálataiban egykor az övé lesz az orosz-lánrész. Nem becsülte fel reálisan egy ilyen vállalkozás nehézségeit, buktatóit sem. 1905-ben a Magyar Tudományos Akadémia pályatétele alapján GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS kapott megbízást a magyar etimológiai ismeretanyag korszerű szintézisének elkészítésére. Az akadémiai pályatétel az eddig megállapított szófejtések szabatos és kritikai összeállítását kívánta meg afféle típusú és terjedelmű kézikönyv formájában, amilyen KLUGE német etimológiai szótára. GOMBOCZ és MELICH azonban mind mennyiségi, mind minőségi téren eleve jóval többet vállalt magára, mint szorosan vett kötelességük lett volna. Fel szándékozták venni szótárukba a közneveken kívül a tulajdonnevek jelentős részét is, és pedig azokat, a) amelyeknek biztos vagy biztosnak látszó etimonjuk van, b) amelyek a magyar hangtörténet szempontjából fontosak (pl. *Lajos, Kolozsvár, Temes, Maros*), c) amelyeknek helyes hangtörténeti megfejtésével fontos történeti vagy művelődéstörténeti kérdések kapcsolatosak (pl. *Erdély, Buda, Pest, Bécs* stb.). A tulajdonneveknek címszóvá tétele nagymértékben növelte a szótár informatív értékét, de ugyanakkor súlyos terhet is rakott a két szerzőre. Ezt az önként vállalt terhet a szerzők még tovább súlyosbították azért, hogy fel kívánták ölelni a teljes magyar szókészletet, azaz a köznyelv szókészletén kívül a tájszavakat is, kiterjeszkedtek a címszók és származékaik hang- és jelentésfejlődésének egész menetére, első előfordulásuk időpontjára, etimológiai kapcsolataik szinte valamennyi részletére, a teljes etimológiai irodalom kritikai áttekintésére. S mindezt az óriási feladatot olyan kivételesen magas színvonalon valószínűsítették meg, hogy munkájuknak azóta is alig akad párja a világ etimológiai szótáriródmánának teljesítményei között. Pontosság, megbízhatóság az adatok közlésében; bölcs józanság, higgadtság az egymásnak ellentmondó vélemények taglalásában; hatalmas, lenyűgöző tudásanyagnak hivalkodás nélküli előadása: ez jellemzi az EtSz. szinte minden egyes szócikkét. Gombocz és Melich tudományos gondolkodásmódja, kutatási tárgyköre nagyszerűen egészítette ki egymást. A szócikkek megírását rendezte MELICH, megszerkesztésüket, kialakításukat pedig GOMBOCZ végezte. Kettejük gyümölcsöző együttműködéséből olyan mű született, amely azóta is mércéje minden etimológiai vizsgálatnak Magyarországon.

Különböző okok folytán az EtSz., amelynek első füzeté 1914-ben jelent meg, 1944-ben a XVII. füzettel a *geburnus* címszónál félbeszakadt. Az okok között voltak objektívek: két világháború, gazdasági nehézségek, Gombocz

Zoltánnak 1935-ben bekövetkezett halála. A legfőbb ok azonban magában Melich Jánosban rejlett. Ő ugyanis, akit egyre jobban hatalmába kerített a teljességre, tökéletességre való törekvés látszólag abszolút tudományos elve, elveszítette arányérzékét, s nem volt képes könyörtelenül kiostálni anyagából a kevésbé fontosat, a nélkülözhetőt. Ezért maradt az EtSz. torzó. Igaz, tiszteletet parancsoló, monumentális torzó. 1959-ben Melich a következőképpen nyilatkozott erről: „Vannak . . . letört reményeim. Az Etymológiai Szótárt nem sikerült nem hogy befejeznem, de nyomtatásban a *ge-* kezdetű szavakon, tulajdonneveken túl tovább vinnem. Kifogytam az időből, a testi erőből. A nyelvtudomány terén is vannak csonka művek, melyeket szerzőik — elhalálozásuk miatt — nem folytathattak. Ilyen BERNEKER »Slavisches Etymologisches Wörterbuch«-ja 1908—1913. I., II. 1. füz. *A—Mi* [o: *Mo*] közepéig jelent meg, s ilyen GEBAUER két műve; az egyik a »Historická mluvnice jazyka českého [o: českeho]«, amelyből a II. kötet nem készült el, a másik [a] »Slovník staročeský«, amelyből az *A—N* jelent meg. A nyelvtudománynak ez nagy kárára, de ami megjelent, nagy hasznára van.”

9. A névtudományt, és pedig a személy- és helynévkutatást egyaránt Melich János emelte Magyarországon műkedvelői fokról tudományos színvonalra. Legkorábbi ilyen tárgyú közleményét 1895-ben írta, s azt mutatta ki benne, hogy a szerb-horvát *Folnegović* családnévnek töve a magyar *folnagy*-ból származik. A „Szláv jövevényszavaink”-ban főleg keresztény eredetű személyneveinket vette vizsgálat alá, és bebizonyította róluk, hogy úgyszólván kivétel nélkül a latinból, a németből vagy valamelyik nyugati kereszténységű szláv nép nyelvéből valók. „Keresztneveinkről” című összefoglaló munkájában Árpád-kori becéző képzőinkről azt állapította meg, hogy nem idegen, elsősorban szláv eredetűek, hanem magyar származású elemek. Kifejezte azt a meggyőződését is, hogy a latin *us* végződés hiánya személyneveinkben (*Augustinus* > *Ágoston*, *Martinus* > *Márton*, *Paulus* > *Pál* stb.) nem idegen, szláv vagy német hatás eredménye. Az a magyarázatuk, hogy az *us* végű latin keresztnevek egybeestek az eredeti magyar *-us* képzős becéző személynevekkel, s ezért a nyelvérzék az átkerült latin *us* végű keresztnevek szóvégének is kicsinyítő funkciót tulajdonított, és a kicsinyítettnek felfogott alakokból jórészt elvonta az *us* végződés nélkülieket. Később, „Latin jövevényszavaink végződésének alakulásmódjáról” írva ezt az elvonással való magyarázatot nem tartotta többé általános érvényűnek, hanem úgy vélekedett, hogy „latin eredetű magyar tulajdonneveink és közneveink igen nagy része latin *casus obliquus*okból vagy latin többes nominativusból kifogástalanul megfejthető”. „Családneveinkről” című dolgozatában a magyar családnevek kialakulásával és típusaival foglalkozott.

Különleges figyelmet fordított Melich a helynevek vizsgálatára. 1906-ban közzétett, „Adatok hazánk honfoglaláskori s X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez” című értekezését azért írta, hogy igazolja a magyar helynevek felbecsülhetetlen nyelvtörténeti és településtörténeti értékét, s példákkal tegye nyilvánvalóvá, „hogy a tulajdonnevek ugyanazoknak a hangváltozásoknak vannak alávetve, mint a nyelv köznévi használatú szavai, s ezért megbecsülhetetlenek a magyar hangtörténetre.” Ennélfogva „hogya mi honfoglaláskori tulajdonneveinket, első sorban a földrajzi elnevezéseket ilyen hangtani alapon tárgyaljuk, ez elnevezések kétségbevonhatatlan valómást tesznek arról, minő nyelvben élők lakosokat találtak itt a honfoglalók.” Legjelentősebb névtudományi munkájában, „A honfoglaláskori

Magyarország"-ban éppen ezt a kérdést igyekezett tisztázni. Abból indult ki, hogy a Kárpát-medencében a IX. században két nagyhatalom érdekköre találkozott. A Szerémség, a Duna—Tisza köze, a Tiszántúl és Erdély bizánci görög, a Dráva—Száva közének nyugati fele, a Dunántúl és a Felvidék pedig frank érdekelttség volt. A bizánci érdekelttség területén Melich helynévmagyarázatai szerint főleg bolgár-törökök és bolgár-szlávok laktak, de lehettek dák maradványok és gepida telepek, sőt a X. században itt-ott már bevándorolt rumének is. A frank érdekelttség területén a honfoglaló magyarok aránylag több embert találhattak, mint a bizánci érdekeltségén. A Felvidéken szerinte németek és szlovákok élhettek, sőt talán illír töredékek is, kelták azonban aligha. Úgy vélekedett továbbá, hogy a dunántúli részekben a Balatontól északra bajorok, avarok és szlovákok, Baranyában török-bolgárok, a Balatontól délre újlatin, de nem rumén nyelvű néptöredékek és talán szlovének, a Dráva—Száva közének nyugati részén pedig kajkavacok lakhattak.

„A honfoglaláskori Magyarország"-ban rendkívül nagy anyagot dolgozott fel bámulatatos kitartással, gazdag képzelőerővel. Ha nem látott is minden részletet egyformán világosan, ha egyben-másban tévedett, túlozott is, munkájának mégis szerfölött termékenyítő hatása volt nyelvészekre és történészekre, hazaiakra és külföldiekre egyaránt. Éppen ezért szerette volna második, javított kiadásban is megjelentetni. Még 1959-ben, ereje fogytán is gondolt erre, de már tudatában volt, hogy „non licet”.

Melich nevéhez fűződik a személynevekből származó, egymásnak értelem szerint megfelelő helynevek településtörténeti fontosságának felismerése. E névpárok keletkezését a személynév viselőjének életére tette, mert csak akkor volt lehetőség arra, hogy két nép ugyanabból a személynévből a maga nyelvének szabályai szerint képezze a helynevet. (Vö. *Kassa*: szlovák *Košice*, *Léva*: szlovák *Levice* stb.)

10. Olyan dolgot, amelyet a mai értelemben vett általános nyelvészet tárgykörébe sorolhatnánk, Melich mindössze talán kettőt írt: „A jövevényszavak átvételének módjáról” és a „Jelentéstani kérdések” címűt. A második dolgozat mintegy folytatása volt az elsőnek, s arra a kevésbé vizsgált kérdésre kívánt feleletet adni, hogyan keletkeznek a tükörszók, tükörjelentések. Negyven, illetőleg negyvenöt esztendei szakadatlan nyelvészeti munkássággal a háta mögött kísérte meg Melich János, hogy konkrét nyelvi tények sokaságából kiindulva, induktív alapon jusson el általános érvényű nyelvtudományi megállapításokhoz.

11. A szorosan vett nyelvtudományi témákon kívül Melich érdeklődött a néprajz iránt is. Etimológiai munkáiban tekintettel volt a néprajzi vonatkozásokra. Írt sajátosan néprajzi tárgyú dolgozatokat is. Ilyenek például a következők: „A »birkás«-sal való járás Szarvason”, „A »Hajnal«-lal való járás”, „A »kolenda« legrégebbi ismert emléke”, „Adalék a magyarországi hídjátékokhoz”.

12. Nem hagyhatjuk említés nélkül Melich János könyvészeti tevékenységét sem, amelyet mint az Országos Széchényi Könyvtár tisztviselője, majd igazgatója fejtett ki. Legfontosabb e tárgyú munkája a magyarországi szlovén (vend) irodalomnak 1902-ben összeállított és 1908-ban pótlékkal bővített bibliográfiája.

13. Gyakran keveredett Melich éles polémiába, és harciasan bírált meg nagy híru tudósokat is. A legszigorúbb kritikusa azonban saját magának,

önnön korábbi nézeteinek volt. Egy-egy kérdésről vallott felfogását szüntelenül csiszolta, tökéletesítette, s ha szükségét látta, újjal cserélte föl. Nem félt, hogy ettől csorbát szenved tudományos tekintélye. Például 1905-ben, a „Szláv jövevényszavaink”-ban ő is elfogadta „Miklosichnak azt a tételét, hogy a helységeknek a hét azon napjáról vett elnevezése, amelyen benne vásár tartatott, p a n n ó n i a i s z l o v é n eredetű.” A probléma azonban később is nyugtalanította. Ötvenkét év elmúltával, 1957-ben visszavonta előbbi véleményét, s azt vallotta, hogy a *Kéthely* (< *Keddhely*), *Magyarszerdahely*, *Szombathely*-féle helynevek e r e d e t i m a g y a r elnevező módra vezethetők vissza. Önmagára is kiterjesztette tehát a szentencia érvényét: *amicus Plato, sed magis amica veritas*. Tudományos gondolkodásmódját, szenvedélyes igazságkeresését jól jellemzi Anonymus „*rivulus Turmas*”-ával kapcsolatos megnyilatkozása: „Ez a tény igen-igen izgatott, s nem nyugodtam, míg a kérdést minden oldalról meg nem vizsgáltam, engem megnyugtató módon meg nem világítottam. Hosszú és fáradságos volt a munka; hiszem azonban, hogy Anonymus »*rivulus Turmas*«-ának a kérdését sikerült tisztáznom.” Nem annyira másokat akart az igazáról meggyőzni, mint inkább önmagát, saját érzékeny tudományos lelkiismeretét akarta megnyugtani.

14. Áttekintve Melich János életútját és tudományos munkásságát megállapíthatjuk, hogy teljesítménye mind mennyiségi, mind pedig minőségi tekintetben páratlan volt a magyar nyelvtudomány történetében. Nyomtatásban közzétett munkáinak teljes jegyzéke mintegy ezerszáz tételből áll. S ez a csaknem ezerszáz munka a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak szinte valamennyi területét felölelte és megtermékenyítette. Bármivel kezdett is foglalkozni, olyan szuggesztív erővel tette, hogy mások is kedvet kaptak hozzá, s ösztönzései nyomán eredményekben gazdag irodalom keletkezett. Ezzel szemben a nyelvtudománynak azok a területei, amelyek Melichet kevésbé vonzották, mint például a nyelvelméleti irányzatok, a leíró nyelvészet, a nyelvjáráskutatás és a mondattan, a többiekhez viszonyítva meglehetősen parlagon maradtak. Évtizedeken át Melich János állt a magyar nyelvtudomány középpontjában, s jóformán mindenki hozzá igazodott. A magyar nyelvtudomány történetének hosszú és jelentős korszakát Melich akarva-akaratlanul saját képére és hasonlatosságára formálta.

S hatásának nem vetett véget halála sem. Műveiből ma is árad felénk a tudományos igazságot lázasan kereső szellemének izzása. Joggal zárhatta egyik, 1959-ben írott dolgozatát a büszke oratiusi szavakkal: „Azzal a boldogító tudattal szállok síromba: *Non omnis moriar.*”

*

FÜGGELÉK

A)

Melich János irodalmi munkássága 1957-től 1963-ig

Kiegészítés a Melich-Emlékkönyvben: 503–22 és a Magyar Nyelvben: LIII, 18–9 között bibliográfiához

1957.

A denominális -r névszóképző: MNy. LIII, 177–8.

Van-e az 1592. évben megjelent, magyarul is ellátott Calepinus?: MNy. LIII, 175–7.

Einige Personen- und Völkernamen: ALingu. VI, 425–40.

1958.

- Emlékezés Budenz Józsefre. (A Budenz-kör, vulgo Kruzsok történetéből): MNy. LIV, 157–62.
 Palota: MNy. LIV, 424–35.
 „Szibinyáni Jank”. Jank Szibinyáni: ALingu. VIII, 45–62.

1963.

- Jagelló–Jagula: MNy. LIX, 206–7.
 Paláta: MNy. LIX, 351.
 Tárkony: NytudÉrt. 38. sz. 142–50.
 Hongrois *tárkony* 'estragon': ALingu. XIII, 201–12.
 Dolgozatok II. Bp. 148 l.: NytudÉrt. 41. sz.

B)

Melich Jánossal foglalkozó irodalom

(Válogatás)

- ANGYAL, A., Johann Melichs Lebensbahn und Schaffen: Slavica VIII, 7–23.
 ASBÓTH OSZKÁR, Szláv jövevényszavaink. I. Bevezetés és a különböző rétegek kérdése. 1907. 103 l.: AkNyÉrt. XX/3. sz.
 BALECZKY EMIL, Melich Jánosról. Születésének kilencvenedik évfordulója alkalmából: MNy. LVIII, 523–5.
 BENKŐ LORÁND, Gondolatok Melich János nyelvudományi munkásságáról. (Születésének nyolevanötödik évfordulóján): MNy. LIII, 1–12.
 BERRÁR, JOLÁN, Johann Melich (1872–1963): ALingu. XV, 135–42.
 BISZTRAY GYULA, Jókedvű magyar tudósok. Bp., 1972. 91–6.
 ДРАХОШ, Й., Деятельность Яноша Мелиха в области славяноведения: Slavica VIII, 45–8.
 GÁBRIS JÓZSEF, Dr. Melich János (1872–1963): A szarvasi Vajda Péter gimnázium és mezőgazdasági szakközépiskola évkönyve. 1963–64. tanév. [Hely és év nélkül.] 23–30.
 GERGELY PÁL, Melich János (1872–1963): MKsz. LXXX, 175–6.
 HADROVICS LÁSZLÓ, Melich János 85 éves: Nytr. LXXXI, 507–11.
 KISS LAJOS, Melich János 1872–1963: Nytr. LXXXVIII, 82.
 KISS, L., Gedenken an Johann Melich. Zur 100. Wiederkehr seines Geburtstages: StudSl. XVIII, 397–411.
 KNEZSA, I., Ungarn zur Zeit der Landnahme. (Mit einer Karte): Rocznik Slawistyczny XI, 1–25.
 KNEZSA ISTVÁN, A hetvenéves Melich János: MNy. XXXVIII, 225–31.
 KNEZSA, ST., Johann Melich. (Zu seinem 85. Geburtstag): StudSl. III, 1–5.
 KNEZSA ISTVÁN, Melich János 1872. szeptember 16.–1963. november 20. Emlébeszéd Melich János temetésén, 1963. november 25-én: MNy. LX, 1–3.
 KORNIS GYULA, Melich János: Melich-Eml. 3–23.
 LOSONCZI ZOLTÁN, Melich János. (Születésének hetvenedik évfordulójára.): Protestáns Tanügyi Szemle XVI, 193–8.
 T. LOVAS RÓZSA, Melich János 1872–1963: NyK. LXVI, 157–60.
 Magyar Életrajzi Lexikon. Főszerkesztő KENYERES ÁGNES. II. Budapest, 1969. 186–7.
 Melich János születése hetvenedik évfordulójának megünneplése a Magyar Nyelvudományi Társaságban: MNy. XXXVIII, 231–49.
 MIJATEV, P., János Melich, Mitglied der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften: Slavica VIII, 169–70.
 MIKESY, S., János Melich: Onoma VII, 263–5.
 MIKESY, S., János Melich (1872–1963): Onoma X, 303–4.
 MOÓR ELEMÉR, Bolgártörökök és szlávok és a Melich-féle helynévkutatás. Szeged, 1930. 43 l.
 NÉMETH GYULA, Gombocz Zoltán. Bp., 1972. 9, 80–1, 82, 86–100, 119–20, 191, 199, 200–3, 228, 231, 233, 250, 252 3. (A múlt magyar tudósai. Főszerkesztő: ORTUTAY GYULA.)

- NÉMETH, J., J. Melich und das Etymologische Wörterbuch der ungarischen Sprache: *ALingu.* XXII, 18—22. A „Zoltán Gombocz. Ein ungarischer Sprachforscher (1877—1935)” című értekezés (*ALingu.* XXII, 1—40) IV. fejezeteként.
- NÉMETH LÁSZLÓ, Ember és szerep. Kecskemét, 1934. 142—3.
- PAIS DEZSŐ, A honfoglalás kori Magyarország: *Napkelet* V, 262—5.
- PAIS DEZSŐ, Melich János: *A Honfoglalás kori Magyarország*: MNy. LIII, 13—7.
- SZABÓ DEZSŐ, Életeim. I. Budapest, 1965. 727—728.
- SZINNYEI JÓZSEF, Magyar írók élete és munkái. VIII. Bp., 1902. 1046—9.
- UJVÁRY, Z., Über Melichs ethnographische Studien: *Slavica* VIII, 239—43.
- ÚRHEGYI, EMILIA, János Melich 90 Jahre alt (16. IX. 1962.): *StudSl.* VIII, 483—5.
- VASMER, MAX, János Melich zum 70. Geburtstag: *UngJb.* XXIII, 1—4.

KISS LAJOS

A Nyelvtudományi Intézet középtávú (1972—1975.) tudományos kutatási terve

Egy-egy három-, négy- vagy öt éves kutatási tervidőszak lezárulása, illetőleg új tervidőszak megkezdődése általában nem jelent gyökeres tematikai változást egy tudományos intézet életében. Egyes munkálatok, különösen a nagyobb szintézisek, a nagy szellemi és anyagi kapacitást lekötő kollektív tervtémák — amelyek például a Nyelvtudományi Intézetben a kutatómunka gerincét alkotják — több tervidőszakon is áthúzódhatnak, más témák esetleg egy tervidőszakon belül, annak lezárulása előtt is befejeződhetnek.

Ennek ellenére egy-egy új tervidőszak megindulása mégsem csupán valamiféle, a megszokott évi tervezésnél valamivel nagyobb adminisztrációt igénylő aktus. Ellenkezőleg: egy-egy új tervidőszak tudományos tervének kialakítása és összeállítása alapvetően fontos eseménye minden tudományos intézménynek, így a Nyelvtudományi Intézetnek is. A befejeződött tervidőszakban végzett munka összegezése és értékelése, a további feladatok kijelölésének, pontos körvonalazásának szükségessége ugyanis mind az intézet vezetőségét, mind a munkája iránt felelősséget érző kutatói gárdát a kívánalmak és a lehetőségek alapos mérlegelésére, mindig bizonyos válogatásra ösztönzi és kényszeríti. Emellett — bár, mint mondtam, az új tervidőszak általában nem szokott gyökeres tematikai változást jelenteni — ilyenkor új témák megindítására is nagyobb lehetőség szokott kínálkozni, mint a már megkezdődött tervidőszak egyes éveiben.

A Nyelvtudományi Intézet a hazai nyelvészeti kutatásoknak — elsősorban a magyar nyelvtudomány, a finnugor nyelvtudomány, az általános nyelvészet és a fonetika területén — kétségtelenül a legszámottevőbb kutató műhelye. Ezért — úgy gondolom — feltétlenül hasznos, ha az intézet középtávú tudományos tervéről, legalábbis főbb vonásaiban tájékoztatjuk a hazai szakemberek szélesebb, az intézet munkáját részleteiben kevésbé ismerő köreit is. Az intézetnek az MTA Társadalomtudományi Főosztálya által jóváhagyott részletes terve meghaladja a száz gépelt lapot. Ennek a teljes anyagnak a közlésére folyóiratunknak természetesen nincs módja, de ez talán nem is feltétlenül szükséges. Itt most az intézet kutatási tematikáját szinte csak címszerűen fogom bemutatni. Részletesebb megjegyzéseket elsősorban az új, most meginduló témákhoz fűzök; a többivel kapcsolatban csak a legszükségesebb információkat adom meg.

A) Tárcaszinten kiemelt kutatási téma

A tudományos-technikai forradalom gazdasági társadalmi hatása. — Tizenötéves távlati kutatási feladat. A munkálat bázisintézete: az MTA Filozófiai Intézete. A Nyelvtudományi Intézet a következő kutatási részfeladat megoldásában működik közre: „A tudományos-technikai forradalom nyelvi vetülete, különös tekintettel a szakszókincsre.” — A kutatás célja: a terminológia elméleti kérdéseinek tisztázása, a szaknyelvek osztályozása, rendszerezése; a szaknyelvi gyakorlati-normalizáló munka előkészítése, módszereinek kidolgozása. A kutatás eredménye egy kb. 20 íves kiadvány, mely előreláthatólag 1976-ban készül el. — A témához még két másik kutatási részfeladat kapcsolódik, ezekben azonban a Nyelvtudományi Intézetnek elsősorban tanácsadó, tudományszervező feladata van. Ezek a következők: a) „A tudományos-technikai forradalom szerepe a nyelvészeti kutatásokban”. A munkálat vezetője Papp Ferenc, a debreceni KLTE docense; a munkálatban részt vesz a szegedi JÁTE Kibernetikai Laboratóriuma, valamint a debreceni KLTE matematikai és alkalmazott nyelvészeti kutatócsoportja. b) „A nyelvhasználat átrétegződése a tudományos-technikai forradalom hatására”. A munkálat vezetője Deme László, a szegedi JATE általános nyelvészeti tanszékének tanára; részt vesznek a munkában a szegedi egyetem nyelvészeti tanszékei.

B) A Társadalomtudományi Főosztály szintjén kiemelt kutatási témák

1. A mai magyar nyelv állapotának vizsgálata, tekintettel nyelvhasználatunk jellemző hibáira, visszásságaira. — A kutatási téma célja: elvek kidolgozása, szempontok adása az elkövetkező évek nyelvművelő munkájához, a figyelem ráirányítása a nyelvművelés elhanyagolt területeire, illetőleg az újonnan adódó, tehát különösen időszerű feladatokra. — A munkálat bázisintézete az MTA Nyelvtudományi Intézete. A munkában részt vesznek a budapesti, a debreceni és a szegedi egyetem magyar nyelvészeti tanszékei, valamint a Magyar Újságírók Országos Szövetségének Nyelvművelő Bizottsága. — A kutatás 1973 végére fejeződik be. Várható eredménye: kb. 5—6 ív terjedelmű értékelő összefoglalás, illetőleg számos, az egyes résztémákat bővebben kifejtő tanulmány, cikk.

2. A szomszédos országok magyarságával való kulturális kapcsolatok komplex vizsgálata. — A kutatás célja: a szomszédos országokban élő magyarság kulturális helyzetének, nemzetiségi kultúrájának, magyarországi kulturális-tudományos kapcsolatainak felmérése. A nyelvészeti kutatási részfeladatok koordinálását a Nyelvtudományi Intézet végzi. Ezek a résztémák a következők: Az államszervező nép nyelvének és a nemzetiségek anyanyelvének egymáshoz való viszonya; az ezzel kapcsolatos problémák elvi elemzése. A szomszédos országokban élő magyarság nyelvhasználata napjainkban; a magyar nyelv jelenlegi állapota ezekben az országokban. A szomszédos szocialista országok magyarságának a nyelvhasználatra is hatással levő — intézményes — kulturális-tudományos kapcsolatai. — A nyelvészeti részfeladatok kidolgozásában részt vesz a szegedi JATE általános nyelvészeti tanszéke, illetőleg a debreceni KLTE Nyelvtudományi Intézete is. — A kutatás 1973 végére fejeződik be.

C) A Nyelvtudományi Intézet saját kezdeményezésű tervtémái

I. Általános nyelvészeti, elméleti-módszertani kutatások. — A magyarországi általános nyelvészet az utóbbi évtizedben sokat fejlődött. A Nyelvtudományi Intézet középtávú tervébe felvett feladatok — az intézet lehetőségeinek és adottságainak figyelembevételével — az általános nyelvészet további fejlesztését célozzák. A tervbe felvett témák szervesen nőttek ki az egyes kutatók speciális témáiból. Ezzel magyarázható, hogy nem alakult egyetlen központi kollektív tervtéma, amelyen több kutató közösen dolgozna. Ilyennek a kitűzése azonban egyelőre nem is volna reális. Egy-egy nagyobb részterület (grammatika, szemantika) keretén belül viszont a több irányú megközelítést a terv igyekszik megvalósítani.

Résztémák:

1. Jelentéstani kutatások. — a) A jelentéselméleti kérdései az ismeretelmélet és a logika eredményeinek kritikai felhasználásával. — b) A jelentés néhány elméleti kérdése. — Egyéni kutatási témák.

2. A szemiotika és a nyelvészet néhány közös kérdése. — Egyéni kutatási téma.

3. A gyermeknyelvi kutatások elméleti és módszertani kérdései. — Egyéni kutatási téma.

4. A lexikográfia elmélete. — Akadémiai doktori értekezésnek tervezett, kb. 10—15 ív terjedelmű munka, amely a tervidőszak végére elkészül.

5. A magyar nyelvátlasz elméleti-módszertani kérdései. — A kb. 30 íves tanulmánygyűjtemény 1972-ben elkészült.

6. Nyelvészeti Lexikon. — Az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszéke által tervezett és koordinált tervmunka. A Nyelvtudományi Intézet bizonyos részfeladatok elvégzését vállalja.

7. Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok X—XIII. kötetének összeállítására és megszerkesztésére, közösen az ELTE Általános Nyelvészeti Tanszékével.

II. Nyelvtani kutatások. — Az intézetben folyó nyelvtani kutatások soron következő szakasza elsősorban bizonyos elvi-módszertani kérdéseknek konkrét nyelvi anyag elemzéséhez kötött vizsgálatát tűzi ki célul. A modern nyelvészeti irányzatok a nyelvtanírás problematikájára is jelentős mértékben hatnak, így a nyelvtanírás a maga elméleti alapjait tekintve jelentős mértékben az átalakulás állapotában van. Ennek következtében az elkövetkező négyéves tervidőszakban nem volna célszerű egy egységes elméleti alapokra épülő „teljes” modern nyelvtan megírására vállalkozni. Ugyanakkor azonban feltétlenül szükséges a nyelvtan egyes módszertani kérdéseivel foglalkozni, különböző koncepciókat összevetni, kritikailag elemezni.

Az említett szempontok figyelembevételével alakult ki a nyelvtani kutatásoknak a tematikája. Ez több irányú kutatásokat foglal magában, tartalmazva olyan részletvizsgálatokat is, amelyeket az előző években generatív nyelvtani, illetőleg később produktív-nyelvtani témamegjelöléssel tartottunk számon.

Résztémák:

1. Magyar nyelvtani kutatások. — a) A nyelvi produktívitás vizsgálata kapcsolatban a nyelvi norma változásával. — b) Mondattani és szófaji kérdések ismeretelméleti és közlési szempontú vizsgálata. — c) A grammatika és a szemantika néhány kérdése a nyelv kibernetikai modellálása szempontjából.

— d) Fonológiai tanulmányok. — e) Az ige bővítménye körének vizsgálata. — f) A tagmondatok igazságértéke. — Egyéni kutatási témák.

2. Tipológiai kutatások. — Az intézetben folyó kutatások elsősorban a tárgyias mondatok, a határozós mondatok, az esetrendszer és az igeaspektus elemzésére irányulnak.

3. Bevezetés a finnugor nyelvtudományba. — A SZUTA moszkvai Nyelvtudományi Intézetével közös kutatási téma. A munkálat 1973-ban befejeződik.

4. A finnugor nyelvek történeti-tipológiai nyelvtana. — A moszkvai Nyelvtudományi Intézettel közös kutatási téma. A kutatás részletesebb tematikai-módszertani körvonalazására 1973-ban kerül sor, a kutatás előreláthatólag 1974-ben indul meg.

III. Szervezett anyanyelvi népművelés; nyelv-művelés. — Résztémák:

1. Nyelvművelő Kézikönyv. — A mintegy 100 ív terjedelmű munka kézírata 1974-ben készül el.

2. Nyelvművelő könyvek, tanulmányok készítése, folyóiratok szerkesztése.

3. Kiejtési Kézikönyv. — A kutatás célja a magyar kiejtés problémáinak intenzív tanulmányozása, s ennek eredményeként egy olyan tanácsadó jellegű kézikönyv összeállítása, amelyben a magyar hangállomány akusztikai és fiziológiai jellemzése, a morféimák (szótövek, ragok, jelek, képzők) hangképlete, a hangkapcsolódások szabályainak sora, a hangsúly, hanglejtés, szünet és beszédtempó szabályainak ismertetése, valamint a beszédstílus problémáinak vizsgálata egyaránt helyet kap. — A munkálatot a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság fogja össze. A kidolgozásban részt vesznek az intézet mellett az egyetemek és a tanárképző főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei is. — A munka elkészülése a tervidőszak végére várható.

4. Élőszóbeli nyelvi ismeretterjesztés.

5. Nyelvi tanácsadó szolgálat.

IV. Etimológiai és szótörténeti kutatások. — Résztémák:

1. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. — A tervidőszakban elkészül a szótár utolsó, harmadik kötete. Megkezdődnek a szótár szómutatójának, valamint az egykötetes, idegen nyelvű változat elkészítésének a munkálatai.

2. A magyar szóképzlet finnugor elemei. — 1973 végéig befejeződik a III. kötet szerkesztése; a IV. kötet nyomdakész kéziratának elkészítése átnyúlik a következő tervidőszakra.

3. Uráli etimológiai szótár. — A tervidőszakban elkészül a kész kéziratnak kb. a 75%-a.

4. Földrajzi nevek etimológiai szótára. — A mintegy 6000 szócikkre terjedő anyagból a tervidőszak végére elkészül kb. 5500 szócikk nyers kézírata.

5. A magyar nyelv román jövevényszavai. — Az akadémiai doktori értekezésnek szánt munka 1973-ban elkészül.

V. Szótári munkálatok. — Résztémák:

1. Petőfi-szótár. — A szótár első kötete (A—F) 1973-ban megjelenik. A tervidőszak végére elkészül a mű második kötetének (G—M) megszerkesztett kézírata.

2. Magyar Értelmező Kéziszótár. — 1972-ben megjelent.

3. Magyar Szinonimaszótár. — A szótár kisebb, népszerű jellegű, mintegy 10 000 címszót tartalmazó változatának kézírata 1973-ban elkészül.

A nagyobb, teljesebb, tudományos jellegű változat kéziratának mintegy kétharmada lesz kész a tervidőszak végére.

4. A magyar irodalmi nyelv nagyszótára. — A mű végleges koncepciójának kidolgozása folyik.

VI. Nyelvjárástani kutatások. — Résztémák:

1. A Magyar Nyelvjárások Atlasza. — 1973-ban befejeződik a fényképezésre kerülő kézirat rajzolása. Ezzel a hatkötetes mű teljes anyaga kiadásra kész. 1973-ban megjelenik a III., 1974-ben a IV. kötet. A tervidőszakban elkészül az atlasz hat kötetének adatait magában foglaló betűrendes szótató.

2. Új Magyar Tájszótár. — A tervidőszakban elkészül kb. 15 000 szócikk.

3. Atlas Linguarum Europae. — Magyarországi is bekapcsolódik az európai nyelvatlaz munkálataiba. A nemzetközi szerkesztőbizottság központilag készíti el a kérdőíveket. Az anyaggyűjtés előreláthatólag csak 1974-ben kezdődik meg. A munkában részt vesznek az intézet mellett az egyetemek és egyes tanárképző főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei is.

4. Regionális köznyelvi vizsgálatok. — A mai magyar nyelv függőleges tagoltság szerinti rétegeinek vizsgálatában a nyelvtudomány jelentős eredményeket tud felmutatni az irodalmi nyelv és a nyelvjárások viszonylatában. Folytak bizonyos vizsgálatok egyes rétegnyelveket illetően. Gyakorlatilag azonban mindeddig szinte semmi sem történt a regionális köznyelvek kutatásában. Eddig a kutatásnak még az elméleti-módszertani problémái sem körvonalazódtak, még kevésbé gyakorlati vonatkozásai. Nincsenek adataink a regionális köznyelvek konkrét földrajzi tagolódásáról, arról, hogy mely nyelvjárási jelenségeket tekinthetünk az egyes regionális köznyelvek sajátos jellemzőinek és melyeket nem. — A tervidőszakban a munka elméleti-módszertani problémáinak tisztázása mellett néhány vidéki városban végzünk anyaggyűjtést, feldolgozunk ilyen jellegű anyagokat, elsősorban egyéni kutatómunka formájában, s az intézet koordinálásával be kívánjuk vonni a munkába a vidéki egyetemek és főiskolák magyar nyelvészeti tanszékeit is.

5. Társadalmi földrajzinév- és szókincsgyűjtés.

VII. Fonetikai kutatások. — Résztémák:

1. Magyar leíró hangtan. — A tervidőszak alatt a következő részterületek kidolgozására kerül sor: a magyar beszéd fiziológiai sajátosságai; a beszéd akusztikai leírása.

2. Magyar—orosz kontrasztív hangtani vizsgálatok. — E témakörön belül a tervidőszakban az „Egyezések és eltérések a magyar és az orosz nyelv artikulációs bázisában” című résztéma vizsgálata folyik.

3. Magyar fonetikai bibliográfia. — A munka 1973-ban befejeződik.

VIII. Alkalmazott nyelvészeti kutatások. — Résztémák:

1. Kontrasztív nyelvészeti kutatások. — Az intézetben három területen folynak kontrasztív (egybevető) nyelvtani kutatások. a) Angol—magyar viszonylatban közösen a washingtoni Center for Applied Linguistics-szel. Az intézetben folyó kutatás lényegében átfogja a mondattan egész problematikáját. A munkát a tervidőszak végére befejeződik. — b) Francia—magyar viszonylatban a kutatás a párizsi Finnugor Intézettel közösen folyik. A kutatás gyakorlatilag 1973-ban indul meg. — c) Az intézet részt vesz a debreceni KLTE orosz nyelvi tanszéke által koordinált hazai orosz—magyar kontrasztív nyelvészeti kutatásokban is az ige aspektusának, a tárgyias mondatoknak és a jelzős szerkezeteknek az elemzésével.

2. A magyar nyelv gyakorisági szótára. — A szótár munkálatai során három és fél millió szónyi — reprezentatív módszerrel megválasztott — szöveget dolgozunk fel, a gyakoriságra vonatkozó adatok mellett megadva bizonyos, gazdaságosan összeállított szótári, grammatikai, stilisztikai, műfaji információkat is. — A munkában részt vesznek az egyetemek és a főiskolák magyar nyelvészeti tanszékei is. A munkálat végleges tervét csak a jelenleg folyó próbagyűjtések után lehet összeállítani.

3. Gépi filológiai vizsgálatok. — A kutatás két területen folyik: a) A XX. századi magyar irodalom nyelvének hangstatisztikai vizsgálata. — b) Az Ember Tragédiája gépi statisztikai elemzése.

IMRE SAMU

Morfológiai rendszerünk szinkrón mozgásához

(Az idegen szavainkbeli töváltakozásról)*

Amióta magyar alaktant írnak, azóta ismert és rögzített tény, hogy névszóállományunkban váltótövek is vannak, s egyik típusuk a többeseji magánhangzó időtartamát váltogató. Ezt a morfológiai jelenséget minden közkeletű leíró nyelvtanunk számon tartja. Többeseji magánhangzójuk időtartamát váltogató névszótöveinkről azt is tudjuk, hogy állományukban felső és alsó helyzetű magánhangzópárjaink szerepelnek: *i/i, ú/u, ű/ü*; illetőleg: *á/a, é/e*; példákkal: *víz : vizet, út : utat, tűz : tüzet*; illetőleg: *nyár : nyarat, kéz : kezet*. (Vö. MMNyR. I, 324—5; l. uo. a 330. lapon felsorolt irodalmat és a 331. lapon közölt összefoglaló táblázatot.) — Állományukat vizsgálva nem nehéz megállapítani, hogy e típusokba sok régi vagy épp ősi szavunk beleesik, sőt ezek adják az alaprétegét. A tőtípusnak eredete is ismeretes: a benne észlelhető időtartam-váltogatás annak köszönheti a létét, hogy a magányos tőalak végéről az ómagyarban lekopott a tövégi magánhangzó, s a többeseji — mintegy ennek kompenzálására — megnyúlt; az akkor már toldalékos formákban viszont ilyen változás nem következett be. (E kérdésre l. BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyTört. 222—3, továbbá a 229. lapon felsorolt irodalmat.)

Arról azonban, hogy a többeseji magánhangzók időtartamának váltakoztatásában idegen szavaink újabb rétege részt vesz-e, s hogyan, nyelvtani irodalmunk nem szól, s nyelvűvelésünk is keveset. Szabályt — nem épp véletlenül — csak helyesírási kézikönyvünkben találunk erre, ott is csak a 10. (az 1954. évi) kiadásban, s persze eléggé sommásat: „272. A közkeletű idegen szavak tövében többnyire rövid magánhangzót ejtünk egyes idegen eredetű képzők (-ikus, -ista, -itás, -izál, -izmus stb.) előtt, az alapszó vagy más képzős változat hosszú magánhangzójával szemben. Ezt az ejtésbeli sajáttságot írásunk is feltünteti: *periodikus* (de: *periódus*), *szocialista* (de: *szociális*), *passzivitás* (de: *passzív*), *tipizál* (de: *típus*), *kollektívizmus* (de: *kollektív*) stb. — Hosszú magánhangzó van azonban az ilyenekben: *aktíva*, *kollektíva*; *atlétika*, *esztétika*; stb.” (AkH.¹⁰)

A kérdést — hangzási vetületű is lévén — a magyar kiejtés készülő kézikönyvének munkatársi gárdája természetesen sem meg nem kerülheti,

* A készülő kiejtési kézikönyv előmunkálataiból. — Vázlatosabb formájában előadásaként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának felolvasó ülésén.

sem ezzel a szabállyal megoldottnak nem tarthatja. Ha a teljesség gondolatáról eleve lemondunk is, azt azért az iméntinél pontosabban kell látnunk: hogyan aránylik egymáshoz kellő felnagyításban az idézett részletbeli öt pozitív példapár és négy ellenpélda; s mi rejlik az ott természetes, de nagyon tág lehetőségeket hagyó három „stb.” mögött. Fontos ez például azért is, mert SZEMERE GYULÁnak e tekintetben is mintaszerű összeállításai (Helyesírási segédkönyv középiskolák számára.⁴ 1965.; e kérdés anyaga a 30—1. lapon; Hogy is írjuk? 1961.; e kérdésről a 89. lapon) csak a pozitív példák számát növelik, az ellenpéldákét nem. De azért is, mert az itt vagy ott között kevesebb vagy több eset mindig csak valamiféle szabályszerűséget fedett fel, szabályt még nem. Márpedig tudnunk kell, hogy mivel állunk itt szemben: egyes párhuzamokkal-e, amelyek a véletlenek kellő mennyiségű felhalmozódása alapján mutatnak csak bizonyos típusokba sorolódást; vagy pedig egyfajta törvényszerűséggel, amely már átfogja és magyarázza az egyes eseteket, még akkor is, ha genetikusan esetleg épp belőlük vonódott el. Hogy a nyelv életében az utóbbi lehetőség sem példátlan, azt talán sikerült egy másik probléma, a jelöletlen határozós összetétel mint szóalkotásmód vizsgálatakor (MNy. XLIX, 140) bizonyítanom.

A) A továbbiakban tehát először is példákkal illusztrálnám magát a jelenséget, az idegen szavainkbeli magánhangzós időtartam-váltogatást, váltópáronként csoportosítva az anyagot, s azon belül helyzet szerinti bontásban. Az adatok teljességére természetesen nem törekedhetem, legföljebb a típusokéra, s a köztük jelentkező népszerűségi különbségek érzékeltetésére. Anyagom származásáról annyit: a zöme a „Magyar nyelv értelmező szótára”-ból való (a Magyar Nyelvészeti Munkabizottság kollektív gyűjteményeként létrejött cédulakatalógus átválogatásával; e munkafázisra vö. MNy. LXVI, 149—51); de kiegészítettem egyéb forrásokban való tallózással, sőt a saját „kompetenciából” is.

á : a

1. Szótőben

1.1. Első szótagban: *szláv* : *szlavista*, *szlavisztika*, *szlavizmus*; *dátum* : *datál*; *játum* : *fatális*, *fatalista*, *fatalizmus*; *gárda* : *-gardista* (vö. *avantgardista*), *gardíroz*; *mágnes* : *magnetikus*, *magnetizmus*; *pátosz* : *patetikus*; *sámán* : *samanizmus*; *dráma* : *dramatizál*, *dramaturg*; *fráter* : *fraternizál*; *frázis* : *frazeológia*; *grádus* : *graduális*, *gradáció*; *stádium* : *stadiális*; *náció* : *nacionális*, *nacionalizál*; *ráció* : *racionális*, *racionalizmus*; *rádium* : *radiológia*, *radio-* (pl. *radioaktív*); *páciens* : *pacientúra*; *pátria* : *patrióta*, *patriotizmus*.

1.2. Második szótagban: *Balkán* : *balkanista*, *balkano-* (pl. *balkanológia*); *titán* : *titanikus*; *galván* : *galvanizál*, *galvanizmus*; *humán* : *humanizál*, *humanista*, *humanitás*; *profán* : *profanizál* (rég. *profanál*); *germán* : *germanizál*, *germanista*, *germanizmus*, *germano-* (pl. *germanofil*); *sámán* : *samanizmus*; *spontán* : *spontaneitás*; *Turán* : *turanista*, *turanizmus*; *ukrán* : *ukranizmus*, *ukranista*; *vulkán* : *vulkanizál*, *vulkanikus*, *vulkanizmus*; *gigász* : *gigantikus*; *etázs* : *etazsiroz*; *egál* : *egalizál*; *brigád* : *brigadéros*; *finánc* : *financiális*; *hazard* : *hazardíroz*, *hazardör*; *alkáli* : *alkalikus*; *duális* : *dualizmus*, *dualitás*; *fatális* : *tafalista*, *fatalizmus*; *emfázis* : *emfatikus*; *poláris* : *polarizál*, *polaritás*; *urbanus* : *urbanizál*, *urbanitás*, *urbanizmus*; *teátrum* : *teatrális*; *egzámen* : *egzaminál*; *diktátor* : *diktatúra*, *diktatórikus*; *eksztázis* : *eksztatikus*; *bigámia* : *bigamista*; *fanzátia* : *fantazizál*, *fantaszta*, *fantasztikus*, *fantazmagória*; *Hungária* : *hungarizmus*, *hungarista*, *hungarisztika*; *Itália* : *italista*, *italisztika*; *kerámia* : *keramikus*; *terápia* : *terapeutika*; *rentábilis* : *rentabilitás*.

1.3. Harmadik szótagban: *messiás* : *messianizmus*, *messianisztikus*; *huligán* : *huliganizmus*; *puritán* : *puritanizmus*; *elefánt* : *elefantiázis*; *proletár* : *proletarizál*, *proletariátus*; *kolportázs* : *kolportatív*; *kvantitás* : *kvantitativ*; *kvalitás* : *kvalitativ*.

1.4. Negyedik szótagban: *mohamedán* : *mohamedanizmus*.

2. Végződésfélékben

2.1. *-ális* : *-alítás*, *-alizmus*, *-alista*, *-alizál*, *-alisztikus* (*banális*, *brutális*, *centrális*, *dentális*, *fatális*, *globális*, *kanális*, *legális*, *mentális*, *nazális*, *normális*, *reális*, *rivális*, *totális*,

verbális, vitális, vokális; admirális, aktuális, decimális, feudális, föderális, generális, jovialis, kriminális, labiális, maximális, neutrális, naturális, parciális, radikális, speciális, strukturális, szenzuális, szexuális, szociális, triviális; financiális, inicciális, koloniatális, monumentális, nacionális, orientális, szentimentális, univerzális; individuális).

2.2. -áris: -arítás, -arizmus, -arista, -arizál (poláris, veláris, vulgáris; militáris, szolidáris; alveoláris, elementáris).

2.3. -ánus: -anítás, -anizmus, -anista, -anizál, -anisztika (amerikánus, urbánus).

2.4. -átus/átum: -atív, -atúra (kandidátus, szindikátus; konglomerátum).

2.5. -árium/árius: -arista, -ariánus (szeminárium, antikvárium, akvárium; szektárius).

2.6. -átor/áció: -atív (adminisztrátor, agitátor, dekorátor, demonstrátor, dokumentátor, illusztrátor, imitátor, informátor, inspirátor, interpretátor, konspirátor, koordinátor, regulátor, reprezentátor, szeparátor; alliteráció, aspiráció, asszimiláció, denunciáció, deputáció, determináció, exhortáció, generáció, imitáció, kontempláció, konzultáció, lamentáció, meditáció, negáció, penetráció, permutáció, reláció, reveláció, spekuláció, vegetáció).

2.7. -áns: -ancia, antúra, antéria (ambuláns, domináns, eklatáns, konszonáns, rezonáns, toleráns; aspiráns, intendáns; pedáns).

3. Utótagfélékben

3.1. -gráf/gráfia: -grafikus, -grafál, -grafizál (kardiográf, telegráf; biográfia, cinokográfia, etnográfia, kartográfia, ipográfia).

3.2. -krácia: -krata, -kratikus, -kratizmus (aristokrácia, bürokrácia, demokrácia, plutokrácia).

3.3. -pátia: -patikus, -patizál (apátia, szimpátia, telepátia).

é : e

1. Szótőben

1.1. Első szótagban: ész: Esztónia; fétis: fetiszizál, fetiszizmus, fetiszista; héber: hebraikus, hebraizmus, hebraista; hérosz: heroizmus, heroizál, heroikus; rétor: retorikus, retorika; séma: sematikus, sematizmus, sematizál; plénum: plenáris; tréning: treníroz; cézár: cezarománia; szféra: szferikus; kémia: kemikus, kemizál; légio: legionista, legionárius; régió: regionális, regionalitás; szénior: szeniorátus; prémium: premizál.

1.2. Második szótagban: bohém: bohémizmus, bohémista, bohémisztika; diszkrét: diszkrétizmus; hellén: hellenista, hellenisztikus; trapéz: trapezoid; extrém: extrémitás; primér: primeritás; poén: poentíroz; aszkéta: aszketikus, aszketizmus; atléta: atletika, atletizál; esztéta: esztetika, esztetikus, esztetizál; genézis: genetika, genetikus; poéta: poetikus, poetika, poetizál; planéta: planetárium; kolléga: kollegina, kollegiális; kollégium; kollégista; polémia: polemikus, polemizál.

1.3. Harmadik szótagban: fenomenén: fenomenális, fenomenológia; szekundér: szekundéus; akadémia: akademiizmus, akademizál; alfabétum: alfabetikus, alfabetizál; evangélium: evangelista, evangelizál, evangelizáció; filatélia: filatelista, filatelizmus; ezotéria: ezotérius.

1.4. Negyedik szótagban: enciklopédia: enciklopedikus, enciklopedista, enciklopedizmus.

2. Végződésfélékben

2.1. -élis: -elitás (fidélis, krudélis).

2.2. -érium/éria: -eriatális, -erikus, -erizál, -erio- (bandérium, baktérium; matéria, hisztéria).

2.3. -étum: -etizmus (dekrétum).

3. Utótagfélékben

3.1. -tézis: -tetikus (hipotézis, protézis, szintézis, antitézis).

3.2. -méter: -metrikus, -metria (paraméter, planiméter).

3.3. -gén: -genetás, -genezál (homogén, heterogén).

3.4. -légium: -legizál (privilegium).

3.5. -fémia: -femikus, -femizmus, -femizál (eufémia, kakofémia, blaszfémia).

3.6. -szféra: -szferikus (atmoszféra, ionoszféra, sztratoszféra).

í : i

1. Szótőben

1.1. Első szótagban: rítus: rituális; típus: tipikus, tipizál, tipológia; klíma: klíma, tikus, klimatizál; prima: primátus, primadonna; krízis: krítikus; spiráns: spirantikus-spirantizál; stílus: stilizta, stiliztika, stilizál, stiláris; vízió: vizionál.

1.2. Második szótagban: szatira: szatirikus, szatirizál; ambíció: ambicionál, ambiciózus; alkimia: alkimista; malícia: maliciózus; milícia: milicista; noctívus: noviciátus; empiria: empirikus, empirizmus, empirio-kriticizmus.

1.3. Harmadik szótagban: *legítim*: *legitimista*, *legitimizmus*.

2. Végződésfélékben

2.1. *-ív*: *-ivista*, *-ívítás*, *-ivizmus*, *-ivizál* (aktív, masszív, passzív; affektív, agresszív-deduktív, expresszív, induktív, instruktív, konstruktív, negatív, objektív, primitív, pozitív, progresszív, relatív, szukcesszív, szelektív, szuggesztív, subjektív, alternatív, intuitív, konzervatív).

2.2. *-iva/ívum*: *-ivikus*, *-ivál*, *-iváció* (perspektíva; motívum).

2.3. *-áció*: *-iál*, *-ítív* (expedíció, definíció).

3. Utótagfélékben

3.1. *-lízis*: *-lítikus*, *-lízál* (analízis, hidrolízis, paralízis).

3.2. *-ním/nímia*: *-nímikus*, *-nímítás* (anoním; toponímia).

3.3. *-vízió*: *-vizor*, *-vizionista* (revízió; televízió).

ű : u

1. Szótőben

1.1. Első szótagban: *túra*: *turista*, *turizmus*, *turisztika*; *fúzó*: *fuzionál*; *kúrator*: *kuratórium*; *mámia*: *mumifikál*; *múzeum*: *muzeális*, *muzeológia*; *stúdium*: *studíroz*, *studialis*.

1.2. Második szótagban: *illúzió*: *illuzionista*.

1.3. Harmadik szótagban: *abszolút*: *abszolutista*, *abszolutizmus*, *abszolutisztikus*, *abszolutzál*, *abszolutórium*; *longitúdó*: *longitudinális*.

2. Végződésfélékben

2.1. *-(t)úra*: *-urál*, *-urális*; *-urista* (*matúra*, *natúra*, *faktúra*, *konjunktúra*, *karika-túra*).

2.2. *-úció*: *-utív*, *-ucionális*, *-ucionizmus* (*disztribúció*, *revolúció*, *konstitúció*).

3. Utótagfélékben

(Nincs adatom.)

ü : ü

1. Szótőben

1.1. Első szótagban: *prúd*: *prüderia*.

1.2. (Nincs adatom.)

1.3. Harmadik szótagban: *attitúd*: *attitüdionális*.

1.4. Negyedik szótagban: *miniatúr*: *miniatürizál*.

2. (Nincs adatom.)

3. (Nincs adatom.)

B) Az eddigiekben felsorolt példaanyag — bár ez is elég lazán — bizonyos oldalról még oda kapcsolható ahhoz a fő belseji időtartamváltáshoz, amelyet szókinszünk eredeti vagy legalábbis régebbi rétegére vonatkoztatva ismerünk, s utalásszerűen bevezetőként magam is említettem. Legalább abban, hogy az az időtartamváltás, amelyik bennük megjelenik, megvan korábban kialakult morfológiai rendszerünkben is (ti. *á/a*, *é/e*, *í/i*, *ú/u* *ű/ü* váltás van bennük). Ám ez szinte az egyetlen szál, amely oda köti őket; mert a váltóhangok állományán kívül nem sokban hasonlítanak hagyományos névszóí váltótöveinkre.

Tekintsük csak át a fő különbségjegyeket hagyományos névszókészletünknek és a most bemutatott idegenszó-rétegnek tőváltó viselkedése között! A következőket állapíthatjuk meg:

a) Hagományos névszókészletünk tőváltó tagjaiban a ragozási paradigmán belül is jelentkezik a váltás, nemcsak a képzős származékokban (pl. *nyár*: *nyarat*; *kéz*: *kezem*; *víz*: *vizünk*; *kút*: *kutak*; *tűz*: *tüzenként*). — Az idegen szavak most vizsgálat alá vett csoportjában a ragos alak sohasem mutat tőváltást, csak képzős — s ennél is szorosabban: bizonyos képzőkkel ellátott — formáik. E jelenségre is van persze példa hagyományos szókinszünkben, de tömegesen csak igeiek (pl. *bír*, *bírom* stb.: *birodalom*; *rúg*, *rúgok* stb.: *rugdál*; *dül*, *dülünk* stb.: *dülöngél*; és így tovább). A névszók között ilyen „alkalmi váltó” csak kivételszerűen akad (mint: *három*, *hárman* stb.: *harmad*; *négy*, *négyet* stb.: *negyed*; *víg*, *vígak* stb.: *vigalom*; *bűn*, *bűne* stb.:

büntet). Az meg éppen példátlan, hogy a töben összetételi előtagként jelentkezék időtartamváltás; pedig — mint majd kiemeljük még — most tárgyalt idegen szavainkban ez sem ritka éppen.

b) Hagyományos szókészletünk tőváltó tagjaiban a váltás mindig a tő utolsó szótagjában jelentkezik (még az imént felsorolt „alkalmi váltókban” is; de az említett *nyár* : *nyarat*, *kéz* : *kezet* típus mellett l. a *kosár* : *kosarat*, *tehen* : *tehenet* típusúakat is). Az egyetlen kivétel a *lélek* : *lelket*. De ez is csak látszólag kivétel, mert a rövid magánhangzós változatban az egyetlen szótagos *lelk-* a tőalak, tehát a kritikus hely kritikus magánhangzója a tő szempontjából utolsó szótagbeli. — Ezzel szemben az idegen szavaknak itt tárgyalt csoportjában eléggé gyakori a nem utolsó szótagbeli tőváltás (pl. *náció* : *nacionális*, *baktérium* : *bakteriofág*, *konjunktúra* : *konjunkturális*). Csak az első két váltópár anyagát nézve példaképpen: ha az alapformából indulunk ki, az *á/a* váltópárnak korábban felsorolt példáiban 29 utolsó szótagbeli és 39 nem utolsó szótagbeli eset van; ugyanez az arány az *é/e* váltópár példái közt 11 : 38 (Bár a továbbiak számára megfontolandó körülmény, hogy sokszor az alapformának nem utolsó szótagja igenis utolsónak vehető a származékban; pl. *teátrum* : *teatr-ális*, *akadémia* : *akadem-ikus* stb.; de nagy az ellenpéldák száma is.)

c) A hagyományos szókészlet tőváltó tagjaiban példátlan az — nyilván a váltóhang szóvégi helyzetéből értetődően is —, hogy egyazon töben kettős váltás jelentkeznek. — Az idegen szavaknak itt tárgyalt csoportjában viszont szinte az a természetes, hogy ha két hosszú magánhangzó van a töben, mindkettő rövidre vált a származékokban. Csak egy-két példát: *sámán* : *samanizmus*, *cézár* : *cezaramánia*.

d) Hagyományos szókincsünkben — illetőleg itt azt kell mondanunk inkább: hagyományos morfémaállományunkban — példátlan az, hogy ilyenfajta váltás következzen be toldaléktestben. Hangzóhiánnyal váltakozó képzőink vannak (pl. a nőmenképző *-alom/elem* : *-alm/elm*; a verbunképző *-rog/rög* : *-rg/rq* stb.). De olyan képzőnek egyetlen sincs, amely a továbbképzés előtt töbeli időtartamot váltana (pl. *jóság* : *jóságos*, *körülmény* : *körülményes*). Még az elhomályosult vagy erre való hajlamot mutató képzők sem igen lépnek át a váltó típusba (ezért *tanárt* és *fűzért*, bár *szamarat* és *egeret*). — Idegen szavaink idegen képzőiben ezzel szemben éppoly természetes, mint a töben magában; sőt sorozatban is folytatódik (pl. *kolléga* : *kollegiális* : *kollegialitás*).

e) Hagyományos névszóanyagunkban nincs rá példa, hogy a töbeli időtartamváltás a tőalak más természetű átformálódásával társulna. (A hangzóvesztő *lélek* : *lelk-* az egyetlen kivétel, de ez más oldalról szabályos; a *v-s* tövek dolga pedig egészen más, de az is szabályszerű.) — Az idegen szavak most tárgyalt csoportjában ezzel ellentétben elég sok az olyan tő, amelyik más alakú a képzett származékban, mint az alapformában. Egyiknek meg rövidül a hangteste, másoknak megnyúlik, harmadiknak egyéb módon változik; s rendszerint mai morfonológiai rendszerünk szemszögéből megmagyarázhatatlanul. Csak néhány példát: *stádium* : *stadiális*, *bigámia* : *bigamista*, *kolléga* : *kollegiális*; *klíma* : *klimatikus*; *krízis* : *kritikus*; *emfázis* : *emfatikus*, *kolportázs* : *kolportatív*, *gigász* : *gigantikus*; stb. Érdekes módon mégsem lehet kétségünk, hogy a nyelvérzék ezeknek származási kapcsolatát tényként tartja nyilván.

Mindez talán elég meggyőzően mutatja: az idegen szavainkbeli *á/a*, *é/e*, *í/i*, *ú/u*, *ű/ü* tőváltás mint jelenség beleillik éppen nyelvünk morfonológiai

szerkezetébe; de inkább csak nagyjában, mintsem aprajában, azaz inkább csak tényét, mintsem konkrét szabályait tekintve. Ha tehát e tőváltó együttesek meggyökereznek az állományban, magát a rendszert is átalakítják, továbbfejlesztik.

C) Van azonban ezek mellett — s velük elválaszthatatlan kapcsolatot tartva — az állománynak egy olyan rétege is idegen szavaink között, amelynek még annyi támasztéka sincsen morfonológiai rendszerünkben, mint az eddig számbavettnek. Ez az *ó/o* váltást tartalmazók csoportja.

Készletükből a következő — nem teljes, mégsem lebecsülendő — állományt mutathatom be:

ó : o

1. Szótőben

1.1. Első szótagban: *jód*: *jodid*, *jodo-* (pl. *jodoform*); *nómen*: *nominális*, *nominalizmus*, *nominalizál*, *nominalitás*; *pólus*: *poláris*, *polarizál*, *polaritás*; *tropus*: *tropikus*, *tropikál(is)*; *glóbus*: *globális*, *globalitás*; *óceán*: *oceanográfia*; *glória*: *glorifikál*.

1.2. Második szótagban: *metódus*: *metodikus*, *metodika*, *metodizál*; *szimbólum*: *szimbolikus*, *szimbolika*, *szimbolizál*, *szimbolizmus*, *szimbolista*; *agónia*: *agonizál*; *emóció*: *emocionális*; *historia*: *historikus*, *historizmus*, *historizál*; *memória*: *memorizál*, *memoriter*, *memorandum*; *teória*: *teoretikus*, *teoretizál*; *kolónia*: *koloniális*, *kolonialista*, *kolonizál*; *rapszódia*: *rapszodikus*; *utópia*: *utopisztikus*.

1.3. Harmadik szótagban: *epizód*: *epizodista*; *demagóg*: *demagogizmus*; *axióma*: *axiomatikus*; *idióma*: *idiomatikus*, *idiomatizmus*; *patrióta*: *patriotizmus*; *kuriozum*: *kuriozitás*; *periódus*: *periodikus*, *periodizál*; *diakónus*: *diakonissza*; *allegória*: *allegorikus*, *allegorizál*; *anatómia*: *anatomikus*, *anatomizál*; *hegemonia*: *hegemonizál*; *ceremonia*: *ceremonikus*; *filozófia*: *filozofikus*, *filozofál*; *pedagógia*: *pedagogikus*; *melankólia*: *melankolikus*.

1.4. Szóvégen (!): *akció*: *akcionál*; *embrió*: *embrionális*; *impresszió*: *impresszionista*, *impresszionizmus*.

2. Végződésfélékben

2.1. -*óz/ózus/óza*: -*ozítás* (*virtuóz*; *nervózus*, *animózus*, *grandiózus*, *rigorózus*, *minuciózus*; *viszkóza*).

2.2. -*ózis*: -*otikus*, -*otizál* (*hipnózis*, *tuberkulózis*).

2.3. Szóvégen (!): -*ció*: -*cionál*, -*cionális*, -*cionizmus* (*frakció*, *funkció*, *szankció*, *intenció*, *konvenció*, *szubvenció*, *konstrukció*; *ambíció*, *evolúció*, *disztribúció*, *emóció*).

3. Utótagfélékben

3.1. -*óg/lógia*: -*logikus*, -*logizmus*, -*logizál* (*neológ*; *analógia*, *antológia*, *apológia*, *asztrológia*, *biológia*, *etnológia*, *filológia*, *fonológia*, *grafológia*, *patológia*, *telológia*; *antropológia*, *etimológia*, *teleológia*, *szociológia*).

3.2. -*krónia*: -*kronikus*, -*kronizál*, -*kronisztikus* (*szinkrónia*, *diakrónia*; vö. még: *anakronisztikus*).

3.3. -*trop/trópia*: -*tropikus*, -*tropizmus* (*heliotróp*; *entrópia*; vö. még: *filantróp*, *mizantróp*).

3.4. -*szkóp*: -*szkopikus* (*mikroszkóp*; vö. még: *higroszkopikus*).

3.5. -*fónia*: -*fonikus* (*szimfónia*; *eufónia*, *kakofónia*).

3.6. -*gnózis*: -*gnosztikus*, -*gnoszta*, -*gnosztizál* (*diagnózis*, *prognózis*).

3.7. -*plózió*: -*plozív* (*explózió*, *implózió*).

3.8. -*nómia*: -*nomikus*, -*nomizmus*, -*nomizál* (*asztronómia*, *gasztronómia*, *ökonómia*).

3.9. -*mónium*: -*monialis* (*patrimónium*).

3.10. -*harmónia*: -*harmonikus* (*diszharmónia*, *filharmónia*, *szinharmónia*).

3.11. Szóvégen (!): -*vízió*: -*vizionista* (*revízió*).

Az itt felsorolt anyagban észlelhető jelenségnek, az *ó/o* váltásnak, még a korábbiaknál is lazább a kapcsolata a hagyományos szókincsrétégbeli időtartamváltással, minthogy e váltakozásnak nemcsak a természete, de a pusztá ténye is új ahhoz képest. Hagyományos szóállományunkban tiszta, azaz pusztán időtartambeli váltakozást mutató paradigmabeli *ó/o* megfelelés nincsen. Illetőleg van egy, de az is csak egyetlen származékban él: a *sólyom*,

sólymot stb. melletti *solymász* (s a már kevésbé használatos *solymár*) alakban. (Hogy ez nem utolsó szótagbeli, az talán nem zavaró, hiszen a származékban a *tó solym-*, azaz egy szótagos; s így e példa méltó párja a korábban említett *lélek : lelk-* megfelelésnek.) Ide vonhatnánk éppen a *mód : modor* párt; de a kettőnek összetartozása is vitatott, története is zavaros.

Ami még ezen felül gyanúba jöhet az *ó/o* időtartamváltásra, az nem tőváltás, hanem tőingadozás. Olyan esetekre gondolhatnánk, hogy a *kóstol* mellett van *kostol*, a *sóvárog* mellett *sovárog*, az *óhajt* mellett *ohajt*, és fordítva: a *posta* mellett *pósta*. Ám itt sehol sem alapforma és származék (vagy egyéb toldalékos alak) megoszlásában jelentkezik a két — időtartambeli ellentétben álló — hang, hanem egyformán ingadozva minden alakban. — Szóba hozható volna itt a *ló : lovat* típus is más oldalról. Ám itt a hosszú magánhangzóval nem rövid magánhangzó, hanem rövid magánhangzót tartalmazó hangcsoport áll szemben: a váltópár nem *ó/o*, hanem *ó/ov* tagokból áll.

Pedig idegen szavaink most vizsgált rétegében az *ó/o* váltás pontosan ugyanazokat a törvényszerűségeket mutatja, amelyeket korábban a többi párra a) — e) alatt felsoroltunk; sőt eggyel többet, amelyet majd f) alatt csatolnunk kell itt. Fussunk át most e csoport anyaga alapján a korábban elmondottakon!

a) Ez a váltás sem jelentkezik ragos alakokban, csak bizonyos képzők és összetételi utótagok előtt.

b) Itt is találunk utolsó szótagbeliek mellett nem utolsó szótagbelieket (pl. *óceán : oceanográfia ; idióma : idiomatikus*).

c) Ez a váltópár is kettőződhet egyazon tőn belül, illetőleg tagja lehet a kettőződésnek (pl. *emóció : emocionális ; -vízió : -vizionista*).

d) Ez az időtartamváltás is átlép a tövek területéről a formansókéra (pl. *-ózus : -ozítás*).

e) Itt is gyakori, hogy a tővég átalakul a származékban (pl. *axióma : axiomatikus, embrió : embrionális ; -ózis : -otikus*).

f) Új az eddigiekhez viszonyítva, hogy az *ó/o* váltás abszolút szóvégen álló *ó-ra* is kiterjed (pl. *akció : akcionál*). Ilyen típusú váltásra hagyományos szóanyagunkban nincsen példa, csak a fordítottjára (lásd a *fa : fát* és *epe : epét* típust). Megfontolandó azonban, hogy a váltóhang csak az alapformában abszolút szóvégi, a származékbeli tőben nem az (ott általában *ó/on* áll szemben); s ennyiben ez a jelenség bizonyos fokig az *ó/ov* váltással társítható.

Akárhogy is: a most bemutatott csoport nemcsak eléri, hanem itt-ott már feszegeti is hagyományos morfológiai rendszerünk tűrési határát.

D) A most már együttesen kezelhető teljes anyag — bár összeállításában távol állt tőlem az adatok teljességének még a gondolata is — talán lehetővé teszi azt is, hogy feloldjuk azt a néhány „stb.”-t, amellyel helyesírási szabályzatunk az idézett részben bizonyos problémákat kényszerűen elnagyolt.

Az első „stb.” a tőbeli rövidülést előidéző képzők állományának kérdését hagyta nyitva; s előtte példaként két főnévképző (*-ítás, -izmus*), két melléknévképző (*-ikus, -ista*) s egy igeképző (*-izál*) állt. Ezt a készletet anyagunk alapján elég jelentősen megnövelhetjük, a következőket téve hozzá: főnévképzőként, illetőleg főnévi végződésféleként: *-ia, -cia, -éria, -áció, -ázis, -átus, -árium, -túra, -isztika*; főnévi értékű utótagokként: *-lógia, -gráfia, -mánia, -fóbia*; — melléknévképzőként, illetőleg melléknévi végződésféleként: *-ív, -ális, -áris, -árius, -ánus*; melléknévi értékű utótagokként: *-fil, -fág, -fób*; — igeképzőként: *-ál, -íroz*.

A második „stb.” a váltakozás jelenségében részt vevő szóformák mennyiségének kérdését hagyta lezáratlanul. Az elmondottak után — persze most sem a lezárás igényével — ezt úgy oldhatjuk fel most, hogy a hangváltásban érintett tövek száma föltétlenül száznál többre tehető; az érintett szóalakoké pedig — a származékokat is ide véve — többszázra.

Az előbbi kettőnél jóval részletesebb vizsgálatot igényel a harmadik „stb.”. Ez a szabály alól kivételt jelentő esetek mennyiségére utalt, illetőleg azt fedte el. E kivételek szemmel láthatóan a töváltás megszüntetésére, a változatlan tövűség kialakítására való törekvés termékei; a származékok itt a tőhöz idomuló analógiás alakulatok. (Elsősorban az AkH.-ból vett idézet két utolsó példája; az első kettő nem kivétel: a bennük lelhető *-a* végződés-féleség nem törövidítő természetű; vagy mondhatjuk így is: az *-iva* végződés-féleség hosszú magánhangzós.) — Korábban felsorolt anyagunkban e kivételekre nem voltunk tekintettel. Most azonban ide sorakoztatjuk azokat az adatokat, amelyeknek a szabályosabb rövid magánhangzós mellett hosszú magánhangzós formájuk is járatos, vagy némelyiknek esetében épp ez a járatosabb. Csak a kérdéses származékot véve, a következőkkel számolhatunk:

rádio- (pl. *rádioaktív*), *balkánista*, *sámánizmus*, *ukránista*, *teátrális*, *bigámista*, *fantáziál*, *útilista*; *-gráfus* (pl. *fotográfus*);
jétisztál, *szférikus*, *kémikus*, *légionista*, *légionárius*, *széniorátus*; *bohémista*, *aszketikus*, *atlétika*, *esztétika*, *esztétikus*, *poétika*, *poétikus*, *kollégiális*, *polémikus*, *polémizál*; *akadémikus*, *akadémizmus*, *evangélista*, *filatélista*; *enciklopédikus*, *enciklopédista*, *enciklopédizmus*; *hisztérikus*, *szintétikus*, *privilegizál*, *eufémizmus*, *eufémikus*, *atmoszférikus*; *ambiciózus*, *empirikrüticizmus*;
túrisztika, *múzeológia*; *abszolútisztikus*; *karikatúrista*;
tropikus, *óceanográfia*; *szimbólikus*, *emócionális*, *rapszódikus*, *utópisztikus*; *epizodista*, *periódikus*, *allegorikus*, *anatómikus*, *ceremónikus*, *filozófikus*, *pedagógikus*, *melankólikus*; *biológikus*, *etimológikus*, *szinkrónikus*, *diakrónikus*, *entrópikus*, *mikroszkópikus*, *szimfónikus*, *asztronómikus*, *ökonómikus*, *ökonómizmus*, *filharmónikus*.

Szinte végleg eldőltnek látszik a kérdés e két alakban: *evangélikus*, *dékánatus*. Szabályszerűbb alakjaikat (*evangelikus*, *dekanatus*) hallani még, de alapfelsorolásunkba már nem mertem felvenni.

Mindezekben erősen hat a hosszú magánhangzós tőalak analógiája; de a rövidülő szabályos meg a hosszú magánhangzót tartalmazó analogikus forma közötti harc — a két legutolsó esetet kivéve — még nem dőlt el, még folyik; tehát kimenetele még befolyásolható.

Persze a kiegyenlítődésnek, a többeli magánhangzóváltás kiküszöbölésének nem az az egyetlen elvileg lehetséges módja, hogy a származék analogikusan alkalmazkodik a tőhöz. Potenciálisan éppúgy adott a fordítottja is: hogy a tőre hatnak vissza a származékok, tehát ezeknek rövid magánhangzója hatol az alapformába, a hosszú helyébe. Ez sem példátlan, bár kevésbé népes csoportot ad, mint az előző. Ide vonva a kiejtésükben ingadozókat, itt a következő állományt találjuk:

jetis, *herosz*, *poen*, *senior*; *kollega*, *primer*, *szekunder*; — *ritus*, *típus*; *ambi cíó novicius*, *legítim*, *anonim*, *televizió*; *-icío* (pl. *definició*).

Szinte végleg eldőlt a kérdés ezekben: *eposz*, *genezis*, *karrier*, *eugenika*; *fluor* (bár szabályosabb *éposz*, *genézis*, *karriér*, *eugénika*, *fluór* ejtésük sem példátlan még). Ezeket mégsem vettük be a korábbi alapfelsorolásba, hiszen a mai tömegnyelvérték szerint alapformájában is rövid magánhangzót tartalmazó tővel állnak szemben ilyen típusú származékaik: *epikus*, *epika*; *genetikus*, *genetika*; *karrierizmus*, *karrierista*; *eugen(et)ikus*; illetőleg: *fluoreszkál*.

A most felsorolt — kétféle irányú — ingadozások eseteit tanulságos talán táblázatba foglalnunk. Jó persze a két fő csoportot elválasztani: azt,

amelyikben az abszolút forma hat a származékbeli töre, s azt, amelyikben ez fordítva van. Mindkettőn belül el kell még különítenünk azt a csoportot, amelyik az egyedi ingadozókat tartalmazza (pl. *pátosz, kémia; ritus*) attól, amelyikbe az ingadozó végződéses és utótagfélék esnek (pl. *-ció; -gráfia*). — Abszolút számok helyett — amelyek úgyszólván csak nem teljes válogatást tükröznenek egy nem teljes gyűjtésből — érdemes részesedési százalékokat adni. E számok így azt tükrözik: az alapfelsorolásba felvett eseteknek mekkora hányada ingadozó; az egyedi eseteket az egyedi eseteknek, a végződés- és utótagféléket pedig a végződés- és utótagféléknek teljes (felsorolt) mennyiségéhez viszonyítva.

A következő számok adódnak itt:

Hangpár	A töbeli magánhangzó ingadozik		A származékbeli magánhangzó ingadozik		Jelzőszám (mechanikus átlag) %
	egyedi esetekben %	végződésben, utótagban %	egyedi esetekben %	végződésben, utótagban %	
<i>á/a</i>	—	—	9,0	10,0	4,7
<i>é/e</i>	20,0	—	37,7	55,5	28,3
<i>í/i</i>	43,7	50,0	5,2	—	24,7
<i>ú/u</i>	—	—	17,6	11,1	4,7
<i>ü/ü</i>	—	—	—	—	0,0
<i>ó/o</i>	—	—	24,1	53,8	19,4
Jelzőszám	9,5		18,6		13,9

Táblázatunk a következőket mutatja:

Az analógiás kiegyenlítődés kétféle lehetősége közül a töbeli (abszolút alakbéli) magánhangzónak a származékokba hatolása a gyakoribb; nagyjából kétszer akkora erejű tendencia, mint a *tő* alkalmazkodása a származékokhoz. Ez utóbbinak részesedési százaléka még így is elég nagy. De értékét csökkenti az, hogy a jelenség mindössze két hangpár esetében fordul elő; s közülük az egyik, az *í/i*, olyan hangellentétet tartalmaz, amely köznyelvünkben analógiás hatások nélkül, hagyományos szóállományunkban is némileg elmosódóban van. Nélküle e típus részesedése egyszerre 2%-osra esne le.

Az analógiás kiegyenlítődésnek másik lehetősége, a származékok magánhangzójának a töbeli hatására való hosszú ejtése, gyakoribb ugyan az előzőnél, de így sem ér el nagyobb megterheltséget, mint az összes esetnek szűk egyötöde. Ráadásul minden ide vont példánaknak megvan azért a közkeletű kiejtésben a szabályos (a rövid magánhangzós) formája is. Ha a töbeli eseteket és a származékbeliakat egybe vonjuk, a kiegyenlítődési törekvés az összes anyagunkbeli példának csak mintegy gyenge egyhatedét érinti. Ez azt jelenti: az idegen szavak vizsgált csoportjának túlnyomó többségében a — korábban részletezve feltárt — tóváltogató szabályosság érvényesül, mégpedig eléggé következetesen.

Egyes magánhangzópárokra vetítve most a részesedési arányokat: az érdekelt párok felében mélyen az átlag alatt van a kiegyenlítődési törekvésre utalók aránya; de a kiegyenlítődési tendenciától érintettek száma a leg-

terheltebb pároknál is csak az összes esetnek egyötöde-egynegyede körül ingadozik. — Hogy közülük az *i/i* miért mutat ekkora és épp ilyen irányú közeledési törekvést, arra céloztam, s — gondolom — magyaráznom sem kell. Az, hogy a hagyományos szókinsztruktúrákban *ó/o* váltás nincs, oka lehet az e hangpár eseteiben mutatkozó, viszonylag nagyobb méretű ingadozásnak. További vizsgálatra szorul az *é/e* párnak a többinél erősebb kiegyenlítődési tendenciája; különösen azért, mert a hozzá legközelebb álló *á/a* pár viszont e kérdésben eléggé nagyfokú közömbösséget mutat.

Talán némileg segíti a további vizsgálódást, ha már most megjegyezzük, hogy a tőváltást végre nem hajtó származékoknak majdnem fele *-ikus* (és még néhányuk *-ika*) képzős; a maradéknak meg több mint negyede *-ista* képzővel alakult. Túlnyomó többségük tudományos, maradék kisebbségük pedig közéleti használatú műszó.

E) Mint jeleztem: az anyagomban jelentkező tőváltás még a pusztán tényével is nehezen illeszkedik bele hagyományos morfológiai rendszerünkbe, részszabályaival pedig különösen elüt tőle. S így bármennyire támasztéka is a magyarban már korábban megvolt tőváltó rendszer, kialakulása indítékának semmiképpen sem tekinthető. Történetüket nézve azt látjuk: e típus esetei annyira egyenként érkeztek nyelvünkbe, hogy igen sokszor még az alapszó meg a hozzá kapcsolódó származék is külön-külön, egymástól függetlenül, általában a közvetett és a közvetlen átadó nyelv vokalizmusának — legföljebb némi hanghelyettesítési szabályok segítségével adaptált — vetületeként. — Nem akarnám történetüket sem együttesükben s még kevésbé egyenként felfejteni most. Csak utalok az olyan idegen nyelvekből formákra, mint az angol *active : activity* (o: *ektív : ektiviti*), *schem(a) : schematic* (o: *szkém(a) : skimetik*), vagy a német *sozial(politik) : sozialist* (o: *zociál(politik) : zociáliszt*), *polar : polarität* (o: *polár : poláritét*). S nem kevésbé arra a graeco-latino-hibrid nemzetközi vándorszóanyagra általában, amelybe a felsoroltaknak túlnyomó többsége tartozik.

Azt mondtam: „alapszók” és „származékaik” többnyire külön-külön érkeztek nyelvünkbe. Ez látszik abból is, hogy sok ilyen szócsalád tagjai között eléggé laza az összefüggés, és olykor igen nagy a használati-használati vagy épp (stílus)rétegbeli eltérés is. Ismét csak futólag véve néhány példát, s csak az *á/a* váltást mutatók első szótagos anyagából: a *szláv* közszó, a *szlavista* és a többi származék tudományos műszó; a *dátum* közszó, a *datál* elavulóban levő elem; a *fátum* erősen régi, a *fatális* kissé finomkodó, a *fatalizmus* szinte műszó értékű; a *gárda*, a *-gardista* és a *gardíroz* a nyelvi tudatban is, használati rétegében is eléggé messze esik egymástól (s az alapszóval közeli kapcsolatát megtartó *-ista* képzős származék szilárdan *á*-s: *gárdista*); a *mágnés* mindennapi szó, a *magnetizmus* korántsem az... Talán fölsleges is folytatnunk, a kép már nem változnék lényegesen.

Am akármilyen távol esik is néha — rétegtékében, átvétele korában, egyéb ismérveiben, olykor akár alakjában — alapszó és származék egymástól, kapcsolatuk az adott szót ismerő egyszerű beszélő számára is ritkán marad titok. Ezért párhuzamos átvételük felhalmozódása során mégis típusokba álltak össze, s e típusok belül nyelvünkben is úgy kerülnek szembe egymással, mint alapszó és származék. Maguk képzőik is épp ezért „vendégképzőkké” elevenedtek az alapszóhoz viszonyítva; s így többeli magánhangzóik időtartambeli különbsége paradigmán belüli időtartamváltássá koncentrálódik.

S ez a jelenség dialektikus kölcsönhatásba lép a hagyományos szóanyagunkbeli időtartamváltással. Egyrészt ezeknek erősödését támogatja az, hogy hagyományos tőrendszerünkben is megvan ez a jelenség; másrészt viszont e jelenségnek a tárgyalt idegen szavak viselkedése (is) erősíti a helyzetét, növeli az állományát, sőt — mint jeleztük — szélesíti az érvényesülési területét. — Ez azt jelenti: az idegen szavainkbeli paradigmatiszta időtartamváltás nem vehető jövevény jelenségnek, idegenből átvett morfológiai sajátágnak. (Még az *ó/o* váltás sem.) A magyarban keletkezett ez, felhalmozódott egyedi esetek rendszerszerű szembekerülésének koncentrátumaként, s — másrészt — olyan belső sajátosság hatókörének kiszélesedéseként, amely morfológiai rendszerünkben régóta megvan, tehát alapjaiban nem idegen tőle.

Azt persze nehéz előre felmérni, hogy az *ó/o* tőváltásnak megszületése és felerősödése mit hozhat még a továbbiakban. Egyet azonban biztosra vehetünk: ha valaha átterjed eredeti szavainkra, magával rántja az *ő/ö* pár is. Idegen szavainkban erre a váltakozásra nyilván csak azért nincsen példa, mert magára az *ő*-re is alig, idegen képzős származékokra meg egyáltalában nem. De ha — mondjuk — a *sofőr* vagy a *hazardőr* szónak volna *-izmus* vagy *-izál* képzős alakja, az alighanem *ö*-vel hangzanék (pl. *sofőrizmus*, *hazardörizál*).

F) Ámde a nyelvtudománynak s főleg alkalmazott ágának, a nyelv-művelésnek nemcsak annyi a dolga, hogy figyelje, magyarázza, olykor akár előre jelezze azokat a tendenciákat, amelyeket a nyelv fejlődésében érvényesülni lát. Azt is meg kell kísérelnie, hogy a fejlődés mederben tartását, a fejlődésnek célszerű alakítását is szolgálja. Erre a tevékenységére — főleg a normatív kiejtés szabályainak leszűrések — szükség is van. S épp a tárgyalt típusal kapcsolatban, amelyről azt látjuk: a kategóriának tőváltó ugyan az alaptermészete, de már tagjainak egyhatedére ráterjedt egyfajta analogikus kiegyenlítő tendencia is. Melyiket támogassa a kettő közül a nyelvművelés — mint dialektikus előrelátás a nyelvtudományban?

Elsőnek persze a két szélsőség kínálkozik: ragaszkodjunk mereven a típus tőváltó természetéhez; illetőleg: siettessük a típusbeli esetek analogikus kiegyenlítődének folyamatát. De mindkettőnek ellene mond maga a nyelvhasználat mint valóság: amint sebtében gyűjtött anyagunk is mutatja, a csoport egyhatedében megingott az időtartamváltás szilárdsága, de a változatlan tövűségnek meg hatheted állt eddig ellene. — Nos: ha elfogadnánk — mégpedig követendő mintául — a megrövidült magánhangzóú tőalakokat az alapformákban, többek között az *i/i* különbség általános elmosódásának — úgyis eléggé erős, bár korántsem kívánatos — tendenciáját is siettetnénk. S még inkább kockázatos volna, ha az analogikusan megnyúlt magánhangzóú származékok állományát rögzítenénk vagy éppen növelni igyekeznénk: egy most még egységbe hozható, eléggé nagy elemcsoportot vágnánk ezzel ketté. Mégpedig azzal a logikátlansággal, hogy az így rögzített állomány kétszeresen is kivétel maradna morfológiai rendszerünkben. Mert a tövek azért nem veszítenék el időtartamváltó természetüket (a *fantázia* : *fantáziál* mellett azért ott állna a *fantasztikus*, *fantazmagória* stb.; az *atléta* : *atlétika* mellett az *atletizál*; stb.). S megzavarodnék a hozzájuk kapcsolódó képzőknél — jelenleg egyértelműen tövet rövidítő — természetű is (hiszen a *fantáziál* mellett megmaradna pl. a *profanál*, az *atlétika* mellett pl. a *periodika* stb.).

Nemigen marad más, mint tudomásul venni azt, hogy idegen szavainknak itt tárgyalt csoportja alapvetően tőváltó természetű (olyan szabályok szerint, ahogyan ezt korábban részleteztük); de ennek érvényesülésében vannak

bizonyos ingadozások is. Ám azt megtehetnénk, hogy a kivételeket, az analogikus kiegyenlítődéés útján megindult egyhetedet nem rögzítjük olyan mereven tisztelendő egyedüliségben, mint helyesírási szabályzatunk, hanem kettős alakban regisztráljuk. Esetleg a szabálynak jobban megfelelő formát adva első helyen; természetesen kényszer nélkül, ajánlatként (tehát így: *atletika* v. *atlétika*, *esztetikus* v. *esztétikus* stb.). — Mindezt akár azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a típusnak alapvetően továltó természetét elismerve, segítünk a fejlődésnek az analogikus alakok visszaszorításában, s ezzel a típus belső egységének helyreállításában; megszüntetve a — nem is nagyon indokolható, sokszor inkább csak tudákos eredetű — kivételeket.

És természetesen tovább figyelve a felfedett tendenciának meg az így elindítandó ellentendenciának küzdelmét, alakulását; mert a nyelvfejlődésben — mint a társadalmi fejlődésnek más területein is — a végső szót mégis csak a valóság, az eleven gyakorlat mondhatja ki.

DEME LÁSZLÓ

Transzformációs csoportok

(Egy analógiás törvény oki magyarázata)

1. Az úgynevezett „transzformációs csoportok” problémáival évek óta foglalkozom. A leglényegesebb eredmények ezen a területen: a transzformációs csoportok helyének kijelölése a nyelvi rendszerben. Továbbá: az úgynevezett „pszeudo-csoportok” fogalmának a kidolgozása, amikor is a transzformációs csoportok szekunder úton, analógiásan jönnek létre. Az analógiás csoportok kialakulásának az okát ezideig nem sikerült kimerítően megoldani. Megelégedtem magának a jelenségcsoportnak a megállapításával, illetőleg az analógiás elvvel; az analógiát mint analógiát nem magyaráztam meg. A dolgozat feladata az analógiának mint analógiának a megértése. A dolgozat eredményei elméleti szempontból is érdekes következtetésekre vezetnek.

2. A hagyományos grammatika — elsősorban az újgrammatikusok nyomán — az ilyen szerkezeti variánsokat

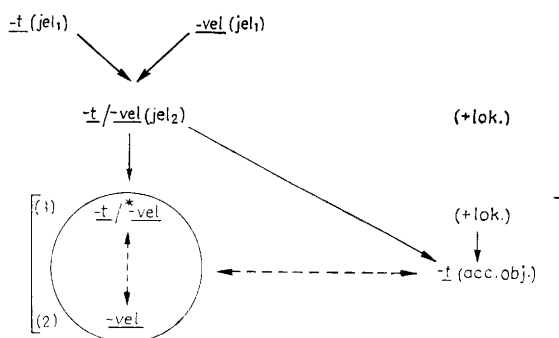
szorítja + a prést (+ a könyvre)
szorítja (+ a préssel) + a könyvet

az analógia elve alapján magyarázza. Az alábbiakban a kérdéses jelenségcsoportnak és az analógiának a viszonyát kívánom részletesebben kifejteni.

Eddigi vizsgálódásaimban a kérdéses jelenségcsoport, mint az úgynevezett transzformációs csoport, lényeges helyet foglal el. Úgyanis a hagyományos nyelvi elemzésnek a szintaktikai sorok és az azokat alkotó viszonyok belső összefüggését nem sikerült kimutatni; számára a mondatok a mondatalkotó szintagmák mechanikus egységei. A korábbi nyelvi leírás tehát szintagmatikus jellegű. A leírásnak ezen a jellegén pedig lényegében a generatív grammatika sem jutott túl; amely bár a mondatot állította a kutatás középpontjába, a mondat — benne — továbbra is a szintagmák mechanikus kombinációja marad. A kérdéses jelenségcsoport (= transzformációs csop.) azonban először adott lehetőséget arra, hogy a mondat és az őt alkotó szintagmák belső össze-

függése megvilágosodjék, hogy kiderüljön: a mondat nem előre adott szintagmákból épült fel utólag; a szintagmák csak mint a mondatot alkotó szintagmák azok, amik. Ugyanis világos: az egyik sorról a másik sorra áttérve — a sor egyik viszonyának a megváltozása a sor másik viszonyának a megfelelő változásával halad párhuzamosan. A lineáris jellegű feltételezettség — ezek szerint — a két sor egymáshoz való memoriális összefüggésén át igazolódik.

A transzformációs csoporton belül minden viszony kölcsönösen feltételezi egymást. A csoport szinkrón koherenciájának az oka pedig a csoport történeti kialakulásában keresendő. Ugyanis feltehetően a tárgy n a k volt egy ő s i f o r m á j a; az ősi tárgyból — a nyelv fejlődésének következő etapjaként — állt elő az accusativus objectivus; ennek kialakulásával párhuzamosan az ősi tárgy maga kettévált: b e l s ő t á r g g y á és e s z k ö z h a t á r o z ó v á. Vagyis:

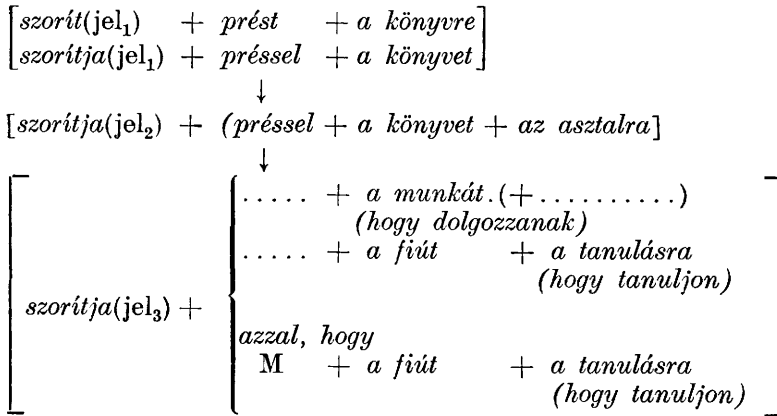

A csoporton belül tehát a viszonyok koherenciája nem más, mint a viszonyok történeti kialakulásának egyidejűsége. A csoporton belül az 1. sor elsődlegességének az oka pedig az, hogy — bár a belső tárgy (-t/*vel) az accusativus objectivusnak megfelelő szinthez tartozik — a belső tárgyban a tárgy egy ősi formája folytatódik.

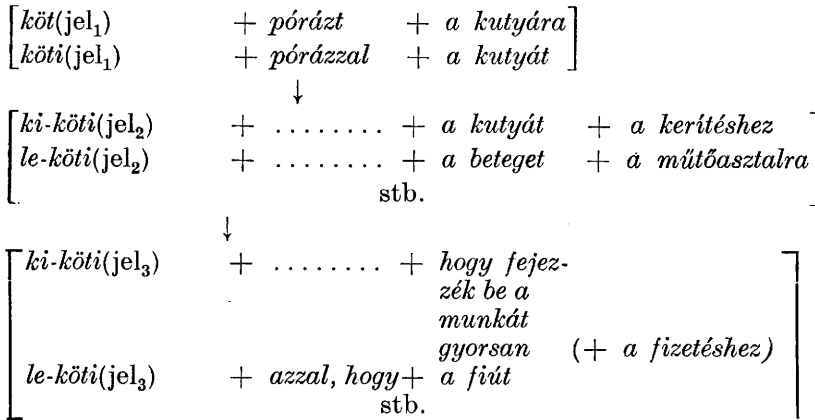
A csoport belső viszonyai — másfelől — ontológiailag is utalnak arra, hogy egy viszony nyelvi tárgyasításra (=tárgyi viszonyba való befogása) és az eszközhatározó kialakulása belsőleg tételezi fel egymást. Szemléletünk alapját azok a tényállások alkotják, ahol az ige által ábrázolt cselekvés közvetlenül egy eszközre hat, és azon át valamely dologra, illetőleg ahol az ige egy dologra/tárgyra hat az eszközhatározón át, — de a cselekvés hatóköre egyelőre közvetlenül nem tágabb, mint az előbbi esetben.

Az eddig elmondottak alapján a kérdéses mondatvariációk analógiás magyarázata felszínesnek, üresnek bizonyul. Hiszen ugyanezek a mondatvariációk mélyreható történeti, ontológiai (pragmatikus) szempontból — mint transzformációs csoportok — egy ősi, szükségszerű egységnek bizonyulnak.

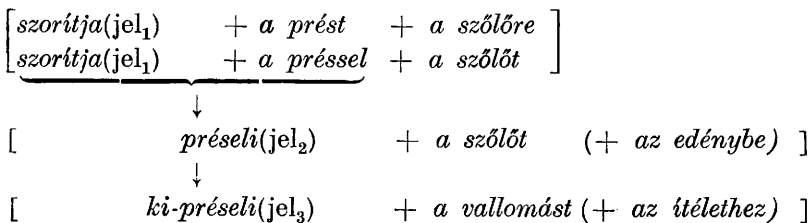
3. A transzformációs csoportokban sikerül először a mondat és a mondatalkotó viszonyok belső egységét bizonyítani. A transzformációs csoportokból kiindulva pedig valamennyi tárgyas mondat egy egységes szerves rendszerré építhető ki. A rendszer lényege: az egyes sorok levezethetők egymásból; a levezetések során mind általánosabb formák jönnek létre, amelyek a valóság mind szélesebb összefüggéseire terjednek ki. Mégpedig i g e i s z i m p l e x e k körül:

praeverbalis összetételek körül:

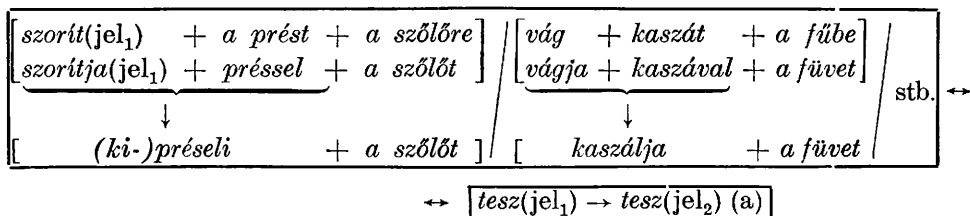

denominalis képzések körül:

Továbbá — a vizsgált mozgásfolyamatokkal párhuzamosan — a nyelvi rendszerben egy másik folyamat is nyomon kísérhető: az I(jel₁) → I(jel₂), illetőleg az I(jel₂) → I(jel₃) átmenetei egy-egy igei jelentésben általánosulnak.

Például:

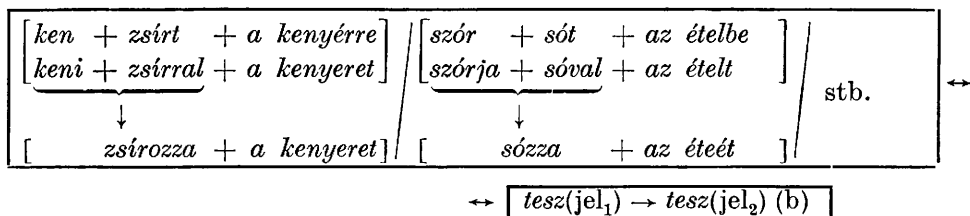

$/\text{tesz}(\text{jel}_2) (a) = \text{tesz} + \text{vmit} (+ \text{vmivel})$.

A kérdéses denominalis változatok maguk pedig deduktíven is levezethetők a $\text{tesz}(\text{jel}_2) (a)$ -ból:

$$(\text{szorít} + \text{prést}) \rightarrow \text{présel} \leftarrow (\text{prés} \times \text{tesz}(\text{jel}_2) (a)).$$

Vagy:

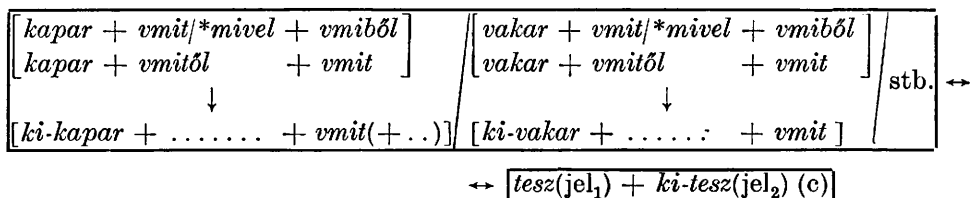

$/\text{tesz}(\text{jel}_2) (b) = \text{tesz} (+ \text{valamilyenné}) + \text{vmit}$

A kérdéses denominalis változatok maguk pedig deduktíve levezethetők:

$$(\text{ken} + \text{zsírt}) \rightarrow \text{zsíroz} \leftarrow (\text{zsír} \times \text{tesz}(\text{jel}_2) (b)).$$

Vagy:

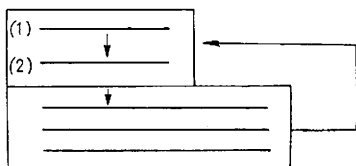

Az így általánosult $\text{tesz}(\text{jel}_2)$ különböző típusai, illetőleg azok integrációja a deduktív levezetések sorát teszi lehetővé. Pl.:

$$\begin{array}{l} \text{zongora} \times \text{tesz}(\text{jel}_2) (a) = \text{zongorázik} \\ \text{fehér} \times \text{tesz}(\text{jel}_2) (b) = \text{fehért} \\ \text{fürdik} \times \text{ki-tesz}(\text{jel}_2) (c) = \text{ki-fürdik} + \text{vmit} + \text{vhonnan} \\ \text{stb.} \end{array}$$

4. A mondatformák rendszerének, a rendszer mozgásának tehát van egy meghatározott iránya. Ebben a határozott irányú mozgásban pedig a transzformációs csoportok meghatározott helyet foglalnak el. Ugyanakkor — most már éppen a határozott irányú rendszer ismeretében — megállapítható: a transzformációs csoportok szintjét meghaladó sorok a transzformációs csoportok keretei közé épülnek be. A rendszer fejlettebb sorai mintegy visszaáramlanak a transzformációs csoportok felé.

Vagyis:

Például:

$$\left[\begin{array}{l} \text{vágja} + a \text{ kaszát} + a \text{ fűbe} \\ \text{vágja} + a \text{ kaszával} + a \text{ fűvet} \end{array} \right]$$

↓

$$\left[\begin{array}{l} \text{kaszálja} + a \text{ fűvet} + a \text{ réten} \\ \text{kaszálja} + (a \text{ fűtől}) + a \text{ rétet} \end{array} \right]$$

vagy:

$$\begin{array}{l} \text{rá-bizza} + \text{az ügyet} + a \text{ barátjára} \\ \text{meg-bizza} + \text{az ügyel} + a \text{ barátját} \end{array}$$

(az ügy elintézését) / (az ügy elintézésével)

A rá-, illetőleg meg-bíz eredetileg egyoldalú deduktív levezetés eredménye:

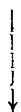
$$(\text{bíz} \times \text{rá-}, \text{meg-tesz}(\text{jel}_2)) = \begin{array}{l} \text{rá-bíz} + \text{vmit} + \text{vkire} \\ \text{meg-bíz} + \text{vmivel} + \text{vkit.} \end{array}$$

A kérdéses transzformációs csoportok esetében — szemben a korábban tárgyalt transzformációs csoportokkal — az egyik sor elsődleges, a másik sor szekunder úton jön létre; a két sor — eredetileg — nem egymást feltételezve létezik. Az ilyen csoportok csak analógiás úton jöhetnek létre. Mégpedig.:

(1. transzf. csop.)

(2. transzf. csop.)

$$\left[\begin{array}{l} \text{I} + \text{F}_1(t/*vel) + \text{F}_2(\text{lok.}) \\ \text{I} + \text{F}_1(-vel) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right] \quad \left[\begin{array}{l} \text{I} + \text{F}_1(t/*vel) + \text{F}_2(\text{lok.}) \\ \text{I} + \text{F}_1(-től) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right]$$

$$\begin{array}{l} \text{I} + \dots + \text{F}_2(-t) + \text{F}_3(\text{lok.}) \\ \text{I} + \text{F}_1(vel) + \text{F}_2(-t) \end{array}$$

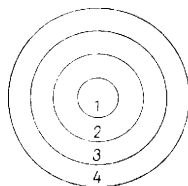

$$\left[\begin{array}{l} \text{I} + \text{F}_1(-t) + \text{F}_2(\text{lok.}) \\ \text{I} + \text{F}_1(-vel) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right] \leftarrow \left[\begin{array}{l} \text{I} + \dots + \text{F}_2(-t) + \text{F}_3(\text{lok.}) \\ \text{I} + \text{F}_1(vel) + \text{F}_2(-t) \end{array} \right]$$

Vagyis most már annak a szerves rendszernek a kifejtése során, amely a transzformációs csoportok mélyebb értelmét feltárta, kell eljutnunk arra a

felismerésre, hogy vannak analógiás úton létrejött transzformációs csoportok. A feladat ezek után — a rendszer ismeretében — a szekunder úton, analógiásan kialakult csoportoknak mint analógiás jelenségeknek a megértése.

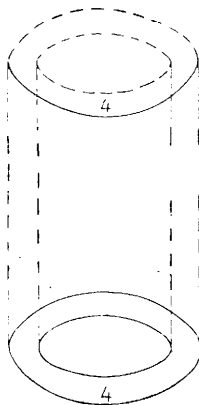
5.1. A szerves rendszer kifejtése során olyan igékkel alkotott mondatokat vizsgáltunk, ahol az igéknek több jelentésük volt; az igék különböző jelentésükben különböző mondatformákat követtek; a különböző mondatformák levezethetők voltak egymásból. A szerves rendszer így az alábbi módon ábrázolható:

Vannak azonban igék, amelyeknek nincs több jelentése, illetőleg jelentésük nem vezethető le egy másik jelentésből, másfelől a kérdéses mondat a generalizált transzformáció jelenléte alapján — bizonyos viselkedésük alapján — a szerves rendszer egyes zónáira állíthatók rá. Pl.:

(1) *utasította + a fiút + a munkára*
(*hogy dolgozzon*)

Az *utasította* nem vezethető le egy másik jelentésből, másfelől a kérdéses mondat a generalizált transzformáció jelenléte alapján a szerves rendszer negyedik zónájára állítható.

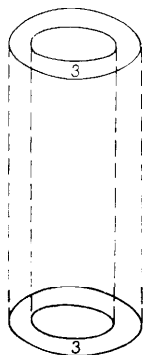

(2) *elteszi + a kenyeret + a fiókba*

A cselekvés nem egy eszközre irányul; és az eszközön át közvetve egy dologra. A cselekvés közvetlenül irányul a tárgyára; a kérdéses mondat így fentebb tárgyalt:

szorítja + ... + a könyvet + az asztalra

reakcionális viszonyaival mutat lényeges hasonlóságot; a 3. zónára állítható. Vagyis:

(3) a fentebb tárgyalt mondatok pedig:

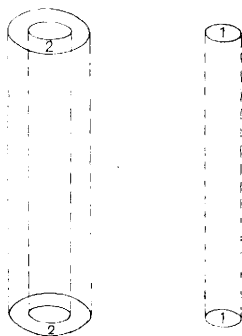
kaszálja + a fűvet + a rétről

kaszálja + (a fűtől) + a rétet

rá-bízza + az ügyet + a barátjára (az ügy elintézését)

meg-bízza + az ügygel + a barátját (az ügy elintézésével)

— a transzformációs váltakozás alapján — a szerves rendszer 1., illetőleg 2. zónájára állíthatók:

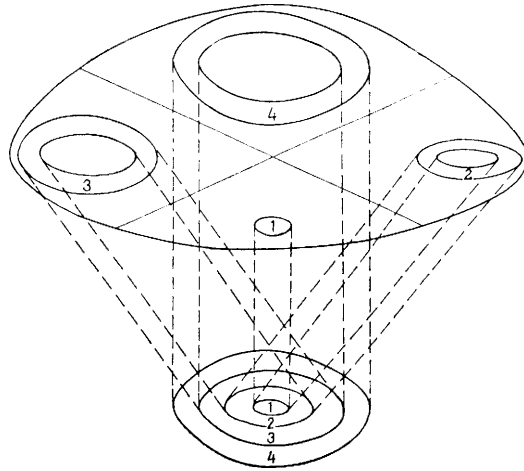

A szerves rendszer soraira (ill. zónáira) tehát a szerves soroknak egy egész rendszere épül rá (lásd a 38. lapon a felső ábrát!).

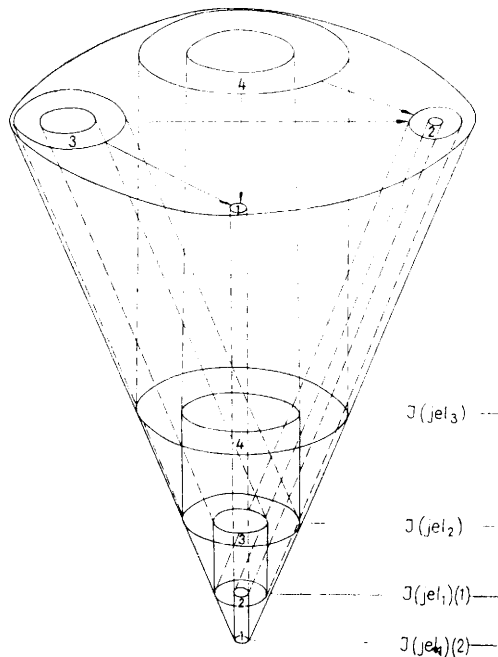
A szerves rendszerben a szerves rendszer zónái, amelyek egymásból nőttek ki, egymáson kívül, egymás mellett helyezkednek el.

5.2. Láttuk: történeti, szinkrón — pragmatikus és ontológiai — értelemben egész szemléletünk alapját a transzformációs csoportok képezik. Valamennyi többi viszony — amelybe a valóság viszonyait be tudjuk fogni — bölcsője a transzformációs csoport. A transzformációs csoport viszonyrendszerében pedig az eszköz és a tárgy egymást feltételezve van jelen.

A rendszer a transzformációs csoport soraiból kiindulva a közvetlen valóságtól mind messzebb szakad. Ugyanakkor az egyes jelentésrétegek csak egymásra vonatkoztatva vannak érvényben; a magasabb jelentésrétegek csak

az alacsonyabb jelentésrétegek alapján válnak érthetővé számunkra. A magasabb jelentésrétegek a transzformációs csoport viszonyait — az eszköz és a tárgy elemi relációját — reprodukálva az érzékletesebb szint biztonságára tesznek szert. Az elmondottak alapján a fenti ábra a következőképpen módosul:

A formarendszer legközvetlenebbül a transzformációs csoport sorain át érintkezik az érzékletes valósággal, — csak egy viszonylag szűk felületen. A formarendszer bűgőcsigához hasonlóan mintegy pontszerűen támaszkodik rá a közvetlen valóságra, — a transzformációs csoport sorain át.

A nyelv újból és újból igyekszik létrehozni azokat az elemi relációkat (tudniillik, hogy egy tárgyon mint eszközön át közelítsünk egy másik tárgyhöz), amelyekben egész szemléletünk gyökerezik. Pl.:

$$\left[\begin{array}{l} \text{fúj} + \text{levegőt} + \text{a trombitába} \\ \text{fújja} + \text{levegővel} + \text{a trombitát} \end{array} \right]$$

$$\begin{array}{l} \text{fújja} + \dots + \text{a trombitát} + \text{jeldallamra} \\ \text{fújja} + \dots + \text{a trombitával} + \text{a jeldallamot} \end{array}$$

$$\begin{array}{l} \text{fújja} + \dots + \dots + \text{a jeldallamot} + \text{ütközetre} \\ \text{le-fújja} + \dots + \dots + \text{(jeldallammal)} + \text{az ütközetet} \end{array}$$

vagy:

$$\left[\begin{array}{l} \text{húzza} + \text{a kötelet} + \text{a harangon} \\ \text{húzza} + \text{a kötéllel} + \text{a harangot} \end{array} \right]$$

$$\begin{array}{l} \text{húzza} + \dots + \text{a harangot} + \text{délre} \\ \text{húzza} + \dots + \text{a haranggal} + \text{a delet} \end{array}$$

Külön feladat volna azokat a konkrét típusokat megállapítani, amelyekben az eszköz-viszony reprodukálódik. A konkrét típusok regisztrálása, azok hierarchiájának kidolgozása során az eszköz-fogalom belső struktúrája tárulna fel.

ZSILKA JÁNOS

Az okhatározástól a helyhatározóig

1. A történeti mondattan tanításától némiképp eltérő módon szeretném az alábbiakban megrajzolni a mondat megszületését és további alakulását. Nem az egyszerű mondatból kiindulva, az egymás mellé került s eleinte lazán fűződő mellérendelt mondatokon át jutok el az alárendelően szerkesztett mondatig, s a határozók elsejének sem a helyjelölőt tekintem — mindezt épp fordítva! S mégsem egészen ellenkezőleg, mégiscsak „némiképp eltérő módon” teszem ezt, sőt nagyon is annak a történeti mondattannak a szellemében s megfontolásainak a jegyében, amelynek mondattörténetét két (egymást fölöslegessé is tevő) meghökkenés ösztönzött átgondolni.

1. Ha a magunk s nyelvrokonaink szókinését visszafelé rostáljuk az időben, akkor a finnugorság közös vékájába behull pl. a *fal* 'vesszőfonadék' meg a *nyíl*, de olyan rag vagy kötőszó, mely okhatározóra (mondatrészre vagy-mellékmondatra) utalna — egy se. Pedig nemhogy a *fal* vagy a *nyíl*, de a kezs detlegesebb s ezeket talán évszázazredekkel megelőző szakóca elkészítése i olyan tevékenység (keserves munka!), melytől a cél- és okszerűség valamiféle felismerését nem lehet elvitatni. Szakóca nincs okszerűség, okszerűség nincs az ok ismerete, az ok mint gondolkodási forma nincs, nem képzelhető el a megfelelő nyelvi forma nélkül.

2. Hogy az egyszerű mondat megelőzte volna az összetettet, az ellen ez szól: Az egyszerű mondat kijelentés, valamiről (az alanyról) állít valamit.

De az ősidőkben a kijelentés vagy mindenkitől tudott tartalmú volt (pl. *A gyümölcs ehető*), s akkor se felismerésre, se megfogalmazására nem volt szükség, vagy csak egy valaki ismerte fel (ami különben elképzelhetetlen!), akkor pedig érdektelensége miatt nem lett volna szóvá tehető (pl. *A cinke bizalmaskodó*). Ha bohó is e két kérdés, de megvilágítja, mire gondolok: Elképzelhető-e, hogy egy nyúl közölje a társaival: *A káposzta jó?* Nem, mert ezt a maga módján minden nyúl tudja. Vagy hogy ezt tudassa: *A szarka lopós?* Nem, mert ez annyira távol áll a nyulak érdeklődésétől, hogy szavuk sincs rá. Ha a nyulak ma elkezdenének gondolkodni és beszélni, s ezen kezdenék: a hét végére valószínűleg kipusztulnának haszontalanságra vesztegetve idejüket és szellemi erejüket.

E példalózással máris az első közlés ismertetőjegyeihez értünk: az első mondatnak olyasmit kellett tartalmaznia, amit a közösség egyik tagja fölismert, a többiek számára pedig érdekes, azaz: létüket érintően fontos volt. Hiszen amit mindenki ismer, nem tevődik szóvá, s ami nem húsba vágó: föl sem ismerhető.

Feltevésém szerint — a rövidség kedvéért hadd éljek utoljára ezzel a megszoritással — ez az első közlés a következőképpen alakult ki:

1. A még nem beszéd hangadása. Az állati hangadások egyike sem beszéd. De van közöttük néhány (lényegében: egyfajta), amelyik olyan közel áll egy nem beszéd közlésünkhöz, hogy maga az ember sem csinálhatná különül. Nevezetesen az a hangadás, amelyikkel az egyik állat figyelmezteti (látszólag!) valamire a társait. A mormota füttye és a rosszban sántikáló emberek őrszemének a füttye, pisszentése első pillantásra egy és ugyanaz. Ha az üregeik előtt sütkérező hegyi marmoták egyike rókát, sast vagy más ellenséget pillant meg, akkor füttyül, mire az egész napozó társaság barlangjába menekül. Éppígy a gyümölcsöst dézsmáló gyereksereg! Aki a csószt észreveszi, jelt ad, társai meg vele együtt kerekét oldanak vagy meglapulnak. (A prédára hívásnál is ugyanez a három mozzanat: az észrevétel, a hangadás és a társak — itt nem el-, hanem — odairamodása különböztethető meg.)

Az ember is ezzel a még nem beszéd hangadással kezdte. Azért nem közlés még ez, mert a hangadó még nem közölni akar, csak reagál a veszedelemre; hangadása az a feljajdulás vagy sóhaj, ami ma is kitör a meghallgatás reménye nélkül vagy épp akarata ellenére az emberből, s amelynek mint önkéntelen reakciónak így, természetét tekintve, több köze van pl. a haj égnék állásához, mint a mondathoz.

2. A még nem beszéd, de már nem nem-beszéd hangadása. Ha szándék szerint nem is, de ténylegesen, eredményét tekintve a társak fülében mégis közlés: figyelmeztetés volt e hangadás. Sok tapasztalat alapján azután megrögződött az emberben, hogy hangadása rá nézve (is) előnyös: együttes erővel biztosabb a zsákmány elejtése, illetve ha a társak — kellő figyelmeztetés híján — valaminő veszedelemnek áldozatul esnek, magára maradva ő (is) rosszabb helyzetbe kerül. Ezt az átmeneti szakaszt tehát az jellemezte, hogy az önkéntelen jajhoz hozzátapadt egy érzés, amely helyeselte az elhangzott kiáltást.

De híján volt még a tagoltságnak, a két hangadásnak, illetve ami e mögött áll: a gondolatnak, két jelenség egymásra vonatkoztatásának.

3. A már beszéd hangadása. Mi kellett, hogy legyen a második hangadás, az elsőnek is jelentést adó másik hangors és jelenség, s milyennek kellett lennie annak az összefüggésnek, amibe a két jelenség került?

Ha az első hangadás hangalakja, tegyük fel, a *jaj* volt, s az ember épp erről ismerte fel, hogy hangoztatása előnyös, akkor nyilván ezt ismételte meg másodjára is. Az első *jaj* önkéntelen szakadt ki, a másodikat — mintegy az elsőt meghallva s jónak találva, hogy föltétlenül hatékony legyen s célt érjen — ismételte meg az ember.

Már az első fokozat *jaj*-a is, a maga jelentés nélküliségében, két jelentésre való közlést rejt magában. A hangadó a veszélyre reagált vele, azaz sajátos módon tudomásul vette. Társai fülében pedig, eredményét tekintve, ez úgy hangozott, mint ma a *Meneküljetek!* A veszedelem, amelyet jelzett az első kiáltás és a menekülés, amelyre felhívott a második: ok és okozat viszonyában állnak egymással. Pontosabban: az ösztön úgy működik, mint az okszerű gondolkodás; ember is, juh is azért fut el, m e r t jön a medve, csakhogy a juh ezt nem tudja megállapítani, mert nem tudatosítja, azaz nem bontja medvére és menekülésre ösztöne működését. Az első emberi mondat azonban ezt hajtja végre, ezt az oki-okozati összefüggést másolja, illetve: az ösztön működését tisztázza ki okká és okozattá. A medve közeledése nyelvtanilag egy meg nem fogalmazott okhatározói mellékmondat a láttára kezdődő főmondati futáshoz képest, ha szabad így kifejeznem magam; a menekülést megelőző pillanatnyi megdöbbenés s felkiáltás: a két mondat közti szünet és vessző, vagy ha úgy tetszik: a mellékmondat végére (japánosan) odatett okhatározói kötőszó. A kettős *jaj* e z t mintázza: az észrevételt és a *fussunk!*-ot, ezt másolja le okhatározói mellékmondatná s főmondatává, szinte előbb alkotva meg ezen első mondatfajta, mint ismerve fel az okiságot.

Hogy a hangalak ugyanaz a két mondatban, az természetes, hiszen ugyanannak a dolognak két oldaláról van szó. Nyersfordításban így adhatnám vissza az első mondatot: *Menekülnivaló: menekülni való!*, vagyis: (*Mivel veszedelem (van), futás!* — Ugyanazon jelenség két aspektusa egymással oki-okozati viszonyban még jobban megfigyelhető ilyen mondatokban: *Hideg van, fázom.* Nekem az a hideg, hogy fázom, tárgyilagossában, a világnak az az én fázom-om, hogy hideg van; innen csereberélhetősége: *Hideg van, mert fázom,* illetve *Fázom, mert hideg van.* A vacogás tudatosul itt külső hideggé és hideg-éretté, s a fázás a hideget, a hideg (fogalma) meg a fázást tekintheti léte okának: *Mivel hideg van (körülottem, ill. nekem), hideg van (nekem, ill. körülöttem).*

A két mondat hangsora tehát azonos volt, ejtésük nyomatéka, nyújtottsága azonban különbözött, körülbelül olyan alapon s úgy, ahogy az első önkéntelen szisszünk fogfúráskor szerényebb, mint a második, amellyel már — az elsón, úgy látszik, meg nem rendülő — orvost akarjuk figyelmeztetni érzékenységre. A nagyobb nyomaték egyúttal a fontosabb: a főmondati közlendőt is jelezte, azt ami a tennivalót (*Meneküljetek!* vagy *Jöjjetek!*) tartalmazta, azt, amiért érdemes volt a beszédnek megszületnie.

Kötőszó természetesen nem kellett, s más mondatszerkesztő elem sem. Hiszen összefüggéstelen vagy más összefüggésben álló mondatok ekkor még nem kerültek egymás mellé: nem volt mitől megkülönböztetni e mondatpárt. S e sajátosága részben máig megvan az okhatározói mellékmondatnak, hiszen az utána következő mondatfajta közt, melyeknek már volt tőle megkülönböztető kötőszavuk, épp jelöletlensége jelölte az első összetett mondatfajta okhatározói természetét. (Később, mikor az okhatározói mellékmondat egyre lazulva egyszerű mondatokra hullott, s ezek valóban kötőszótlan kapcsolatos mellérendelésé állhattak össze, ilyenekké hogy: *Sokat olvastam, sétáltattam a kutyámat,* meg: *Égett az erdő, megállt az óráim* stb. — ekkor e nemes okhatáro-

zás, a *Sötét volt, féltém*-féle, elmerült a mellérendelések tömegében, s némiképp ízlésünkre van bízva, hogy holmi kötőszótlan mellérendelésnek nézzük-e, vagy felismerjük-e benne az összefüggések fejedelmét.)

Nemcsak szerkezetét, de tartalmát is ismerhetni vélem az első mondatnak. Amennyiben és ameddig az ember minden veszedelem elől csak menekülni tudott, addig a mellékmondat tartalma is csak ennyi volt: 'Menekülnivaló (veszedelem bukkant fel)!' Az ismert, vagyis a szóba fogott világ két részből állt: kedvezőtlenből és kedvezőből, az egyik elől futottak, a másakra odairamodtak. A világ kedvezőtlen arculatán medve, erdőtűz, tigris stb. megkülönböztetlenül egybemosódott; a védekezési lehetőségek bővültével kezdett részleteződni, külön álló jelenségekre bomlani a világ és viszont — kölcsönösen és fokról fokra. Ezt pedig az tette lehetővé, hogy az első *Jaj: jaj!* egyre szaporább alkalmazása, zsákmányra és menekülésre — viribus unitis — megszerveve a közösséget, megnövelte az embercsoport létének biztonságát, eljuthattak így eleinte félősztonös összetett mondatuk higgadt s már mellékmondatában is szándékolt használatáig, s túl is léphettek ezen.

2. A következőkben a helyhatározót szeretném leszármaztatni az okhatározásból, kicsit részletesebben; s erre támaszkodva és utalva a többi határozófajtánál s mondatféleségnél már beérhetem néhány megjegyzéssel.

Vegyünk célba az okhatározó felől egy *t i s z t* a helyhatározót: *A kalapom a szék alatt van*, ahol is a szék alja s a kalapom (hol)-léte közt semmiféle okozati összefüggés nincsen. Az okhatározói eredetet mégis kétségtelennek tartom, a következő okokból.

Ennek, hogy: *Fázom, mert hideg van*, vagyis a fázásomnak van ideje: csak rá kell pillantanom a naptárra (1970. III. 9.) és az órára; s van helye is: műszerekkel bemérhető fázásom földrajzi hosszúságának s szélességének foka, valamint tengerszint feletti magassága, illetve berajzolható az utca hely- s a ház alaprajzába. Csakhogy ezek az adatok teljesen érdektelenek, a fázást illetően semmivel sem jelentősebbek, mint azt vizsgálni meg mérlegve lépve, hogy hány kilós koromra esik e fázás, vagy hogy milyen fényerősség mellett vacogok. Némely ok azonban erősebben kapcsolódik, ha nem is helyhez, de környezethez, körülményekhez. Például az ember félhet az erdőben, de nem a helytől, hanem a vadállatoktól, az eltévedéstől, attól, hogy bokát ficamít egy fatörzsön stb. Félelmének nem helye van, hanem oka, csak hogy többféle, egy vagy más határozott jelenséghez egyértelműen nem kapcsolható. Ami egybefogja az okokat, az az erdő: nem mint hely, hanem mint okok gyűjteménye.

Az okok jellegük szerint csoportosíthatók: Félfetek Jánostól, a villámlástól, azért, mert rossz fát tettem a tűzre; félhetek a csatától, a téltől, s mert nincs tüzelőm, azért is; s félhetek, tudja a manó, miért. Attól azonban, hogy ezeket az okokat így vagy úgy csoportosítom, hogy megkülönböztetek az okok közt pl. eseményeket, folyamatokat, környezeteket, körülményeket, személyeket, lelkiállapotokat stb. — ettől még ok marad a medve közelegte, az öregedés, az erdő, a csata és a rossz lelkiismeret, s nem lesz belőlük esemény-, folyamat-, környezet- stb. határozó.

Az okhatározó akkor szűnik meg, két jelenség kapcsolatának oki jellege akkor rendül meg, ha az ok mellett fellép egy másik ok, ha helyesbítőleg megnevezünk egy pontosabb okot, egy jobb okot, egy okabb okot. *Félek az erdőben* (Erdő: félelem) — ez az őskorban okhatározó volt. De mikor az összehangoló közösségben már nem félő ember megnevezi a pontosabb félelemforrást: *Félek az erdőben egyedül* (Egyedül: erdő félelem): ebben a helyzetben a két ok közül

nem annyira pontos ok a pontosabb fényében megfakul, veszít erejéből, az igazi ok mellett nem igazi okká gyengül. Az erdő kapcsolatban marad a félelemmel, de ez már nem a legszorosabb, nem az egyedüli és egyértelmű kapcsolat. (Hogy okból nem-ok lett, ez nem szemfényvesztés: amíg az ember egyedül is, többedmagával is félt, addig valóban csak az erdő rémítette!) Az erdő főokiságának megrendülése oda vezetett, hogy kiütközött rajta eddig teljesen érdektelen jellege: környezet mivolta, s az októl — mai kifejezéssel élve — környezethatározóként lett megkülönböztetendő. Ennek külső jele — a jeltelen okhatározástól megkülönböztetendő — a rag, mely valójában ennyit jelent: „Vigyázat! Nem ez az ok! Nem ez a fő összefüggés!”

Ezt a környezethatározót azután egy újabb s még pontosabb ok bágyasztotta helyjelölővé, körülbelül (némi megfogalmazásbeli anakronizmussal) így: *Az erdőben félek.* (Itt az erdőben: okhatározó.)

Vadászaton az erdőben félek. (Itt az erdőben: környezethatározó.)

Egyedül vadászaton az erdőben félek. (Itt az erdőben: helyhatározó.)

Az erdőben-nek helyhatározóként már nagyon meglazult a félelemmel való kapcsolata, szabadabb mozgású lett, s mikor az okhatározói mondat már annyira fellazult, hogy (az összefüggéstelen kapcsolatos mellérendelésen át) egyszerű mondatokra bomlott, akkor e helyhatározót oda lehetett csapni más, nem okozta állítmányokhoz is. — Egyébként: az ősember tájékozódási képességének sajátos tévedhetetlenségére és a mi hol van?-féle érdeklődésnek teljes hiányára (állatlélektani ismereteink segítségével is) visszakövetkeztetve, bizvást tehetjük a helyhatározó felbukkanását egy roppant hosszú határozótörténet végére, s már az első helyhatározók s hol van?-ok mögé odaképzeltük azt a gyámoltalanságot és tanácstalanságot, igen, azt az ügyefogyottságot s ösztöne-vesztett bizonytalanságot, amivel mi próbáljuk kitapogatni az íróasztal papírhalma alatt a homlokunkra tolt szemüveget.

A tiszta helyhatározó tehát végterméke, ocsúja az okhatározónak, de okhatározói oroslánkörmei, akárcsak a többi határozónak, neki is el-elárulják származását: aki határozóban o t t h o n érzi jól magát, az mellékmondatban azért érzi jól magát, m e r t otthon van.

A z i d ő h a t á r o z ó kialakulásának menete ugyanaz: egy pontosabb ok nem elsősorban okká, valami mássá erőtlentíti az első okot, s ha annak természete olyan, akkor időhatározóvá különül el végül egy idő jellegű másodrendű okhatározó fokozaton át:

Körülfogtak — nem tudok elszaladni. Nos, kerítették be már mást is, mégis kivágta magát. Igen ám, de annak volt fegyvere:

Fegyvertelen vagyok — körülfogtak, nem tudok elszaladni. S ebből lett: *Nem tudok elszaladni, miután körülfogtak, mert fegyvertelen vagyok.*

S valóban: a *miután* ma is lehet okhatározó, s ha nem az, annyi mindig érzik rajta, hogy a főmondathoz képest a puszta időbeli előzménynél tartalmasabb előzményt fejez ki. *Miután kinéztem az ablakon, delet harangoztak* — ez ma is tréfás szófűzés: mintha ugyan az én kikukkantásom tiszteletére rendeznék a déli tizenkettőt!

Fordítva e fejlődés (tehát előidejű időhatározóból okhatározó) nemigen képzelhető el. Mert ha feltesszük, hogy a *Mivel kisütött a nap, a jégcsapok elolvadtak* ebből fejlődött, hogy: *Miután kisütött a nap, a jégcsapok elolvadtak*, s ha feltesszük, hogy e *miután*-os mondatban az ember puszta időbeli előzményt látott kezdetben: akkor azt is fel kell tennünk, hogy nemcsak azt az egy előzményt tette szóvá, amelyről később kiderült, hogy valójában ok! Akkor

ilyesmiket is kellett mondjon: *Miután vaddisznóval álmodtam | Miután köhögtem éjjel stb. stb., elolvadtak a jégcsapok.* Ha az ember a pusztá idővel kezdte volna, maiglan örülhetné — egyre reménytelenebbül belegabalyodva —, hogy mi minden történt a jégcsapok elolvadása előtt.

Ez a nehézsége a mellérendelt mondatokból, illetve az egymás mellé állított külön mondatokból való kiindulásnak is. Ha az ember nem az (*Ég a tűz: meleg (van)-féle* okhatározón kezd, akkor hogyan ismerhetné fel akár a maga, akár a társa beszédében az okot s okozatot, egyáltalán: hogyan győzné kívánni, hogy a *meleg van* mellé végre az *ég a tűz* kerüljön, s ne a *pompás a hús, éhes vagyok, csíp a szűnyog* stb. stb.?!)

Az időhatározóval kapcsolatban még megjegyezhető, hogy a beszéd eleinte időtlen volt. A mi jelen időnk tág tartomány, akárcsak a múlt és a jövő. A Szeleta-barlangbeli beszéd nem idő ideje: a kimondás pillanata. Mi ezt mondjuk: *Egy tanulmányon dolgozom*; s ez a jelen idő az elmúlt három hónapra s a következő kettőre vonatkozik. Épp csak a jelen pillanatra nem érvényes, mikor nem dolgozunk, hanem kimondjuk e mondatot. Az ősember csak egy pillanatot ismert, ez vitte őt át, mint Műnchhausent a meglovagolt ágyúgolyó, egész életén. Ezt a pillanatnyi jelent ma már úgy kell előkeresni múltba s jövőbe terpeszkedő jelen időnkől (akár a kötőszótlan okhatározói mellékmondatot a kötőszótlan kapcsolatos mellérendelők közül). Ennek a pillanatnyi jelennek, az épp megélt pillanatnak természetesen időhatározója sincs: Általában akkor félek, m i k o r egyedül vagyok. Most, e pillanatban, hogy kimondom, azért félek, m e r t egyedül vagyok.

A c é l h a t á r o z ó k i a l a k u l á s a. — Ez a pillanatnyi jelen megfelel az ok természetének, hiszen egy eseményt az okozata avat okká, vagyis ok és okozat egy és ugyanabban a pillanatban, emberi érzékszervvel tovább nem tagolható, mértani pontfélenek tekintendő időpillanatban lép fel. Ezért is lehetett okot és okozatot, szinte egy jelenség két oldalaként, megkülönböztetni. Évvel a pillanatnyi, megélt jelennel már kifejezhető volt a múlt és a jövő is, anélkül, hogy csorba esett volna pillanatnyi jelen voltán. A sakkozó, mikor ezt mormogja: *Ide lépek — oda lép*, akkor nem ezt rövidíti le: *Ha én ide fogok lépni, akkor (azután) ő valószínűleg oda fog lépni*, azaz: az *ide lépek* nem jövő a jelenhez képest, s az *oda lép* nem egy még távolabbi időpont a jövőben, — hanem képzeletben valóban ott is v a n a kiszemelt kockán, s m á r n i n c s ott az előzőn. Épp így a múlt: a mesehallgató számára — miután a hol volt, hol nem volt csónakán az üveghegyen túlra ringott — a jelen idő (*Kirántja erre kardját a királyfi . . .*) nem stilisztikai fogás, hanem az azon pillanatban átélt jelen; a tulajdonképpeni jelen pedig megszűnik számára. Az ősember képessége: átélni, még nagyobb kellett, hogy legyen. Mikor megkergetve bebukott a barlangba, s elmesélte: *Megyek az erdőn — morgást hallok — jön a medve* stb., akkor hallgatói átérték, s ő is, másodjára, átélte m i n d e n m o z z a n a t á b a n p i l l a n a t n y i j e l e n k é n t a kalandot; még a szájukban levő falatot is elfeledve tovább forgatni közben: jeléül a tulajdonképpeni jelen megszűnésének.

E jelenetet a rövidség kedvéért folytatom: aki eközben a tűzre vigyázott, az a medvekalandon nem volt ott. Ügyesedvén a tűzapolásban már hol arra, hol erre figyelt, s felderengett előtte, hogy k é t pillanatnyi jelen van: menekül az erdőben, s ápolja a tüzet. Mindkettőt átéli, mindkét helyen ott van, — ilyen helyzetből fakadhatott a múlt megkülönböztetése a jelentől. Azaz úgy, amiként a helyesbítő ok mellett az első ok nem annyira ok lett, így lehetett eleinte a

(tulajdonképpen) múlt nem annyira átélt pillanatnyi jelenként megkülönböztetve. S ha a tulajdonképpen múltat élte át jobban, akkor a tulajdonképpen jelen lett a nem annyira jelen, azaz — hogy így mondjam: — múlt szerepű jelen. A jó regény (jól) olvasója ma is úgy zökken vissza más korból s színhelyről saját életébe.

Visszatérve az okhoz: az egyidejű, ugyanazon pillanatban tapasztalható ok s okozat felismerését az olyan oki összefüggések felismerése követte, ahol vagy a múltba veszett ok, vagy a még jövőben rejlő okozat nem volt épp érzékelhető. (S bizonyára előbb ismerték fel a jövőbeli okozatot, mint fürkésztek a múltbéli, már jelen nem levő okot.) Így: *Egyedül vagyok — félek*: ugyanabban a pillanatban átélt ok és okozat. — *Félek — elszaladok*: mindkét részében pillanatnyi jelenként, de nem ugyanabban a pillanatban, hanem egymás után átélt ok és okozat. Ebből a lélekben átélt, valójában még jövőbeli mondatból alakulhatott ki a célhatározó. Tehát a *Vadászni megyek*-et egy (*Mert*) *vadászom, elmegyek* okhatározás előzte meg. Ami ma időbeli zúrzavarnak számít e mondatban, az nyilván nem okozott gondot eleinte, hiszen a fentiek értelmében e mondat így értendő: (*Mivel [lélekben.]*) *vadászom, elindulok*. Ez a (tulajdonképpen) jövőben levő, de lélekben jelenként megélt ok lett a cél. Az időviszonyok tisztultával az okéval azonos forma tarthatatlanná vált, s kialakultak a célhatározó nyelvi eszközei (bár még a jellegzetesen célhatározói igenévképző, *Vadász ni megyek* is emlékeztethet az okhatározásra: *Vadászni félek*, azaz a *vadászattól félek*).

Az állapot- és a módhatározó az idő- és a helyhatározó mintájára, helyesbítő ok mellett megsápadva, alakult ki. *Egyedül (lévén), fél* → *Egyedül fél, (mert) nincs fegyvere*.

Különösen a *nem ... -het* állítmányok mellett vallják ki e határozók eredeti mivoltukat! Ugyanis annak, hogy valamit nem csinálhatok vagy nem csinállok, lehet előzménye, oka, lehet következménye, okozata, de az nem értelmezhető, hogy milyen állapotban vagyok, mikor nem megyek; s a nem cselekvésnek módja sem lehet — a dolog természeténél fogva. („Svédül hallgatni” Kosztolányival vagy „egy szót sem szólni, s azt is lassan mondani” — épp a nem cselekvés módjának lehetetlenségével figyelmeztetnek arra, hogy a hallgatás és a meg nem szólalás nem merő csönd, s amivel több a lelkes ember csendje egy üres terem csöndjénél, a z t lehet svédül és lassan érezni és szándékolni.)

A többi határozó is így alakult ki. Például a *Veled nem félek* társ-, a *Ha veled vagytok, nem félek* feltételhatározója félreérthetetlenül sejdíti a *Mert veled vagytok, nem félek* okhatározóját. Hiszen a feltétel is ok: olyan ok, amely még nem következett be (*Ha jó leszel, bábszínházba megyünk*), de bekövetkezve tüstént elárulja, hogy a jó viselkedés és a bábszínház hogyan is függ össze: *Elmegyünk a bábszínházba, mert jó voltál*; illetve olyan ok, mely nincs a fenti pillanatnyi jelenhez kötve: *Ha rossz kedvű vagy, én is az vagyok*, de kössük csak rossz kedvünket e pillanathoz: *Rossz kedvű vagytok, mert te is az vagy*.

A mellérendelt mondatok közül a kapcsolatosról már esett szó; a magyarázó, illetve következtető, *A fél, tehát nem jön*, illetve a *Nem jön, hiszen fél* ok-okozati viszonyban álló jelenségeket fogva egy mondatba, az okhatározói alárendelés sajátos formáinak fogható fel; az ellentétes pedig, akárcsak az alárendelő megengedő mondat, ugyancsak az ok-okozati összefüggésből sarjad, hiszen épp a várható ok elmaradását jelzi: *Eljött, mert hívtam* → *Hívtam, de nem jött*, illetve *Bár hívtam, nem jött*.

A z e g y s z e r ű m o n d a t. — Ha a kötőszótlan okhatározó kapcsolata a főmondatnál nagyon meglazul, akkor ennek jeléül az intonációs egység is megszűnhet végül, s oktalán egyszerű mondatná válik a hajdani mellékmondat. Az egyszerű mondat kialakulásának másik útja az lehetett, hogy az eredeti okhatározói mellékmondat mondatértékű névszói állítmánya nem bomlott praedicatív szerkezetté (esetleg a fő- és mellékmondat alanyának azonossága miatt), s a többi alanyos-állítmányos mondat mellett mondatrészé minősült. De hogy itt többről van szó, hogy az *Egyedül nem mehetek egyedül*-jében egy mondat veszett el, azt kihallhatni vélelem e mondat hangsúlyozási lehetőségében, mely — felnagyítva, de nem eltorzítva — ilyen: *Egyedül? . . . Nem mehetek.* (Ebben pl.: *Lassan itt az ősz, a lassan vagy az itt* után nem tapintható ki ilyen forrasztás.)

3. H á r o m m e g j e g y z é s:

1. Szeretném, ha kézsre szóni tilt is a terjedelem, legalább a szálak nagyját elvárni úgy-ahogy. Az alany, állítmány, tárgy és jelző kérdésébe — fejtegetésem lényegét nem érintik — érdemben már nem foghatok bele. Hogy a névszói állítmány igei részének kifejeződése sokáig váratott magára, az természetes, hiszen minden jelzett veszedelemnek eleinte egy, tehát említésre nem méltó igei állítmánya lehetett volna: a veszedelem átlépte (s éppen ezáltal vált veszedelemmé s észrevehetővé) az — állatlélektanból kölcsönzött — túrés határt. Nagyon valószínű, hogy az ige kialakulása s kivirágása a főmondatban (*fussunk!, lapuljunk!* stb. stb.), a főnév pedig a mellékmondatban (*medve! tűz!* stb. stb.) történt meg. Elképzelhetőnek tartok egy okhatározó → tekintet-határozó → tárgy fejlődési vonalat (*vadászni félek*); hogy a jelző is lehet közvetlenül okgyökerű, arra csak egy példapárral utalnék: *Medve: fussatok!* — *Se besült medve: gyertek!*

Hogy a mondatértékű okhatározó alanyos-állítmányos mondat lett-e vagy okhatározó mondatrész — ugyancsak nem érinti a gondolatmenet fővonalát, s itt részleteznem nem kell. Mint említettem, a külön- vagy azonos alanyúság lehetett e tekintetben a döntő.

Hogy azután lehetett szerkeszteni egyszerű mondatokból is okhatározói, ellentétes stb. mondatokat, sőt két új mondatípust: a hasonló mellékmondatot és a választó mellérendelőt, — a fenti fejlődésrajzon ez a legkevesebbet sem változtat.

2. Úgy vélelem, hogy a határozónak ez a család fája, ha nem is szolgálhat alapul leíró osztályozásukhoz, de itt-ott gyümölcsöztethető. A hely — mai elkülönültségében — természetesen nem lehet alfaja az oknak, de a *Félek az erdőben* és *Az erdőben lakik egy vén szüle erdőben*-jeit talán érdemes megkülönböztetni, vagy — hogy még egy példát említsek — az oknak a módfélék közti, mintegy alfaji helyzetét esetleg felül lehet vizsgálni a mondottak értelmében.

De nehogy valami újfajta tápszerleírásként fejezzem be dolgozatomat, ajánlgatva: mi mindenre jó még, — egy területet említek csak, ahol talán hasznosítható: Ha í g y alakult ki a beszéd, akkor az idegen nyelv tanításában is megjárható út lehet ez, természetesen roppant lerövidítéssel; s ha helyes a rajzoltam vázlat, akkor feltehetően ez a legtermészetesebb útja a beszélni tanulásnak.

3. Amennyire ildomtalannak találtam volna, hogy az egyszerű mondat → összetett mondat és helyhatározó → egyéb határozók (úgy vélelem: megfordítható) fejlődési vonalainak szakirodalmát idézzem (hiszen nem érdemben vitattam e mondat történetet, hanem a szakócán eltűnődve egy másfélélt

rajzoltam), — épp ilyen helytelennek tartanám meg nem említeni, hogy e vázlatot nem érzem különösebb elrugaszkodásnak a számomra ismerős irodalomtól. Hogy a beszéd valami bonyolultabb, egyszerűségében összetettebb jelenségben veszi kezdetét (s nem pl. egyes szavakon); hogy a névszói állítmányban benne van már (a praedicatív viszonyon s az állítmány megszorításán, majd polarizálódásán keresztül) minden későbbi fejlemény; hogy a wundti mondatfejlődés három szakasza, melyben a kötőszótlan alárendelés nem kap helyet, megszerzendő negyedikként épp ezzel a fokozattal; hogy a finnugor igenév alárendelt mellékmondati értékű lehet, vagy hogy a jelöletlenség (a zéró morféma tágabb értelemben) maga is jelöl, — olyan tételek s megállapítások ezek, melyek bátorítónak, sőt fölbátorítónak érzett hatásait: túlkalandozni a nyelvi adatok korán, említés nélkül nem hagyhatom.

HEGYI GYÖRGY

Érzelmi árnyalattal színezett mondást jelentő igék az összetett mondatokban

1. Az összetett mondatok vizsgálatában a tartalomadás lelki mechanizmusának igen lényeges szerepe van (l. HADROVICS LÁSZLÓ, *A funkcionális magyar mondattan alapjai* 203). Különösen fontos a pszichikai háttér azokban az összetett mondatokban, melyekben a bevezető mondat (főmondat) tartalomváró szava érzelmileg színezett közlést tartalmazó ige. Ha ilyen esetekben a pszichikai mechanizmustól eltekintve csak hagyományos, formális logikai alapon elemezzük a mondatokat, a funkció szempontjából teljesen értelmetlen megkülönböztetésekre jutunk.

Ha ezt mondjuk: *elpanaszolta, hogy megsértették*, hagyományosan tárgyi alárendelést állapítunk meg; ha ellenben átfogalmazzuk a közlést: *panaszkodott, hogy megsértették*, akkor ezt már okhatározói alárendelésnek kellene minősítenünk. Az ilyen különbségtétel teljesen megokolatlan, ugyanis mindkét esetben a mellékmondat egyrészt közlés, tehát függő beszéd, másrészt a panaszkodás okát is megmagyarázza. A köztük levő különbség mindössze annyi, hogy az első megfogalmazásban a beszéd, a másodikban pedig az ok kifejtése áll előtérben. Tehát „a megfogalmazás variálásával csak annyit tehetünk, hogy egyszer a beszélés, másszor meg az okság komponensét állítjuk előtérbe, de akár tárgyas, akár tárgyatlan igével szerkesszünk bevezető mondatot, a tartalomadás mindkét komponense benne lesz a függő mondatban.” (HADROVICS i. m. 203.) Az érzelemmel kombinált beszélést jelentő igékkel szerkesztett bevezető mondat után a mellékmondatnak tehát kettős szerepe van: egyrészt függő beszédként szerepel, másrészt okot magyaráz.

2. A következőkben részletesebben bemutatom ezeket az igéket, jelentés szerint csoportosítva őket, használatukat irodalmi vagy köznyelvi példákkal illusztrálva.

A) A bevezető mondat mondást jelentő igéjét jóleső érzés kíséri: *áld, dicsér, dicsőít, gratulál, hálálkodik, istenít, magasztal*. A függő mondatok lehetnek függő kijelentések, felkiáltások, kérdések.

Példák a függő kijelentésre: „*Áldom érte a Mindenhatót, hogy nem lett*

belőlem asszony.” (Jók.: Egy 56)¹; „... *dicsérték*, hogy lám mégis ki tudom teremteni... a gyerekek rendes nevelését.” (Kaffka 222); „... az asszonyok, akik *dicsérték*, hogy csinos ember, nem vehették hasznát.” (Mik. 9 : 31); „Mindenki *gratulált* neki, hogy ilyen nagyszerű időt futott.” — Független felkiáltás: „*Magasztaltak*, hogy megnőttem, mennyire hasonlítok az öreg báróhoz.” (Jók.: El. 137). — Független kérdés: „... mire az öreg Gvidó *hálálkodni* kezdett, hogy mivel szolgálhatná meg a jóságát?” (Mik. 3 : 10).

Az említett igék tehát kettős funkciójúak. Ha értelmezzük őket, ez teljesen világos lesz: *áld* = 'hálával emleget valakit, hálásan mond, említ valamit'; *dicsér* = 'elismerően említ valakit, elismeréssel szól értékeiről, tulajdonságairól, tetteiről'; *gratulál* = 'örömmel üdvözl, köszönt valakit valamilyen alkalomból'. A *hálálkodik*, *istenít* és *magasztal* az *áld*, illetőleg a *dicsér* szinonimái. A beszélést, mondást kísérő érzelmi komponens a hála, az elismerés, az öröm.

A fenti mondatokból is világos, hogy ezeknek az érzéseknek valamilyen okuk van, s a mellékmondat ezt az okot is megvilágítja.

Ha a mondatokat átfogalmazzuk, akkor a mellékmondat már nem a bevezető mondat igéjének ad tartalmat, hanem az előtte álló névmásnak (hagyományos meghatározással: utalósóznak), s ezzel át is lép a tiszta okadás területére, a hagyományos okhatározói mellékmondatok közé. Például: „(Azért) áldom a Mindenhatót, mert (mivel) nem lett belőlem asszony.” Itt tehát a mellékmondat egyszerűen megmagyarázza a főmondat cselekvésének okát. Az előbbi Jókai-példa és a *hogy* kötőszóval bevezetett összes változatnál a kettős funkció vitathatatlan. A Kaffka-példamondat átalakítva: „(Azért) *dicsérték*, mert lám mégis ki tudom teremteni a gyerekek rendes nevelését.” A bevezető mondat megállapításának, közlésének okát fejti ki a mellékmondat. Az eredeti változatban azonban független beszédként is szerepel, az asszonyt *dicsérő* ismerősök szavai ezek lehetnek: „Derék asszony ez a Magda, hogy a nehézségek ellenére is ki tudja teremteni a gyerekek rendes nevelését.”

Ez a kísérlet elvégezhető hasonló módon az összes többi példával és az említett témakörbe tartozó igék bármelyikével.

B) A bevezető mondat beszélést jelentő igéjét az önteltség érzése kíséri: *dicsékszik*, *henceg*, *hivalkodik*, *kérkedik*. A független mondatok független kijelentések vagy felkiáltások lehetnek.

¹ Az irodalmi műveket a könnyebb áttekinthetőség kedvéért erős rövidítéssel jelzem. Feloldásukat alább közlöm. Az ott nem találhatókkal kapcsolatban egy korábbi cikkemre utalok: MNY. LXVIII, 209. A köznyelvi példánál nincs jelzés. Itt a következő rövidítéseket használom: Csathó: Írot. = Csathó Kálmán: Írotársak között. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1965. — Gárd.: Ida = Gárdonyi Géza: Ida regénye. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966. — Huny.: Vör. = Hunyady Sándor: A vöröslámpás ház. Vidám könyvek sorozat, Magvető, 1961. — Jók.: El. = Jókai: Az elátkozott család. Akadémiai Kiadó, 1963. — Jók.: Egy = Jókai: Egy játékos, aki nyer. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. — Jók.: Vál. = Jókai: Válogatott elbeszélések III. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955. — Kaffka = Kaffka Margit: Színek és évek. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1951. — Kaffka: Áll. = Kaffka Margit: Állomások, Kaffka Margit regényei II. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962. — Kod.: Sülly. = Kodolányi János: Süllyedő világ. Magvető, 1965. — Krúdy: Kéksz. = Krúdy Gyula: A kékszalag hőse. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1956. — Kuncz: Fek. = Kuncz Aladár: Fekete kolostor. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1963. — Mik.: Szent P. = Mikszáth Kálmán: Szent Péter esernyője. Aranykönyvtár, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1961. — Mik.: Tót = Mikszáth Kálmán: Tót atyafiak, A jó palócok. Olesó Könyvtár, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1968. — Mik.: kőtet, oldal = Mikszáth Kálmán összes művei (kritikai kiadás). — Móra: Arany = Móra Ferenc: Aranykoporsó. Magvető, 1967. — Kar.: Bp. t. = Karinthy Ferenc: Budapesti tavasz. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1953.

Függő kijelentés: „... legalább *nem dicsekedhetik el* a gyöngyösi lakatnyában, hogy virágot kapott a kürti kastélyban.” (Krúdy: Kéksz. 156); „Minduntalan *henceg* vele, hogy a naplóbíráló bizottság tagja.” (Mik. 9: 7). — Függő felkiáltás: „Mindenkinek *eldicsekedett* útközben, hogy a jó nagybácsi mit vett neki.” (Mik. 6: 60); „*Hencegtem*, hogy milyen kitűnő tornász vagyok.” (Huny.: Vör. 126).

A *hivalkodik* ígéről meg kell jegyezni, hogy napjaink köznyelvéből lassanként kikopik.

Az említett csoport ígéitől függő mellékmondatok csak látszólag fejeznek ki eszközhatározót, valójában szintén a beszéd és az okmagyarázás kettős funkcióját látják el (l. HADROVICS i. m. 223).

C) A bevezető mondatban a mondást jelentő igét valamilyen kellemetlen érzés, félelem, panasz, sértődöttség, méltatlankodás kíséri.

a) Ide sorolom azokat az elliptikus kifejezéseket is, melyek a lelki élet jelenségeit kísérő testi jelenségek kifejezői. Ezek: *jajgat*, *sír*, *síránkozik*, *zokog*. Az elliptikus kifejezéseknél „a beszélést jelentő ige egyszerűen elmarad, és a kísérő jelenség igéje veszi át a bevezető szerepet, ez gyakran odáig mehet, hogy az ilyen ige magába szívja az új jelentést, és két jelentésárnyalat lesz.” (HADROVICS i. m. 204.) A *sír* ige esetében ez valóban így van, az ígének két jelentésárnyalata van. Ezen az úton halad a *jajgat* és a *zokog* ige is.

A függő mondatok lehetnek kijelentések, kérdések és felkiáltások. Kijelentés: „Mindig *sír*, hogy nincs pénze.” Az új jelentésárnyalat kialakulásának útja tehát: 'sírva mondja → 'sír' (1. 'könnyeket hullat', 2. 'panaszkozik'). — Kérdés: „... s most kezét tördelve *jajgatott*, hogy mi lesz a szerencsétlen emberrel”. (Kuncz: Fek. 131). A jelentés alakulása: 'jajgatva mondja' → 'jajgat' (1. 'jajsztót hallat', 2. 'keservesen panaszkodik'). — Felkiáltás: „*Sír* (*síránkozik*, *jajgat*), hogy mennyire kevés a pénze.” A *zokog* ige a köznyelvben még nem vette át ilyen mértékben ezt a szerepet, így a *sír* és a *jajgat* igékkel mint érzelmi árnyalattal színezett közlést kifejező igékkel szinonimaként való tárgyalását erőltetettnek érzem.

b) Második alcsoportként azokat a beszélést jelentő igéket említem, melyek érzelmi komponense a bosszúság, bosszankodás, düh. Ilyenek: *átkoz*, *átkozódik*, *karomkodik*, *szidalmaz*, *vádol*.

Függő kijelentések: „*Átkozta* főnökét, hogy nem kapott előléptetést”; „Béla erősen *káromkodott*, hogy most neki haza kell menni.” (Mik. 1: 52); „A titkárt sokan *szidalmazták*, hogy alig dolgozik valamit.”; „Én azzal *vádoltam*, hogy a város ellenségeivel trafikáltál.” (Mik. 3: 206). — Függő kérdés: „... ajkába harapott és *vádolta* magát, miért nem tanult meg oroszul” (Kar.: Bp. t. 216).

Ha mondatainkat a már bemutatott módon átalakítjuk, ismét világossá válik az igék kettős funkciója. Egyszerű változtatással átmennek a tiszta okadás területére: „(Azért) *átkozta* főnökét, mert nem kapott előléptetést”. „Béla erősen *káromkodott*, mert haza kellett mennie”; stb.

c) Külön csoportot alkotnak azok az igék, melyeknél a beszélést kevésbé erős bosszúság, esetleg csak értetlenség színezi: *dohog*, *dörmög*, *kesereg*, *morog*, *panaszkodik*, *panaszol*, *sápítózik*, *sopánkodik*, *zsémbel*, *zsörtöltődik*.

Függő kijelentések: „Egyre csak *kesereg*, hogy régen nem kapott levelet a fiától.”; „Mindig *morog*, hogy sok munkát adnak neki.”; „*Panaszkodott* is, hogy a minap találkozottok és nem köszöntél neki.” (Csathó: Irót. 179); „Ott künn Adameczné *panaszkodott*, hogy minden elromlik.” (Mik. 7: 190); „... a beteg *panaszkodott*, hogy nem bírja el a fényt”. (Koszt.: Édes A. 218); „Az asszony *panaszolta*, hogy a kendő okozta a gyulladást.” (Gárd.: Kék p. 225).

Valóban semmi értelme, hogy a hagyományos elemzés alapján a *panaszolja* után tárgyi, a *panaszodik* után pedig okhatározói mellékmondatot állapítunk meg. Mindössze annyi történik, hogy az első esetben a mondás kerül előtérbe, a másodikban az ok; természetes azonban, hogy az első változat is magában hordozza az okképzetet, a második is a beszélést.

További példák: „Mravucsánné *sopánkodik*, hogy senki sem evett semmit.” (Mik.: Szent P. 152); „Hetedhét országból nyakába csődül a világ rongyos embere; ez mind *sopánkodik*, hogy az ő kortese volt.” (Jók.: Vál. 121); „... s végre is elkezdett *zsörtölődni*, hogy roppant fullasztó meleg van, s hogy a köszvény hasogatja a kezét.” (Mik.: Szent P. 126). — Fügő felkiáltás: „*Kesereg*, hogy milyen régen kapott levelet a fiától.”; „Mindig *morog*, hogy annyi munkát adnak neki.”; „Ők is *panaszkodtak*, hogy mennyit szenvedtek, mit raboltak el tőlük azok a gonosztevők.” (Koszt.: Édes A. 82). — Fügő kérdés: „Körmöczy *sopánkodott*, hogy miképp fizetik majd ki.” (Mik.: 5: 99).

D) A bevezető mondatban a mondást jelentő ige érzelmi háttere valamilyen ellenséges, támadó szándék, rosszindulat: *becsmérel*, *csúfol*, *fenyeget*, *fenyegetőzik*, *gúnyol*, *gyanúsít*, *ijeszt*, *rémít*, *sérteget*. E csoport igéitől függő mondatokban is eszközhatározói alárendelést állapít meg a formális logikai alapú elemzés. Természetesen itt sincs szó eszközhatározói mellékmondatról, csupán kettős funkciójú igéktől függő kijelentésekről, kérdésekről vagy felkiáltásokról.

Fügő kijelentések: „*Becsmérli* munkatársát, hogy lassabban dolgozik, mint ő.”; „Gyermekkoromban mindig azzal *csúfoltak*, hogy görbe a lábam.”; „Azzal *fenyegette* Dobosékat, hogy inkább a vízbe öli magát, vagy leugrik a toronyból.” (Mik. 3: 72); „*Fenyegetőzött*, hogy felgyújtja a citadellát, ha nem adnak ást neki.” (Kuncz: Fek. 425); „Máris *ijesztgette* őket, hogy nem kapnak a jóból.” (Kaffka: Áll. 54); „Gazsó vele sem fért össze, azzal *gyanúsította*, hogy ellopta a munkásoknak kiutalt talpbőr egy részét.” (Kar.: Bp. t. 14). — Fügő kérdés: „Munkatársai *becsmérlik*, hogy miért termel annyi selejtet.”; „A kisiút *csúfolták*, hogy miért vágatta le kopaszra a haját.”; „Gyakran *gúnyolták*, hogy miért nem mer bemenni a mély vízbe.” A *fenyeget*, *fenyegetőzik*, *gyanúsít*, *ijeszt*, *rémít*, *sérteget* igéktől kérdőmondatok nem függenek. — Fügő felkiáltás: „*Becsmérlik*, hogy annyi sok selejtet termel.”; „A kisiút *csúfolták*, hogy lám mégis levágatta a haját.”; „Gyakran *gúnyolták*, hogy még a sekély víztől is fél.”; „*Fenyegettek*, hogy majd jól ellátják a bajomat.”; „*Ijesztgették*, hogy majd meglátja, mi lesz.” — Fügő felszólítás: „*Megfenyegettek*, hogy többé ne lássanak ezen a környéken.”

A csoporthoz tartozó többi igétől felszólítás általában nem függ. Az igék érzelmi velejárója ugyanis nem bizonyos hibákra való jószándékú, építő jellegű felhívás, ellenkezőleg: ellenséges szándék, rosszindulat. Ez a pszichikai háttér zárja ki a felszólítást. Az említett igéktől függő mondatok bizonyos tényt állapítanak meg, kérdés vagy enyhe felkiáltás formájában utalhatnak az okra, de mivel a beszélőnek nem célja, hogy a becsmérlés, csúfolás, gúnyolódás okát hatástalanítsa, a függő felszólítás értelmetlen.

E) A D) pontban tárgyaltakkal némileg ellentétben néhány igenek érzelmi velejárója a hibákra, fogyatékoságokra való jóindulatú, építő szándékú felhívás. Ilyenek: *bírálni*, *kritizál*, *fedd*, *dorgál*, *korhol*, *pirongat*, *szid*.

Fügő kijelentés: „Kovács kartársat *bírálják*, hogy mindig késik.” — Fügő kérdés: „Kovács kartársat *bírálják*, hogy miért késik mindig.” — Fügő felkiáltás: „Kovács kartársat *bírálják*, hogy annyit késik.” — Fügő felszólítás: „Kovács kartársat *bírálják*, hogy ne késék annyit!”

Az e csoportba tartozó igéktől — érzelmi töltésüknek megfelelően — a bemutatott példák szerint egyaránt függhetnek kijelentések, kérdések, felkiáltások és felszólítások is.

Két irodalmi példa: Fügő kijelentés: „*Szidnak* ugyan, hogy mogorva vagyok.” (Kod.: Süly. 77). — Fügő kérdés: „... s akkor az asszony elkezd *szidni*, hol csavarog megint, hol rosszkodik...” (Kod.: Süly. 90).

F) A következő igék erős vágyat, kívánságot, akaratot fejeznek ki: *esedezik, könyörög, követel, rimánkodik, unszol*. A fügő mondatok állítmánya minden esetben felszólító (óhajtó) módban áll, s bennük a tartalomadás másik komponense már nem az ok-, hanem a célképzet.

Példák: „*Esedezem*, ... hogy ne a feleségem vessen ikreket, hanem az az istentelen szörnyeteg.” (Móra: Arany 16); „*Szinte könyörögök*, hogy figyeljen arra, amit mondok.” (Kuncz: Fek. 163); „*Könyörgött* Idának, hogy fogadja maga mellé.” (Gárd.: Ida 119); „... a tanítónő hosszú ideje hiába *követelte*, hogy az igazgató hagyja ott a családját és vegye őt feleségül.” (Kar.: Bp. ú. 22); „Olyan édesen *rimánkodott*, hogy engedjem egyszer ... átkarolni a derekamat.” (Mik.: Tót 50); „Végre többen is kezdték *unszolni* Kálmánt, hogy olvasson fel költeményeiből.” (Jók.: El. 101).

3. Összefoglalva: az érzellemmel kombinált beszélést jelentő igék funkciója tehát kettős. Egyrészt úgy kell tekinteni őket, mint fügő beszédet bevezető igéket, másrészt úgy, mint amelyek az ok, illetőleg a cél kifejtésének szükségességét is magukban hordozzák. A grammatikai megformálástól függ, hogy melyik komponens kerül előtérbe.

A rendszerezés alapján a következő érzelmi komponensek színezik a közlést: jóleső érzés, dicséret, hála; — önteltség, gőg; — kellemetlen érzés: félelem, méltatlankodás, panasz; — bosszúság, düh; — rosszindulat, ellenséges, támadó-sértő szándék; — jószándék, hibákra, fogyatékoságokra való jóindulatú figyelmeztetés; — erős vágy, akarat. Az első csoportban a mondat mellett az okképzet, az utolsóban pedig a célképzet a másik összetevő.

Feldolgozásomban figyelmen kívül hagytam a köznyelvben egyre jobban elterjedő argó szavakat és kifejezéseket, valamint az érzelmileg ugyancsak színezett obszcén szavakat is. Meg kell azonban jegyezni, hogy ezek is tökéletesen beilleszkednek a fenti rendszerbe. Meggyőződésem, hogy a mondatban e kis részének funkcionális feldolgozása olyan fontos területeken is megkönnyítheti a fáradozást, és érdekesebbé teheti a munkát, mint az iskolai nyelvtanítás vagy az idegen nyelvek oktatása.

NYOMÁRKAY ISTVÁN

A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről

1. A nyelvjárási szövegek lejegyzésének problémája jó időre nyugvópontra jutott az 1949. decemberében tartott I. Országos Nyelvész Kongresszuson előterjesztésre és elfogadásra került egyezményes hangjelölési rendszer megszületése után. A magyar fonetikus átirások történetét és az új magyar egyezményes hangjelölési rendszert, amelynek kifejlesztésében jelentős személyes érdeme is van, DEME LÁSZLÓ ismertette (MNyj. II, 18—37). Ezt BÁRCZI GÉZA kiegészítésével (MNyj. II, 38—42) megfelelő alapnak tartotta a Magyar Nyelvatlasz szerkesztőbizottsága és gyűjtői munkaközössége,

valamint a legtöbb nyelvjárási gyűjtést és lejegyzést végző kutató. Néhány elszigetelt kísérlet történt ugyan az APhI (Association Phonétique Internationale) fonetikus átírásának az alkalmazására a magyar nyelvészetben is (vö. MOLNÁR JÓZSEF: MNy. LXVI, 352—3), de az egyezményes fonetikai átírás messzemenően gyakoribb, általánosabb. Ennek az eredményeit, a benne rejlő finomítási, tökéletesítési lehetőségeket elismerjük, s mindenképpen alapnak tartjuk, mint ahogyan DEME LÁSZLÓ megfogalmazta: „a legszélesebb nyilvánosságnak szánt nyelvjárási munkák tehát ugyanazon elv alapján használják hangjeleiket, mint a legnagyobb pontosságra törekvő, legszigorúbb tudományos igényekkel fellépő nyelvjárási munkálatok és kiadványok” (i. h. 21).

Az elvek megtartása mellett azonban a gyakorlat, a szövegek lejegyzésének fonetikai pontossága nagymértékben különbözik a laikus gyűjtők és a néprajzosok, valamint a nyelvészek és nyelvjáráskutatók munkásságában. Az előbbieket számára egyszerűbb, könnyebben elsajátítható és alkalmazható átírás módokat kerestek az egyezményes hangjelölési rendszer alapján. Ezt VÉGH JÓZSEF vezetésével dolgozta ki és tette közzé egy kisebb munkacsoport (Nyr. XCIV, 94—8). A lényege az, hogy fonematikus, nem megy bele a hangszínárnyalatok finomabb jelölésébe, a gyakorlati helyesírásra alapulva, az egyezményes átírás legegyszerűbb és legközérthetőbb jeleit átvéve kifejezi a legfontosabb nyelvjárási jelenségeket, amelyek a hangképzés minőségében (artikuláció) és mennyiségében (időtartam) könnyen észlelhetők. Ezzel az egyszerűbb átírás problémája lezáródott. Valóban elegendő a n e m n y e l v j á r á s k u t a t ó gyűjtőtől a legfontosabb sajátságok fölismeretése, s az érdeklődő közönség számára is elegendő, ha a különböző vidékek néprajzi, onomasztikai szövegeiben a hangképzés legföltűnőbb jelenségeit megismeri.

A nyelvjáráskutató szakember számára azonban még a hangszínárnyalatok, képzési sajátságok igen-igen fontos mozzanatainak és aprólékos eltéréseinek a visszaadására lehetőséget adó egyezményes rendszer sem lehet minden esetben elegendő. A nyelvjárási különbségek ugyanis nem csupán a hangképzés különbségeiből adódnak. Ezeken kívül vannak vagy lehetnek olyan hangtani részjelenségek (hanglejtés, beszéddallam, beszédritmus, hangsúlyviszonyok stb.), amelyek jelölésének a kidolgozására az egyezményes átírási rendszer nem vállalkozott, de nem is vállalkozhatott, hiszen akkor még nem voltak — s nagyrészt még ma sincsenek — megnyugtató módon kidolgozva a beszéd ezen összetevőinek vizsgálati és lejegyzési módszerei. Pedig a hangképzésen és időtartamon kívüli elemek figyelemmel kívül hagyásával elsikkadhatnak olyan különbségek és összefüggések, amelyeknek a föltárásával még előbbre juthatnának a dialektológiai kutatások, közelebb vinnénk a nyelvjáráskutatást kitűzött céljához: a népnyelvnek minél pontosabb, tökéletesebb megismeréséhez.

2. Ennek a fölismerése vezette a BOKOR (fiatal nyelvészek baráti köre) tagságát akkor, amikor 1972. május 24-én megbeszélés tárgyává tette a magyar nyelvjárási szöveglejegyzések kérdését. A vitaindítót BALOGH LAJOS írta, és sokszorosításban közzé is tette (Bokor-Levelek 5. sz.).

Ez a tanulmány ismerteti a magnetofonnal végzett nyelvjárási gyűjtések eredményeit, számot ad arról a hihetetlenül nagy mennyiségű anyagról, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében archiváltak, s megemlíti az egyetemek, főiskolák, néprajzi intézmények különböző értékű, de igen nagy mennyiségű magnetofon-fölvételét. Fölsorolja a lejegyzés nehézségeit, elsősorban a különböző célú és igényű lejegyzések alapkövetel-

ményeinek hiányát. Megállapítja, hogy a lejegyző „csak a saját elképzelései és megítélése szerint tart fontosnak, lejegyzendőnek vagy elhanyagolhatónak bizonyos jelenségeket.” (I. h. 2.)

A vitaindító a továbbiakban három fő típusú szöveglejegyzési lehetőséget említ: a) néprajzi igényű, b) általános nyelvjárási igényű és c) speciális igényű lejegyzést. Az elsővel és az utolsóval nem foglalkozik részletesen, az „általános nyelvjárási igényű szöveglejegyzés” kérdéséhez azonban számtalan új ötletet ad, illetőleg a régi gyakorlat föllevenítését javasolja.

Az előterjesztést hosszú és termékeny vita követte, amely sok eddig elszikkadt részletre hívta föl a figyelmet, és kiegészítette ismereteinket a részjelenségekről. Végeredményként megállapította, hogy a nyelvjárásokat tudományos igénnyel kutatók számára a minél hívebb, a valóságot minél pontosabban visszaadó lejegyzés a leghasznosabb, és ezt kell követelményként a lejegyzők elé állítani.

A valósághoz legközelebb tulajdonképpen maga a magnetofonfölvétel áll, s a kutatónak sokszor elő kell vennie megállapításai ellenőrzéséhez, de ahhoz, hogy a különböző nyelvjárások jelenségeit összevethessük, szükséges azok vizuális megjelenítése. Számokkal és szemmel is érzékelhető jelekkel kell a sajátságokat bemutatni ahhoz, hogy összehasonlításokat tudjunk tenni. A lejegyzések mellett szól még az is, hogy egyelőre a magnetofonszalagok nem sokszorosíthatók oly mértékben, mint a lejegyzések, és használatuk nem oly egyszerű: nem állíthatók időben is, térben is egymás mellé a különböző vidékekről való szövegek.

Sok érv szól tehát még mindig a lejegyzés mellett, különösen a minél tökéletesebb, a beszéd valamennyi jelenségét egy időben vizuálisan szemléltető lejegyzések mellett. Noha ez igen fáradságos, sok időt és nagy figyelmet igénylő munka, ebben a cikkben vállalkozunk arra, hogy összefoglalva az előterjesztés és a vita eredményeit, néhány különböző vidékekről való szöveglejegyzésen szemléltetve, a teljességre és a lehető legnagyobb pontosságra törekedve javaslatot tegyünk a mindenoldalú nyelvjárási szöveglejegyzés elveire, módszereire, valamint további vitára, finomításra várva közlétegyük eddigi eredményeinket. Természetesen elismerjük egyrészt azt, hogy a speciális kutatás számára elegendő az alább felsoroltak közül egyszerre egy vagy két jelenség vizsgálata, másrészt pedig, hogy az általunk számbavett sajátságokon kívül még több is van. Munkánk azonban csak az első lépcsőfoka a nyelvjárási szövegek teljességre törekvő vizsgálatának.

3. A nyelvjárások legfontosabb jellemző sajátsága a *hangszín*, a beszédhangok képzésében található különbség. Ennek feltárására és bemutatására fektettek legnagyobb súlyt az eddigi dialektológiai munkák, és ennek a minél tökéletesebb visszaadására alkották meg a legtöbb fonetikus átírási rendszert. Az egyezményes átírást, mint a magyar nyelvjárási lejegyzések eddigi gyakorlatának legfontosabb rendszerét elfogadjuk és alkalmazzuk. Valamennyi alap- és mellékjelét megfelelőnek és a használatban alkalmazhatónak tartjuk. Néhány ponton azonban eltérünk ettől a rendszertől: a teljes hasonulásokhoz és az összeolvadásokhoz hasonlóan következetesen jelöljük a részleges hasonulásokat is.

A) Legvitatottabb ezek közül a *ǰ* jelentkezése és lejegyzése a *j* zöngélenedése esetén (*rakǰ, köpǰ, döfǰ* stb.). Valóban nem fonéma a *ǰ* a magyar nyelvben, de átírásunk nem fonematikus, hanem fonetikus hangjelölés inkább. Bizonyos esetekben, amikor nem következik be a *j* hasonulása (*férj*), az egyez-

ményes átírás szerint jelölni kell ennek az elmaradását (*férj*). „A *j* zöngétlenülése zöngétlen mássalhangzó vagy *r* után észlelhető abszolút szövegen (*kapj, rakj; várj*) vagy zöngétlen mássalhangzó előtt (*kapj föl; férjtől*)” — szögezi le DEME (MNy. II, 36), s ez a mai nyelvjáráskutatók számára természetes és közismert. Nem biztos azonban, hogy a későbbi korok kutatói ilyen egyértelműen olvassák majd az ekképpen lejegyzett szövegeket, s még kevésbé vagyunk meggyőződve arról, hogy az esetleges külföldi érdeklődők nem fogják-e betű szerint olvasni az úgynevezett hangkapcsolatokat. Hasonló indokokat említett BÁRCZI GÉZA is idézett cikkében (38) a következtelen jelöléseket, pontosabban a magánhangzók képzését szemléltető ábrának az *o—ó, ö—ő* föltüntetésének helyeit bírálva.

Mindezek alapján úgy határoztunk, hogy használjuk a *ǰ* jelet minden olyan esetben, amikor a *j* zöngétlenedése bekövetkezik. Tehát a *j* jel a mi átírásunkban csak a palatalis zöngés spiráns jele.

B) Hasonló a helyzet a nasalisoknak a képzés helye szerinti hasonulásával is. A *honvéd* szó fonetikus átírásában a *homvéd* íráskép éppen annyira vagy még inkább megtévesztő, mintha a gyakorlati helyesírás szerint írnák a szót. Nem jelent sokkal nagyobb munkatöbbletet, és lényegesen pontosabb a *honvéd, hamvad, baromfi, hámfa* stb. lejegyzés. Átírásunkban tehát jelöljük az efféle hasonulást.

C) Az előző két pontban foglalt indokok alapján használjuk a *g* és *k* előtti *n* átírására a *ŋ* jelet is: *ing, harang, fánk, sallang* stb.

D) Végül ugyancsak a fenti indokok alapján jelöljük a palatalizációs részleges hasonulásokat: *topronygyos, varanygyos, kotynyeles* stb. Az egyezményes átírásnak ezeket a következtelenségeit is bírálta BÁRCZI (i. h. 41). Követelte a jésített hangok jelölését, s csak részben értett egyet azzal, hogy az idegen jeleket (*ǰ, ŋ*) mellőzi a DEME-féle rendszer.

Olyan esetekben, amikor a szó akár hasonulás, akár összeolvadás jelölése következtében nehezen érthető vagy félreérthető, a gyakorlati helyesírás szerint egyenlőségi jellel kezdve szögletes zárójelben is megismételjük: *sz onygya* [= *azt mondja*], *husz ki* [= *húzd ki*], *ríszkut* [*részkút*] (tehát nem *részkút!*) stb. A különjítés jelét (!) természetesen megtartjuk olyan esetekben, amikor a két egymás mellett álló hang jelét valóban külön ejtik: *még'gyütt, mēg'gyalúta; vas'szēg* stb.

4. A hangok *i d ő t a r t a m* a jelölésére szintén az egyezményes átírás jeleit vettük át. A magánhangzók négy hosszúsági fokozatán kívül azonban meg kell különböztetnünk egy ötödiket is: az ultrahosszú vagy túlhosszú magánhangzók kategóriáját. Az indulatszók (*ó!, á!, hé!* stb.) magánhangzói ugyanis rendszerint sokkal hosszabbak, mint a közszavakban szereplő ugyanolyan artikulációjú hosszú magánhangzók (*jó, ás, kés* stb.). Ezért a túlhosszú hangok jelölését a betűk szükségszerű többszöri leírásával oldjuk meg, s alattuk ilyenkor a folyamatos ejtés — jelét alkalmattuk: *óó! áá! héé!* stb. Jóllehet, ez nagyon hasonlít a diftongusok jelölésére, mégsem téveszthető össze azokkal, hiszen azonos hangszínű hosszú hangokat tartalmazó lebegő diftongus nincs. A túlhosszú hangok jelölésére eddig használt jelet (*ā, ō*) csak egyetlen időtartamra vonatkozóan tarthatnánk helyesnek. Ez a jel önmagában ugyanis nem fejezi ki azt, hogy a túlhosszú hang hányszorosa a normális hosszúságúnak.

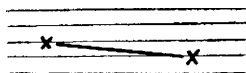
5. A legnagyobb gondot a *h a n g l e j t é s* lejegyzése jelentette. A BARTÓK JÁNOS által ismertetett (MNy. LXVII, 316—29, 449—59) és álta-

lunk is átnézett hanglejtési lejegyzések közül a CSÚRY BÁLINT (MNy. XXI, 1—21) használta ötvonalas rendszert vettük át. Hangsúlyozzuk mi is, hogy az öt vonal megfelel ugyan a zenei hangjegyek kottavonalainak, de a beleírt jelek nem azonosak a hangjegyekkel. Ennek csak részben következménye, hogy pontok helyett × jeleket írunk a vonalakra, illetőleg vonalközökbe. Ezt inkább azért tesszük, hogy a később ismertetendő hangerőt jelző pontokkal nehogy összetéveszthetők legyenek a hangmagasságjelek.

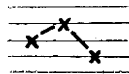
A hanglejtés szemléltetésekor nem abszolút hangmagasságokat, hanem viszonylagos hangmagasság-különbségeket szándékozunk jelölni. A beszélő alaphangjától függően transzponálhatjuk lejjebb vagy följebb az összes jelet. Erre sokszor rá is kényszerültünk, mert a teljes szöveg lejegyzésekor derült ki, hogy a felső két vonalat egyáltalán nem vettük igénybe, ugyanakkor alul segédvonal beiktatására kényszerültünk. Ilyenkor egy vonallal minden egyes hangmagasság-jelet följebb írtunk. A végleges, közreadásra kerülő lejegyzésekben segédvonalak alkalmazására — legalábbis eddig — nem volt szükség, de ennek a lehetősége megvan, és elképzelhető, hogy kivételesen erre is sor kerül majd.

A beszédben igen sokszor előfordul, hogy nem egész hangot változik két szomszédos szótag hangmagassága, hanem csak felet vagy még kevesebbet. Az ötvonalas rendszer lehetőséget ad arra, hogy a vonalközökben jelöljük a félhangnyi eltéréseket. Az annál is kisebb eltéréseket viszont nem tudjuk, de nem is érdemes jelölni. GOMBOCZ ZOLTÁN mérései nyomán (A mondat zenei hangsúlyáról. *Uránia* 1907: 129—33) ismeretes, hogy tizedhangonkénti változásokból adódik néha a hanglejtés menete, s ezt még a legpontosabb lejegyzési rendszer sem adhatja vissza. Mindenképpen szerettük volna valahogyan érzékeltetni az ilyen jellegű változásokat, s erre a két szélső, egész vagy fél hangmagasságot mutató szótag jele közötti összekötő vonal látszott legalkalmasabbnak. Íme egy példa erre a kórógyi szövegből:

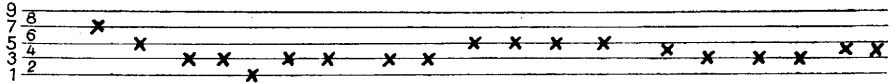
valamikor mög

Ugyanígy jelöljük az egy szótagon (egy magánhangzón) belüli hangmagasság-változást. A cigándi adatközlőnk egyik, csodálkozást kifejező indulatszavának hanglejtését így jegyeztük le:

hát

Azt nagyon jól tudjuk, hogy az ötvonalas rendszer közzététele általában sok akadályba ütközik. Nagy helyet foglal el, költséges a kottavonalak és jelek nyomdai előállítására stb. Megpróbáltuk mindennek a kiküszöbölését úgy, hogy az ötvonalas rendszer elveit megtartsuk, de a közlés nehézségeit elhárítsuk. Számokkal láttuk el a vonalakat és vonalközöket, majd a végleges lejegyzéskor az egyes szótagok zönghangjai fölé az a szám került, amelyiknek megfelel a hangmagasság jele. A kórógyi adatközlő egyik mondatföredéke a következőképpen alakul ötvonalas rendszerben, majd vonalszámos megoldással.

... meg-buk- ta- tik a föl-det, ak-kor megim még ety szán-tást ad-nak ne-ki ...

7 5 3 3 1 3 3 3 3 5 5 5 5 4 3 3 3 4 4
 ... meg-buk- ta- tik a föl-det, ak-kor megim még ety szán-tást ad-nak ne-ki ...

(Amennyiben esetleg a segédvonalak igénybevétele is szükséges, az alsó vonal alatti vonalközt -1 , az alsó segédvonalat -2 stb., a felső vonal fölötti vonalközt $+1$, a felső segédvonalat $+2$ stb. számokkal jelölhetjük.)

Ezt a megoldást az adatközléseknél (puszta lejegyzéseknél) elfogadhatónak tartjuk, és sokkal kevesebb bonyodalmat okoz, mint az ötvonalas ábrázolás. Hátránya azonban, hogy a lejegyzőnek először vonalközökbe kell jegyeznie a hangmagasságjeleket, majd át kell azokat számokra változtatnia, váltania. A feldolgozónak, a más vidék nyelvjárásával való összehasonlítási munkát végzőnek pedig rendszerint ismét át kell rajzolnia az ötvonalas rendszer megfelelő helyére a számokat, hiszen csak így látja maga előtt szemléletesen a különbségeket és egyezéseket. Egyrészt ez az oka annak, hogy az alábbi szövegeközléseink mellett mi az ötvonalas rendszert használjuk. A fontosabb ok pedig az, hogy most kísérletezünk az új átírási rendszerrel, a szemléletesség és áttekinthetőség mind az olvasó és bíráló, mind pedig a magunk szempontjából szükséges.

Szerényebb technikai lehetőségekkel rendelkező adatközlésekkor — különösen ha egyetlen vidékről való azonos nyelvjárású szövegeket adnak közre — ajánljuk a számokkal való hangmagasság-jelölést.

6. A szóhangsúly jelölésében teljesen eltérünk az eddigi gyakorlattól, s ez esetleg sok vitára adhat okot. Az az elv vezetett bennünket, hogy az olvasót egyidőben vagy előre tájékoztassuk minden egyes jelenségről, ne pedig utólag. Ennek a következménye az, hogy a szóhangsúlyt a hangsúlyos szótag előtt jelöljük.

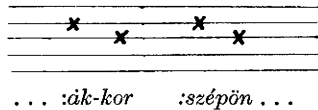
A jelölés módjában megfordítottuk CsÜRY BÁLINT rendszerét: a főhangsúly jelének használjuk a kettőspontot, a mellékhangsúlyt pedig a kettőspont felső pontja jelöli csupán. Ezt annak az alapelvnek az érvényesítésével indokoljuk, hogy a jel jelképezze is a jelölt dolog erejét, mennyiségét és minőségét, tehát a jelenségben szereplő mennyiségi többletet a jel mennyiségi többlete is mutassa, s ne éppen fordított legyen ez a viszony. Ez a jelölésrendszer egyúttal lehetőséget ad a továbbfejlesztésre is. Előfordul ugyanis, hogy a szöveg egyik szótagját az átlagosnál hangsúlyosabbnak találjuk. Ilyenkor a kettőspont mellé, a felső ponttal egy magasságban még egy pontot teszünk. Igen jellegzetes példa erre a Bukovinából származott (andrásfalvi születésű) kakasdi adatközlőnk egyik mondata:

:Nem disznyo:ól, :èn ugy mon:dom, ahogy :othon :szoktug :mondani:
 :disznyo :poājta.

Az -ól és a poāj- tehát lényegesen nagyobb nyomatékkal ejtett szótag, mint bármelyik a hangsúlyosak közül, ezt érzékelteti az előttük álló három-három pont. Elképzelhető valamilyen emfatikus helyzetben még ezeknél is nagyobb hangnyomaték, s azt lehet majd két egymás melletti kettősponttal jelölni. Az általunk lejegyzett szövegekben azonban ilyenrel nem találkoztunk, de az effajta eset nem lehetetlen, s a rendszer ennek is biztosítja a lejegyzését.

7. A m o n d a t h a n g s ú l y jelölése ugyancsak a kiemelt szótag előtt történik, s erre legalkalmasabbnak a legtöbb írógépen megtalálható □ (négyzet) jelet találtuk. Mint ahogyan azt már többen megállapították (legutóbb DEME LÁSZLÓ: MMNyR. II, 464), nincs föltétlenül minden mondatban mondathangsúly, s ezért ezt a jelet nem is lehet valamennyi szöveg minden egyes mondatában megtalálni.

8. Mindeddig még alig foglalkoztak a kutatók a h a n g e r ő vizsgálatával és jelölésének problémáival, illetőleg a beszédben végbemenő hangerő-változásokat egyszerűen azonosították a hangsúlyozással. Véleményünk szerint nem lehet egyenlőségi jelet tenni a hangerőtöbblet és a hangsúly közé, bár nem tagadjuk, hogy a kettő között igen szoros az összefüggés, mondhatni egyenes arányban állnak egymással. A hangsúlyosságot azonban biztosíthatja egyes esetekben a hanglejtésváltozás, pontosabban a hangmagasság emelkedése is. Így például az alábbi kórógyi szövegtöredékben a hangmagasság emelkedése kelti a hangsúlyosság érzetét, a hangerő a második, harmadik és negyedik szótagban teljesen azonos fokú.

Természetesen a „hangsúlyosság érzete” és a valódi hangsúlyosság között lehet különbség. Ennek eldöntésére most itt nem vállalkozunk, hiszen jóval több adatközlésnek, lejegyzésnek kell még ahhoz összegyűlnie, hogy törvényszerűségeket állapíthassunk meg. Fölvetjük azonban a vizsgálódások szükségességét ezen a téren, minthogy néhány példánk azt igazolja, hogy a hangsúly sok összetevőből (hangerő, hangmagasság, időtartam, beszédzünet stb.) adódik.

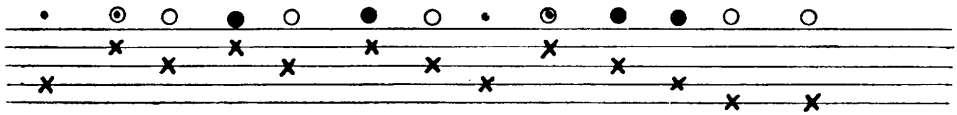
Mindezek szerint szükségesnek látszott a hangerő változásainak külön jelekkel való bemutatása. Természetesen mint ahogyan a hangmagasság jelzése, ez is csak viszonylagosságot, egyetlen adatközlő egyszeri folyamatos beszédében megnyilvánuló hangerőváltozást hivatott bemutatni. Ennek megállapítására elegendőnek látszik az emberi fül.

Öt fokozatot tudtunk megkülönböztetni, s erre (mivel a számjegyekkel esetleg hangmagasságokat jelölünk) magánhangzók fölé tett grafikai jeleket alkalmazunk. Ezek a gyöngébb hangerőtől az erősebbek felé haladva a következők:

Természetesen lehetne folytatni ezeket a jeleket hasonló módon: ● ◎ stb., de eddigi gyakorlatunkban még az 5. jel ◎ alkalmazására sem volt szükség, noha a pont (·) a suttogva ejtett szótagok jele. Elképzelhető azonban olyan fokú kiabálás, érzelemkitörés, amely szükségessé teszi a további jelek alkalmazását, a rendszer kiteljesítését.

Lássunk egy példát a hangerő jelölésére a már idézett andrásfalvi–kakasdi szövegből! Ez arra is jó illusztráció, hogy az adatközlő tévedése, beszéd közben való gondolatváltása miképpen nyilvánul meg a hangerőváltozásban, de ugyanakkor a hangsúlyviszonyokat érintetlenül hagyja.

Há :hó- nap :ná- lung :diznyov^o :diznyó :vá- gás :léssz.

9. A szünetek jelzése és a központozás a kevésbé tapasztalt nyelvjárási gyűjtők szerint összefügg egymással. Aki azonban már több szöveget lejegyzett, jól tudja, hogy mennyire megformálatlan, sokszor összefüggéstelen egy-egy adatközlő kötetlen beszéde. Külön kell tehát választanunk e két dolgot. Mégpedig úgy, hogy a szünetek és együttejtek jelzésében szigorúan és pontosan követjük a valóságot.

A szünetek jelzésére az eddig is használatos virgulákat (|, ||) alkalmazzuk. Sokszor azonban nagyon nehéz azt eldönteni, hogy valóban van-e szünet a beszéd folyamataiban két szó között, vagy csak a hangerő, hangszó, hangmagasság változása eredményezi a szünet hatását. Ezért a kétségtelenül folyamatosan, szünet nélkül ejtett önálló szavakat alul $\_$ jellel kapcsoljuk össze. Amikor semmiféle jel nem áll a két szó között, olyan gondolatnyi szünetet kell föltételezni, amely valószínűleg a hangsúlyosság fokozását szolgálja. A lélegzetvételnél szünetet egy virgulával, a hosszabb szünetet pedig két virgulával jelöljük. Ez utóbbi időtartama nincs meghatározva, bármilyen hosszúságú lehet. Nézzünk erre is egy példát az andrásfalvi-kakasdi szövegből!

Hát $\_$ ém $\_$:mē- kez :dēm $\_$ ugy $\_$ a- hogy □ :gon do lom, | :jò? ||

Szükségesnek tartjuk kitenni a folyamatos ejtés jelét akkor is, amikor olyan összetett szót jegyzünk le, amelyik utótagjának az első szótagja is hangsúlyos: :diznyó:vágás, :mēzes:pálinkát stb.

A szünetek mérését nem tartjuk szükségesnek, mert az adatközlőknek legtöbbször gondolkodni kell beszéd közben, s a szünetek hosszúsága így nem nyelvjárási sajátság, hanem a szövegek nehézségi fokának, az adatközlők emlékezőtehetségének a függvénye.

10. A beszédiram, beszédsebesség mérésével eddig alig foglalkoztak. HEGEDŰS LAJOS „Beszédtempó-elemzések” című cikkén (Nyr. LXXXI, 223—7) kívül ilyenekkel nem is találkoztunk. Pedig olyan vélemények már régen elhangzottak, hogy a különböző népek, műveltségi fokozatok, társadalmi rétegek jellemző sajátsága a beszédtempó. Véleményünk szerint ez az egyes nyelvjárásoknak is jellemző sajátsága lehet, de még nagyon sok mérésnek kell addig történnie, amíg föltevéseink megerősödnek.

Mivel konkrét adatot a beszédiramról alig tudunk, minden egyes közlésnek fontos tartozéka lesz a beszédsebességmutató. Ezt olyan viszonyszámmal fejezi ki HEGEDŰS (i. h. 224), amely azt mutatja meg, hogy a beszélő ezzel a beszédirammal egy másodperc alatt hány beszédhangot lenne képes artikulálni. Ezt a mutatószám-keresést több okból nem fogadjuk el. Az egyik ok az, hogy nem szünettől szünetig méri az időt, hanem az egyes szavakat a folya-

matos ejtésből kiszakítva önkényesen elválasztja egymástól. Pedig a szavak határa a nyelvjárásokban, de a köznyelvben is — mint fentebb láttuk — elmosódik; több szót ejtenek ki szünet nélkül, s az egyes szakaszok beszédtempója nem változik nagyobb mértékben, mint a hosszabb szavakon belüli beszédsebesség. Sőt, nem az egyes szavak, hanem az együtt ejtett beszédszakaszok hosszúsága gyorsítja, illetőleg rövidebbé lassítja a beszédírást. A másik ok pedig, amiért nem tudjuk követni HEGEDŰS módszerét, hogy nem rendelkezünk kimográffal, csupán egy tizedmásodperceket mutató stopperórával tudtuk mérni a beszédsebességet, és módszerünket ehhez kellett alkalmaznunk. Mivel a nyelvjárási adatgyűjtőknek és a lejegyzők többségének szintén nincs kimográfja, de stopperórát bármely iskola sportszertárában találhatnak, ésszerűnek tartjuk az ehhez való alkalmazkodást.

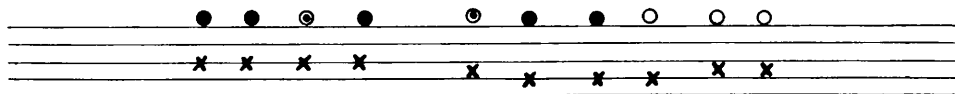
Először is a mérési határokat beszédsszünettől beszédsszünetig terjesztettük ki. Az egyes beszédszakaszok idejét tizedmásodpercenyi pontossággal lemértük, s az így kapott időértéket a beszédszakasz élére, közvetlenül a virgula után följegyeztük. Ezzel a számmal nem lehet azonban semmiféle összehasonlítást végezni, és a közreadásnak csak az a célja, hogy ha valaki másféle számításokkal igyekszik jobb, a mienknél tökéletesebb beszédírásmutatót keresni, a folyamatosan ejtett beszédszakasz abszolút idejét szövegtől elválasztva meg tudhassa, s megteremthesse belőle a használhatóbb viszonyszámot.

A beszédírásmutatót úgy számoltuk ki, hogy az abszolút időt jelölő számot elosztottuk a beszédszakaszba tartozó szótagok számával. Kétségtelen ugyan, hogy a mássalhangzók száma is befolyásolja a szótag ejtésének az időtartamát, s különösen nagy a különbség a rövid és hosszú magánhangzójú szótagok ejtésének ideje között, eljárásunkat mégis azzal indokoljuk, hogy mindenképpen megalkuvásra kényszerül az a lejegyző, akinek nincsenek birtokában bonyolult fonometriai eszközök. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy valamilyen beszédírásmutató meghatározásához, több szöveg összevetésére alkalmas viszonyszám találásához hiába is lennének bármilyen pontos fonetikai mérőeszközök, a különböző minőségű és főleg különböző hosszúságú hangokból, illetőleg szótagokból álló beszédszakaszok egységnyi hosszúságát meghatározni talán nem is lehet.

Mindezek után visszatérünk annak kifejtéséhez, hogyan számítottuk ki a beszédírásmutatókat. A beszédszakasz másodpercekben megadott időtartamát elosztottuk a beszédszakaszban levő szótagok számával. Így megkaptuk az egy szótagra jutó időhányadost, s már ez is lehetett volna viszonyítási alap, de ez a szám éppen fordított viszonyban áll a beszédírásmutatónak: a gyorsabb beszéd esetén a számok kisebbek. Amint azonban fentebb kifejtettük, alapelveink közé tartozik, hogy a jelek, számok szimbolizáljanak is. Olyan viszonyszámot, beszédírásmutatót kellett keresnünk, amely a beszédtempó növekedésével arányosan növekszik. HEGEDŰS LAJOS módszere szerint kiszámítottuk tehát az egy időegységre (egy másodpercre) jutó szótagszámot, vagyis azt, hogy az adatközlő ezzel a beszédsebességgel egy másodperc alatt hány szótagot lenne képes kiejteni. (Kiszámítottuk, hogy az egy egészben hányszor van meg az egy szótag ejtésére jutó másodperctörödék.) Ez a szám már nem fordított, hanem egyenes arányosság szerint növekedik a beszéd sebességével, s ezt tekintjük beszédírásmutatónak. A beszédírásmutatót félkövérrel szedelve a beszédszakasz élén, a kiejtés abszolút idejét jelző szám után, attól pontosvesszővel elválasztva helyezzük el. Az alábbiakban két

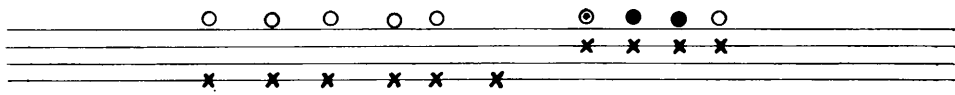
példát adunk arra, hogy az azonos szótagszámú beszédszakaszok lehetnek eltérő abszolút idejűek, és ennek következtében a beszédiram-mutatójuk is eltér egymástól.

Kórógy:

| 1,9; 5,26 . . . :me- gim- még - egy - :szán- tást - ad- nak - 'ne- ki . . .

Andrásfalva—Kakasd:

| 2,4; 4,17 . . . :s_a - :hagymát - 'e- lé - 'kel - :ké- szít- te- ni . . . ||

11. Úgy gondoljuk, mindenki tudja, s főntebb is utaltunk rá, hogy a beszélt és írásba áttett szöveg központosása mindig önkényes. Még a legjobb előadók, szónokok, egyetemi oktatók kötetlen előadásainak gyorsírással szóról szóra leírt szövegét is át kell némileg alakítani, rendezni, formálni, ha nyomtatásban meg akarják jelentetni. Hát akkor mit várjunk a gondolataikat, emlékeiket akkor rendező adatközlőktől?! Természetes, hogy mondataik többsége hiányos, befejezetlen vagy több mondatuk egybemosódó. Némileg a hanglejtés, de inkább a szöveg értelme alapján megkülönböztethetők ugyan benne bizonyos összetartozó szakaszok, de ezek többsége nem tökéletesen szerkesztett, nem hiánytalan mondat. Az eddigi adatközlések többnyire mégis használtak írásjeleket, megkülönböztettek mondatokat és tagmondatokat. Szó sincs arról, hogy a lejegyzők meghamisították volna a szöveget, csupán saját logikus mondatalkotó rendszerük alapján gondolkodva „beleéreztek” a mondat- és tagmondathatárokat, azután ezeket jelölték is. Felvetődik a kérdés, hogy ez szükséges-e. Nem tekinthető hamisításnak, ha a lejegyző — még ha nem is tesz erőszakot a szövegen — a saját logikája szerint különíti el a mondatokat? Nem lenne-e jobb folyamatosan, nagybetűk és írásjelek, elsősorban vesszők nélkül írni a lejegyzéseket, mitsem törődve annak értelmével, logikai tagolódásával? Ha pontosan jelöljük az akusztikai megjelenés mértékét és minőségét, a szüneteket, hangsúlyokat, hanglejtést stb., akkor abból kikövetkeztethető az értelem is. Amennyiben ezt az álláspontot választjuk, akkor fölül kell vizsgálnunk a szavak egybeírásának és különírásának a kérdését is! Adatközlőink mindegyike, de mi magunk is együtt ejtünk négy-öt, néha még ennél is több szót. A lejegyzések folyamán azonban még soha sem merült föl senkiben — még bennünk sem — az a gondolat, hogy ezeket az együtt ejtett, hangsúllyal, hanglejtéssel, hangerővel stb. sem elkülönített szavakat végig egybeírjuk. A konvencionális szóhatárok megtartásának elve alapján a logikai szerkesztésű mondatok elvét is meg kell tartanunk, s meg is tartjuk lejegyzésünkben.

Bizonyos szabályokat azonban állítottunk magunk elé a szöveg hű formai visszaadása érdekében. Ezek legfontosabbika, hogy mondatvégi írás-

jelet csak ott alkalmazunk, ahol az adatközlő szünetet tart. Továbbá mindig olyan írásjelet teszünk a mondat végére, amit a hanglejtés, hangerő stb. megkíván. Tehát kérdőjelet — függetlenül a mondat tartalmi jelentésétől — csak akkor, ha a mondat hanglejtése tényleg kérdő jellegű.

Nem tarthatjuk azonban semmiféle szabályhoz magunkat a mondatbelseji írásjelek alkalmazásában. Fölsorolások közé például kitesszük a vesszőt akkor is, ha folyamatos a fölsorolt szavak ejtése. Ilyenkor a szavakat összekötő félkör (◌) úgyis tájékoztatja az olvasót, kutatót az adatközlő beszédmódjáról. Hasonló a helyzet a fölsorolások előtti kettőspont, a tagmondatok közötti vessző és más mondatbelseji írásjellel is.

Az írásjeleknek a gyakorlati helyesírás szerinti alkalmazása — beleértve a kettőspont használatát a fölsorolások előtt — nem zavarja a lejegyzés visszaolvasását (például a szóhangsúlyt jelölő kettőspont helyes értelmezését), mivel a helyesírási jelek a szavak végéhez tapadnak, az általunk használt átírási jelek pedig minden esetben a szó vagy a szakasz (szótag, szócsoport, beszédszakasz) élén állnak.

A nagybetűk használata is a gyakorlati helyesírásnak megfelelő. Mondatokat, tulajdonneveket a megszokott módon nagybetűvel kezdünk.

Úgy véljük, hogy a központosásnak ez a kétségtelenül önkényes, de a mondatok elkülönítésében a szöveghez alkalmazkodó, a mondatbelseji írásjelek esetében pedig más kiegészítő jelekkel megvilágított alkalmazása nem csökkenti a nyelvjárásiasság értékét, a lejegyzés megbízhatóságát, a hűség hitelét, de nagymértékben szolgálja a megértést, a szövegnek az olvasóhoz való közelebb hozását, és fölhasználhatóbbá teszi a szöveget más tudományágak (néprajz, szociográfia stb.) kutatói számára.

12. Szólni kell még néhány szót a szövegjegyzés pontosságáról, a betoldásokról, kiegészítésekről. A teljes hűségre való törekvés mellett is rákényszerül a lejegyző arra, hogy bizonyos hanghatásokat ne fonetikusán, hanem körülírással jegyezzen le. A szókereső dadogást, a megakadás következtében ejtett tökéletlen képzésű hangokat vissza tudjuk adni, de a legközönségesebb és gyakran előforduló artikulálatlan érzelmkifejezők (nevetés, kuncogás, csettintés, füttyentés stb.) fonetikus lejegyzésének akkor sem lenne értelme, ha meg tudnánk ezt könnyűszerrel oldani. Ilyen esetekben tehát szögletes zárójelben [ ] közöljük az adatközlő által produkált hang jellegét. Teljes elhagyása ugyanis nem tenné egyértelműen világossá az adatközlő mondani-valóját, s ezek a megjegyzések sok esetben indokai és magyarázatai a hanglejtésnek, szünetnek stb.

Ugyancsak szögletes zárójelben javasoljuk az olyan szavak kiegészítését, amelyeket az adatközlő ejtett ugyan, de technikai hibából (magnetofon kései bekapcsolása, korai kikapcsolása, a hangerő helytelen beállítása vagy az adatközlő hirtelen elfordulása a mikrofontól stb.) nem került rögzítésre. Hamisítás lenne úgy följegyezni, mintha ezt a szövegrészt is a magnetofon-szalagról írtuk volna le, de az érthetőség szempontjából, különösen a mondattani vizsgálódásokhoz tartalmaznia kell ezt is a lejegyzésnek. Az ilyen kiegészített szövegrésszel azonban beszédritmusrést nem érdemes, nem is szabad végezni, és természetesen nem vonhatunk le következtetéseket a hanglejtésből vagy a hangsúlyozásából sem.

13. Az adatgyűjtő, a fölvételt készítő kérdéseit, esetleges bebeszólásait, kéréseit az eddigi gyakorlat szerint külön sorba tördelve közölték a nyomdai

eljárással megjelenő lejegyzések. Ezzel azért nem értünk egyet, mert jelképesen nagyobb jelentőséget tulajdonít a gyűjtő szavainak, mint amennyi az a valóságban. Véleményünk szerint elsődleges fontosságú az adatközlő beszéde, s legcélszerűbb lenne kisebb betűtípussal kinyomtatni a gyűjtő szavait. Azonban akár van erre lehetőség, akár nincs, a magnetofonfölvételt készítő kérdéseit nem emeljük ki, hanem szögletes zárójelek közé beépítjük az adatközlő szövegébe. A saját kiegészítéseinktől, magyarázatainktól úgy különböztetjük meg, hogy a gyűjtő szavai elé gondolatjelet teszünk. Bekezdés élére csak akkor kerülhet gyűjtői kérdés, ha teljesen új témával folytatódik a szöveg, tehát egyébként is új bekezdést kellett volna alkalmaznunk. Azonban ilyenkor is folyamatosan írjuk tovább a lejegyzést, a szögletes zárójel ugyanis eléggé elkülöníti a gyűjtő szövegét.

Amikor két vagy több ugyanazon nyelvjárást beszélő adatközlő beszélgetését jegyezzük le, az egyes személyek beszédét külön sorban kezdjük, s gondolatjellel vezetjük be. Amennyiben valamelyik személy nem a vizsgált nyelvjárást beszéli, az általa mondott szövegrészt, ha a megértéshez elengedhetetlenül szükséges, külön sorba, gondolatjellel kezdve, de szögletes zárójelben és gyakorlati helyesírással jegyezzük le.

14. Mindezek után lássunk néhány, különböző vidéken gyűjtött szöveg lejegyzésével példát a fent kifejtett elvek és módszerek gyakorlati alkalmazására!

K ó r ó g y

0,3; 6,66 :O-jan | 0,9; 4,45 :ősz :kez- de-tén | 1,0; 3,0 :ak- kor-lő |

0,7; 5,7 :mėgbuk- ta-tik | 0,0; 6,66 :igy-be- szė- lőnk-a- hogy | 0,9; 5,55

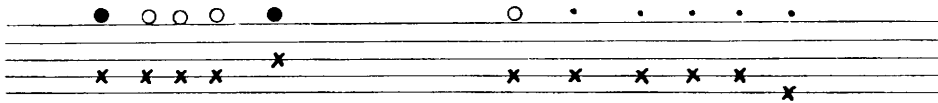
:ko- ro-gy-i- a- san | 1,4; 5,0 :meg- buk-ta- tik-a :fől-det, | 0,6; 3,3 :ak-kor

1,9; 5,26 :me- gim-mėg- egy- szán- tást- ad- nak-neki | 1,1; 3,63 :uty

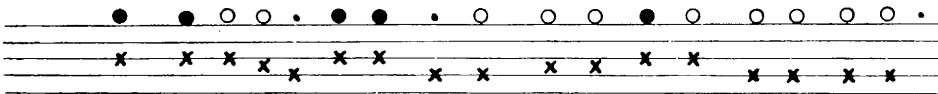

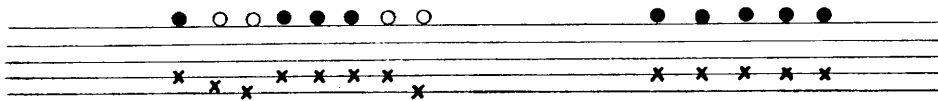
hoty :há- rom | 1,1; 5,47 :harma-dik szán-tázs-ba | 0,6; 3,3 ak- kor | 0,5;

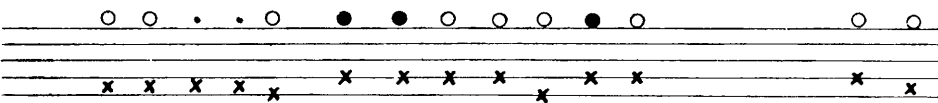
8,0 :be- lé- ve- tik | :meg^o | 1,3; 4,63 :hogy izz-mon-dig asz- tut | 1,1;

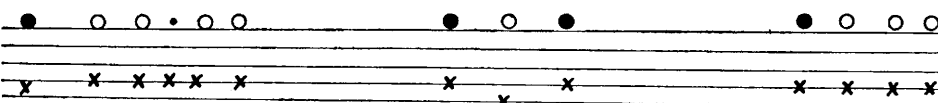
6,36 :mög :pá- co- lik a :bu- zát | ak- kor | :be- le | :ve- tik | :a- ko :mi- kor |

1,3; 6,16 :u- tá- na :el- fo- ga- so- lik, | 0,7; 7,15 :lè- hen- gö- rö- lik | 2,3;

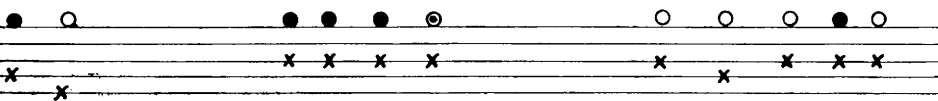
5,21 :ak- kor u- gye- esz :tél :al- kal- má- val :ki- kel | 1,5; 5,34 :ak- kor

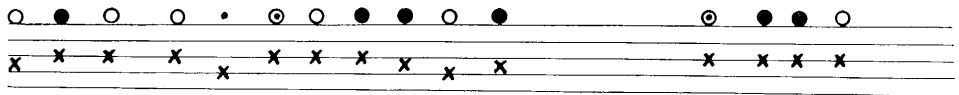
meg :mos- tanāba :uj | 0,8; 5,0 :uj- ban :még^o | 0,7; 5,7 :mű- trá- gyá- zik

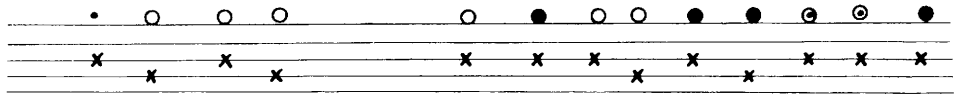
2,7; 4,45 :e- lébb :va- lumikor mög :még :hát az :ném vót | 0,5; 4,0

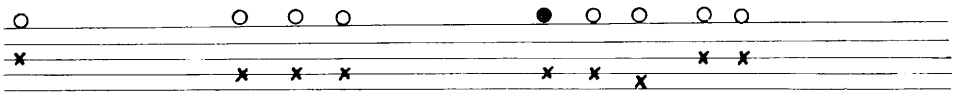
:ak- kor | 0,9; 4,45 :ta- vasz- kó :még | 3,2; 4,07 :hoty- ha :szük- sé- gös

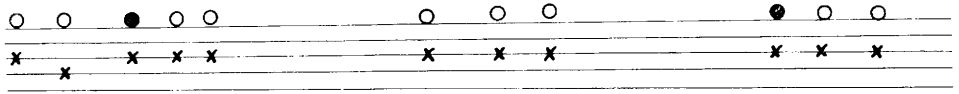
ha nagyon sok a :gë- rën-gyóu ak-ko | 'lë | 0,8; 5,0 :hen- ge- röl- tik | 0,9;

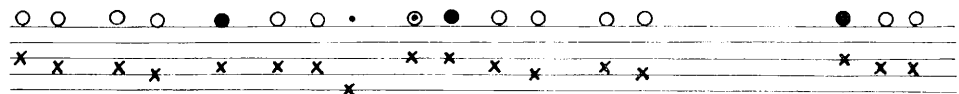
4,45 :ak- kor- :szé- pön | 2,0; 5,0 ha :vam- ben- ne :sog- gaz :ki- gyom- lát-

lik | 0,8; 3,75 :ak- kor- má | 1,0; 5,0 :Pé- tör- Pál :u- tán | 1,1; 4,55

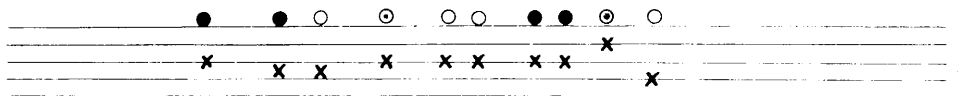

:ak- kor- :sar- gu- dik | 0,5; 6,0 :asz- monygya | 2,1; 6,22 :Pé- tör- Pál

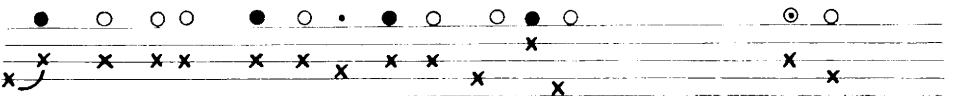

:u- tán :mi- kor :mëksza- kad :a- :tü- re | :akkor- 'lë- het | 0,5; 6,0 :á- rüt- ni.

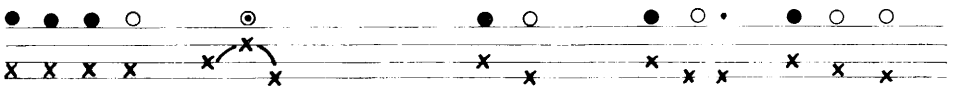
C i g á n d

1,7; 5,88 :Nagy- do- log- :vóut- az- a- :me- ne- kül- lés | 2,9; 4,15

:Hát- mëg- mikò- :gyöt- tek- a- :né- mët- ka- 'tonák | 1,2; 5,0 :léppëñ

ëgié- pël- tünk | :háát | 0,3; 6,66 :e- reszt, | :ház- ã- ja | :te- li- róut |

:bu- zá- val | 0,8; 7,5 mi- kò :be- gyöt- tek_a | 0,5; 4,0 :ház- bo |

2,7; 4,83 :rá-ü-tek_a :bu-zá-ra :zsák- ra :min-dë- re | 2,3; 4,78

:háát_ kiét_ nap_ :mül-va :i- gëß_ va-ka- ródd- zunk | 3,3; 5,45 :mi_ van_

:ëbujtuk_ :mëg- nüzni_a :ru- háñ- kot, :hát_ te- li :te-tü- vël ||

0,8; 3,77 :No_ mon- dom, | :jáu_ ki || 1,7; 6,38 :csi- nót_ vè- tük_ az_a

:më- mët_ ka- : to- nák, | 3,1; 5,89 :no_ gk- kò :gyött_ a_ :me- nekül- lés,

:ë- mën- tük_ :më- nekül- ni_ a_ tanyá- rø | 2,4; 5,41 :hát_ mán_ ott_ :i- gën

nagy_ :më- r- tég- be_ :bòut_ a_ :të- fü [nevetés] 6,0; 5,18 :ë- búj- tuk_

:ott is az :gùlba :iéc-ca-ka, mèrt :nappal :nem :lè-he-tét :tet-viész-

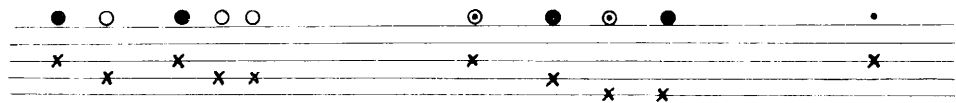

kèdni mert :i-gèn-sog :niép :vèut èty hej-jèn. ||

Andrásfalva-Kakasd

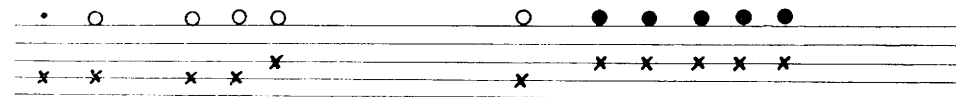
3,2; 5,32 □ :Nem-disz-nyó :ól, :èn-ugy-mon-dom, ahogy :ot-hgn

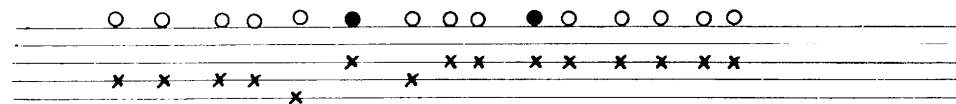
:szok-tuc-mon-dani : | 1,0; 4,0 :disz-nyó :póaj-ta. || 1,3; 5,4 Hát-

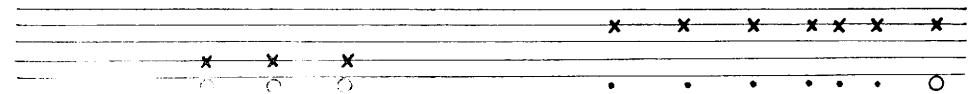
:vannak :most :ké-sék-is | 1,5; 4,0 :g-mit :leg-job-ban :leg |

:job-nag | :gon-do-lunc, | 1,2; 5,0 van :tisz-ta :fè-èr-is, | 2,2;

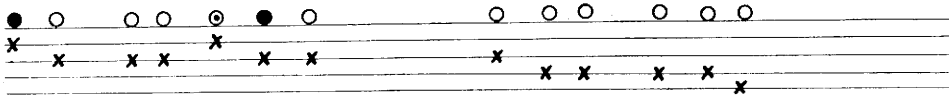
6,81 :vaⁿnak :azog-a :hosz-szuò-rujak, ami :mos-ta'ná-ba | 1,8; 3,9

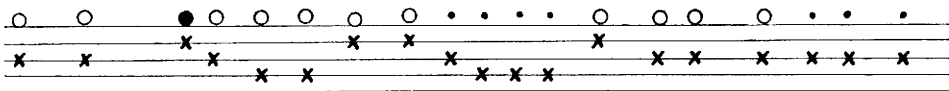
:vgaⁿ-nak ami :huzs disz-nyó. | 0,6; 5,0 □ :De :most-mán | 2,0; 6,0

:vág-nak a-kik :kë-szüil-ged-neg :vág-gás-ra is | 1,7; 5,3 s_{ha}-még-

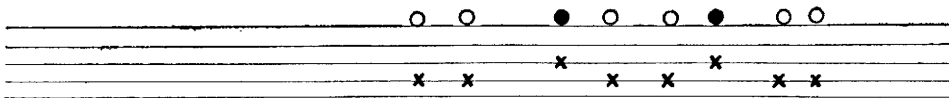
ér-jük, a_{kor} :él-vág-juk. || [Di]sznyó :vág-gás:csiny-ál-ur. | 4,0; 6,26

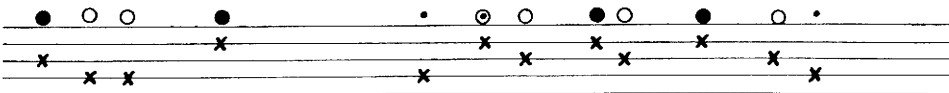
Há_{csak} □ :hi-ány-zik_a :hus :à-_{kor} en_{né} :nëm_{tu}-dok :lop_{nyí}_a :disz-

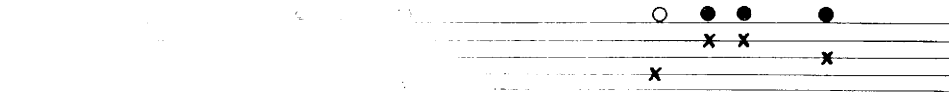
nyó-βg^e :ék_{ki}-csi_{juust}. || □ :Hát_i-gën. || [Mondja el részletesen

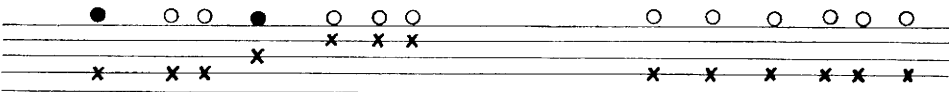
a disznóvágást!] 1,7; 7,08 Hát_{em} □ :mek-kez-_{dëm}_{ugy} :a_{hoggy}

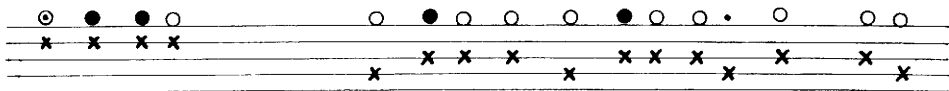
□ :gondo_{lom}, | :jò? || 1,4; 5,7 Hg :hó_{nap} :nálung :disz_{nyó}-vè |

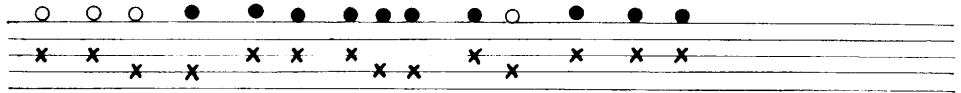
1,0; 5,0 :disz_{nyó}-vág-gás :lëssz. | 0,7; 5,7 Te :eriggy :él, |

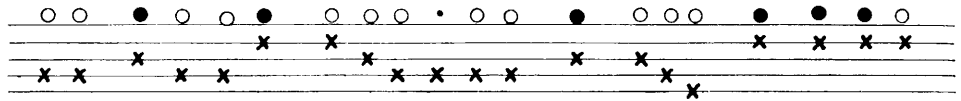
s_s :hidd_{el}_a :disz_{nyò} :vá_{ggt} | 2,4; 4,17 s_a :hagy_{mát} :e_{lé}_{kel}

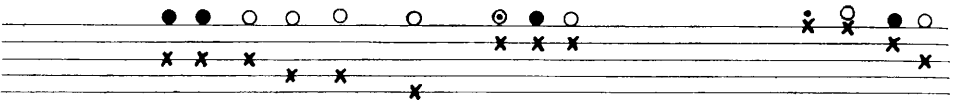
:ké_{szit}-te_{ni}. || 4,1; 6,34 O :má_{sik}-nag_{mëg} :édës_a-pám_{utv} :szokta

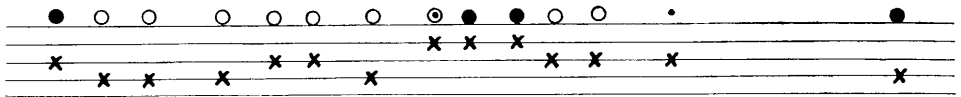
mon-dq- ni: te rö-gyed elő a zsu- pot :për- zsel- ni || 3,1; 6,08

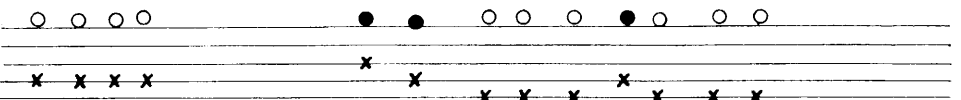
mi- kor :él- jöt a disz- nyóvá- go, ak- or a :szom- szédokat :ősz- sze hát-tuk |

2,0; 4,5 :se-gél- tek a :disz- nyot :ly- fogni. | 2,8; 6,06 Akor bi- za

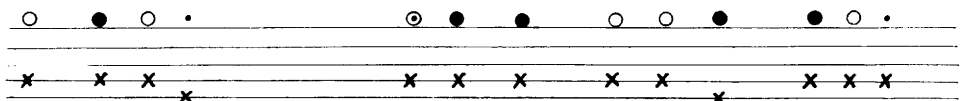
esi- nyál-tunk :ék ki-esi :jö :mű- zes :pá- lin-kát, s á | 1,0; 5,0 :disz-

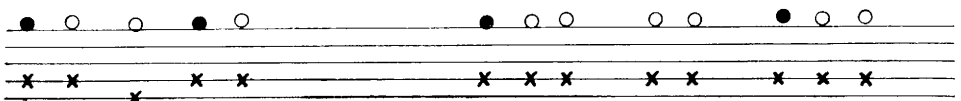
nyo- fo-gó- kot | 1,7; 5,3 :mék- tisz- tül-tük a :se- gics-esé- gér. ||

1,5; 4,68 :Asz- tám mi-kor :él-rák- ták | 2,0; 4,0 egy :asszony :kél-

lét :fus-son a | 3,0; 4,68 :váj- ling- val, :hogy a :vőrt :ki- fogni

ot-hon :jö :vő- resz | 1,6; 5,0 :hur- ká- kgt :szok- tujk :esi- nélni. |

14. Ezt a fenti, több szempontot figyelembe vevő lejegyzési módot semmiképp sem lehet követelménynek tekinteni a továbbiakban. Nagy eredményeket ért el már a magyar nyelvjáráskutatás az eddigi, hagyományos módszerekkel, s minden bizonnyal lesznek ezután is sokan, akik nem alkalmaznak ugyan ennyire összetett lejegyzési módot, és mégis föltárnak majd eddig még rejtett összefüggéseket, megállapítanak ismeretlen szabályokat, törvényeket. A kezdő kutatóknak pedig éppen elég munkát, fáradságot jelent egyetlen szempont következetes érvényesítése is, nem lenne tanácsos elvenni a kedvüket az ilyen idő- és figyelemigényes lejegyzés megkövetelésével a nyelvjáráskutatástól. A közeljövőben megjelenő nyelvjárási olvasókönyv szövegeinek lejegyzésekor sem lehetett érvényesíteni a fönti elveket. A számos ok között nem jelentéktelen, hogy nagymértékben megnöveli a terjedelmet és a kiadói költségeket. Ez a magyarázata, hogy most sem adunk közre több vidékről való bővebb anyagot meglevő lejegyzéseinkből.

FODOR KATALIN—HAJDÚ MIHÁLY

Katonai ragadványnevek

1. A hivatalos név helyett vagy mellett használt elnevezésekkel kapcsolatban már több tanulmány jelent meg. Az eddigi kutatások főként a falusi lakosság körében igen gyakori névadással foglalkoztak, újabban azonban fel lendült a hivatalos név helyett az iskolában használatos elnevezések vizsgálata is. A különféle közösségek szívesen adnak olyan elnevezéseket, amelyek mások, mint a megszokottnak látszó hivatalos név. A katonák is ezt teszik.

A *ragadványnév* mint terminus technicus vitatott. Az ÉrtSz. meghatározása kissé szűk: „Vkinek hivatalos nevével együtt használt, emlegetett, származására, foglalkozására v. vmely jellemző tulajdonságára utaló, többnyire tréfás v. gúnyos megkülönböztető név . . .” (V, 891). Így tehát nem illik rá az olyan elnevezésekre, amelyek a hivatalos név helyett használatosak. Erre a tényre már BERÉNYI Zs. ÁGNES (Köznevelés 1969/21: 24) és BACHÁT LÁSZLÓ (Nyr. XCVI, 16—7) is felhívta a figyelmet, bár az iskolások esetében könnyebb a meghatározás. Hívhatjuk *diáknév*-nek is (KOVALOVSKY MIKLÓS: Köznevelés 1969/24: 19, MIZSER LAJOS: Nyr. XCV, 40). Ha a katonák névadását vizsgáljuk, kissé körülményesebb a meghatározás. Talán *katona-név* vagy *katonai név* lehetne a megnevezése, de ezek a kifejezések nem egyértelműek. Így kizárásos alapon maradtunk a *katonai ragadványnév* mellett.

Egy katonai alakulat más jellegű közösség, mint egy falu társadalma vagy egy-egy iskola (középiskola is!) tanulói. A koruk 18 és 23 év közt van általában. A közösségben eltöltött idő is rövid: többnyire két év. A következőkben olyan elnevezéseket ismertetünk, amelyek a katonai szolgálat ideje alatt keletkeztek, és közkatonának adják közkatonáknak (tehát nem előjáróiknak).

A történelmi korok szerint három csoportban vizsgálódhatunk: 1. Császári és Királyi Hadsereg (rövidítve: CsKH), 2. Magyar Királyi Honvédség (rövidítve: MKH), 3. Magyar Néphadsereg (külön nem jelölöm).

Azt a gyűjtési módszert alkalmaztam, hogy elbeszélgettem katonákkal és katonaviselt férfiakkal. A gyűjtést igen megnehezítette, és a rá szánt időt igen megnyújtotta az a tény, hogy egy sereg történetet is végig kellett hallgatnom. Minél messzebb volt időben a katonai szolgálat, annál több anekdotát és

annál kevesebb nevet hallhattam. Különösen vonatkozik ez a CsKH adataira.¹ A másik módszer az volt, hogy tanítványaimmal gyűjtettem. Ez sem volt egészen tökéletes megoldás, a nevek egy részét rostálni kellett. Előnye viszont az, hogy csupán ellenőriznem kellett a gyűjtött anyagot. A legtöbb elnevezést természetesen a harmadik csoport adja. Az elsőből jelenleg nyolc van, a második megközelíti a százat. A teljes névanyag valamivel több, mint ötszáz.

A gyűjtés lakóhely szerint történt. A következő helységek lakosaitól: Cserépfalu (Borsod megye), Jászboldogháza, Szajol, Szászberek, Szolnok, Újszász, Zagyvarékas (Szolnok megye).

Olyanoktól gyűjtöttem, akik a 2–3 évet katonaként töltötték el. A jelenleg szolgálatát töltő honvéd kb. 10–12 nevet ismer. A névanyag az idő múltával fokozatosan csökken. S azt is meg kell jegyezni, hogy akik 3–6 hónapot szolgáltak, alig vagy egyáltalán nem ismernek elnevezéseket.

Említettük, hogy az anyagot rostálni kellett. Ha az adatközlő csak a ragadványnévre emlékezett, a hivatalos névre nem, akkor az adatát nem vehettük figyelembe.

2. A csoportosítás a falusi ragadványnevek, illetőleg a diáknevek mintájára történt. A következő kategóriákat állapíthattuk meg: A) A hivatalos névvel összefüggő elnevezések. B) Más személy neve. C) A lakóhelyre utaló elnevezések. D) A foglalkozásra utaló elnevezések. E) Külső tulajdonságra utaló elnevezések. F) Belső tulajdonságon alapuló elnevezések. G) Egyéb elnevezések.

A) A hivatalos névvel összefüggő elnevezések több alcsoportra oszlanak:

a) A teljes névvel csupán néhány név kapcsolatos: *Bés* (Balogh Balázs), *Kábé* (Kovács Barna), *Sanyik* (Sándor Sándor), *Báró nagy fasz* (Vajasdi Nagy Károly): a hivatalos nevet előkelőnek vélték.

b) Az előnév becézése már gyakoribb. Általában azt jegyezhetjük meg, hogy a Szilágyiak nagyrésze *Sziszsi*, a Takácsok neve *Taki*. Az utónév becenév-képzőit találjuk. Így *-i* képzős nevek: *Dudi* (Dudás János), *Pusi* (Puskás Ernő), *Morcsi* (Morcsányi Béla), MKH: *Gali* (Galántai Pál), *Szegi* (Szegedi Imre), *Döbi* (Döbri János), *Miki* (Miklár Ádám). Egyéb képzős nevek: *Oncsi* (Ónódi Kálmán), *Sici* (Simon János), *Csucusu* (Csuhas Ferenc), *Dudus* (Dudás Ferenc), *Tótya* (Tóth Géza), *Potya* (Poór István), *Dunnyus* (Dudás Péter), *Toty* (Tóth László), MKH: *Vitu* (Wittman Ádám).

c) Az előnévhez asszociált más fogalom vagy személy neve a legnagyobb ebben a csoportban. A legszellemesebb elnevezésekkel is itt találkozhatunk: *Kolbász* (Kolber Zoltán), *Kucug* (Balázs György), *Gulliver* (Nagy Árpád), *Kukta* (Szakács Antal), *Birka* (Birkás Imre), *Dorong* (Bóta István), *Grigori* (Gergi István), *Túró* (Liptai Attila), *Lord* (Herczeg Jenő), *Puliszkás* (Román Sándor), *Bocskoros* (Nemes Imre), *Kutya* (Mészáros Imre), a MKH-ből: *Geda* (Óz Mihály), *Csupros* (Fazekas Ferenc), *Óriás* (Nagy Benjámín), a CsKH-ből: *Piszkos* (Kormos István), *Gombás* (Erdő József)

d) Az előnév antonímája már ritkább, de az elnevezések nagy humorérzékéről tanúskodnak: *Saska* (Galambos Endre), *Manó* (Nagy János), *Kacsa* (Sárkány Béla).

e) Az előnévvel kapcsolatos egyéb elnevezések között megtalálhatjuk a más nyelvre való lefordítást: *Rót* (Vörös Zoltán), a torzítást: *Kavócs* (Kovács István), *Kakonya* (Kakó Imre).

¹ A legfiatalabb adatközlőm 72 éves.

f) Az utónévvel kapcsolatban — érdekes módon — jóval kevesebb az elnevezések száma. S az is igaz, hogy ez a névanyag a leginkább kedveskedő.

a) Az otthonitól eltér néhány becézett utónév, és ezért válhatott ragadványnévvé: *Zolej* (Sárosi Zoltán), *Sámi* (Nagy Sándor), *Sanya* (Dobos Sándor), *Dodi* (Szántó József); az otthoni becenevük: *Zoli*, *Sanyi*, *Jóska*.

β) Az utónévhez is asszociálódhat más fogalom, illetve más személynek a neve: *Vak Bottyán* (Janka János), *Dani Dugó* (Veres Dániel), MKH: *Olajos* (Ács Lajos).

γ) Az egyéb kategóriában előfordul a név lefordítása (itt becézett formában): *Sztyopi* (Petren István), a más nyelv (itt: francia) szabályai szerinti ejtés): *Zsanó* (Rácz János), a visszafelé való olvasás: *Sonáj* (Oláh János), a rossz artikulációval való ejtés: *Lós* (Galambos Lajos).

B) Más személy neve.

a) Anyja neve. Tudjuk, hogy a hadseregben jelentős megkülönböztető szerepe van (és volt) az édesanya leánykori nevének. A különböző leveleken, behívókon nemcsak az illető nevét és címét tüntetik fel, hanem a születési évet és az anyja nevét is. A ragadványnevekben az anyának a vezetékneve szerepel, pl. *Szuki*, *Togyeriska*, *Girhiny*, *Mikecz*, *Czene*, *Bingyi*, MKH: *Móczó*, *Kecskés*.

b) Az apa utóneve is ragadványnévvé válhat, ha a kettejük keresztnéve eltér. Ez az elnevezés a szülői látogatásokhoz kötődik (főként az eskütétel idején). *Menyhért* (Polonyi Dénes), *Dezső* (Horváth Balázs), a becézett forma is előfordul: *Rudi* (Juhász Lajos), *Kálmi* (Lovas János).

c) A katona gyakran megkapja ideálja, menyasszonya vagy felesége nevét. Ez a névadás nem korlátozódik a látogatások idejére, hanem az egymással való beszélgetésekre is kiterjed. Többségében becézett női nevekkal találkozunk: *Kata*, *Guci*, *Mártika*, *Ibolyka*, MKH: *Rozi*. Vannak olyan nevek, amelyek egészen bizalmasak, jóformán csak ők ketten használják: *Micur*, *Cilimpó*. Az sem akadály, ha az illető hölgy nevét nem ismerik, ilyenkor egy-egy jellegzetes tulajdonságát emelik ki: *Szöke ciklon*.

C) A lakóhelyre utaló elnevezések kevés anyagot tartalmaznak.

a) Van olyan eset, amikor a lakóhelyet pontosan megnevezik: *Nagyhalász*, *Szecső* (< Tápiószecső), másszor *-i* képzővel látják el: *Kőszegi*, *Szödi*, MKH: *Foki* (< Siófoki); kételemű név is előfordul, utalva az illető egy tulajdonságára is: *Muronyi bika*.

b) Helységsúfoló is előfordul: *Gacsaj* (Mátészalka), *Tarkabornyús* (Abony), *Egér* (Nagycenk), *Gólya* (Zagyvarékas).

c) A helység körülbelüli helyére (országészre, megyére) is utalhatnak az elnevezések: MKH: *Kolozs* (Kolozs megyébe való), *Csetnik* (bácskai). Az illető területnek jellegzetes ételei is állhatnak ragadványnévként: *Görhe*, *Berbécs*. Az ott lakó népcsoport neve: *Tirpák* (sok Szabocsvármegyei katona ragadványneve). Kiemelhetik a megye lakóinak egy-egy jellegzetes cselekvését: *Zalai tarisznyás*, *Somogyi bicskás* (mindkettő CsKH).

D) A foglalkozásra és a szakképzettségre utaló nevek között találjuk a legtöbb különbözően ható elnevezést, noha akadnak olyanok is, amelyekkel kedveskedni vagy sérteni lehet.

a) A polgári foglalkozásra és szakképzettségre utaló elnevezések általában a szolgálat kezdetén alakulnak ki, az ismerkedés időszakában. A foglalkozással kapcsolatosak: *Szakács*, *Taxis*, *Kontrás*, *Cipész* (MKH is), *Teknővájó*, *Bakter* (MKH is), *Vasutas*, *Konflis*; az utóbbi név sértő, mivel viselője taxisoőr. A szakképzettséggel kapcsolatosak: MKH: *Mester* (megvan a mesterlevele), *Szaki* (szakmunkás).

b) A polgári foglalkozáshoz asszociálódhat más fogalom is. A foglalkozásnak egy-egy jellegzetes motívumát emelik ki: *Boci*, *Riska* (állattenyésztő), *Kondér* (szakács), *Tarsoly* (bőrös), *Pöfi* (gőzmozdonyt vezet), *Szergej* (szovjet géártmányú Diesel-mozdonyt vezet), *Kalács* (cukrász), *Eke* (traktoros).

c) Katonai foglalkozás, beosztás, fegyvernem is lehet alapja a névadásnak. Az újonc neve a katonai szlengben: *Kopasz*, *Csipasz*, *Smirgli*, *Smíró*, a MKH-ben *Bundás*. Nagyon gyakran találkozunk a fenti elnevezésekkel. Csak akkor vettük figyelembe, ha ragadványnévvé vált, pl. még öreg katonaként is úgy viselkedett, mint egy újonc, sokáig nem ért el rangfokozatot stb. Minden alakulatban vannak olyanok, akiknek a beosztása más, mint a többieké, így a beosztás könnyen válhat ragadványnévvé: *Dögész* (egészségügyi katona), *Firkancs* (írnök), *Börtönőr*, *Smasszer*, (többször állt őrségben a fogda mellett), *Kürtös*, *Távírdász*. Többemű név is előfordul: *Tük-tük Jóska* (gépkocsivezető) (a keresztnéve József). A különböző alakulatok szlengbeli nevét is megtaláljuk a ragadványnevek között: *Buffos* (nehéztűzér), *Pattantyús* (tűzér), MKH: *Talpas* (gyalogos).

E) A külső tulajdonságra utaló elnevezések száma a legnagyobb. Több esetben nem nevezik meg az illető tulajdonságot, hanem egy-egy tárgy, állat stb. nevét találjuk meg, amelyekre ugyanaz a tulajdonság jellemző. A testi hiba mint tulajdonság hiányzik az elnevezések közül, hiszen katona csak egészséges ember lehet.

a) Nagyság: *Törpe*, *Picuri*, *Pici* (MKH), *Zsebpizok*, *Kicsi* (CsKH), *Zsiráf*, *Colos*, *Létra*, *Hosszú* (MKH is), *Óriás*, *Bivaly*.

b) Testtartás: *Görbe*, *Kampó* (MKH is).

c) Valamely testrész feltűnősége. Csaknem minden testrészre van adat. Különösen a fül feltűnősége emelkedik ki. Ennek okát abban látjuk, hogy a katonák közvetlenül a bevonulás előtt vagy után nyiratkoznak meg, s a hosszú haj megkurtítása után valóban feltűnő lehet a fül. Szem: *Gombszemű*, *Gülü*, *Kancsi* (MKH). Orr: *Sasorrú*, *Krumpli*. Fül: *Füles* (igen gyakori!), *Kajla*, *Lapátfülü* (MKH). Fej: *Gülü*, *Kosfejű*, *Köcsög*. Nyak: *Nyakas* (CsKH), *Gunár*, *Liba*, *Zsiráf*. Fenék: *Ülep*, *Keszegségű* (MKH is).

d) Haj és szőrzet: *Bajusz* (bajuszt növesztett), *Bajusz* (le kellett vágatnia a bajuszt), *Pamacsos* (pamacsbajszú), *Kesely* (MKH) (a hajában egy fehér csik volt), *Szörös* (MKH is) (feltűnően szőrös volt). Két tulajdonságot kifejező nevek: *Vöröske* (vörös hajú és alacsony termetű), *Vörösróka* (vörös hajú és ravasz).

e) Alak: itt is a feltűnőség a lényeg, olykor a hasonlóság is alapja lehet az elnevezéseknek. Soványság: *Satnya*, *Gyerek*, *Gebe*, *Tyúkbél*, *Rozoga*, *Pihe*, *Cérna*, *Szúnyog*, *Szúnyogcsödör* (feltűnően sovány), *Deka* (kis súlyú), *Csontváz* (MKH is). Kövérség: *Puhos* (CsKH is) (pohos), *Hájas* (MKH is), *Dagi*, *Pufi* (puffadt), *Víziló*. Kövér és alacsony termetű: *Núdli*, *Tömlő*, *Gyufa*, *Dugó* (MKH).

f) Arc, tekintet: az itt szereplő nevek csaknem mindegyikét ki lehet egészíteni az *arcú*, *képű*, *tekintetű* szavak egyikével: *Róka*, *Pampuska* (kerekarcú), *Bamba*, *Morcos*, *Lokmeszi* (< lochnessi szörny) (nagyon csúnya), *Patkány*, *Görény*, *Fiatal* (gyermekarcú), *Hal*, *Nyálas*.

g) Testi erő: nem nevezik meg pontosan, inkább hasonlatból elvont kifejezések fordulnak elő: *Cupák* (erős, szívós, mint a cupák), *Bivaly* (erős, mint a bivaly), *Vörösbika* (bikaerős, utalás a hajsziúra is), *Muronyi bika* (bikaerős, utalás lakóhelyére is).

h) Járás, mozgás. A kifejezések nagyobb része állatnév, s az illető állat járására, mozgására utal. Lassúság: *Medve*, *Mackó*, *Lajhár*. Gyorsaság: *Egér*,

Gyík, Csirke, Jérce (a két utóbbi a felesleges futkosást is jelenti). Antonímák: *Villám, Villám Joe*. Egyéb: *Alvajáró, Csámpás, Csámpi*.

i) Beszédhiba: *Bejetva* (selypítve beszélt), *Dörmögő* (rossz artikulációval beszélt).

j) Higiénia: *Bolhás, Girind* (büdös).

k) Ruházat. Érdekes, hogy a ruházattal kapcsolatban is vannak elnevezések, hiszen a katonák egyenruhában járnak, tehát nem lenne alapja a ragadványneveknek. Ez a névadás egyetlen napra korlátozódik, mégpedig a bevonulás napjára, csak ekkor láthatják egymást polgári ruhában. A névadás tehát az első látásra történik. Például: *Pitykés, Lompos, Pompás, Hippi, Apacs, Színes, Ficsur, Kalapos* (MHK is).

l) Valakire vagy valamire hasonlító. Az e helyütt szereplő elnevezések alapja egy bizonyos külső tulajdonság. Azért is tárgyaljuk külön, mert érzelmi többletet találunk bennük. Létező személyre hasonlító: *Tanár úr, Páter, Pap-növendék, Doki*. Egykor élt személyre hasonlító: *Bem apó, Gróf*. Kitalált személyre vagy emberi tulajdonsággal felruházott állatra hasonlító: az elnevezéseket a tévé filmsorozataiból vesszük: *Szimat* (az arca hasonlított a Turpi úrfi sorozat rendőrére), *Bubu* (az alakja hasonlított a Maci Laci sorozat medvéjére), *Bubu* (a hangja hasonló), *Zorro* (az alakja hasonlított a sorozat hősére), *Kázmér* (a Kalandvagyó Kacsa Kázmér sorozat hősenek a hangjára hasonlított a beszéde). A színházi-, illetve a filmélmény alapján adott nevek már ritkábbak: *Csuli* (MKH is) (a Móricz-hősre hasonlított a termete), *Mauret abbé* (az arca hasonlított). Egyéb kitalált személyre hasonlító: *Lucifer* (CsKH, MKH), *Krampusz*.

m) Egyéb külső tulajdonságot jelölő elnevezések: *Cvikker* (szemüveget hordott), *Szemölcs* (a vállán anyajegy volt).

F) A belső tulajdonságon alapuló elnevezések száma is igen magas. Ez azért lehet meglepő, mert csupán két évről van szó, s egymás megismerése nehezebbnek látszik, mint például a diákéletben. Az is igaz, hogy a katonák idejük nagy részét egymással töltik (a különböző foglalkozások, kiképzés, kosztolás stb.), így rövidebb idő alatt is jobban meg tudják egymást figyelni, mint a diákok.

a) Észre, tehetségre vagy ennek hiányára utaló elnevezések. Csaknem teljesen az argó jellegzetes kifejezéseit találjuk meg itt: *Kobak, Kókusz* (van esze, „aki fej”), *Pali* (együgyű, kissé ütődött), *Süket* (kevés esze van), *Vakló* (ész nélkül cselekvő).

b) Az uralkodó jellemvonás kifejezéseiből találjuk a legtöbbet. Olykor elég egy ballépés, és az egész szolgálati idejére érvényes elnevezést kap a katona, még akkor is, ha küzd ellene. Több állatnevet találunk, s ezek egy-egy jellemvonás hordozói: *Nyúl* (félénk), *Egér* (félénk), *Pintyő* (félénk), *Gyík* (ijedős), *Pulyka* (pukkancs), *Csuka* (hallgatag), *Lajhár* (lusta), *Tigris* (CsKH) (vad). Más szavak is fedhetnek jellemvonást: *Fakír* (mindent kibír), *Szélkakas* (nem megbízható), *Pecsovics* (úrhatnám), *Subri* (nagy betyár). Pontosan is megmondják az illető jellemvonást: *Kíváncsi, Vagány, Szendi, Hazugláda, Dőre, Linkmatyi, Sivár, Jasszos, Spicli, Sumák, Sumesz, Bunkó* (faragatlan).

c) Valamihez nagyon ért vagy egyáltalán nem ért. A legtöbb kifejezés a labdarúgásra vonatkozik, s a futballisták nevét adják egymásnak: *Bundzsák* (többször is előfordul), *Csikar, Edu, Jasin*. Egyéb: *Koca* (a lövészetben nem volt találata), *Piás* (tudja, hogyan lehet sokat inni), *Nótás* (sok nótát tudott), *Bunyós* (jó ökölvívó).

d) Szavajárás, szótévesztés. Igen változatos elnevezések tartoznak ide, s ez logikus is. Szavajárási nevek: *Műszer* (az autóját nevezte így), *Jupi* (az UP sajtóügynökséget gyakran idézte), *Testvér*, *Atyus* (így nevezte társait), *Erős balkéz* (mindig hangoztatta, hogy a balkeze az erősebb), *Józsikám* (így hívta barátait), *Bige* (mindig így nevezte a lányokat, ha szó volt róluk), *Vili* (MKH is) (világos), *Orrharapó* (MKH) (ez volt a szavajárása: leharapom az orrod). Szótévesztés: hibás olvasás következménye: *Aporis* (*áspis* helyett), *Dzsugel* (*dzungel* helyett), *Combinét*, *Sólomszem*; egyéb szótévesztés: *Öreg harcsa* (MKH is) (*öreg harcos* helyett), *Kuku* (hirtelen nem tudta kimondani a *kutya* szót).

e) A kedélyállapotra is van néhány kifejezés: *Fakutya*, *Vihonya* (nevetgélő), *Rívós*, *Pityesz* (könnyen rosszkedvűvé vált).

f) Kedvenc ételéről is elnevezhetik a katonát: *Málé*, *Nokedli*, *Kolbász*, *Rizza*, *Mártás*, *Leccsó* (MKH).

g) Valaki vagy valami tetszik neki. A nevek között találunk táncdal-címet: *Betonfej*, *Mit remélsz*, *Giulio*, egy szoboralakot: *Bég*, egy szót, melynek hallatára nevetésre fakad: *Kovász*.

h) A gyakori kedvelt vagy nem kedvelt cselekvés sok érdekes kifejezésnek lehet az alapja. *Fütyös*, *Repetás*, *Zümmögő*, *Simlis* (az ellenzós sapkát kedvelte), *Sapka* (mindig fent volt a sapkája), *Szijas* (a derékszíjára különös gondot viselt), *Kulacsos* (MKH is) (soha nem vált meg a kulacsától), *Makkos* (szeretett kártyázni, és a makk volt a kedvenc színe), *Rumos Peti* (szeretett inni), *Szeszkó* (ua.), *Box*, *Boxos* (nem szeretett cipőt tisztítani), *Dzsugel* (MKH) (kutyakedvelő), *Fogasos* (akkor is fogásra akarta akasztani ruháját, amikor erre nem volt lehetőség).

i) Egy-egy különös esemény után is lehet nevet adni, kapni. Olyan eseményről van szó, amely csak egyszer fordult elő, de akkor nagyon feltűnő volt, — és természetesen belső tulajdonságon alapszik. *Szityós* (egyszer kissé ittasan jött vissza a kimenőről), *Fütykoncert* (egy kulturális rendezvényen lépett fel, s ott kifütyülték), *Datolya* (egyetlen nap több helyről is datolyát kapott ajándékba, noha nem szerette a datolyát), *Babostyúk* (autójával egy tyúkot gázolt el, mert ügyetlenül vezetett), *Stoki* (*ülőke*, az egyik foglalkozáson nem tudott leülni).

G) Az egyéb elnevezések közé azokat soroljuk, amelyekre nem kaptunk kielégítő magyarázatot (vagy az adatközlő utólagos magyarázattal próbálkoztak). Például ilyen nevek tartoznak ide: *Plaj*, *Hefa*, *Bakum*, *Briki*, *Blü* stb.

3. Most vizsgáljuk meg a formai sajátosságokat is!

Szófajok szerint 63% főnév (az első két csoportban jórészt az, sőt: többségük tulajdonnév), 35% melléknév és melléknévi igenév (főként a külső tulajdonságok jelölői), 2% egyéb szófajú.

A képzett szavak száma a diáknevekhez viszonyítva kevesebb. A leggyakoribb képző az *-s*: *Fütyös*, *Simlis*, *Fogasos*. *-ó*, *-ő*: *Dörmögő*, *Zümmögő*. Az *-i* képző két funkcióban is előfordul, képezhet melléknevet: *Kőszegi*, *Méri*, s lehet kicsinyítő: *Doki*, *Picuri*, *Taki*. Az *-ú*, *-ű* az összetett szavak utótagján jelenik meg: *Sasorrú*, *Kosfejű*. *-ka*, *-ke*: *Ibolyka*, *Vöröske*. *-ász*, *-ész*: *Távírdász*, *Dögész*. *-us*: *Atyus*, *Dudus*. Játszi képzés is előfordul: *Tótya*, *Tötye*, *Dunnyus*, *Cilimpó*. Ritkábban más képzők is előfordulnak. Van néhány képző az argóból is: *-ó*: *Smíró* < *Smirgli* (ennek diminutív alakja a *testvér* → *tesó* mintájára); *-ej*: *Zolej*; *-esz*: *Purgyesz*. — Az összetett szavak száma sem magas, alig 30. Valamilyen tulajdonságot jelölnek: *Zsebpiszok*, *Hazugláda*, kisebb részben

foglalkozásnevek: *Börtönőr, Vasutas*. — A szókapcsolatok és a különírandó kifejezések ritkák, például: *Erős balkéz, Űtő Béla, Mit remélsz*.

Szókészlet szempontjából a köznyelvi szókincs a jellemző. Az argóból is találunk szavakat, azaz az argó általános kifejezéseit: *Bunkó, Piás, Bige*, továbbá a katonai szleng szavait is: *Kopasz, Csipasz, Buffos*. Az idegen szavak többsége tulajdonnév: *Jupi, Sztyopi, Zorro*. Tájszavak is előfordulnak: *Girind, Langaló, Rívós*.

Találunk olyan szavakat, amelyek egy-egy katona esetében mást jelentenek: *Gyík* (füрге, félénk), *Zsiráf* (nagyság, a nyak feltűnősége) stb. Ez mondható el a legtöbb állatnévről is.

Egy katonának általában egy neve van a szolgálat alatt, de előfordul olyan is, akinek kettő is van, például: Németh Mihályt először *Pihé*-nek hívták alakja miatt, s egy szótévesztés következtében kapta meg a *Sólomszem* elnevezést, vagy: Bánvölgyi Zoltán az első nap megkapta polgári öltözéke miatt az *Apacs* nevet, s később a lövészeten a *Koca* elnevezést nulla találatáért.

A nevek többsége közömbösen ható. Legalábbis a katonák nem érzik sértőnek vagy kedveskedőnek (vagy ezt nem mutatják ki). Az egyik adatközlő szerint nem érdemes megsértődni, mert „akkor rászállnak az emberre”.

A nevek tartósságával kapcsolatban inkább csak feltevéseink vannak. A szolgálat ideje alatt használják az elnevezéseket, s az időtartam attól is függ, hogy a katonai idő melyik szakaszában kapták a nevet. A rajban és a szakaszban ismerik egymás ragadványnevét. Mutatja az is, hogy egy szolgáló katona általában 10–12 nevet ismer. Egy század tagjai személy szerint ismerik egymást, de ragadványnevet más rajból vagy szakaszból már kevésbé.

A szolgálat elmúltával a nevek egy részét elfelejtik, s csak a szűkebb egységük tagjainak az elnevezését tartják meg emlékezetükben.

MIZSER LAJOS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adalékok az Apor-kódex töredékeinek jelentéstanához

1. Ez a közlemény egy készülő nagyobb dolgozat része. Dolgozatomban az eddig közölt nyelvemlék-magyarázatok felépítését lényegében követve igyekszem az AporK. (AK.) 42 laptöredékének (AKT.) nyelvi elemzését adni. Ezúttal nem térek ki a dolgozat felépítésének részletes ismertetésére, csupán a megértéséhez szükséges vázlatot közlöm. SZABÓ DÉNES, az AK. facsimile kiadásának (CodHung. II.) kiváló gondozója a *NytudÉrt.* 40. sz. (Bárcezi-Eml.) 339–44 „Az Apor-kódex zsolnártöredékei” címmel dolgozatot írt a 42 csonka lap kézírásainak helyesírásáról, s ugyanebben a cikkben (340) táblázatban közölte a töredékes lapokon található zsolnárok számát és versszámait. Cikkének megjelenésével egyidőben, de tőle függetlenül próbálkoztam meg én is a töredékek feloldásával, és nyelvi kérdéseinek elemzésével. A töredékek minél biztosabb azonosítása érdekében a biblia latin nyelvű szövegeihez a következő kiadványokat használtam fel: az ALOYSIUS GRAMMATICA-féle *Biblorum Sacrorum*. Róma, 1961. (V.); a SIMON—PRADO-féle *Praelectiones Biblicae ad usum scholarum, Vetus Testamentum II*. Torino—Madrid, 1954. (SP.); LIPTAY GYÖRGY, *Zsolnárkulcs*. Bp., 1961. (Zsk.). Az AK. zsolnárfordításának töredékes részeit összevettem a DöbrK. (DK.), a KeszthK. (KeK.) és a KulcsK. (KuK.) párhuzamos szövegrészeivel. Ha egyéb kódexekben is előfordultak a zsolnároknak párhuzamos szövegrészei, akkor — teljességre törekedve — ezeket is figyelembe vettem BOROS ALÁN „Zsolnárfordítás a kódexek korában” című kiadványa alapján, valamint

egybevettem a töredékeket Szenczi Molnár Albert (MAZs.) és Károli Gáspár zoltárfordításaival (KárZs.), valamint Sík Sándor „Zsoltárok könyvé”-vel (Sík). A párhuzamos szövegközlést a dolgozatban hangtani rendszerezés, szójegyzék, szófaji csoportosítás, alaktani, majd jelentéstani elemzés követi. A töredékek mondatnani elemzést nem tesznek lehetővé, viszont a szavak jelentésbeli kérdései — főleg a szavak szinonimikája — alkalmasnak adnak következtetésekre.

Ezúttal ebből a jelentéstani fejezetből óhajtok néhány részletet bemutatni.

2. Mielőtt azonban erre rátérnék, bejelentem, hogy a töredékes részeket írászakértővel megvizsgáltattam. ÁCS KLÁRA pszichografológus — akinek ezúton mondok köszönetet — minden kétséget kizáróan megállapította: a töredékek első 18 lapja egy kéz írása; a 19. lap — amely előtt 8 lapnyi hiány van —, ismét egy más kéz írása, s erről megállapítható, hogy nőies, ingadozó, beteges jellemű embertől származik; a 20–34. lapig ismét az első kéz írása, bár karakterében már eltér a korábbitól; a 35. és 36. lapokon úgy tűnik, ismét más ír (ez azonban fotómásolatról lévén szó, teljes bizonyossággal nem állapítható meg). Ha így elfogadjuk, akkor a 37. lapon egy negyedik kéz írása kezdődik, ez a 174. lapon fejeződik be. A további kezek kérdését azért nem említem itt, mert a zoltárok a 164. lapon befejeződnek; a 150. zoltár vége — egy levélnyi szöveg — hiányzik

3. 1. szópár: *fegyed* ~ *fegy*, *fedd*

A 34. lapon a 49. zoltár 6–10. verseinek töredékei találhatók. A Vulgata szövege a következő: „Non in sacrificiis a r g u a m te; holocausta autem tua in conspectu meo sunt semper.” A zoltárok új latin fordításában (Liber Psalorum eum Canticis Breviarii Romani. Róma, 1945.) a következő szöveget találjuk: „Non de sacrificiis tuis te comperhendō, nam holocausta tua coram me sunt semper.” Az e kiadás alapján készült Sík Sándor fordítás szövege: „Nem áldozataidért *feddelek*, hisz égő áldozataid előttem vannak szüntelen”. A DK. fordítása: „Te áldozatidba nem *fejlek* teged, te áldozatid minden időn elöttem vannak”; a KeK.-ben: „Nem *fegyelek* meg the áldozatidba, ees the áldozatid een elettem vannak mindenkoron”. MAZs.: „Nem az áldozatokért *feddözöm* te veled, mert a' te egéfzen égő áldozataid szüntelen én előttem vannak”. KárZs.: „Nem *feddek* én téged áldozataidért és hogy áldozataid szüntelen előttem vannak”. Az AKT.-ben a latin szó fordítása: [*fe*](*g*)*yedlek* (SZABÓ is így olvassa). A Concordantia tanúsága szerint az *arguo* a bibliában 58-szor fordul elő, ebből mindössze 7-nek van korai magyar fordítása a HuszB.-ban: Oz. 4, 4: „non arguatur: *ne fègèttèffec meg'*” BK. 185; Hab. 2, 1: „ad arguentem me: èngèmet *mejfèddònc'*” Bk. 271; Ján. 3, 20: „non arguantur: *megne feddèffènc'*” MK. 87; Ján. 8, 46: „Quis . . . arguet me . . . ? : Ki *fèg meg'* èngemèt” MK. 94; Ján. 16, 8: „arguet mundum de peccato: iquènd *mejfèddi* e uilagot bünröl” MK. 102; Ps. 93, 10: „Qui corripit gentes non arguet: Ki poreit nemzeteket *nem meg fed e'*” AK. 54; a 7. adat az AKT. előbb idézett szava. Az ismert párhuzamos kódexszövegek, a NySz. *fedd* ~ *fegy* címszavainak szövegei, valamint korai szótáraink (CAL., MA., PP.) adatai alapján megállapítható, hogy az *arguo* ige — egyéb jelentések: 'megvilágosít, vádol, dorgál' mellett — magyar megfelelője *fedd* ~ *fegy*, az AKT.-ben *fegyed*. Ez utóbbi az előbbinek -d gyakorító képzős származéka. Ennek további -z gyakorító képzős származéka a *fegyedez* ige (JordK. 448: 'impropero'), valamint a BK.-ben és a DK.-ben előforduló *fegyedelém* főnév (4 adat; ezeknek latin megfelelője „disciplina, increpatio”). — A szövegösszefüggések, valamint a *fegy* ~ *fedd* ige egyes jelentései azt látszanak igazolni, hogy ez az ige összefügg a *fenyít*, *fenyéget* igékkel, ennek vizsgálatára ezúttal azonban nem térek ki. (A szavak etimológiájára vö. TESz. I, 858, 859, 860.)

Szavunk jelentésének pontosabb megértése érdekében ellentétes irányú vizsgálatokat is végeztem. Kiderült ugyanis a HuszB. és a NySz., valamint a korai latin nyelvű szótárak egybevetéséből, hogy a *fedd* ~ *fegy* igéknek sok más latin megfelelőjük is van. Most csak felsorolásukra szorítkozom: „adiurgo, carpo, castigo, coarguo, concastigo,

corrigo, corripio, culpo, culpito, impropero"; *fegyedéz(ik)*: „increpo, increpito, impropero”. A *fegyed* alak másutt nem fordul elő. Igen érdekes képet mutat ezeknek a latin igéknek, sok esetben a *fedd* ~ *fegy* szinonimáinak vizsgálata. Itt erre sem keríthetek sort.

2. szópár: *kintornál* ~ *énekel*

A 46. zsoltár 7. és 8. versében 5-ször fordul elő a *p s a l l o* ige: „*Psallite* Deo nostro | *psallite* | *psallite* regi nostro | *psallite*, | Quoniam rex omnis terrae Deus, *psallite* sapienter” V. („*p s a l l i t e h y m n u m*” SP.). Ebből 3-nak a fordítása van a 30. laptördedéken: [*Kyntornal*](*y*)*atok* | *kyntornalija*[*tok*] | [*kynto*]r*nalyatok*. (A TESz. II, 493 hibásan közli az adatot; egyrészt egyetlen teljes alak sincs, másrészt nincs *ij-s* adat.) Feltehető, hogy a 8. versben szereplő *p s a l l o* fordítása is ez volt. A DK. párhuzamos fordításában is *kintornál* fordul elő: „*kintornal*atok mi iftenonknek *kintornal*atok, *Kintornal*atok mi királonknak *kintornal*atok Mert minden földnek királa iften, *kintornal*atok bölzen:” (Az AK. és a DK. összefüggéseire vonatkozóan vö. HORVÁTH KÁROLY, Szélgjegyzetek az Apor- és a Döbrentei-kódexhez: Melich-Eml. 168–76.) — A KeK. a latin szót az *énekel* igével fordítja: „*Inekelyetek* my iftenenknak *ynekelyetek* *ynekelyetek* my kiralynknak *ynekelyetek* Merth iften mynden feldnek kyalya *ynekelyetek* bwlchen.” — MAZs. és KárZs. majdnem teljesen így fordítja a verset. — Sík: „*Zengjetek* az Istennek, *zengjetek*, *zengjetek* királyunknak, *zengjetek!* Mivel király az Isten az egész föld felett, himnuszt *zengjetek!*” — A *kintornál* igét megtaláljuk a NySz. II, 311. lapján MA., PPB. alapján 'nablo, ludo, nablium pulso', 'auf der harfe schlagen' jelentésben. Az ott közölt HorvK.-beli adatban *kintornál* van, s ugyanennek az adatnak a TihK.-ben *énekel* felel meg. A *kintornál* a NySz. és a TESZ. adatai szerint a hitviták korában fordult elő gyakran, s a nyelvjárásokban is megtalálható, tehát elég széles körben használt szó lehetett, jelentésbeli összefüggéseit azonban még alaposabban meg kellene vizsgálni. Az AK. nem töredekés részében a *p s a l l o* még 21-szer fordul elő, mindig *énekel* fordításban (a DK.-ben a továbbiakban *dicsőít*; a *kintornál* egyszer sem, más ige fordításaként sem).

3. szópár: *gyón(ik)* ~ *vall*; *gyónás* ~ *vallat*

A *c o n f i t e o r* ige a zsoltárookban 60-szor fordul elő, két alapjelentésben: 1. '(általában) megvall, elismer'; 2. '(bünt) megvall, beismer'. Ezekből 3-nak a fordítását találjuk a töredékes lapokon *gyón(ik)* igével, 39 adatot találunk az ép lapokon mindenütt *vall* szóval fordítva.

Ps. 34, 18: „*Confitebor* tibi in ecclesia magna” V. — „*Gratias* a g a m tibi in *c o e t i* magno” SP.: AKT. 12. [Tenek]ed *gyo*[*nok(m)*]. — DK. „Nag' gyülekezebbe neked *vallok*.” — KeK. „*Vallak* tegeteth nagy egyházba” — MAZs. „*Hálákat* adok én teneked a' nagy Gyülekezetbe.” — KárZs. „*Dicsérlek* a nagy gyülekezetben” — Sík: „*Hadd áldjalak* a nagy gyülekezetben téged” || Ps. 41,6 és Ps. 42,5: „*Spera* in Deo, quoniam *confitebor* illi” V. — „*Spera* in Deum quia rursus celebrabo eum” SP.: AKT. 22 és 24. [*gy*]onom | [*gyo*](*n*)om — DK. „mert meeg es v neki *vallok*” — KeK. „merth meg ees neky *vallok*” | „wteth *vallom*” — MAZs. „mert még én öneki *hálákat* adok” — KárZs. „mert még *hálát* adok én néki” — Sík: „*Áldani fogom* még . . . az én Istenemet”.

A fordítások egybevetéséből egyértelműen kiderül, hogy a szó jelentése az idézett szövegösszefüggésekben 'megvall, dicsér'. A *gyón(ik)* a HuszB.-ből csak a MK.-ben fordul még elő: *meggunuan* (Mt. 3,6 és Mk. 1,5) 'bünt megvall' jelentésben.

A Ps. 41,4-ben fordul elő a *gyónás* főnév 'dicséret, megvallás' jelentésben: „in voce exultationis et *confessionis*” V. — „*l a u d i s*” SP.: AKT. 22. *gyonaf*: [*nak*] — DK. „Örvendefnek zovaba: es *valla*f*nak*” — KeK. „*Vygallagnak* zavaba es *valla*f*nak*” — MAZs. „nagy örömmel és *düserettel* az örvendező fokaságot” — KárZs. „és ujjongó örömmel és *hálaadással* vezettem őket” — Sík: „Örömujjongás, *háladal* szavával, ünneplő sokasággal”. A „*confessio*” magyar megfelelője az AK.-ben mindig *vallat* (8 adat).

A *gyón(ik)* ige, melynek mai jelentése sem szerteágazó, szemben a *vall* igével, melynek használati köre ma igen sokrétű (vö.: ÉrtSz. II, 1112—3 és VII, 196; KERESZTES K.: MNY. LI, 50—60), annak ellenére, hogy igen korai átvétel (TESZ. I, 1132), valószínűleg nagyon korán egyházi terminussá vált, erről tanúskodnak a NySz. (I, 1175) adatai is, például ÉrsK. 535: „A *gyonyk* ygazan, ki ő bynet myndenestwl *meg wallya*.”

4. szópár: *megfizet* ~ *megforbátl*

A Ps. 40,11-ben találjuk a *retribu* o igét: „Tu autem, Domine, miserere mei, et resuscita (e r i g e SP.) me, et *retribuam* eis.” V. A vers fordítása a DK.-ben: „es tamazi meg fel, es *meg fizetem* nekik” — KeK. „ees tamaz fel engemeth, ees *meg fizetem* nekyk.” Az AKT. 21. lapján csak a szó vége olvasható: [*meg fyze*]tem (n)[ekik]. A szó töve tehát bizonytalan, mégis erősen valószínűsíthető az előbbi kiegészítés egyrészt azért, mert mind a két (illetőleg a KuK.-szel együtt három) kódexben ez a szó fordítása, s a DK. említett kapcsolata az AK.-szel támogat bennünket, másrészt azért, mert a szó végződése *p a l a t a l i s h a n g r e n d ú*. A „*retribu*o” fordítása a HuszB. másik két kódexében, valamint az AK. további részében mindenütt *megforbátl*. A bibliában a latin szó 47-szer fordul elő, ebből 10-nek van fordítása, a fenti adaton kívül mindegyik *megforbátl*. Ez utóbbi igének az V.-ban „*compendo, reddo*” megfelelői is vannak. Ez a *megforbátl* ige *velaris végződése* miatt nem lehet a töredékes adat alapszava. A *fizet* előfordul még az AK. 60. lapján: *fizetem valék* 'exsolvebam' jelentésben, valamint a MK.-ben *megfizetéd* 'poenas exsolves', tehát nem a *retribu* o fordításaként.

Úgy gondolom, tételem bizonyítására megemlíthetek még két szópárt.

5. szópár: *hít* ~ *balgatag*

6. szópár: *pogány* ~ *nemzet*

A 32. lapon fordul elő a *hít* melléknév a *stultus* megfelelőjeként. Ps. 48, 11: „Simul insipiens et *stultus* peribunt” V. — „*pariter interire insipientem et stultum*” SP.: AKT. 32: *hyt* :[ok?] (SZABÓ egyes számban olvassa az adatot, azonban a kettőspont a sor végén az első kéz írásában mindig választójelet jelent, tehát a következő sor elején valami még tartozott a szóhoz.) — DK. „eztelen es *hyht* egetembe el veznek” — KeK. „egyetembe *balgatag* ees *heyth* el weznek” — MAZs. „a' bolondok az *efztelenekkel* egyetembe el-vefznek” — KárZs. „egyként vész el bolond és ostoba”. A „*stultus*” az AK.-ben még 2-szer fordul elő (Ps. 93, 8 és 91, 7), mindkettő magyar fordítása *balgatag*. A *hít* (vö. TESZ. II, 120—1) 5-ször fordul elő az AK.-ben, mindig *heít* alakban, és minden esetben az „*insipiens*” megfelelőjeként. A „*stultus*” fordítása a BK.-ben *balgatag*, a MK.-ben *heít*.

A latin *gens* megfelelőjeként a töredékben 3-szor a *pogány* szó fordul elő. A 29. lapon Ps. 45, 7: *pog(a)[nok]* | a 30. lapon Ps. 46, 9: *poganok* :[on] | a 6. lapon Ps. 32, 10: [*pogano*](*k*)*nak* ta:[nalchyth]. (A *tő* bizonytalan, de a már említett érv itt is alkalmazható: a végződés *velaris hangrendű*.) — A DK. párhuzamos szövege: „Vr *nemzeteknek* tanalit meg zaggattá” — KeK. „Vr *lemye tezy nepeknek* tanachyth.”

Az AK.-ben van 2 előfordulása a *pogány* szónak, peioratív értelemben: AK. 98.: Ps. 95, 5: „Mert *poganoknak* menden ifteni *ördögök*” 'quoniam omnes dii *gentium* daemonia' | AK. 147.: Ps. 134,15: „*Poganoknak* kepek áfan (!) es zuft (!)” 'Simulacra *gentium* argentum et aurum'; a „*gens*” többi előfordulásának fordítása: *nemzet* (32 adat).

4. Az adatok száma nem nagy, de elegendő ahhoz, hogy megkockáztassuk a feltevést: Az AK. zsolttárrészét ketten fordították, az első fordító a kódex elejét, a második a nagyobbik másik részt. Az a nézetem, hogy egy tüzetes jelentéstani vizsgálat lehetővé tenné annak megállapítását is, hogy a teljes bibliafordítás munkája hogyan oszlott meg a két fordító — nevezzük őket Tamásnak és Bálintnak — között.

H. BOTTYÁNFY ÉVA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Bertalan kígyója. Bercsényi Miklós, a híres kuruc generális Jolsván 1709. szeptember 7-én kelt, Thaly Kálmántól (Száz. 1881: 117) idézett levelében utal XII. Károly svéd király poltavai nagy vereségére, illetőleg szétvert seregére, majd ezt írja: „Én azt tartom, hogy az már mint az *Bertalan kígyója* elvész, mert azt már az ág is vonja.” Egy másik, 1712. május 20-án ismeretlen helyről írt levelében is fölbukkan a kifejezés: „Ha vesztemet kell is, mint az *Bertalan kígyójának* várnom.” THALY bevallja, hogy a szólást nem érti, és megfejtéséhez segítséget kér.

Erre TAMÁSKOVICS JÓZSEF esperesplébános, a nyitrai egyházmegye papja Thalyhoz küldött levelében (Száz. 1881: 277) megmagyarázza a szólás hiedelembeli hátterét: „Bertalan napjával végződik a canicula évada, latin közmondás szerint: Magdala initium, Bartala finem dabit. És Bars megye némely helyein ezt tartja a nép, hogy a kígyók, melyek nyáron senkit meg nem csíptek, vagy meg nem martak, ezen a napon túl nem másznak többé a föld színén, hanem már most üregekbe bújva, téli alvásuk helyét foglalják el. Amely kígyó azonban nyáron valakit megcsípett, azt a föld büntetésül nem fogadja többé magába. Ezen kígyót Bertalan után is lehet a föld színén látni és pedig közönségesen oly helyeken, ahol az emberek járnak gyalog- és kocsituton, itt hogy így mennél hamarabb megöljék őket, mert az ilyen kígyónak okvetlenül vesznie kell. Ő tehát maga ily helyeken — minthogy földbe nem bújhat és télen a szabadban megfagyna — keresi halálát. Azért mondja Bercsényi is: ha vesztemet kell is, mint az *Bertalan kígyójának* várnom.”

Tamáskovics közléséhez mi még hozzátesszük, hogy németprónai hagyomány szerint (Ethn. 1898: 225) Szent Bertalan ünnepén, augusztus 24-én, az ős egyik számon-tartott első napján bújnak el a kígyók. Mintegy megjednek az ördögűző apostol hatalmától, félelmetes nevétől. Amelyik ezt elmulasztja, többé már nem tud elrejtőzni, hanem a kocsiótra, kerékvágásba kúszik, hogy ott pusztuljon el. Privígye tót népe úgy tartja (Ethn. 1909: 361), hogy Bertalan napja után már nem tanácsos fürdeni, mert a kígyó a patakba vizelt. A hagyománynak nyilván még egyéb szlovák dokumentumai is vannak. Gömörből, éspedig a magyar ajkú Lucska faluból származó, 1940-ben följegyeztem hiedelem szerint kígyómarás esetén az ördögűző Bertalan segítségét kell kérni.

BÁLINT SÁNDOR

Porhanyó, porhanyít. I. E két szavunkat CzF. óta a *por* főnév származékaként tartjuk számon. SIMONYITÓL ajánlott szláv egyeztetésük (vö. óbolg. *prahněti*, szb.-hv. *prhnuti* 'porhanyodik', kisorosz *perchnuti* 'porlad', *porochno* 'por, reves fa': Nyr. XXVIII, 435, XXXII, 415—6) mind alaktani, mind jelentéstani okból elfogadhatatlan (vö. erre: ASBÓTH: Nyr. XXXIII, 87; SzófSz.; KNIEZSA, SzlJsz. 920). Alaki felépítésükre vonatkozóan az a vélemény alakult ki, hogy szóvégük: a *-hanyó*, illetőleg a *-hanyít* a R. *derhenyó*, *vörhenyó*, N. *süthenyős*, valamint a R. *vörhenyeges*, R., N. *pirhonyagos* stb. képződmények képzőbokraival azonos, illetőleg állítható párhuzamba (vö.: SIMONYI, Nyr. XXXII, 416; ASBÓTH: i. h.; EtSz. 1: 1326 *derhenő* a.; BEKE: Nyr. LIV, 124, LXIX, 58; KNIEZSA, i. h.). A SzófSz. a *porhanyó*-nak régi *porhonyó*, *poronyó* alakváltozataira is felhívja a figyelmet. Legrészletesebben BEKE (i. h.) foglalkozott a *porhanyó* és *porhanyít* képzőmódjával. Véleménye szerint e szavak *-hany* elemében valóban azt a *-h* denominális igeképzőből és *-n* mozzanatos képzőből összetapadt denominális igeképzőbokrót kell keresnünk, amely a *derhenyó*, *vörhenyó* stb. szavakban is megvan. E képzőbokorhoz a melléknévi igenév *-ó* képzője, illetőleg az *-ít* műveltető képző kapcsolódik. Voltaképpen tehát egy elavult, ragozott igei formában eddig ki nem mutatott **porhan* 'porrá válik' igének folyamatos melléknévi igenévi, illetőleg műveltető származékával van dolgunk — mondja. A régi nyelvi *poronyó* típusú, *h* nélküli változatokról azt vallja, hogy a *h*

elveszett belőlük. Ide vonja, s a *poronyó*-hoz hasonlóan *h*-jukat vesztett képződményeknek tartja a R., N. *laponyag*, a *savanyú*, *vizenyős*, N. *higonya* fő- és melléknéveket is.

BEKE magyarázatát eddig senki sem vonta kétségbe. Az azonban már nyilvánvaló, hogy a *laponyag*, *savanyú*, *vizenyő* stb. példák, amelyekkel a *-hany* képzőbokr *h* elemének lekopását akarta igazolni, nem támogatják állítását. Ezek ugyanis nem a *-hany* ~ *-hony* > *-any* ~ *-ony* denominális igeképzővel keletkeztek, hanem tisztán nominalis képzések: a *-n* ~ *-ny* denominális nomenképzővel alakultak, — amely ugyan eredetében azonos a *-n* mozzanatos képzővel, funkciójában, jellegében azonban mégis más (vö.: BÁRCZI, TihAl. 153; D. BARTHA, Szóképz. 108; TESZ. *laponyag* a.; stb.). Az alábbiakban — nagyobb szótörténeti anyagra támaszkodva — megkísérlek a *porhanyó* ~ *porhanyít* alaktani felépítésére nézve egy másik, BEKÉÉTŐL némileg eltérő magyarázatot adni.

2. A fontosabb szótörténeti adatok a következők: A) A *porhanyó*-ra l.: 1577: „hasadot keő vagy *poronio*: bibulus”, „*poronio* kő” (KolGl.: NyF. 45. sz. 39); 1611: *Porhonyu* (MA.); 1617: *porhonyu* (Lép: PTük. 3: 157: NySz.); 1655: *poronyóság*, *porányóság* 'porhanyóság' (ACsere: Enc. 127: NySz.); 1667: *porhanyós* (Lippay: Posoni kert 3: 182); 1689: *porhanyó* (Teleki: FLél. 52: NySz.); 1708: *Porhonyú* (PP.); 1761: *porhanyos* (Bíró: Préd. 12: NySz.); 1762: *poronyób* 'porhanyóbb' (Mátyus I.: Diaet. 1: 198: NSz.); 1779: *porhonyová* (Miháltz I.: Major 1: 17: NSz.); 1784: *porhonyó*, *porhonyú*, *poronyó* (SzD. 65); 1785: *poronyó* (Nyr. IX, 211); 1791: *porhányó* (Nagyváti: Mezei-gazda 1: 41: NSz.); 1793: *porhanyú* (Gvadányi: Rontó Pál 22: NSz.); 1795 k.: *porhonó*, *porhonyó*, *poronnyó* (Takáts R.: Told. K. r., k. v.: NSz.); 1798: *porhanyu* (Rövid oktatás az eperfák neveléséről 6: NSz.); 1799: *Poronyu* (Gyarmathi S.: Affinitas 77: NSz.); 1801: *parhányová* (Kultsár: Hazai Tud. 1: 391: NSz.); 1801: *porhányos* (Pántzél D.: Mez. gazd. 1. k.: NSz.); *parhanyú* (ÚMTsz.); stb. Jelentése mindenütt 'omlás, morzsálódó, porszerű, puha'. Alkalmi főnévi használata is kialakult, 'porhanyós rész, porhanyós valami' jelentésben; l. pl. 1845: „a földféreg . . . öszszevissza turá a föld *porhanyóját*” (Tavas. 14: NSz.). — B) A *porhanyít*-ra l.: 1585: „maceratus: Lagtatot, *porhonyttatot*, kenszerge, tetet”, „macero: Meg emesztöm . . . győtröm, lagitom, *porhonítom*” (Cal. 625); 1611: *porhonyítot* (MA.); 1808: *Poronyítani* (SI.); 1818: *Porhanyítani* (Márton Mácero a.); *poronyóit* (MTSz.). A szó jelentése: 'porhanyóvá tesz'.

Bár a vázlatos felsorolás nem tükrözheti a különböző alakváltozatok előfordulásának arányát, annyit mégis elárul, hogy szavaink szóbeljei *h*-val jelentkező adatai mellett a régi nyelvben gyakoriak a *h* nélküliek is, sőt a *porhanyó* legkorábbi adatai — amelyek egyszersmind a szócsalád első adatai is — éppen ilyenek. Különösen figyelmet érdemel az a körülmény, hogy ezeket a formákat a KolGl., azaz egy tájnyelvi, elszigetelt s az archaikusabb alakokat feltüntető forrás őrizte meg. Mindez arra készítet, hogy e változatoknak az eddiginél nagyobb jelentőséget tulajdonítsunk. Még megnyugtatóbb módon nyilatkozhatunk a *h*-s és a *h* nélküli változatok egymáshoz való viszonyáról, ha e változatokat nem csupán egymással, valamint az azonos felépítésűnek ítélt *derhenyő*, *verhenyő*-típusú formákkal vetjük össze, hanem más hasonló viselkedésű vagy azonos elemekből létrejött képzőbokokkal is, így a *-h* denominális képzővel alakult egyéb képzőbokokkal, sőt a BEKÉTŐL idevont *laponyag*, *vizenyő*, *savanyú* stb. alakulatokkal is.

A) A *-h* denominális képző és *-n* mozzanatos képző alkotta *-han* ~ *-hen* ~ *-hany* ~ *-heny* képzőbokr 'valamilyenné válik' alapjelentésű, már a nyelvemlékes korban is elavult képzésű mozzanatos igéket hozott létre. Ezeknek csak további származékai adathatók; l. pl.: 1416 u./1466: *dérhenő* 'derült ég' (MüncK. 44); 1416 u./1466: *vérhenő* 'vörös, pirosló' (MüncK. 44); 1513: *pyrhonyottal* 'pirul, pirosodik' (CzechK. 55); 1531: *verkhönydfnek* 'vörhenyes' (ÉrsK. 72); 1531: *verhenón* 'vörhenyesen' (TelK. 163); 1604: *Vórhönyeges* (MA.); stb.; l. még a R. *verhenyeges*, *verhenyő*, *vörhönyöcske*, *verhenyős* adatokat (NySz. III, 1077) is. Hasonlók még: 1565: *burhonio* 'borús' (Mel: Jób. 9: MF.;

NySz. I, 287); 1651: *burhonyagos* 'borús' (Nagyari: Orth. 156; NySz. I, 287); N. *süthenyős* (hőség) (MTSz.); stb. E formák között — bár a NySz. tanúsága szerint a régiségben elég gyakoriak voltak — nem találkozunk *h* nélküli változattal. A MTSz.-ben előforduló s BEKÉTŐL is (Nyr. LXIX, 58) idézett N. *pirnyagos* mai nyelvjárási adat, s feltehetően összehasonlás a R., N. *pirhanyagos*, *pirhonyagos* formából; erre vö. 1799: *pirhanyagos* fehér (Fábián J.: Term. hist. 311: NSz.).

B) A denominalis *-h* képzővel alakult képzőbokok másik típusa: a *-h* és a visszaható *-ul*, *-ül*, a gyakorító *-z* és *-d*, valamint a műveltető *-t* és *-sz* kapcsolatából létrejött *-hul* ~ *-hül*, *-hod* ~ *-hed(ik)*, *-hat* ~ *-het* ~ *-hít*, *-haszt* ~ *-heszt* stb. képzőbokor a kódexek korában még eleven lehetett, — legalábbis a velük alkotott igék ebben a korban még éltek. E képzőbokok mellett ugyanakkor *h* nélküli változatok is adathozhatók; l. pl.: 1195 k.: *helhezie* (HB.), de 1511/1593/1681: *helyeztetett* (TESz. 2: 88); 1527: meg *veenewlendez* (ÉrdyK. 175), de 1546: meg *vénhölt* vala (RMKT. 2: 113); 1566: el *széledék* (Helt: Mes. 406b: NySz.), de 1590: el *szélhettek* (Kár: Bibl. 2: 140: NySz.); 1551: meg *búsztetet* (Helt: Bibl. 1: Dd4: NySz.), de 1636: meg *búszhóti* (Pázm: Préd. 68: NySz.); stb. — E képzőváltozatok közül SIMONYI (TMNy. 462) a *h* kezdetűeket tartotta eredetibbeknek, a *h* nélkülieket ezekből származtatta, kialakulásukat a *h* eltűnésével magyarázta. A köztük levő viszonyt tehát ugyanúgy fogta fel, mint BEKE a *porhanyó* és *poronyó* alakváltozatok közti viszonyt. Csakhogy — mint erre D. BARTHA (i. m. 63) rámutat — SIMONYI véleménye nem helytálló: a *-hul* ~ *-hül* és *-ul* ~ *-ül*, a *-hod* ~ *-hed* és *-d*, a *-hez* és *-z*, a *-heszt* és *-sz* stb. képzőpárok közül a *h* nélküli változatok nem a *h* kezdetű formákból, hanem azoktól függetlenül, azokkal párhuzamosan jöttek létre. A *-h*-val kapcsolódó visszaható *-ul* ~ *-ül*, gyakorító *-d*, *-z*, műveltető *-t*, *-sz* ugyanis azonos a megfelelő denominalis igeképzővel. A *-h* tehát itt olyan képzőkkel alkotott bokrokat, amelyek egyben deverbális és denominalis jellegűek is. Ez egyben azt is jelenti, hogy e képzőváltozatokban a *-h* képzőelem nem volt a képzőbokoknak szerves, alapvető tagja, megléte nem volt a képzés szempontjából szükségszerű, hiánya nem jelentette a képző funkcióváltozását, azaz — mondhatjuk — nem volt fonéma-, illetőleg morfémaértéke. Erre mutat e képzők későbbi élete is: a denominalis *-h*-val alakult, azaz denominalis + deverbális jellegű képzők kapcsolódásából származó képzőbokor csak néhány elszigetelődött alakulatban maradt meg (*hírhedt*, *bűnhődik*), legtöbbjét felváltotta a tisztán denominalis képzés, mint pl. *vénhül* : *vékül*, *szélhed* : *széled*, *szélheszt* : *széleszt* stb. — Ez a tény viszont ugyanakkor azt is megmagyarázza, hogy a R. *derhenyő*, *vörhenyő* típusú szavakban miért nem találkozunk *h* nélküli változatokkal. Ezekben, illetőleg ezek **derhen(ik)*, **vörhen(ik)* alapigéjében ugyanis a *-h* a képzőbokoknak fontos funkciót betöltő tagja: a nominalis alapszó (*dér*, *vér*, *pir* stb.) és a deverbális jellegű, mozzanatos *-n* képző összekapcsolódását lehetővé tevő eleme. Megléte a képzés szempontjából tehát nélkülözhetetlen volt.

C) A *porhanyó* és *porhanyít* képzőbokraiban a képzőelemeknek egymáshoz, valamint az alapszóhoz való viszonya sajátos, s némiképpen eltér az eddig vizsgált típusokétól. Mégis: szavaink korai nyelvtörténeti adatai azt sugallják, hogy szövégekben inkább a *vénhül* ~ *vékül*, *szélhed* ~ *széled* stb. típusú párok képzőváltozataihoz hasonló képzőpárokat keressünk. A régi nyelvi *poronyó* ~ *porannyó* stb.-féle, *h* nélküli formák korai megjelenése, gyakorisága ugyanis amellelt tanúskodik, hogy a képzőbokor *-h* tagja itt szintén nem lehetett alapvetően szükséges, a képzést lehetővé tevő, elengedhetetlen elem. A *-hanyó* (*-hanyít*) és *-anyó* ~ *-onyó* (*-anyít*) képzőváltozatok közül nem tartanám tehát okvetlenül a *h* kezdetűeket eredetibbeknek, a *h* nélkülieket pedig másodlagosaknak, ebből származóknak. Kialakulhatott a *h* nélküli változat önállóan, egy korábbi *h*-s változattól függetlenül is, mégpedig a *por* alapszóhoz kapcsolódó *-nó*, *-nít* > *-nyó*, *-nyít* képzőbokokkal. Természetesen e képzőbokor *-n* (> *-ny*) elemében most már nem kereshetjük a deverbális jellegű *-n* mozzanatos igeképzőt. De kereshetjük benne ugyanennek a képző-

nek denominalis párját: a vele azonos denominalis névszóképzőt, azt, amely a *laponyag*, *vizenyő(s)*, *savanyú(ú)* stb. szavakban is megvan. Az *-n ~ -ny* névszóképző a *porhanyó* keletkezése korában még eleven képző volt, lehetett (vö. D. BARTHA i. m. 108). Jelentése itt 'félé-, -szerű'; a *por* : *porhanyó*, *porhanyít* szavak jelentésviszonya megfelel a *víz* : *vizenyő(s)*, **sav* : *savanyú*, *savanyít* jelentésviszonyának. Így azt az elavult **porhan(y)*-alapszót, amelyből *porhanyó*, *porhanyít* szavainkat eredeztetjük, egészében nem igei, hanem névszói származéknak foghatjuk fel. A *porhanyó* szóvégi *ó*-ja azzal a denominalis nomenképző *-ó*-val lehet azonos, amelynek *-ó ~ -ú* változatait a *vizenyős*, *savanyú* stb. szavakban is megtaláljuk. A *porhanyít* a 'valamilyenné tesz' jelentésárványt kifejező *-ít* denominalis igeképzővel alakulhatott. Ez a képzésmód is a *porhan(y)*-tő névszójellege mellett tanúskodik. BEKE ugyanis a *porhanyít -ít* elemében a mozzanatos *-n*-t tartalmazó alapszóhoz járuló *-ít* műveltető képzőt látja. Az *-ít* műveltető azonban nem kapcsolódik a mozzanatos *-n* képzővel. A R. *verhenyít* 'vörösít' (1767: PPB. *Rüfo* a.) az elhomályosult alapszónak ritka és a *savanyít* mintájára létrejött analógiás képzése lehet. Kivételnek látszik még az *iszonyít*. Eredetileg azonban itt *-m* mozzanatos képző volt; az alapszó hangutánzó eredete, az *iszam*-alak további élete: a képző *m > n > ny* változása, a képzés elhomályosulása, valamint az ezzel együtt járó szóhasadás megokolhatja a képzésnek a szokásostól látszólag eltérő módját.

3. Magyarázatra szorul még a *porhanyó ~ poranyó*, *porhanyít ~ poranyít* párok egymáshoz való viszonya. Feltehetjük, hogy a *h* nélküli formák az eredetibbek, s a *h* későbbi analógiás betoldás, esetleg a szótárírók tudatos etimologizálásának eredménye lehet. Hasonló, „szervetlen” *h*-val keletkezett formákra l. pl.: 1526: *yzhonyodas* (SzékK. 10); 1528: *yzhonofagath* (SzékK. 168); 1531: *yzhonv* [o: ? *yzhonv*] (TelK. 94); stb. Mégis, a lehetőségek közül ez a kevésbé valószínű. Egy funkció nélküli *h* elemmel alakult *porhanyó* forma pusztán az analógia segítségével nem győzhette volna le az eredetibb, *h* nélküli változatokat. Inkább arra gondolnék, hogy a *-n* denominalis névszóképzővel keletkezett *poranyó ~ poronyó*, *poranyít ~ poronyít* formák mellett, azokkal párhuzamosan, de tőlük függetlenül létrejöttek a *porhanyó*, *porhanyít* változatok is. A *porhanyó -hany* képzőbokrát ebben az esetben is nominalis jellegűnek tartom: a *por* alapszóhoz járuló *-h* denominalis igeképzővel az az *-n* deverbális névszóképző társulhatott, amely a *hason-*, *bizony* szavakban is megvan. A *porhanyó poranyó* alakváltozatokat tehát nemcsak jellegük, egymáshoz való viszonyuk, hanem keletkezésük szempontjából is a *vénhül* : *véniül*, *szélhed* : *széled* stb. típusú párokkal állítanám egy sorba. További életüket, mint az említett igepárokét is, az analógia befolyásolta, csak hogy amazokéval ellenkező irányban: ott a *h* nélküli változatok, itt (feltehetően az akkor még gyakoribb *derhenyő*, *vörhenyő* hatására) a *-h* képzőjű *porhanyó*, *porhanyít* változatok maradtak meg.

S. HÁMORI ANTÓNIA

Seregély. I. A jelen cikk etimológia-történeti adalékként és HORPÁCSI ILLÉS szómagyarázatának (Nyr. XCIII, 397—8) a kiegészítéseként, megerősítéseként íródott.

A címül írt madárnév ismeretlen eredetűként van számon tartva etimológiai szintéziseinkben (SzófSz.; KNIEZSA, SzlJsz. 941), jöllehet a szónak eddigelé háromféle magyarázata is dívott több-kevesebb ideig. Elsőként a belső magyar eredeztetés gondolata merült föl, 1645-ben; l. GELEJI KATONA (CorpGr. I, 328): „seregély, a feregenként járától”. Tőle — úgy látszik — függetlenül ugyanerre a gondolatra jutott RÉVAI (ElGr. III, 215). Később CzF. is ezt képviselte. Az elődök nyomán újabban HORPÁCSI ILLÉS foglalt állást a belső magyar eredeztetés mellett. — Sorrendben a szláv származtatás következett (GYARMATHI, Affinitas 341; tőle veszi át MIKLOSICH, SIEl. 749 és SZILÁDY MNy. II, 40); utolsóul pedig a törökből való származtatás bukkant föl (MUNKÁCSI:

NyK. XXI, 125, Ethn. VI, 452). Érdekessége ezen etimológiáknak, hogy — HORPÁCSI cikkének a kivételével — egyik sincs részletes alapoossággal kimunkálva. Szigorúan — mai etimológiai követelményekkel — nézve bizonyítás nélküli ötlet valamennyi. Nem csoda, hogy teljes sikerrel cáfolták őket — az első etimológia kivételével, azt ugyanis nem cáfolta senki. Éppen ezért meglepő, hogy ez az etimológia mégis majdhogynem nyomtalanul „eltűnt”. Hogy miért? Lássuk ehhez közelebről a három etimológia egymáshoz való viszonyát.

2. A szláv eredeztetés GYARMATHI ügybuzgalmának köszönhetette több mint egy évszázados fennállását: a szerző ugyanis etimológiai ötletét bizonyítandó konstruált egy nem létező szláv szót, amit aztán MIKLOSICH nyelvi tényként könyvelt el. Erre a szóra — *szkvoregély — épülve megingathatatlanak látszott a *seregély* szláv eredeztetése (I. ASBÓTH: Nyr. XXX, 40; KNEZSA i. h.). — A közben újra fölmerült belső magyar származtatás: a *seregély* a *sereg* főnév *-ély* képzős származéka, s a névadás alapjául a *seregély* csoportos megjelenése, társas élete szolgált, megrekedt CzF. véleményeként, s egy pillanatig sem vehette föl a versenyt a szláv eredeztetéssel. Hogy mennyire nem, jól bizonyítja SZARVAS állásfoglalása a *seregély* eredete dolgában: „A *sereg* névtől benne félremagyarázhatatlan; jelentése is a legpontosabban összevág, mert a »seregély« valóban s e r e g b e n é l ő s z á r n y a s . . . [mégis] e kétségtelennek látszó jelenség . . . csak csalfa káprázat; mert a *seregély* idegen szó” (Nyr. IV, 434). Nos, ezzel a „cáfolattal” — úgy látszik — megpecsételődött a *seregély* belső magyar származtatása. GOMBOCZ ugyan még nyilatkozik úgy mellékesen egy képzéstani dolgozatában a szó eredetéről, de figyelme láthatóan az *-ély* (képző)elemnek s nem a szó eredetkérdésének szól: „a *seregély* sem a *sereg* 'agmen' származéka, de azért nem tartom lehetetlennek, hogy *-ély* végzete kicsinyítő képző (vö. *harkály*, *sirály*, *sordély* stb. madárneveket)” (NyK. XLV, 4). Arról, hogy a *seregély* m i é r t n e m a *sereg* származéka, hogy ez az etimológia m i é r t n e m j ó, senki sem nyilatkozik. Sajnos, GOMBOCZ sem. Az érv azonban világos: a vizsgált szó jövevényelem. Igen ám, csak hogy a szláv eredeztetés kútba esett (I.: ASBÓTH: i. h.; MUNKÁCSI: NyK. XXI, 125; GOMBOCZ: NyK. XXXVI, 480; SzófSz.; KNEZSA, SzlJsz. 941), mégpedig — úgy látszik — visszahozhatatlanul: „Föltétlen hibás . . . a szlávból való magyarázat” (KNEZSA i. h.). — Ott van viszont helyette a török származtatás — MUNKÁCSI érdeméből (NyK. XXI, 125; Ethn. VI, 452). Ez sem állta ki azonban a próbát, GOMBOCZ szigorú kritikáját (NyK. XXXVI, 480, MNy. III, 314, BTLw. 222): törlendő tehát ez is a *seregély* elfogadható eredetmagyarázatai közül.

3. Ezzel — sportnyelven szólva — „ellenfél nélkül” maradt a GELEJI KATONA—RÉVAI—CzF.-féle ötlet. De meglepő módon az említett etimológiai összefoglalások nem vettek már tudomást róla. Anélkül, hogy okát adták volna, „leléptették” az ellenfelekkel együtt azt is. Nem véletlen az sem, hogy a belső magyar származtatás gondolata újójog a közelmúltban vetődött fel: HORPÁCSI cikke az első, több oldalról is megtámogatott és valószínűsített *seregély*-etimológia.

Úgy vélem, nem járok messze az igazságtól, ha a *seregély* szófejtése történetének alakulásában nagy szerepet tulajdonítok a szófejtési divat alakulásának. A BENKŐTŐL elemzett és a *reszel* eredetéről nyilvánított vélemények számbavételével illusztrált etimológia-történeti vázlatba (MNy. LVIII, 87—9) ugyanis kitűnően beleillik a *seregély* is a maga eddigi történetével.

Úgy látom, HORPÁCSI szófejtése további bizonyítékokkal is megtámogatható, sőt megtámogatandó. Ezért — cikkével mind egészében, mind pedig részleteiben egyetértve — közlöm az alábbiakat.

4. Ahhoz, hogy a *seregély* szónak a *sereg* főnév származékaként való magyarázata valószínűsítve legyen, a kérdés hangtani, alaktani és jelentéstani oldalát kell tisztázni

s mindenekelőtt a következőket bizonyítani: A) Volt/van a magyarban denominalis *-ély* névszóképző. B) Jelentésanilag nem emelhető kifogás. C) A madártani tények támogatják a névadást (az onomasziológiai háttér földerítése).

Lássuk sorjában: A) *-ály/-ély* denominalis névszóképző van a magyarban; vö. N. *higályos*, *homály*, *lapály*, *személy*, *sordély* stb. (GOMBOCZ: NyK. XLV, 1–20; SIMON GYÖRGYI: MNy. XLVI, 180–2; BÁRCZI, TihAl. 152–3; D. BARTHA, Szóképz. 113; TESz. *homály* és *lapály* a.). Megjegyzendő, hogy ilyen végződésű madárnév kettő is van: a *harkály* és a *sordély*. Az alakváltozatok (l. őket HORPÁCSI: i. h. 397) magyarázatához vö. a következőket: a *seregély*~*seregény* viszonyára l. *harkály*~*harkány*, *lapály*~*lapány*, *vőfély*~*vőfény* (TESz. *harkály* a.), *fekély*~*fekény* (TESz.); a *seregély*~*serege* összefüggésére l. *harkály*~*harka*, *hangyál*~*hangya*, *kanál*~*kana*, *szandál*~*szanda* (TESz. *hangya* a.), *muskotály*~*muskota*, *ispotály*~*ispota* [*ispita*: P. D.], *sivály*~*csirva*, *körtély*~*körte*, *sertély*~*serte*, *terepély*~*telepe* (l.: HORGER: MNy. IV, 320; GOMBOCZ: BTLw. 106; TESz. *körte* a.) stb.; a *seregül* és a *seregil* a *seregély* *i*-ző változata az *l*-ező nyelvjárások egy részében, a *seregi* az *l* kiesésével (és rövidüléssel) létrejött alak; a *seregély*~*seregje* viszonyára l. *fogoly*~*foglyó* (CHERNEL, Magyarország madarai II, 338); a *seregély*~*seregé* viszonyára: *borbély*~*barbé*, *bordély*~*burde*, *rostély*~*rosté*, *sordély*~*surdé* (l. HORGER: MNy. IV, 321). Megemlítendő, hogy hasonló alakváltozatai a két említett madárnévnek, a *harkály*-nak és a *sordély*-nak is vannak (l. fentebb).

B) Azt, hogy az *-ély* képzővel, illetőleg végződéssel alakulhatott madárnév, a *harkály*, *sivály* és a *sordély* bizonyítja. De vajon válhatik-e a *sereg* névszó madárelnevezés alapjává?

C) Ezt eldöntendő, a madártani leírást kell tanulmányoznunk. Ezt tette helyesen HORPÁCSI is, idézetekkel bizonyítván a *seregély* *sereg*-ből való származásának ornitológiai lehetőségét/háttérét (vö. még legújabban: PETERSON—MOUNTFORT—HOLLON, Európa madarai 257). — Más madárfajokat is neveztek el jellegzetes társas életmódjukról, éspedig nemcsak a magyarban, hanem idegen — rokon és nem rokon — nyelvekben egyaránt. A szemléletmódnak, a névadás mikéntjének azonosságára vö.: *csapatsneff* 'Philomachus pugnax' (CHERNEL i. m. 188), mert „a tavaszi pázás idején csapatosan élnek” (PETERSON—MOUNTFORT—HOLLON i. m. 123; l. még CHERNEL i. m. 189); észt *parvehani* 'vetési lúd; Anser fabalis' (MÄGER, Eesti linnunimetused. Tallinn, 1967. 24, Linnud rahva keeles ja meeles. Tallinn, 1969. 234) <: *parv* 'raj, csapat', *hani* 'lúd'; az elnevezés magyarázatához: „alati salkadena” (azaz: mindig csapatostul; MÄGER, Eesti linnunimetused 24), észt *karitüll* 'réti cankó; Tringa glareola' (MÄGER i. m. 72) <: *kari* 'raj, csapat; csorda, nyáj', *tüll* 'lile'; német *Kuttvogel* 'Grünling; zöldike; Carduelis chloris' (SUOLAHTI, Die deutschen Vogelnamen. Straßburg, 1909. 136); az összetétel első tagja valószínűleg a német N. *Kütt* 'Schwarm von Vögeln; madárraj' szóval azonos, s a névadást az a körülmény magyarázza, hogy „die Grünfinken scharenweise umherstreichen” (SUOLAHTI: uo.); német *Heervogel* 'Wiedehopf; búbos banka; Upupa epops' (SUOLAHTI i. m. 14); német *Heerschnepfe* 'szalonka; Scolopax gallinula' (SUOLAHTI i. m. 278); német *Heergans* 'Reiher; gém; Ardea' (SUOLAHTI i. m. 379). Az utóbbi összetételeknek első tagja a 'hadsereg, nagy tömeg stb.' jelentésű *Heer*, amely SUOLAHTI szerint másodlagosan került ezen összetételekbe a 'mocsár' jelentésű, kihalt *hor helyébe. Hogy így történt, az azzal magyarázható, hogy a szóban forgó madarak jellegzetes tulajdonsága — gyakori vagy időszakos — csapatos, rajokban történő megjelenése (SUOLAHTI: i. h.). — A *szarka* 'Pica pica' egyik német nyelvjárási elnevezése *Schare* (SUOLAHTI i. m. 198). SUOLAHTI sajnós, nem nyilatkozik a szó eredetéről, talán azért, mert a szó valószínűleg a *Schar* 'raj, csapat' nyelvjárási változata (vö.: a *szarka* „a költési időn kívül gyakran jár kisebb csapatokban”: PETERSON—MOUNTFORT—HOLLON i. m. 261), s összefüggésük ezek szerint érthető volna (?). Ha így van, a német N. *Schare* jó megfelelője a magyar *seregély*-nek. — Meg-

említendő még a lapp *mõHtqi* 'Schneehuhnschwarm; hófajdcsapat' is, amely a 'madárraj' jelentésű lapp *mõdqs* kicsinyítő képzős származéka (LAGERCANTZ, LpWsch. I, 497). A lapp származékszó bizonyos értelemben jó példa a *seregély* keletkezésének módjára: a lapp szó jelentésváltozása ugyanis a jelentésváltozás közbülső stádiumát mutatja: 'madárraj' → 'egy meghatározott madár raja' → ['egy meghatározott madár, amelyre a rajokban járás jellemző']. A példák száma bizonyára más nyelvekből is szaporítható lenne. Antonim jelentésű madárnévre vö. N. *özvegyke* 'valami madár' (MTsz.).

5. Fölvetődhet a kérdés: ha annyira jellemző tulajdonsága a *seregély*-nek csoportos megjelenése, társas élete, miért nem ez alapján kapta a madár az európai nyelvek többségében vagy legalábbis egy részében a nevét? A *seregély* latin megfelelője, a *sturnus* (*vulgaris*) ugyanis hangutánzó eredetű, a madár hangját utánzó szó, s ezzel függ össze etimológiailag egy sor indoeurópai *seregély*-elnevezés; vö. olasz *storno*, *stornello*; német *Star*; angol *starling*; francia *étourneau* (*sansonne*); svéd *stare*; dán *staer*; portugál *estorninho*; spanyol *estornino* (*pinto*) stb. (l.: SUOLAHTI i. m. 165–6; KLUGE, EtWb.¹⁹ 740; BATTISTI—ALESSIO, DizEtIt. V, 3643; BLOCH—WARTBURG, DictEtFr. I, 276; HELLQUIST, SvEtOb. XXXII, 1067; stb.). Hangutánzó eredetű az orosz *косо́пей* 'ua.' is (VASMER, EtWb. II, 636). A finnben egy származékszó: *kottarainen* a tárgyalt madár neve, amely a *kotti* 'üreg, odu' névszóból alakult. A finnben a *seregély* tehát a madár fészékének alakjáról, formájáról kapta a nevét (l. UOTILA: Vir. 1939: 122–3; NIRVI: Vir. 1941: 336). Az észben e madár megnevezésére összetétel szolgál: *kuldnokk*, amelynek jelentése szó szerinti fordításban 'aranycsőr' (MÄGER i. m. 140): itt tehát a madár csőrének a színe volt az elnevezés alapja. A zürjénben is összetétel jelöli a *seregélyt*: *şed-kaj* (*şed* 'fekete' + *kaj* 'madár': FOKOS-FUCHS, SyrjWb. I, 356), s mint látható, itt a madár tollzatának színe szolgált a névadás alapjául. A sort folytathatnók.

Mint a fenti példákból kiderül, egyik sem hasonló a *seregély*-hez. (Hozzá kell azonban tennünk, hogy a felsorolt madárnevek hivatalos elnevezések. A népnyelvi madárnevek vizsgálata bizonyára tarkább eredménnyel járna.) A madárnevek onomasziológiai problematikájának ismeretében azonban nem nagyon ütközhetünk meg ezen. A madárnévadás alapja ugyanis sokféle tényező lehet: a madár hangja, éneke, külseje (szín, tollzat, csőr stb.), életmódja (táplálkozás, tartózkodási hely, fészekrakás, költöző vagy állandó), neme, a vele kapcsolatos hiedelmek, időjárási jóslatok, hasonlósága más élőlényekkel vagy élettelen tárgyakkal stb. (vö. SUOLAHTI i. m. X—XXXIII; uő.: Vir. 1906: 138; M. MÄGER, E esti linnunimetused 6—7; uő., Eesti linnunimetuste alused. In: Emakeele Selti Aastaraamat VII [1961.], 54—73; stb.).

És hogy a névadó ember vagy közösség melyik tulajdonságáról nevezi el a madarat, nem utolsósorban a névadótól függ. Maradjunk saját portánkon: CHERNEL az *apró récé*-nek (Anas crecca; hivatalos magyar neve *csörgő réce*: l. PETERSON—MOUNTFORT—HOLLOM i. m. 59) többek között a következő népi elnevezéseit sorolja föl: *aprókácsa*, *partiruca*, *veszekedő réce*, *fecskeréce*, *ezreskacs*, *sívókacs* (i. m. 115). Nem nehéz megállapítanunk, hogy az elnevezés alapjául — a felsorolás sorrendjében — a következő tényezők szolgáltak: a madár termete, tartózkodási helye, viselkedése, külseje (hasonlósága egy másik madárral), életmódja, hangja. Ha egy nyelven, éspedig egy viszonylag nem nagy területen beszélt s nyelvjárásilag sem nagyon tagolt nyelven belül ilyen különbség van egy-egy ugyanazon madár elnevezései között, nem csodálkozhatunk, hogy például a németben még nagyobb különbségek vannak (SUOLAHTI könyve a bizonyíték erre), nem is beszélve különböző nyelvek — főként népnyelvi — madárneveinek a különbözőségéről.

KISS JENŐ

Tréfa, sőt 1511: „Poss. Treffaalmas”. 1. BENKŐ LORÁND „Adalékok a népi mulattatás terminológiájához. (A *tréfa*-tól a *móká*-ig)” című dolgozatában (FilKözl XIV [1968.], 480–98) — mint a cím is mutatja — behatóan foglalkozik *tréfa* szavunk származásával, illetőleg a magyar nyelvbe kerülésének módjával.

Ebben (i. h. 482) ő úgy tudja, hogy „az első *e*, *é*-s adat az 1528-ból való Székelyudvarhelyi Kódexből ismeretes, amit azért is érdemes idézni, mert a *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* nem közli” (BENKŐ idézi is a *tréfa* alakot tartalmazó kódexhelyet).

2. Adalékként felhívom itt a figyelmet arra, hogy „Reg” című Magyar Nyelv közleményemben (MNY. LIV [1958.], 184–5) én is — amúgy „mellékesen” — tárgyaltam a *tréfa* szót, és ebben a BENKŐ-félénél — ha nem is sokkal, de mégis — valamivel korábbi helynévi adatokat közöltem. — Íme: 1407: „Poss. *Almas*”; 1418: „Ville volahales *Nagalmas, Kysalmas*”; 1485: „Poss. *Almas, Rejtekalmas*”; 1509: „Poss. *Naghalmas, Kysalmas*”; 1511: „Poss. *Reythek Almas, Kysalmas, Threfa Almas*”; más 1511: „Poss. *Kysalmas, Reythekwalmas, Treffaalmas*”; 1518: „Ville *Reythek Almas, Felsew Almas, Also Almas*”; ma három *Almás* helység van Algyógytól észak felé Hunyad megye északkeleti határán az Alsófehér megyei Zalatna közelében (CSÁNKI V, 67–8 *Almás* a.). CSÁNKI szerint valószínű, hogy *Rejtekalmas* a külön elzárt völgyben fekvő mai *Nagy-Almás*-nak, *Tréfa-Almás* pedig *Közép-Almás*-nak felel meg. — „Az a véleményem, hogy az egyik hely nevében jelentkező *Rejtek* tag nem az eldugott, félrocsó fekvésre vonatkozik, hanem mint a másik hely nevében a *Tréfa*, a feltehetőleg ott élő mulattató elemekre. Az olaszból jött *tréfa* szóra¹ a BpGl. 186 (SermDom. I, 436²): »si [canis] blanditur *vele truffalnak*» és Laskainak 1498-ból való latin szövegbeli *trufe* plur. nom. adata [TIMÁR: MNY. XXIX, 58; nem XIX, mint SzófSz.] után a fentebb idézettek következnek, s elsők a vegyes hangrendű változatra.” (PAIS i. h. 184.)

Gondolom, a kronológiai elsőséget kissé talán mágikus fokon értékelő TESz. is még hasznát veheti ennek az adaléknak.

3. A nehézséget, amit BENKŐ (i. h. 482) jelez arra nézve, hogy a nálunk — két meglehetősen bizonytalan *o*-zó, illetőleg *a*-zó adat kivételével — általános első szótagbéli *u*-val jelentkező alakban miként léphetett az *u* helyébe *e* vagy *é*, nem ítélem olyan mértékűnek, amilyent ő lát benne.

Kevésbé tartok valószínűnek egy olyan nézetet (vö. BENKŐ: i. h. 482–3), hogy az *e*-s vagy *é*-s formákat hozzánk jutott *o*-zó olasz nyelvjárási változatra visszamenő *o*—*á* > *ë*—*á* és ebből *é*—*á* elhasonulással kellene magyaráznunk. Inkább hiszek abban, hogy a középlatintól közvetített *trufa* ~ *truffa* vagy igei *trufare* ~ *truffare* formákat már olyankor átvettük, amikor az *u* > *o* változás még nem szűnt meg nálunk.

BENKŐ (i. h. 486) tájékoztatása szerint: „Viszonylag korán — a XIV. század első harmadától — felbukkan a szócsalád a magyarországi latinságban is.”

Hangtörténetünk avatottjai számára szinte felesleges is adatokra hivatkozni, amelyek a XIV., sőt — persze jóval ritkábban — a XV. században is a korábbi *u*-t mutatják *o* helyett hangsúlyos szótagban. Azért talán nem árt néhány szemelvényt közölni az OklSz. anyagából: 1322: „castrum *Zomzed*”; 1345: „Castrum *Zumzed*”; 1389: „*Zumzedu* a r”; 1399: „*Zomzedu* a r”; 1407: „*Zumzedu* a r”; 1452: „*Zomzedw* a r” | 1325: *Humuro*; 1346: *Humurow* és „*Homorowt* e t o w”; 1361: *Humorou*; 1370: „*Humurot* h e t h e u” | 1320: *Humuch*; 1325/1332: „*Humukz* u g”; 1347: „*Humukh* e g”; 1367/1384: „*humoku* i z”; 1385: „*Humokt* e l e k”; 1386: *Humuk* | 1325: *Zulga*; 1327: „*Zulgag* e u r y”

¹ Akkor még — egyebek közt a SzófSz.-hoz igazodva — így! — P. D.

² BENKŐ a Budapesti Glosszákat itt Németújvári Glosszákkal helyettesíti.

1350/1355: „Zulga erdey” | 1326: *Thumpa*; 1338, 1347, 1351: *Tumpa* | 1459: *Hwzyw*; 1466: „*Hwzywr eth*”.

Tehát a *trufa* vagy *truffa* még beleeshetett és módosulhatott az *u > o* változásnak le nem zárult folyamatában, még akkor is, ha a XIV. század első harmadában jelent meg nálunk, sőt valamivel később is elkaphatta egy maradozó hullám, különösen valami analógiás indítékkal összejátszva.

4. „Középkori diákjaink és a krónikákbeli *hétmagyar—gyiák—lázár* mozzanatok” című közleményben (FilKözl. IV [1958.], 671—6) tárgyaltam krónikáink ama részletét, amely a Taksony idejében szenvedett eisenachi csatavesztés az ellenségtől megalázott és megcsonkított, itthon pedig megvetett hét menekültjének, valamint ezek utódainak esetét adja elő. Bővebben foglalkozom ebben a Pozsonyi Krónika végén (SRH. II, 51 és I, 294 2. jegyz.; FontDom. IV, 25—6) található különösen érdekes változattal, amely szerintem aligha a kódexszerző hanyagságából vagy tévedéséből került a kézirat végére mint hozzátoldás, míg más kódextársaiba betoldásként, interpolációként jutott bele. A Pozsonyi Krónika szerzője nem pusztán hozzátoldást nyújt, hanem forrását kibővíti bizonyos mozzanatokkal. A hozzátoldásra esetleg éppen az készítette, hogy a *Szentlázár-szegényei*-re vonatkozó tudomását közölje.

Tehát a részlet: „Qui quidem septem ob offensam huiusmodi *het mogiorek* sunt vocati. Ex istis itaque dampnatis vulgus dicitur, non de illis septem capitaneis primis. Preterea isti capitanei iam dampnati VII, cantilenas de seipsis componentes, fecerunt inter se decantari ob plausum secularem et divulgationem sui nominis, qui *Zentlazar* usque modo *zegini* nuncupantur. Et hi sic vocate, quod sanctus rex Stephanus omnes illicite procedentes corripbat; istorum generationes vidit per domos et tabernas cantando, ad ipsorum sectas et truffas voluit edoceri, qui per singula, qualiter eorum patribus per communitatem acciderat, enarrauerunt. Sed Beatus Stephanus considerans, quod sine capite et principe nemo bonus extitit, ideo eis commisit, ut ad subiectionem *cruciferrorum Sancti Lazari de Strigonia* subdere se teneantur, et ideo vocantur *Zentlasar[ygini]*.”

A *hét magyarok* vagy *gyiákok*, illetőleg *Szentlázárszegényei* „műsor”-ának némely „szám”-ára világot vethet, amit a Pozsonyi Krónika idézett részletében mond: „quod Sanctus Stephanus omnes illicite procedentes corripbat, istorum generationes vidit per domos et tabernas cantando ad ipsorum sectas et truffas voluit edoceri.” Vagyis: „mert Szent István minden helytelenül viselkedőt megjavított, az ő nemzetségeiket látta házról házra, kocsmáról kocsmára (sátorról sátorra) énekelni, tisztába akart jönni az ő sectáikkal és truffáikkal.” SEBASTYÉN (A m. honfogl. mondái I, 130) az idézet végét így fordítja: „magyarázatot kívánna felekezettek és trufáik felől”. JAKUBOVICH szerint (MNy. XXVII, 268) pedig így volna: „meg akarta ismerni felekezettek és truffáikat”. — Szerintem (i. h. 676): „A középlelatinban a *secta* ilyen jelentésekben szerepel: 'Grundsatz, Lehre; Sekte, Orden; böse Gesellschaft, Irrlehre' (HABEL, Mittellateinisches Glossar). Ennek figyelembevételével a »sectas et truffas« magyar megfelelőjül inkább ezt vehetjük fel: »oktalanságaikat és bolondozásaikat«. Tehát amit ezek az énekmondók előadtak, abban a mondafélek mellett volt vidámság, gúnyolódás is.”

Ami a forrásrészlet és benne a *truffas* adat kronológiáját illeti, a tekintetben utalhatok DOMANOVSKYNAK a Pozsonyi Krónikához közölt előszavában (SRH. II, 10) jelzett nézetére, hogy az emlék aligha fejeződhetett be 1350 után. Így a benne levő *truffa* adat is az *u > o* változás valószínűségének korába esik.

Itt megismétlem, amit a FilKözl.-beli cikk függelékében (i. h. 676) jegyzek meg: „a kérdéskör bizonyos mozzanatainak Szent Istvánhoz való hozzákapcsolását továbbra is [mint i. h. 674] „szkeptikusan» kezelem”.

5. BENKŐ (i. h. 486) így nyilatkozik: „... a nyelvi vonatkozásokon kívül művelődési—irodalmi alapon sem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy a régi magyar *trufa* és családja (*trufál, trufás* stb.) átkerülésében a közvetlen olasz hatás igen valószínű, sőt aligha vitatható volta mellett a magyarországi középlatinnak is lehetett szerepe.” — Ezt a felfogást annyiban módosítanám, hogy az átadás súlypontját jobban a közélatin oldalára billenteném.

A fentieknél fogva a TESz. eljövendő *tréfa* szócikkében nem teljesen a BENKŐTől (i. h. 487) végkövetkeztetésként így megfogalmazott állásfoglalást tartanám a legszerencsésebbnek: „A *tréfa* olasz, illetőleg latin eredetének a kérdését a ma szokásos¹ etimológiai meghatározások szemlémében² így lehet összefoglalni: a szó nyelvünkben olasz eredetű, közvetítésében azonban — elsősorban az *u*-s változatban és az irodalmi változat szintjén — a magyarországi latin is közrejátszhatott.” — Különben nem tehetek róla, de valahogy az az érzésem, hogy ebben a megnyilatkozásban enyhe köd burkolja, hogy végső soron voltaképpen mit is gondol a szerző a szó magyarba kerülésének közelebbi körülményeiről.

PAIS DEZSÓ

Ondó. 1. E szavunk a mai magyar köznyelvben 'sperma, hímivarsejt' jelentésben él (l. ÉrtSz.), a nyelvjárásokban és a régiségben azonban 'köleskorpa' és ehhez közelálló jelentésekkel is előfordul (a magyar adatokat lejjebb majd részletesen tárgyalom). A SzófSz. és a TESz. (II, 1082) egyaránt ismeretlen eredetűnek jelöli meg; a SzófSz. megjegyzi még, hogy eredeti jelentése 'szenny' lehetett, míg a TESz. szerint „Sokrétű jelentésváltozatainak egymáshoz való viszonya nem tisztázható”.

Szemben sok máig is ismeretlen eredetű szavunkkal, az *ondó* nem bővelkedik magyarázási kísérletekben. Csak KASSAI és CzF. próbálkozott magyarázatával, mindkettő magyar alapon. KASSAI (Szó-könyv IV, 25) az *égett bornak ondója* kifejezést a következő naív módon magyarítja: „Faex cremati, seu Vini usti in aheni remanens, qvae effundi solet pro porcis. Haec faex ima est haud absimilis foriae, ideo Hungarice dicitur az égett bornak *Ondója*, azaz Ondok alja, foshozz hasonló alja. Hinc *Ondó*-folyás: Gonorrhoea, loco Ondok meg-folyás.” — CzF. (IV, 1063), miután az *ondó* sok jelentését felsorolja, így ír: „Mindezen felhozott értelmekből az tűnik ki, hogy az *ondó* alapfogalomban oly valamit jelent, mi *omlik*, tehát *omló* vagy *omdó*; ti. az epe, vagy nemzőmag *kiomlik*, kifolyik, tartalékjából *kiválik*, a köles héja pedig a kásától *válik* el, mi szerént az *ondó* igenév, az *ond* v. *omd* elavult törzsöktől, s am. *omló*, *kiomló*, vagy *leomló*, *lehulló*.” — BÁTKY ZSIGMOND egy félmondatos etimológiai ötletében az *ont* igéhez kapcsolja szavunkat (FE. IV, 122).

2. Ezeket a magyarázatokat cáfolni, azt hiszem, fölösleges. Úgy gondolom viszont, hogy *ondó* szavunk jól magyarázható a törökből. Előbb lássuk azonban a magyar szó előfordulásait, s fent említett sokrétű jelentésváltozatát. Közszóként először CAL.-nál bukkan fel: 130: „bilis: *Ondo*” és 460: „gonorrhoea: *Ondo* folyás”. A 'bilis; epe' jelentés teljesen elszigetelten áll, több adat nincs rá, ezért azt hiszem, valami tévedés lehet, ha csak nem egy sajátos jelentésváltozatot rögzített CAL., mely a későbbiekben kihalt (a 'sperma' jelentés mellett elképzelhető esetleg egy 'bilis' jelentés kialakulása, a közös jelentésbeli mozzanat: 'bizonyos szerv által termelt váladék' alapján). SZIKSZI 177: „Apluda: à kölesnek *ondoia*, vag az tatarkanak *polyuaia*”. Érdekes, hogy SZIKSZAI FABRICZIUS a „Feces et excrementa diversarum rerum” cím alatt közli az *ondó*-t; ilyen szavak szerepelnek még itt: *polyva, gané, törköly, korpa, seprő, takony* stb. Com: Jan.

¹ ? — P. D.

² ? — P. D.

103: „Az ács a fát fűrészeli, az esőlékje avagy fűrész hulladékja, fánac *ondója* leesvén: scobe o. seragine decidente” (NySz. II, 1128). MA. 1611.: „*Ondofolyás*: Gonorrhoea, Der Fluß des Saamens” és „*Ondója* az kölefnec: Apluda, Kleyen.” Ugyanezeket ismétli PP., PP. I., SzD.^{1,2} és KRÉSZNERICS (II, 94). S végül még két adat: SZABÓ D., MVir. 105: „Ezeket tsak az emberek' allyának (utólyának, otsújának, *ondójának*, lepredékinek, fzetetinek) állýittyák lenni.”; Tzs.: „*Ondó*: der thierische Samen, das Sperma; der Balg (der gradartigen Pflanzen)”.

A népnyelvben a következő jelentésekben él az *ondó*: Székelyföld 'a' kásából a' megtörés után kiszitált liszt' és 'Pálinka seprő; meg köles-kása dercze' (Tsz.); Szigetköz Győr m., Kiskunhalas, Kunmajsa, Kecskemét, Szatmár m., Székelyföld 'a kölesnek kásátöréskor lefoszlott héja, köleskorpa', Nógrád m. 'búza maghéja, a melyből a korpa lessz' (MTsz.); Hajdúnánás 'köleskorpa', Csenger Szabolcs-Szatmár m. 'napraforgómag héja', Egri Szatmár m. 'napraforgómag leőrölt héja', Beregszász vidéke 'köleskása haja' (ÚMTsz.); Szarvason a szárazmalomban „A kásánál könnyebb *ondó* (prosená pleva) és por az *ondócsatornán* keresztül az *ondóházba* repül.” (NAGY GY.: NéprÉrt. XXXVIII, 111); Kemence községben Hont m. a kendermag cséplésekor, miután a kéréket kirázzák, hogy a még bennmaradt mag is kihulljék belőle „búzarostán megrázzák a szemetes magvakat s így felvetődik az *ondó* vagy mulla, a magház törekje.” (SZOLNOKY L.: Ethn. LX, 186); csángó „*ândō*: Hirsekleie” (WICHMANN 6). A *kölesondó* összetételt ismerik Debrecenben, Hódmezővásárhelyen, Szentmártonkátán Pest m., Martoson Komárom m. (I. ÚMTsz.). A *kásaondó* kifejezést a Nagysárréten használják (Szűcs S.: Ethn. XLVII, 43). — Hetés (Göcsej): „*Omló*: köles korpa” (Nyr. II, 373), „*omla*: köles héja” (GÖNCZI, Göcsej 513), *omlu* (ÚMTsz.). Az *omló* alakot a MTsz. hibának tartja, a TESz. szerint pedig ez utóbbi három alak vagy népetimológikus alakulás, vagy esetleg az *ondó*-tól függetlenül keletkezettek. — Az *ondó*, mint orvosi műszó, sok összetételben szerepel. CzF. a következőket adja: *ondóállatka*, *ondóbarcsa*, *ondóedények*, *ondóér* (IV, 1063); *ondófolyás*, *ondófonat*, *ondóhólyagcsa*, *ondóideg* (IV, 1064); *ondóömlés*, *ondósérv*, *ondószívár* v. *ondószívárgás*, *ondóviszér*, *ondószínór*, *ondözön* (= ondó-özön) (IV, 1065). — Tekintsük át végül az *ondó* legfontosabb jelentéseit: 1. 'köles(kása), búza, kender, napraforgómag korpája, héja, derceje'; 2. 'köleskásából magtörés után kiszitált liszt'; 3. 'faforgács, fűrészpor'; 4. 'pálinka- és borseprő'; 5. 'szemét, piszok'; 6. 'sperma, hímvarsejt'.

Ondó szavunk személynévként is élt és él (pl. BÁTKY ZSIGMOND: FE. IV, 122 szerint ma is elterjedt családnév Zemplénben). — Pár személynévi eredetű helynévben is fennmaradt. VárReg. 306. (1214.): „de villa *Vndou*” (Test. 182.) 1342: „et aliam iuxta fluvium Ticie habitam *Wndoutew* nominatam, et terciam Cherlek vocatam,” (MonStrig. III, 409). Az utóbbi oklevelet idézi még GyÖRFFY I, 217 (a Bács vármegyei *Cherlek*-nél). Talán ez a Tisza-menti *Ondótó* azonos a VárReg. *Ondó*-jával?¹ — Kolozsvártól kelet-északra feküdt Széntmiklós vidékén *Ondótelek* v. *Ondóteleke*; 1326, 1352: „*Vndoteleke*”; 1353: „*Vndotelek*”; 1377: „*Ondoteleke*”; 1380: „*Wondotelek*” (CSÁNKI V, 389). — Vas vármegyében Szombathelytől nyugatra volt *Ondó*; 1428, 1476: „*Ondod*” (CSÁNKI II, 781). L. még: VÁLYI, Magyar országnak leírása II, 711; LIPSZKY, Rep.; KORABINSKY, Lex.; FÉNYES, GeogrSz. III, 163). Ez az *Ondó* a szomszédos Toronnyal 1951-ben egyesült *Torony* néven, s ezáltal nevét elvesztette (Hnt. 1952. 310 és 1956. 487, 651). — *Ondód* német, majd vegyes magyar–német–szlovák lakosságú falu volt Fejér vármegyében, Mórtól nem messze (VÁLYI II, 711; KORABINSKY, Lex.; LIPSZKY, Rep.; FÉNYES, GeogrSz. III, 163). Ma *Pusztavám* néven ötk. Fejér megye móri járásában (BÁTKY: FE. IV, 122 említi egy Komárom megyei *Ondód* községet, melyet korábban *Vám*-nak hívtak;

¹ Aligha! Ez ügyben „Basu, curiali comite de Clus” szerepel. ?? inkább erdélyrészi tájakra vall, s így inkább a következő helyhez lehetett köze. — P. D.

ez nyilvánvalóan erre az *Ondód*-ra vonatkozik, mivel az Komárom megye szélén helyezkedik el). — Debrecen külterületéhez tartozott *Ondód* (Hnt. 1944. 173, 447), Borsod–Abaúj–Zemplén megye szerencsi járásában pedig van egy *Ondótanya*, mely Taktaszada ötk.-hez tartozik (Hnt. 1956. 487).

Mindezeknek a helyneveknek alapjául szolgáló *Ondó* személynév az *ondó* közszo 'köleskorpa' és ehhez hasonló jelentéseiből magyarázható, mint ahogy ezt a *Korpád*, *Szalmád*, *Seprőd*, *Ponyvád* stb. helynevek világosan mutatják (l. БАТКУ: FE. IV, 122). Az *Ondó* személynévek keletkezésekor a közszo 'sperma' jelentése valószínűleg még meg sem volt.

3. A) *Ondó* szavunk etimóját a következő török szavakban találhatjuk meg: kaz. tat. *onta*, *ontak* 'мучни́я пыль [lisztpor]' (Tat.—r. sl. 1966, 411) | bask. *ontaq* 1. 'кушанье из поджаренной толчёной пшённой крупы [összetört köleskorpából süített eledel]'; 2. 'трых́а [törek, törmelék]', *besän ontayy* 'сенная трых́а [szénatörmelék]' (BRS. 1958. 415) | kkalp. *untaq* 1. 'porошóк [por]'; 2. 'крóшка [morzsa]'; *untaq-untaq* 'опилки; дроблённый; толчёный [fűrészpor; feldarabolt; összetört]' (KRS. 1958. 677) | kazak *untaq* 'powder, crumbs' (ШНИТНИКОВ 289) | dobr. tat. *untaq* 'derce, porszerű örlemény' (MÁNDOKY ISTVÁN gyűjtése) | bar. *undaq*, alt., tel. *untaq*, szag., kojb. *unnaq* 'fein zerrieben, feinkörnig' (RADLOFF, Wb. I, 1645–6). A kazáni tatárban (*untaq*) és a szimbirszi tatárban (*untayai*: -ai képzővel bővült alak) összetételekben 'allerlei'-t jelent, például *urus untayai* 'allerlei Russen' (RADLOFF I, 1646).

B) Az *untaq* stb. képzett szó, mégpedig a majdnem minden török nyelvben meglévő *un* 'liszt' szóból. — A *-taq*, *-daq* összetett képző (GABAIN, AlttGr. 63), úgy, hogy a denominális *-ta*, *-da* igeképzőből (GABAIN, AlttGr. 69; BROCKELMANN, OsttGr. 216, 223; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 148–9) és a *-q*, *-aq*, *-ek* stb. deverbalis névszóképzőből áll (BROCKELMANN, OsttGr. 109–11; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 63–5; DENY, Gram. § 859). — Az *un* szó *-ta*, *-da* képzős alakjai: bask. *onta-* 'толóчь (превращая в муку), дробить, раздроблять, раздробить что; размельчать, размельчить, крошить, раскрошить что [összetör (lisztté váltóztatva), darabol, felaprít valamit; szétaprít, szétmorzsol valamit]' (BRS. 1958. 415) | kkalp. *unta-* 'толóчь, крошить, дробить, превращать в порошок, в крошки [széttör; szétmorzsol, darabol, porrá, morzává alakít]' (KRS. 1958. 677) | kazak *unta-* 'to break to small pieces, to powderize' (ШНИТНИКОВ 289). — Ehhez a *-ta* képzős alakhoz járulhat még visszaható és műveltető képző is: bask. *ontal-* és *ontat-* (BRS. 1958. 415). — Magát az *untaq* alakot is tovább lehet újból igévé képezni: kkalp. *untaqla-* 'толóчь stb. [széttör]' (KRS. 1958. 677) | kaz. tat. *ontaklanu* 'превращаться (превратиться) в пыль [porrá változik]' (TRS. 1966. 411).

Az *un*-ből az *-a* denominális képzővel is lehet igét képezni, melyet el lehet látni további: műveltető, visszaható s egyéb igeképzővel: hakasz *unat-* és *unadarya-* 'разбивать на мелкие куски, измельчать, крошить, раздроблять что-л. [apró darabokra felvág, széttör, morzsol, feldarabol valamit]' (ChRS. 1953. 249) | hakasz *unal-* és *unalarya-* 'быть измельчённым, рабдроблённым [széttörök, feldarabolódik]' (uo.) | kizil *una'dayqa* 'runzeln; knittern; zerbröckeln' (ЮКИ 36). — Az *una-* igéhez járulhat a fent tárgyalt *-q* stb. képző: hakasz *unach* 1. 'мелкий (некрупный) [apró (nem nagy)]'; 2. 'мелко [apróra]' (ChRS. 249) | kizil *una'χ*, *'na'χ* 'Brosam, Krume; Bisschen' (ЮКИ 36). Ez a szó átkerült a kamasz-szamojédába: *unāḥ*, *unāḥ* 'fein, feinkörnig (Salz, Sand)' (ЮКИ, Die Lehnw. d. Sajansamojedischen 367). E hakasz és kizil szavak tehát teljesen hasonló képzésűek, mint az *untaq* stb. adatok, csak jelentésben kissé eltérők. Ezért felesleges itt az *un* 'liszt' és *uwaq* stb. 'fein zerteilt' kontaminációjára gondolnunk, mint ЮКИ (Die Lehnw. 367) teszi, mivel az *unaχ* szó teljesen jól magyarázható képzés, az *uwaq*-féle alakok esetleg csak a jelentésére voltak befolyással: a finom lisztes anyagból, melyet eredetileg jelenthetett, a jelentés az apró, szemcsés, örölt anyag irányában tolódott el.

C) Az *untaq* stb. szó alapja a fent említett *un* 'liszt' szó. A legtöbb török nyelv ismeri: csag., IM., oszm., az., CC., Qaw., Buly. Muš., nog., kumük, kar.-blk., kkalp., kirk., kazak, özb., szárt, turki, mai uig., kizil, hak. *un*; Kāšy., trkm., Leid. Névt., turki (KSz. XVIII, 83) *ün*; kaz.tat., bask. *on*; csuv. *šn̄n̄χ*; a jakutban nincs meg. (A szó átkerült a vogulba: *ön* 'mehl' [KANNISTO: FUF. XVII, 56] és a szamojéd nyelvekbe is: kamasz *ùn*, *ün*, tajgi *un* [JOKI, Die Lehnw. 366]). A kazáni tatár és baskir *o* szabályos fejlődés a köztörök *u*-ból. A csuvas szó *-əχ* eleme képző, l. például köztörök *q̄l* 'sörény': csuv. *χāləχ* stb. (erre l.: RAMSTEDT: KSz. XVI, 71; JEGOROV, Et. sl. čuv. jaz. 207). A szókezdő *š y*-re megy vissza, mely az *un* elé járuló protézis. A *y > š* változás előtt már meglevő protézisek résztvettek e változásban, így szavunk is; például oszm. *urmak* 'folyó' ~ csuv. *širma*; oszm. *ağz* 'száj' ~ csuv. *šəvar*; stb. (erre l. RÄSÄNEN, Lautgesch. 189).

Az *un*, *ün* alapszó származása szempontjából fontos a hosszúság eredetének tisztázása. LIGETI (JA. 1938: 192) és RÄSÄNEN (EtWb. 514) őstörök hosszúságot tesz fel: *ün*. Ez a hosszúság azonban, úgy látszik, nem elsődleges, mivel az *ün* feltehetőleg képzett szó már (RÄSÄNEN, EtWb. 514; JOKI, Die Lehnw. 366), mégpedig egy *oγ*-, *ov*-, *uγ*-, *uv*- 'morzsol, dörzsöl, gyúr, felaprít' ige *-n* képzős ősi származéka (l. pl. Kāšy. — BROCK. *uwmaq* 'zerbröckeln'; oszm. *oğmak*, *ovmak* 'rub and press with the hand, massage, polish' stb.), s eredetileg 'örlemény'-t jelenthetett. (Ennek az igének visszaható alakja a vogul nyelvjárásokba is átkerült: *ič̄β̄ō̄.ä*-, *ič̄β̄l*- stb. 'sich zerkrümeln (Brot, Fisch, trockenes Heu), entzweigen (Glas), brechen (Fuss)' [KANNISTO: FUF. XVII, 98]). Az *-n* deverbalis névszóképzőre l.: BROCKELMANN, OsttGr. 128—30; DENY, Gram. § 867 (különben a magyar *szám* szó török megfelelője, a *san* is ilyen *-n* képzős alak). — Rendkívül fontos a sok türkmen adat vallomása. A türkmenben megvan az *ovmak* 'размельчатъ крошйтъ; толочы [széttör, morzsol, szétzúz]' ige (TRS. 1968, 481) és sok származéka él. Legfontosabbak a következők: *ovuntyk* l. 'крóшка; маленький кусочек [morzsa; kis darab]; 2. 'оскóлок, обломок [szilánk, töredék]' (TRS. 482) | *ovmak* 'мелкий, некрупный [apró, nem nagy]' (TRS. 481) | *ovnamak* 'размельчатъся, дробйтъся, крошйтъся stb. [széttörök, felaprózódik, szétzúzódik]' (TRS. 481). Ez a három szó mind az *ov*- ige *-n* származékának továbbképzése. Ez az *ovun* alak van az *ovnuk-ušak* 'мелкий [apró]' szópárban is (TRS. 482), melynek második tagja is 'apró'-t jelent (i. h. 667). Az *ovun* tag pedig etimológiailag azonos a többi török nyelvben levő *un*-nal, sőt a türkmenben szintén meglevő *ün* 'liszt' szóval. A türkmen *ün* nem más, mint az *ovun* hangtanilag is jelentésanilag a fejlődés során különvált párja. Az *ün* (majd később rövidüléssel *un*) alak állandósulhatott a legtöbb török nyelvben 'liszt' jelentésben, s képzett volta igen hamar elhomályosodhatott. — Ide tartoznak végül az *ušak*, *ufak* 'apró' képzések is, mint RÄSÄNEN (EtWb. 510) és JOKI (Die Lehnw. 366) gondolja; az őtörök *uwšaq* alak (GABAIN, Gloss.) világosan utal erre. Az *ušak*-ot valószínűtlen módon, egy *u* 'Staub' jelentésű főnévből származtatja BANG (KSz. XVII, 13—5).

D) RAMSTEDT (Annales Acad. Scient. Fen. B. XXVII, 246) vetette fel először a sinokoreai *pun* 'liszt' szónak a török szavakhoz való kapcsolását. A mai kínai *fen* 'liszt' szó őskínai ejtése KARLIGREN szerint (Grammata Serica 245, No. 471d) *pjuwan, *pjuan*. LIGETI (JA. 1938: 192) kérdőjellel veszi fel a török *ün* sinokoreai kapcsolatát, RÄSÄNEN (Lautgesch. 189) is jelöli ezt az összevetést. Bármennyire is elgondolkoztató ez a kínai és sinokoreai adat, valószínűleg nincsen kapcsolatban a török szóval, mivel az a törökből kielégíthetően, jól magyarázható.

4. A török *untaq* szónak és családjának áttekintése után azt hiszem, a magyar *ondó* szó török megfelelésének hangtani és jelentéstani oldalát nem nagyon kell bizonyítanom. A magyarban egy török *untaq*-ból, illetőleg annak török *undaq*~*unday* változatából teljesen szabályosan lesz *ondó*. A magyar szó jelentései közül a 'köleskorpá'-t és a 'fűrészpör'-t pontosan megtaláljuk a török adatok között is. A 'sperma' jelentés, úgy

tetszik, már magyar nyelvi fejlemény, a fentebb felsorolt jelentéseken jól látható a fejlődés útja: 'magvas termények korpája, héja' → 'piszok, szemét' → 'sperma'. Itt jegyzem meg, hogy MÁNDOKY ISTVÁN szíves közlése szerint a Nagykunságban él egy ezideig tudunk szerint nem adatolt *ontok* 'komisz kenyér, kis darab kenyér' szó, s ugyanez a szó megvan a Kiskunságban is (pl. Kerekegyházán) 'morzsa' jelentésben. E szó kétségtelenül azonos az *untag* szóval, tehát az *ondó* török etimonjával, csak hogy az *ontok* megmaradt szóvégi -k-ja és regionális elterjedése tisztán mutatja későbbi, kun eredetét a magyarban.

5. Végül megemlítem, hogy érdekes módon a csépléskor és őrléskor szereplő termékek és melléktermékek nevei vegyesen török és szláv eredetűek a magyarban. Csépléskor az *ocsú* (török) és a *peľyva* (szláv) fordul elő, a különböző őrlemények között pedig a *dara* (török) és a *derce* (szláv), az *ondó* (török) és a *korpa* (szláv). Maga *őröl* igénk is török eredetű, míg *csépel* szavunk a szlávból való. Ezek a szavak világosan árulkodnak mezőgazdasági kultúránk eredetének korábbi török s későbbi szláv rétegeről.

VÁSÁRY ISTVÁN

NYELVMŰVELÉS

Japán szavak írása a magyarban

1. Mostanában mind több japán szó, főként tulajdonnév kerül bele magyar szövegekbe. Ennek közvettebb oka az, hogy Japán a földkerekség harmadik ipari és gazdasági hatalmává fejlődött a múlt évtizedben, közvetlenebb oka pedig az, hogy sűrűsödtek a Magyarország és Japán közti érintkezés számai. Az 1970. és az 1971. esztendőben összesen legalább 48 — de lehet, hogy több — alkalommal (tehát átlagosan kéthetente) került sor az egyik ország valamely küldöttségének, hivatalos személyeinek, tudósainak, művészeinek, sportolójának stb. a másik országba való látogatására, illetőleg kiállítások rendezésére, bemutatók tartására stb. mindkét irányban. (Politikai, társadalmi, szakszervezeti stb. vonatkozásban: 8 alkalom; ipari, gazdasági, kereskedelmi célzattal: 14 alkalom; tudományos, művészeti, kulturális célzattal: 23 alkalom; sportesemény, sportszervezés révén: 2 alkalom; idegenforgalom szervezése révén: 1 alkalom.¹ A napi sajtó hírt adott ezekről, s így sok japán tulajdonnevet, helyenként közszót is közölt, persze nemcsak 1970 óta: már a hatvanas években is volt hasonló mértékű érintkezés. Hozzájárult az előbbiekhöz a japán szépirodalom több alkotásának magyar nyelven való megjelentetése, japán filmek magyarországi bemutatása, valamint magyar szerzők Japánról szóló vagy Japánt érintő számos tudósítása, értekezése, úti jegyzete, útleírása is.

A japán neveknek és közszavaknak a magyar sajtótermékekben, filmcímekben vagy filmszövegekben való leírásában eléggé nagy a zűrzavar, nagyobb, semminthogy szót ne érdemelne.

2. A japán nyelvre alkalmazott kétféle latin betűs átírás közül főleg a J. C. Hepburn nevéhez fűződő, 1885-ben alkotott írásrendszer az, amelyben japán szavak, kifejezések belekerültek a nemzetközi forgalomba, és eljutottak, eljutnak hozzánk is. Ez az átírás a latin betűknek az angol helyesírásban jelentkező használatára támaszkodik, például a *č* hangot *ch*-vel, a *ř*-t *j*-vel, az *š*-t *sh*-vel, a *β*-t *w*-vel, a *j*-t *y*-nal jelöli. A magánhangzó-jelek a lehetséges angol hangértékeik közül a latinos értékben szerepelnek. A magánhangzók hosszúságát vízszintes ékezet jelöli: *Tōkyō*, azaz jelölné, de ez az ékezés többnyire elmarad a világon bárhol megjelenő sajtótermékekben (kivéve a japán nyelvkönyveket, szótárakat), még a japániakban is, tehát leginkább *Tokyo*-nak írják, szedik a japán főváros nevét. (A hosszú *i* jele azonban a kettőzések *ii*.) — A másik átírást japá-

¹ Saját adatgyűjtésem.

nok alkották; a japán kormányzat ezt hivatalos érvényűvé tette 1937-ben. De ez főként csak Japánban használatos, belső célokra, egyébként kevésbé terjedt el, talán mert nem annyira fonetikus, mint a Hepburn-féle. Inkább fonologikus: a japán szótagoknak azt a rendszerét tükrözi, mely a *kana*-szótagírás jeleiben fejeződik ki; tehát például *ta, ti, tu, te, to*, illetve *sa, si, su, se, so* alakban írta a Hepburn-féle átírás szerint *ta, chi, tsu, te, to*, illetőleg *sa, shi, su, se, so* alakkal írandó szótagokat (kiejtésük — magyar írásmóddal, durván —: *ta, csi, cu, te, to*, illetőleg *sza, si, szu, sze, szo*); stb. E japán hivatalos átírás nemcsak a mássalhangzó hosszúságát, hanem a magánhangzókéét is betűkettőzéssel jelöli: *Tookyoo*. Mivel ez utóbbi átírásban csak ritkán jut el japán szó, név hozzással, ezért a japán szavak, nevek magyar, illetőleg magyarországi írásának rendtelenségében nincs számottevő szerepe annak, hogy a japán írásnak kétféle latin betűs átírása van.

3. A zűrzavar forrásai a következők. 1. Az esetek egy részében megőrizzük a Hepburn-féle átírásban átvett formát (csak sokszor nem híven őrizzük meg, rendszeresen a sajtóhibából vagy egyéb hibaforrásból származó alakromlás). 2. Az esetek más részében a magyar helyesírás szerint írjuk a Hepburn-féle átírásból megismert szóalakot; ekkor az eredmény kétféle: a) jól írjuk magyarosan; b) rosszul írjuk magyarosan. 3. Keverjük az előbbi két eljárásmodot, sokszor egyazon napilapban, könyvben is, sőt az sem ritkaság, hogy egyetlen japán szó hangtete felemás köntösben mutatkozik. — Általánosan ismert vagy eléggé széles körben ismert japán tulajdonnevek és közsavak példáján ábrázolom most írásuk zilált állapotát.¹ — *Sikoku* (Mod. elb. 261), *Shikoku* (MN. 70. aug. 23.); *Honsu* (Urasima 251), *Honsu* (Kav.: Hóorsz. 5; MN. 69. szept. 23.), *Honshu* (MN. 70. aug. 23., 71. nov. 16.); *Kiushu* (Feh.—Nem.: Gésák 136), *Kjushu*, *Kjusu* (Mod. elb. 267, 442), *Kyushu* (MN. 70. aug. 16.; EH. 71. máj. 8.); *Okinawa* (Mod. elb. 269; HH. 71. jan. 3.), *Okinawa* (MN. 70. szept. 11., 71. ápr. 25.); — *Fudzsi* (Urasima 27; Kert.: Vend. 181), *Fuji* (Füsi—Mag.: Földr. 42; VIIfj. 70. jan. 1.), *Fuzsi* (MN. 71. nov. 26.), továbbá *Fudzsi-jama* (Urasima 256), *Fujiyama*, *Fujiyama* (Feh.—Nem.: Gésák 34, 243); — *Tokio* (majdnem mindig így), *Tokio* (Urasima 61; HH. 71. jan. 3.); *Ószaka* (Urasima 168, 251; Fuk.: Kós. 179, 220), *Osaka* (Feh.—Nem.: Gésák 87; MN. 69. jan. 26., 71. jan. 29.; EH. 69. ápr. 17., aug. 16.; FSz. 69. jún. 28.; Ákos—Tóth: Földr. 89, 94; Fv. 70. márc.; OV. 70. szept. 9.), leggyakrabban *Oszaka* (MN. 69. júl. 22., 71. máj. 30.; Mo. 70. máj. 24.; Nsz. 70. szept. 15.); *Nagoya* (Feh.—Nem.: Gésák 199; Ákos—Tóth: Földr. 89, 94; EH. 71. dec.

¹ Napi-, hetilapokból, képes folyóiratokból stb. vett adatoknál a lapszámot nem adom meg; az évszámok csak második két jegyét közlöm. — *EH.* = Esti Hírlap; *Fv.* = Filmvilág; *FSz.* = Film, Színház, Muzsika; *HH.* = Hétfői Hírek; *IM.* = Ifjúsági Magazin; *KÜ.* = Képes Újság; *MN.* = Magyar Nemzet; *Mo.* = Magyarország; *Nsz.* = Népszabadság; *OV.* = Ország, Világ; *RT.* = Rádió- és Televízióújság; *Tük.* = Tükör; *VIIfj.* = Világ Ifjúsága. — Könyvek: *Abe: Hom.* = Abe Kobó: A homok asszonya. Fordította Csalló Jenő. Japán szaktanácsadó Székely Sándor. Budapest, 1969.; *Ákos—Tóth: Földr.* = Földrajz. A tőkés világ földrajza a gimnáziumok II. és a közgazdasági szakközépiskolák I. osztálya számára. Ötödik kiadás. Dr. Ákos István és dr. Tóth Aurél munkája. Budapest, 1970.; *Feh.—Nem.: Gésák* = Fehér Klára—Nemes László: Gésák, pagodák, titkok. Útikalendok 50. sz. Budapest, 1965.; *Fuk.: Kós.* = Fukazava Hiesirő: Kósui bölcsődal. Fordította Sz. Holti Mária. Válogatta és a szöveghűséget ellenőrizte Hani Kjkoko. Budapest, 1968.; *Füsi—Mag.: Földr.* = Földrajz az általános iskolák 7. osztálya számára. Harmadik kiadás. Füsi Lajos és Magirus Gyuláné munkája. Budapest, 1967.; *Kav.: Hóorsz.* = Kavabata Jaszunari: Hóország. A fordítás a Carl Hanser Verlag (München, 1957.) német nyelvű kiadása alapján történt. Fordította Jólesz László. A fordítást átnézte Gergely Ágnes. Budapest, 1969.; *Kert.: Vend.* = Kertész Magda: Vendég voltam Japánban. Útikalendok 85. sz. Budapest, 1969.; *Mod. elb.* = Modern japán elbeszélők. Fordította Sz. Holti Mária. Válogatta, a szöveget ellenőrizte és az életrajzi jegyzeteket írta Hani Kjkoko. Budapest, 1967.; *Urasima* = Urasima Taró, a szegény halász. Japán népmesék. Válogatta Büky Béla. Fordította Balogh Barna és Büky Béla. Az utószót írta Ortutay Gyula. A japán szavak átírását ellenőrizte Hani Kjkoko. Budapest, 1965.

7.), *Nagoja* (Kav.: Hóorsz. 148; EH. 69. júl. 26.; MN. 70. aug. 20.); *Kjóto* (Urasima 61), *Kjóto* (Mod. elb. 64, 89), *Kióto* (Feh.—Nem.: Gésák 35, 87; MN. 69. ápr. 26.), *Kioto* (MN. 70. dec. 25.), *Kyoto* (EH. 69. ápr. 22.; Ákos—Tóth: Földr. 89); *Nagasaki* (Feh.—Nem.: Gésák 136; Füsi—Mag.: Földr. 47; MN. 69. ápr. 18.), *Nagaszaki* (Nsz. 69. febr. 1.; Ákos—Tóth: Földr. 88); *Hiroshima* (MN. 69. okt. 31.; Füsi—Mag.: Földr. 47), *Hiroshima* (Nsz. 69. febr. 1.); — „a tokiói *Asakusa* negyedben” (OV. 71. febr. 22.), *Aszakusza* (Kert.: Vend. 182); *Marunouchi*-negyed (Feh.—Nem.: Gésák 34), *Marunoucsi* (MN. 70. dec. 13.); „a *Shibuja* környékén” (Kert.: Vend. 170), *Sibuja* (MN. 70. dec. 13.); — „Az *Ashahi* című . . . hetilapban”, *Ashahi Shinbun*, *Asahi* (MN. 69. máj. 7., okt. 3., 6.), *Asahi Shim-bun*, *Aszahi Simbum*, *Aszahi*, *Aszahi Simbum* (MN. 70. okt. 11., nov. 15., 71. jan. 4., 17., nov. 7.); — *Tokugawa* shogun (Feh.—Nem.: Gésák 137), *Tokugava* (Mod. elb. 433); „a *Meiji*-restauráció” (Feh.—Nem.: Gésák 231), „a *Meidzsi*-korszakból” (Kav.: Hóorsz. 149), „a *Mejdzsi*-korszak” (MN. 71. jan. 1.); *Eisaku Szato*, *Eiszaku Szato* (MN. 69. nov. 18., ápr. 27.), *Sato* miniszterelnök, *Sato* (MN. 69. febr. 27., dec. 10), *Szato* (69. dec. 3.); *Kenzo Konóval*, *Kono Kendzo* (MN. 71. okt. 14., 72. jan. 12.); *Abe Kóbó*, *Abe Kobó* (MN. 69. nov. 30., 71. jan. 21.), *Abe Kobo* (FSZM. 71. jan. 23.); *Akira Kurosawa* (EH. 69. febr. 1.), *Akiro Kurosava* (FSZM. 69. máj. 3.), *Akira Kuroshawa* (Tük. 69. máj. 26.), *Kuroshavák* után (FSZM. 70. ápr. 25.); „*Matsushita* Villamossági Társaság” (Feh.—Nem.: Gésák 100), *Matsusita* (Mo. 70. márc. 29); „a *Mitsubishi*-cég” (RT. 69. júl. 7—13.), „a *Micubisi* Electric” (MN. 70. júl. 4.); — *sintoista* (Urasima 247), *sintóista* (Feh.—Nem.: Gésák 210), *shinto*-kultusz (Kert.: Vend. 168); „A *noh*-drámák”, „A *noh*-játékot” (Feh.—Nem.: Gésák 214), „A *no*-színházak” (Kav.: Hóorsz. 148), *no* (MN. 69. márc. 20.); *shogun* (Feh.—Nem.: Gésák 34), *sógun* (Mod. elb. 53); *dajmjó* (Urasima 68), *daímjó* (Mod. elb. 44), *daymó* (Kert.: Vend. 207); *yen* (Feh.—Nem.: Gésák 100), *jen* (MN. 70. márc. 30., okt. 8.); „*sakét* . . . tesznek élénk” (Kert.: Vend. 228), „hoztak . . . *sakét*”, *szakét* (Feh.—Nem.: Gésák 69, 10); *kamikaze* (uo. 55), *kamikázé* (Mod. elb. 251; Vifj. 70. jan. 1.). Szaporít-hatnók e példákat, különösen pedig előfordulásuk helyeit sorolhatnók hosszabban. Egy-nél több lelőhelyet azonban csak akkor adtam meg, ha az illető írásváltozat ritkább, és ezért jobb dokumentálást kíván, vagy pedig akkor, ha érdemesnek látszott érzékeltetni a japán szó magyarországi írásváltozatait tartalmazó szövegek műfaji többféleségét.

Inkább kevesebbszer, mint többször találkozunk következetes írásmóddal. Ezen belül talán gyakoribb a Hepburn-féle átírás megőrzése, illetőleg legalábbis az erre való törekvés: *Tsuneaki Ueda*, *Kimio Fujita*, *Juro Kobayashi*, *Keisaburo Yamashita*, *Terumi Muramatsu*, *Keiji Takei*: személyek felsorolása az arról szóló hírben, hogy a nagykövet átadja megbízólevelét; itt a családnévek is mind a második helyre kerültek (MN. 70. márc. 4.); *Nakayama*, *Kenmotsu*, *Tsukuhara*, *Hayata*: tornászok neve (MN. 70. okt. 28.); *Honshu*, *Kyushu* (MN. 71. jan. 7.); *Kaneto Shindo*, *Kinji Fukasaku*: filmrendezők neve, *Masakazu Tamura*, *Akihito Maruyama*: filmszínészek neve, s ugyanitt megfelelőképpen: *Osakában* (Fv. 70. márc.); stb. Az Új Magyar Lexikon is a Hepburn-féle átírást alkalmazza Japánról szóló hosszú cikkében (III, 481—90), csak a „Történet” című szakaszban fordul elő a *Fudzsiwara* család neve így, magyaros írásmóddal (483). — Az ugyancsak több év-tizedes hagyományú magyaros írásmód több-kevesebb sikerrel való alkalmazásának néhány példája: „*Kenzo Macumura* . . . vezető”, „*Fuzsijama* kormánypárti képviselő” (MN. 70. márc. 26.); *Szato*, *Oszaka* (MN. 70. ápr. 15.); „*Masuhara* hadügyminiszter”, „*Nisimura Naomit* állították . . . a . . . hivatal élére”, „*Ueda Jaszuhiro*, a légierők vezérkari főnöke” (MN. 71. aug. 3.); „*Nakajamával* holtversenyben”, „lólengésben *Kacamaszu* nyert”, „a japán *Macuhisza*” (MN. 71. dec. 4.); stb. Következtesen a magyaros írásmódra törekednek a japán szépirodalmi művek magyar fordításai, melyekből e közleményben idézek.

A kétféle írásmód használata eleve zavart kelt, mégis az utóbb példázott esetekben legalább a gyakorlottabb, a nyelvileg valamelyest iskolázott olvasó el tud igazodni e

nevek (megközelítőleg helyes) kiejtése dolgában, mivel az egyazon helyen előforduló névalakok kölcsönösen megvilágíthatják egymást, például a *Kacamaszu* (l. előbb) írásmód — a *k* mellett használt *c*-jével, valamint az *sz*-szel — azt sugallja, hogy a vele együtt szereplő *Nakajama* nevet is magyarosan olvassuk, ne pedig így: „*Nakadzsama*”. Roszszabb a helyzet, ha ugyanabban az olvasmányban: könyvben, újságban, egyetlen cikkben, újsághírben, filmismertetésben, zenei kritikában (sőt — sajnos — iskolai tankönyvben!) keveredik a kétféle írásmód. Hacsak nem csupa ismert névről van szó, reménytelen az olvasó helyzete. Az egyik módon írt ismert név pedig hamis fényt vet a másik módon írott ismeretlenre. Ha *Ósaka* (*Ószaka*, illetőleg — legyen! *Oszaka*) neve nem volna közönségesen ismert, *š*-sel olvasnók az ilyen környezetben: „a *Tokió*—*Kiotó*—*Osaka* szuperexpressz” (Feh.—Nem.: Gésák 87), „látogatást tett *Szato* miniszterelnöknél... pénteken utazik *Osakába*” (MN. 70. ápr. 19.), „*Osakában*... az *Itotiu* (!) *Szedzi*... cég” (MN. 70. nov. 10.). Vagy ha már *Oszaka* alakban olvastuk a majdnem három és fél millió lakosú város nevét (Mo. 70. márc. 22.), akkor az ugyanott szereplő *Meiji* császár nevét is hajlandók leszünk magyarosan *j*-vel olvasni. Vagy hogyan olvasandó ez: „a *Shibuja* környékén laknak?” (Kert.: Vend. 170.) *Sibudzsa*? Az *Sh* ezt sejtetné, mégis (magyarosan:) *Sibuja* vagy (Hepburn szerint:) *Shibuya* volna a töretlen módon írott alak. További példák: *Ohira Maszajosi*, *Toshio Urabe*: *sz*, *j*, *s*, de *sh* (MN. 69. okt. 23.); *Nobuo Okucsi*, *Shizuo Ozava*: *cs*, *v*, de *Sh* (EH. 70. márc. 14.); a „*Nissan* gyár elnöke”, *Kavamata Katcui*: *ss* (= *ssz*), de *v*, *c*; az utóbbinál a Hepburn-féle *ts* és a magyaros *c* keveredett egybe (MN. 70. dec. 20.); *Tokió*, *Mejdzsi*-korszak, de: *Okinawa*, *Yasukuni* templom: az utóbbiakban a *w* *v*-nek, az *Y* *j*-nek, az *s* *sz*-nek olvasandó (MN. 71. jan. 1.); *Shigeo Nagano*, de: *Szato* (MN. 71. dec. 15.); a főváros neve és a hírügynökség neve szokásos formulává kapcsolódik napi hírek előrebocsátott jelzéseiként így: „(*Tokió*, *Kyodo*)” (pl. MN. 71. márc. 17.), itt a *Tokió* mellé — u g y a n o l y a n hibás írással — *Kiodó* kívánkoznék, egyébként *Kjódó* (*Kyödō*) lenne a fésültebb alak; stb. Iskolai földrajzkönyvekben fordul elő: *Fuji* a hegy írott neve (Füsi—Mag.: Földr. 42), ennek megfelelően: *Nagasaki* (47), de ugyanazon a lapon: *Hirosima*; jó, hogy ismert városnevekről lévén szó, a tanár eligazíthatja diákjait, hogyan olvassák az *s* betűt emitt és amott; továbbá: *Nagaszaki*, de: *Osaka* (Ákos—Tóth: Földr. 88, 94), a térképmellékleten meg már *Nagasaki* és *Osaka* a *Hirosima* mellett (uo. 89); stb.

Különösen zavaró — s magyar viszonylatban sajátlagosan jelentkező — körülmény a családnév és az utónév közlésének sorrendi bizonytalansága. A japán nyelvben a családnév után következik az egyedi személynév, a „keresztnev” (hadd nevezzem hagyományosan így, mert az „utónév” nem illik most fogalmazásomba), — akárcsak a magyarban. Ez nálunk okot ad arra, hogy japán személyek nevének írásában a japán, egyszersmind magyar sorrendet alkalmazzák, vagyis hogy a többnyire közvetlenül nem japán hírforrásokból keresztnev + családnév alakban átvett névkapcsolat tagjainak sorrendjét megcseréljék. Néha meg is cserélik, néha nem. Ha ehhez még hozzászámítjuk, hogy az újságok többnyire dőlt betűvel igyekeznek kiemelni a családnévet, de fele-harmada esetben tévednek annak megítélésében, melyik a családnév, akkor láthatjuk, mekkora a káosz ezen a téren. Most, hogy ezt bemutatom néhány példán, megőrzöm az idézett helyeken alkalmazott szedésmódot, tehát az álló vagy dőlt szedés része az idézetnek. (Közben az is megfigyelhető, hogy magyaros és nem magyaros írásmód, valamint magyar és idegen névsorrend hogyan kombinálnának, variálnának.) Lássuk: „*Aicsi Kúcsi* külügyminiszterrel”, „*Aicsi Kúcsi*” (MN. 69. ápr. 20., júl. 6., szept. 5., 70. jan. 27., ápr. 4., szept. 24. stb.), „*Aicsi Kiicsi*” (MN. 69. okt. 28., 70. febr. 15., 71. júl. 6., okt. 21. stb.), „*Kiicsi Aicsi*” (MN. 69. ápr. 27., szept. 10., dec. 10., 70. okt. 3., 71. okt. 20. stb.), „*Kúcsi Aicsi*” (MN. 69. máj. 1.); óvatosabb megoldások: „*Aicsi Kúcsi* külügyminiszter” (MN. 70. jan. 15.); „*Kúcsi Aicsi* japán külügyminiszter” (MN. 70.

ápr. 1.); — ezen adatokból ugyan ki állapítja meg, mi is a volt külügyminiszter családi neve (*Aicsi*). „*Narita Tomomi*, a Japán Szocialista Párt elnöke” (MN. 70. jún. 24.), „elnökké választotta . . . *Narita Tomomit*” (MN. 70. dec. 4.): a családnév *Narita*. „*Abe Kóbó*” író regényéből készült a film (Tük. 70. dec. 29.), *Abe* a ki nem emelt családnév, de ugyanott: „Rendezte: Hiroshi Teshigara. Főszereplők: Koko Kishida és Eiji Okada”: itt a családnevek már hátra kerültek. „*Takedo* [!] *Fukada* [!] japán pénzügyminiszter” (MN. 71. márc. 7.), „*Fukuda Takeo*” (MN. 71. júl. 6.), „*Fukuda Takeo*” (MN. 71. júl. 8., aug. 21.), „*Takeo Fukuda*” (MN. 71. júl. 13): itt azért inkább a *Fukuda* névre tippelne mint családnévre az olvasó (el is találta). A következőnél ismét reménytelen a találgatás: „találkoztak . . . *Kenzo Konóval*” (MN. 71. okt. 14.), „*Kendzo Kono*, a japán felsőház elnöke” (EH. 72. jan. 11.), „*Kono Kendzo*” (MN. 72. jan. 12.), „*Kono Kendzo*” (MN. 72. jan. 21.); a családnév *Kōno* (*Kóno*). Részt vett a Liszt–Bartók-versenyen „*Reiko Matsuzaki*” zongoraművésznő” (MN. 71. szept. 24), e néven szerepel abból az alkalomból is, hogy az első díjat kapta (MN. 71. szept. 30.), a kritikában azonban már „*Matzuzaki Reiko*” (*tz*-vel), illetőleg (mivel most már jobbnak látszott nem bolygatni dólt szedéssel a dolgot) „*Reiko Matzuzaki*” (mindkét forma: MN. 71. okt. 20.). Továbbá: „*Toshio Kimura*, a miniszterelnökség kabinet irodájának helyettes vezetője” (MN. 70. okt. 11.), „*Kimura Tosio* ügyvezető külügyminiszter (MN. 71. júl. 29.), a családnév mégis *Kimura*; s „*Takeiri Josikacu*, a Komeito Párt elnöke” (MN. 71. júl. 20.) nevében is a *Takeiri*-t illette volna meg a dólt szedés. Sorolhatnók tovább e példákat; nem érdemes. — Egyet még megemlítek a sorrendi probléma érintése kapcsán, félig-meddig ide tartozó esetet. A nagyjából ’úr’, ’asszony’ és ’kisasszony’ jelentésű, tiszteletet kifejező japán *-szan* szó képzőszerűen, illetőleg összetételi utótagszerűen kapcsolódik akár a család-, akár a keresztnévhez, mögéjük kerül — miként magyar egyenértékei is —; a szűkebb értelemben vett nyelvszerkezet ténye ez. Így a *-szan* sorrendi helyzete még csak megfontolás tárgya sem lehet japán személynevek idegen nyelvi szövegbe való átültetésekor, semmiképpen sem lehet a név elé helyezni az angol *Mr.*, *Mrs.*, *Miss*, a francia *Monsieur*, *Mme*, *Mlle* stb. mintájára. Mégis előfordul ez, ráadásul útleírásban, ahol — nagy fokú tájékozatlanság benyomását vagy látszatát keltve — már-már sértő a megjelenített személyekre, népre nézve: „*San Morikawa* . . . lépett a cég szolgálatába”, „*Michiko Shoda* kisasszony . . . édesapja, *San Shoda*”, „*San Higemochi* olyan böcs, olyan emelkedett szellemű embernek látszik” stb. (Kert.: Vend. 136, 165, 184). Arról nem szólva, hogy az olvasónak esetleg még spanyol szentek is eszébe juthatnak, olyan ez, mint ha egy Magyarországról szóló, angol nyelvű útleírásban efféle olvasnánk: „*Ur Kovach* and his wife, *Ason Kovach*”, sőt (nem annyira jelentési, mint inkább szerkezeti szempontból): „*Neh Kovach*”, — jelölve annak, hogy íme, a szerző belekóstolt kissé a fölkeresett nép nyelvébe is.

4. Látható, hogy a japán tulajdonneveknek és szavaknak a magyarban való írása megérett a rendezésre; forgalmuk csak növekedhetik a jövőben. Dönteni kellene a kétféle írásmód valamelyike mellett.¹ Mindkettő védhető, mérlegelésük szükséges.

A Hepburn-féle átírás mellett a következő érvek szólnak. 1. Maguk a japánok ezt használják külföldön (nálunk is): névjegyeken, hivatalos okmányokon, az illető országnak szánt sajtótermékekben stb., ezért bizonyos — hagyományon, szokáson alapuló — nemzetközi érvénye van, noha nemcsak nálunk, hanem más országokban is jelentkeznek kísérletei annak, hogy a saját helyesírás szerint való írásmódot alkalmazzák. 2. A magyar közönség különböző műveltségi szintű rétegei éppen annyira jól vagy kevésbé jól olvassák ebben az átírásban a japán név- és szóalakokat, mint az angolokat;

¹ „Gésák, pagodák, titkok” című, színes útirajzuk utószavát a szerzők, Fehér Klára és Nemes László az írásmód kérdésének és kérdésességének szentelik. Közben a „Tiszteletre méltó Nagytudományú Akadémia” bőven — a méltányosnál bővebben — megkapja a „magáét”.

pozitív eltérés ettől csupán az, hogy nincsenek hagyományos, kivételes ejtésmódok, mint az angol helyesírásban, negatív eltérés pedig az, hogy a japán magánhangzó-idő-tartamok elsikkadnak (mert az átírásban eredetileg megkívánt hosszúságjelek elmaradoznak). 3. Nincs gond. A magyar helyesírás szerint való írás szabályainak esetenként való alkalmazása megannyiszor bizonyos gondot okozna az érintett intézményeknek, személyeknek, sőt több helyen megkívánná japánul tudó vagy legalább a japán kiejtésben, japán kézikönyvek használatában némiképpen jártas személyek közreműködését, hiszen a helyzet majdnem olyan, mint a kínai szavak és tulajdonnevek átírásában: az „írásjegyeket . . . nem lehet írásunkra átbetűzni, hanem csakis azt írhatjuk le, amit . . . kiejtenek” (AkH. 1969. 309.). Igaz, másodlagos megoldás lehetne a Hepburn-féle átírásban kapott alakoknak a mi írásunkra való átbetűzése, de ez önmagában nem hozná meg azt a teljes eredményt, amelyet a magyaros írásmódtól elvárnánk: a japán kiejtés minél jobb megközelítését, különösen a magánhangzó-időtartamok megjelölését.

A magyaros írásmód alkalmazását nem kevésbé nyomós érvek támogatják: 1. A Magyar Helyesírás Szabályai 290. szakasza ezt az utasítást adja: „Ha a nem latin betűs írású nyelvek szavait és tulajdonneveit írásban kell használnunk, latin betűkkel írjuk át őket”. Ezzel voltaképpen el is dőlt a kérdés — legalábbis elméletileg; de még nincs meg a megvalósulás alapja: a részletek kidolgozása. E szabály alól kibúvót keresni lehetne ugyan, betűivel nem, szellemével mégis ellenkezve; hivatkozni lehetne nemcsak a Hepburn-féle, hanem a japánok alkotta latin betűs átírásra is, de ez utóbbit alkalmazni aligha volna mód. 2. A magyaros írásmódnak nemcsak a spontán gyakorlatban van múltja és jelene, hanem szabályozott, illetőleg irányított helyesírásunkban is ez a tendencia mutatkozik néhány kezdeményben: *Hirosima*, *Jokohama*, *Nagaszaki*, *Fudzsiyama* (bár *Fuji* is) olvasható a Helyesírási Tanácsadó Szótárban. 3. Azok, akiket foglalkoztat ez a kérdés, talán inkább a magyar helyesírás szerint való írást igénylik, másképp szólva egy szerényebb körű közönség-igényről is lehet beszélni (vö. erre: R. L. G.: *Tsuyoshi Tsutsumi*: Nyr. 92: 130). 4. A magyar ábécé eléggé kényelmesen alkalmazható japán szavak fonetikus írására, a betűk magyar hangértéke nem sok esetben esik messze és nem túl messze a jelölendő japán hangtól, nem sok esetben kellene erőszakolt kapcsolatot teremteni magyar betű és japán hang között. Így a magyar helyesíráson alapuló latin betűs átírás révén a japán nevek, szavak sikeresebben hatolnának — a magyar szemek keresztül — a tudatba. Ami a tömegkommunikáció szempontjából kínai—magyar viszonylatban az egyetlen lehetőség, illetve ami legalábbis most már egyetlen megoldássá vált, az itt is könnyítmény, kényelem.

5. Tudom, nem volnék illetékes hozzászóló egy esetleges döntés meghozatalában; még csak arra sem érzem magam hivatottnak, hogy itt, most állást foglaljak. Arra az esetre gondolva, hogy az Akadémia valaha is foglalkoznék a kérdéssel, és esetleg a magyaros írásmód mellett döntene, előadom az ezen átírás célszerű lehetőségeire, valamint problematikus pontjaira vonatkozó észrevételeimet. Figyelman kívül hagyva mind a magyar, mind a japán nyelvjárási eltéréseket, sőt az enyhén nyelvjárásias elszíneződéseket, továbbá a japán köznyelv hangjainak számbavételekor is figyelman kívül hagyva a képzés helyének, módjának stb. árnyalt finomságait, a japán hangok és a magyar betűk alábbi párba állítása látszik természetesnek, célszerűnek vagy elképzelhetőnek.

R ö v i d m a g á n h a n g z ó k: a japán illabialis *a* a más nyelvi szavak írásában is érvényesülő szokásnak megfelelően *a* betűvel, a japán középzártságú, a magyar *ë*-nél valamivel nyíltabb, de nem nyílt *e* hang *e* betűvel, a japán *i* hang *i* betűvel, a japán *o* hang *o* betűvel jelölhető. A japán *u* ~ *ü* hang nem mindig egészen felső nyelvállású, velarisba hajlóan medialis, illabialis, de nem intenzív ajakréssel, hanem ernyedt ajakkal képzett (néha mégis igen enyhén labialis) magánhangzó, *s u* betűvel írható. E japán hang akusztikai benyomása a magyar magánhangzók közül az *u*-éhoz áll legközelebb,

néha kissé az *ü*-éhez közelítve; *ü* betűvel való írását (pl. *Niki Dzümpei*: Abe: Hom. 225) azonban semmi sem indokolja. Fonetikailag éppoly kevésbé (vagy még kevésbé) *ü*, mint *u*, s a bonyolultabb *ü* jel csak zavaró akkor, amikor rendszerbelileg nem az *i*-n és *s* az *u*-n túl egy harmadik, hanem csak az *i*-n túli második felső nyelvéllású hangról van szó. — A rövid magánhangzóról szólva még meg kell említeni, hogy az *i* és az *u* ~ *u* nyílt szótagban, a zöngétlen *p*, *t*, *k*, *s*, *h* mássalhangzóktól közrefogott helyzetben vagy mondat, szólam végén gyakran redukálódik, sőt kiesik: *kitsune* ~ *kitsne* ~ *kitsne* 'róka', *desu* ~ *des* 'van', *arimašita* ~ *arimašta* 'volt' stb. Ennek az ingadozásnak a hangjelölésben akkor sem lehet helye, ha az *i*-t, *u*-t vesztett alakok gyakoribbak is éppen pl. a tokiói köznyelvben, mivel a teljes alakok sohasem hibáztathatók (legföljebb — egyes esetekben — konzervatívizmusnak hatnak), viszont a kiesés számításba vétele a legnagyobb zürzavarhoz vezetne. Tehát sem *Yokoska*, sem *Yokos'ka*, hanem csakis *Yokosuka* (város neve) lenne az ebből a szempontból helyesen írott alak. — A rövid magánhangzók jelölése illetéknéppen nem különböznék a Hepburn-féle átírástól.

A japán *h o s s z ú m a g á n h a n g z ó k* minőségileg alig eltérő párjai a rövideknek, tehát a magyar *á, é, í, ó, ú* betűkkel jól jelölhetők. (A hosszú *ā* ritkán fordul elő.) A japán magánhangzó-kvantitás fonológiailag éppúgy funkcionál, mint a magyar; vö. pl.: *to* 'ajtó', *tō* '10'; *nisan* 'két-három, néhány', *nisan* 'bátya'; *i* 'gyomor', *ī* 'szép'; *tori* 'madár', *tōri* 'út, utca'; *tsuki* 'hold', *tsūki* 'szellőzőlyuk'; stb. A rövidség és a hosszúság mennyiségi aránya pedig inkább a finn, mint a magyar viszonylathoz hasonlít: a hosszú magánhangzó időtartama legalábbis jó kétszerese a rövidének. Fonetikus átírásról lévén szó, ez önmagában is ok a mennyiség jelölésére, ami nálunk nyomdatechnikai nehézségekkel sem járna. Tehát: *Hokkaidó*, *Honsú*, *Ószaka*, *Kóbe*, *Nigata* stb.

A *k e t t ő s h a n g z ó k* közül az *i*-sek jelölése problematikus: *ai, ei, oi, ui* vagy *aj, ej, oj, uj* legyen-e az írott forma. A japán szóalakokban gyakori a külön szótagot alkotó vagy teoretikusan külön szótagnak tekintendő magánhangzók hiátusos találkozása (vö. m. *fiáié*), például: *ie* 'ház', *ai* 'szeretet, szerelem', *ao* 'kék szín', *aoi* 'kék'. Mivel a kana-szótagjelek a diftongusok alkotóelemeit is külön-külön szótagok gyanánt jelölik, ezért a japán szótagírás ismerete nem segít annak eldöntésében, mi tekintendő önálló magánhangzók hiátusos találkozásának, vagyis külön szótagoknak, mi diftongusnak, vagyis egy szótagnak. A korántsem egyértelműen észlelhető és elemezhető fonetikai tényeken túl hagyomány, etimologizálás, tudós etikett stb. dönthetik el esetenként a kérdést, — ha egyáltalán eldöntik. Japánban ez — az írásrendszer folytán — nem gyakorlati kérdés, csak a nyelvészeket érdekli. Ezért a magyar átírásban eleve le kell mondani a két típus megkülönböztetéséről. A kritikus helyzetekben (tehát magánhangzó után, de nem intervokalikusan) mindig *i*-t tanácsos írni, nem *j*-t; ebbe az írásmódba mindkét típus jelölése „befelé”, kevésbé torzíthatja el a valóságot. Magyar példán is érzékeltethető: az **aitó*, **bainok*, **paizs*, **paizán*, **fei* stb. írott alakok valamivel kevésbé volnának bántók, zavarók, mint ezek: **fajtól*, sőt **fjajtól*, **budaj*, **idejg* (fiától, budai, ideig) stb.; ez utóbbiak mindenképpen rossz tükrei a szótagolásnak és a kiejtésnek, az előbbieket nem e l e v e okvetlenül. Tehát: nem *Mejdzsi*, hanem *Meidzsi*. (A diftongus-problémát l.: GÜNTHER WENCK, *Japanische Phonetik*. Wiesbaden, 1954. I, 34—46.)

A *r ö v i d m á s s a l h a n g z ó k* közül a jap. *p, b, t, d, k, g, j, m, n* képzése részint azonos a megfelelő magyar hangokéval, részint annyira közel áll hozzájuk, hogy az imént használt betűkkel való leírásuk nem vitatható. (Hepburn szerint is így, kivéve: *j* hang = *y* betű.) Figyelmen kívül lehet hagyni, hogy a *g* csak szólam, szólamot alkotó szócsoport elején hangzik *g*-nek, egyébként inkább *ŋ*; ugyanilyen engedmény lehet a fonológiai szempont javára annak elhanyagolása, hogy a szótagzáró *n* is *ŋ*-nek hangzik; különféle hasonulások is felléphetnek; stb. A többi mássalhangzó képzése már eltérőbb a megfelelőnek tekinthető magyar hangokétól, mégis az eredeti japán szavakban rendszerint

csak *u* (u) előtt fellépő, tág résű Φ zavartalanul jelölhető *f*-fel (Hepburn szerint is: *f*), az alveolaris-coronalis *s* hang *sz*-szel (Hepb.: *s*), a nyelvhat elülső részével az alveolaris-praealatalis területen képzett $\xi \sim \xi'$ hang *s*-sel (Hepb.: *sh*), a *ts* affrikáta *c*-vel (Hepb.: *ts*), a *tš* ($\sim tš'$) affrikáta *cs*-vel (Hepb.: *ch*), a retroflex módon cacuminalis, postalveolaris, egy rezdületű, enyhén spirantikus színezetű, akusztikailag az *l*-re is, *š*-re is emlékeztető *r*-féle hang *r*-rel (Hepb.: *r*), valamint az *i* előtt χ -nek hangzó *h* hang *h*-val (Hepb.: *h*). Vitatható azonban a jap. *dž* ($\sim dž'$) és *dž* ($\sim dž'$) affrikáták jelölése (Hepb.: *z* és *j*): a magyar átírásban *dz* és *dzs* vagy pedig *z* és *zs* legyen-e a jelük. Az utóbbi megoldás azért volna esetleg megengedhető, mert az illető japán affrikáták záreleme bizonyos fonetikai helyzetekben fellázul, és mert ezek a hangok egyéb *z*, *ž* hangokkal, ilyenek nem lévén, nem konfrontálódnak; egyáltalán gondolni meg azért kellene erre a megoldásra is, mert a magyar *dz* és *dzs* betűk magánhangzóközi helyzetben, hosszú hangot jelölnek. Másfelől ezek a szempontok el is hanyagolhatók. Vitatható továbbá a (rendszerint csak *a* előtt fellépő) jap. β jelölése (Hepb.: *w*): *v* vagy *w*? A *v* betű egyszerűbb; viszont a *w* betű is tagja a teljesebb magyar ábécének, s azt érzékeltethetné — ha ugyan ez fontos —, hogy nem egészen a magyar *v* hangról van szó. (Egyébként a jap. β sem fonológiailag, sem hangtörténetileg nem párja az Φ -nek; fonetikailag sem egészen az.) — Külön probléma a japán palatalizált zárhangok: *p'*, *b'*, *m'*, *n'*, *k'*, *g'*, valamint az *r'* jelölése (amikor nem *i* előtt lépnek fel). A Hepburn-féle *py*, *by*, *my* stb. jelölés mellett szólna, hogy így az *n'* hang a megfelelő magyar *ny* betűvel írható le, s az is, hogy ez a jelölésmód nem sugallana bizonyos helyzetekben hamis szótaghatárt annyira, mint a még szóba kerülhető *j*-s jelölés: *Kitakyúsú* (város neve) ebben az alakban legalább semmit vagy keveset mond a magyar olvasónak, de *Kitakjúsú* már határozottan *kitak-jú-sú* tagolást éreztet helytelenül. Ellene szól viszont a magyar ábécétől idegen jelkapcsolatok alkalmazása (kivéve az *ny* betűt), továbbá az, hogy az oroszból való átírásban a *j* már használatos ilyen esetekben.¹ Legrosszabbul a szerencsétlen *Tokió* járt ezzel a rögzítődésével, melyen már aligha lehet változtatni (vö. AkH. 1970. 278); ennél a *Tókjó* (sőt: tisztán akusztikai szempontból nézve még a *Tótyó* is) jobb lett volna. — A hosszú mássalhangzókat betűkettőzéssel (kétjegyű betűknél az első elem megkettőzésével) lehet jelölni a magyar helyesírási szokásnak (egyszersmind a Hepburn-féle átírásnak is) megfelelően.

Ha sor kerülne is a magyaros írásmód rendszeresítésére, akkor is néhány, „a közkeletű idegen szavak” (AkH. 1970., 265–6.) kategóriájába tartozó, a nyugati nyelvekből régebben hozzánk került japán szó immár kényszerűen megtartaná hagyományos formáját: *gésa*, *szamuráj*, *kimonó*, *mikádó*, argó *banzaj* 'lárma, felfordulás, hűhő' (a helyesebb alak *geisa*, *szamurai*, *kimono*, *mikado*, *bandzai* volna, nem tekintve most a meghonosodást jelző szóvégi hosszú ó-t). Több közszó van még, amelyeknek meghonosodott volta, közkeletűsége egyelőre kétséges; ezeket még meg lehetne menteni a rossz átírásban való elterjedéstől. Ilyenek (a tanácsolt formában): *daimjó* vagy *daimjó* 'herceg, feudális földesúr', *dzsúdó* (esetleg *zsúdó*) '(egy fajta) birkózás, cselgáncs; a birkózás művészete', *dzsúducu* (esetleg *zsúducu*) 'dzsúdó', *geta* 'facipő, faszandál' (nem: *géta*), *kamikadze* (esetleg *kamikaze*) tkp. 'isteni szél', de nálunk már csak 'életét önként feláldozó japán repülő a második világháborúban' (nem: *kamikazé*), *kendó* '(egy fajta) vívás, a vívás művészete', *nó* 'zenés, táncos dráma', *oiran* 'kurtizán, hetéra', *samiszen* 'három húrú pengető hangszer' (nem: *samizen*), *sintó* 'shintoizmus', *sógun* 'tábornok, hadvezér; »shogun«, *szajónara* 'vizontlátásra!' (nem: *szajonára*), *szake* '(egy fajta) szeszestal' (nem: *szaké*). — Eddig is megfelelő alakban rögzítődött a *harakiri*, az *ikebana* 'a

¹ A *j*-s jelölésmód esetén kötőjellel kellene írni az *n* végű előtagú és *j* kezdetű utótagú összetételeket, pl. *szan-jó* 'arab számjegy', a kiejtés ugyanis *sanjō*, nem „*sanjō*”.

virágrendezés művészete', a *kabuki* 'egy fajta (régében csak férfiakról előadott) dráma' és az *obi* 'öv'.

Főképpen a helyes magánhangzó-kvantitások jelzése céljából soroljuk fel a legfontosabb japán földrajzi neveket az esetleg érvényre jutó magyaros írásmódnak itt javasolt formájában. (A javaslat kidolgozatlanságának megfelelően a *v* most szimbolikusan képviseli a majd kiválasztandó *v*-t vagy *w*-t, a *dz* a *dz*-t vagy *z*-t, a *dzs* a *dzs*-t vagy *zs*-t, valamint a palatalisatiót jelölő *j* a *j*-t vagy *y*-t.) A nagyobb szigetek neve: *Hokkaidó*, *Honsú*, *Sikoku*, *Kjúszú*, *Okinava*. Tengerszorosok neve: *Cusima* (sziget is), *Cuguru*. A híres hegy neve: *Fudzsi* (esetleg *Fuzsi*), *Fudzsijama* (*jama* 'hegy', de nem: *jama*). Városnevek: *Akita*, *Aomori*, *Csiba*, *Fukui*, *Fukuoka*, *Fukusima*, *Gifu*, *Hakodate*, *Hakone*, *Hamamacu*, *Himedzsi*, *Hirosima*, *Jamagata*, *Jokohama*, *Jokoszuka*, *Kanadzava*, *Kagosima*, *Kavaszaki*, *Kitakjúszú*, *Kóbe*, *Kócsi*, *Kófu*, *Kumamoto*, *Kure*, *Kjóto*, *Macue*, *Maebasi*, *Mijadzaki*, *Mito*, *Morioka*, *Nagano*, *Nagaszaki*, *Nagoja*, *Naha*, *Nara*, *Nigata*, *Nikkó*, *Ócu*, *Óta*, *Okajama*, *Ómuta*, *Ószaka*, *Sidzuoka*, *Simonoszeki*, *Szaga*, *Szakai*, *Szapporo*, *Szaszebo*, *Szendai*, *Takamacu*, *Tojama*, *Tojohasi*, *Tokusima*, *Tottori*, *Ucunomija*, *Urava*, *Vakajama*.

6. Rendezésre vár a családnév és az egyéni név írásának sorrendje is. A döntés elkülöníthető attól a döntéstől, amely az írásmódot (az átírást) szabályozná, noha egyrészt a Hepburn-féle átírás és a külföldi névsorrend, másrészt a magyaros írásmód és a magyar–japán névsorrend természetesen vonzzák egymást pszichológiailag. A kínai tulajdonnevek írásának erre vonatkozó szabálya a családnévet tételi előre a kínai szokásnak megfelelően (AkH. 1969. 310.); ez irányadó lehet a japán személynévkapcsolatok dolgában is. Mégis megfontolandó, hogy a kínai nevek eredeti sorrendjét nemcsak mi vesszük át, hanem — talán a névelemek szorosabbnak érzett kapcsolata miatt — minden más ország is, ezzel szemben a japán nevek eredeti sorrendje mindenütt felcserélődik, maguk a japánok cserélik meg alkalmazkodásképpen (miként a magyarok is a magukét, ha külföldön vagy külföldiek előtt használják nevüket).

*

Tartozom megemlíteni, hogy Iwaki Hadzsimu úr szíves segítőkészsége, tanácsadása megkönnyítette a japán kiejtés területén és más japán nyelvi kérdésekben való tájékozódásomat.

KUBÍNYI LÁSZLÓ

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

XVI. századi magyar nyelvű céhiratok

I. A kolozsvári magyar mészárosok rendtartása

1583.

1583. Az Colosuary Magiar Meszarosoknak awagy Hentelelereknek rend tartasok, es arrol ualo Articulusok mellicet az varos peczietit alat kiuannak ki Jratni, eoreókkeosb es erősb megh maradasertt.

1. Elseoben, miuelhogy az Jsteni tiztelet az ollian emberek keözözt virágzik, a' kik egymast szeretik es beöcziullik, tiztelik. Annakokaert az Jstennek aldasat keuanuan reank az egymas zereto uoltunkert: vegeztuk, hogy valamellink az masikat szidalommal es tizteletlen szoual illeti, a meniszer czielekezi, annyzor buntessek minden engedelem nélkül egy forintal: Es ha az gialazathoz kepest, fellieb ualo buntetest erdemel az Ceh lassa meg, es ott igazodgiek el elseöbe ha igazodhatik:

Ha penig az Ceh eleött el nem igazodhatik, vgy erezzek Biro Vram eleybe teóruenirt: De elseöben három forintigh ualo dologert, eggik az mesikat Biro Vram eleybe ne

Jnthese, hanem az Ceh eleiben: Mert ha három forintig ualo dologert iegienesen Biro Vramat keresi meg elseöben, es az Vegesest által hagia, Az Birsaga Eötuen penz legien.

II. Miuelhogi az Jsteni tizteletet nezi es az eö parancziolattianak megh tartasat illeti, hogy minden ember teökellertes Jambor eleteben hordozza magat. Vegeztuk, hogy akar Mester legien akar legeni akar tanulo Jnas legien valaki az eö Vra hazat', uagy meg kissebitene, uagy affele vgiekezetben talaltatnek, Mingiarast az Ceh Mester az Cehet egibe giwyczie, Es az varos buntetesse köullis, az Ceh azzal buntesse hogy uagy Neös uagy Neotelen a' Cehbol ki rekeztessek az Jambor Cehbeli tarsasagban reszes ne legien, hanem telliességgel idegen legien:

Azonkeppen ha ez varoson lopast, gilkossagot, uagy egiebb szaruas bünt ezielekednek, ha az vetek rea bizonittatik, es Nap feni eleöt leze(n) vgian azon buntetese, es az Cehbol szamkiuetese legien Hogy az giulekezet az Istennek tiztessegere az Jambor eletben es tiztasagban megh maradhasson:

3. Valamely Jambor giermeke my keozinkben akar az Meszarlasnak megh tanulasanak okaerttt be allani, tehat három forint (!) le teuen alhasson be, es szabad legien mellyk Mesternel akaria megh tanulni Az aprod eztendeöt három eztendeigh visellie: Azutan penig minde(n) eztendeon egy egy ruhaual tartozzek zaz penzessel:

Mikoron penig három eztendeö mulua az eö aprod eztendeiet ky teöltuen legeniul akarna szolgálni, Eö maga gazdat es Mestert maganak ne valazthasson, hanem az wdeösb mesternek tartozzek az Ceh adni, ha annak nem lenne szukséges, az utanna ualo wdeosb Mesternek adgiak Es mind ezenkeppen rend zere(n)t az wdeosbseghez kepest osszak.

4. Mikoron ualamily Jdegen Meszaros mester akarna keozinkben Jeöni, Addig keozinkben be ne alhasson, hanem miert hogy cziak keszen akar keözinkben szallani, tartozzek az Cehben adni 12 forintott:

Azonkeppen ha mely keöztunk tanult legennys Mesterre akarna lenni, es megh akarna keoztunk ez varoson telepedni, addig Mester ne lehessen az migh az Cehnek Nioloz forintott le nem tezen: Ha penigh keoztunk ualo Mester fia, tehat Eott forintal alhasson be az Mestersegeben: De mindeneknek eleötte mind az masünnet Jeöt Mester, s mind penig az keoztunk tanult es Mesterre leyendeö legeni tartozek Jambor nemzetsegerul es iamborul ualo eleterul, hazaiarol leuelbely megh hihendeö bizonsagot hozni, hogy mindenkeppen az my giulekezetunk tiztasagban elhessen.

5. Valamikor nemellyket keözzullunk az Vr Jste(n) ez vilagbul el hyia Mind(en) tartozzek eötet iamborul el keserni az Koporsohoz es el temetni tiztesseggel: Ha ky penig keozzullunk ott nem lenne, es az Ceh tablaia hon erte uolna, uagy e(o) magat uagy feleseget huzon eöt penzel birsagoltassek, ha elegendö okkal magat nem menthety.

6. Ha ualamilykunk az piaczon barmot venne, es az arrat ualami keppen megh nem adhatna, Az masikunk ne allion aruiaban bozzusagbol, hanem inkab kegiessegre uigie magat es tartozzek neki anny penzt adni keolcziön. Mert ha uagion penze, es nem ad, az marattsaga Egy forint: De az is ugy adgia neki oda az penzt, hogy mihelt azt az barmot a' veueo fel meg uagia tartozzek mingiarast ugian azon tablan meg fizetni, Mert ha meg nem fizetne annakis az marattsaga egy forint: Touabba ualamy azon az Eökreon Jeöne nieresegul, egy arant oztozzanak uele, hogy az Joertt io legien.

Ha penig nemellykunk itt ez varosy hatarban nemynemw Eökreon arulna, Es az masikunk hat mege meg lesne, es titkon az elseo arossa ellen meg venne, annakis az maratsaga egy forint legien:

De ha az arw elseoben ueghez nem mehetet uolna es az utan ualo rea talalkozuan meg venne, Azert semmin ne maradgion.

7. Mikoron ualamy dologert, kiualtkeppen az Ceh dolgaert a' feiedelem awagy Thanaczy eleyben kellettnek mennünk, es az kit keözzullunk ualaztanak ez el menetelre, az el nem menne, Egy f(or)intal birsagoltassek.

8. Senki egy vasarra egy Eokeórnél teóbbet ne uagion, hanemha uelne hogy el kelne, es szukseges uolna akkor Ketteót uaghasso(n), De az eggik Ceh Mesternek megh Jelenczie, es annak Jteletibeól uagion Ketteot, 50 penz birsag alatt.

9. Mikoron bizonios dologrul szolani be giulni akarnank, az tabla el Jarasat meg beóczyullie, es tartozzek az Ceh Mester hazahoz giulni, ha ki oda nem menne, es az Ceh Mesttertul el nem Keoueczenek, az marattsaga d. 25.

10. Valakit az Ket Ceh Mester szalogert kuldene es el nem Menne az engedetlen-segert d 25 bntessek: Ha penig ualaky keozzulunk hazatul az szalagot el nem engedne hozni, mingiarast Eotuen penzel bntessek.

11. Valamellykunk Niaradczaka meszarlot, tartozzek teledeczakays meszarlani mert ha erteke leuen rea, nem meszarlana, bntessek egy forintal.

12. Senki keozzullunk a Ceh titkait ki ne uigie, es magat, es Cehbely ereóseget oly igen nala tarczia hogiha kwleómbet czielekezik es masut ky hintegeti az Ceh nelkul ualo leteleuel bntessek mind addig, Amigh ereós birsag utan az Cehnek keduet leli.

13. Vegezetre: Ha ualamily Jnas aprod eztendeiet ki teolti iamborul, Semmi-keppen meg ne(m) haza(sod)hatik, es Mesterre nem lezen, Az migh egy Jambor mes-te(rt) fizetesert ket eztendeig nem szolgal. Azutan megh aduan az Ceh igassagat magan-ak Mester ember lehet.

14. Eozuegy Meszarosne tulaidon maganak se legent ne tarthasson se ne meszarol-hasson, hanem az Mesterek keózzul egygyk tarsul legien uele az meszarlasban.

(Eredetije kétrét hajtott ív első három lapján aláírás és pecsét nélkül az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában a kolozsvári mészáros céh iratai között; XVII. század ele-jéről való másolatnak látszik. A 4. lapon XVII. századi kézzel: „Ezis az articulushoz Való.” — Uo. XIX. századi kézzel az eredeti levéltári jelzet: „L. 5^{ik} Sz.”)

II. Fejedelmi rendelet a kolozsvári mészárosok és szűcsök közötti egyenetlenség ügyében

1589.

Mw Somlyay Bathory Sigmond Erdelynek vaydaya es Zekelyeknek Espanya etc. Aggyuk emlekezetwl, ez Jelen valo lewelnek tartassa zerent Jelentwe(n) mindeneknek kiknek illik, hogy Az tizteletes Palcz Pal, Zebeny Wytez Menyhart Coloswary, Mezaros Balint Megyessy Mezaros Gergely feierwary, Mezaros Andras Enyedy Mezaros Istwa(n) Thorday, Mezaros Lorincz wasarhely Mezaros Mestörök lewe(n) az eo magok es az tób Mezarossok¹ kik az megh mondot keritet es mezó varossokba(n) lakozok, zemelyekbe(n) es kepekbe(n) Zemelyek Zere(n)t Mw elonkbe Jeowe(n) Alazatosson Jelentek, hogy az tizteletez (!) Zochy Mesteróknak az megh mondot kerytet es mezó varossokba(n) seot zekekbe(n) es egyebwt az my orzagunkba(n) zerte zerent lakosoknak, kywal keppe(n) valo engedelmeok es priuilegium leweleok volna az Regy kiralyoktul adatwa(n), erról hogy az Barany beort Innet az orzagbol kj ne wynnek. Mely priuilegiumok tartassa Zerent efele barany bórt az Mezaros Mesteorok ekedigh chyak az Zochyeknek Attak volna el, Es ekeppe(n) egymaz zwksegenek Minde(n) bantasnelkw szolgaltak volna. Deh vgia(n) azon Zochy Mesterek, egy gwlesseokbe(n) Az barany bórnak Arra feleol ky kj mint wegie az Mezarossoktul, Intezest wegeztek volna Es az Zóchyeket erós bwnntetez (!) alatt megh kotelezttek volna, hogy az Limitation kjweol senki kwleombe(n) ne wegie. Es noha sokan è fele barany bornelkw Zwkeólkeodnenek Mind aztol az bwn-tetesteol felwe(n) Megh ne(m) Mernek venny. Es ekeppe(n). Az Zoshyekis èz illie(n)

¹ Utána az *Zemelyekbe(n) es keppekben* — nyilván sortévesztésből — beírt rész kihúzva.

fogiatkozás myat. Az Mezarossokis az bórnek sokaig valo tartassa¹ es rothadadass myatt sok kart vallananak. Hollot az megh mondot Zochyek Az eo keodmenyeket es egieb kezy Munkayokat mindeneknek Mind ez orzaghbelyeknek mind kwlseoknak² minden arru limitatio nelkwl Intezess nelkwl | a mint akaryak es adhattyak zabado(n) adnak es bechylwnnek. Keonyórógwe(n) Mw nekwnk Az megh mondot Mezarossok Alazatosson, hogy az eo Zabadsagokat mellyet ekeedig az barany bórnek el adassaba(n) minde(n) bantasnelkwl megh tartottanak volna Az megh mondot Zochyeknek illie(n) wy es Zokatla(n) Intezesseokkal limitatioiokkal megh ne Engedneok haboritany. Minék okaert, holot senkinek ne(m) engettetik hogy az mas ember karabol maganak haznot zerezze(n). Es az koz igazhoz ne(m) illik hogy az Mezarossoknak Regy Zokassok ez Zochyeoknek wyonna(n) walo Zersessekkel, megh kyssebbwllye(n) erőtlennwllie(n). Az eo konyorgesseoket megh halwa(n), es wgy³ mint meltot eleo bochyattwan, Az Zochyeoknek fellywl megh Irt Zerzesseoket limitatioyokat el Jntezesseoket, vgy mint kj hirwnk akaratumk nelkwl, es az Mezarossoknak karara chynaltatot, Eny rezebol Erőtleniteny akaryuk Es az megh mondot Mezarossoknak es keozzwleok mindenniknek (nem arthatwan nekik az megh mondot Zóchyek zerzessek limitatiojok es az bwntetes ki vtana vetettenek) Az eo baranyboroknek⁴ melto es Alkw arron valo el adassara valamely Zochynek It ez orzagba(n) adny akariak vagy adhattiak zabadsagot engettwnk, My keppe(n), hogy ez Zóchyeknek limitatioyat Erőtlenytywkw, es az mezarossoknak el adassra valo Zabadsagot engedwnk ez lewelnek ereywel. Azert twnekteokis Zóchy Mesteroknek es kywalkeppe(n) mindenteoknek It az my Erdely orzagunkba(n) lakozoknak ez Jelen walo lewelwnket latoknak. Ennek rendibe hagyjuk es erőssen paranchiolliuk, hogy tw es ez illie(n) Zerzetesteoket limitatiotokat, kit magatok haznara, es masoknak⁵ karara chinaltatok tellyessegel hatra hagyatok. Es minde(n) Zóchynek az barany bórnek Meltó es Alkw arra Zerent valo megh vetelere Zabadsagot engegyetek, es az weoweoket ezert valamely bwntetessel vagy birsagolással bantany ne merezellyetek. Egiebet ebbe ne(m) chyelekedwe(n) az Jele(n) valo lewelet megh olwaswa(n) es az be adonak wizza adwa(n). Adatot Gywla feyerwarat Pwnkeost hawanak tizedik nappya(n), Anno d(omi)ni millesimo quingentesimo octogesimo nono.

(Eredetije egy kettőbe hajtott ív három lapján az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában a mészáros céh iratai között aláírás és hitelesítés nélkül; valószínűleg közel egykorú fordítás fogalmazványa.)

SZABÓ T. ATTILA

Szótörténeti adalékok*

háború; *haburusagtok* 1456 k.: TESz.; *haború* 1720: TESz. — 1. 'fegyveres harc'. 1623: „ast az leuelet eben az el mult *habúruban* el uestete” (1895). — 2. 'veszekedés'. 1654: „tovabis szabadon, es minden *haboru nelkül* jartanak az Guory Labos, es sörtes marhak” (654).

[*hagy*] *hátrahagy* 'elhagy, nem említ' 1. *fej* 2. a.

[*hagyott*] *meghagyott özvegy* 'életben maradt' 1515—1709/1879: NySz. — 1620: „Nehay Jńben el nyugodot Raiki Mattjas Uramnak *megh hagyot Eözvegye*” (365) | 1630: „*megh Hagiott Eözuegienek* Jarman Borbala Aszonnak” (1720).

¹ Utána a *myat* szó kihúzza.

² Utána áthúzza: *Zabado(n)* es.

³ A kihúzott az *igassag* fölé írva.

⁴ Utána kihúzza: *el adassat* (utána két-három betűből álló olvashatatlan szó).

⁵ E szó a kihúzott az *Mezarossoknak* szövegrész fölé írva.

* L. MNy. LXVIII, 472—9.

hagyján: 'hagyjuk ezt!'; *hadgyán* 1615: TESz.; *hagygyán* 1788: TESz. — 1642: „*Haggyan* edes Akacz Uram” (468).

hajol 'esik, beszámítódik'. — 1641: „A' minemü ött forintal Turr Benedek adós volt, azt mindenestül Samuel Deak vötte föli melynek harmad fel forintya *hajolt* Vidua adosságaba” (459).

[*hajt*] *behajt* 'tilosban járó állatot magánál tart'. é. n.: NySz. — 1654: „à Guoriak sörtes marhaiat . . . *behajtottak* Aczadra . . . holot à memoria hominum az minemü helirül *be hajtottak* Guori Szabad erdő volt” (654).

hajtókálas 'a tilosban legelő állat behajtása'. — 1654: „meghatta az Aczardiaknak, hogy effele *haitokalast*, s akarminemü Jnsolentiat ne czelekeggienek” (654).

[*hál*] *elhál* 'befejezi a házasságot' 1515—1709/1879.: NySz. — 1642: „de ha el kől uéle *hálnomis*” (468) | 1642: „ha szinten *el halnais* Meszleny Benedek Bekasy Annokkal, de nem él touab tizenket esztendőnél” (468).

háláadatlanság 'hálátlanosság' 1513: NySz. — 1650: „Nemis hadgia Jsten büntetle(n) az eő gklme *háláadatlanságátth*” (568).

[*halad*] *elhalad* 'elmúlik'. — 1632: „szent Giörgj napja . . . *ell halladua(n)* azon iden megh nala maradgio(n) másik szent Giörgj napigh” (404).

halászóvíz 1639: NySz. — 1612: „Attam szantofeoldlewl . . . *Halazo Vjzevel*” (332).

[*hall*] *meghall* 'meghallgat'. — 1637: „mind egý, s- mind mas felt *hallia jol megh*” (437).

handzsár 1527: OklSz. — 1576: „hagok eg *hazart* ky Sar warat meg az ötwös nel wagot(!)” (1613) | 1576: „az ky ket forint Szelestey gabornal wago(n) az *hazart* awal walcak meg az ötwös túl” (1613).

[*hány*] *főlhány* 'magasra halmoz'. — 1642: „Talaltatot azon Gath az Büj föld felől szüntén à part mellet *fől hanua*” (473).

hányat. — 1644: „azon haraszt mellet Nap esetrül *haniottunk* negiedik kettős halmot” (502).

harasztorr 'kiszögellés'. — 1644: „Az Nagy Utanal egy darab *haraszt orran* delrül haniottunk feől az harmadik kettős feöld hatart” (502).

harmadában 'harmadrészért'. — 1659: „tilos retekis wadnak kiket *harmadaban* kaszalnak” (707).

hasonfél 'fél, fele' 1788: TESz. — 1595: „tahat szalljön az en fýamra Vjzha . . . az morhanak *hüsom felle*” (1885) | 1595: „az morhanak *hüson felle* az szalljön oztan az en fýamra vjzha” (1885) | 1623: „két felé oztassanak az Kozlitth hazan kiuüll, mellynek *husonfele* Mezleny Pall Ura(m)nak adattassek” (370).

hasonlóformán 'egyformán, ugyanúgy'. — 1659: „*hasomlo forman* az másik szerennis adtunk minden házhoz egy egy ölni erdőt” (714).

hasznosabb. — 1. 'gazdagabb'. 1650: „én ne(m) léznek szegénnyeb, de eő keglmek sem lesznek *hasznossabbak* wéle” (568). — 2. 'értékesebb, nagyobb jövedelmet hozó'. 1612: „*haznossab* Jozagomnak megh Valtsagara” (332).

haszontalan 'nem termő, hasznot nem hozó'; *hasztalan ugar* 1807: NySz. — 1659: „Vagion az Meszleni hegie(n) ket' *haszontala(n)* Pusztza szőlőis” (707).

hatalmasság 'erőszak'. — 1649: „Annak fölotte Convincaltatnak az Jk az *hatalmasagirt* husz forinton” (555).

határbeli 'a határ miatt folyó'. — 1644: „annak az *hatarbelj* veszekedesnek, melly . . . mind ez ideigh is giulőseges keppen . . . uigealt” (502).

határhányatás 'határjelek felállítása'. — 1644: „az *hatar haniatast* elkezd-uen, ugian ot azon harast fejen czinaltottunk egy eőreg feöld hatart” (502).

határjel. — 1644: „elseőben czak az Ratias To tajan leuő harasztban . . .

akartuk az *hatar jeleket* erigaltatnj” (502) | 1644: „az ideőnek röuid uolta miat, az *hatar jeleknek* erigalását mas alkolmatosb időre hattuk” (502).

hátra tesz 'hallatlanra vesz'. — 1650: „feőkdes Aszonioknak sok izbelj paranczolatitjat *hatra teue(n)* . . . szeőleiet csak imigj amugj munkaltak” (595).

[*ház*] *házbá szerez* 'a ház birtoklásával kapcsolja össze'. — 1651: „Az szolo öröksegetis Penigh nem az ű kegme *hazaba szőrzőtte volt*, hane(m) az Attyarul . . . maradot volt rea” (600).

házhoz ad 'a házzal együtt járónak nyilvánítja'. — 1659: „Az mi maganos-sa(n) walo foldeim lesznek . . . azokat ket' fele merete(m) s felet' az eő *hazahoz*, felet' penigh Pusztaj Georgi jobbagio(m) *hazahoz adom*” (707).

házhoz bír 'a házzal együtt birtokol'. — 1651: „az D Jnak *hazahoz* megh nevezet Szalaj Jstva(n) az megh irt szőlő örökseget, nem ugy *birta*, mint . . .” (600). L. még *bír* 3. a.

házhoz való 'a házzal együtt járó, vele együtt birtokolt'. — 1651: „az megh irt szőlő örökseget nem ugy *birta*, mint *hazahoz ualot*, hanem mint Attyarul . . . maradot örökséget” (600) | 1659: „azok (az erdők) ne(m) *hazahoz walok*, hanem maganossan wadnak” (707).

háztól szolgál 'a lakásul kapott házért'. — 1659: „Balogh Miklos gialogul szolgálg egi heljil *hazatul*” (707).

házzám. — 1653: „igi kovetkezik *haz szám* szerinth” (636) | 1659: „wadnak egi nihani hel(re) walo tilalmas erdők *haz számra* merwe” (707) | 1659: „az Erdeők Diuisioja *ház számra* eset, s. nem személyekre” (714).

házülés 'jobbágyház, -telek (?)'; *Nemes haz ülest* 1617: OklSz. — 1651: „attam Zálaghon . . . egy *ház ülésemet*, kit hinnak Boncz Páál helének” (605/a).

[*házasít*] *kiházasít* é. n.: NySz. — 1602: „az teőb ingo es Jngatlan marhambol keresmenyembeől *kij hazasetottam*” (287) | 1602: „az ű rendek szerent *kij hazasechjak*” (287).

kiházasítás 1639: NySz. — 1609: „leg fő keppen hugajnak *kő hazassi-tassærth*” (303) | 1651: „az megh irt Leániomnak *ki házostásdra* nezue” (605).

hegymester 1643: OklSz. — 1651: „Megh iteluen azért azon szőlőt . . . ezen Sz György *hegy Mesterek*, ugy mint Benők Andras es Jstuan Kouacz” (600).

hegymesterség 'mikor ő volt a hegymester'. — 1651: „Lettének Tőrvények Sz. Györgyön Vasuarmegyében Jstuan Kouacz es Benők Andras *hegy Mestersegekben*” (600).

hegynép 'a szőlőtulajdonosok összessége'. — 1651: „Joh(annes) Palasti Protestal az Egez *hegy nép* ellőt” (600) | 1651: „azert ha kinek mi ptensioia vagyon, nem itt ezen *hegy Népe* ellőt, hanem Varmegyén Keressen rea s. megh felellek néki” (600).

hegységbeli. — 1644: „onnejtis *hegysegbelj* törvenyre kellene jönnj” (497).

hegyvámbeli. — 1604: „*hegyvámbeli* reszt Adgya illyen ockal” (Nr. 133) | 1650: „ugian oth Guarban, az ű kgme nekj jarando *hegi Vámbeli* reszet (adta) . . Zaloghban” (570) | 1653: „Azon *Heghuam belj* Rezt” (633).

hely. — 1. 'jobbágytelek'. 1613: „Eolbej Thamas Vram Jobbagia *helie mellet* . . . Barbelj Janos haza *helie mellet*” (Nr. 124) | 1659: „Ad egi *hél* esztendeigh. Egi icze wajat” (707). — 2. 'lehetőség, törvényes alap'. 1644: „nintsis *helye* az tilalomnak” (497).

helyben marad 'érvényes'. — 1649: „azon Contractus Collatio es Donatio *helben maradgyon* minden reszeiben” (564/a) | 1651: „Ez okra nezveis nem latatik az D Jnak felelete, hogy Kivansaga szerent *helyben maradgyon*” (600).

helynek látása 'helyszíni szemle'. — 1654: „megh hattak az Kőveskuty Jspannioknak, hogy mi velünk eggiüt az *helynek latasara* giüiön” (654).

helyre való 'házhelyhez tartozó'. — 1659: „wadnak egi nihani *hel(re) walo* tilalmas erdők” (707).

helyül szolgál 'helytől, lakóhelye címén'. — 1659: „Balogh Miklos gialogu¹ szolgál egi helyül hazatul” (707).

helyes 'a valóságnak megfelelő'; *helyyes* 1742: TESz. — 1644. I. alít a.

helyes polgár. — 1643: „minden helyes Polgar Szent Jvan Napiatul fogvan, Szent Jstuan napigh három napot gialogul avagy Marhaval tartozik szolgálny” (494).

helységbeli 'helybeli'. — 1643: „az megh nevezet *helseghbeliek*” (494) | 1651: „efféle szőlő oroksegek felől ualo keresetek mindenkor . . . azon *helsegbeli* hegy Mesterek, es Eskut Birak ellöt . . . szokot el igazodny az dologh” (600).

híja 'hiánya'; *hea* 1552: TESz. — 1654: „erte mentenek az marhakert, es el boczattak eöket az Aczadiak, de ugy hogy valami *heak* let volna à marhaknak” (654).

hír 'név'. — 1651: „elljen rajta mig J(ste)n eltetý az uilagban es az en *hiremeth* uiseli” (598).

[*hit*] *hitet mond* 'szavát adja'; 1705: NySz. — 1650: „nagy Wétek, hogy eó keglme *hiteét* *mondot* raita” (568).

hitre megy 'esküszik'. — 1642: „á leany semmi uttal á *hitre menni* nem akart” (468).

hogy 'ha'. — 1612: „*Hogj* megh ne(m) Tharthathna(m) es megh ne(m) oltalmazhathna(m) az en atta(m) Jozagban, Ezen lewelnek erejewel kett Anný Jozagomatt el foglalhassa” (332).

[*hold*] *holdnyí*. — 1659: „Vagyon fel szelről egy darab fiatalos Erdeő, fel *holdni* Eörý Mihálné földinek az wégeben” (714). (Vö. 1575: „két szantó földni hosszara”: NySz.)

holnap 'hónap'. — 1642: „két *holnapia* immar hogy el jöt tölök” (468) | 1659: „Minde(n) esztendőben egi *holnapigh* s touabbis tartoznak szolgálnj” (707).

holott — I. 'ha'. 1602: „*holot* pediglen maguok szakadna” (287). — 2. 'miként'. 1602: „legenek az én gyermekýmnek mynden segetsegel es oltalommal, *Holot* enis w nekýek sok ioual uoltam” (287).

hólyagos kupa é. n.: NySz. — 1651: „Hagiok az feleseghemnek Sajdarich susannanak egi aranias *hoiagos kupat*” (598).

honnán; honneyt 1528: TESz.; *honnend* 1657: TESz. — 1654: „lassuk megh *honneid* haitottak legien be az állatokat” (654). — *honnend* 1643: I. *dolgozás* a.

hosszú suba. — 1650: „Egy zeöld Taffota bellet *hoszu Suba*” (568).

[*hoz*] *behoz* 'szóba hoz, megemlít'. — 1649: „Az A azt mondgia hogi az hel helységghnek Neuezetiz *be hozza* arrol immar az J el memt(!)” (555).

idén 'ebben az évben' 1608: OklSz. — 1632: „szent Giörgj napja . . . ell halladua(n) azon *iden* megh nala maradgio(n) (a föld)” (404) | 1632: „szent giörgi napia legien minden *iden* az waltsaganak napia” (404/a) | 1659: „(földek) az Belhesben, melleiket egi *iden* ketszer wethetnj” (707).

időjárvál; ydó yartaban 1526—7: NySz. — 1644: „ha penigh *ideő jartauul* valamelly fel, az my illjeten Limitationkat . . . nem obserualna” (502).

igazgatás 'helyesbítés, kiigazítás'. — 1649: „ugjan ezen dolgon es tób *igazgaton* egjenlő akarattal czelekedtek” (555).

igazságszolgálatás 1636: NySz. — 1612: „azert az *igassagnak Zolgalatása* senkitül meg nem uoniattathatik” (330).

ihol; ehon 1644: TESz. — 1642: „megh tapogatta, es mutatta neký, *ihon* a gyermek benned” (468).

[*imád* 'kínál' 1604: TESz.] *megimád* 'megkínál, felajánl' 1611: OklSz. — 1643: „Az Polgarsagis ez utan, szüksegetöl kenszerettetven, Jrtasat el adhattya, de elsőben tartozik földes Urat *megh imadny* Wele” (494).

imperiális tallér. — 1630: „le teuen . . . hasomlo penzwl ugi mjnt 6t uen harom *Imperiallis* jo fele ez wst *Tallert*” (400) | 1651: „hagiok neký szaz *Imperiális tallerth*” (598).

instancia 1719: TESz. — 1604: „Gwari Barbala Aszony Szent Pali Mihaly felesege *Instantiaiaara*” (Nr. 133) | 1626: „Nemzetes es Vitezleö Bakofaj Polyani Laszlo Ur(am) *instantiajaro*” (383) | 1644: „Meszleny Nemes Vraimeknak egy felöl .s- mas felöl penigh az Tömördj Polgarsaghnak *instantiajokra*” (502).

instrumentum 'íromány' BARTAL (DuC.) 341. — 1637: „Producaultis Valami literale *Instrumentomokot* feleöle” (437).

intercesszió 'közbenjárás'. — 1604: „töb convocatus Arbitr Uraim *intercessioiat* az Parsok megh tekéntvén” (Nr. 133) | 1650: „az én sok *intercessiomat* megh tekintuén” (576) | 1653: „megh tekintven eö kgmek Attjafisagossan valo *Intercessionkat*” (632).

elintéz 'kijelöl' 1664: NySz. — 1602: „4diketis (a 4. holdat is) *Jntéze el io helen*” (287).

intézés. — 1. 'kijelölés' 1621: NySz. 1644: „hatarj *intezest*, es limitatit es czináltunk” (502). — 2. 'intézkedés, rendelkezés'. 1649: „Szylvagyon lakozo leanyomnak Suskanak részére, tészek az en kevés jávámbul ilyen *intezest*” (557).

[*irt*] *megirt* 'kiírt' 1592: NySz.; 1629: OklSz. — 1595: „Vagyon . . . egy Jrtasom . . . *irtatlan* megh Vagyo(n) benne aztis *ircha meg*” (1885).

irtás föld. — 1654: „Négy hold *irtas földeket* az Gvari földön” (Nr. 133) | 1659: „Ezen szerint pstalliak más heliekb(e)n(n)is az *irtas* es kóblós *foldekrül*” (707)

irtatlan l. *megirt a*.

istenért 'Istenre kérem' é. n. NySz. — 1576: „az *isten nert* senkjé el ne wege tőle (a paripát)” (1613).

istenesen 'Isten akarata szerint'. — 1649: „Perneszi Ura(m) *Jñnessen* es rendessen magha személyenek, -s. mind penigh joszaganak gondgyat uiselte” (564/a).

[*ítél*] *elítél* 'ítélettel elvesz' 1708: NySz. — 1612: „ýelen nem leteben meg lattuan túleö *ell ítéte uollna*” (330).

izben 'alkalommal' 1519: TESz. — 1637: „sok rendbeli dolgai ueget egy nihan-szor *iszben* Credentionalis leueleuel . . . fel külduen” (439).

[*járt*] *jártával* l. *időjártával*.

lejárt 'örökös hiánya, magvaszakadás'. — 1649: „Ha Penigh leanyomnak *le jarta* lenne, ezen joszago(m) minden Porpaptvar (!) nélkül vizzha szallyon kezemhez es maradekimehoz” (557).

jártatás. — 1644: „Az barmok ala .s- feöl ualo *jartatasais* ezutan azon szölkök közeöt . . . szabad leszen” (502).

javára 'hasznára'; *iaumra* 1518: TESz. — 1659: „az megh irt Summat az én fiaim *jouokra* kellett conuertalnom” (715).

jegyztet 'csúffá, nevetség tárgyává teszi magát?' — 1650: „az szegény megh holtakat ne bánczák . . . az én halottaim léué(n), s- nem massé, magokat eö kglmek ne *jegiezessék*” (568).

jegyzés 'jegyzék'. — 1637: „bizosios szamu faluit *Jedszesben* es neueszetben keölduen az vr” (439) | 1637: „akkor beli kezem irasa alat ualo *Jedszesis* megh mutatthia” (439).

jobbágy 'jobbágytelek, -ház'. — 1576: „hagok w neký gwwarba eg *iobagot* . . . kibe az elot lakot bor egetö matas” (1613) | 1604: „Ad az ö kegme huganak . . . egy *iobbagyat* Gvarban, Kiben mostan Gall Benedek lakik. Szentgyörgyön ismet mas *Jobbagyat*, Kiben Szalaj Geörgy lakik” (Nr. 133) | 1659: „Szep Lakonis ket' ep *jobbagi* es egi puszta” (707).

- j o b b á g y u l s z o l g á l*. — 1626: „*Jobbagyul Szolgált* az háztul az kiben lakot” (383).
- j o b b á g y a s s z o n y*. — 1644: „*Pathy Georgine* ket *jobbagy* Aszonyt küldöt á Leanhoz” (468).
- j o b b u l á s* 'gyógyulás'. — 1650: „*gondoluan* Jñ *iobulasomat* advan veghben vennj el ne(m) mulatom” (572).
- j ó m é r t é k ű*. — 1650: „*Kertünk . . . Szyladgyi Jstva(n) Urtul* es *Felesegetul* Nemzetes *Szyli Annaszontul* (!) ötven *jo mertekő* aranyat, *Interesre*” (573).
- j ó s z á g*; *gyószágok* 1872: TESz. — 1656: „*vet fül . . . az belül* megh irt *gjoszagra* tiz forinttot” (605).
- [*j ö n*] *alájön* 'déli irányba jön'. — 1609: „*w kegetis* (!) az *Eóchewel* egetembe *ala Jojen*” (303).
- feljön* 'felmegy, észak felé'. — 1609: „*es Mennel* hamareb *Zek* auag *giules* leszen *Zombathelen* enis *fel Jóuók* *Zombathelre*” (303).
- jurátus notárius* 1668: TESz. — 1637: „*az Nemes Uasuary* *Captalannak* *Jür Notariussa*” (436) | 1644: „*azon Varmegyének* *Juratus Notariussa*” (502).
- k a n n a*; *kánna* 1763: TESz. — 1602: „*ég Szerechen* diobol *chýnalt* óregh aranyos *Kannat*” (287) | 1650: „*Az aranius Kánnát* megh ne(m) adhatom” (568).
- k a n n á c s k a* é. n. NySz. — 1650: „*Egy aranius Kánnácza* wolt” (568).
- k á p t a l a n l e v é l*. — 1623: „*az mint* megh uettem az *Kaptolom leuel* megh tanit” (375).
- [*k á r o s o d i k*] *megkárosodik*. — 1637: „*mind magham* mind penigh azen kegielmes *uram* *megh karosodunk* az *Fegiweresek* miat” (440).
- k a s t é l y o s*; *Castelios* 1638: OklSz. — 1649: „*az Juany Egherszeghi* auagy *Castelyos* *Egherszeghi* *Castelyt*, es *eghesz falut* mindenestül (*hagyja*)” . . . „*Az Casteliós* *Egerszeghi* *Contractusnak* az *massa*” (564/a).
- [*k e l*] *kelt* 'iratott, kibocsáttatott'; *kult* 1521: TESz. — 1632: „*azon fasionalissal* egietemben meli *kült* *Posomba(n)*” (402).
- kelendő* 'keltezendő, elkészítendő' 1780: TESz. — 1653: „*ugy biria* mint eöreökét, melyet *Notarius Ura(m)* elöt *kelendő* leuellelis ne(m) *Pmittalok*” (634).
- elkelendő* 'forgalomban levő' 1783: TESz. — 1628: „*io elkelendő* *Penzüll* *io embersegell* megh *adnom*” (390) | 1632: „*az több el kelendő* *apro pinsz*” (404) | 1651: „*keszerítetttem* feöll *venni . . . Tiz Magyar* foréntot *el kelendő* *PéNZüll*” (605).
- [*k é r*] *fölkér* 'alku szerint megvásárol'. — 1649: „*az minemeő* *Jozzagot* *Kemenes* *alat . . . Neuzet* szerent *Jntait* es *Ovadit* *feül kért* *Nadasdi* *Ferencz* *Urunk* eő *Naga*” (549) | 1650: „*vicze* *Jspán* es *szolga* *Biro* *Uram* az én *jószagomat* *Eőri* *Danielét* *feül kérték* *volt*” (576).
- fölkérés*. — 1634: „*my Szelestey* *Guari* *Miklosnak* minden nemő *joszaganak* *föl kereseben* es *obtentionja* ueget *alkudtunk* *megh*” (415).
- megkér* 'királyi adományként birtokért folyamodik'. — 1604: „*az Jnak* eleý az *mandatomba(n)* *inseralt* *jozzagokat*, *czak* *fý* *agra kérték* *meg*” (Nr. 133) | 1611: „*az Minemeo* *Jozagwnkatt* *KýsVnyamý* *Martho(n)* *megh kerte* *volna* per *Noua(m)* *donatione(m)*” (332).
- megkéret* 'feleségül kéret' é. n.: NySz. — 1642: „*Meszleny* *Benedek* *megh kérette* *uolna* *Bekasy* *Annokot*” (468) | 1642: „*Ott uolt* *midőn* *Meszleny* *Benedek* *Uram* *megh kerette* *Bekasy* *Annokot*” (468).
- három kereken való* 'háromkerekű'. — 1649: „*ezen hatarban* egy *mal-moth*, *harom kereken ualot*” (564/a).
- [*k e r e s*] *fölkérés* 'megkeres, megtalál'. — 1650: „*az leuelet* *fol* nem *keres-hetem* es *megh* nem *kuldhetem*” (572).

keresztelő 1674: TESz. — 1659: „Az midőn penigh Jó *Keresztelő* Tór auagi Vr szeke szolgaltatik” (707).

keresztvonás 1721: OklSz.; é. n.: NySz. — 1659: „az ki irnia tud, keze irasa, az ki nem, *kereszt vonyással . . . alat*” (714) | 1659: „magam kezewel ualo egy *kereszt wonyással* megh erősítven” (718).

keresztény 1653: TESz. — 1638: „*kereszteni* atyafiui szeretetbul indultam arra” (443).

keresztés '??'. — 1576: „Sopronba az *köröztösnel* wagon eg homlok elő ewst arannazot ket forintba zalagba” (1613).

[*kéz* 'tulajdon, birtok' 1511: OklSz.] *kezébe, kezéhez szabadít*. — 1622: „Az folioll megh Newezett iobbagioth midgiarast (!) *kezében Zabadetok* minden igassagawall” (369) | 1651: „(a szőlőt) Fodor Pálnak mind igaz vérnek az mi Törvényünk megh ítélte, es *kezéhez szabadította*” (600).

kezéhez ereszt. — 1623: „tartozek az mi fellyül megh neuzet jószagunkat minden Pör Patvar nélkül *kezünkhez ereszteni*” (375).

kezéhez jön. — 1651: „Jn Ao 1651 jút azo(n) Ret' az en *kezemhez*” (402).

kezén megesküszik. — 1642: „szamtalanszor *esküt megh a kezen* hogy elő hozza megien” (468).

kezet bead 'kézfogással kötelezi magát' 1574: OklSz. — 1659: „Ezen dologh-nak megh hihatatlan képpen walo erősségere . . . *be aduan kezünköt* egy masnak” (714).

kézbeadás 1660: NySz. — 1644: „szaz forent birsag alatt kötven magunkat *kezünk be adásával*” (495).

kezt kiadja 'eljegyzí magát' 1803: NySz. (kéz, Szólások a.). — 1642: „nyluan *kiadtak* egy masnak *kezeket*” (468).

kéztől kézhez. — 1612: „attam ez Maý nap per manus *kezemthul kezehez*” (332).

[*kinál*] *megkinál* 'pénzt felajánl a zálog kiváltására' 1639: NySz. — 1630: „szent Fileph es Jakab Napian, *kinallíuk* megh w kgmet, ha akkor *megh* nem *kinallíuk*, aban az Esztendóban *megh* ne valthassuk, w *kegmetől*” (1720) | 1632: „az mikoro(n) *megh* akarna(m) ualtaný szent Giörgj napja(n) *kinalljam* *megh* az pinzell” (404).

kiskert. — 1659: „ellenebe(n) az Udvar haznak az ket' wegi(n) *kys kert*, Pajtas kert” (707).

kispénz 'aprópénz, dénár'. — 1656: „Cüernielj Miklos Vra(m) ü kgmre vet fül *kis pinzel . . .* tiz forinttot” (605/a).

kis suba. — 1650: „Egy fekete barsony Nyari *kys-Suba*” (568).

kis szablya. — 1602: „tartozek az ket eöregbik fýam, a *kys Zablijat* Výaban *megh* chinaltatný” (287).

kívül; kywul; 1476 k.: TESz. — 1602: „ennek *kjuüle*” (287) | 1616: „En *kjuwlem* peniglen senký *megh* ne ualthassa” (349).

kócsagtoll; kóchak-tol 1651: NySz. *kócsog-toll*; 1626: TESz. — 1576: „hagok . . . Szent iwaný lazlonak az *kocag tolat*” (1613).

koma 'keresztstíülö'. — 1645: „azon vasarnap *megh* kereszteltetem Aruaczkankat . . . *Komaj* Nagi Farkas es felesége, Jobbagim, az czepreghj Plebanussal ugimint sz. Thamassi Matheval edgietembe(n)” (561) | 1645: „czak sietseghel let *kereszt* sege Palko-nak (a csecsemőnek) *Komaja* volt ith ualo *Predicator*” (561).

komaasszony; komam *azzonj* 'gyermekének keresztanyja' 1570: TESz. — 1645: „*Koma Aszoni* volt Saghí Ferenczne” (561).

korcovát 'női ruha' 1395 k., 1405: TESz. — 1650: „Egy fekete bársony *korczobal* Pegyuettel bället” (568).

kormánytartó (gúnyosan). — 1642: „jo leszen Meszleny Benedek *kormán-tartonak*” (468).

köböl 1416 u./1560 e.: TESz. — 1622: „Attam ő kgenek . . . kett *cobol* rosotth, *coblít* Pro f. 2.” (369).

[*költ*] *elköltés* 1621: NySz. — 1637: „melli Summa penznek *el költese*ben en bizomos uagiok es tudom hova költ” (440).

költségtelen 'pénztelen'; *költségtelenul* 1720: NySz. — 1649: „leven ados . . . *kölcségtelen* allapottal leven, maga facultasabul megh nem adhatta” (548).

körtefa; *körtvelfa* 1228: TESz.; *körtély* 1784: TESz. — 1644: „egy vad *körtuel* es rekettje *fak* tőuiben haniottunk az ötödik kettős hatart, az *körtelj fanal* az Meszleniek reszerül, az reketiene penigh az Tömördiekerül” (502).

köt 'leköt, biztosítékul ad' 1694: TESz. — 1637: „minden Joszagat az vrnak *keöteötteö*” (439) | 1637: „amagha Jo szaghat *kotuen* erette” (440). — *életét kötötte* l. *bír a*.

kötelez 'másra bíz (jogot)'. — 1644: „az Földes Urak az ő szabadságokat nem *kötölezték*, az ő szolgáljak az hegyseg Biraja kezében” (497).

kötet 'matring, 120 szál egybekötve (műszó a fonásnál)' 1790: TESz. — 1659: „az helessek fonnak Husz *kötet* fonalat a sollerek penigh Tiz *kötetet* az kendert maga(m) adatom nekik” (707).

közpenz. — 1638: „szerzet volt szegen orehg Attya(m) fiu agnak egy pinzet es egy szőlöt leposa neuot *Koz pinze(n)*’ (443).

közül akaratul 1787: MNy. LXV, 340. — 1653: „Vagion sz. Giörgiön Nemet Giörgi maradekinal f. 2. Ezt *közül akaratul* . . . tartozunk megh venni” (636).

kurafi 1643: TESz. — 1642: „egy hetigh sem jön megh az á jambor *kuraffy* . . . eő bizony soha á tentás seggü *kuraffia*hoz az Notariushoz nem megien” (468).

kurátor 'gondviselő, gyámtya (BARTAL), gondnok' 1708: TESz. — 1602: „hagom Tutornak es *Curator*nak az en io akaro bözodalmas Vraymath” (287) | 1634: „hagio(m) Tutor oknak es *Curator oknak*” (419).

különb en 'elkülönítve, külön-külön'. — 1653: „az Ret pedigh es az földek *kölömb en* voltak, veve” (635).

kvietál 'nyugtat, nyugtatványoz'; *kvietencia* 1504—60: NySz. — 1641: „Anno 1641 Angyom aszszony az megh irt summaban adot megh ft 13. restant f 27. Die 9. Appr. Kirül *quietalom*” (459) | 1653: „eök az eő szamadasokbul per omnia *quietaltattak*” (636).

lakodalmi nap; *lakodalmi* 1670: NySz. — 1645: „Farsangh hetfön hushagio elöt volt *lakodalmi napom*” (561).

lánccoska é. n.: NySz. — 1602: „ég ég kys Araný *Lanczochkat*” (287).

leányág é. n.: NySz. — 1638: „megh en elek a *lean agh* ki ne vathassa tulem (a házat)” (443) | 1649: „az melj Joszag az Nehaj Janosj familiarul mjreank *leanj Agra* szallot uolna” (549).

leánykérő 1673: NySz. — 1642: „eő kgme volt á masodik *leanykérő*” (468).

lengyel süveg 1673: NySz. — 1650: „Egy *Lengyel Süueögh*” (568) | 1650: „Az teöbbit Ugy mint hintot, *Lengyel Süueöghött* . . . mind megh adom” (568).

leopoldus tallér. — 1650: „Meli ket szasz Niolczvan magyar forinthnak az fele jo fele *leopoldus* es Grecý *Taller*” (570).

lép 'megkezd'; *a dologra lép* 1803: NySz. — 1642: „*leptem* noha nehezen az Copulationora” (468).

limitál 'megsyével, határvonallal elválaszt' 1698/1940: MNy. LXVI. 237. — 1644: „valamint my azon hatarokat el igazetanank es *Limitalnank* .s. *rectificalnank*” (502).

limitáció 'megszabás, meghatározás' (BARTAL). — 1623: „abban illyen *Limitatio* lethth” (370) | 1623: „Ez *Limitatio* peniglen mindaddigh es abban az allapatban maradgyon” (370) | 1644: „mind ezekbenis, az hegysegnek Biraj jo törvenyet s. *limitatio*jat várja” (497).

[*mag*] *magul* 'mag formájában'. — 1659: „tartoznak mind(en) holdrúl egi kőből gabnat adnj ollian *magul* az mi terem rajta” (707).

magán. — 1. 'egyedül, négy szemközt' 1696: NySz. 1642: „ezen fatens Aszony csak *magan* véuén Bekasy Annokot, mondotta neky” (468). — 2. 'személy szerint szerzett, nem örökölt'. 1659: „Az Farkas uőlgie(n) Negi darab reth, mindenik *maga(n)* wagion” (707). — 3. 'önként?, jószántából?, általános kötelezettség nélkül?': 1643: „minden helyes Polgar, *magan*, egy hold Tavasz al a valo földet, szokot szantanj, es azt be vetny” (494).

magánosan. — 1. 'darabonként, külön-külön'. 1649: „ki ueuen az ezüst-miueket belőlő kirül *maganossan* akar disponalnj” (564/a) — 2. 'különállóan, jobbágytelekhez nem tartozóan'. 1659: „azok (az erdők) ne(m) hazakhoz walok, hanem *maganossan* wadnak” (707).

magánosan való 'jobbágytelekhez nem tartozó, különálló'. — 1659: „ket' helihez wadnak földek es *maganossan walo* szabad meret' erdők” (707) | 1659: „Az mi *maganossan walo* foldeim lesznek” (707).

magaviselet 1790: NySz. — 1642: „jőuendőben jo *magha viseletevel* ugyan mind azon által accomodalna maghat az hazassagban Meszleny Uramhoz” (468).

magyar biblia. — 1645: „Az mint ezeket egi *Magyar Bibliamnak* elejen b(őv)eb szoual megh talalnj” (561).

magyar korona. — 1604: „az *Magyar Corona alat*” (Nr. 133) | 1649: „akar mely Uarmegyeben legen az *magyar Orszaghi Corona alat*” (564/a).

malombeli. — 1604: „malombeli részt” (Nr. 133).

mandátum 'végzés, rendelet' 1795: TESz. — 1604: „az *mandatumban* irt ioszagok, melyeket az A. kivan föl osztani” (Nr. 133) | 1637: „az Jozzagban nem eő, hánem édes Annia, ugy mint Dotalista laknek, à kinek à Diuisionale *Mandatomba(n)* chak emlekezeteis ninchen” (437).

marhaállás. — 1659: „Ellenebe(n) egi Pajtas kert, *marha allas* wagio(n) rajta” (707).

marhás 'vonómarhával rendelkező jobbágy' 1668: OklSz. — 1659: „Fól seő Szelesten Balogh Miklos heles *marhas*” (707).

[*másol*] *megmásolhatatlan képpen* 1653: NySz. — 1653: „attuk . . . megh hihatatlan es megh *masolhatatlan keppen*” (631).

[*megy*] *elmegy* 'elkésik' 1673: NySz. *elmegy* a. Szólások. — 1649: „az A. azt mondgia hogi az hol heljseghnek Neuzetit be hozza arrol immar *elmemt(!)*” (555).

memória 'emlék, emlékezet' 1832: TESz. — 1645: „Ezt irtam vala Szegeni Jstenbe(n) el nyugodot első Felesegem *memoriajara*” (561).

mentség 1372 u./1448 k.: TESz. — 1654: „Lattuk is azt a Levelet az melliet Török Jätvan Ura(m) irt Meszleny Ura(mna)k *maga mensegire*” (654).

merés 1621: NySz. — 1659: „Az első *merés* kezdetet az Thömördj hatarra jároban” (714) | 1659: „mindgyarast ez *meresnek* az wegiben . . . hasomlo mertekel mertünk” (714).

mérett, mért 'kimért'. — 1659: „ket' helhez wadnak földek es *maganossan walo szabad meret'* erdők” (707) | 1659: „az kik az hazat býriák, az *méret* Erdeőis azok számára eset” (714). — 2. 'kimért terület'. 1659: „Maradot mégh az *mertekul* . . . az uagas Szel Janos *merette* közöt” (714).

mérték 'bizonyos mérőeszközzel kimért területrés'. — 1659: „minden házra . . . az falu szerben adtunk egy *merteket*” (714).

mester 'ítélőmester'. — 1612: „keszeretettet *Mesterünkteől* egy Nouum Judiciumott kgltekre uennj” (330) | 1653: „Daras *Mester* Uram az retetek (!) nekők ad-judicalta” (631).

miformán. — 1649: „*Mi forma(n)* legienek az boltba(n) helheztetve(n) az koporsok megh talaln j irassomba(n)” (561).

mihelyen; *mihelion* 1519 k.: NySz. — 1650: „*mihelent* eő kglme en teőllem kivanja” (580).

mindekkorig 1755: TESz. — 1643: „minthogy eő kgmekis megh elegettenek szolgalatunkal, *mind ez koraigh*” (494).

minden 'bármely'. — 1659: „Az mi kewess joszagom wagio(n) *minden* helben” (707).

minden okvetlen; *minden hoc vetetlen* 1498/1630: TESz.; *ok-vetetlen* 1636: TESz. — 1628: „enis feleltem w kek ez iöuendő Karacson Napjara *minden ok uetetlen* . . . megh adnom” (390).

mindjárt; *mindyarast* 1524: TESz.; *mindgyarst* 1705: TESz. — 1642: „*mindgyarastis* megh betegült” (468).

minemű; *minemp* 1416 u./1450 k.: TESz. — 1649: „ennek az Gori Heginek *minimó* Nevezetes tagjaban legjen az keresendő szőlő” (555).

mi voltáért 'céljából'. — 1637: „kiualtkepen feles penz nalam leuen uasarlasnak *mi uoltaert*” (440).

[*mond*] *viszsa mondja az áldást*. — 1650: „olly Embernek fogia okosul adnj, az ki *viszha mondgia az áldást* utánna” (568).

monéta 1785: MNy. LXV, 344. — 1653: „mighle(n) az megh irtt Summat, hasonlo *monetaval* . . . le ne(m) teszük” (642) | 1659: „az fellyül megh irt két ezer forintot egyszersmind az fellyül Specificalt *moneta* szerent le tészük” (715).

mostoha; *mastaha* é. n.: TESz. — 1651: „az ti *mastaha* anjatokat megh böchwilljetek” (598).

nap fölkelte. — 1643: „az napý munkat Penigh *Nap föl költöl* foguan, *Nap estigh* az Ura dolgan tartozzek töltený” (494).

napkeltte. — 1643: „az Urok dolgozasara, *Nap költekor*, be alvan, *Nap nyü-gottighlan*, dolgozzanak” (494).

-né l. *deákné* a. MNy. LXVIII, 474.

négyes malom 'négyköves malom, régi malom neve Górbán'. — 1659: „*Negies Malom* előt Varghane foldewel edgiüt” (707).

nehezke 'terhesség'. — 1642: „á mastany *nehezket* Bekasy Annok bizonyossan Sz. Jlona napian erzette megh voltakeppen . . . Aztis tudgia nyluan hogy most *nehezke uolt*” (468).

nehol-nehol; *nyhol* 1506: TESz. — 1644: „Eddighis az (erdő) szeliben *ni hul*, *ni hul* leuagdaltak az fiatalossaban” (502).

nelkül; *nelkewl* 1372 u./1448 k.: TESz. — 1644: Guari Miklos Uram meltatlan ok *nelkuly* nyult hozza” (497).

neveletlen 'kiskorú' 1621: TESz. — 1620: „az en keth Jobagyomat az en szegenj *Neveletlen* fellyül megh Nevezeth arva gyermekimnek (hagyom)” (365).

[*nevez*] *megn nevezett* é. n.: NySz. — 1602: „az fellyül *megh neuzet* Sarkan Jozagot” (287).

nevezetes 'nevű, elnevezésű'. — L. *minemű* a.

nezendő. — 1649: „ezen Contractusbelj reaiok *nezendő* iussal succedallyanak benne” (564/a).

nincs. — 1644: „Ez A feleletinek semmi helye *nins*” (497).

notáriuskodik. — 1642: „el hidgie azt a Notarius, hogy nem sokaigh *Notarius kodik* ennekem” (468).

[*nő*] *felnövés*; *felnewesek* é. n.: NySz. — 1620: „ha nem varna az Gyermekel *fel nyoveset*” (365).

numero röv.: *N°*, *No* 'számszerint' 1735: TESz. — 1650: „Egy Pár Orczatakaro No. 1.” (568).

[*nyelv*] *gonosz nyelv* 1803: NySz. — 1650: „ez sok *gonosz nyelv*ek el tauoztatásáért, az kiket... vissza adhatok... *wiszha adok*” (568) | 1651: „mjnden *gonosz nyelv* tanachanak helt ne adgiatok” (598).

nyeset. — 1644: „az To főlseő szelin is ket kis Tolgyfa fiatalost hatar jelül *niesettünk*” (502).

nyomdokú. — 1659: „melybe(n) vagyon száz jo *niomdoku* Araný” (715).

[*nyugszik*] *elnyugodt* 'meghalt'; *nyugodtt* 1832: TESz. — 1639: „nekem J(ste)nben *el niugot* Uramal egiút” (447).

(Folytatjuk.)

NÉMETH K. BÓDOG

NYELVJÁRÁSOK

Vác környékének becézőneveiről*

1. 1970 nyarán négy, Váctól délkeleti irányban 15–20 km-re fekvő községben: Vácdukán, Váchartyánban, Kisnémedin és Püspökszilágyon gyűjtöttem össze a mai keresztnéveket és az ezekhez kapcsolódó becézőneveket.

A négy község a palócság déli nyúlványához tartozik. Különösen a külvilágtól jobban elzárt Kisnémedin és Püspökszilágyon figyelhetünk meg palóc nyelvjárási sajátosságokat. Ezt azért fontos megemlítenem, mert a becézőnevek lejegyzésekor a nyelvjárási alakot igyekszem visszaadni. Gyakran találkoztam azonban a palóc kiejtés mellett tiszta köznyelvi ejtésmóddal is. Ilyenkor az előbbit veszem figyelembe (pl. *Jáncsika*, *Janicsika* közül az elsőt), a köznyelvi alak ugyanis az erős városi hatás következménye. Vác 15–20, Budapest körülbelül 25–30 km-re van innen. A lakosság jelentős hányada mind a négy faluból a budapesti, váci és dunakeszi üzemekbe jár dolgozni. Ez nagymértékben kihat a nyelvre a köznyelvi kiejtés irányába, a városiasodó jelleg ugyanakkor a keresztnévadásban is egyre erőteljesebben jut kifejezésre. A hagyományos falusi nevek mellett nagy számban jelentkeznek a városban jelenleg divatos, sőt a divaton túlmenően mostanában feltűnő, különleges nevek (pl. divatos nevek: *Zoltán*, *Attila*, *Árpád*, *Csaba*, *Zsolt*, *Ildikó*, *Erika*, *Ágota*, *Anikó*; ritkább nevek: *Szabolcs*, *Richárd*, *Beatrix*, *Angéla*, *Szilvia*, *Ivett*, *Emese*, *Noémi*, *Monika* stb.).

A ma élő emberek keresztnéveinek vizsgálata során figyelemmel tudtam kísérni a keresztnévadásban bekövetkezett változásokat az utolsó 70–80 év folyamán, a becézőnév-rendszernek azonban csak a jelenlegi állapotába tudok bepillantani. Valószínű azonban, hogy a városi hatás ezen a téren is érvényesül.

2. A becenév, illetőleg becézőnév eredetileg kedveskedő, gyöngéd céllal használt névváltozat vagy a keresztnévvel kapcsolatban nem álló gyermeknyelvi szó volt. A mai nyelvben a *becenév* szó bizonyos jelentéstáguláson ment keresztül, ugyanis ma már nemcsak kedveskedő hangulatú nevekértünk rajta, hanem a keresztnév közömbös hangulatú, csupán megszólító funkciójú alakváltozatait is *becézőnév*-nek mondjuk. B. LŐRINCZY ÉVA kandidátusi értekezésében a becézés fogalma helyett a *kicsinyítő névképzés*-t használja. A szakirodalomban egyre inkább meghonosodott az *alakváltozat* terminus. PAPP LÁSZLÓ (Nytr. LXXX, 454–9), RÁCZ ENDRE (Ny. és Ir. II, 133–9) és HAJDÚ MIHÁLY (Keresztnéveink újabbnkori vizsgálatá 1770–1970.) különbséget tesznek a „becézőnév” és az „alakváltozat” között. Véleményük szerint ugyanis, ha egy

* Részletek a X. Országos Diákköri Konferencián bemutatott dolgozathól.

névben csak egy-két hang változik meg, akkor az még nem nevezhető *becézőnév*-nek. A *becénév* szó jelentésbővülésének következtében szerintem minden egyes névváltozatot a *becézőnevek* közé sorolhatunk. Ugyanis például a *Mari*, *Kati*, *Jancsi* nevek a mindennapi életben teljesen elvesztették *becéző* jellegüket, közömbös megszólító nevekké váltak. Ezzel szemben a *Petor*, *Arinka*, *Károl* stb. nevek a keresztnévtől való hajszálnyi különbözősége következtében érdekességükkel, játékoságukkal inkább *becézőknek* tekinthetők. Én tehát a továbbiakban *becézőnév*nek veszek minden alakváltozatot, még azokat is, melyek mindössze egyetlen hanggal térnek el az eredeti keresztnévtől, különösen akkor, ha ezeknek valamilyen különleges funkciójuk van.

MELICH JÁNOS (MNY. X, 27) volt az első, aki komolyan foglalkozott a *becézőnevek* rendszerezésével. Ő három csoportra osztotta fel a *becéneveket*: rövidülés (*Ják*, *Pét*, *Tom*), képzés (*Mari*, *Andris*) és ikerítés (*Ista-Pista*, *Ancsa-Panca*, *Pisti*, *Panni*) útján keletkezettek. Ezt a felosztást TOLNAI VILMOS (MNY. XXIII, 171) egészítette ki, az ikerítés útján kialakult *becézőnév*-típust differenciáltabbá tette: különválasztotta az ikerítést és az ikerítésből való kiválást, majd a *Lala* (< *Lajos*), *Zozó* (< *Zoltán*) típusú neveket töismétléssel vagy tőkettőzéssel kialakult neveknek vette. SZABÓ T. ARTILA (NyIrK. X, 275–88) az alaktani szempont következtetés alkalmazásával ilyen rendszert állított fel: 1. törővidítés, 2. tőcsonkítás, 3. együttes törővidítés és -csonkítás, 4. ikerítés, 5. ikerítésből való kiválás, 6. képzés, 7. hangcsoport-ikerítés, 8. összetétel.

Anyagom rendszerezésénél azonban csak részben követtem a fenti felosztási módot. Külön képzés-kategória nem szerepel nálam, elsősorban ugyanis tőtani szempontokat vettem figyelembe, majd az egyes típusokon belül vizsgáltam meg a különböző képzőket. Így elkerülhető az egyes nevek többszöri besorolása. A *Pista* név pl. SZABÓ T. ARTILA rendszere szerint szerepelne: 1. az ikerítésből kivált neveknel, 2. az -a képzővel ellátott neveknel. Nálam viszont csak az ikerítésből kiváltak között szerepel, s ezen belül az -a képzős nevek között.

Rendszerem tehát a következő: 1. a teljes névben bekövetkezett hangváltozás, összerántás, képzés; 2. rövidülés, rövidüléssel képzés: a) egyszerű képzők, b) testesebb képzők (mássalhangzók szerint tipilázva); 3. csonkulás; 4. rövidülés és csonkulás; 5. ikerítés; 6. ikerítésből való kiválás; 7. szótagkettőzés; 8. névesere: a) azonos nemű nevek, b) férfi→női nevek; 9. idegen hatásra kialakult nevek; 10. köznévi alakok; 11. egyik kategóriába sem sorolható nevek; 12. névesűfólok, névvel kapcsolatos mondókák.

Körülbelül 1000 adatot gyűjtöttem össze, s ezeket vizsgálok meg alaki és hangulati szempontból, figyelembe véve az egyes nevek életkorhoz és helyhez való kötöttségét.

A keresztnévek vizsgálatánál három korszakot határoltam el egymástól, külön vettem az 1880–1920-ig, az 1921–1945-ig és az 1945–1970-ig születettek neveit. A *becénevek* gyűjtésénél is megkülönböztettem egymástól az 1., 2., 3. korszakban születetteket, tehát az idősek, középkorúak és fiatalok, azaz gyerekek megnevezéseit külön csoportosítottam.

Mivel 83 lapos dolgozatom egész terjedelmében nem főzölhető, igyekeztem olyan fejezeteket kiválasztani, melyek képet adnak a feldolgozás módszeréről, s részben a vidék *becézőnév*-állományáról. A továbbiakban ismertetem a rövidült, egyszerű képzővel ellátott nevek közül az -a képzőket, a testesebb képzővel ellátottak közül a -cs, illetőleg a -c + -k típusúakat, majd a csonkulással alakult neveket, a köznévi alakokat s érdekességként a névesűfólo rigmusokat.

3. Egyszerű képzők

-a képző. — Az -a képző minden esetben egyszerűtagú zárt rövidüléssel tőhöz kapcsolódik.

Egy mássalhangzóra végződő tő: *Laja* (< *Lajos*), *Mika* (< *Miklós*), *Sada* (< *Sándor*), *Zsiga* (< *Zsigmond*), *Ana* (< *Anna*), *Bora* (< *Borbála*), *Éra* (< *Erika*), *Éta*

(< *Etelka*), *Giza* (< *Gizella*), *Ilu* (< *Ilona*), *Juda* (< *Judit*), *Kata* (< *Katalin*), *Roza* (< *Rozália*), *Tëra* (< *Teréz* v. *Terézia*), *Vala* (< *Valéria*), *Vëra* (< *Verona* v. *Veronika*), *Zsuzsa* (< *Zsuzsanna*). — A töben megrövidül a magánhangzó: *Matya* (< *Mátyás*), *Jula* (< *Júlia*), *Mara* (< *Mária*); megnyúlik a magánhangzó: *Róza* (< *Rozália*). Magánhangzó minőségi változása: *Gyura* (< *György*), *Zsásza* (< *Zsuzsanna*).

Két mássalhangzóra végződő tő: *Gusztá* (< *Gusztáv*), *Szilva* (< *Szilveszter*), *Ërzsá* (< *Erzsébet*), *Ilda* (< *Ildikó*), *Kriszta* (< *Krisztina*), *Magda* (< *Magdolna*). — Megrövidül a többelseji magánhangzó: *Kalma* (< *Kálmán*), *Sanda* (< *Sándor*).

Az *-a* képző 10 esetben gúnyos hangulatú nevek képzője, 14-szer szidás közben, indulatos megszólításban szerepel, sokszor közömbös, megszólító funkciót tölt be, három esetben pedig kedveskedő, becéző hangulatú. A nevek tövében szereplő magánhangzók vizsgálatakor kiderül, hogy az *-a* képző gyakrabban járul velaris magánhangzót tartalmazó, ezek közül is az *a* többelseji magánhangzós tövekhez, azonban magas az *i* és az *a* magánhangzók kapcsolódásának száma is (a magánhangzó a töben két kivétellel rövid): $u + a$ 5, $o + a$ 2, $ó + a$ 1, $a + a$ 10, $á + a$ 1, összesen 19; $-i + a$ 7, $ë + a$ 5, összesen 12. — Az *-a* képző a palatalis hangrendűekkel szemben komorabb, sötétebb hangulatot áraszt, így negatív érzelmek (gúny, indulat) tükrözésére is alkalmas. A tő magánhangzója — velarisok esetén — nyilván ilyen irányban befolyásolja a névhangulatot, de a palatalis tőhangzós becézők azt bizonyítják, hogy a hangulatdetermináló elem elsősorban a képző. A fenti nevek közül 6 esetben megrövidül a magánhangzó. SIMONYI (Nyr. XL, 182–3) szerint ennek csupán az az oka, hogy a becéző használatban a nevek rövidebb alakot vesznek fel: a tő rövidülésével párhuzamosan a magánhangzó időtartama is megrövidül. Szerintem a fenti esetekben az *-a* képző hasonító hatása is érvényesül (*Kalma*, *Matya*, *Sanda*, *Mara*).

Egy-két névhez rövid magyarázatot fűznék. — Korábban a latin eredetű *György* név *Gyurgyus* formája is használatos volt. Ebből az alakváltozatból vonódott el a *Gyurtó*, amihez jelen esetben az *-a* képző járult. — A *Szilveszter*-ből képzett *Szilva* név kedveskedő hangulatú, ugyanakkor a *Szilviá*-ból származó ugyancsak *Szilva* alak gúnynév. Az előbbit épp hangulata miatt sorolom ide, az utóbbi pedig a köznévi becenevek között szerepel, ezek ugyanis többnyire gúnynevek. — A *Sada* név gyerekeknek mondva kedveskedő hangulatú, középkorú felnőtteknek pedig haragos megszólítása. Kialakulását a következőképpen magyarázhatjuk: a név rövidülést szenvedett (*Sánd*), később vagy ugyanakkor az *n* hangot kivetette, végbement az $á > a$ rövidülés, és ehhez a tőhöz kapcsolódott az *-a* képző. Az is lehetséges, hogy a szintén ismert *Sanda* becenevből alakult hangkivetéssel. Az *-a* képzős becézőket mind a négy községben egyaránt használják.

4. Testesebb képzők

A) Egy mássalhangzót tartalmazó képzők.

cs típusú képzők.

-acs: *Gabacs* (< *Gábor*). Vácdukán gúnynév, melyben a keresztnévhez képest megrövidült a magánhangzó.

-csa: *Anca* (< *Anna*), *Ancsa* (< *Anikó*), *Borcsa* (< *Borbála*), *Ërcsa* (< *Erika*), *Tërcsa* (< *Teréz*, *Terézia*); magánhangzó-rövidülés: *Julcsa* (< *Júlia*), *Marcsa* (< *Mária*), mássalhangzó-váltás: *Ëncsa* (< *Erika*). A *-csa* képző minden esetben egytagú zárt tőhöz járul, s csak olyan nevekhez, melyekben az utolsó mássalhangzó liquida (*l*, *r*) vagy nasalis (*n*). Kizárólag női nevekhez kapcsolódó képző. A vele képzett nevek hangzása erősen befolyásolja hangulatukat, és — bár nem minden esetben — életkor szerint is korlátozza használatukat. Vagy gúny és harag kifejezői, vagy közömbös megszólítások. Egészen kislányoknak többnyire az előbbi két esetben mondják, megszólító névként idősebbek viselik. A *Borcsa* például mindenütt hangulati többlet nélküli megszólító név,

de csupán időseké. A *Tërca* csak felnőttek gúnyneve, talán az illeszkedés hiánya és az *r + cs* találkozása együttesen váltja ki ezt a hatást. Mind a négy községben egyaránt használatos. Az *Ënca* név magyarázatra szorul: a névben szereplő *n* véleményem szerint nem tartozik a képzőhöz, hanem az eredeti tőben szereplő *r* az *Anca* analógiájára *n*-né változott, tehát a képző itt is csupán *-ca*.

-ics: *Szilvics* (< *Szilveszter*). Kiszémedin használt gúnynév.

-csi: A *cs* típusú képzők legelterjedtebb csoportja, mind a négy községben él. — Egytagú zárt tőhöz járul: *Fercsi* (< *Ferenc*), *Jáncsi* (< *János*), *Kárcsi* (< *Károly*), *Lajcsi* (< *Lajos*), *Mikcsi* (< *Miklós*), *Típcsi* (< *Tibor*), *Zolcsi* (< *Zoltán*), *Ancsi* (< *Anna*), *Ancsi* (< *Anikó*), *Borcsi* (< *Borbála*), *Ercsi* (< *Erika*), *Ilszi* (< *Ilona*), *Ircsi* (< *Irén*), *Jolcsi* (< *Jolán*), *Lencsi* (< *Lenke*), *Márcsi* (< *Mária*), *Pircsi* (< *Piroska*), *Tërcsi* (< *Teréz*), *Valcsi* (< *Valéria*), *Vërcsi* (< *Verona*, *Veronika*), *Vikcsi* (< *Viktória*). | Magánhangzó-rövidülés: *Geszcsi* (< *Géza*), *Jancsi* (< *János*), *Karcsi* (< *Károly*), *Sancsi* (< *Sándor*), *Ropcsi* (< *Róbert*), *Marcsi* (< *Mária*), *Gapcsi* (< *Gábor*). | Magánhangzó-nyúlás: *Lájcsi* (< *Lajos*). | Magánhangzó zártabbá válása: *Tomcsi* (< *Tamás*). — Egytagú nyílt tőhöz járul a képző: *Ricsi* (< *Richard*), *Bocsi* (< *Borbála*), *Macsi* (< *Marianna*). | Magánhangzó-rövidülés: *Licsi* (< *Livia*). — Érdeemes megfigyelni az olyan párokat, mint *Marcsi*—*Márcsi*, *Jancsi*—*Jáncsi*, *Karcsi*—*Kárcsi*. Ez az á nem csupán nyelvjárási ejtés következménye, mert ez a palóc á-tól időtartamban határozottan elkülöníthető, mintegy játszói változat. Ehhez hasonló példa a *Mari* és *Mári*, melyek a köztudatban külön becézőként élnek. — Elképzelhető, hogy a *Bocsi* becézőnév nem a *Borbála* rövidüléssel képzéssel alakult változata, hanem a *bocs* köznévi hatására jött létre. A *Sancsi* valószínűleg a *Jancsi* analógiájára alakult ki. Egyes becéző alakok, mint a *Marcsi*, *Karcsi*, *Jancsi*, *Lajcsi* annyira elterjedtek és gyakoriak, hogy teljesen elvesztették hangulati többletüket, pusztán megszólító funkciót töltenek be. Életkortól függetlenül használják. A fent felsorolt nevek közül azonban sok az újabb fejlemény, ezek csak egy-két faluban élnek, hangulati színezetüket még nem veszítették el. Érdekes a hangulati megoszlás az egyes falvak között: Kiszémedin a legtöbb *-csi* képzős alak gúnynév, míg Vácdukán inkább kedveskedő jellegű.

-só: *Ropcsó* (< *Róbert*), *Marcsó* (< *Mária*). Mindkét névben a zárt tőben magánhangzó-rövidülés lépett fel. Mindkettő megszólító név, bár a képző játékoságot rejt magában.

-csu: *Ancsu* (< *Anna*). Vácdukán kislány megszólítóneve.

B) Két mássalhangzót tartalmazó képzők.

c + k típusú képzők.

-kó: *Juckó* (< *Júlia*, ill. *Julianna*). Vácdukán kislány megszólítóneve. Valószínű, hogy a már képzett *Juci* becéző egytagú zárt rövidülésével és ennek a rövidült „tőnek” a továbbképzéssel alakult.

-cika: Egy magánhangzóra végződő egytagú tőhöz járul: *Jocika* (< *József*), *Jucika* (< *Júlia*, ill. *Julianna*). Egy mássalhangzóra végződő tőhöz járul: *Ancika* (< *Anna*), *Borcika* (< *Borbála*).

-cike: *Jencike* (< *Jenő*). A *Borcika* kivételével a többi név szerepel csupán *-ci* képzővel is (*Joci*, *Juci*, *Anci*, *Jenci*). Talán ez magyarázza a *Borciká*-nak a többi névtől merőben elütő hangulatát: gúnynév, míg a többi kedveskedő hangulatú megszólító. A *-ka* képző ezekben a nevekben a hangulati semlegesség feloldását szolgálja, megszólító neveket kedveskedő hangulatúvá változtat. Többnyire gyerekek neve.

-ócika: *Marócika* (< *Mária*). Itt tulajdonképpen három képző összetapadását figyelhetjük meg. Vácdukán ugyanis mindhárom névforma él, tehát kialakulását ezeken keresztül láthatjuk: *Maró* > *Maróci* > *Marócika*. Az első megszólító név, a második már kedveskedő jellegű, a harmadik pedig már szinte túlzott kedveskedést takar.

-cuka: *Icuka* (< *Ilona*). Az *Icu* névnek továbbképzett becéző formája. Míg az *Ica* használata életkortól független, addig az *Īcuká*-t már idősöknek nem mondják.

5. Csonkulás. — Csonkulásról akkor beszélünk, ha a név első fele (első 1–2 hangja vagy szótagja) elmarad. Nem ősi magyar alakulási mód, német hatásra terjedt el nálunk. A magyarban ugyanis a hangsúly mindig az első szótagra esik, ezért a becézőnevek kialakulásakor többnyire az első szótag maradt meg, és a többi kopott le, vagyis rövidüléssel keletkeztek. A rövidülésre már az ómagyar korból vannak adataink, míg a csonkulás első jelentkezése az 1681-ből származó *Tinka* (< *Krisztinka*) (SZABÓ T. A.: NyÍrK. X. 87). — A németben kötetlenebb a hangsúly, mint a magyarban. Az *Antonius*, *Elisabeth*-féle nevekben a második szótagra esik, s így válhat ki a *Tóni*, *Liza* alak. A XVIII–XIX. században az erős német hatás következtében nálunk is meghonosodtak a csonkulással alakult nevek, majd ezek analógiájára újak is keletkeztek a magyarban (pl. *Zsóka* < *Erzsók*). — A csonkulással keletkezett becézőknek jóval gyengébb az alapnévfelidéző erejük, sokszor magából a becenévből nem is lehet eldönteni, hogy melyik névhez tartozik (vö. SZABÓ T. A., Kolozsvári becézőnevek 7): *Ella* (< *Gabriella*), *Gizella*, *Petronella*; *Lia* (< *Emília*), *Cecília*, *Amália*.

A) Teljes név csonkulása: a) A szókezdő magánhangzó marad el: *Mese* (< *Emese*), *Rika* (< *Erika*). b) Az első két szótag marad el: *Ella* (< *Gabriella*), *Lina* (< *Karolina*). c) Összetett név első tagja marad el: *Mária* (< *Annamária*).

B) Csonkulás és képzés. Ide sorolom azt az öt nevet, mely az első szótag elvesztésével megcsonkult, ugyanakkor a név változatlanul megmaradt második tagjához valamilyen képző járult. *Milke*: az *Emil*-ből *-ke* kicsinyítő képzővel középkorú férfi megszólítására. *Gita*, *Gitus*, *Gituci*: a *Margit*-ből alakult *-a*, *-us*, ill. *-uci* képzővel, kislányok kedveskedő hangulatú neve. *Tilda*: a *Matild*-ből lett *-a* képzővel, megszólítónév. Ez a becézőnév-típus kizárólag a két, külvilághoz közelebb eső községben (Vácdukán 7, Váchartyánban 3) fordul elő, de itt is csak szórványosan jelentkezik.

6. Köznevi alakok. — A legtöbb keresztnév a mai ember számára nem jelent semmit, a név kiválasztásánál sem a név jelentése az a döntő ok, amiért a nevet adják. A név fontos funkciója, hogy betöltse identifikáló szerepét, ezen felül a név hangalakja, hangulata, a vele kapcsolatos asszociációk szabják meg a név „szépségét” vagy „csúnyaságát”. Egyes nevek hangalakja nagyon hasonlít egy-egy köznévhöz, mely a név hallatára sokszor önkéntelenül is felidéződik az emberben, s így ezek a közszavak sokszor becézőkké válnak. A becézés szempontjából ezek a szavak, ha értelmesek is, nem jelentéssel bíróak, ugyanis a becenév szerepe pusztán a személy megnevezése, a személylyel való azonosítás. A közszó jelentése inkább a név hangulatára van hatással. A közszóalakok leggyakrabban gúnynevek, egy-két esetben kedveskedő hangulatot is hordanak, — a közszó ilyen jellegű jelentéséből következően.

Ezeket a neveket a köznévi tulajdonképpeni jelentése szerint lehet osztályozni, kisebb fogalmi csoportokba sorolni: 1. Növény jelentésű szavak: *Csicsóka* (< *Csilla*), *Margaréta* (< *Margit*), *Szilva* (< *Szilvia*), *Uborka* (< *Borka* < *Borbála*). — 2. Állat: *Béka* (< *Éva*), *Bika* (< *Mika* < *Miklós*), *Bibic* (< *Tibor*), *Csibor* (< *Csaba*), *Gazella* (< *Gizella*), *Kacsa* (< *Katalin*). — 3. Étel-ital: *Mártáska* (< *Márta*), *Szilvórium* (< *Szilvia*), *Hurka* (< *Gyurka* < *György*). — 4. Foglalkozás: *Kalmár* (< *Kálmán*), *Katona* (< *Katalin*), *Szaki* (< *Szabolcs*). — 5. Tárgy: *Bimbi* (< *Imre*), *Csutak*, *Csutka* (< *Judit*), *Zsoltár* (< *Zsolt*). — 6. Égitest, nemesfém: *Arany* (< *Aranka*), *Csillag* (< *Csilla*). — 7. Testrész: *Pajesz* (< *Pál*), *Szivi* (< *Szilvia*), *Világ-Valag* (< *Valéria*). — 8. Mesefigura, csodalény: *Angyalka* (< *Angéla*), *Kacsa Kázmér* (< *Katalin*), *Maffia* (< *Marianna*), *Tündér*, *Tündérke* (< *Tünde*). — 9. Tulajdonság: *Ifi* (< *Ildikó*), *Pirinyó* (< *Piroska*), *Szemtelenke* (< *Lenke*), *Ügyellenke* (< *Lenke*). — 10. Indulatszó: *Kukk* (< *Klára*). — 11. Egyéb: *Szaranka* (< *Aranka*).

A mesefigura kategóriába soroltam a TV-ből ismert *Kacska Kázmér*-t és a Mézga család macskájának nevét, a *Maffiá*-t. Bár ezek tulajdonnevek, mégis hasonló asszociációs úton válhattak becézőkké, mint a köznevek, s ez mindössze csak két adat, — ezért nem tartottam helyesnek tulajdonnévből származó becenevek címmel külön tárgyalni őket.

A nemrég megjelent LADÓ JÁNOS szerkeztette „Magyar utónévkönyv”-ben (Bp., 1971.) a *Margaréta*, *Arany* (régí magyar személynévből), *Csillag* (régí magyar személynévből), *Angyalka* (az *Angéla* régí magyaros formája) mint önálló keresztnévek szerepelnek, tehát ezeket a gazdát cserélt nevek közé is sorolhatnám. Mivel azonban a fenti keresztnévek ezekben a falvakban nem ismertek, kialakulásukat s becéző formaként való használatukat asszociáció eredményének tartom. A fenti nevek legtöbbje hangulati többlettel bír; általában gúnynevek, néhány kedveskedő s egy haragot, indulatot kifejező is van közöttük: *Csutak*. A legáltalánosabban használt becenév az *Arany* (*Aranka*), mind a négy faluban megvan, gyerekek, középkorúak és idősek megszólítására szolgál. Érdekes, hogy Váchartyánban középkorú nő csúfneve is egyben. Szintén középkorú asszonyt gúnyolnak itt *Szaranká*-nak. A többi gúnynév gyerekeket illet. A kedveskedő nevek többnyire *-ka*, *-ke* képzővel ellátottak, de maguk a nevek jelentésüknél fogva is alkalmasak kedveskedésre, becézetésre: *Tündérke*, *Angyalka*, *Mártáska*, *Pirinyó*. Az olyan becenevek, melyek nem a becézés hagyományos alakulásmódjait követik, többnyire egyediek, egy-egy kisebb közösségen belül jutnak érvényre, sok esetben nem is dönthető el egyértelműen, hogy melyik keresztnévhez tartoznak: *Bika*, *Bibic*, *Kacska*, *Maffia*, *Csicsóka* stb. Így a köznévi eredetük sem általánosan elterjedt, az egész vidékre jellemző nevek, használatuk csupán egy-két személy pusztá vagy kedveskedő megszólítására, gúnyolására korlátozódik. A fent említett *Arany*-on kívül a *Gazella*, *Csutka* és *Tündér* nevek azok, melyek két faluban is, mégpedig Vácdukán és Váchartyánban élnek, elképzelhető, hogy önálló fejlemények, de az is lehet, hogy valamilyen módon összefüggnek, az egyik helyről átvitték a másikba a becéző alakokat.

7. Névesúfoló rigmusok, nevekkel kapcsolatos kiszólások, mondókák. — A csúfolódás, gúnyolódás igen sokszor nem korlátozódik csupán a kigúnyolandó személy nevének megváltozott intonációval történő kiejtésére. Már az ikerítés is valamivel több ennél, de sokszor még ez is kevés. Ezért az egyes vidékeken, közösségeken belül kialakultak bizonyos névesúfoló rigmusok, melyek többnyire a magyaros verselés szabályait követik, rímesek is, azaz a név és a vele kapcsolatos mondat vége összecseng. — A gúnyolódáson kívül ide sorolom az egyes nevekkel kapcsolatos állandó kiszólásokat, megjegyzéseket.

Alakilag HAJDÚ MIHÁLY (Keresztneveink és becézőneveink újabkori vizsgálata 988) módszere segítségével osztályozom őket az ütem és szótagszám figyelembevételével: 2/3/2: *Benő / ritkán jön / elő* (Vácduka). — 2/3/3: *Lajos / a segged / olajos* (Kisnémedi). — 2/4/2: *Lackó / fejedén a / mackó; Míka / megrúgja a / bika; Vince / tele van a / pince* (Vácduka, 40–50 éveseknek). — 3/4/3: *Benedek / zsákban hozza / meletget; Mikike / egyik lába / picike* (Vácduka). *Mikike / egyik lábát / picike; Imike / egyik lába / picike; Tibike / egyik lába / picike* (Kisnémedi). — 2/2/4/2: *Kriszta / vigyázz / mer megszúr a / bicska* (Vácduka). — 5/4/4: *Gusztikának a / gesztusai / gusztusosak* (Kisnémedi, kedveskedő).

Három haragos kiszólás Vácdukáról: *Atilla, az Isten ostora!* (gyerekeknek); *Vén francos Judal!* (gyerekeknek); — *Ereggy te vén Sanda!* (felnőtteknek).

8. A vidék becézési sajátosságainak összefoglalása. — A négy község, bármennyire is közel fekszik egymáshoz, bármennyire is összefügg történelmük, mégsem tekinthető teljesen homogénnek. A palóc nyelvjárási sajátságokat a távolabbi Kisnémedi és Püspökszilágy jobban megőrizte; a névadás és a becézés szempontjából is főleg Püspökszilágy a legegységesebb, legkevésbé változatos,

itt érvényesült ugyanis legkisebb mértékben a városi hatás. A legszínesebb a kereszt- és becenévadás Váchartyánban és Vácdukán. Az előbbinek az a magyarázata, hogy Váchartyán lakossága igen vegyes: az ország legkülönbözőbb vidékeiről, falvaiból és városaiából, sőt a mai határokon kívüli helyekről is települtek be a községbe. A keresztnevadás szempontjából tehát a falura nézve nem sok következtetést lehet levonni, legfeljebb akkor, ha külön vizsgálom a helybeli születésűek és a betelepültek keresztneveit. A becézőnevek nem feltétlenül az eredeti, helyi viszonyokat tükrözik, valószínű ugyanis, hogy az idegenből jöttek magukkal hozták becézőneveiket is, s lassan ezek is beépültek a falu becézőrendszerébe. A különleges, a szomszéd falvakban nem tapasztalható nevek azonban nem egész típusokat képviselnek, hanem általában csak egy-egy keresztnévhez kapcsolódó, egyedi alakok.

Vácduka becézőnév-gazdagságát az erős városi hatás érvényesülésével magyarázom, ami Váchartyán esetében is fennáll. Kiszélesített több szempontból, különösen a névhangulat szempontjából érdekes sajátosságokat mutat, egyes képzők, névalkotási módok a többi községgel szemben egyöntetűbben gúnynevek, kedveskedő nevek képzői.

A teljes keresztnévből valamilyen módon (képzés, összerántás, hangkivetés útján) keletkezett becenevek mind a négy községben ismertek, ugyanez a rövidítés, rövidülési képzés, az ikerítésből kivált nevek esetében is. A csonkulás, szótagkettőzés útján alakult becéző formák azonban már csak a külvilághoz közelebb eső Vácdukán és Váchartyánban terjedtek el általánosan, a másik két faluból vagy egyáltalán nincs, vagy csak egy-két adatom van. Érdekes, hogy az ikerítés három adatot kivéve (*Lackó—Mackó, Éva—Béva és Csabi—Csacsi*, ezek közül is kettő közszói tagot tartalmaz) csak Vácdukán és Kiszélesmedin fordul elő szép számmal. A legtöbb becézőnév a rövidülési képzéssel alakultak közé tartozik, nyilván minden faluban ez a legelterjedtebb becézési mód. Az egyes képzők használata, elterjedési foka, hangulati színezete között azonban már nagyobb különbségek is mutatkoznak. Az egyes képzők elterjedését táblázat segítségével igyekszem bemutatni:

Mind a négy faluban általánosan elterjedt	Csak egy faluban általános	Több faluban elterjedt, de csak 1—1 névhez kapcsolódik	
-a	-óci	-ó/ő	-li
-i	-uci	-có	-sa, -si, -ska
-ci	-n típus	-csó	-sika
-csa, -csi	-ty típus	-ja	-szi, -szika
-ka	-(i)cska	-ke	-ia
-ika/-ike		-ók	-cuka
-us, -uska		-óka	-nyika

Több faluban, 2—3 névhez kapcsolódik, de nem általános		Csak egy faluban terjedt el, a többiben csak 1—2-szer fordul elő	Csak egy faluban egy névhez kapcsolódik		
-ca	-csika/-csike	-ó	-á	-es	-fcsi
-co	-iska	-ő	-e	-üs	-jesz
-cika		-ica	-ice	-so	-kocs
-ko			-ici	-cko	-kóka
-kó			-cu	-cike	-sika
-uka			-acs	-ócika	-suka
-is			-ics	-cus	-iska
-esz			-csu	-csók	-üske
			-gyi	-őcske	-eszka
			-aj	-ucska	-ítika
			-ak	-ália	-tyika
				-élia	

A leghatározottabb képzőkről megállapíthatjuk, hogy ezek nemcsak erre a vidékre jellemzőek, hanem általában a magyarban a leggyakoribb becéző képzők. A legváltozatosabb képet az egyszeri előfordulása, alkalmi képzők mutatják, gazdagságuk a négy község becenévanyagának színességére utal.

A dolgozatban rendszerezett és elemzett becézőneveket az adattárban keresztnevek szerint csoportosítva sorolom fel. Az adattárba külön vettem fel a férfi és női neveket, abc szerint. Falvanként és korszakonként (gy = gyerek, kk = középkorú, id = idős) különválasztom az egyes becézőneveket funkciójuk, illetőleg hangulatuk szempontjából (m = megszólítónév, k = kedveskedő, g = gúnynev, t = tréfás megszólítás, sz = szidás, e = említőnév). Az egyes becézőnevek gyakoribb előfordulását aláhúzással jelzem. — Igyekeztem olyan nevet kiválasztani példának, amely mind a négy faluban ismert, aránylag gyakori, s becéző alakjai is változatos képet mutatnak.

Álljon itt példaként adattáramból az *Imre* név becéző változatainak megoszlása:

Nevék	Vácduka			Váchartyán			Kisnémedi			Püspökszlágy		
	gy	kk	id	gy	kk	id	gy	kk	id	gy	kk	id
<i>Imre</i>		m	m		m	m	m	m	m		m	m
<i>Bimbi</i>	g											
<i>Imi</i>	m	m		m			m	m		m		
<i>Imi</i>				m								
<i>Imike</i>				k			k					
<i>Imike</i>				k								
<i>Imre—Bimre</i>							g					
<i>Imri</i>	m											
<i>Imrike</i>	m						m			m		
<i>Imris</i>	g											
<i>Imriske</i>	m											
<i>Imrö</i>	sz											
<i>Imró</i>	m											
<i>Imrus</i>					m		m					
<i>Imruska</i>	m				m		m					
<i>Imrüs</i>										m		
<i>Imrüske</i>	k											

NÉMETH MARIETTA

Gutai szavak és élcek

Rendek József egyike a múlt század literátus papjainak. Élete meglehetősen ismert (I. NÉMETHY, LUDOVICUS, Series parochiarum et parochorum archi-dioecesis Strigoniensis. Strigonii, 1894. nyomán SZINNYEI, Mír.). Négy évi tanítóképző intézeti tanárkodás után 1846-ban került a Komárom megyei Gutára plébánosnak, s e tisztséget 1861-ig töltötte be. Esztergomi kanonokként halt meg 1875-ben.

Több kézirata között az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár őrzi naplóját és különféle jegyzeteit is. Az MSS I. 130/b kézirat 4. foliójának versoján találjuk a „Gutai szavak és élcek” címet viselő feljegyzését, melyet — közelebbi időmegjelölés nélkül — gutai plébánossága alatt gyűjtött. Rövid gyűjtésének java részét szóláshasonlatok teszik, többüknél zárójelben adja magyarázatukat is. (Két szólása ilyen formában ismeretes a recens anyagban, ezeknek külön is megadjuk lelőhelyüket; I. O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. 1966. művében.) A szerző leírta sorrendben nem változtattunk, helyesírását azonban néhol a maihoz igazítottuk.

Tokács: folyó vízben lappangó fatörzs, melybe a ladik akad.

Fenyér: Vízár után a réteken maradt hínár, szemét.

Szétmállik, mint a Horváthné réteges táskája. (Földült fazekában aludt tej volt, nem táska, mint hazudá.)

Van is, nincs is, mint Fitos Panna fana. (Csírának tartották.)

Eret vágott, mint Kikleiné a korsón.

Hitegeti, mint Viplak Józsi a lovát. (Mindaddig ígérte neki az abrakot, míg megdöglött. Vö. O. NAGY i. m. e 70.)

Jóra való, mint Burián Panna kutyája. (Mindig dicsérte, míg végre föltojott a tűzhelyére.)

Mámi! mit gondoltál, mikor ezt a szent fiat születed? (Volt Gután egy jámbor kötélverő, kinek fia barát lett, ennek atyja igen megörülvén, azért szólíthatá így feleségét nagy örömeiben.)

Ugyanez mondá inasának: Hajts Hanzi! forr a víz! (Inasa munka közben panaszkodott, hogy még egy falat sem volt a szájában.) Lesz főtt krumpli!

Talpra esett, mint Szuszi Horvát prédikációja a Sellenczről. (Székféle magaslat, melyről e tréfás hajós legény — utánozva a komáromi kálvinistákat — prédikálni szokott, hallgatóinak nagy röhögése között. Taglejtése volt legécesebb, midőn po. szíve helyett alfelére tapintott.)

Ez mondá gyakran: Fújj szél fújj! míg egy pár új eszimat nem fújsz lábamra! Rencésbe mennek a ludak, — a gyűrön legelnek.

Föltartja a fejét, mint Keszi kutyája.

Nem egy eb rugja ám annak tökét. (Tehetős! több agárral vadászik. Vö. O. NAGY i. m. e 40, k 2147.)

Ömlős (emelés) a lova! (Úgy elsóványodott, hogy emelni kell.)

SCHRAM FERENC

SZEMLE

Nyelvtudományi Dolgozatok

1. Épp három esztendeje, hogy ezzel a címmel sorozat indult az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, a híre azonban (talán a nyomtatottnál kevésbé publikus, kevésbé rangos sokszorosított forma miatt) még nyelvészeink körében sem terjedt el eléggé. Pedig ez sajnálatos dolog. Nemcsak azért, mert e sorozat feltétlenül része korunk hazai nyelvészeti, főként magyar nyelvészeti szakirodalmának, hanem azért is, mert szerzői többségükben pályájuk kezdetén álló fiatal kutatók, akiknek munkájából, részlegesen ugyan, de egy kicsit már a jövő nyelvtudományának alakulására, jellegére nézve is vonhatunk le bizonyos következtetéseket.

Szíves örömet járulok tehát hozzá a szóban forgó sorozat publicitásának növeléséhez azzal, hogy — a szerkesztő, HAJDÚ MIHÁLY hozzám intézett kérésének eleget téve — (helyenként értékelő, illetőleg bíráló megjegyzéseket is tartalmazó) ismertetést írok az eddig megjelent nyolc füzetéről.

Vessünk egy pillantást a dolgozatok tematikai megoszlására. Dialektológiai tárgyú: kettő; egy-egy szakma szókincsét foglalja össze: kettő; a stilisztika körébe vágó: egy; nyelvtörténeti vonatkozású: egy; a finnugor mitológiából választott témát: egy. S végül, de nem utolsósorban: a sorozat legtöbb figyelmet érdemlő tagja a sorrendben hatodikként megjelent „A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései” című tanulmánygyűjtemény. Ismertetésemben — éppen jelentősége miatt — elsősorban ezzel kívánok foglalkozni.

A 240 lapnyi terjedelmű kötet 25 szerzője, amint erre SZATHMÁRI ISTVÁN az előszóban külön is felhívja a figyelmet, a magyar nyelvészeti tanszékek és a tanszékekhez közel álló volt tanítványok közül került ki. A dolog természetéből adódik tehát, hogy idősebb, tapasztaltabb tanárok és kutatók dolgozatai fiatal, sokszor az egyetem padjaiból a tanszéki személyzet vagy a kutatói gárda körébe még éppen csak átlépett szakemberek munkáival együtt szerepelnek, ami már önmagában is felkelti az érdeklődést, és várományt ébreszt az olvasóban. Az pedig, amiről ugyancsak SZATHMÁRI előszavából (4) értesülünk, hogy e módszertani kötet a fiatal oktatók kezdeményezésére és buzgalmából jött létre, rendkívül öröndetes.

De öröndetes a célkitűzés is: az tudniillik, hogy a szerzők elsősorban és főként az egyetemi oktatás szemszögéből kívánnak taglalni bizonyos, a nyelvészeti kutatás, illetőleg oktatás egy-egy területét érintő módszertani kérdéseket. A szerzői gárda összetétele, főntebb említett életkor szerinti megoszlása pedig szerencsésen biztosítja a kitűzött cél megvalósításának változatosságát, sokszínűségét: a hosszú idő, esetleg több évtized alatt összegyűjtött tapasztalatokról beszámoló tanulmányok sorát egyfelől, a fiatalos lendületet, szemlélet- és módszerbeli újra törekvést mutató dolgozatokat másfelől. (Az már aztán más kérdés, de — úgy gondolom — kár volna elhallgatni, hogy olykor egy-egy tapasztaltabb oktató-kutató újszerű látásmódban túltez valamennyi fiatal szerzőn; máskor meg egyik-másik, alig néhány éve tanító tanárságéd olyan pedagógiai érrettségről, áttekintésről tesz tanúságot, hogy volt tanárainak is becsületére válnék. Ez azonban csak változatosabbá teszi a képet.)

A tanulmánygyűjtemény két főrésze közül az első „A kutatás módszerei” címet viseli, és — szerintem helyes aránnyal — a kötetnek körülbelül egyharmadát (7—86) teszi ki. A célkitűzést tekintve ugyanis érthető, sőt illő, hogy a második, „Az oktatás módszerei” című rész ennek mintegy kétszeresét (87—240) foglalja el.

„A kutatás módszerei” című, kilenc dolgozatot magában foglaló első rész D. BARTHA KATALINNAK a nyelvtörténeti diszciplína iránti lelkesedést árasztó szóképzéstudéneti cikkével (7—11) indul. A szerző az egyes képzők produktív voltával, illetőleg improduktívval valásával kapcsolatos kérdések tisztázására fontoságára hívja fel a figyelmet, ezúttal is számos tanújelét adva: milyen mélyen és alaposan ismeri nyelvünkét. — SZEMERE GYULA az „Amíg az *a ki*-ből *aki* lett . . .” című, tudománytudéneti jellegű dolgozatában (13—9) egy helyesírástudéneti jelenség vizsgálatára nyújt gondos és alapos filológiai munkáról tanúskodó mintát. — Ugyancsak helyesírástudéneti vonatkozású, de egészen más arculatú HAADER LEA Ráskay Lea elvlasztási gyakorlatáról szóló friss hangvételi cikke (21—5), amely — bár csupán néhány lapra terjed — a fiatal kutató dinamizmusáról, jó áttekintő képességéről és rendszerező készségéről vall. — Kész filológusként áll előttünk az ugyancsak nemrég végzett KOROMPAY KLÁRA is „A tudéneti személynévkutatás néhány kérdése” című tanulmányában (27—34), amelynek külön erénye, hogy benne a szerző a módszertani célt közvetlenül meghatározza: azokat az „alpműveleteket” gyűjti össze és ismerteti, amelyeket szerinte minden kezdőnek el kell sajátítania ahhoz, hogy a tudéneti személynévkutatás területén egyáltalán munkához láthasson. — Módszertani jellegű a névtani kutatásban már gyakorlott HAJDÚ MIHÁLY cikke (35—53) is. A szerző az általa kitűnően ismert és okos ökonómiával ismertett szakirodalmi tanulságokon kívül már saját tapasztalataira is építhet, amikor az újabb kori (tehát az 1772 és napjaink közé eső időszakban használatos) személynévek gyűjtésére és feldolgozására vonatkozó módszertani elveket a különböző névtípusok (családnevek vagy vezetéknevek, keresztnévek, becézőnevek stb.) sorrendjében össze foglalja. — Kitűnő, saját anyaggyűjtésre épülő cikket írt POGÁNY IRÉN a több nyelvű területek újabb kori földrajzínév-anyagának vizsgálatáról (55—62). Bár ismerem az ezzel kapcsolatos, különben egyáltalában nem megalapozatlan ellenérveket, magam is

vele vagyok egy véleményen: az ilyen természetű kutatás szerintem is csak akkor lehet eredményes, ha az illető területen előforduló valamennyi különböző nyelvű elnevezés együttes vizsgálatán alapul. — PAPP LÁSZLÓ „A nyelvjárástörténeti kutatások módszeréhez” című cikkében (63—70) a XVI. századtól kezdve elég nagy tömegben ránk maradt forrásanyag, illetőleg a forrásanyagban tükröződő nyelvjárási sajátosságok lokalizálási problémáit tárja fel, a tőle megszokott körültekintéssel és rendszerességgel mutatva rá nemcsak a nehézségekre, hanem azokra a fogódzókra is, amelyek a kutatót a lokalizálás munkájában segíthetik. — G. VARGA GYÖRGYI dolgozatában, amely a köznyelv és a nyelvjárási hangtani kapcsolatainak vizsgálatáról szól (71—8), az a megnyerő, hogy a kutatási cél mellett mindig és azonnal ott látja az oktatási célt is: nemcsak az érdeklő, milyen módszerekkel lehet egy-egy település mai nyelvállapotát minél hiánytalanabban feltárni, hanem arra is rámutat, hogy szerinte az egyetemi magyar nyelvudományi tanszéknek milyen lehetőségei vannak egy ilyenfajta kutatás megszervezésében, irányításában. — „A kutatás módszerei” című nagyobb rész MOLNÁR JÓZSEF cikkével (79—86) zárul, amely jól tájékoztat bennünket azokról az eszközökről, technikai lehetőségekről és eljárásokról, amelyek a kutatókat a nyelvjárásgyűjtésben segíthetik.

A tizenhat dolgozatot tartalmazó, „Az oktatás módszerei” című második rész öt nyelvtörténeti vonatkozású tanulmánnyal kezdődik. Számomra legérdekesebb közülük E. ABAFFY ERZSÉBETÉ volt (87—96), aki igen jól megválasztott és elemzett nyelvtörténeti példákkal illusztrálja, hogyan érhető tetten a nyelv fejlődésében, a nyelvi tényekben bizonyos dialektikus törvényszerűségek (mint pl. a nyelv és gondolkodás összefüggése, a tartalom és a forma egysége), s hogyan léphetünk ezek segítségével előbbre a nyelvtörténet kutatásának és oktatásának, más szóval: egész megközelítésének módszertanában. — PUSZTAI FERENC „Az etimológia a nyelvtörténeti oktatásban” című cikkében (91—104) megint arra mutat példát: hogyan értékesíti oktató munkájában a jó pedagógus azokat a tapasztalatokat, amelyeket saját kutatási gyakorlatában (jelen esetben a Történeti-etimológiai Szótár munkálatai közben) szerzett. — H. BOTTYÁNFY ÉVA arról számol be (107—117) gazdag módszertani tapasztalattal, szemléletes gyakorlati példákra építve: milyen nehézségeket kell leküzdeni ahhoz, hogy a történeti jelentéstan oktatása valóban eredményes lehessen. — SZATHMÁRI ISTVÁN „Első magyar nyelvtörténeti gyakorlatok az egyetemen” című cikke (119—26) pedig arról szól igen tanulságos módon: a középiskolából frissen kikerült elsőéves magyar szakos hallgatók számára milyen érvek bizonyítják legmeggyőzőbben, hogy „alapos nyelvtörténeti ismeretek és nyelvtörténeti gondolkodás nélkül elképzelhetetlen eredményes nyelvtanoktatás, sőt hatásos irodalomtanítás is” (120). — HORVÁTH ZSÓFIA dolgozata (127—36) a nyelvészetileg jól képzett középiskolai tanár ügyes munkája, aki konkrét példákkal, óravázlatok formájában mutatja be azokat a lehetőségeket, amelyek a középiskolai nyelvtanórák során bizonyos nyelvtörténeti ismeretek közléséhez a tanár előtt nyitva állnak. — BOLLA KÁLMÁN „Gondolatok az egyetemi fonetikai oktatás továbbfejlesztéséről” címmel (137—46) a rendelkezésére álló néhány lapon is alaposan tájékoztat bennünket arról, hogy mennyire kiszélesedett az utóbbi időben az egyetemi hangtani stúdium problematikája (pl. beszédakusztikai, hallástani, a beszédpercepcióra vonatkozó ismeretek, a szupraszegmentális hangjelenségek vizsgálata), s hogy ez milyen megnövekedett feladatokat ró mind a kutatás, mind az oktatás vonalán a fonetika egyetemi oktatóira. — KESZLER BOBÁLA tanulmánya (147—56) nemcsak a benne foglaltakból nyerhető érdekes módszertani tanulságok miatt, hanem azért is külön említést érdemel, mert a kötet huszonöt cikke közül ez az egyetlen, amelyik témáját a leíró nyelvtan köréből választotta (az igen nehéz tótani fejezet kiscsoportos oktatásának problémáival foglalkozik). Kitérő feladatlapjai jól mutatják, amit különben mások (például H. BOTTYÁNFY ÉVA, SCHMIDT GYULÁNÉ) cikkei is bizonyítanak, hogy a tesztnek milyen fontos szerep jut napjainkban az egyetemi

hallgatók tanításában. — A stilisztika köréből vette témáját HORVÁTH MÁRIA, aki cikkében (157—62) arra hívja fel a figyelmet: milyen nagymértékben függ az elemzés sikere attól, hogy a kutató-oktató milyen jellegű, minőségű szövege(ke)t választ példatárába. — Legalábbis bizonyos vonatkozásaiban ugyanebbe a témakörbe tartozik BALASSA LÁSZLÓ tanulmánya (163—73) is, amelyben a szerző arra szolgáltat mintát, hogyan lehet szaksemináriumi keretek között a hallgatókat a szépirodalmi műfaj művelésében gyakoroltatni, és ily módon őket a jelenleginél színvonalasabb fogalmazástanításra felkészíteni. — Az egyetemi oktatást és az egyetemek mai életét csak közvetve ismerő olvasó számára különösen figyelemkeltők azok a cikkek, amelyek tulajdonképpen azzal foglalkoznak, „ami az oktatás körül van”. Így például a kiscsoportos oktatási rendszer mibenlétével és eredményes voltával (RÁCZ ENDRE 175—82), a tudományos diákköröknek a tudós-utánpótlás képzésében való szerepével (ZELLIGER ERZSÉBET 205—14), az egyetemi életbe és tanulmányokba való bevezetés módszereivel (D. MÁTAI MÁRIA 191—203), vagy az egyetemi jegyzeteknek és tankönyveknek az oktatásban betöltött funkciójával, különös tekintettel a nyelvtörténet tanítására (ZSILINSZKY ÉVA 183—89). Ez utóbbi különösen kitűnik a kötet ilyen jellegű tanulmányai közül: a fiatal szerző olyan módszerességről és pedagógiai rutinról tesz benne biznyságot, mintha nem alig néhány éves, hanem legalább egy évtizedes oktatói gyakorlat állna mögötte. — Nagy érdeklődéssel olvastam azt a három cikket is, amelyek közül egyet-egyet SCHMIDT GYULÁNÉ (215—21), I. GAL-LASY MAGDOLNA (223—30) és KISS JENŐ (231—40) írt a nem magyar anyanyelvű hallgatók magyarra való tanításának módszertani kérdéseiről. Külön is felhívom a figyelmet SCHMIDT GYULÁNÉ mintaként közölt „gyakorlólap”-jára, amely (és persze a többi hozzá hasonló) — szerintem legalábbis — kitűnő eszköz lehet a sajátosan magyar szemantikai, grammatikai jelenségeknek a maguk komplexitásában való megismertetésére és — végső fokon — elsajátíttatására. Egy ilyen gyakorlólapokból álló gyűjtelék elkészítését, amire SCHMIDT GYULÁNÉ cikke végén javaslatot tesz, kár lenne sokáig halogatni.

A szerzők közül — bizonyára mindenkinek feltűnik — hiányzik az I. számú magyar nyelvtudományi tanszék professzora, Benkő Loránd. Ennek az oka nem más, minthogy közvetlen munkatársai, tanítványai éppen öt kívánták e kötettel köszönteni életének, kutatói és oktatói pályájának derekán: ötvenedik születésnapján. Valóban méltó ünneplés egy tudós és egy nevelő számára.

2. A sorozat többi hét tagját már csak átfogóbb módon, röviden ismertethetem.

A Nyelvtudományi Dolgozatok kezdeményezőinek nyilvánvaló célja elsősorban a végzős hallgatók legsikerültebb szakdolgozatainak, bölcsészdoktori dolgozatainak vagy más szárnypróbálgatásainak a hozzáférhetővé tétele. Az eddig megjelent számok általában ténylegesen is azt a színvonalat képviselik, amelyet az ilyen jellegű munkáktól el szabad várunk. Egyetlen kivétel SZABÓ GÉZA, a sorozat 5. számaként megjelentetett „Szempontok az *ë*-zés vizsgálatához” című dolgozata. Ez mind témaválasztását, mind a kitűzött célt (Doboz község mai *ë*-ző állapotának feltárását egyrészt, módszertani kísérlet elvégzését *ë*-ző jelenségtanulmányok készítéséhez másrészt), mind pedig magát a kidolgozást tekintve már gyakorlottabb kutató munkája. — A sorozat másik dialektológiai tárgyú tagja, az I. számként megjelent „A zárt *í*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában” című dolgozat (ZILÁHI LAJOS tollából) még tartalmilag és formailag egyaránt hosszabb érlelésre, sziszolásra szorult volna ahhoz, hogy a szorgalmasan összegyűjtött nyelvjárási anyagból kielemezhető (sőt talán a szerző által ki is elemzett?) mondanivaló világosabban álljon az olvasó előtt. — A magyar fonóipar szakszókincsét mutatja be a 8. számban ZELNICZKY ERZSÉBET. Munkájának legfőbb értéke, legalábbis szerintem, hogy — ma még meglehetősen szokatlan módon — elsősorban a mai modern nagyüzemi fonálglyártás folyamatának, eszközeinek szókincsét tárja elénk, gondolva azonban ezeknek történeti gyökereire is. — HAJDÚ MIHÁLY dolgozatának viszont (7. szám) éppen az

az érdeme, hogy az Orosházán lassanként teljesen kihaló méhészkedésnek a szakszó-kincsét menti át az utókorba. A kötet első részében adott munkamenetleírásnak pedig a méhészzel foglalkozó néprajzos kollégák is hasznát láthatják. — Szép, módszertanilag átgondolt, jól szerkesztett és filológiai szempontból is színvonalas a 2. számként MÁTAI MÁRIA tollából megjelent „A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kódexben” című dolgozat. Csupán egy megjegyzést: néhol mintha az önmaga számára felállított filológiai követelmények, a rendszerezésre való törekvés megakadályozná abban, hogy az adatokat igazán mélyen és bátran elemezze. És egy kérdést: nem koptatjuk-e el túlságosan a „nyelvi rendszer” fogalmát, ha már egyetlen nyelvemlékben előforduló nyelvi adatok néhány kisebb csoportjának vizsgálatakor is „rendszer”-ről beszélünk? — A 4. számban JÁNOSIK ZSUZSA Németh László prózájának tömörítési eszközeit keresi, elnyerve az író elismerését, akinek hozzá intézett, e dolgozatára reflektáló terjedelmes levelét is közli a kötet végén. Magam több vonatkozásban és több ponton is (például éppen a kettőspontnak mint a tömörítés eszközeinek megítélésében, vagy a megszemélyesítések és szinekdochék elemzésének módját illetően) vitatkoznom JÁNOSIK munkájával, ehhez azonban a jelenleg rendelkezésemre álló helynél és időnél lényegesen többre lenne szükség. — Érdekes a témája SUHAJDA ÁGNES „A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban” című dolgozatának (3. szám), s szemmel láthatólag alaposan, lelkiismeretesen néz utána a problémakörébe vágó kérdéseknek, majd jó érzékkel foglalja össze az eddigi kutatások eredményeit.

3. És végül, befejezésképpen, hadd tegyek még néhány, a sorozat egészét érintő — részint tartalmi, részint formai vonatkozású — megjegyzést.

Némileg elszomorított, hogy a sorozat szerzői mily kevéssé érdeklődnek a leíró nyelvészet, de különösen a leíró grammatika kérdései iránt. Még a tanulmánykötet huszonöt cikke között is alig egy-kettő akad, amelynek a szerzője ebből a körből választotta témáját. Ez különösen azért feltűnő, mert SZATHMÁRI ISTVÁN a kötet előszavában (3) éppen arról ír, hogy az élet gyakorlatibb válása következtében a kutatásban és az oktatásban újabban a gyakorlatibb jellegű diszciplínák kerültek előtérbe, mint például a leíró nyelvtan, a stilisztika, a nyelvművelés, az irodalmi nyelv vizsgálata, a lexikográfia, a matematikai nyelvészet, a kontrasztív nyelvészet. Hogyan lehetséges az, hogy ez az előretörés éppen a fiatalok sorozatának, a Nyelvtudományi Dolgozatoknak a tematikájában szinte egyáltalában nem tükröződik?

Meglehetősen nagy egyöntetűséget mutatnak a fiatal szerzők a szakirodalom felhasználásának mértékében és módjában. Kétségtelen: semmilyen nyelvészeti kérdés vizsgálata nem képzelhető el az előzmények alapos ismerete nélkül. Azt azonban már minden esetben a kutatónak kell eldöntenie, hogy a feldolgozott szakirodalomból mikor mennyit kell ismertetnie, hol elegendő egy rövid utalás is, hol kell még erről is lemondania. Az előzmények hosszadalmas részletezése vagy akárcsak a szerző gondolatmenetét minduntalan megszakító utalások zavarják az olvasót, s elterelik a figyelmét a tulajdonképpeni új mondanivalóról. De még inkább ez a hatásuk a szakirodalomból vett hosszabb-rövidebb idézeteknek, amelyekkel a sorozat egyes szerzői — úgy gondolom — nagyon is gyakran és túlzott mértékben élnek.

De ugyanilyen ökonómiára van szükség annak a gondolkodási folyamatnak az ismertetésében is, amelynek segítségével a szerző végső következtetéseihez eljutott. Itt megtalálni a helyes mértéket, magamról tudom, a legnehezebb. Mégis le kell számolnunk vele: az olvasót gondolataink alakulásának csak azok a mozzanatai érdeklik, amelyek a közlést érdemlő eredmények megértéséhez okvetlenül szükségesek.

A sorozat technikai szerkesztése általában gondos, néhány dologra azonban éppen ezért és tisztán segítő szándékkal hadd hívjam még fel a szerkesztőt, a szerkesztőség figyelmét. A sorozat nyolc száma közül háromból hiányzik (az olvasó szempontjából

nagyon is hiányzik) a tartalomjegyzék. Ahol viszont van, ott sem tükrözi mindig egészen pontosan a kötet tényleges felosztását (például a tanulmánykötet tartalomjegyzékében feltüntetett, I. és II.-vel jelölt főcímek magában a kötetben nem szerepelnek). — Egy nyelvészeti sorozatnak a helyesírás vonatkozásában különösen igényesnek kell lennie. Olyan hibáknak, mint *szint* ('valaminek a szintje') helyett *szint*, *ellenőriz* helyett *ellen-öriz*, *levő* helyett *lévő*, egyszer sem volna szabad előfordulnia, nemhogy sorozatosan. De ugyanígy *expresszivitás*-nak és *diszciplíná*-nak sem, az egybeírás-különírás olykor valóban nehéz problémáiról nem is beszélve; pedig a Helyesírási Tanácsadó Szótár ezekben a kérdésekben is legtöbbször eligazít.

Nincs szükség arra, hogy ismertetésemet, bírálatomat — mint ez különben eléggé szokásban van — néhány elismerő vagy éppen biztató mondattal zárjam. A fiatal nyelvészek sorozata nem szorul rá erre: helyt áll, és a jövőben minden bizonnal egyre inkább helyt fog állni önmagáért.

B. LŐRINCZY ÉVA

KÜLÖNFÉLÉK

Köszöntő a Finnugor Tanszék jubileumán*

Tisztelt Ünneplő Közönség!

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem rektora és tanácsa nevében tisztelettel és szeretettel köszöntöm az Egyetem Finnugor Tanszéke száz éves jubileumi ünnepségének résztvevőit, kedves külföldi és hazai vendégeinket, köztük a társegyetemek és intézmények képviselőit.

Egyetemünknek több mint negyedfélszáz éves történetéhez viszonyítva a Finnugor Tanszék megalakulása óta eltelt száz esztendő talán nem is látszik olyan nagy időtávlatnak. Ha azonban azoknak a tudományoknak az egyetemi történetét tekintjük, amelyekbe a finnugrisztika is beletartozik, ez a jubileum mégis korszakos jelentőségűnek tűnik. Az egykori Altáji, majd Urál-Altáji Tanszék — melynek a mai Finnugor Tanszék egyenes folytatója és örököse — volt az első olyan szervezeti egység egyetemünkön, amely kimondottan és kizárólag nyelvészeti jellegűvé vált, amely csupán a nyelvtudomány művelésére és oktatására létesített. Mint ilyen, több évtizeddel megelőzte a Magyar Nyelvtudományi Tanszék létesítését is; — mert bár Magyar Tanszék egyetemünkön már a XVIII. század végén alakult, ez mintegy száz évig a nyelvészet és az irodalomtudomány hagyományos egységének a jegyében működött. A nyelvtudománynak a hazai felsőoktatásban való önállósága tehát a budapesti egyetem Finnugor Tanszékével, illetőleg ennek szerves előzményével veszi kezdetét; következőképpen a most ünnepelt jubileum a magyarországi nyelvészet egészére nézve is tudománytörténeti fontossággal bír.

Bár mint minden hosszabb életű intézmény történetében, a Finnugor Tanszék évszázados útján is voltak emelkedők és lejtők egyaránt, ez az intézmény minden időben fontos szerepet játszott Egyetemünknek, közelebbről a Bölcsészettudományi Karnak a működésében. E katedráról mindig a hazai nyelvtudomány kiemelkedő képviselői oktattak, akiknek neve, tudós egyénisége nemcsak országosan volt ismert, hanem a finnugrisztika nemzetközi méretei folytán országunk határain kívül is. És az itt felnövő tanítványok közül is a magyarországi nyelvészet sok-sok kítűnő művelője került ki, mégpedig nemcsak a szorosabb értelemben vett uráli-finnugor nyelvtudományé, hanem a turkológiáé, a szlavisztikáé és nem utolsósorban a speciális magyar nyelvtudományé is.

A Finnugor Tanszék ma is a nagy hagyományokhoz méltó, jelentékeny funkciót lát el Egyetemünk, illetőleg Karunk tudományos és oktatói tevékenységében. Fontos

* Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Finnugor Tanszéke 100 éves fennállásának emlékére rendezett ünnepi ülés (1972. szeptember 18.) elnöki megnyitója, egyes, kimondottan protokoll-részek elhagyásával.

bázisa a jelenleg folyó finnugrisztikai kutatásoknak; műhelyéből, valamint tagjainak közreműködése révén évről évre számos értékes tudományos eredmény lát napvilágot. A könyv méretű publikációk mellett a finnugor stúdiumok hazai és külföldi folyóirataiban közzétett, változatos tematikájú cikkek, tanulmányok sora jelzi e tudományos tevékenység széles kereteit. — Ha mennyiségileg nem is nagy, de minőségileg annál jelentékenyebb részt vállal a Finnugor Tanszék magyar szakos egyetemi hallgatóink nyelvtörténeti képzéséből. Az önálló finnugor szak bevezetése óta pedig a finnugrisztika speciális területeibe való elmélyedésre s ezen keresztül a magyar nyelv életéhez is szorosan kapcsolódó nyelvtörténeti problémák behatóbb megismerésére is komoly lehetőséget nyújt hallgatóságunknak. Az a számos, különféle típusú oktatási segédlet, jegyzet is, amely itt megjelent, élénken jelzi, hogy a tanszék vezetése, illetőleg oktató gárdája mennyire szívügyének tekinti az egyetemi hallgatók finnugor stúdiumainak minél hatékonyabbá tételét. A tanszék elismerésre méltó tudományos és oktatási tevékenységének egyik legnyilvánvalóbb fokmérője, hogy az elmúlt évek során a hazai uráli és finnugor kutatások egész sor jeles fiatal művelője került ki innen.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem vezetősége a mostani jubileum alkalmából elismeréssel nyugtázza azt a munkát, amelyet a Finnugor Tanszék végez, nagyra értékeli a tanszék vezetőjének és oktatóinak ügybuzgó és hatékony fáradozását. Az Egyetemi Tanács nevében kívánom a tanszék dolgozóinak, hogy az eddigi lelkesedéssel és eredményességgel munkálkodjanak tovább tudományszakjuk előbbrevitelén. És hadd tegyem még hozzá végezetül mindezekhez — úgy is, mint az egyik Magyar Nyelvtudományi Tanszék vezetője — a testvér magyar nyelvészeti tanszékek szeretetteljes köszöntését és legmelegebb jókívánásait.

Ezzel a Finnugor Tanszék jubileumi tudományos ülészakát megnyitom.

BENKŐ LORÁND

LEVÉLSZEKRÉNY

T. E. Szalvátor kérdi: „*Nyék* törzsnevünk és ami körülötte lehetett” című közleményében PAIS (MNY. XLIX [1953.], 283—6) az adatok közé miért nem vette fel ezt: „1130—40/12—13. sz.:? *Gneuku* szn. (PRT. 8: 270)” (l. TESz. II, 1039 *nyék* a.)?”

Felelet. I. A Szent Lászlónak tulajdonított 1086. évi jelzésű — némely feltételek szerint a XII. század harmadik harmadából származó — oklevélnek a „Nemka filius Turuvoi”-féle adományokra vonatkozó részében található ez az adat: „in predio, quod vocatur Sar . . . VII aratra bovum cum XIII mansionibus, . . . Belta, Buca, Ernel, Damianus, Johannes, Embel, Briccus, Hitlen, Odun, *Gneuku*, Macelinus, Nououi, Nouidi, Birsti, Susol, Nescudi.” (PRT. VIII, 270.) — A „Nemka” adományában szereplő „Sar” birtok valószínűleg a mai Sár puszta Vilonya és Kis-Kovácsi között Veszprémtől keletre a megye szélén (CSÁNKI III, 249—50). „Nemka” másik adományának a helye „Borsodi”: ma Alsó- és Felső-Borsat Város-Lódtól nyugatészak felé Veszprém megye nyugati részében (i. h. 224).

2. Az idézett szolgálcsoport tagjaként felsorolt *Gneuku* nevet ismertem, sőt annak idején foglalkoztam is vele, mégpedig a *nyék*-hez vonható adataként való lehetőség szempontjából is. — Elképzelhető ugyanis valami ilyen olvasása: *Nyevkü* vagy *Nyeükü*. Ami a *gn* betűkapcsolat *ny* hangértékét illeti, az 1193-i keresztes-oklevélben egyszer *Necg*, egyszer meg *Gnec* alakban fordul elő a minden valószínűség szerint a mai Kápolnás-Nyék-nek megfelelő hely neve (vö. MIKOS: MNY. XXXI, 290). — Azonban a *Gneuku* ev-nek vagy *eü*-nek olvasott ev-jével teljesen magában állt volna a *nyék* korábbi és későbbi adatolású alakjai között.

Ellenben mint névvel kapcsolatban felvethető szlávból való megfejtés: felfogható a szláv *gněv* 'ira; harag' szó (MIKLOSICH, PON. 49) -*kŭ* képzős (i. h. 13) származékának, a régi cseh *gneuec* feljegyzésű névhez (i. h. 49) hasonlóan. — Eszerint a *Gneuku* személynév etimológiai rokonságban lehet az 1223-tól adatolható Győr (Komárom) megyei *Gönyő* hely, város, vár nevével (CSÁNKI III, 538—9, 537, 507—8), továbbá az Abaúj megyei *Gönyű* helység (CSÁNKI I, 208) nevével.

3. Az 1086-os jelzésű oklevélből való idézetünkben foglalt névanyagnak magyarázható része is egyébként eléggé kevert képet mutat. Az egyházi latin keresztnevek mellett idegen — nyugati — nyelvi származásúak *Ernel*, *Macelinus* és alighanem *Embel*. Kétségtelenül magyar *Hüllen*; bizonyára, illetőleg valószínűleg az a *Buca*, *Odun*, *Biristi*, valamint *Susol* és *Nescudi*; magyarra formáltak *Nouuoi*, *Nouidi* (ezekről bővebben esetleg máskor). — Az ilyen elemekből alakult képet még tarkíthatja egy szláv eredetűnek tekinthető *Gneuku* név. Azonban a korviszonyokhoz képest efféle jelenség éppenséggel nem minősíthető szokatlannak és így valami különösen meglepőnek. — Egyébként az adományozottak volt tulajdonosának *Nemka* és az ő apjának *Turuvoi* nevei is szláv nyelvi eredetűeknek látszanak; a *Turuvoi* — mint a Somogy megyei 1265-ben feltűnő *Torwoy* ~ ma: *Torvaj* helynév (CSÁNKI II, 652) is — egy a szláv *turŭ* 'taurus' meg *voj* 'vir, miles' szóból (MIKLOSICH, PON. 107, 44) összeállt személynévből magyarázható.

PAIS DEZSŐ

Mikesy Sándor írja: 1968 júniusában levelet kaptam Pataki József kolozsvári történésztől. „Általánosan tudott, hogy Hunyadi Jánosnak volt egy *János* nevű testvére, akit a XV. századi oklevelek *Johannes minor* néven emlegetnek” — írta, és ezzel kapcsolatban azt kérdezte: előfordul-e a magyar névadási gyakorlatban, hogy testvérek ugyanazt a keresztnevet viselik, illetőleg mi lehetett az ilyen névadás indítéka (ő ugyanis csak arról tud, hogy néha az elhunyt testvér nevét az utóbb született gyermek újra megkapja)? Akkor hirtelenében csak BERRÁR JOLÁN értekezésére (MNyTK. 80. sz. 33, 55) és RÁ CZ ENDRE cikkére (Nyelv és Irod. II, 134) tudtam utalni. Jóllehet Pataki József már nem veheti hasznát, mivel közleménye megjelent (NyÍrk. XIII, 111—6, vö. még SZÉKELY GYÖRGY: NytudÉrt. 70. sz. 203—4 is), úgy hiszem, nem felesleges visszatérni kérdésére.

A középkorban testvérek azonos keresztneve nem volt ritkaság. A Kán nemzetiségből való László erdélyi vajdának két *László* nevű fia volt, és ezek 1316-ban lázadást kíséreltek meg Károly Róbert ellen (WERTNER MÓR: NyF. 77. sz. 5, PallasLex. XI, 271). 1320: „magister *Nicolaus Comes Tymisiensis* et magister *Nicolaus dictus Lepes frater eiusdem*” (AnjOkm. I, 591 és TemesOkl. I, 22), de már előző évben is együtt szerepeltek egy ügyben (ZichyOkm. I, 168). 1333: két *György* és két *Jakab* (AnjOkm. III, 22), 1340: két *János* (MonStrig. III, 360), 1398: két *Fáncs* (FEHÉRTÓI KATALIN: NytudÉrt. 68. sz. 85), stb. A jelenség az újkori századokból is adatolható: 1580: Szentesen Tót Ambrusnak két *János* fia (KÁLDY-NAGY GYULA: AOr. XXI, 219), 1646: két *Istók* (SZABÓ T. ATTILA: NytudÉrt. 59. sz. 82). Azonos keresztnevű testvéreket a német névtudományi irodalom is ismer (BACH, ADOLF, Deutsche Namenkunde. Heidelberg, 1953.² I/2, 210—1, 219, GYSSELING, MAURITS, A VIII. névtudományi kongresszus aktái. Amszterdam, 1966. 222). Későbbi analógia a *Johannes minor*-hoz: a XVI. század első felében *János Frigyes* szász választófejedelemnek három fia volt: *János Frigyes*, a középső, *János Frigyes*, az ifjabb és *János Kázmér* (HEINRICHS, KARL, Studien über die Namengebung... Strassburg, 1908. 20; l. még 11—2 is). — Ezúttal nincs terünk a kérdés második részének megválaszolására, azaz a névadás okát magyarázó vélemények ismertetésére.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (dr. *Török Zoltánné* szervező titkár: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253–70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István.** 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricius-Kovács Ferenc:** A konkrét→absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter.** 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértői Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia: Budapest, 1969. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József.** 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szónagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőöri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György.** 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1977. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikes ragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Pénavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
81. **Szendé Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

112. Deme László: A Kazinczy-érmekek és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jakobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovásemlék. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.). 20,— Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

Ilyen címen kiadványsorozatot indított az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszéke, Mai magyar nyelvi tanszéke és Finnugor nyelvtudományi tanszéke. A sorozatban a nevezett tanszéken készült kiemelkedő doktori értekezések és szakdolgozatok, továbbá a tanszékek oktatóinak munkái kerülnek közzétételre. Az alábbiak jelentek meg:

1. Zilahi Lajos: A zárt *é*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. Máta Mária: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kódexben. 1971. 206 lap.
3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az *é*-zés vizsgálatához. Doboz község *é*-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Erdi Éva: Ányos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. Bencze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírásintézésben. 1973. 136 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portóköltiséget számítunk fel.

LXIX. ÉVF.

1973. JÚNIUS

2. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

† PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

466. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1973

Felelős szerkesztő

† PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Kustos Lajos—Szilágyi Ferenc—Kubinyi László:</i> Pais Dezső búcsúztatása	129
<i>Mikesy Sándor:</i> Pais Dezső tudományos munkássága. 1956—1973.	136
<i>Nyíri Antal:</i> A magyar igeragozás történetéhez	140
<i>Balassa László:</i> A stiláris ambivalencia	168
<i>Molnár Ildikó:</i> Adalékok a költői nyelv hangtanához	168
<i>Havas Ferenc:</i> A magyar igei bővítmények rendszeréről	172
<i>Szabó Géza:</i> A palóc -ál, -él képző	183
<i>Pogány Irén:</i> Epilógus a budai dűlőnevekhez	192
<i>Fehértői Katalin:</i> Helynevek mint családnevek <i>de praepositio</i> vagy -i képző nélkül	197
<i>Sugár István:</i> Az Egerben 1687 után megtelepedett törökök személynevei	203
Kiseb b közlemények. <i>Bárczi Géza:</i> A magyar föltételes mód jelének eredetéhez. — <i>Kollányi Teréz:</i> Az azonosító predikatív (alany—állítmányi) viszony kérdéséhez	210
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>K. Palló Margit:</i> Tojik. — <i>Posgay Ildikó:</i> Írott-kő. — <i>Reuter Camillo:</i> Hétfőhely — Höll ~ Pokol — Pokolfalu. Cserke	216
Nyelvművelés. <i>Pásztor Emil:</i> Írógépek — gépírás — helyesírás	224
Nyelvtörténeti adatok. <i>Király Péter:</i> A Sztáray- és a Drugeth-levéltár magyar nyelvű levelei. — <i>Németh K. Bódog:</i> Szótörténeti adalékok	229
Nyelvjárások. <i>Balogh Lajos:</i> A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai. — <i>Márton Gyula:</i> A <i>fereg 'egér'</i> elterjedése a székely nyelvjárásban	239
Szemle. <i>Kovács Béla:</i> Megjegyzések Bakos József—Fekete Péter „Eger és Felnémet földrajzi nevei” című munkájához	246
Különfélék. <i>Tompa József:</i> Pais Dezső nyolevanöt éves	253
Társasági ügyek. <i>Mikesy Sándor:</i> A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	254

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111—010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNál: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNál: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159—450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

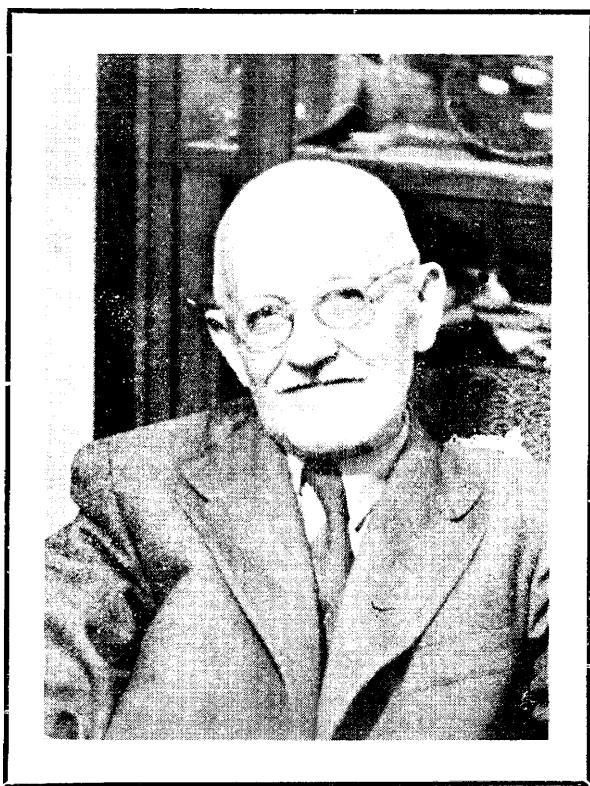
Imre Samu

(1917-1990)

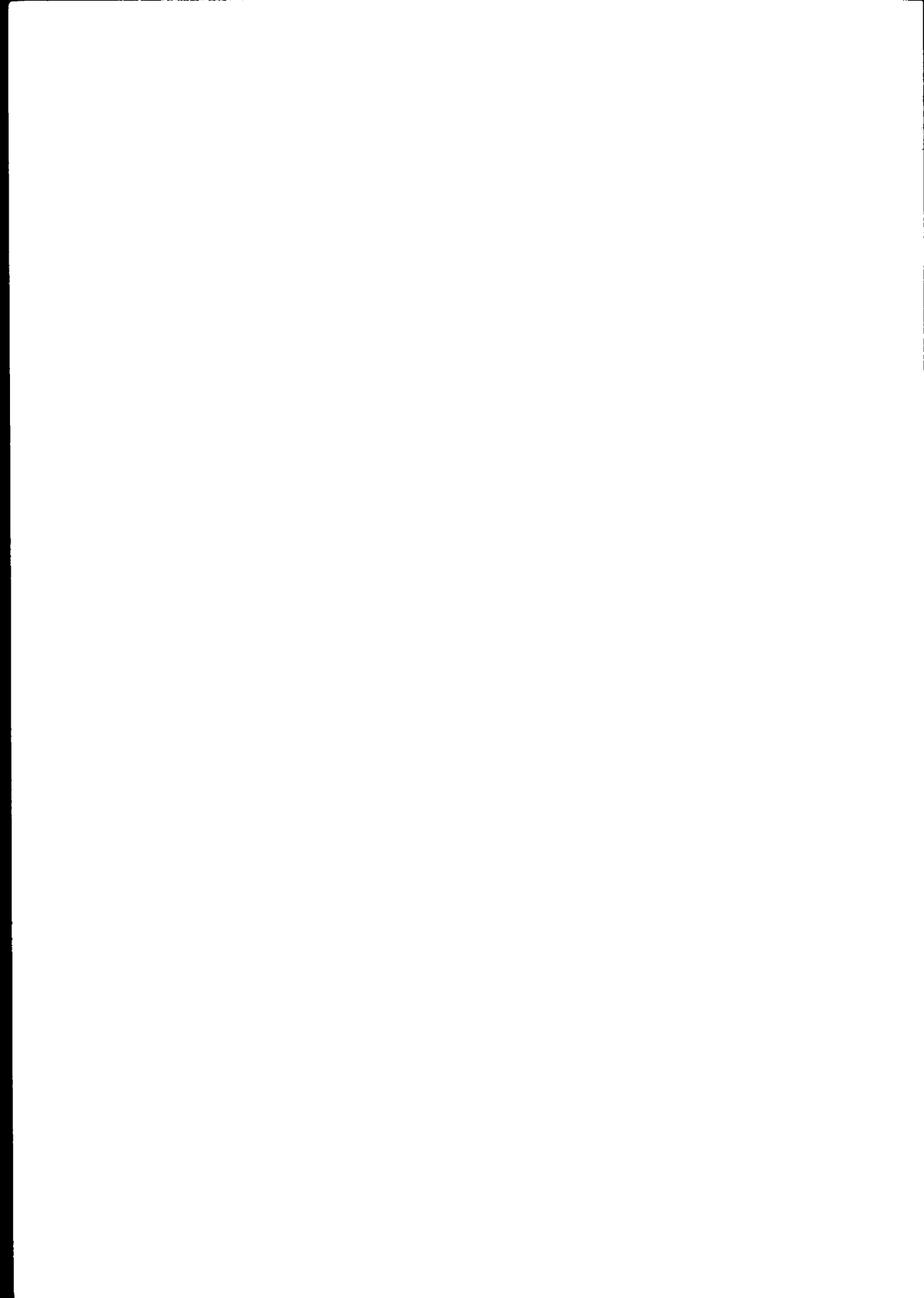
A Magyar Nyelvtudományi Társaság megrendülve jelenti, hogy

PAIS DEZSŐ

akadémikus, nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanár,
a Magyar Nyelv szerkesztője
1973. április 6-án hirtelen elhunyt.

Amíg magyar nyelvtudomány lesz, emléke élni fog.

MAGYAR NYELV

LXIX. ÉVF.

1973. JÚNIUS

2. SZÁM

Pais Dezső búcsúztatása*

I.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Nyelvtudományi Társaság búcsúszavát hozom Pais Dezső ravatalához.

Még fel sem ocsúdtunk a szörnyű és váratlan hír kábulatából, hogy Pais Dezső testi valóságában nem lesz többé közöttünk. Távozása nemcsak barátainak és a nyelvtudománynak, hanem az egész magyar művelődésnek súlyos és fájdalmas vesztesége.

Tudományos pályája elején irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkozott, s e vonzalmát mindvégig meg is őrizte, de csakhamar átsiklott a nyelvtudomány tevékeny művelésére, gyorsan nevet vívott ki ebben magának, majd e tudomány vezéregyéniségévé lett és az is maradt halála napjáig.

Munkássága óriási terjedelmű. Számos új ösvényt nyitott a kutatás számára, új utakat jelölt meg, s ezeken maga el is indult. A magyar történeti személynév-kutatás elméletét ő rendszerezte elsőnek, megteremtve a középkori személynévadás jelentés tanát és meghatározva társadalmi kapcsolatait. Ezeken az alapokon folytatják azóta a kutatást a fiatalabb nemzedék tudósai, többnyire Pais tanítványai. — Egészen új műfajt teremtett a teljes szócsaládok vizsgálatával. Ezekben a tanulmányaiban egy-egy különösen gazdag szócsaládnak ezer felé szétfutó szárait követte Eurázsia nyelveiben, rendet teremtve a roppant bonyolult összefüggésekben, s egyben megalkotva ez újszerű kutatások módszertanát. — Ő indította el a magyar irodalmi nyelv történetének a kutatását, itt is, mint az előbb említett műfajokban, egy remekbe szabott tanulmánnyal bocsátva útjára az új diszciplínát. — De nincs a nyelvtudománynak olyan ága, melyet ne művelt volna, ahol maradandót nem alkotott volna. Legrégibb nyelvemlékeink tüzetes magyarázatával példát adott; helynév-magyarázatok és etimológiák százai őrzik nevét; foglalkozott a mondattan-elmélettel, a hangtörténet-kutatás módszertanával (e munkáját Kossuth-díj jutalmazta), nyelvünk múltját és jelenét, fejlődését, helyesírását stb. érintő minden kérdéssel, sőt minden, a nyelv történetével valahogy összefüggő problémával, mint az őstörténet, az ősvallás. Végtelenül tisztelte a tényeket, az adatokat, de nem volt szűk pozitivistá; a teremtő fantáziát a nyelvész fegyvertára fontos tartozékának tekintette, természetesen a tényektől kordában tartott és a józan észről fegyelmezett fantáziát. E teremtő fantáziáról igen sok, szinte minden munkájában tanúbizonyságot tett. Tanítómestere volt mindannyiunk-

* E közlemény a Pais Dezső temetésén, a Farkasréti temetőben 1973. április 18-án elhangzott búcsúbeszédeket tartalmazza.

nak művein át, de tanítómestere lesz ugyane művein át az eljövendő nemzedékeknek is, annyi maradandót, annyi megszívlelendő tanulságot kínálnak ezek.

De óriási elméleti munkássága ellenére Pais Dezső nem rejtőzött el a könyvek bátyái mögé. Igen tevékeny részt vett a nyelvtudomány életében, irányító és szervező volt. Pályájának külső állomásait is — 1931-ben akadémiai levelező tag, 1942-ben rendes tag, éveken át az I. osztály elnöke, évtizedeken át egyetemi tanár — elsősorban azért értékelte, mert így egyre nagyobb tere nyílt a hathatós tevékenységre. Tagja minden akadémiai, egyetemi és minisztériumi bizottságnak, melynek köze volt a nyelvhez, és e tagságát lelkiismeretesen töltötte be, tevékenyen vett részt az üléseken, és a határozatok, javaslatok jelentékeny részben az ő szellemének hatását tükrözték. Harcos egyéniség volt, de harcaiban sohasem a saját érdekeit védte, hanem a nyelvtudományéit, tisztelte azonban a társtudományokat is, s ezért sohasem támadólag lépett fel. És ha néha nézetével szemben álló döntések születtek, idővel rendszeren kiderült, hogy az ő felfogásának volt igaza, s azt követve számos melléfogás elkerülhető lett volna.

Nemcsak a hivatalos küzdőterén volt a nyelvtudomány vezéregyénisége. A százéves Kruzsok, mely a külföld csodálatát és szelíd irigységét is kiérdemelte, legutóbbi változatában az ő személye körül kristályosodott ki. Ez volt az ő nagyobb családja, éltetője, mint ahogy viszont ő volt a Kruzsok éltetője. Ott, a fehér asztal mellett kerültek megbeszélésre a tudomány és a tudományos élet eseményei, vitás kérdései, változtatva a multból merített, többé-kevésbé pajkos históriákkal, anekdotákkal.

A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak szinte megalapításától fogva tagja, majd rövidesen választmányi tagja, végül évtizedeken át vezető egyénisége volt. A társaság lapját, a Magyar Nyelvet évtizedeken át szerkesztette, irányította. Oly logikus és szigorú szerkesztési, kéziratalkítási elveket dolgozott ki és vitt át a gyakorlatba, melyeket azóta számos más szakfolyóirat is átvett. Hozzászoktatta a folyóirat munkatársait a pontos, világos fogalmazáshoz és az alaki kellékek szabatos figyelembevételéhez. Nem tekintette a szerkesztést sine curának; mint mindenbe, amit tett, ebbe is a legnagyobb lelkiismeretességgel vetette magát. Minden kéziratot gondosan elolvasott, megszerkesztett, „alakított”. A változtatásokat mindig megbeszélte a szerzőkkel, és ezek véleményét tiszteletben tartotta. Minden korrektúrát átnézett és korrigált. Természetesen nagyon kényes volt a folyóirat színvonalára, s keze alatt e periodikum valóban a magyar tudományosság díszévé vált. Emellett azonban rajta volt, hogy fiatal, kezdő tudósok írásai is helyet kapjanak benne, segítette őket tanácsaival, megbeszéléseivel, míg a lap színvonalának megfelelő tanulmány állt elő, akkor azonban különösen nagy örömmel közölte, mert úgy fogta föl feladatát, hogy a Magyar Nyelv a fiatal szakemberek nevelő iskolája kell, hogy legyen. S keze alatt azzá is vált. — Gyakran közölt olyan irányzatokhoz tartozó tanulmányokat, melyekkel nem értett egyet, de az volt a nézete, hogy semmi új törekvést nem szabad elfojtani, majd ítél róluk a jövő. — Csupán egy dologban volt hajthatatlan: a tudományos etika, a morális integritás kérdésében. Ebben puritánságig szigorú volt, megalkuvást nem ismert.

Nem akarok részletesen szólni másik nagy munkaterületéről, a tanári munkáról. De e munka kiválóságáról tanúbizonyságot tehet a tanítványok ezreinek meghatározó hűsége. Még élete alkonyán is tanítványai szeretete, gondoskodása könnyítette meg magányos életét. Ennél szebb, meggyőzőbb tanúbizonyságot aligha kaphat egy nevelői működés.

De Pais Dezső nemcsak nagy alkotó, nagy tudományszervező volt, hanem kivételes emberi egyéniség is. Pattogó, zsörtölődő hangja, élesen szellemes, elevenbe vágó megjegyzései, melyek közül több tucat közszájon forog szakmai körökben, éppúgy jellemezték, mint megértő, segítő, áldozatokra is kész szívjósága, mellyel annyi érdemes ember útját egyengette. Nem tűrte a hitványságot, de aki megérdemelte, annak mindig melléje állott. Szókimondó, szilárd akaratú ember volt, akire igazán ráillik az egész jellem megjelölés.

És végül szabad legyen saját nevemben is egy szerény virágot vetnem Pais Dezső ravatalára. Fél évszázados barátság fűzött egymáshoz bennünket, mindig felhőtlen barátság, melyen soha a legkisebb repedés sem mutatkozott. Szakmai téren olykor (nem gyakran) eltért a véleményünk, de a másikat mindig tiszteletben tartottuk. Számos harcot vívtunk meg szorosán egymás mellett, teljes egyetértésben, azonos célokat látva, azonos eszközöket használva. Ha most az egész magyar nyelvtudomány, az egész magyar művelődés panaszolja súlyos veszteségét, ehhez hozzátehetem a saját külön fájdalmas veszteségemet, melyet egy igazi barát távozta jelent.

Vigasztalásunk az lehet, hogy szelleme itt fog élni és hatni körünkben tovább is, még sokáig, s ezzel a reménnyel, nem, bizonyossággal mondunk neki itt most utolsó istenhozzádot.

BÁRCZI GÉZA

II.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanácsa és az egyetem magyar nyelvtudományi tanszékei nevében elmondhatatlan fájdalommal, megrendültséggel búcsúzom Pais Dezsőtől, egyetemünk volt tanárától, a Magyar Nyelvtudományi Tanszék volt vezetőjétől, a barátai, kollégái, tanítványai által oly nagyon szeretett, becsült, tisztelt embertől.

A halál könnyörtelensége és megmásíthatatlansága, a temetés fájdalmas-sága és borzalmassága mindig szíven üti az élő, hátramaradott embert; és sokáig nem is tudunk a hozzátartozó, a barát, a jóismerős elvesztésével járó kínzó gondolatoktól szabadulni. De Pais Dezsőtől végbúcsút venni azoknak, akik életében körülötte voltak, akik együtt éltek és dolgoztak vele, különösen nehéz, szavakkal le nem írható, könnyekkel ki nem fejezhető gyötremem. Nem egy volt ő a sok barát, munkatárs közül, hanem tudósi erényeiben, pedagógusi mivoltában, emberi habitusában, személyi varázsában, egész életvitelében és életművében korának nagy fia, a Horváth Jánosokhoz, Kodály Zoltánokhoz illő egyéniség, akik nem véletlenül tekintették őt magukhoz valóknak, meghitt barátjuknak. Nemcsak patriárchális kora tette őt, míg közöttünk volt, élő történetté, tudomány- és egyetemtörténetté, hanem mindaz, amit személyisége a kornak, a tudománynak, az egyetemnek adott.

Egyetemünkön fél évszázaddal ezelőtt, 1924-ben kezdett el tanítani. Kiváló elődjének, Gombocz Zoltánnak halála után, 1937-ben nevezték ki professzorrá, s bízták meg egyúttal a Magyar Nyelvtudományi Tanszék vezetésével. Oktató-nevelő munkáját 1959-ben történt nyugalomba vonulása után sem hagyta abba, mint ahogy sok évtizeden át megszokott életmenetén is szinte utolsó percéig alig változtatott valamit. Hogy milyen magasan lobogott benne a tanári hivatástudatnak, a pedagógusi kötelességérzetnek a lángja, azt mindennél kifejezőbben jelzi életének utolsó néhány hónapja, valamint utolsó tanítási napja. Előadásait akkor is híven, pontosan tartotta, amikor szerveze-

tének erős leromlása, látásának rohamos gyöngülése következtében ezt már csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudta tenni, sőt amit már nem is lett volna szabad, tanácsos cselekednie. Szinte jelképe életének, a tanításhoz, az emberekhez való viszonyának, hogy a végzetes baleset, amely végleg ledöntötte, szokásos kedd délutáni — utolsó — előadása után, szokásos kedd esti Kruzsokba menetele során érte.

„Pais tanár úr”-tól — ahogy barátai tanítványai találoán nevezni szokták — valóban az utolsó pillanatig volt mit tanulni, a szoros értelemben vett tudományos tényanyagon kívül is. Előadásaiból, egész tanári magatartásából valósággal sugárzott, hogy életét választott szakterületére tette föl. Oktatási tevékenységében csodálatos harmóniában ötvöződött a szakmája iránti rajongás és tettekrezség a tudomány iránti alázattal, a tények mérhetetlen tisztellete a ragyogó kombinatív készséggel, szárnyaló fantáziával, a sokak számára talán már túlzó aprólékosság, pontosság a mindvégig vele maradó szellemi frisseséggel, pedagógusi virtuozitással. Viszonylag száraznak tesztő, néha kissé töredezett előadásmódja ellenére is utolérhetetlen módon értett hozzá, hogy hallgatóságának érdeklődését lekösse, mondanivalóját a figyelő fülekbe, agyakba bevesse. S a született pedagógus érzékével hozta ki a számonkérés — vagy ahogy ő mondta: a „fejtapogatás” — során minden rendű és rangú tanítványából tudásának maximumát. Tanítványai mélyen beoltotta az anyanyelv szeretetét, a nyelvünk életének, fejlődésének minél alaposabb megismerése iránti vágyat, a nemzeti múlt és nemzeti nyelv kapcsolatának értését és érzését.

És mindezzel nemcsak tanított, hanem a szó igaz értelmében nevelt is; nevelt tudományoszeretetre, áldozatvállalásra, munkaerkölcsre s talán mindenekfölött emberségre. Tanári tevékenységének hatása, eredményessége legfőképpen emberi magatartásán, személyiségének varázsán nyugodott. Egyénisége sem volt híján végleteknek, ellentéteknek, amelyek azonban együttesen mégis harmonikus kiegyenlítődést, magasfokú érzés- és magatartásszintet, kiemelkedő jellemnagyságot képviseltek. Az általa rossznak ítélttel szemben megalkuvást nem tűró hajthatatlanságot, szigorúságot, következetességet mutatott. De nem volt nála odaadóbb segítőtárs, amikor támogatásra szorultat látott, amikor valaki hozzá folyamodott segítségért. Ha megbántották, különösen pedig ha barátait, tanítványait vagy éppen szeretett tudományát érte sérelem, bátran, egyenesen szembefordult bárkivel. De elég volt a bántónak is akár egyetlen jó szót, engesztelő félmondatot szólni hozzá, s harcos természete ellenkezőjébe váltott át: minden rosszat feledett, a harag egyszeriben elszállt szívéből, s a megbocsátás szelleme költözött oda, a hibák elnézésével, sőt megértő megmagyarázásával. A rá annyira jellemző kerek szókimondást, a sokszor kíméletlenül ható őszinteséget szinte észrevétlenül váltotta föl nála a nem kevésbé hozzá tartozó szelíd derű, tréfára, anekdotázásra hajló aranyos kedély. A jó ügyért való kiállására, becsületos szándékára, szavának igaz voltára, adott ígéretének bármily körülmények közti megtartására mindig bizton lehetett számítani.

Tudósi, tanári és emberi nagysága, tanítványai, barátai és általában az emberekbe vetett hite, irántuk való szeretete bőven meghozta eredményét. Sok évtizedes tanári működése folyamán nemzedékek sora nőtt föl általa és mellette; alig van ma a magyar nyelv ügyével valamilyen kapcsolatban álló intézmény, alig van olyan középiskola, ahol ne dolgoznának egykori tanítványai. Szakterületén iskolát teremtett: a mai magyar nyelvtudomány nagyon

sok érdemes munkása vallja őt mesterének. Sőt számosan, akiket nem is tanított közvetlenül az egyetemen, olyan szellemi és erkölcsi tőkét kaptak tőle, olyan viszonyba kerültek vele, ami már nagyon közel áll a mester és a tanítvány kapcsolatához. A hetvenedik születésnapjára megjelent, méreteiben és tartalmában egyaránt impozáns Pais-Emlékkönyvben tisztelettel, nagybecsüléssel köszöntötte őt a hazai nyelvtudomány majd minden számottevő művelője.

Nevelői eredményességének talán legjobb fokmérője, hogy abból a törődésből, szeretetből, amit ő a fiatalabb nemzedéknek átadott, hűségben, ragaszkodásban igen sokat vissza is kapott. A magyar tudománynak kevés olyan nagy öregje volt, akit tanítványai annyi tisztelettel, megbecsüléssel, féltő gonddal vettek volna körül, mint őt. Testvéreinek, barátainak szeretete, figyelmessége mellett tanítványainak ragaszkodása, gondoskodása aranyozta be idős éveit, nem hagyta egyedülvalóságában sem magányosnak lenni, és sok mindenért kárpótolta, amit az élettől vagy nem kapott meg, vagy amit az teherként rótt rá.

Pais tanár úr nincs többé közöttünk: tanítása, nevelése, jóra intése, anekdotázása, vitatkozása, dohogása már mind, mind a múlté. De él a szívekben, és élni fog a jövőben is mindaz a szép és jó, amit kaptunk tőle, ami tudósi, tanári és emberi nagyságából emlékként ránk maradt. A halál megváltoztathatatlansága mellett ez a művekben, eszmékben, emlékekben biztosan fennmaradó életmű ad erőt nekünk, hátramaradtaknak arra, hogy a Pais Dezsőtől való utolsó búcsút a fizikai lét megsemmisülésének tényébe való belenyugással fogadhatjuk, hogy az elválás fájdalmát, lelket marcangoló érzését egyáltalán elviselhesük. Gyászunkat szellemisége megőrzésének szándékával hordozzuk tovább magunkban az után is, hogy őt most itt, e végórában elsirattuk.

BENKŐ LORÁND

III.

A szülőföld, az útra bocsátó város polgárainak küldötteként, az ő bánatukkal állok itt és veszek búcsút Pais professzortól, Dezső bácsitól, Egerszegre mindig szívesen emlékező földinktől, becsült díszpolgárunktól.

A mi külön gyászunk annak halála, aki nemcsak igazolványának adatai szerint volt zalai, hanem vonzódása, vallomása, munkásságának szelleme alapján is. A városnak és nagy hírű fiának egymáshoz való ragaszkodását immár sok évtized próbája őrizte, s különösen az utóbbi években erősítette is.

77 éve, hogy a város ígéretes fiának középiskolai tanulmányait ösztöndíjjal egyengette, majd 70 éve, hogy a városunkbeli újság a főgimnázium egyik büszkeségének nevezte őt, s az Eötvös Kollégiumba induló 18 éves ifjúról bizalommal írta: „Hisszük, hogy hazai tudományságunk nem fog csatlakozni a hozzákötött várakozásban, mert Pais Dezsőről tudjuk, hogy benne a jó tehetséggel párosulva van a kitartó vas szorgalom.”

A 85 éves tudós pedig életéről, emlékeiről nemrég a Rádió nyilvánossága előtt vallva mondta el, hogy a zalai táj szemlélete és hangulata növelte benne a földrajzi nevek iránti érdeklődést, fokozta a vizsgálatokra, eredetük felderítésére való törekvést. 60 év munkásságáról számot adva is fontosnak tartotta annak közlését, hogy igen sokszor tett közzé olyan dolgozatokat, amelyekben zalai földrajzi neveket tárgyalt.

Számon tartottuk, büszkék voltunk tudományos sikereire, örültünk, ha

szűkebb pátriájáról kérdezett bennünket. Felnövekvő városunk ezért is választotta elsőnek díszpolgárául őt, aki nyelvészként a zalai helynevek magyarázatával mutatkozott be, s aki törékeny természetben lakozó nagy tudásával, színes leleményével a magyar nyelv tudomány szinte minden ágát gazdagította. Ezért is fájdalmas, hogy már csak múlt időben szólhatunk róla.

Tudjuk, hogy életműve a magyar tudomány megbecsült része marad. Hisszük, hogy szülővárosában nemcsak a neki állítandó emlék őrzi majd nevét, hanem a segítségével elindult zalai nyelvészeti kutatás sikerei s anyanyelvünknek az ő példájával, buzgalmával, példamutatásával is erősített megbecsülése és szeretete is. Úgy, ahogy barátja, az ugyancsak Zalaegerszegről indult tudós költő, Keresztury Dezső írta róla: „... amit ifjú (s öreg) szívekbe vetél, szerez az majd csíráat bontani tért, felnövekedni időt.”

É szomorú percekben méltán érezzük, hogy a korábban leírt sorok szerte hazánkban és szülővárosában is rendben valósággá válnak. A régi kisváros, a gyermekkor színhelye, Egerszeg várossá kezd növekedni. A zalai dombokon és völgyekben boldog generációk nőnek fel. Végtelenül szomorú, hogy mindezt többé nem láthatja és meghitt beszélgetésekben nem szólhatunk róla.

Búcsúzunk tőled, emlékedet nagy tisztelettel és büszkeséggel megőrizzük. Nyugodj békében!

KUSTOS LAJOS

IV.

Egy nyelvtudós halálára

Paisgyártó ősök örökösse
ott lent a déli végeken
Zalában

csupa készenlét
örök figyelem, fegyelem —
ezt hozta: az örök figyelmet
lesen a földhöz lapuló
a nyomok nesztét felfogó
fürkészt fül, éber fürge agy
szomját —

s hallá a fű növéstét
s értette a fáknak beszédét:
Cegléd — cigle, Egerszeg — éger
Sukoró, Szárszó, Lenti, Fadd —
hallotta szavak születését
a nyelv hullámzó rétnövéstét
ismerte ágát-bogait:
virágait, konkolyait —

őrző katonák szigorával
állt őrhelyén, ahova állt
lesen levők ősfigyelmével
leste a határt, a hazát
végen levők örök harcával
keresvén mindig igazát —

s vetők, ültetők nyugalmával
 válogatván a jót a rossztól
 keresvén a vadócot is
 amire a termő ág ráforr
 vagy ráforrhat —
 mezőn járók bölcs figyelmével
 oltott, ültetett és nyesett
 nyáját terelők türelmével
 lesve az ős törvényeket —

— és nyája voltunk mindahányan
 ha nem is tudtuk, e határban
 ha nem is tudtuk, e hazában
 míg kék szeme messzire révedt
 — nézi most már a mi szemünkkel
 mert csak subája maradt árva
 de kinccsel maradt ránk iszákja —
 nézi most már a mi szemünkkel
 — mert csak szomszéd mezőkre tünt el —
 a hazát, a határt, a véget —

mint jó fa, szárazon is árnyat
 tartva, réten ősi hagyásfa:
 néma pásztor fölmagasodva
 tudás és nem tudás határán
 szent fa, szívünknek drága bálvány
 él: rengeteggé hullámozva
 nyájaként szétszéledt magokba —

SZILÁGYI FERENC

V.

Tanítványai búcsúznak Pais Dezső professzor úrtól. Búcsú ez a szónak főként abban a régi értelmében, amelyet Pais tanár úr tanított meg nekünk: elbocsátás. Megtörtént, ami oly hihetetlen: elbocsátott minket. Visszavonhatatlanul, megváltoztathatatlanul elbocsátott személye varázslatos közelségéből, el emlékezetes óráiról, el családias asztalától. Nem kereshetjük fel többé gondjainkkal, nem kérhetjük tanácsát, nem láthatjuk mindent értő és mindenkit megértő tekintetét, nem hallhatjuk dicsérő vagy korholó, mesélgető vagy csipkelődő, de mindig megnyugtató, mindig biztató szavait, mindnyájunknak kedves hangját, mely még elevenen zsong fülünkben. Nem melegedhetünk, nem erősödhetünk többé a belőle áradó sugárzásban, melynek hatókörében úgy éreztük, megpezsdlünk, előre lépünk, emelkedünk, és amely egyszersmind a biztonságnak, az állandóságnak érzésével töltött el minket. Ebben a derűs, mérhetetlenül gazdagon áradó sugárzásban jobban találhatunk nemcsak egymásra, hanem még önmagunkra is, mint bármikor máskor, s megláthattuk a szellem és a lélek nemesedésének célként óhajtott, de számunkra talán el nem érhető távlatát.

Eléggé meg nem köszönhetjük, de köszönjük Pais tanár úrnak mindazt,

amit szelleme gazdagságából, lelke nagyságából nekünk adott, pazar bőkezűséggel osztogatott és velünk megosztott. Gondolkozni és dolgozni tanított minket Pais tanár úr, s arra, hogyan kell és lehet becsületesen gondolkozni és becsületesen dolgozni. Az igazat kutatva, az igazságot keresve az életet tanította. Mennyi mindent kaphattunk volna még tőle, ha tovább köztünk marad! Mennyi mindent nem mondott el nekünk, amire már nem jutott idő!

Most fel sem tudjuk mérni veszteségünk nagyságát, meg sem tudjuk mérni fájdalomunk mélységét, nemhogy szóval kifejezhetnők, mit jelentett és mit jelent mindnyájunk számára Pais tanár úr. Mit jelent: igen, ebbe fogódzkodunk most is. Hiszen úgy érezzük, csak akkor maradhatunk tanítványai, akkor maradhatunk érdemesek sorsunknak arra a kedvezésére, hogy megadatott őt ismernünk, tisztelhetnünk, és tőle kedveltetnünk, ha láthatjuk, aminthogy látjuk is, és tudva tudjuk, hogy tanítása egész életünkre elegendő feladatot, célt adott mind szaktudományunk művelésében, mind a magunk emberségének megmunkálásában, — csak győzzük teljesíteni e feladatokat, győzzük követni ezeket a célokat.

Az emberi dolgokban való türelmes és bölcs eligazodásnak, a magyar nép viselt és jelen dolgainak nagy tudóját gyászoljuk. Egyik legközelebbi hozzátartozónkat, tisztességre és munkásságra való törekvésünk serkentőjét és támaszát gyászoljuk, Pais tanár urat, megfelelő szavakat nem találó, de szavakat nem is kereső gyásszal.

KUBÍNYI LÁSZLÓ

Pais Dezső tudományos munkássága 1956—1973.

Összeállításom a Pais-Emlékkönyvben (677—685) megjelent könyvészet folytatása.¹ Változás mindössze annyi, hogy itt az egyes években az ugyanazon folyóiraton belüli egymásutánt megtartottam.

Újabb rövidítések: ALingu. = Acta Linguistica; ArchÉrt. = Archaeologiai Értesítő; FilKözl. = Filológiai Közöny; IrNyD. = Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből; Nyműv. = Iskolai nyelvművelő; NévtVizsg. = Névtudományi Vizsgálatok; StudSl. = Studia Slavica.¶

1956. Bevezető Keresztury Mária „Egy Bartók-vers” című cikkéhez: MNy. LII, 1. — Kodály Zoltánnak: MNy. LII, 3—6. — Hozzászólás Petrovici Emil „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” című előadásához: MNy. LII, 15—19. — *Tanóság*-os és *tanu(l)ság*-os különféle: MNy. LII, 126—127. — *Bulcsú II.*: MNy. LII, 139—144. — *A búcsú és a szabad.* A jövevényszóvá léétel és a szókiveszés jelenségéhez: MNy. LII, 265—271. — *Fejérvényikó*: MNy. LII, 357. — *Inaszó*: MNy. LII, 392. — *A szódarabok funkcionális megelevenedése*: MNy. LII, 401—406. — *A Halotti Beszéd „másképpen”*: Nyr. LXXX, 219—220. — *Mégegyszer az éjszaka kérdéséről*: Nyr. LXXX, 409—410. — *Elnöki megnyitó és zárószó az I. Finnugor nyelvészeti konferencián*: NyK. LVIII, 3—5 és 57. — *Hozzászólás Lakó György „A magyarországi finnugor nyelvtudomány jelene és jövő feladatai” című előadásához*: NyK. LVIII, 52—54. — *Hozzászólás Fokos*

¹ Pótlás az 1946. évhez: *A polgár szó új „etimológiája”*: MNy. XLII, 96, az 1955. évhez: *Hozzászólás az őstörténeti vitához*: NytudÉrt. 5. sz. 55—57.

Dávid „A névragozás történetéből” című előadásához: NyK. LVIII, 96. — Hozzászólás B. A. Szerebrennyikov „A finnugor nyelvek történetének néhány kérdése” című előadásához: NyK. LVIII, 202. — Elnöki összefoglaló és zárszó Tompa József „Készülő leíró nyelvtanunk vitás kérdéseiről” című vitaindító referátumához az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1956. május 31-én tartott vitaülésén: I. OK. IX, 380—383. — Hozzászólás Tolnai Gábor „A realizmus kérdései és a régi magyar irodalom” című előadásához: A realizmus kérdései a magyar irodalomban. Szerk. Klaniczay Tibor. 101—107. — A különírás és az egybeírás: Helyesírásunk időszerű kérdései = NytudÉrt. 4. sz.³ 63—78. — Jegyzet Deme László „Megjegyzések a magyar *ly* hang kérdésének vitájához” című közleményéhez: MNy. LII, 102.

1957. Haj—huj—kaját. Hangutánzó, hangkifejező szavaink néhány ősi rokonságban levő csoportjáról: Kodály-Eml. III. = Zenetudományi Tanulmányok VI, 133—158. Kny. — Melich János: A Honfoglaláskori Magyarország: MNy. LIII, 13—17. — A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz: MNy. LIII, 52—66. — Mit jelent és milyen eredetű a Szabács Viadala *kutecz* és *vetecz* szava?: MNy. LIII, 151—153. — A denominális -r névszóképző: MNy. LIII, 178—179. — *Szerént* ~ *szerint*: MNy. LIII, 213—214. — Negyedik adat a *faļu* szó *ou* végződésére: MNy. LIII, 267—268. — A jelentéstan helyzete hazánkban 1945 óta: MNy. LIII, 296—298. — Adalékok a „Gallicus”-ok nemzeti hovatarozásának kérdéséhez: MNy. LIII, 452—454. — Gáldi László „A magyar szótár-irodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” című művének függelékében opponensi vélemény mint doktori értekezésről: 507—515.

1958. Az *egy* számnév meg az *így* határozószó: MNy. LIV, 52—61. — Középkori idegen eredetű polgárságunk elnevezéséhez: MNy. LIV, 103. — Reg: MNy. LIV, 181—196. — *Kégy* ~ *kéd* és aztán *kör*, sőt *kor*: MNy. LIV, 242—243. — A *felelin*-féle igealakok az erdélyi régiségben: MNy. LIV, 334—335. — Tegyük-e? MNy. LIV, 364—365. — A -*nok*, -*nők* és a -*zat*, -*zet* képzők: MNy. LIV, 477—484. — Mióta kétágú: MNy. LIV, 531. — Veres Péter egy ritka szava: MNy. LIV, 532. — *Némvagy*, *Mavagy*, *Némél*-féle személyneveink szamojéd összevetésének dolgában: NyK. LX, 133—135. — Középkori diákjaink és a krónikákbeli *hétmagyar* — *gyiák* — *lázár* mozzanatok: FilKözl. IV, 671—676. Kny. — A *táltos* meg az *orvos*: I. OK. XII, 261—295. — A magyarok cselekedeteiről. (Anonymus művének fordítása. 2. kiadás.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. Györffy György. 95—138. — Zur Frage der Angehörigen der finnisch-ugrischen Demonstrativpronomina *u ~ *o* und *i ~ *e* (I. Át-által, óta. II. Das Numerale *egy* und das Adverb *így*): ALingu. VIII, 141—172. Kny. — Ungarisch *darabont* — rumänisch *dărăbanț*: Cercetări de Lingvistica III. Suppl. 361—368. — A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső, avagy tükörcserepek egy ötvennégy esztendőes együttlét emlékeiből: MNyTK. 99. sz. 23—29.

1959. Totem-halmozás Álmos vezér származása körül?: MNy. LV, 76—80. — Előhang Benkő Loránd „Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára” című cikkéhez: MNy. LV, 155—156. — Árpád korabeli templomrom?: MNy. LV, 167. — Hozzászólás a -*nok*, -*nők* képző tárgyában: MNy. LV, 174—175. — Az igeekötők mivoltához és keletkezéséhez: MNy. LV, 181—184. — Hervadag: MNy. LV, 238—240. — Hozzászólás Szabó T. Attila „Felelet a *felelin*-féle igealakok kérdésére” című cikkéhez: MNy. LV, 278—279. — „Mouageris” tehát nem volna „magyar”? MNy. LV, 310—311. — A *Böngér*

név kérdésében: MNy. LV, 315. — Zsirai Miklós: MNy. LV, 317—327. — Példák a hangrendváltó osztódásos ikerítésre: MNy. LV, 458—461. — A munka nyelvi kifejezéseinek jelentéstörténetéhez: Valóság II. évf. 3. sz. 41—46. — Szóemésztő közszók és tulajdonnevek. Rejtett összetételek: Nyműv. 52—61.

1960. Üldöz, kísért: MNy. LVI, 76—85. — Cotoyd: MNy. LVI, 111—112. — Darabont: MNy. LVI, 166—172. — A finnugor szókezdő *p különféle magyar megfelelőihez: MNy. LVI, 242. — Megjegyzések a hangrendkülönböztető szó-alakpárok jelenségéhez: MNy. LVI, 311—315. — Egy s más a szer dolgában: MNy. LVI, 433—440. — Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához (Előadás 1958. szeptember 26-án.): NévtVizsg. 93—105. — Kérdések, utak—módok, eredmények az irodalmi nyelv vizsgálatában (A „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” című kötet bevezetése.): IrNyDolg. 3—29.

1961. Az *ázik-fázik*, *irkál-firkál* típusú ikerítések: MNy. LVII, 76—78. — A jelentésváltozások rendszerezéséhez: MNy. LVII, 144—148. — Túró: MNy. LVII, 221—223. — Részletek a határozós összetételek fejezetéből: MNy. LVII, 266—273 és 429—435. — Mi az a *botos kölönte*? : MNy. LVII, 387—388. — Hozzászólás Telegdi Zsigmond „A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről” című előadásához: I. OK. XVIII, 134—136.

1962. Szer. Egy szószervezet szétágazásai a magyarban és más finnugor nyelvekben: NytudÉrt. 30. sz. 90 l. — Úr volt-e valóban *Vrsuuru*? : MNy. LVIII, 133—146. — *Ez meg egy az egy?*: MNy. LVIII, 486—487.

1963. Szer: ALingu. XII, 1—18. Kny. — Az *úr*, valamint a *bő*, *győ* és *bán* méltóságjelölőink szó- és társadalomtörténetéhez: Szótörténeti és szófejtő tanulmányok = NytudÉrt. 38. sz. 82—123. — A finnugorság lélekképzetei és rájuk vonatkozó kifejezései: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből (Bárczi-Emlékkönyv) = NytudÉrt. 40. sz. 282—287. — Névfejtések: *Divék* és társai. *Ginisdorf*, ami nem *Kenéz* ~ *Kiniz* volt: MNy. LIX, 171—178. — A magánhangzós előtagú — mássalhangzós utótagú ikerszók alakulásmódjai: MNy. LIX, 280—285.

1964. Gajdol: MNy. LX, 31—47. — Moór Elemérnek a *haraszt*-hoz: MNy. LX, 128. — Bárczi Géza ünneplése: MNy. LX, 129—136. — A *teker*: *takar* és a KTSz.-beli *tacaruta*: MNy. LX, 207—208. — Ola: MNy. LX, 282—290. — A *Károly* „karvaly” is lehetett: MNy. LX, 363. — A régi úton a veszélyben forgó *Tátika* név védelmére: MNy. LX, 404—414. — Örül: öröl: MNy. LX, 480.

1965. Az alanyos és tárgyias összetételek: NytudÉrt. 46. sz. 63—84. — Gyűjtelék? — Igen. A *-lék* képző (Utószó az „Alak- és mondattani gyűjtelék” című kötethez.): NytudÉrt. 46. sz. 152—159. — Fettich Nándornak az „apagyilkos” Árpád fejedelem dolgában: MNy. LXI, 255—256. — Tündér: MNy. LXI, 289—298. — *Pamlény*: *malom*? — és az *mn* > *ml* hangváltozás: MNy. LXI, 455—458. — Szemfényvesztő: Nyr. LXXXIX, 378—379. — Kerengés az erdő körül: Élet és Irodalom IX. évf. 40. sz. 1965. október 2. 6.

1966. Régi személyneveink jelentéstana. 2. kiad.: MNyTK. 115. sz. 24 l. — *Eléments ethniques ouest-européens aux environs de Gyulafehérvár du XIIe au XIVe siècle. Le motif de la Belle Hélène chez les anciens Hongrois:*

StudSl. XII, 303—314. Kny. — Névvizsgálatok a „Zala megye földrajzi nevei” című kiadvány segítségével: MNy. LXII, 69—72. — Bartina: MNy. LXII, 98. — Részletek a határozós összetételek fejezetéből: MNy. LXII, 146—151, 436—441. — Válasz az üdvözlésre: MNy. LXII, 380—81.

1967. A magyarsággal kapcsolatos IX—X. századi népelemek és népmozgalmak. A székelyek eredetéhez és az székelység kialakulásához: MNy. LXIII, 71—73. — Részletek a határozós összetételek fejezetéből: MNy. LXIII, 131—138. — A *garaboncás* és társai: MNy. LXIII, 442—453. — Aranyosrákosi Székely Sándor székely eposzának tündér-mozzanatai: Studia Litteraria (Debrecen) V, 25—27. Kny. — Életem munkája: Esti Hírlap XII. évf. 278. sz. 1967. november 25. 5.

1968. *Divék и другие*: Slavica (= Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae) VIII, 189—194. — *Ozolser és Funoldi*: MNy. LXIV, 220. — Szomotor: Szomorú-tor — Rihó-tábor: MNy. LXIV, 343—346. — Tehát Árpád mégsem volt apagyilkos, de Szomotor mégis Zomorutor volt?: MNy. LXIV, 382—384. — Újra az 1302: *Zuchugo* a. m. *szocsogó*: MNy. LXIV, 479.

1969. Géza Bárczi zum 75. Geburtstag: ALingu. XIX. 1—12. Kny. — Nyíri Antal üdvözlése: MNy. LXV, 122—124. — Végszó az Álmos—Árpád-pörhöz: MNy. LXV, 254—256. — Szomotor < Zomorutor?: ArchÉrt. 96. évf. 124—125.

1970. Az *oyur* és hozzátartozói: MNy. LXVI, 284—293. — Aladár: MNy. LXVI, 470. — Köznévi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese: *halad*: *hull* — *huluoodi*: Névtudományi Előadások = NytudÉrt. 70. sz. 36—41.

1971. A propos de l'étymologie de l'éthnique *oyur*: Studia Turcica (= Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII.) 361—373. Kny. — A hangzóközi zárhangok geminálódásának lehetősége és feltehető következményei a finnugorságban: MNy. LXVII, 203—205. — Pusztaszabolcs: MNy. LXVII, 255—256. — A *telek* 'földterület' jelentéstörténete: MNy. LXVII, 512.

1972. Fajsz: MNy. LXVIII, 128. — A *tetem* adatolásához és a *tetemes* jelentéstörténetéhez: MNy. LXVIII, 145—150. — Árpád-kori *Vízköz* helynév Szlavóniában: MNy. LXVIII, 255—256. — Esetleg Gigei László volt: MNy. LXVIII, 342. — Moór Elemérnek: MNy. LXVIII, 383—384. — A *Vízköz* mint tájnév: MNy. LXVIII, 450—452.

1973. *Tréfa*, sőt 1511: „Poss. *Treffaalmas*”: MNy. LXIX, 86—88. — Gneuku: MNy. LXIX, 127—128.

Szerkesztői működés

A Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából szerkesztette — Benkő Loránddal együtt — a Magyar Nyelv című folyóiratot 1956—1973. (LII—LXIX.). — Az MTA Nyelvtudományi Bizottságának megbízásából gondozta a Nyelvtudományi Értekezések című sorozatot (1—81. sz.). A sorozat következő számait szerkesztette: 1., 7., 10., 11., 13., 14., 16., 30., 38. (B. L.-dal), 42., 46 (B. L.-dal), 47., 57., 62., 63. és 67. (B. L.-dal). — Szerkesztette továbbá a „Nyelvünk a reformkorban” és a „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és

stílus történetéből” című tanulmánygyűjteményt (1955., 1960.), valamint „A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai”-nak 92., 95. (B. L.-dal), 99., 100. és 115. számát.

Függelékül: Pais Dezsőről

- ZSIRAI MIKLÓS, Üdvözlő beszéd Pais Dezső alelnökhöz születésének hatvanadik évfordulója alkalmával: MNy. LXII [1946.], 94—96.
 MOLNÁR JÓZSEF, Pais Dezső (fénykép): Pais-Emlékkönyv. 1956.
 KUBINYI LÁSZLÓ, Pais Dezső (rajz): Pais-Emlékkönyv. 1956.
 KERESZTURY DEZSŐ, Egy tudós születésnapjára (epigramma): Pais-Emlékkönyv. 1956. 7.
 BÁRCZI GÉZA, Pais Dezső: Pais-Emlékkönyv. 1956. 9—22.
 BÓKA LÁSZLÓ, Pais Dezső 70 éves: Nyr. LXXX [1956.], 277—282.
 MIKESY SÁNDOR, Dezső Pais 70 Jahre: Onoma VI [1955/1956.], 89—90.
 PAIS DEZSŐ, A Horváth Jánossal társalkodó Pais Dezső ...: MNyTK. 99. sz. [1958.], 23—29.
 KNEZSA ISTVÁN, Pais Dezső 75 éves: MNy. LVII [1961.], 257—258.
 [LÓRINCZE LAJOS] Pais Dezső hetvenöt éves: Nyr. LXXXV [1961.], 248.
 BÁRCZI GÉZA, Pais Dezső nyolcvanadik születésnapjára: MNy. LXII [1966.], 117—119.
 ORTUTAY GYULA, Pais Dezső üdvözlése nyolcvanadik születésnapjára: MNy. LXII [1966.], 379—380.
 BÁRCZI GÉZA, Dezső Pais zum 80. Geburtstag: ALingu. XVI [1966.], 215—224.
 LÓRINCZE LAJOS, Pais Dezső köszöntése: Nyr. XC [1966.], 110—111.
 BÉKÉS ISTVÁN, Legújabb magyar anekdotakincs. Gondolat, 1966. 271.
 PAIS DEZSŐ, Életem munkája: Esti Hírlap 1967. nov. 25. 5.
 TOMPA JÓZSEF, Pais Dezső nyolcvanöt éves: MNy. LXIX [1973.], 253—254.
 HEXENDORF EDIT, Gondolatok Pais Dezső születésnapján: Nyr. XCV [1971.], 257—262.
 BISZTRAY GYULA, Jókedvű magyar tudósok. Gondolat, 1972. 197—201.
 RUFFY PÉTER, Elhunyt Pais Dezső: Magyar Nemzet XXIX. évf. 81. sz. 1973. április 7. 7.
 KERESZTURY DEZSŐ, Tosu tanár úr: Élet és Irodalom XVII. évf. 15. sz. 1973. április 14. 5.
 MIKESY SÁNDOR, Élet a tudományért: Új Ember 1399. sz. 1973. április 29. 2.
 BENKŐ LORÁND, Pais Dezső. 1886—1973.: Magyar Tudomány XVIII [1973.], 545—549.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

A magyar igeragozás történetéhez

1. A magyar tárgyias igeragozás kialakulásának története nyelvésznevezékek munkájának eredményeképpen (THOMSEN VILHELM, A magyar tárgyias igeragozásról néhány megjegyzés: Nyr. XLI, 26—9; MELICH JÁNOS, A magyar tárgyias igeragozás: MNy. IX.; SZINNYEI JÓZSEF, NyH.⁷ 125; uő., A magyar tárgyias igeragozás: MNy. XI, 1—15; SIMONYI ZSIGMOND: TMNy. 605; uő., A tárgyias igeragozás eredetibb alakjai: Nyr. XLII, 1—5; KLEMM ANTAL, A tárgyias igeragozás mondatanához: MNy. XXI, 188—92; GOMBOCZ ZOLTÁN, Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen: UngJb. X, 1—15; uő.: Összegyűjtött munkái I, 124—40; MÉSZÖLY GEDEON, A Halotti Beszéd tárgyias elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. Bp., 1931.; kéziratát a szerző 1929. május 5-én küldte meg a M. T. Akadémia Főtitkárságának, l. i. m. 3, jegyzet; HORGER ANTAL, A magyar igeragozás története. Szeged, 1931.; PAIS DEZSŐ, A *vala, volt, volna* elemű összetett igealakjaink keletkezésének kérdéséhez: MNy. XL, 193—7; RÉDEI KÁROLY, A tárgyias igeragozás kialakulása: MNy. LVIII, 421—35; MIKOLA TIBOR: A *-t* tárgyrag eredetéhez: NytudÉrt. 46. sz. 57—62) jelenlegi ismereteink szerint már szinte teljes egészében megnyugtatóan van föltárva. További beható vizsgálatot kíván még a

tárgyas igeragozás keletkezésének legutóbbi magyarázata (MIKOLA TIBOR i. m. 57–62), mely szerint az egyes 3. személy *-i/-ja* ragjának a névmási előzménye accusativusi értékű volt, és így terjedt el a magyar tárgyas igeragozásban az 1. és 2. személyben is a határozott 3. személyű tárgyra való utalás. Ennek a finnugor összehasonlító nyelvészeti érvekkel kétségtelenül jól megtámogatott, igen figyelemre méltó megállapításnak ugyanis magyar szempontból az mond ellent, hogy a kijelentő mód elbeszélő múlt tárgyas ragozásában, amely kétségtelenül ősi igeragozási paradigmát őriz (vö. *vár-á-m, vár-á-d, vár-á*), a 3. személyben nincs és nem is volt semmiféle személyragja, és mégis tárgyas az egész múlt idejű paradigma. Emellett igen fontos az a tény is, hogy ennek többes 1. és 2. személye (*vár-á-nk, vár-á-tok*) alanyi és tárgyas ragozásban egyaránt használatos volt, és a többes 3. személyben (*vár-á-k*) sincs tárgyra mutató elem (vö. MÉSZÖLY, A HB. tárgyas elb. múlt alakjai 30–3), és nem is volt. További kutatásra van szükség arra nézve is, hogy a magas hangrendű, tárgyas, jelen idejű, *j* elemet tartalmazó *kérjük -jük* személyragja hogyan alakult ki, mert a *kérem, kéred, kéri, kérjük, kéritek, kérik* paradigmában egyedül a többes 1. személyben van *j*, a mélyhangú *várja, várjuk, várjátok, várják* alakokkal szemben. Valószínűleg a velaris hangrendű *várjuk*-féle alakok analógiájára került az eredetibb *kérük* alakba a *j*, és lett a kijelentő mód jelen többes 1. személyben *kérjük*.

2. Az alábbiakban az alanyi, helyesebben indeterminált igeragozás néhány fontos kérdésével foglalkozom, mert ez az igeragozás történeti szempontból nincsen megnyugtatóan föltárva, sőt azt mondhatjuk, hogy az alanyi igeragozás az egyes számban, a *várok, kérek; vársz, kérsz; eszel, iszol*; továbbá a *várlak, kérlek* (ez ugyan átkerült a determinált, tárgyas igeragozásba); R., N. *vagyon, megyen, lőn, tőn; legyen; várjon, kérjen* személyragjaik történetére nézve tisztázatlan. Mégis azt remélem, hogy a megoldás nehézségei ellenére sikerül ezeknek az igei személyragoknak az eredetéhez közelébe férkőzni, annál is inkább, mert járt úton indulok meg kutatásomban, és többször csak azt kell tennem, hogy az eddigi megállapítások kritikai vizsgálata után megtartható eredményeket néhány új érveléssel megtámogatva, rendszerben vizsgálva őket, a nyelvtörténeti tényeknek megfelelő helyükre tegyem; néhány esetben azonban talán az eddigiéknél valószínűbb magyarázatot nyújthatok.

MELICH JÁNOS (MNY. IX, 61), majd GOMBOCZ ZOLTÁN (ÖM. I, 139) mutatott rá arra, hogy a tárgyas ragozás egyes 1., 2. és 3. személyében és a többes 3. személyben: *várom* < *váru-ma, *kérem* < *kéru-mä; *várod* < *váru-tu (sic!), *kéred* < *kéru-tä; *väre, többes *väre-k, *kéri*, többes: *kérik*; az alanyi ragozás többes 1. és 2. személyében: *várunk* < *váru-mu-ks, *kérünk* < *kéru-mü-kä; *vártok* < *váru-tu-ks, *kértek* < *kéru-tü-kä. — Ez voltaképpen azt jelenti, hogy ezek legősibb előzményei: *vár én, vár te, vár ő, vár ők*, illetőleg az alanyi ragozás többes 1. és 2. személyének az előzményei: **vár mä + k3*, **vár tä + k3* volt, az alanyi ragozás egyes számú előzménye pedig ez volt: *én, te, ő *vár, én, te, ő *vagy, én, te, ő *légy* stb. (vö. GOMBOCZ: ÖM. I, 139–40).

Vagyis a *várok, vársz, vár* legrégebbi előzménye csakis ez lehetett: *én vár, te vár, ő vár*, hiszen csakis ilyen szerkezeti előzményből fejlődhetett ki az 1. személy *-k*, a 2. személy *-sz, -l* ragja és a 3. személy $\emptyset$ morfémás személyragos alakja, ezzel szemben a mai tárgyas igeragozás ősi csírája csakis ez a szerkezet lehetett: *vár én, vár te, vár ő*, mert csak ebből agglutinálódhatott a *várom, várod, várja* tárgyas paradigma, valamint a mai alanyi ragozású és a mai nyelvjárási alanyi-tárgyas *várunk (valamit)* és nyj. *várunk (valamit és azt)*, továbbá a

vártok mai alanyi ragozású alakoknak is ilyen volt a szerkezeti előzményük: *vár mē + kē, *vár tē + kē.

Ha tehát a mai alanyi igeragozás keletkezésének legfőbb mozzanatait akarjuk nyomon követni, ezekből a legrégebb szerkezetű nyelvi kifejezésekből kell kiindulnunk: *én vár, te vár, férfi, nő, fiú* stb., *ő vár*; *én kér, te kér, férfi, nő, fiú* stb., *ő kér*; a 3. személynek ugyanis, amint MÉSZÖLY nem ok nélkül mutatott rá nyomatékkal, nemcsak 3. személyű névmás lehet az alanya, hanem minden főnév, mert minden és mindenki 3. személy, ami és aki nem *én, te* és *mi, ti*.

GOMBOCZ ZOLTÁN bebizonyította, hogy az *én vár, te vár, ő vár* paradigma következő fejlődési foka ez volt: *én várok, te vár, ő vár*; ennek a ragozási rendnek az emlékét őrzi az *én vagyok, te vagy, ő vagy* — ez utóbbinak bizonyos meglétét igazolják a *Mavagy, Nemvagy* ómagyar óvónevek és a *vagy, avagy* választó kötőszó eredete, továbbá: *én megyek, te mégy, ő megy* (vö. GOMBOCZ: ÖM. I, 129—30).

Amint látjuk: ebben az igeragozási rendben a *te vagy* és az *ő vagy* hangtani előzményének igei részén $\emptyset$ morféma jelölte az alany személyét, ezért ennek a paradigmának a korszakában a 2. személyű *te* névmást valószínűleg nem hagyhatták el, hiszen a 2. és a 3. személyű ige egymáshoz képest azonos alakú volt, és így vagy a külön megjelölt alany tette egyértelművé az igei állítmányra nézve a mondat értelmét (*te*, illetőleg *ő, fiú, nő* stb.), vagy a szituáció, de talán föltehető az is, hogy a (*te*) *vagy* és az (*ő*) *vagy tövéghangzójában egymástól eltérő minőség fejlődhetett ki. Hasonló volt a helyzet az (*én megyek*), *te mégy, ő megy* esetében is. Hogy a *te vagy* és a *te mégy* ige miért maradt meg $\emptyset$ morfémas alaknak, annak az lehet az oka, hogy a *te vagy* mellé kialakult 3. személyben az *-n* morfémas *ő vagyon*; a *te mégy* hosszú *é*-je a tövéghangzó eltűnésével kapcsolatos pótlónyúlás eredménye, olyan, mint a *négy*: *negyed* (> *negyed*). Hogy az *én vagyok, te vagy, ő vagy* nem úgy fejlődött tovább, mint az *én megyék, te mégy, ő mégy*, annak oka egyrészt a *vagyok* stb.-nek a *megyék*-től különböző hangrendjében és egyéb hangminőségbeli, hangegymásutánbeli különbségében van, másrészt a létigének a *mégy* igétől is általában különböző, sajátos fejlődésében rejlik. Gondolhatunk arra is, hogy a magyarban a *van* igealak (a *vagynak* >) *vannak*-ból való elvonás által keletkezett, s a felszólító módját a *lész* ige felszólító módú *légy* alakjai pótolják.

Az a kérdés, hogy amikor az egyes számban az *én *vagy, te vagy, ő *vagy*; *én *mégy, te *mégy, ő mégy*; *én *vár, te *vár, ő vár*; *én *kér, te *kér, ő kér* stb.-féle paradigma helyett kialakult az *én vagyok, te vagy, ő *vagy*; *én megyék, te mégy, ő mégy* szerkezetű igeragozási sor, mi lehetett annak az oka, hogy az 1. személyben *-k* személyragos alak keletkezett a $\emptyset$ morfémas 2. és 3. személyű igével szemben. Igen feltűnő ugyanis az, hogy itt az egyes 1. személyű *én vagyok, megyék, várok, kérek -k* ragos alakokkal szemben a 2. és 3. személyben $\emptyset$ morfémas *te vagy, mégy, *vár, *kér* és *ő vagy, mégy, vár, kér* alakok voltak.

GOMBOCZ ZOLTÁN természetesen nem tartja kielégítőnek BUDENZ (UA. 333—4) és azután SIMONYI (TMNy. 594) meg SZINNYEI (NyH.⁷ 121) formális logikai szempontú magyarázatát, amelyet itt felesleges lenne megismételni, és az egyes 1. személyű *-k* igei személyrag eredetéről az a véleménye, hogy az voltaképpen a többes 1. személyű *mi várunk* (> *én várunk*, vö. ÓMS.: *ozuc*) > *én várok, mi kérünk* > *én kérek* többes 1. személyű alakjából lett olyanféleképpen, mint ahogy a francia nyelvjárási *je sommes* (= *je suis* 'vagyok'), *je voulons* (= *je veux* 'akarok') stb. keletkezett. Hivatkozik GOMBOCZ arra is, hogy „Das finnische sog. Passivum impersonale: *mennään* 'man geht, on va',

maksetaan 'man zahlt' ist morphologisch 3. P. Sing. Und doch wird dasselbe mit Numerus- und Personalwechsel in der Bedeutung: *mennään!* 'gehen wir!', *maksetaan!* 'zahlen wir' gebraucht" (ÖM. I, 136). — E magyarázat ellen az az ellenvetés hangzott el, hogy a bizonyítékként idézett francia nyelvjárási jelen-ség önmagában nem meggyőző, csak akkor fogadható el feltehetőnek, ha jobb magyarázat nincs (vö. JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXXV, 182); a finn személytelen passivum *mennään* 'man geht, on va' stb. kifejezésről, mely szám és személy-váltással 'gehen wir' jelentésben, tehát felszólító mód 1. személyben is előfordul, azt olvasom BUDENZ „Finn nyelvtan”-ában (II. kiad. 115), „hogy a passivum néha az előző mondatokból ismeretes többes számú alanyra is vonatkozik (3. és 1. személyre: »ők, mi«), s különösen több 1. személyre értendő föl-szólító alakul is szolgál pl. . . nyt mennään most menjünk! . . .”. — PAPP ISTVÁNNAK az a kísérlete, hogy a mai magyar nyelvben előforduló nyelvbötlá-sokból következtessen vissza a *-k* személyragnak a többes 1. személyű *-k*-ból való származására, jobban mondva az *én látok* egyes 1. személyű igealaknak a többes 1. személyű *mi látuk*-ból való eredetére, nem valószínűsíti a jelen egyes 1. személyű *látok* (< óm. *én látuk*) többes 1. személyű *mi látuk*-ból való kialakulását.

PAIS DEZSŐ (MNy. XXVII, 142–3) árnyalat-, illetőleg deminutiv képzős formára vezeti vissza az egyes 1. személyű *-k* személyragot, és azt a *fészek*, *fazok*-félék *-k* kicsinyítő képzőjével azonosítja. Elfogadja ezt JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXV, 282), SÁMSON EDGÁR (MNy. XLVII, 229), és ő azonos eredetű-nek tartja az uráli gyakorító *-k* (LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 357) képzővel. Meg kell még itt említenem MOÓR ELEMÉR (MNy. XLVI, 253) véleményét; szerinte az egyes 1. személyű *-k* személyrag mozzanatos *-k*-ból való, vagyis a *látok* azt jelentette eredetileg: 'kezdem látni'. — B. LŐRINCZY ÉVA (A KT. és szalagjai 130–1) a PAIS—JUHÁSZ—SÁMSON-féle nézetet tartja valószínűbb-nek, bár végeredményben mégis úgy látja, hogy „A *-k* eredete még ma sem tisztázott” (i. m. 129; az egész kérdésre nézve l. i. m. 129–31). BERRÁR JOLÁN szintén valószínűbbnek látja, hogy az alanyi ragozás egyes 1. személyű *-k* ragja eredetileg névszóképző volt (TörtMondt. 50, 53).

Hogy B. LŐRINCZY ÉVÁNAK az a véleménye: „A *-k* eredete még ma sem tisztázott”, annak az lehet az oka, hogy az eddig ismertett magyarázatok között nem talált egyet sem, amely megnyugtatóan megmagyarázná ennek a morfémanak a kialakulását.

Hadd térjek vissza PAIS DEZSŐNEK arra az 1931-ben (MNy. XXVII, 142–3) tett megnyilatkozására, hogy „. . . igenév-, illetőleg eredetiben árnyalatképzős formára mehet vissza az ún. iktelen igéknél a jelentő és felszólító mód jelen idejének egyes 1. személye: *keverék*, *keverjek* | *zavarok*, *zavarjak* | *vagyok*, *megyék*. Itt a *-k*-ban az a képző lappanghat, amely a *fészek*, *fazok*-féle szavakban kicsinyítő funkcióban jelentkezik.”

PAIS DEZSŐNEK ehhez a megállapításához fűzöm hozzá MÉSZÖLY GEDEON-nak 1958-ban (FUF. XXXIII, 143) közölt cikkét, melyben a következőket mondja: „In der ugrischen Periode versahen die Leute nicht nur Familienglieder, Freunde, Schutzgeister, eigene Körperteile bezeichnende Wörter mit dem diminutiven *-k* Suffix zur Betonung der Liebkosung, der Erbietung [ezt MÉSZÖLY a vogul nyelvről tartott egyetemi előadásában, szemináriumi óráin többször hangoztatta], sie fügten als ein Zeichen der lebenswürdigen Aufforderung dasselbe Suffix auch der Imperativform der zweiten Person an, im Falle einer höflich gedachten Aufforderung. Der Laut *k*, das Diminutiv-

suffix, befand sich in diesem Falle zwischen der Wurzel und dem Personalsuffix [Bekezdés:] Im Wogulischen finden wir: *pā* 'nach oben', *jāli* 'er geht herum, geht fort', *pā-jāli* 'geht hinauf, kommt herauf'. In der Form *jāl-i* bildet *jāl-* die Wurzel. Der wogulische Imperativ hat kein Modalsuffix, die Personalsuffixe werden der Wurzel angefügt. Das suffix der 2. Person Singular ist *-n*, 'komm herauf' bedeutet also: *pā-jālen*. Wenn man sich aber höflich oder wohlwollend ausdrücken will, sagt man: *pā-jālākən*. [Bekezdés:] BERNAT MUNKÁCSI nennt diese Konjugationsform »Höflichkeits-, bzw. Precativmodus« und übersetzt das wogulische *pā-jālākən* ins Ungarische mit den Worten 'kérlek, jer föl', ('bitte, komme herauf'). Einen derartigen Prekativmodus gibt es auch im Ungarischen, so z. B. sagt die Mutter ihrem Kind: *Atuszkálj! Eszikélj!*. [Bekezdés:] In derartigen Verbalformen ist das *k* Element des deverbaleen Suffixes *-kál/-kél* mit dem *k* Diminutivsuffix finnisch-ugrischen Ursprungs (vgl. Szinnyei: Nyhas.⁷ 68) identisch."

MÉSZÖLY ebben a cikkében azt a véleményét sejteti, hogy a vogul *pā-jālākən* 'bitte, komme herauf'-féle prekatív mód *-k* morfémáját, amelyet azonosnak tart a finnugor eredetű *-k* kicsinyítő képzővel is, egy eredetűnek véli a *vagyok, kérlek, volnék, kérnék, legyek, kérjek*-féle 1. személyű igealak *-k* elemével.

A vogul prekatív módról minden vogul nyelvtan és vogul szóképzésről szóló tanulmány megemlékezik. SZABÓ DEZSŐ „A vogul szóképzés” című tanulmányának „Kicsinyítő képzők mint igeképzők” (NyK. XXXIV, 73–4) című fejezetében megállapítja, hogy a vogul nyelv a *kwé*, *-ké* deminutív képzőt igeképzőnek is alkalmazza, és ez vonatkozik — SZABÓ DEZSŐ megállapításainak sorrendjét némiképpen elrendezve — a cselekvés elaprózódásának jelölésére, ekkor *f r e q u e n t a t i v* értékű, pl.: *vōti* 'szél fú': *vōtkätä* 'fujdogálja a szél'; jelölheti a cselekvés módját, az ige 1. személyű alanyára vonatkoztatva: *vānti* 'vezet': *tārāvāntikälēm* 'gyöngéden átvezetem'; vonatkozhatik a *-ké*, *-kwé* képző az ige 2. személyű alanyára: *ūnlenti* 'üldögél': *ūnlentakən* 'üldögélsz kedvesem', de vonatkozhatik *kedveskedő* értelemben 3. személyű alanyra is, sőt a cselekvés tárgyára; olykor jelölheti e képző a szájalom kifejezését is (i. h.).

LEHTISALO (Über die primären uralischen Ableitungssuffixe: MSFOu. LXXII, 381–5) hivatkozván SZABÓ DEZSŐ fenti megállapításaira, ugyanezt a vogul *-ké*, *-kă*, *-k-wé* képzőt az uráli momentán **-kk* képzővel tartja azonos eredetűnek, melynek tehát megvan a szamojéd megfelelője is. Nyilvánvaló, hogy az uráli denominalis **-kk*, melynek deminutív jelentése is van, meg az uráli mozzanatos **-kk* voltaképpen azonos eredetűek, és ugyanazon képző különböző funkcióbeli elágazását mutatják, és ennek a magyarban deminutív, gyakorító és mozzanatos megfelelői is vannak (vö. ezt SÁMSON EDGÁR imént idézett véleményével).

Az előadottak alapján most már választ adhatunk arra a kérdésre, mi lehetett annak az oka, hogy az *én *vagy*, *te vagy*, *ő *vagy* paradigma után ez volt e ragozási sor fejlődésének a következő foka: *én vagyok*, *te vagy*, *ő *vagy*, vagyis hogy miért keletkezett az 1. személyben *-k* személyragos alak, és vele szemben miért maradt meg az egyes 2. és 3. személyben tovább is a $\emptyset$ morfémás igealak még minden bizonnyal jó hosszú ideig. Nagy valószínűséggel az magyarázza ezt a tényt, hogy a beszélő 1. személy önmagát mint alanyt az igei állítmányon gyakorító-diminutív-kedveskedő-féle *-k* elemmel jelölte meg, míg vele szemben a 2. és a 3. személyű alanyt (*te vagy*, *ő *vagy*) egy ideig még ezután is $\emptyset$ morfémás igealak jelölte, úgy, mint ahogy MÉSZÖLY mondja: a mai, illetőleg

a közelmúlt idők vogul embere a saját testrészéről *-k* diminutív suffixumos főnévvel beszél, a máséről nyilván diminutív suffixum nélkül.

3. Az alanyi igeragozás kijelentő mód jelen idő egyes 2. személye *-sz* ragjának eredete. — Az egyes 2. személyű alanyra mutató *-sz* igei személyrag az iktelen igék kijelentő mód jelen idejű alakjain használatos: *te vár-sz, kér-sz; örül-sz; ró-sz, sző-sz, (jő-sz >) jössz* stb., továbbá a régi nyelv *-and/-end* időjeles, eredetileg a lehető jövő kifejezésére mellékmondatban használt, iktelen igéin: *ir-and-asz, mën-end-esz* stb.

Van adat rá már a HB.-ben: *holz*. Az *-sz* személyragos adatok tömeges felsorolása helyett csak két megjegyzést teszek: 1. A TMNy. (598) szerint „A *mondasz, kérdész*-féle magánhangzós alakok mellé a Gömörly codexben néhány olyant is találunk, melyben egy tővégi mássalhangzó után is megvan e magánhangzó *ylez*, vagyis *ilesz* 'ülsz' 52. *terez*, vagyis *téresz* 57. és *elez*, azaz *élesz* 323.” — 2. Az *s, sz, z* végű iktelen igék nyelvemlékeinkben általában *-sz* személyragosak az alanyi kijelentő mód jelen egyes 2. személyében, pl. 1416 u./1466: *kéresz* = *keres-sz* (MünchK. 107 ra); *čüz* = *csúsz-sz, maz* = *mász-sz* (TelK. 211); 1416 u./1450 k. *nez* = *néz-sz* (BécsiK¹. 270); stb.

Az vitathatatlan, hogy a 2. személyű *-sz* igei személyrag eredetileg a gyakorító *-sz*-ből, jobban mondva: a gyakorító *-sz*-ből lett praesensjelből alakult, de személyraggá válásának legvalószínűbb magyarázata egyáltalán nem közismert, talán nem is ismert.

BUDENZ JÓZSEF (UA. 345) és SIMONYI ZSIGMOND (TMNy. 597) szerint a *vár-sz* előzménye **várszol* volt, tehát olyan szerkezetű, mint az *eszél, iszol*. Szerintük a *vársz, kérsz* a **várszok, *várszol, *várszon* stb. paradigmából vált ki.

GOMBOCZ ZOLTÁN (i. m. 129) nem fogadta el BUDENZ és SIMONYI magyarázatát, hiszen ennek a kigondolt paradigmának semmi nyoma sem maradt fenn, holott annak tagjai csak személyragjaikban különböztek volna egymástól, tehát egymáshoz viszonyítva igen világosan megjelölték volna az alany személyét, és szótöveik a paradigmán belül egyalakúak, tehát igen szilárd rendszert alkottak volna. Ilyen szilárd és világos szerkezetű paradigma aligha tűnhetett volna el teljesen nyelvünkben.

HORGER ANTAL magyarázata (A magy. igeragozás tört. 19–20) csak abban különbözik az előbbi magyarázattól, hogy ő nem 2. személyű **várszol* alakot rekonstruál, hanem — figyelembe véve a *te vagy, te mégy* történeti vallomását — *te *vársz* 2. személyű személyragtalan igét, vagyis a HORGER által rekonstruált igeragozási sor ez volt: **várszok, *vársz, *várszon, *várszunk, *várszotok, *várszanak*.

Ez a magyarázat ugyanolyan okok miatt elfogadhatatlan, mint az előbbi, bár a HORGER-féle magyarázat szerint ebből a paradigmából egy tag, a *vársz* ősi fokon ma is megvan, hiszen ebből az alakból következett ki a társadalmi tudat az *-sz* személyragot.

GOMBOCZ ZOLTÁN 1931-ben a *vársz, kérsz* személyragos igealakokat az általa megállapított ősi *én *vagy, te vagy, ő *vagy* alapján *én *vársz, te *vársz, ő *vársz* $\emptyset$ személyragos praesens-típusból vezetné le (ÖM. I, 129), de ezt a gondolatot csak ötletszerűen veti fel, nem foglalkozik behatóan az *-sz* igei személyrag eredetének kérdésével, és továbbra is megoldatlannak tartja annak eredetét: „Wie nun auch diese rätselhafte Form erklärt werden soll, so viel steht

¹ A BécsiK. adatait mindig KÁROLY SÁNDORNnak „A Bécsi Kódex nyelvtana szó-társzerű feldolgozásban” című művéből közlöm.

fest, dass die Endung -sz, welche heute vom Sprachgefühl als Personalsuffix aufgefasst wird, nicht pronominalen Ursprungs ist" (uo.). GOMBOCZNAK ez a megállapítása feltétlenül érvényes.

BERRÁR JOLÁN (TörtMondt. 52) az eddig előadottak alapján az -sz igei személyrag eredetéről a következőket mondja: „Abban az időben, amikor egymás mellett éltek már a régiebb ragtalan és az újabb ragos igealakok, megvolt a lehetősége annak, hogy egy eredetileg ragtalan igealak végződésére a nyelvérzék ráértse valamely személy jelölésének funkcióját. Így értékelődött át az egyes számú második személy jelölésére jelenidő-jel funkción keresztül vagy közvetlenül az -sz és az -l gyakorító képző.” — BERRÁRNAK ez az általános megállapítása helyes, de arra nem válaszol, hogy hogyan is mehetett végbe „az egyes számú második személy jelölésére jelenidő-jel funkción keresztül vagy közvetlenül az -sz és az -l gyakorító képző”.

PAPP ISTVÁN (Unkarin kielen historia 180—1) is csak annyit mond, hogy „Az általánosan elfogadott magyarázat szerint az -sz igei személyrag a vele azonos alakú képzőből ered, erre vonódott át az egyes 2. személyű igei személyragnak a funkciója.” Szavaiból kiderül, hogy ezt a megállapítást nem tartja kielégítőnek, ezért is kísérel meg újabb magyarázatot az -sz igei személyrag eredetéről. „Van a magyarban — mondja PAPP ISTVÁN magyarázatában — olyan enklitikus *sza/sze* partikula, mely rendszerint a tárgyaz ragozás felszólító mód egyes 2. személyű alakjához járul hozzá, pl. *add* 'anna (se)': *add-sza* 'annapas (se)'. A régi nyelvben a *sza/sze* partikula hozzájárulhatott a pusztá igetűhöz is, pl. *várhat* 'voi/saa odottaa': *várhat-sza* 'saat odotaa; odotapas'. Föltehető, hogy az *sz* partikulával alakult imperatívusok átterjedtek a jelenidejű alakok sorába (az imperatívus-alakokat expresszív termésképzésük miatt indicatívusi alakokként használták), és ennek elterjedése következtében a *sza/sze* nyomósító partikulát vagy voltaképpen az abból lett *sz* imperatívus jelet az indicatívus, egyes 2. személy ragjának tekintették.” (I. m. 101.)

Meg kell említenem, hogy a TMNy. (598, jegyzet) szerint már KULCSÁR ENDRE¹ is így magyarázza az -sz személyrag eredetét, de a TMNy. (i. h.) már 1895-ben elvetette ezt a magyarázatot: „Kulcsár Endre legújabban úgy véli, hogy az -sz rag az enklitikus -*sza*, -*sze* indulatszóból lett. Ez azonban inkább a felszólító alakok mellett szerepel (*addsza*, *monddsza*), holott az -sz rag csak a jelentő módban található.” Hasonlóképpen helytelennek tartja ezt a magyarázatot MELICH JÁNOS is (NyK. XL, 379): „Igen helyesen jegyezte meg erre Simonyi (TMNy. 579), hogy a -*sza*, -*sze* csak a felszólítóban található (vö. *addsza*, *monddsza*; eredeti alak -*sze*, vö. Sándor-k. 31. *nezedzee*, Érdy-k. 10. *gondollyatokze*, uo. 72 *lassatokze*, Jord.-k. 509 *lassadze*, Münch.-k. Máté XXII. 19 *mutassatocze*, népnelvben -*sz*i is CzF. szót.), ellenben a jelentő módban nem, holott az -sz csak a jelentőben található.”

A PAPP ISTVÁN által bizonyítékul megemlített régi nyelvi *várhat-sza* (a NySz.-ban *Várhattsza* van) is aligha kijelentő mód jelen idejű igealak, hanem félig-meddig fonetikusán írt tárgyaz, felszólító módú igealak; erről árulkodik a *tt* is; 1639: „*Várhattsza* már (értsd: 'várhadhsza már'), had gondolkodgyam én itt valamit” (Veresmarty Mihály: Intő s tanító levél a bátaiakhoz. Pozsony, 1639. 80: NySz.). — Feltétlenül idetartozik *ne-sze* R., N. *nězd* + *sze* (TESz.), 1558: „Orestes: *Nasza*, te fogjad az koronát, nem latrot illet ez! *Nasza* az pálcá, ó, édesatyám pálcája” (Bornemisza Péter: Elektra. 1558., Válogatott írások:

¹ Sajnos, a TMNy. nem mondja meg, hogy hol.

Magyar Könyvtár 1955.). A TESz. szerint a *natok*, *nasztok* 'nesztek' (MTsz.) „... inkább másodlagos, hangrendi átcsapásos fejlődményeknek látszanak.” Bornemisza itt idézett két *Nasza* adata is ezt igazolja. További adatok erre: 1558: „Parasite, *hijadsza* az királné asszonyt, nézzen ő is fiára” (i. m. 96). Van adat ugyancsak 1558-ból *-sza* elemű, alanyi ragozású, valószínűleg felszólító módbeli alakra is: Elektra: „*Vársza* meg!” (< *várjsza* meg!) (Bornemisza i. m. 69). — A Nyitra vidéki nyelvjárás 1905-beli adatai azt mutatják, hogy Gerencsén, Csitáron, Menyhén és Kolonban *-sza* elemet függesztenek vagy függesztettek a tárgyias felszólító mód egyes 2. személyű igéjéhez: *mutassza*, *addssa*; még a palatalis hangrendű *visz* tárgyias felszólító egyes 2. személye is így van ott: *viddsza* (SZÜCS ISTVÁN—GERENCSEY ISTVÁN, Nyelvjárási tanulmányok III. A Nyitra vidéki nyelvjárás 13).

Ami már most ennek a *-sza/-sze* elemnek az eredetét illeti, én inkább azt tartom, hogy ez nem lehet eredetibb eleme a felszólító mód 2. személyének, mint PAPP ISTVÁN véli, hanem viszonylag újabb és szórványosan nyelvjárási jellegű; valószínűleg az alanyi igeragozás kijelentő mód jelen ideje egyes 2. személyének *-sz* személyragja került az alanyi/tárgyas igeragozás felszólító mód egyes 2. személyének az alakjára, az *-a/-e* eleme pedig az a mutatószó-indulatszó, amely megvan ezekben a kifejezésekben: *ahol a! ehol e!*

Hogy az *-sz* a kijelentő mód jelen idő egyes 2. személyéről került a felszólító mód 2. személyű igealakra, annak a *jöszte* alakban és változataiban látom fontos bizonyítékát. A *jöszte* 'jöjj!' ugyanis ebből lett: *jössz*, illetőleg *jössz + te* személynévmás (SIMONYI: Nyr. XLVIII, 150 szerint: < *jőj + sze + te* névm.; HORGER, A magyar igerag. tört. 7, jegyzet szerint: < *jőj + sze + te*; KLEMM, TörtMondt. 14 szerint: *jössz ide?*); ugyanis a kijelentő mód jelen ideje parancs kifejezésére is használatos. Hogy a *jöszte* < *jössz* kijelentő mód jelen, egyes 2. személy + *te* személynévmás összeforrásából keletkezett, azt a háromszéki *gyösztse* és *gyöszte* meg a borsodi *gyösztli* is bizonyítja (MTsz.), de különösen 1682: „*jőj, jőfzte, jőfztece* veni, hinc *jőjetek, jőfztetek* venite” (Pereszlényi Pál: CorpGramm. 503).

Az *-sz* személyragnak ez a PAPP ISTVÁN, illetőleg KULCSÁR-féle magyarázata sem állja ki tehát a kritika tüzet.

Van azonban MÉSZÖLY GEDEONNAK „Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján” című, 1938-ban megírt (l. e mű befejezése utáni megjegyzést) és 1942-ben megjelent művében egy rövid lapalji jegyzet (i. m. 91), mely így hangzik: „A *lész* olyan személyragtalan egyes 2. személyű alak, mint a *vagy* és *mégy*. Az *sz* jelenképzős igék egyes 2. személyű alakjából eredt az *-sz* egyes 2. személyrag. Szólamritmus okából: *lész > lészsz*.”

Nem tudok róla, hogy MÉSZÖLY ezt a véleményét bővebben bárhol is kifejtette volna, de úgy gondolom, hogy ez az 1942 óta jegyzetben lappangó magyarázata az *-sz* igei személyrag eredetének kétségtelenül helyes. Helyességét nyelvemlékeinkből és régi nyelvtanainkból könnyű igazolni:

A) *tē lész ~ lész > lészsz > lészész ~ lészész* v. *lészszsz*: 1372 u./1448 k.: *lez¹* (JókK. 55); 1416 u./XV. sz. vége—XVI. sz. eleje (l. a TESz. forrásjegyzé-

¹ Ahol az adatokra nézve csak a kódexekbeli helyre hivatkozom, azokat az adatokat PÁNYI VUKOSZAVÁNAK „Néhány *sz* hanggal bővülő *v-tő* kódexeinkben” című tanulmányából vettem át (NyK. XLII, 174—219); a GuaryK.-beli adatok MAROS ÉVÁNAK „A Guary Kódex hangtana és alaktana” című kéziratban levő tanulmányának szótárából valók; a kézirat a JÁTE Magyar Nyelvészeti Tanszéke könyvtárában van. A Winkler-kódex adatait l. NYÍRI ANTAL, A Winkler Kódex hangtana és szótana (1933.) szójegyzékében; a TelK.-re való hivatkozás rendszerint INOTAY ILONÁNAK „A Teleki Kódex Szt. Anna legendájának nyelvi földolgozása” (1932.) című tanulmányának szójegyzékére utal.

két): *leez* (AporK. 17); 1506: *leez* (WinklK. 193, 213, 251; erre az írásmódra a kódexekben sok adat van, l. PÁNITY VUKOSZAVA i. m. 183); 1493 k.: *leesz* = *léssz* (FestK. 240); 1526–1528: *léezz* = *léssz* (SzékK. 39); 1372 u./1448 k.: *lezez* (JókK. 145); 1610: *lezfefz* vel *léfz* 'fis', *lefz*, *lezfefz* (MA.: CorpGr. 228, 205); 1682: *léfz*, *lézfefz* 'fis' (Pereszleányi Pál: Gramm. Linguae Ung.: CorpGr. 501); 1735: *lész* (Mikes: Tör. lev.² 202); 1790: *lézfefz*, vagy *léffz* (Földi: Gramm.: RMK. 28. sz. 179); 1847: *lészesz*, *lésszsz* (A magy. nyelv rendszere II. kiad. 242).

B) *tē tész* ~ *tész* ~ *téssz* > *tészész* ~ *tésszész*: 1372 u./1448 k.: *tez* (JókK. 101); 1520 k.: *tezz* (BodK. 13); 1506: *teez* = *tész* v. *téssz* (WinklK. 96, 151); *teezz* = *téssz* (WinklK. 83, 280, az *ee*-re sok adat van a kódexekben, vö. NyK. XLII, 189); 1516–1519: *teez*'' = *téssz* (JordK. 50 : 10); 1526–1527: *teez*' = *téssz* (ÉrdyK. 83); 1610: MA. megjegyzi, hogy a *tefen* igét is úgy ragozzák a XVII. sz. elején, mint a *lefen*-t (CorpGr. 230), tehát nyilván: *teszesz* vagy *tész*; 1790: „*tézfefz*, rövidítve: *téffz*'' (Földi i. m. 191); 1847: *Tészesz*, *Tésszsz* (A' magy. nyelv rendsz.² 243).

A *tē vész* ~ *vész* ~ *véssz* ~ *vészész* 'veszel', a *tē vissz* ~ *vissz* ~ *vissesz* 'viszel', a *hész* ~ *hissz* ~ *hissesz* 'hiszel' kéttagú alakjaira nem tudok kódexekből adatokat idézni, de Pereszleányi nemcsak azt mondja meg, hogy ezeket is úgy ragozzuk, mint a *lészén* igét (CorpGr. 502), hanem a *hiszen*-t egyes számban el is okozza: „*Hízek*, *credo*, *hízfefz* et *híffz*, *hífen*'' (i. m. 503).

A nyelvtörténeti adatok alapján elfogadhatjuk tehát MÉSZÖLYnek azt a megállapítását, hogy az *-sz* egyes 2. igei személyrag az *-sz* jelenképzős igék 2. személyén keletkezett, mégpedig úgy, hogy a *lészék* mellett a *te lész* ~ *léssz* többeli magánhangzója a tövéghangzó eltűnése következtében megnyúlt, majd a kéttagú 1. személyű *lészék* ~ *lészek* és a 3. személyű *lészén* ~ *lészén* hatására is, de szólamritmikai okból is az egyes 2. személy is kéttagú lett: *lészész* ~ *lészészsz*, és ekkor jött létre a 2. személyű *-sz* személyrag. A szólamritmikai okkal kapcsolatban, melyre MÉSZÖLY hivatkozik, megemlíthetem, hogy a GuaryK. 59 *ötet* alakot használ, *öt* accusativust egyet sem; a WinklK. -ben 190-szer fordul elő a kéttagú *ötet*, az *öt* csak egyszer; a TelK. Szt. Anna legendájában 35-ször van *ötet*, *öt* egyszer sincs. Vö. még erre együtt a következő rag- és képzőismétlődéseket: *ezt* > *eztet*, *azt* > *aztat*, a fentebbi *öt* > *ötet* (TMNy. 651); *é-t* (műv.) > *é-t-et*, *i-t* (műv.) > *i-t-at*, *gyón-t* > *gyón-t-at* (TMNy. 430). Ezeknek a sorába illeszthető be a *lész* > *lészesz* ~ *lé-sz-esz*, *té-sz*: *tész-esz* ~ *té-sz-esz*, *hi-sz*: *hi-sz-ész* stb., melynek megismételt *-sz* eleme a nyelvérzék és a társadalmi tudat számára immár a 2. személyrag funkcióját tölti be.

A 2. személyű *indet. -sz* személyrag kialakulását előmozdíthatta a *von-ok*: *von-sz-ok* meg az *óv-ok*: *ó-sz-ok* igepár, de egyéb hasonló igepárok is, mint amilyen a *met-ek*: *met-sz-ek*, *tet-ik*: *tet-sz-ik*. Ezek hosszú időn át élhettek egymás mellett, egymás melletti meglétük bizonyára az ősmagyar korra nyúlhat vissza, arra az időre, amikor az *-sz* igei személyrag kialakult. Meglehettek ezek már abban az időben, mikor még az egyes 2. és 3. személyben $\emptyset$ morféma jelölte az igén az alany személyét, vagyis *én vonok*, *te *von*, *ő von* mellett megvolt az *én von-sz-ok*, *te *von-sz* ($\emptyset$ morfémás személyraggal, az *-sz* itt képző vagy a jelen idő jele volt), *ő von-sz* (szintén $\emptyset$ morfémás személyraggal; > *vonszon*). Ez a két paradigma azután úgy keveredett, hogy az *én vonok* sorába átkerült a *te *von*

¹ L. a Mikes Kelemen: Törökországi levelek és misszilis levelek kritikai kiadvány (sajtó alá rendezte HOPF LAJOS, Budapest, 1966.) alapján szakdolgozatként készült kézíratos szótárt. Szerzői: BERKI IMRÉNÉ—KASZONICS MARGIT—MESTER JUDIT—TESZÁRY KATALIN (1970.). Ez a szótár is a JATE Magyar Nyelvészeti Tanszéke könyvtárában van.

Ø morfémás 2. sz. helyére a szintén Ø morfémás 2. személyű, *-sz* képzős *te *vonsz*, a 3. személyben azonban megmaradt az eredeti *ő von*. Az így létrejött *én vonok*, *te vonsz*, *ő von* új paradigmában a *te vonsz* 2. személy már *-sz* személyragos alaknak számított, az *-sz* pedig immár a 2. személy *-sz* személyragjaként funkcionált. Emellett tovább élt az *én vonszok*, *te vonsz*, *ő vonsz* (> *vonszon*) ragozási sor is, de a 2. személyben itt is megjelent az *-sz* megismétlődése (nem megkettőződése): *te vonszasz* vö. JordK. 1a: „Te vag kÿ myndent az meñeyekre *vonzaz* . . .” (vö. VELCSOV MÁRTONNÉ, Megjegyzések a Nyelvtörténeti Szótár néhány adatához: Nyelv és Irod. I, 124).

Hogy a *von* és a *vonsz* ragozási rendszere ugyanazon nyelvemlékben is keveredett, arra VELCSOV MÁRTONNÉ hívta fel a figyelmet imént említett közleményében. Kimutatta, hogy az *-sz* képzős *von-sz-asz*, *von-sz-on* stb. mellett a felszólító módban nemcsak az ebbe a paradigmába tartozó *von-gy-on* van meg (vö. a *tészén* mellett *tégyén*), hanem *-j* jeles felszólító módjeles *vonj* (= *von-j*) is van (JordK. 78), jöllehet a JordK. nyelvére az *-sz* képzős *vonszon* igealak paradigmája a jellemző, melynek nem *vonj* a felszólító módja, hanem *vongy*. Nemcsak a társadalmi tudat használta a *vonszon* szabályos felszólító módú *vongy* alakja helyett a *von* szabályos *vonj* felszólító alakját; VELCSOV MÁRTONNÉ (Nyelv és Irod. I, 123–32) bebizonyította, hogy a NySz. is összekeveri a *von* és a *vonszon* ige alakjait, mert a *vonszon -á/-é* és *-t/-tt* jeles múlt ideje és a feltételes módú alakjai a *von-* tőből alakulnak, éppen úgy, mint a *von* ige megfelelő alakjai. Ezért a *von* címszó alatt nemcsak a *von* jelen idejű és a többi idetartozó igealakok szerepelnek, hanem a *vonszon* nem jelen idejű alakjai is, s a *vonsz*, *vonszon* alatt csak *-sz* képzős jelen idejű alakok találhatók, vagyis úgy látszik a NySz.-ből, mintha a *vonsz* igének csak jelentő mód jelen ideje lenne a régi magyar nyelvben. Hasonló a helyzet az *óv* és az *ósz* igével is, de hozzátehetjük: ugyanígy össze van keverve a NySz.-ban a *met* és a *met-sz*, a *tet-ik* és a *tet-sz-ik* is.

Az alanyi, jelen idejű egyes 1. személyű *-k* és a 2. személyű *-sz* igei személyragok eredetére vonatkozó eddigi kutatások eredményeinek kritikai áttekintése, megrostálása meg az érveknek a problémák sajátosságai szerinti elrendezése és kiegészítése során kitűnt, hogy bizony megvan annak a maga oka, miért lett az alanyi jelen időbeli egyes 1. személyű igének *-k*, a 2. személyűnek pedig *-sz* a személyragja az iktelen igéken. Elfogadhatatlan tehát az az álláspont, hogy azért lett a *-k* az 1. személyű, az *-sz* pedig a 2. személyű ige ragja, mert „a nyelvszokás úgy döntött.” A történeti tények ellent mondanak annak, hogy a nyelvszokás véletlen alakulása következtében „a *-k* átvehette volna az egyes 2. vagy a 3. személy, az *-sz* az egyes 1. vagy a 3. személy, az *-n* az egyes 1. vagy 2. személy jelölését is” (így JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXXV. 283); látjuk ugyanis: nem igaz az, hogy „E három rag közül egyiket sem kötötte semmi ahhoz a személyhez, illetőleg alanyhoz, amelyre a nyelvszokás döntése alapján ráutalnak” (JUHÁSZ: i. h.). Föltehetőleg annak is megvolt a maga oka, hogy az *-n* az indeterminált (alanyi) egyes 3. személyű igének lett a ragja.

Az *-sz* igei személyrag történetéhez hozzátartozik még a következő, MELICH JÁNOS (Jegyzetek a Müncheni- és a Bécsi-kódexhez. IV. Az *-sz* személyragról: NyK. XL, 376–9) által leírt jelenség is, melyet sem ő nem magyarázott meg, de más sem kísérelte meg megmagyarázásukat. Az alábbiakban erre is kitérek röviden, és megkíséreltem megmagyarázását is.

MELICH idézi a TMNy.-nak (598) azt az észrevételt, hogy az *írsz* alak *sz* eleme rokonságban van a *léssz*, *téssz*-féllel, azoknak kettős *ssz*-szel leírt

hangjával. Kár, hogy SIMONYI nem vizsgálta meg alaposabban ezt a tényt, de MELICH sem, csak MÉSZÖLY vonta le ennek nyelvtörténeti tanulságát a már fentebb ismertetett lapalji jegyzetében. Idézi MELICH még a TMNy. egyéb példáit is az *-sz* igei személyrag *-ssz* változatára: „*élemdessze*: an sis usurus Forró: Curt. 339. *jövendeszzs*, Révai 1778-ban (BÁNÓCZI: Révai 168); *beszélleszzs* Dug. Szerecs. 162. mit *mondassz* erre? Kaz: Levelez. II: 120. *jelentessz* Földi uo. »bárha vitéz nem *siklassz* el s készlelni te nem fogsz« Kölcsey: Ilias.” — Megemlíti a TMNy. és utána MELICH a Barótitól helyesnek tartott *szóllassz*, *mondassz* hosszú *-ssz* személyragos alakját, majd rámutat MELICH arra (NyK. XI, 377–9), hogy nyelvemlékeinkben vannak jelentő mód jelen idő egyes 2. személyű, *-szj* végződésű igealakok is, például: „Apor-k. 43 (87. zsolts. 11. vers): »Minem a halottaknak *tezih* czudakat [= latinul: Numquid mortuis facies mirabilia] = Kulcs.-k. 215, Keszth.-k. 23: My nem holtaknak *teez* chodakat, Döbr.-k. 161 *tez*; Apor-k. 50 (89. zsolts. 13. vers): Miglen el *fordolzi* vram = lat.: Converterte Domine usquequo?; a többi zsoltsárfordításban a latinnak megfelelően felszólító alak van: *fordol'* v. *fordul'*; Apor-k. 51 (90. zsolts. 13. vers): Aspison es basaliskoson *iarzih* [= lat.: Super aspidem et basiliscum am bula bis] = Kulcs.-k. 227, Keszth.-k. 246 *yarz*, Döbr.-k. 168 *iarzs*,”; stb.

Úgy gondolom, hogy e jelenségek a következő okokra vezethetők vissza: 1. A *(te)* *lész* > *lész* > *léssz* stb. *-sz* képzője a szó egytagúsága miatt megnyúlt. — 2. A *(te)* *csúsz-sz*, *mász-sz*, *úz-sz*, ejtve: *ússz* stb. hatására *mondasz* > *mondassz*, *jelentesz* > *jelentessz*; Szentesen még ma is így van: *mit mondassz?* vagy *mit monc?*; *jelentessz*. — 3. A *csúsz-sz*, *mász-sz* kijelentő mód jelen idő egyes 2. személyű alak azonosan hangzott a felszólító mód 2. személyű *csúsz-j* > *csússz*, *mász-j* > *mássz* alakokkal. — 4. Ennek következtében olykor a *(te)* *téssz* kijelentő mód jelen egyes 2. személyű alak helyett tévesen *(te)* *tezih*, *iarzih* stb. alakokat írtak a *járj*, *csúsz-j* > *csússz*, *mász-j* > *mássz* stb. felszólító alakok hatására, vagyis ezek szórványosan írásban jelentkező, de soha nem ejtett szórványos alakkeveredések, vagyis nincs társadalmi érvényük, és ezért nyelvtörténeti szempontból jelentőségük sincs.

4. Az indeterminált (alanyi) egyes 2. személyű *-l* igei személyrag eredetének kérdése. — Az indeterminált egyes 2. személyű *-l* igei személyrag megvolt és megvan nyelvemlékeink legrégebb megfelelő adatai óta az *ik*-es igék minden módjának és minden idejének egyes 2. személyében: 1195 körül: *emdul* = 'emdül' (HB.); 1350 k.: *farmazal* = 'származál', *ielunel* = 'jelünél' (KT.); 1300 k.: *kynzathul* = 'kinzathul', *werethul* = 'veretül' (ÓMS.); 1372 u./1448 k.: „meg halandaz es *carhozol'* = 'kárhozol' (JókK. 54); „ne *myuelkegyel'* = 'művelkéggyel' vagy 'művelkéggyél' vagy 'művelkéggyél' (uo. 54); stb.; 1416 u./1450 k.: *ézel* = 'észél' (BécsiK. 139₂₉); *izol* = 'iszol' (uo. 255₁₅); *(te) él* = 'evél' Háromszék (LŐRINCZ: Magyar Nyelvészet VI, 216; KRÄUTER: NyK. XLII, 321); 1416 u./1466: János IV, 31. *egél* = 'égyél' (MünchK. 88 rb); 1516–1519: Mózes I. könyv, 3. cap., 17: *eettel* = 'ettél' (JordkK. 13₅); 1590: *öttél* Károli (uo.); 1516–1519: Mózes I. könyv, 3. cap. 17: „ne *eennél'* 'nē ennél' (JordkK. 13); 1416 u./1450 k.: *izol* (BécsiK. 225₁₅); **iúl* és **íl* (vö. KRÄUTER: NyK. XLII, 320); *ittal* (BécsiK. 236₁₆); *iyal* (BécsiK. 4₆). De mint az *-sz* személyrag eredetének tárgyalásakor láttuk — a *hisz*, *lész*, *tész*, *vész*, *visz* a kijelentő mód jelen idő egyes 2. személyében és a felszólító módban a kódexek korában sohasem fordul elő *-l* személyraggal. Az *-áj-é* és a *-tj-tt* időjeles múlt meg a feltételes mód jelen indeterminált (alanyi) ragozás 2. személye azonban *-l* személyraggal hangzott már

a kódexek korában is; viszont: a felszólító mód 2. személyében a kódexek korában szintén nem fordul elő a *hísz, lész, tész, vész, visz -l* személyraggal. Ebből az következik, hogy a 2. személyű *-l* igei személyrag nem keletkezett a jelen időben és a felszólító módban. Ez utóbbiban legfeljebb akkor, ha az *-l* igei személyrag az *egyél, igyál* alakokról terjedt volna el. Ebben az esetben az *egyél, igyál* stb. *-l*-je eredetileg gyakorító-diminutív értékű lehetett. De ezt beh bizonyítani nem tudnám. Ezekre a kérdésekre nem vetett figyelmet az eddigi kutatás.

Az *sz-, v-* tövű, nem *ik*-es múlt idejű, feltételes mód jelen idejű és felszólító mód egyes 2. személyű igealakokra a következő fontos adatokat idézem: 1372 u./1448 k.: *heul* olv. *hēül* vagy *hōl*, értsd 'hívél'; 1508: *hyvl* olv. *hiül*, értsd 'hívél' (DöbrK. 324); 1516–1519: *hyl* olv. *híl*, értsd 'hívél' (JordK. 700); 1521: *hōl* olv. *hūl*, értsd 'hívél' (Apost. 59: NyK. XLII, 209); XVI. sz. e.: *híl* olv. *híl*, értsd 'hívél' (VirgK. 23), *hill* 'ua.' (Háromszék: KRÄUTER: NyK. XLII, 319, 320–1); 1416 u./1466: Lukács I, 20: *hittél* = 'hittél' (MünchK. 54 rb); stb.; 1495 e.: *hig* = 'higgy' (GuaryK. 133). – 1516–1519: *leel* = *lél*, 'levél' (JordK. 41: NyK. XLII, 184; sok adat van rá), 1506: *lōól* (WinklK. 246); stb.; Háromszék: *lél* (LŐRINCZ: Magyar Nyszet. VI, 216; KRÄUTER: NyK. XLII, 320–1); 1416 u./XV. sz. v.–XVI. sz. e.: *lottel* (AporK. 48, SZABÓ, faksimile 90), 1506: *letteel* (WinklK. 88); 1372 u./1448 k.: *legy* (JókK. 24); stb.; – 1506: *megh tōól* = 'megtől' (WinklK. 256 stb.; sok adat van erre az alakszerkezetre, vö. NyK. XLII, 191); 1526–1527: *teveel* = 'tévél' (ÉrdyK. 493: NyK. XLII, 191); 1372 u./1448 k.: *teutel* = olv. *tōtel* v. *tōtēl* 'töttél' (JókK. 34 stb.); 1416 u./1450 k.: *tottél* = *tōttél* (BécsiK. 4 stb.; sok adat van rá, vö. KÁROLY i. m.); 1372 u./1448 k.: *tennel* (JókK. 88 stb.; NyK. XLII, 194); 1416 u./1450 k.: *tég* = *tégy* (BécsiK. 62₁₀ stb.; vö. még KÁROLY i. m. és NyK. XLII, 195); – 1526–1527: *veel* olv. *vél*, értsd 'vevél' (ÉrdyK. 227); 1508: *vól* = *vól* 'vevél' (DöbrK. 505); 1532: *weuel* = *vévél* (TihK. 397: NyK. XLII, 199); 1416 u./1466: Lukács XVI, 25: *vottél* = *vōttél* 'vöttél' (MünchK. 75 rb stb.); 1416 u./1450 k.: *veg* = *végy* (BécsiK. 180₂); – *wyl* = *víl* 'vivél' (ÉrsK. 140: NyK. XLII, 205); 1416 u./XV. sz. v.–XVI. sz. e.: psalm. LXV, 11: *Vittel* = *vittél* 'vittél' (AporK. 13; SZABÓ 55); 1416 u./1466: Máté VI, 13: „ne *vig*” = *nē vígy* (MünchK. 12 rb).

Ismét hangsúlyoznom kell, hogy a régi magyar nyelv indeterminált (alanyi) kijelentő mód jelen ideje iktelen egyes 2. személyében a XV. századtól kezdve még a XIX. század közepén is eredetileg *-sz* volt a személyrag (a XIX. század közepe táján legalábbis nyelvtanban és hagyományos szövegekben). Íme, az adatok. Ezek közt különös figyelmet érdemelnek az *s, sz, z* végű igék indeterminált (alanyi) kijelentő mód jelen idő egyes 2. személyű alakjai, mert ezek is *-sz* személyragot kapnak, pedig ha a kijelentő mód jelen idejében jelentkezett volna először az *-l* igei személyrag, akkor ezek az *s, sz, z* végű igék nem *-sz* személyraggal volnának, hanem *-l* személyraggal.

De beszéljenek az adatok: 1416 u./1466: János XX, 15: *kerefsz* = *keres-sz* (MünchK. 107 ra); 1506: *kerezz* = *keres-sz* (WinklK. 298); 1516–1519: János XX, 15: *kerez* = *keres-sz* (JordK. 698); 1590: János XX, 15: *kerefsz* (Károli II, 101); 1626: János XX, 15: *kereffsz* = *keres-sz* (Káldi); 1765: i. h.: *keresfz* (Károli); 1794: i. h.: *kereffsz* (Károli); 1852: i. h.: *keressz* (Incze Dániel – Herepei Gergely: Újtestamentom . . . magyarázata II, 658); 1539: „lego, *oluasfok*; . . . legis, *oluasfz*; . . . legit *oluas*” (Sylv.: CorpGr. 58); 1682: „N. S. *Olvafok*, Lego, *olvasfz*, legis, *olvas*, legit.” (Pereszlényi: CorpGr. 464); 1686: „S. *Olvafok*, *olvasfz*, *olvas*.” (Kövesdi: CorpGr. 566); – *sz* végű igék: 1525–1531: Mózes I, 3. cap.

14: „... mert atte melledön *űz maz*: es földet *ezel* mend atte életődben” (TelK. 211); jegyezzük itt meg, hogy az itt szereplő *űz* = *csűsz-sz*, *-sz* személyraggal és *maz* = *mász-sz*, szintén *-sz* személyraggal éppen olyan indeterminált (alanyi) kijelentő mód jelen idő egyes 2. személyű *-sz* személyragos ige, amilyen a vele mellérendelő tagmondatban levő *esz-el ikés* ige *-l* személyragos alakja. Most pedig nézzük meg még a *z* végű *ik*-telen igék hasonló igealakjainak a személyragját: 1516–1519: Máté VIII, 31: „Ha kiwe *yz*” = kivé *íz -sz*, [értsd ’kiüzöl’] mynket . . .” (JordK. 377); 1541: „Ha *ki űffz* [= *űz-sz*] műnköt : . . .” (Sylv.: ÚT. 12b) ~ 1626: „Ha *ki-űzfz* [= *űz-sz*] minket, . . .” (Káldi); a Münch-K. így fordítja: „Ha *ki već műkét innèn* . . .” ~ Vulg.: „Si *eicis* nos hinc . . .”; 1578: „Ha *ętekben észed* gyakran, tehén *hűz* [= *fűz-sz*] vele, szemet világosít” (Mel.: Herb. 119: NySz.); 1847: „*Habozok, Habozasz, Haboz* stb.”, de „*Habzom Habzol Habzik* stb.” (A’ magyar nyelv rendszere.² 1847. 239).

Az előadottakból nyilvánvaló, hogy a 2. személyű *-l* igei személyrag nem keletkezhetett a kijelentő mód jelen idejű igealakokon, hiszen ott — mint látjuk — sok esetben még ma is *-sz* az igei személyrag, sőt a múlt század közepe tájáig még az *s*, *sz*, *z* végű igéken is *-sz* volt a személyrag, ami nagyon nyomatékosan utal arra, hol ne keressük az *-l* igei személyrag keletkezését. De nemigen valószínű az sem, hogy a felszólító egyes 2. személyű igealakokról vált volna le az *-l* személyrag, legfeljebb akkor, ha föltesszük, hogy az *eszel, iszol* felszólító módjában (*egyél, igyál*) keletkezett az *-l* személyrag, és éppen deminutív értéke volt, mint az első személyű *-k* személyragnak. De ez aligha bizonyítható olyan mértékben, mint a *-k* egyes 1. személyű személyrag deminutív-gyakorító eredete, legfeljebb némileg azzal, hogy van a magyarban *-l* kicsinyítő képző is. Ezt tehát igen kétséges magyarázatnak kell tartanunk. A *-l/-tt* jeles múlt idő viszonylag új igealak, tehát ezt sem vehetjük számításba az indeterminált (alanyi) egyes 2. személyű *-l* igei személyrag kialakulásának a kérdésében. Az *-nd* jeles jövő idő szintén kirekesztendő, mert az *-nd* jeles *ik*-telen igék egyes 2. személyében szintén *-sz* az igei személyrag az egész nyelvémlékes korban; vö. *fo Gandasz, menendesz* stb., de már a HB.-ben *emdül*.

Marad tehát két számításba vehető igealak: vagy az *-á/-é* jeles múlt idejű igealakok egyes 2. személyén jelent meg először az *-l* igei személyrag, vagy pedig az iktelen föltételes mód jelen idejének egyes 2. személyén. Ez utóbbi azonban szintén aligha jöhet számításba, majd kiderül alább, miért.

Az kétségtelen, hogy eredetileg ez az *-l* igei személyrag képző volt. JUHÁSZ JENŐnek támadt az a gondolata (MNY. XXXV, 284–5; elfogadja BERRÁR JOLÁN, TörtMondt. 52, és úgy vélem általában ez a nyelvészeti közvélemény is), hogy az *-l* gyakorító képzőből keletkezett. — B. LŐRINCZY ÉVA a reá jellemző óvatossággal — JUHÁSZ JENŐre hivatkozva — azt mondja: „Minden valószínűség szerint *-l* gyakorító képzőből származik” (A KT. és szalagjai 131). Ez az óvatos véleménynyilvánítás azért indokolt, mert voltaképpen nem tudjuk, hogy milyen módon vált igei személyraggá az *-l* gyakorító képző, még ha valószínűnek tartjuk is ezt a gondolatot. JUHÁSZ JENŐ ugyanis nem bizonyította ezt be, csak arra hivatkozott, hogy az *-sz* igei személyrag is gyakorító képzőből lett, tehát az *-l* igei személyrag is keletkezhetett *-l* gyakorító képzőből. De JUHÁSZ voltaképpen azt sem tudta, fejtegetéséből kitűnik, hogyan keletkezett az *-sz* igei személyrag. Ezért mondom azt, hogy JUHÁSZ csak véleményének, jobban mondva annak a gyanújának adott kifejezést, hogy az *-l* igei személyrag az *-l* gyakorító képzőből származott.

Nekem az az — egyelőre — előzetes véleményem, hogy voltaképpen nem

helyes csak gyakorító képzőre gondolnunk az *-l* igei személyrag eredetének kutatásakor, hiszen az uráli eredetű *-l* képző — ha annak névszóképzői funkcióit figyelmen kívül hagyjuk is a magyarban (pl. a deminutív *-l*-et: *fial-: fialim* 'filioli mei', *szugolya, szugoly* 'Winkel' (GYÖRKE, Wortbildungslehre 35; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 147; BÁRCZI, TihAl. 153; D. BARTHA, Szóképz. 113), a deverbalis névszóképző *-l*-et: *fedél, fonal* > *fonál* stb. (D. BARTHA i. m. 73) — nemcsak gyakorító (pl. *hatol, töröl*), hanem mozzanatos (pl. *fuwall, lövell*), műveltető (*aszal, nevel*), visszaható (pl. *fúl*; vö.: LAKÓ: MNy. XXXVII, 89; D. BARTHA i. m. 49), denominális igeképző is lehet (pl. *szól, fehérlik*) (vö.: GYÖRKE i. m. 35–41; LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 145–52, 157, 162–78; D. BARTHA i. m. 20–2, 36, 41, 48–9, 55–7, 73–4, 113).

Előmozdíthatta ugyanis az *-l* igei személyrag kialakulását nemcsak a gyakorító *-l*, hanem a mozzanatos *-l* is; általában minden olyan *-l* képzős ige, melynek *-l* képzős alakja alaki homonima lett az *-l* képzős igealakok hatására egyes 2. személyű *-l* személyragos igealakokká lett szavakkal. Sőt voltaképpen ebben a tényben keresendő az *-l* igei személyrag keletkezése. Ez a nyelvtörténeti jelenség abban a korban történt meg, amikor általános volt az alanyi ragozásnak ez a sora: *én vagyok, te vagy, ő *vagy; én mēgyēk, te mēgy, ő mēgy*; vagyis a 2. és a 3. személyben 0 fokú személyrag jelölte az igén az alany személyét. Nagyon fontos, hogy az ilyen szerkezetű igeragozás nemcsak a jelen időben volt meg, hanem a múlt időben is (amit eddig nemigen vettek tekintetbe alaktanunk történetének kutatói). Tehát múlt időben az ősmagyar kor egyik szakaszában a *van* és a *mēgy* ige múlt ideje így volt: *én *βol-é-kz, tē *βol-é, ő *βol-é* > *én *βol-é-k, tē *βol-á, ő *βol-á*, illetőleg: *én mēn-é-kz, tē *mēn-é, ő *mēn-é*. Természetes, hogy ebben az időben a *lē-sz* ige múlt ideje így is volt (NB.! ekkor még nem volt *-t/-tt* jeles múlt idő!): *én *lé-kz, te *lé, ő *lé*; tudjuk, hogy az *én lé-k* = 'én lettem' kódexeink korában még általános volt. Az ősmagyar korban még nem volt *én lō-k* alak, csak ennek hangtörténeti és alaktörténeti előzménye, mert sem *ō*, sem *ō* nem volt az ősmagyar korban, amint ez köztudomású. Vö. az előbbire: *leek* (JordK. 219, KeszthK. 68, ÉrsK. 262, KulcsK. 49) (PÁNYI VUKOSZAVA: NyK. XLII, 184).

A múlt idejű 2. és 3. személyű *te *lé, ő *lé* korában lehetett ennek az ige-nak **lé-lē* 'létezik' gyakorító képzős származéka is, de meg is van a *lé-l-* Balassi Bálint egyik versében (ECKHARDT SÁNDOR, Balassi Bálint összes művei I, 70: 30. sz. költemény): „Tengek, nem élek, lenni sem lélek, mert jutottam búra.” A jegyzetekben a kiadó magyarázata: „16 (lélek = létezem)” (i. m. 196); a NySz. is idézi ezt az adatot a *Lével* címszó alatt (NySz. II, 596), melynek hangváltozatai: *leiel*, illetőleg *lejel, lével*. Hogy a *lē-sz* ige-nak meg kellett lennie *lé-sz* tőváltozatban is már az ősmagyar korban, annak bizonyítéka a *lé-t* XV. századi megléte is; vö. 1416 u./1450 k.: Mikeás VI, 7: „èn èlō letemèt” = *èn* elő létémet 'primogenitum meum' (BécsiK. 254); fontos, hogy ugyanebben az időben és kódexben megvan már a továbbképzett *létel* alak is: Hózséas prol.: „vr bézedenèc letèle” = Úr beszédének létél 'factum esse sermonem Domini' (BécsiK. 201). Vö. még a NySz. adatainak sokaságával. — Mindezek kétségtelenné teszik, hogy kellett lennie *lé-* ige-tőnek az ősmagyar korban, melyből nemcsak a *lé-t* és a *lé-t-el* főnév keletkezett, hanem a *lé-l* gyakorító képzős ige is.

Az *-l* gyakorító képzős *lé-l* 'létezik' ősmagyar ragozási szerkezete a kijelentő mód jelen időben így volt: *én lé-l-ék* 'létezem', *tē *lé-l* 'létezel', *ő lé-l* 'ő létezik'. Az *én lé-k, tē *lé, ő *lé* múlt idejű paradigma 2. személyére hathatott az *én lé-l-ék, te *lé-l, ő lé-l* gyakorító képzős paradigma 2. személye, és onnan

átkerülhetett az *-l* a múlt idejű, gyakorító képző nélküli *te *lé* 'lettél' igealakra, és lett: *te lé-l* személyragos 2. személyű múlt idejű igealak. Ettől kezdve a *lész* ige múlt idejű egyes számú alakjai így voltak: *én lé-k, te lé-l, ő *lé*. Vagyis ettől kezdve a múlt idő 2. személyének *-l* ragja van, és innen terjedhetett el a feltételes és felszólító módra, majd a *-t/-tt* jeles múlt idejű igékre.

Az *én hiszek, te *hisz, ő hisz* múlt idejű alakjai: *én hiük ~ én hűk, tē *hiü ~ tē *hű, ő *hiü ~ ő hű* voltak az ősmagyar korban. De volt és van *hű-l* igénk is, melynek *-l* eleme kétségtelenül képző; hiszen a *hű-l* mellett van *hű-t* műveltető képzős származék is (vö. TESz.). Mellékes most, hogy az az *-l* mozzanatos képző-e, mint a TESz. véli, vagy gyakorító képző, mint MÉSZÖLY mondja. Azt is mellőzhetjük most, hogy a *hű-l ~ hív-él* a *hi-sz* ige családjába tartozik-e, mint MÉSZÖLY magyarázza (SzegeFüz. III, 1-18), vagy-pedig a *hűl* olyan „Ismeretlen eredetű szócsalád tagja” (TESz.), melynek állítólag nincsen köze a *hi-sz* tövéhez, mint a TESz.-ből következtetni lehet a szerzők véleményére. Annyi azonban bizonyos, hogy a *hisz* ige múlt idejű egyes 2. személyű alakjai a kódexek korában: *hybl* olv. *hiül* vagy *hül* (DöbrK. 324), *hül* (Apost. 59), *hyl* olv. *hül* (vö. NyK. XLII, 209). A *te hül* olv. *hül* 'hittél' homonima a *hül* igével, tehát itt is föltehető, hogy az ősmagyar kori *tē *hiü ~ tē *hű* múlt idejű igealakra átkerülhetett a gyakorító vagy mozzanatos igeképzős *te hű-l -l* képzője személyragnak, melynek eredeti jelentése a TESz. szerint 'hidegebbé válik' volt. Mivel tehát volt a *hi-sz*-nek *én hiük ~ hűk, tē *hiü ~ hű, ő *hiü ~ hű* múlt idejű paradigmája, de volt egy *-l* képzős jelen idejű: *én hiülök ~ hülök > hülök, te *hiül ~ *hül* (Ø személyraggal), *ő hiül ~ hül* (Ø személyraggal): a *te *hiü ~ *hű* 'hittél' könnyen fölvehette a *te *hiül ~ *hül* jelen idejű alak *-l* végződését személyragnak, éppen úgy, mint a *te *lé* 'lettél' Ø személyragos egyes 2. személyű múlt idő az *-l* gyakorító képzős *te *lél* jelen idő Ø személyragos egyes 2. személyű *-l* képzőjét személyragnak, illetőleg azzal keveredett. Ez annál is inkább valószínű, mert meggyőződésem szerint MÉSZÖLY kétségtelenül bebizonyította az imént jelzett cikkében azt, hogy a *hül* ige a *hi-sz* igével egy töről származik, éppen úgy, mint a *lész* ~ *lé-sz* (vö. *lé-t*) a gyakorító képzős *lé-l* 'léteznek' igével. A Ø személyragos múlt idő egyes 2. személyű *te *lé* 'lettél' azért is vehette fel a *te *lél* Ø személyragos jelen idő egyes 2. személyű *-l* végződését ragnak meg a *te *hű* 'te hittél' a *te *hül* 'te enyhülsz' *-l* morfémáját mint személyragot, mert a kijelentő mód jelen idejében is alakgatott már az egyes 2. személyű *-sz* személyrag.

SÁMSON EDGÁR „A magyar nyelv egyszerű gyakorító képzői” című értékes tanulmányából láthatjuk, hogy milyen nagy szerepe volt a magyar nyelvben az *-l* gyakorító képzőnek, de – mint már fentebb is említettem – ez az uráli eredetű képző gyakorító, mozzanatos, műveltető, visszaható, továbbá denominális igeképzőként, deverbális névszóképzőként és kicsinyítő képzőként is fontos szerepet játszik nyelvünk történetében. Így az *-l* személyrag kialakulásában szerepe lehetett nemcsak *lészék* mellett az *én lélek, te *lél, ő lél* gyakorító *-l* képzős egyes 2. személyű jelen idejű, Ø személyragos igealaknak, nemcsak az *én hülök, te hül, ő hül* jelen idejű egyes 2. személyű Ø személyragos, *-l* gyakorító vagy mozzanatos képzős igealaknak, hanem egyéb *-l* képzős igealakoknak is. Hivatkozhatunk a *néz* mellett a 'contemplo, inspecto, aspecto; fleißig ansehen, besichtigen' jelentésű *nézel*-re, az *ér* mellett az *érel*-re 'öfter berühren', az *üt*: *ütel* vagy *ütél, vet*: *vetél* stb. igékre is (vö. SÁMSON i. m. 20, 34, 35 stb.).

A *kérel* 'placo; erbitten' igének a következő alakjait idézem: 1519: „Imaggyad ez zyzet ees kerlyed [= *kérljed*] ewtet aytatoson hogy megh mutassa

teneked az ew edes fyat" (DebrK. 514); 1708: „Szép szóval valakit kérelni precibus alicui blandiri" (PPL.: NySz.); *keirel* 'kérve kér, unszol, kérlel' (Palóc-ság: MTsz.), *kérlette* (Szöreg: MTsz.).

A *nézel*, *nézél*, *nézél* adatai: 1516–1519: *megneezelwen* (JordK. 493); 1585: *Nizók* 'aspicio', *nizélők* 'aspecto' (CAL. 103); *Nizóm* 'inspicio', *Nizélóm*, *szómtélóm* (hiba *szómlélóm* h., MELICH jegyzete: CAL. 170); *tekintélóm*, *tauul nizóm* 'prospicio', *Tauul nizélóm*, *zómlelóm* (CAL. 865); — 1590: *nézelic* (= *nézelik* 'nézik') (Kár.: Bibl.: Ezéchiél XXXIX, 15); 1765: *nézélik* (uo.); 1794: *nézélik* (uo.); 1624: *nézellyúk* (MA.: Tan. 3: NySz.); 1636: *nézélték* (Pázm.: Préd. 860; NySz.); 1641: *Nézélnék* (Veresm.: Tan. 127: NySz.); 1673: *Nézéli* (Com.: Jan. 167: NySz.); 1779: „*Nézelek* [= *nézelek*] a berek nagy sűrűségében" (Kónyi: HRom. 199: NySz.).

Ezekből bizonyos, hogy az ősmagyar korban nemcsak ez a ragozási sor volt meg: *én kérek*, *te *kér*, *ő kér*, hanem ez is: *én kérelek*, *te kérél* (ő személyraggal!), *ő kérel*; *én nézélék*, *te nézél*, *ő nézél*.

Az *én kérek*, *te *kér*, *ő kér* indeterminált ragozási sor korában ennek múlt ideje így volt: *én kér-é-k*, *te *kér-é*, *ő *kér-é* (*kére*) úgy, mint *én vagyok*, *te vagy*, *ő vagy*, vagyis múlt időben is személyragtalan volt a 2. személy. A *te kér-é* 'te kértél' indeterminált (alanyi) múlt egyes 2. személy személyragtalan alakjára hathatott a *te kérel* -l képzős kijelentő mód jelen idő személyragtalan alakja úgy, hogy a *te kérel* (amely személyragtalan volt, hiszen a *kér* igének -sz lett az egyes 2. személyű ragja a jelen időben) -l gyakorító képzője átkerült a *te kér-é* 'kértél' kijelentő mód múlt idő egyes 2. személyének 0 személyragos alakjára személyragnak, hiszen ez a folyamat történhetett meg a *te lél* 'lettél', *te hül* 'hittél' esetében is: a *te *lé* 'lettél', *te *hiü* ~ *te hül* 'te hittél' előzményből a gyakorító képzős jelen egyes 2. személyű *te lél* 'te létezel' (személyragtalan!), *te *hiül* ~ *te *hül* 'te hideggé válsz', 'te enyhülsz' (vö. TESz.) személyragtalan -l képzős alakok hatására.

Az indeterminált (alanyi) kijelentő mód jelen egyes 2. személye -l ragjának a kialakulása ilyen módon történhetett meg az -é időjeles múlt időn az -l igeképzőből, hiszen másból miből is alakulhatott volna. A személyraggá válás lefolyásának módja bizonyos mértékig hasonló lehetett az *én vonok*, *te *von*, *ő von* mellett meglevő *én von-sz-ok*, *te *von-sz* (személyragtalan!), *ő vonsz* hatására kialakult *én vonok*, *te von-sz* (itt már személyrag az -sz), *ő von* ragozási soréhoz, ahol — mint mondtam — az -sz már a jelen egyes 2. személyének a személyragja.

Az bizonyosnak mondható, hogy az -é időjeles igealakokon keletkezett az egyes 2. személyű -l személyrag, mert — mint fentebb mondtam — a jelen időben nem általános, s a régi magyar nyelvben még kevésbé volt az; vö. *te lész* > *léssz* > *lészesz* stb.; sőt: *te keres-sz*, *te olvas-sz*, *te csusz-sz*, *te üz-sz*, *te főz-sz* volt, nem pedig *te keresel*, *olvasol* stb. A -t/-tt jeles múlt idejű igealak — viszonylag késői kialakulása miatt nem jöhet tekintetbe az -l igei személyrag keletkezésében, az -l ott (*olvastál*) analógiásan jelentkezett az -é/-á időjeles -l személyragos alakok hatására. A felszólító módban sem általános az -l a nyelvémlékekben és még ma sem, a feltételes módú igealak pedig (*várnál*, *kérnél*) a módjel (*vár-ná*, *kér-né*) miatt nem lehetett kiinduló pontja az -l személyrag kialakulásának. Ha innen indulnánk ki, csak föltehetnénk, de bizonyítani még kétes valószínűségi fokon sem tudnánk, hogy az -l személyrag miért jelentkezett itt először, és hogyan is történhetett volna itt meg az -l igeképzőnek igei személyraggá válása.

5. Az egyes 1. személyű alanyra és az egyes/többes 2. személyű tárgyra mutató *-lak/-lek* személyrag eredetéhez. — A *-lak/-lek* igei személyrag egyes 1. személyű alanyra és egyes/többes 2. személyű tárgyra utal: *vár-lak, kér-lek; vár-á-lak, kér-é-lek; vár-ta-lak, kér-te-lek; vár-ná-lak, kér-né-lek; vár-ja-lak, kér-je-lek tégedet/titeket*. — A BécsiK.-ben minden módban és időben előfordul a *-lak/-lek* személyragos igealak (vö. KÁROLY SÁNDOR i. m. 202–3): *mégvárlak, kérlek; látalak; adtalak, esmertelek; adnálak, gyetrenélek; meghagyjalak, végyelek; a JókK.-ből idézem: tanojtandlak*.

Közismert tény, hogy a *-lak/-lek* igei személyrag *-k* eleme az egyes 1. személyű alanyra utal, az *-l* pedig az egyes/többes 2. személyű tárgyra: *várlak, kérlek téged/titeket*. Itt mindjárt rá kell mutatni arra, hogy az indeterminált (alanyi) többes 1. személyű igealak (*várunk, kérünk*) nemcsak határozatlan egyes/többes 3. személyű tárgyra utalhat: *várunk valakit*, hanem egyes/többes 2. személyű tárgyra is: *várunk, kérünk valakit/téged/titeket*, vagyis a többes *-unk/-ünk* személyragot nem előzi meg semmiféle 2. személyű tárgyra mutató elem, mégis utalhat egyes/többes 2. személyű tárgyra is.

Ebből azt a következtetést kell levonnunk, hogy mielőtt kialakult volna a *-lak/-lek* személyrag, a *kérlek téged/titeket* szerkezet alaptagja éppen úgy az *l* elem nélküli *kérek* volt, mint ahogy még ma is *l* nélkül való a *kérünk téged/titeket* szó szerkezetnek az igei alaptagja. Tehát a *kérlek téged/titeket* történeti előzménye ez volt: *kérek téged/titeket*.

A transitív indeterminált igék kijelentő mód jelen idejű ragozása tehát a *-lak/-lek* személyrag kialakulása előtt így volt:

Egyes	1. <i>én kérek</i>	<i>vlkit. (vlmit.)¹</i>	<i>*tégedet/*titeket</i>
	2. <i>te kér(-sz)</i>	„ „	<i>engemet/minket</i>
	3. <i>ő kér</i>	„ „	<i>engemet/minket</i>
			<i>tégedet/titeket</i>
Többes	1. <i>mi kérünk</i>	„ „	<i>tégedet/titeket</i>
	2. <i>ti kértek</i>	„ „	<i>engemet/minket</i>
	3. <i>ők kérnek</i>	„ „	<i>engemet/minket</i>
			<i>tégedet/titeket</i>

NB.! Természetes, hogy az igeragozási sor hangtanilag annak idején nem ilyen volt, mint ahogy az indeterminált kijelentő mód jelen idejű igék fenti tárgyas vonzatai sem ilyen hangalakúak voltak.

Ebben az igeragozási paradigmában aztán az a változás történt, hogy a *kérek* mellé kialakult a *kérlek*, és ekkor a *kérek* meg a *kérlek* igealak úgy osztozott meg a *valakit/valamit/tégedet/titeket* determinánsokon, hogy a *kérek* determinánsa lett a *valakit/valamit* határozatlan tárgy, az új *kérlek* igealaknak pedig a 2. személyű *tégedet/titeket* lett a determinánsa. A többes szám 1. személyű *kérünk* azonban továbbra is alaptagja mind a határozatlan 3. személyű tárgynak (*valakit/valamit*), mind pedig az egyes/többes 2. személyű *tégedet/titeket* tárgynak.

Ez azt is jelenti, hogy nyelvtörténeti szempontból is igaza van LOTZ JÁNOSNAK (MSFOu. 125. sz. 316–27; NytudÉrt. 58. sz. 252) meg azoknak a régi nyelvtaníróknak — SYLVESTER JÁNOSNAK, MOLNÁR ALBERTNAK és PERESZLÉNYI PÁLNAK (CorpGr.) — akikre LOTZ hivatkozik, hogy a *várlak* alakilag az

¹Többesben is!

indeterminált (alanyi) igeragozási sorba tartozik bele, különben struktúra tekintetében erre utal a *-k* elem is, és a *kérlek* vonzatai szintén ebbe a paradigmába utalják, amint ezt LOTZ már megállapította. Jegyezzük meg, hogy már KLEMM ANTAL is megállapította (MNY. XXI, 258): „... ezek a *-lak*, *-lek* végű igealakok eredetileg alanyi ragozású alakok, mint *látok*, *kérek*” (i. h.).

Az a kérdés, hogy a *kérek* mellett hogyan alakulhatott ki az egyes 1. személyű alanyra és az egyes/többes 2. személyű *valaki(ke)t*, *valami(ke)t*, *téged/titeket* *kérlek* szerkezetű nyelvi alakulat.

Abban igaza van KLEMM ANTALNAK (MNY. XXI, 257), hogy a *kérlek* előzménye *-l* igeképzős *kérelék* volt, és ehhez hasonlóan *sujtolok*, *emelék*, *nevelék*, *orvosolok* *téged* v. *titeket*. Az is lehetséges, hogy a *sujtolok* > *sujtollok*, az *orvosolok* > *orvosollok* lett, mint KLEMM magyarázza, hiszen fentebb én is idéztem példát arra, hogy 1590: *nézelic* olv. *nézelik* (Ezéchiél XXXIX, 15: Károli); ugyanez a szó ugyanezen bibliai helyen az 1765-ös Károliban *nézelik*, az 1794-i kiadásban pedig *nézellik*. „A *-lok*, *-lek* személyragot azután egy fokkal nyíltabbban kezdték ejteni: *-lak*, *-lek*-nek” (KLEMM: MNY. XXI, 258). Hivatkozik KLEMM (i. h.) MELICHE is, aki „bizonyos dolognak” tekinti, „hogy a *-lek*-, *-lak*-beli mai *e* (nyílt *e*) ~ *a* vocalis eredetileg zártabb volt” (MNY. IX, 248). KLEMMnek erre vonatkozó további fejtegetését és bizonyítékait l. MNY. XXI, 258. Én a továbbiakban a *kérlek* és társai alaki szerkezete, valamint egyes 1. személyű alanyra és egyes/többes 2. személyű tárgyra utalásának létrejöttét a következő paradigmafejlődési okban látom.

Fentebb bemutattam, hogy a *kérlek* kialakulása előtt ennek a funkcióját a *kérek* *vlk(ke)t*, *vlm(ke)t*, *téged*, *titeket* töltötte be. KLEMM megállapította, hogy a *kérlek* előzménye *kérelék* volt, ez pedig a *kér* ige *-l* gyakorító képzős származéka.

Bizonyos az is, hogy a *-lak*/*-lek* személyrag keletkezésének alapja lehetett minden tranzitív *-l* képzős származék, amilyen a *kér* és annak *-l* gyakorító képzős származéka: *kérel*, ilyenek például az *ér* mellett az *érel* 'öfter berühren', az *üt* : *ület* v. *ütél*, a *vet* : *vetél* stb.

Már az *-l* igei személyrag kialakulásának történetével kapcsolatban említettem, hogy 1590-ben van *nézelic* 'nézegetik' (Kár.: Bibl.: Ezéchiél XXXIX, 15); ugyanez ugyanannak a műnek 1794-es kiadásában *nézellik*; 1794-ben van *Nézelek* 'nézegetek' (NySz.). Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a *nézelek* nem volt meg már sokkal korábban; csak éppen nincs adat rá a NySz.-ban, és az én kezem ügyében sincsen korábbi időből ez az adat.

Ezeknek az adatoknak az alapján meg az igeragozás történetének ősmagyar kori egyik fejlődési fokát figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy a *-lak*/*-lek* személyrag kialakulása előtti *én kérek*, *valakit/téged/titeket* stb. paradigma mellett volt a szintén *-lak*/*-lek* személyrag kialakulása előtti korban *-l* gyakorító képzős ilyen paradigma is, amely ragozási szempontból azonos volt az *én vagyok*, *te vagy*, *ő vagy* paradigmával, vagyis ekkor az *én kérek*, *te kér*, *ő kér* mellett volt:

<i>én kérelek</i>	<i>valaki(ke)t</i> ,	<i>valami(ke)t</i>	<i>téged/titeket</i>
<i>te kérel</i>	„	„	<i>engemet/minket</i>
<i>ő kérel</i>	„	„	<i>engemet/minket</i>
			<i>tégedet/titeket</i>

Az *én kérelek* > *kérlek* fejlődés után, mivel vele párhuzamosan megvolt ma is megvan — az *én kérek*, és eredetileg mind a kettőnek ugyanazok vol-

tak az accusativus determinánsai: *valaki(ke)t*, *valami(ke)t*, *tégedet/titeket*, és — mint mondtam — az *én kérek* meg a *kérek* > *kérlek* ugyanazon accusativusi determinánsokat úgy osztották meg egymás között, hogy az *én kérek* ezután már csak a határozatlan egyes/többes 3. személyt vette maga mellé tárgyként: *valaki(ke)t*, *valami(ke)t*, az új *kérlek* pedig csak az egyes/többes 2. személyt: *téged/titeket*. Mivel azonban a többes 1. személy *kérünk* alakjának nem alakult ki valamilyen *-l* morfémás változata, a *kérünk* továbbra is megtartotta a határozatlan egyes/többes 3. személyű tárgyra utalás mellett (ti. *kérünk valaki(ke)t*, *valami(ke)t*) az egyes/többes 2. személyre való utalás lehetőségét is (*kérünk tégedet*, *titeket*). De ez szükségképpen azt eredményezte, hogy a *kérek valaki(ke)t*, *valami(ke)t* szerkezettel szemben a *kérlek -lek* morfémája az egyes/többes 2. személyre vonatkozott, és ez a 2. személyű tárgyra való vonatkozás a gyakorító képzőből lett *-l* elemhez kötődött. Ezért mutat ez az *-l* az egyes/többes 2. személyű tárgyra, a *-k* pedig az egyes 1. személyű alanyra (másképp KLEMM: MŊy. XXI, 257—8).

PAPP ISTVÁN magyarázata a *-lak/-lek* rag eredetéről teljesen elfogadhatatlan (vö. Unkarin kielen historia. Helsinki, 1968. 192—3). Először is: nyelvemlékeinkben sehol sem fordul elő a *te látol*, *te kérel*; nyelvemlékeinkben csak *látsz* és *kérsz* van. Nincsen *leszel* sem! Jól teszi tehát B. LŐRINCZY ÉVA is, hogy kételkedik a *leszel* KT.-beli meglétében (A KT. és szalagjai 131). A *leszel* nemhogy a KT. korában nincsen meg, de nincs meg még évszázadok múlva sem (NAGY GYULA és ZOLNAI GYULA ennek az olvasásában tévedett: Nyr. XXIV, 115); cáfolja ezt, mint B. LŐRINCZY is megjegyzi, KEMENES is (MŊy. X, 452); általában cáfolják ezt a nyelvi tények, az adatok. PAPP ISTVÁN magyarázatának második mélyen sebezhető pontja az, hogy ez a soha nem létező **várol* igealak, ha meglett volna is, nem lehetett volna egyszerre aktív és passzív jelentésű. Lehetetlen ugyanis az, hogy a *te *látol* azt is jelentette volna egyszerre: 'te látsz', meg azt is: 'te láttatol'. Igaz ugyan, hogy például a *vágó* aktív és passzív is lehet, de nem egyszerre; a *vágó marha* jelzője mindig passzív, de a *vágó legény* jelzője mindig aktív. Egy föltett, de meg nem levő **látol* csak aktív lehetett volna, hiszen ez a *látok* 2. személye lenne, ha lett volna; de akkor PAPP ISTVÁN magyarázata nem fogadható el. A *látol* és *kérel* csak később keletkeztek nyelvjárásainkban.

6. Hátra volna még a 3. személyű *-n* igei személyrag eredetének a kérdése. Az a véleményem, hogy ebben a kérdésben perfelvételre lesz szükség, de ezt, ha még meg tudom is tenni, más alkalomra kell halasztanom.

NYÍRI ANTAL

A stiláris ambivalencia

1. Nyelvésznek, pszichológusnak és irodalmárnak egyaránt érdekes és vonzó feladat lehet az irodalmi stíloselemzés. A legtöbb remekmű ugyanis varázslatként hat: van benne valami alig megragadható, főként hatásának titka — és ki ne akarná megfejteni e varázslatot? „Minden ember egyedüli példány” — írja Kosztolányi. Ennek a soha nem ismétlődő individuumnak a megnyilatkozása tanulságos a lélekbúvárnak, hiszen az író, a költő minden más emberfiánál mélyebb bepillantást enged a maga benső világába; méltó tárgya az irodalmi kutatásnak, kivált, ha remekmű — és gazdag tanulságokat tartogathat a nyelvésznek, elsősorban a stílus vizsgálojának.

Irodalmi remekművek stílusának elemzése közben találkoztam a stílárís ambivalencia jelenségével. Az ambivalencia fogalmát a lélektantól kölcsönöztem, ezért célszerűnek látszik fejtegetésemben az emberi tudatjelenségekből kiindulnom.

2. Az ember tevékenységével hatni akar környezetére. Tetteinek hatása vagy megfelel céljainak, szükségleteinek, érdekeinek, vagy pedig ellentétes velük. E hatás eredménye természetesen nem hagyja közömbösen: tudatállapota is a környezetéhez való viszonya szerint alakul pozitív vagy negatív irányban (öröm, megelégedés — bánat, elégedetlenség). „Az ember környezetéhez való viszonyának az átélése alkotja az emóciók szféráját” — írja Sz. L. RUBINSTEIN (Az általános pszichológia alapjai. Budapest, 1964. 716).

Érzelmi életünk jelenségeinek nyelvi kifejezésére sok lehetőség kínálkozik. A szófajok közül kiválóan alkalmasak rá az indulatszók és a melléknevek. A mondatfajok közül rendszerint erős érzelemfestő hatásúak a felkiáltások, a kérdések, a hiányos szerkezetű mondatok. Fontosak az élő beszédben a mondatépítés testetlen eszközei is: a hangsúly, a szórend, a hanglejtés és a szünet. Általában többfajta nyelvi tényező tölti be együttesen az érzelmek kifejezésének szerepét, pl. indulatszóval kezdődő felkiáltó mondat és emfatikus hanglejtés: „No hanem hisz ugyan volt is mit látnia!” (János vitéz XX. 8.)

A közvetlen eszközökön kívül van még a nyelvnek egy mondatnyi járulékos, de igen fontos expresszív eszköze: a közlés egyik-másik szavához társuló é r z e l m i - h a n g u l a t i t é n y e z ő. Ez is tartalmazhatja a megnyilatkozó személy állásfoglalását. A pozitív és negatív érzelmeknek megvannak a pontos nyelvi megfelelőik: a pozitív és negatív festői erejű szavak. „Festhetik” a beszélő érzelmeit a szóban forgó személy iránt: „Ne is halljak többé arról a *csirkefogóról!*” Kifejezhetik a megnyilatkozóknak a tárgyak, dolgok, események által kiváltott érzelmeit, hangulati magatartását: „*Fejedelmi lakomával* fogadtak bennünket.” Festhetik végül a megnyilatkozóknak a beszélőtárs, a hallgató vagy az olvasó iránti magatartását is. Akit tisztelünk, becsülünk, annak jelenlétében megválogatjuk szavainkat, kerüljük a túlságosan bizalmas vagy éppen alantas kifejezéseket.

Amikor a megnyilatkozó személy szavainak festői erejével ecseteli lelkiállapotát, kétféleképpen járhat el: használhat állandósult stílusértékű szavakat, vagy pedig alkalmi jellegű expresszív nyelvi megoldáshoz folyamodik. A kettő közül sokkal értékesebb az utóbbi. MARTINKÓ ANDRÁS odáig megy a megkülönböztetésben, hogy kiiktatja a stilsztikából az állandósult stílusértékek vizsgálatát, s a lexikográfia területére utalja (Hozzászólás BALÁZS JÁNOS „A stílus kérdései” című előadásához: III. Kongr. 200). Valóban, a szóhangulat a szó jelentésének szerves része (vö. SZATHMÁRI, A magyar stilsztika útja 520); ma már igényeljük is, hogy a szótár megjelölje a szavak állandósult hangulati értékét. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának egyik legnagyobb értéke, hogy rendszeresen feltünteti a szavak stílusértékét, sőt a többjelentésű szavak minden egyes jelentésárnyalatánál külön is mérlegeli ugyanazon szó stílárís értékének esetleges különbségeit.

3. Ámde az ember kapcsolata embertársaival nem mindig egyértelműen pozitív vagy negatív. Néha ellentmondásos érzelmek, indulatok, szenvedélyek szövődnek bennünk bonyolult egységbe. A féltékeny ember egyszerre érezhet é g ő s z e r e l m e t é s i z z ó g y ű l ő l e t e t. Ilyenkor beszélnek a pszichológusok a m b i v a l e n s é r z e l m e k r ő l (vö. RUBINSTEIN i. m. 716—9). Ezen a téren egyébként a művészi ábrázolás évszázadokkal megelőzte a tudományos le-

írást. Fölényes emberismerettel ábrázolja már a XVII. században Racine *Andromaque* (*Andromaché*) című tragédiájában ezt a bonyolult lelkiállapotot. Feszültségekkel teljes a drámai alaphelyzet: Oreste forrón szereti Hermione-t, Pyrrhus jegyesét; Hermione Pyrrhusért lángol, Pyrrhus pedig foglyáért, *Andromaque*-ért; emez azonban egyedül kicsiny fiának, Astyanaxnak szenteli életét, s amellet híven őrzi halott férje, a hős Hektor emlékét. A cselekmény fordulatai során Oreste, Hermione és Pyrrhus perzselő vágy és halálos gyűlölet, remény és kétségbeesés között vergődik. A három szereplő közül Hermione példáján figyelhetjük meg legjobban érzelmeinek kínzó kettősségét. Első megjelenésekor (II.1.) Pyrrhus hűtlenségét panaszolja bizalmasának, Cléone-nak. „Ne m'avez-vous pas dit que vous le haïssiez?” (Nem azt mondtad-e nekem, hogy gyűlölöd?) — kérdi Cléone. Hermione így válaszol:

„Lui qui me fut si cher, et qui m'a pu trahir!
Ah! je l'ai trop aimé, pour ne le point haïr!”

Szabó Lőrinc fordításában:

„Mily drága volt nekem, s hogy megcsalt, a hazug!
Ah! ha tulforr a szív, már csak gyűlölni tud.”

Figyeljük meg: Racine hősnője itt még nem szimultán ellentétes érzelmekről vall, hanem „egykori” szerelméről, amely Pyrrhus hűtlensége miatt csapott át gyűlöletbe. Ebben a jelenetben még ura önmagának. Arra a hírre veszti el lelki egyensúlyát, hogy hűtlen jegyese rövidesen a gyűlölt trójai vetélytársnővel, *Andromaque*-kal köt házasságot. Felajánlja szerelmét az addig megvetett Oreste-nek, ha megöli Pyrrhust az esküvői oltárnál. Oreste először visszaborzad a gyilkosságtól. Ekkor mutatkozik meg egész végletességében Hermione szenvedélye. Ha Oreste tétovázik, ő maga fog bosszút állni:

„Je m'en vais seule au temple où leur hymen s'apprête,
Où vous n'osez aller mériter ma conquête:
Là, de mon ennemi je saurai m'approcher;
Je percerai le coeur que je n'ai pu toucher;
Et mes sanglantes mains, sur moi-même tournées,
Aussitôt, malgré lui, joindront nos destinées;
Et, tout ingrat qu'il est, il me sera plus doux
De mourir avec lui que de vivre avec vous.”

(IV. 3.)

Szabó Lőrinc fordítása szerint:

„Egymagam fogok a készülő nászra menni,
Melyen te nem tudod szívem kiérdemelni.
Majd kitervelem én, hogy ott legyek, közel:
Átdöföm a szívet, melyet nem értem el;
S véráztatta kezem, mellyel létem kioltom,
Ha nem akarja is, hozzá köti a sorsom;
És, bármily hűtelen, jobb lesz, ah, édesebb
Meghalni övele, mint élni teveled.”

Íme a vérig sértett, csalódott szerelmes asszony két ellentétes szenvedély paroxizmusában: ellenségének nevezi Pyrrhust, kész kioltani életét, — de ugyanakkor követni akarja a halálba, s gyönyörűségét leli abban a gondolatban, hogy sorsuk végülis összefonódhat.

4. Vizsgáljuk meg most, miféle nyelvi eszközök fejezik ki az ambivalens érzelmeket. Hermione-nak ez a szenvedélyes kitörése: többszörösen összetett, szövevényes mondat. Ennél egyszerűbb nyelvi megoldást találunk Kármán József „Fanni hagyományai” című szentimentális regényének (1794.) III. fejezetében. Itt egy serdülő lánynak még nem konkrét személyhez fűződő szerelmi ábrándozását festi a szerző: „Valamely édes, nehéz, titkos, nem tudom mely érzés fekszik kifejtetlen, homályosan melyem rejtekébe! Ha az éj titkokkal teljes árnyéka beteríti a földet, midőn a természet elszenderedett és ünnepe, — akkor támadnak fel leghatalmasabban érzései . . . *Oly édes, bájoló érzés — és mégis fájdalmas. Az örömtől dobog szívem — és mégis könnyel telik szemem.* Megfoghatatlan magának is az ember! — Makacs, akaratos szív! ki gázol keresztül érzéseid zúrzavarján? . . .” Az ambivalens érzelem itt az általam kiemelt két ellentétes mondatpárban nyilatkozik meg.

Még tömörebb Kármán kortársának, Csokonai Vitéz Mihálynak ez a két verssora:

„Ah! mézzel elegy keserűség!
És kinnal teljes gyönyörűség!”
(Édes keserűség).

A költőnek elegendő három szó (*mézzel elegy keserűség*) az ambivalens megállapításhoz. Ez — nyelvtani formáját tekintve — kettős szó szerkezet. A második sor hasonló szerkesztésű; művészi variációja az elsőnek.

Korunkban még bonyolultabbá váltak az egyén és a társadalom kapcsolatai, ezért századunk irodalmában gyakoribbak az ellentmondásos érzelmi megnyilatkozások. Kivált Ady Endre költeményei vallanak nagy benső feszültségről. Vegyük példának „Sírás az Élet-fa alatt” című versét:

„Lentről nézem ős terebélyed,
Piros csodákkal rakott Élet.
.....
Nem áhitott így soha senki,
Nem tud téged más így szeretni.
.....
Véremmel hívlak, csallak, várlak.
Véremmel *gyűlöllek, imádlak.*”

Íme a gyötrelmes kettősség: Ady forrón áhítja a gyönyörök teljességét, de önmérsztó haraggal látja, hogy csak másoknak virulnak „az Élet-fa piros csodái.”

5. Csokonai idézett verscímével (*Édes keserűség*) és Ady föntebb kiemelt ellentétes stílusértékű kettős állítmányával eljutottunk az ambivalens érzelmeknek eddig látott legegyszerűbb nyelvi kifejezéseikhez. Ezekben egy pozitív és egy negatív festői erejű szó kapcsolódik össze szó szerkezetté. Kérdés, fokozható-e még ezen a téren a nyelvi tömörítés? Képes-e a nyelv arra, hogy egyetlen szóval kétféle, mégpedig ellentétes érzelmi hangoltságot fejezzen ki? — Erre a kérdésre „igen”-nel válaszolhatunk. A jelenség vizsgálatára Csokonai Vitéz Mihály, Charles Baudelaire, Ady Endre és József Attila egy-egy verse nyújt alkalmat. A példamondatok elemzése előtt azonban helyénvalónak látszik egy módszertani megfontolás.

A stilisztikai ambivalencia meglehetősen bonyolult jelenség; ennek pozitív és negatív összetevője nem mindig világlik ki a szövegösszefüggésből.

Éppen ezért — a nyelvészeti elemzésen túlmenőleg — figyelembe kell vennünk a szóban forgó mű keletkezésének körülményeit, az esetleges szövegváltozatokat, az író fő törekvéseit, ars poeticáját, életrajzát, levelezését, nyilatkozatait, egész életművét, a kortársak tudósításait stb., egyszóval minden olyan dokumentumot, amelyből következtethetünk az író nézeteire és érzelmi állásfoglalására.

6. Lássuk mármost a stiláris ambivalencia példáit. Az elsöre Csokonai Vitéz Mihály Anakreoni dalai között bukkantam, egy verscímben: *Keser'édés*. A költő a természetből vett példák sorával ábrázolja versében szerelmi érzésének édességét és kínjait:

„A' RÓZSA szép virágszál,
De tüske szúrdal ágán.
Ha mézet ad is a' Méh,
Fülánkja néha megcsíp.
A' Bor bétölt örömmel,
'S mámort okoz gyakorta.

Szép vagy te, LILLA, 's édes, —
Vidít kegyes szerelmed;
De mennyi — ah, de mennyi
Kín is gyötör miattad!”

Az újabb kiadások legtöbbje csak magát a költeményt közli, az elsőben azonban (Anakreoni dalok Cs. Vitéz M. által. Bétsben, Pichler Antal betüivel, 1803.) 24 jegyzet is olvasható. Bennünket közelről érint a 23. számú „jegyzés”, ez ugyanis filológiai fejtegetését tartalmazza a címnek: „Keserű-édes vagy Keser'édés az, a' mit a' Frantzia az *aigre-doux*, az Olasz pedig a' *dolce-picante* által térsen ki, a' miben az édesség keserűvel, savanyúval vagy főjtóssal van megvegyítve, és a' mi az ízérzésben olyan forma, mint a' muzsikában a szokatlan és discordánt hangokból öszvefogott hármónia; vagy a' festésben a' *clair-obscur*, *chiaroscuro*, németül Hagedorn¹ és Sulzer² után Helldunkel” (így!). (Idézett kiadás 55–6.)

Ez a szerzői magyarázat mély bepillantást enged Csokonai költői műhelyébe. Íme, a költő nem éri be már a régebbi megoldással (*édes keserűség*), újabbat, tömörebbet keres. Így alkotja meg — francia és olasz mintára — a *keser'édés*-t. Versének címe három szempontból is merész: 1. *Keser* szavunk nincsen; a *keserű* és az *édes* melléknevet hangkivetéssel vonja össze a költő *keserű-édes*-sé. Az *ű* elíziója szokatlan a magyar szóösszetételekben; itt mégsem sérti a nyelvérzéket, mert a szócsalád több származékszavában találkozunk *keser-* szótővel: *keserít*, *kesergő*, *kesernyés* stb. 2. Szokatlan az is, hogy puszta melléknevet választ verscímmül. Ilyet a „Hét évszázad magyar versei”-ben egyet sem találni, Csokonai összes verse között is csak egy ilyen akad — az is kettős szófajiságú, s inkább főnévnek tekinthető a szövegben (I. *Cigány*: HARSÁNYI—GULYÁS-féle kiadás, II. kötet első fele, 16). 3. A költő az érzék-szervek területéről az érzelmek síkjára emeli a szót, amikor átvitt értelemben használja; így válik ambivalenssé stilisztikai értelemben. Megjegyzendő, hogy

¹ Friedrich von Hagedorn (1708—54.) „Oden und Lieder” (1742.) című kötetével a német rokokóköltészet első neves képviselője, az anakreoni költők példaképe.

² Johann Georg Sulzer (1720—79.) korának híres esztétikusa; Csokonai több ízben idézi „jegyzés”-eiben (4, 11 és 56).

Csokonai teljesen tudatában van szóalkotása újszerűségének; öngazolásképpen hivatkozik francia, olasz és német nyelvi analógiára. Csokonai szava egyébként nem terjedt el, a Nagyszótár cédulaanyagában sincs rá több adat.

A következő példánk is verscím. Ady Endre „Az Illés szekeren” című kötetének egyik verse, sőt egy egész ciklusa, mint ismeretes, ezt a meghökkentő címet viseli: A muszáj-Herkules. Az 1908. évi első kiadásban nincsen ugyan kötőjel, de FÖLDESSY GYULA és KIRÁLY ISTVÁN egyaránt írják kötőjellel és anélkül; a magam nyelvérzéke szerint is a kötőjeles írásmód érzékeltetheti a két szó nyelvi egységét. A címet maga a vers magyarázza:

„Döltömre Tökmag Jankók lesnek:
Úgy szeretnék gyáván kihúnyni
S meg kell maradnom Herkulesnek.

.....
Szeretném már magam utálni,
De, istenem, ők is utálnak:
Nem szabad, nem lehet megállni.

Szeretnék fájdalom-estetten
Bújdosni, szökni, sírni, fájni.
De hogy ez a csürhe nevéssen?

Szegény, muszáj Herkules állom,
Győzöm a harcot bús haraggal.
S késik az álmom s a halálom.”

E sorok sajtóságot költői helyzetből fakadnak. Ady forradalmi szellem, lángeszű, merész újtó, tehát körül van véve irigyekkel, ellenséggel; súlyosan beteg, kimerült — legszívesebben abbahagyná a küzdelmet. Ám költői hivatástudatában magyar messiásnak érzi magát, és önérzete, sőt roppant gőgje nem engedi, hogy feladja a harcot, ezért helyt áll a végsőkig.

Ezúttal is tanulságos a cím két összekapcsolt morfémajának külön-külön vizsgálata.

A *Herkules* névnek több évszázados költői hagyománya van irodalmunkban. Gyöngyösi István óta ő az emberfölötti erő egyik megtestesítője (l. Márssal társalkodó Murányi Vénus. I. rész 48. és 51. versszak). — Ady diákkorában bizonyára tanulta Berzsenyi híres ódáját, amelyben a költő lelkesedésében az antik héroszhoz hasonlítja a hajdan erős magyart:

„Birkózva győztél, s Herkulesként
Érebuzogány rezegett kezedben.”

A *herkulesi* melléknév is közkeletű irodalmi nyelvünkben; több szótárunk is feltünteti. *Herkulesi erő*, *herkulesi termet* ma is élő kifejezések. Herkules tehát hagyományosan pozitív festői erejű szavunk, amely tökéletesen tükrözi egy lángelme önérzetét.

Ezzel szemben a *muszáj*, a német *muss sein* magyarosított alakja, a bizalmas társalgási nyelv és a népnyelv szava. Hármasszófajiságú: igeszerű használatban jelentése: 'feltétlenül szükséges'; főnévként használva 'kényszer'-t jelent; mint melléknév a *kényszerű* szinonimája.

A szó eredete megszabta stílusértékét is. O. NAGY GÁBOR meggyőző fejtegetései szerint (MNy. LVII, 347—8) Magyarországon állomásozó osztrák katonák terjesztették el magyar—német keveréknyelvükön. Nagyhangú,

zagyva követelődésükkel ellenszenvet és egyben komikus hatást válthattak ki a magyar lakosságból. Fazekas Mihály is így ábrázolja Ludas Matyit, aki német katonaoorvos képében jelenik meg Döbrögben, és makaróni-stílusban szitkozódik és parancsolgat: „Mert ő menni *muszajn* szakkerment a generális, quartély a ki betegh.” Tudjuk, a *muszáj* megőrizte nyelvünkben a napóleoni időkből ezt a visszataszító és egyben komikus hatását. A *muszáj* és a *Herkules* összekapcsolása tehát remek lelemény: kitűnően tükrözi Ady kedélyének kettős hangoltságát.

7. A stílári ambivalencia eddig elemzett példái összetett vagy szorosan összekapcsolódó szavak voltak. Ám előfordulhat az is, hogy az író vagy az olvasó — esetleg mind a kettő — származékszót, sőt egyetlen tömorfémát érez ambivalensnek. Erre Baudelaire „Danse macabre” (Haláltánc) című versének 12. szakaszában találunk példát, ahol egy ünneplő ruhába öltöztetett női csontvázat szólít meg a költő:

„Bayadère sans nez, irrésistible gouge,
Dis donc à ces danseurs qui font les offusqués:
Fiers mignons, malgré l'art des poudres et du rouge,
Vous sentez tous la mort! . . .”

Tóth Árpád átültetésében:

„Orratlan bajadér, biztos győzelmű vad lány,
e kényes táncosok hadd hallják hát szavad:
„Kevély cifrák! a sok festék és púder alján
halálszag bűzlik ám! . . .”

(Charles Baudelaire: A romlás virágai. Fordította Babits Mihály, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád. Illusztrálta Kass János. Magyar Helikon. 1967. 186).

Az idézett versszakból az *irrésistible gouge* érdemel figyelmet. (Prózában *ellenállhatatlan néember*-nek fordítanám.)

E vers értelmezéséhez és stilisztikai elemzéséhez ismernünk kell létrejöttét. ANTOINE ADAM Baudelaire-kiadásában (Baudelaire: Les Fleurs du Mal. Introduction, relevé de variantes et notes par Antoine Adam, Professeur à la Sorbonne. Éd. Garnier Frères. Paris [1961.] 390) utal arra, hogy a költő maga tárta föl e verse keletkezésének körülményeit és a maga művészi szándékát az 1859. évi párizsi tárlatról írt munkájában. E szerint ezen a tárlaton mély benyomást tett rá Ernest Christophe szobrásznak egy bizarr alkotása, „A csontváz” (Le Squelette). Így ír róla: „Figurez-vous un grand squelette féminin tout prêt à partir pour une fête. Avec sa face aplatie de négresse, sôn sourire sans lèvres et sans gencive, et son regard qui n'est qu'un trou plein d'ombre, l'horrible chose qui fut une belle femme à l'air de chercher vaguement dans l'espace l'heure délicieuse du rendez-vous . . . Son buste disséqué par le temps, s'élançe coquettement de son corsage, comme de son cornet un bouquet desséché, et toute cette pensée funèbre se dresse sur le piédestal d'une fastueuse crinoline”. Értelemszerű fordításban: „Képzeljének el egy nagy női csontvázat, éppen indulófélben egy mulatságra. Lapos négerarcával, foghús és ajaknélküli mosolyával, üregek tekintetével ez a szörnyű valami, ami hajdanában egy szép nő volt, mintha tétován keresné a térben a találka gyönyörűséges óráját. Felső teste, amelyet felboncolt az idő, kacéran emelkedik ki a ruhaderékből, mint hervadt csokor a virágvázából, és ez az egész gyászos jelenség egy pazar abroncsos szoknya alapzatáról magasodik.” E leírás után Baudelaire idéz a

„Danse macabre” című verséből; ebben — mint írja — megkísérelte megmagyarázni a szoborműben rejlő finom gyönyörűséget („le plaisir subtil contenu dans cette figurine”). (ADAM i. m. 390–2.)

E megvilágító erejű nyilatkozat szerzőjének kettős érzelmi magatartásáról vall. Mint minden halandó, Baudelaire is megborzad a csontváz láttára, ám ő ugyanakkor valami nehezen meghatározható morbid gyönyört is érez. Ez az ambivalens érzelmi állapot fejeződik ki versének sajátos szókapcsolatában: *irrésistible gouge*; ennek mindkét szava külön-külön is ambivalens stilisztikai tekintetben. Erre vonatkozólag fontos tudnunk, hogy Baudelaire elküldte ezt a versét egyik író társának, Alphonse de Calonne-nak, néhány nappal később pedig kommentálta is neki. 1859. február 11-én kelt leveléből azt látjuk, hogy különleges gonddal választotta ki a *gouge* szót és jelzőjét: „*Gouge* est un excellent mot, mot unique, mot de vieille langue, applicable à une danse macabre, mot contemporain des danses macabres. Unité de style, primitivement une belle gouge n'est qu'une belle femme; postérieurement, la gouge, c'est la courtisane qui suit l'armée . . . Or la Mort n'est-elle pas la Gouge qui suit en tous lieux la Grande Armée universelle, et n'est-elle pas une courtisane dont les embrassements sont positivement irrésistibles?” (ADAM i. m. 392; Ch. Baudelaire kiemelésével.) Értelmszerű fordításban: „A *gouge* páratlanul kitűnő szó, a régi nyelv szava, egykorú a haláltáncokkal, tehát alkalmazható egy haláltáncra. Mint stiláris egység, eredetileg *une belle gouge* nem jelentett mást, mint szép nőt; később a *gouge* az a kurtizán, aki követi a hadsereget . . . (vagyis: markotányosnő. — A cikkíró.) Nos tehát, a Halál nem az a néember-e, aki mindenüvé követi a világ Nagy Hadmenetét, nem az a kurtizán-e ő, akinek az ölelése valóban ellenállhatatlan?”

E szerzői vallomások ismeretében most már a félremagyarázás veszélye nélkül vállalkozhatunk bizonyos stilisztikai következtetésekre. Baudelaire borzadályának és „szubtilis gyönyör”-ének nyelvi vetülete az ambivalens stílusértékű *irrésistible* jelző. Pozitív festői erejű, hiszen a szerelem nyelvén az elragadtatás szava — ugyanakkor azonban az adott szövegkörnyezetben, a Halál leküzdhetetlen erejét éreztetve, riasztó hatású is.

Úgy látszik, mintha a *gouge* főnévnek még különlegesebb érzelmi hatást tulajdonítana Baudelaire: eredeti, középkori, semleges érzelmi-hangulati értékében használja, de számot vet hangulatának későbbi pejoratív alakulásával is. Sajátos esete ez a stiláris ambivalenciának: egy negatív festői erejű szóba belejátszik a költő közömbösítő tendenciája.

Végezetül vizsgáljuk meg József Attila egyik metaforájának stílusértékét. Hazám című hatalmas versének első sorai megjelenítik előttünk a költőt, amint egy szép nyári éjszakán gondterhelt töprengésbe merülve ballag hazafelé:

„Nagy, álmos dzsungel volt a lelkem
s háltak az utcán.”

A *dzsungel* metafora stílusértékének meghatározásához induljunk ki magából a szóból.

Hindusztáni eredetű, az angol nyelv közvetítésével terjedt el a többi európai nyelvben, így a magyarban is. 1893-tól kezdve adatolja a TESz. Előfordulásai közül igen értékes a mi szempontunkból ECKHARDT SÁNDOR Magyar–francia szótárának első kiadásában (1936.) a *dzsungel* szócikk:

„*dzsungel*: jungle f; az igazságszolgáltatás ~e: le maquis de la procédure; pénzügyi ~: brousse fiscale.”

ECKHARDT példái azt mutatják, hogy a Hazám megírásakor nálunk már több kifejezésben is használatos volt átvitt értelemben a *dzsungel* szó, mégpedig pejoratív hangulati értékkel.

Az ÉrtSz. négy jelentésárnyalatát közli; közülük három érdekelhet bennünket: „1. Hatalmas fákból álló, indákkal és bozóttal benőtt, csaknem járhatatlan trópusi őserdő. 2. (átv, rosszalló, gúny) Olyasmi, ami áttekinthetetlen, kibogozhatatlanul bonyolult, s amit éppen ezért igen nehéz kiismerni, megismerni, s amiben igen nehéz tájékozódni; tömkeleg. Eltűnt a nagy város ~jében. Rendet kell teremteni ebben a ~ben. 3. (átv, tréf) Rendetlenség, összevisszaság, zűrzavar. Fiókja ~ében alig találta meg a keresett iratot.”

E lexicográfiai bevezető után még József Attila életéről, jelleméről, e verse keletkezésének körülményeiről és néhány más költeményéből kell egyet-mást emlékeztetünkbe idéznünk ahhoz, hogy mérlegelhessük metaforájának stílusértékét.

Ismeretes, hogy ez a nagy költő mindig áhította a rendet és a harmóniát — a társadalomban és a maga benső világában egyaránt. „A város peremén” befejezésében (1933.) még olyan kor eljövételét jósolja, ahol „megvalósul gyönyörű képességünk, a rend.” A Hazám megírásakor (valószínűleg 1937-ben) már reménytelenül messze van ettől az eszménytől. Idegbaja kiújult, s kétségbeesett küzdelmet vív „a rátörő kaosz erőivel” (Tamás Attila szavai). Idézzük magát a költőt:

„Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem.
Ha megbolondulok, ne bántsatok.
Erős karokkal fogjatok le szépen;

ha majd egész valómmal kancsitok —
ne mutassatok öklöt, ugyse látom.
A semmiből vissza ne rántsatok.

Gondoljátok meg: Ezen a világon
nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én,
az sincsen. Utolsó morzsáit rágom,

amíg elkészül ez a költemény . . .”

(Ki-be ugrál . . ., 1936 végéről).

A *dzsungel*-kép tehát a téboly határán vergődő tudat kuszaságát érzékelteti. E szó negatív hangulati árnyalatát még fokozhatja is egy körülmény. Miközben József Attila versének tervét alakítgatva hatalmas témáját forgatja fejében, temérdek szívszorító kép rajzik lelki szemei előtt; szinte ránehezedik a roppant művészi feladat, hogy egyetlen költeménybe sűrítse a nemzet egész életét. Mintha a *dzsungel* szó a költői alkotó folyamatnak ezt a zaklatott, kaotikus fázisát is tükrözné, amelyben költeménye megfogant. (Megjegyzendő, hogy ez a negatív árnyalat különbözik a szótárakban rögzített metaforikus használatától.)

A szövegösszefüggésben ugyanakkor határozottan pozitív hangulati értékű a *dzsungel* szó, mégpedig alapjelentése révén. Óriási erdőség képét idézi bennünk, amely megmaradt természetes állapotában, és ez a képzet a nagyság, a fenség, sőt esetleg a természetes tisztaság fogalmát is szuggereálja.

Erről az oldaláról tekintve is találónak, hitelesnek érezzük a metaforát. Valóban megrendítő arra gondolnunk, hogy József Attila milliók nyomora miatt gyötörődik, miközben maga is embertelen nélkülözésben tengeti életét; hogy emberfölötti lelkierejével, öntudatának utolsó morzsáival még remekműveknek egész sorát alkotja meg.

Még egy hasonlatba foglalt, sokat mondó önjellemzés kívánczik ide egybevetésül. A Dunánál című költeményében — egy évvel a Hazám megjelentése előtt — így szól önmagáról a költő:

„Mintha szívemből folyt volna tova,
zavaros, bölcs és nagy volt a Duna.”

A Dunánál és a Hazám kiragadott sorainak összehasonlításakor világosan felismerhető — akárcsak az előbb elemzett Csokonai-példában — a stílus tömörítése. A stilisztikailag ambivalens *dzsungel* szó mintegy összefoglal itt két ellentétes stílusértéket: összefonódik benne a *zavaros* negatívuma a *bölcs* és a *nagy* pozitív festői erejével.

8. Helyénvaló összefoglalnom fejtegetésem eredményeit.

Az ember érzelmi életének jelenségeit kifejező sokfajta nyelvi eszköz közül nagy figyelmet érdemel a szavaknak egy jelentős hányadában rejlő érzelmi-hangulati tényező. A lélektanból ismert pozitív és negatív érzelmeknek pontosan megfelelnek a pozitív és negatív hangulatú szavak. Helyes értékelésük kivált a lírai alkotások teljes megértéséhez szükséges. Folytatva ezt a nyelvi — lélektani párhuzamot, az ambivalens érzelmek nyelvi kifejezési formáit elemeztük. Racine *Andromaque*-jában többszörösen összetett mondatot használ. Kármán egyszerűbb megoldáshoz folyamodik: ellentétes érzelmi töltésű mondatpárokba tömörít. Csokonai még tovább megy: beéri három szóval (*mézzel elegy keserűség*), máskor pedig egyetlen jelzős szó szerkezettel: *édes keserűség*.

További példáink azt igazolják, hogy egy-egy nagy művész — mint Csokonai, Baudelaire, Ady, József Attila — olykor egyetlen szóval is képes kétféle ellentétes érzelmi hangoltságot éreztetni, illetőleg kifejezni. Ezeknek a ritka példáknak tartanám fenn a *st il á r i s a m b i v a l e n c i a* megjelölést.

A szó stílusértékének vizsgálatában általában, a stiláris ambivalencia megállapításakor pedig különösképpen fontos számolnunk azzal, hogy az író és olvasója értékelése, érzelmi állásfoglalása nem szükségképpen azonos. Feltehető, hogy példáink közül a *keserűdes* és a *muszáj-Herkules*, valamint az *irrésztűble* szó ambivalenciáját egyaránt érezte, illetőleg érzi írójuk s a hajdani és a mai olvasók zöme. Ezzel szemben Baudelaire-nek a *gouge* szóba beleértett ambivalenciáját alighanem csak kevés olvasó fedezi fel; az sem lehetetlen, hogy a *dzsungel* kettősértékűségéről szóló előző fejtegetés jórészt a magam egyéni beleérzése; mindenesetre igyekeztem megokolni. Annyi bizonyos, hogy egyes kiváló nyelvművészek időnként eljutnak a költői kifejezőképesség olyan magas fokára, ahol már egyetlen szóba sűrítetik érzelmi életüknek egy-egy sajátos ellentmondását.

BALASSA LÁSZLÓ

Adalékok a költői nyelv hangtanához

(Az alliteráció Weöres Sándor költészetében)

1. A szókezdő hangok összecsengetése a magyar versben nem fejlődött szerkezeti elemmé, költőink nem használták tervszerű következetességgel, s így inkább csak járulékos díszítmény maradt. Nem kétséges, hogy ősi gyökerei vannak, hiszen gyakori a betűrím a találós kérdésekben, a mondókákban, a közmondásokban és a népdalokban (vö. HORVÁTH JÁNOS, Rendszeres magyar verstan. Budapest, 1951. 56). A régi magyar költészetnek a ritmus szerkesztési eleme volt, a hangsúlyos szótagok alliteráló összecsendítése fokozta azoknak a lüktető erejét (vö. GÁBOR IGNÁC, A magyar ritmika válaszfűjtje. Budapest, é. n. 47). A rímes verselés elterjedésével, a rím megerősödésével a XVI. századtól a betűrím hanyatlásnak indult, de a XIX. s különösen a XX. század költői újra felfedezték az alliteráció ütemtagoló, mondanivalót erősítő, valamint hangulateltérítő szerepét. (Nagy hangulateltérítő szerepe van az alliterációnak a szimbolista versekben; vö. KOMLÓS ALADÁR, A szimbolizmus: Magyar Tudomány V, 659–97.)

Mai költőink közül talán Weöres Sándor aknázza ki legjobban a nyelvünkben rejlő zenei lehetőségeket. Nem véletlen, hogy verseiben igen gyakran használ alliterációt.

2. A hangsúlyos szótagok kezdő hangjának összecsendítése a ritmus lüktető erejét fokozza.

A) Különösen gyakori az ilyen hangsúlyélesítő alliteráció a négyütemű tizenkettesekben. Az első félsor két hangsúlyos szótagját csendíti össze a költő a második félsor egyik hangsúlyos szótagjával:

„Szántottam, szántottam szép gyémánt ekével” (Magyar etüdök 2: 92).¹
Máskor az első félsor egyik szótagja cseng össze a második félsor két hangsúlyos szótagjával:

„Hej, méz-ölü róna! hej, bor-hasú hegylánc!” (Negyedik szimfónia 2: 48).
Leggyakrabban a négyütemű tizenkettes két félsorát kapcsolja össze Weöres betűrímekkel:

„torlódik a magány tengere köröttem” (Hannának 1: 344);

„Kergeti a záport kopó-inu szellő” (Negyedik szimfónia 2: 47).

Néha a második és a harmadik ütem első hangja egyezik meg:

„Jobbra is, balra is bekerít a folyam” (Át a vizen 2: 367).

Összecsengethet a második és a negyedik ütem kezdő hangja is:

„Kis kendőm ottmaradt a másik oldalon” (Át a vizen 2: 367).

Csak az egyik félsor két hangsúlyos szótagja alliterál a következő sorokban:

„elalél az egyik, iramlík a másik” (Negyedik szimfónia 2: 48);

„Ha erős vagy, legény, vigyél át a vizen” (Át a vizen 2: 366).

Igen szép, amikor párosával, keresztező vagy ölelkező formában alliterálnak a hangsúlyos szótagok:

„horpad a homályba, fodrosúl a fénybe” (Negyedik szimfónia 2: 47);

„Söprűszoknyás Kata, sarkantyús katona . . .

Pálinkába pácolt katona-koponya,

pokolba vágató vastüskés paripa.” (Népballada-foszlány 2: 380).

¹ Az idézeteket Weöres Sándor „Egybegyűjtött írások” című kétkötetes kiadásából veszem (Budapest, 1970.).

B) A háromütemű verssorban bármelyik két ütem első hangja összecsenget:

„Paripám csodaszép pejko . . .

Hegyen át, vizen át vágat”¹ (Magyar etüdök 2: 83);

„megszökött a medve vacsorája” (Magyar etüdök 2: 73).

C) Gyakran alliterálnak a kétütemű sor hangsúlyos szótagjai:

„Kordé nélkül könnyebb volna

bandukolni a pokolba” (Kárhozat 2: 15);

„Harap utca három alatt
megnyílt a kutya-tár . . .

törzs-vevőknek öt forintért

kapható a kutya már.” (Magyar etüdök 2: 81);

„Taligán tol a pék

gezemice-lángost” (Magyar etüdök 2: 109).

D) Az alliteráció igen gyakran átlépi a sor határát, és egy-egy versszakon belül csendülnek össze a hangsúlyos szótagok:

„Fejem tüzes vasfazék ma

benn rotyog a varasbéka” (Hegedű-partita 1: 114):

„van inasa, komornája,

kilencágu koronája” (Grófkisasszony 1: 147);

„Volnék mint Lantos Sebestyén

kóborolva kopott estén

árva hajlékot keresvén.” (Diáknotesz 1: 31).

E) Sokszor csendülnek össze a verssorok is:

„Piros kendőt vettem,

párnám alá tettem” (Magyar etüdök 2: 91);

„patkányt üztek mérgesen

padlás útvesztőiben . . .

Gyermek szunnyadj,

gyertyácska gyulladj” (Háziállat-temető 2: 27);

„velem itt elszel,

a vadász nincs közel.” (Magyar etüdök 2: 114).

3. A szókezdő hangok összecsengetése, az ismétlődés a t a r t a l m a t teszi intenzívebbé (l. Babits Mihály alliterációinak csoportosítását: J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve. Budapest, 1965. 69–72).

A) Leggyakrabban két egymás melletti szót kapcsol össze betűrímmel a költő. A két alliteráló szó mondattanilag összetartozik. Az alany és az állítvány kezdő hangja cseng össze:

„vörös kakas kél a szirten” (Negyedik szimfónia 2: 49);

„feslik a fátyol a szirtről” (A megláncolt szörnyeteg 2: 42);

„Néha kolomp kong a levegőbe” (Alkonyi táj tehennel 1: 141).

Alárendelt szerkezet tagjai alliterálnak; a minőségjelző és a jelzett szó:

„Megérint egy változatlan világról

pár kóbor sejtelem igézete” (Nem élni könnyebb 2: 29);

„de a homályból kinyújtózik

növekvő nappalok aranyos karja” (Pável Ágoston emlékének 2: 60);

„Mégművelt dombra hív pántolt üveggel

s láncos lakattal” (Népvándorlás 2: 314); —

¹ A magyaros és mértékes elv zenei alapon történő egyesítésével létrejött versekben az alliteráció a hangsúlyos jellegét erősíti.

a számjelző és a jelzett szó:

„... három hétig vakon éltem” (Ekloga 2: 54);

„Dégoûtant nép fia-lánya

érte gürcöl hét határba,” (Grófkisasszony 1: 148); —

a birtokos jelző és a jelzett szó:

„Igazán jóllakni az ebéd emlékével lehet.” (Egysoros versek 2: 20);

„nagy világos tenger tükrebe nevettem” (Az óriásnőstény 2: 12);

„mint egy gyermek kése karca

vettetik a tűzre!” (Negyedik szimfónia 2: 51); —

az állítmány és a tárgy:

„Ahol a csontokon áttüzelő zafir

háborgat holtakat” (Hszi-Csün hercegnő 2: 300);

„s mint szélmalom, buzgón leget lapátol!” (Nem élni könnyebb 2: 29); —

az állítmány és a határozó:

„Lompos medve brummogva ballag” (Magyar etüdök 2: 73);

„rólad ordít az ólban a számár!” (Magyar etüdök 2: 110).

Mellérendelt szerkezet tagjait fűzi össze a betűrím:

„Bírák és bankosok aeropágja” (Proteus 2: 301);

„citrom és cédrus kertem illata” (Magyar etüdök 2: 91);

„Torlódnak, tülekednek, hogy ki lehessen a mentő” (Honmentők 1: 180).

Összefűzhet kevésbé szoros mondattani viszonyban álló szavakat is a költő alliterációval:

„a síkság helyén hegycsúcs néz rátok” (Kodály Zoltán 70. születésnapjára, 2: 61);

„itt reng a robajló szálfán” (Erdei dal 1: 125);

„csörög a cserje teste” (Valse triste 1: 106).

B) Igen gyakori Weöresnél a kettőnél több szóra terjedő alliteráció:

„Bécs, Buda, Brassó közt őrzi az úti homok.” (Igric 1: 179);

„Hullatja tarka tollait a táj.” (Rongyszőnyeg 1: 368);

„bírónk bölcsen beszélt...” (Levél Füst Milánnak 1: 111).

4. A 2. és a 3. pontban bemutatott két típus általában nem különül el, együtt jelentkezik. Egy versen, versszakon vagy verssoron belül találunk hangsúlyesítő alliterációt és olyant, amelyik a tartalmat erősíti, illetőleg hangulat-keltésre alkalmas, sőt esetleg mindkét funkciót teljesítik ugyanazok a betűrímek:

„Szemem piros, szám fekete,

nem láttalak három hete...” (Magyar etüdök 2: 76);

„Kifogtunk a Küküllőből

három rocska rákot” (Magyar etüdök 2: 75);

„kinek nincsen tíz tallérja,

kötőféket tartsa.” (Magyar etüdök 2: 74);

„Repülőt gyárt Jani, Feri,

köszörül, kitalál.

Kicsi Kati nézegeti...

Sátrat épít Jani, Feri,

kalapál, kiabál.” (Magyar etüdök 2: 96).

5. Mindkét típus kifejezőbb, művészebb akkor, amikor:

A) A kezdő hangon kívül más hangok is megegyeznek:

„Mind a bokádba

marna, ha merne!” (Illyés Gyulának 1: 179);

„A folyosó fejhangon kiabál” (Altwien ábránd 1: 131);

„törnek a telt társzekerek” (Negyedik szimfónia 2: 49).

Különösen erős a betűrím, ha az első egy-két hang cseng össze előrimszerűen:

„A lejtőn lefutunk, és nincs tovább utunk.” (Át a vizen 2: 366);

„ringva mint a hinta

himbál a zene.” (Játék a Holddal 1: 134);

„szolgák dúlnak kinn a kincsen” (Negyedik szimfónia 2: 49);

„most alszik itt,

piheg, pihen” (Alvó leány 1: 170).

B) Az alliteráló csoportot gyakran újabb alliteráló csoportok követik:

„de sárga bőrén már dörgött a dús

dobpergés gyöngyöző győzelmi láza” (Marsyas és Aollon 2: 303);

„Csörren a csermely, dermed a tó —

Halkan a tájra hullik a hó . . .” (Tájkép 1: 15);

„Hontalan, hűvös harangszó

barangol a légen át,

beborítja a sikongó

utcák flaszteros sorát” (Himfy-strófák 1: 16);

„Roppant résekben háznyi nagy kövek

miként szeg a fogóban függenek

a folyton-omló meredek magasban.” (Madara 1: 153);

„Nagy törvény terped a fű-fa felett,

mely minket vígan egymással etet

s a neve: szerelem és szeretet.” (A kakuk 1: 172).

C) Igen hatásos a betűrím akkor, amikor az azonos hangon kezdődő szavak nem sorozatokat alkotnak, hanem az egyes alliteráló csoportok átszövik egymást:

„Csörögve törik a tollán a dér,

a csőréről csomókban csüng a vér.” (Határőr 1: 65);

„Szálldogál a halszagú szél,

könnyű ködök szitálnak.

Kikötőben, szürke ködben

színes csuklyák vibrálnak.” (Norvég leányok 1: 151).¹

6. Versérzékünknek különösen azok az alliterációk kedvesek, amelyek a szó belsejében is folytatódhatnak. Az ilyen összecsengések nagyon finom zenei hatást keltenek és különösen alkalmasak hangfestésre:

„toll röpi, csont recseg, csorog a vér” (A kakuk 1: 172);

„Fűz alatt, sás alatt szövöget a kis patak,

színezüst szálai szövőszéken siklanak” (Táncballada 2: 46);

„Holt madarak lelke

leng a légen át.” (Őszi éj a mezőn 1: 140; vö. FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959. 26);

„Már a vad muzsikák kék tüze ellobog.

Fosztott kertek alatt zörren a zagyva szél.

Száll a bolyhos ökörnyál,

zengőn száll az ezüst idő.” (Őszi zsongás 1: 127; vö. GÁLDI LÁSZLÓ,

Ismerjük meg a versformákat. Budapest, 1961. 193).

¹ Az 5. pont A) és B) típusának hangsúlyélesítő alliterációira a példát l. a 2. pont A) típusának utolsó idézeteiben.

7. A fentiekből két dolog tűnik ki. Az egyik, hogy Weöres Sándor gyakran él az alliteráció adta lehetőségekkel; a másik pedig, hogy költészetében ez a formabeli eszköz sohasem öncélú, mindig funkcionálisan indokolt. Annak alátámasztására, hogy a költő mennyire kedveli a betűrímet, kiegészítésül még néhány megjegyzést szeretnék tenni.

A) Nagyon sok összetett szóban megegyezik a tagok kezdő hangja:

„Kicsi-koromban szalmaszálat
tűztem álmodón a homokba” (Rongyszőnyeg 1: 418);
„Mint a kidült komlókaró
olyan voltam, hogy meghaltam.” (Haláltánc 1: 108).

Ezek az összecsengések is beleilleszkednek a fenti rendszerbe, és vagy a gondolati tartalmat erősítik, vagy a ritmust támogatják, esetleg mindkét feladatot teljesítik. Lehet még egy figyelemreméltó funkciója az ilyen hangismétlésnek: az összetett szó tagjainak alliterációja ritmikailag megzökkeníti s ezáltal élénkíti a verset:

„morcos férfi hű barátja,
vénkisasszony csecsemője,
méla suhanc, csacska lányka
tündértiszta szeretője.” (Háziállat-temető 2: 28).

B) Igen gyakran alliterálnak a nevek is: „Pityi Pál” (Magyar etüdök 2: 104); „Bajusz Balázs” (Ócska sírversek 2: 683). — Máskor a tulajdonnév kezdő hangjával összecseng a jelző kezdő hangja: „pőre Panni”, „lyukas Jancsi” (Haláltánc 1: 107); „kicsi Kati” (Magyar etüdök 2: 96); „gonosz Góliát” (Nyugvás 2: 295).

C) Weöres írásainak a címében is találunk alliterációt. A kétkötetes kiadásban megjelent 1031 mű címéből 47-ben csengnek össze a szókezdő hangok. Ez a címek 4,55%-a. Néha a cím minden szava alliterál: „Kakas kukorít”; „Mo zgó mikrokozmosz”; „Vonuló vadludak”; „Kellene kis kert”.

Munkámmal nemcsak Weöres Sándor alliterációinak csoportosítása volt a célom, hanem az is, hogy hozzájáruljak a betűrímek általános rendszerezéséhez.

MOLNÁR ILDIKÓ

A magyar igei bővítmények rendszeréről

(Különös tekintettel a *-tól/-től* ragos névszók használatára)

1. Az alábbi dolgozat tárgya a mai magyar nyelv *-tól/-től* ragos névszói szerkezeteinek rendszere. Vizsgálódásaimban arra kerestem választ, milyen szempontokat kell érvényre juttatnunk az ilyen és ehhez hasonló rendszerek vizsgálatánál, s hogy az ilyenfajta elemzés milyen általánosabb jellegű tanulságokkal szolgál a magyar határozói és vonzatszerkezetek feltárása szempontjából. Adataim egy része saját gyűjtésemből származik, melyet a *ÉrtSz.* egyes kötetekinek igei címszavai és ezek példái, valamint olvasott és beszélgetésekből lejegyzett szövegek szolgáltattak. Másrészt felhasználtam azt a bővítményanyagot, mely HADROVICS LÁSZLÓ, *A funkcionális magyar mondatn alapjai* (Bp., 1969.) V. fejezetében (*A -tól, -től* ragos határozó) található. Meg kell azon-

ban jegyeznem, hogy dolgozatomnak mind megközelítési módja, mind eredményei nagymértékben eltérnek a HADROVICSÉITÓL.

2. Közelebbről megfogalmazott céloom annak megállapítása, hogy milyen jelentéssel, másképp: milyen képzetkeltési funkcióval rendelkezik egy-egy *-tól/-től* ragos névszóalak egy-egy adott mondatban. Ehhez mindenképp elengedhetetlennek tartom az adott mondat grammatikai vizsgálatát, távolabbról pedig annak megállapítását, hogy általánosságban véve milyen szerepet játszhat a *-tól/-től* ragos névszóalak (a továbbiakban $N_{\text{től}}$) a szintaktikai szerkezetben. A következőket kell ugyanis figyelembe vennünk.

Nem minden esetben beszélhetünk arról, hogy egy szóalaknak (vagy morfémanak) a mondatban önálló, azaz lineárisan független jelentése van. Ha egy-egy nyelvtani képződmény (meghatározott paradigmaticus alak, morféma, viszonyzó) megjelenését a mondatban nem szemantikai meggondolás, azaz nem a beszélő valamilyen információ közlésére irányuló szándéka indokolja, hanem a nyelv belső struktúrája, nyelvtani szabályai, akkor az adott grammatikai objektum nem rendelkezik szintaktikailag független jelentéssel a mondatban. (Arra például, hogy az *írok* igealak helyett az *írom* igealakot használjam az *írom a leckét* szerkezetben, nem valamilyen szubjektív szándék, hanem egyedül a magyar nyelvtan szabályrendszere készlet. Következésképpen az M morfémanak ez esetben nincsen független, önálló jelentéstartalma.)

A vizsgálandó *-tól/-től* rag például nem rendelkezik önálló lineárisan (szintaktikailag) független jelentéssel ezekben a szerkezetekben: *a tanártól említett példa* vagy *Péter elvált feleségétől*. Mint látni fogjuk, az első mondatban a rag jelentése egy másik szerkezetből származik, a másodikban pedig teljes mértékben benne foglaltatik az ige jelentéstartalmában.

Az $N_{\text{től}}$ végső soron mindig az igétől függ a mondatban, mindig szoros kapcsolatban áll az igével.

Ezt az állítást csak úgy igazolhatjuk, ha bebizonyítjuk, hogy mindazon esetekben, amikor az $N_{\text{től}}$ a mondatban nem igei környezetben jelenik meg, hanem névszóiban (leggyakrabban mellékevek mellett), transzformatív vagy analogikus jelenséggel van dolgunk, a mondat eredeti, teljes struktúrájában a névszói szerkezet helyén igei szerepel. Az alábbi típusú esetekben fordul elő:

Az $N_{\text{től}}$ passzív transzformáció eredményeképpen jelenik meg az aktív ágens helyén: *A szél becsukja az ajtót.* → *Az ajtó becsukódik a széltől.* → *A széltől becsukott ajtó . . .* stb. — Az ige hiánya szempontjából ide tartoznak a mellékeves szerkezetekben előforduló származtatott vagy levezetett okhatározói funkciójú $N_{\text{től}}$ -ök is, például *A járda nedves az esőtől*. Ezekről a szerkezetekről, minthogy látszólagos egyszerűségük ellenére meglehetősen bonyolultak, később ejtünk majd szót.

Az $N_{\text{től}}$ egy másik, kihagyott mondat ágensének jelölésére szolgál. Ilyen esetekben természetesen mindig transzformszerkezetekkel állunk szemben. Ebbe a csoportba olyan állandósult kifejezések tartoznak, mint *szép valakitől*, *kedves valakitől*, *jó tréfa valakitől*, *bűn valakitől* stb. Ezek a transzformok két magmondatra mennek vissza, következésképpen mindig explikálhatók is egy összetett mondatra. Például: *Ez a fogadtatás szép Öntől.* → *Szép, hogy (Ön) így fogad bennünket.* *Ez jó vicc volt tőle.* → *Jó vicc volt, hogy (ő) ezt mondta v. tette.*

Már a pusztá explikálás is megmutatja, hogy tulajdonképpen mindig valamilyen cselekvésről van szó, amelyet ki is mondhatnánk, ha nem lenne nyilvánvaló a kontextusból vagy a szituációból. Igen lényeges felismerés, hogy ennek a ki nem mondott cselekvésnek az alánya az az N , amelyik az ige tlen

mondatban $N_{től}$ formában lépett fel. Ezzel már fel is tártuk a transzformáció lényegét, amit a következő példa szemléltethet:

*Péter tett vmit + Ez a vmi szép. = Szép az, hogy Péter ezt tette.
Szép Pétertől, hogy ezt tette.
Ez szép Pétertől.*

(Ha a második magmondatban nem *szép* van, hanem egy főnév, például *bűn*, a transzformáció ugyanúgy megy végbe, s eredménye végül: *Ez bűn Pétertől.*) Kétségtelen tehát, hogy az ilyen $N_{től}$ -ök is szoros kapcsolatban állnak az igével.

Van néhány melléknevünk, melyek mellett kötelezően megjelenik az $N_{től}$. Ezek a melléknevek általában azt fejezik ki, hogy 'vmi mentes vmitől'. Ilyen maga a *mentes*, a *szabad*, *független* és bizonyos esetekben a *tiszta*. Vö.: *Ezek az emberek mentesek az előítéletektől. Lelke tiszta a bűnöktől.* (De nem tartozik ide: *A ruha tiszta a mosástól!*) *Péter szabad a babonás rettegéstől. Független mindenkitől.* Stb.

Ezek a melléknevek is transzformáció eredményeképpen kerültek e szerkezetekbe, grammatikai különlegességüket az adja, hogy az alapszerkezetből magukkal hozták az ige szoros vonzatát. Szemantikailag úgy fest a dolog, hogy az eredeti igék 'vmilyen tulajdonságtól megfoszt' vagy 'vmilyen tulajdonsággal nem lát el' jelentésűek. Vö. *mentes*: *mentes az előítéletektől* ← „*meg van fosztva*” *az előítéletektől* ← *ki* v. *vmi* *vk*t *megfoszt az előítéletektől* (v. „*nem lát el*” *előítéletekkel*).

Igen tanulságos a *tiszta* példája is:

'erkölcsileg tiszta' → *megtisztít a bűnöktől*
(= 'nem bűnös')
↓
Tiszta a bűnöktől ← *megtisztított a bűnöktől.*

Mint látjuk, a végeredmény, *tiszta a bűnöktől*, nem más, mint a 'tiszta = nem bűnös' szemantikai tartalom manifesztálódása. A *-tól/-től* rag megjelenése egészen nyilvánvalóan *n e m* szemantikailag motivált (hiszen az eredeti szemantikai tartalomhoz semmi köze), hanem grammatikailag: az adott szemantikai tartalom igéket tartalmazó szerkezetekben fejeződött ki, s a *-tól/-től* ezen *i g é k n e k* a bővítménye (közelebbről — mint látni fogjuk — vonzata). Más kérdés, hogy a *tiszta a bűnöktől* jelentése csak esetlegesen 'megtisztított a bűnöktől', s elsősorban 'bűnökkel nem terhes'. Ez onnan származik, hogy az itt tárgyalt melléknevek az igei jelentéstartalmakat bizonyos továbbabsztrahálással fejezik ki, ugyanis kiiktatják a változás momentumát az állapot javára. Ez a jelentésmódosulás (ami voltaképpen az eredetileg kifejezendő jelentéstartalomhoz való visszatérést jelent) azonban a mi fő szempontunkból most nem jelentős, hiszen itt a *-tól/-től* ragról van szó, s csak az volt bizonyítandó, hogy megjelenése az említett mellékneveket tartalmazó szerkezetekben is igeileg determinált.

Van két névutónk és egy névutószerűen használt igenevünk, melyek ragvonzóak, és éppen a most vizsgálandó *-tól/-től* ragos névszóval állanak a mondatban. Ilyen az időhatározós szerkezetekben előforduló *kezdve* és *fogva* névutó, valamint az *eltekintve* szóalak. Formáját tekintve mind a három folyamatos határozói igenév. Bizonyos értelemben teljesen „tiszta” az *eltekintve* esete, itt ugyanis a tárgyalt ragot világosan az ige vonzza: *eltekint vmtől*. A *kezdve* és *fogva* esetében erről nem beszélhetünk (vö. *kezd vmit valahol* v.

valamikor; fog vmit valahol ill. hozzáfog vmhez). Itt látszólag a névutó vonzza a *-tól/-től* ragot. Valójában a helyzet éppen ellenkezőleg áll: itt bizonyos értelemben az időhatározói jelentésű rag „vonzza” a névutót; olyannyira, hogy ezek a névutók rendszerint el is hagyhatók a mondatból, anélkül, hogy a mondat értelme és grammatikalitása csorbát szenvedne.

Az igével való szoros kapcsolatot a névutós szerkezetek sem cáfolhatják.

3. Az előbbi pontok tanulságainak figyelembevételével tehát az az elsődleges feladatunk, hogy megvizsgáljuk az $N_{től}$ helyzetét abból a szempontból, hogy milyen jellegű kapcsolatban áll az igével.

Az első nagy csoportba tartoznak azok a szerkezetek, ahol az ige és az $N_{től}$ kapcsolata mind grammatikailag, mind szemantikailag a legszorosabb. Ezek az úgynevezett vonzatszerkezetek. A vonzatszerkezetek között meg kell különböztetnünk két fokozatot, mégpedig a következő kritériumok alapján:

A) Ha az $N_{től}$ elhagyása az ige mellől a mondatot nemcsak szemantikailag változtatja meg, hanem degrammatizálja is, vagyis lehetetlenné teszi a mondat közlőfunkciójának teljesülését, akkor szorosan kötelező vonzattal van dolgunk, azaz az ige és az $N_{től}$ egy lexikai egységet képez, például *tart vmtől*. (A *tart vmit* ige leíró szempontból ennek a *tart*-nak csak homonimája.)

B) Ha az $N_{től}$ elhagyása grammatikailag helyes elliptikus szerkezetet eredményez, amelybe a beszélő és a hallgató — legalábbis elvont, névmási fokon — egyaránt beleérti ezt a kihagyott $N_{től}$ -t (ami azt is jelenti, hogy amennyiben mégis így, a hallgató, hogy az információt teljes mértékben megértse, kézenfekvően a *kitől?*, *mitől?* kérdést teszi fel, és ugyanezen információ hiányának pótlására nem is tehet fel más kérdést), akkor laza n kötelező (egyszerűbben: laza) vonzattal állunk szemben. Ez utóbbit azonban nem szabad összetéveszteni a határozókkal, amit a hagyományos nyelvtan esetenként laza vonzatnak, vagy laza bővítménynek nevez. Az itt alkalmazott terminológiában a laza vonzat is kötelező. Ilyen például a *fél vmitől*.

A vonzatszerkezetek (a továbbiakban az A) és B) csoport között nem teszünk különbséget) érdekes tulajdonsága, hogy míg grammatikailag három építőelemből állnak (Ige + Főnév + *-tól*), addig jelentésüket tekintve csak kettőből: a *-tól/-től* jelentésmozozanatát eleve magában hordozó cselekvésnépzetből (hiszen, mint láttuk, ezt akkor is beleértjük a cselekvésbe, ha materiálsan nincs jelen) és egy nomenből, amely az igében foglalt *'-tól/-től'* jelentésmozozanatot konkretizálja. A *-tól/-től* rag jelentése tehát a vonzatszerkezetek fő tagjában, az igében foglaltatik, más szóval a ragnak itt nincs az ige jelentésével szembeállítható, új információt nyújtó szemantikai funkciója. (Nyelvtani funkciója természetesen van: jelzi, hogy melyik az a nomen, amelynek jelentés-tartalma az adott ige jelentéstartalmát konkretizálja.) Mindebből következően, ha e szerkezeteket jelentéstanilag kívánjuk csoportosítani, nem indulhatunk ki másból, mint az ige jellemzőiből. Az önálló jelentéssel nem rendelkező rag nem ad alapot a rendszerezésre.

Ez a felosztás a következőképpen fest:

A) Tárgyatlan igék. — Ezek azt fejezik ki, hogy az alany cselekvése közvetlenül kapcsolódik egy nomenhez: a) eredetet, származást kifejező igék:¹

¹ A hagyományos nyelvtan tanításával szemben (vö. pl. SIMONYI, A magyar határozók I. Bp., 1888. 246–59) én helytelennek tartom az „eredethatározó” terminust, véleményem szerint ugyanis az ide vonható struktúrák egyértelműen vonzatszerkezetek. Ennek bizonyítására a 4. pontban részletesen kitérek.

ered, származik, kiindul, jön, van (ez a mondás tőle van) stb.; b) negatív pszichológiai viszonyulást kifejező igék: undorodik, iszonyodik, irtózik, megijed, retteg, fél, tart vmtől stb.; c) elválást, (nem térbeli) eltávolodást, elválasztódást kifejező igék: (konkrét:) elválík, elbúcsúzik stb.; (elvont:) elüt stb.

B) Tárgyas igék. — Ezek olyan relációkat fejeznek ki, amelyekben az alany cselekvése azonos vagy eltérő szempontból közvetlenül két nomenre vonatkozik: a) azonos relációt kifejező igék (itt az N_1 -t N_2 -től helyett mondhatjuk: N_1 -t és N_2 -t egymástól): elvág, elválaszt, elkülönít, távol tart, elzár stb.; b) eltérő relációt kifejező igék: elvesz, elszed, elhoz, elhúz, elvon, elrabol, ellop; sajnál, irigyel, megtagad, megvon; elküld, eltaszít; kér, követel, kérdez, tudakol stb. (mind: vmit v. vkit vmtől v. vkitől).

Ez a szemantikai felosztás azonban meglehetősen viszonylagos. Elsősorban elvileg végtelen sok alcsoport létezhet, hiszen nincs olyan csoport, ahol már ne lehetne tovább differenciálni. Továbbá vannak olyan igék, melyeket csak erőltetve lehet ebbe vagy abba a csoportba besorolni (pl. a *függ vmtől* igét). A szemantikai csoportosítás legfőbb akadálya, hogy ugyanilyen jelentéstartalmú igék gyakran nem tartoznak ide grammatikai értelemben. Nem tartozik például az A) b) csoportba a *remeg, reszket* (ezek mellett konkrét jelentésükben az N_{tel} nem vonzat, hanem tényleges okhatározó).

Nem tartoznak ide az olyan aktív alakokkal is rendelkező igék, melyek aktív alakjukban tárgyasak, és nem vesznek maguk mellé N_{tel} -t: *elandalodik vmitől* (aktív alakja: *elandalít vkit [vmitől?]*) stb. Ez a megfontolás egyébként megingathatja az egész A) b) alcsoport státusát, felmerül ugyanis a kérdés, hogy ezek nem transzformszerkezetek-e? Az A) c) csoportnál viszont az a probléma, hogy ezek a B) a) csoport igeitövei, csak hogy itt az egyik N helyett *saját magát* a szemantikai tárgy. Arra is fel kell figyelniünk, hogy az A) c) csoportban a ragot bizonyos értelemben nem az ige, hanem az *el-* igeikötő vonzza. Mindebből látható, hogy a vonzatszerkezetek nem nyelvtani (vagy nemcsak nyelvtani) alapú osztályozása nagy nehézségbe ütközik. Ez egyébként közvetett bizonyíték arra nézve is, hogy a vonzat a nyelv grammatikai s nem szemantikai szintjének kategóriája.

4. A *-tól/-től* ragos névszó megjelenésének második nagy területe a bázismondatokban betöltött határozói funkció. Mindenekelőtt arra kell választ adnunk, milyen kritériumok alapján különböztetjük meg a tényleges határozókat a vonzatoktól. Az ugyanis, hogy mi a közös vonásuk, világos: mind a vonzatok, mind a határozók az ige bővítésményei a mondatban. Ezen belül azonban a következő szempontokból különböznek egymástól:

A) Az igehez való kötődés szorossága szempontjából. — Ha a határozót elhagyjuk a mondatból, nem elliptikus szerkezetet kapunk, mely implicite hordozza az elhagyott mondatrészt, hanem nyelvtanilag helyes, teljes mondatot, amelynek jelentéstartalma érezhetően kevesebb, mint az eredeti mondaté volt:

vonzat	határozó
a) Péter fél a nehézségektől.	b) Nem látja a fától az erdőt.
c) Péter fél.	d) Nem látja az erdőt.

A c) mondatban — pontosabban annak igéjében — implicite benne rejlik a *-tól/-től* raggal kifejezendő mozzanat, amely konkretizálásra vár. (Vö. hogy a

konkretizálás céljából feltehető legkézenfekvőbb kérdés *mitől?*, illetőleg *kitől?*, és ha nem így kérdezzünk, akkor szigorúan véve nem is lehet a) formájában válaszolni.) A d) mondat igei része azonban teljesen explicált; az N_{tel} hozzáadása nem valamiféle operációt hajt végre rajta, jelentéstartalmát nem konkretizálja, hanem teljes mértékben és az előbbihez képest „váratlan” módon bővíti. (Ezért van az, hogy d)-ből b)-hez egy sor kérdéssel el lehet jutni: *Miért? Mi okból? Mi miatt? Mitől? Hogyhogy?* stb.)

B) A z a l a k t a n i r ö g z í t e t t s é g szempontjából. — Ha egy N_{tel} -t vonzó ige mellett ott áll a vonzat, akkor az ténylegesen csak *-tól/-től*-re végződő nomen (ill. megfelelő pronomen) alakjában jelenhet meg: *irtózik a vértől, elbúcsúzik a szüleitől, nemesi szülőktől származik, ellopja tőlem a pénzt, kérdez vmít tőle* stb. Ezek mind vonzatszerkezetek. Próbáljuk meg bármelyikben eltüntetni a *-tól/-től* ragot, vagy felcserélni más ragra, névutóra, úgy, hogy a mondat jelentése ne változzék, és lexikai elemei azonosak maradjanak! Aligha sikerül. Az *elbúcsúzik, származik, kérdez* esetében ez az első pillanatban látszik. Ami az *(*)irtózik a vér miatt* mondatot illeti, beláthatjuk, hogy ez legalábbis mást jelent, ha ugyan egyáltalán elfogadható. Az *ellop* ige esetében felmerülhet ugyan, hogy az *ellopja tőlem a pénzt* helyett azt is mondhatjuk: *ellopja a pénzemet*, de valójában a második mondat nem ugyanazt jelenti, mint az első, ami rögtön kiderül, mihelyt azonos módon kívánjuk kiegészíteni a két szerkezetet: *Ellopja a pénzemet a barátomtól*, de **Ellopja tőlem a pénzt a barátomtól*.

Azt mondhatjuk tehát, hogy adott lexikai elemek és adott mondatjelentés viszonyai között a vonzatszerkezetekben a *-tól/-től* rag szigorúan kötelező, rögzített. A határozós szerkezetek esetében nem így áll a helyzet. A határozó jelentéstípusától függően más ragok és névutók is átvehetik a *-tól/-től* rag szerepét, anélkül, hogy a jelentés a legkevésbé is változnék. Figyeljük meg például a következő mondatpárokat:

Nem tud aludni a lármatól.

Nem tud aludni a lárma miatt.

Már kora reggeltől talpon van.

Már kora reggel óta talpon van.

Tőlem azt csinálsz, amit akarsz.

Felőlem azt csinálsz, amit akarsz.

Még olyan példát is mondhatunk, ahol a rag egyszerűen elhagyható:

Erre magadtól is rájöhetnél volna.

Erre magad is rájöhetnél volna.

C) J e l e n t é s t a n i szempontból. — A fentiekben már kifejtettük, hogy a vonzatszerkezetekben magának a *-tól/-től* ragnak nincsen önálló, informatív szemantikai funkciója. A határozós szerkezetekben, ezzel ellentétben, a rag lényeges jelentésmozzanattal járul hozzá a mondat jelentéséhez. Ez teljesen nyilvánvaló, világos például, mennyire és mennyiben más a jelentése egy olyan mondatnak, amelyben a *reggeltől* s amelyben a *reggelig* időhatározó szerepét. Hogy a ragok egymással való felcserélése megváltoztatja a mondat jelentését, az önmagában bizonyítja, hogy a határozós szerkezetekben a ragoknak van önálló, informatív szemantikai funkciója.

D) A m o n d a t é r t é k ű kifejtethezőség alapján. A határozókat általában kiemelhetjük a mondat elé önálló részmondatként, amelyben megjelöljük a határozó típusát. Magyarázat helyett álljanak itt példák:

Ülök a moziban.

A mozi az a hely, ahol ülök.

Délután 5-kor találkozunk.

Délután 5 az az időpont, amikor találkozunk.

Fáj a fogam a hideg víztől. A hideg víz az az ok, ami miatt fáj a fogam.

A vonzatszerkezetekkel nem tehetjük meg ugyanezt:

Elválok a feleségetől. A feleségem az a ???, akitől elválok.

(Ha a kérdőjelek helyére az *ember* szót helyettesítjük, a fentiek alapján az *elválok a feleségetől* N_{el} -je „emberhatározó” lenne.) Vagy:

Félek a kutyától. A kutya az a ???, amitől félek.

Többek között ez is bizonyítja, hogy a *félek a kutyától* nem alakítható át *félek a kutya miatt* szerkezetté, ami pedig könnyen megtehető lenne, ha az előbbi szerkezet N_{el} -je okhatározó, s nem egyszerűen vonzat lenne. Ebben az esetben ugyanis a *félek a kutyától* kiterjeszhető lenne **a kutya az az ok, ami miatt félek* szerkezetre, ami pedig suta, és mást is jelent. (Jelentése a *Félek a kutya miatt* mondatéhoz hasonló, azaz pl. 'félek, hogy szüleimtől kikapok vmi csíny miatt, amit egy kutyával követtem el.')

Úgy tűnik tehát, hogy a vonzatszerkezeteken ilyenfajta kiterjesztő átalakításokat nem lehet végrehajtani. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy a vonzatoknak nincs lineárisan független, új információt nyújtó, önálló jelentése. (Ebből a szempontból ez a negyedik kritérium a harmadik gyakorlati következménye.)

Most ígéretemhez híven visszatérek az ún. „eredethatározó” kérdéséhez, melyről fentebb (3.) azt állítottam, hogy voltaképpen nem határozó, hanem vonzat. Milyen bizonyítékok sorakoztathatók fel ezen állítás mellett?

Mint láttuk, a határozót a vonzattól többféle szempontból is megkülönböztethetjük. Elemezzünk párhuzamosan egy „eredethatározói” és egy tényleges határozói szerkezetet! Példamondataink: *Péter munkásszülőktől származik* és *Péter nem tudott aludni a zajtól*. Arra, hogy a *munkásszülőktől* vonzat, míg a *zajtól* (ok)határozó, a következők mutatnak: 1. Az első mondat N_{el} -je a mondatnak nem laza bővítője, hanem a legszorosabb építőköve; ha elhagyjuk, a mondat grammatikalitása és értelme megszűnik: **Péter származik*. A második mondat N_{el} -jének elhagyása után teljes értékű mondatunk marad: *Péter nem tudott aludni*. 2. Az első mondatban a *-tól* rag helyébe nem léphet semmilyen más grammatikai eszköz úgy, hogy a lexémasor és a mondat jelentése ne változzék. A másodikban az ilyen operáció közismerten lehetséges: *Péter nem tudott aludni a zaj miatt* v. *következtében*. 3. A második mondatban az ok képzete egyértelműen az N_{el} -ben manifesztálódik, hiszen elhagyása után az okképzet is eltűnik a mondatból. Az első mondatban viszont nem az N_{el} -ben, hanem — *expressis verbis!* — az igében foglaltatik az eredet képzete, s a nomen ezt a képzetet csupán konkretizálja. 4. Végül vessük össze a következő átalakításokat: *Péter nem tudott aludni a zajtól* → *A zaj volt az az ok, ami miatt Péter nem tudott aludni*; de: *Péter munkásszülőktől származik* → **A munkásszülők voltak az az eredet, ahonnan Péter származik*. Ezek a meggonndolások alighanem amellet az szólnak, hogy az „eredethatározó” terminus téves.

A fenti kritériumok (különösen pedig a C)) alapján most megkíséreljük a *-tól/-től* ragos határozói szerkezetek jelentéstani csoportosítását.

1. Konkrét irány kifejezése: a) Bármely eltávolodást kifejező ige mellett: *elmegy, eltávolodik, elinal* stb. *vmtől*. — b) Távolság v. távolodó cselekvés kezdőpontjának kifejezése: *a sziklától (az út letér), az oszloptól (merek két métert)* stb. — Az a) csoport *-tól/-től* ragjait általában nem helyettesíthetjük más ragokkal vagy névutóval, egyes konkrét esetekben azonban mégis előfordulhat, vö. pl. *elinal az ellenségtől* → *elinal az ellenség elől*. Mindenesetre annyi bizonyos,

hogy ha van olyan rag vagy névutó, mellyel e csoport egy-egy konkrét esetében váltakozhat a *-tól/-től*, akkor az csak ablativuszi jelentésű lehet. A b) csoportban, ha a mondat igéjének cselekvéstartalma az időképzet közrejátszását megengedi, egyes esetekben elképzelhető a *kezdve* (ritkábban a *fogva*) névutó fakultatív használata. Pl. *Az út a sziklától (kezdve) balra tér.*

2. Időhatározás: *hajnaltól, akkortól, a felszabadulástól, tavalytól, öttől* stb. Az ide tartozó szerkezetekben a *-tól/-től* rag helyén általában szerepelhet az *óta* névutó. Érdekessége, hogy jelentéstartalmában egy mozzanattal több van, mint a *-tól/-től* időhatározóragban: nemcsak a cselekvés időbeli kiindulópontját jelzi, hanem időbeli végpontját is, ami minden esetben a grammatikai jelen. Ezért a *-tól/-től* mellett általában megjelenhet a cselekvés (esetenként) *j ö v ő b e l i* végpontját jelölő *-ig* ragos határozó, míg az *óta* után csak egyes, a *j e l e n r e* utaló határozószavakban fordulhat elő az *-ig*: *eddig, mostanáig* és hasonlók. Másrészt a *-tól/-től* ragos időhatározó után gyakran megjelenik a *kezdve, fogva* névutó. Mindkettőre jellemző, hogy igei származék lévén magával hozta az ige cselekvéstartalmának időképzetét, s ezzel a rag jelentését mintegy megerősíti, fokozza. Az *-ig* ragos határozóhoz való viszonya mindkettőnek felemás: általában ugyanazon szintagmán belül nem fordulnak elő, de ha a mondatban távol állnak az *-ig* ragos határozótól, mégis megtűrik maguk mellett: **reggeltől kezdve (fogva) estig, de reggeltől kezdve a mezőn volt, egészen sötétedésig.*

3. Okhatározás. — a) Ható ok kifejezése: *egy ütéstől elájult, hízik a sok evéstől, nem tud aludni a zajtól* stb. — b) Nem ható ok kifejezése: *ettől még nyugodtan megeheted, ettől a kis kávétól még jól fogsz aludni* stb. (Ezekben az esetekben általában transzformációkról is szó van, de az N_{tel} megjelenése független a transzformációtól, az eredeti szerkezetekben is nem ható ok kifejezésére szolgál: *attól, hogy ezt a kis kávé megiszod . . . → ettől a kis kávétól . . .*) — c) Magyarázó jellegű oki viszony kifejezése: *a vér természetétől gyenge.* Az ilyen jellegű használat meglehetősen ritka; de külön csoportba sorolását nemcsak ez indokolja, hanem az is, hogy az összes itt felsorolt határozói viszony között talán ez áll legtávolabb a cselekvés képzetétől. Az ilyen határozói funkcióban szereplő N jelentésoosztálya, mint KÁROLY (ÁNYT. VI, 22 kk.) megállapította, igen korlátozott. Az a) csoportban igen általánosan váltakozik a *-tól/-től* rag a *miatt, következtében, -ból kifolyólag*, a b) csoportban az *ellenére, dacára* névutókkal, a c) csoport N -jei mellett inkább a *-nál fogva, -ból kifolyólag, következően, folytán, szerint járja*. — d) Származtatott (levezetett) okhatározás melléknév mellett. Ide ilyesfajta szerkezetek tartoznak: *a járda nedves az esőtől, teste forró a láztól, a kémény felete a füsttől, a ruha tiszta a mosóportól* stb. E szerkezetek különlegességét az adja, hogy más-más eredményre jutunk, ha alaki, s ha szemantikai elemzésnek vetjük őket alá. A l a k i szempontból ezek a példák s a hozzájuk hasonlók transzformszerkezeteknek tűnnek, melyekből hiányzik az ige. A transzformációnak tehát — a kézenfekvő interpretáció szerint — két lépése van: 1. passzíváció, 2. V elíziója: *Az eső nedvesíti a járdát* (bázismondat). *A járda nedvesedik az esőtől* (passzív transzformáció). *A járda nedves az esőtől* (ige elíziója). Ugyanígy: *a mosópor megtisztítja a ruhát → a ruha megtisztíttatik (v. megtisztul) a mosóportól → a ruha tiszta a mosóportól* stb.¹ **J e l e n t é s t a n i** szempont-

¹ Az éles szemű olvasónak azonnal feltűnhetik, hogy a bázismondatban egy levezetett ige szerepel (*nedvesít*), melyet ráadásul a transzformszerkezet állítmányi eleméből származtathatunk! Ez a szembetűnő *circulus vitiosus* már önmagában is arra utal, hogy az ilyen szerkezetek nem egyszerűen transzformáció eredményei. A szemantikai elemzés ezt a sejtést teljes mértékben igazolja.

ból azonban észre kell vennünk azt a lényeges különbséget, ami a *széltől becsukódott ajtó* és az *esőtől nedves járda*-szerű szerkezetek felépítése között van. Mindenekelőtt: a szél az ajtó becsukása tekintetében sokkal egyértelműbben ágens, mint az eső a járda nedvességét illetően. A *becsuk* ugyanis maga a cselekvés, amelyet a szél végez, míg a *nedves* nem az eső cselekvése, hanem az eső cselekvésének (ti. hogy *esik*) következménye. A cselekvés az előbbi típusban explicite, az utóbbiban implicite szerepel a mondat szemantikai tartalmában. A második szerkezetben erre az implikált jelentéstartalomra is a *-tól/-től* rag utal. Képletesen:

<i>a széltől</i>	<i>becsukott</i>	<i>ajtó</i>
ágens	akció	objektum (a cselekvése),
<i>az esőtől</i>	<i>nedves</i>	<i>járda</i>
ágens + akció	tulajdonság	objektum (a tulajdonságé).

Vagyis: mivel a második típusú szerkezetben a cselekvés szokásos alaki jelölője (az ige) hiányzik, a *-tól/-től* rag magára vállalta a cselekvés absztrakt képzetének hordozását is (hiszen intuitíve tudjuk, hogy ahol ágens van, ott akciónak is kell lennie), s ezt annál könnyebben tehetette, minthogy a cselekvés itt magától értetődik: az eső *esik*, a füst *száll* stb. Ily módon tehát az N_{tel} előzményt, okot kifejező határozójává vált az állítmányi (ill. az ebből levezetett jelzői) szerepű melléknévnek. (Így jön létre az olyan típusú sűrítés, amilyenről KÁROLY beszél: ÁNyT. VI, 210.) Az ige kiiktatása tehát nem jelenti mindig a cselekvésképzet kiiktatását is. Úgy is mondhatjuk, hogy míg az első szerkezetben a *-tól/-től* rag exponens agentis, addig a másodikban exponens agentis actionisque: önálló, szintaktikailag független jelentéstartalomra szert tett rag, azaz *h a t á r o z ó r a g*. Különleges státusa miatt — úgy gondolom — érdemes legalábbis külön álsoportba sorolni az okhatározók között.

4. Átmeneti jelentések: *fejétől búzlik a hal, elfordul a látványtól* stb. Ezeknél voltaképpen arról van szó, hogy az N_{tel} egyszerre több fent említett kategóriába sorolható be. Így mindkét példánk lehet irány kifejezője és egyszersmind okhatározó is. Szemantikai értelemben konkrét esetben csak az egyik a kettő közül, de mivel bármelyik lehet, az ilyen határozók jelentését átmenetinek érezzük. Helyesebb lenne a „kettős jelentés” terminus, hiszen nem arról van szó, hogy „már” nem egészen helyhatározó, de „még” nem is okhatározó, hanem arról, hogy mindkettő.

5. Módhatározó. — Ide valószínűleg egyedül a *magamtól, magadtól* stb. paradigmámasor tartozik. Jelentése: 'más ember segítsége vagy külső beavatkozás nélkül, mások befolyásától vagy objektív ráhatástól mentesen, spontán'. Például: *A betegség néhány nap alatt magától elmúlt. Magától is eszébe juthatott volna ez a megoldás.*

6. Egyéb jelentések. — a) Birtokos (jelző): *Ez a kulcs a nagy szobától van. Adjon egy cipődobozt, lehetőleg nagy cipőtől!* stb. Az ilyen használat ritka és magyartalan. — b) Hasonlító határozó: *magasabb Pétertől, okosabb tőlem* stb. A *-tól/-től* rag ilyen használata ma már ritka, és az irodalmi nyelv alig tűri, de — jegyezzük meg — voltaképpen nincs mit kifogásolni rajta: képszerű és igen magyaros. — c) Olyan határozós viszonyok kifejezésére, melyekre voltaképpen más szóalakat kellene használni: *jó vmtől* (helyesen: *vmre*), *kikötők vmül vktől* (itt a *kérni* v. *követelnivmt vktől* analógiájáról van szó) stb. — d) A 3. b) jelentéséhez közel áll, de általában nem interpretálható *ellenére* névutós szerkezettel a *-tól/-től* ragos névszó megengedő jellegű használata: *tőlem azt*

csinálsz, amit akarsz, tőle akár fel is fordulhatnék stb. Jelentése: 'N nincs ellene vminek, nem tiltja meg, nem törődik vele'. A beszélt nyelvben gyakran helyettesíti a *felől* névutó ragozott alakja: *felőlem azt csinálsz, amit akarsz*.

7. Páros kifejezések. — Ide különböző hely-, idő-, mód- és egyéb határozói jelentésű szerkezetek tartoznak. Ezért ez a csoport inkább formailag válik külön a többitől. Három alcsoportot különböztethetünk meg: a) Szorosan páros kifejezések. Ide azok a páros kifejezések tartoznak, amelyek a mondatban egymás nélkül nem fordulhatnak elő: *egyől egyig, ától cettig, az alfától az omegáig* stb. — b) Lazán páros kifejezések. Ezek közül az egyik szó megáll a másik nélkül is ugyanabban a mondatban, de a másik az egyik nélkül nem (az önálló tagot emeltük ki): *tetől t a l p i g* (vö. *talpig becsületes*); *bölcsőtől a s i r i g* (vö. *a sírig kitart mellette*) stb. — c) Időhatározói jelentésű páros kifejezések. Ezeket csak a teljesség kedvéért vettük ide, kétséges, joggal-e. Az ilyeneket ugyanis két önálló időhatározó egymás mellé kerülésének is felfoghatjuk. Bármelyik tag elhagyható: *reggeltől estig, elejétől végéig* stb.

5. Mint már nem egyszer utaltam rá, a *-tól/-től* ragos névszó megjelenésének harmadik nagy területe: a transzformszerkezetek. Mivel ezekre már többször hoztam példákat, az alábbiakban a fő figyelmet a felsorolásra és rendszerezésre fordítom.

A) Ágens kifejezése passzív igealak mellett: egyszerű visszaható ige mellett: *Az ajtó becsukódik a szélől*; — participium perfectum mellett: *A tanártól említett példa . . .* — A passzív igealak melletti helyzetben eléggé elterjedt a *-tól/-től* rag által névutóval való felcserélése: *Az ajtó becsukódik a szélől* → **Az ajtó becsukódik a szél által. A tanártól említett példa* → **A tanár által említett példa. Az által névutó ilyen használata azonban két szempontból is kifogásolható: egyrészt — legalábbis e funkcióban — maga is magyartalan (helyes használatát csak archaikus vagy archaizáló szövegben képzelhetjük el az *át* névutó szinonimájaként, illetőleg néhány kötőszóban, mint *ezáltal, azáltal, mindazonáltal*); másrészt — mint láttuk — a magyar nyelv csak olyan ragok névutóval való felcserelését látszik megengedni, amelyek a mondatban önálló jelentéssel bírnak, erről pedig a passzív szerkezetek *-tól/-től*-jeinek esetében nem lehet szó (l. alább).*

B) Információsűrítő transzformációkban: *A városban hangos jelszavak (hangzottak el)* → *A város jelszavaktól volt hangos. Örömeben csillogott a szeme* → *Örömtől csillogott a szeme. A stadionban az emberek tapsoltak és ettől zúgott a stadion* → *A stadion zúgott a tapstól* stb. Ezek a transzformációk szemantikai értelemben passzívációk, ha grammatikailag nem azok is. Az ilyen jellegű átalakításokat az teszi lehetővé, hogy hallgatólagosan feltételezzük cselekvő szemléletű előzményeiket (pl. *a taps „zúgatja” a stadiont*). Érdekességük abban rejlik, hogy a *csillog, zúg* stb. igék tárgyatlanok, s mint ilyenek voltaképpen nem alkalmasak passzív transzformációra. Éppen ebből a „szabálytalanságból” ered az ilyen kifejezések stilisztikai különlegessége.

C) Passzív deaktivizáló transzformáció eredményeképpen a logikai ágens helyén: *Ez szép tőled* stb.

D) Grammatikai és lexikai—szemantikai transzformációk létrehozta szerkezetekben: *X köteles adni vmit Y-nak.* → *Y-nak jár vmi X-től.* — *X nem olyan, mint Y.* → *X elüt Y-től.* Az első esetben passzív nyelvtani—jelentéstani átalakításról, a másodiknál szinonimikus—grammatikai transzformációról beszélhetünk. Itt azonban szóba jöhet a vonzat értelmezés is.¹

¹ A lexikai transzformációk fogalmáról és helyéről a grammatikaelméletekben vö. KÁROLY i. h. 179.

Mint már említettem, mindezen esetekben a transzformáció alapjául szolgáló szerkezetek jelentéstartalmát képviseli a transzformszerkezet is. Ha az alap- és transzformszerkezet jelentéstartalma megegyezik vagy végső soron azonos (amin legtágabb értelemben az értendő, hogy azonos kontextusban vagy szituációban a szerkezetek egymással felcserélhetők, anélkül, hogy ezáltal a kontextus jelentése alapvetően megváltoznék), akkor egyik szerkezetben sem szerepelhet olyan elem, mely jelentésének a másikban ne lenne megfelelője: *A szél becsukja az ajtót. Az ajtó becsukódik a széltől.* A jelentéstartalom mindkét esetben azonos: a szél mint cselekvő becsukja az ajtót mint a cselekvés iránytárgyát. Azt, hogy a szél az ágens, az egyik mondatban az alanyi pozíció, a másik mondatban a passzív transzformáció révén megjelent *-tól* rag jelöli. Ezen kívül ennek a ragnak semmilyen önálló jelentése nincs, hiszen ha volna, a két mondat jelentéstartalma nem lehetne azonos. (A két mondat stilisztikai különbségéért sem ez a *-tól* ragos névszó, hanem inkább a magyarban ritkábban előforduló visszaható igealak a felelős.) Az önálló (igétől független) szemantikai szerep hiánya éppúgy lehetetlenné teszi az ilyen ragok határozói funkciójának feltételezését, mint ahogy a vonzatszerkezetek határozóvá minősítését is azzá tette.

6. Bár e dolgozat célja elsősorban leíró jellegű elemzés volt, néhány megjegyzést tennék az *N_{tot}*-t tartalmazó szerkezetek kialakulására, nyelvtörténeti múltjára vonatkozólag. Az alábbi fejtegetések nyelvünk fejlődésének korai, adatokkal még nem dokumentálható szakaszára vonatkoznak, s ily módon semmiképpen nem tekinthetők igazoltnak, legfeljebb valószínűsíthetőnek. Annyi bizonyos, hogy e szerkezetek kialakulása már jóval a nyelvemlékes kor előtt megkezdődött. A Halotti Beszédben már hemzseg a *-tól/-től* vonzati és határozói funkcióban: *tilutoa wt ig fa gimilce tul, Hadlaur choltat terumteve iften tvl* stb., ill. *Ef mend Paradifumben uolov gimilcictul munda neki elnie.* Transzformszerkezetbeli fellépésére vö. *öltözettek* [öltözékeitek?] *apaczafeiedelm akarata zarent meg mostaffanak akar ti töletek akar ruha mosoktol* (BirkK.: Nytár XV, 348), de ez az adat elég kései (1474.). A transzformszerkezetekben ágens jelölésére használt *-tól/-től* sorsa tehát még a nyelvemlékes korban is formálódott, de aligha kizárólag idegen hatásra, mint SIMONYI véli (i. m. 250).

Nem kétséges, hogy a fentiekben megkülönböztetett háromféle grammatikai — s számos szemantikai — funkció közül az egész mondatra vonatkozó hely- és időhatározóé a legeredetibb. Igen valószínű, hogy a vonzatok eredetileg határozós kapcsolatok voltak, s csak az igével együtt való előfordulás eredményeképpen jött létre a vonzatjelleg. E folyamat közben a határozó jelentésmozzanata lassan átmehetett az igébe. Ennek következtében aztán egy sor olyan ige is kaphatott hasonló vonzatot, melynek jelentéstartalma közel áll ugyan az előbbi igékéhez, de amely eredetileg nem fordult elő *N_{tot}*-ös környezetben. Ezek mellett az igék mellett aztán a *-tól/-től* rag jelentése megszűnt, funkciója mindinkább csak az igével való szoros kapcsolat jelölése lett. Így jöttek létre a ma már alig kielemezhető vagy éppen kielemezhetetlen vonzatok.

Egy példasoron ez így érzékeltethető: 1. Határozós szerkezet (előbb *honnan?*, később *mitől?* *mi okból?* kérdésre): *elmegy, eltávolodik; visszamegy, visszaretten, visszahőköl, visszadöbben vmtől* stb. — 2. Analogikus szerkezetek létrejötte: I. stádium: a vonzat még nem kötelező, de a rag már jelentéstelen: *fél vmtől*. II. stádium: kötelező vonzat: *tart vmtől*.

Ami a transzformációs úton keletkezett struktúrákat illeti, ezek eredetileg valószínűleg határozói, illetőleg vonzatszerkezetek analógiájára jöttek létre.

később pedig már transzformszerkezetek is szolgálhattak újabb típusú struktúrák alapjául. Nehezen tisztázható a grammatikai + lexikai transzformációk viszonya, ezeknél ugyanis még ma is fennáll az analogikus vonzati, illetőleg határozói interpretáció lehetősége.

Itt a következő példasor érzékeltetheti a gondolatmenetet:

1. Határozós szerkezet (eredetileg honnan? kérdésre)	<i>Pétertől hoztam ezt a könyvet</i>
2. Az ige más alakban jelenik meg, a főnév analogikusan a régi alakban marad	<i>A Pétertől hozott könyv...</i>
3. Szerkezetek szemantikai—szituációs hasonlóság alapján való kontaminációja: az 1. formája + a 2. jelentése	1. <i>A Pétertől hozott könyv</i> 2. <i>Péter küldte a könyvet</i> 3. <i>A Pétertől küldött könyv (Péter „által”)</i>
4. Az előbbieket analógiájára bármely 2. típusú szerkezet 3. típusúvá alakulása	<i>A tanár említi a példát</i> <i>A tanártól említett példa...</i>
(5. Ha a 4. típusú átalakítás olyan ige esetén megy végbe, mely egyébként megáll <i>N_{est}-l</i> -el, grammatikai homonímia)	<i>A Pétertől küldött könyv...</i> 1. jel. (Honnan küldték a könyvet?) 2. jel. (Ki küldte a könyvet?)
6. Végül a legkülönbözőbb analógiák útján új jelentés is előállhat	3. jel. (A Péterrel küldött könyv).

Végére érve az elemzésnek, mintegy összefoglalásul szeretném még egyszer hangsúlyozni két legfontosabb tételemet: 1. A magyar nyelvben egy esetrag alapvetően három funkcióban szerepelhet a mondatban: a) mint igei vonzat; b) mint bázismondat határozója; c) mint transzformszerkezetek grammatikai eszköze. — 2. A magyar nyelvben egy esetragnak csak akkor van önálló informatív—szemantikai funkciója, ha határozói szerepet tölt be a mondatban. Úgy gondolom, hogy ezek a megállapítások nemcsak az itt vizsgált *-tól/-től* ragra érvényesek, hanem egész esetragszerünkre.¹

HAVAS FERENC

A palóc -ál, -él képző

1. A *lévél ~ lèvél* 'szokott lenni, van' és az *-ál, -él* deverbális verbumképző történetével, nyelvföldrajzi vonatkozásaival legutóbb KÁLMÁN BÉLA (MNy. LI, 477—8) foglalkozott. Eredményei röviden a következőkben összegezhetők: Az ige tővéghangzójával bővült *-l* képző a palóc és a szlavóniai nyelvjárásban tekinthető produktív, bár a köznyelvben is megtalálható egy-két régies képzésű igében, például: *dobál, ugrál, metél*. Ugyanakkor a *lévél ~ lèvél* ige és az *-ál, -él* élő képzőként csak a palócban fordul elő, de ott is különböző erősségi fokban. „A nyelv atlasz-gyűjtés során egyes szavakban, mint a *hálál* 'hálni szokott' igében széles területen talákoztam a képzővel, de igazán elevennek, szinte minden igéhez hozzátéhetőnek csak Barslédecen, Bajkán (Lévától délre) és Csábon (Balassagyarmattól északra) találtam.

¹ Ez úton is köszönöm KÁROLY SÁNDOR segítségét.

Az *-ál, -él* képzős ige a gyakorító ige olyan fajtája, amit a köznyelv a *szokott* + főnévi igenév kapcsolattal fejez ki." (I. h. 478.) A nyelvtörténeti és a XIX—XX. századi nyelvjárási adatok alapján KÁLMÁN BÉLA megállapítja: „a *levél* ige előfordulása és az *-ál, -él* gyakorító képző elevensége már a XVI. század óta a nyelvterület egy viszonylag kis területére korlátozódott.” (I. h. uo.)

2. Minthogy a palóc *-ál, -él* képzőről, annak főleg jelenlegi földrajzi elterjedtségéről és produktívitasáról ismereteink még mindig meglehetősen szerények, ezért — úgy gondolom — nem lesz hiábavaló, ha a Nógrád megyei Patak községben 1970 januárjában a helyhatározók tanulmányozására felvett szövegeimben előforduló adatokat néhány észrevétellel megtoldva itt közlöm. Adataimat a 13 — egyenként 270 méter hosszúságú — magnetofonszalagnyi szövegből jegyeztem le. Valamennyi adat passzív megfigyeléssel került felszínre, és adattáramban mondatkörnyezetben fordul elő. Adatközlésem korántsem tarthat számot a teljesség igényére, jóllehet egy kutatópontról eddig messze a legnagyobb mennyiségű adatot — ötven szóegyedet kilencvenkilenc előfordulásban — tartalmaz.

A középső palóc nyelvjárástípusba tartozó Patak nyelvatlasz-kutatópont. A község a balassagyarmati járáshoz tartozik, önálló tanácsal rendelkezik, lakóinak száma 1960-ban 1640 fő volt. (Vö. Új Magyar Lexikon V, 389). A szöveggyűjtés során azt tapasztaltam, hogy a község nyelvjárása erősen tartja magát. Természetesen valamiféle homogén nyelvjárásállapotot hiába keresnénk.

3. Az alábbiakban adataimat szinkrón szempontú alaktani csoportosításban, az adatközlők nevének és életkorának jelzésével, mondatösszefüggésben közlöm. Adatközlőimet a következő rövidítésekkel jelölöm, a számok az életkorra utalnak: BI 60 (= Bozsonyik István tsz.-tag), BJné 48 (= Boldog Józsefné Skrivanek Margit tsz.-tag), CsI 66 (= Csóka Imre tsz.-tag), DANé 38 (= Diósi Andrásné Mák Erzsébet háztartásbeli), DJ 65 (= Diósi József tsz.-tag), DVné 87 (= Özv. Diósi Vincéné Diósi Anna tsz.-nyugdíjas), FI 66 (= Fábíán István tsz.-tag), GyJné 46 (= Gyenes Jánosné Bodó Erzsébet háztartásbeli), HGné 70 (= Özv. Hegedűs Gáborné Bodó Erzsébet tsz.-nyugdíjas), HL 59 (= Harazin Lajos tsz.-tag), MJné 32 (= Mák Józsefné Čejk Margit háztartásbeli), MJné 73 (= Mák Jánosné Kácsor Teréz tsz.-nyugdíjas), MM 14 (= Mák Margit VIII. osztályos tanuló), MNné 40 (= Mák Nándorné Nagy Erzsébet háztartásbeli), NANé 73 (= Özv. Nagy Anzelmné Kovács Mária tsz.-nyugdíjas), NGné 64 (= Özv. Nagy Gáspárné Mák Rozália tsz.-nyugdíjas), NI 65 (= Nagy István tsz.-tag), PANé 41 (= Pincze Andrásné tsz.-tag), PVné 55 (= Péter Vincéné Szabó Iлона tsz.-tag), SJ 52 (= Simon József rokkantsági nyugdíjban levő állványozó), VJ 59 (= Vodnák József tsz.-tag), VJné 46 (= Várhegyi Józsefné Simon Rozália tsz.-tag), VJné 56 (= Vodnák Józsefné Mák Margit tsz.-tag). Adatközlőim Péter Vincéné kivételével pataki születésűek. Péter Vincéné a szomszédos Dejtár községből jött férjhez Patakra 1935-ben, 20 éves korában. Egyébként tőle csak néhány mondatnyi felvételem van.

Az adatközlők átlagéletkora 55,4 év. De ennél még alacsonyabb életkori átlagot kaphatnánk, ha az egyes adatok közlőinek az életkorára utaló számok összegét osztanánk el az adatok számával, hiszen az 50 év alatti adatközlőktől jóval több adatom van, mint a 60 év felettiekétől. Ebből arra lehet következtetni, hogy az *-ál, -él* képző produktívítása növekvőben van. Tehát semmiképpen

sem csupán valamiféle megőrzött archaizmussal állunk szemben.

Alaktani szempontból nem lényegtelen, hogy az -ál, él igeképző nem csupán tórmorfémához, illetőleg szinkrón tekintetben annak vehető elhomályosult képzős tövekhez kapcsolódhat, hanem egyéb képzős tórmorfémához is. Feltűnő, hogy a deverbális verbumképzős tövek között élő gyakorító képzővel ellátottak is vannak.

Adataimat leíró alaktani szempontból három csoportra bontva közlöm: az -ál, -él A) tórmorfémához kapcsolódik; — B) deverbális verbumképzőhöz kapcsolódik; — C) denomialis verbumképzős tőhöz kapcsolódik.

A) Tórmorfémához kapcsolódik az -ál, -él: *Ázzál vótág bécasukvá, nagy-ápám a d ā l d bē neki mindék szívárt . . . mēg dohānt, ugyē Sisānāk.* (CsI 66) | *Á hāsztāji fődegbū k i ā s ā l t u k a krumpit, hāt mindēn tág mágājénāk tártottá természētēs, én is mondom a férjemnek, — kiāssuk ā kumpit, kivāllāsztom, de mindēn nāgyot elviszēk ā pi jācrā elādnyi.* (MNné 40) | *Szēgēny ānyām b e s z ē l é t e, hogy mi vót régen.* (PVné 55) | *Sāndor bācsi, mongyā el, hogy mēk-fejték a teheneket, úgy b e s z ē l é l t é k.* (MJné 32) | *Esz mān id beszēték, mān mijutā it vágyok férné, āpósom b e s z e l é t e, hotyhāt vérēset fejték ā tehentő.* (PANé 41) | *Mēg āzutām mēg úgy izs b e s z ē l é t e, hogy mēnt ārrā ā Kōhidonn ā (ti. a nagyapja).* (NANé 73) | *Pondi Miklóst is, āszongyā, k i c s ā l ā l t u k, āszongyā, āszt mēg ā biblijāvāl csūfoltuk mink, āszongyā, mert nem ismerte.* (CsI 66) | . . . *vālāmikor mink, illyen csāpok f ā g y ā l t ā k rājtām ē!* (ti. mikor télen mostak a patakban). (MJné 73) | *Mān ākkor ōregāpikā, māmikā . . . mindék f e k v é l t e k āgybā, mēg nyāron is* (ti. már annyira ōregek voltak, hogy állandóan fáztak). (MNné 40) | *Hāt legēnyembēr vót, āsztā hoty pōstās vótām, ugyē, szerelmes levelek gy ī v é t e k neki, āzd Dēitāron mindik kivēttem, āz bēāttām neki.* (HL 59) | *Szēgēny ēdēsānyām tō h ā l l ā l t ā m, hogy mondāllā . . . „fog bē ā gāmbādāt!”* (BI 60) | . . . (egy ōregasszony) *attō h ā l l ā l t ā m* (= sokszor vagy sokat hallottam, valami boszorkányságot) (GyJné 46) | . . . (a lovakat) *mērrontottā, āszongyā, ā boszorkā mērrontotta, de hoty ki vātū hūgy, én h ā l l ā l t ā m.* (GyJné 46) | *Mēg ugy is vót, hogy h ā l l ā t ā m szegēn ānyāmēktō, hogy Bārnyikānā ōsszejārtāk fonnyi* (ti. a fonóba). (MJné 73) | [Mi a kettő között a különbség? Sz. G. (ti. a hāl és a hālāl ige között)] — *Hā mēkhāl, csāk jelenlek hāl mēg, nem állandóan. Hā mēk h ā l ā l, ākkor tōpszōr ott ālszik.* (HGné 70) | . . . *ēs āsz hūttūk, ugyē, hogy māj d ō ējjel ot h ā l ā l* (ti. ahol éjjeliőr, a tsz-ben). (VJné 56) | *Ém mēg mēg nem nōsūltem, ā zistāllōbā h ā l ā l t ā m.* (DJ. 65) | *Ākkor āszontām: māmikā, nem hittem idājjig, mikor mágāt e l y h ī v ā t ā k ā szomszédogbā, de mos mān elyhizēm* (ti. ijedtség miatt őt is megöntötte, és „használt”). (MNné 40) | . . . *ākkor hā ōlfāt h o r d ā l t ā k nyeressigre, hosztā Kemēncērū ā zōlfāt.* (MNné 40) | *Levelesztek vele, i r ā l t nekik ā nēmēt.* (DJ 65) | *Ne mēnnyēn nenike, mer én nēm i v ā l o k, tuggyā, hogy māsšzēr sē vēvélēm el, nem szeretēm* (ti. nem szereti a bort). (MNné 40) | *Nōtestvēre vān neki, āvvāl j ā r ā l t u n k, én rāktām ā kocsit ā szēnāvāl, ō mēg ādogāttā.* (MJné 75) | *Ō s s z e j ā r ā l t u n k ēty hāszho fonōbā.* (MJné 73) | *Gābi e j j ā r ā l t onnān mint fījātāl, este elmēntek* (ti. szórakozni). (MJné 73) | . . . *nāppāl āzon j ā r ā l t u n k* (ti. az erdőn keresztülvezető rövidebb úton) (MNné 40) | [Miért van a padlásan az a két luk? Sz. G.] — *Ā galāmbok ot jārālnāg bē.* (MM 14) | *Dēlutān nem mēgy mindég visszā* (ti. a tsz-be), *csāk este j ā r ā bē, hā ā lovāknāk is kōl āz istāllōbā vāgni szēcskāt.* (DANé 38) | *Aggyim mēg mēg is kēl keresni, mert āz ēgyedūl jār, āsztān mindīg e l j ā r ā* (ti. O. F. özvegyember). (MM 14) | *V ā-*

g ā l t u k a szécskāt, *mān* hájnal négy órákor *f ő k e l é l t e m*, mer két munkáerő vót, . . . (MNNé 40) | [Szokott eljárni János bácsi otthonról? Sz. G.] — *Sokāt l ā t ā l o m* a fálubá is. (MM. 14) | *Á píz* még mindég ot lē v é l t bētere egy nagy bukszábá. (MNNé 40) | *Akkor t ā n c ó t u n k* tovāb, mēntünk, elgyün ā nyóc órá, elgyün ā kilenc órá, akkor lē v é t vācsrá, kilenc órákor (ti. Patakon a táncmulatságban). (MNNé 40) | . . . *tenyésziszók*, ázokāt jó mēkfūzetik, és ezekkel foglalkosztunk mindég, *m'g lē v é t e k* tōrskönyves tehenek . . . (DANé 38) | . . . *mēk hāt én sē* féltém tōlök (ti. a tenyészibikáktól), mer *hāt lē v é l t* mellettük *ijen vástāg* | *strājfā* . . . (DANé 38) | . . . *ōneki lē v é* | *tōb m ā z s ā* szāmra *mālnā* ā kerbe . . . (MNNé 40) | *Hāt müllāccsāgok lē v é t e k* fārsānkor. (DJ 65) | *Jō soltvāt kert i bor lē v é t*, mindēk hozātott *édēsāpām*, szēgēny, nyogoggyon *bēkin*. (BI. 60) | *Vót itt* | *hārmāgyik hāz vāsār nāb dēlūt ā n* ot lē v é l t *mulāccsāg*. (BJné 48) | . . . *akkor ā b ā* gyākrān lē v é t e k *tūzek* (ti. a faluban). (NANé 73) | *Bizony āz ūgy lē v é l t* ākkoribā is. *Ūgy lēvél t*. (CsI 66) | . . . *olyān āngyāl furmā vót*, mind ā Hērēmi *gunyhōj ā n* lē v é l n e k *āzok* ā *pāpirāngyāl ok*. (NANé 73) | . . . *āpikānā* egy nāty kārō, āmivel *bē vót*¹, *bē lē v é l t* tāmisztvā ā *kāpu*, mikor ā *szekeret kierisztik* vāgy *bēbocsāttyā k* āz *udvārbā*. (MNNé 40) | *Két csordā mār hā, ākkor két fālkā ju jārt ki nekik*, oszt ākkor még *ugārnāk is lē v é l t fōdek hāgyvā* . . . (HL 59) | . . . *lēk vót vāgvā* . . . *mēntem vīzēr lē odā* . . . *mēk-kottyāntottām ā jeget*, mer az is *bē vót fāgyvā*, āmī *ki lē v é t vāgvā*, *ējje bēfāgyott*. (HL 59) | . . . *és āzūtām mēk hārom* és *fél évre szūletēt t, lānkā*, ākkor *mān nāgyon beteg vótām ā szivemmel*, szīfkimerülēsēm lē v é l t, mer *ējszākā nem āluttām sohā*, és *nāppāl* . . . *helt köllött ālnyi ā csalādbā*. (DANé 38) | . . . *mindig osztām ā c ē r ā l ā t u k* *ūgyēz* āz *ōregēt*, mikor *tālākosztunk vele* . . . (CsI 66) | *Lānyok nemigēn jārtāk ākkor* (ti. más faluba mulatni), *hū, nem is mertünk még ā, ūgy ā kocsmāk elōt mēk sē m e r é l t ū n k āny i*. (MNNé 40) | . . . *āsz t ā nōt* még, ākinek āz ā *kizsgyerēk vót*, āz *m o n d ā l t ā* *mindig* . . . *no Jozef, āszongyā, kudā, hovā mēc²* . . . (SJ 52) | . . . *āz* (ti. az apōsa) *még e l m o n d ā l t ā*, mikor *ūgy este összeültünk fosztāni*, *hogy régēn hoty hittek ā boszorkāny mesēgbe*. (DANé 38) | *M o n d ā l t ā m* āz *onokāmnāk*, vān *nekijnk* *ēggy onokānk*, *Kātyināk hījjāk*, *osz mondā, mondom neki*, mikor *mink lānyok vótunk* . . . (MJné 73) | *Ā hosszū fārsāng ā szēpekē, ūgy m o n d ā t u k*. (MJné 73) | *De āpikā szēgēny, ābbā ojān furcsā törvén vót, ūgy m o n d ā l t ā*: „*hāt ānnāk ā vin ānyātoknāk is ānnyit āttok*”. (MNNé 40) | *Mikor mān e mēktōrtint*, ākkor *ūgy m o n d ā l t ā* āz *urām nāk m ā s s z ē r* is . . . *mindig erēlyēsēk lēgyetēk* . . . (Nné 40) | *Nāgyāpā ūgy m o n d ā l t ā, hōgy*: „*Mārgit, nekēm tēgyē még ej, késōbre jis* (ti. a kenyérből). (MNNé 40) | *Ēdēsānyām*, szēgēny *m o n d ā l t ā*: „*vigyetēk nekik ēk kis meleg bort*. (NGné 64) | *Szēgēny ēdēsānyām tō* *hāllāltām, hōgy m o n d ā l t ā* . . . „*fog bē ā gāmbādāt!*” (BJ 60) | *Nāgyāpām, ām m o n d ā l t ā, hōgy vótāk neki*, *hōgy vótāk ni ollyān jelēnttyeji*. (NANé 73) | *Īgy m o n d ā l t ā*. (NANé 73) | *Ōtōn, hātōn mosātunk*, mer *hāt négy embēr vót*. (MJné 73) | *Mikor mēk hārmāccēr jōtt*, ākkor *ōsmerte még ā fījātālābbik testvērēm*, *hōgy ō āhho ākart* (ti. jārni), *oszt ēnvelem beszēt, nāgyon-nāgyon sokā n e v e t é t ū k*, mer *āsztām még bē sē gyūt t* (ti. a felszeng udvarló). (MNNé 40) | *Ēppen mongyā ā felesēgem, hōgy ez* (egy szolgalegēny) *k i s ō p r é t e* (ti. a jászol környékét) . . . (BI 60) | [Mārgit, szoktāl ā szomszédbā menni? Sz. G.] — *Ā t s z o k ā l t ā m*. (MM 14) | . . . *mikor ā két fījātālābbik lānytestvērēm gyūt vōnā hāzā, mān tōp pajtāsāvāl āz āblākoñ*, *mind āhoty s z o k ā n ā k* . . . *bē-bēlestēk* . . . (MNNé 40) | . . . *ābbā ā*

¹ Szótévesztés.

² Egy lengyel vagy talán ukrán nő szavait idézi az adatközlő.

lugbá belenyomtuk, tēvéltün g bele hámat váty földet (a rossz pisztoly csövébe; mikor gyerekek voltak, így durrantottak). (CsI 66) | Sokád dógosztunk, mēd dógosztám a téjezbe, oszt énnyi nem tudá l t a m. (MNné 40) | V ā g ā l t u k a szécskāt, mān hájnāl négy órákor fő kelé l t e m . . . (Még mikor önállóan gazdálkodtak). (MNné 40) | . . . oszt ábbó v ā r r ā t u n k ruhāt is, mágunknák is, férjijáknák is (ti. háziszóttos vászonból). (MJné 73) | Nē mēnnyēn nenike, mer én nēm i v ā l o k, tuggyā, hogy māsšzēr sē v ē v ē l ē m el, nem szeretēm. (MNné 40) | Melek csērēpēkēt v i v é t ű n k ki az āgybā (ti. az első szobában aludtak, ahol nem lehetett fűteni). (MNné 40) | Nem olyan nehéz, ej birom még vinni, mān hā idājig is ejhosztám, mēk tō,¹ nágyop terhēket is v i v é t e m. (MNné 40).

B) Deverbális verbumképzős tőhöz kapcsolódik az -ál, -él. — Gyakorító igeképzős tövek + -ál, -él: Ásszonyok mēg lānyok mēgyūng bē a tēplombā, de űk, a férjiják bēhārānkszóig ideki b e s z é g e t é n e k a tēplom mellett, oz bēhārānkszókor mēnneg bē a tēplombā. (MNné 40) | Lócāk is vótāk, így, mind régēnn | nekünk itt ē, lē vótāk tēve, ásztān od b e s z é g e t é t ű n k. (BI 60) | . . . e m l ē g e t é t e a zédēsānyām, hogy űk mēnyecskék vótāk ēty helyēn ēgy māsik ásszonnā . . . (DVné 87) | Mindig m ē k h ā l g ā t ā l t ā m, mindēn este az esti mesét a gyerekeknek. (HL 59) | . . . úgy e l y m e s é g e t é t e a zélettye sorāt a zōreg. (DJ 65) | Hāt ezēk az embērēk, ugyē sógorsāk, komāsāg, édēsāpām, rokonsāg, mindēn, s l ā c c o l g ā t ā l n ā k (= a disznó súlyát szemmel felbecsülik, megsaccolják), mikor ősszegyūnnek vāsārnāb dilutān váty szombāton, mikor ithon vānnāp. (MNné 40) | Nīgý esztendejig udvárót, de mint most, hogy elmētünk ide, odā, ahun csāk kettezsbe vótunk, mink űty sohā nem j ā r k ā l ā t u n k. (MNné 40) | Ász k ā r o n k o d ā l t így, perūt így a legínyekkel . . . (CsI 66); . . . és ākkor ot h ű j é s k ē d t ű n k velők a Nyugāti környékēn. (A II. világhāború előtt vāsārnaponként cselēdlányokkal szórakoztak mint építőipari munkāsok.) (SJ 52) | Ásztān számārākvāl f o g l ā l k o z ā l t, számārāji vótāk neki (ti. adta-vette űket). (DJ 65). — Műveltető igeképzős tövek + -ál, -él: Hāt ásztān így m u l ā t ā l t u n k, hāt jó vót. (NI 65) | Hā szālittām, mer mēg isz s z ā l ā j t ā t ā l t ā m, ākkor ű is szālitt (ti. a tenyészbikaborjú). (VJ 59) | Nyūbōrt ā l i t ā l t ā k Snēpēr Mārgūt nenének (ti. májusfa helyett), azēr gorombāskodott mindég, kiāt pōrōni a zuccān. (CsI 66) | Hāt szoktām a k ā s z t ā l n i (= varrogatni) ēty pār dārāb ronggyot, mikor rājīrēk, este. (MGné 64) | Ott i t a t ā t u n k mindēn dēbe az Ipojbā. (FI 66) | Mikor két hetes vót, mān kivezeltem az istállóból, oszt j ā r t ā t ā l t ā m, ugyē vezedgettem, mindēn nap köllött legālabb ēty-két órá hosszāt ugy j ā r t ā t ā n i (ti. a tenyészbikaborjú). (VJ 59) | . . . oszt ākkor ásztāt (ti. a süppedékes földet a borjúval) v é g i g j ā r t ā t ā t ā m. (VJ 59).

C) Denominalis verbumképzős tőhöz kapcsolódik az -ál, -él: Pētyi Őrsē nēnek mēg a zuccān c s ē p ű l é t é k (a babot), nem is az udvāron. (GJné 46) | Kivittēk az uccārā, ot c s ē p ű l é t é k mēg mindég a babot. (MJné 32) | Hogy m e s e l é t e? (MJné 32) | Māgā így m e s ē l é t e, nā! (GyJné 46) | Hāt én nēm sokāt tudok Sisā Pistārū, mer eszt édēsānyām m e s e l é t e mindig nekēm, nemigēn emlékszēk mān visszā. (NGné 64) | Áz m e s e l é t nekünk mindēn, mindēn este, mikor gyerekek vótunk. (CsI 66) | Kīgýüttek odā a cigānyok a zudvārā, oszt ākkor ot t ā n c o l ā t u n k mind, lyānyok. (BJné 48). | Itt a szomszēdbā ēlszoktunk ősszegyūnnyi ē, ide hārom-négy lyāny, ászt it t ā n c o l ā t u n k mēk hancūrosztunk egész idō jālitt. (VJné 46) | . . . tüzet ráktung bele

¹ Szótévesztés.

á sporheldbő, oszt avvál v á s á l ā t u n k. (MJné 73) | [Mire használják ezt a zsinórt? Sz. G.] Ezzel vásárlók. (DAné 38) | ... akkor rendéletünk egy jó vásárnapí délutánt (ti. vasárnaponként az ifjúsági egyesület keretében). (MNné 40).

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért adataimat alaktani és jelentéstani szempontból összesítő táblázatban közlöm. A táblázatban az ige-alkotók képzők lényegében köznyelviesített alakban szerepelnek. Ugyancsak itt feltüntettem az igealak idejét, illetőleg időértékét; az adatok előfordulási száma után zárójelben az „m” a múlt időre, a „j” a jelen időre utal. Minthogy a *szokott* + infinitívus szerkezet a köz- és irodalmi nyelvben két időértékben is szerepel: valamilyen cselekvés, történés, létezés, állapotban létezik a múltban, valamikor fordult elő több-kevesebb rendszerességgel, illetőleg ma is előfordul még. Ennek megfelelően — a szövegmegnyezetet is figyelembe véve — a *szokott* + infinitívus szerkezetnek megfelelő jelentésfunkciónál is megkülönböztetem adataim időértékét. Szükségem tartom ezt azért is, mivel számos nyelvjárás — ismereteim szerint talán legáltalánosabban a nyugati — alakilag ma is különbséget tesz a két idő között a *szok* + infinitívus: *szokott* + infinitívus szerkezettel.

Táblázat az *-ál*, *-él* képzős igékhez:

A) Leíró szempontból az *-ál*, *-él* képző tömorfémához kapcsolódik:

Ige-alkotó	<i>-ál</i> , <i>-él</i> képző	Hányszor fordul elő?		Az ige jelentésfunkciója		egyéb
		Jelen időben	Múlt időben	<i>szokott</i> + infinitívus	egyszerű gyakortás	
<i>ad-</i>	+	—	1	—	1 (m)	—
<i>ás-</i>	+	—	1	—	—	1 (m)
<i>beszél-</i>	+	—	4	4 (m)	—	—
<i>(ki)csal-</i>	+	—	1	—	1 (m)	—
<i>fagy-</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>fekv-</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>gyűv-</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>hall-</i>	+	—	4	—	4 (m)	—
<i>hál-</i>	+	2	1	1 (m)	1 (j)	1 (j)
<i>hív-</i>	+	—	1	—	1 (m)	—
<i>hord-</i>	+	—	1	—	1 (m)	—
<i>ír-</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>ív-</i>	+	1	—	1 (j)	—	—
<i>jár-</i>	+	3	4	3 (j), 4 (m)	—	—
<i>(fül)kel-</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>lát-</i>	+	1	—	1 (j)	—	—
<i>lev-</i>	+	2	14	13 (m), 2 (j)	—	1 (m)
<i>macerál-</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>mer-</i>	+	—	1	—	—	1 (m)
<i>mond-</i>	+	—	11	11 (m)	—	—
<i>mos-</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>nevet-</i>	+	—	1	—	1 (m)	—
<i>söpr-</i>	+	—	1	—	1 (m)	—
<i>szok-</i>	+	1	1	—	—	1 (j), 1 (m)
<i>tev-</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>tud-</i>	+	—	1	—	—	1 (m)
<i>vág-</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>varr-</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>vev-</i>	+	1	—	1 (j)	—	—
<i>viv-</i>	+	—	2	2 (m)	—	—
Összesen:	30	11	60	j = 8, m = 45	j = 1, m = 10	j = 2, m = 5

B) Az *ál*, *-él* képző relatív tőhöz kapcsolódik:

Ige-tő	Igeképző az <i>-ál</i> , <i>-él</i> előtt	<i>-ál</i> , <i>-él</i>	Há焉szor fordul elő?		Az ige jelentésfunkciója		
			Jelen időben	Múlt	<i>szokott</i> + infinitívus	egyszerű gyakorítás	egyéb
Deverbális verbumképző tövek	a) Gyakorító igeképzők: <i>-gat</i> , <i>-get</i>						
<i>beszélget-</i>		+	1	1	1 (j)	1 (m)	—
<i>emleget-</i>		+	—	1	1 (m)	—	—
<i>(meg)hallgat-</i>		+	—	1	1 (m)	—	—
<i>mesélget-</i>		+	—	1	1 (m)	—	—
<i>saccolgat-</i>		+	1	—	1 (j)	—	—
<i>járkál-</i>	<i>-kál</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>hülyésked-</i>	<i>-ked</i>	+	—	1	—	1 (m)	—
<i>káromkod-</i>	<i>-kod</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>foglalkoz-</i>	<i>-koz</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
	b) Műveltető igeképzők						
<i>mulat-</i>	<i>-at</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>szalajtat-</i>		+	—	1	1 (m)	—	—
<i>állít-</i>	<i>-ít</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>akaszt-</i>	<i>-szt</i>	+	főnévi igenév	—	—	1	—
<i>ítat-</i>	<i>-tat</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
<i>jártat-</i>		+	—	2	1 (m)	1 (m)	—
2. Denominalis verbumképző tövek	Denominalis verbum- képzők:						
<i>csépel-</i>	<i>-l</i>	+	—	2	2 (m)	—	—
<i>mesél-</i>		+	—	4	4 (m)	—	—
<i>táncol-</i>		+	—	2	2 (m)	—	—
<i>vasal-</i>		+	—	2	2 (m)	—	—
<i>rendez-</i>	<i>-z</i>	+	—	1	1 (m)	—	—
Összesen:	20		2	25	j = 2, m = 22	j = —, m = 3	—

4. Az *-ál*, *-él* képzős igék alaktani vizsgálata azt mutatja, hogy nem csupán egytagú, illetőleg szinkrón szempontból már tőmorfémának tekinthető igékhez járul képzőnk, hanem morfológiailag világosan tagolódó származéki-igékhez is. Különösen feltűnő, hogy olyan produktív gyakorító képzős ige-tövekhez is kapcsolódik, mint a *-gat*, *-get*, *-kod*, *-koz*. Ugyanakkor az ige-tő *+ -at*, *-et* ~ *-tat*, *-tet* morfológiai szerkezethez adataim szerint *-gat*, *-get* nélkül járul az *-ál*, *-él*. Tehát ilyen típusú adatot nincs, és ilyet más publikációból sem ismerek, hogy **jártatgatál*. Viszont van *beszélgetél*, *mesélgetél*, jöllehet hogy ezeket ugyanolyan funkciójúnak értékelem, mint a *beszélél* és *mesélél* morfémakapcsolatot. Az 50 igeegyedből álló adattáramból csak 8 szóegyvedem van *-gat*, *-get* + *-ál*, *-él* morfémakapcsolatra, és a NySz.-nak, illetőleg a XIX. századi nyelvjárási gyűjtésnek KÁLMÁN BÉLA cikke által felsorolt anyagában (i. h. 477—8) sem fordul elő ilyen adat. Ezért joggal hihetjük, hogy a *-gat*, *-get* + *-ál*, *-él* képzőkapcsolatot mutató igék jóval fiatalabbak a többi *-ál*, *-él* képzős ige-nél, főleg a tőmorféma + *-ál*, *-él* morfológiai szerkezetűeknél. Nem lehetetlen, hogy a XIX. század végén vagy még inkább a XX. században kezdtek terjedni. KÁLMÁN BÉLA (i. h. 478) a Lévától délre fekvő Bajkáról

közli a *hagátálljá* 'szokta hallgatni' adatot. A fentiekből további következtetések vonhatók le. Az *-ál, -él* képző a régebbi nyelvállapotban nem fért össze a *-gat, -get*-tel. Ennek funkcionális rendszertani oka volt: azonos funkciója lehetett mind a két képzőnek. Tehát a most általános *szokott* + infinitivus szerkezettel kifejezhető jelentés viszonylag újabb fejlődés eredménye. Nem lehetetlen, hogy éppen a *szokál* (< *szok-* + *-ál*) + infinitivus szerkezetből vált általánossá. Persze ezek csupán bizonyításra váró feltevések. Annyi viszont a szinkrón nyelvi anyagból is biztosan kitapintható, hogy a középső palóc nyelvterületen az *-ál, -él* képző sajátos funkciót öltött magára, és produktivitása az utábbi időben felerősödött. Ezt a funkciót a köznyelvben *szokott* + infinitivus szerkezettel fejezzük ki (vö. KÁLMÁN BÉLA: i. h. 478). Így most már az is érthető, hogy újabb alakulatokban a *-gat, -get* és az *-ál, -él* miért férhet össze. Bár a 99 adatot mondatkörnyezetben jelentésfunkció szempontjából sem fölösleges megvizsgálni.

Nem hagyható figyelmen kívül az az alaktani sajátság sem, hogy az *-ál, -él* képző az *-sz-szel*, illetőleg az *-sz-szel* és *-d*-vel bővülő igékhez ugyanúgy a *v*-s tőhöz járul, mint a tiszta *v*-tövék esetében: *levél, tevél, vevél, vívél; fekvél*. A *beszélél-, mesélél*-féle alakok arról tanúskodnak, hogy a képző az eredetibb rövid magánhangzót őrizte meg.

5. Az *-ál, -él* képzős igék jelentésfunkciója is figyelmet érdemel. Adataimat jelentéstani szempontból az összesítő táblázatban három csoportba soroltam be: az ige a *szokott* + infinitivus szerkezettel fejezhető ki; illetőleg egyszerűen a megfelelő *-gat, -get* képzős alakkal; az igének egyéb jelentése van.

A szöveggörnyezetet alapul véve, az első két jelentéstípus között az esetek nagyobb részében intuitív módon is lehet kategorizálni. A besorolást ugyan minden esetben elvégeztem, bár itt-ott kisebb-nagyobb bizonytalansággal is meg kellett küzdenem. Különösen a *levél* és a *mondál* ige esetében érzem problematikusnak a jelentésmegadást. Az első két jelentésfunkció közötti határvonal — úgy látszik — nem elég éles, illetőleg a *szokott* + infinitivus szerkezet mint analitikus forma és a *-gat, -get* képzős gyakorító ige mint szintetikus forma jelentésfunkciója sokszor mintha egymást fedné a köznyelvben is. Ezt a problémát mint grammatikai szinonimát jó volna nagyobb szöveg alapján megvizsgálni a köznyelvben és a nyelvjárásokban.

Okvetlen figyelmet érdemel, hogy az *-ál, -él* képzős adatok között, ha kis számban is, olyanok is előfordulnak, amelyek az első két jelentéstípus egyikébe sem sorolhatók be. Ezeket a táblázatban az egyéb „kategóriába” soroltam. Mindössze hét adatról van itt szó, mégis érdemes őket áttekinteni.

Adatközlőm (MNNé 40) egy történetet így kezdett: *Á h̄sz̄t̄j̄i f̄degb̄ k̄ i ā s ā l t u k ā krumpit, hāt mindēn t̄g m̄gāj̄n̄k t̄rtott̄ t̄rm̄sz̄et̄s, ēn is mondom ā férjemnek: kiāssuk ā kumpit, kivállászom, de mindēn n̄gyot elvisz̄k ā pijácrá elādnȳi. — . . . és āsz hitt̄k, ugyē, hogy majd ō ēj̄jel ot h ā l ā l.* (VJné 56. Egy idős férfitronáról, aki a helyi tsz.-ben éjjeliőr, mondta ezt az adatközlő. Ugyanis az illető VJné-ékkal van közös háztartásban, de azt hitték, hogy szállásáról nem kell nekik gondoskodni.) — . . . és āzutām m̄k h̄rom és fél ēvre sz̄letett | l̄nka | ākkor m̄n n̄gyom beteg v̄tām ā szivemmel, sz̄f-kimerülēsēm l ē v ē l t, mer ējszākā nem āluttām sohā, és n̄ppāl . . . helt k̄llōtt āl̄nȳi ā csalādbā. (DANé 38) | — (Mās faluba mulatni) . . . l̄nyok nemigēn j̄rtak ākkor, h̄, nem is mert̄nk m̄g ā, igr ā kocsmāk el̄t m̄k s̄ m e r ē l t ū n k ānȳi. (MNNé 40) | . . . mikor ā két f̄jātālābbik l̄nytestv̄rēm gyūt v̄nā h̄zā, m̄n t̄p p̄jtāsāvāl āz āblākoñ, mind āhoty s z o k ā n ā k, ugyē f̄jātālābbak is

vótak mők csintalanább is, bē-bēlestek, nevétték nágyon az áblako (ti. a félszeg udvarlót) | [Margit, szoktál a szomszédba menni? — Sz. G.] — *Át szoktál t a m.* (MM 14) | *Sokád dógosztunk mēd dógosztám a téjzbe, oszt énnyi nem t u d ű l t a m.* (MNé 40). A szövegösszefüggés segítségével ezeket az -ál, -él képzős adatokat így értelmezem: 1. *kiŕsáltuk* 'ástuk kifele'; 2. *hālāl* 'hál'; 3. *levélt* 'lett'; 4. *meréltünk* 'nem nagyon vagy alig mertünk'; 5–6. *szokāl* 'többnyire, általában szokik' (vmit vagy vhog + infinitívus); 7. *tudŕltám* 'többnyire, általában tudtam'.

Az 1. adatban tehát az -ál (-él) képző az igekötővel befejezetté tett igét tartós-huzamos történésűvé változtatja. A 2. és 3. adatban úgy látszik, hogy az -ál, -él funkciója háttérbe szorult, illetőleg egyéb jelentésmozzanatok léptek előtérbe. A 4–7. adatban valamiféle sajátos jelentéssűrítő szerepet vállalt magára az -ál, -él.

Táblázatunk az -ál, -él képzős igék alaktani és jelentéstani összefüggéseihez is szolgáltat további általánosításokra alkalmas tanulságokat. A tőmorfémához kapcsolódó -ál, -él képzős igék 30 szóegyeddél 71 előfordulásban képviseltetik magukat, míg a relatív tő + -ál, -él típusú morfémakapcsolatot mutató igékből csupán 20 szóegyedünk van 27 előfordulással. A tőmorféma + -ál, -él kapcsolatot mutató csoport jóval nagyobb gyakoriságával függhet össze a jelentésfunkcióban mutatkozó nagyobb szóródás, mégpedig: a 71 adatból *szokott* + infinitívus: 53; egyszerű gyakoriság: 11; egyéb: 7. Ugyanakkor a relatív tő + -ál, -él kapcsolatú igéknél a funkciómegoszlás így alakul: a 27 adatból *szokott* + infinitívus: 24; egyszerű gyakoriság: 3; egyéb: 0.

A gyakoriságban és a jelentésfunkcióban mutatkozó eltérés mögött feltehetően történeti összefüggések húzódnak meg. A tőmorféma + -ál, -él morfológiai típusú igék képviselik történetileg az alapréteget. Az ide tartozó igék — egy-két kivételt nem tekintve — jóval régebbiek, mint a relatív tőhöz kapcsolódó -ál, -él képzősök. Innen van nagyobb gyakoriságuk és jelentés-funkcióbeli fokozottabb szóródásuk.

Az -ál, -él képzős igék vonatkozásában nem lényegtelen, hogy a szövegösszefüggésből kiemelt adatok 86,7%-a múlt idejű igealakként szerepel, viszont jelen idejűként csupán 13,2%-a fordul elő. Az -ál, -él képzős igék döntő többségének múlt idejű alakban való előfordulása nem véletlen. Bár a magyar nyelvben a cselekvés ideje, illetőleg a cselekvés lefolyásának módja határozottan elkülönülő grammatikai kategória, ez mégsem zárja ki azt, hogy például a palóc -ál, -él képző, amely funkcióját tekintve a cselekvés lefolyását módosítja — még ha a legtöbb esetben a *szokott* + infinitívus köznyelvi, irodalmi nyelvi szerkezetnek felel is meg — általában múlt idejű, tehát időben lezajlott cselekvési folyamatban funkcionál. A tempusnak és a status actionisnak egy magasabb szinten való összefüggése nyilvánul itt meg. Ezt bizonyíthatja az a tény, hogy a magyar köz- és irodalmi nyelvben a *szok* + infinitívus: *szokott* + infinitívus harcából a múlt idejű *szokott* + infinitívus került ki győztesen, és az utóbbi alak vette magára a mindkét időbeli funkciót: „*Merre szoktál hazamenni? Nagyapám, míg élt, ebben a karosszékben szokott üldögelni.*” (ÉrtSz. VI, 338.) A palóc -ál, -él képzős igék néhány összefüggésének feltárásával két dologra kívánok rámutatni: A ma is eleven nyelvjárási jelenségek kutatása nem lehet kevésbé fontos a nyelvtudomány számára, mint a visszaszoruló, pusztulóban levő archaikus sajátságoké. Terjedelmes nyelvjárási szövegeknek a dialektológiai kutatás szolgálatába állítása ma szinte még alig sejthető nagy lehetőségeket rejt magában.

Epilógus a budai dűlőnevekhez

1. Előljáróban jelzem, hogy ez a „válasz a válaszra” részemről az utolsó megnyilatkozás a PURUCZKI BÉLÁVAL folytatott vitában. Erre sem önvédelemből, hanem a tények védelme érdekében kerül sor. A helyzetet bonyolítja az a körülmény, hogy a szerző eredeti közleménye 1968-ban (Nyr. XCII, 398—416), az én hozzászólásom pedig 1969-ben (MNy. LXV, 204—7) jelent meg. Ha feltehetném, hogy az olvasó hajlandó újra visszakeresni az említett írásokat, e válasz megjelentetésétől is elállnék. A szövegek pusztá összevetéséből ugyanis kiderülne, hogy az érintett elvi kérdések tisztázásához Puruczki az eltelt évek alatt nem került közelebb, a tények és adatok ignorálása avagy félreértése pedig még nem szünteti meg azok létét és érvényét. A szerző most megjelentetett válaszában (A budai dűlőnevek: MNy. LXVIII, 315–22) 1969-ben közzétett hozzászólásom jogosultságát gyakorlatilag egyetlen sajtóhiba erejéig hajlandó elfogadni, így a további vita teljesen terméketlen. Tekintettel azonban az érintett terület központi helyzetére, a földrajzi névanyag több nyelvű és több rétegű összetettségére, valamint kevéssé feldolgozott voltára, mégégszer megkísérlem az alapvető kérdéskörök tisztázását, különválasztva a névtani elvi-módszertani problémákat a tényanyagra vonatkozóktól.

2. A) *Helynév — dűlőnév.* Puruczki most közzétett válaszában kiemelt szedéssel közli velem, hogy eredeti tanulmányában „k i z á r ó l a g dűlőkről” beszélt (MNy. LXVIII, 317). Ezért elmarasztalja bírálatomat, amelyben néhány településnévi példával illusztráltam a törökkor előtti magyar névanyag továbbélését a német telepesek körében. A szerző memóriájának hiányait szerencsére pótolja a saját, 1968-ban kinyomtatott szövege (Nyr. XCII, 399), ahol még arról írt, hogy a németek „a hajdani helyneveket nem ismervén, újakat adtak” (vö. még: uo. 400, 402, 403, 410, 411 stb.). A két állítás ellentéte — amellett, hogy rávilágít Puruczki módszereire — mutatja, hogy a szerző a *helynév* szót annak idején csak stílusa frissítésére, szinonimaként és igen következetlenül alkalmazta, jóllehet ez a terminus technicus a *földrajzi név* műszó megfelelője, és mint ilyen, határozott jelentéssel bír (vö. LŐRINCZE, *Földrajzi neveink élete.* 1967. 25; újabban GYÖRFFY, *A helynevek és a történettudomány: NytudÉrt.* 70. sz. 196 kk.). Sőt, a névtani szakirodalomban sokan kifejezetten 'helynév' ~ 'helységnév' értelemben alkalmazzák (vö.: KÁZMÉR, *A „falu” a magyar helynevekben; KÁLMÁN, A nevek világa* 170; stb.). Így bírálatomban jogosan idéztem egyebek mellett h e l y s é g n é v i példákat is a folytonosság bizonyítására, annál is inkább, mivel a szerző maga szövegezték például *Sasad* középkori faluról és uo. *Sasad helynév*-ről (Nyr. XCII, 408).

B) A névtani szakirodalomban a t e l e p ü l é s n é v b ő l keletkezett h a t á r r é s z n e v e k mindeddig teljes értékű dűlőnévként számítottak, még akkor is, ha Puruczki nem fogadja el ezt az elvet (317). Szerinte a középkori magyar *Csik* falu nevéből alakult német *Csiker Berg* > magyar *Csiki-hegység* példám nem meggyőző, nem is dűlőnév. Az én véleményem, hogy az utóbbi, nagyobb területre vonatkoztatott elnevezés másodlagos kiterjesztés, a magyarban keletkezett, de ez sem érinti a *Csik* dűlőnévi továbbélésének tényét. A *Csiki-hegység* „hegység” mivoltára vö.: „Auf dieser Flur [Äcker unter Csik] erhebt sich e i n B e r g, der . . . *Csiker Berg* und Türkensprung genannt wird” (ARATÓ—ALBECKER, *Die Flurnamen von Budaörs: Deutsche Forschungen in Ungarn* 8. sz. 41; kiemelés tőlem). A szerző megnyugtatóására azonban íme még néhány példa, melyekből — ha hihetünk az adatközlőknek, írott forrásoknak

és kataszteri térképeknek — egyértelműen kiderül, hogy a *Csik* igen eleven dűlőnévalkító elem volt a törökkor után: 20. *Äcker unter Csik*, 21. *Allicsik*, 25. *Lange Csikeräcker*, 29. *Neucsik*, 34. *Csiker Grabenäcker* stb. (ARATÓ — ALBECKER i. m.).

C) A középkori magyar névanyag kontinuitásának kérdése — bármily kis százaléku esetleg nyelvészeti szempontból sokkal fontosabb annál, hogysem a szerző „ex cathedra” elutasíthassa meglétét. THIRING GUSZTÁV, akire hivatkozik, Puruczkinál mindenesetre már 1899-ben is óvatosabb (vö. 317). Jelenleg — egyszerűen a rendszeres, az egész területre és időszakra kiterjedő kutatások hiánya miatt — senki sincs abban a helyzetben, hogy a folytonosság meglétét eleve tagadja. Kizárt dolog, hogy a Hidegkúton ma is élő magyar *Rákos* > német *Rákis* > *Kl'á~Gróuzsrákis* dűlőnevet (saját gyűjtésem 1972 őszén) a német telepesek adták, minden átvételi fogódzó nélkül. Ugyancsak valószínűtlennek látszik ez a magyar *Lágymányos* > német *Leutmannosch* (Mappa des Terrains der K. F. Hauptstadt Ofen, XVIII. század eleje, Föv. Lvt. B. IV. 11.) esetében. Bármily furcsa, de a *Gellérthegy* neve is túlélte a törökkort a magyar használatban (DÖMÖTÖR SÁNDOR, Szent Gellért hegye és a boszorkányok: Tanulmányok Budapest Múltjából VII, 92–111; Puruczki megnyugtatóra közöljük, hogy ez a „hegy” igazi dűlő, sőt szőlőterület volt). További vizsgálatot igényelne a visszavívás utáni német *Paulital* > magyar *Pálvölgy* név kapcsolata a középkori pálos kolostorral; nincs tisztázva, hogy a *Sasad* név közvetlen továbbélés vagy tudatos felelevenítés eredménye-e; stb. Bizonyára számos, további kutatást érdemlő párhuzam kerül majd elő az élő névanyag felgyűjtése során is, mivel a budai dűlőnevek száma korántsem korlátozódik arra az 55-re, amelyet Puruczki „valódi”-nak ismer el (317).

D) A hivatalos név nem attól hivatalos, hogy — mint a szerző a 318. lapon hiszi — azt valamely hivatalos szerv adja, hanem attól, hogy a hatóság a hivatalos használatban érvényesíti. (Szerző logikája alapján tehát Budapestnek van hivatalos neve, de Székesfehérvárnak nincs, mert az már a TA.-ben előfordul.) E kérdésben MEZŐ ANDRÁSNAK a fogalmat elvi alapon tisztázó álláspontjához csatlakozom: „... a hivatalos nevek csoportjából nem lehet kizárni a közösségi eredetűeket”, majd „a népi nevek hivatalossá, a hivatalosak pedig ... népi nevekké válhatnak” (MNY. LXV, 199). A nevek változása sem feltétlenül befolyásolja hivatalos mivoltukat, a *Nádor utca* éppoly hivatalos név volt, mint a *Münnich Ferenc utca*. A budai dűlőknek DÖBRENTEI akciója előtt is volt hivatalos, a hatóság által használt nevük, amelyet a telekkönyvbe bevezettek, nyomtatott plakáton közzétettek, tehát használtattak és hivatalosan deklaráltak (vö. Szab. kir. Buda fővárosa területében fekvő Szőlőhegyeknek szántóföldek és rétek dűlőinek magyar és német nevezetei. MTA Könyvtára, Kézirattár, M. Nyelvt. 4. r. 23.). A későbbiekben a DÖBRENTEI által alkotott neveket teljesen hasonló plakáton tette közzé a főváros, kiemelve, hogy itt a „völgyek és bércek újabb elnevezését” rögzítik, és a továbbiakban ezek használatát írják elő. Ezeknek a névéletlan szempontjából oly fontos történeti adatoknak a mellőzése, illetőleg Puruczki „szótárilag hibátlan” (321) fordításaival való helyettesítésük enyhén szólva megmagyarázhatatlan eljárás.

3. A továbbiakban vegyük röviden szemügyre a ténykérdéseket.

Puruczki — aki szerint a budai dűlőnevek a középkorban kivétel nélkül magyarok voltak, és ha nem, akkor fordítások — perdöntőnek tartja, hogy a német nevek „mindig német szövegekörnyezetben fordulnak elő, magyarban vagy latinban soha” (317). Ez sem volna ugyan meglepő vagy perdöntő,

de még csak nem is igaz; vö.: 1236: „ecclesiam Beati Gerardi seu *Creynfeld*” (GÁRDONYI, Bp. Okl. 35; a *Creynfeld* adat megítélésénél, noha Puruczki kijelenti, hogy bár sokan hitték németnek, „valójában a magyar helynév német elferdítése” (316), én mégis inkább RÉVHELYI ELEMÉRhez csatlakozom, aki legalább harminc tanulmány kritikai értékelése után, nem egészen erre az eredményre jutott, vö. Kelenföld (Tabán) helye és neve: Tanulmányok Budapest Múltjából IV, 36–7, 47). Vajon hogyan magyarázna – ha ismerne – a szerző ilyen alakokat: 1497: „iuxta portas civitatis nostrae Budensis Tothfalw et *Tossanthalkapw*” (DL. 20631), ehhez kiegészítésül: „*Taschental* alatt . . . a mai Varsányi Irén utcának szabad szemmel is látható völgyét értjük” (KUBINYI ANDRÁS, Budafelhevíz topográfiája és városi fejlődése: Tanulmányok Budapest Múltjából XVI, 143).

Az *Aigen*-hez, amely Puruczki szerint „csupán alkalmi szóhasználat” (316), vö. a következőket: „Az *Aigen*ről tudjuk, hogy az *Felhevíz*et jelenti, annak német neve” (KUBINYI i. m. 111). Mivel jómagam nem vagyok polihisztor, készségesen elfogadom a modern várostörténeti kutatások eredményeit e téren. Egyébként a Puruczki által közölt „eddig fel nem használt” (315) – de már 1938-ban nyomtatásban megjelent! – névjegyzékek a budai területre nézve nem teljeseek, hiányzik pl. a kelenföldi egyházkerület anyaga (KUBINYI ANDRÁS szíves közlése). A felsoroltak között is van azonban néhány, legalábbis „gyanús” alak: *Kegler*, *Formankút*, *Bordélmál* stb. Ha talán a szerző már tudja ezek magyar etimológiáját, úgy közlésükkel jó szolgálatot tehetne a helytörténetnek is.

Meglepő állítás, hogy az *Ofner Stadtrecht* leírói „minden lehető és lehetetlen dolgot németre fordítottak, pl. *Pest* nevét is *Ofen* alakban” (316). Bizonyos, hogy a XV. században nem fordították *Pest*-et *Ofen*-nek (nemcsak azért, mert századokkal korábbi okleveles előfordulásait ismerjük, hanem, mert ha fordítás, akkor még a tatárjárás előtt keletkezhetett, amikor a *pest* ’kemence’ jelentése még élt a köztudatban); a *Jogkönyvben Ofen* egyszerűen ’Budá’-t jelenti, *Pest* pedig – csodás módon – ’Pest’-et. Sőt, *Új-Bécs* előváros nevét sem fordítják le, vö.: *Vibecz* (MOLLAY, OS. 132), bizonyára azért, mert nem tudták, hogy *új* = neu, *Bécs* = Wien. A fordításokat illetően a szerző figyelmébe ajánlom KNEZSA ISTVÁNNak 1944-ben megjelent „A párhuzamos helynévadás” című munkáját.

4. A török utáni német telepítés kérdéseit Puruczki – úgy tetszik – félreérti, azt hívén, hogy itt csak a bíráló kötekedő kedve érvényesült. Erről szó sincs, a kérdés azért fontos, mert a későbbi magyar neveket döntően meghatározza a német előzmények nyelvjárási hovatarozása. Ezek pedig nem svábok, hanem egyértelműen bajor-osztrákok (l. HUTTERER, C. J., *Das Ungarische Mittelgebirge als Sprachraum*. 1963. 5–8, 434–5). Puruczki „tucatnyi személynévre” hivatkozik (317), melyek viselői a BONOMI JENŐ által feldolgozott anyakönyvi bejegyzések szerint a Schwarzwaldból jöttek Pesthidegkútra, de nem idézi sem azt, hogy a többiek honnan jöttek, sem azt, hogy BONOMINak mi a véleménye minderről. Hogy most Hidegkútra vonul vissza, ez nem változtat a helyzeten, mert a kép azonos az egész Budai-hegyvidéken. A fekete-erdei svábok nem jöhetnek számításba mint névadók, e folyamatban nyomtalan epizódot jelentettek, nem településtörténeti tényezőt.

5. Ami a *Farkas-völgy* (< német *Wolfstal*) nevének a *farkasalmá*-ból való eredeztetését illeti, BOGNÁR MÁTYÁS óvatos feltevése, mely szerint „Lehet,

hogy a völgy nevét innen nyerte” (318), még nem adat, se nem bizonyíték erre. A farkasok jelenvoltát a XVII—XVIII. század fordulóján, amikor a név keletkezett, elég körülményes azon az alapon kizárni, hogy a XIX. század végéről idézünk hivatkozásokat, amelyek egyébként ezt a jelenlétet nem tagadják (vö. 319). Ilyen név keletkezéséhez különben sem szükséges óriási farkascsoordákat feltételeznünk. Mint bírálatomban annak idején említettem, a Dunántúlon nagyszámú, csakis az állatnévvel magyarázható, hasonló korban keletkezett, analóg nevet találunk (MNy. LXV, 205). (A farkasok jelenlétéről egyébként mi is idézhetnénk olyan szerény zoológiai művet, mint BREHMS Tierleben. Leipzig—Wien, 1890. Säugetiere II, 21—2.) Nyelvészeti szempontból változatlanul érdekes probléma, hogy hogyan nevezhetnek el egy *Osterluzei* nevű növényről egy völgyet *Wolfstal*-nak. Mindenestre örvendetes, hogy az alma mellett a személynévi származtatás lehetősége is felmerült.

Puruczki egyébként téved, ha azt hiszi, hogy az *Életképek* (1847: 20) és az eredeti tanácsülési jegyzőkönyv szövege mindenben azonos, és mindegyik *Kreutzenwinkl* alakot használ; a k é z i r a t b a n *Kreutzenwinkel* áll. A kérdés szakmailag közömbös, csupán a „forráskritikai” módszer szempontjából jellemző.

Örvendetes, hogy a szerző a *Maxengraben* ~ *Marzengraben* kérdésben ezúttal nem felejtett el forrására, RUPP JAKABra hivatkozni, miként az eredeti közleményében (Nyr. XCII, 403), ahol a név *Marx* változata és a *Márk*-kal való kapcsolata, legyen az Klauber Márk vagy Szent Márk, még fel sem merült.

Hasonló a helyzet *Pasarét* esetében is. Puruczki ugyan most legalább „etimológiájának” szerzőjét megnevezi, még ha nem is tud másra, csak P a l i b á c s i r a hivatkozni (a Budai notesz 1933-ban ezen az álnéven jelent meg, amit ő szemérmesen elhallgat; a szerzője valódi nevét egyébként JOANOVICH-nak írta, és nem *cs*-vel, miként Puruczki, vö. 318—9). Azt azonban még Pali bácsi is tudta, hogy az ő 1933-ból datálható *Pasaried*-jéből nem lesz egyszerűen *Pasarét*. (A *Ried* ugyanis még ma sem 'rét' vagy 'legelő', a bajor-osztrák nyelvjárásokban egyszerűen 'dűlő', így a XVIII. századi Budán is, vö.: 1789: „Item eine *Weingarts Ried* . . .”, illetőleg „Item eine *Wiesen Ried* . . .” (Conscription der Stadt Ofen, 4. 33, 28. Föv. Lvt. Budai Lt.) Ez utóbbi nevet Puruczki talán *Rét-rét*-nek fordítaná? Annál érdekesebb lenne, ha végre valóban előkerülne egy valódi forrásból egy valódi *Pasa Ried* adat, mint „sajátosan budai, német—szerb keverékszó” (Nyr. XCII, 402). Sajnos Pali bácsi — nem gondolván, hogy az ő notesze tudományos vitákban perdöntő érvvé lép elő — nem nevezte meg forrását.

A *Nyék*-ről lehet vitatkozni, és ehhez semmiféle „kompromisszum”-ra nincs szükség, tudományról lévén szó. Jó azonban látni, kiknek az elvi állásfoglalását fogadja el Puruczki; félreértés ne essék, a szerző az elméleti „tulajdonosok” nézeteihez se így, se úgy nem szolgáltat új érveket.

A német névalakok helyesírására térve nem tehetünk egyebet, mint kérjük az olvasót, nézze meg a Nyr. XCII, 408: *Teutschenthall*, 413: *Schönthall* (adatforrás: „a turisták”!), 414: *Paullithall* (sic!), *Wolfs Thall* neveket, talál-ezek után évszámot és forrást.

A *Csatárká*-t illetően kár, hogy Puruczki nem vette észre, hogy ez az egyetlen név, amelynek általa is elfogadott magyarozatával egyetérthettem, szembeállítva a *Feldhut*-tal, amelyet — tévesen — katonai műszóként értelmezett, és amelyről jelen művében nem nyilatkozik.

Ugyancsak félreértette a *Raitzenköpfl* névhez fűzött megjegyzéseimet.

Nem az a baj, hogy ő ezt *Rácfejecské*-nek fordítja, hanem, hogy ezt a fordítást létező adatként kezeli, holott e „névalak” első előfordulása éppen Puruczki 1968-i cikke. Bírálatomban azért is hoztam több, különféle variációját a névnek, mivel ezek — bár szótárilag nem olyan szép és hibátlan fordítások, mint a *Rácfejecske* — a XIX. század közepétől keltezett budai tanácsülési jegyzőkönyvekben ténylegesen szerepelnek. Meggyőződésem, hogy minden nyelvész előnyben részesít egy történetileg adatolható névformát, legyen az bármily „csúnya”, Puruczki 1968-ban keletkezett fordításaival szemben. Miután rendelkezünk a XIX. század közepétől a német nevek magyar megfelelőivel, amelyek történetileg dokumentálhatóak, kéziratban és nyomtatott, hatóság által kiadott jegyzékekben előfordulnak, tehát léteztek és tudományos vizsgálatra alkalmasak, ha a szerző ezeket egyszerűen ignorálja — mint ahogy ezt teszi — és saját fordításaival helyettesíti, ez megmagyarázhatatlan és megbocsájthatatlan.

Inkább derűt kelt, semmint ellenkezési kedvet az a tény, hogy Puruczki szememre veti, hogy a *breiter* erős ragozású hímnemű melléknév mivoltát a *Breiter Morast* névben meg sem kíséreltem bizonyítani (321). Valóban nem, mivel úgy gondoltam, hogy a német grammatikai alapfogalmakat középiskolai tankönyvekben szokás bizonygatni (bár erről sem vagyok meggyőződve), nem egy rangos magyar nyelvészeti folyóiratban. Épp ezért ettől most is elállok. Ha viszont Puruczki úgy véli, hogy „Formailag pedig a mondaton kívül a német melléknév középfoka nem különböztethető meg az alapfokú, hímnemű, erős ragozású alaktól” (321), úgy sajnos azt kell mondanunk, hogy összetéveszti a melléknévet a határozószóval, ami pedig a németben nem mindegy. A grammatikai problémáktól eltekintve sem érhető, hogy a *szélesebb* mióta középfoka a *nagy*-nak és a *hosszú*-nak.

6. A lezajlott vitából annyi hasznunk talán mégis származik, hogy Puruczki fenti témából megjelentetett két írása alapján körvonalazódnak főbb elvei, ami módot teremt ezek értékelésére. Eszerint ő a budai dülőnévanyag fejlődéstörténetéről a következőket vallja:

1. Budának volt a középkorban német lakossága, de ez önálló dülőneveket nem alkothatott, csupán a magyar neveket fordította le.

2. A magyar dülőnevek közül egy sem vészelt át a török hódoltság korát.

3. A visszavívás után jött német, mégpedig sváb telepések éppen ezért csupa új dülőnevet adtak.

4. A XIX. század közepére Buda annyira megmagyarosodott, hogy a dülőnevek magyarítása gyakorlati szükségként jelentkezett.

5. Ezt a konkrét feladatot oldotta meg DÖBRENTAI GÁBOR, összekapcsolván hazafias törekvéseivel.

E tézisek közül, sajnos, a tények fényében egyetlen eggyel sem érthetünk egyet. A valóság távolról sem ilyen statikus, és jóval bonyolultabb.

1. A középkori Buda több évszázadon át vegyes, döntően magyar és német lakosságú város, amit a kétnyelvű dülőnévanyag is tükröz. A németiség a városra korlátozódott, ezért voltak ott viszonylag nagy számban német nevek, míg a város környéke — azaz a szőlőket művelő réteg — magyar volt, ez teszi érthetővé ott a magyar dülőnevek túlsúlyát. A csak „fordítási” teóriának semmiféle bizonyítéka nincs.

2. A török hódoltság után kimutatható — ha érthetően alacsony százalékban is — a középkori magyar földrajzi nevek (főleg a település-, de a dülőnevek is) továbbélése, és beépülése az újonnan, a telepítések következtében

kialakult német névanyagba. Ez a réteg a magyarnak a németre gyakorolt hatása révén fontos, és további kutatást igényel.

3. A hódoltság utáni új német nevek nem sváb, hanem bajor-osztrák jellegűek, mint a lakosok és nyelvjárásuk; a mai magyar nevek ezen a nyelvi alapon keletkeztek.

4. Buda a XIX. század derekán még csak kezdett magyarosodni, azaz a névújítás még nem közérthetőségi szükségletből fakadt.

5. Döbrentei névújítása elsődlegesen a magyar nemzeti függetlenségi törekvések kibontakozásával — tehát eszmei háttérrel, és nem nyelvi nehézségekkel — indokolható, annál is inkább, mert 1847 előtt is volt a német dúlőnevek többségének magyar megfelelője.

POGÁNY IRÉN

Helynevek mint családnevek *de praepositio* vagy *-i* képző nélkül

1. A német névtudományban *Deutungskreuzung* vagy *Konkurrenz* szak kifejezéssel élnek, ha valamely tulajdonnevet többféleképpen is lehet, sőt kell magyarázni (BACH, DtNam. I/1, 235–8; T. WITKOWSKI, Grundbegriffe der Namenkunde. Berlin, 1964. 21; W. FLEISCHER, Die deutschen Personennamen. Berlin, 1968. 164–6). Például a *Berner* etimonjaként számba jöhet: 1. *Bern* helynév; 2. *Bernher*, *Bernhart* személynév; 3. középelnémet *bernen* 'brennen, glühen, leuchten, durch Schmelzen läutern, härten'; 4. *Börner* 'der am Born Wohnende' vagy 'der aus Borna Stammende'. — Az *Abend* családnév keletkezhetett: 1. ragadványnévből, a születés esti idejét jelölve; 2. a lakóhely vagy birtok fekvésére utaló *Abend* 'nyugat' főnévből; 3. *Abend*, *St. Abundi*, *St. Abundio* helynévből; 4. *Abundus* keresztnévből; 5. *Abendweide* 'esti legelő' főnévből.

A magyar névtudomány az efféle esetek jelölésére még nem alakított ki megfelelő kifejezést. A jelenséget magát természetesen régtől fogva ismerik kutatóink. MELICH (MNy. XXXIX, 279) a családnevekkel kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy etimológizálásuk csak a család történetének ismeretében hozhat eredményt, mivel a neveknek „sokszor három-négyféle magyarázata is lehet”. BÁRCZI (MNy. LII, 154) a XVI. századi magyar személynveket vizsgálva mutatott rá a családnevek típusba sorolásának nehézségére.

E helyen nem térhetek ki a XIV–XVI. századi magyar megkülönböztető névelemek, illetőleg családnevek nagy részénél felmerülő „*Deutungskreuzung*”-ra, hanem csupán a helynévi eredetre is gyanús neveket tekintem vizsgálatom tárgyának.

2. A magyar családnevek egyik fő típusát, éspedig a valahonnan való származást jelölő helynévből alakult neveket két csoportra oszthatjuk: az *-i* képzővel alakult nevekre például: *Debreceni*, *Budai*, *Sumonyi*, *Egri* stb., valamint a képző nélküli, pusztá helynévből alakult nevekre. Már MELICH (i. h. 273) megemlítette ez utóbbi csoportot, KRIZÁBól idézve a *Bethlen*, *Jenő* neveket, de megjegyezte, hogy „a régibb korokból” nem sok van. BENKÓ (Régi magyar személynévadás 19) a XV–XVI. századból idézte a *Devecser*, *Kolos*, *Verebil*, *Léva*, *Kanizsa*, *Zólom*, *Csongrád* alakokat mint pusztá helynévből alakult másodlagos neveket. BÁRCZI (i. m. 154–5) is rámutatott a földrajzi névből alakult családnevek *-i* képző nélküli csoportjára, de e kérdésben óva-

tosságra intett, ami annál is inkább megokolt, mivel az általa vizsgált XVI. századi névanyag török nyelvű lajstromai alapján nem lehet eldönteni, hogy a helynév végén valóban volt-e *-i* képző, vagy pedig csupán a siyaqat írás sajátosságából adódóan nincs az írásban az *-i* képzőnek nyoma.

„A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek” című munkámban (NytudÉrt. 68. sz. 12–3) én is érintettem röviden az e típusba tartozó neveket, hivatkoztam KNEZSA (A magyar és szlovák családnevek rendszere. Bp., 1965. 13) és SZABÓ ISTVÁN (Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből: MNyTK. 86. sz. 13–4) e kérdésben való állásfoglalására.

E dolgozat célja: az alábbiakban bemutatásra kerülő névanyag alapján¹ felhívni a figyelmet olyan megkülönböztető elemekre, illetőleg családnevekre, melyeknél típusokba sorolásakor, vagyis a név jelentésének vizsgálatakor egyéb magyarázat mellett nem szabad figyelmen kívül hagyni az *-i* képző nélküli, pusztán helynévi eredet lehetőségét sem, tehát fennállhat a fentiekben említett „Deutungskreuzung” vagy „Konkurrenz”, jobb magyar kifejezés híján: a családnevek diakrón poliszémiája. (E kérdést szinkrón anyagon J. SOLTÉSZ KATALIN vizsgálta: ALingu. XX, 107–17.) Ez azt jelenti, hogy a jövőben egy esetleg sorra kerülő nagyobb családnévanyag vizsgálata során a nézetem szerint mechanikusnak ható tipizálással — személynévből, helynévből, közszóból származó családnevek — óvatosabban kell eljárni.

Munkám során SZABÓ ISTVÁN útmutatását követtem, ezért fontosnak tartom jelen alkalommal ismét őt idézni:

„hangsúlyoznunk kell, hogy a helységnévi eredetű családnevek sokszor *-i* képző nélkül, pontosan a helységnek felelnek meg. A helység és nevével teljesen azonos családnév között ilyen esetekben is nyilvánvaló a kapcsolat; az esetek nagy száma eléggé hiteles tanúságot nyújt arra nézve, hogy az ilyen családnevek (*Tornyos*, *Sopron* stb.) valóban a helységre óhajtanak utalni, s az *-i* képző csak azért hiányzik, mert a lajstromíró keze alatt vagy éppen a valószínűségben is leszakadt az alapszóról, viszont ilyen alakban igen sokszor el tudnak rejteződni a kutató szeme elől, különösen akkor, ha a helységnév, mely családnévként az *-i* képző nélkül fordul elő, magyar közsőznek felel meg. Lajstromainkban például előfordulnak a *Józan*, *Jobbágy*, *Ács* stb. családnevek. Ha nem nézünk utána annak, hogy a környéken vannak helységek is ilyen néven, nyilván a közszóból közvetlenül magyarázzuk meg az ilyen nevek eredetét. De a helységeket a környékben megtalálva, a sok példa nyomán a szóban forgó családneveket elsősorban a helységre utaló neveknek fogjuk tekinteni. Ha tudjuk, hogy Bodrog megyében volt Répásszentkirály nevű falu, a közeli falvakban található *Répás* és *Király* (nyilván: *Királyi*, *Királi*, *Király*) családneveket a faluval hozhatjuk kapcsolatba.” (i. m. 13–14). — A továbbiakban SZABÓ ISTVÁN — a megfelelő jegyzetben — a következő családneveket tartja *-i* képző nélküli helynevekből származóknak: *Piros* (i. m. 28), *Paulus* (i. m. 23), *Kheral* (i. m. 32), *Sar* (i. m. 36), „az *-i* nélküli *Alch* családnevek is utalhatnak a mesterség helyett a falura” (i. m. 43), *Jobagh* (i. m. 50), *Zandor* 'Sándor' (i. m. 65), *Aranyh* (i. m. 71), *Beno* (i. m. 80) stb.

KÁLMÁN BÉLA (MNyj. VII, 35) szerint az 1522. évi dézsmalajstromban a pusztán falunévből keletkezett családnevek az anyagnak mintegy 10%-át teszik ki.

¹ A bemutatásra kerülő névanyagot tartalmazó adattár folyóiratunk valamelyik további számában jelenik meg.

3. Az 1346 és 1512 közötti időből 1826 levelesített gonosztevő neve maradt fenn. E személyek az ország különböző vidékéről származó nemesek, jobbágyok, papok, literatusok és egyéb foglalkozásúak voltak, többnyire férfiak, kis százalékban nők. Egy dologban azonban minden kétséget kizáróan hasonlítottak egymáshoz: az ügy fontosságához mérten nevüket igyekeztek a kornak megfelelően a legpontosabban, illetőleg a leghivatalosabban leírni. Ha ugyanis valakit fej- és jószágvesztésre ítélnék, akkor nyilvánvaló, hogy nem a gúnynevén, nem valamiféle alkalmi elnevezéssel levelesítik, hanem azzal a névvel, ami akkor, abban a helyzetben a legegényítőbb, leginformatívabb, azonosításra legalkalmasabb volt. (Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy egy korábbi gúnynevét később nem válhatott hivatalos névvé.)

Bennünket nem az 1826 személy neve közül 1020 megkülönböztető elemmel ellátott kételemű név és — összehasonlításként — 291 *de + helynév + vel* alakult név érdekel. Az 1020 személy megkülönböztető nevét hagyományos módon csoportosíthatjuk személynévi, helynévi eredetű és közszavakból alakult elemekre. A feldolgozott anyagban *-i* képzőjű helynevekből alakultak például a következő nevek: *Almazegy, Babay, Bagodi, Czeplédy, Gardoni, Maday, Thatay* stb.

A helynevekhez kapcsolható személyneveknek fennmaradó részét három csoportba oszthatjuk: 1. minden kétséget kizáróan pusztai helynévből alakult megkülönböztető elemek: *Syweg, Tetethlen, Nir, Galya, Nagfay, Rety* (a két utóbbira vö. K. NIEZSA: MNy. XLV, 100–7); 2. a megkülönböztető elem vizsgálatakor nem lehetett kizárni a helynévi eredetet sem („Deutungskreuzung”); 3. egyéb magyarázat hiányában jelenleg talán felmerülhet a pusztai helynévi eredet lehetősége.

Az anyagot nem e három csoport szerint közlöm, hanem időrendben és megyék szerint. Az időrendi csoportosítás bizonyos mértékben megmutatja azt, hogy kezdetben, tehát a XIV. században kevesebb volt a helynévi eredetű gyanús megkülönböztető elem, mint később, a XV–XVI. században. (Nagyobb a névanyag is, amelyben jelentkezik. Maga az 1522. évi oklevél 260 gonosztevő nevét tartalmazza!) Az anyag megyék szerinti csoportosítása magából a témából adódik, az anyaggyűjtés módszeréből. A nádori közgyűléseket a gonosztevők összeírására megyénként hívták össze.

E munka nem terjedhet ki a családok történetének vizsgálatára. Egyrészt azért, mert nem az a célja, másrészt azért, mert az összegyűjtött anyagban szereplő személyek nagy része jobbágy volt, és nevük csak egyetlen alkalommal fordult elő. Ahol a személyre, illetőleg a családra vonatkozóan további adatok rendelkezésünkre állnak, a feldolgozás egy másik részében magától értetődően megemlítem őket.

4. A 291 *de + helynév + vel* alakult személynév közül kiválasztottam néhányat, melyek igazolni látszanak azt a feltevésemet, miszerint ha a névből elhagyjuk a *de* szócskát, vagy ha helyette a *dictus*-t tesszük a helynév elé, akkor a legritkább esetben gondolnánk arra, hogy a név második tagja helynévi eredetű lehet. Így: 1408: „Johannem *de Dyzl*” (Za. II, 336); „*dictus Dyzl*” változatban keresztnévre, azaz apanévre lehetne gondolni. 1391: „Andream filium Anthoni *de Lengel*” (Zi. IV, 469); „*dictus Lengel*” változatban nemzetiségre vonatkozhattak. 1467: „Georgius filius Ruperti *de Thar*” (Turul XXIII, 107); a *de*-t elhagyva tulajdonságot jelentő megkülönböztető elem, illetőleg családnév jöhetne számba. 1467: „Johannes filius Georgii *de Kemlev*” (i. h. 10); *de* nélkül a név jelentése „explorator” lehetne (vö. BesztSzj.;

TESz.). Ilyen típusú további helynevek az anyagomból: *de Bekas, de Berz, de Bochor, de Bogdan, de Buza, de Challa, de Chemethe, de Dws, de Feny, de Fyge, de Halaz, de Henche, de Hollos, de Huba, de Iwanch, de Kechel, de Kurchua, de Leurenthe, de Mooch, de Nogmihal, de Okur, de Pathov, de Pouch, de Poth, de Serke, de Zamtou, de Zereth, de Zonbath, de Zyunyogh, de Zwz, de Thar, de Tarchu* stb.

Ha a fentiekhez hasonló *de* nélküli vagy *dictus*-os megkülönböztető elemmel találkozunk, akkor minden esetben fel kell tennünk a kérdést, vajjon nem származhat-e a név helynévből. Gyanúnkat igazolják azok a megkülönböztető elemek, melyek ugyanazon a vidéken vagy abban a korban, vagy előbb *de + helyneves* alakban fordultak elő: 1429: „Ladislaum . . . *de Chepregh* iobagionem . . . Adam *de eadem Chepregh* iobagionem” (Sopr. I/2: 397): 1512: „Matheum *Chepregh* in Marochel in *Zaladiensis* commorantem” (Dl. 22311) | 1408: „Benedictum *dictum Gvneh* iobagionem” (Zs. II, 340): 1409: „Jacobum *dictum de Gvnew*” (Zs. II/2: 220/6672) | 1349: „Mathius *de Halaz*” (Káll. I, 229): 1435: „Georgium *Halaz*” (Dl. 54931) | 1351: „Nicolaum filium Gyrk *de Zamtou*” (ÓMO. 195): 1512: „Georgium *Zantho*, Jacobum *Zantho*” (Dl. 22311) | 1399: „Gabrielem filium Luce *de Teeth*” (Zs. I, 664/5990): 1435: „Matheum *dictum Teth*” (Dl. 54931) | 1409: „Stephanum filium Thome *de Koch*” (Zs. II/2, 220/6672): 1512: „Nicolaum *Koch*” (Dl. 22311) | 1409: „Laurentium *dictum Lagad*” (Zs. II/2, 219/6672): 1512: Simonem *Lagody* (Dl. 22311) | 1349: „Cheztheu fia Lórinç *de Pouch*” (Káll. I, 229): 1435: „Georgius *dictus Pooch*” (Dl. 48256) | 1349: „*Sulde*-i Mihály fia Pál” (Káll. I. 229): 1467: „Johannes *Sculde*” (Turul XXIII, 20) | stb.

KÁLMÁN BÉLA a következő véleményt nyilvánította a puszta helynévből alakult családnevekről: „A képzőtlen helynevek egyike-másika talán nem is volt élő név, hanem csak a latinus használat következtében keletkezett a két fajta jelölés mód keveredésével (Johannes Chery × Johannes de Cher kontaminációjából: Johannes Cher)” (i. m. 35). Nem egészen világos elöttem, mit ért KÁLMÁN azon, hogy „nem volt élő név”. Élőnek kellett lennie, ha ő maga a fel dolgozott XVI. századi anyagban 10% ilyen típusú nevet talált. Ma szintén ismerünk jó néhány puszta helynévből alakult családnevet: *Baksa, Bakony, Bánd, Csenger, Doór, Dömös, Gömör, Göncz, Tornyos, Vál, Valkó, Tas* stb. (Természetesen nem számíthatók ide a magyarosított nevek.) Ha pedig ez a névtípus öröklődött, akkor nyilvánvalóan élőnek kellett lennie. A kontamináció kérdésében sem érthetek egyet. Ha valóban kontamináció ment volna végbe, akkor a *Chery* × *de Cher*-ből *de Chery*-nek kellett volna fejlődnie. Erre van is példa: 1409: „Martinum filium Petri *de Naray*” (Zs. II/2, 220/6672); 1512: „Benedictum *de Samarfeldy*” (Dl. 22311) (vö. még FEHÉRTÓI i.m. 13).

De a puszta helynévből lett megkülönböztető elemek kialakulását nem lehet csupán alaktani szempontból vagy az oklevélíró feledékenységére, hanyagságára utalva megmagyarázni (vö. KNIEZSA i. m. 102). Ennek társadalmi okait és a névadás indítékát is meg kell keresni. — A 291 *de + helyneves* kételemű név között körülbelül 10%-ban (29 személy) találunk *dictus*-szal egybekapcsolt nevet, például 1409: „Thomam *dictum de Challa*” (Zs. II/2, 220/6672). A 29 ilyen típusú név után a felénél ki volt téve a *jobbágy* szó is. A *de + helyneves* nevek viselői között 94 biztosan nemes ember volt. A nemesek nevében viszont csak egyetlen alkalommal találtam *dictus*-szal összekapcsolt helynevet; de ennél a helynév meg volt ismételve, és a testvérénél már hiányzott a *dictus*: 1429: „Johannem *dictum de Zywnyogh* nobilem de Zywnyogh,

Paulum filium Benedicti nobilem de Zywnyogh” (Zi. VIII, 384). A *de* + helyneves nevek körülbelül 45%-ában nem lehetett pontosan megállapítani a társadalmi hovatartozást. — Ha mármost elfogadjuk SZABÓ ISTVÁN (i. m. 12) megállapítását, mely szerint a nemeseknél a *de* + helynév a birtokot magát jelölte, és a jobbágyokat a lakóhelyre utalva inkább *in* + helynévvel jelölték, továbbá — tapasztalatom szerint — a *dictus* + *de* + helynév nemeseknél nem fordul elő, csak jobbágyoknál, akkor a puszta helynévből alakult megkülönböztető elem, illetőleg családnév kialakulásának a kérdéséhez — úgy vélem — közelebb jutottunk.

Az egész anyagot figyelembe véve azt látjuk, hogy a jobbágyok nevében vannak ugyan, de csak kis számban fordulnak elő *de* + helyneves alakok (vö. FEHÉRTÓI i. m. 26, 28). Viszont a jobbágyok neveit is a lehető legpontosabban, leghivatalosabban kellett leírni. A tulajdonságot, foglalkozást stb. jelentő közszavakon kívül a származásra, lakóhelyre vonatkozó szó, a helynév adta a legpontosabb információt a jobbágyról. A *de* + helynév „le volt foglalva” a nemesi birtokok jelölésére, a jobbágyok származásának, lakóhelyének jelölésére tehát a puszta helynév maradt, latinus formában *dictus*-szal (esetleg + *de*-vel), később *dictus* nélkül, magyaros alakban pedig pusztán, *-i* képző nélkül. Tehát a XIV—XVI. században az alsóbb néposztály körében kellett lennie olyan névadási szokásnak is, melyben a lakóhelyre, származási helyre utaló helynév tulajdonképpen ugyanolyan szerepet kapott, mint a tulajdonságot vagy foglalkozást jelentő megkülönböztető elem. Ha pedig hasonló funkciója volt, mint a közszavakból alakult megkülönböztető elemeknek, akkor nyugodtan feltehetjük, hogy a *dictus* után szükségtelennek látszott minden esetben kitenni a *de*-t, mert a korabeli oklevélíró és környezete — az akkor élő társadalom — ismerte a megye, a vidék helyneveit. Mindenki előtt világos volt, hogy a keresztnév után leírt szó *dictus*-szal vagy a nélkül helynevet vagy pedig egyéb megkülönböztető elemet, keresztnévet vagy közsőt fedez. „Mathiam dictum Vamws” Fehér megyei gonosztevő esetében feltehetjük a Veszprém megye Vámos vagy Győr megye Vámos helységek ismeretét.

Az, hogy a *dictus* + helynévnek hasonló funkciója volt, mint a közszavakból alakult elemeknek, mutatja az alábbi példa: 1409: „Demetrium de Buza dictum de Laanch” (Zs. II/2, 220/6672). Nem lehet ugyan eldönteni, hogy a *dictus* a *de Buza*-ra vagy a *de Laanch*-ra vonatkozik-e, azonban mindenestre a két helynév funkciója más és más volt. Az egyik jelenthette a származási helyet, a másik az akkori tartózkodási helyet (ilyen típusú névre több adat FEHÉRTÓI i. m. 13). A következő példában a helynév ugyancsak a tartózkodási helyet jelöli mintegy megkülönböztető elemként: 1406: „Blasium dictum de Modrafalus iobagionem magistri Petri de Dobi et Nicolai filii Stephani de Vayda in dicta villa eorum Modrafalua vocata ad castrum Lipolch pertinente commorantem furem et latronem” (Zs. II/2: 638/5080). — Az 1409. évi Vas megyei összeírásban található „Paulum dictum Pyszd” név vizsgálatakor a szláv *pizda* 'cunus' jelentés alapján gúnynévre gondolhatnánk, ha a szöveg nem így folytatódna: „iobagionem nobilium de eadem Pizd ibidem residentem” (Zs. II/2: 219/6672). A helynév jelentésére, illetőleg a helynévadás módjára vö. *Anyadvalaga* (CSÁNKI III, 28.).

5. A puszta helynévi eredetre gyanús megkülönböztető elemek azonosítását a helynevekkel nagy mértékben megkönnyítették a megyék szerinti összeírások. De a számba vehető helynevet nemcsak a szóban levő megye területén lehetett, illetőleg kellett keresni, hanem a környéken, a szomszédos

megyékben is. A gonosztevőket ugyanis abban a megyében tartották nyilván, amelynek területén a bűntettet elkövették, de ez nem jelentette azt, hogy feltétlenül ugyanabból a megyéből származtak. Előfordult az is, hogy az összeíráskor a gonosztevő más megyében tartózkodott, mint ahol a bűncselekményt elkövette. Például: V e s z p r é m megyei levelesítésben: 1351: „Chykou filium Bala nobilem de Kald de comitatu Castriferrey” (ÓMO. 195); 1351: „Buhthe nobilem de Demunk in Comitatu Castriferrey” (ÓMO. 194). S z a b o l c s megyei összeírásban: 1399: „Paulum filium Stephani dicti Chehly de Kyskaban comitatus de Bekes” (Zs. I, 664(5990)); „Gregorium filium Michaelis de Macra comitatus Zathmariensis” (i. h.); Z a l a megyei összeírásban: 1512: „Paulum de Kyzkezy circa Ladan in comitatu Albeni(!) existentem commorantem” (Dl. 22311) és sok más adat, melyeket hely hiányában nem közlök. — Elvileg az is előfordulhatott, hogy a gonosztevő az ország más részéből — egy Zala megyei összeíráson Tiszántúlról, egy Szabolcs megyei összeíráson Dunántúlról — származott. Ilyen esetben egy-egy megkülönböztető nevet mint pusztá helynévből alakult elemet tulajdonképpen az ország egész területén lokalizálni lehetett volna. A biztonság kedvéért azonban én csak az összeírás megyéjében és annak környékén kerestem megfelelő helyneveket.

6. Helynévi eredetű megkülönböztető névről csak akkor beszélhetünk, ha ki tudjuk mutatni azt, hogy a helynév korábban megvolt, mint a helynévi eredetre gyanús megkülönböztető elem, illetőleg családnév. Ez az elv. Ennek alapján a helynevek azonosítását főleg CSÁNKI és GYÖRFFY I. kötete alapján végeztem. Tudjuk azonban, hogy CSÁNKIban sem található meg minden helynév, és a CSÁNKIban közölt helynév első adata nem jelenti azt, hogy korábban a helység nem volt meg. Például: a Zala megyei *Tengelic* helynévre az OklSz.-ban korábbi adattal rendelkezünk, mint CSÁNKIban. SZABÓ ISTVÁN (i. m. 75) a Csongrád megyei összeírásban szereplő *Arthes* helységre megjegyzi: „a helységről nincsenek további adataink, CSÁNKI sem ismeri”. Több és más hasonló példát is lehetne felhozni, amely mind arra mutat, hogy nagyon sokszor nincsen tudomásunk olyan helységekről, helynevekről, melyek számba jöhetnének a személynév vizsgálatokor. „Az első adat feltűnése egy-egy település esetében természetesen nem azonos a település, sőt még nevének keletkezésével sem” (MOLLAY: Soprsz. XXIV, 353).

A helynevek és megkülönböztető elemek azonosításakor még felmerült egy másik nehézség is, az tudniillik, hogy a név csak egyetlen alkalommal fordult elő, ilyen vagy olyan helyesírással, elírással, jól-rosszul, ami a teljesen ismeretlennek tűnő nevek esetében az egyeztetést szinte lehetlenné tette. Azt, hogy egy helynevet hányféleképpen írtak egy korban is, arra szinte nem is kellene példát hozni. Mégis l. az Ugocsa megyei *Szászfalu* nevét: *Noqzaz, Zaaz, Hugacha, Zaza, Zasz, Szaszfalva alio nomine Ugocha, Sasfalw, Zazfalu, Szazfalu* (SZABÓ, Ugocsa m. 51,479). A Szatmár megyei *Gyügye* írásmódjai: *Dide, Gyude, Gywde Gyuge, Gygee, Duge, Dyuge, Dewghe, Gygye, Gywge* (MAKSAI, Szatmár m. 144). Ezért tehát nem tekinthető túlzásnak, ha az Ugocsa megyei „Petrum dictum *Zaaz*” és a Szabolcs megyei „Demetrium *Guida*” nevek egyeztetésekor figyelembe vettük a fenti helyneveket.

Arra is sok példát hozhatnánk, hogy az összetett helynevekben elhagyták a *-falva, -falu, -háza, -telke, -laka* stb. utótagokat (vö. KÁZMÉR MIKLÓS, A „falu” a magyar helynevekben. Bp., 1970. 97—100), továbbá a *Szent*-összetételű helynevek elől elmaradhatott a *Szent* szó (KARDOS A., A *Szent* és nem *szent* családnevek: Nyr. I, 62—3). Így 1423: „Michaellem dictum *Marton*”

(CD. X/VI, 596) *Mártonfalva, Mártonháza* helynevekkel, 1435: „Simonem *Agatha*” (Dl. 54931) *Szent-Ágota* helynévvel vethető egybe.

A „Deutungskreuzung”-ra természetesen az is okot ad, hogy a magyarban puszta személynévből is képződtek helynevek. Ezért szinte lehetetlen eldönteni, hogy a megkülönböztető elem apanév-e, vagy pedig puszta helynévi eredetű. Például 1435: „[C]lementem *Zanizlo* . . . Benedictum *Zanizlo* . . . Johannem *Gyula* . . . Mathiam *Gula* . . . Petrum *Gyula*” (Dl. 54931). A helynévi eredet akkor valószínű, amikor az apa nevét is kitették, mint 1364: „Michaelem dietum *Kopoch* filium vtalou” (ZichyOkm. 3:245), 1409: „Mychaelem *Kopach* filium Iohannis Takarouw” (ZsigmOkl. II/2: 220/6672) (vö. *Kapach*-i Kelemen szolgabíró uo. 218/6672).

A bizonytalan, talán puszta helynévi eredetre gyanús nevek magyarázata további vizsgálatot érdemel éppen úgy, mint a megkülönböztető nevekkel összevetett helyneveké is.

7. Némelyeknek úgy tűnhet, hogy példáimat és a belőlük levont következtetéseket „ad absurdum” vittem, de mentségemül szolgáljon: „Alle Namen-deutungen müssen wie es der Engländer Mawer (EPNS. I, 2) einmal formulierte, eher »tentative and exploratory« als »dogmatic or final« sein” (BACH i. m. II/1, 250). E felfogás általánosabb érvényű kinyilvánítására vö. PAIS DEZSŐ „Az urali és altaji *tap* 'fogni' szócsalád című dolgozatának bevezető megjegyzéseit (NyK. XLIX, 295). FEHÉRTÓI KATALIN

Az Egerben 1687 után megtelepedett törökök személynevei

I. Egy eddig — tudomásom szerint — nem vizsgált téma keretében a török hódoltság megszűnte után Egerben a mohamedán vallásról a katolikusra tért korábbi ottomán alattvalók magyar személyneveit dolgozom fel az anyakönyvek és az ezek vizsgálatát kiegészítő levéltári kutatás alapján.

A török katonaság s a vele tartott polgári lakosság 1687. december 17-én vonult ki Eger várából és városából. Az uralkodó által jóváhagyott megadási feltételek 3. pontja tárgyunkat érintő vonatkozásban különösen döntő fontosságú. Eszerint Egerben maradhattak „a többi török lakosok is minden akadály nélkül, kicsinyek és nagyok, mindkét nembeliek, azok is, akik keresztényekből lettek törökökké [azaz renegátok] . . . Akik tehát vissza kívánnak maradni, minden ellentmondás nélkül, saját házaikat és javaikat megtarthatják.”

Egerben tehát a 91 esztendő török hódoltság megszűntével kétségtelenül egészen különleges helyzet állott elő. A vitathatatlanul liberális szellemű megadási feltételek nyomán a vár és a város korábbi török lakosságának szabad választási lehetősége kínálkozott a Török Birodalom területére: a Balkán félsziget országaiba vagy éppen Kisázsiaiba való hazatérés helyett a nekik most már idegen országban való maradás. Természetesen ki nem mondottan a kereszténységnek előbb-utóbb való felvétele volt az elmagyarosodás ára.

Ez a szinte országosan egyedülálló körülmény önként kínálja azt a lehetőséget, hogy kutatás és vizsgálat tárgyává tegyük az Egerben maradt, illetőleg a kedvező légkör hatására később — kivált Nagyvárad felszabadulása után — más, távolabbi vidékről Egerben megtelepedett korábbi török alattvalók magyar személyneveit.

2. Az Egerben megtelepedett törökök magyar vezetéknevei. — A mohamedán vallásról a katolikusra tért nők, férfiak és gyermekek keresztelési anyakönyvi bejegyzésénél — feltűnő módon — csupán egyetlen esetben tüntették fel az illető által felvett vezetéknevet, csak szórva-nyosan, származási helyüket, szüleik török nevét, itt-ott azok rangját, illetőleg állását jegyezték be Egerben. Néhány érdekesebb példát célszerűnek látok bemutatni. 1696. november 16-án lett kereszténnyé az a „kb. 30 esztendős török férfiú”, aki a keresztségben a *György* nevet kapta, s apja *Haszan*, anyja pedig *Emina* volt. 1693. február 8-án *Éva* névre keresztelték meg az ismeretlen korú „*Ibrahim* váradi basa leányá”-t. Arról az „5 esztendős gyermek”-ről pedig, akit 1689. április 23-án tartottak a keresztség alá, csak annyit tudunk, hogy „a török nemzetségből Egerben *Omer* odabasától született.” Az érdekes példák sorát két, *Katalin* névre keresztelt özvegyasszonnyal zárjuk le, akik 1689-ben lettek kereszténnyé. Az egyikről csak annyit árul el a keresztelési anyakönyvi bejegyzés, hogy *Kuli beslia*, a másik pedig *Juszup Bila* özvegye volt.

Az Egerben megtelepedett törökök magyar vezetéknevének kutatását az 1700-as évekig oly módon végeztem, hogy részben a keresztelési, esketési és halotti anyakönyvekből, részben a legkülönbözőbb levéltári iratból, okmányból kigyűjtöttem az „Új Keresztén”-nek, „Úy Keresztény”-nek, „Új Keöreöszteny”-nek és „Új keresztin”-nek, illetőleg latinul „Neo Christianus”-nak és „Neo Christiana”-nak jelölt személyeket.

A munka azonban nem volt ilyen egyszerű, mivel a törökök listájának a lehetőség keretei közötti minél teljesebb összeállítását nagyon megnehezítette az a körülmény, hogy egy és ugyanazon személyt hol mint új keresztényt tüntették fel, hol pedig e megkülönböztetést elhagyták; viszont a városban ugyanazon vezeték- és keresztnevű személyből — legalábbis az esetek egy részében — több is élt: eredetileg is keresztény és új keresztény egyaránt.

Hogy a kétes esetek kiszűrése, az egyes török személyek azonosítása minél tökéletesebb legyen, s minél több hajdani mohamedán kerüljön számbavételre, gyakorta egész családfát, származási táblázatot kellett összeállítani. E kutató és feltáró munka során minden egyes személyről külön-külön katon készült, feltüntetve rajta a legkülönbözőbb helyről származó, reá vonatkozó adatot (esküvőjét, gyermeke születését, halálát, keresztszülő, keresztelési vagy házassági tanú voltát, ház- vagy adóösszeírásba vételét stb.). Az egy-egy személyre összegyűjtött adatok az esetek javarészában támogatták vagy éppen kizárták az illető korábbi mohamedán voltát.

Sajnálatosan azonban még így is egész sor olyan személy akadt, akinél tisztázhatatlan maradt, hogy mi is volt a magyar vezetékneve, vagyilyent egyáltalában használt-e — azokban az években — az általánosságban mozgó „Úy Keresztén” megjelölés mellett. Természetesen akikről nem volt minden kétséget kizáróan megállapítható török, illetőleg korábbi mohamedán voltak, figyelmen kívül hagytam. A kétes eseteket is mellőztem.

Határozott bizonyossággal ki lehetett viszont zárni az iszlám hit követőinek sorából a török birodalmi alattvalókhöz tartozott görögkeleti vallású balkáni népeket (rácokat, szerbeket, horvátokat, macedónokat, albánokat, görögöket stb.), ugyanis a felszabadulást követően a római katolicizmust elfogadó „egyesült hitű”, uniált katolikusoknak tekintették őket, és természetesen nem is keresztelték meg.

Tehát csakis olyan nevek kerültek feldolgozásra, vizsgálatra, amelyek viselőinek korábbi török, mohamedán volta bizonyos. Végső soron 278 török személy vezetéknevét sikerült megállapítanom, melyeknek viselői 1687 és 1705 között Egerben hosszabb-rövidebb időre laktak.

Nem hagyhatjuk néhány mondat erejéig figyelmen kívül azt a kérdést, hogy hány mohamedán török alattvaló hosszabb-rövidebb időre megtelepedésével kell Egerben számolni. VACHOT IMRE minden kutatás nélkül majdnem ezerre teszi számukat. SZEDERKÉNYI NÁNDOR 52 törököt sorol csak fel munkájában. BREZNAY IMRE, a XVIII. századi egri viszonyok meglehetősen jó ismerője maximálisan 300 főre becsüli számukat. Beható kutatásaimmal BREZNAY adatát igazoltam. A fentiekben leírt szigorúan kritikai eljárás során 340—350-ben állapítható meg az egri új keresztények száma.

A) A személynevek elsöprő többségét a helynévből származó vezetéknevek *-i* képzőjű csoportja alkotja; a feltárt családnévvaltozatok 28,9%-át. Ezek a következők: *Bányai, Báthory ~ Batori ~ Batri* (az utóbbi változattal kapcsolatban meg kell említenem, hogy a Heves megyei Bátor községből való származást, eredetet ma is ilyen formában nevezik a helybeliek), *Bocsi, Budai, Bujáki, Csányi ~ Csáni, Csicséri, Egri, Feledi, Gesztéti, Gyarmati, Hatvani ~ Hatvanyi, Komoróczy, Lándorfejérvári, Megyaszovi (Megyaszi), Murányi, Siroki, Somoskői ~ Somoskai, Szécsényi ~ Szécséni, Synay ~ Szinai ~ Szinnai, Tömösvári, Uziczai, Váradí (Nagyváradí) és Zombori*. Különösen a *Váradí, Hatvani*, de a *Murányi* nevet is egész sor család viselte.

B) Vidékre, országreszre utaló családnév: *Erdélyi, Pusztai*.

C) Helynevet, minden képző nélkül csupán egyetlen esetben használtak vezetéknev gyanánt, az *Eger* családnév esetében.

D) Meglehetősen számos nemzetiséget jelentő vezetéknevvvel találkozunk; a feltárt családnévek 18,4%-a erejéig: *Boszna ~ Bosnyák ~ Bosznay, Czigány, Görög, Horvát ~ Horváth, Lengyel, Német ~ Németh, Orosz, Rácz, Szász, Thót ~ Tóth*, s mindennekeft a *Török*, mely a leggyakoribbnak bizonyult.

Amíg a *Bosznay, Czigány, Görög, Horváth, Rácz* és *Török* nevek felvétele érthető és logikus, addig rendkívül feltűnőnek és szokatlannak látszik a többi. Bizonyára szerepet játszott azonban e nevek felvételében az Eger felszabadulása után ott megtelepedett igen különböző nemzetiségű többi lakosság, illetve egyik-másik tekintélyesebb idegen tiszt és tisztségviselő, aki egy vagy több új keresztény-jelölt törököt vett pártfogásba, szolgálatába, mely utóbbi tényre az anyakönyv is utal néhány esetben. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül talán azt a körülményt sem, hogy ilyen vezetéknevek felvételével a hajdani izlám vallású török csak arra kívánt utalni, hogy nem magyar származású; viszont talán el kívánta kerülni új nevében a török voltára való utalást.

A *Magyar* nevet viselő törökökről nem zárhatjuk ki, hogy renegáttal, illetve gyermekkorában elrabolt magyar nemzetiségű személlyel állunk szemben. Ilyen renegátra látszik utalni a *Magyar Amhet* név is; de ismerünk *Magyar Honá-t* is, aki a mohamedán hitről tért át a katolikusra. (Hogy valamelyes számú renegáttal kell számolnunk, arra utal a cikkünk elején idézett, Egerben való megtelepedést lehetővé tevő megadási megállapodás, de néhány esetben erre a tényre anyakönyvi bejegyzés is utal.)

A *Czigány* név kapcsán megemlítem, hogy meglehetősen sok ilyen nemzetiségű maradt Egerben, és zömükben a kovács, illetőleg a lakatos szakmát folytatták. Számtalanszor „török czigány”-nak emlegetik őket.

E) A foglalkozásnevek is gyakoriak voltak, melyek a törökök között előforduló magyar névváltozatok 19,7%-át adják. A következő nevek tartoznak e kategóriába: *Borbély, Deák, Kovács, Lakatos, Mészáros, Molnár, Motringos, Pap ~ Papp, Pattantyus, Porkoláb, Portőr* (Egerben a törököknek puskapor-malmuk volt, melyet 1687 után a császári katonaság vett át), *Sipos, Szabó, Talpas* (gyalogos katona) és *Vajas*.

A beható levéltári kutatással sem volt azonban eldönthető, hogy az e vezetéknévet felvett törökök kivétel nélkül a kérdéses mesterséget űzték-e. Nagy általánosságban azonban e kérdésre mégis igennel kell válaszolnunk.

Néhány esetet érdemesnek látok felemlíteni. *Pap Dávid*-ról például megjegyzi egy okmány, hogy egykor török egyházi személy volt: „quondam, Turcicus sacrificulus.” *Kovács István*-ról, *János*-ról, *Mihály*-ról és *Péter*-ről akik „új keresztyén cigány”-ok, „török cigány”-ok voltak, Egerben maradván is ősi mesterségüket folytatták. Közülük kettőt azonban más források már *Lakatos István*-nak és *Mihály*-nak emlegetnek, annak jeléül, hogy ezek később áttérhettek a nevükben tükröződő mesterségre. A rendkívül sok *Borbély* egyike is valóban bizonyíthatóan mesterségének megnevezését viselte vezetéknév-ként, mert a XVIII. század elején egri „fördös” lett. Tudni való, hogy e korban a fürdősök sebész-borbélyok, kirurgusok voltak. *Motringos István* is valószínűleg fonalkészítéssel, illetve értékesítéssel foglalkozott. Az egri anyakönyvi bejegyzés így emlegeti az Egerben megtelepedett új keresztyént: „*Csáni* vel *Motringos István*.” Később azonban a családban a *Csányi* név gyökeresedett meg. A *Sipos* nevű törökök vitathatatlanul zenéléssel foglalkoztak. Rájuk vonatkozhat egy 1697-ből származó városi számadási tétel, amely szerint a város 68 krajcárt fizetett ki „*Két török Siposnak Husvét napjára*”, azaz az egyházi körmenet során való zenélésükért.

Az Eger felszabadítása után itt megtelepedett német, osztrák, lengyel, dalmát, szlovák, rác stb. nemzetiségű új lakosok is zömökben haladéktalanul iparkodtak magyar nevet felvenni. Előszeretettel használták a különböző nemzetiségű lakosok vezetéknév gyanánt mesterségük megjelölését. Néhány érdekesebb példa a tengernyi közül: *Bozafőző, Paplancsináló, Szitakötő, Feirítő, Pipakötő, Ötvös*, „*Farsang* alias *Szizjártó*” (egy másik forrás szerint szücs mesterséget is folytatott), „*Kovács* alias *Visznecki*”, „*Gyürki* alias ab arte *Borbély*,” *Csizmadia*.

F) Társadalmi helyzetet tükröző vezetéknév csupán egy került elő. Bizonyos *Rab Judit*-ról van szó, akinek házasságkötése kapcsán 1689-ben azt is bejegyezték a matrikulába, hogy hajdan keresztyény volt, de „gyermekkorában elvitték (elrabolták a törökök), most pedig új keresztyény.”

G) Állatok nevei is szerepelnek három török-magyar vezetéknévben. Ezek: *Farkas, Kukuk* és *Holló*.

H) Testi tulajdonságra utaló vezetéknév: *Balog ~ Balogh, Fehér ~ Feyér, Fekete, Kis ~ Kiss, Nagy, Ugró* és *Veres ~ Vörös*.

I) Egyszerű keresztnév, minden jel nélkül vezetéknév gyanánt két esetben adódik: *Koszma (Kozma)* és *Márton*.

J) Mesterség eszköze is helyet kapott az egri új keresztyének magyar családnéveinek sorában: *Furuly ~ Furoollya*.

K) Különböző pénzek nevei is előfordulnak: *Bankó* és *Polturák*.

L) Melléknév az új vezetéknév között: *Czifra ~ Cziffra*. -- De akad mutatóban -s melléknévképzővel képzett melléknév is: *Vadas*.

M) Vallásra utaló rendkívül gyakori s minden egyéb vezetéknév

nevet is pótló és helyettesítő *Uy Keresztyén, Uj Keresztény* vagy *Uj Keresztin* és *Uj Keöreösztyény*.

A városi hatóság és a katolikus plébánia is a még meg nem gyökeresedett új magyar vezetéknev helyett gyakorta e néven emlegette, tartotta számon és jegyzett fel egész sor török származású polgárt. De akadtak személyek, zömükben azonban nők, akiknek még a XVIII. század első éveiben sem volt az *Uj Keresztyén* névnél más vezetéknevük! Pl. *Uj Keresztyén Miska* (1696.), *Uy Keresztyén Gábor* és *György* (1691.), *Uy Keresztyén Ferenc* (1693.), *Uj Keresztyén Ilona* és *Erzsébet* asszonyok (1705.). Az utóbbi két esetben 70, illetve 80 esztendőes személlyel állunk szemben, akik tehát még a hódoltság alól való felszabadulást követő 18 esztendő alatt sem vettek fel magyar vezetéknevet!

Hogy a nők valóban elhanyagolták a magyar vezetéknev felvételét, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a házassági anyakönyvi bejegyzéseknél igen gyakori eset az, hogy bár a férj teljes személynévvel szerepel, de feleségének csupán a keresztnéve.

N) Úgy hisszük, hogy nem lenne maradéktalan e tanulmány, ha nem sorolnánk fel annak a néhány volt mohamedánnak a vezetéknevét, akik Egerben való megtelepedésük, sőt keresztény hitre való térésük után is megtartották török nevüket, s csak azt egészítették ki magyar keresztnévvel. Ezt annál is inkább meg kell tennünk, hogy nyilván láthatóvá váljék, milyen jelentéktelen kisebbség is volt az, mely származása tiszteletében megőrizte nevében is török voltát. A kutatás során a következő ilyen családnevek kerültek elő: *Alli* ~ *Ali*, *Basa*, *Bey* ~ *Bejei*, *Endale* (török rőfös mértéket jelent), *Hajdár* ~ *Hajdar*, *Omer*, *Töklevicz* és *Zapalszik*. — *Omer Katalin* asszony, aki Rác Miklós hitvese lett, *Omer* odabasa és *Fatma* leánya volt. *Töklevicz Borbála*, Vásárhelyi András felesége pedig *Töklevicz Beczer* török nemzetiségű apától származott. Egyébként a *Töklevicz* név arra mutat, hogy a család valamelyik balkáni szláv nemzetiségből származott, és a korábbi görögkeleti vallásról tért át az izlámra. Egy *Zapalszik* nevű férfi pedig 1688-ban az egri királyi löpormalomban tévelykedett, mely korábban török kézben volt.

O) A kutatás során néhány olyan név is előkerült, melyet nem tudtam egy kategóriába sem besorolni. Ezek a *Czunej* és a *Zan*, melyet új keresztény férfiak viseltek. Az utóbbi név azonban feltehetően a törökök körében gyakori *Zain* elferdített változata.

P) Két egészen különleges esettel zárom az egri új keresztények vezetékneveinek a felsorolását. Az izlámról katolikus hitre tért egy nő és egy férfi, mivel gazdájuk, ahol szolgáltak, német nemzetiségű volt, n é m e t v e z e t é k n e v e t v e t t f e l. A Körber császári prefektus szolgálatában állott két törököt 1690. október 28-án keresztelték meg: a leányt *Dorothea Gletzhammerin*, a férfit pedig *Johannes Langweil* néven jegyezték be a keresztelési anyakönyvbe.

3. Az Egerben megkeresztelt törökök magyar keresztnéve. — E kérdés kutatásánál természetesen az egri városi plébánia keresztelési anyakönyvei képezték forrásomat. Sajnálatosan azonban az idevágó bejegyzések csak 1688. április 23-án kezdődnek, tehát a törökök kivonulása után eltelt izgalmasan érdekes 127 nap népmozgalmi és vallás-változtatási eseményeiről nem rendelkezünk adatokkal. Az anyakönyvek ráadásul kezdetben meglehetősen rendszertelenül vannak vezetve; láthatóan hiányosak is. Nemegyszer pedig csak lényegesen később, de gyakorta összesítetten több új keresztény keresztelési adatait közlik.

Az anyakönyv az 1688. április 23-át követő időszakban 76 mohamedán

vallású török alattvaló katolikus hitre való térését tartalmazza. Vitathatatlan, hogy lényegesen többen adták fel Egerben — elsősorban az ottmaradottak, majd pedig a későbbi időben ott letelepedettek — iszlám vallásukat. Hiszen csupán a vár visszavételének első napján 40 (!) oszmánt keresztelt meg maga Palásthy András gyöngyösi ferences gvardián. Egy 1759-ben megjelent ferences rendtörténet, melynek egri adatait a franciskánusok „Historia Domus”-ának korabeli feljegyzései szolgáltatták, alátámasztják előbbi állításomat. „Ex Turcizmo majori ex parte baptizmasse,” vallja az eseményekkel egy időben Palásthyról a korabeli feljegyzés.

De levéltári s egyéb anyakönyvi adatok alapján is hosszú sorát sikerült felderítenem olyan új keresztényeknek, akik minden kétséget kizáróan Egerben hagyták oda mohamedán hitüket, mégsem szerepelnek az 1688. április 23-án felfektetett keresztelési anyakönyvben. A renegátok mellett néhány tekintélyes és gazdag török személy — a letelepedők zömét is beleértve — mindjárt melegebben katolizált. Néhány jelentékeny személy példája, akiknek megtérése nem szerepel az anyakönyvben:

Egy jeles mohamedán egyházi személyből, akit a latin nyelvű források „Hodecza”-nak, illetőleg „sacrificulus”-nak említenek, hamarosan *Pap Dávid* lett, pedig róla azt vallja egy egri „Historia Domus”, hogy a többi mohamedánnal tanultabb, okosabb, erényesebb és józanabb volt. Vagy a gazdag *Hajdár László*, aki 2 ezer forintot hitelezett Gyöngyös városának. A szomszéd borsodi falunak: Noszvajnak török földesura is hamarosan katolikus lett, s a *Noszvai Ferenc* nevet vette fel. A legérdekesebb eset azonban *Báthory László*-é, akit az egri levéltári források hajdani *Olay begg*-nek, illetőleg *Olay bék*-nek emlegetnek. Egy 1693-ban kelt felségfolyamodványában magát így nevezi meg: „*Ladislaus Bathory* olim *Allibegus* paganus, nunc Christianus.” Ez a kétségtelenül tekintélyes török férfiú azt állítja, hogy ő akadályozta meg, hogy az igazhitű harcosok Eger várát és városát nem gyújtották fel, s azt minden pusztítás nélkül adták fel a keresztény csapatoknak. Később azonban hátat fordított új vallásának, és Törökországba távozott.

1688 és 1694 között 38 férfi és fiú, valamint 38 nő és leányka kapott magyar keresztnevet Egerben. Itt kívánom megjegyezni, hogy csak 1694-ben, azaz hét esztendővel a vár és a város felszabadulása után nyert befejezést a visszamaradt, illetőleg másunnal idetelepedett törökség katolikus vallásra való térítése. Tehát meglehetősen türelmesek voltak az egri papok az iszlámtól nehezebben elszakadó, vallásukhoz jobban ragaszkodó személyekkel szemben.

A férfiakon kezdve a sort, a következő keresztnevek fordulnak elő, a megadott számban és százalékban: *Mihály* 8 (21,1%); *János* 7 (18,4%); *István* 5 (13,2%); *Ferenc* 4 (10,6%); *József* 2 (5,3%); *László* 2 (5,3%); *Pál* 2 (5,3%); *Adalbert* 1 (2,6%); *András* 1 (2,6%); *Dávid* 1 (2,6%); *Fülöp* 1 (2,6%); *György* 1 (2,6%); *Imre*, *Lőrinc* 1 (2,6%); *Mátyás* 1 (2,6%); *Miklós* 1 (2,6%). A 38 férfi és fiú tehát 15-féle nevet kapott, melyek közül csupán 7 fordul elő egynél többször, azaz a névanyag 46,6%-a csak egy-egy személynél szerepel.

A *Mihály* és a *János* — amellet, hogy e korban országosan is a leggyakoribbak között fordul elő — Egerben azért is kapott az egész XVIII. század során különleges szerepet, mivel a városi plébánia védőszentje *Szent Mihály*, s az egri püspöki egyházmegyének (amelynek katedrálisa a plébániatemplom) védőszentje *Szent János*. Az *István* valamelyesen gyakoribb előfordulása e korban országszerte általános. A *Ferenc* viszont az átlagosnál azért lehet talán gyakoribb, mivel a törökök térítésében jelentős szerepet vitt ferencesrendi szerzeteseknél ez a név nagyobb hangsúlyt kaphatott.

A férfiak keresztnévadásának indítékában nem találtam szerepét a keresztelés napján a katolikus naptárban szereplő szent nevének; továbbá sem a kereszttapa, sem pedig a keresztelési tanúk keresztnéve nem bírt jelentőséggel. A 38 esetből ugyanis csupán *Adalbert* és egy *Mihály* esetében (5,3%) kapott szerepet a keresztelés napja. Egy katekumen pedig, akit hirtelen jött halálveszélyben *Imre*, *Lőrinc* névre kereszteltek, első nevét kereszttapjától, a másodikat pedig a keresztelést végző szerzetes neve nyomán nyerte.

Az iszlám vallásról katolikusra tért 38 nő és leány között a férfiakénál valamelyesen kevesebb: csak 10 keresztnév fordul elő: *Katalin* 11 (29,0%); *Anna* 8 (21,1%); *Erzsébet* 6 (15,7%); *Éva* 3 (7,9%); *Mária* 3 (7,9%); *Ilona* 2 (5,3%); *Judit* 2 (5,3%); *Borbála* 1 (2,6%); *Dorottya* 1 (2,6%); *Johanna* 1 (2,6%). A török nők katolikus keresztnévei is alapjában a XVII. század országos helyzetét tükrözik. A három leggyakoribb név e korban országos viszonylatban is az élen áll. — Egy nő sem kapta keresztelése napja szentjének nevét.

Amíg a megtért 38 török férfi esetében csupán egyetlen személy kapott kettős keresztnévet (2,6%), addig a nőknél ez már 4 esetben (10,5%) fordul elő: *Anna Mária* két esetben, *Anna Borbála*, *Mária Anna* és *Mária Katalin*. (A fenti kimutatásban az első keresztnév alapján vannak számba véve.)

Az Egerben megkeresztelt mohamedán törökök körében a keresztnévadás egyik nemnél sem mutat a város keresztény lakosságától eltérést.

4. Az Egerben megtelepedett törökök keresztnéve. — Az előző fejezetben tárgyalt, az Egerben megkeresztelt törökök keresztnévanyagán túlmenően feltártam és vizsgálat tárgyává tettem még a városban megtelepedett s kétségtelenül részben itt, de bizonyára egyebütt is megtérített mohamedánok új magyar keresztnévét is. (Itt említem meg, hogy egész sor olyan török ismeretes Egerben, akik Nagyvádról jöttek ide.)

Az alábbiakban csupán a keresztnévanyagot sorolom fel, előfordulási szám és százalék feltüntetése nélkül, mivel több személyről a legbehatóbb kutatással sem lehet minden kétséget kizáró módon tisztázni, hogy nem kétszerez vagy akár többször is szerepelnek-e az összeállításban, azonos személynevű, de különböző vagy kezdetben még szilárdan még nem gyökeresedett s az esetek egy részében még több változatban is használatos vezetéknevű korábbi mohamedán egri lakos miatt.

Megállapítottam ugyanis, hogy több esetben ugyanazon személyt egyszer *Török* vezetékneven, máskor pedig valamely más néven vettek számba, az azonosítást szerencsés esetben lehetővé tevő változatban pedig mindkettőn. Például *Török László*-t egyes esetekben *Egri László*-nak emlegetik. Vagy a „*Török alias Gyarmati*” nevű hajdani mohamedán egy alkalommal *Török*, máskor pedig *Gyarmati* néven fordul elő.

Az alábbi vezetéknev-összeállítás azonban a számadatok nélkül is érdekes és értékes képet tár elénk erről a számban semmiképpen sem megveendő és zömükben hamarosan elmagyarosodott, egykori török, egri városlakó rétegről.

A gyakrabban előforduló neveket azonban (!) (!!) vagy (!!!) jellel tüntetem fel. Férfiak nevei: *András* (!), *Boldizsár*, *Dávid*, *Demeter*, *Ferenc* (!), *Gábor*, *Gergely* (!), *György* (!!), *Imre*, *István* (!!!), *Jakab*, *János* (!!!), *László* (!), *Lőrinc*, *Márton*, *Máté*, *Mátyás*, *Mihály* (!!!), *Miklós*, *Pál* (!), *Péter*, *Tamás* és *Zsigmond*. — Nők nevei: *Anna* (!!!), *Bhenina*, *Borbála*, *Dorottya*, *Erzsébet* (!!!), *Éva* (!), *Ilona* (!!!), *Judit* (!!), *Julianna*, *Katalin* (!!!), *Marina*, *Mária*, *Sára* (csak cigány), *Zsófia* és *Zsuzsanna* (!).

Megemlítésre kívánkozik, hogy két esetben az anyakönyvi bejegyzésben az apát félig magyar, félig török néven jegyezték be: *Vajas Szulimán* és *Magyar Amhet (Achmed)*. Bár ilyen néven másutt nem fordulnak elő, bizonyos, hogy mindkét török férfiú egri lakos volt, hiszen éppen ezért említették ezen a gyakorlati életet tükröző néven. Egyébként mind *Vajas*, mind *Magyar* nevű török származású családot ismerünk e korból.

Teljesség kedvéért számba vettem a beceneveket is, bár csak szerény számban fordulnak elő. Férfiaknál: *Istók*, *Bódi* és *Miska*. Nőknél: *Annus* és *Annók* (az utóbbi csak cigányoknál), *Jutka*, *Kata*, *Marinka* és *Örsik*.

5. Befejezésül mintegy kuriózumként meg kívánom még említeni, hogy Egerben a mohamedán vallásról keresztényre tért s magyar személynevet felvett törökkel első alkalommal 1589-ben találkozunk. Több bécsi okmány tanúbizonysága szerint ekkor s még 1592-ben is a várban szolgáló zsoldos katonaság sorában szerepelt bizonyos *Balogh István*, aki mint oszmán katona 32 jól felszerelt kiváló harcostársát vezette át a magyarokhoz. Sajnos a többi katona nevét nem ismerjük. Balogh István később még magyar nemességet, *Kápolnai* nevet s Kápolnán három jobbágytelket is kap két atyafiával egyetemben. De *Lowaz Antal*-ról és *Lwkach Demeter*-ről nem tudjuk, hogy azok Balogh török rokonai voltak-e, vagy esetleg keresztény, magyar feleségének a családjából valók.

SUGÁR ISTVÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A magyar föltételes mód jelének eredetéhez

Általánosan elfogadott megállapítás, hogy a magyar föltételes módjel — *-ná*, *-né* ~ *-na*, *-ne* — két egymással összeforrott elemből áll. Ezek közül az első, az *-n* már igen régi és nagyon valószínű vélemény szerint azonos a fgr. **-n*. mozzanatos igeképzővel (UA. 357; HORGER, Iger. 116; BERRÁR, TörtMondt. 23; stb.), noha újabban az összefoglaló munkák nem nyilatkoznak az *-n* mibenlétéről (HAJDÚ, BevUr.). E képző nyilván már az alapnyelvben a cselekvés bizonytalanságának értelmi árnyalatát öltötte magára, s így vált azután egyes nyelvekben, mint a finnben a lehetőség, másokban, mint a cseremiszenben az óhajtás, a megengedés stb., ismét másokban, mint a vogulban és a magyarban a feltételesség jelölőjévé. Mindez ismeretes (vö. HAJDÚ, BevUr. 137). Teljesen általános az a fölfogás, hogy a módjel második részében egy finnugor **k*. elem fejleménye rejlik, és hogy ez a **k*. elem ugyanaz, mint a magyar fölszólitó mód *-j*-jének őse (NyH.⁷ 112; BERRÁR i. h.; HAJDÚ i. h.; stb.). Bár a magyarázat e második része sokkal általánosabban elfogadott, úgy vélem, hogy míg az *-n* származtatása teljesen kielégítő, a föltett **k*. elemet, ami a magyart illeti, egyáltalában nem látom nemcsak bizonyítottnak, hanem még csak valószínűnek sem.

Az a föltevés, hogy egy fgr. hangzóközi **k* az ősmagyarban, mégpedig ilyen széles körben, velaris magánhangzók környezetében is *i*-vé fejlődött volna, eleve valószínűtlen. Nem akarok itt e hangtörténeti kérdés taglalásába bocsátkozni, de annyit megjegyzek, hogy amikor (kivételesen) egy fgr. hangzóközi vagy szóvégivé vált **k*-nak a magyarban *i* felel meg, ez az esetek túlnyomó részében másodlagos, a $\gamma > u, \ddot{u}$ vokalizáció után történt delabializáció eredménye (vö. BÁRCZI, Htört. 95, 134). Bárhogyan álljon is a dolog, ilyen széleskörű **k > i* fejlődés nyelvünk őskorában semmiképpen sem valószínű. Véleményem szerint azok a példák, amelyekben a γ látszólag *i*-be torkollott,

rendesen kései, XII–XIII. századi folyamatok eredményei, amennyiben nem egyszerűen képzőcseréről vagy párhuzamos képzőhasználatról van szó bennük. Egyáltalában nem szükséges az ősmagyarban $\gamma > \dot{\imath}$ változást föltenni, s még hozzá oly széleskörűt, hogy az igeragozásban uralkodóvá váló legyen. Az igeragozáson kívül csak ritka és másképpen magyarázható látszólagos esetei vannak a $\gamma > \dot{\imath}$ -nek, s annál kevésbé megokolt a föltételes móddal kapcsolatban ilyen föltevés, minthogy szinte önként kínálkozik a kérdés más megoldása.

Mint már régóta észrevették, a föltételes jelen és a kijelentő mód elbeszélő múltja között a párhuzam szembeötlő:

<i>várék</i>	<i>várnék</i>	<i>váram</i>	<i>várnám</i>
<i>várál</i>	<i>várnál</i>	<i>várad</i>	<i>várnád</i>
<i>vára</i>	<i>várna</i>	<i>vára</i>	<i>várná</i>
<i>váránk</i>	<i>várnánk</i>	<i>várok</i>	<i>várnók</i>
<i>várátok</i>	<i>várnátok</i>	<i>várátok</i>	<i>várnátok</i>
<i>várának</i>	<i>várnának</i>	<i>várák</i>	<i>várnák</i>
<i>kérék</i>	<i>kérnék</i>	<i>kérem</i>	<i>kérném</i>
<i>kérel</i>	<i>kérnél</i>	<i>kéred</i>	<i>kérnéd</i>
<i>kére</i>	<i>kérne</i>	<i>kéré</i>	<i>kérné</i>
<i>kérének</i>	<i>kérnének</i>	<i>kérők</i>	<i>kérnök</i>
<i>kérétek</i>	<i>kérnétek</i>	<i>kérétek</i>	<i>kérnétek</i>
<i>kérének</i>	<i>kérnének</i>	<i>kérék</i>	<i>kérnék</i>

Nyilvánvaló, hogy a párhuzamos paradigmák a legapróbb részletekig pontosan illenek egymáshoz, és hogy a föltételes mód jelen idejű alakjait csak az *-n* elem különbözteti meg a kijelentő mód elbeszélő múltjától, amely *-n* különben nyilván eredetileg a föltételes értelem hordozója elsősorban volt. Az elbeszélő múlt *-á*, *-é* ~ *-a*, *-e* jelének az előzménye, mint tudjuk, a fgr. *.*i* vagy *.*j* igenévképző (HАЈДУ, BevUr. 138.; stb.), s azt is tudjuk, hogy e képzőnek múltidő-jellé válása nyilván már az alapnyelvben megindult, sőt nagyon előre is haladt. Látva azt a teljes párhuzamot, amelyet ma és egész nyelvtörténetünk folyamán — nem számítva néhány nyilvánvalóan újabb és múló fejleményt, mint például az egy időben gyakori *tudnája*, *tudnájak*, *kérnéje*, *kérnéjek* típusú alakokat — a két ragozási sor, a föltételes jelen és a kijelentő elbeszélő múlt mutat, aligha térhetünk ki az elől a megállapítás elől, hogy nyelvünk föltételes módjele csak *.*n + .*i* kapcsolatból keletkezhetett, s hogy ez az *-i* azonos azzal az igenévképzővel, mely az elbeszélő múlt jelévé lett. Kivéve természetesen a tárgyias többes első személyt, amelyben *-i* elemről nem lehet szó, de az a körülmény, hogy a feltételes jelen és a kijelentő elbeszélő múlt ebben az esetben is teljes egyezést mutat (nem számítva az *-n*-et), arra vall, hogy a két ragozási sor között a rokonság kétségtelen, esetleg a kölcsönös egymásra hatás hosszú ideig irányítóan befolyásolta a két sor alakulását.

Alakilag tehát ez a magyarázat semmi nehézségbe sem ütközik, sőt mindenképpen valószínűnek mutatkozik. Kérdés azonban, hogyan áll a dolog funkció szempontjából, hiszen a fgr. *.*i*-re visszamenő *-á*, *-é* ~ *-a*, *-e* a múlt idő jele, míg a *-ná*, *-né* ~ *-na*, *-ne* a feltételes módban jelen idő.

Ahhoz nemigen férhet szó, hogy az *-i* időjel valamikor aktuális cselekvés vagy állapot kifejezésére szolgált, tehát a jelen idő egyik kifejezési lehetősége volt, és csak idővel módosult a funkciója, és vált a toldalék fokozatosan inaktuális cselekvés és állapot megjelölőjévé, azaz a múlt kitevőjévé. Ámde arra mégsem gondolhatunk, hogy az *.*n + .*i* összeforrása és feltételes módjellé válása olyan régi időben történt, amikor az *-i* még nem a múlt idő jele volt, hanem csak a *tő* igei jellegét hangsúlyozta, és a cselekvés aktuális —

jelen vagy időtlen — voltát fejezte ki. Az $*-n. + *-i$ szerkezetű föltételes mód ugyanis, úgy látszik, csak a magyarban fejlődött ki (bár talán más finnugor nyelvek föltételes jeleit is érdemes volna ennek a föltevésnek a tükrében megvizsgálni), tehát már csak ezért sem tehetjük a feltételes mód ilyen kifejezőmódjának keletkezését az előfinnugorba, azaz az uráliba, amikor tehát az $*-i$ -hez még nem társult a múlt cselekvés vagy állapot képzete, tudva, hogy az $*-i$ múltidő-jel jellege már az alapnyelvben kétségtelenül megvolt.

Az ellentmondás csak látszólagos. Úgy vélem, alakilag kifogástalannak bizonyult magyarázatomnak funkcionális szempontból sincsen semmi akadályja, hanem nyugodtan állíthatjuk, hogy a magyar feltételes módnak $*-n\ddot{a}i$, $*-n\ddot{e}i > -ná$, $-né$ jele akkor kristályosodott ki, amikor az $-i$, $-i$ $> -á$, $-é$ már az elbeszélő múltnak megállapodott jele volt. Kétségtelen, hogy közvetlen érvekkel ezt nem lehet bizonyítani, sőt a lélektani háttere is vitákra adhat alkalmat, azonban nézetem szerint eldönti a kérdést az a körülmény, hogy számos olyan nyelv van, mely a magyarral származási kapcsolatba nem hozható, és amely egymástól sok esetben függetlenül, a feltételes módjának jelen idejét az indicativus vagy a conjunctivus múlt idejű alakjával fejezi ki. Így például a latinban a conjunctivus egy múlt idejű alakja, a praeteritum imperfectum *amarem, amares* stb. egyszersmind a feltételes jelen kifejezésére is szolgál. (Középkori magyar nyelvünkben ennek hatására, de ellenkező előjellel a feltételes jelent használták a múltban egyidejűség conjunctivusi kifejezésére.) Tudjuk, hogy a későbbi fejlődés során ez a latin igealak eltűnt, a román nyelvekben helyét más alakulás foglalta el, azonban ebben az újításban a feltételes jelent ismét múlt idejű alak fejezi ki, a francia *il chanterait*, a spanyol és portugál *cantaria*, a latin *cantare habebat* folytatásai, míg az olaszban a főnévi igenévhez a *habere* ige praesens perfectuma kapcsolódik: *canterebbe < cantare habuit*, a románban viszont az imperfektum conjunctivusa szolgál a föltételes jelen alkotására: *ar căntă*. Tehát egyrészt a latin őstől, másrészt olykor egymástól is függetlenül, de mindig múlt idejű alaknak jutott a föltételes jelen kifejezésének feladata. (Hogy ezeknek az alakoknak más, ritkább funkciójuk is lehet, az mit sem változtat a tényen.)

Ez a jelenség nem szorítkozik csak a román nyelvekre. Könnyű fölismerni a germánban is pl. az angol *would, should, could*-félékben a múlt idejű alakot a föltételes jelen idő jelentés mellett, a németben az *ich würde, ich möchte, es gäbe* stb.-ben ugyancsak a múlt idejű formát föltételes jelen funkcióban, de így van a szláv nyelvekben is, pl. az orosz *я бы, ты бы* ugyanezt tanúsítja. Bármilyen legyen is a jelenség lélektani alapja, aligha lehet kétség: a számos egymástól független, mert részleteiben másképp szerkesztett példák bizonyítják, hogy minden olyan föltevés, mely formailag múlt időt állapít meg egy olyan igealakban, mely ugyanakkor a föltételes mód jelen idejének kifejezésére szolgál, nagyon is megállja a helyét. Nem szükséges tehát a magyar föltételes mód jelen idejének olyan finnugor előzményét keresni, amely hangtanilag igen nehezen volna igazolható, amikor rendelkezésünkre áll egy hangtanilag tökéletes megoldás, melyet a funkció szempontjából oly sok analógia támogat. A magyar föltételes jelen módjelét tehát természetesen magyarázhatjuk a fgr. $*-n. + *-i$ képzők kapcsolatából.

BÁRCZI GÉZA

Az azonosító predikatív (alany — állítmányi) viszony kérdéséhez

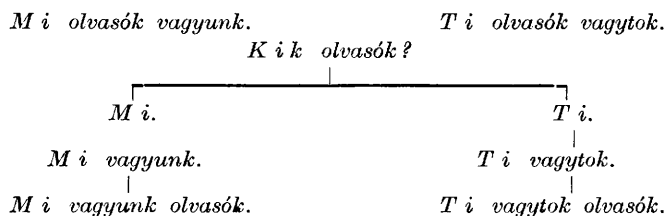
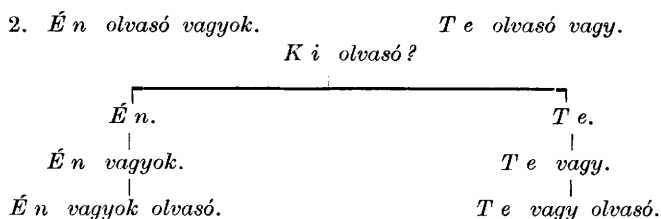
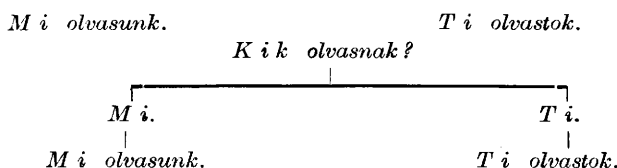
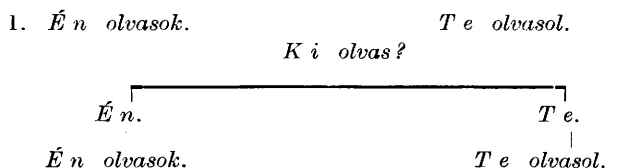
1. Az azonosító mondatokkal már sokan foglalkoztak, 1966-ban ELEKFI LÁSZLÓ (Nyr. XC, 62—75) összegezte az azonosító predikatív viszonytal kapcsolatos kérdéseket.

Végeredményben az azonosítást tartalmazó mondatokat kétféleképpen elemzik. Ez rajzolódik ki ELEKFI cikkéből is, amikor szembeállítja a „Tompá-féle” és a „Károly-

féle" álláspont lényegét. Az egyetemi tankönyv (MMNy. 245—8) is e kétféle felfogás szerint tárgyalja az azonosító predikatív viszonyt.

2. Az azonosításnak csak *A pártütő te vagy* típusával szándékozom foglalkozni — amikor összetett (névszói—igei) állítmány szerepel a mondatban (az ige 1. vagy 2. személyű) —, és újabb megvilágításban óhajtanám megerősíteni TOMPA JÓZSEF álláspontjának helyességét.

Az azonosításnak a minősítő predikatív viszonyokkal való összevetése alapján próbálták már többen eldönteni, hogy a mondatnak melyik része az alany, és melyik az állítmány. A következő fejtegetés is a minősítő — először igei, majd névszói—igei állítmányú — mondatokból indul ki.¹ Ezekben az alany nem vitás.

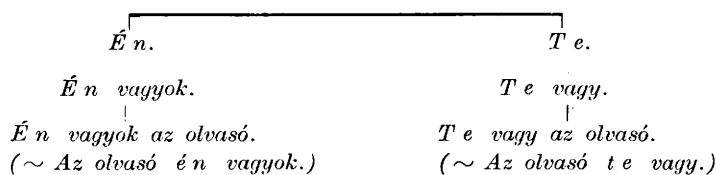
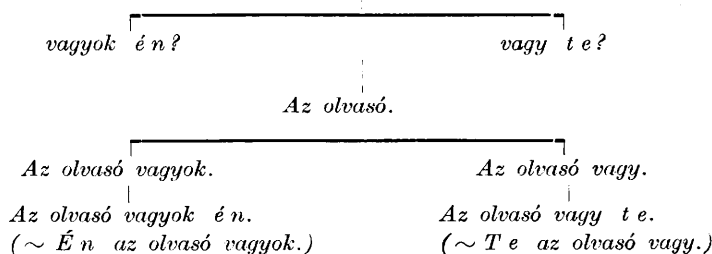

Megfigyelhetjük, hogy ha az alanyra kérdezzük, akkor a kérdő mondatban mindig 3. személyű az állítmány. A kérdésre elég csak a személyes névmással (az alannyal) válaszolni, de kitehetjük mellé az állítmányt is, azaz válaszolhatunk egész mondatl.

¹ A példamondatokban az alanyt ritkított dőlt, az állítmányt pedig dőlt szedés-
sel emeltem ki.

5. *Az olvasó én vagyok.*   *Az olvasó te vagy.*
 (~ *Én vagyok az olvasó.*)   (~ *Te vagy az olvasó.*)
 a) *Ki az olvasó?*

b) *Ki*

3. Ezekből a fejtegetésekből megfigyelhető az, hogy az azonosító mondatok mindegyik típusának van olyan változata, amelyre 3. személyű állítmánnyal kérdezzünk. Márpedig — mint a minősítő mondatok elemzéséből kiderült — ilyen kérdésre az alany válaszol. Tehát azonosító mondatokban is mindig az lesz az alany, amely *Ki az olvasó?* típusú kérdésre felel.

A kérdésre elég itt is csak a névmással (az alannal) válaszolni, de kitehetjük melléje az állítmány igei részét is, amely már az alannal egyezik meg számban és személyben (esetleg a névszói rész is odakerülhet az igei rész mellé, azaz válaszolhatunk egész mondatlall is).

A válaszban a névszói rész azért maradhat el az igei rész mellől, mert a kérdésben is szerepelt, mindenki tudja, miről van szó, viszont a létigének — az alany mellé kerülve, annak személyére utalva — kiemelő funkciója is van, az alannak nagyobb nyomatókat kölcsönöz.

Ha más szórendben hangzanak el a mondatok, például: *Te az olvasó vagy*, *Az olvasó vagy te*, illetőleg: *Te vagy az olvasó*, *Az olvasó te vagy*, ez is csak azt jelenti, hogy az állítmány vagy az alany tartalmazza-e a lényegesebb mondanivalót, a kettő közül melyik a hangsúlyosabb, melyiken van nagyobb nyomaték. Ez a kérdés tehát az aktuális mondatagolás körébe tartozik. A szórendi változtatás nem kívánja azt, hogy egyik esetben a létigét az állítmány, másik esetben az alany részének tekintsük.

Ha elfogadjuk azt, hogy a *te vagy* az állítmány, és ezután kérdezzünk a másik tagra, csak így tehetjük föl a kérdést: *Ki vagy te?* Erre válaszolni pedig egész mondatlall csak így lehet: *Az olvasó vagy te*, illetőleg: *Te az olvasó vagy.*¹ Ez viszont ellentmondást jelentene, hiszen ebben az esetben az alany és az állítmány egybeesne. A magyarban nincs ilyen szórendű kérdés: *Ki te vagy?*, ami esetleg megoldhatná a problémát.

KOLLÁNYI TERÉZ

¹ Természetesen a válasz itt is lehet csak ennyi: *Az olvasó*, de ez a körülmény nem jelenti azt, hogy csupán *az olvasó* az állítmány, ez csak az állítmány névszói része. A kérdésben is a *vagy* az összetett állítmány igei részét képezte, a válaszban is hozzá tartozik *az olvasó* névszói részhez.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tojik. 1. A *tol*, *tojik*, *tűz* igéknek a szakirodalomban igen összebonyolódott finnugor etimológiáját SAL ÉVA (MNY. LXVI, 97—9) szétválasztja, illetőleg kimutatja, hogy a három ige eredetét tekintve független egymástól. A legtöbb gondot a szerzőnek kétségkívül a *tojik* ige okozta, ami abból is kitűnik, hogy a dolgozat felerészben ezzel a kérdéssel foglalkozik. A szerző abból indul ki, hogy BUDENZ finnugor egyeztetése: észl *tuo*- 'hólen, bringen, herbeiführen': *muna t.* 'ein Ei legen'; finn *tuo*- 'bringen, herbeibringen'; mordv. *tuje*- 'hoz'; magy. *toj*-ik (MUSz. 222, 137) igen korán feledésbe merült, és pedig azért, mert a későbbi kutatás (Beitr. 296; STEINITZ, FgrVoc. 45; COLLINDER, FUV.) BUDENZ egyeztetését csak a magyar tag mellőzésével, illetőleg a *tojik* ige kiiktatásával fogadja el. SAL ÉVA most úgy látja, hogy a *tojik* ige mégis összekapcsolható a kétségbevitont, ma már azonban nagyobb területről is kimutatható alábbi finnugor ige-tövekkel: vog. *tuli*- 'hoz' . . . osztj. *tü*-, *to*-, *tu*- 'hólen, bringen' . . . mordv. *tujeme* 'id.' . . . finn *tuoda* 'bringen' . . . észl *tuoma* 'id.' . . . lapp *tuokket* 'verkaufen' . . . szam. *tās* 'geben, bringen' . . . jen. *tedabbo* 'id.' stb. Bár a magánhangzó-megfelelések nem éppen tipikusak, de lehetségesek, véleménye szerint — a szamojéd adatokat is beleszámítva — valamennyi egy feltehető uráli *toys- alapalakra vezethető vissza. Ha a magyar *j*-t hiátustöltőnek fogjuk fel, és a *to(j)*- töben az uráli *toys- ősi 'ad, hoz' jelentésének nagyfokú leszűkülését látjuk: 'tojást (R. monyt) ad', *tojik*, semmi akadályja sincsen, hogy a magyar *tojik* igét is a fenti rokon nyelvi adatokhoz soroljuk. Valószínűnek tartja, hogy ez a figyelmen kívül hagyott magyar „jelentés-speciálizálódás” is oka volt BUDENZ felfogása méltánytalan mellőzésének. — Az ősi *mony* 'ovum' szót leváltó *tojás* (XVII. sz.) szóval kapcsolatban mondottakból (vö. HORGER, MSzav.) kiviláglik, hogy a *tojik* ige szókészletünknek valóban igen régi eleme, mert már a *mony* kizárólagos használata idején is élt: „Egy lud vala, ky aran *monyat toyk* vala” (1536.).

2. SAL ÉVA nem említi, úgy látszik nincs tudomása róla, hogy BUDENZnek csaknem kizárólag hangtani alapokon nyugvó finnugor egyeztetésével szemben a *tojik* ige megfelejtésére VÁMBÉRY már korábban (1870.) egy jelentéstani érvekre támaszkodó török etimológiát kínált, semmivel sem rosszabbat, mint amilyen a BUDENZ, illetőleg az ő nyomán a SAL ÉVÁÉ. VÁMBÉRY (NyK. VIII, 80) a tör. *toy*- 'szül, világra hoz' jelentésű igével kapcsolja össze a *tojik* igét, mégpedig a következő megjegyzés kíséretében: „a *tojik* nem annyira az 'ovum ponere' határozott jelentését, mintsem inkább a 'szül' konkrét fogalmát zárja magába”.

BUDENZ bíráló jelentésében (NyK. X, 111) a látszólagos egyezések sorába utalja VÁMBÉRY etimológiáját azzal az észrevétellel, hogy a török *toy*- 'születik' intranszítív jelentésű, ezért nem képezheti a magyar tranzitív *toj*- ige alapját. BUDENZ azonban tévedett, mert a török *toy*- minden megkülönböztető képzőmorféma nélkül is a legtöbb török nyelvjárásban kettős jelentésű: 'születik ~ szül, utódot hoz a világra', sőt pontosan 'tojik' is. Pl. alt., tel., sor., szag., kojb., kase., kom., kirg., kkirg., kaz. *tü*- (< *toy*-): 1. 'gebären, Eier legen'; 2. 'geboren werden' (RADL. III, 422). A lamutban: *tug*- 'kalben, Jungen bekommen' (BENZING 239). Stb. A bennünket közelebből érintő csuvasban: *tu*- ~ *täv*- váltakozó tövekben jelentkezik az őstörök *toy*- ige. Jelentése: 1. 'pervonačalnoe značenie rodit, roditsja'; 2. 'nesti, klast jajca' (JEGOROV, EtymSl.). AŠMARIN példamondatai: *Čax šara šamarta tusan, lajāx mar* 'ha a tyúk meztelen (héj nélküli) tojást tojik, nem jó (jel)'; *Jakura šitartämär ta, čaxsem šamarta lajāx (numaj) turas* 'Szt. György nap múltán a tyúkok jobban (többet) tojnak' (XIII, 22). Feltűnhet, hogy a csuvasban a *tu*- 'tojik' ige mellett mindig ki van téve a *šamarta* 'tojás' tárgy. De van török nyelvi példánk, ahol ez felesleges: alt. *kuštar tūpāt* 'Die Vögel legen Eier' (RADL. III, 1422), vagyis ahol a 'szül, világra hoz' → 'tojik' jelentésszűkülés teljesen végbement.

Tekintve, hogy *tyúk* (< ócsuv. *tywuk: BTLw.) szavunk is honfoglalás előtti régi török jövevényszó, nincsen kizárva, hogy tenyésztésével kapcsolatban vettük'át a *toy-* igét, éspedig már 'pondre' jelentésben. Moór (NytudÉrt. 40. sz. 260—2) 1000 körüli szláv hatásra vezeti vissza a magyar tojástermelésre alapozott baromfitenyésztést. Hogy azonban a baromfitartás bizonyos foka már a bolgár-török—magyar érintkezés korára is feltehető, azt a kender és a búza feldolgozásának ugyancsak letelepült életformát igénylő, ócsuvas eredetű terminológiája is bizonyítja (vö. MNy. LXVII, 213—6).

VÁMBÉRYnak jelentéstani és tárgytörténeti szempontból elfogadhatónak látszó ötletét hang- és alaktani meggondolások sem kifogásolják. Az ótörök *g*, *γ* végződésű szótövek a mai csuvasban hangrendűségüknek megfelelően: *toy-* > *tu-* ~ *täv-* vagy *tög-* > *tü-* ~ *tëv-* váltakozó tövekben jelentkeznek. Tekintve, hogy ez a töváltakozás már igen korán, a nyelvemlékekben is észlelhető (vö. RÓNA-TAS: NyK. LXXIII, 200), az ócsuvas—magyar érintkezés korára joggal feltehető. Ha mármost a török származtatásban is a *j*-t hiátustöltőnek fogjuk fel, amely a nyelvtörténet folyamán a *tő*höz tapadt, akkor a törökből való levezetésnek sincsen komoly akadályja.

3. A kétféle megfejtési kísérletnek közös vonása, hogy mindkét esetben a *tőige* ugyanarra a kiinduló alapalakra vezetendő vissza: uráli **toys-* ~ óstör. **toye-*. Ezt tapasztalva ide kívánczok RÁSÄNEN „Uraltaische Forschungen” című dolgozatának (StO. XVIII, 3) következő eredeztetése: finn *tuo-* 'holen, bringen', lp. *duokka* usw. . . . *tü*. *toy-* . . . 'geboren werden, gebären', čuv. *täv-* 'machen'. Ha RÁSÄNEN egyeztetése helytálló, akkor itt egy ősi urál-altaji kapcsolat nyomáról van szó. (Vö. NÉMETH, Az uráli és török népek ősi kapcsolata: NyK. XLVII, 62—84 és Probleme der türkischen Urzeit: BOH. V, 71—2). — Ebben az esetben az urál-altaji *tőige* komplex jelentése a törökségben 'világra hoz, utódot szül' irányban fejlődött tovább, majd több nyelvjárásban a 'tojik' jelentésére szűkült, úgy ahogyan azt SAL ÉVA a finnugorságon belül, illetőleg a magyarban is elképzei. — Miután a finnugor származtatás lehetséges volta ellenére hangtani és jelentéstani engedményeket igényel, pillanatnyilag a török származtatás látszik valószínűbbnek.

K. PALLÓ MARGIT

Írott-kő. 1. A Kőszegi-hegység és egyben a Dunántúl legmagasabb pontja, a 882 m magas *Írott-kő* a közfelfogás szerint onnan kapta nevét, hogy a csúcsán emelt 12 m magas kilátótoronytól mintegy 65 lépésnyire a hatalmas fillitsziklák egyikén felirat olvasható. Így tartja számon mind a környék lakossága, mind a Kőszeg vidékéről szóló irodalom. Tudomásom szerint elsőnek WITTINGER ANTAL (Kőszeg városa és környéke. Kőszeg, 1890. 28) magyarázza így a hegy nevét, de ugyanezt olvashatjuk másoknál is (Magyarország vármegyéi és városai. [Magyarország monográfiája.] Szerkeszti SZIKLAY JÁNOS és BOROVSKY SAMU. Vasvármegye. Bp., 1898. 89; THIRRING GUSZTÁV, Kőszeg és környéke. Bp., 1928. 63; MTurLex. 93). Ugyancsak ezt a felvilágosítást kaptam SZÖVÉNYI ISTVÁNTÓL, a kőszegi Jurisich Miklós Múzeum igazgatójától.

A fenti magyarázat helyességét azért nehéz a helyszínen ellenőrizni, mivel a „feliratos” sziklák jelenleg osztrák területen találhatók. THIRRING (i. h.) szerint egyébként már 1928-ban is nehezen lehetett látni a felírást a ráházolt útjelzés miatt.

2. Ha tényként fogadjuk el a felirat létezését, akkor is érdemes megvizsgálnunk, vajon miért kerültek oda, s mit jelentenek a rejtélyes betűk. A vélemények már a tekintetben is megoszlanak, hogy *m i l y e n* betűk vannak a sziklán. WITTINGER (i. h.) úgy tudja, hogy *C. B.*, amely azt jelenti: *Comes Batthyány*. A magyarázat azért lehet helytálló, mert a vidék, amelyhez az *Írott-kő* is tartozik, a XVII. század óta Batthyány birtok

volt. Mások három betűről tudnak, éspedig *C. E. B.*-ről, amely *Comes Edmundus Batthyány-t* (THIRRING i. h.; MTurLex.), illetőleg *C. B. E.*-ről, amely *Comes Batthyány Elemér-t* (Vasvármegye című monográfia 89) jelölne. Mivel a Batthyány családban Edmundus, vagyis Ödön és Elemér is található (NAGY IVÁN, Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1857—1868. XIII, 110, 111; KEMPELEN BÉLA, Magyar nemes családok. Bp., 1911—1932. I, 487, 490), a kérdést csak akkor lehetne eldönteni, ha pontosan tudnánk, hogy a betűk mikor kerültek a sziklára. Ez utóbbi körülményhez szolgál értékes adalékokkal SILL FERENC (Vasi Szemle XXIII, 609—12). Miután Nádasdy Ferenc a Wesselényi-féle összeesküvésben való részvétele miatt összes birtokát elveszítette, Léka várát és tartozékait 1671-ben Eszterházy Pál nádor szerezte meg. Ezt követően éles határvita keletkezett Kőszeg szabad királyi város és Léka vár új földesura, az Eszterházy család között. Eszterházy Pál kérésére Forgách Ádám kúriai bíró 1678. március 16-án utasította a vasvári káptalant, hogy a király megbízottjával együtt határvizsgálatot tartson, és arról írásbeli jelentést tegyen. Horváth György, velegei jobbágy tanúvallomásából kiderül, hogy a kőbe vésett betűk már 1638-ban megvoltak. A környékbeliek tudtak arról, hogy „az hógyen levő küszikla volna Küszögiek, Rohoncziaiak és Lekaiak közöt valo igaz határ” (i. m. 610), s a sziklán betűk és más jelek, pl. kereszt, számok vannak. Az *Írott-kő*-n levő szikla tehát valamikor természetes határjelül szolgált.

A határkövekre általában ráírták az egymással szomszédos helységek nevének kezdőbetűjét, mint például egy, a Kőszegtől nem messze fekvő Velem község határában álló oszlopon *H. T. V. G.* betűk voltak 1690-es évszámmal. Az 1856-os határleírás szerint ezek jelentése: *Hammer Teuch* (magyarul *Hámor*), *Velem* és *Güns* (magyarul *Kőszeg*) (OL. 579 kat. ir. Vas m. 1003 cs. 1358). Az *Írott-kő* elnevezéséül szolgáló kőszirt a vidék lakossága szerint Kőszeg, Rohonc és Léka találkozásánál áll (vö. az idézett tanúvallomással), WITTINGER (i. h.) ellenben azt írja, hogy Bozsok, Hámor és Rohonc összefutó határában emelkedik. Egyáltalán nem biztos tehát, hogy a kérdéses sziklán valóban a *C. E. B.* (~ *C. B. E.*) betűk olvashatók. De ha mégis ragaszkodunk e három betűhöz, akkor is — éppen a mondottak alapján — szolgálhatunk más magyarázattal is. Mivel a határjelül szolgáló sziklaszirt nemcsak települések, hanem a Batthyányok és az Eszterházyak birtoka közötti határt is jelentette (Vasvármegye című monográfia 89), felteszszük, hogy a *B* és az *E* betű e két család nevének kezdőbetűje. Harmadik betűként pedig a *C* helyett számításba jöhet a *G*, amely a két birtokkal szomszédos Kőszeg német *Güns* nevét jelentené.

3. Az *Írott-kő* hegynév első előfordulása eléggé kései. Nem szerepel sem a Vasvári Káptalani Levéltár XVIII. század közepéig átvizsgált anyagában, sem a Szily-féle térképeken (SILL FERENC levélbeli közlése). Az 1782—1785-ös katonai felmérés 1784-es térképén még nincs rajta, a következő — 1850—1853 közötti — felmérés térképén (évszám nélkül) pedig *Geschrieben Stein* alakot találunk. Az első magyar adat — jelenlegi ismereteim szerint — CHERNEL KÁLMÁNNÁL (Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. Szombat-hely, 1877. 6) található: „Léka és Rohonc közt hosszú hegygerincz nyúlik el, mely észak-keletre Kőszeg felé vonul, s melynek legmagasabb kúpja a 882 méter magas »*Írott kő*« (Geschriebener Stein).”

Az adatokból arra következtethetünk, hogy a magyar *Írott-kő* elnevezést a korábbi német *Geschrieben(er) Stein*-ből fordították le. Feltevésemet két körülmény támogatja. Az *Írott-kő* nevet a környékbeli lakosság nem ismerte, helyette *nagy termés kü*-nek, *száll kü*-nek, *küsziklá*-nak, *kü száll*-nak nevezte a hegycsúcson levő sziklát, és talán a hegy csúcsát is (SILL i. m. 611). A Vasvármegye című monográfiában (501) azt olvashatjuk, hogy 1898 körül a hegy csúcsát egy velemi magyar ember *Szálkő*-nek mondta. BORBÁS VINCE — a fejezet írója — szerint is a magyar *Írott-kő* németből való fordítás.

WITTINGER (i. h.) még két néven említi a hegyet: „*Írott-kő* (máskép *Szálkó* [sic!], 883 m.)”; az említett monográfiában pedig váltakozik a két elnevezés (vö. 1, 2, 3, 4, 7, 89, 477, 501, 523, 533). Másrészt az említett katonai térképeken vegyesen vannak német és magyar nevek, néha úgy, hogy a német név alatt áll zárójelben magyar megfelelője: *Glashütten* (*Üvegbánya*), *Neu Hodifs* (*Uj Hodasz*), *Rechnitz* (*Rohoncz*), *Poschendorf* (*Basok*), *Güns* (*Kőszek*) stb. Ha a *Geschrieben Stein* néven kívül az *Írott-kő* is ismert lett volna, akkor a térképekhez hasonlóan a fentiekhez bizonyára feltüntették volna.

4. Érdekességként említem meg, hogy nemcsak a Dunántúl legmagasabb pontja viseli az *Írott-kő* nevet, hanem a Déli-Kárpátok egyik csúcsa is. Brassó mellett a Tömös patak völgyétől keletre emelkedő hegyecsoport a *Nagykő-havas* (románul *Piatra Mare*, németül *Hohenstein*). Ennek egyik csúcsa az 1846 m magas *Írott-kő* (románul *Piatra scrisă*). A csúcson egy csaknem függőlegesen az ég felé meredő, 88 m magas, fehér sziklatömb van. „A sziklafalnak már messziről látható érdekessége a moaré-selyem habos rajzához hasonló díszítése. Mintha valami óriás festékkel kent volna oda fel a r a b, t ö r ö k í r á s h o z h a s o n l ó figurákat. Közelebről megnézve igen szép fehér kéregzuzmó telepek, amelyeket szerényebben hasonló alakú sárgazuzmó bevonatok is kísérnek.” (SZÉKELY GÉZA, A Nagyköhavas-Piatra Mare leírása. Brassó-Braşov, 1936. 14–5; l. még MTurLex. 93 *Írott-kő* a. is). Az elnevezés alapjául itt tehát nem valóságos írás szolgált, hanem a természet játéka folytán a *Squamaria pruinoso* és a *Buellia venusta* telepei ékesítik a sziklafalat írásra emlékeztető rajzokkal (vö. MTurLex. 93 *Írott-kő* a.).

A Brassó melletti *Írott-kő* ÁRVAY JÓZSEF (A barcasági Hétfalu helynevei. Kolozsvár, 1943. 63) kutatásai szerint 1865 óta adatolható, s noha értelmileg a román *Piatra scrisă*-val pontosan egyezik, attól független keletkezésű. Azonos szemléleten alapuló párhuzamos helynévadással lehet dolgunk.

5. A magyar nyelvterület nyugati és délkeleti szélén, egymástól légvonalban több mint 700 km távolságban levő két *Írott-kő* tanulságos példa arra, hogy az egyformán hangzó földrajzi nevek nem feltétlenül hasonló indíték alapján és azonos módon jönnek létre.

POSGAY ILDIKÓ

Hétfőhely — Höll ~ Pokol — Pokolfalu. Ennek az érdekes nevű, volt Vas megyei, ma burgenlandi községnek a neve mindmáig felderítetlen maradt. Legutóbb BÜRGER KÁROLY (KRANZMAYER—BÜRGER, Burgenländisches Siedlungsnamenbuch. Kismarton, 1957. 74–5) közölt újabb magyarázatot, amikor a német nevet a középfelnémet *helle* 'die Hölle' szóból kísérel megfejteni. De a névfeltő is gondolkodóba esett a felett, hogy miért hívhatnak 'pokol'-nak egy falut. SCHWARTZ ELEMÉR (A nyugatmagyarországi német helységnevek. Bp., 1933.² 242) a középfelnémet *höl* 'Schlucht, tiefer Hohlweg, entlegener Winkel' jelentésű, mélyen fekvő helyet jelentő szóból származtatja. MOÓR ELEMÉR (Westungarn im Spiegel der Ortsnamen 68, 208–9, 213, 295) SCHWARTZ magyarázataát elfogadja: *Höll* 'Schlucht, tiefer Hohlweg, entlegener Winkel'; német *heil > *Höll*. Szerinte az *ei* > *eu* hangfejlődés a hienc nyelvjárásban 1200 után jelentkezett, s miután az ómagyarban ugyanaz az *eu* kettőshangzó megvolt, nem pótolták mással. BÜRGER KÁROLY — bár mindkettőjük munkáját gyakran idézi és így ismeri — magyarázataikat nem említi, így feltehetően nem fogadja el.

Ezek azonban találgatások, amelyek figyelmen kívül hagyják mind a helység névtörténeti adatsorát, mind pedig azt, hogy a település a középkori nyugati magyar nyelvterületen, magyar helységnevek környezetében keletkezett. Közelebb jutunk a helyes megoldáshoz, ha helységünk nevét az adatok időrendi sorában vizsgáljuk.

1221/1240/1774: villa *Hettefehelly* ~ *Hettefewhelly*, vö. „prima meta *Hettefewhelly* incipiens de Pinkoua [ma Pinka folyó] peruenit iuxta villam comitis Martini nomine Belud [ma Alsó-, Felsőbeled] per metas versus orientem” stb. (HazOkm. VI, 13; SZENTPÉTERY, KritJ. I, 364); 1297: „Cum uillis Belud *Heyl* Tothfalu et Fyuzes nuncupatis” (OklSz. 370); 1385/1385: „Petrus de *Hewly*” (SoprOkl. I/1, 207); 1391/1392: *Heel* birtok (ZsigmOkl. I, 2181); 1437, 1447: poss. *Heel* (CSÁNKI II, 754, 855); 1496: *Beel* [recte *Heel!*] (CSÁNKI II, 736 tévesen *Bél* címszó alatt); 1539: *Felső-Pokol* (uo. II, 754); 1610: *Alsó-Pokol* (SCHWARTZ i. m. 242); 1612: *Pokol* (KRANZMAYER—BÜRGER i. m. 74); 1773: *Pokol, Höll* (Lexicon locorum . . . 88); 1786: *Pokol, Höll* (KORABINSKY, Lexikon 242, 545); 1804: *Pokol, Höll* (KORABINSZKY, Atlas); 1828, 1836—1840: *Pokolfalu* (KÁZMÉR, A „falu” 142); 1851: *Pokolfalu, Hölle* (FÉNYES, Mo. geogr. III, 247); 1864: *Pokolfalu, Hölle* (HORNYÁNSZKY, Geogr. Lex. 151); 1873: *Pokolfalu* (KÁZMÉR i. m. 142); Hnt. 1882.: *Pokol, Pokolfalu, Höll*; Hnt. 1907.: *Pokolfalu*, Hnt. 1926., 1937., 1944.: *Pokolfalu, Höll*.

Amint látjuk, a helység első, eredeti neve *Hétfőhely*, és nyilvánvalóan hétfői vásártartására utal, amiből a település jelentősebb voltára is következtethetünk. A *Hétfőhely* helységnév a magyar nyelvterületen nem társtalan, bár nem a gyakori vásárhely-elnevezések közé tartozik. Ma is Baranya megyében egy község neve *Hetvehely* (< *Hettefehely*), amely a régi *Hétfőhely* tájnyelven változott alakja.

Helységnevünk környezete is vizsgálatot érdemel, mert helynévadásunkban a névkörnyezet nagyon sok esetben nyújt útmutatást a nevek eredetére. A régi *Hétfőhely* a középkori magyar nyelvterületen keletkezett, s a mai magyar nyelvterület szélén fekszik ma is. A környező helységnevek szintén magyarok, s a mai német nevek ezekből származnak, részben párhuzamos helységnéadás eredményei. A vidéknek volt szláv lakossága is (erre mutat *Pinkatótfalu* ~ *Winten* 'villa sclavorum'), amelynek névadása nyomot hagyott a vidék helységnév-anyagában is. Így a mai Horvátlövő és Németlövő községek neve a régi magyar *Szécs* (ennek átvétele a régi német *Schütz* és locativusi változata a mai értelmesült *Schützen* < locat. *Szécs* + *en*), amely a szláv *seč* 'vágás' szóval azonos. A *szécs* szó 'irtás' értelmében mint magyar jövevény tájnyelvi szó él, s több azonos helységnevet ismerünk a történeti magyar nyelvterületen. Ezeknek elválasztása a magyar *szécs* ~ *szűcs* foglalkozásnévtől bővebb vizsgálatot kíván, miután ebből alakult helységneveket is ismerünk.

A locativusban álló helységnevek átvétele a magyarból a magyar nyelvterületen igen gyakori a velük együtt élő népeknél, így a nyugat-magyarországi németsegnél is. Ezt a tényt kutatóink már régen kimutatták, jól ismerik.

Az eredet és a környezet tehát arra mutatnak, hogy a helység *Höll* nevének eredetét a magyarban is kereshetjük. Az 1297-ben előkerülő *Heyl* (olv. *Hely*) név a *Hétfőhely* második, *-hely* részéből keletkezett. Az *yl* betűcsoport a középkori magyar helyesírásban sokáig és gyakran jelzi az *ly* hangot (KNEZSA, HírTört. passim). A *-hely* végződésnek helységnévül való felhasználása hasonló ahhoz, amikor valamely községet egyszerűen *Lak* névvel neveznek (éppen a középkori Vas megyében számos *Lak* helységet említ CSÁNKI II, 770), vagy Erdélyben *Szászváros* 1224-ben egyszerűen *Varas* (ZIMMERMANN—WERNER, Urkundenbuch I, 34), amelynek román neve ma is *Oraștie*, a magyar *Város* névből alakulva. MOÓR ELEMÉR írja (i. m. 297, 53. jegyz.), hogy Monyorókerék községet a szentpéterfai horvátok *Varoš* névvel nevezik. Az alsóőri magyarok ma is csak azt mondják „*Szikbe* megyek” (= *Vasverőszék*), említi SCHWARTZ ELEMÉR (i. m. 158).

Arra, hogy a *hely* szó alkalmas helynév alkotására, megemlítem, hogy 1646-ban Verecknye községben (Pozsony m.) említenek egy *Hely* ~ *Hely rét* nevű kaszálót (MAKSAY, Urbáriumok 209), 1864-ben Marócsa (Baranya m.) határában hívnak egy rétet *Hely rét* néven (BamL. BiU. Tkv. 5. old.). 1962-ben Kisvaszar községben (Baranya m.) jegyeztem fel a *Helsőgdör* ~ *Kmágráve* ~ *Kisucca* helynévvariánsokat, amely tíz lakóház telkét

jelöli. Adatközlőm a *Helsőgdör* név első tagjának értelmét már nem is tudta, a név német alakjából *Gemeindegraben* állapítottam meg, hogy az a magyar *helység* szó összetételben módosult *helső* változata. A szalatnaki (Baranya m.) sváb lakosok az elpusztult *Kéthely* község pusztulásához fűződő mondlájukban emlegetnek egy „Kétheller Bávl” megnevezésű öregasszonyt (*Bávl* 'Borbála'), aki egy odvas fűzfa törzsébe bújva nézte végig faluja pusztulását.

A *hely* szó a magyar nyelv ismeretlen eredetű, tővégi *ly*-es szava (BENKŐ, *LyTört.* 22), amelynek *hel* alakváltozatát tarthatjuk eredetibbnek. BENKŐ szerint a „puszta tővégen kiejtésben is meglehetősen ingadozás (*l* ~ *ly*) lehetett a két variáns között” és „A tővégi *l*-ezés első nyomai tehát kétségtelenül a nyugati magyar nyelvterületre vezetnek.” (I. m. 42, 49–50). Más felfogást tükröz a TESz. II, 88 szócikke a *hely* szóról, azonban helységnevünk — úgy látom — BENKŐ felfogását támogatja.

Felvetem tehát azt a gondolatot, hogy a helység *Hétjőhely* magyar tájnyelvi *Hetjehel* nevének második, *hel* részéből alakult egy helyi magyar *Hel helységnév, amelyet a németiség értelmesített *Höll* alakban, de nem szabályosan, mert az németül *Hölle lett volna. A középfelnémet *helle* 'die Hölle' szó a XVI. század óta ismert *hölle* írásváltozatban (HEYNE, DWb.² II, 191). Ezt látszik igazolni az is, hogy az első *Höll* adat csak 1773-ban jelentkezik. A *Höll* hibát vélte korrigálni az osztrák közigazgatás alatt 1851-ben és 1864-ben kiadott két helységnévtár, amely helységünket — a magyar *Pokoljalu* mellett — a német *Hölle* néven említi. Ilyen névalak természetesen sohasem élt.

A község magyar *Pokol* 'Hölle' jelentésű neve a XVI. században merül fel, akkor, amikor már a magyar nyelvterület a korábbi nyelvhatárról az országhatár-menti harcok pusztításai miatt keletebbre szorult. A török előnyomulás, a török 1532. évi hadjárata és Kőszeg több hetes ostroma, amikor a martalócok a messze környéket elpusztították, a vidék magyar népiségének pusztulását betetőzte. Azonban a délről jövő másfél évszázadig tartó török előnyomulás újabb magyar hullámot nyom nyugatnak, s ekkor a magyar nyelvterület ismét nyugatabbra terjedt a mainál. Ekkor jelentkezik a magyar *Pokol* név, amely lehet értelmi átvétele a már németnek vélt és 'hölle'-nek népetimologizált *Höll* helységnévnél.

Azonban rámutatok még egy hasonló kapcsolatra. 1344-ben említik: „comes Mertlinus dictus de *Nykorejtekkheel*, quod vulgo *Pukul* dicitur” (SoprOkl. I, 175). Az említett magyar helységnév *Nikó*- ~ *Nykórejtek hely* alakban olvasható. Különösnek tűnik — előbbi magyarázatom nélkül —, hogy ismét egy *-hely* végződésű magyar helységnév variánsa *Pukul*, mai kiejtés szerint *Pokol* 'Hölle'.

A Sopron megyében előforduló *Röjtök* (< *rejte*), *Röjtökör* (< *rejte* *ör*) helynevek a határvédelem egy módjára, elrejtett őrségek szolgálatára mutatnak, ahol megfigyelők teljesíthették szolgálatot. Feltehető, hogy az ilyen csapdába csalogató *rejtekkhely* az ellenség számára pokoli veszedelmet jelentett? Ilyen szemléletre mutat az az eset is, hogy a XVII. században Zrínyi Miklós emberei egy *Ördöglük* nevű helyen csalják lépre, ütnek rajta a törökön (IVÁNYI, A két Zrínyi levelei 116, 215, 302).

A magyar helynévanyagban a *pokol* szó nem ritka, és a helynév (~ helységnév) összetételében a jelentés kedvezőtlen módosulását adja. 1639-ben Kocsuláton, 1645-ben Vári mezővárosban, 1647-ben Ecseden említenek *pokolidő* malmot. Utóbbi esetben így magyarázzák meg: „*pokolwedeő* malomnak hivattatik, az mely czak eseős üdeőben es arvizen forogh” (MAKKAI, I. Rákóczi Gy. birt. gazd. iratai. 340). A kifejezés országszerte ismert, mert 1595-ben Putnokon és Málén (Gömör m.) említenek e néven malomhelyet (MNY. VIII, 176, XIII, 244). Hasonlóan víznév az az 1487. évi adat, amely Hunyad megyéből említi „paruum gurgitem siue Riuulum *Wallareh*, in lingua autem hungaricali *Pokolpathak* appellatum” (OklSz. 778) vízfolyást. 1404–5/1489: „villa seu poss. *Pokolpathaka* in distr. Ikwa” (ORTVAY, Okl. Temesvm. I, 341); e helységet 1597-ben „poss. *Valiareh* in distr. Marchinensi in comit. Hunadiensi” (PESTY, Krassó m. 491. sz.) nevezik.

A magyarban a pokol szó *poklos* ellátottságot jelentő *-s* képzős változata a *bél-poklos* szóban régen ismert, s helynévadásunkban jelenthette a leprás betegek számára kijelölt helyet (leprosorium), de jelenthette egy leprás beteg tulajdonát is (vö. 1234/1364: „descendit ad quendam cauernam que wigo *Poklosuerem* nominatur”: OklSz. 777; 1301: „terra *Poklostheluk*”: uo.; 1325/1347: „ad superiorem *Puklustheluk*” stb.: GYÖRFFY, I², 789; 1702: „[poss. et prediis] . . . *Poklos tó* . . . in comitatu Baranya”: BamL. Pécsi kápt. hh. lt. Fasc. 2. No. 1), amelyet ma népetimológiai változatban *Poklostáj* (< *poklos-tói* melléknévi alakból értelmesülve) néven helynévként jegyeztem föl.

MIKLOSICH (PON. I, 218–9, II, 305) már rámutatott arra, hogy a szláv *poklo* 'pix' szóból származó szláv *pekel* neveket a német helységnevekben tévesen *Hölle* szóval használják. Így például *Pekel* ~ *Hölldorf* Krajnában, *Pekel* ~ *Hölle*, *Hölldorf* Stájerban, *Peklo* ~ *Höll*, eredetileg *Pech* Csehországban. Hasonló szláv eredetű helynevek a magyar nyelvterületen is előfordulnak (*Pekelnik* ~ *Piekielnik*, *Pillerpeklén* ~ *Peklany*, *Bánymvár* ~ *Peklenica*, *Szurkos* ~ *Peklina*), de a némethez hasonló páros helységnévalást nem ismerem. Így tehát nincsen bizonyítékom arra sem, hogy valamely helységnév Nyugat-Magyarországon, így a *Höll* helységnév is egy szláv *Pekel helységnévnek átvételével lenne megmagyarázható.

A XVI. századi *Pokol* ~ *Höll* helységnévnek újabbkori német *Hölle*, illetőleg magyar *Pokoljalu* változatai XIX. századi – értelmező – változatok, keletkezésüket, úgy látszik, a német, illetőleg a magyar közigazgatásnak köszönhetjük, s aligha népnyelvi alakulások. Bár Krassó-Szörény megyéből 1458-ból ismerünk *Pokoljalu* helységet (újabbkori szebbített neve Hnt. 1926.: *Sebesrom* ~ *Ruieni*), amely a Sebes patak mellett fekszik (PESTY, A szörényi bánság és Szörény vm. tört. II, 459–61).

A magyarban ezenkívül a személynévanyagban is nyoma maradt annak, hogy a *pokol* szó mint vezetéknev 'höllerisch' jelentésben járta. Döge községben 1449-ben „Lucas *Pocol*, *Pochol*”, 1521-ben „Joannis *Pokol*” nevét jegyzik fel (ZichyOkm. XII, 219, 222, 344). 1522-ben „Johannes *Pokol*” Alsópalonán, „Georgius *Pokol*” a szegedi Madarász utcában íratott össze (MNYTK. 105. sz. 67).

Az előadott és ismertett névfejtések közül – úgy látom – az általam javasolt és a magyar *hely* ~ *hel* szóból történő névfejtésnek van a névkörnyezettől is támogatott legnagyobb valószínűsége. Magyarázatomat kétségtelenné majd az teszi, ha valamely más *Keddhely*, *Szombathely* stb. *-hely* végződésű magyar helységnévnek igazolni tudjuk egy *Hel ~ *Hely* alakban történt feljegyzését is.

Cserke. 1. Baranya megyei helynévgyűjtésem során a kezembe kerülő *Cserke* helynevet azzal nyugtáztam, becsületes, derék elnevezés, amely nem sok fejtörést okoz gyűjtőnek és névfejtőnek. Különösen azért sem keltette fel érdeklődésem, mert önmagát jól értelmező helynévnek véltem. A név magyarázatát mégis közlésem, mert ismételen tapasztalom, hogy „közérthető” helyneveink, amelyekre figyelmet nem fordítunk, alaposan megréfkálnak. Ilyennek tartom ma már *Cserke* helynevéünket is.

Adataim a következők: Drávaszabolcs: 1867: *Cserke völgy* – r. (BamL.BiU. 145); 1884: *Cserke* – leg., benne vályogvető (Kataszt. színes birtokvázrajz); 1972: adatközlőm a nevet nem ismerte (Sgyűjt.); Monyorósd, Hegyszentmárton községbe olvadt: 1854: *Cserke* – sz. (BamL.BmK. 201); 1855/1857: *Cserkei mező* – sz. (BiU. 552); 1863/1864: *Cserke* – sz. (BiU. 553); 1865: *Cserkei* – sz. (BiU. 554); 1865/1883/1886: *Cserkő dűlő* – sz. (Kataszt.); 1900 k.: *Cserkei* (Tkvi dűlőjzék); 1955: *Cserke* – sz. (Sgyűjt.); Pereked: 1844 után: *Cserke* – sz. (BamL.BiU. 661); 1862: ua. (BiU. 662); 1865/1886/1891: ua. (Kataszt.); 1878: ua. (BiU. 663, OL. VT. 178); 1912: ua. (BiU. 670); 1916/1918: ua. (Kataszt.); 1934: *Cserke* (BERZE NAGY JÁNOS, Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, 1940. III, 52); Szava: 1851: *Cserke* – sz. (BamL. BiU. 798); 1855 k.: ua. (BmK.

285); 1864: *Cserke* — elébb cserjés, bokros hely, ma szántóföld (PESTY V, 360); 1865/1884/1889: *Cserke* — sz. (Kataszt.); 1894—1904: *Cserke* (BamL. Németh B. helynévgyűjt. 2408); 1897: *Cserke düllő* — sz., *Cserke* — sző. (BiU. 799/2); 1958: *Cserke* — sz. *Cserkeszőlő* — sző. (Sgyűjt.).

Az első nehézséget — megjegyzem növényélettani vonalon — az adta, hogy Drávaszaboles és Monyorósd messze kívül esik a *cser* 'Quercus cerris L.' természetes elterjedési területén. Azonban komoly fejtörést az a gondolatmenet okozott, amikor rájöttem arra, hogy nincsen a magyar helynévanyagban *Hárska, *Somka, *Tölgyke stb. Ha ez így van, akkor miért van *Cserke*? Ellenben ismerünk *Monyoróska*, *Somoska*, *Komlóska* stb. helyneveket, de nem ismerek *Csereske változatot! Mi lehet ennek az oka? Az ilyen, a magyar helynévadási törvényszerűségből rendhagyó módon kiugró névadás mögött, mégoly egyszerű és nyilvánvaló magyarázat mellett is mindig lappang valami, aminek érdemes végére járni. Annyival is inkább, mert több ízben, tapasztalatom alapján, rámutattam arra, hogy helyneveink messzemenő módon őrzik nyelvünk régiségeit.

PAIS DEZSŐ mondja, hogy „a 'forog, pörög; sodor, pödör' jelentésű, vagyis a fon-nal rokonértelmű alapszóból költ származéknak lehet 'erdő' jelentése” (NyK. XLVIII, 283). Ugyancsak ő az, aki a „Szer”-monográfiában sort kerít „a nem éppen esztétikus jellegű *serke* szavunkra” is. Kimutatja és feltételezi, hogy a *serke* ~ *sörke* a *sérken*, *sérked*, *sérkég* igecsoportból kielemezhető, és az eredetileg 'fordul' értelmű *serk igének -e (~ -ő) képzős igeneve. Ugyancsak ő mutat rá CzF.-től említett (V, 801) magyarázatra: „a fiatal növényre, csírázásra vonatkozó *ser-* gyökre, amelyből *serdüll*, *sereny* . . . származik”.

Az ősi mozzanatos képzők közé tartozó -k-t írott emlékeink a magyar nyelv-történet folyamán elavultnak mutatják (D. BARTHA, Szóképz. 35). Így látja a *sér-* alapszóból származó *sérk* ige *sérke* igeneve nyomán PAIS is (NytudÉrt. 30. sz. 34).

A *serke* igenév azonban megőrződött *Cserke* helynevünkben, amely nyilvánvalóan egy *s* > *cs* affrikálódás eredménye (BÁRCZI, Hangtört.² 163). Az ezek után bizonyos, hogy *Cserke* (< *Serke*) helynevünkben egy újabb régi magyar erdőnevet ismerhettünk fel. Jelentését 'sarjerdő, fiatalos' értelmezéssel látom visszaadhatónak, mert ezek tulajdonsága a fonódottság, szövevényesség. Mint bemutattam, Szava községben PESTY adatközlője 1864-ben még annak is írja le.

De *Serke* név másutt is előfordul a magyar nyelvterületen. Gömörben van *Serke* falu. 1371. I. 20.: mg. „Petrus dictus de *Cherke*” (NYERS LAJOS, A nádor bírói és oklevélkiadói működése. Kecskemét, 1934. 28); 1427, 1450, 1460, 1475, 1494: *Serke* (CSÁNKI I, 127, 146). ILA BÁLINT kiváló „Gömör megye” monográfiája (IV, 42—7) *Syrke*, *Cherke*, *Sirke*, *Zerke* írásváltozatokat közöl, a nevént azonban a *Csirke* személynévből magyarázza. Fejér megyében *Sörke*, *Sörkemajori út* (Hnt. 1907, 1944), az Alföldön Abony határában van *Serkeszék* (Hnt. 1944).

A *Serke* név továbbképzett alakjai is előkerülnek. *Serkés*, *Serkéshegy* (KISS, Régi Rétköz 21, 416). *Serkéd* a régi Temes megyében (CSÁNKI II, 61). *Serkéd* ~ *Sörkéd* elpusztult falu emlékét számos, nevéből képzett helynév őrzi Sövényháza határában (INCZEFI, Sövényháza és vidéke földrajzi nevei. Szeged, 1958. 135—6). Első előfordulása 1453-ban és 1522-ben *Chyrked* és *Chyrkedy* ejtéváltozatban jelentkezik.

Úgy látom, hogy a baranyai *Cserke* nevek egy helynévben megtartott archaikusabb ejtéváltozatot őriznek, olyat, amelyet a SermDom.-ból MÉSZÖLY GEDEON (MNY. VI, 405) idéz és kimutat: „adolescencia *fel cherdelt kor*. — nullus adultus *fel cherdvlt*. — omnis adultus *menden fel ferdvlt*.”.

Rá kell mutatnom még arra, hogy a baranyai *Cserke* helynevek mind olyan községekben őrződtek meg, amelyeknek magyarsága a török idők kezdetétől megszakítás nélkül lakja faluját.

2. PAIS DEZSŐ megállapításának segítségével kezdtem névmagyarázatot, s a következő szómagyarázatot is azzal végzem. KISS JENŐ (MNY. LXII, 224–5) „*Sodor, sedre* ’kapkodó, szeles’” című szómagyarázatában szerintem is helyes nyomon fejteti, értelmezi szavunkat, és rokonságába vonja a *seder* ~ *cseder* ’sodor, pödör, csavar — csavar, teker’ jelentésű szópárt.

Nyilvánvaló fentiek után, hogy a magyar *csender* ’bozót, sűrű, felferődött sarjerdő; vadrejtő sűrű (utóbbi vadászati szakszóként hasznosítva)’ az említett *seder* ~ *cseder* szópár *n* toldalékhanggal bővült, szóhasadás útján önálló életre kelt változata. Meglátásom szerint jelentőségét az erdészeti és vadászati szaknyelvben való céltudatos használata alapozta meg, s biztosította helyét a köznyelvben is.

REUTER CAMILLO

NYELVMŰVELÉS

Írógépek — gépirás — helyesírás

Magyarországon ma sokkal több a géppel író és a gépirást olvasó ember, mint harminc, húsz vagy tíz évvel ezelőtt. Az írásbeliség és ezzel együtt a gépirás napjainkban is szinte szemmel láthatóan terjed. Így kap mind nagyobb szerepet életünkben az írógép. Sajnálatos azonban, hogy írógépeink legtöbbször csak részben felel meg a magyar helyesírás követelményeinek.

A szűkebb magyar ábécé negyven betűje közül három: a hosszú *i*, *ú* és *ű* betű hiányzik az írógépekről. Hét hosszú magánhangzónk közül csak négynek (*á*, *é*, *ó*, *ő*) van billentyűje — háromnak (*i*, *ú*, *ű*) a billentyűjét hiába keressük. A gépirók a kérdéses hosszú hangok jelölését a megfelelő betűk hiján ezeknek rövid párjával igyekeznek megoldani. Például a következő mondat: *Júlia újra írt húsz címet* — írógépes félmagyarsággal így hangzik: *Julia újra irt husz címet*. (Öt szóban öt helyesírási hiba!)

Ennek a betűszegénységnek napról napra több kárát látja nemcsak helyesírásunk, hanem köznyelvi kiejtésünk, sőt a gépirásos szövegek olvasása és megértése is. Szűketségével és sutaságával a hosszú *i*, *ú*, *ű* betűt nélkülöző „írógépnyelv” anyanyelvünknek sok-sok szépségétől foszt meg bennünket, mégpedig úgy, hogy a szavak értelme is csorbát szenved. Gépirásos szövegekben elmosódik a különbség az *irat*—*írat*, *huzat*—*húzat*, *fűzet*—*fűzet* főnévi—igei szópárok két tagja közt, vagy például a *zug*—*zúg*, *fiuk*—*fiúk*, *ágyuk*—*ágyúk* alakok sem különülnek el egymástól. Ezzel csökken írásunk kifejezőereje, amellet gépirásunkban nem kívánatos eltérések alakulnak ki a magyar nyelvű kézírással és nyomtatással szemben.

Nyelvünkben az *i*—*i*, *u*—*ú*, *ü*—*ű* hangoknál és betűknél az időtartamnak valójában éppolyan jelentésmegkülönböztető szerepe lehet, mint a többi magánhangzónál (pl. *bal*—*bál*, *fel*—*fél*, *kor*—*kór*, *tör*—*tőr*) és a mássalhangzóknál (pl. *hal*—*hall*, *tolat*—*tollat*; *vet*—*vett*, *képzet*—*képzett*; stb.).

A gyerekek már az általános iskola második osztályában megtanulják, hogy különbséget kell tenni az *írt*—*írt*, *huzat*—*húzat*, *szurok*—*szúrok*, *hurok*—*húrok* szópár tagjai között. Azt is meg kell tanulnia minden másodikos, nyolcéves gyermeknek, hogy hosszú magánhangzót írunk az olyan szavak elején, mint *így*, *úgy*, *új*, *újság*, *út*, *útja*; az olyanok belsejében, mint *víz*, *csikos*, *kíván*, *javítás*, *tanító* és *gyűjt*—*gyűjt*, *gyúr*—*gyűr*, *túr*—*túr*, *hús*—*hús*; meg az ilyenek végén: *borjú*, *varjú*, *hattyú*, *fogantyú*, *szomorú*, *szigorú*, *savanyú* stb., *fű*, *fésű*, *gyárú*, *gyűszű*, *hegedű*, *kesztyű*, *betű*, *gyönyörű*, *jóízű* stb. (L. Édes anyanyelvünk. Az általános iskolák 2. osztályának magyar nyelvtan- és helyesírás-könyve. 37–42. lap.)

Ilyen aprólékos gonddal folyik a helyesírás — és a helyes magyar kiejtés — tanítása az általános iskola nyolc osztályában, aztán még négy esztendeig a középiskolában. Akadémiai helyesírási szabályzatunk is nem kevesebb, mint tizenöt szabályt tartalmaz az *i, u, ü* és az *í, ú, ű* írásáról. De mi fogadja az iskolából az „életbe” kilépőket? Az, hogy a felnőttek életében és munkahelyein egyre nagyobb tért foglaló gépirás nem vesz tudomást a magyar hosszú *i, ú, ű* hangról és betűről. Nagyon helyesen állapítja meg a Magyar Nyelvőrben egy évvel ezelőtt közzétett levél írója: „S ezzel fokról fokra romlik a helyesírási készsége annak, aki írógépen veti papírra írnivalóit, de rontja azokét is, akik a gépelést olvassák” (MAUTNER JÓZSEF, Az írógép billentyűzete és az Akadémia helyesírási szabályai I.: Nyr. LXXXVI, 111). Valóbar, akik a gépirásos szövegekben megszokják a hosszú *i, ú, ű* betű hiányát, azok gyakran kézírásukban is érzéketlenné e betűk helyesírása iránt.

Köztudomású, milyen erősen hat minden olvasóra és felolvasóra a szavak írásképe. Hadd idézzem Arany János szép versének címét, illetőleg Lőrincze Lajos szemléletes példáját: *A dalnok buja*. Ha valaki azt látja maga előtt a papíron, hogy *A dalnok buja*, az — különösen ha még nem ismeri a verset — hajlamos rá, hogy így is olvassa, mondatként, megállapításként: *A dalnok buja*.

Egyes nyomdák és szerkesztőségek — igen helyesen — megkívánják a szerzőktől, hogy kéziratukban a hosszú *i, ú, ű* betűket is pontosan írják, illetőleg tegyék fel a megfelelő betűkre az ékezeteket. Egy szerkesztőségi közleményből idézem: „A gépeléshez szorosan hozzátartozik annak — lehetőleg tintával való — átjavítása. . . Az átjavítási műveletnek különösen fontos része a gépelés helyesírási hibáinak eltüntetése, illetőleg az írógéppel nem jelölhető helyesírási vonatkozásoknak (főként az *i, ú, ű* ékezésének) a gondos pótlása” (BENKŐ LORÁND, Technikai tudnivalók folyóiratunk munkatársai számára: MNy. LV, 161—2). Egy másik folyóirat szerkesztőségi felhívása is figyelmeztet: „Az írógépeken általában nincs hosszú *i, ú, ű*. Kérjük munkatársainkat, hogy a hosszú ékezetet (vesszőt) kézírással mindenkor pótolják a szövegben” (Magyartanítás 1964: 192).

A néha több százra vagy ezerre menő ékezet pótlása — főleg több gépelt példány esetén — sok időbe kerül, rengeteg többletmunkát kíván a szerzőktől, és az ékezetek utólagos felrakása közben a legnagyobb vigyázat ellenére is lemarad némelyik betűről a szükséges ékezet.

Írógépeinkről nyilván azért hiányzanak ezek a betűk, mert a nálunk használt írógépek mind külföldön készülnek, s ott nincs szükség hosszú *i, ú, ű* betűre. Mi hát a teendő? Meglevő írógépeinkre utólag kell felszereltetni e hiányzó magyar betűket, az ezután behozatalra kerülőknél pedig ott kell érvényesíteniünk ezt az igényt, ahol az írógépet gyártják, az írógépgyártás ugyanis alkalmazkodik a megrendelő ország nyelvi és egyéb igényeihez. (Vö. KÖKÉNY SÁNDOR, Az írógép billentyűzete és helyesírásunk: Nyr. LXXXVII, 22.)

A hosszú *i, ú, ű* betű hiányán kívül azonban más is nehezíti írógépeinken a magyar helyesírás szerinti pontos gépelést. Gondolnunk kell az *í r á s j e l e k r e* is! A magyar helyesírás tizenegy főbb írásjele közül az írógépek billentyűzetén csak hét található meg. Ezek: a pont, a kérdőjel, a felkiáltójel, a vessző, a kettőspont, a pontosvessző és a kötőjel. Hiányzik, illetőleg írógépeinken nem írható le pontosan négy főbb írásjelünk: a gondolatjel, a zárójel, az idézőjel és a nagyköötőjel.

A gondolatjelet és a nagyköötőjelet gépirásban egy hasonló, mégis más írásjellel, a kötőjellel (annak *e g y s z e r i* leütésével!) szokták helyettesíteni; de ez majdnem annyira hibás megoldás, mint amikor a hiányzó hosszú *i, ú, ű* betű helyett a hozzájuk legjobban hasonló, rövid *i, u, ü* betűt használjuk. Helyesírásunkban ugyanis a kötőjelnek, a gondolatjelnek és a nagyköötőjelnek más-más a funkciója, mindegyiküknek más a használati „értéke”. E három írásjelünk a *l a k j a* is különböző: a gondolatjel és a nagyköötő-

jel körülbelül kétszer olyan hosszú, mint a kötőjel, de különböznek egymástól abban, hogy míg a gondolatjel előtt és után egy-egy betűhely kihagyandó, addig a nagykötőjel mellett (ugyanúgy, mint az egyszerű kötőjel mellett) nem szabad kihagyni betűhelyet. E három gyakran összetévesztett írásjelünk helyes használatát figyelhetjük meg a következő példamondatban: *A régi magyar—orosz szótárakban — mint tudjuk — voltak kisebb-nagyobb hibák.* (Itt a magyar—orosz-t nagykötőjellel, a kisebb-nagyobb szókapcsolatot kötőjellel írtuk, a közbevetett *mint tudjuk* megjegyzés előtt és után pedig gondolatjelet tettünk.)

A gépirás együtt jár bizonyos szükségmegoldásokkal. Gondoljunk csak az *l* számjegynek a kis *l* betűvel vagy a *0* számjegynek a nagy *O* betűvel való helyettesítésére! Szükségből a gondolatjel és a nagykötőjel írása is megoldható a kötőjelnél egymás utáni két leütésével, hiszen az egymást szorosan követő két kötőjel csaknem egybeolvad a gépirásban. A gondolatjelnél és a nagykötőjelnél ilyen gépelése napjainkban egyre inkább „szabállyá” és követelménnyé válik. Egyik folyóiratunk szerkesztőségének Munkatársainkhoz! című felhívásában például ezt olvassuk: „Az írógépen rendszerint nincs billentyűje a gondolatjelnél és a vele alakjára nézve megegyező nagykötőjelnél. Se a gondolatjelet, se a nagykötőjelet *ne pótoljuk kötőjellel*, hanem üssük le gépen kétszer egymás után az egyszerű kötőjelet. Ha ezt gondolatjelként akarjuk használni, akkor az első kötőjel előtt is, a második után is hagyjunk betűközt” (Magyartanítás i. h.).

Az írógépeken hiányzó kezdő és végző ( ) zárójelnél az egységesség / jellel (dőlt egyenes vonallal, ferde törtjellel) való helyettesítését már nem tartom elfogadható megoldásnak. Az utóbbinak egyenes vonala nem fejezi ki azt, hogy a kezdő és a végző zárójelnél a képzeletben meghosszabbítható köríve mintegy körbe zárja a zárójeles megjegyzést vagy utalást. A szabályos kezdő és végző ( ) zárójel két végének befelé hajlása szembeűnően érzékelteti: hol kezdődik és hol végződik a közbezárt rész. A helyettük kényszerűségből alkalmazott / jel a maga egyalakúságával sokszor nemhogy elősegítené, inkább csak nehezíti a szöveg megértését. Írógépeinkről ezért a szabályos kezdő és végző ( ) zárójelnél nem volna szabad hiányoznia. Megjegyzendő, hogy a végző) zárójel egyúttal felsorolási jel is: találkozunk vele az *a*), *b*), *c*) stb. jelölésben.

Mindig párosan használt írásjelünk az idézőjel. Helyesírási szabályzatunk 383. pontjában ezt olvassuk róla: „Az általánosan használt idézőjelet („ . . .”) kézírásban és nyomtatásban az idézet kezdetén alul, az idézet végén pedig fölül tesszük ki . . .” Sajnos, az írógépeken csak egy idézőjel van, s ezt mindig fölül teszik a gépek. Vagyis az írógépek hibájából idézeteink kezdetén is a végző idézőjelet vagyunk kénytelenek használni, hacsak a hengernek egy kattánásnyi elhajtásával úgy nem igazítjuk a papírost, hogy idézetünk elején az idézőjel ne fölülre, hanem — a helyesírási szabálynak megfelelően — alulra kerüljön. Ez az írásmód azonban igen nehézkes, mert a hengert az idézőjel leütése után még vissza is kell kattintanunk. A megoldás csak egy lehet: szereljenek föl az írógépekre külön kezdő idézőjelet is! Áttekinthetőbb a szöveg és könnyebb az idézetek olvasása, megértése, ha — az idézőjelpár mindkét tagjának használatával — pontosan megjelöljük az idézetek kezdetét és végét.

Összegezve az eddigieket, írógépeinken a következő betűk és írásjelek pótlását tartom nagyon szükségesnek:

kis hosszú <i>i</i>	nagy hosszú <i>Í</i>	kezdő (zárójel
kis hosszú <i>ú</i>	nagy hosszú <i>Ū</i>	végző) zárójel
kis hosszú <i>ű</i>	nagy hosszú <i>Ű</i>	kezdő „ idézőjel

E három kis- és nagybetű és e három írásjel (összesen kilenc írásjegy) pótlására a magyar gépirást nemcsak nyelvileg helyesebbé, hanem a jelenleginél sokkal kifejezőbbé,

sokkal világosabbá lehetne tenni, s akkor gépirataink olvashatóságban megközelítenék a nyomtatott szövegek színvonalát.

De hol jut hely írógépeinken ennek a kilenc írásjegynek?

Minden billentyűn két betűhely s így mindegyik billentyűn két írásjegy van: betűjegyek, számjegyek, írásjelek. (A betűk kis és nagy alakja ugyanazon a billentyűn!) A 46 billentyűs írógépeken 92 írásjegynek van helye, a 44 billentyűs gépeken 88-nak. A jelenlegi billentyűmező kis módosításával mind a kilenc hiányzó írásjegyet könnyen pótolni lehetne, mert ezek a náluk sokkal kevésbé szükségesek, de az írógépeken meglévő írásjegyek helyébe léphetnek.

E sorok írója 1966-ban javaslattal fordult a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Munkabizottságához. Kérte: „Mondja ki a Nyelvtudományi Munkabizottság határozatban, hogy 1. szükségesnek és sürgősnek tartja a magyar helyesírás szerinti gépirás megvalósítását, 2. ennek érdekében új billentyűzet-szabvány készítését, 3. majd az új szabvány alapján a meglévő és az ezután behozandó írógépek billentyűzetének megfellelő módosítását, illetőleg hogy az új gépeket már az új szabvány szerinti billentyűzettel rendeljük meg külföldről.” A Nyelvművelő Munkabizottság — 1966. november 10-i ülésén — ezt a javaslatot elfogadta, és határozatával együtt elküldte a Magyar Szabványügyi Hivatalnak. (Vö. Nyr. XCI. 110.)

Legészerűbb megoldásnak azt találom, ha 90%-ban megtartjuk a már megszokott általános („nemzetközi”) billentyűzetet, de a régi és az új írógépeken egyaránt elvégezzük a magyar helyesírás szerinti — mintegy 10%-os — módosítást.

A végleges szabványban így képzelem el a 46 billentyűs írógépek billentyűmezőjét:

1 Ű	4 „ 2	8 %° 3	12 (4	16 ! 5	20 / 6	24) 7	28 — 8	32 ” 9	36 Ö Ü	40 Ű	44 Ó
2 í	6 ű	10 E	14 R	18 T	22 Z	26 U	30 I	34 O	38 P	42 Ő	45 Q° q
3 A	7 S	11 D	15 F	19 G	23 H	27 J	31 K	35 L	39 É	43 Á	46 W° w°
5 Y	9 X	13 C	17 V	21 B	25 N	29 M	33 ? .	37 :	41 ° -		

A táblázatban kis körrel jelzett öt billentyűhelyen — a szakigényeknek megfelelően — más írásjegyeket (betűket, jeleket) is lehet alkalmazni. Nincs külön jele a pontosvesszőnek: ezt a kettőspont és a vessző egymásra ütésével írjuk. Az aláhúzójel a 28., a kötőjel a 41. billentyűn található.

Az általam javasolt billentyűzet főbb előnyei:

1. A kis hosszú *i*, *ú*, *ű* és a nagy hosszú *Í*, *Ű*, *Ű* betű, valamint a kezdő és a végző ( ) zárójel meg a kezdő „ idézőjel pótlásával lehetővé teszi a magyar helyesírás szerinti pontos és következetes gépelést.

2. Megtartja az általános — már megszokott — billentyűzetet aránylag kevés, olyan módosítással, melyet a régi és a kisebb billentyűszámú írógépeken is könnyen végre lehet hajtani. A 46 billentyűs gépekre alapított fenti szabványjavaslatom a nagy számban használatos 44 billentyűs gépekre is alkalmazható, mindössze annyi változtatással, hogy az utóbbiakon a 45–46. billentyű *Q* és *W* betűjének — e két billentyű

hiányában — csak a kisbetűs (*q* és *w*) változata maradna meg: ez a két kisbetű a könnyebben mellőzhető százalékjel és egyenlőségjel helyébe kerülne (a 8. és a 41. billentyűre). A 44 billentyűs gépeken a szakigények kielégítésére — kisebb mértékben — szintén van lehetőség (három billentyűhelyen: a kis *w* betű és a két íves zárójel helyén; ezt a szabályos zárójelet kevésbé igényes írásban a / jel helyettesítheti, de ameddig lehetőségeink engedik, ragaszkodnunk kell a magyar helyesírás szabályos írásjeleihez). E kisebb módosításokat — akár a 46, akár a 44 billentyűs írógépeken — bárki elég könnyen megtanulhatja, és rövid idő alatt megszokhatja gépirásában.

3. Gépirás közben a három „új” betűt: a hosszú *Í*, *Ű*, *Ū* betű billentyűjét könnyű lesz megtalálni, mert mind a három a billentyűmező bal felső sarkában és egymás mellett foglal helyet, rövid párujkkal (az *I*, *U*, *U* betűvel) azonos sorban. Közülük a leggyakrabban használt *Í* és a gyakoriságban ezt követő *Ū* érhető el legkönnyebben.

4. Szabványjavaslatom 92 betűhelyén (minden billentyűn két betűhely!) csak 87 a „kötelező” írásjegy: a többi 5 helyett — vagy ezek egyike-másika helyett — mást is föl lehet szereltetni (pl. németül is írónak a kis *ä* betűt, jogászoknak a paragrafus-jelet). Így jóformán minden számottevő igény kielégíthető, másrészt pedig senki számára sem lesznek fölösleges írásjegyek a billentyűmezőn.

5. Az idézőjel és a zárójel két (kezdő és végző) változata azonos billentyűsorban helyezkedik el, mégpedig használatuk sorrendjében: az idézőjelek a 4. és a 32., a zárójelek a 12. és a 24. billentyűn.

6. A jelenlegi billentyűzet betűi (a csak idegen szavakban előforduló *Q* és *W* kivételével) és számszabványok változatlanul maradnak eddigi helyükön. Az egész módosítás megoldható a *Q* és a *W* betű s néhány írásjel áthelyezésével, illetőleg néhány kevésbé használt írásjel elhagyásával.

Hogy csakugyan megvalósítható az írógépeken a helyes írás, azt saját gépem is bizonyítja, mely nem is 46, csak 44 billentyűs, úgynevezett táskairógép. Ezen a billentyűzet módosítását már egy évtizeddel ezelőtt elvégeztem — saját terveim szerint — egy finommechanikai vállalattal. Azóta a kis hosszú *i*, *ú*, *ű* betűket, az íves ( ) zárójeleket, sőt az idézetet kezdő, alsó idézőjelet is pontosan tudom írni. A nagyobb, 46 billentyűs gépeken a kérdéses három betű *n a g y b e t ű s* alakját is könnyen el lehet helyezni, amelyek az én kis gépemről ma még hiányoznak.

Meggyőződésem, hogy nemcsak a 46, hanem a 44 billentyűs gépeken is *t e l j e s m é r t é k b e n* lehetséges a magyar helyesírás szabályainak megfelelő írás, mert — mint láttuk — megvan rá a mód, hogy minden írógépen helyet kapjon még a *n a g y* hosszú *Í*, *Ű*, *Ū* betű is.

Írógépeink korszerű billentyűzetének kialakításában a legnagyobb súllyal *h e l y e s í r á s u n k* szempontjait kell figyelembe venni. Gondoskodjanak róla az illetékes szervek, hogy mennél előbb megvalósuljon és életbe lépjen a magyar helyesírással teljes összhangban levő írógépszabvány.

Befejezésül az új írógépszabvány két helytelen nézetével szállok vitába.

Az egyik szerint elég, ha a hosszú *i*, *ú*, *ű* betű *k i s b e t ű s* változata helyet kap az írógépeken, a nagy hosszú *Í*, *Ű*, *Ū* elhanyagolható. Ezzel semmiképp sem érthetünk egyet. A nagy hosszú *Í*, *Ű*, *Ū* betű mondatok és címek elején (pl. az *ír*, *így*, *úgy*, *új*, *úr*-szóban) elég gyakori. Hivatkozhatunk az *Ūj*- kezdetű földrajzi nevek egész csoportjára is: *Ūjfehértó*, *Ūjpest*, *Ūjszász*, *Ūjszeged*, *Ūjvidék*, *Ūj-Guinea* stb. És ne feledkezzünk meg arról, hogy igen sokszor használjuk az életben a *c s u p a n a g y b e t ű s* írásmódot, s ilyenkor szintén nélkülözhetetlen a nagy hosszú *Í*, *Ű*, *Ū* betű: *HÍREK*, *SZÍNHÁZ*, *TELEVÍZIÓ*, *NYÍREGYHÁZA*, *TÚRKEVE*, *MŰZEUM KÖRŪT*, *NÉPŪJSÁG*, *MŰHELY*, *MŪSOR*, *NÉPMŪVELÉS*, *A KŐSZÍVŪ EMBER FIAI* stb.

Vannak, akik a kérdéses *n a g y b e t ű k* fölvételét még csak elfogadnák, de nem

értik, miért „erőltetjük” a zárójel és az idézőjel szabályos írását az írógépen. Miért is? Azért, mert a magyar helyesírás nemcsak a betűkre, hanem az írásjelekre is vonatkozik, és ha elfogadjuk azt az elvet, hogy írógépeinken mindent a helyesírás követelményei szerint akarunk írni, akkor nem elégedhetünk meg félmegoldással. Következésképpen kell lennünk ebben a dologban azért is, mert helytelen volna, hogy e két, párosan használt írásjelnek (a zárójelnek és az idézőjelnek) más „szabályai” legyenek a gépirásban, mint a kézzel írott vagy a nyomtatott szövegekben.

Remélhetőleg nincs messze az az idő, amikor minden írógépen mindent helyesen tudunk majd írni.

PÁSZTOR EMIL

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Sztáray- és a Drugeth-levéltár magyar nyelvű levelei

1954-ben Csehszlovákiában jártam tanulmányúton, s a szlovákiai könyvtárakban és levéltárakban végeztem kutatásokat. Az ekkor felfedezett magyar nyelvű anyag egy részét már publikáltam (a Jászói- és a Nagyvátyi Glosszák: NyÉrt. 21. sz.), de még mindig maradt olyan, amely közlésre érdemes. Most ennek egy részét teszem közzé.

Az emlékek lelőhelye: a lőcsei Mezőgazdasági Levéltár (Pôdohospodársky archív, Levoča); az anyag mikrofilm-felvételei az OL Filmtárában található (jelzetük: Č. 27).

1. Fassio Valentini Kőműves, 1512.

En kÿ vagÿok Lakathgyarto Mihalÿ Onghvari fw | biro, eſ vÿn efkwtek tudni Illik mezaros mathe | kathko marton. Robak balas, fwas pal, Kweçÿar | marton, nagy Ifthvan pengÿo Jacob, Czwozol Lazlo | eſ egez tanacz, agÿwk Mindeneknek tuttara kÿknek | Illik, hogÿ az Nagÿfagoſ homonni Ifthvan wram | Jobagÿa fia kwmiueſ balent mi elotunk twn Illÿen | vallaft gertÿa zentelew bodog azzonÿ nap vtan valo | penteken, hogÿ w ez el mwlt Eztenodoben nemine | mw bizonyoſ zwkfegeert zabad akaratyabol atta el | egÿk zewleÿt az kwheg allÿaban valot. kÿ wneki | az w atÿatul maradot Kwmiueſ Lazlotul. az bornemiçza | Lukacÿne atÿafianak. nagy ferencÿnek hwzon kilencÿ | magyar forenton Ewrogbe meg hiwhatatlan kepen fiwrl | fiwra, eſ nemzetfegeerwl nemzetcegere. mely nagy | ferencÿ ez leuelnek kÿ adafaig ez vilagbol kÿ mwlt | eſ ez felwl meg nevezet ſwlot kÿ vagÿon az | kwheg allÿaban hatta bornemÿçza Miklofnak eſ | az w fiainak, wagÿ mint veer ſerent valo | atÿafiainak, mely ſwlonak nap kelet felwl ſomÿigia | boldifar ferencÿ eſ barbel adam, deel felewl valo | ſomÿÿÿÿÿa Robak Janoſ, nap nÿwगत felewl | pwnak Mathe, Eſak felol olaç peter leany, | Azert moftanniſ mi elewtunk, atta eſ vallotta | ez felwl meg nevezet kw miueſ Lazlo fia kwmiueſ | Balÿnt. ez felwl meg mondatot eſ el adatot ſwlo[t] | Bornemÿçza Miklofnak, az w fiainak eſ az w marade | kinak Ewrogbe meg hÿhatatlanwl, kinek bizonyfaga[ra] | eſ Eroffÿgere attwk Eç mi leuelwnkot Eç mi varofu[n]k | nak peczete alat. Onghvart kolt ez leuel ſent | Balÿnt nap vtan valo penteken. 1.5.1.2. (Eredeti, alján papírfelzetes pecsét töredéke.)

[verso] 1512. Fassio Valentini Kőműves Subditi Stephani Drugeth in oppido Unghvár fuper certa Vinea in Promonthorio Kéőhegy allya situata, coram Comuniatem ibide[m] pro Francisco Nagy celebrata. (XVIII. századi kéz.)

Jelzete: Fasc. V. Nro. 346, Homonnai Drugeth-lt.

2. Querela sive Expositio Fratrum de Nagy Mihály, 1526 (?)

Memoriale

1526 (?)

I[tem] Az mý konýorlegýsenk (!) eσ panazink ha wσ felliginel kýfigeσ bocaſſa | býzot emberit ký eσ commiffariufit kýk elot meg býzonitaffig ezy ezy (!) | dolog. ne[m] enýbe akarýok meg býzonitani hane[m] ennelyσ tobbel de oka | hog cak rouideden akarýuk wσ fellige eleýbe dolgonk . . . . . | auagy wσ fellige ha ezt ſem mýelý paranýcollon wσ fellige hýúalfa fel | az femileket. Im mýh kýk panafýolonk wσ fellige elot fely joúonk | agýon ne hofſu napot wσ fellige neký, qty alat wσ fellige paranýco | latýawalý, býzonýtaffýk meg minden dolog olýan wo fellige az wσ | mýltoſaga zerint ſekýbe | eσ tanacýwalý az wrakkal laffa meg qw (!) fellige ha mýben Keſeg ký ezyek ezy dolgok . . . . . | . . . lattaffýk meg de ezyσ nýlúan wagýon wσ felliginýel | hog Nagmihalý ſandor wσ felliginek meg eſkúek. Perreni gabriel | ſolgaýa loný azý wtan ký maſý party.

Nagmihalý gabriel meg az hwtý vtan bebek ference lon kit | felliged orfagaúalý hitlenne wete, wσ Jara lengýen orfagban | keűetfigen. bebektol. kýralýne affonhoz eσ az Ianos kýralý fýahoz. Minden | dolgokba.

Mý nekonkkýσ meg eſkouek. ezyσ. az e[om]miſſariufok alýtalý. Nýlúan wagy[on] | felligednel hog . . . felliged mellet, eσ felliged hýwfege ezt | nem mýelýk Raýtonk. ký felligednel nýlúan wagýon.

Azýrt Immar felefigonkkel gyermekýnkel nem twdonk howa lenni, honna[n] | eσ holot kel az felliged hýwfigit tarttanonk. mert feýonkot kergetýk | erűffigonk nýnc holý meg otalmazzok. Morhankat. Jozagwnk. hazwnkkot | elý ronýtottak veſtettýk. eσ Jozagwnkot zoqo qroqfigwnkot gabonankat | meg Itettýk. Immar. ehý halallalýσ. meg kellettýk halýnqnk (!). hog ha | felliged kegyelmeffige nem lýzen Raýtonk. eσ Jo wolta. felliged obmitalý[on] | bennqnket. nem p[ro]úidýaly. kýrol moſtyσ konýorgonk felligednek. ne felettýkezzek | [fellige]d Illýen ſegýn nýaúalac hýűeýnek mint mý wagýok (!) eσ nehezere | ſe wegýe felliged, az mý Nýaúalac kqnoqgyſqnkktet mert iften vtan | nýnc toby býzodalýmonk. eσ gyamolonk cak felliged.

Nagmihalý benedek az mel dýzmat felliged adot wala az mý atýankfýat | az felliged Jo woltabol. Illýen nag karý wallafaýrt eσ bwdofafa | ýrt. felefigeltol gyermeketol. aztíσ az felliged parancolattýa ellen | elý wýűek, kýnek egyk oka ſygmond dýak wo býzataſabol lqt wσ adot | nekýk ſabatſagot. az felliged leűele ellen.

Az fýzetifrolý. hog Nagmihalý benedek az wσ fellige waroſaban lakúan | Eperýeσ ſaros warý megýebe totý wolt fýzetýft. Mýnden hora | otýwen forintot. kit meg nem attack. azýrt wσ fellige adatýna meg | in ſpecie, mert annak elotteýσ meg paranýcolta wσ fellige de | meg ne[m] attack. ený nyómorufaſgara.

[verso] Querela sive Expositio quor[undam] Fratrum de Nagy Mihály contra Sandrinum et Gabriel[em] de Nagy Mihály, nec non Juniore[m] Franciscum Oedöfni, tempore Revolutionif Zápolya-anae ſuae Ma[je]ſt[at]i porrecta inhabitatione in Bartha . . . (XVIII. ſzázadi kéz)

Jelzete: No. 100, Faslo 42, Cista A, Nagymihályi Sztáray-lt.

3. Diviſio arcis Nagy Mihály, XVI. ſzázad eſő fele

az uarý ozylaffa wolt In anno d[omi]ni .l. ('egyezer') nýgh 3az nýegue[n] | legh elýoſſor az warýnak kw falat melý napý kelleth | felyl wagýon Illýen renddel oftottýak wolna megh. | hogý az warýnak elfo rýzze dýl felol kezdúin el | az kozeplq toronýnak ſogeletýbe. az nagy toronigh | harom rýzre Iwtoth wolýna az | elfo rýzze azýon kq | falýnak melý dýl felol wagýon azý megh mondoth | Pongrachý fýaýnak jwtoth, az kozeplq rýzze pedigh | azýon kq falýnak mel napý tamodath felol jwý | az megh mondoth ewdinfýaýnak, eσ az elfo albert | fýaýnak. az harmadýk penigh eσ vtollo rýz azýon | kw falýba Izzýak felol, az meg mondot nagy toron | nýak ſogeletýgh, az megh mondot ordegh fýaýnak | az lwekaý¹ Imrehý fýaýúal egýetembe rýzzel jútot | wolna. az megh

¹ Lucska—Lúčky Ung megye, szobránci járás.

mondoth kőzeph tornyoth pedigh az | pyncieuel, azyon toronnnyak teteytol fogywa mind az | feldy cinigh. efmegh harom ryzre oftottyak woly[t] | ez kyppen. hog azyon toronnnyak az elfo ryzze | mely napy kelleth felol nywltj, az megh mondoth ordogh fyaýnak, eσ lwcka Imreh fyaýnak: az koz | zepfo (!) ryzze penigh azyon toronnak dyl felol, az | megh mondoth ewdinfyaýnak az elfo alberth | fyaýwal egyetembe. az vtolfo penigh auagy harma | dyk ryzze azyon toronnnyak napy nyugath felol | az meg mondoth Pongrach fyaýnak ryzzwl jwtoth | wolna. Thouabba, az kouacýnak walo kyσ kő hazý | mely az pyncche melleth wagyon mind hyazatyauál | egyetemben az megh mondoth Pongrach fyaýnak | jwtoth wolna. Az mafy kő hazý pedigh foldy | σýnitol fogyua mind az kő falý tehetheygh (!), mely | wagyon azý ewdinfy palotaya melleth. azyon ewd | infyaýnak, az elfo fyaýuál egyetemben jwtoth wolna. | Az kyσ pyncche kedigh mely az nagy torom alýath | wagyon efakyak (e két szó áthúzva) eβak felol wagyon az megh mondoth | ordogh fyaýnak, az megh mondoth Imreh fyaýuál | egyetemben jutoth wolna.

[verso] Az nagy tornyoth penigh efmegh harom rýre | oftottyak wolna, illen renddel, hog az elfo hazý | mely az temlecýen felol wagyon az megh mondoth | Pongrach fyaýnak, az kőzepfo hazý penigh vgýan | azyon toronyba, az megh mondoth ewdin fyaýnak | az elfonek fyaýuál egyetembe, eσ azý harýmad | ryz azyon toromba azý ytan felol leuen az ordogh | fyaýnak jutoth wolna az ozylafyba. az legh felfo hazýath penigh mely az toronnnyak tethein | wagyon eσ azý tem (!) thomlocyoth. eσ az tomloch | elyoth walo hazzath kőzonfigeσ haffonira eσ oγgfigre hatyak wolýna:

[hátlapon] Diuifio Arcif Nagy + Mihaly inter Fr[at]r[e]f Familiae de Nagy Mihaly quae hodie Viua Voce vocatur 1489 (az évszám áthúzva) in Minuta.

Jelzete: Ex cis[ta]: A, Nro. 634, Fasc. 33¹⁰; Fasc. 1mo, Nro. 1, Anno: 1489. Homonnai Drugeth-lt.

4. Memoriale, XVI. század közepe memoriale

az homonnaý gabrielt hyúatny | eσ nagmihalý gabrielt: | Item az zalaccay¹ foldy feloly | eσ rýtek feloly hog meg kafaltak | Item az gondoly rýty feloly, meg kafa (!) | Item az legiftromoth. az jofagh hafnara valot | Item az fold ofylafýra valo legiftromoth ky[rny] | Item

[verso] memoriale az mi[n]t | az kelý meg wallatni | az erdore mykor rýam jot | panaβba azt meg | vallatni.

Jelzet nélkül, Nagymihályi Sztáray-lt.

5. Antiqua connotatio, XVI. század közepe

Anderko neuo' ember. Nogmihalýban az kjn | Annak utana Estuan Diak neuo' ember | lakott moftan annak az Eftuan djaknak az Fia | Lakik ot Gombkótó Görgi, Tibai Lallonall | eσ felefeGINel Pongracz Nagimihali fofi Af[o]n[na] | uagion Zalogban.

Vgían aual egiutt az kiuel ecerfmi[n]d uetetek | zalogban ugían It Nogimihalýban Morgo Andras | (ezek ugían) az kyn moft lakik kúmiues Gorgi | ezek mjnd egiutt uadnak Zalogban Pongracz N[a]g[mi]hali | Gabornal mjnd az ketó egut in fuma pro fl 120.

[verso] antiqua con[n]otatio qualiter apud Gabriele[m] Pongratz de Nagy Mihaly certae feffionef ad pignore (!) fint à Týbai de Nagy Mihaly pro 120 op[p]ignoratae. (XVIII. századi kéz.)

Jelzete: Ex Cista B, Faslo 39, No. 66, Pignor., Nagymihályi Sztáray-lt.

KIRÁLY PÉTER

¹ Zalacska — Zalužice Ung megye, szobránci járás.

Szótörténeti adalékok*

obligál 'kötelez'. — 1634: „*obligallya* magat sponte et liberè” (415) | 1650: „*obligalom* eöket szaz forint Vinculomra” (590).

obszervál. — 1634: „az conjunctum auxilium... megh Successorink közöttis inuiolabil(ite)r *obszervaltassek*” (415) | 1643: „á megh nevezet ket forentot maganal mindenkor *obszervalta* [a jobbágy] azt megh ne(m) advan az földes Uranak” (494) | 1644: „ha penigh ideő jartauaI valamelly fel, az mi illyeten Limitationkat... nem *obszervalna* es *obszervalni* nem akarna: Extunc az *obszervalo* fel... Szaz Magyar forintot uehessen” (502).

oda bír 'valamivel együtt birtokol'. — 1623: „hasomlokeppen az Udvarhoz ualo földcekel, Reteckel, mellyeket ez ideigh *oda birtanak*” (370).

ok 'feltétel'. — 1630: TESz. — 1630: „Jlly *okkal* *alat*, hogj ha valamjkor megh ganaiozna, harom vetesigh el ne vehessem, w kglmetwl” (400).

ok nélkül való úttal. — 1649: „megh halvan azon Gori Lajos azon törvéntelen es *ok nélkül való uttal* megh nevezet Jkra szalot es mostis kezeknel vagjon az fellyül megh irt szóló” (555).

okuláta 'szemrevételezés, helyszíni szemle' 1766: MNy. LXV, 346. — 1642: „Melj dologrul avagi *oculata* wevisisrul (!)” (473).

onnan; onnént 1643; *onnéd* 1775: TESz. — 1642: „Egy korba(n) ezen fatens Aszony, *onnent* megh jöuen” (468) | 1644: „*Onned* igienessen nap keletre menuen” (502).

oszlik 1777: TESz. — 1623: „Az idey Gabna Mayorsagh két fele *oszollyek*” (370).

[oszt] fölöst 1807: NySz. — 1604: „az mandatumban irt ioszagok, melyeket az A kivan *föl osztatni*” (Nr. 133).

[oszt] megosztás 1728: NySz. — 1604: „ingo es ingatlan marhagnak *megh osztasara*” (Nr. 133).

ott; ottanag 1867: TESz. — 1659: „(a rétet) szolgálatomert *atta* Gulubaczne *otanak* Nemes Aszoni” (707).

öl 'hossz- és területmérték'. — 1659: „adtunk minden házhoz egy egy *ólni* erdőt rendel mertek szerént” (714) | 1659: „Második méresnek az kezdetj leöt az hammasra jároban, hasomlo egy *eólni* mertekkel” (714).

öreganya 1685: NySz. — 1637: „az à Joszagh... *eöregh Annioktul* márat (!) Joszagh uolna” (437).

öregbik 'idősebb' 1608: NySz. — 1602: „az ket *eöregbik* fýam” (287) | 1634: „tartozék az ket' *erögbik* fiam az kis szabliat Vjobban megh chinaltatnj” (419).

örökösen; örökösön 1767: NySz. — 1959: „Balogh Miklostol czereltem *örökös-sön*” (707).

örökös jobbágy. — 1651: „ha szinten megh nevezet Szalaj Jstuan egy ideigh az Dn9 Jnak szarnya allat lakot volna, de ugyan *örökös jobbaggya* nem Volt” ... „ridegh Legeny léuén *örökös jobbaggya* nem volt Palasti Uram(n)ak” (600).

összszóló. — 1659: „Jtem Harom pusztá szóló. Edgik reghi *Eöss szóló*” (707).

östől maradt 'atyjától örökölt' 1767: NySz. — 1602: „mýnden *Eöstül marat* Jozagunkat w býria” (287) | 1651: „az szolo öröksegetis penigh nem... szörzötte volt, hanem az Attyarul... maradot rea mint *Ostül marat*ot joszagh” (600) | 1649: „az keresendő szóló... *ústól marat*, es Hegi vamous az elöjts nem volt” (555) | 1649: „nem *ústól marat*, hanem pinzen vet es Hegj vamous szóló volt” (555).

összi 'összel vetendő gabona' 1664: NySz.; 1564: OklSz. — 1643: „Jehetetlen-

* L. MNy. LXVIII, 472–9, LXIX, 103–13.

nek mondgyak . . . hogý mind *Eöszý*, s, mind Tavaszy ala, egy, egy holdot szanczának" (494).

összefüggen dő 'egymás mellett elterülő'. — 1654: „*öszvő függen dő hatarosok leven*" (654).

összefüggen dő képpen. — 1654: „ez ket falunak elegendő hatarok leven *öszvő függen dő keppen* vadnak egimashoz" (654).

páduai posztó. — 1641: „az Relictais adot Samuell Deak(na)k kilencz Réf *Paduai posztot*" (459).

paraszt 1594: MNy. LXIII, 95. — 1602: „hagom Ferencz fýamnak az en *paraszt Szablýamat*" | 1634: „az en *parasz szabliamat*" (419).

pert indít 1673: NySz. — 1653: „mi *pört Jndetvan* eő kgme ellen" (631).

peres 'per alatt levő'. — 1651: „megh hatták, hogi az *Peörös szeóleónek* jeüedelmet vagi mostani hasznát magok megh szedessék" (600).

polgár törvény szék. — 1649: „mivel hogj földes Urak kózzót levó dologh az mi azok(na)k kozet igazitasban ment, *Polgar törvinj szik* azt el nem bonthattja" (555).

pont, punctum; életének utolsó ponctomához 1698: NySz.; *punctum* 1641: NySz. — 1649: „ideieknek utolso *punctumat* uariak" (564/a) | 1658: „az előbbeni Leuelunketh minden *punctiaiban* (!) megh tartuán" (704).

porkolátság; viceporkolabsaggal 1597: OklSz. — 1645: „Kigiossi Vramis Saruarj *Porkolabsagaba(n)* megh halua(n) ugian oth Saruarj Templomba(n) temettem el" (561).

postaló 1559: OklSz. — 1649: „jót hirem Posoniba, hogi az Atiamfia ige(n) betegh eodem die indulta(m) haza *louakon postan*" (561).

predikátor; predicatornak 1588: OklSz. — 1595: „az Kowesküttý *predykator* eloth" (1885).

prefektus. — 1644: „Angyal Geörgy Zichy Dienes Vram eő Nagha *joszagan Praefectussa*" (502).

produkál. — 1604: „*Producual* az J. egy statutoriat" (Nr. 133) | 1637: „s — *Producaltis* Valami literale Jnstrumentomokot feleóle" (437) | 1643: „Kiuannyak az feölyöl megh irt földes Urak, hogý arrol walo igassagokat *pducallyak*" (494).

puszta. — 1. é p a.

puszta falu. — 1649: „Papajzfalua neuü *puszta falunak* husonfelet" (564/a).

puszta hely. — 1630: „vetettem Zalagban . . . egi *puzta heliemet*" (400) | 1651: „hagio(m) it Also laszlaio(n) az magam vduarhelett az . . . mellette ualo fel *puszta hellell*" (598).

puszta malom hely; puzta malom 1614: OklSz. — 1642: „Az masodik gath, melliet mutattak, vagion egy *puzta malom hel* fölöt, mely malom hel Guari Miklos Urame" (473).

puszta szóló hn. 1533: OklSz. — 1659: „Jtem Harom *puszta szóló*" (707).

puszta város. — 1623: „attuk az fellyül megh neuzet *Puszta Varasunkat*, Kétt ház Jóbagyal, Szántó földéuel" (375).

ráció. — 1634: „Meszleny Benedeknek bizonios *ratiokbul* . . . az neve az Donatioba(n) nem iratik" | 1650: „Az aranos Kánnát megh ne(m) adhatom, azon *ratiokbul* az mint im(m)ár megh izentem" (568).

reklamál. — 1642: „hallottam, hegy a leány mások elöt *reclamalt*" (468).

rektifikál. — 1644: „valamint My azon hatarokat el igazetanank es Liritalnank *s-rectificalnank*" (502).

reflektál. — 1643: „hogý az illyeten irtas feöldeket, tempore necessitatis, el adhassak, ebben walo igassagokat, az Ak *reflectallyak* az Orszagh törvényéhez" (494)

regestrum; *registroma* 1516: OklSz.; 1556 u.: MNy. LXVI, 341. — 1659: „wadnak az Guarj hatarba(n) irtas földek... es mas *Regestrum* wagion rolok” (707).

regiszter. — 1602: „Vgan azon marhas ladaban be rekeztet *Regter* (a papír szakadt) Szerent” (287) | 1634: „ugia(n) azo(n) marhaz Ladaba(n) be Rekesztet *Register* szerint” (419).

részemben 'részemre, nekem'. — 1659: „attak faluul *reszemben*” (707).

részvevő; *rész vótság* 1659: NySz. — 1634: „kikre az Donatio specificice sonalny fogh, *resz ueuó* et æqualis participans leszen es legien” (415).

revideál. — 1612: „citra oem dilationem et renitentiam *reuidealtassa*” (330) | 1644: „ezen J, az Al pörös leuen, az töb Földes Urak törvények elejben meltan mehet, es azok *reuidealtathattyak*” (497).

revízió 1765: MNy. LXIV, 469; 1592—1951, 1708—1710: MNy. LXVI, 342. — 1612: „gyakran annak *reuisioját* urgealta uollna” (330) | 1612: „chak hallogatná es subterfugialná annak *reuisiot*” (!) | 1644: „hogi ackor lesze(n) ezen Appellationak *reuisioja*” (497).

robot 1768: MNy. LXV, 473. — 1650: „az dnā Anak esztendeigh ualo *robot-tiaert* Losy hegýen... csak imigy amugy munkaltak” (595) | 1659: „Az heliessek *Robodba(n)* egi napot szanthanak” (707).

robotol 1782: MNy. LXV, 473. — 1650: „vakmereósegteól viseltetue(n) semmit *robotolni* ne(m) akarnak” (595).

robotolás — 1650: „magokat azon Szeplako(n) leueó mássak jobbagy szokot *robotolás*hoz nem tartua(n)” (595).

[*ront*] *elrontás* 1592, 1621, 1767: NySz. (csak szótári alak). — 1649: „az Theöreök felelme miat, s' az Compnakis az Theörököktül ualo *el rontassa miat*” (549).

[*ront*] *felront* 'feltör' é. n.: NySz. — 1650: „az házat kibe(n) wolt volna az Test *fel rontatuán*” (568).

rosszaság; *rosszága* 1636: NySz.; *rosszaságtól* 1673: NySz. — 1655: „nem tudatik miczoda *rosszassagh tul* uiseltetuen Fiam Rauasz Adam” (633).

rövid nap alatt; *ryuyd napon* 1519 k.: NySz.; *róvid nap* 1540—55: NySz. — 1650: „*Rövid nap* alatt megh hozatom az Ládákat” (568).

semmi nemű úttal 'semmiképpen'. — 1643: „De szantanny semmi nemő uttal, el menny nem akarnak (a jobbagyok)” (494).

semmi úttal 'semmiképpen' 1636: NySz. — 1602: „Mely Jozagot *semmij uttal* az Szep familia es annak Successori, az en gyermeakymtül, el ne vehessenek” (287) | 1634: „*semmi uttal* ne intromittallya magat” (415).

sértés marha 1515—1709: NySz. — 1604: „adot az ingo marhabol... tiz *sertes marhatt*” (133) | 1649: „ugy mint uonyos, feios, es *sertes Marhakat* adnj” (564/a).

sokizbeli 'gyakori'. — 1651: „nagy *sokizbelij* betegsemebe(n)” (598).

speciális 1644: „minthogy hegységbelj orszagunk *specialis* articulnssa vagyon” (497).

summa 'összeg'; *sommayat* 1516—1519; *somaban* é. n.; *summa* é. u.: NySz. — 1623: „attuk eó kgnek Zalogba(n) az föllyül megh neuezet *Summába(n)*” (375) | 1630: „az megh Neuezet *somat*, az f 16; ollian Penzel le nem teszük” (1720) | 1637: „melly *Sumat* azon szekeren kin Gereczben akartam menni, uittuk az Urnak Saruara” (440).

szakasz 'artikulus'; más jelentésben 1699: NySz. — 1644: „kett akkorbelj epp szölöt... maga hatalma alat tartvan el hagyta Pusztulnj, mostis Pusztan birja, orszagunk elő tör venye, ezen hegységnek reghi *szakassa* ellen” (497).

szálas erdő 1693—4: NySz. — 1659: „Masik *szalás erdő* kit sz. Leleknek hinak” (707).

[*száll*] *leszáll* 'érvényét veszti, megszűnik' 1639: NySz. — 1604: „Kivannya azt, hogy *le szállyon* az A. certificatioja” (133) | 1650: „azon pcessus in ea Parte *le száluán* remittaltam (azon Portiot) eó kglmeknek in Perpetuum” (570).

szárnya alatt 'védelme alatt' 1717–58: NySz. — 1651: „egy ideigh az Dn(us) Jnak *szarnya allat* lakot volnais” (600).

[*szegez*, *leszegez* 1651: NySz.] *leszegezés* (a koporsóé). — 1650: „szegény Leánia Nehay Perneszi Judith Aszony testerül *le wette* volna az mi raita wolt, az *le szegezés* uta(n)” (568).

szekérnyomnyi. — 1644: „egy darab haraszton igienessen altal menuen, es egy *szeke* *niomny* Vtat uagotuan altal rajta” (502).

separál 'elkülönyt, elválaszt'. — 1644: „az egész hatart uennenk igazetásban, es mindenüt egymastul hatarjelekkel distingualnank es *separalnank*”; „Az ket falu hatarat egymastul . . . distingualtuk es *separaltuk*” (502).

szér 'szervezet, testalkat'. — 1649: „mint hogi ige(n) giönge *szerrel* lattatott az giermek . . . sietseghel let keresztsege” (561).

szerszám 'lószerszám' 1685: NySz. — 1651: „adgiok feleseghemnek Sajdarich Susannanak, negy szekeres louat mjnden *szerszamostul*” (598).

szesszió 'jobbágytelek'. — 1609: „atta w kege Zalagul nekem . . . vg minth Negh *sessioth* Jobbagiostul es eg wduarhelth” (303).

[*szid* XV. sz. m. f. SzófSz.] *elszid*. — 1642: „rutul *el sziduan* az Annyát” (468) | 1642: „ollyankor *el szidta* Meszleny Benedeket” (468).

szignatúra 'bírósi jegyzék' BARTAL. — 1649: „Perneszi Ferencz Uram es . . . Bakocza Ersebet Aszony közt ualo contractusnak *signaturai*” (564/a) | 1650: „az mint azon *signaturából* in specie ki teczik” (568).

szintén 'ugyanúgy' é. n.: NySz. — 1649: „az A Aszonj az tób földes Urakkall az Hegi vamban közös volt, az szólejinek megh szedisibenjs *szenten*” (555) | 1642: „talaltatot azon Gath az Brý föld felöl *szúnten* à part mellet föl hanua” (473).

[*szolgál* 'servio' 1416 u./1450 k. NySz.] *beszolgál* 'szolgált, teljesít'. — 1643: „az három napý munkat penigh, Szent Juan naptol foghvan kezdven, Szent Jstvan kyraly napigh tartoznak *be szolgálni*, az mint eddigh” (494).

[*szólít* 1508: NySz.] *kiszólít*; *kiszólítaná* é. n.: NySz.; 1613/1696: OklSz. — 1628: „ha Jsten engemett *kij zollet* ez arniek wilaghbull” (388) | 1649: „Eczersmind penigh taland Jn *ki* nem *szolletya* eöket” (564/a).

[*szólít*] *megszólít* 'kérdőre von'; 'szól hozzá' 1516–19: NySz. — 1650: „Kygiossine Aszonyomnak el nem szenuedi azt, seöt *megh* akaria *szolléttaniis* érette” (568).

szökött é. n.: NySz. — 1651: „hogi *szokot* jobbagya let uolna *megh* holt Szalaj Jsttua(n) nem constat” (600) | 1651: „nem *szököt* jobbagya Volt, hane(m) szolgálatra köllöt magat kötelezný Palatin, Urunkhez (!) ü Nagahoz” (600).

[*szökött*] *elszökött*. — 1651: „az folyül *megh* nevezet Szalaj Jstuan ezen Sz gyorgyon . . . léuó hazambul el *szököt* volna, mint a fele *el szököt* jobbagynak óróksegehez szöleiehez ugy nyult” (600).

szőlőörökség 1612: OklSz. — 1651: „az folyul *megh* irt *szóló öröksegh* Jure successorio az Orszagh Törvenye szerent szallot ezen Ara” (600) | 1651: „ki nem boczattotta kezébül ez maj napigis, az *megh* irt *szóló örökseget* az Anak” (600).

[*takar* 'gyűjt' é. n.: NySz.] *letakar* 'betakarít'. — 1659: „az szőlők hasznat *le takarjak*” (707).

talán; *talánd* é. n.: NySz. — 1649: „eczersmind penigh *taland* Jn *ki* nem *szolletya* eöket (az életből)” (564/a).

tallérul 'tallérban'. — 1623: „az *megh* irt Szaz aranyat, és szaz egész ezust Tallert . . . simul et semel, aranyul es *Tallerul* *megh* nem adgyak, es *megh* nem fizetik” (370).

tanított 'informált; unterrichtet'. — 1637: „azon uolt hogy enis subscribiam az w kme reuersalisat de en nem Chelekedtem mert nem Uoltam *tanított* benne azen kegielmes Uramtul” (440).

tart 'megtart' 1516–1519: NySz. — 1649: „hogy azokat holta utan... ex uj Psentium el uehessek es magoknak *tartassak* (!)” (564/a).

[*tart*] *megtart* 'megtakarít'. — 1651: „taplallia magat belőlő mig Jn eltety ha mit *meg tarthat* benne, holta utan kijnek hadgia szabad legyjen uele” (598).

tartozandó 'tartozó' 1744: OklSz.; 1748: NySz. — 1630: „egi puzta heliemet... ahoz *tartozando* tizenket hold földuele” (400).

tércenälla-szoknya é. n.: NySz.; *terczelen* 1670: OklSz.; *terczelen* BARTAL 659. — 1650: „az *Tercze(n)* szokniat adgia az Posoni Apaczak(na)k, miuel Perneszi Uram oda ígérte” (568) | 1650: „az *Terczen Szokniaban* tudgia eó keglme hogy Pénzem vagion” (568).

természeti dolog. — 1642: „ejeli időn ki ment véle, mint hogy ha valami *természeti dolgot* akarvan ueghez vinni” (468).

terminál 'határidőt kitűz'. — 1637: „az dologhnak Executiojara, à mikor *terminálni fogh* kedmed” (437).

terminus 'határnap'. — 1604: „az *terminusra* legitime nem *certificatus*” (Nr. 133) | 1628: „annak *terminussat* hattam uolt” (390) | 1651: „mindenkor Szent Mihály napia légie(n) az megh váltásnak *terminussa*” (605/a).

territorium 'terület, birtok'. — 1644: „Hol penigh az Tömördiek... az magok falujaban es *Territoriumiaban* executiot... nem engednenek tennj” (502) | 1651: „mind Varosokban es Falukban, aminemü *Territoriumban* vannak” (600).

terület 1812: SzófSz. — 1644: „ot is az *területben* az Vt mellet napkeletrül ket hatart haniottunk” (502).

testamentum tetel. — 1622: „Voltak az *Testamentom tetel* melljet (= mellett)” (365).

tisztelkedik 'szégyenkezik'? — 1650: „ewelis az mod-nélkül walo kiwán-sághal nem én, hanem eó keglmek foghnak *tisztelkednj*, mert én ne(m) lések szegénnyeb, de eó keglmek sem lesznek hasznossabbak véle” (568).

tor 'tor, halotti tor' 1565: NySz. (Meszlen, Acsád, bizonyára Gór nyelvében is, a halotti tor ma is tór, ill. *tyór.*) — 1659: „ha walami lakodalom, *Tór*, Keresztelő etc lenne” (707).

tölgyfa fiatalos; vö. *tölgyfa fiatal* 1757: MNy. LXVI, 102. — 1644: „az To főlseő szelin is ket kis *tölgyfa fiatalost* hatar jelül niesettünk” (502).

[*tölt*] 'megtölt' 1511: NySz.] *kitölt* é. n.: NySz. — 1. 'explere' 1621: NySz. — 1612: „Ha penigen futaswnk törtenek, hofi megh ne(m) kazalhatna ő kgme (a rétet), az utannis *kj tölthesse* az kett ezendő Zamothh” (329). — 2. 'szolgál (éven át)'. — 1638: „Az inasomnak Andorkonak adgya az öczem harom szekeres lo kozul egyet melliket az inasom Joban szereti ugy hogy az ket eztendot az öczemmel *tolczi ki*” (443).

törvényesen 1767: NySz. — 1650: „ahoz az szolgalathoz... *törüéniesse(n)* rendeltessenek” (595).

törvényes hely. — 1644: „külömb a hegységbelj törvény tetel, hogy sem mint mas egyeb *törvényes hely*” (497).

tudni illik 1673: NySz. — 1575: „az meg mondot somat meg agak *twnj ilik* az otwen forintot” (1613) | 1644: „birgak azon igassagal, *tudnia illik* dezmat ne tartozik rula adni” (496).

[*tulajdonit* 1526–27; *eltulajdonit* 1760: NySz.] *eltulajdonítás* 'igazságtalan elfoglalás'. — 1649: „az sem heljes penigen Jknak feleletiben hofi egjenlő akarajat declarallia az földes Urak̄ az szóló *el tulajdonitasaban*” (555).

tutor 'gyám'. — 1602: „hagom Zep Borbala azzontul ualo gyermekmeth *Tutorul* es gondwiseleówl Mezleny Ferencznek es Jstoknak” (287) | 1634 (az előbbinek másolata): „hagio(m) Szep Borbala Aszontul ualo giermekimet *Tutorul* es Gonduiselóíül Mezleni Ferencznek es Jstoknak” (419).

udvarház 1586: OklSz. — 1602: „az Guarý Szöleó hegen ualo *Vduar hazamhoz*” (287) | 1620: „*Udvar hasomat* Feoldeimet Reteimet . . . hagyom” (365) | 1623: „Az *Udvarhaz* penighlen az rayta ualo épülettel megh bótsültessek” (370).

udvarhely 1204–1231: OklSz.; 1639: NySz. — 1. fn. — 1609: „Negh sesioth Jobbagiostul es eg *udvarhelth*” (303). — 2. mn. 'nemesi udvarhelyhez tartozó'. — 1623: „adot eg szolot Grencer Andrasnak mel *uduar hel* szoleie uolt” (Nr. 1895) | 1659: „wadnak *uduar hel* foldek kóblót adnak rolok” (707).

udvarhoz való 'az udvarhoz tartozó, vele együtt járó'. — 1623: „hasonlo-keppen az *Udvarhoz ualo* földeckel, Reteckel” (370).

urambátyám. — 1576: „hagok en az en *wramnak batamnak* megerý gaspar *wramnak* eg gyermek lowat fekestwl nergestwl” (Nr. 1613) | 1576: „megeri imre *wram batamnak* hagok eg aranas mordal pwskat” (Nr. 1613). L. *bátyámuram* a.

úrdolga 'robot' 1613/1696: OklSz. — 1643: „Az mikor Penigh az *Urak dolgára* jünekis, ha fölöstökömkor jönek el, es ismegh Usoñakor, . . . el mennek” (494) | 1643: „Az napý munkat Penigh Nap föl költöl foguan, Nap estigh az *Ura dolgan* tar-tozzek tölteny” (494).

úrszék 'úriszék' 1613–1696: OklSz. — 1651: „Palasti Uram appellallya az *Urak szekére* Koronkai Jakab Jobbagya altal” (600).

úzus 'élvezés, haszon, használat' é. n.: NySz. — 1644: „ptestalt azon solenni-ter, hogy az Tömördiek az eó keglme erdeienek semminemü *usussaban* ne lepjenek” (502) | 1650: „attam az én Botosházi Portiomat . . . minde(n) akar mi neuel neuzendó igasságiual és *usussiuual*” (576).

utatvág. — 1644: „azon Erdőben mind az Rattjas Toigh ualami Niarfakigh *Vtat Vagotuan* altal” (502).

ül 'birtokol'. — 1650: „mint hogy regtel fogva ususaban uoltam, ez utannis ezen igasságot feón tartuàn, mind ketten eggyarant *ülljük* eggyút, es possideallyuk minden igassagunkot” (580).

valamennyire való 'valamelyes, gyenge'. — 1649: „szegeni Atiamfiat fiackajauul edgiút hagiua(n) *valamennire valo* egessegbe(n)” (561).

[*vall* 1515–1709: NySz.] *fölvallott* 'kijelölt, megbízott'. — 1644: „Az Föl Pörös Aszony kepeben . . . Prokatora *föl vallot* Nagy Szombathi György deak . . . All Pörös ellen azt feleli” (497).

váll 'ruhadarab' 1646: OklSz. — 1650: „Egy megy színü bársony *Wááll*” (568).

[*vált* XV. sz. m. f. SzófSz.] *kivált* é. n.: NySz. — 1638: „Uati hazat *vatotta uolt ki* szegen Attyam ketzaz forinton es aszt mondotta akor hogy megh en elek az lean agh *ki* ne *vathassa* tulem” (443) | 1638: „Tot kereszt Urat volt . . . egy pusta Uj-hely Zalogba(n) kit *vatottam ki* ő kegyelemtul (!) 32 för” (443).

[*vált*] *kiváltás* 1700: OklSz. — 1639: „egy Szent György jobbagianak *ki ualtasa* *Weget*” (447) | 1639: „Zelestejne levele az szent Giörgi jobbaginak *ki ualtasa felől*” (447) | 1651: „migh az *ki valtas* léssen fell vettem magamra Orszagunk éleó Tör-uenye szerént Walo Euictiot” (606).

[*vált*] *megváltogat* 'egymás után kivált zálogból'. — 1650: „mas es hasznosb Jozzagat *megh ualtogatuan*” (570).

[*vált*] *megváltóna nap* 'a kiváltás napja'. — 1612: „az *meg walto* *Nap* kis karacson *Napia* legjeo(n), es minde(n) kor az kis *Karaczo(n)* *Napia* legjeo(n) az *megh walto* *Nap*” (332).

[*váltt*] *megválttság* 'kiváltás (zálogból); redemptio' 1526–7: NySz. — 1612: „Megh Thartha(m) es oltalmazó(m) mind *megh valtságghlum*” (332) | 1612: „haznossab Jozagomnak *megh Valtsagara*” (332).

változhatatlan való; változhatatlan 1526–1527: NySz. — 1649: „Bakocza Ersebet Aszonyal ilyen rendelest es megh hihatatlan -s- *ualtozhatatlan valo* örökös Contractust teszen” (564/a).

[*van*] *megvan* 'bekövetkezett' XVII. sz.: NySz. — 1642: „az mitül feltűnk az immar *megh uagion*” (468).

[*vár*] *várént; várint* Zala m. Hetés 1872: MTsz.; *várét, várít* Göcsej 1838: Tsz. 'vár, várogat'. — 1628: „Hogj ú keme *megh ualamenni idejgh uarentana*” (380).

varrólda 1515–1709: NySz. — 1650: „Egy veőreős bársony *warro Lááda*” (568).

vasas kocsi 1550: OklSz. — 1651: „Adgiok feleseghemnek . . . Negy szerkeres louat minden szerszamostul, egy *Uasas kochitt*, egj szwnjegetth” (595).

vasas láda. — 1649: „Mas illendő memorialistis le irta(m) s *megh talanj az vasas ladamba(n)*” (561) | 1649: „Meli *vagion* edgiút felesegem Perneszi Judith Aszoni temetese rendivel edgiút *az vasas ladaba(n)*” (561).

vasra ver. — 1659: „*vasrais werettettwen* egy idegh” (718).

ventilál 'tárgyal, vitat'. — 1651: „Ez helseghbeli reghi io szokas es Törvény ez ideigh effele hasomlo dolgokban igy *ventilaltat*” (600).

veszőszerű. — 1644: „egy kis *ueszsző szerű* Tölgyfa fiatalost kozóttók feől nieszetuen” (502).

vesz — 1. 'fogad, érték'. — 1643: „az illyeten feöldes Urak, igy obtinealtak es *Veszékis* szolgálattycokat” (494). — 2. 'visz'. — 1650: „Ha eő Keglme . . . és Gyermeki ezeket *el vészik*, által küldéom vagy küldgienek érette oda adom, hol ne(m), ptestalok raita, hogy kerte ,s- nem *vésze* admonealtatuan véle” (568) | 1650: „hogj ha Jñ győre (= Gyórré) *veszen* tudgyam mihez tartanj magamat” (572).

[*vesz*] *elvesz* 'sajátjaként megkap, betakarít'. — 1630: „es az mellick be volnanak Vetve, hasznat rula *el vehesse*” (400). L. még *vesz* 2. a.

[*vesz*] *felvesz* 'elvállal'. — 1659: „Kys Marthon most söllér de heles lehet ha *fel wesz*” (707).

[*vesz*] *felvétet* 'exhumáltat'. — 1649: „*fól vetetem* szegéni Jstenbe(n) el niugodot Kigiossi Aszoni es Aszonio(m) Ania(m) testit” (561).

[*vesz*] *végbevesz* 'végbevisz'. — 1650: „gondoluan J(ste)n iobulasomat advan *veghben vennj* el ne(m) mulatom” (572).

[*veszt*] *elveszt* 'abortál' 1673: NySz. — 1642: „ihon az gyermek benned, *el* ne *veszessed*, mert à fejedet el vesztet utanna” (468) | 1642 mn.: „szemevel latta, ezen szolgálója az *el vesztet* idetlen gyermeket” (468); és még sokszor ugyanott.

vet 'veszt, abortál'; *fattyakat vét* 1668: NySz. — 1642: „az emberek azt hillelik, hogy im mar á leanyod két fattyat *vetet volna*” (468).

[*vet*] *bevet* 'eltemet, sírba tesz'. — 1650: „la(m) en ne(m) szantam raitok *beuetny* azt (a ruhát), az ki raitok *vagion*” (568).

[*vet*] *felvet* 'felhalmoz'. — 1659: „felszelrül penigh az Thömördj *fel wete* határ fekszik mellette” (714).

vét 'hagy, juttat, jussolni enged'; *véczen* 'vétkezik' jelentésben 1683: NySz. — 1649: „Jspan Uram . . . levelet adgyon, hogy ó kme ezen kívül semmj jozzagombul semmit az *megh* nevezet leanyo(m) részére ne *véczen*” (557).

vicebíró 1767: NySz. — 1604: „Constat *Vice Biro Uram* relatioiabol” (Nr. 133).

viceszolgabíró. — 1604: „Kamonj Balint *vice szolga biro*” (Nr. 133).

vigyázás 1513–1709: NySz. — 1642: „legyen *vigyazas* rea, hogy az gyermeket el ne *ueszesse*” (468).

világi maradás 'e világban való maradás, további földi élet'. — 1649: „az kit J(ste)n touab eltet, *világi maradasaban* holtaigh nyugodalma lehessen” (564/a).

vírradóra 'hajnalban'. — 1645: „mas nap ugi mint szombatra *veradora* eset nagi s nehez nyavalia(n)k” (561).

virtus 'tehetség' 1659: NySz. — 1602: „azt a Jozagot az en penzettel, *virtusommal* uettem” (287) | 1634: „merth azt az joszagot az en penzettel *virtusommal* vettem es talaltam” (419).

viselő szablya. — 1638: „Az *Viselo szablyamatis* hatam Herszenczi Peter oczemnek” (443).

visz l. *vesz* a.

[*visz*] *bevisz* 'házi, belső szolgálattal megbíz'. — 1626: „ha Szolgabul megh Szúkült megh irt Polany Sighmund Ur(am) hol koczisanak s- hol Béresnak *be vitte*” (383).

[*visz*] *elvisz* l. *elvesz* a.

vonakodás 'civódás, veszekedés' XVII. sz.: NySz. — 1644: „mind az ket reszről sok *voniakodasokkal* es jnuria (!) tetelekkel uigealt (a pörlekedés)” (502).

[*von*] *kivon* 'kitöröl, zárójelbe tesz'. — 1650: „az teőbbit kik woltak viece Jspa(n) Uram irásában (hiányzó holmik), mind maga *ki wonta* Perneszi vram” (568).

[*von*] *megvon* 1517: NySz. — 1. 'elvesz'. — 1612: „az igassagnak Zolgalatása semkítűl *meg nem voniattatik*” (330). — 2. 'kivesz, kivon'. — 1634: „ezen dologban... farad forgolodik, es semmiből magath *megh* nem *vonnya*” (415).

völgyes 'lejtős hely'. — 1644: „nap esetrűl egy kys *völgies* mellet ket felől haniottunk ket föld hatart” (502).

zálogos — 1. 'zálogba adott föld'; *zálagos* é. n.: NySz.; 1422: OklSz. — 1602: „Vağon uğan ot *Szalagos* Eotuen ftig” (287). — 2. 'zálogról szóló'. — 1613: „reteiről valo *Zalagos Levele*” (Nr. 124).

zsellér 'zsellérhely, zsellérház'. — 1623: „Az teőb ott ualo Joszagh ugy mint Jobbagyok es *sellerek* két felé oztassanak” (370) | 1630: „Chernel Miklos V(ram) Guarý pusza *sellerüll* walo Fassioja” (400) | 1659: „Egi *sóller* kiben lakik Tót' Pál” (707).

zsellérhely 'zsellér (személy)' *Selnerhel* 1365: OklSz. — 1650: „Az Szőlős kertben... az kin egy *Sellèr hely* lakot” (580).

NÉMETH K. BÓDOG

NYELVJÁRÁSOK

A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térképlapjai*

sárgabarack (I, 367.) — Rajz.

A nyelvatlasz kérdőfüzetében mind az őszibarack, mind a sárgabarack gyűjtésre kijelölt címszóként szerepelt, közülük azonban csak az őszibarack tájnyelvi anyaga jelent meg az MNyA. I. részében (96. sz.), a sárgabaracké nem. Ha a két különböző címszó adatait összehasonlítjuk, már a szerkezeti felépítésükben is jelentős eltéréseket találunk. Az őszibarackot nyelvjárásaink szinte kizárólag jelzős szerkezettel nevezik meg. Ez legnagyobb részben a köznyelvvel azonos *őszibarack* vagy annak valamely hangtani változata. Csak egy-két kutatópontra fordul elő — többnyire bizonytalan adatként — *késejibarack* (Ro-3), *tűlőbarack*, *vőzbarack* (Ro-16) is. Előtag nélkül a *barack* szót mindössze az alábbi kutatópontokon jegyezték fel 'őszibarack' jelentésben: *ba-*

* Lásd MNy. LXVII, 362–9.

rackuo (Au-2—4), *barackuo* (Au-2, 4), *boroc*, *bqrqc* (Ju-2), *barack* (Ro-16, 18, 19). A *sárgabarack* munkatérképén viszont feltűnően sok az előtag nélküli *barack* adat. Számos kutatóponton lexikális variáns nélkül, egyedül áll a szó, például: *borock* (A-10), *barac* (B-34), *barack* (E-13, K-6, M-20, Ro-19). Különösen sok egyedül álló *barack* adatot találunk 'sárgabarack' jelentésben a romániai magyar nyelvjárásokban. Itt mindössze egyetlen kutatóponton jegyezték fel a gyűjtők összetett szót a sárgabarack megnevezésére, az is csak az alapszó változataként fordul elő: *barack* ~ *kajszinbarack* (Ro-1). Az előtag nélküli *barack* tehát a nyelvjárásokban inkább 'sárgabarack' jelentésű.

A *barack* hangtani változatait most ne vegyük számba, hiszen azok a megjelent *őszibarack* térképéről úgyszólván leolvashatók. Fontosabb inkább az, hogy a nyelvterület különböző részein milyen lexikális elemekkel nevezik meg a sárgabarackot. A Dunántúl északi és nyugati részén, továbbá a Szlovákia keleti felében beszélt nyelvjárásokban az összetett szó a gyakoribb. Ezek között is a *sárga* előtagúak vannak valamivel többségben: *sárgoborock* (A-17), *sárgobarack* (E-3), *sárgabárász* (Csz-10) stb. Másutt eléggé vegyesen fordul elő egyszerű és összetett szó, például: *boroc* ~ *sárgaboroc* (C-13), *boroc* ~ *kajszimboroc* ~ *sárgaboroc* (D-25), *barack* ~ *kajszimbarack* (N-4). A *sárgabarack* mellett másik leggyakoribb szóösszetétel a *kajszibarack*. A Tiszántúlon és a nyelvterület északi részén nasalisra végződik az előtagja: *kājszimbarack* (N-6), *kajszimbarack* (M-3, Szu-2), a Dunántúlon pedig magánhangzóra: *kajsziboroc* (D-8). Ritka hangtani variánsa a *kajci-barac* (B-25). Utótag nélküli *kajsi* adat is található néhány kutatóponton. Egyedül áll, változatok nélkül az alábbi két helyen: *kajsi* (D-37), *kajsi* (D-38). Összetett szó mellett áll lexikális variánsként: *kajsi* ~ *kajsziborock* (A-28), *kajsi* ~ *kajsziboroc* (G-2); a *barack* szó mellett áll lexikális variánsként: *kajsi* ~ *barac* (A-13); vegyesen: *kajsi* ~ *boroc* ~ *kajsziboroc* (D-29). Számos községben a *sárgabarack* és a *kajszibarack* szót egyformán ismerik és használják. Csupán a D-33-as és a Csz-12-es kutatóponton utalnak a jegyzetek arra, hogy jelentésbeli különbség is van közöttük, *sárgabarack*-nak nevezik az apróbb fajtát, *kajszibarack*-nak pedig a nagyobb szemű, oltott gyümölcsöt.

Előfordulnak azonban egyéb, a köznyelvben ismeretlen lexikális változatok is: *nyáribarack* (F-8, M-9, 11, L-20, Csz-6, 26), *nyáribarász* (O-4), *nyáribárász* (H-10), *nyáribárász* (E-2, H-8, 11, Csz-3, 10, 16, 18, 23), *nyáribárász* (Csz-9), *nyáribárász* (Csz-10, 16), *nyáriboroc*, *nyáriborock* (C-22), *nyáriboroc* (G-5); *tavasziparack* (O-18), *tavasziparack* (Csz-2); *jokoréó barack* (F-17), *franciaborocka* (G-4); *marola*, *marula* (Au-1), *marilla* (Au-4), *marigla* (Au-2—4); *zárzár* (F-16).

ringló (I, 370.) — Rajz.

A szilvafajok családjába tartozó ringlónak hazánkban is sokféle változatát termelik. Az értékes, nemesített Althann ringló, Sermina és a Nagy zöld ringló mellett még egyéb apró szemű fajták is előfordulnak, amelyek tájanként kisebb-nagyobb mértékben különböznek egymástól. A nyelvátlasz *ringló* címszava alá tartozó tájnyelvi adatokat is éppen ezek a fajtabeli különbségek teszik tartalmi szempontból bizonytalaná. A gyűjtőknek ugyanis nem állt módjukban, hogy a helyszínen pontosan azonosítsák a feljegyzett szót az abban a községben divatos ringlófajtaival. A rajz segítségével a legtöbb adatközlő felismerte ugyan a kérdezett gyümölcsöt, de azt már nem tudta megmondani, hogy annak melyik fajtaváltozata honos községében. Nehézséget okoznak az elszórtan jelentkező lexikális variánsok is. Nem vagyunk bizonyosak afelől, hogy vajon a *dobzuo* (B-7), *potyószíva* (K-5) stb. egységesen azonos szilvafajta neveként él-e a nyelvterület különböző pontjain. Lehetséges az is, hogy a népnyelv ringlóként tart számon néhány olyan igénytelenebb szilvafélét, amelyet a kertészeti szakirodalom nem nevezne ringlónak (l. Kertészeti Lexikon. Bp., 1963. 951). Főként fogalmi tisztázatlanság miatt maradt ki ez a térkép is a nyelvátlasz megjelenő kötetéből. (Vö. a *lóhere* térképével: MNy. LXVII, 368—9.)

Ennek ellenére azért a kiadásra nem kerülő térképnek is van számos nyelvi tanulsága. A *ringló* szó legfontosabb hangtani változatai a következők: 1. *ringluo* (A-26), *ringló^u* (D-25, O-11), *ringló^o* (Ju-9) stb. a kettőshangzók területén. 2. *ringlu* (B-1, 2, 16) az Őrségben. 3. *ringuo* (A-6, 12, 19, B-11, 18, 25, 29), *ringuo* (B-21, 27), *ringò* (Ro-5), *ringó^u* (P-9, Ro-6), *ringu* (B-3, 24, Ju-1); összetétel előtagjában is: *ringuosziva* (A-14, 21, B-10, 19, 26, 27), *ringusziva* (B-17, Ju-1), *ringusziva* (B-28), *ringószilva*, *ringó^uszilva* (Ro-2), *ringó^uszilva* (Ro-21) Sopron, Vas és Zala megyében, továbbá egyes erdélyi nyelvjárásokban. 4. *ringlót* (Csz-15, J-16, N-8) stb., *lingrót* (N-5), *ringlótá* (Csz-8, E-2) stb., *ringló^otá* (J-17) stb.; összetétel előtagjában is: *ringlótá* (Csz-12), *ringlótá* (Csz-15) stb., *ringlótászilva* (E-19) stb. nagyobb területen Szlovákiában a Vág és a Nyitra vidékén, továbbá elszórtan Magyarországon Komárom megyében, a Dunakanyarban, a Jászságban és Békés megyében. 5. *ringlodi* (Csz-24). 6. *rengő*, *rengő*, *renglő* (Ro-7), *renglon*, *rengor*, *rengolt*, *renglót*, *lengrò* (Ro-10), *renglot*, *renglota* (Ro-18), *renglo* (Ro-19), *renkló* (Csz-26), *renglő*, *renklót* (J-23), *renglő* (B-36); összetétel előtagjában is: *renglószilva* (Ro-1), *rengőszilva* (Ro-16), *renglószilva* (Ro-16, 18), *renglőszilva* (Ro-18), *rengluoszilva* (Ro-22) főleg egyes erdélyi nyelvjárásokban. A *ringlőszilva* — különböző hangtani változatokban — szinte az egész nyelvterületen megtalálható, az önmagában álló *ringló* azonban az összetett szónál gyakoribb.

erdei eper (I, 381.) — Rajz. Mi a neve ennek a gyümölcsnek? Erdei tisztásokon, esetleg réteken terem.

A nyelvatlasz címszavainak összeállítói azt remélték, hogy az *erdeieper* és az utána következő *földieper* térképe megbízható képet nyújt majd az *eper* és a *szamóca* szó területi elterjedéséről. Szükségesnek látszott annak a problémának a felderítése is, hogy milyen lexikális és szó szerkezeti különbségek mutatkoznak a vadon termő és a nemesített, nagy szemű szamóca megnevezései között. Sajnos azonban még a jól előkészített, gondos gyűjtéssel sem sikerült a kérdés tisztázása. Ennek egyik oka valószínűleg az, hogy a nemesített szamóca nemigen terjedt el a paraszti gazdaságokban. Inkább a kertészek foglalkoztak a termesztésével, a legfontosabb élelmiszerek, a burgonya, bab, petrezselyem, sárgarépa, borsó mellett a paraszti udvarok kertjeiben alig-alig kapott helyet. Az erdei epret viszont jobban ismerte a földművelő lakosság, a gyerekek örömeiket lelték benne a réten vagy az erdő szélén, szénabetakarítás idején pedig a kaszások és a gyűjtők szedték csokorba.

A vadon termő gyümölcs megnevezésére legnagyobb részben a két fő lexikális variáns, az *eper* és a *szamóca* használatos. Az *eper* önmagában, jelzői előtag nélkül a Dunántúlon gyakori, továbbá Szlovákiában a magyar nyelvterület nyugati részén és a székely nyelvjárásokban. Ritkábban e területeken is előfordul, hogy az alapszó valamilyen jelzőt kap: *vadepër* (C-4), *földiepër* (C-19), *ritiepër* (Csz-11), *erdejiepër* (B-6), *csattogoeper* (B-31). Néhány megjegyzés arra is utal, hogy ezeket a jelzős szerkezeteket többnyire csak akkor használják, ha az erdei és a nemesített eper között különbséget akarnak tenni. Az *ë-ző* és az *ö-ző* hangtani változatokon kívül legfontosabb variáns az *epörnye* az Őrségben, Hetésben, Somogy megye déli és Baranya megye nyugati részén, továbbá az ausztriai Középpulyán. Az *epörnye* Dél-Baranyában, valamint a Ju-3, 7-es, az *epörnye* pedig az Au-2-4 és a Csz-15, 16, 21-es kutatópontokon fordul elő.

A *szamóca* általánosan elterjedt 'erdei eper' jelentésben a palóc nyelvjárásokban, a Tiszamentén Szolnoktól Szegedig és a Bodroghözben. Ritkábban megtalálható Fejér megye nyugati és Komárom megye délkeleti részén is. Jelzős előtaggal igen ritka, mindössze egy adatunk van rá: *mádárszamóca* (E-9). Fontosabb hangtani változatai: *szamóca* (C-10, 12, E-3), *szomóca* (Csz-20), *zamóca* (J-5), *samóca* (M-4), *camóca* (O-2), *cámóca* (L-9), *cimóca* (O-1, Csz-25), *cimóca* (O-4), *cimóca* (Csz-24), *comóca* (Csz-4), *komó^uca* (O-6), *gomó^uca* (O-13, 14), *komócsó* (Csz-26).

Bizonyára nem véletlen, hogy az *eper* szó az MNyA. *erdei eper* címszavú munkatérképén 'erdei szamóca; *Fragaria vesca*' jelentésben a Tiszántúlon és az erdélyi magyar nyelvjárások nagy részén kizárólag csak jelzői előtaggal fordul elő, többnyire *főüdiepër* (P-2), *fődiepër* (N-11), *főüdiepër* (Ro-1) alakban. Önmagában ugyanis az *eper* szó e területen a fán termő eper (*Morus*) megnevezésére használatos (vö. MNyA. 113.). A nyelv-atlasz adataiból még az is kiderül, hogy itt a nemesített, de ugyancsak a földön termelt szamócának is *főüdieper* (P-15) a neve. Ha mégis különbséget akarnak tenni a kettő között, akkor újabb jelzős előtag járul a szóhoz: *vatfőüdiepër* (N-4) 'erdei eper'; vagy: *vád mádürepörnye*, *erdeji mádürepörnye* (Ju-7).

Egyéb lexikális változatok: *csattoguo* (A-20, 33, C-13, 19), *csattoguo* (A-21), *csattogoe* (A-18), *csattogou* (P-15), *csattogò* (Ro-5); *láncsa* (Ro-10).

földieper (I, 382.) — És mi a neve annak a fajtának, amelyik nem vadon terem, hanem termesztik?

Első pillanatra is szembeütő, hogy a termesztett fajtát a magyar nyelvjárásokban nagyobb összefüggő területen sehol sem nevezik *szamóca*-nak. Van ugyan néhány elszórt *szamóca* adat ezen a térképen is főleg a palóc nyelvjárásokban, azon a területen, ahol az erdei epernek is *szamóca* a neve. Az is figyelemre méltó, hogy a kertekben termesztett eperfajtának az esetek többségében valamilyen jelzője van még a Dunántúlon is, ahol egyébként az *erdei eper* többnyire jelzős szerkezet nélküli *eper*, *epörnye* stb.

A két térkép összehasonlításából azonban inkább az derül ki, hogy a parasztság körében ismeretes ugyan ez a növény-, illetőleg gyümölcsfélése, a nyelvterületnek azonban csak kisebb részén, nagyjából a palóc nyelvjárásokban különítik el lexikailag is határozottan a vad és a nemesített fajtát. A Dunántúlon például inkább csak akkor kerül erre sor, ha hangsúlyozni akarják, hogy melyik fajtáról van szó. A tiszántúli *főüdiepër* (P-17) pedig mindkét eperfajtát egyaránt jelenti.

A *földieper*-en kívül a nemesített eperfajta megnevezésére még az alábbi összetételek fordulnak elő: *uottepër* (A-8), *ojttepörnye* (B-16), *ótottepër* (F-16), *ótattepër* (Ro-5), stb. elszórtan a Dunántúl egész területén, Szlovákiában, valamint Erdély nyugati és középső részein; *kertiepër* (C-24), *kertiepörnye* (D-25), *kertiepër* (Ro-22) elszórtan szintén az egész Dunántúlon és nagyobb mennyiségben a romániai magyar nyelvjárásokban; továbbá *bagóepör* (B-34), *bagóepör*, *bagóepër* (A-30), *bagóepörnye* (G-11), *bakkepër* (Ro-12), *csattagjepër*, *csattagósepër* (Ro-3), *csattogozu epörnye* (B-24), *haziepër* (Ro-8), *mádürepörnye* (Ju-7), *mézejepër* (Ro-18), *nagyepër* (D-8), *pattogozu epörnye* (B-24), *szőlüdiepër* (A-1), *szőlüdiepër* (Csz-11), *szélüdiepër* (C-1), *szélüdiepër* (C-3), <*szélüdiepër*> (Csz-12), *tokosepër* (Ro-9); *kertyiszamóca* (E-2), *ótotszamóca* (L-10). Egyéb lexikális variáns: *gnánász* (Au-2), *ananász* (Au-1), *ananász* (Au-1, 4).

takarmanytök (I, 399.) — Rajz.

Állatok takarmányozására az egész magyar nyelvterületen termelnek tököket. Nyelvi megnevezéseként nagyon változatos szóanyag gyűlt össze az MNyA. munkatérképén. A lexikális adatok legnagyobb részét a *tök* utótagú szóösszetételek alkotják. Előtagjuk többnyire a termesztett növény felhasználási módjára vagy pedig az alakjára, színére és fajtájára utal. A felhasználási módra utaló előtagok közül általánosan elterjedt, szinte mindenütt megtalálható a *disznuotök* (A-10), *disznótök* (F-24), *disztótök* (O-9), *disznótök* (Ro-11). Ennél jóval ritkábban fordul elő a magyarországi és a szlovákiai magyar nyelvjárásokban a *marhatök* (C-16), *márhátök* (Csz-18). Említésre méltó, hogy a *marhatök* a palóc nyelvjárásokban jóval gyakoribb, mint egyéb területeken. Ebből talán arra is következtethetünk, hogy a palóc lakosság a takarmánytököket többnyire a szarvasmarhák táplálására használta. Az állatok sorát folytatva feljegyezték még a gyűjtők az alábbi adatokat: *lqotök* (Ju-11), *lqotök* (Ju-12), *lötök* (Ju-4), *lütök* (N-4, 6, P-17), *lötök* (F-23), *lőüsitőü* (Ju-7); *tehéntök* (P-13, Ju-8), <*tehéntök*> (O-2); *jósáktök*

(F-3), *jószáktök*, *jószágnak való tök* (F-23). A címszóval is megegyező *takarmánytök* (C-18), *tőkármánytök* (K-11) többnyire a Dunántúl középső részén, a Duna—Tisza között és a Tisza déli folyása mentén található meg.

Az étkezésre is használt süttőtököt a Dunántúlon és az északi nyelvjárásokban *úrítök*-nek nevezik (l. MNyA. 64.). Ennek ellentétéként jelentkezik a takarmánytök megnevezésére Sopron és Somogy megyében, továbbá az Ipoly mentén a *parasztök* (A-4), *párásztök* (H-1). Van egyetlen *pógártök* (B-36) adatunk is, amely nyilván azonos szemléletű megnevezés a *parasztök*-kel, ugyanis a *pógár* jelentése a Dunántúl déli részén 'jó módú gazda, paraszt' (l. az ÜMTsz. kéziratos anyagát).

Problematisabbak az eddigieknél azok a szóösszetételek, amelyek a takarmányozásra felhasznált tök színére, fajtájára utalnak. A takarmánytöknek ugyanis több fajtája is ismeretes, például van *mezei tök*, *disznótök*, *sárga óriás*, *vörös óriás* stb. (l. Mezőgazd. Lex. Bp., 1958. II, 536). Munkatérképünkön az ilyen természetű jelzői előtagok szintén más-más fajtát nevezhetnek meg, ezért az azonos rajz alapján gyűjtött adatok valószínűleg nem egységes fogalmi tartalmú lexikális variánsok. Ez volt egyébként a legfőbb oka annak, hogy a *takarmánytök* térképlapja nem került kiadásra. A színre utaló megnevezések közül a *fehértök* (O-9), *fejjiértök* (P-4) alkot összefüggőbb területet Borsod—Abaúj—Zemplén m. keleti és Szabolcs—Szatmár m. északkeleti részén. A többi változatra viszonylag kevesebb adatunk van: *vöröstök* (N-8, 10, Ju-14), *vöréstök* (M-10, 15, N-7, P-17), *vöréstök* (P-18), *verestök* (P-1, 11, 13); *feketetök* (D-35, K-13, M-16, N-6, Ju-6, 10); *sárgotök* (Cszs-2), *sárgotök* (Cszs-12).

Egyéb szóösszetételek: *cseréptök* (G-1), *árguctök*, *hárbugctök* (O-7), *harguctök* (O-8), *káposztatök* (O-3), *mágyárítök* (H-9), *mágyártök* (H-1, 6), *sártök* (O-7), *saostök* (Ju-12). A *bosztán* (F-8), *márhabosztán* (F-17) adatot a Tolna és Baranya megyékben letelepített bukovinaiaktól jegyezték fel a gyűjtők, továbbá még egy kutatóponton *bosztán* (Ro-9) alakban. Egyetlen községben található meg a takarmánytök megnevezésére a *dinyé* (Ro-10).

Főleg a Magyarország keleti felén gyűjtött adatokhoz találunk olyan megjegyzéseket, amelyek határozottan utalnak a lexikális variánsok között meglévő fajta-különbségekre. Ezekből is idézzünk néhányat: *marhatök* 'nagy, sárga; vastag, kemény héjú tök', *disznótök* 'hosszúkás alakú, zöldessárga tök' (Ju-18); *márhatök* 'fehér héjú tök', *vöréstök* 'vörös héjú tök' (M-10); *márhatök* 'igen nagyra növő tök', *disznótök* 'igénytelenebb fajtájú tök' (M-19).

Figyelemre méltó tény még az is, hogy a *takarmánytök* munkatérképén területi különbség nélkül elég sok előtag nélküli *tök* (A-14, K-4, O-1, Ro-2 stb.) adat található. Ezek számos kutatóponton egyedül álló, variáns nélküli fő alakok. A nyomtatásban is megjelent *süttötök* (MNyA. 64.) térképén viszont a *tök* adat mindössze négy (J-11, K-13, N-9, Ro-21), ritkának jelezve a *tök* pedig hét kutatóponton (Ju-1, 5, 6, 8, 11, Ro-6, 15) fordul elő. Lényeges az is, hogy ez utóbbiak sehol sem egyedüli fő alakok, hanem csak mellékvariánsok. Valószínű tehát, hogy a nyelvjárások nagy részén a gazdasági szempontból fontosabb és nagyobb mennyiségben termelt takarmánytök megnevezésére használják a *tök* szót, a különböző előtagú szóösszetételek (*úrítök*, *süttötök*, *disznótök*, *marhatök*, *fehértök* stb.) pedig jobbra csak a növény, illetőleg a termés fajtájának árnyaltabb megkülönböztetésekor jelentkezik.

o d v a s (I, 433.) — És mit mondanak, milyen az ilyen fa? (Ti. az, amelyiken odú van. — B. L.)

A kérdőfűzetben az *odú* és az *odút* után következett az *odvas* címszó. Az első kettő tájnyelvi változatait különösebb nehézség nélkül sikerült összegyűjteni, az utóbbi kérdés mondatára viszont meglehetősen sokféle, bizonytalan fogalmi tartalmú adatot jegyeztek fel a gyűjtők. Utólag sejtjük, hogy az *odú* szónak -s melléknévképzős alak-

ját nemigen vagy csak ritkán használják a nyelvjárásokban. Nagyon sok kutatóponton megtalálható ugyan a szabályos -s képzős változat, ennek ellenére mégis azt gondoljuk, hogy ezek nem igazában élő, valószínű nyelvi adatok, hanem sok esetben csak alkalmoszerű, analógiás hatásra gyártott szóalkotások.

Az *odú* főnévből *v-s* és *v* nélküli szótóval képeznek melléknevet a nyelvjárásokban. A két szótó előfordulása különösebben nem köthető területhez. A munkatérképen a *v* tövű adatok vannak többszégben: *advas* (A-6), *odvas* (D-23), *odvas* (P-9), *odvás* (Cszs-6) stb. A *v* nélkülieket inkább csak a magyarországi nyelvjárásokban jegyezték fel a gyűjtők: *adus* (B-6), *udús* (F-12), *odús* (J-17), *udus* (P-5) stb. A Magyarországon kívüli nyelvtérületről mindössze egy kutatópontról van *v* nélküli adat: *odús* (Ju-11).

Igen nagy mennyiségben találhatók viszont a térképen olyan szinonimák, amelyek a feltett kérdésre helyes válaszok ugyan, de mégsem egészen azonos fogalmi értékűek a kérdezett *odvas* melléknévvel. Egy-egy példaszóval bemutatjuk ezeket a lexikális változatokat is: *bórtósz* (Ro-3), *csédvás* (F-22), *korhatt* (C-5), *likas* (A-21), *lukás* (Cszs-2), *jukás* (Cszs-24), *nagy adus* (D-13), *pudivás* (A-3), *podvás* (A-22), *purzsás* (A-12), *purhos* (J-13), *purhás* (Cszs-9), *puvás* (Ju-7), *putregáj* (Ro-7), *putrigáj* (Ro-17), *putregájós* (Ro-11), *putrigájós* (Ro-22), *rdväs* (O-8), *rdväs* (Cszs-16), *reväs* (H-7), *räväs* (N-4), *rathat* (Ro-4), *táplós* (J-3), *toplás* (G-3), *toplas* (D-36), *toplúbogós* (Ro-9), *topos* (F-22).

BALOGH LAJOS

A *féreg* 'egér' elterjedése a székely nyelvjárásban

1. Maga a tény, hogy az egér megnevezésére a székely nyelvjárásban a *féreg* szó is használatos, a Tsz.-ban és a MTsz.-ban egyaránt megtalálható; azonban arra vonatkozólag, hol is van pontosan elterjedve a szó, egyik forrásban sincs elegendő adat. A Tsz. a székely nyelvjárást adja meg a szó előfordulási helyeként, a MTsz. pedig az udvarhelyszéki és gyergyói alegységet, valamint a hétfalusi csángót. Mivel az *egér* szó benne foglaltatik az abszolút sűrűségű ponthálózattal készülő Székely Nyelvjárási Atlasz kérdőívében, most, amikor e fontos nyelvföldrajzi munka már teljes egészében együtt áll és kiadásra vár, módunkban áll nemcsak a szó elterjedésének pontos megállapítása, hanem az alakváltozatok számbavétele is.

2. A jelzett nyelvatlasz térképlapjai mellett szólnak, hogy a helyszíni gyűjtés időszakában (1954–1967.) a székely nyelvjárásban az *egér* és a *féreg* szó egyaránt előfordult 'Maus' jelentésben. Térbeli megoszlásuk szavanként és alakváltozatokként ez volt: *egér* (Udv. 21 pont), *egér* (Udv. 4 pont), *egér* ~ *egér* (Udv. 1 pont), *egër* (Udv. 3 pont), *egér* ~ *egër* (Udv. 1 pont), *egër* (Udv. 1 pont), *egër* (Udv. 2 pont), *egër* (Udv. 5 pont), *egër* (Udv. 3 pont), *egér* (Udv. 29 pont), *egér* ~ *egér* (Udv. 2 pont), *egër* (Hsz. 1 pont; Udv. 12 pont), *egër* (Udv. 6 pont), *egér* ~ *egër* (Udv. 1 pont), *egér* ~ *egër* (Udv. 1 pont), *egër* (Udv. 1 pont), *egër* (Udv. 1 pont), *egër* (Udv. 1 pont) || *féreg* (Hsz. 40 pont; Csík 10 pont; Gyergyó 4 pont; Udv. 1 pont), *féreg* (Gyergyó 1 pont), *féreg* (Hsz. 9 pont), *férög* (Udv. 3 pont), *féreg* ~ *férög* (Udv. 1 pont), *férög* (Hsz. 3 pont; Csík 5 pont; Gyergyó 6 pont), *férög* (Csík 1 pont), *férög* (Hsz. 4 pont; Csík 7 pont), *férög* ~ *férög* (Hsz. 1 pont; Csík 2 pont), *férög* (Gyergyó 1 pont), *férög* ~ *férög* (Csík 1 pont), *férög* (Csík 2 pont; Gyergyó 1 pont), *férög* (Hsz. 3 pont), *férög* (Hsz. 9 pont; Csík 7 pont), *férög* ~ *férög* (Csík 2 pont), *férög* ~ *férög* (Hsz. 1 pont), *férög* (Gyergyó 1 pont), *férög* ~ *férög* (Gyergyó 1 pont), *férög* (Gyergyó 1 pont) || *egér* (Hsz. 2 pont), *férög*: *egér* (Gyergyó 1 pont), *férög*: *egér* (Hsz. 2 pont; Csík 1 pont; Gyergyó 2 pont), *férög*: *egér* (Hsz. 2 pont; Csík 1 pont; Gyergyó 2 pont), *férög*: *egér* (Gyergyó 1 pont), *férög*: *egér* (Udv. 1 pont), *férög*: *egér* (Udv.

1 pont), *férög: egír* (Hsz. 1 pont), *férög: egér* (Udv. 5 pont), *férög: egér* (Udv. 1 pont), *férög: egér* (Udv. 1 pont), *férög: egér* (Csík 1 pont), *férög: egér* (Csík 1 pont; Gyergyó 1 pont), *férög ~ férög: egér* (Csík 1 pont), *férög ~ férög: egér ~ egiér* (Csík 1 pont), *férög: egiér* (Hsz. 1 pont), *férög: egiér* (Hsz. 2 pont; Csík 1 pont), *egér: férög* (Udv. 1 pont), *férög ~ férög: egér* (Csík 1 pont), *férög ~ férög: egér* (Csík 1 pont), *férög: egér* (Gyergyó 1 pont), *férög ~ férög ~ férög: egér* (Gyergyó 1 pont), *férög: egér* (Hsz. 1 pont; Csík 1 pont), *férög: egiér* (Hsz. 1 pont), *férög: egiér* (Hsz. 1 pont).

3. Ezek szerint a mintegy 270 ponton végzett helyszíni gyűjtés fenti adattárában az *egér* és a *féreg* valóban egyaránt előfordul, a két szó előfordulási aránya azonban nem azonos: az *egér* mintegy 100 pontról van adatolva, a *féreg* pedig mintegy 130-ról. Mintegy 40–45 azoknak a pontoknak a száma, amelyekben adatközlőink mindkét szót ismerték. A helyszíni felvételezés alapján jól megállapítható az is, hogy a két szó közül az egyik, a *féreg* a háromszéki, a csíki és a gyergyói tájszólásban van elterjedve, az *egér* pedig az udvarhelyszéki. A *féreg* az udvarhelyszékiek mindössze öt pontjáról adatolható egymagában *férög ~ férög ~ férög* alakban, az *egér* párjaként azonban még mintegy tíz ponton tűnik föl. E pontok mind a tájszólás délkeleti, háromszékiekkel érintkező csüskében találhatók a Homoród menti alegységben, ott, ahol a háromszékiek erdővidéki alegységére jellemző *ëü* diftongus is megvan. A háromszéki, csíki és gyergyói tájszólásban az *egér* mindössze a *féreg* párjaként jelentkezik. Adatközlőink mindezekben az alegységekben megjegyezték a kérdésre adott felelettel kapcsolatban, hogy az *egér* szót ismerik, de nem használják. Nyilvánvaló tehát, hogy mindezekben az alegységekben az irodalmi és köznyelv hatásával van dolgunk, az udvarhelyszékiek említett részlegében azonban sokkal inkább a két szó izoglosszájának érintkezési sávja mentén létrejött jelenséggel. Alátámasztja ezt a feltevést az is, hogy a háromszéki, csíki és gyergyói alegységben a *féreg* és *egér* párhuzamos előfordulása szétszórtan jelentkezik, nem határozható a jelenség térben körül, ugyanakkor az udvarhelyszéki említett részlegében előbb a *féreg* jelentkezése figyelhető meg néhány ponton, utána mintegy tíz ponton a *féreg* és az *egér* párhuzamos előfordulása, majd e sávot elhagyva az *egér* elterjedési területére érünk.

4. Tekintettel arra, hogy mindkét szó meglehetősen nagy és összefüggő területen van elterjedve: az egyik a keleti, a másik pedig a nyugati székelységben, felvázolhatjuk nagy vonalakban a fontosabb alakváltozatok elterjedését is. A háromszéki tájszólás orbai alegységében a *féreg* szó nyitódó jellegű diftongussal ejtett alakváltozatai (*fjérög ~ <fjérög ~ fjörög>*) fordulnak inkább elő, de megfigyelhető a monoftongussal ejtett *fērög ~ férög ~ férög* alakok szórványos jelentkezése is. Ez tökéletesen beleilleszkedik az orbai alegységnek abba a jól ismert sajátosságába, hogy az *é*, *ó* és *ő* helyén gyakran jelentkezik benne a nyitódó diftongusok. A háromszéki tájszólás kézdizségi, Kővár vidéki, alsósepsi, felsősepsi, miklósvárszéki és hídvég-erődsi alegységében a monoftongusos *férög* van meg mindenütt. Ehhez mindössze azt kell még hozzátennünk, hogy az *é* helyén szórványosan *é* és *ë* is jelentkezhet, s hogy a kézdizségi alegységben, a többitől eltérőleg, a *féreg*, tehát a nyíltabb *e*-vel ejtett alak is előfordul.

A csíki tájszólás négy alegysége közül a kászoniban a *fjérög* alak a gyakoribb, de előfordul az *é*-vel ejtett *férög* is. Alcsíknak a kászonival érintkező sávjában csak monoftongusos alakokkal találkoztunk: *férög* (Csátószeg, Csíkszentsimon, Csíkszentimre), *fjérög* (Csekefalva—Csíkszentmárton). Ettől északra a Csíkszeredától délre fekvő Fitódig mindenütt a diftongusos *fjérög* van meg, Fitódtól egészen a felcsíki tájszólásrész leg-északibb pontjáig, Csíkszentdomokosig csak monoftongussal ejtett alakváltozatokat mutathatunk ki: *férög ~ fērög ~ <férög>*. A mindössze három nagyközségből álló gyimesi csángóban a *férög ~ férög* változatokat jegyeztük le. A gyergyói alegységben diftongusos alakokkal (*fjérög*) mindössze az egészen északon fekvő Borszákon találkoztunk, egyébként

mindenütt a monoftongus alakok előfordulását észleltük: *férég* ~ *fjérég*. Szórványosan (Tekerópatak, Kilyénfalva, Remete) megfigyeltük az *i-ző fíreg* ~ *fjéreg* jelentkezését is.

Az udvarhelyszéki részeken, néhány pont kivételével, mindenütt az *egér* szót jegyeztük le. Fontosabb ejtésbeli változatai: *egér* ~ *egēr* ~ *egér* ~ *egēr* ~ *egér*. A térképlapra vetített adatok amellet szólnak, hogy a köznyelvi *e*-vel ejtett alakok előfordulása egy alegységre, a Keresztúr-fizékire jellemző, a másik háromban: a havasalji, Homoród menti és sóvidéki alegységben a nyílt *e*-vel ejtett alakok dominálnak. A köznyelvi *e*-vel ejtett alakokat észleltük a tájszólás nyugati peremén található falvakban (Székelyvécke, Székelyszállás, Bordos) is.

Az itt röviden elmondottakhoz befejezésként mindössze azt a megjegyzést szeretném fűzni, hogy a jelenlegi szóföldrajzi kép ismerete nemcsak azért fontos, mivel a modern nyelvföldrajzi és szókincstani kutatások ezt így kívánják, hanem azért is, mivel idő teltével, egy újabb nyelvföldrajzi felvételezés után a két szinkrón metszet egybevetése révén számbavehetők lesznek mindazok a változások, amelyek a két szó izoglosszájának alakulásában, nem utolsósorban a hangalakváltozatok módosulásában időközben — nyilván elsősorban az irodalmi és köznyelv hatásának eredményeképp — bekövetkeznek.

MÁRTON GYULA

S Z E M L E

Megjegyzések Bakos József—Fekete Péter „Eger és Felnémet földrajzi nevei” című munkájához

1. Az „Egri honismereti és helytörténeti füzetek” 3. számaként 1972-ben jelent meg az idézett tanulmány, amely Eger városa és a közigazgatásilag hozzácsatolt Felnémet község külterületének földrajzi névanyagát adja közre. A munka — mint ez a bevezetésből is kiténik — a megyei földrajzinév-gyűjtés keretei között született. Ennek a hasznos mozgalomnak országosan megindult folyamatába Heves megye már korábban bekapcsolódott: PAPP LÁSZLÓ és VÉGH JÓZSEF szerkesztésében PELLE BÉLÁNÉ 1970-ben közzétette az egri járás községeinek földrajzi névanyagát (MNyTK. 125. sz.).

Minden olyan jellegű munkát, amely összegyűjti és közzéteszi egyre pusztuló névanyagunkat, csak örömmel üdvözölhetünk. Magunk is jól tudjuk, hogy a munka hosszantartó, nehéz és fáradságos, igen nagy gondot és figyelmet követel. Bár eredményei nem látványosak, de a nyelvtudomány, településtörténet és történeti földrajz szempontjából felbecsülhetetlen értékű akkor, ha megbízható, pontos adatgyűjtés az alapja. Ha ezeknek a követelményeknek nem felel meg, akkor a különféle saktudományok ebből merítő kutatóit megtéveszti, esetleg helytelen következtetésekre ad alkalmat.

Különösen alapvető ez a pontosság a történeti nevek esetében, hiszen az elsőrendű forrásokhoz nem mindenki fér hozzá, és a megjelent tanulmányok adatait veszik át hitelesként.

A szerzők a bevezetőben hangsúlyozzák, hogy „az élő névanyag mellett következetesebben törekedtünk a történeti névanyag összegyűjtésére is. Minden olyan kéziratot, okleveles forrás névanyagát is tekintetbe vettük, amelyekhez hozzáférhettünk” (5. lap). Dicséretes szándék ez, de a megvalósítás korántsem ilyen egyértelműen sikerült. Nem kívánjuk a szerzőket elmarasztalni azért, mert esetleg n e m i n d e n forrást néztek meg, amelyekhez hozzáférhettek volna; kritikai megjegyzéseinket elsősorban az általuk használt, helytelenül és pontatlanul értelmezett forráscsoportra szűkítjük le.

2. Mielőtt részletes észrevételeinket megkezdenénk, amelyeket mint a középkori településtörténettel foglalkozó történész — *sutor ne ultra crepidam!* — teszünk, néhány

általános hiányosságra hívjuk fel a figyelmet. Ezek közül a legkirívóbb az, hogy a történeti nevek közlése során a szerzők csak egy nagyobb levéltári egységre, egy-egy kötetre hivatkoznak a kötet évszámának vagy jelzetének megadásával, de nem közlik a lapszámokat. Ez az apró pontatlanságnak tűnő dolog azonban bosszantóvá válik annak számára, aki a közölt névanyag alapján esetleg bővebb adatokra is kíváncsi lenne. A bevett közlési gyakorlat is indokolja, illetőleg kötelezővé teszi a pontos jelzeteletést.

A tanulmány alaposabb vizsgálata során azt is észrevettük, hogy a szerzők igen sokszor olyan forrásra hivatkoznak, amelynek jelzetét csak publikációból ismerik, de az eredetit nem vették kézbe, noha ennek megvolt a lehetősége, hiszen a legtöbb esetben a Heves megyei Levéltár őrzi. Így történetelt meg az, hogy az e g r i k á p t a l a n magánlevéltára középkori okleveleinek helynévanyagára hivatkoznak sok esetben mint e g r i helynévre, holott ezek az oklevelek nem egri neveket tartalmaznak, hanem néha Borsod vagy Szabolcs megyei községek földrajzi névanyagát rögzítik. Ez azért történetelt meg, mert a szerzők félreértették IVÁNYI BÉLÁNAK a MNy. XXV. és XXVI. évfolyamaiban megjelent nyelvtörténeti adatközléseit, amelyek „Pótlék az Oklevél-szótárhoz” alcím alatt jelentek meg. IVÁNYI pontos jelzeteket közölt az egri káptalan magánlevéltárának okleveleiről (amelyeket a Heves megyei Levéltár őrzi), és közli azokat a szavakat, földrajzi neveket, amelyek nem szerepelnek az Oklevél-szótárban. A szerzők ezeket a közléseket félreértve azonosították az e g r i k á p t a l a n f a l v a i b a n előforduló és IVÁNYI által közölt földrajzi neveket az e g r i nevekkal. Ez a sajnálatos, de nem menthető félreértés nem következett volna be, ha a szerzők kézbe veszik a hivatkozott okleveleket vagy azoknak könnyen olvasható XVIII. századi másolatait, amelyek jól mutatózva állnak rendelkezésre a Heves megyei Levéltárban.

Ugyanez volt a helyzet az Országos Levéltár Dl 43036. sz. oklevelére történő hivatkozás során is; a szerzők az oklevelet nem nézték át, és sok esetben a jelzett oklevélben nem szereplő földrajzi neveket tettek közzé.

3. A következőkben részletes észrevételeinket tesszük meg azzal a szándékkal, hogy a tévedéseket és pontatlanságokat helyreigazítva megbízhatóvá tegyük a kiadvány középkori névanyagát.

1. 19. lap: *Almagyar*. Első előfordulását 1275-ből közlik *Olmagyar* alakban, jelzet nélkül. A kérdéses oklevelet FEJÉR V/2, 305 is közli, mint ahogyan például a *Baráti berek* névnel a szerzők hivatkoznak is az oklevélre. Az eredeti megtalálható a Heves megyei Levéltár Mohács előtti okleveleinek gyűjteményében — amelyet a továbbiakban a gyakorlatban szokásos „HmL Me.” rövidítéssel jelölünk — az 1. szám alatt. Kérdés, hogy miért nem szerepeltetik a szerzők az ugyanitt megtalálható — FEJÉRNél tévesen *Rüttman* —, az oklevélben „terra *Olmagyar* cum nemore *Rychman*” nevet.

2. 23. lap: *Bajnokfő*. 1493–1496 közötti időből *Baynokfő* alakban közlik az OL Dl 43036. sz.-ra történő hivatkozással. Ez az oklevél azonban 1410. március 17-én kelt, és ez a helynév nem található benne. (Regestáját közli MÁLYUSZ ELEMÉR, Zsigmondkori Oklevéltár. Bp., 1958. II/2. 7430. reg.) — A név következő előfordulását 1643-ból a Liber S. Johannisra hivatkozva *Baynokfő* alakban közlik. A Liber S. Johannis kiadott példányának (Adatok az egri egyházmegye történelméhez I/3. Eger, 1886.) címodalán azonban olvasható, hogy ez az egri káptalan javadalmait összeíró könyv „... renovatus et ex antiquissimo descriptus in anno Domini 1643. in mense Augusti.” Erre a tényre a közétevé KANDRA KÁBOS is felhívja a figyelmet a könyv 396. lapján. A Heves megyei Levéltár őrzi az itt említett két példányt (XII-2d/43. és 44. raktári szám alatt), amelyek közül az első minden bizonnyal legalább XVI. századi másolat az ennél is korábban keletkezett elpusztult eredetiről, a második példány pedig az elsőről 1643-ban másolták le. A Liber S. Johannis adatai tehát legalább a XVI. századra utalnak, de néhány közülük bizonyíthatóan XV. századi. A szerzők által 1643-

nak közölt évszám tehát a Liber S. Johannis helynevei esetében korábbi állapotot tükröz.

3. 25. lap: *Barátberek* (*Baráti berek*). FEJÉR V/2, 305 *Barati berek* alakban közli ugyan a helynevet, de a HmL Me. 1. sz. oklevélben *Bratiberuk* névalak található, amely nyelvészetileg archaikusabb is.

4. 26. lap: *Bécs*. 1493—1496 közötti időből a Bakócz-kódexre, illetőleg az OL DI 43036. sz. oklevélre hivatkozva közlik *Bech* alakban. Igaz ugyan, hogy az ún. Bakócz-kódex a fenti évekből tartalmaz adatokat, de a kódexet az Országos Széchenyi Könyvtár őrzi 8/1066 B/1880. jelzet alatt. A kódexet nyomtatásban is kiadták (Adatok az egri egyházmegye történelméhez. II/3. Eger, 1887.). Ebben azonban nem szerepel ez a helynév, mint ahogy nem található az OL DI 43036. sz. oklevélben sem (vö. 2. pont). A szerzők jelzeteleéséből az tűnik ki, hogy a Bakócz-kódexet azonosnak tekintik az OL DI 43036. számú oklevelével; ez a tévedés a tanulmány folyamán számos esetben előfordul. Ebből is kitűnik, hogy a szerzők egyik legtöbbször idézett középkori forrásukat sem eredetiben, sem nyomtatásban nem nézték át lelkiismeretesen.

5. 35. lap: *Császárhalma*. MNy. XXV, 234-re hivatkozva közlik *Chazarhalma* alakban. IVÁNYI közölte az egri káptalan magánlevéltárában levő oklevél jelzetét is. Ennek alapján megállapítható, hogy a kérdéses helynév a Szabolcs megyei *Cheüz* puszta határjárásában szerepel. (HmL Me. 338. sz.)

6. 36. lap: *Cseplesz*. Az első előfordulását 1395-ből közlik *Cheplez* alakban az OL DI 43036. számú oklevelére hivatkozva. Ebben az oklevélben azonban ez a helynév nem szerepel, és mint a 2. pontban írtuk, ennek az oklevelének a kelte 1410. — A következő előfordulásnak a „Liber S. Johannis” adatát közlik, de a HmL Me. 65. sz. oklevele már 1364-ben említi a *Cheplez* nevet.

7. 37. lap: *Csordakút*. A Liber S. Johannis adatát közlik elsőnek *Chordakwt* alakban, de a HmL Me. 619. sz. oklevele pontosabb helymeghatározást ad 1509-ben: „Zenth Lazlo megy alio nomine *Chordakuth*” megjelöléssel.

8. 40. lap: *Dijákmal*. Az OL DI 43036. számú oklevelére hivatkozva közlik, de ebben a név nem szerepel. (Pontatlanul hivatkoznak SZEDERKÉNYI munkájára is: a helyes jelzet nem 377., hanem II, 337.)

9. 42. lap: *Dragos*. Első előfordulását 1493—1496-ból a Bakócz-kódexre, illetőleg az OL DI 43036. sz. oklevelére hivatkozva közlik *Draghos* alakban, de az említett helyeken ez a név nem szerepel.

10. 42. lap: *Eged*. Első előfordulásnak a Liber S. Johannis adatát közlik, de a HmL Me. 65. sz. oklevele már 1364-ben *Egud* alakban említi.

11. 43. lap: *Eged ajja*. Az OL DI 43036. sz. oklevelére hivatkozva közlik 1493—96-ból *Eged allya* formában, azonban ebben az oklevélben ez a név nem szerepel (vö. 2. pont). — A SZEDERKÉNYIRE (380) történő hivatkozás helyesen (II, 380).

12. 44. lap: *Egerlátó*, *Egerlátóhegy*. MNy. XXV 235-re hivatkozva 1435-ből egri határnévnek közlik *Egerlato hegy* alakban, de a HmL XII-2/d 40. sz. az egri káptalan jogbiztosító iratainak egy részét tartalmazó okmánymásolati könyv 1509-ben a 827. lapon „*Hasag-feo* alio nomine *Eger lato hegye*” alakban az egerszalóki határban közli.

13. 44. lap: *Eger-patak*. Első előfordulását *Egerwize* alakban FEJÉR VIII/2, 682. lapra hivatkozva 1317-ből közlik, de a HmL Me. 690. sz. oklevele már latinus formában 1279-ben *fluvium Agrie*, a 84. számú oklevél 1307-ben *fluvium Egur* alakban említi.

14. 47. lap: *Faggyas*. SZEDERKÉNYI II, 377-re történő hivatkozás pontatlan, mert a tizedfizetők között itt nem a közölt *Faggyas*, hanem *Faggyas* személynév szerepel. Bár ez a névalak szempontjából kevésbé döntő, de bosszantó apróság, hogy még a nyomtatásban megjelent névalakot is figyelmetlenül jegyzik ki. Nem tennénk szövé, ha más helyen is nem fordulna elő.

15. 48. lap: *Farkoskő*. MNy. XXV, 235-re történő hivatkozással 1399-ből *Farkuskw* alakban közlik. Ez az oklevél azonban IV. Béla 1248-ban kelt oklevele 1326. évi átírásának az átírása, és a Borsod megyei Cserépfalu határában említi ezt a helynevet (vö. SZENTPÉTERY IMRE, Az Árpád házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Bp., 1923. I, 874. reg. — IVÁNYI jelzete is csak részben jó, mert a hivatkozott oklevél a fenti okleveleknek Garai Miklós nádor által 1413-ban kiadott tartalmi átírása (HmL Me. 296. sz.). Ez is Cserép határában tünteti fel azonban a közölt *Farkuskw*-t.

16. 48. lap: *Farkashegy*. 1493—96 közötti időből a Bakócz-kódexre és az OL DI 43036. sz. oklevelére hivatkozva közlik *Farkashegy* alakban, de itt a név nem található.

17. 50. lap: *Fertő*. MNy. XXVI, 148-ra hivatkozva *Fertew* alakban közlik, de nem említik a szöveg folytatásában szereplő *Lazartelek*-et a megfelelő helyen. Ez ugyan következetlenségnek tűnik, de egyik helynév sem Eger határában van, hanem a jelenlegi Tiszabábolna és az elpusztult Montaj község határjárásában szerepel a HmL Me. 220. sz. oklevele szerint.

18. 51. lap: *Fülléres*. A Liber S. Johannis 480. lapjára hivatkozva közlik, noha a 482. lapon található.

19. 52. lap: *Fövenyestorok*. MNy. XXV, 236-ra hivatkozva 1499-ből közlik *Fewenyestorok* alakban, de az IVÁNYI által megadott jelzet alapján nyilvánvaló, hogy ez a név Egyek határjárásában fordul elő (HmL Me. 364. sz.).

20. 53. lap: *Gardon*. Év nélkül közlik *Gardon* alakban az OL DI 43036. sz. oklevelére hivatkozva, de a név az oklevélben nem szerepel. Előfordul viszont a szerzők által is sokszor hivatkozott Liber S. Johannis 481. lapján, a Szent Tamás kápolna javadalmas szőlői között: „... vineam Egregii Pauli Tenki *Gardon*...”.

21. 56. lap: *Hangyászölgye szurdoka*. MNy. XXV, 310-re hivatkozva 1492-ből közlik, és kihalt névnek tüntetik fel. A szóban forgó oklevél azonban Szűcs község határjárása, és itt fordul elő a *Hangyaswelgye Zurdoka*, *Hangyaswelgy few Bercze*, és amit IVÁNYI sem vett figyelembe: „Pinczefő sive *Hagymaswelgye few*” (HmL Me. 275. sz.).

22. 57. lap: *Henzell*. A közölt alakváltozatokon kívül a szerzők által is idézett Liber S. Johannis 439. lapján a *Heysel* névalak is előfordul, mint szőlő a *Zynghvan* szőlőhegyen.

23. 59. lap: *Homok*. Évszám nélkül közlik az OL DI 43036. sz. oklevélre hivatkozva, azonban ebben az oklevélben ez a név nem szerepel.

24. 60. lap: *Iveges*. A szerzők által idézett Liber S. Johannis helyein kívül ugyanott a 447. lapon *Iveges Kocs* alakban is előfordul, mint szőlő, a 481. lapon „*Iveges alias elevegh*” névalak is megtalálható.

25. 61. lap: *Lyakaskő*. MNy. XXV, 148-ra hivatkozva *Ilykaskew* alakban közlik, azonban a jelzett 1333. évi oklevél Mezőtárkány határjárásában említi a nevet (HmL Me. 638. sz.).

26. 62. lap: *Kalandos*. Első előfordulásnak a Liber S. Johannis adatát említik, de a HmL Me. 62. sz. oklevelében 1507-ben „vinea *Kalandos*” néven előfordul.

27. 63. lap: *Káptalané*. A szerzők a Zichy Okmánytár II, 427. sz. oklevelére történt hivatkozással közlik, de az oklevél szövegéből világosan kitűnik, hogy az itt említett „Nogreth et Mokyanvaralya” Egerszalók határában van.

28. 64. lap: *Kecskebércse*. MNy. XXV, 311-re hivatkozva 1479-ből *Kechke Bercze* alakban közlik, de a HmL Me. 195. számú oklevélből kitűnik, hogy a helynév Bátor határában található.

29. 64. lap: *Kecskehátáryéka*. MNy. XXV, 312-re hivatkozva 1362-ből *Kechkehataranyaka*, 1479-ből *Kechkehataranyaka* alakban közlik. IVÁNYI azonban

Kechkehatarnyka formát közöl, mint ahogyan tényleg ezt az alakot találjuk a HmL Me. 248/1. számú oklevelében (az évszám azonban helyesen 1372!), és ugyanott az 1479-ben kelt 195. számú oklevélben is, de mindkét helyen Bátor határában említik a nevet.

30. 66. lap: *Királyszék*. Az OL DI 43036. sz. oklevelére hivatkozva évszám nélkül közlik, ebben az oklevélben azonban a név nem található. Előfordul viszont már az 1509-ben keletkezett Ordinariusban (Adatok az egri egyházmegye történelméhez. III/3. Eger, 1905.) a 150. lapon: „...redit processio per montem *Kiralziky* ad magnam portam”.

31. 67. lap: *Kishörcsökös*. MNy. XXV, 311-re hivatkozva 1520-ból *Kyshewrchewkews* alakban közlik, de érdekes módon nem adják a közvetlenül utána álló *Altalyaro*-t. Nem tudjuk, mi vezette a szerzőket ebben az önkényes válogatásban. Egyébként a HmL Me. 210. sz. oklevele szerint mindkét helynév Ároktó határában van.

32. 70. lap: *Kocs*. Első előfordulását csak 1700-ból említik a szerzők, de több középkori oklevélben már szerepel ez a helynév (1275: HmL Me. 1. sz.; 1315: uo. 4. sz.; 1319: uo. 7. sz.; 1377: uo. 15. sz.; 1385: uo. 19. sz.).

33. 73. lap: *Kólesószék-halom*. MNy. XXV, 312-re hivatkozva 1499-ből közlik *Kewlesew Zeek halom* alakban, de a HmL Me. 364. sz. oklevele szerint ez Egyek határában van.

34. 73. lap: *Kómelléke*. Nem szerepel a szerzők által évszám nélkül idézett OL DI 43036. sz. oklevélben.

35. 76. lap: *Labodás*. Ez a név sem szerepel a szerzők által évszám nélkül idézett OL DI 43036. sz. oklevélben. Hivatkoznak a Liber S. Johannis 478. lapjára is, és *labodas* alakváltozatot közölnek. A nyomtatott szövegben viszont a *labdas* alak szerepel, mint ahogyan így fordul elő a 441. lapon is.

36. 77. lap: *Laposhalom*. MNy. XV, 148-ra hivatkozva 1447-ből *Lapys-halom*, 1467-ből *lapushalom* alakban közlik, azonban már a hivatkozás is helytelen, mert a pontos jelzet MNy. XXVI, 148. A HmL Me. 677. sz. 1447. évi, és uo. a 682. sz. 1467. évi oklevelek azonban az elpusztult Tetes falu határában említik a helynevet, Tiszabábolna és Tiszavalk térségében.

37. 78–80. lap: *Makján*. A középkori adatok minden esetben Egerszalók határában említik a *Makján*- előtagú földrajzi nevek egy részét. Tekintettel arra, hogy a határterület változott Eger és Egerszalók között, a középkori adatokat csak pontos kronológia és topográfia alapján lehet rögzíteni egyik vagy másik település határához.

38. 83. lap: *Mezpart*. 1395-ből (!) a Bakócz-kódexre és az OL DI 43036. sz. oklevélre hivatkozva közlik. A Bakócz-kódex éppen száz évvel későbbi, de a szerzők még nyomdahiára sem hivatkozhatnak, mert a név sem a kódexben, sem az általuk jelzett oklevélben nem szerepel.

39. 88. lap: *Nagyszege*. A Liber S. Johannis 482. lapjára hivatkozva így közlik: „Tertia vinea . . . , *Nagyszege*’ nuncupatur . . .” A Liber S. Johannis szövegrésze azonban a Péter és Pál apostolok oltárának javadalmas szőlőit sorolja fel, amelyek közül a második darab szőlő az Eged hegyén van, majd a szöveg helyesen így folytatódik: „Tertia etiam ibidem esse dicitur *Negyszege*’ nuncupatur”. A figyelmetlenség miatt nemcsak a szőlő pontosabb lokalizálását nem adják meg a szerzők, de még a névalakot is helytelenül másolták ki a nyomtatott szövegből.

40. 90. lap: *Nagy-Tiba*. Első előfordulását 1790-ből közlik *Nagy*- és *Kis Tiba* alakban. A *Tiba* nevet személynévi eredetűnek tartják, és erre példákat is hoznak. A Heves megyei Levéltár XII-24/40. sz., az egri káptalan „Liber primus” megjelölésű okmánymásolati könyvének 608. lapján 1492-ben *Michael de Nagh Thyba* egri kanonok neve szerepel; itt a *Thyba* név inkább településre utal.

41. 93. lap: *Olaszér*. MNy. XXVI. 150-re hivatkozva 1467-ből „Zarastard

ere alio nomine *Olaz er*” helynevet közlik, azonban ez a HmL Me. 682. számú oklevele szerint az elpusztult Tetes falu határában volt.

42. 98. lap: *Pongh*. Nem szerepel a szerzők által év nélkül jelzett OL DI 43036. számú oklevélben.

43. 98. lap: *Possa*. Ugyanaz a helyzet, mint az előző pontnál.

44. 100. lap: *Ravazmál*. 1410-ből OEM I. 13. jelzet alatt — amelynek feloldását nem adják meg a 11–12. lapon — *Ravaz mal*, évszám nélkül az OL DI 43036. számú oklevélre hivatkozva *Ravazmál* alakban közlik. Mint a 2. pontban már elmondottuk, az OL idézett oklevele 1410-ben kelt, és szövege azonos a fel nem oldott OEM I. 13. jelzettel közölt oklevélrészsel, a név alakja azonban *Rauazmal*. Ez az egyetlen földrajzi név az oklevélben, de a szerzők erre a forrásra hivatkozva munkájukban 23 esetben itt nem létező nevet közölték.

45. 102. lap: *Rókamál*. Az OL DI 43036. sz. oklevelében ez a név sem szerepel.

46. 104. lap: *Sepróhát*. MNy. XXVI, 329-re hivatkozva 1499-ből *Seprew haath* alakban közlik, azonban a HmL Me. 364. sz. oklevele szerint ez a név Egyek határában fordul elő.

47. 107. lap: *Szánomtető*. Sem a szerzők által hivatkozott Bakócz-kódexben, sem az OL DI 43036. sz. oklevélben nem szerepel a helynév.

48. 107. lap: *Szarastard ere*. Lásd a 41. pontban elmondottakat.

49. 108. lap: *Szarvaskői út*. 1493–1496 közötti időből a Bakócz-kódexre lapszám nélkül hivatkozva a „...viam magnam ad castrum Zarwaskew fecj...” szöveget azonosítják a szerzők a Felnémetről Szarvaskőbe vezető országúttal. A kódex 426. lapján található szöveg közvetlen folytatása „...deplanare sectoribus lapidum den. LXX.” Ezek szerint csak a szarvaskői várhoz felvezető nagy utat egyenként el faragott kövekkel; a munkáért mindössze 70 denárt fizettek. Ez az adat tehát nem vonatkoztatható a szarvaskői országútra. A latin szöveg ilyen módon való közlése a szöveg félreértéséből származik, és nem tudományos munkában is megengedhetetlen gyakorlat.

50. 109. lap: *Szegfőhegy*. Az OL DI 43036. sz. oklevélre hivatkozva közlik évszám nélkül *Zekfew* alakban, azonban az oklevélben ez a név nem található. Következő adatuk a Liber S. Johannis 475. lapján levő *Zekffew* alak. A HmL Me. 95. sz. oklevele azonban már 1417-ben *Zekfew* nevű szőlőt említ.

51. 109. lap: *Szégye*. MNy. XXVI, 330-ra hivatkozva *Zegee* alakban közlik 1292-ből, azonban a HmL Me. 527. számú oklevele szerint ez a név Tiszapalkonya határában fordul elő.

52. 110. lap: *Szélhegy*. Legkorábbi előfordulásnak a Liber S. Johannis adatát közlik *Szelhegy*, *Zelhegy* alakban. A HmL Me. 68. sz. oklevele már 1401-ben „Zingan alias *Zelheg*” nevű szőlőt említ, az uo. levő 56. számú oklevél 1456-ban a „mons *Zelhegy*” nevet említi.

53. 110. lap: *Szigliget*. 1493-ból az OL DI 43036. sz. oklevélre hivatkozva *Zigligeth* alakban közlik, azonban a név ebben az oklevélben nem szerepel.

54. 111. lap: *Szingvan*. A név nem szerepel a szerzők által idézett OL DI 43036. sz. oklevélben. Előfordul viszont már 1395-ben a HmL Me. 51. sz. oklevelében *Zyngwan* alakban.

55. 111. lap: *Szögliget*. Minden bizonnyal azonos a 110. lapon közölt *Szigliget* névvel; ennek egyik alakváltozata, de nem külön locus.

56. 111. lap: *Szőlőcske*. 1493–1496-ból a Bakócz-kódexre lapszám nélkül hivatkozva közlik első előfordulását, de már IV. Béla 1261-ben kiadott és V. István által 1271-ben átírt oklevelében előfordul *Sceuleus* alakban (SZENTPÉTERY 2123. reg.). A HmL Me. 80. sz. oklevele 1349-ben „villa *Zezeus*” alakban említi.

57. 111. lap: *Tihamér*. Első előfordulásának a Bakócz-kódex adatát közlik, de az előző pontban említett IV. Béla-féle oklevél *Tyhemer* alakban, a szerzők által más-hol idézett 1275-ben kelt oklevél (HmL Me. 1. sz.) *Thehemer* változatban említi.

58. 120. lap: *Újhegy*. A név nem szerepel sem a szerzők által idézett Bakócz-kódexben, sem az OL DI 43036. sz. oklevélben.

59. 121. lap: *Vasbika*. Nem szerepel az OL DI 43036. sz. oklevélben ez a név.

60. 122. lap: *Veres Haraszt*. Sem a Bakócz-kódexben, sem az OL DI 43036. sz. oklevelében ez a név nem szerepel.

61. 125. lap: *Zakariáspataka*. MNy. XXVI, 410-re hivatkozva 1315-ből *Zacharias pothoka* alakban közlik. Az egri káptalan hiteleshelyi levéltárának AB jelű protocolluma 5. pontja alapján (HmL XII-1/51. raktári szám) ez a név Diósgyőr határjárásában fordul elő.

4. A fenti részletes észrevételekből kitűnik, hogy a közölt középkori névanyag csak a fentiek figyelembevételével fogadható el.

Annak bizonyítására, hogy a szerzők nem használták ki az általuk is könnyen hozzáférhető forrásanyagot, csak néhány példát említünk. A HmL Me. 51. sz. oklevele 1395-ben együtt említi a *Mezpest*, *Cheplez* és *Zyngwan* szőlőket, amelyek közül csak az utolsó kettőt közlik, de azokat is más forrásra hivatkozva, későbbi időből. Az ugyanott levő 55/2. sz. oklevél 1445-ben a „mons *Chordanyom*”, az 55/1. sz. oklevél 1450-ben a „mons *Thelek*” földrajzi neveket említi. A 62. sz. oklevél 1507-ben egy szőlőt „in monte *Mezeley* in territorio de *Zewlewske*” említi.

A szerzők azonban nemcsak az eredeti forrásanyagot nem vizsgálták át teljesen, hanem még az általuk sokszor idézett Liber S. Joannis egri neveit sem gyűjtötték ki rendesen. Így nem közlik pl. a Liber S. Joannis 441. lapján levő *Kysotar szőlő*-t, a 470. lapon levő *Kocsybarna*-t, a 472. lapon található *via publica*-t, „quae ex Almagary itur ad Tyemer”, a 476. lapon olvasható *prata Királyszékiensia*-t, a 479. lapon levő *Hejzei Szeölő*-t, nem is említve a több helyen személynévvel meghatározott, a szőlőkben levő kerteket.

A szerzők 85 középkori adatot közöltek, amelyből 19 név nem egri vagy fel-németi, 23 esetben olyan oklevélre hivatkoztak (és erre is pontatlanul!), amelyben a közölt név nem szerepel, 20 esetben pontatlan a kronológia, mert a névnek korábbi előfordulása is ismeretes. Így a közölt középkori névanyagból csak 23 eset a pontos, ez a középkori névanyagnak csak 27%-a! Az ilyen mértékű pontatlanság a tudományosság igényével készült munkánál megengedhetetlen.

Mi csak a középkori adatokat vizsgáltuk, és a XVIII. századtól kezdődő névanyagot már nem vettük figyelembe, azért, mert a szerzők jelzetelesi módja miatt az adatok visszakeresése igen nehézkes, hiszen egy földrajzi név megtalálásáért a legtöbb esetben egy-egy kötet jegyzőkönyvet vagy iratot kellett volna átvizsgáljunk. Esetlet itt is akadhatnak hibák, hiszen a szerzők például ma is élő, minden egri turista vagy erdész által jól ismert, térképeken feltüntetett helynevet is kihaltnak jeleznek (*Biróné rétje*: 30. lap); vagy a *Várhegy*-ről (121. lap) azt írják, hogy „A Bükknek legmagasabb csúcsa”, holott minden idegenforgalmi kiadvány és térkép az Istállóskő erősét említi a legmagasabbnak 959 méterrel a Várhegy 669 méterével szemben.

Őszintén sajnáljuk, hogy az egyébként dicséretes kezdeményezésből született tanulmány adatainak egy része használhatatlan, más részét csak erős kritikával, az adatok utólagos ellenőrzésével használhatják fel a szaktudományok kutatói.

KOVÁCS BÉLA

K Ü L Ö N F É L É K

Pais Dezső nyolcvanöt éves*

Nyolcvanöt éves volna?! Nem hisszük el, ha látjuk mohó érdeklődését a világ minden új jelensége iránt. Ámulva figyeljük, amint féltő gonddal rakja el örökké szolgálatban levő aktatáskájába a frissen megjelent irodalmi folyóiratokat, s hallgatjuk, miként dicsér vagy csepül egy-egy most olvasott cikket. S csodáljuk fiatalos fogékonyságát, ha az operaelőadás szünetében csillogó szemmel örül a „Porgy és Bess” szép muzsikájának, az énekesek művészi teljesítményének.

Nem hisszük el korát, ha napokig adjuk szájról szájra egy-egy ragyogóan szellemes, találó megjegyzését, mellyel megcsipked bennünket, vagy saját magán humorizál, esetleg jóízűen zsörtölődik valamin, amit visszaának érez.

Bámulva figyeljük vitalitását, amellyel elhessen minden kisebb-nagyobb betegséget, és élvezzük, sokan irigyeljük is nagyszerű memóriáját, mely egyaránt megőrzi szakmai tudásának roppant tárházát s hosszú évtizedek apróbb-nagyobb emlékeit, olykor futó benyomásait is.

De főként irigyeljük — és talán ezzel kellett volna kezdenem — tisztánlátását tudományos kérdésekben, s ha új tanulmányt olvasunk tőle, alkotó képzeletét, érvelésének szigorú logikáját s nem utolsósorban formateremtő készségét és élvezetes írás-művészetét.

Milyen jó, hogy a mienk, a nyelvészek szűkebb s a magyarság nagyobb családjáé! Sokan elmondhatjuk róla, hogy legnagyobb emberélményeink közé tartozik. Jónagmam nem voltam a tanítványa az egyetemen, de mióta közel kerülhettem hozzá, én is sokban tanítványának érzem magam. És sokan vagyunk vele így, akiknek állandó leckét ad: tudományyszeretetre, szigorúan módszeres munkára, szerény öntudatra, segítő, tiszta emberségre, életigenlésre tanít.

Ha róla beszélgetünk, újra meg újra elemezzük színes, összetett egyéniségét. Mindig lehet róla újat mondani, de röviden meghatározni igen nehéz. Ám valakinek egyszer — ha tréfás formában is — tökéletesen sikerült. Bóka László, a már elköltözött, annyira nélkülözött jóbarát mondta róla: „Hapax legomenon”. Nevettünk a filológus definíción, de éreztük, hogy komolyan, mélységesen igaz. Igen: egyszer való és megismételhetetlen. Néha szinte az a gyanúnk, azért foglalkozik annyit az ősvallás szavaival, köldbe vesző babonás hiedelmeink nyelvi emlékeivel, mert maga is varázsok ismerője, valami modern sámánféle.

Hogy mit jelent a magyar nyelvtudományban az ő sokoldalú működése, azt életének előző mérföldköveinél már nálam hivatottabb méltatók elmondták, így például BÁRCZI GÉZA: hetvenedik (Pais-Eml. 9—22), illetőleg nyolcvanadik születésnapján (MNY. LXII, 117—9). Most csak az utolsó öt év terméséből említenék néhány jellemző munkát. Folytatta például történeti nyelvtani közleményeit (Részletek a határozós összetételek fejezetéből: MNY. LXII, 146—51, 436—41, LXIII, 131—8). Végre könyv-alakban is megjelent az ómagyar névadásról írt nagy hírű tanulmánya (Régi személynéveink jelentéstana: MNYTK. 115. sz.), és újra hozzáférhetővé lett JAKUBOVICS EMLLEL együtt régebben készített Ómagyar olvasókönyve. Újabb részleteket közölt ősvallásunkra, babonáinkra vonatkozó komplex kutatásaiból (Aranyosrákosi Székely Sándor székely

* 1970 őszén felkértem Tompa Józsefet, hogy emlékezzék meg folyóiratunkban Pais Dezsőről 85. születésnapja alkalmából. A megemlékezés el is készült, de tördeléskor Pais tanár úr a közlési szándékot észrevette, és — szerénysége megnyilvánulásaként — nem hagyta a méltatást a tőle szerkesztett folyóiratban megjelenni. Fájdalmas tény, hogy ma már a közlésnek nincs ilyen akadály. — B. L.

eposzának tündér-mozzanatai: *Studia Litteraria* V, 25–8; A *garabonciás* és társai: MNy. LXIII, 442–53). Most is különös érdeklődéssel foglalkozott őstörténetünkkel és a magyarokkal érintkezésbe került egykori népcsoportokkal (A magyarsággal kapcsolatos IX–X. századi népelemek és népmozgalmak: MNy. LXIII, 71–3; Az *oγur* és hozzátartozói: MNy. LXVI, 284–93). Ha pedig attól tartott, hogy elszakadunk a korszerű tudománytól, nem egyszer vitázott szellemes gúnnyal (MNy. LXIV, 343–6, 382–4, LXV, 254–6). Legkedvesebb témaköre mégis a szófejtés és a névtudomány (Köznevi etimológia és tulajdonnév-magyarázat együttese — *halad : hull—hulwoodi*: NytudÉrt. 70. sz. 36–41). — Ebben a felsorolásban persze csak nagyobb közleményeiből szemelgettünk, pedig rengeteg új anyagot tárnak föl apróbb írásai, sajtó alatt levő dolgai, korreferátumai és egyetemi előadásai is. Mint szerkesztő és lektor fáradhatatlanul alakítja, csiszolatja a hozzá kerülő kéziratokat, s nagy munkát vállal az akadémiai bizottságok életében, így ő irányítja a Helyesírási Bizottság munkáját.

Sokirányú tevékenységének ez az igen hézagos áttekintése is azt bizonyítja, hogy a nyolcvanöt éves Kossuth-díjas akadémikus — alias „Tosu tanár úr” — milyen nagyon fiatal. Hát kívánjuk neki hálás tisztelettel és sok-sok szeretettel, magunknak pedig féltő önzéssel, hogy maradjon közöttünk minél tovább vidám kedvben és jó egészségben — hapax legomenonnak, varázslónak!

TOMPA JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1972. május 23. Magyar és szlavisztikai szakosztály. LIZANEC PÉTER (Ungvár), A nyelvföldrajzi módszer a nyelvek közötti kapcsolatok vizsgálatában. — Bevezetőül a nyelvföldrajzról mint tudományról szólt, majd a nyelvföldrajzi kutatások helyzetét ismertette a világ különböző országaiban, végül részletesen beszámolt a szovjetunióbeli nyelvészeti térképezés elméletének és gyakorlatának kérdéseiről (a kérdőív összeállításának alapelvei, az anyaggyűjtés és regisztrálás módszertana stb.). Atlasza sajtóságaiból kiindulva (Magyar—ukrán nyelvi kapcsolatok. Ungvár, 1970. 250 l.) behatóan tárgyalta a hungarizmusok és a kárpátaljai ukrán nyelvjárásokban jelentkező lexikai megfelelőik feltérképezésének elveit.

1972. május 26. Általános nyelvészeti szakosztály. DROIXHE DANIEL (Liège), A XVIII. századi nyelvészet sarkalatos kérdései. (Franciául.) — Az általános nyelvtan gyakorlatának válsága. A felvilágosodás nyelvészetének egységes logicizmusa tulajdonképpen alaptalan séma, aminek az az eredete, hogy a „Grammaire générale et raisonnée” címkéjét indokolatlanul a felvilágosodás korának egész nyelvészetére kiterjesztették, holott ezalatt legalábbis négyféle „változás” történt. Ezeknek a változásoknak az oka az általános nyelvtannak a gyakorlat, vagyis a nyelvek rendszeres tanítása szintjén bekövetkezett válsága. — 1. Az első változás: a szentimentális és misztikus áramlat. Kíséret történt az érzelmi, hangulati, „affektív” nyelvtan, mégpedig mondattan megteremtésére, majd ez az elmélet a misztikus fejlődési fokon túllépve a hagyományos ideológiába ágyazódott bele (a „Nyelv” kinyilatkoztatása). A felvilágosodás nyelvészeti hozadéka: a komparativizmus, továbbá az eredet kérdésének elvetése. — 2. A második változás: a materialista és mechanista áramlat. DE BROSSES és köre a „metafizikusok” túlzásaival szemben kiköveteli a nyelv materialista elemzésének jogát, ennél fogva „antimentaliz-

* L. MNy. LXVIII, 509–12.

mus"-uknak úttörő jellege van. A mechanicista fonetikus leírás helyes értékelésére tekintetbe kell vennünk a fiziológiai fonetika hagyományait. — 3. A harmadik változás: az immanentista vagy „strukturalista” áramlat. A nyelvvel kapcsolatos különböző logikai felfogások kudarcra után megmaradt a lehetőség az immanens, strukturalista irányú elemzésre. A nyelv alapvető formális jellegének felismerése után a felvilágosodás nyelvésze lehetővé tette a szókészlet és mondatban strukturálását. — 4. A negyedik változás: az összehasonlító-történeti áramlat. A XVIII. században élvezett „időtlen” státusból a nyelv továbbhaladt a történeti állapotba. DE BROSSES azáltal menti meg az általános nyelvtant, hogy ellentmondásainak feloldására az utat a nyelv fejlődő racionális jellegében jelöli ki. DE BROSSES viszi véghez a hagyományos általános nyelvészetnek a születő történeti és összehasonlító nyelvészetbe való átfejlesztését. — Végezetül erre a két kérdésre keresett választ: Sok hiányzott-e ahhoz, hogy a nyelvészet a XIX. század elején leíró, szinkrón és strukturális legyen? Hogyan történt a XVIII. századbeli szinkrón/diakrón vetélkedés kiküszöbölése?

1972. május 30. Nyelvoktatási szakosztály. BÁN ERVIN, A magyar nyelv törvényszerűségeinek jelentkezése a középiskolai angol oktatásban. — Az előadó a középiskolai nyelvoktatás szempontjából keresett kapcsolatot a magyar és az angol, mint két nyelv és két tantárgy között. Először az egyezéseket vizsgálta. Bár ezek nyelvészetileg általában véletlenek, a tanítás számára mégis igen fontosak. Az angol ige 2. személyével kapcsolatban szóba került a nem tegező megszólítás problémája, majd az angol nyelvtannak olyan fejezeteit idézte, amelyeket — legalábbis a tanítás szempontjából — nem lehet párhuzamba állítani magyar jelenségekkel, ezért magából az angol nyelvből kell megértetni őket. Részletesebben a szenvedő igével foglalkozott. Végül néhány példát sorolt fel arra, hogy az angol serkenti, segíti az anyanyelv megismerését, a magyar nyelvtan tanulását (a szófajok szabatos megkülönböztetése, a ragok szerepe stb.).

1972. június 9. Általános nyelvészeti szakosztály. DANÉŠ FRANTIŠEK, A nyelvi szintek elméletéhez. (Németül.) — A „(Sprach)ebene” terminust gyakran meglehetősen homályos, bizonytalan értelemben használják. Csak a legutóbbi időkben kísérelte meg néhány nyelvész (BENVENISTE, HALLIDAY, LONGACRE, GLEASON, LAMB, SGALL és mások) a szintek elméletének felvázolását. A szintek fogalma a természetes nyelvek szemiotikai rendszereinek nyilvánvaló komplexitását tükrözi vissza. A nyelvi szintek elméletének az alábbi tényeket kellene tekintetbe vennie: 1. a bilaterális nyelvi jelegységek belső komplexitásának hierarchikus tagozódását; 2. a nyelv funkcionális (célszerű) jellegét, amely nem csupán külső működéseiben mutatkozik meg, hanem a nyelvi jelrendszer belső funkcionális felépítésében is (különböző szintű nyelvi egységek belső szerkezeti funkcióiban); 3. azt a körülményt, hogy minden modell — tehát a nyelvi szintek modellja is — szükségszerűen a tapasztalati adottságok leegyszerűsített és elvi síkra emelt alakja, következésképpen módosíthatónak kell lennie olyannyira, hogy a nyelv „nem ideális” vonásait is figyelembe vehesse (vö. S. KÖRNER).

1972. június 20. Évi rendes közgyűlés. NYÍRI ANTAL, A magyar igeragozás történetéhez. — L. MNY. LXIX, 140–158.

1972. június 23. Magyar szakosztály. SZABÓ T. ATTILA (Kolozsvár), Magyar nyelvészeti munkálatok a Román Szocialista Köztársaságban. — A romániai magyar nyelv-tudományi munkálatok negyedszázadának eredményeiről szóló tájékoztatójában a magyar kutatókat a romániai országos tervmunkálatok részeként mutatta be. A kutatások két szerve, a Bolyai, később Babeş-Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszéke és a Román Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézete viszonylag jelentős számú kutatóval figyelemre méltó eredményeket ért el a nyelvföldrajz, a nyelv- és nyelvjárás-történet és a nyelv-művelés területén, valamint a mai magyar nyelv nyelvtani kérdéseinek vizsgálatában. E kutatások kiemelkedő eredménye a csiki, háromszéki, udvarhelyszéki,

felső-maros-menti, aranyosszéki és nem utolsósorban a moldvai csángó nyelvjárás atlaszá-
nak elkészítése. Minden egyes nyelvjárás részlegről külön-külön atlasz készült, de emellett
az egész romániai magyar nyelvjárás területre kiterjedő országos nyelvátlasz teljes anyaga
is összegyűlt, s most folyik a munkatérképlapokra való vetítés. Nyelvtörténeti vonatko-
zásban az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztés alatt álló anyaga lehetőséget fog
adni az erdélyi nyelvjárástörténeti és köznyelvtörténeti vizsgálódások végzésére. A mai
magyar nyelvtani kutatások eredményei kézikönyvekben, a nyelv művelő tevékenység
pedig az időszaki sajtó rendszeres nyelv művelő szolgálatában jelentkezik. A szókinés-
kutatás területén az erdélyi magyar szókészlet román eredetű elemeinek vizsgálata
területén érték el a magyar nyelv tudomány erdélyi művelői nem lebecsülendő eredmé-
nyeket. Mivel az erdélyi nyelvészek legtöbbje a fiatalabb évjáratokból való, a további
kutatások eredményességének személyi feltételei biztosítottak látszanak, s megvan a
remény eredményeik folytatólagos közlésére is. (Az előadásnak az 1945—1965 közé eső
időszakra vonatkozó része teljes egészében megjelent az előadó „Nyelv és múlt” című
kötetének 96—115. lapján.)

1972. szeptember 26. Magyar szakosztály. SZEMERE GYULA, Simonyi és a helyesírás.
— L. Nyr. XCVI, 385—92.

1972. október 3. Névtudományi szakosztály. MIZSER LAJOS, Katonai ragadvány-
nevek. — L. MNy. LXIX, 69—75.

1972. október 24. Általános nyelvészeti és Finnugor szakosztály. HAVAS FERENC,
A szerkezeti nyelvtipológia gyakorlati problémái az észti nyelv tipizálásának tükrében.
— A nyelvtipológia, amely — noha egyidőben született a történeti és az összehasonlító
nyelvészettel — csak a XX. században vált a nyelv tudomány önálló ágává, eddig keveset
merített az uráli nyelvek tanulmányozásából annak ellenére, hogy a ragozó nyelvek ilyen
irányú búvárlata a vizsgált nyelveken kívül magának a nyelvtipológiának is hasznot hajt.
Az észti nyelv azért tarthat számat a tipológusok különös érdeklődésére, mert a rokon
nyelvek nagy többségétől eltérő tipikus jegyeket látszik felmutatni (márpedig a tipológia
számára igen lényeges annak a kutatása, hogy mennyire távolodhat el egy nyelv tipológiai-
lag rokonaitól, hiszen ettől függ e tudományágnek a nyelvrokonítás bizonyításában való
felhasználhatósága). Az észtről már nem egy kutató jelentette ki, hogy nemcsak „nem
tipikus finnugor nyelv”, hanem ráadásul nem is agglutinatív, sőt már-már flektáló
típusú. — Morfológiai szinten az észtet a nagy tővariencia jellemzi, ez azonban a SgIII
egyes alakjaitól eltekintve mindig csak alternáció, és csak az említett esetben van szó
belső flexióról. Morfológiailag 83,33%-ban az analitikus esetragok a jellemzők az észtre
(flektáló nyelveknél ez az adat a nulla közelében jár), és ez döntő jelentőségű a pre- és
posztpozíciós szerkezetek megítélése szempontjából is. Az észti analitikus birtokos szerke-
zetek csak a felületes szemléldőt emlékeztetik a flektáló nyelvek *mein Vater*-szerű
szerkezeteire, mert lényegesen különböznek tőlük. Az észti kongruencia is minden tekintetben
eltér a flektáló nyelvekre jellemző egyeztetéstől. Befejezésül statisztikai
adatokkal is támogatta azt a véleményét, hogy az észti nyelv agglutinatív típusú voltához
nem férhet kétség. — Közben sor került olyan szerkezeti tipológiai fogalmak meghatározására
és értékelésére is, mint belső flexió, tőalternáció, fúzió, analitikus és szintetikus
ragozás, szöveg- és rendszerstatisztika stb.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, oltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István.** 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricsius-Kovács Ferenc:** A *konkrét*→*absztrakt* jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter.** 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia: Budapest, 1969. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József.** 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőöri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétféles gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György.** 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1977. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikés ragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

115. **Pais Dezső:** Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
 116. **Penavin Olga:** A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
 117. **Hutterer Miklós—Mészáros György:** A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1968. 30,— Ft.
 118. **Kelemen József:** Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
 119. **Jakobson Roman—Lotz János:** Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
 120. **Helyes kiejtés, szép magyar beszéd.** (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
 121. **E. Abaffy Erzsébet:** Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
 122. **Lotz János:** Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
 123. **Kiss Lajos:** Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
 124. **Erdődi József:** Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
 125. **Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás.** Közzétette **Pelle Béláné.** 1970. 60,— Ft.
 126. **Püspöki Nagy Péter:** A felsőszermerédi rováslelék. 1971. 8,— Ft.
 127. **Bálint Sándor:** Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
 128. **Hajdú Mihály:** Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
 129. **Benkő Loránd:** Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
 130. **Éder Zoltán:** A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.). 20,— Ft.
 132. **XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones“ gyűjteményében.** Közzétette **Schram Ferenc.** 1973. 60,— Ft.
 Kapható továbbá:
 Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította **Jakubovich Emil** és **Pais Dezső.** (1971.) 100,— Ft.
 Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

Ilyen címen kiadványsorozatot indított az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszéke, Mai magyar nyelvi tanszéke és Finnugor nyelvtudományi tanszéke. A sorozatban a nevezett tanszékeken készült kiemelkedő doktori értekezések és szakdolgozatok, továbbá a tanszékek oktatóinak munkái kerülnek közzétételre. Az alábbiak jelentek meg:

1. **Zilahi Lajos:** A zárt *í*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. **Mátai Mária:** A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódexben. 1971. 206 lap.
3. **Suhajda Ágnes:** A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. **Jánosik Zsuzsa:** A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az *Iszony* első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. **Szabó Géza:** Szempontok az *ē*-zés vizsgálatához. Doboz község *ē*-zése. 1971. 135 lap.
6. **A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései.** Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. **Hajdú Mihály:** Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. **Zelniczky Erzsébet:** A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. **Sz. Érdi Éva:** Anyos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. **Bence Lóránt:** Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. **Hunyadi Györgyné:** Hagyományok és újabb törekvések a helyesírás tanításban. 1973. 136 lap.
12. **Posgay Ildikó:** Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. **Szalontay Gabriella:** A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portóköltséget számítunk fel.

Kérjük tagjainkat, hogy tagdíjukat a Társaság csekkszámlájára 1973. szeptember 15-ig befizetni szíveskedjenek.

LXIX. ÉVF.

1973. SZEPTEMBER

3. SZÁM

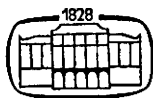
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

†PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

467. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1973

Felelős szerkesztő

† PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Imre Samu</i> : A regionális köznyelvi kutatásokról	257
<i>Deme László</i> : A regionális köznyelvi kutatások kérdéséhez	260
<i>Lőrincze Lajos</i> : Nyelvszokás és nyelvi norma	266
<i>Éder Zoltán</i> : A Pápai-Páriz szótár Eder-féle bővítéseinek egyik forrása.....	275
<i>Kubinyi László</i> : Német jövevényigéink egy csoportjáról.....	287
<i>Balassa Iván</i> : A legeltetés három műszava: <i>avas, avar, havas</i>	296
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : Csavar : csavarog	305
<i>G. Varga Györgyi</i> : Mondatértékű kifejezésekből lett szavak egy csoportjáról	315
<i>Zeman László</i> : A természettudományi szókincs az elbeszélő és az alakok síkjának viszonylatában „A befejezetlen mondat”-ban	325
<i>Korponay Béla</i> : A magyar -ódik, -ődik képzős igék angol megfelelői	341
Kisebbségi közlemények. <i>Szepesgy Gyula</i> : A finnugor -t igenévképző magyar folytatója	347
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Kiss Jenő</i> : Zaklat. — <i>Moór Elemér</i> : A rábaközi <i>Csorna</i> helynév eredetének kérdéséhez. — <i>Pozsgay Ildikó</i> : Az <i>Irmes</i> családnev. — <i>Somogyi Béla</i> : A <i>gém</i> csoportnyelvi használatához. — <i>Takács Lajos</i> : Az <i>irt</i> és <i>arat</i> tárgyi háttéréhez	348
Nyelvművelés. <i>Pásztor Emil</i> : Egy „kráterektől hemzseggő” Hold-beli térség	358
Nyelvtörténeti adatok. <i>Kulcsár Péter</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Németh K. Bódog</i> : XVII. századi szövegek Meszlenből.....	359
Nyelvjárások. <i>Kiss Gabriella</i> : Kerti dísznövények elnevezései Vasváron ..	370
Különbözők. <i>Tamás Lajos—Szathmári István</i> : Búcsú O. Nagy Gábortól. — <i>Szépe György</i> : † Lotz János. — Közlemény	371
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXIX. közgyűlése	377
Levélszekrény	384

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159-450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXIX. ÉVF.

1973. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A regionális köznyelvi kutatásokról

A Nyelvtudományi Intézet középtávú (1972—1975.) tudományos kutatási tervében — új témaként — szerepelnek a regionális köznyelvi kutatások is. A regionális köznyelv műszóval az újabb hazai nyelvészeti szakirodalomban elég gyakran találkozunk. Úgy gondolom azonban, hogy a regionális köznyelv fogalma, a fogalom tartalma a szakemberek körében sem egyértelmű, nincs eléggé pontosan körvonalazva. Ez pedig mindenképpen szükséges lenne ahhoz, hogy a tervezett kutatások már kezdettől fogva megfelelő irányban haladassanak, világos célt követhessenek; hogy a munkában részt vevő kutatók már a munkálat megindulásának idején, az anyaggyűjtés során, sőt már az anyaggyűjtés szempontjainak kialakításakor minél világosabban lássák feladataikat, tisztában legyenek kutatási területük jellegével, legfontosabb sajátosságaival, várható buktatóival és korlátaival.

Az ilyen jellegű kérdéseknek a lehetőség szerinti tisztázása minden kutatási téma esetében szükséges, ennél a témánál pedig azért is különösen fontos, mert a Nyelvtudományi Intézet nagyon szeretné, ha a kutatás országos méreteket öltene, a munkába minél több más kutatóhely is bekapcsolódnék. Már az intézeti tématerv kialakításában is részt vett DEME LÁSZLÓ, s az ő személyén keresztül jelentős részt kíván vállalni a munkából a szegedi József Attila Tudományegyetem általános és alkalmazott nyelvészeti tanszéke. Mindenképpen számítunk az ELTE magyar nyelvészeti tanszékeinek közreműködésére; G. VARGA GYÖRGYI hasonló jellegű eddigi kutatásai ugyanis sok szállal kapcsolódnak ehhez a témához. Szeretnénk hinni azonban, hogy a többi egyetem és tanárképző főiskola magyar nyelvészeti tanszéke néhány kutatójában is érdeklődést kelt ez a téma, annál is inkább, mert lényegében a helyi lehetőségek és adottságok kihasználásáról van szó. Olyan kutatásról, amely elsősorban szellemi kapacitást igényel, s ahol az anyagi ráfordítás egészen minimális. Ugyanakkor még a viszonylag szerényebb részeredmények is igen hasznosak, újat adnak, minthogy ezen a területen eddig kutató munka lényegében alig folyt.

Regionális köznyelven a beszélt nyelvváltozatoknak azt a típusát értjük, amely — elsősorban fonológiai-fonetikai, de kisebb mértékben grammatikai és lexikai jellegzetességei tekintetében is — az irodalmi nyelv igényes beszélt változata (a köznyelv) és a nyelvjárások között helyezkedik el; tehát tipikusan átmeneti kategória. Azt, hogy regionális köznyelvekről magyar viszonylatban beszélhetünk, tapasztalati tények kétségtelenné teszik. Általánosan ismeretes például, hogy még a magasabb iskolázottsággal rendelkező értelmiségiek körében is — mondjuk — a nyugat-dunántúli vagy az észak- és

közép-tiszántúli származás ténye bizonyos nyelvi sajátságokból általában könnyen megállapítható olyanoknál is, akik már régebben elkerültek származási helyükről, és hosszabb ideje például Budapesten élnek. Gondolok itt ilyen sajátságokra, mint az *ē : e* fonológiai ellentét bizonyos mértékű megléte vagy teljes hiánya; az azonszótagú *l, r, j* nyújtó hatásának hiánya vagy bizonyos fokú jelentkezése; a hosszú *ú, ű, í* rövidülése az *e* hangokat hordozó morfémák jelentős részében, illetőleg a hosszúság megmaradása; a köznyelvben lényegében azonos stílusú értékű *kukorica ~ tengeri* szavak használatának megoszlása; stb. Az ilyen jellegű ismereteink azonban — tehát hogy melyek azok a nyelvjárási sajátságok, amelyek a regionális köznyelvben is jelentkeznek, s melyek azok, amelyek általában nem — meglehetősen szerények, bizonytalanok, nemegyszer eléggé szubjektív jellegűek (vö. ÁNyT. VIII, 104). Az átmeneti jellegből következően ugyanis a regionális köznyelvek sajátos jellemző vonásai minden bizonnyal eléggé elmosódnak, nehezen foghatók meg, vagy legalábbis sokkalta nehezebben, mint akár a köznyelv, akár a nyelvjárássoké.

Ahhoz, hogy a regionális köznyelvi kutatások területét helyesen kijelölhessük — úgy gondolom — mindenképp előtte kell körvonalazni, hogy jelenlegi ismereteink szerint melyek azok a társadalmi rétegek, amelyek elsősorban beszélnek ezt a nyelvváltozatot. A nyelvatlászgyűjtések során szerzett tapasztalatok kétségtelenné tették, hogy ma már nyelvjárási szinten is van bizonyos rétegződés a legtipikusabb, a legerősebben „nyelvjárási”, tehát kisebb-nagyobb területen helyi jellegű sajátságoknak a beszélt nyelvben való jelentkezésében, e sajátságok jelentkezésének következetes voltában, e sajátságok spontán jelentkezésében és tudatos kerülésében, illetőleg az erre irányuló törekvésekben. S az is kétségtelenül beigazolódott, hogy mindezek szorosan összefüggnek bizonyos kulturális tényezőkkel.

A regionális köznyelv használata nyilvánvalóan még inkább kulturális tényezők függvénye. Úgy gondolom, hogy — legalábbis elméletileg — a középfokú iskolai végzettség az az alapadottság, amely a regionális köznyelv használatának leginkább kedvez, s ezt legjobban elősegíti. Az általános iskolai végzettség a nyelvhasználatban talán még viszonylag nagyobb lehetőséget ad az erősebben nyelvjárási sajátságok továbbélésének. Az egyetemi, főiskolai végzettség esetében pedig talán már a köznyelv hatása erősebb viszonylag. Erősebben társadalmi oldalról közelítve meg a kérdést, arra gondolok, hogy főképpen az értelmiségi munkakörök középső és alsóbb szintjein dolgozók köréből kerül ki a regionális köznyelvet beszélők nagy többsége.

Gyakorlatilag ez az elhatárolás minden bizonnyal nem lesz ilyen egyszerű, s ki fog derülni, hogy az iskolai végzettség a nyelvhasználat szempontjából sem „lefelé”, sem „felfelé” nem tekinthető merev határnak, világos választóvonalnak. Ennek ellenére — a kutatás gyakorlati megfontolásai, a munka megindítása, területének kijelölése szempontjából — valamiféle, többé-kevésbé megfogható és megvalósítható elhatárolás mégis szükséges, akkor is, ha már most valószínűnek látszik, hogy a munka előrehaladásával ezen majd célszerű vagy szükséges lesz — esetleg nem is keveset — változtatni.

A regionális köznyelv beszélt nyelvi változat. Vizsgálata tehát csak az élő nyelvből rögzített adatok (szövegek) alapján lehetséges, s ezt a helyszínen kell megszerezni megfelelően kiválasztott adatközlőktől. Véleményem szerint az anyaggyűjtés során a következő főbb kívánalmakat kellene szem előtt tartani.

a) A gyűjtést városokban kellene elsősorban végezni, mégpedig olyan városokban, amelyekben az utóbbi egy-két évtized alatt nem ment végbe olyan nagyméretű migrációs folyamat, amely a helyi nyelvhasználatot számottevőbb mértékben befolyásolta volna. Kezdeti lépésként ilyen városokra gondoltunk, mint Balassagyarmat, Pápa, Nagykanizsa, Szombathely, Debrecen, Szeged, Pécs.

b) Az anyagot helyi születésű, a középiskolát helyben elvégzett, értelmiségi munkakörben dolgozó személyektől kellene összegyűjteni; nőktől és férfiaktól, kb. húsz—huszonöt éves kortól fölfelé.

c) Az anyaggyűjtés legfontosabb formája a magnetofonfelvétel. Törekedni kellene arra, hogy minden adatközlőtől viszonylag nagyobb mennyiségű felvétel álljon rendelkezésre. Helyesnek látnám, ha ez személyenként nem lenne kevesebb egy órányi szövegnél. S kiindulásul kutatópontként minimálisan 6—8 személytől volna célszerű felvételeket készíteni.

d) A szövegek tartalmára vonatkozóan nem tennék semmi megkötést, illetőleg csupán annyit, hogy az spontán szöveg legyen, tehát ne vers, mese, dal stb.

e) A gyűjtőmunka első fázisában kérdőíves gyűjtésre, tehát szógyűjtésre nem gondolnék. A kérdőíveket ugyanis célszerű lenne majd úgy összeállítani, hogy legyen egyrészt egy bizonyos állandó részük, amely minden kutatóponton kikérdezendő, hogy ilyen módon is hozzájussunk egy bizonyos, konkrét adataiban is jól összevethető adatmennyiséghez. Másrészt viszont a kérdőíveknek tartalmazniuk kellene bizonyos sajátos helyi jellegű anyagot is, a spontán szövegekben jelentkező, de megnyugtatóan nem elemezhető problémák tisztázására. S úgy gondolom, ezeket a kérdőíveket hasznosabban lehetne összeállítani a szövegfelvételek feldolgozása, elemzése után. Az anyaggyűjtés a maga teljes egészében — ha a gyűjtés nem a kutató lakóhelyén folyik, egyetlen kiszállással — egyébként sem valósítható meg.

Az összefüggő szövegeket ebben a vizsgálat típusban azért is a kérdőíves gyűjtés elé helyezném, mert az összefüggő spontán beszédben a nyelvi használat tudatosságának talán némileg kisebb a szerepe, mint az egyes kérdések izolált szavaira adandó válaszok esetében. Feltehetően kevésbé érvényesül az összefüggő spontán beszédben a köznyelv közvetlen hatása, kevésbé hatnak az iskolában tanult grammatikai, kiejtési-helyesírási „szabályok”, ismeretek. S ez nem lényegtelen.

A Nyelvtudományi Intézet által tervezett gyűjtő munka hosszabb időre szól. Ennek első fázisa — ahogy talán az elmondottakból is kiviláglik — az lenne, hogy néhány kutatóponton monográfiászerű leírások készülnének (monográfián a szükségleteknek megfelelően esetleg csak viszonylag rövid tanulmányokat értve). A munkálat későbbi feladata lehetne egyrészt ezeknek az „alapleírások”-nak a bővítése, részletezése; másrészt a szerzett tapasztalatok alapján egy-egy kutatópontról készülhetnének már szorosabb értelemben vett nyelvészeti felmérések is. És még távolabbi feladat lenne — bizonyos bázispontok anyagának részletesebb ismeretében — a regionális köznyelvek földrajzi problémáinak a vizsgálata. Erről a kérdésről ugyanis eddig szinte semmiféle reális ismereteink nincsenek. Az kétségtelennek látszik, hogy mindegyik, ma területileg is hozzávetőlegesen meghatározható nyelvjárástípus fölé nem rétegződik egy regionális köznyelv is. Azt például azonban még csak egészen hozzávetőlegesen sem tudjuk, hogy ma hány regionális köznyelvtípussal számolhatunk akárcsak az ország területén.

Külön problémát jelent ebből a szempontból a környező országok magyarlakta területein élő értelmiségiek nyelvének vizsgálata. Lehetségesnek, sőt valószínűnek tartom ugyanis, hogy ebben a vonatkozásban a földrajzi tagolódás más jellegű, mint a nyelvjárások esetében, jobban igazodik a politikai határokhoz. S arra gondolok, hogy a jövőben éppen a regionális köznyelvek kutatásában eredményes kooperációt lehetne esetleg kiépíteni a szomszédos országokban működő magyar nyelvészeti kutatóhelyekkel is.

A regionális köznyelvi vizsgálatok szerepelnek a Nyelvtudományi Intézet középtávú tervében. 1972-ben még csak — viszonylag szűk körben végzett — módszertani megbeszélések folytak, 1973 első felében azonban három kutatóponton (Balassagyarmat, Pápa, Szombathely) már az első gyűjtések is megtörténtek. Nagyon örülnénk, ha a téma iránt érdeklődő, más kutatóhelyeken dolgozó szakemberek a munkálattal kapcsolatos módszertani elgondolásaikkal segítenék a munka kibontakoztatását, alakulását, de nem kevésbé annak is, ha részvételükkel hozzájárulnának a kutatások kiszélesítéséhez és eredményes megvalósításához.

IMRE SAMU

A regionális köznyelvi kutatások kérdéséhez

Örömmel csatlakozom IMRE SAMU írásához, mint már a tervek kialakítását célzó előzetes beszélgetésekhez is. A téma fontosságához képest nagyon is elhanyagolt, s ha emlegetjük is az utóbbi időkben, feltáró vizsgálatáig nemigen jutottunk még. — Úgy gondolom: nem lesz haszontalan itt a kérdés néhány részletére kitérnem; részben egyes előzmények felidézésével s némi — elég szerényke — eredmény rögzítésével, részben pedig néhány további — eléggé ide kapcsolódó — szempont felvetésével.

I. A regionális köznyelvek fogalmához. — Egyet kell értenem Imre Samuval: e jelenségtípus fogalma korántsem vehető tisztázottnak, körülhatároltnak; s maga a kérdés is inkább csak felvetettnak, mintsem lezárttnak. A regionális köznyelviség problémájába magam is sokszor beleütköztem az utóbbi két évtizedben, de mindig más és más oldaláról.

A nyelvi helyesség — és ezen belül a kiejtés — normarétegének keresésekor (megjelenési évet számítva is épp húsz esztendeje) még csak a köznyelv és a nyelvjárások alternatíváját láttam (A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szögéből: NyFK. 15–48; A helyes magyar kiejtés kérdése: uo. 199–239; —1953.). — Csak a magyar irodalmi és köznyelv kialakulásának egy történeti szakaszát vizsgálva ötlött szemembe a beszélt formáról, hogy — bár a budapesti változat helyzeténél fogva központi funkciójú — „a többi városokban még ma sem az irodalmi nyelvhez kapcsolódó köznyelv uralkodik, hanem egy olyan regionális köznyelv, amely a várost környező nyelvjárásban vagy nyelvjárásokban gyökerezik” (Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások: RefNy. 51; — 1955.).

Mikor azután a kiejtési norma kérdését az 1965. évi egri konferencián elvi síkon kezelt újrafelvetnem, a regionális köznyelvi változatoknak már nemcsak eredete, hanem helyzetértéke is problémaként jelentkezett. Annak a meghatározásuknak tehát, hogy „eredetük szerint alighanem sokkal inkább a nyelvjárásnak köznyelviessült formái, mintsem a köznyelvnek elnyelvjárás-

sosodott alakjai”, elébe kellett tennem a másik oldalról: „Ezeket a központi köznyelv regionális, azaz táji színezetű változatainak szoktuk tartani, s funkciójukat tekintve ma azok is” (a „Helyes kiejtés, szép magyar beszéd” című gyűjteményben, 29; vö. uo. 252–3; — 1967.).

Valamivel később, a köz- és irodalmi nyelv történetét áttekintve, ezt a gondolatot így kellett részleteznem: „Még a XX. század első felében is nehéz lett volna eldönteni, hogy a vidéki városokban beszélt, helyi színezetű, regionális köznyelvek vajon a központi fő típusnak nyelvjárási változatai-e, vagy fordítva: a nyelvjárásnak köznyelvi kiesült formái. Ami eredetüket illeti, nyilván ez utóbbi a reális megközelítés. De mai funkcionális helyzetüket véve, ezek a helyi köznyelvek már semmiképp sem tekinthetők másként, csak a központi beszélt standard helyi színezetű változatainak. Átszíneződésük foka gyakran egyéni, sok körülmény függvénye; s kétségtelenül egyre inkább csökkenő tendenciát mutat. A regionális standardok (vagy inkább: regionális köznyelvek) közötti különbségek — vagy más oldalról: a nemzeti standardon belül jelentkező regionális különbségek — talán sokáig megmaradnak, de várhatóan egyre kisebb mértékűek lesznek.” (The Hungarian Language című gyűjteményünkben, 292; — 1972. Hasonló szellemben: Nyr. XCIV, 272.)

Ezek azonban mind közvetlen tapasztalatokon alapulnak, nem adatokon és elemzésükön. S ha általánosságban helyesnek bizonyulnak is, a részismereteket aligha helyettesíthetik.

2. Eddigi ismereteink hiányosságairól, és egy próbálkozásról. — Vallom tehát Imre Samuval: a konkrét ismereteket a legkerekesebb és legvalószerűbb elméleti megfontolások sem pótolhatják. Más dolog valamit érezni és deklarálni, s ismét más vizsgálni és bizonyítani. Ez a különbség különösen akkor éleződött ki számomra, amikor — megtisztelő gondként — rám hárult a — normát rögzíteni még nem kívánó, de legalább körülhatárolni hivatott — kiértékelő munkálatoknak a vezetése.

Egy szűkebb érdekű feljegyzésben azt kellett írnom akkori magunkról: „E . . . közösség munkájából tehát az marad ki éppen . . . , amiről amúgyis a legkevesebb adatunk van és a leghézagosabb tényismeretünk: a r e g i o n á l i s k ö z n y e l v a maga földrajzilag sokarcú valóságában. Amiről még azt sem tudjuk sem igazolni, sem cáfolni: van-e, mennyire van, mindenütt egyformán-e, vagy hol erősebb, hol gyengébb regionális színezettel; — amiről elméletileg valljuk ugyan, hogy ma már mindenütt a központi köznyelv táji színezetű változatának számít akkor is, ha történetileg épp fordítva: a táji nyelvhasználat köznyelvi színezetű változataként nőtt is fel; — de adataink és felméréseink még annak megállapítására sincsenek, hogy egy-egy regionális színezetű köznyelvet beszélő egyed ennek a nyelvhasználati formának továbbvivője-e (azaz így örökölte környezetétől), vagy egyéni kialakítója (azaz nyelvjárási előzményeiből és köznyelvi tanulmányaiból maga ötvözte-e így össze). Példán: még nyelvész kollégáink között is vannak dunántúli és tiszántúli kiejtéssel beszélők: egyénileg köznyelvfélévé kopott nyelvjárásiasság-e ez rajtuk, vagy regionális értelmiségi örökség?” (Feljegyzés 1967. IX. 5-i keltezéssel az Országos Oktatási Tanács, az MTA magyar nyelvészeti munkabizottsága és az MTA nyelvművelő munkabizottsága számára.)

Ezt a goromtán őszinte feltárást — a hozzá csatolt javaslatnak megfelelően — szokatlan gyorsaságú intézkedés követte: 1967. novemberi keltezéssel pályázati hirdetményt adott közre a Néprajzi Múzeum és a Nyelvtudományi Intézet — a honismereti mozgalomhoz kapcsolt országos nyelvjárási

és néprajzi gyűjtőmozgalom középiskolás pályázatának keretében, önálló témaként — „Városunk köznyelvi kiejtése” címmel, a Művelődésügyi Minisztérium hathatós támogatásával. Lebonyolításának segítésére magam gyűjtési útmutatót készítettem, Imre Samu mintákat a területi (regionális) köznyelvek kiejtési problémáinak összeállításához, Végh József pedig tanácsokat a pályázati kívánalmak közt fontos helyet elfoglaló magnetofonfelvételek elkészítéséhez. (A pályázati felhívás megjelent: Magyaritanítás XI. évf. 1. szám — 1968. január — 1. lap; a gyűjtési útmutató uo. 2—17, az említett két segédlet sokszorosított mellékletként.)

Pályázati anyagul tanári irányítással készült diákmunkák érkeztek be, a következő tizenkét városból: Debrecen, Eger, Gyöngyös, Kalocsa, Kaposvár, Kisvárd, Miskolc, Mosonmagyaróvár, Pápa, Sátoraljaújhely, Szeged, Székesfehérvár. Mindegyikből több adatközlő megfigyelése alapján, adatközlőnként külön-külön leírás és külön-külön magnetofonfelvétel készült. Egyedi értékük persze különféle; de együttesük mégis adott már a problémáról némi országos áttekintést, és támpontokat legalább arra, hogy a továbbiakban hogyan nyúljunk a kérdésekhez. (Néhány megjegyzésem a pályázat eredményeiről lásd: MNy. LXVI, 151 és ALingu. XXI, 166—7.)

3. Az adatközlők és a témák megválasztásának kérdéséhez. — Az imént említett pályázati útmutatóban az adatközlők kiválasztására a következő szempontok szerepeltek:

„E munka során a műveltek helyi színezetű köznyelvi kiejtésének jellemző jegyeit keressük; nem egyes egyének sajátosságait, hanem egy reális átlagot. Ezért tanácsos a következő szempontokat figyelembe vennünk:

a) Adatközlőnk (az általunk megfigyelt személy) a városban született legyen, tehát legalább »második nemzedék«; s ha szülei még nem a városzüllöttei, a közeli környékről származottak legyenek, s nagyszülőikig visszamenően magyar anyanyelvűek.

b) Lehetőleg ragaszkodjunk az érettséggel (középfokú képesítéssel) vagy ennél magasabb végzettséggel (diplomával) rendelkezőkhöz, hogy valóban a műveltek nyelvét vizsgálhassuk; bár a végzettségtől megokolt esetekben el lehet tekinteni. Előnyben kell részesítenünk azokat, akik az érettségihez vezető gimnáziumi (vagy más iskolafajban végzett középfokú) tanulmányaikat helyben vagy legalább a nagyobb tájegységen belüli városban végezték.

c) Olyan személyt válasszunk adatközlőnkül, aki a városban él és dolgozik (s jó, ha nem is élt tőle hosszabb ideig távol); mégpedig értelmiségi vagy alkalmazott munkakörben (tehát pl. mint orvos, mérnök, technikus, agronómus, igazgatási funkcionárius, tisztviselő, adminisztrátor, kereskedő stb.). — Ne válasszunk viszont se pedagógust, se színészt: az állandó hangos beszéd a tanároknál gyakran szül egyéni, nem a helyi köznyelvre jellemző szokásokat, »magyarázó« stílusú hanglejtést-hanghordozást, stb.; színészeink meg hivatásszerűen felette állnak a regionalitásnak.

d) Korban egy szélesebben vett »középső nemzedék« a legmegfelelőbb; úgy 25—30 év felett és 50—55 év alatt. Az ennél fiatalabbaknál és ennél idősebeknél már erős a »neologizmus«, illetőleg a »konzervativizmus« veszélye, azaz nem a köznyelvi helyi átlag jelentkezik. — Adatközlőnk lehet akár férfi, akár nő; de nő csak akkor, ha a felsorolt műveltségi feltételeknek megfelel, s maga is értelmiségi vagy alkalmazott szintű dolgozó.

Az adatközlők megválasztásának véglegesítése előtt... tanácsos...

ellenőrizni és e g y e z t e t n i, hogy valóban a város köznyelvének képviselői legyenek köztük, de azon belül egymástól minél eltérőbb típusúak.” (Magyar-tanítás i. h. 5–6.)

A fentiek ellenére egyetértek Imre Samuval, hogy az érettségizettek (különösen a helyben vagy a közelben érettségizettek) biztosabb bázist jelentenek az első megközelítéshez, mint a diplomások. De azt a megjegyzését is helyeslem, hogy az iskolai végzettség inkább csak támpont, mintsem merev határ. Vannak vidéki egyetemeink és főiskoláink (régében: felsőfokú technikumok) is szép számmal; s például egy Tapolcán érettségizett és Veszprémben vegyipari egyetemet végzett mérnök vagy ennek Keszthelyen agrármérnök képezett földije és volt iskolatársa ugyanolyan jó médium lehet. Sőt van arra is példám, hogy Budapesten volt egyetemista társam Szombathelyen s ugyanott volt tanítványom Salgótarjánban néhány évtized alatt tökéletesen vissza-regionalizálódott, értelmiségi tevékenység közben.

4. A gyűjtés módjáról és mellékes céljairól. — Magam is azt láttam a pályázatok alapján: első tájékozódásra a magnetofonfelvétel a legjobb, legmegbízhatóbb; — persze, ha sikerül biztosítani hozzá a beszéd természetességét. A középiskolás pályázók erre a következő tanácsot kapták az útmutatóban:

„Elbeszélést, spontán beszédet! Aminek persze fontosabb a folyamatos-sága, mint a kerekessége; s a hangzása a legérdekesebb, nem a témája. A téma csak arra való, hogy beszéltethessük róla adatközlőnket. — Városi emberekről, s értelmiségiekről, alkalmazottakról lévén szó, ha jobb téma nincsen (például horgászás, vadászkalandok, utazási, nyaralási élmények, sporttémák, gyermekkori szokások, emlékek stb.), meg lehet próbálkozni kerettémaként az adatközlő életéből, munkájából vett epizódokkal. Például, hogy milyen volt a gyár (a rendelő, az iroda, a munkahely, az üzlet, az állami gazdaság, a szövetkezet), amikor adatközlőnk fiatalon munkába állt; milyen volt az első főnöke, az első kolléktíva, amelyben dolgozott; miért és hogyan kapta első előléptetését, az első dicséretet; mi az az esemény, amit életében sose felejt el; hogyan próbálja ma nevelni a fiatalabbakat; stb., stb. — Csak arra vigyázzunk: é l m é n y s z e r ú, élénk e l b e s z é l é s legyen ez, ne valamiféle »nyilatkozat«, mert a nyilatkozás nem természetes beszédhelyzet, s nem ad természetes beszédformákat” (Magyar-tanítás i. h. 12.)

Ehhez azonban most, későbbi és más természetű — szociolingvisztikai vizsgálódás céljára készült — gyűjtéseink tapasztalatai alapján hozzá kell tennem még valamit. Azt látjuk: az egyéni nyelvhasználat is több arcú és rétegzettebb, mint a fentiek sejtelnék; és ezt a rétegzettségét is érdemes feltárni, megfigyelni, értékelni. Szalagjaink tanúsága szerint egyszóan beszélő nyelvhasználatán belül is eléggé számottevő eltérések jelentkezhetnek témakörönként, helyzetenként, sőt „mikroszituációnként”; s persze nem is csak artikulációban, hanem szóhasználatban, sőt szintaktikai megoldásokban is.

Ezért a fentebbi idézetben megjelölt témakörök nem egyenrangú alternatívák. Más nyelvhasználati réteget hívhat elő a beszélőből az első témacsoport (az élményelbeszélés), s mást a második (a munkakörét érintő). S tovább menve: még egyazon téma is másképp hangzik attól függően, hogy hol, milyen körülmények között beszéltetjük róla adatközlőnket. Más szövegű a gyermek-kori élmény a hivatali íróasztal mellett ülve és a kert fűvéen hasalva; s persze fordítva is: más a konstrukciója a munkahelyi vonatkozású szövegnek otthon, házikabátban, mint bent, a tevékenység valóságos színhelyén. — A regionális

köznyelvek felderítésére talán e különbségek elenyészőek. Mégis érdemes tekintettel lenni rájuk gyűjtés közben, keresni — és jegyzőkönyvben rögzíteni — téma és szituáció egybevágását, illetőleg szétartását, de még az elbeszélés közben észlelt magatartásbeli mozzanatokot is. Mert így válhat anyagunk — az eredeti vizsgálati cél megtartásával, de azon egyszersmind túlmutatva — szocio- és pszicholingvisztikai elemzésre is alkalmassá.

S ez nagyon fontos. Vizsgálóra vettük legújabban a nyelvhasználat rétegződését és folyamatba lendült átrétegződését; belekezdünk egy gyakorisági szótár anyagának gyűjtésébe; tanulmányozni kívánjuk az élőbeszéd sajátos szintaktikai jellemzőit; és így tovább. Ezekhez — s még egy sereg más nyelvtudományi feladat megoldásához is — a magyar élőbeszéd archívuma a nélkülözhetetlen, mégis sajnálatosan nélkülözött nyersanyagbázis. Fokozott hasznosságot képviselnek tehát a regionális köznyelvi változatok tanulmányozására készülő felvételek, ha egyben e fontos más célokra is felhasználhatók; — persze eredeti rendeltetésük mellett, nem helyette.

A nyelvi rétegződés és átrétegződés vizsgálatára a mi feltételeink világviszonylatban is kiemelkedőek. Csak mai nyelvi-nyelvhasználati helyzetünket kell apróra felmérnünk, s alakulását tovább figyelünk menet közben; maguk az adottságok szinte laboratóriumi mértékben ideálisak. Hiszen egy nagy hagyományú, szerves előzményekre támaszkodó s ma tartalmában átalakuló anyanyelvű kultúra hatol be nálunk kis területen és nagy intenzitással a szellemileg aktivizált széles tömegekbe, egy eléggé kiérlelt és egységes nyelvhasználati forma által hordozva, s egyszersmind ezt terjesztve, felgyorsult ütemben. Olyan folyamat ez, amelynek tényezői ilyen kedvező együttesben nemigen találkoznak másutt; mert hol a terület nagyobb vagy az aktivitás kisebb, hol a kultúra fiatalabb vagy az előzményekhez való kapcsolódása kevésbé szerves, hol a tömeghatása gyengébb vagy esetleg a tömegeknek hozzá való felcsatlakozása kevésbé ugrásszerű, hol pedig a kultúrát közvetítő nyelvhasználati forma nem eléggé kiérlelt vagy nem ennyire egységes. — E folyamat tanulságainak kiszűrése, tényeinek rögzítése általános nyelvészeti horderejű feladat. Ha kedvező adottságainkat jól használjuk ki, tanulmányozásával újabb mozzanatokot deríthetünk fel az egyetemes tudomány számára a társadalom nyelviségéről és a nyelviség társadalmiságáról.

5. A szomszédos országokbeli helyzetről és feltáró munkáról. — Fontos kérdést vet fel Imre Samu „a környező országok magyarlakta területein élő értelmiségiek” köznyelvviségét, ennek regionalitását említve. Ötéves szlovákiai működésének ezirányú tapasztalatait összegezve azt kellett látnom, hogy „a standard terjedésének üteme — a nemzetihez viszonyítva — még a nemzetiségi tömbök fejlődésében is mérsékeltébb”, nemcsak a nemzetiségi szórványokéban (Köznyelv és nyelvjárás viszonya nemzeti és nemzetiségi körülmények között. Előadás a pozsonyi egyetem magyar tanszékének jubileumi ülészakán 1971. IX. 17-én; az anyag megjelenőben). — A kérdésnek egyéb — nem lebecsülendő — vonatkozásaira egy más alkalommal részletesebben kellett kitérnem, a következőkben:

„Mi a helyzet a kiejtés dolgában nemzetiségi körülmények között?

Kiindulásul idézzünk fel valamit, ami talán közhelynek hat, de még a közelmúltban is vitakérdés volt. Amint tudjuk: a magyar nemzetiségeknek — azaz: a más nemzetek szervezte államokban élő magyar nemzetiségi tömböknek —, s így többek között a szlovákiai magyarságnak is, sajátos, sőt saját a társadalmi léte, meg az ezt tükröző »mikrokultúrája«. Közös azonban a nyelve

a nemzeti magyarságéval, meg a többi, más államokban élő magyar nemzeti-ségekével. Legalábbis abban az értelemben, hogy mindannyiuknak a magyar standard a fő típusa, a norma értékű rétege.

Ez a tény nem is olyan régen tudatosult; de tudata máris kezd anyagi erővé válni: a nemzetiségi irodalmon, helyi publicisztikán, anyanyelvű iskola-rendszeren keresztül egyre inkább alakítóan hat a nyelvi-nyelvhasználati fejlődés egészére. — Am mindez csak az írásbeliséget jellemzi egyelőre, s azt is inkább csak tendenciájában. A kiejtésre nézve még a probléma nem vetődött fel; legalábbis tudatosan és tudományosan nem. Pedig ezt is érdemes — ha mindjárt csak futólag is — egy kissé körülvizsgálni.

Persze a nemzetiségi életnek jellemző velejárója, hogy épp a közéleti tárgyú szóbeliség hiányzik belőle; ami pedig a leghatékonyabb egység felé terelő, a szélsőségek lecsiszolására késztető erő. Am ha volna — vagy a fejlődés jeleit ismerve így is kérdezhetjük: ha kialakul is előbb-utóbb —: árt-e neki egyfajta regionalitás? A kiejtés oldalán, úgy érezzük, ez nem is olyan veszélyes. Hiszen a beszélt köznyelvnek — még a magas szintűnek is — vannak regionális változatai jócskán, s ezek zavar nélkül szolgálják az érintkezést. Csak arra kell ügyelni, hogy ez valóban regionalitás legyen, ne provincializmus, azaz nagyobb területet átfogó helyi színezet, ne pedig kis területen érvényes — és azon kívül már zavaró — szélsőséges nyelvjárásosság. Am ha a dunántúli, a tiszántúli, a Szeged vidéki embert — akár értelmiségit — jellemezheti köznyelvi kiejtésének egyfajta regionális íze, miért épp a szlovákiai vagy más nemzetiségi magyarságokat kellene a központi köznyelvnek élőbeszédükben teljesen nivellálnia!

Pedig máris tapasztalható valami ilyesféle tendencia: hogy épp a nemzetiségi területek szélsőségesebb nyelvjárásai csapnak át egyenest a központi köznyelvi kiejtésbe. Elsősorban a legfiatalabb nemzedéknél; azoknál, akik most iskolások. A galántai kiejtési verseny mutatta — sok egyéb tanulsága mellett — azt, hogy ennek a — nyelvjárási tekintetben különben eléggé színes és változatos — járásnak a gyermekanyaga aránylag élesen polarizálódik: aki nem a konzervatívabb és helyhez kötöttebb kiejtésbeli szokást követi, az mintegy átugorja a regionális köznyelviség lehetőségét, és szinte teljesen a központihoz közelít. Ez aligha az iskola hatása: jóval inkább a (magyarországi) rádióé meg főleg a televízióé. E nemzedék nyelvi fölnevelkedése már e fontos és vonzó hírközlő eszköz fejlődésének és népszerűsödésének korszakára esett. Bajt nem tükröz, de egy negatívumot mindenképpen: azt, hogy e területeken nincs regionális művelt köznyelv, s így a kiejtés a szélsőséges nyelvjárásosság és a szigorú köznyelviség között nem talál eleven közlépréteget.

A regionális művelt köznyelv hiánya persze nem a hangképzési oldal felől jelent sajnálatos negatívumot. Hiszen ebben a tekintetben a televízió hatását követni nem rosszabb, hanem éppen jobb eredményt ad; egy lehetséges, de nem szükségszerű átmeneti fok kihagyását jelenti csupán. — A regionális művelt köznyelv hiánya azért baj, mert a kiejtés nemcsak a hangképzésből áll, hanem egyéb — mégpedig sokkal jelentősebb és sokkal tartalmibb horderejű — sajátságokból is: hangsúlyból, hanglejtésből, szünetből, beszédtempóból. S ezeknek magas szinten való elsajátítására már bizony kevés a televízió; ezekhez a kulturált közbeszédnek olyan tömeggyakorlata és légköre kellene, amilyen a nemzetiségi gyermekek körül általában nincsen.” (Előadás az 1969. évi Kazinczy-napokon; anyaga a nemzetiségi vonatkozások kihagyásával épült bele egyik cikkembe: Nyr. XCIV, 270; az itt említett galántai kiejtési

versenyéről lásd: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról; Bratislava, 1970. 192—7.)

Valóban mások hát a problémák, szabályszerűségeikben is, gyakorlati vetületükben is. Közös tanulmányozásuk sok tanulsággal és haszonnal járna.

6. Néhány további megjegyzés. — Az elmondottakkal talán sikerült rámutatnom: közvetlen — a helyzet és a norma feltárását segítő — hasznán kívül e munkálatnak elég sokféle van vagy lehet kapcsolata. Hatása kiterjedhet az irodalmi és köznyelvi norma történetétől az általános nyelvészeti tanulságokig, az archívumgyarapítástól a nemzetiségi nyelvi élet mindennapi gyakorlatáig. — Magam is remélem: e hasznos munkálatba sokan bekapcsolódnak a maguk erejével, egyelőre főleg beszélt szövegeket rögzítve, majdani kérdőívek készítésének alapjául. — Aki egyébként máris a nehezebbik utat választaná, az kérdőívének összeállítására talál bizonyos szempontokat a Magyar-tanítás említett számában; mintát pedig G. VARGA GYÖRGYnek budapesti anyagot feltáró kitűnő könyvében (Alakváltozatok a budapesti köznyelvben: NyTan.). Az említett szerző egyébként középtávú tervei között jelezte kutatásainak tíz vidéki városra való kiterjesztését. (L. tőlem: Magyar nyelvészeti kutatómunkánkról. Sokszorosítottvány, 1971. 34. lap; megjelenőben: I. OK. 1973. évf.)

DEME LÁSZLÓ

Nyelvszokás és nyelvi norma*

„verba valent usu”
Halad a nyelv, akárhogy nyúzzu(k).
(Arany János)

I. Amióta nyelvi normáról, helyes és helytelen nyelvhasználatról beszélünk, végső soron mindig arra a megállapításra, következtetésre jutunk, hogy a nyelvi helyességnek, a normának minden másnál fontosabb meghatározója a szokás, az úzus. A szokás a legfőbb úr: quem penes arbitrium est et ius et norma loquendi — szoktuk idézni Horatiustól. De hasonló módon nyilatkoztak — kevés kivétellel — a mi nyelv művelőink is. Idézhetném VERSEGHYt, SIMONYIt, GOMBOCZ ZOLTÁnt, NAGY J. BÉLÁt — vagy ARANY JÁNOST, GYULAI PÁLt, KOSZTOLÁNYIt és másokat. (KAZINCZY FERENCet és SZARVAS GÁBORT nem sorolhatom ide ilyen egyértelműen, mert a nyelv szokás primátusát ők — szinte egymással ellenkező okból — tagadták. KAZINCZYt a nyelv szokás akadályozta az újításban, ezért tagadta a szokás hatalmát, SZARVAS GÁBOR pedig a szokás ellenére akarta érvényre juttatni a nyelv „törvényeit”, s akarta kiirtani a nyelv újítás „szabálytalan”, de általánosan használt alkotásait.)

A nyelv szokás jelentőségét, a nyelvhelyességi kérdésekben való döntő szerepét a múltra nézve általában nem szokás tagadni, ezt a legtöbb esetben elismerik, csak a saját korukban berzenkednek, tiltakoznak ellene. Mégpedig — és ez is természetes — a saját ízlésük, nyelv szokásuk, meg sz o k á s u k alapján. Így van ez napjainkban is, sőt talán fokozottan így.

Tapasztalatom szerint a nyelv szokásra való hivatkozást ma igen sokan csak a „liberális”, a megalkuvó nyelv művelők mentsvárának tartják.

* A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán, Szegeden elhangzott előadás kibővített változata.

Ennek okát egyrészt nyelvünk múltjának, nyelvünk életének nem ismerésében, másrészt a nyelvszokás fogalmának, értelmezésének tisztázatlan voltában kell keresnünk.

Napjainkban szinte törvényszerű, hogy ha egy nyelvművelő vita során az előadó valamilyen nyelvi jelenséget az általános használat okán és jogán már elfogadhatónak ítél, valaki mindig felszólal „nyelvünk érdekében” s a „nyelvtontás”, a „megalkuvás” ellen. Az érvek az esetek többségében így hangzanak: „ha ezt megengedjük, akkor mindent meg kell engednünk; a bűn bűn marad akkor is, ha sokan követik el; ha a szokás szentesítheti a normát, akkor nincs nyelvművelés. Ha a *meg tudnánk tenni* vagy az *én innék*, *ő inna* is jó, nemcsak a *meg tudnók tenni* s az *én innám*, *ő innék*, akkor tessék következetesnek lenni s jónak elfogadni azt is, hogy *én akarnék* s *ő jól lássa*, mert hiszen ez is nyelvszokás. De aki nem engedi szegényíteni nyelvünket, s aki szem előtt tartja nyelvünk szellemét, törvényeit, belső rendszerét, az ellenáll az ilyen változásnak, változtatásnak.”

Nos, ezek az unos-untig emlegetett példák éppen azt bizonyítják, hogy a nyelvszokás — az a nyelvszokás, amely a norma alapja — fölötte áll a nyelvi rendszernek, a célszerűségnek, de még az sem dönti el mechanikusan a kérdést, hogy számszerűleg sokan élnek a mondott nyelvi formával. Hiszen az *én adnák* sokkal jobban beleillik igeragozásunk rendszerébe: a velaris sorból ez az egyetlen *k i v é t e l*. (Éppen ezért hibázzák el minduntalan az ösztönös, kevésbé tudatos beszélők, s éppen ezért lesz ez a nyelvművelésnek állandó témája a jövőben is.) És a „suk-sük”-özés is tulajdonképpen alkalmazkodás igéink túlnyomó többségének ragozásához, hiszen a *-t* végűeken kívül mindegyik mélyhangú magánhangzókat tartalmazó igének azonos módon képezzük az egyes számú 3. személyű alakját a felszólító és a kijelentő módban.

Ez persze azt is jelenti, hogy a nyelvszegényítés problémája is veszít súlyából, hiszen igéink igen nagy százalékát a tárgyalt esetben ezzel az eredendő szegénységgel ragozzuk már ősidők óta, és sohasem éreztük ennek káros következményeit. Amint nem okoz gondot, hogy a *dobja*, *adja*, *rúgja*, *fújja*, *rakja*, *hallja*, *fonja*, *roppja*, *varrja*, *mossa*, *húzza* stb. stb. egyszerre kijelentő és felszólító funkciót is ellát, vagy hogy ez *iszom* alanyi és tárgyias ragozású forma egyszerre. Tehát tulajdonképpen *c é l s z e r ű b b*, rendszerszerűbb lenne az *én adnák*, *ő jól lássa*, *tudhassa* (esett is már szó védelmükről a nyelvművelés története folyamán), de a célszerűség szempontja csak másodsorban jöhet számításba a nyelvszokás mellett. Pontosabban szólva: ha a nyelvhasználat már bevett valamilyen nyelvi formát, a célszerűség kérdése fel sem vetődik. Csak akkor kerülhet szóba, ha valamilyen új nyelvi alakulat küzd életjogáért.

De az említett példák annak a bizonyítására is jók, hogy a *n y e l v s z o k á s*, amelyre mint döntőhíróra hivatkozunk, nem egyszerűen a beszélők számbeli többségének nyelvhasználata. Mert hiszen azt bizonyítanunk sem kell, hogy a magyarul beszélők összességét nézve azok vannak igen jelentős többségben, akiknek a beszédében az *ő lássa*, *mindenki tudhassa*, *én akarnék*, *mondanak* az általános, vagy legalábbis gyakoribb, mint a szabályosnak, helyesnek elismert *látja*, *tudhatja*, *akarnék*, *mondanék*. S mégis a szokás, a közízlés alapján vetjük el az előbbi formákat: a *k ö z n y e l v e n b e s z é l ő k*, a nyelvi szempontból műveltek szokása, nyelvhasználata alapján.

Arról persze igen sokat lehetne (és kellene) vitázni, ki az, aki köznyelven beszél, ki az, akinek a nyelvszokását, nyelvhasználatát normának elfogadjuk. Már csak azért is, mert koronként (társadalmi okokból) a *k ö z n y e l v e n*

b e s z é l ő k fogalma is változik; bővül vagy szűkül. Ahogy más ma a „nép” fogalma, amely valamikor szinte kizárólag az ország lakosságának túlnyomó többségét kitevő paraszti, földműves réteget, a falusi lakosságot jelentette. De hol van ma már az az „attilás öregúr” is, akinek példaadó nyelvhasználatára valamikor ARANY JÁNOS is hivatkozott? Ez azonban most messze vezetne. Csak azt jegyzem meg, hogy egyetlen ember, egy-egy személy nyelvhasználata (akár író, akár egyetemi tanár) önmagában nem lehet kötelező norma (legfeljebb példa, amely idővel normává változhat), mert hiszen a nyelvhasználatban tökéletes egység nincs és sohasem is lesz; ilyen vagy olyan tekintetben minden ember nyelvhasználatának van bizonyos egyéni sajátossága. Tehát csak azt mondhatjuk, hogy a n e m n y e l v j á r á s t b e s z é l ő, i s k o l á z o t t e m b e r e k t ö b b s é g é n e k a nyelvszokása lehet az iránymutató, a döntő a nyelvi norma kérdésében.

2. E hosszúra nyúlt bevezető után bemutatom egy nemrég végzett felmérésem eredményeit, pontosabban az eredményeknek is csak egy részét.

Egyre többször esik szó a nyelvhelyességi viták során arról, hogy mai nyelv művelésünk nem áll hivatása magaslatán, s nem harcol nyelvünk elszíntelenedése, romlása ellen. Elfogadja, sőt helyesli a *várnók*—*kérnök* szabályos tárgyas ragozású igealak helyett a *várnánk*—*kérnénk* formát is. Ebben a kérdésben már igen sok nyelv művelő nyilatkozott, mégpedig a nyelvszokásra hivatkozva. Konkrét felmérésre azonban — tudtommal — egyik vélemény vagy megállapítás sem támaszkodhatott. Ezt kívántam pótolni most bemutatandó kérdőívemmel.

A kérdések, illetőleg feladatok a következők voltak:

1. Egészítse ki saját nyelvhasználata szerint a következő mondatokat:

- a) Ha volna időnk, mi is *megvár* . . . . . a vonatot.
- b) Ha bátrabbak lennénk, *elkér* . . . . . tőle a könyvet.

2. Helyesen tartja-e a következő mondatot:

Arra gondoltunk, írnök önnek egy levelet, s abban kifejtjenők véleményünket.

(A helytelen szó aláhúzendó és kijavítandó.)

3. Használja-e m i n d e n n a p i b e s z é d é b e n a *várnók*, *kérnök* formát? (rendszeresen — ritkán — soha)

4. Használja-e í r á s á b a n a *várnók*, *kérnök* formát? (rendszeresen — ritkán — soha)

5. Ha r i t k á n használja, mikor, milyen céllal?

6. Ha csak ú j a b b a n, miért és mióta él vele?

7. Ha csak r é g e b b e n használta, mikor és miért hagyta el?

8. Milyen különbséget érez a *várnánk*, *kérnénk* és a *várnók*, *kérnök* között?

9. Megfigyelése, véleménye szerint milyen mértékű a *várnók*, *kérnök* forma használata a) a mindennapi beszédben? b) a publicisztikában? c) a szépirodalomban?

10. A nyelvi norma alakítása szempontjából helyesli-e a *várnók*, *kérnök* kizárólagos elterjesztését?

11. A *várnánk*, *kérnénk* m e l l e t t a *várnók*, *kérnök* megőrzését tartja jónak?

12. A *várnánk*, *kérnénk* általánossá tételét helyesli?

A kérdésekhez csatlakoztak még a következő személyi adatok:

1. Név (nem kötelező a válasz).

2. Foglalkozás, iskolázottság.
3. Születési hely és év.
4. Mikor és melyik vidéken élt hosszabb ideig?
5. Véleménye szerint melyik vidék volt hatással nyelvhasználatának kialakulására?

3. Néhány tájékoztató adat a mostanig hozzám visszaérkezett és feldolgozott 250 válaszlól.

A) Természetesen az volt a célom, hogy a kérdésekre kapott válaszok az ország minden tájának nyelvallapotát képviseljék. A kérdőív kitöltésének helye (Budapest, Esztergom, Győr, Sopron, Székesfehérvár, Veszprém, Kaposvár, Zalaegerszeg, Debrecen, Szeged, Hódmezővásárhely, Nyíregyháza) ugyan nem azt jelenti, hogy az onnan kapott, városonként 15–25 válasz valóban annak a városnak vagy vidéknek a nyelvszokását is képviseli, hiszen pl. egy-egy tanári kar tagjai sokszor igen nagy területről regrutálódnak, de végeredményben a feleletek — éppen ezért — még azokat a vidékeket is képviselik, amelyekre nem küldtem kérdőívet.

B) Iskolai végzettségüket tekintve a válaszadók közül általános iskolát (illetőleg régen polgári iskolát) végzett 13, most gimnáziumi tanuló 15, érettségizett 46, egyetemi hallgató 12, egyetemet végzett 164.

Az egyetemet végzettek nagyobb része középiskolai tanár, de van közöttük néhány orvos, mérnök, egyetemi tanár, író, újságíró is. (Az adatközlők között vannak egy budapesti napilap szerkesztőségének tagjai, valamint egy akadémiai üdülőnk egyik kéthetes turnusának vendégei is.)

C) Életkorra nézve: 70 éven felüli 5; 60–70 között 15; 50–60 között 34; 40–50 között 48; 30–40 között 57; 20–30 között 61; 20 évesnél fiatalabb 33.

4. Kiegészíti egymást az adatközlőknek a normával kapcsolatos javaslata, a saját nyelvhasználatukra vonatkozó vallomás, valamint a példamondatok kiegészítésének eredménye. A kérdőívben célzatosan tettem az első helyre ezt az utóbbi feladatot, arra gondolva, hogy így inkább számíthatok spontán (és a valóságot jobban tükröző) feleletre, mint akkor, amikor a kérdést már több oldalról is átgondolta az adatközlő.

A) A *várnók*, *kérnök* normává tétele mellett szavazott 9 adatközlő; a *várnánk*, *kérnénk* mellett 129; a kettő egymás mellett való meghagyását (a *várnánk*, *kérnénk* prioritásával) helyesli 170. Néhány adatközlő nem vallott színt.

Több alkalommal szerepel ugyanannak az adatközlőnek a válaszaiban kétszer is az „igen”, ami látszólag kétségessé teszi a válasz értékét. De csak látszólag, mert a valóságban inkább kiegészíti. Érdekes például, hogy az első kérdésre „igen”-nel válaszoló 9 adatközlő közül 8 a második kérdésre is „igen”-nel válaszolt, ami nyilván azt jelenti, hogy a *várnók*, *kérnök* forma elsőbbsége mellett a *várnánk*, *kérnénk* formát is elfogadhatónak tartják. (De ilyen kérdés nem volt.) A 250 szavazatból tehát összesen egy marad a régi forma *k i z á r ó l a g o s s á g a* mellett, egy 63 éves gimnáziumi tanár, de ő is hozzáfűzi: „bár reménytelennek tartom”.

B) A saját nyelvhasználatukra vonatkozólag így vallottak az adatközlők: rendszeresen használja a *várnók*, *kérnök* formát beszédben 5, írásban 7; — ritkán 29, ill. 38; — soha 200, ill. 202.

Az is kitűnik az adatokból, hogy a válasz nem független az életkortól és az iskolázottságtól sem. A régebbi formát rendszeresen használók az idő-

sebb korosztályhoz tartoznak, viszont a harminc éven aluliak közül szóban senki se használja, írásban is kevesen.

Beszédben és írásban rendszeresen csak egyetemet végzettek élnek a hagyományos tárgyias igealakkal (5, ill. 7). Középfiskolai tanuló és ennél alacsonyabb iskolázottságú csak 1–1 esetben vallotta, hogy írásban, ritkán használja.

C) A kiegészítési feladat eredményei nagyjából megegyeznek az előbbiekével. Az összes adatközlő közül csak 12 írta a hagyományos *várnók*, *kérnök* formát. De olyasvalamit is sejtetnek az adatok, mintha a velaris változat használata valamivel gyakoribb volna. Két válasz szerint: *megvárnók*, de: *elkérnének*. Másik két válasz: *megvárnók* vagy *megvárnánk*, de: *elkérnének*. Talán hasonlóra utal az egyik főiskolai tanár megjegyzése: „Saját nyelvhasználatomban egyetlen szóalak: *mondanók* jön nagy ritkán — prelegáló helyzetben — a nyelvemre. Pontosan tudom, hogy ez iskolai emlék. Magyartanárom (egyszersmind apám) még következetesen ezt használta.”

5. Jelentős fejezetet igényelne annak bemutatása, milyen különbséget éreznek a válaszadók a *várnánk*, *kérnének* és a *várnók*, *kérnök* között.

Amit elsősorban érdemes megjegyezni, az, hogy a tárgyias-tárgyatlan funkciót csak két adatközlő említi (de egyikük maga nem különbözteti meg!), néhányan utalnak arra, hogy a *várnók* „nyelvtanilag helyes” (de ők nem használják), egy tanár szerint a kettősség oka „nyelvtani különbség vagy rossz szokás”; többen nem tudnak különbségről (nincs különbség, nem látok különbséget, nem tudom, nem tűnődtem rajta stb.), az általános azonban az, hogy a két forma között hangulati, stiláris különbséget éreznek.

A) Akik rendszeresen vagy ritkán használják a hagyományos formát, a következő módon értékelik: választékos, szép, ódon forma, ritkább, szebb, ünnepélyes, irodalmi, szabatosabb, feszesebb, határozottabb, emelkedettebb, finomabb, tapintatosabb, fentebb stíl, szónoki stílus, igényes, fennkölt, tömörebb; ritka, szokatlan; a választékos beszéd gyakorlására használom, a *várnánk* jobban érezteti a feltételes jelleget, de a *várnók* rövidebb és szebb; könnyebben kimondható és szebben hangzik stb. Megjegyzem, hogy az utóbbi vallozás tevője arra a kérdésre, hogy használja-e a *várnók* formát, azt felelte: „soha”. Hasonló módon többen, akik „választékos”-nak ítélték.

B) A hagyományos formával nem élők értékelése között leggyakrabban a „régies” jelző szerepel, igen sok esetben valamilyen kiegészítő jelzővel, amely megvilágítja, hogy a „régies” jelzőt pozitív vagy negatív értelemben használja-e az adatközlő: régies, ízesebb; régies, de szép; régies, választékos; régies, ünnepélyes; — régies, tájnyelvi; régies, népies; régies, falusi; régies, táji, határozatlanabb; — régies, szokatlan; régies, elavult; régies, finomkodó; régies, idegen; régies, keresett; régies, túlzottan stilizált; régies, választékos, mesterkéltnél; régies, modoros, nem tetszik; — kellemesen patinás, régi magyaros kifejezésnek tűnik, mégis túlzottan régiesnek egy kimodorosnak érzem; rokonszenves, de nem használom.

C) A hagyományos forma ellenzőinek leggyakoribb jelzője: modoros, keresett, szokatlan, mesterkéltnél, erőltetett. Sokan „idegenes”-nek is érzik: idegen, rossz hangzású; idegenül hangzik; annyira idegen számomra, hogy első látásra nem is értem meg; stb.

Egyéb vélemények: komplikált, sznobos, fontoskodó, elavult, nem korszerű, akadémikus, ósdi, választékoskodó, régieskedő, kényeskedő, poros, nem modern, tájjellegű, városban affektáltak hat, szépelgő, sznoboknak való,

rideg, nagyképű; sérti a füleket; csak professzorok használják; a mai nyelvben neveléses; irodalmárok használják modorosságból, újságírók rosszul; a *várnánk* magyarosabb; archaikus; Jókai-hősök szájába való; nincs köztük különbség, de a *várnók* formát nem kedvelem; személytelen, fellengző.

Az utóbbi véleményekhez kapcsolódva nem tudom elhallgatni ILLYÉS GYULA szavazatát sem: „Ha sovány és szemüveges, kitűnő író társam ajkáról a villamosban véletlenül ezt hallom: *Végre tudnók hajtani* — s arra egy másik, ma is elszántan zord arcú s nem kevésbé kitűnő író társa azt feleli: *Rég megmondottam volt* — ez éppúgy megmosolyogtat, akár a tolnai szőlőkben fölhangzó: *Melőzz, maszek, nincs mese*; mindkettő a folklór hangulatát hozza, ha némi képp fordítottan is” (Ingyen lakoma II, 91).

6. Mint már utaltam rá, igen sokan már nem tudják, mi az eredets különbség a *látnök* és a *látnánk* között. De a hangulati, stíláriis megkülönböztetés kialakulatlanóságát is mutatja az előbb bemutatott jelzők igen széleskálája. Ezt a skálát még tovább lehet szélesíteni néhány meglepő vallomással.

Közgazdász (50 éves): „A *várnánk*-ban feltétel van, a *várnók* inkább a jövőre utal.”

Jogtanácsos (65 éves, erdélyi származású): „A *várnánk* félénk, bizonytalan, könyörgő, szolgálai, a *várnók* rugalmas, gömbölyű, pontos, szebb.”

Mérnök (80 éves): „Úgy érzem, hogy ha a személyes névmás ki van téve, akkor *várnánk*, *kérnénk* a helyes, ha nincs kiteve, akkor a *várnók*, *kérnök* is használható, de a másik alak is.”

Középiskolai tanárnő (50 éves): „A *kérnénk* formát megszokották, ezért melegebbnek, otthonosabbnak, magunkat jobban kifejezőnek, a másikat idegenebbnek, de a kevesebb mássalhangzó miatt egyszerűbbnek, másfajta magánhangzójával színesebbnek, szebbnek, harmonikusan hullámmozónak érzem. Leheltnyi változattal tartalmi különbséget is jelentenek számomra, mint ahogy a színárnyalatok is, bár összevont kategóriában teljesen azonosak.”

Műszaki ügyintéző (40 éves): „A *várnók*, *kérnök* hangulatilag jobb benyomást kelt, közelebb érzem az ősi magyar beszédhez.” (De nem használja soha.)

Ide kívánczik BENKŐ LÁSZLÓ szegedi főiskolai tanár megjegyzése: „A felvételi vizsgák során harminc jelöltnek, tehát érettségizett fiatalnak tettem fel kérdéseidet. Egyetlenegy sem volt, aki használná a *-nök*, *-nök*-öt. A megkérdezettek kb. fele helytelennek tartja a kijavítandó mondatot, másik fele nem tud vele mit kezdeni.” VARGA GYÖRGYI kollégám néhány kérdőív kitöltésének tapasztalataként szintén azt közölte velem, hogy gyanúja szerint „többen azt sem tudták, voltaképpen miről van szó, illetőleg összetévesztették az *írnók*-ot az *én írnák*-félékkel.”

Hasonlót tapasztaltam magam is a debreceni egyetem néhány hallgatóját megkérdezve.

7. Még élesebben megvilágítja a tárgyalt nyelvi jelenség mai állapotát, ha közelebről megnézzük azoknak a vallomását, akik a hagyományos tárgyas forma általánossá tételét javasolták.

A kilenc adatközlő közül összesen csak h á r o m használta ezt a szerkezetet hibatlanul, helyes érzéssel: egy 63 éves soproni középiskolai tanár, egy 35 éves alföldi származású (most pécsi) középiskolai szakfelügyelő és egy 45 éves erdélyi származású jogtanácsos. A többi hat nem javítja ki vagy

rosszul javítja ezt a mondatot: „Arra gondoltunk, *írnók* önnek egy levelet s abban *kifejtenők* véleményünket.” Hogy ez nemcsak véletlen elnézés (bár az is árulkodó volna!), több esetben bizonyítják azok a megjegyzések is, amelyeket az adatközlők ehhez a feladathoz fűztek. Az *írnók egy levelet* „szokatlan, de így helyes” — írja egy 58 éves erdélyi származású jogtanácsos. Erdemes idézni a *várnók, kérnők* használatára vonatkozó egyéb megjegyzését is. Ő már ritkán használja, mert a hétköznapi nyelvhasználatban — sajnos — különködésnek hat, de hivatalos alkalmakkor (beszéd, jegyzőkönyv) igen. Erdélyben így beszéltek, itt szokatlan, modorosnak hat, pedig nemcsak helyesebb, de magyarabb is. A publicisztikában — fájdalom — még nem jutott uralomra, a szépirodalomban nehézkesnek, idegennek hat.

Egy 27 éves, egyetemet végzett adatközlő (aki vallomása szerint *k i v a g y i s á g b ó l* használja a hagyományos formát, nem javítja az *írnók*-ot, sőt a *kifejtenők*-öt tartja helytelennek.

8. Vajon, ha munkások és parasztok is szerepeltek volna a megkérdezettek között, változott volna-e lényegesen a most felvázolt kép? Nyilván csak olyanformán, hogy még inkább csökkent volna azoknak az aránya, akik a hagyományos nyelvhasználatot ismerik.

Mint IMRE SAMU írja: „A Szamos—Tisza vonaltól északra, Erdélyben, a csángó nyelvjárásokban általános a *-nók, -nök*, ill. a *-nuk, -nük* típusú toldalék; az utóbbi elsősorban az említett terület nyugatibb részén, de néhány erdélyi ponton is. . . . Szatmárban, a Szamos vidékén *-nónk, -nónk* a rag formája. . . . A nyelvterület többi részén csak a *-nánk, -nénk* alak él.” (A mai magyar nyelvjárások rendszere 324.) Nyugaton pedig — mint VÉGH JÓZSEF Őrségi—Hetési Nyelvatlaszából tudjuk — néhány faluban a *várnájok, kérnéjok* él. Nyelvjárási alapja, háttere tehát csak az erdélyi területeken van ennek a nyelvi formának. Ennek nyoma, hatása megmutatkozott kérdőíveimben is: többen (5) hivatkoztak arra, hogy erdélyi származásúak, azért élnek (rendszeresen vagy ritkábban) a hagyományos formával. Mások (3 adatközlő) megemlítik ugyan, hogy Erdélyben születtek, ott szokásos ez a forma, de ők már nem használják. Egy középiskolai tanár „székely származású tanártársai hatása alatt” élt vele egy ideig. Meglepő viszont egy kereskedelmi szakoktató vallomása, aki erdélyinek vallja magát, de ő nem ismeri, nem használja a *várnók* formát, s szerinte az erdélyiek sem használták. A nyelvjárást beszélők — ha nem ismerik — nyilván furcsának, szokatlannak tartják a *várnók, kérnők* formát. A Nyr. egyik régi száma idézi, hogy a tarnalelesziek úgy vélték, nem tud a papjuk magyarul, mert így beszél: *elhinnők, kivagazitanók*. „No illyet meég a nagyapám sē hallott.” (XXXVII, 36.)

9. Az eddigiekből következik, hogy nagyon-nagyon kevés reményünk van arra, hogy a *várnók, kérnők* használatát általánossá tegyük, beszélt és írott nyelvünkben országosan elterjesszük. Ez persze nem azt jelenti, hogy egy viszonylag szűkebb réteg ne tudná megtanulni és megtartani. Adatközlőim között is többen vannak olyanok, akik az iskola hatására, tanári példára éltek vagy (ritkán) ma is élnek vele. Egy nyugalmazott középiskolai tanár például ma nem használja sem szóban, sem írásban, de valamikor az általa tanított nyelvtan hatására élt vele.

A) Hogyan állunk a tárgyalt igealakok esetében a *n y e l v s z e g é n y e d é s, n y e l v s z e g é n y í t é s* kérdésével? Túlságosan leegyszerűsíténénk a problémát, ha csak ezt látnánk: a régi nyelvhasználatban volt *várnók*

és *várnánk*, *kérnök* és *kérnénk*; és mindegyiknek megvolt a maga jelentése, funkciója. A mai (elrontott) nyelvhasználatban csak *várnánk* és *kérnénk* van, nyilvánvaló hát a szegényedés. De:

A) Illyés Gyula, Babits, Gárdonyi vagy — Kazinczy Ferenc jó magyar nyelvéhez, nyelvhasználatához aligha fér kétség. (De említhetnék másokat is.) Nem hiszem, hogy az ő írásaikban sok példát találunk a *várnók*, *kérnök* használatára. Ez azonban nem akadályozta meg őket mondanivalójuk legteljesebb kifejezésében, gondolataik, érzelmeik átadásában: íróművész voltuk kibontakoztatásában. Ilyen jellegű hiányt, akadályt nyilván sem maguk, sem olvasóik nem érezték. Miért? Hiszen ők a tárgyalt esetben nem tesznek különbséget alanyi és tárgyas ragozás között. De igen, pontosan különbséget tesznek, csak más nyelvi eszközökkel. Soha egy pillanatra sem kerül az olvasó abba a helyzetbe, hogy kétsége legyen: a *várnánk*, *kérnénk* alanyi vagy tárgyas ragozású igealak funkcióját látja-e el műveikben.

B) Hogy ez mennyire lehetséges más esetben is, ahhoz nem kell messze mennünk példáért. A *láttam*, *ettem* funkciója is kettős, határozott és határozatlan tárgyra egyaránt vonatkozhat, mégse okoz zavart. Vagy még közelebb, a *várnók*, *kérnök* közvetlen szomszédságában: a *várnátok*, *kérnétek* ugyanúgy tárgyas és alanyi ragozású forma egyszerre, mint a *várnánk*, *kérnénk*. S aligha zavart ez valaha is bárkit mondanivalója kifejezésében, illetőleg a közlés megértésében. S tudtommal még az sem jutott eszébe senkinek, hogy a *várnátok*, *kérnétek* mellett egy tárgyas *várnátok*, *kérnőtök* formával megkísérelje gazdagítani nyelvünket.

C) A több ide kívánczoló történeti analógia közül csak egyet említek meg. A múlt században még az irodalomban találunk példát a tárgyas és az alanyi ragozásnak az elbeszélő múltban való megkülönböztetésére is. „Mi a tudvágyat szakhoz nem *kötök*” — írja Madách. A *kötök* a *köténk* tárgyas formája. A közbeszédben ez persze már rég eltűnt. Erre utal a Debreceni Grammatica megjegyzése: „Ezen Ragasztékos Többes helyett ugyan, Magyarországban a Segítékessel élünk: de ez hiba, mert p.o. e között: *várunk* és *várjuk*; az első a meg nem határozott, a második pedig a megkülönböztetett, vagy Névmással meghatározott Nevekhez tevődik...” (92). Hasonló módon nyilatkozik FOGARASI JÁNOS is (A magyar nyelv szelleme 212). Napjainkban már az irodalomban sem nagyon bukkanunk nyomára, legfeljebb igen erőteljes archaizáló törekvés keltheti életre egy-egy pillanatra. De már Kazinczy is a régies hangulat felidézésére használta: „Szallusztomban ezen archaizmuson kapva kaptam: de egyedül azért, mert ez a' szóllás az archaizálni szerető Szallusztot szépen festi” (idézi KARDOS: Nyr. LIX, 233).

D) A *várnók*, *kérnök* visszaszorulása esetében lényegében az történt, hogy egy nyelvi forma feladatát, funkcióját egy másik forma teljes mértékben átvette. De e n n e k ö v e t k e z t é b e n más is történt: megszületett egy új lehetőség, kialakult a visszaszoruló formának egy új funkciója, a választékos, ünnepélyes, régies hangulat kifejezése. Ha a *várnók*, *kérnök* általános használatú volna a köznyelvben, vagy általános használatát visszaállítanánk, ez a — nem jelentéktelen — hangulati velejárója megszűnne. Ahogy például, ha a *mond* ige múlt idejű alakjaként a *mondottam* formát tennénk általánossá, kizárólagossá, szegényebb lenne nyelvünk egy ünnepélyesebb, régiesebb igealakokkal. Ugyanilyen választékos—köznyelvi változatok a következők: *rejtetik*—*rejtőzik*, *elébb*—*előbb*, *bévülről*—*belülről*, *teszen*—*tesz*, *tudván*—*tudva* stb. Ezeket az egyik adatközlő, A. L. fiatal újságíró irodalmi kritikájából írtam ki

(Alföld 1972. 7. sz. 88. 1.); vallomása szerint szokta használni a *várnók, kérnök* formát. Úgy látszik, jó stílusérzékkel.

10. Mi lehet most már — az elmondottak ismeretében — a teendők, véleményünk, tanácsunk a *várnók, kérnök* dolgában?

A) Mondjunk le arról, hogy általános használatúvá tegyünk köz- és irodalmi nyelvünkben; ne erőltessük visszaállítását, mert az nemcsak reménytelen, de céltalan is.

B) Ismerjük el köznyelvi használatúnak, helyesnek, fő formának a *várnánk, kérnénk* alakot, mind a két funkcióban, ugyanúgy, ahogy a *várnátok, kérnétek* formát eddig is használtuk.

C) Igyekezzünk a *várnók, kérnök* formát megőrizni, megszilárdítani, tudatosítani a már kialakulóban levő választékos, ünnepélyes stílusértékben való használatban. (Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy azoknak a nyelvhasználatát, akik nemcsak stíláriis okokból, hanem rendszeresen élnek ezzel a formával, akár „kivagyiságból”, akár megszokásból, akár konzervativizmusból, kifogásoljuk, helytelennek nyilvánítsuk.)

D) Minthogy a *várnók, kérnök* formával ilyen módon csak kevesen élnek, főként a tudatosabban stilizálók, megvan a remény rá, hogy ők a helyes használatot el is sajátítják. A *várnók, kérnök* régi funkciójának megszűnésével ugyanis megerősödött a lehetősége, sőt veszélye annak, hogy ez a forma az alanyi ragozásra is átesapjon. Sok példám van erre mind az élőbeszédből, mind írott forrásokból. Csak néhány adat, a lelőhelyek (illetőleg a használók) idézése nélkül: „Helytelen adatokra *jutnök*”; „*Szeretnök* tisztázni egy ügyet”; „Mielőtt erre *rátérnök*”; „Jó volna, ha jobban *vigyáznök* a magyar nyelvre [!];” stb.

Akadémiai nyelvtanunk is felhívja erre a jelenségre a figyelmet: „A *várnók—kérnök* típusú igealak . . . a mai irodalmi és köznyelvben egyáltalán nem egyedül helyesnek tartható, uralkodó alak. A köznyelvben sokkalta szokásosabb helyette a *várnánk—kérnénk* típus, s ha például amaszt üzemi termelési értekezleten használja valaki, keresetten hat; gyakran össze is keverik emiatt a kétféle ragozást.” (MMNyR. I, 44.)

11. Befejezésül ide tartozik még annak a megállapítása, hogy napjaink és a közelmúlt nyelvtani, nyelvhelyességi irodalmának túlnyomó része a fentiekhez nagyjában hasonló módon nyilatkozik, illetőleg nyilatkozott a *várnók—kérnök, várnánk—kérnénk* kérdéséről. Csak néhány példát említek a sok közül.

„A mai magyar nyelv rendszeré”-t már idéztem. Az egyetemi magyar leíró nyelvtan szerint „. . . a *várnók, kérnök* ma már ritka, igen választékos forma; az alanyi ragozással egybeeső *várnánk, kérnénk* a megszokottabb, gyakoribb” (A mai magyar nyelv 181). A megelőző időben sem tanítottak mást az egyetemi magyarszakos hallgatóknak. SZABÓ DÉNES kéziratban levő jegyzete (A mai magyar nyelv) is régiesnek és irodalmi nyelvi formának tartja az *írnök, kérnök* alakokat. Ezek helyett „a beszélt köznyelvben megfelelő alanyi ragozású formát (*írnánk, kérnénk*) használunk” (239).

A kiváló nyelvtanító és nyelv művelő, NAGY J. BÉLA szerint „Kétféleképpen szokásos a föltételes jelennek többes első személyű alakja is a tárgyias ragozásban: *Megtehetnök, ha akarnök. Megtehetnénk, ha akarnánk*. Egyik változatot sem lehet jogosan helyteleníteni. Az első forma egy kissé régies ízű, tehát választékosabb, irodalmibb: a második a mindennapi beszédben forog, bár Erdélyben még mondják: *várnók, kérnök*. Vörösmarty az első

változattal él: „Mintha újra *hallanók* a pusztán A lázadt ember vad keserveit” (A vén cigány). Arany szintén: „Mért ne *fogadnók* be, ha tanyája nincsen?” (Családi kör). Beszélni azonban így szoktunk: *Iáthatnánk* azt az órát? *Megbeszélhetnénk* a dolgot. Petőfi verse már mutatja a nyelvszokásnak megváltozását és az ingadozást: „Aztán *lecsókolnók* árját könnyeinknek. És *elkiáltanók* „Vive la Republique” (Béranger legújabb dala).” (NAGY J. BÉLA, Egy emberöltő nyelvünk védelmében 147–8.)

Érdemes idézni DENGL „Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus” című könyvét: „A feltételes mód jelen idejének többszámú első személyében a *-nók*, *-nök* tárgyas személyrag a közbeszédben is, az irodalmi nyelvben is kiveszőfélben van, és helyébe mindinkább a *-nánk*, *-nénk* alanyi személyrag lép úgyannyira, hogy az élőbeszédben a *-nók*, *-nök* ragot már alig hallani; csak a csángó és székely nyelvjárás él még következetesen vele” (135).

Hasonló módon vélekedett már sok évtizeddel ezelőtt a kiváló nyelv-tudós, SIMONYI ZSIGMOND is: „Az *írnók*, *kérnök* alak csak Erdélyben maradt fenn az élő beszédben; a többi magyarság ehelyett ma azt mondja: *megírnánk* a levelet, *visszakérnénk* a pénzt. Ezt a formát tehát írásban is bátran alkalmazhatjuk tárgy mellett.” (Helyes magyarság³ 21.)

Az ellenkező felfogást a régi nyelvművelésben főként PINTÉR JENŐ képviseli: „Eléggé elmosódtak az óhajtó mód jelen idejében a *választanánk* — *választanók*-féle igealakok használatának határvonalai is. A tárgyas ragozású igealakot (*választanók*) az alanyi ragozású igealak (*választanánk*) az élőbeszédből meglehetősen kiszorította. A *-nók*, *-nök* rag helyébe már az irodalmi nyelvben is sok helyen a *-nánk*, *-nénk* rag került. Ez nyelvtani szegényedés. — Helytelen: szívesen *megnéznénk* az előadást. Helyes: szívesen *megnéznők* az előadást.” (Magyar nyelvvédő könyv⁴ 25.)

Azt hiszem azonban, hogy PINTÉR szavazata nem gyengíti lényegesen az előbb idézettek véleményének erejét. Valószínű, hogy inkább a PINTÉR JENŐ közreműködésével szerkesztett Magyarosanban az előző idézettel egyidőben megjelent szerkesztői üzenet fogalmazta meg inkább az igazságot: „A *várnók*, *kérnök* maholnap már csak a nyelvtanok példatáraiban és némely nyelvjárásban fog élni. Ezt lehet sajnálni. . . , de a fejlődés ilyen irányának semmiféle hatalmi szóval nem lehet gátat vetni” (IX, 96).

LŐRINCZE LAJOS

A Pápai-Páriz-szótár Eder-féle bővítéseinek egyik forrása

I. A PPEm. a magyar szótárirodalom azon művei közül való, amely iránt tudománytörténetünk vajmi kevés érdeklődést tanúsított. MELICH JÁNOS (Szótárir. 187–9) csupán nagy vonalakban — s mondanivalóját jóformán a szótár alcímében megjelölt bővítések említésére korlátozva — jellemezte ezt a korábbiakhoz képest lényegesen bővített, átdolgozott, sőt korszerűsített PP.-kiadást. Mindössze a benne helyet kapott neologizmusoknak szentelt némi figyelmet, de az ezekre vonatkozó néhány példát is Sándor Istvánnak egy évszázaddal korábban előadott észrevételeiből idézte. Megjegyezte még, hogy EDER több székely tájszóval is bővítette a szótár anyagát.

MELICH nagyvonalúan odavetett megjegyzései után mintha a kérdést lezárták tekinthették volna, s mintha a munkáról nem lett volna több mondandó: a következő félévszázadban senki sem tartotta érdemesnek azt, hogy a

szótár anyagának — vagy akár anyaga bármily kis részének — valamely szempontú tényleges számbavétele alapján bepillantást nyújtson Eder műhelyébe. SZABÓ T. ATTILÁRA hárult a feladat, hogy — a román eredetű kölcsönszók vizsgálata kapcsán — eredeti megállapításokat tegyen Eder munkájára nézve („A Pápai Páriz szótár-kiadások magyar szókinesének román eredetű kölcsönszó-anyaga” című tanulmányában: StUBB. 1960/2: 15—28 és kny. 14 l.; újra: Anyanyelvünk életéből. Bukarest, 1970. 196—210. Az alábbi lap-számok a kötetre utalnak.)

SZABÓ először is a szótárba újonnan bekerült román jövevényszókat gyűjti össze, mégpedig két csoportban. Az egyikben az először itt jelentkező alábbi szócikkeket sorolja fel: *báts*; (*csercse*.) *tsertse*; *dohot* ~ (*deget*, *degenet*); *haritska*; *tatár-haritska*; *szulák-haritska*; *pakulár* ~ *pakurár*; *plájás*. A másikban két, a korábbi kiadásokban már előfordult szócikk bővítéseiről ad számot, mégpedig az *áfonna* esetében a *fekete áfonna* és *veres áfonna*, az *alakor* esetében pedig a *fejér alakor* összetételt mutatva ki (205). A továbbiakban e román jövevényszóknak a szótárba kerülését a szász származású és német anyanyelvű Eder tudományos képzettségének és sokoldalú nyelvi ismereteinek tulajdonítja. Áttekintve pályafutásának főbb állomásait, az 1787-től haláláig, 1810-ig Nagyszébenben működő Eder szótárírói tevékenységének jellegét és jelentőségét e szempontból így összegezi: „Noha a brassói születésű és Nagyszébenben működő Eder kétségtelenül tudhatott románul, szótára román eredetű kölcsönszavainak gyarapodása mégsem elsősorban ezzel, hanem az erdélyi magyar köznyelvben való forgolódásával magyarázható. Az, hogy idegen anyanyelvűsége ellenére, ha számszerűleg szerény mértékben is, de az eddigi kiadások román eredetű anyagához képest mégis addig a szótárba fel nem vett román eredetű szókkal is bővítette szótára anyagát, ez minden kétséget kizáróan azt bizonyítja, hogy ezeknek a szóknak valóban olyan mértékben közhasználatúaknak kellett lenniük az erdélyi magyar köznyelvben, hogy ezeknek egy magyar—latin szótárba való felvételét Eder — szótára kelendőségének, illetőleg használhatóságának növelése érdekében — elengedhetetlenül szükségesnek tarthatta.” (I. m. 206—7.)

SZABÓ T. ATTILA sajátos szempontból nyújtott képet a PPEm.-ről. Azzal, hogy bemutatta román eredetű kölcsönszó-anyagát, egyúttal az Eder által végrehajtott bővítések két típusára is példákat adott. Nyelvészeti irodalmunkban elsőként vázolta Eder pályaképét, s helyezte el benne szótárírói tevékenységét. Edernek az erdélyi köznyelvben való jártasságát feltételezve azonban nem is gondolt — biztos fogódzók híján nem is gondolhatott — arra, hogy épp a korabeli, sőt a korábbi erdélyi köznyelvre és tájnyelvre vonatkozóan Eder forrásokat is használhatott. Az alábbiakban e források egyikét szeretném felfedni.

2. BENKŐ JÓZSEFnek „A' Magyar és Török Nyelv mely keveset edgyezzen; A' Magyar Szókról való külömb-külobm Jegyzésekkel edgyütt” (OSZK. Kézirattár, Oct. Hung. 2.) című kéziratos munkáját annál a körülménynél fogva kell e szempontból vallatóra fognunk, mert Eder József Károly tulajdonából, az ő kézirati gyűjteményével együtt került a Széchényi Könyvtár állományába. (L. erre nézve Eder vignettára nyomott metszet-exlibrisét a korabeli kötésbe foglalt kézirat előzéklapján, a rajta és alatta található bejegyzésekkel; valamint az Eder által a könyvtárnak eladott kézirat-gyűjtemény katalógusát és az adás-vétellel kapcsolatos levelezést és okmányokat: OSZK. Kézirattár, Fol. Lat. 33. jelzet alatt.) Alapos okunk van ugyanis arra

gondolni, hogy Edert nem csupán a gyűjtőszemély készítette Benkő kéziratának megszerzésére, és hogy e sajátosan lexikográfiai munkából merített is szótári munkálatai rendjén.

Ne kutassuk most annak az okát, hogy a szerzőjétől Hochmeister nyomdásznak Kolozsvárra küldött és ott cenzori engedéllyel is ellátott kézirat végülis miért nem került sajtó alá. Azt se firtassuk ezúttal, hogyan jutott ez a nyomásra előkészített példány Eder birtokába. S végül borítsunk fátylat e pillanatban arra is, hogy Eder még 1808-ban, azaz Benkő életében adta el a kéziratot a könyvtárnak. Ezeknek a kérdéseknek a honcolgatása ugyanis messze vezetne kitérőtől. Lássuk inkább most magát a művet, illetőleg egy részletét, az Elő-Beszédet, amely Benkő által a PP.-szótárhoz (különösen pedig a PPBm.-hez) gyűjtött pótlásokból és javításokból ad mutatványt.

Az alábbi közlésben a szöveget betűhíven, de csak végleges változatában adjuk, tehát a variánsok: javítások, átírások, betoldások, valamint egy — idegen kéztől származó — bejegyzés feltüntetését ezúttal mellőzzük. Az Elő-Beszéd a kéziratban hat lapot tölt be; a szerző e részben levélszámozást alkalmazott, ezt a számozást szögletes zárójelben tüntetjük föl. A szöveg a 2. levél rectóján kezdődik, mert az 1-es számot a címlap rectója és verzője kapta. A 4-es számolás a kéziratban a 4. levél rectója helyett a verzőra van írva.

[2. a:] ELŐ-BESZÉD.

Hallottam ez előtt is nem tudatlan Emberektől; de kiváltképpen nem győztem hallani a' közelebb múlt Török háboru alkalmatosságával, az abban megfordult kifesebb rendű Hadi Emberektől, mely nagy atyafisága volna a' Magyarok nyelvének a' Törökökével. De, megvallom, hogy ennek az állatásnak helyet nem adtam én magam; mint a' ki még ifjantan kívántam a' Török nyelvet valamenyire elmérni, 's a' kettő között való edgyefséget élfre nem igen vehettem. Most azért, edgy néhány Héttől fogva, a' nálam találtató, Török Szókra 's Befzédre tanító, Könyveket újjabban is megolvastatván, ifmét alkalmasint megerősödtem az aránt, és másokkal is, a' kik engemet nem únnak, kívánom megmutatni, hogy nintsen nyelvünknek atyafisága a' Törökével. Ez az én kis Irásom mindazáltal próba inkább, mint villongó erősítés: azért kiki maga vélekedését tőlem szabadon követheti.

E mellett, hogy a' *Magyar Szókról való Jegyzéseimben* hozfziasabb vagyok, mint talám az Olvasók, várhatták [2. b:] volna, arról fzivesen botsánatot kérek. Ha pedig talátnak olyanok, kiknek az effélék tetszenek; tudják-meg, hogy igen fokkal több ilyen Szók vagynak nálam (: *Szó Szaporítás a' Magyar Nyelvben miképpen lett és lehet*; nevezet alatt:) öfzve-gyűjtve: a' Szók eredeteknek olyan megfejtegetésével, minémüek vagynak a' Deák Nyelvre *Hederik Benjámin* elméretes *Lexiconjában*; és a' *Pápai Ferentz Szótárjának* edgy néhány száz Szókkal való pótlásával, 's ugyan abban tett fzámtalan jobbitásokkal. Hogy még világosabban fzölljak, és ez Irásnak tzélján kívül való tudósítást is tégyek;

1. A' *Pótlások*, vagy fzaporítások vagynak a' régi megavult szókból, ilyenek, mint: *Kobzó*, deákul *Fiscus*, és *elkobzani*, *confiscare*; mely fzók talátnak az *Hispániai Vadászág* (: *Hispanica Inquisitio*;) nevű igen ritka Könyvben. *Gím* (: *Cervus*;) az az *Hím* fzarvas, vagy Szarvas bika: a' *Gím* fokfor fordul-elé az elfő Rákóczi György Fejedeleim [!] vadászásainak emlékezetével;

Szalárdi Napló-Könyvében, melynek eredetijét Méltósá- [3. a:] gos Sáros-Berkefzi Mosa László Második Gyalog Székely Ezcredbéli Könyveket Szerető Fő Strása-Melter Úrnál találtam; a' *Gim szarvast* pedig énekli Benczédi Székely István az 1548-ban Krakkóban kiadott Sóltárai között a' 42-dikben, így kezdvén annak első verít: *Miképpen a' gim Szarvas rikkólt a' folyó vizekre. Kérdőre vinni, az az, appellálni*, t. i. a' pert: ezen Izó a' Székelyek Törvényében is elő-fordul. *Racza mag*, akár *Palánta mag*, az az, Káposzta-mag; melyet találék a' *Lippai János Oeconomicum Calendariumában, Februariusra*.

A' *közönségesebbekből*, melyek mindazáltal Pápainál nem taláztatnak, minéműek Erdélyben, es némelyike talám egyebütt is: *ügyelem*: az az, gondot tartok rea; *füvegelem*, az az, valakit füveg levétellel tilztelek; *meg-okránni*, az az valamennyére megfélemleni; *szontyolodni*, mely Pápainál *szonkolyodni*-val váltódik-fel; *voncsolom*, Pápaiban *vonszom*, *szorgatom*, az az, fietetem; *haszontalankodni* és *haszontalankodás*; *tojpadás*, az az, bé-nyomulás értzen, testen, *fánn*, 's a' t. *füvenyliben*, t. i. mikor a' gabona még tsak fűvében vagyon; akkor mondják [3. b:] ezt rólla; *málík*, mikor a' gabona és gyümölts érni kezd; *rengeteg erdő*, az az, nagy és hangzásával tsak nem ingadozó erdő, melyet az Oláh *Kodrunak* nevez; *bél-petsenye*; *Veres-begy*, edgy madárka; *tsóré*, mely is tsak annyi, mint *mezitelen*; *kerék-sár*; *köszörü-sár*; *szakadék* (ruptura) van ugyan Pápainál, de a' *Szakadékon* apró darást is értünk; *ezen-két-nap*, vagy rövid időn, *propediem*; kötni mondatik a' dinnye, ugorka, fulzulyka, borfó; jár, hogy jár a' pénz, gabona, az az, menyit ér, 's. t; *efik*, így szállunk, *hol efik* Szeben, 's a' t, és ilyen értelemben a' Szótárban nem találjuk. Sok ilyeneket közlöttem volt néhai T. *Bod Urammal*; Enyedi Deák koromban, a' mint fzeép Leveleivel bizonyíthatom; de a' késedelem miatt tsak az L. betűig valókból tétethetett bízalékúl, *Addenda* név alatt, a' Szótár végére.

Magyar Országon pedig: *mérő*, melyet mí *köbölnek* mondunk; *szabadság*, mely az Erdélyieknél *fokadalomnak* neveztetik; *betyár*, így nevezik Szathmár tájatt, a' fiatal és magokat vető Legényeket; ugyan ott *dudva* a' díznó-dinnye vagy tök; *Szatyáng* és *gyólt-szély*, a' minék Erdélyben *fejér galand neve*; *párna-tsúts*, a' vánkös-fő; *rokoly*, a' mit nálunk *pendélynek* mondanak.

Különösön, a' *Székelyeknél* forgókból, mint: *Kegyélet*, a' fzivárvány helyett: de nem min- [4. a:] denütt élnek vélle; *kasornya*, az az, kis kosár; *laposka*, melyet másutt *tészta patzalnak* hívnak; *tempe*, az az törpe; *buta*, nem egyéb, hanem *toppa* vagy életlen; *szupulyka orru*, az az, *lapos orru*; *rityolódni*, avagy mással tsúfolódva; befzülleni.

Az *újjonnan* formáltakból; ilyenek: *okvetés*, *conditio*; *uradalom*, *dominium*; *Égvisgáló*, *Astronomus*, és *lokak*. A' kik az újj szóknak fzaparításán igyekeznek, nem vigyázhatnak arra, hogy minden szókat éppen az idegen Nemzetek nyelvének hasonlatoságára fzapjanak; hanem néha a' dolognak hathatós kifejezésére; minéműek a' mi régi eleinkről reánk maradott feles szók, mint: *Itélő Mester*, deáku; *Magister Protonotarius*; *Irástudó*, az Evangyeliomi fordításban, a' *Scriba* helyett; *Gyertya szentelő nap*, a' *Purificatio Beatae Virginis Mariae*. helyében, 's a t.

2. A' *Jobbítások* kiváltképpen abban állanak, hogy az hol, T. *Bod Uram* Kiadása szerént, Pápaiban a' Magyar szók akár deáku, akár németül jól nem tétettek-ki, vagy különböző értelmek is nem adatott-elé, azokat megigazítsam. Ilyenek deáku és németül: *Kontz*, lévén fordítva, *bolus*, *frustum carnis*; *Bisen*, *Stück-Fleischs*; mert Erdélyben a' *Kontzon* minden ember velős-tsontot ért, és így a' [4. b:] nem *bolus*, nem is *Bisen*. *Kóró*, d. *frutex*, *dumus*; ném.

Strauch, Dornstrauch: de a' kórón mi nem értünk vagy tsemetét (:*frutex*:), vagy tövis-bokrot (:*dumus*:), hanem kemény fészárú füvet megfészáradva. A' Fűvek nevezetesen majd rozfz neveket vifelnek, p. o. *Bojtorján*, d. *tribulus*, *acanthus*, *carduus*, melyek különböző növötényeknek nevei; e' pedig *Bardana* volna. Az ilyeneket *Systéma* fzerént kellene állandó nevekkal rendbe rakni.

Németül a' *Dertze* így tétetik: *ein kleiner zank*; de a' *Zank* háborgást télzen: a' dertzén pedig értünk lifztitól eléggé el nem válafztatott korpát. A' *Tomborát*, vagy *Timborát* fordítja Schildkrottnak, az az, *teknős-békának*; megsalattatván a' *chelys* és *testudó* deák nevek által, melyek *teknős békát* is, mufika elfköz nemét is jelentenek. A' *Töppörtöt* (az Erdélyieknél *Teperytyü*), a' deák *Cremiumát* nézvén, így télzi-ki, *ein Reifzholz, Hölzlein zum Feuer anzünden*: de a' *Cremium* nem tsak *tüz-élesztő apróléket* télzen, hanem az hájnak és fadnyak megpergelődött maradékját is, melyet németül *Kriefen*-nek neveznek.

Vagynak jobbitást kívánó nyomtatásbéli hibák is, p. o. a' *Szekér-dereka* deákul így iratik, *Scutabulatum currús*: de a' *scutabulatum* loha nem fzületett fzó; azért olvasd *feu tabulatum*-nak. Hát a' *Suprekerts* mitsoda magyar fzó? jó léfzen, ha *'Sup-tekertsnek* olvasod. Úgy hifzem, hogy az efféléket a' nagy tudományu 's érdemü T. *Ráth Mátyás* Ur fzorgalmatosan megjobbitotta. Én azért ezen helytelen helyen félbelfzakasztom; a' Székely Földön, Nemes Miklósvár Székben, Közép-Ajtán 1792-béli Bóldog Afzfzony Hovának 2-dik napján.

3. Most, hogy az Elő-Beszéd már kezünk ügyében van, sort kerítünk annak megállapítására: vajon értékesített-e anyagából Eder szótára bővítése során. E célból a Benkő által két csoportra osztott nyelvi adalékok közül csak a fontosabb, pótlásokat tartalmazó részt vetjük össze a PPEm. megfelelő szócikkeivel. A javításokról most csak annyit jegyzünk meg, hogy Eder azokat átvezette a szótár új kiadásába.

Ami a pótlásokat illeti, első lépésként ellenőriztük, nem fordulnak-e ezek elő a PPBm.-ben. Ennek rendjén ki kellett rostálnunk közülük a következő szavakat: *mérő ~ köből* (mindkettő külön szócikk a PPBm.-ben); *rokoly ~ pendély* (a *rokolya* és a *pendély* szócikkek a PPBm.-ben); *szabadság ~ fokadalom* (külön-külön ugyancsak szócikkek a PPBm.-ben). Nem számít pótlásnak továbbá az *irástudó* és a *Gyertya szentelő nap* összetétel (csak a régi szavak felelevenítésének, illetőleg használatának példájaként szerepelnek, s benne is vannak a PPBm.-ben).

Az így megmaradt negyvenhárom szót először is a mai ábécé rendjébe soroltuk, és az egyes szavakat az alábbiak szerint vetettük össze a PPEm.-mel. A mai helyesírással feltüntetett adat alatt az a) pontban Benkő közléseit írtuk le; a b) pontban ezeknek a PPEm.-ben való meglétéről vagy hiányáról adtunk számot. A PPBm. adatait csak abban az esetben vettük föl — mégpedig hegyes zárójelben a címszó és az a) pont közé iktatva —, ha a PPEm.-ben a pótlás nem kapott új szócikket, hanem a PPBm. korábbi szócikkébe van beépítve.

Az adatokat betűhíven adjuk, kivéve a szótárak gót betűs német értelmezéseinek szövegét, amelyet latin betűkkel és a mai szokásnak megfelelően írtunk át.

Pótlások

b é l p e c s e n y e

a) *bél-petsenye*;

b) $\emptyset$

b e t y á r

a) *betyár*, így nevezik Szathmár tájatt a' fiatal és magokat vető Legényeket;

b) Betyár: magát vető Legény: *Juvenis jactabundus, procax*. Muthwilliger sich brüstender Bursche.

b u t a

a) [a' *Székelyeknél* forgókból] *buta* nem egyéb, hanem *tompa* vagy életlen;

b) Buta: *Obtusus, a um.* stumpf.

c s ó r é

a) *tsoré*, mely is tsak annyi, mint *mezítelen*;

b) Tsoré: *Nudus, a. Nakt*.

d u d v a

a) ugyan ott Szathmár tájatt *dudva* a' difznó dinnye vagy tök;

b) ∅

é g v i z s g á l ó

a) *Ég-vizsgáló*: *Astronomus*,

b) *Ég-vizsgáló*: *Astronomus*. Sternseher, Sternkundiger.

e l k o b z a n i

a) *elkobzani, confiscare*;

b) El-kobzani: *Confiscare, bona in publicum redigere, fisco addicere*, Confiscieren. *vid.* Kobzó.

e s i k

<PPBm.: Efem: *Cado, Labor, eris. Labo, as.* ich falle.)

a) *efik*, így Izóllunk, *hol efik* Szeben, 's a' t,

b) Efem: *Cado, Labor, eris, Labo, as.* ich falle. Hol efik Brafsó. *Qua versus est urbs Corona? Wozu liegt Kronstadt?*

e z e n k é t n a p

a) *ezen-két-nap*, vagy rövid időn, *propediam*;

b) Ezen két nap: *Propediam*. In den nächsten Tagen, nächstens.

f ü v e n y t i b e n

a) *füvenytiben*, t. i. mikor a' gabona még tsak fűvében vagyon; akkor mondják ezt rólla;

b) *Füvenytiben*, mikor a' Gabona még tsak fűvében vagyon: *Quum, triticum in herba est.* wann das Getreide aufgegangen ist, aber noch nicht geschosset hat.

g í m s z a r v a s

a) *Gím (Cervus)*, az az, *Him* Izarvas, vagy Szarvas bika . . .

b) Gim. Gím-Szarvas, Him-Szarvas: *Cervus elaphus.* der Hirsch.

g y o l c s s z é l y

1. *s z a t y i n g*

h a s z o n t a l a n k o d á s

a) *hazontalankodás*;

b) ∅

*h a s z o n t a l a n k o d n i*a) *haszontalankodni*;b) *Haszontalankodni: Nugari.* unnütz plaudern, läppische treiben.*i t é l ő m e s t e r*a) *Itélő Mester*, deákul, *Magister Protonotarius*.b) *Itélő Mester: Magister Protonotarius.* Landrichter.*j á r*

<PPBm.: *Járok: Ambulo, -as. Gradior, eris. Eo, is.* ich gehe spatzieren, gehe.>

a) *jár*, hogy *jár a' pénz, gabona, az az, mennyit ér, s. t;*

b) *Járok: Ambulo, -as. Gradior, eris. Eo, is.* ich gehe spatzieren, gehe.
 Hogy *jár a' Gabona. Quod pretium est tritici.* Was gilt das Getreide.

k a s o r n y a

<PPBm.: *Kosárotska: Calathifcus, Sportula, Sportella, Corbula, Quafillus.*
 ein kleiner Arm oder Hand-Korb.>

a) [*a' Székelyeknél forgókból*] *kasornya*, az az, kis kosár;b) *Kasornya, Vid.* *Kosárotska.*

Kosárotska, Kasornya: Calathifcus, Sportula, Sportella, Corbula, Quafillus.
 ein kleiner Arm oder Hand-Korb.

k e g y e l e t

a) *a' Székelyeknél forgókból*, mint: *Kegyelet*, *a' fzivárvány helyett de*
 nem mindenütt élnek véle;

b) *Kegyelet. (Sicul.) Szivárvány. Iris, Arcus.* der Regenbogen.*k é r d ő r e v i n n i*a) *Kérdőre vinni*, az az, *appellálni*, t. i. *a' pert*;

b) *Kérdőre vinni a' pert: Appellare, provocare ad judicem superiorem.*
 Appelliren, sich auf einen höhern Richter berufen.

*k e r é k s á r*a) *kerék-sár*;b) $\emptyset$ *k o b z ó*a) *Kobzó*, deákul *Fiscus*,

b) *Kobzó: Fiscus.* der *Fiscus*, die Person, welche über landesfürstlichen
 Einkünfte wacht.

*k ö s z ö r ű s á r*a) *köszörü-sár*;b) $\emptyset$ *k ö t n i*a) *kötni* mondatik *a' dinnye, ugorka, fufzulyka, borfó*;b) $\emptyset$ *l a p o s k a*

a) [*a' Székelyeknél forgókból*] *laposka*, melyet másutt *téfta patzalnak*
 hívnak;

b) $\emptyset$

m á l i k

- a) *málík*, mikor a' gabona és gyümölcs érni kezd;
 b) Málík, Mállik, (Z'endül) a' Gabona, Gyümölcs. *Maturefcit triticum, fructus.* das Getreide, die Frucht reifet.

m e g o k r á n n i

- a) *meg-okránni*, az az, valamenyére megfélemleni;
 b) Megokránni, Megfélemleni: *Pertimefcere.* Sich anfangen zu fürchten.

o k v e t é s

- a) *okvetés*, *conditio*;
 b) Okvetés: *Conditio.* Bedingung.

p á r n a c s ú c s

- a) *párna-tsúts*, a' vánkös-fő;
 b) Ø

r a c a m a g

- a) *Racza mag*, akár *Palánta mag*, az az Káposzta-mag;
 b) Ø

r e n g e t e g

- a) *rengeteg erdő*, az az, nagy és hangzásával tsak nem ingadozó erdő, melyet az Oláh *Kodrunak* nevez;
 b) Rengeteg erdő: *Silva spatiosa.* grosser Wald.

r i t y o l ó d n i

- a) [a' *Székelyeknél* forgókból] *rityolódni*, avagy mással tsúfolódva be-
 fzélleni.
 b) Rityolódni: *Insultare alicui.* Jemanden verspotten.

s ü v e g e l e m

- a) *füvegelem*, az az, valakit füveg levétellel tífztelek;
 b) Süvegelem: *Aperto capite aliquem revereor.* Ich entblösse Jemanden zu Ehren das Haupt.

s z a k a d é k

- a) *szakadék* (*ruptura*) van ugyan Pápainál, de a' *Szakadékon* apró darást is értünk;
 b) Ø

s z a t y i n g

- a) *Szatying és gyölts-szély*, a' minek Erdélyben *fejér galand neve*;
 b) Ø

s z o n t y o l o d n i

<PPBm.: Szonkolyodni: *Contristari, Conquiniscere, Contristando humiliari, dejeci.* vor Betrübniß gebückt gehen.>

- a) *Szontyolodni*, mely Pápainál *szonkolyodni*-val váltódik-fel;
 b) Szontyolódni, Szonkolyodni: *Contristari, Conquiniscere, animo dejeci.* Betrübt sein.

s z o r g a t o m

- a) *szorgatom*, az az fiettetem;
 b) Szorgatni: *Urgere.* Betreiben.

*szupulyka orru*a) [a' Székelyeknél forgókból] *szupulyka orru*, az az, *lapos orru*;b) Szupulyka orru, Lapos orru: *Simus Sima nare.* der eine breite platte Nase hat.*tempe*a) [a' Székelyeknél forgókból] *tempe*, az az törpe;b) Tempe: *Puffillus*, a. Klein.*tojpadás*a) *tojpadás*, az az, bé-nyomulás értzen, testen, *fánn*, 's a' t.

b) ∅

*uradalom*a) *uradalom*, dominium;b) Uradalom: *Dominium*, *Poffeffio*, die Herrschaft, Beszung.*ügyelem*a) *ügyelem*, az az, gondot tartok rea;b) Ügyelni: *Animadvertere*, *Curam gerere*. Acht haben. Ügyelem, Gondot tartott [olv.: tartok] rea: *Obfero reliquem* [olv.: *aliquem*] *vel aliquid*. Ich beobachtete Jemanden oder etwas.*von szolom*<PPBm.: Vonom: *Traho*, is. ich ziehe, schleppe. Vonfzom: *Idem*.>a) *vonfzolom*, Pápaiban *vonfzom*,b) Vonom: *Traho*, is. ich ziehe, schleppe. Vonfzom, Vonfzolom: *Idem*.*vörösbegy*a) *Veres-begy*, edgy madárka;b) Veres bögyű: *Motacilla rubecula*, Roth-kehlehen.

4. A fenti összehasonlításból figyelemre méltó tanulságokat vonhatunk le. Mindenekelőtt természetesen azt, hogy Benkő pótlásából Eder derekasan merített: a 43 szóból kerekén 30-at, tehát a pótlásoknak több mint kétharmadát átvette. Ezek a szavak a magyar nyelv különféle — Benkő által is nagyjából jelzett — rétegeiből valók. Szerepelnek köztük régi szavak és neologizmusok; közmagyar és erdélyi köznyelvi szavak; magyarországi és erdélyi (székely) tájszók. Ez utóbbiak köréből, a Benkő által székelynek mondott hét szó közül Eder csak a *laposká*-t hagyta ki, viszont szótárba iktatásuk alkalmával csak a *kegyelet*-et látta el közülük *Sicul.* minősítéssel. A nem értékesített 13 szó között egyrészt olyanok vannak, amelyek Benkőnél nincsenek vagy nincsenek kellőképpen értelmezve, s így nehéz is velük mit kezdeni (*bélpecsenye*, *keréksár*, *köszörüsár*; ill. *kötni* és *szakadék*); másrészt nyelvjárási vagy ilyen használatú szók, s periférikus jellegűek (*párnacsucs*, *szatning* ~ *gyólcsszély*, *tojpadás*; ill. *dudva*). A kihagyottak között egyetlen köznyelvi szó van, a *haszontalankodás*; a *haszontalankodni* mellett ennek felvételét nyilván feleslegesnek tartotta.

A pótlások átvételének módjában itt is azt a két fő típust találjuk, mint amit a román jövevényszavak beiktatásának eseteiben megfigyeltünk. Tehát Eder a bővítéseket vagy új szócikkbe foglalja (26 esetben), vagy már meglévő szócikkbe dolgozza bele (mindössze a következő 4 esetben: *esik*, *jár*, *kasornya*, *szontyolódni*). A második típusban egy altípus is előfordul, tudniillik amikor a bedolgozott bővítést utalószóként is feltünteti; l.: *Kasornya*: *Vid. Kosárotska*. | *Kosárotska*, *Kasornya*: stb.

Ami az átvett bővítések értelmezéseit illeti, Eder alig változtatott Benkő megoldásain. E tekintetben is két fő csoportra oszthatjuk a szavakat. Az egyik esetben, amikor Benkő csak egy vagy két, mégpedig magyar vagy/és latin megfelelővel látja el pótlásait, Eder többnyire ezeket veszi át, illetőleg fordítja le (l. pl. a *búta*, *csóré*, *égvizsgáló*, *ezenkétnap*, *haszontalankodni*, *ítélőmester*, *kegyelet*, *okvetés*, *szorgatom*, *uradalom* szócikkeket). Kivételnek számít, ha az ilyenekhez valamivel bővebb értelmezést fűz (l. erre az *elkobzani*, *kérdőre vinni*, *kobzó* szócikkeket). A másik esetben, amikor már maga Benkő bővebb magyarázattal él, Eder ezt veszi át, jobbára szó szerinti fordításban, legfeljebb kisebb módosítással, nemegyszer magát a magyar szöveget is (mint láthatni a *füvenytiben*, *süvegelem*, ill. az *esik*, *jár* szócikkekben). Valódi többletet az értelmezésben — mégpedig a címszóban egy alakváltozat és egy szinonima feltüntetésének erejéig — Eder tulajdonképpen csak egyszer nyújt (a *málik* szócikkekben).

5. A fenti megállapításokhoz Benkő kéziratos munkájának alig néhány lapnyi szövegéből kiindulva sikerült eljutnunk. Ám a kézirat még további száz lapot tartalmaz, mégpedig temérdek szólejstrommal, egyebek közt — a magyar–török nyelvhasználat munkájának megalapozásaként — a magyar nyelv jövevényszavainak vizsgálatával. Önként adódik persze ezek után a kérdés: vajon ezekből is értékesített-e valamit a kézirat szótárszerkesztő birtokosa munkájában. A kérdésre — gondolhatni — ehelyütt kimerítő választ nem adhatunk. Ezt a vizsgálatot csak a kézirat teljes szövegének közreadása után lehet kielégítően elvégezni. Annyit azonban a kézirat futólagos áttekintése s ezzel párhuzamosan a PPEm. bővítéseiben végzett szűrőpróbák alapján is látni lehet, hogy Eder a kézirat további részeiből is átvett adatokat szótára anyagának gyarapítására.

Lássunk is mindjárt néhány példát erre, mégpedig — cikkünk kiindulópontjának szűkebb körében maradva — a román jövevényszók területéről. Az ezt tárgyaló fejezetben Benkő többek között így szól:

„Nálunk a Székely Földön nem hogy egész Oláh Falú volna, mint a Magyar Vármegyéken; főt ahoz képest kevesen laknak a Székelyekkel elegeleg, még is bé vettük tőlök a Juhok fejésére és Sajt készítésre a mezőn vagy erdőn felállítatni fzikottt szállásról ezeket: *Efztena* (: *Sztena*:), mely is a lakásra, Sajt készítésre kerteltetett hajlék. *Báts*, Sajt tsináló, 's első ottan. *Pakulár* vagy *Pakurár* (: *Pecuararius*:), ki a juhokat és ketskéket legelteti.” (54. l.)

A három itt említett szóból mindjárt kettő — s a második alakváltozattal együtt — bekerült Eder szótárába. Olvassuk csak el megfelelő szócikkeit:

„*Báts*: *Tyropoeus*, *Cafei confector*. Käsemacher.”

„*Pakulár*, *Pakurár*: *Pecuararius*. Schafhirt.”

A kézirat egy másik helyén, ahol Benkő az erdélyi magyaroknak és az Erdélyben kereskedő (akkor főként Nagyszebenben és Brassóban lakó) görögöknek érintkezéséről s ennek eredményeként ez utóbbiak nyelvéből a magyarba átkerült és Erdélyben használt szavakról ad számot, egyebek közt ezt olvashatjuk:

„Ilyenek a *Pláj* és *Plájás* nevek; melyek közzül ama Vég-helyet és Hava-sokon által-menő utat, 's óldal öfzvényt, e' pedig olyan helyen *Örizőt* téfzen nálunk: hafonló értelemben élnék a mostani Görögök is a *Plaji* fzóval.” (27. l.)

S íme Edernek ebből alakított szócikke:

„*Plájás*: *Custos limitum*. *Excubiae limitanae*. Gränzwache, Gränzhütter. (Eigentlich ein Wächter auf der Gebirgsgränze).”

De még egy lépéssel tovább is mehetünk. Minthogy a PPEm -ben újonnan szótározott román eredetű kölcsönszók egy része növényfajtákat jelöl, kiterjeszthetjük egy kissé tallózásaink körét — a kéziratán túl — Benkő botanikai munkáira is, illetőleg ezek egyikére. A nyomtatásban is megjelentek közül a legfontosabbat, a *Nomenclatura Botanica* című latin, magyar, német és francia nyelvű szójegyzéket lapozzuk fel (található: MOLNÁR JÁNOS, Magyar Könyv-Ház, Első szakasz. Pozsony, 1783. 319—432). Nézzük meg az *áfonya*, *alakor* és a *haritska* leírását (a francia megfelelőket elhagyva), és vessük össze mindjárt a PPBm. és a PPEm. megfelelő adataival.

á f o n y a

PPBm.:

Áfonya: *Vaccinia nigra*. Ein schwartze Heidelbeer.Áfonya: *Myrtillus*, *Baccae myrtilli*. Heidelbeerstrauch, Heidelbeer.

Nomenclatura Botanica (i. m. 362):

Vaccinium: Myrtillus. Áfonya; Kukujza. Schwarze Heidelbeere; Besinge; Gondelbeere.

Vaccinium: Vitis idaea. Havafi Medgy; Veres Áfonya. Rothe Heidelbeere; Kronsbeere; Preusselbere; Hölperlebeere; Steinbeere; Reusch.

PPEm.:

Áfonya: (Fekete Áfonya) *Vaccinium Myrtillus*. Heidelbeere. Veres Áfonya, *Vaccinium Vitis Idaea*. Preiselbeere, Rothe Heidelbeere.*a l a k o r*

PPBm.:

Alakor: *Spelta*. Dinckel. Spelzen.

Nomenclatura Botanica (i. m. 328):

Triticum: Spelta. Tönköly. Tenkely. Piros Alakor. Grosser Spelt; Spelz;

Dinkel.

Triticum: monococcum. Fejér Alakor. Kleiner Spelt; St. Peters-korn.

PPEm.:

Alakor: *Spelta*. Dinckel, Spelz. Fejér Alakor: *Triticum Monococcum*. kleiner Spelt.*h a r i t s k a*

PPBm.: Ø

Nomenclatura Botànica (i. m. 363—4):

Polygonum: Fagopyrum. Haritska; Pohánka; HajdÉna. Heidekorn; gemeiner Buchweizen.

Polygonum: tataricum. Tatár Haritska. Tartarisches Heidekorn.

Polygonum: Convulvulus. Szúlák-haritska; Folyóka. Kornwinde; kleine Winde.

PPEm.:

Haritska: *Polygonum fagopyrum*. Heidekorn. Buchweizen. Tatár-haritska: *Polygonum tataricum*. Tatarisches Heidekorn, Szulák-haritska: *Polygonum convulvulus*. Kornweide.

A jegyzékhez alig van hozzáfűzni való, az adatok összefüggései nyilvánvalóak. Esetleg azt jegyezhetjük meg: ha Eder az átvételekben egészen következetes lett volna forrásához és saját eljárásához, akkor — *áfonya*-szócikkéhez hasonlóan — *alakor*-szócikkének felépítését is így kezdhetné volna: Alakor: (Piros Alakor).

6. Ha mármost a feltárt adatok világánál tekintjük át a PPEm.-ben újonnan szótározott román jövevényszók sorát, láthatjuk, hogy köztük mindössze a *csercse* (valamint a *deget* két alakváltozata: a *dohot* és a *degenet*) az, ami nem Benkő gyűjtéséből való. Itt sem áll tehát a dolog másként, mint a PPBm.-be (az Addenda révén) került román eredetű kölcsönszók esetében: a gyarapítás nagyobb része Benkőtől származik. Viszont az kétségen felül áll, hogy a Benkő gyűjtötte és följegyezte szókat Bod is, Eder is közkeletűeknek ismerhették az erdélyi magyar köznyelvben, s szótárba foglalásukat ezért tartották elengedhetetlenül szükségesnek.

S még azzal az észrevétellel is megszerezhetjük a mondottakat, hogy Benkőnek az ilyen és hasonló szavak feljegyzésére nem is kellett messi gyűjtőútra indulnia, mert ott voltak azok kezeügyében, a mindennapi nyelvhasználat révén. Amiről szépen tanúskodik egyik levelének alábbi részlete, amelyet Benkő Ferencnek, az ásványtan nagyenyedi professzorának írt Középajtáról, 1802. május 13-án:

„Én ezuttal semmit sem tudok küldeni, a Feleségem sem egyebet, hanem vagy két főzet *haritska listet*, melynek nem kell szítálás. Bizony melléje új Turót is szándékozom vala küldeni, de megtsala az előre fizetést vett Báts, és még tsak 8-ad napja is, hogy az Júhokat esztenára vitték.” — A levél külsején pedig, a címzés alatt ez áll: „Ezen levél mellé tartozik a *Haritska List*.” (A levelet közölte MIKÓ IMRE, Benkő József élete és munkái. Pest, 1867. 330—1).

Összegezésül mit mondhatunk még?

Vizsgálódásaink végső kicsengéseként annyit talán, hogy a SZABÓ T. ATTILA által Eder sajátjaként említett alapos magyar nyelvismeret, különösen pedig az erdélyi magyar köznyelvben való jártasság: elsősorban Benkő tulajdona volt.

Ő az, aki az erdélyi életben való forgolódásával, a régi könyvek és kéziratok búvárlásával, tudatos figyelemmel kísérve a magyar szavaknak a különféle rétegekben és korokban folyó életét: mind a korábbi, mind a korabeli nyelvnek — kiváltképpen pedig az erdélyi magyar köznyelvnek és a székely nyelvjárásnak — kitűnő ismerőjeként, és — a csaknem kétszázados ráborult homályból lassan-lassan kibontakozva — a magyar szókinés tudós gyűjtőjeként tűnik föl előttünk.

Névrokonómáról és munkásságáról első ízben szólva, őszintén sajnálnám, ha írással az olvasóban rossz emlékeket hagytam volna Ederről. Szótárírói érdemeit a fent előadottak után sem lehet kétségbe vonni, nem utolsó sorban azt, hogy Benkő veszendőbe menő értékes gyűjtését szótárába mentette. Ha pedig valakiben mégis felmerülne vele szemben valamilyen vád, annak érdemes emlékezetébe idéznie két dolgot. Az egyik az, hogy a Benkő ellen elkövetett méltánytalanságok sorában — ha itt egyáltalán méltánytalanság történt — Eder eljárása nem a legsúlyosabbak közül való (vö. erre nézve MIKÓ IMRE idézett Benkő-életrajzában számos helyét, de különösen: 138—46). A másik pedig: e korban mások munkájának a szerző megemlézése nélkül való felhasználása és publikálása nem ment oly nagy ritkaságszámba, és nem esett oly nagy súllyal a latba (vö. pl. BENKŐ LORÁND, Egy XVIII. századi plagizáció nyelvi vonatkozásai: NyIrK. II, 45—57). A lényeges inkább az, hogy legalább az utókor — nem ítélőbíróként, hanem józan és tárgyilagos mérlegeléssel, a rendelkezésre álló anyagok és eszközök segítségével — kinek-kinek megállapítsa érdemeit. Úgy vélem, ideje, hogy az életében oly sokat mellőzött Benkő Józsefnek — a halála óta eltelt, több mint másfél század óta sem méltatott — nyelvészeti munkásságát végre a valósághoz híven feltárjuk. ÉDER ZOLTÁN

Német jövevényigéink egy csoportjáról*

I. „Szóképzés és etimológia” című, számos új vizsgálati szempontot felvető, illetőleg alkalmazó tanulmányában KISS JENŐ (MNY. LXVII, 170—80) — többek közt a jövevényigék képzőivel is foglalkozva s a TESz. első kötetének anyagára támaszkodva — ezt írta: „A *frocliz* német eredetében nem kételkedünk, a szóvéget azonban nem tudjuk kielégítően megmagyarázni. A TESz. szerint denominalis származéknak látszik,¹ mint a *fásli* : *fásliz*. A *frocli* főnév azonban — mivel a németből nem tudunk **frotzel* főnevet kimutatni — a *frocliz*-ből való elvonásnak látszik, így tehát csak igei átvételre gondolhatunk. Föltehetőnek vélek más magyarázati lehetőséget is: a *frocli* főnév nem a *frocliz*, hanem a korábbi, szabályos képzésű *froclíroz*-ból jött létre elvonással, s ennek továbbképzése a *frocliz*. Az egyébként szokatlan elvonást jelentéstani szempontból támogathatja, hogy a *froclíroz* : *frocli* : *frocliz* tréfás-játszi jelentésűek. Ezen szavak körében ugyanis meglehetősen gyakori a (nem mindig szabályos) elvonás.” (I. h. 174; vö. még NYK. LXXIV, 304.)

A *frocliz*-t illető aggodalomra az adott okot, hogy jövevényigéink — bizonyos kivétel-csoportoktól eltekintve — *-l* (*-ol*, *-el*, *-öl* stb., *-ál*, *-él*), valamint *-íroz* képzővel honosodtak meg (BÁRCZI: MNY. XLIV. 81—2; utóbb KISS JENŐ: i. h. 172); e kivétel-csoportok (BÁRCZI: i. h. 82—92) egyikét a *-z* képzős igék alkotják, melyekből a TESz. I. kötetében három található: *bífláz*, *frocliz*, *galvánóz* (Kiss: i. h. 174). A *bífláz* és a *galvánóz* kivételes alakulásának megnyugtató magyarázata után (TESz.; KISS: uo.) — úgy látszik — tisztázandónak minősült még a *frocliz*.

Bár a szótörténeti adatok nem szólnak az ellen, hogy a *frocli* főnevet a *frocliz* igéből való elvonásnak tekintsük (*frocliz*: 1910., *frocli*: csak egy adatban: 1928.: TESz.), mégis — a *frocliz*-nak, illetőleg e típusnak látszólag problematikus volta és a TESz. I. kötete anyagában való elszigeteltsége következtében — érthető az a törekvés, hogy olyan magyarázatot leljünk, mely szerint a *frocliz* a *frocli*-nak magyar származéka lehetne. Hogy azonban a szócsalád alapjául ekként föltett *frocli* a t a l a n korábbi *froclíroz*-ból (amely egyébként nem „szabályos képzésű”, hanem a *brillíroz*, *fixíroz* stb. analógiájára alakult: TESz.) vonódott volna el, az alig hihető, mivel ez esetben föl kellene tennünk, hogy a *froclíroz* alak végéből nem az *oz*, hanem a *roz* részt érezték képzőnek, ami nem valószínű, minthogy az *-oz* egyébként is képző; ezenkívül még a hosszú *i* is némi akadálya a vélt elvonásnak. Manapság hallani a henye társalgási nyelvben a *tupír* főnevet 'a női hajviselet elkészítésének egy bizonyos módja: tupírozás' értelemben; így (nem pedig **tupi* alakban) vonódott el a *tupíroz*-ból: < ném. *toupiere*n 'fésűvel felborzol, felnagyít <hajzatot>' (WAHR.) < : ném. *Toupet* 'álüstök, hajzattoldalék' (SprBr.) < fr. *toupet* 'hajtincs, üstök, szőrcomó, csimbók'; vö. még fr. *se coiffer en toupet* 'fölfele fésüli a haját'. — A következőkben előadandók szerint a *frocliz* nem magyar denominalis

* R ö v i d í t é s e k. Feloldásuk még mindig rövidítés: az, amelyet a TESz. alkalmaz; ezek feloldását l. a TESz. rövidítéseinek jegyzékében. — BAB. = Babos; CAST. = Castelli; CSORBA = Csorba; IdSz.; DudŐ. = DudenÖst.; GRIMM = Grimm: DtWb.; HÜG. = Hüg.; KLUGE = Kluge: EtWb.²⁰; KUN. = Kunoss: Gyal.; KÜPP. = Küpper: WbUmg.; MITZ. = Mitzka; PH. = PHNyr.; PINT. = MNYK.⁴; SCH. = Schatz: WbTürM.; SCHM. = Schmeller: BayerWb.²; SprBr. = Sprach-Brockhaus.⁷; Tolv. = MMTolv.; Vr. = Varázsrontó; WAHR. = Wahrig: Wb.

¹ „Igeképzője olyan, mintha *li* végű német jövevény főnév származéka volna” — mondja a TESz.

képzésű ige, hanem egy eddig szabályban ugyan nem rögzített, de eléggé szokványos és immár szabályba is foglalható német jövevényige-típust képvisel. E német jövevényige-csoport tagjai újabb, csak XIX. és főként XX. századi átvételek. Dokumentálásuk némi nehézségbe ütközik amiatt, hogy ezek az igék többségükben olyan, városi nyelvi szavak, melyek nem vergődtek köznyelvi szintre, az igen pongyola társalgási nyelv elemei, ezért sajtótermékekben csak széleskörű adatkereséssel volnának föllelhetőek, egy részük már el is avult, továbbá egyébként sincs sok belőlük.

2. Megállapítható, hogy az infinitívus írott alakjában *eln* végű német (bajor-osztrák, ausztriai német, bécsi német stb. ejtésű) igék a magyarban *-z* képzővel honosodtak meg az újabb átvételekben (a régebbiekről később szövegek), mégpedig úgy, hogy a német *l* tövéget (azaz sok esetben német *-l* igeképzőt) követő magyar *-z* képző elé *i* hang csatlakozik: *iz(ik)*. A magyarban eképpen jelentkező *li* hangkapcsolat a bizonyos paradigmatis formákban szótagalkotóként fellépő német *l*-nek (*l̥*) felel meg (pl. *frotzelst*, *frotzeln* stb. az *e* teljes eltűnésével), de ez a német *l̥* > magyar *li* megfelelés persze nem csupán és nem elsődlegesen az érintett német igék átvételének fonetikai mechanizmusában kelt életre, hanem inkább a mássalhangzó + *l̥* végű német főnevek (újabb kori) magyar átvételében mutatkozó *li* szóvégeknek (*nudli*, *sámlí* stb.) analógiás hatására keletkezett. Megerősíti ezt az analógiás hatást a *li* végű német jövevényfőneveknek és *-z* képzős igei párjuknak jelenléte és ezeknek a valamilyen módon (l. később) párba lépett magyar főneveknek és magyar igéknek az alaki viszonya. — Az *eln* végű német igék ilyenformán való átvétele az egyik, s mint mondtuk, újabb megvalósulása annak a nem új, lényegében disszimilációs nyelvi szándéknak (l. később is), hogy az átvett német ige tövégi *l*-jét ne kövesse magyar *-l* képző: *froccelol vagy *frocolol (nem **froccol!*) lett volna a *frocliz* helyett várható alak ezekben az újabb átvételekben az említett nyelvi törekvés nélkül (valamint a bajor-osztrák *l̥*-es ejtés uralkodóvá válása, továbbá a magyarban már meglévő főnévi *li* szóvégek analógiás hatása nélkül). Ezért alakult a diáknyelvi *bifláz* is úgy, ahogy alakult (TESz.); szokatlan *á*-ját pedig talán az magyarázza, hogy nemcsak *biffln*, hanem *biffl̥n* ejtésű német változat is a forrása; vö. bajor-osztrák diáknyelvi *piffl̥n* 'bifláz' (SCH.).

Biztos példák: *capliz(ik)* 'fickándozik, vergődik' (Vr. 532), 'evickél, fickándozik, izgul' (PINT. 130) < *zappeln*; N. *cucliz* 'koccint <húsvéti piros tojással: akié betörik, az a játék vesztese>' (MTsz.) < kétségkívül hazai ném. N. *tutzeln 'ua.', vö. *dutzen* 'egymáshoz üt, koccint, pl. poharat vagy tréfából a fejét más fejéhez' (GRIMM II, 1773); *csurgliz(ik)* ~ *surgliz(ik)* 'táncol' (Tolv. 51, 85) < *schurgeln* vagy *schwurbeln* (l. alább); *fortwurstliz(ik)* '(valahogyan) elkecmereg' (Vr. 532) < *fortwursteln* 'hanyagul dolgozik' (SCHM.); *frocliz* 'bosszant, ugrat' < *frotzeln* (l. TESz.); *hékliz* 'ingerkedik, kötekedik' (PINT. 169) < *häkeln* (SprBr.); *húdlizik* '<zenészek szavaként:> túl gyorsan játszik, elkapkodja a hangokat, »hadar«' < *hudehn* 'gyorsan, felületesen dolgozik, fuserál'; *kütipfliz* 'kipöttyöget, megpécézz' (Vr. 532) < részfordítással < *austüpfeln* 'mindent nagyon megfontol, pontosan kiszámít' (HÜG.; vö. *tüpfeln* 'pettyeget, pontokkal ellát'); *kizakliz* 'megkoppaszt, kifoszt' (Vr. 523) < részfordítással < *aussackeln* 'zsebét kiüríti, zsebet ürít; valakit megfoszt a pénzétől' (SCH.); *klöpliz(ik)* '<egy bizonyos módon> csipkét ver, köt' < *klöppeln*; *krákszliz(ik)* 'mászik' (Vr. 514) < *krax'ln* (HÜG.), *kraxeln* (Spr-

Br.) 'mászik, kapaszkodik' (tévesen: Vr. uo.); *rádlizik* 'kerékpározik' (Vr. 410) < *radeln* 'ua.'; *snóflizik* 'orrhangon beszél' (Vr. 513) < *schnofeln* 'ua.; szimatol' (HÜG., DudÖ.; tévesen: Vr. uo.); *vándlizik* 'bolyong. imbolyog' (PINT. 282) < *wandeln* 'lassan lépeget; változik, változtat, kicsérél' (SprBr.); N. *védliz* 'a ladik végén kotor a vízben az evezővel, s úgy halad a víz ellenében' (MTsz.) < *wedeln* 'legyez; lenget, lóbál; farkát csóválja' (SprBr.); *vucliz* 'összegyűr' (Vr. 512) < *wuz'ln* 'ujjával más formájúvá alakít' (HÜG.), *wúzlen* 'összegyűr, gombóccá gyűr, összegyömöszöl' (SCH.; tévesen: Vr. uo.); *wurstliz(ik)* 'vacakol, bajlódik, vesződik, valamivel elnyavalyog' (PH.) < *wursteln* 'lassan, rosszul, hanyagul dolgozik' (SprBr.). — Ezek az átvételek kétségtelenül igeiek azért, mert a német igeinek nincs *l* végű főnévi párja, vagy ha van, az nem került át a magyarba: *hudeln*: *Hudel* 'rongy; semmirekellő, kicsapongó életet élő ember'; *austüpfeln*: *Tüpfel* 'petty' (a m. *tipli* e német szó más változatának átvétele más jelentésben); *aussackeln*: *Sack'l* 'zsákocská' (HÜG.; vö. még *Säckel* 'kassza': DudÖ.); *wandeln*: *Wandel* 'változás'; *wedeln*: *Wedel* 'legyező; tollseprű tollkötege stb.'. A német főnév nem elvonásos („postverbalis”), illetőleg nem hangutánzó vagy hangfestő párja a német igeinek a következő esetekben, melyekben tehát jelentési okból eleve nem lehet szó magyar főnévi átvételen alapuló magyar igekepzésről: *radeln*: *Radl* 'kis kerék' (HÜG.; a *Rad* 'kerék' -*l* deminutivum-képzős, illetőleg -*l* iteratívumképzős származékai), a *Radl* átvétele a m. *rádli* 'tesztametelő kerék' (PINT. 245); *wursteln*: *Wurstel*, *Wurschl* 'pojáca, paprikajanesi' (DudÖ.); *Wurst* 'hurka, kolbász' a közös alapszó). — A TESz. tehát helyesen ítélte meg, hogy a *frochl* elvonás a *frocliz*-ből. — A diáknyelvi és argó *csurglizik* ~ *surglizik* (~ *csurbilizik*: BÁRCZI: MNy. XXVIII, 190; ~ *csurdilizik*: saját gyűjtéséből) idegen nyelvi előzménye nem lehet más, mint német; forrásul két ige is kínálkozik. Az egyik ez: N. *schurgen* 'ide-oda lökdös, taszít' (< felsőnémet *schurgen* 'tol, mozdít, előre mozgat': KLUGE 684 *schurigeln* a.), 'súrol, dörzsöl; csoszog; a jégen siklik' (a poroszból: GRIMM IX, 2044); az alapszóra vö. még bajor-osztrák *schurgen* 'tol, lök; talicskán tol' (SCHM. II, 467). Az átadónak tekinthető német nyelvi szféra bizonytalan (városi német argó?, hazai bajor-osztrák népnyelv?). Mindenesetre figyelmet érdemel, hogy a 'súrol, dörzsöl' → 'táncol' jelentésváltozás nem példátlan; a ném. *scheuern* 'súrol' és a ném. *schmurgeln* 'dörzsöl, csiszol' igeiknek is van 'táncol' jelentésük is a német diáknyelvben (KÜPP. VI, 428), s a 'lökdös' → 'táncol' sem szorulna különösebb magyarázatra. A másik, talán még előnyösebben számításba vehető német ige, melynek a bécsi nyelvből is van adata, ez: *schwurb'l'n* 'nyüzös, kavarog; szédül' (HÜG.), *schwurbeln* (~ *schwürbeln* ~ *schwirbeln*) 'szédül; támoanyag; nyüzös, kavarog, forrong, örvénylik, forog; stb.' (GRIMM. IX. 2767).

Bizonytalan példák: *bumliz(ik)*, *cucliz(ik)*, *dudliz(ik)*, *dribliz(ik)*, *endliz*, *fásliz*, *ferblizik*, *jódlizik*, *kugliz(ik)*, *kurbliz*, *pakliz*, *pendliz(ik)*, *rapliz(ik)*, *rigliz*, *ródlizik*, *stempliz*, *svindliz(ik)*. Ezeknek az igeiknek megvan a *li* végű főnévi párjuk, s a magyar szópár mögött német szópár áll. A magyar szópár négyféleképpen keletkezhetett: 1. átvettük a német igt is, főnevet is; 2. átvettük a német főnevet, s a magyar főnévből képeztük az igt; 3. átvettük a német igt, s a magyar igeből vontuk el a főnevet; 4. átvettük a német igt, ezenkívül valamely, az illető német igtől mint előtagból és valamely főnévből mint utótagból álló német összetétel részfordításával végül is magyar főnév lett a német igei előtagból (*Bummelzug* > *bumlivonat*, jelentéstapadásos önállósulással *bumli* 'bumlivonat': TESz.; *Klöppelarbeit* > *klöpli* — bár ez

utóbbi lehet a *klöplizik*-ből való elvonás is —; stb.). E lehetőségek kombinálódhatnak is egyetlen szócsaládon belül, s e kombinációk révén vannak azután egy-egy magyar szónak olyan jelentései, melyek egymásból vagy az önmagában álló előzménynek tekintett német szóéből nem vezethetők le. Ezeknek — a magyar szókinés stílusértékrendjében többnyire igen silány — szavaknak így sokszor nagyon problematikus a szabatos etimológiájuk. (Így van ez persze az *ol* végű német jövevényigék s a megfelelő német jövevényfőnevek esetében is.) A vizsgálatot nemcsak a gyér, egyenetlen és véletlenszerű szótörténeti adatoltság nehezíti, hanem a kombinációs lehetőségeknek nagy száma és olyan jellege is, hogy sok esetben még a legsűrűbb adatolás — vagy az adatoknak ékesen szóló időbeli távolsága — sem adhatja meg a döntéshez való alapot. Így például hiába választja el a *cuclizik* igét (1883: TESz.) a *cucli* főnévtől (1796: TESz.) majdnem száz év az adatok kronológiájában, ha — 1. — a bajor-osztrákban nemcsak *zuzel* 'cucli' van (TESz.), hanem *zuzeln* (DudÖ.), *suzln* (CAST.) 'szop, cuclizik' is, és ha — 2. — számításba vesszük, hogy amióta *cucli* van, azóta *cuclizás* is van, tehát a *cucli* és a *cuclizik* időbeli jelentkezése között nem lehet nyelvtörténeti szempontból komolyan figyelembe vehető különbség, bármit is valljanak az írott adatok, és — persze — bármi is legyen az ilyen szópár etimológiája. Az „ilyen szópár” kifejezésen eszköznevet és megfelelő cselekvésszót értek (*kefe* : *kefél*, *kapa* : *kapál*, *pipa* : *pipál*, *pipázik* stb.), melyek kényszerűen egymásból keletkeztek képzéssel vagy elvonással (avagy pedig esetleg kettős átvételek valamely nyelvből), mivel a nyelv szókészlete az illető esetben nem adott módot más, etimológiailag heterogén szavaknak efféle jelentésbeli párbalépésére (mint amilyen pl.: *kés* : *vág*, *szel*, *metsz* stb.; *olló* : *vág*, *nyes*, *nyír*, *szabdál*; stb.; vö. még a *késel*, *ollóz* sajátosan eltérő jelentésével). — Tehát az, hogy a *cuclizik* magyar denominalis származék (TESz.), nem szilárd tény. Ugyanez vonatkozik a *dudlizik*-ra (nincs adata) is: nemcsak a *dudli* (1891: TESz.) származtatható a németből (a TESz. e mellett foglal állást), hanem az ige is (a német igét l. TESz.). A *bumlizik* származék volta (TESz.) a 'vicinálison, lassú vonaton utazik' jelentés esetében igaz (< : m. *bumli* 'bumlivonat': TESz.), de 'kószál, lóg, lopja a napot; dőcög <vonat>' (PH.), 'csatangol' (PINT. 129) jelentéseiben az ige csak a ném. *bummeln* 'ballag, slattyog, lassan megy; piszmoz; könnyelműen él; lötyög, fityeg, ide-oda ütődik' (SprBr.) átvétele lehet. Hogy a *dribli* (1930-tól) elvonás a *dribliz*-ből (1908-tól), az inkább valószínű, mint csak „lehetséges” (TESz.), a németben ugyanis a főnév nem homogén párja az igének: *Dribbling* (< angol) : *dribbeln*, márpedig okkal tehető föl, hogy az angol *dribble* nomenverbum német közvetítéssel jutott a magyarba (TESz.). Az „*endli*, *endlizés* : élvarrás, szélvarrás, tisztázás . . . — *endliz* : tisztáz” (PINT. 148) szópárra vö. ném. *Endel* 'megerősített kelmeszegély', *endeln* 'kelme szélét beszegi, megerősíti' (DudÖ.); a helyzet aligha tisztázható. A *fásliz* igét (1796-tól) a TESz. a *fásli* (1742-től) származékának tekinti; ebben csak addig nyugodhatunk meg, míg elő nem kerül a bajor-osztrákban föltehetőleg meglevő *fäschln*, *fatschln* ige adata, — ami persze még nem bizonyítéka az igei átvételnek. A *ferblizik* (1839-től) a TESz.-ban ugyancsak származékként szerepel a *ferbli* (1836-tól) alatt; lehet, hogy más érv is szól emellett azon kívül, hogy „szótörténeti és alaki okokból valószínűtlen” a bajor-osztrák *färbeln* igei átvétele, ez utóbbi érvek azonban önmagukban erőtlenek: a szótörténetnek a TESz. szócikkeiben teljes egészében nem dokumentálható vallomástétele ez esetben homályban marad az olvasó előtt (ami persze nem kifogásolható), az alaki ok pedig el is csik. Megfelelő

adatok birtokában talán majd lehet szólni a *jódlí* és a *jódlizik* (< *Jodel, jodeln*) viszonyáról (1930: *jódlizás*: CSORBA). Nem tudhatni, a *kurbli* (1917-től) miért ne lehetne a ném. *kurbeln* 'teker, forgat' átvétele, mi szól amellett, hogy csakis a *kurbli* (1932-től) származéka lehet. Ugyanez vonatkozik a *kuglizik* igére is. Mivel magam nem gyűjtöttem össze az érintett szavak adatait, és mivel nem akarok elébe vágni a TESz. harmadik kötete ide tartozó megállapításainak, nem szólok a *pakli*: *pakliz(ik)*, *pendli*: *pendliz(ik)*, *rapli*: *raplizik*, *rigli*: *rigliz*, *ródlí*: *ródlizik*, *smirgli*: *smirgliz*, *snapszli*: *snapszlizik*, *stemplí*: *stempliz* és a *svindli*: *svindlizik* szópárok tagjainak etimológiai viszonyáról.

Aránylag kevés olyan magyar szópár van, amelyről biztonsággal állapítható meg, hogy a *liz(ik)* végű igének a *li* végű főnévből való képzésével keletkezett. Ilyenek például: *rolni*: > *rolniz* (a németben nincs *rolleln ige, a *rollen* igéből meg *rolloz lett volna a magyarban); *rumli*: > *rumlizik* (a ném. *Rummel* 'lárma, fölfordulás, hűhó, nyüzsgés stb.' főnévnek jelentésileg megfelel a m. *rumli*, de a *rumlizik* nem lehet a 'tompán dörög, zörög' jelentésű ném. *rummeln* ige átvétele; ez utóbbinak csak verbum impersonaleként, 3. személyű alakjában mutatkozik a 'zsivaj van, zűrzavar van' jelentése: *es rummelt*); stb.

Az *eln* végű német igék újabb átvételében mutatkozó *liz(ik)* szóvég analógiája néha beleavatkozik más, nem *eln* végű igék átvételébe: a jövevényige nem a várható *-l* képzővel honosodik meg, hanem a *-z* képzővel. Ilyenkor az átvett corpushoz csatlakozik a német infinitívusnak, illetőleg a verbum finitum többes számú 1. és 3. személyű alakjának *-n*-je: a magyar igevég *niz(ik)* lesz: *összecauzniz* 'szétkuszál' (Vr. 532) (részfordítással: < ném. *zerzausen*) *cauzol helyett; *vurcniz* 'szipolyoz' (PINT. 285) (< ném. *wurzen* 'kizsákmányol, kihasznál, kiuzsoráz': DudÓ.) *varcol helyett. A német *en* igevégnak a bajorosztrákban uralkodóvá vált *n*-es ejtése, valamint a *li* végű és a *ni* végű német jövevényfőneveink létének és az alakkeveredésükkel életre kelt szóvégi *li* ~ *ni* váltakozásnak analógiája csak erősítheti ezt a típust.

A *liz(ik)* végű igékről szólva érdemes érinteni a *cumlizik* 'szopogat' (1932: MNy. XXVIII, 90) és a *cumli* 'szopóka, cucli' (1907: TESz. *cumi* a.) ~ *cumi* (ÉrtSz.) szópár problémáját. Az igét a TESz. nem vette föl. A *cumi* főnévről ezt írja: „Valószínűleg hangutánzó gyermeknyelvi szó... A szóvégi *-i* játszi képző. A rendelkezésünkre álló első adat [*cumli*] már a *cucli*-val való keveredésre mutat. Kevésbé valószínű, hogy közvetlen kapcsolatban volna a cseh *cumel* 'cucli, szopóka', szlk. *cumel* 'ua.' szavakkal. A ném. *Zummel* 'ua.' (Machek: EtSlČSl. 63) szót német forrásokból nem tudjuk idézni". Azóta megjelent forrásból most már tudjuk idézni: a sziléziai németben megvan a *Zummel*, *Zuml* 'vászontömlőbe helyezett cukros kenyérszúzalék csecsemők számára (cucliként)' főnév, és van *zummeln* 'szop, szopogat, cuclizik' ige is (Mitz. III, 1565). Ez a német szópár azonban elszigetelten mutatkozik csakis Sziléziában (a bajor-osztrákból kimutatható ugyan egy *Zummel* főnév, de 'fejödény, sajtár' jelentésben: SCHM.), s valószínűleg nyelvi övezeti hangutánzó szócsaládként függ össze a MACHEK cseh-szlovák etimológiai szótárában közölt, belső keletkezésűnek, hangutánzónak minősített szorb, cseh és szlovák szavakkal, melyek közül a TESz. a cseh és a szlovák főnevet idézte. Hogy e szláv szavak — köztük a megfelelő igék is! — származnak-e a németből, vagy a németek a szlávból, vagy pedig mindkét oldalon belső keletkezésűek a cuppogó hangjelenség azonos érzékelése (és hasonló nyelvi kifejezése) alapján, az számunkra közömbös; annyi biztos, hogy a magyar szavak nem

származhatnak a sziléziai németből. Az viszont megfontolandó, nem lehet-e a *cumlizik* a szlovák *cumlat* 'szopogat, csemcseg' igének (vagy esetleg a *cumli* a szlovák *cumul* 'cucli, szoptatóüveg' főnévnek) átvétele úgy, hogy a magyar szóvég (bármelyik esetben a kettő közül) a hasonló alkatú német jövevényszavak analógiájára alakult, — vagyis hogy eredetét és tárgyköri hovatarozását tekintve a *cumlizik* (vagy a *cumli*) a *pelenká*-hoz és a *pesztonká*-hoz csatlakozik. Ami a szóvégre ható németes analógiát illeti, a TESz. is föltette a *cucli* hatását úgy, hogy ez utóbbinak és a magyar hangutánzó *cumi*-nak keveredésével számolt. Ámde semmi sem támogatja különösebben a *cumi* változatnak a *cumli*-hoz viszonyítva eredetibb voltát. — Egyébként, ha a *cumli* ~ *cumi* valóban magyar hangutánzó szó, akkor ez leginkább úgy volna érthető, hogy e főnév a hangutánzó *cumlizik* ~ *cumizik* igéből vonódott el, mivel a hangutánzás általában igében jelentkezik elsődlegesen. Ez esetben az ige *cumizik* változata (mint esetleges kiindulás) bizony furcsa hangutánzó igeképzést mutatna az inkább várható *cummog, *cummogat, *cumpog, *cumákol stb. helyett. Ha pedig a *cumlizik* változat a kiindulás, még furcsább a helyzet, — de elvégre nem lehetetlen még ez sem. Annak a (nem éppen fölemelő) példáját láthatnók benne, hogy hangutánzó igék a magyarban immáron német mintára is keletkezhetnek. De azért ez így kevésbé hihető; viszont szlovák (azaz idegen nyelvi) elem átvételekor könnyebben érvényesülhetett a szóvég alakulásában a *liz(ik)* végű német jövevénység analógiája.

4. Az *eln* végű német igékhez hasonlóan az *erln* végűek is -z képzővel megtoldva kerülnek át, ezek is *liz(ik)* végűek a magyarban: *cepperlizik*, *ceppedlizik* 'kapkod, lőt-fut, sűrög-forog, ugrál' (PINT. 131) < ném. *zepperln* 'apró léptekkel szalad' (HÜG.); *fingerlizik* 'cunnum contrectare' (Tolv. 56) < ném. *fingerln* 'megtapogat, megdolgoz, babrál' (Spr.Br.), *fingerlen* 'ujjaival játszik; (nőt) fogdos' (GRIMM III, 1659).

Az *eln* és *erln* végű német igék átvételéről szólva utalhatunk arra, hogy az *ern* végű igék, melyek némiképpen hasonlóak az előbbiekhöz (liquida + n), szabályosan -l képzőt kapnak: *fuserol* < *pfuschern* (bár magyar igeképzés is lehet: TESz.); *mángorol* < *mangern* (TESz.; a *mángol* alak a ném. *mangen* változathoz: uo.; a ném. *mangeln* változat aligha forrása a magyar igének); *stájgerol*, *stejgerol* (PINT. 261, 262) < *steigern*; *suszterol* < *schustern* (jelentése miatt a magyar ige aligha a m. *suszter* származéka, de ez még vizsgálatot kíván); *vándorol* < *wandern* (SzófSz.). Úgy látszik, az *erol* vég az újabb, az *orol* a régiebb átvételekre (*mángorol*, *vándorol*) jellemző. Az *ern* végű német igék átvételének ezt a hagyományos, -l képzőt alkalmazó, az *eln*, *erln* végűekétől eltérő módját az magyarázza, hogy a ném. r semmilyen helyzetben sem válik szótagalkotóvá (hacsaknem igen szórványos, kivételes ejtészváltozatokban). — A ném. *ern* > m. *erol*, R. *orol* igevégi megfelelés alól való kivételnek látszik a *csakliz* (TESz.), ez — *ern* végű igei átvétel létere — talán analogikusan az *eln*, *erln* végű igei átvételek módjára viselkedik (vagy pedig a kiindulás valóban mégis egy sonans r-es ném. *schachrn* ejtésforma). Esetleg ugyanilyen kivétel az adatolatlan *csúzliz(ik)* is, ha ez nem a (végső mozzanatában kétségtelenül a ném. *Schub* 'lövés' főnévhez, illetőleg családjához kapcsolódó, de etimológiailag tisztázatlan alakulású) *csúzli* (1876: TESz.) származéka. A hazai német nyelvjárások bővebb feltárásával talán majd ismeretessé válik egy 'parittyázik' jelentésű ném. *schussern* (eddig csak: 'agyaggolyóval játszik': TESz.) vagy — ha a *csúzlizik* mégsem kivétel — *schusserln* (eddig csak: 'mögbotlik, elcsúszik; elsietetten cselekszik') vagy *schusslen* (eddig csak: 'gyor: an cselekedik':

SCH.) alak. Kétségkívül kivételes típust képvisel a mai *stájgerol. stejgerol* (l. előbb) helyén jelentkező R. *steigeroz* (1865: BAB.).

5. Néhány esetben nem (vagy nemcsak) *(li)-z(ik)*, hanem — analogikusan — *(l)-íroz* képzőalakulás felel meg az *eln* végű német igének az újabb (de nem legújabb) átvételekben: *froclíroz* < *frotzeln* (TESz.); *grüblíroz* < *grübeln* (Vr. 457); *smajklíroz* (MTSz.), *smájhlíroz* < *schmeicheln* (Vr. 457); *stichléroz* (1835: KUN.), *stihlíroz* < *sticheln* (Vr. 457). Ezek rövidebb életű próbálkozásai a német igék ostromától nyögő nyelvnek; már el is enyésztek: az *-íroz* — úgy látszik — ma már haldokló képző, különösképpen kevéssé eleven ahhoz, hogy analogikusan alkalmazzák.

6. A régiebb magyar nyelv — azaz nem a *sáml*-korszak, hanem a *zsámoly*-korszak nyelve — nem vehette át *liz(ik)* véggel az *eln* végű német igéket. Más megoldásokat keresett és talált. Az egyikre BÁRCZI mutatott rá „Az igei átvételek kérdéséhez” című dolgozatában (MNy. XLIV, 81–94). BÁRCZI tárgyalta — többek között — azokat az igéket, „melyeknek igei alaprésze olyan mássalhangzóra végződik, melyet a magyar nyelvérzék igeképzőnek foghatott föl, s ennél fogva ezek újabb igeképzőt nem kaptak. Az idesorolt igék egy részéről azonban nem bizonyítható, hogy valóban igei átvételek, ellenkezőleg sok valószínűség szól a mellett, hogy mint főnevek kerültek a magyarba, és csak később váltak igékké is, éppen, mert szóvégi mássalhangzójukat a nyelvérzék képzőnek foghatta föl” (i. h. 84). Felsorolom BÁRCZI példáiból (i. h. 84–6) a német jövevényeket (nem ismertetve az egyes szavaknak sajátos, BÁRCZI tárgyalta problémáit): *héhel* ige és főnév (< *hecheln*, *Hechel*; l. TESz. is); talán: *dőzsöl* (< ? erdélyi szász *děžaln*; l. TESz. is); *kámpol* (< *kampeln*; l. TESz. is); *rifol* (< *riefeln*); *kiráspol* (< *raspeln*); *téhel*, *téhely* ige és főnév (< *teucheln*); *muszkol* ~ *mosztol* ~ stb. (< *mosteln*; l. TESz. *mosztol* és *muszol* a. is). BÁRCZI ide vonja még a *pántolódik* ige kikövetkeztethető **pántol* alapszavát is (< *bandeln* ~ *panteln*; l. később). Vö. még *stempel* 'dúcol' (1679: ALingu. XVIII, 358) < ném. *stempeln*. — Az *eln* végű német igék átvételének ez a módja talán még ma is eleven a német nyelvi hatásnak erősen kitett nyelvjárásokban: *rompul* 'nagy zajt csinál, dörömböl' < *rumpeln* 'ua.' (IMRE: NytudÉrt. 72. sz. 89), bár kérdéses, hogy a felsőri nyelvjárás-szigetnek nem megőrzött régisége-e ez.

Más lehetőség, melyre BÁRCZI rámutat, az, hogy az *eln* végű német ige -z képzővel honosodott meg. Ilyen lehet a *téhelyez*, ha ugyan nem magyar denominális származék (BÁRCZI: i. h. 85).

7. A régi nyelvre, illetőleg a nyelvjárásokra vonatkozólag számításba kell vennünk még egy másik lehetőséget is: azt, hogy *eln* végű német igék a magyarban *-ódik* ~ *-ődik* (ritkábban esetleg *-odik* ~ *-edik* ~ *-ödik* vagy *-ódzkodik* ~ *-ödzködik* vagy más visszaható) igeképzőbokkal is meghonosodhattak úgy, hogy a német *l* igeőtvég a magyar nyelvérzék számára azonosult a magyar *-lódik* ~ *-lódik* (*-lkódik* ~ *-lkódik* stb.) képzőbokor *l* elemével. Az *-l* képző + visszaható igeképzőbokor valóságos bokoregyüttesének meglétét és régi voltát tanúsítja számos, akár denominális (*mérgelódik*, *nyügölódik*), akár deverbális (*évelódik*, *tépelódik*) alakulat, amelynek nincs és nem is volt *-l* képzős alapigéje, melyhez az *-ódik* ~ *-ődik* (stb.) képző járult volna: **mérgel*, **nyügöl*, **ével*, **tépel* stb. (vö.: TMNy. 442, 467; D. BARTHA, Szóképz. 51, 61).

Nincs eléggé tisztázva (és talán nem is lehet teljesen tisztázni), hogy a szóátvételek mely esetben kívánnak meg mekkora fokú kétnyelvűséget: az

átvevők társadalma valamely közvetítő csoportjának (például a nyelvhatárok közelében élőknek, idegen műveltségű rétegeknek stb.) kétnyelvűségét (l. HORGHER, *NytAl.*² 107). Mindenesetre a konkrét főnévnél eleve elvontabb, az elvontság fokát illetően inkább az absztrakt főnevekhez hasonlítható ige átvétele (melyhez nem társulhat egyszersmind valamely átvett vagy megismert tárgy szemlélete) nehezen képzelhető el úgy, hogy az átvevő fél ne értené legalább valamelyest az átadó fél nyelvét; ez lehet az oka, hogy „igék sokkal ritkábban kelnek vándorútra” (SCHMIDT, *A nyelv és a nyelvek.* Bp., 1923. 145), mint más fajú szavak. Ez a körülmény érthetővé teszi azt, hogy az *eln* végű német igék közül azok, amelyeknek *l*-je az át nem ható cselekvés elaprozottságát, vonatottságát, esetleg mintegy önmagába való visszatérését vagy intenzitásának csökkentését voltát kifejező képző (a német terminológiában „deminutiv” képző), meghonosodhattak a magyarban a gyakran hasonló funkciójú *-lódik* ~ *-lódik* (esetleg *-lkodik* ~ *-lkeedik* ~ *-lködik* stb.) képzőbokkal is. A meghonosodás e módjához az analógia széles alapját adhatta az alaki felépítésében és a cselekvés minőségére nézve is hasonló, nagy számú visszaható, álvisszaható vagy kölcsönösséget kifejező magyar ige, mint amilyen — az előbb már említettekén kívül — például: *bajlódik*, *bajmolódik*, *bibélódik*, *forgolódik*, *kászolódik*, *morgolódik*, *mozgolódik*, *sürgölódik*, *zúgolódik*, *zsörtölódik*, stb., továbbá *N. vikatálódik* 'civakodik, kötekedik; töpreng', *vircsolódik* 'pörlekedik', *vitálódik*, *vitálkodik* 'zsörtölódik, veszekszik, kötekedik' (MTsz.) stb. Ha az *eln* végű, átvett német ige jelentése kényszerítően kívánja a visszaható igeképző alkalmazását a magyarban, az ilyen módon történő átvételekre sor kerülhetett esetleg az újabb időkben is.

Valószínű példák:

pántolódik. Az adatokat a TESz. III. kötetének anyagából veszem: 1562: *pántolódik* (Heltai: ÚT. r2), 1626–7: *pántolódik* (Zvon: Post. I, 572: NySz.), 1659: *pantolódik* (Czepl: MM. 100: NySz.), 1761: *pántalódik* (NSz.), 1794: *pantalódik* (NSz.), 1838: *pántálódik* (Tsz.), 1857: *pontoluódik* (MNYszet. II, 415), *pantulódik* (UMTsz.). Jelentések: 1. 'kötekedik, veszekedik, nyelveskedik; zsémbeskedik, zsörtölódik' (1562-től, l. előbb; l. még: NySz.; NyK. XXVI, 340; GÁLDI, Szótir. 358; Tsz.; MTsz.); 2. 'töpreng, rágódik; búsul; aggódik, nyugtalanodik' (1805-től: Verseyhy F.: Tiszta Magy. 145: NSz.; l. még: NyK. XXXI, 414). Keletkezett később képzőcserével *pántolkodik* (1719-től: NSz.), *pantolkodik* (1766-tól: NSz.) is az előbbi l. jelentésben. A *pántolódik* a ném. *bandeln* (~ *panteln*) 'kötekedik' átvétele (MELICH: Nyr. XXIV, 350; LUMTZER—MELICH, DOLw. 192; BÁRCZI: MNY. XLIV, 85), de — véleményem szerint — nem úgy, hogy előbb *pántol alakban honosodott meg a szó, azután később visszaható igeképzőt kapott (vö. utóbb: KISS JENŐ: MNY. LXVII, 174–5, NyK. LXXIV, 304), hanem közvetlenül: ném. *bandeln* > m. *pántolódik*. (A 2. jelentés a magyarban keletkezett a 'másokkal zsörtölódik' → 'magában morgolódik, dohog' → 'rágódik valamin, töpreng' fejlődési mozzanatok révén; vö. a korábban említett *N. vikatálódik* jelentéseivel.) A *pántolódik* csaknem az egész magyar nyelvterületen elterjedt szó volt, s a XIX. századig az irodalmi nyelvben is élt (GÁLDI, Szótir. 358); ellenben egy megfelelő *pántol 'kötekedik stb.' alapigének sehol semmi nyoma, s ez nem lehet véletlen. Van ugyan *pántol* igénk, de ez nem a ném. *bandeln* átvétele, hanem — a *pántoz* képzésbeli párjaként — a m. *pánt* (< ném. *Band.*: SzófSz.) főnév származéka: 'pánttal összefog, összekapcsol, pánttal ellát' (1593-tól: MNY. LXII, 107), továbbá 'ver', illetőleg (*el-*, *meg-* igekezővel) 'elver, megver' (csak 1838-tól: Tz.);

az utóbbi jelentésében földrajzilag erősen korlátozottan élő nyelvjárási szó (l.: MTSz., SzamSz.; egy-egy adat még Beregszász vidékéről és a régi Torda-Aranyos megyéből: ÚMTsz.). Az 'elver, megver' jelentés valószínűleg a 'pánttal ellát' jelentésből fejlődött vagy a 'pántot ráver', vagy a 'pántszerű eszközzel (pl. nadrágszíjjal, másféle pánttal) elver' szemlélete révén. Sem az egyik, sem a másik jelentésnek nincs történeti köze a *pántolódik* ige 'kötekedik, zsörtölődik stb.' jelentéséhez; logikai kapcsolat persze kereshető és található is a *pánt* (:> *pántol*) és a *pántolódik* német etimológiai kapcsolata révén. — A *pántol* 'összekapcsol, pánttal összefog' (<: *pánt*) ige származéka a későbbi *pántolódik* 'pánttal ellátódik' (1799: Kováts József: Éneis I, 51: NSz.), 'összekapcsolódik, hozzákapcsolódik, valamibe belebonyolódik' (1831: Széchenyi: Vil. 308: NSz.; 1833: Helmezy: Jelenkor II/2, 827: NSz.) ige, ez tehát etimológiailag rokon homonimája az előbb érdemben tárgyalt *pántolódik* (~ *pántalódik* stb.) 'kötekedik, tőpreng stb.' igének.

p e n t e l ő d z k ö d i k: „[nyilván: *össze-p.*]: összefogózik” (MTsz., egy adat Fülekről). A *pántolódik* (l. előbb) előzményeül szolgáló bajor-osztrák ige „umlaut”-os változatának átvétele; vö. bajor-osztrák *bändeln* 'mit Binden beschäftigt sein' (SCHM.), vö. még sziléziai ném. N. *verbändeln* 'sich mit jemandem einlassen; tändeln, vertändeln' (MITZ.), jelentési szempontból vö. még bécsi ném. *bändeln* 'untereinanderknüpfen' (HÜG.).

B i z o n y t a l a n o k:

f r o a s s u l u d i k 'kérdzősködik' és *küfroassul* 'kikérdez' („feltehetően összefügg a német *fragen* ige családjával”: IMRE: NytudÉrt. 72. sz. 89). Kétségtől $\leq$ bajor-osztrák *frädschln*, *fratscheln*, *ausfratscheln* 'wiederholte, besonders indirekte Fragen stellen' (SCHM.), *frätschlen* 'lästig fragen' (SCH.), de nem *č*-zó, hanem joggal föltehetően *š*-ező bajor-osztrák ejtészváltozattól. Kérdéses azonban a két magyar igének egymáshoz és mindkettőnek a német igéhez való etimológiai viszonya. Lehetőségek: 1. Mindkettő külön-külön a német ige átvétele (az egyik: a tranzitív az *-l* képző beleérzésével; a másik: az intranszitiv a visszaható igeképzővel). 2. Az átvett ige a *küfroassul*; a másik ennek magyar származéka. 3. Az átvett ige a *froassuludik*; a másik ebből vonódott el. — Mivel a lehetőségek kombinálódhatnak is, a kérdés aligha dönthető el.

g ö p ö l ő d i k 'okoskodik' (Veszprém megyéből: MTsz.) $\leq$ talán ném. N. *keppeln* (DudÖ.), *keppeln* (HÜG.), *keppeln* (SCH.) 'veszekedik, zsörtölődik, zsembelődik', — ha föltesszük, hogy a magyarban a *k* zöngésült, s hogy a magyar adatban az 'okoskodik' a. m. 'akadékoskodik, gáncsoskodik'. Arra gondolva, hogy a *göpölődik* esetleg magyar hangfestő eredetű is lehetne, figyelembe veendő, hogy a szó családtalan, és földrajzilag is elszigetelten mutatkozik.

p i n c e l ő d i k 'párolódik': „Jól megpincélődött a hus a bográcsban” (MTsz., két adat Baranyából). Talán $\leq$ bajor-osztrák *brinzeln*, R. *prünseln* (SCHM.), *printschelen* (SCH.) 'égett szagot áraszt; odaég, kozmásodik (étel)', vö. még ném. *brenzeln* 'ustionem redolere' (GRIMM; l. itt még *prünseln* a. is). A jelentések megfelelése nem kielégítő, de időbeli érintkezési asszociáción alapuló névátvitellel — vagy az átvétel aktusában fellépő félreértéssel — magyarázható. — Nyilván nem függ össze a Mezőtúrról közölt N. *pincél* és *pincélődik* 'babrál' (ÚMTsz.) szavakkal; ezek magyar hangfestők lehetnek; vö. N. *bincselődik* 'foglalkozik, bíbelődik valamivel' (Háromszékből: MTsz.).

z s é m b e l ő d i k. A *zsémb*, *zsémbes*, *zsémbel*, *zsémbelődik* szócsalád adatai felbukkanásának időrendje szerint (NySz.) egyelőre nem dönthető el, melyikük a legkorábbi; azaz a német származtatásban (SzófSz.) nem biztosan, nem okvetlenül vagy nem kizárólag a *zsémb* főnevet kell annak az átvett szónak tekintenünk, melyből a család többi tagja sarjadt. Lehetséges ugyanis, hogy a *zsémbelődik* a ném. R. és N. *schimpfeln* (<: *schimpfen*: SCHM., GRIMM, SCH.) igének — esetleg középnémet változatának — átvétele. (Nem szükséges mindenképpen a középnémetből kiindulnunk, mert a felsőnémet *pf*-nek is lehet folytatója — hanghelyettesítéssel — a magyar *p*; vö. utóbb BARTHA MAGDOLNA: MNy. LXV, 58.) Emellett a *zsémb* és a *zsémbel* lehetnek külön átvételek (< *Schimpf*, < *schimpfen*; az utóbbira vö. újabb m. *simfel*); a *zsémbel* elvonódhatott a *zsémbelődik*-ből; a *zsémb* elvonódhatott a *zsémbel*-ből; és persze az is lehet, hogy mégis a *zsémb* alapszóból kiinduló igeképzés-sorral van dolgunk. Tüzetes vizsgálat talán eldöntheti a kérdést.

8. A 7. szakaszban előadottak megerősíthetik, illetőleg újabb megvilágításba helyezhetik KNEZSÁNAK azt a megfogalmazását, hogy a szlovák eredetű N. *trepolkodik*, *trepálkodik* 'felvergődik valahová' „magyar reflexiv-képzős alakulás” (SzlJsz. 533). Az ugyancsak szlovák eredetű, sőt etimológiai-lag azonos N. *trepál* 'össze-vissza beszél' (uo.) nem a *trepálkodik* alapszava; KNEZSA okkal foglalta külön szócikkbe a kettőt. Főlölsleges a *trepálkodik* ~ *trepolkodik* igéből egy m. *trepál igei alapszóra következtetnünk (vö. KISS JENŐ: MNy. LXVII, 174).
KUBÍNYI LÁSZLÓ

A legeltetés három műszava: *avas*, *avar*, *havas*

1. Az utóbbi években a legeltetés és takarmányozás műszavainak vizsgálata megélénkült. SZABADFALVI JÓZSEF kétszer is érintette ezt a kérdést (A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez: Ethn. LXXIX, 338—49; Az extenzív állattenyésztés Magyarországon: Műveltség és Hagyomány XII, 61—3); PALÁDI-KOVÁCS ATTILA (Szüleség, szülés: MNy. LXVI, 90—3) más irányba tovább szélesítette a vizsgálatot. A TESz. a címben feltüntetett három szóval foglalkozik ugyan, de csak a terjedelem szabta korlátton belül, így bizonyos kiegészítés nem lesz hiábavaló. Az *avas* jelentését és eredetét legutóbb PAIS DEZSŐ (Kerengés az erdő körül: Élet és Irodalom 1965 (40: 6) elemezte az egyik oldalról. KISS LAJOS egy előadásában (MNy. LXVIII, 382) a *havas*-nak, mint tükörszónak kapcsolatait mutatta ki. Az alábbiakban az *avas*, *avar*, *havas* szavaknak elsősorban legeltetéssel és takarmányozással való kapcsolatát igyekszem adatokkal bizonyítani, a köztük levő kapcsolatot megállapítani, megjegyezvén, hogy a rendelkezésekre álló bőséges adatmennyiségnek csak egy részét használtam fel.

2. *A v a s*. — A) 'makkoltatásra szolgáló erdő': 1585: „Sonha Boldogkeohez *tylalmast* es *awast* nem fogtak” (Boldogkő Abaúj m.: NySz. I, 139; — itt tehát a kettő között különbséget tesznek); 1585: „Regéczhez *awasnak* fogtak az vt [!talán ur] zaamara az bykkest. Az warbely morhanak *awast* fogtak mynd erdeo benyey zeoleokygh” (Regéc Abaúj m., Erdőbénye Zemplén m.: NySz. I, 139); 1612: „*avas* tartása disznóknak makkra való hajtása, makknak felszedése... függjön teljességgel és dependáljon az földes uraktul” (Olcsva, Apáti, Panyola Szatmár m.: TAGÁNYI, ErdOkl. I, 320); 1640: „mikor

Isten ezen megirt erdőkben makkot ád, az *avasok* fogása legyen az füzéri tisztviselőktől” (Kovácsvágás, Radvány, Mikóháza, Alsó- és Felsőregmec Abaúj m.: TAGÁNYI, ErdOkI. I, 446); 1640: „*Avast* pedig senki közülök ott a kövön felül, az ki Fekete-erdőnek mondatik, generaliter ne fogjon” (Hosszúmező, Szaplonca Máramaros m.: TAGÁNYI, ErdOkI. I, 450); 1667: „Azt is tudom, hogyha azon az nékiek engedett erdőn makkocska termett is, tehát mindjárt a felét *avasnak* fogták az úr ónagysága számára a tiszték’ (Biste Abaúj m.: TAGÁNYI, ErdOkI. I, 560); 1714: „se pedig az *avason* sertést bocsátani ne legyen szabad” (Tárkány Zemplén m.: Kazinczy Ferenc Állami Levéltár Sátoraljaújhely, továbbiakban SÁL. Polgári perek 29. csomó. Loc. 45. Nr. 141–66); 1738: „Sz. Mihály naptul fogvást *avasnak* tartatott” (Láca Zemplén m.: SÁL. Polgári perek 92. csomó. Loc. 45. Nr. 160); 1739: „Azon birság alatt ezután erős tilalom léssen az harsányi gyalogúttól a Meszesvölgyig levő *avas*” (Bükkaranyos Borsod m.: TAGÁNYI, ErdOkI. I, 722); 1745: „M. Báró Sennyej László Úr mint Erdőbíró Pácinyi nagy erdőn *avast* fogadván” (Páciny Zemplén m.: SÁL. Polgári perek 92. csomó. Loc. 45. Nr. 160); 1766: „az Agárdi Erdőkön levő *Avasok* meg bocsátása rend szerint híré adatik” (Zemplénagárd: SÁL. Polgári perek 61. csomó. Loc. 30. Nr. 35); 1782: „Nyárjas erdőt még Istenben boldogult Báró Vécsey Úr eő Nga itten levő birtoka idejében *avasban* tartotta” (Bodrogszerdahely Zemplén m.: SÁL. Acta Juridica. Loc. 77. Nr. 891); 1814: „Ha *Avas* fogódik Makkolás idején és a’ Földes Urak között valameik az *Avast* violálná Annak is sertései bé hajtassanak . . .” (Hetei Bereg m.: A hetei erdőbirtokosság jegyzőkönyve: CSISZÁR ÁRPÁD szíves közlése).

B) ’nagy fákból álló, öreg erdő, rengeteg’: 1484: „Sylvam dolabrosam *Awas* vocatam” (OkI Sz. ’vágásra alkalmas erdő’); 1590: „Erdeikbennis szakasznak egy darabot, melliet hinak Balint *avassanak*” (SZABÓ T. ATTILA szíves közlése, a továbbiakban SzTA.); 1604: „Swkeo feleol az falu giepwjen, mely erdeot hinak *Avasnak*, mely *Avast* hittak magjarosi Georgi erdejének is” (Lengyelfalva Udvarhelyszék: SzTA.); 1633: „Az *Avasban*. Az *awas* szelyben” (Kölesmező Szolnok-Doboka m.: SZABÓ T. ATTILA—GERGELY BÉLA, A kolozsmegyei Borsavölgy helynevei. Kolozsvár, 1945. 53); 1694: „Az Hid-*avassából*, Benkó-*avassából*, Tisztító-*avassából*, Homlok nevű helyről senkinek fát ne adjanak” (Sepsiszentgyörgy: TAGÁNYI, ErdOkI. I, 617); 1728: „Vagjon egy darab *avas* Suto patakaba(n)” (Bodok Háromszék m.: SzTA.); 1744: „Az *avasoldal* is tilalmas léssen az lengyel ut fejéig” (Bükkaranyos Borsod m.: TAGÁNYI, ErdOkI. II, 17); 1779: „Az *avas* nevezetű tilalmas tölgyes Erdő hossza 460. Szélessége 251. Királyi öl”. (Nagysajó Beszterce-Naszód m. SzTA.); 1789: „A’ sebes Keresnél kezdődik egy Havas . . . // Épen Zarándig tart, nagyobb része *avas*” (Kolumbán J.: Vida hist. A3.: NSz.); 1821: „egy darab Erdő mely also *Avasnak* neveztetik. A Kitsid *avas* felett’ (Bodok Háromszék m.: SzTA.); 1832: „Kerek Bük szabad *avasaban*” (Erdőfüle Udvarhelyszék: SzTA.); 1838: „Az erdei gazdálkodásról, ú.m. az *avas* erdei (Hochwald Wirtschaft) és sarjú erdei gazdálkodásról (Niederwald Wirtschaft)” (Balásházy János: A’ háztartás’ és mezei gazdaság’ tudománya. Debrecen, II, 262–3); 1848: „Gyakran látták őt . . . vad, *avas* erdők között” (Jókai: VIII, 205.: NSz); 1855: „A hegyes vidékeken nagy részt *avas* erdei gazdálkodás folyik” (Galgóczy Károly: Magyarország és a Szerb-vajdaság mezőgazdasági statisztikája . . . 298); 1882: „Egy szarvast nyomoztam ott a mély *avasban*” (Szemere M.: Munkái II, 279.: NSz.); 1972: „tölgy- és bükkerdőre értették az *avaserdő* kifejezést” (Karcsa, Karos Zemplén m.: NAGY GÉZA szíves közlése).

C) Az *avas* földrajzi névként már sokkal korábban is előfordul, de a legtöbb esetben nem tudjuk megállapítani, mikor használják földrajzi névként és mikor köznévként, mikor lappang benne a A), illetőleg B) jelentés. 1236: „cum silua castris Choyka nomine que uulgo *Owos* noncupatur” (EtSz.); 1251: *Owos* (uo.); 1275: „Silua *Owas* uocata” (Oklsz.); 1337: „Uersus occidentem per Nemus *Owosberuk* uocatum” (uo.); 1346: „Veniret ad vnum beerech Ivanus *auosa* vocatum” (uo.). Tudomásom szerint ez az első *a*-s alak, a XV. századtól csak ezt a formát találjuk. Még számtalan példával lehetne bővíteni a középkori és korai újkor felsorolást, de inkább néhány adattal felvázolom elterjedését a magyar nyelvterületen keletről nyugat felé haladva: 1592: „az Sofalui Pal Irtsat az tér *auas* vegeben meg erzte” (Bencéd Udvarhely m.: SzTA.); 1617: „az *Awas* farkon valo falw Nyl feold” (Kászonfeltíz Csík m.: SzTA.); 1690: „az *Avas* alat” (Szentmárton Maros-Torda m.: SzTA.); 1700: „az *Avas* meget” (Mogyorós Maros-Torda m.: SzTA.); 1681/1748: „egy *Awas* nevu Erdeje” (Szancsal Kisküküllő m.: SzTA.); 1726: „*Avas* erdo alatt” (Küküllővár Kisküküllő m.: SzTA.); 1724: „Az *Awas* Kapunal Darabont resz erdből fel fogot sz.” (Csegez Torda-Aranyos m.: SzTA.; innen ezt a földrajzi nevet JANKÓ JÁNOS is feljegyezte: Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe. Bp., 1893. 9); 1597: „az *Avasba*” (Sárd Alsó-Fehér m.: SzTA.); 1617: „Az Abrugyfalu mellett valo Espan *Awas*” (Abrudbánya Alsó-Fehér m.: SzTA.); 1664: „a Végh Hersánnis . . . tul az *Avas* felöl” (Nagyenyed Alsó-Fehér m.: SzTA.); 1581/XVIII. sz. közepe: „az *Avasban*” (Búrjánosólenda Kolozs m.: SZABÓ T. A.—GERGELY B. i. m. 39); XVIII. sz. eleje: „*Avas* nevű erdő” (Csucs Kolozs m.: SzTA.); 1759: „Az *Avasban*” (Magyarpatatka Kolozs m.: SzTA.); 1689: „*Avas* oldal” (Szilágycseh: SzTA.); 1718: „A Darocz *avas* oldalában” (Győrtelek Szatmár m.: SzTA.); meg kell még jegyeznem, hogy Szatmárban egy egész kiterjedt területet neveznek e szóval (*Avashegy-ség*), mely összefoglaló neve 16 községnek (*Avasság*).

Bereg, Máramaros, Ung, Zemplén, Abaúj és Borsod megyéből köznévi használatát a fentiekben már bizonyítottam. Meg kell azonban jegyeznem, hogy ezen a területen az *avas* földrajzi név előfordulása sokkal korlátozottabb, mivel itt köznévi jelentése a legutóbbi ideig élt, illetőleg él. Az *avast* a makktermésnek megfelelően minden évben újra fogták fel és változtatták, ezért helynévvé válása ezen a területen csak korlátozott mértékben figyelhető meg. Ilyen szempontból az *ugar* 'Brache' szóval vethető össze, melyből míg köznévként élt, ritkán vált földrajzi név, éppen évenkénti változása miatt (KÁZMÉR MIKLÓS, *Ugar-parlag*: MNy. XLVII, 240). Néhány esetben mégis találkozunk vele: 1583: „Idézett okiratunk beszél még *Avas* és Nyomás nevű erdőrésztelkekről is, melyekben a czéki disznók károkat okoztak” (Abara Zemplén m.: Adalékok 1899. 32); 1803: „Az *Avas* hegy . . . a garanyi határban, épület és dongákra alkalmas tölgyfákban bővelkedik” (Garany Zemplén m.: Adalékok 1896. 317); 1839: „*Papavasa*” (Karcza Zemplén m.: SÁL. U. 48—9, KOVÁTS D. szíves közlése).

Manapság legismertebb ilyen helynév a miskolci *Avas*, mely ma már a város belsejében található: 1790: „*Avasnak* hívják Miskoltnak azt az Észak felé néző hegy-oldalát, mellyben gazdag pintzéi vagynak” (Kazinczy F.: *Orpheus* I, 64. NSz.). Megtaláljuk Heves megyében is: *Avas ajja*, *Avas-árnyák* (Noszvaj Heves m.: PELLE BÉLÁNÉ, Heves megye földrajzi nevei I. Az egri járás. Bp., 1970.: MNyTK. 125. sz. 134, 136); *Avas-déllő* (Kerecsend Heves m.: uo. 177). Előfordul Nógrádban is, talán inkább köznévi formában: „erdő el-

nevezés: berek, liget, *avas*, erdő tisztás, vágottas" (Szécsény Nógrád m.: Nyr. XXXI, 176).

Dunántúlról kevesebb adattal rendelkezünk (ennek lehet az adatok felelőtlensége is az oka). A Helységnévtár bizonyossága szerint Tolnában, Baranyában és Somogyban egyaránt ismeretes egy-egy *Avaspuszta*, Viszlón *Avas-erdő* dűlőnév (Baranya m.: OrmSz.). Somogy megyében 13 község határában fordul elő *Avas* vagy azzal összetett földrajzi név. Pl.: Balatonkeresztúr: *Avas*, *Avasi-dűlő*; Balatonszemes: *Avas*, *Avas-erdő*; Bedegler: *Avas*, *Avasi-legelő*; Somogysámson: *Avas*, *Avasalja*, *Avasi-út*; Tapsony: *Avas*, *Avasi-dűlő*; Csurgó: *Avas*, *Avas-puszta*, *Avasi-mező* („Somogy megye földrajzi nevei” kéziratából VÉGH JÓZSEF szíves engedelmével).

Zala megyében az *avas* szóval összetett helynevek már a középkortól ismertek: 1406: „Silvam glandinosam *Auas* dictam” (OklSz.); 1512: „A parte occidentali Silue *Wyawas* noncupate” (Orosztony Zala m.: OklSz.). Zala megye 27 falujában találtak még manapság is a gyűjtők ilyen helyneveket. Így pl. Sormáson: *Kisavas*, *Kisavasi rét*, *Avas*, *Avasi gyepü mellék*, *Nagy-avasi-rét*, *Avasi-Dűlő*, *Avasi ötödik dűlő* stb. (Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. passim és 584–5).

Vas megyében a Helységnévtár nyilvántart egy *Avasi Ujmajor* települést. Ide sorolható a mai *Vasalla* név, mely az *Avasalja*-ból népetimológiával keletkezett (KESZLER BORBÁLA: MNY. LXIV, 201).

D) 'régi, elszáradt, múltévi (pl. nád, fű, széna, szór stb.): 1847: „Messze az *avasba* esik a vad állat” (Arany János: Toldi V. ének. 6. vsz.; megjegyzendő, hogy Arany már leírta a *nádas* szót és azt javította *avas-ra*); „*Avas nád*, tüzelőanyagként használt rossz nád” (Hortobágy: Nyr. LXXV, 270); „*avas*, elhalt tavalyi nád” (Tápé Csongrád m.: Nyr.-pályázat: MOLNÁR, Nád munka 22: ÚMTsz.); „*avas nád*, *avaskupnádak* az előző évről ott maradt nád” (Fülöp-szállás Bács-Kiskun m. FÉL E.: EA. 1786. 4, 7: NSz.); „*avas nádat* (acc), régi elavult nád” (Hajdúszoboszló: Déri Múzeum. V. 155: ÚMTsz.); 1896: „télére pedig dulásig elégséges szénát takarítottak a felesek nemcsak, de legtöbb esetben egyik évről a másikra *avas*” szénakazlak is átmaradtak” (Mailáth József: A Bodrogi Tiszaszabályozó Társulat monographiája. 1846–1896. Bp., 52); „*avas kazal*, *avas boglya*” ’múlt évről maradt takarmány kazla, boglyája’ (Túrkeve Szolnok m.; Nagysárrét Bihar m.: SZABADFALVI JÓZSEF i. m. 1970. 61); 1899: „A domboldalakon mindenütt kilátszott a zöldes *avas* fű (a hóból)” (CSÉNYI GY.: Tisza 7: NSz.); „*avas füvek*” ’a hó alatt megmaradt fű’ (Kiskunság, Bács-Kiskun m.: N. CZIROK LÁSZLÓ, Pásztorélet 192: NSz.); 1914: „Az állat tavalyi szőre, az avasságról — régiségről véve” (Hódmezővásárhely Csongrád m.: HERMAN, Pászt. 299).

E) Az *avas* szó származását tekintve a nyelvtudomány kétféle eredeztetést tart lehetségesnek. Az egyik az *ov* ~ *óv* igéből, a másik az *ó* 'régi' jelentésű melléknévből származtatja (TESz.). Mivel hangtörténeti alapon az eredetet nem lehet eldönteni, így csak a jelentés adhat felvilágosítást.

PAIS DEZSŐ a kérdéssel kapcsolatban nemrégiben állapította meg: „Az *ovos* vagy *avas* az előbb *ov*, majd utóbb *óv* igének olyan -s képzős névszói származéka, aminőre példák a *tilt* és *tilalom til* alapszavából a *tilos*, a *tel(ik)* igéből a *teles-telyes-tellyes*, tudalékos helyesírással *teljes*, továbbá a *szorgalom* igei *szorg* eleméből a *szorgos*”. Ehhez még hozzáteszi, hogy egy 1524-ből való adatban az *Avas* nevű helynév meghatározója „*Silue prohibite*”, vagyis ’tilos erdő’ (i. h.). Ezt a származást lehetségesnek tartja a TESz. is, és ez él inkább

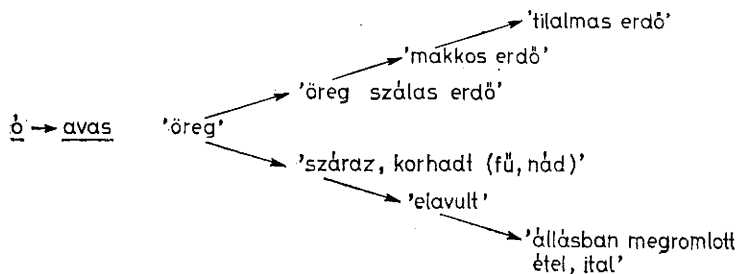
a köztudatban is: „*Avas*: régente a. m. tilalmas erdő, ném. Bannforst, Bannwald” (PallLex. II, 365). Elsődleges jelentésként azonban a ’tilos erdő’-t a többinél viszonylag ritkábban lehet kimutatni: 1724: „Az Csiga *avassában* ha valaki erdőne forint az büntetés” (Kisborosnyó Háromszék m.: SzTA.); 1743: „*Avas* nevezetű tilalmas erdő” (Krakkó Alsó-Fehér m.: SzTA.). Még az újabb korból is van rá példa: „A nyikómelléki székely ma nem a havasra, hanem az *avasra* megy”, vagyis a ’tilos erdő’-re (Bözöd Udvarhelyszék: Nyr. XXIII, 375). Így tehát az *öv* és *avas* kapcsolatát fel lehet tételezni, de szerintem csak másodlagosan.

Az adatok nagy mennyisége ugyanis a ’makkoltatásra szolgáló erdő’, ’nagy fákból álló öreg erdő, szálas erdő, rengeteg’, ’rég, elszáradt, múltévi’ jelentéssel sorakozik fel. Az *avas*-ban elsősorban ezeket a jelentéseket érezték azok is, akik az ország olyan területéről származtak, ahol az *avas* közszóként általánosan tovább élt, mint máshol. Ezek közül érdemes megemlíteni BALÁSHÁZY JÁNOST (sz. Sátoraljaújhely, 1797.), aki az *avas erdei gazdálkodás*-on azt érti „midőn a’ fák tulajdon magok magvaiból neveltetnek, ’s 90–100–180 esztendeig hagyatnak lábon . . . *Avas* erdei gazdálkodást kell ott is fel állítani, hol árvizek lepik az erdőt”. Mivel pedig úgy érzi, hogy magát az *avas* szót egy kicsit közelebből meg kell magyaráznia, így folytatja: „a’ magyar a’ koros tárgyat, millyenek a’ nagy állapotott idejű erdők, *avasnak* nevezi” (i. m. II, 262–3, 267–8). A nagy kiterjedésű szálerdőket más szerzők is *avas*-nak mondják, a fenntartásukat pedig *avas erdei gazdálkodás*-nak nevezik (GALGÓCZY KÁROLY i. m. 298), bár az elnevezést a későbbi szakirodalom általánosságban nem vette át.

A nagy mennyiségű történeti adat birtokában már 1896-ban az *ó* ’rég’i’ tőből való származtatás megállapítására jutott TAGÁNYI KÁROLY is: „Ez a legtöbb valószínűséggel a magyar *ó* (rég) szónak változata, eredetileg tehát azt a régi nagy fákból álló erdőre alkalmazták. De a későbbi adatokból az látszik, hogy a makkos erdőket értették alatta, a mikor pedig a makk megérett s az erdőt tilalom alá vették, ezt úgy fejezték ki, hogy az erdőt ’*avasnak* fogták’. Ezekből azt kell következtetnem, hogy az *Avast* már a XIII. században is makkos erdőre értették, s azt mint ilyet kezdték tilalom alá vetni, mert hiszen a legrégebb időtől kezdve ezt az erdőnemet tartották a legnagyobb becsben”. (ErdOkl. I, XIV.)

Az *avas* szó jelentésében egymás mellett találjuk a ’nagy, kiváló (erdő)’ és az ’öreg, hitvány, állásában elromlott (növény, ital- és ételnemű stb.)’ jelentést, és ezért az TESz. két *avas* szót különböztet meg. A jelentésbeli eltérés magyarázatát abban kell keresnünk, hogy az erdő, ahogy növekszik, öregszik, mind értékesebbé válik, különösen ha azt makkoltatásra is használhatták. Ahol ez megállapítható, ott mindig a tölgy, bükk, cser erdőt neveztek így, és egyszer sem jelöltek e szóval pl. fenyvest. Az *avas* erdőt már „*óvni*” is kellett, és ez esetben az *avas* ezt az értelmet is magába szívhatta. Ezzel szemben az évenként megújuló növények (fű, nád stb.) előző évi maradványait jelentő *avas* jelző gyenge minőségére vonatkozik. Az idő múlása pedig éppen az ételnek árt leginkább, és szavunk ezekre vonatkoztatva ’állásban megromlott’ tartalmat is magába foglalt. A ’kopárosodó erdő’ egy-két adattal előforduló jelentés (TESz.) összekötő kapcsot jelenthet a fejlődés két ága között, vagy pedig egyszerűen szálerdőre vonatkozik. Az *avas* jelentésfejlődése ennek megfelelően két irányba képzelhető el:

Ilyen módon az *avas*-nak erdővel kapcsolatos jelentéseit is meg lehet magyarázni, mert azok nincsenek egymással ellentétben, sőt szorosan kapcsolódnak egymáshoz. Az alakulásba minden bizonnyal közbejátszott az *óv* ige is, ami néhány példából kitetszik: 1649: „hogy tilalmas erdő egy vagy a vidéken, mely hajdani nagy erdőnek neveztetik, azon erdőnek mikor makktermése van, az nagyságok disznai számára bizonyos határig való *avast* szoktak fogni és tilalmasban tartani” (LEHOCZKY TIVADAR, Bereg vármegye monográfiája. Ungvár, 1881. II, 367).

Tekintettel arra, hogy az *avas* szó — igaz, hogy az utóbbi évszázadokban elsősorban földrajzi nevekben — a nyelvterület nagy részén, Zalától a Székelyföldig megtalálható, már csak azért is nagyon korainak tekinthető. Talán ennél még tovább mehetünk, és feltehetjük, hogy ez lehetett a téli extenzív sertéstartás alapjának, a makkos erdőnek általános elnevezése. A szónak ez a jelentése a Kárpát-medence északkeleti részében egészen a makkoltatás megszüntéig, tehát századunk elejéig megmaradt.

A szót a románok is átvették, de nem az erdőhöz kapcsolódó jelentéssel: az *oaş* 'heubare Wiese' már 1556-tól kimutatható a moldvai nyelvjárásokban. Más román történeti források a XVII. századból: *ovaş*, *avaş* alakban említik. BOGDAN a magyar *havas* szóval hozza kapcsolatba. TAMÁS (UNGELRUM.) a magyar *ó* 'régí' szóból képzett *avas* 'öde Waldung' átvételének tartja. A román *ovaş*-hoz hasonló jelentés megvan az erdélyi magyar nyelvjárásokban is: 'füves kert': 1668/XIX. sz. eleje: „Fodor Pál Uram . . . bir az Abrugyfalvi határon egy füves kertet . . . vicinusa egy felől . . . Abram Juoni(!) *avassa* vagy füves kerte” (Abrugyfalva Alsó-Fehér m.: SZTA.); 'tilalmas rét': 1756 k.: „A kik a' tilalmas Rétej(ne)k vagy *Avasak(na)k* kerítéseit, kertyeit rontanák, hordanák, égetnék” (Abrudbánya Alsófehér m.: SZTA.). Ez a jelentés másképpen aligha magyarázható, mint azzal, hogy az erdélyi nyelvjárások a románból vették vissza. A teljesség kedvéért érdemes megjegyezni, hogy az *Avasvidék*, *Avasság* földrajzi nevet is átvették a románok: *Oaş*, *Țara Oaşului*.

3. *Avar*. — A) 'múlt évi, száraz, aszú, terméketlen': 1831: „A' földművelés jobb méretere soha ne ruházzon zöld színt . . . *avar* fenyerinkre” (Széchenyi István: Világ 84.: NSz.); 1848: „Felszökött, neki rohant az *avar* pusztának” (Jókai VIII, 138: NSz.); 1854: „. . . hol pihen meg a szellő // mely majd *avar* pusztákon // majd virányos réteken barangolva száll odább?” (Beöthy L.: Puszták fia 75: NSz.); 1859: „A szivetek *avar* legyen // Jó mag abban ki ne keljen” (Thaly K.: Zengő I. II, 21); 1863: „Nincs oly sovány s *avar* dolog, mint az *ó* sziveskedései” (Kazinczy G.—Molière: Fösvény 51: NSz.); 1884: „A mi azon túl látszik, az mind *avar* sivatag, terméketlen . . . homokbuczkák” (Jókai: Magy. föld. 108. NSz.); 1900: „Léptei alatt / ropogott az

avar fű” (Tóth B.: Anekd. III, 229–30); 1941: „Száráz nyár után kevés *avar* fű maradt” (MagyNépr.² II, 121); 1968: „a rideg gulya téli *avar* legelője” (SZABADFALVI i. m. 339, itt bőven további példák).

B) 'múlt évi, száraz fű': 1613: „A száraz *avarban* a harap sebes égéssel mindent meg emészt” (TESz.). Azt, hogy ilyen esetekben fűről és nem lombról van szó, egy német nyelvű feljegyzés bizonyítja: 1603: „Niemand soll bei leibesstrafe die Wälder, das dürre Holz und gras anzünden” (Rozsnyó: TAGÁNYI, ErdOkl. I, 277). További adatok: 1714: „se erdőben, se mezőben, se úton, útfélen *avart* gyűjtani ne merészeljen” (Torda m.: TAGÁNYI, ErdOkl. I, 631); 1744: „az szabad erdőben senki tüzet vetni ne merészeljen, akár *avarnak* tüzet vetni sub poena fl. 3.12” (TAGÁNYI, ErdOkl. II, 18); 1761: „az *avargyűjtés* és égetés minden helyeken keményen megtiltassék” (Erdély: TAGÁNYI, ErdOkl. II, 177; az előző évi száraz fű felégetése, mint a legelő javításának módja napjainkig fennmaradt); 1771: „Az illetén le-kaszált *Avarat* a' Júhok alávaló ágynak lehet hasznoson fordítani” (VENTZEL, Juhtenyésztés 17: NSz.); 1782: „[a vadméh] az esső ellen *avarral* . . . jól bé-takargatja házékóját” (Méhtartás 7: NSz.); 1786: „*Avar*: kasza után maradt, el-aggott fű, szőr-fű” (BARÓTI SZABÓ, Verskoszorú III, 146: NSz.); 1787: „hirtelenében több *avarat* és száraz ágakat vetett reája” (Gelei J.: Robinzon 277: NSz.); 1801: „I. Az *avarégetések* kemény büntetés alatt megtiltassanak” (Kővárvidék Szatmár m.: TAGÁNYI, ErdOkl. II, 771); 1809: „*Avar* (aszszott-fű) . . . Arida herba” (SIMAI, VSzót. I, 124: NSz.); 1816: „Erdélyben . . . *avar* (tél által leperkelt fű) . . .” (HELMECZI, Ért. 43: NSz.); 1817: „*avar* pro aszott fű” (VERSEGHY, Anal. III, 486); 1825: „Éppen ezen időpontra esvén az is, melyben az *avar* és erdőgyűjtogatások el szoktak kezdődni” (Torda: TAGÁNYI, ErdOkl. III, 252); 1831: „haragod . . . megemésztette őket, mint a' mezők' *avarát* a' tűz” (Kazinczy F.: Szent Tört. 69: NSz.); 1832: „*Avar* a' Lában meg száradott-fű” (SZABÓ E., Székely Tájsz. I. Albis: NSz.); 1844: „*Avar*, dűresz Gras” (KISS M., Ujdon szavak 8: NSz.); 1850/1902: „*Avart*, asszu kórót szedtek, // Kicsiholyán tüzet élesztettek” (Arany: Kk. I, 142: A falu bolondja 49: NSz.); 1879: „*Ő avart* szed össze, abba tüzet csóvál” (Arany J.: Toldi szerelme VIII. ének. 10). További, elsősorban nyelvjárási példákat l. SZABADFALVI i. m. 1968. 338–43.

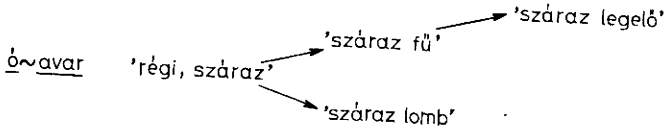
C) 'száraz lomb, falevél'. Ez a jelentése csak 1842-től mutatható ki. A köz- és irodalmi nyelvben csak századunkban terjedt el, a nyelvjárások nem ismerik (bővebben: TESz.; SZABADFALVI i. m. 1968. 343), de ebben is a 'száraz, múlt évi' jelentés érződik.

D) 'kietlen, száraz, elszáradt fűvel fedett terület': 1784: „*avar*: — mező, haraszt, tsalít 's. a' t. (SzD. 11); 1801: „*Avar* térszen el-pallagosodott muhoros ugar földet” (Peretsenyi Nagy L.: Mezengy 92: NSz.); 1803: „A' száraz *avarban* (el-asz'ott füves rét v. mező) mindeneket meg-emészt az harap” (BARÓTI SZABÓ D., MagyVir. 447: NSz.); 1829: „a' kies'bb tájak vigályos térekké, s' ösztövév *avarokká* változnak a' berohant tatárkény által” (Uránia II, 166: NSz.); 1848: „A . . . Pusztamezőig vezető dűlő út mellett, az *avar* közepén áll egy magányos . . . ház” (Jókai M.: Unio 7: NSz.); 1860: „*Avar*, Heide, Steppe” (BÉRCZY K., Vadászműszót. 87: NSz.).

E) Az *avar* szó főnévesülése minden bizonnyal korán bekövetkezett, de a fűvel kapcsolatban is csak a XVII. század elejétől tudjuk kimutatni. A történeti és a nyelvjárási adatok döntő többségében az elmúlt évről megmaradt száraz fűvet jelenti. A szó alapjelentése tehát 'rég, száraz, aszú'.

Az urali vagy finnugor eredetű ó 'régii' *v-* tövű alapszóból, denominális kicsinyítő, illetőleg árnyalatképző *-r* segítségével alakult, de ennek korát nem tudom megmondani, feltehetően azonban a magyar nyelv külön életében.

Ennek megfelelően az *avar* jelentésfejlődése a következőképpen vázolható fel:

Az *avar* szó jelentése tehát korántsem differenciálódott olyan mértékben, mint azt az *avas* mutatja.

F) A TESz. megállapítja: „Ha az *avas*¹ valóban az *avul* családjába tartozik, akkor alaktani szerkezet és jelentéstani fejlődés szempontjából párhuzam áll fenn az *avar*¹ és az *avas*¹ között.” Ezt a kapcsolatot még az *avas*²-re is kiterjeszthetjük.

Először is *-s* és *-r* denominális képzővel ugyanabból a tövből képzett melléknevet többet is találunk a magyar nyelvben, és ezek nagyrészt ugyancsak főnevesültek. Pl.: *lapos ~ lapor*: 1397/1416: „Primo incepissent a quodam loco arabili wlgó *lapor* . . . vsque ad quendam locum acialem wlgó *lapor* dictum . . .” (Oklsz.; GOMBOCZ ZOLTÁN: MNy. XX, 60; JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXIII, 558). További hasonló megfelelések: *Hódos ~ Hódor*; *gömbös ~ gömbör* (MNy. XX, 559); *gombos ~ gomborka*; stb.

Ami a jelentésfejlődést illeti, a 'régii, öreg' jelentés az *avas* és az *avar* valamennyi jelentésében benne lappang, egy helyen pedig 'száraz fű, nád' tartalommal találkozunk is, ami legalábbis hasonló fejlődésükre enged következtetni, amit a román átvételek és a feltehetőleg hozzá kapcsolódó erdélyi 'füveskert, legelő' jelentés még jobban alátámasztani látszik.

Az *avas* és az *avar* szóhoz kapcsolódó belső tartalom és eljárás mód, vagyis a téli száraz fűvön való legeltetés és makkoltatás a rideg állattartás egésze számára a téli takarmánybázis jelentős részét biztosította, és ez ismét rokonságukat bizonyítja. Az alapszó és a hozzá kapcsolódó két képző története a távoli korokig (urali, finnugor) követhető, ezért a két szó keletkezésének megállapítása rendkívül nehéz; mindenesetre elképzelhető, hogy még egy honfoglalás előtti téli tartás mód emlékét őrzi.

4. *Havas*. — A) Származását tekintve nem függ össze a fenti két szóval, de jelentését tekintve nagyon sok megfelelést mutat. A TESz. jelentésének árnyalatait nem említi, csupán azt állapítja meg: „majdnem mindig hóborította (fátlan) hegy”; ugyanígy CzF. is. A köz és irodalmi nyelvben valóban ez az általánosan ismert: 1735/1892: „[A felhők] Néha mint a szépeességi *havasoknak* teteje // Úgy hordódtak fel magasra s meredekre estek le” (Ráday G.: Ö. M. 50: NSz.); 1750: „Alpes. Magas hegyek, *havasok*” (WAGNER, Phras. 69: NSz.); 1763: „*havasok* Alpen, Schneegebirge” (ADÁMI, Wb. 37: NSz.); 1772/1912: „Egy ember az *havas'* kietlen tetején” (Bessenyei: Emb. próbája 37: NSz.); 1860: „*Havas*, Alm; erdélyi értelemben olly magasságú hegylánc, mellynek ormain megszűnt a fatenyészet, ha bár nem is fedné örök hó azokat” (BÉRCZY K., Vadászmuészót. 89: NSz.); 1881: „Búvös káprázat: fent örök *havas* // S alant örökkön zöldelő tavasz” (Széchy K.: Szép Ilonka 65: NSz.).

B) 'erdő, rengeteg': 1656: „Ezt is tudom, hogy a *havasból* ugyan számos makktermő bükkfát hoztunk” (Sárkány Fogaras m.: TAGÁNYI, ErdOkl. I, 518); 1666: „Vagjon az *Havas(n)* Ihar oldalban egy darab erdő” (Hévszámos Kolozs m.: JAKÓ ZSIGMOND, A gyalui vártartomány urbáriumi. Kolozsvár, 1944. 150); 1674: „Tudom, hogy nagy-berivőji Boér Gáspárnak oly *havasa* volt maga személyére, hogy mi is egész városul az őkegyelme engedelméből oda hajtottuk sertésmarháinkat” (Fogaras m.: TAGÁNYI, ErdOkl. I, 589); 1674: „A vár szükségére mindenkor makktermésnek idején a tiszték egy darab erdőt elszakasztottak azon három részre való *havasból*” (Alsócsa Fogaras m.: uo. I, 586); 1720: „az *havason* deszkáknak való fák is bővebbek” (Belényes Bihar m.: uo. I, 646); 1727: „*Havasok* is vad(na(k))” (Gyalu Kolozs m.: JAKÓ i. m. 255); 1781: „a fenyőfák nemei, a melyek a magas és távol levő hegyeken vagy *havasokon* vágatván” (Erdély: TAGÁNYI, ErdOkl. II, 461); 1825: „Minden nagy kiterjedésű *havasos* erdőkre nézve” (uo. III, 335); 1882: „Elment nagy búval a legény . . . a rengeteg *havasba* (NépköltGyűjt. III, 348); 1886: „A *havason* lakhatol! vágj fát, az elég van ott” (Timon S.: Éjék 79: NSz.); 1963: „Nagyon lenyomott csend űlt a *havason*. Estefelé járhatott már az idő, s ilyenkor nem háborgatják a fahordók a pásztor” (Tamási Áron: Ábel a rengetegben. Bp. 70); általános ez a jelentés az erdélyi, de különösen a székely köznyelvben és nyelvjárásokban.

C) 'legelő, mező, kaszáló': 1616: „Vagyon *havasi* jövedelem is, mely *havasokra* az lengyelországiak szoktanak hajtani juhokat, pénzt és sajtot adván az *havastul*” (Munkács környéke: TAGÁNYI, ErdOkl. I, 326); 1620 k.: „Mindenféle marhát Pünkösdnapi az *havasban* tartani szabad volt”, „Ha ki maga oda az *havasba* kaszálni nem mehetett avagy szüksége nem volt reája, az részét másnak szabad nem volt eladni” (Csikmenaság és más csiki falvak: TAGÁNYI, ErdOkl. I, 345—6); 1666: „Ezen felljül az mely *havafok* vadnak . . . minden Emberek(ne)k Izabados marhaját rajta nyaraltatni” (Hévszámos: JAKÓ i. m. 150); 1674: „Az Numaja nevű *havasokon* is azkik juhokat legeltettek, fizettek a várhoz turóval” (Fogarasvidék: TAGÁNYI, ErdOkl. I, 584); 1679: „Valamellyek Gyalui *Havasoknak* hivattnak . . . Vannak ezeknek tetején jó kaszáló helyekis” (Gyalu: JAKÓ i. m. 207); 1684: „Munkácsi felső vidékben levő *havasainkról* az ott járandó idegen marháknál micsoda és mennyi proventus szokott járni . . . szorgalmatos gondja legyen” (MGSz. I, 237—40); 1684: „. . . item *havasi* gostina pénzt, fl. 136” (SZÁDECZKY BÉLA, I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása. Bp., 1911. 373); 1770/1914: „Élek juhász a mezőben legelvén nyájam erdőben, // Az hegyek *havasaira*, az vizek forrásira” (Bokréta 120: NSz.); 1799: „van *havassa*, mellyen mindenféle marhák legelnek nyáron” (VÁLYI A., Magy. Orsz. III, 546: NSz.); 1801: „Ezen helységnek erdős része több mint pusztája, nevezetesen Molduva felől való részen a szénafüvek az *havasokon* vannak bővebben” (Csíkszék: TAGÁNYI, ErdOkl. II, 773); 1808: „Amely falunak a *havasokban* különös erdejek vagyon, azt valamint eddig, úgy ezután is szabadon uzuálhatják s kecskéket is tarthatnak vágás nélkül” (Údvarhelyszék: TAGÁNYI, ErdOkl. III, 9; 1812: „a kecskéknak pedig az erdőkben való mind téli, mind nyári legeltetések (kivéven a távol való *havasokon* levő hozzájárulhatatlan és más haszonra nem szolgálható erdőket) . . . szorosán tilalmaztatva legyen” (Erdély: uo. III, 170); 1847: „Egyék kejed belőle (a sajtból) // *Havason* van készítve” (Székelyföld: ERDÉLYI J., Népd. és mondák II, 329).

D) A *havas* szó a *v-* tövű *hó* -s képzős denominalis származéka, mely a

fenti jelentésekben főnevesült, de ennek idejét nem tudom pontosan megállapítani.

Az erdővel kapcsolatos jelentéseinek kialakulásában feltétlenül számolnunk kell a hasonló hangzású *avas* hatásával, annál is inkább, mert mindkettő a keleti nyelvterületen élt legelőnkebben és legtovább.

A havasi gazdálkodás nagyjából megfelel annak, amit a különböző oszt-rák és német nyelvjárások *Almwirtschaft*-nak neveznek, azzal a különbséggel, hogy a legeltetésen és a szénamunkán kívül az erdei munkát is magába foglalja.

5. Az *avas*, *avar*, *havas*, ha korukat pontosan nem is tudjuk megállapítani, alapszavukat és képzőjüket tekintve egyaránt a magyar szókinés legrégibbi rétegéhez tartoznak. Az első kettőt nyelvjárási szóként, illetőleg földrajzi névként az egész magyar nyelvterületen ismerték és részben ma is ismerik. A *havas* a történeti Erdélyben és az ahhoz északról kapcsolódó területen elterjedt, behatolt a köz- és irodalmi nyelvbe is.

Valamilyen formában mindháromnak van köze a legeltetési állattartáshoz. Az *avas* és az *avar* elsősorban a téli legeltetési, szabadon tartott, rideg állattartás műszava. A *havas* jelentése ennél sokkal szélesebb, mert rajta nyáron, elvélve télen is legeltettek, de egyben szénakaszálásra is használták.

BALASSA IVÁN

Csavar : csavarog

1. Szóképzéssel foglalkozó tanulmányainkban a *csavar*:*csavarog* igepárral a *-g* gyakorító képzőnek egy különleges funkcióját szoktuk példázni. D. BARTHA (Szóképz. 26) ezt így fogalmazza meg: „Érdekes jelenség, hogy a képző néhány tárgyias igéből visszaható jellegű tárgyatlan igét formál: *teker* > *tekereg*, *csavar* > *csavarog*, *kavar* > *kavarog*.” A TESz. többek között ezt írja a *csavarog* etimológiájáról: „Származékszó: a *csavar* igéből alakult *-g* gyakorító képzővel. A tárgyias igei alapszóval szemben a származék tárgyatlan, alapjelentése 'csavarodik', 'kanyargó, tekervényes utat ír le'.”

A leíró nyelvtan s a nyelvérzék, mely a szinkrón rendszerhez viszonyít, ma valóban tárgyias : tárgyatlan szembenállást figyelhet meg a *csavar*:*csavarog* igék között. Ha azonban alaposabban szemügyre vesszük a szócsalád nyelvtörténeti példatárát, már nem találjuk ilyen egyértelműnek a tranzitív : intranszitiv ellentétet. A régi adatok ugyanis arról vallanak — bár ez szótáraink értelmezéseiből alig-alig derül ki —, hogy a *csavar* családfájának volt a régiségben egy erőteljes intranszitiv hajtása is.

2. A *csavar* első előfordulását a TESz. közli: „*csavar* ige 1456 k.: »cauda applaudit: farkal *chavar*» (SermDom. 1 : 436)”. Jelentésmeghatározása a következő: „1. 1456 k.: 'fordít; drehen | csóvál; wedeln' # (1. fent); 2. 1809: 'lop, stehlen' (Simai Kr.: VSzót. 2 : 39).” (A szótár a # jellel a címszó mai köznyelvi jelentését emeli ki.)

A TESz. tehát a „farkal *chavar*” példában levő igeinek már a mai tranzitív *csavar* jelentését tulajdonítja, jóllehet nyilvánvaló, hogy ebben a kifejezésben egy másféle *csavar* szerepel: e mellett az ige mellett a tárgy kitétele egyenesen lehetetlen volna. Itt tehát nem egy tárgyias ige fordul alkalmilag tárgy nélkül elő, hanem a *csavar* ige intranszitiv változatával van dolgunk. Márpedig ez a szókapcsolat nem véletlen, esetleges alakulat, hanem a régiség

beszélte nyelvének természetes fordulata volt. A NySz. nem kevesebb, mint öt példában idézi a XVI. századból: ÉrdyK. 1526. 312: „Az orozlanok keddeeg mynt ha ewrwlneenek, *farkal chawarnak wala előttök*”; ÉrsK. 1530. 315b: „Az orozlan kezdé . . . *farkawal* mynt twlaydonsaga wala *czawarnia*”; Pesti Fab. 1536. 77b: „Myhelien az etelhez yl wala az kowach, fel kelwen *farkal chawar wala nek*”; Decsi: Adag. 1598. 139: „*Farkual czawarni* s hazudozni”, 265: „*Farkual czawarni*, mint az eb”. Igaz, a NySz. is a MA.-tól vett ’verto, verso’, illetőleg szögletes zárójelben saját értelmezésként megadott ’drehen, wedeln” jelentéssel idézi ezeket a példákat. A TESz. valószínűleg automatikusan innen vette át a jelentésmeghatározást, s ennek következménye, hogy legfrissebb történeti szótárunkból sem derül ki, mikor jelentkezik valójában először a mai tranzitív *csavar* ige.

A meglepő az, hogy a tárgyias jelentésre (a MA.-re való hivatkozás kivételével, amelyre később még visszatérünk) a NySz.-ban sem találunk egyetlen példát sem. A szócikk ugyan 2. jelentés alatt az ’exprimó; pressen, winden’ értelmezést veszi fel, s az ige ezekben az idézetekben mindig tárgyias: Orczy: KöltSz. 1789. 23: „Kerdezhetd, hát kinek szerzett boldogságot, mikor véres kézzel *tsafart szabadságot*”, 45: „Nem strázsál óránként templom ajtajánál, hogy egy *rézpénzt* nyögve *tsafarjon* társánál”; Gvad: FNót. 1790. 27: „Vizből, *holmimet tsafarta*”, 81: „Tzitromnak a levét reája *tsafarta*”. Az itt szereplő *csafar* igét azonban már az EtSz. is a *facsar* alakváltozatának tartja, s ugyanígy nyilatkozik a TESz. is a *facsar* címszó alatt: „A . . . szó *csafar* alakja hangátvételrel keletkezett, de talán a *csavar* hatása is közrejátszott létrejöttében.”

3. A *csavar* eddig idézett példáiban tehát az igének csak intranszitiv változatával találkoztunk. E tárgyatlan *csavar* igének a régiségben való meglétét, illetőleg tovább élését egyéb adatokkal is igazolhatjuk. BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szótárának második, 1792-i kiadásában találjuk a következő szócikket (54): „*Farkallani: tsavarni, tsavarogni*. El-farkallott a’ vár alóll.” Eszerint BARÓTI SZABÓ nyelvjárásában a *csavar* a *csavarog* szinonimája. Ugyancsak tőle idézek: Par. maj. 1794. 105: „Dellest ellenben a’ nap’ keletére *tsavarjon a’ Bojtár*”; Virg: Éneis. 1810. I, 118: „Társaim a’ vásznat le-szedik, ’s a’ *partra tsavarnak*”; Virg: Éneis. 1813. II, 300: „Meg-szalad hát az ijedtt Turnus, ’s a’ tágra hagyódott Körben *erre, meg’ arra tsavar* ’s ugrásit habarja”. Kemény Zsigmond pedig így ír: Ködk. 1853. 243: „az ökrök azért *csavartak oldalra*, mert szarvaikat nem a kis fiu tartotta”. (Az adatokat a Nagyszótár anyagából gyűjtöttem.) Tehát a *farkal csavar* állandó szerkezetű vált alakulaton kívül is használatban volt és elevenen élt még a XIX. század első felében is, elsősorban talán Erdély nyelvjárásában egy ’kanyargó, tekervényes utat ír le’, ’fordul, kanyarodik’ jelentésű intranszitiv, bennható, cselekvő értelmű *csavar* ige.

Mai nyelvjárásaink is szolgáltatnak adatot. Az Új Magyar Tájszótár céduláiról idézek: Zala m. Kiskanizsa: „köllött án *csórnyj iza kaszáve!*” ’kaszával ívet vág’; „Vütte ja fejin a vékát, *csórt* igen a kezéve.”

4. Nemcsak a *csavar*, hanem az osztódásos ikerítéssel létrejött *csúr-csavar*, *csúr-csavar* is lehetett intranszitiv: SzD. 1784. 85: *Tsúrni-tsavarni: tsavargani*. TAKÁTS RÁFÁEL 1794-ben kiadott Tóldalékjában ugyanígy: *Tsúrni tsavarni, tsavarogni*. A Tudományos Gyűjtemény 1829. évi IX. füzetében LÉVAI LÁSZLÓ Vas Vármegye Kemesaljai Járásbéli magyar szó-tárát a többi

között ezekkel a szavakkal vezeti be (81): „Bátorkodom én is megszólalni: ki szegény de jámbor szüléktől eredvén a' kisebb sorsu lakosok között divatban levő régi törzsökös magyar szavakat jobban megszokhattam, 's most azokat itt illó magyarázattal világosságra botsátom”. Hiteles tájszónak tartjuk tehát következő adatát (84): „*Csűrök csavarok* tekeregek, utat vesztek”. E kifejezés több szempontból érdekes. Először is azért, mert — amint erre az EtSz. rámutat — a MTsz. a Tsz. nyomán tévesen idézi az adatot ilyenféleképpen: „*Csűr: csavarog*, tekereg, utat vesz (Vas m. Kemenesalja Tsz.)” Annál meglepőbb, hogy — jóllehet az EtSz. figyelmeztet erre a tévedésre — a TESz. mégsem veszi fel a helyes kemenesaljai *csűrök csavarok* változatot, s így a *csűr-csavar* címszó alatt az ikerszónak a 'tekereg, utat vesz' értelmezése (amely pedig az EtSz.-ban a szó 2. jelentése) egyáltalában nem szerepel, csupán a mai nyelvérzékünk számára hiteles, tárgyias 'önkéntes elferdít' jelentése kap helyet.

Az előbb felsorolt adatok fényében azonban elfogadhatónak látszik, hogy egy 'kanyargó, tekervényes utat ír le' alapjelentésű *csavar* igéből 'tekereg, eltér az egyenes, a helyes úttól, utat vesz' jelentésű *csűr-csavar* ikerszó jöjjön létre.

5. Figyelemre méltó továbbá, s ugyancsak az ige intranszitiv jellegére utal az körülmény is, hogy az alapigének a régiségben egyáltalában nincsenek igekötős alakjai, s ez egy 'fordít' jelentésű tárgyias igei alapszó esetében mindenképpen szokatlan. Vessük egybe összehasonlításként ezt a tényt a NySz. *teker* címszavának igekötős változataival: *alá-, fölalá-, által-, be-, egybe-, el-, félen-, félre-, föl-, ki-, le-, meg-, öszve-teker*. Nem kevesebb, mint tizenhárom különböző igekötő kapcsolódhatott a tárgyias *teker* igehez.

6. De a családja intranszitiv ága túlnó a *csavar* alapszón. A tárgyatlan *csavarint*-ra 1760-ból idézhetünk példát: MolnJ: Épül. 225: „Fitzkándozott, szelíden tsavaréntott fülével s farkával” (NySz.). A *csavarit* műveltető képzős származék ugyan természetserüleg tárgyias ige: PéldK. 1510. 51: „neha deel felewl valokat vele fenyewgetewk es neha ezakra *chauareyrom* (az kazat)”; Kal. 1582. Gý: „Saturnus es Mars forgoloduan valtozo *egét czauarítanak*” (NySz.). Mégis intranszitivén is előfordul: XVI. sz.: „De bizony mégy, csak *farkval sem csavarítás* s úgy is eljössz” (RMK. V, 222). Persze meglehet, sőt valószínű, hogy az ige ilyenféle használata tulajdonképpen az *-int* képzős mozzanatos alakokkal való keveredés eredménye.

A *csavarodik* mai nyelvérzékünk és mai jelentése szerint a tárgyias *csavar* ige visszaható (*A kigyó a bűvész karjára csavarodik*), illetve visszaható jellegű származéka. (*Csavarjuk a kötelet: A kötél csavarodik*. Az ehhez hasonló mondatokban a képzett ige azt fejezi ki, hogy a cselekvés mintegy magától megy végbe.) Nem így a régiségben. Lássuk először a NySz. példáit. Mel: Sám. 1565. 456: „Josias kiral *sem iobra sem balra nem czauarodęc* (az igaz vtrol)”; Görös: Máty. XVI. sz. 68: „Vtából *czauarodnęc az vár alá*”; XVI. sz.: „Telkibányáról *általcsavarodott Patak felé*” (MonÍrók III, 118); MA: Bibl. 1608. I, 281: „Az ókróc *félre csavarodtac vala*”; 1616: „Én Prágában sem jöttem, hanem *Moldvára csavarodtam* ő fölsége akaratjából” (MonOkm. XIX, 25); Mad: Evang. 1635. 217: „A gyönyörűségeknek *csavargó útára haylanac, csavarodnak*”; Matkó: BCsák. 1668. 35: „*Az utrol valo el csavarodás a bolondoké*”; Fal: NE. 1748. 67: „Természetünk vagy leheverezik, vagy *félre csavarodik az útbúl*”. S további adatok a Nagyszótárból: Sándor István az igét 'csavarog, tévelyeg'

jelentésben használja: Orias Ovid. 1792. 179: „Az új lélek gyakran *sokat tsavarodik*, Még oda jut, a' hol Plútó uralkodik”; Gondol—Dickens: Twist. 1843. I, 201: „[a zsidó] hirtelen *balra csavarodott*”; Kemény K.—Molière: Kell. 1886. 116: „Egy pompás fogat hirtelen . . . *elénk csavarodik*”. CzF. a *csavarodik* jelentését így adja meg: „Az egyenes útról eltér; az egyenes vonal görbülni kezd.” Az értelmezés első fele a korábban használatos cselekvő igére, másik fele a mai visszaható jellegűre vonatkoztatható. Példái közt ilyenek szerepelnek: *Jobbra vagy balra csavarodni. Félre csavarodni. Becsavarodni a faluba, kicsavarodni az útból, visszacsavarodni.* Az ÉrtSz. is tud még ilyen jelentésről: 'az egyenes iránytól fokozatosan eltér, kanyarodik'. De ezt már ritkának minősíti.

A régiségből idézett mondatok *csavarodik* igéjében — úgy gondolom — a képzés kiinduló pontja nem a tárgyias *csavar*, hanem az intranszitiv 'kanyargó utat ír le' jelentésű ige, s ennek nem reflexív, hanem mozzanatos-kezdő értelmű, ugyancsak cselekvő, intranszitiv származéka a régi *csavarodik*, melynek jelentéséhez a mai *kanyarodik, el- félrekanyarodik* jelentése áll legközelebb.

A NySz.-nak csupán egyetlen adatával kapcsolatban merülhet fel az a lehetőség, hogy visszahatóként értelmezzük az igét. A példa a következő: 1554: „Az török zászlók *megcsavarodának*, terekökben ott sokan elhullának” (RMK. III, 133). De tekintettel arra, hogy az összes egykorú példában 'kanyarodik' jelentésű az ige, hajlamos vagyok rá, hogy ezt a mondatot se úgy értelmezzem, hogy 'a zászlók (a rúdjukra) csavarodtak', hanem úgy, hogy 'a törökök megfutamodtak, s a török zászlók is meg- ('vissza') fordultak, kanyarodtak'. A Tinódi-versszak valóban így hangzik: „[Dobó ágyúitól] Ron-taték az kőfal, megfutamának, A török zászlók, *megcsavarodának*, Terekökben ott sokan elhullának, Sokan bennök sebben elszaladának”.

7. Mindezek — úgy hiszem — eléggé bizonyítják, hogy a *csavar* igének a régiségben gazdag és eleven intranszitiv használati köre volt. Ha pedig ez így van, akkor természetesebbnek látszik az a feltevés, hogy a *csavarog* igében sem a tárgyias *csavar* változatból, hanem az előbbiekhöz hasonlóan az intranszitiv *csavar* alapszóból indul ki a képzés, a képző tehát eredetileg nem tranzitiv: intranszitiv szembenállást hozott létre, hanem az alapjelentés ('kanyargó utat ír le') fenntartásával csupán a bennható cselekvés tartósságát, gyakoriságát hangsúlyozta.

Az alapjelentéshez legközelebb áll, sőt azzal azonos jelentésű a következő mondat példája: Cis. 1592.: „Mikor igyenesen röpülne és nem *czavarognac*, tiszta v̄döt ielent”. Az ige alanya nemcsak élőlény lehet, kanyaroghat, teker-vényes utat írhat le az út is: Pázm: Préd. 1636. 86: „Igyenes általut, mert tétova nem kereng, nem *tsavarog*”; PPB. 1767.: „Kerengősön, *tsavarogva futni*: obliquare cursum”. Fal: Const. 1786. 81: „*Csavarogó utakon jársz*”. Aki ide-oda, tétován, cél nélkül jár, kószál, az *csavarog* a mai értelemben: 1595: „Az azoniatat igen nagy zeginsegre jwttot, chak *zellel chavarok* it warasban igen ritkan lakik” (RMNy. III, 117). A 'tévelyeg' jelentés mind konkrét, mind elvont értelemben megtalálható: Pázm: Luth. 1627. V, 235: „A mely hajónak kormányja nincsen, tétova *csavaroghat*”. Átmenet az elvont jelentés felé: MA: Scult. 1618. 326: „Idestova *czavarognac* elméjeckel”. S az elvont 'tévelyeg': Pázm: Luth. 1627. V, 108: „Azt mongya, hogy annyiból szűkségesek a jó cselekedetek, mert ezeket isten parancsolta. Ez is *csavargás*”; Ker: Préd. 1640. 404: „Csuda mint *csavarganac* az szegény pápisták”. Ugyanebből fejlődhetett a 'kertel' jelentés: 1544: „Királ monda: De mit *csavargottok*, csak héjába való beszédet nyuj-

totok" (RMK. II, 99. NySz.); Fal: UE. 1750. II, 63: „Sokan mikor . . . fontosan kellene szölni, . . . haszontalan szószaporitással *csavarognak*" (NSz.).

8. Szenteljünk végül egy gondolatnyi időt a *csavargat* igére is. Első szempillantásra természetesnek látszik, hogy ez a tárgyias *csavar valamit* gyakorító képzős változata, s igazolni nem is tudjuk, nem is próbáljuk az ellenkezőjét. Nézzük mégis a régi adatokat. A NySz. mindössze két példában idézi szövegkörnyezettel együtt, a harmadik példa szótári adat: Kulcs: Evang. 1574. 47: „Ne *tsavargasd* beszédedet, hanem rövid szoual mond meg hiuatalodat"; Born: Préd. 1584. 30: „Teuelygenek az törökökis, kie azt mondgyac, hogy isten lehellet az szűzre es abbol lett az ő (Christus) embersege. Mind eze őrdög *czauargatási* az wr ellen". Szembesítsük ezeket a Faluditól fentebb idézett „haszontalan szószaporitással *csavarognak*" kifejezéssel vagy a következő 1626-i Zvonarics-idézettel: Post. I, 586: „Viaskodnac hazug *csauargással*, iol és helyén eset mondásokat el forgatván". Gondolhatunk esetleg arra, hogy a NySz. XVI. századi példáiban nem a mai *csavargat* található, hanem a régi, a beszédre vonatkozó *csavarog* ige műveltető képzős származékáról van szó. A képzés kiindulása akkor itt sem tárgyias ige, hanem a *mozog*: *mozgat*, *forog*: *forgat*-félékhez volna hasonló a *csavarog*: *csavargat* is. A TESz. egy korábbi adatot is idéz a szóra: VirgK. 1529 e. 55: *csauargatasaual*. A szó szövegkörnyezete a következő: „Es a farkas testenek minden inteseuel, *farkanak czauargatasaual* . . . mind azt mutata es azt fogada . . .". Ebben az esetben még valószínűbbnek látszik a tárgyias alapszóból való kiindulás, ámbár ahogyan a *testének intésével* nem tárgyias szerkezeten nyugszik (*a teste int*, *a testével int*, nem pedig *a testet inti*), ugyanúgy elképzelhető, hogy a *farka csavargatása* szerkezet alapja is lehetett *a farka csavar*, *a farkával csavar* struktúra. Ezt azonban természetesen bizonyítani nem tudjuk.

9. Hogy áll mármost a helyzet a *csavar* tranzitív változatával? Míg az intranzitív *csavar* igére és a belőle kiinduló továbbképzésekre bőségesen találunk példákat a régiségben, addig tárgyias változatára — ha a természetesen tárgyias műveltető képzős származékokat nem tekintjük — a NySz. összesen öt adattal szolgál. A *csavar* értelmezését idézi MOLNÁR ALBERTTŐL: 'verto, verso'. A mozzanatos -*int* képzős alakok közül az egyik tárgyias: 1704: „Mely kerékvágásban van már az mi kerekünk; ha hertelen *csavarintjuk* az rúdját, bizony beletörik az kerekünk" (RákF: Lev. IV, 124). S végül három szokatlan forma, melyre sem a régiségben, sem ma nem találunk több adatot: EsztTl: IgAny. 1602. g3: „*El chavaroggyak* az papistak az prophetak es apostolok irasy iteletit"; Toln: Vigaszt. 1632. 35: „*El csavarogják* az szent irást"; 95: „Szent irásnac *el csavargása*".

Az OklSz. ide vonatkozó szócikéből a következők idézhetők: 1478: „Anthonium *Chavaro*"; 1505: „Andrea *Chawar* [a. m. csavar, névül használva?]" ; 1602: „*Csavar* Gáspár"; 1630—48: „Hogy valami rosz erkölcsű, felrugó, vagy ki magát ördöglené, s el nem menne ember alatt, olyat [t. i. lovat] ne találjon venni, vagy farka *csavarót*, mert ur alá illetlen és gyalázatos az farka *csavaró* ló". Az első három adatban nem dönthető el teljes biztonsággal, vajon tárgyias-e vagy tárgyatlan a névként használt ige. A korábbi elmékedések fényében azonban az 1478-i *csavaró* 'csavargó, kószáló' jelentésű is lehet. Az utóbbi kettő mellé pedig idézzük Zvonarics példáját 1615-ből: PázmP. 282: „Szűnnyél meg enni sok *czuureziauar* fősetéstül" (NySz.). Ahogyan a *csűr-csavar* itt melléknévként szerepel, ugyanúgy elképzelhető, hogy *Csavar* András

és Gáspár neve jellembeli tulajdonságra utal, s akár 'kószáló', akár 'eszével kanyargós utat leíró, csavaros eszű, ravasz' embert jelenthetett. Talán az sem véletlen, hogy *Csavar* Gáspár nevét épp a góbéságukról híres székelyek között a Kézdi székhez tartozó Eszteleken jegyezték fel. Az utolsó, 1630–48-i szöveg SZAMOTA ISTVÁN nem betűhív közlése a GazdTört. Szemlében. A forrás eredetijét nem láttam. Amennyiben ott nem *farkal csavaró* szerepel, s nem azt tették értelmessé a Szemle számára *farka csavaró*-nak, úgy ezek az adatok kétségkívül a tranzitív *csavar* ige előfordulásai.

10. SZENCZI MOLNÁR adatánál (*Czavárom: Verto Verso*) érdemes egy kissé elidőznünk. MELICH (MSzótárír. 137) megállapítása szerint „két művet tudunk megjelölni, a melyek alapján Molnár Dictionariumába a magyar részt beiktatta: az egyik Calepinus, a másik Szikszai Fabricius Nomenclaturája”. A *csavar* szócsoportja CALEPINUSBól indul ki, SZIKSZAI FABRICIUSNál nincs meg. CALEPINUS mindössze két esetben használja („Contorqueo: *Meg tsavaritom*, őszue gömbölitom, őszue töröm-marom”; „Contorte: Horgason, *tsavaritua*, tekergetue”), de nem a *csavar* alapszót, hanem tárgyas igeiként a *csavar -ít* képzős változatát. MOLNÁR ALBERT 1604-i szótárának latin – magyar részéből idézem: „Contorqueo: *Megczavaritō*, őszue gömbölyitem, őszvetőrom marom”; „Contorte: Horgason, *Czavaritva*, tekergetve”; „Regyro: Tekergetem, *Czavargatom*, kerengetem”; „Vagus: Budoso, *Czavargo*”; „Verto: Forditom, *Czavaritom*”. MOLNÁR ALBERT tehát újabb szavakat is értelmez a *csavar* ige származékaival, mégis figyelemre méltó, hogy maga az alapszó itt sem szerepel, az ige m a i jelentését a *csavarit* fejezi ki. A szótár magyar – latin részében a *csavar* szó családjából a következőket találjuk meg: „*Czavargatom*: Regyro”; „*Czavargo*: Vagus, vagabundus”; „*Czavargoc*: Vagor, Divagor”; „*Czavaritom*: Contorqueo, Gyro, Roto, Verso”; „*Czavaritva*: Contorte”; „*Czavárom*: Verto, Verso”; „*Megczavaritom*: Contorqueo”. Itt tehát előfordul a *Czavárom* is, méghozzá tárgyas ragozásban. Jelentésének, a latin *verto*, *verso* igeinek a latin – magyar részben azonban nem *csavárom* a megfelelője, hanem „Forditom, *Czavaritom*”, illetőleg „Forgatom”.

A feltűnő tehát az, hogy ha SZENCZI MOLNÁRnak latin szót kell értelmeznie, ha a latin *verto*, *verso* tárgyas igei magyar megfelelőjét keresi, akkor sohasem a *csavar*-t, hanem mindig a *csavarit* igét, tehát a tárgyassá tevő műveltető *-ít* képzős alakot használja. Ebből talán arra következtethetünk, hogy MOLNÁR aktív szókinésében tárgyas szerepkörben nem a *csavar*, hanem a *csavarit* volt elevenebb, általánosabb. Olvasmányaiából, tudatos adatgyűjtéseiből azonban ismerős, így passzív szókinésének feltétlenül része lehetett a *csavar* 'verto, verso' ige is. De Szenczi Molnár Albertről, akiről tudjuk, hogy már fiatal korában élvezettel hallgatta Gönczön Károli Gáspár körében a nyelvészeti, etimológiai fejtegetéseket (vö. latin – magyar szótárának előszavát), s aki egyébként is magas fokú és sokoldalú grammatikai műveltséggel rendelkezett, még az is könnyen elképzelhető, hogy a CALEPINUSNál adott s a tőle ismert alakokból kikövetkezteti a tárgyas *csavar* alapszót, s a magyar – latin részben a szócsalád tárgyalása során ezt is felveszi.

11. A XVII. század egyéb szógyűjteményeinek egy részéből hiányzik az egész szócsoport. Ilyenek például LODERECKER PETER, Dictionarium. 1605.; GEORGI HENISCH, Teutsche Sprach vnd Weissheit. 1616.; COMENIUS, Orbis sensualium. 1685. Ezekben a *fordít*, *teker*, *hajt* szerepel az ide vonatkozó latin igeik megfelelőjeként. Más szótárakban – valószínűleg MA. hatására – elő-

kerül némelyik származék, de nem találkozunk az alapszóval bennük. Így WENDELINUS MARCUS FRIDERICUS 1644-ben Gyulafejeváron és ERDŐBÉNYEI DEÁK JÁNOS 1654-ben Váradon megjelent latin–magyar szógyűjteményei e szócsaládból csak a *csavarít* igét ismerik. A következő században a MA. hatása alatt álló PP. és PPB. átveszik a teljes szócsoporthoz, de latin szó értelmezéseként ezekben sem fordul elő soha a *csavar* ige. Az első ilyen szótári adatot WAGNER 1750-ben megjelent Phrascológiájában találtam: „verto: Fordítom, forgatom, *tsavarítom*, *tsavarom*, tekerem, változtatom, háritom”. Ugyanitt a *contorqueo* még *Meg-tsavarítom*. Lehetséges, hogy a Sopron megyei VARGYAS ISTVÁN, aki WAGNER Phrascológiájába a magyar szavakat beiktatta, saját nyelvjárásából merített, lehetséges, hogy — amint SZILY kimutatta (Egy feledésbe ment régi szótárunkról: Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez 326) — Pázmány vagy Faludi nyelve volt a magyar anyag forrása. A további XVIII. századi szótárakban különböző megoldásokat találunk. Jónéhányban még mindig csak a *csavarít* szerepel tárgyias változatként. Így a Gradus ad Parnassum 1771-i kiadásában (az 1827-i kiadásban már a *csavarom* is fel van véve), CELLARIUS KRISTÓF szótárában, melyhez 1777-ben BÉL MÁTYÁS írt magyar értelmezéseket, de ugyanígy ennek 1831-i kiadásában is, melyet BUDAI ÉSAIÁS dolgozott át. ADÁMI MIHÁLY kéziratban maradt szójegyzéke azért érdekes, mert egyedül ebben találtam együtt a *csavar* intranszítív és tranzitív jelentését: Wb. 1763. 13: „*csavarni*: *herumschlendern*, *drehen*” (NSz.). Későbbi szótáraink jó része azonban már bőségesen ontja a *csavar* ige mai értelmezését: SZD. 1792.: „*Tsavarom*: forgatom, fordítottam, tekerem, *tsavarítottam*, *tsavargatom*”; MÁRTON 1803.: „kezeből a' kardot *kitsavarni*, kitekerni” (a *Drehen* címszó alatt); SIMAI, VSzót. 1810. II, 116: „*Tsavarom*: Verto, verso”; MOKRY BENJÁMIN, Deák-Magyar Etymológiai Lekszikon. 1823. 570: „*detorqueo*: letekerem, *eltsavarom* p. o. sermonem, extorqueo: *kitsavarom*, ki-tekerem p.o. arma”. A Magyar Tudós Társaság 1838-ban kiadott magyar–német szótárában a következő jelentéseket találjuk: „*csavar*: *drehen*, *andrehen*, *schraubem*, *ringen* (die Wäsche), *kriebeln* (die Nase)”. Ugyanakkor a XVIII. század második felétől már bőségesen idézhetünk irodalmi anyagból vett példamondatokat is arra, hogy a tranzitív *csavar* ige eleven tagja volt a magyar szókincsnek. A következő adatok a Nagyszótár anyagából valók: Molnár J.: Megtérő reform. 1763. 88: „igéjeket más felé *tsavarni*”; Rájnis: Kalauz 1781. 7: „*hizelkedő farkát tsavarván* Illy ugatásra fakasztja torkát”; Dugonics: Arany perczek 1790. 54: „*igy csavarta* másfelé a' *beszédet*”; Etédi: Magyar gyász 1792. 63: „Egy a' *dolgot* jobbra, más balra *tsavarja*”; Dugonics: Jeles tört. 1794. I, 368: „*Fejét* csudálkozásában ide-tova *csavarván* hirtelen meg-látta Etelét”; stb. A *csűr-csavar* szintén előkerül: Óri Fülep: Nemz. büszk. 1792. 27: „*addig húzzák vonnyák*, fel-vett *munkájokat*, *addig tsürrik tsavarják*”; KazLev. 1793/1891. II, 306: „a' *H betűnek tsürése tsavarása*”; Mátyási J.: Valami 1794. 227: „'S láthatja mint szokás *szót tsürni tsavarni*”.

12. Legtovább a *csavarodik* ige őrzi eredeti jelentését. Ha példáit össze- gyűjtjük, látnivaló, hogy a maival egyező reflexív jellegű értelem a beszélt nyelvben csak nagyon későn válik általánossá. Úgy gondolom, nem tartozott SZENCZI MOLNÁR beszélt, nyelvjárási szókincséhez sem. Egyáltalában nincs benne 1604-i szótárában, bibliafordításában (1608.) pedig nem reflexív, hanem cselekvő, tisztán bennható, a *csavarog* kezdő jellegű változataként fordul elő: „Az ókróc *félre csavarodtat vala*” (NySz.). Szótára 1621-i kiadásában már fel-tűnik a következő jelentéssel: „*Czavarodom*: Inelino, Reclino, Reflector”.

A latin—magyar rész párhuzamos szavai azonban ebben az esetben is mások: „Inclino: Hayloc, Lehaytom, Hozzahaylatom, Reclino: Lehayloc, Hatra, visza haytom, Reflecto: Viszsa tekeritöm.” WAGNER Phraseológiájában (1750.) a *contorte* megfelelőjeként fordul elő: *tsavarodva*. Érdekes azonban, hogy a szótár 1822-i kiadásából, melynek magyar anyagát VERSEGHY dolgozta át, a *csavarodva* kimarad, s a *contorte* jelentése: „Fonákúl, öszvetekerve, facsarodva; *csavarva*”. Szótáraink nagy részéből hiányzik a *csavarodik*. Megtaláljuk CELLARIUS szótárának BÉL MÁTYÁS-féle értelmezései között 1777-ben: „oblique: horgason, *tsavarodva*”; „obliquitas: Horgasság, *tsavarodás*”. SZD. 1784.: „Kanyarodni, *tsavarodni*, hajlani, fordulni”; MÁRTON 1803.: „sich drehen: fordúlni, *csavarodni*” (s ugyanígy szerepel a későbbi német szótárakban, például a Magyar Tudós Társaság 1838-i szótárában is a *sich drehen* értelmezéseként); SIMAI, VSzót. 1810. II, 98: „*Tsavarodom*: Reflector, me verto”. Irodalmi szövegekből azonban csak a XIX. század végéről találtam olyan adatokat, melyekben a nyelvérzék már a tárgyias igét érzi a képzés alapszavának: 1890: „a rudat tartó drót *csavarodásának* kellene bekövetkezni” (AkadÉrt. I, 110); Gaál M: Tört. 1895.: „nyakam köré *csavarodott* a galiba” (NSz.); stb.. Néhány adatban a reflexivitásnak egy másfajta kifejezésére akadunk: Pétzeli: Ekkl. hist. 1791: 508: „[a'] kígyó az embernek derekára *tsavargózott*” (NSz.).

13. A *csavar* tranzitív változatának úgyszólván teljes adattalansága a kódexek korában, szórványos s elsősorban szótári adatként való felbukkanása a XVII. században, továbbá az a tény, hogy a régiségben igénk tárgyias funkciójú alakja mindig *-it* képzős (*csavarít*), s ez a származék a XIX. században is mindvégig eleven, annak föltevésére csábít, hogy a szó eredetileg csak intranzitív lehetett, s később vált tárgyias használatúvá. Ez ellen szól azonban a szó etimológiája s az itt-ott előforduló egy-egy tárgyias alak. Az igével kapcsolatban számbajöhető etimológia a törökből való származtatás, márpedig a török megfelelők a TESz. tanúsága szerint tárgyiasak. PAIS professzor úrnak köszönhetek azonban egy a szócsaládba tartozó, tárgyatlan jelentésű török alapszót. RADLOFFTól idézi: „baraba: *tsür* 'sich rundherum drehen'.” Ennek segítségével — úgy gondolom —, közelebb juthatunk az igazsághoz. Így ugyanis valószínűsíthetjük, hogy a törökből az igének mind tranzitív, mind intranzitív változatát átvettük, de míg régen az intranzitív ág volt erőteljesebb, elterjedtebb, addig ma a tranzitív változat az uralkodó. Lehetséges, hogy eleinte mindkettő nyelvjárási szinten élt, s ez a nyelvjárási jelleg magyaránna, hogy sok szótárunkból teljesen kimaradt a szócsoport. Jelentése azonban nem hiányzott a szókincsből: a *forog*, *teker*, *facsar* igék bőségesen helyettesítették. Szótárainkban ezek a kérdéses latin szavak megfelelői.

A tárgyatlan *csavar* egyes kifejezésekben (*farkkal csavar*) esetleg az ország nagy területén járatos lehetett, adatainkból mégis arra következtethetünk, hogy a szócsalád intranzitív ága elsősorban a keleti, az erdélyi nyelvjárásokban volt honos. A szócsoport először CALEPINUS-nál jelentkezik, azt pedig tudjuk, hogy CALEPINUS „magyar nyelvi anyaga . . . magán viseli az erdélyi magyar nyelv jellemét” (MELICH, MSzótárir. V). S talán nem véletlen, hogy még a XIX. században is éppen erdélyi írók: Baróti Szabó Dávid és Kemény Zsigmond élnek vele. Azt még óvatosabban merem csak feltenni, hogy a tranzitív *csavar* esetleg a Dunántúlról terjedt el. Dunántúli volt Eszterházy Tamás és Tolnay István, akik az *elcsavarog valamit* igét használták, s SZENCZI MOLNÁRON kívül a WAGNER-féle Phraseológia magyar nyelvi anyaga is — amint azt SZILY kimutatta (i. h.) — merített a dunántúli nyelvjárásból.

14. Annak, hogy a tranzitív *csavar* ige a köznyelvbe is bekerült, s végül szinte teljesen kiszorította intranszitiv rokonát, több oka lehetett. Elősegíthették elterjedését azok a szótárak, melyek sorozatosan forrásként használva korábban megjelent elődeiket szinte kézről kézre adták át egymásnak az egész szócsoportot. Azokat, akiknek nem élt nyelvjárásában a *csavar* ige, s különösen nem annak tárgyas változata, sokfajta asszociáció befolyásolhatta olyan módon, hogy az igét tranzitívan használják. Mindenekelőtt a rokon jelentésű *fordít*, *facsar*, *teker* igék hatásával számolhatunk. E szavak nemcsak a szótárak értelmezéseiben ismétlődnek újra meg újra szinonimákként egymás mellett (ahogy az előbbi adatfelsorolásban is láttuk), hanem ilyenfajta mondatokat is találunk: MKurir 1797. I, 128: „Egy tolvaj . . . azon *tekeri tsavarja* az eszit” (NSz.). A *csavar* és a *facsar* között erős alaki és jelentésbeli kölcsönhatás áll fenn. BARÓTI SZABÓ szótárában (1792.) találjuk a következő szócsoportot: „Tsavargani: fatsargani, fatsarogni, tsavarogni. Tsavargatni, Tsavarodom: forogatom, fordítottom, tekerem, tsavarítottom, tsavargatom. Tsavarodom: fatsarodom. Tsavarék, Tsavarítva”. Sepsiszentgyörgyről közölt tájzavak (MNY. XI, 289): „*Kifacsarta* a ruvát. A támplomba *facsarodott* (A templomba tévedt) . . . Mere *facsarogtál?* (Merre kószáltál?)” Ezekben az esetekben nyilvánvaló, hogy nem a *facsar valamit* igéből keletkezett természetes jelentésváltozással a *facsarog* 'csavarog, kószál', hanem a *facsar* és *csavar* egymással kölcsönhatásba kerültek, s így a *csavar : csavarog : csavarodik* hatására alakultak a fenti jelentésű *facsarog : facsarodik* igék. (A gyakori *csafar* változatok ugyancsak a két ige keveredéséről vallanak.)

15. Ehhez hasonló kölcsönhatást tehetünk fel a *csavar* és a *teker* igék között már abban az időben, amikor még a *csavar* intranszitiv változata volt az uralkodó. Az a közös elem, amely az analógia megindulását lehetővé tette, valószínűleg a két ige *-ít* képzős alakja volt. A *csavar* és *teker* alapjelentése nagyon közel állt egymáshoz, az első 'valamivel kör alakú mozdulatot tesz', a másik 'valamit körben, kör alakban mozdít', *-ít* képzős származékuk pedig szinte azonos jelentésű volt. A GKat: Titk. 1645. 326: „*Meg tsavarítja* a lovaszját” igéjének a jelentése hasonló a *megtekeríti* jelentéséhez a következő mondatban: Kár: Bibl. 1590. I, 88b: „*Meg tekerítuén* az madárnak feiet szakaszsa meg az nyakát” (NySz.). S még sok példát idézhetnénk. Átvitt értelemben ugyancsak mindkettő egyformán előfordul: Fal: UE. 1750. 403: „*eltsavarítják* a fenforgó beszédet”; SzD: MVir. 1803. 320: „Jól tud tekeríteni a dolog nyakán” (NySz.). A két szó azonos körben és azonos funkcióban való használatát még inkább tükrözik a szótárak. MOLNÁR ALBERT és követői például a *Czavaritom* igét értelmezik többek közt a latin *Gyro* szóval, ennek viszont a latin—magyar részben *Őszve tekerítóm* a megfelelője.

Az azonos jelentésű *-ít* képzős alakok most már lehetővé tették a keveredést. Az adatok kronológiája azt mutatja, hogy először az intranszitiv *csavar* szócsalád hat a tranzitív *teker*-re. Elsőnek a *csavarít : csavarog* analogikus hatására a *tekerít* mellé is keletkezik egy 'vagor, circumvagor' jelentésű *tekereg*. CornK. 1510—1521. 53: „Az ev jarasa nem vala tetoua hayladozo auagy *tekergeve*”; Megy: 6Jaj. 1660. III, 4b: „Meg-viszik ennek hirét Dávidnak síkságban, a holott *tekereg* vala Saul előtt”; Paskó: ESir. 1663. B2b: „Harmad egész napig sok sűrű pogányság kastély mellett *tekereg*”; Matkó: BCsák. 1668. 112b: „Bellarminus, mig e földön fenn *tekergett*, fel-nem találta”; Teleki: FLél. 1689. 87: „A sűrű berkekben tsak maga egyedül *tekergett*” (NySz.).

16. Míg azonban a *csavar*: *csavarog* igepár — mint láttuk — intranszitiv : intranszitiv megfelelésű volt, addig a *csavarog* hatására keletkezett *tekereg* s alapszava között tranzitiv : intranszitiv szembenállás jelentkezett. Figyelemre méltó, hogy az intranszitiv *csavar*-ból képzett *csavarog* példái között a régiségben csupán egyetlen reflexív jelentésűt találtam. (Ez az egyedül álló példa, mely épp ezért kétségeket is támaszthat bennünk, VERANCSICS 1595-i szótárának következő adata: 106: „Tergiuersari: *Csavarganni*.” Ha ez valóban ilyen jelentésben élt, feltehetőleg épp a reflexív *tekereg* befolyására keletkezett; így jött létre a későbbi visszaható jelentésű *csavarog* is.) Viszont a tárgyas alapszó besugárzásának következtében a *teker* -g képzős változatának egy egész csoportjában alakult ki a régiségben visszaható jellegű 'tekerőzik' jelentés: CzechK. 1513. 28: „Harom zeg kőzth ha *tekergeel*, zeep weerődben meg főődeel”; Born: Préd. 1584. 246: „Fel labat az sarkany és halal torkara tőtte es azoc *tekereneg* az ő laba alatt” (NySz.).

A következő lépés a *tekerít*: *tekerog* igepár további kiegészülése lehetett a *csavarít*: *csavarog* (bennható): *csavarodik* (bennható) hatására a *tekeredik* bennható jelentésével: Megy: 6Jaj. 1660. II, 19: „Nem lévén lelkének hová *tekeredni*, disznó pásztorrá léssen”; Matkó: BCsák. 1668. 263: „Igy habozsz nem tudván sáros tekenőd mellől hova *tekeredni*”; XVII. sz.: „Fél, ha rosz ösvényre talál *tekeredni*, oly fortélyos helyen fog ott téveledni” (Thaly: VÉ. II, 164: NySz.). Ismét az alapszó egyértelműen tárgyas jelentéséből következik, hogy az -edik kifejezetten visszaható képző alkot visszaható jellegű igét is: Érdek. 1524 — 1527. 315: „Vala egy ember, kynek vala egy Ebron newő ffya, kynek nyaka hata meghe *tekerődött* vala meeg ew zyleteseenek ydeyn”; ACSere: Enc. 1655. 99: „Az ég közepin való tsillagzatok: a sárkány, kinek farka a két medve közé *tekeredik be*” (NySz.).

S végül a kölcsönhatás utolsó fázisaként kerülhetett sor arra, hogy a tárgyas *teker* és a reflexív *tekeredik* analógiájára az addig intranszitiv *csavar*: *csavarodik* is kifejléssze tranzitiv : reflexív jelentésárnyalatát. Abból, hogy az új jelentések csak igen későn válnak általánossá, arra következtethetünk, hogy ez a viszonthatás elég lassan bontakozott ki, bár azután olyan erővel érvényesült, hogy napjainkra teljesen kiszorította az eredeti intranszitiv alapszót.

17. Azt mondtuk, hogy a *csavar* és *teker* igék közötti analógiát jelentéseik hasonlósága s különösen az -ít képzős alakokban való azonossága indíthatta meg. De volt még egy erő az egykorú nyelvi rendszerben, amely a *csavarog* hatását felerősítve abban az irányban működhetett, hogy egy tárgyas ige (*teker*) -g képzővel ellátva tárgyatlanná alakuljon.

A Szóvégmutató Szótár segítségével megvizsgáltam a -rog, -reg végű igéket, s a NySz.-ban visszakerestem azokat, amelyek már a XIV—XVII. században megvoltak. A következőket találtam meg: *ácsorog*, *csavarog*, *csikorog*, *csorog*, *didereg*, *fentereg*, *fintorog*, *forog*, *háborog*, *hunyorog*, *károg*, *kavarog*, *kese-reg*, *kevereg*, *kódorog*, *kucorog*, *morog*, *nyikorog*, *nyomorog*, *pereg*, *pitnyereg*, *sanyarog*, *sóvárog*, *szomorog*, *tántorog*, *tekereg*, *vánszorog*, *vigyorog*, *zsugorog*.

Kivételem nélkül mindegyikük intranszitiv ige, s jó részük éppen mozgást kifejező. A későbbi századokban föltűnő *acsarog*, *zavarog*, *kanyarog*, *szivárog*, *csámborog*, *kódorog*, *mocorog*, *toporog*, *kuporog* stb. szintén kivétel nélkül tárgyatlanok. Egy ilyen nyelvi rendszerben a rendszerkényszer következtében a tárgyas *teker* ige -g gyakorító képzős változata — mondhatnánk — a *csavarog* analógiája nélkül is intranszitivvá lett volna. A két hatás azonban mindenesetre egy irányban működött. Hasonló változás zajlott le a *kever*: *kevereg* s a régi-

ségben sokkal kevésbé kiterjedt családú és szegényesebb jelentéstartalmú *kavar*: *kavarog* esetében. Ezekben az igepárokban is intranszitivvá lett a *-g* képzős változat, s ezek is felvették a *csavarog* 'vagor' jelentését is: Kónyi: HRom. 1779. 4: „Maximilian is itt *kevereg*, kit tsak vendégséggel tartnak az emberek”; 1855—1862: „Kendi István kiszökik Erdélyből, és ismét itt *kevereg* az országban” (ErdTörtAd. III, 144); Pócs: Igazs. 1669. 496: „*Kavargó* motusokat követnek” (NySz.). SzD. és SI. a *kavarog* szót értelmezik *csavarog*-nak.

18. Tudjuk, hogy a gyakorító képzők csökkenthetik az igék tranzitivitását (MNy. LXVIII, 190—7). Az előbbieken mégis azt próbáltam bizonyítani, hogy sem a *csavar*: *csavarog*, sem a *teker*: *tekereg* esetében nem erről van szó: az előbbi intranszitiv alapszóból való továbbképzés, az utóbbi pedig különféle analógiás hatások eredménye. Semmiképp sem jelenthetjük azonban ki, hogy a *-g* képzőnek nem lehetett önmagában is, egyszerű gyakorító jellegénél fogva tárgyatlanító szerepe. Ezzel a funkcióval találkozunk például a *tát*: *tátog*, *lök*: *lökög* igékben vagy a *szop* nyelvjárási *szopog* változatában. S ugyanezt a szerepet mutatja ki LAKÓ (NyK. LI, 168) a finnugor alapnyelvre visszavezethető *ló-* *tő lóg* származékának *-g* képzőjében.

Nem lenne érdektelen feladat a *-g* képzővel egyetemben a tárgyatlanító gyakorító képzők teljes sorát megvizsgálni, különböző funkcióik kronológiai egymásutánját megállapítani s felderíteni azokat az analogikus és egyéb okokat, amelyek a különböző jelentésbeli viszonyok létrejöttében szerepet játszhattak.

E. ABAFFY ERZSÉBET

Mondatértékű kifejezésekből lett szavak egy csoportjáról

(A *nefelejcs*-félék)

I. A formájukban ragozott igealakot hordozó névszók, határozószók stb. rendszerint a többszófajúsággal foglalkozó fejezetekben kapnak helyet nyelv-tanainkban és más szófaj-tani munkákban. Együtt tárgyalják őket az igei—névszói kettős szófajúsággal, szófaji eltolódással vagy alkalmi szófajváltással. Ily módon a *nefelejcs*-félék nagyjából együvé kerülnek a nomenverbumokkal, a *szabad* és *muszáj* szavakkal, valamint az ilyen egészen alkalmi szófajváltó kifejezésekkel: „A fiú *szerelek*-et mond. Az *eszik* ikes ige”. Legföljebb úgy különböztetik meg a *nefelejcs*-féléket a többi típustól, hogy a „szófaji átcsapás” vagy „állandósult szófaji átcsapás” műszókat alkalmazzák rájuk (vö.: MMNyR. I, 211, 221, 228, 232, 251, 291; BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ: MMNy. 18, 24, 30, 35, 83; TEMESI MIHÁLY, A szófaji értékek változásai: NyelvtTan. 78—9; uő.: Leíró nyelvtan II, 19, 40—2, 60—2, 74—5, tanárképző főiskolai jegyzet, a továbbiakban: FőiskJ.; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv I. r. 169, egyetemi jegyzet, a továbbiakban: SZABÓ, MaiNy.). Nem világos, hogy a szerzők szerint a szófaji átcsapás miben különbözik más szófaji eltolódástól, illetőleg kettősségtől. Például SZABÓ DÉNES (i. h.) egyaránt állandósult szófaji átcsapásnak tekinti a *felelős*, *ügyeletes*; a *század*, *ezred* és a *légyott*, *nebáncsvirág* szavakat. Az kétségtelen, hogy az „átcsapás” műszót diakrón jelenségekre, tehát már társadalmi érvényű szófaji értékváltozásokra alkalmazzák. Ily módon „A fiú *szerelek*-et mond” jellegű alkalmi szófajváltás nem minősíthető szófaji átcsapásnak, hiszen ebben a nyelvnek az a szinkrón tulajdonsága nyilatkozik meg, hogy bármely szófaji

osztályba tartozó szó állhat alkalmilag főnévi értékben, ha másképp nem, ön-maga megnevezőjeként.

A még kéziratban levő „Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből” című tanulmánykötetbe írt cikkemben foglalkoztam a kettős szófajúság kérdéseivel, de ott a *nefelejcs*-félék problematikáját csak főbb vonásaiban érinthettem. Itt próbálok választ adni arra, hogy mi köti össze e meglehetősen népes szócsoportot a kettős szófajúsággal, a szófaji eltolódással vagy átcsapással, egyáltalán összeköti-e őket valami; és megkísérlem e szócsoport rendszerezését.

2. Ismeretes, hogy azokat a szavakat minősítjük kettős szófajúnak, amelyek jelentéskategóriájuk, mondatbeli szerepük és alaki viselkedésük alapján egyszerre több szófajba is beletartoznak, egyformán alkalmasak mindkét számításba veendő szófaj szerepére, s csak a konkrét mondatbeli funkciójukból deríthető ki, hogy éppen melyik szófaji értékben használták fel őket (vö.: MMNyR. I, 199; MMNy. 16; FőiskJ. 15–6; SZABÓ, MaiNy. 166). TEMESI MIHÁLY gondosan elkülöníti egymástól a kettős szófajúságot és a szófaji eltolódást. Csak azt tekinti kettős szófajúságnak, ha egyenrangú a két szófaji érték; azt nevezi szófaji eltolódásnak, ha valamely szóban még uralkodó ugyan az eredeti szófajúság, de vele párhuzamosan már társadalmi érvénnyel használatos az újabb szófaji érték is. Pl. a ma még elsősorban főnévnek minősülő *kutya* szavunk szófaji eltolódás eredményeként egyre gyakrabban használatos melléknévi funkcióban: *kutya pogány*, *kutya gyerek*, sőt *kutya rossz* (NyelvtTan. 77–8).

Vajon a magyar igék milyen arányban vesznek részt a kettős szófajúságban és a szófaji eltolódásban? E kérdés vizsgálatakor mindenekelőtt az ige-névszókra gondolunk. Csakhogy a szakirodalom az ősi és az újabb keletkezésű nomenverbumokat egyaránt — leíró szempontból — már homonim, illetőleg álhomonim szavaknak tekinti (MMNyR. I, 199; MMNy. 24; SZABÓ, MaiNy. 166); az ÉrtSz. is álhomonimának jelöli és külön-külön címszóban tárgyalja őket. Mindössze 30 ilyen álhomonim ige—főnév kettősség található szóanyagában, s ebből is csak egynehányban eleven mindkét szófaji érték (*agy*, *les*, *nyom*, *zavar*; *csavar*, *zár*), a többiben az egyik szófaji érték elavulttá, archaikussá vált, vagy nyelvjárási szintre szorult vissza (pl.: *vagyon* ige, *csal* főnév, *véd* főnév, *héhel* ige és főnév), máskor az igei ág morfológiailag különül el a névszói ágtól (*csikász*, *halász*, *horgász* stb. főnév, de *csikász* ~ *csikászik*, *halász* ~ *halászik*, *horgász* ~ *horgászik* stb. ige).

Az ÉrtSz. teljes szóanyagában mindössze 14 olyan kettős vagy hármas szófajú címszó található, melyben az igei szófajúság osztozik valamely más szófajjal (vö. PAPP FERENC: Nyr. XC, 404–8), de a 14 között is alig találunk néhány olyat, amely a köznyelv szempontjából is fontos volna. Az *agg*¹ igei jelentésben (‘öregszik, vénül, korosodik’) elavult, csak melléknévi és főnévi funkcióban eleven. A *követel* melléknévi szerepben (*követel oldal*, ~ *rovat*) szaknyelvi terminus. A *tébláb* sem igei, sem más szófaji értékben nem köznyelvi szó. A *vivát* indulatszó—ige—főnév, a *hoci* ige—mondatszó és a *jöszte* mondatzó—ige periférikus volta miatt most figyelmen kívül hagyható. A *dicsértessék*, az *uccse*, az *úgysegéljen* és a *tessék* ~ *tessen* közbülső fokon áll a vizsgált szócsoport, a *nefelejcs*-félék és az igei szóosztály között. Rajtuk kívül csak a *szabad*, a *muszáj* és a *nincs* szavakban valósul meg a szokásos értelemben vett kettős szófajúság vagy szófaji eltolódás (MMNyR. I, 199, 210; MMNy. 24; FőiskJ. 19, 40–2, 75; TEMESI, NyelvtTan. 73, 82; KOVALOVŠZKY, Nyelvh.²

196; PAPP ISTVÁN: PAIS-Eml. 31). Az mindenképpen feltűnő, hogy az igék között alig-alig található kettős szófajú szó, holott az ÉrtSz. szóanyagában a többszófajúság mintegy 15–16%-ra tehető (vö. PAPP FERENC: Nyr. XC, 181–8, 404–8, XCIII, 376–81).

Miben különbözik a *szabad*, a *muszáj*, a *nincs* kettőssége a *nefelejcs* típusú szócsoporttól? Az előzőkben egy szó szófaji jelentése bővül egy másik szófaj jelentésével, a *szabad*, a *muszáj* és a *nincs* mondatbeli felhasználhatósága gazdagodik. A *nefelejcs* típusban másról van szó. Itt új szó keletkezik, többnyire mondatból, s az új szó szófajiságát tekintve önállóvá válik, lényegében megszűnik a kapcsolata azzal az igével, melynek egyik ragozott alakját tövében őrzi. Az önállóság és függetlenség kétoldalú: egyfelől a ragozott igealak nem cserélhető föl a forrásul szolgáló ige paradigmájának más tagjával, azaz nem szerepelhet főnévként a *(ne)felejtse* vagy *(ne)felejtse*; másfelől a folyamat nincs hatással a kérdéses ige szófajiságára, nem bővíti azt, nem teszi kettős szófajúvá, tehát a *nefelejcs* főnév léte közömbös a *felejt* ige szófajisága szempontjából. E folyamat eredményeként új szó születik, következésképpen legalább annyi köze van az alaktanhoz, mint a szófajtanhoz. S a j á t o s s z ó a l k o t á s i m ó d d a l v a n d o l g u n k, s e s z ó a l k o t á s i m ó d m e g l e h e t ő s e n n é p e s szócsoportot hozott létre, valamint új képzők megszületésére adott alkalmat, a *-cs* képzőre (D. BARTHA, Szóképz. 77) és a *-hatnék*, *-hetnék* képzőre (TOMPA: MNy. LV, 481–8).

3. TOMPA JÓZSEF „A *mehtnék(je)* típusú főnevek leíró nyelvtani kérdesei” című dolgozatában kifejti, hogy a ragozott igealakot tartalmazó főnevek kialakulásának kiinduló pontja, első állomása valamely mondat idézetszerű alkalmazása lehetett. E szócsoportot mondatból eredeztette már SIMONYI is (Nyr. VII, 434), szanszkrit, francia, cseh, német, angol, olasz, spanyol példákon igazolva, hogy más nyelvek is élnek a szóalkotásnak ezzel a lehetőségével. SZABÓ DÉNES is mondatelőzményt tesz föl e szavak keletkezésének magyarázataként (MaiNy. 169). A TESz. „mondatértékű kifejezések névszóvá sűrűsödéséről” szól pl. a *mitugrász* címszóban. TEMESI MIHÁLY elsősorban szófaji eltolódás vagy átcsapás eredményének tekinti a *nefelejcs*-félekét, de egy helyen megjegyzi: „E szófaji átcsapásokban bizonyos mértékben mondatok szavasulását is számolnunk kell” (FőiskJ. 75).

A szakirodalomban, íróink nyelvhasználatában számos olyan adatot találunk, melyben mások szavait, mondatát alkalmazzák szó gyanánt. Egészen alkalmi, egyszeri használatban a szöveggörnyezetből pontosan kiolvasható, meghatározható az egyenes idézet beszélőinek személye, kiléte: „Ott volt aztán csak »ne húzd a hajam«” (Veres Pétertől közli DEME LÁSZLÓ: Nyr. LXXVII, 184). A következő példában is világos az idézet jelleg, de az idézet beszélőjének személye már egy kissé homályban marad: „Tereskey üzletvezetőhelyettes úr a pártfogója, mert valamikor annak *küldki-hívde-je* volt az osztályirodán”; ebben méginkább: „A visszanezési vágy erősebb még a *nem-akaromnál* is” (ugyancsak Veres Pétertől közli BENKÓ LÁSZLÓ: NytudÉrt. 35. sz. 70). A következő mondatunkban már ismeretlen az idézet beszélője, általánosítás lépett a személyre vonatkoztatás helyébe: „Az ilyen szülői ígéreteket mindig csak olyan *félig hiszemmel* szokták venni” (BENKÓ LÁSZLÓ közlése: uo.). Az idézet jelleg teljes elhomályosultával a korábban idézetként vett nyelvi elemek új szóképzési egységként kezdenek viselkedni, megszilárdulnak, széles körben elterjednek, gyakran alaki változás is végbemegy bennük, végül beolvadnak a *nefelejcs*, *haddelhadd*, *mitugrász*-féle névszók csoportjába.

E szótípus létrejöttének azonban nem ez az egyetlen útja-módja (ezt az említett szerzők sem állították). Mai nyelvünkben a fejlődés közbülső fokán tartó alakulatokból kitetszik, hogy a mondatelőzmény nem volt szükségképpen mindig idézet is egyben, s bizonyos esetekben szófaji eltolódás révén is gyarapodik e szócsoport; ez utóbbit példázza a *tessék* igealak mai nyelvi helyzete. A *dicsértessék* az *adjisten*, *fogadjisten*-féle mondatértékű köszönésformákkal van rokonságban; az *ügyeséjlen* és az *uccse* mondatelőzménye is világos, már csak nagyon vékony szállal kapcsolódnak az igei szóosztályhoz. — A *tessék* szófaji minősítése az ÉrtSz.-ban: igealak és mondatzó, s mint igealak a *tetszik* ige felszólító módú egyes szám 3. személyű személyragos alakja. A *tessék* (olykor: *tessen*, *tessenek*) elszakadóban van a forrásul szolgáló igei paradigmától; ez funkcionálisan is, alakilag is kifejeződik. Ismeretes, hogy a *tetszik* ige felszólító módjában *tesszem*, *tessél*, *tessék* (*tessen*) ~ *tetsszem*, *tetsszél*, *tetsszék* (*tetsszen*) alakváltakozást találunk, ez azonban nem terjed ki az önállósult funkciójú *tessék*-re. A *Tessék sietni*, *vigyázni*, *parancsolni*, *tanulni* stb. szerkezetekben elképzelhetetlen a váltakozás. A *tessék* abban is sajátos módon viselkedik, hogy szófajisága csak részben alakult át (mondatzóí funkcióval bővült), lényegében az igei szóosztályon belül maradt, a *nefelejcs*-félék pedig kiváltak onnan.

4. A *nefelejcs*-féle szócsoport rendszerezésében kiindulhatnánk abból is, hogy milyen elemeket őrzött meg a feltehető mondatelőzményből. Az adatok többségében a pusztá igei állítmány értékelődött át: *rikkancs*, *félsz*, *állj*, *eszem-iszom* stb.; máskor tagadó- vagy tiltószóval: *nemszeretem*, *nembánom*, *nefelejcs*, *nemulass*; igeikötővel: *fogdmeg*, *haddelhadd*; határozói vagy határozói értékű tárgyi bővítménnyel együtt, azzal összeforrvá ment át a szavasulás folyamatán: *mitugrasz*; *teddide-teddoda*, *légyott*, *haragszomrád* stb. Rendszerezési kísérletemben mégsem erre építék, hanem a tárgyalt szavak grammatikai viselkedését vizsgálom, azt keresve, hogy milyen mértékben érvényesülnek bennük új szófaji osztályuk nyelvtani jellemzői.

A) Az első csoportba azokat a szavakat sorolom, amelyek morfológiailag és szintaktikailag egyaránt teljesen beilleszkedtek új szófaji osztályukba.

rikkancs, *nefelejcs*, *lebbencs*, *fogdmeg*, *lebu**j*, *légyott*. — E főnevekben minden főnévi vonás érvényesül: valamennyi főnévvel kifejezhető mondatrészszerere alkalmasak; minden megszorítás nélkül kaphatnak főnévi bővítményt, jelzót; főnévi paradigmájuk teljes, azaz bármely főnévi jellel, jelkombinációval és raggal szabadon társulhatnak. A 'pandúr, csendőr, detektív' jelentésű *fogdmeg* gyakoribb többes számban, mint egyesben; egyébként a szó már alighanem kiszorult a szókincs peremére. SIMONYI még „modern”-nek minősítette *légyott* szavunkat (Nyr. VII, 435), ma már inkább „öreges” hangulatú.

borissza, *bornemissza*. — A *borissza* utótagjának eredetére nézve többféle megfejtési kísérlettel találkozunk. A TESz. első helyen említi a mi elképzelésünket, amelynek alapján itt egyáltalán foglalkozunk vele, ti., hogy az *iszik* ige egyes szám 3. személyű tárgyas ragozású alakjával azonos. A második lehetőség szerint az *iszik* ige folyamatos melléknévi igenevét kell látnunk benne, ezt ragozott igealaknak lehetett felfogni. A harmadik — legkevésbé valószínű — feltevés szerint elvonás a 'borzsák' jelentésű *boriszak*-ból. Ha a *borissza*-t még meg is lehetne így magyarázni, a *bornemissza*-t már semmiképpen sem. Mindkettőnek 1434-ből való az első adata, köznévként pedig a *bornemissza* néhány évtizeddel még meg is előzi a *borissza*-t; arra pedig nincs

semmi alapunk, hogy a *bornemisszá*-t a *borisszá*-ból magyarázzuk, s ilyen fejlődési sort tegyünk föl: *boriszák* > *borisza*, *borissza* → *bornemissza* (vö. TESz.; egyéb fenntartásokat l. uo.). — Az ÉrtSz. melléknévi—főnévi kettős szófajú megjelölésének nem felelnek meg teljesen: a főnévi tulajdonságok mind érvényesülnek bennük, a melléknéviak azonban csak részben. Valamennyi melléknévi mondatrészfunkcióra alkalmasak ugyan, melléknévi alaptaghoz kapcsolható bővítményt (fokhatározót vagy fokhatározói értékű jelzöt) is kaphatnak éppen, csak egy kissé szokatlan így: *nagyon borissza* (hírében áll). Melléknévi toldalékokat azonban (fokjelet; *-n*, *-an*, *-en*; *-ul*, *-ül* vagy *-lag*, *-leg* határozóragokat) nem vesznek föl.

jóhiszemű, *rosszhiszemű*. — E melléknevek csak úgy jöhettek létre, hogy az *-ű* képző kapcsolódását megelőzte egy olyan jelzős szerkezet, melyben a jelzett szó: a *hiszem* már főnévként önállósult, megszilárdult. A *hiszem* főnév első adata a XVII. század közepéről való (TESz.); főnévként ma is főképpen az első előfordulásban is szereplő *-ben* raggal és jelzős szerkezetben él. Hogy kivételesen más raggal is előfordulhat, azt Veres Péter *félig hiszemmel* adata példázza; ragtalanul találjuk a következő mondatban: „E mondvacsinált történetekben a *jó hiszem* gyakran megcsalódott” (Vas Gerebentől idézi az ÉrtSz.). Az ilyen jelzős szerkezet lehetett a közvetlen forrása a *jóhiszemű*, *rosszhiszemű* kialakulásának; ez esetben a főnévi alaptagú jelzős szerkezethez szabályosan kapcsolódott az *-ű* melléknévképző, mint ahogy *jóhiszeműség*, *rosszhiszeműség* továbbképzésük is a szokásos, természetes módon hoz létre melléknévből elvont főnevet (némileg másképp: TEMESI: NyelvtTan. 79).

gondolomformán, *gondolomra*, *hozomra*, *találomra*. — Határozószói értéküket kétségtelenné teszi, hogy megmerevedett szóalakokkal van dolgunk, a ragok nem cserélhetők föl mással. Ragos főnévként való értékelésüknek (MMNyR. I, 221; MMNy. 30) az is ellentmond, hogy nem kaphatnak főnévi bővítményt; nyelvtani viselkedésük teljesen megegyezik a határozószókéval. Ezek az ismérvek a tárgyalt szavaknak mai nyelvi helyzetére érvényesek. — Előzményként főnevet, illetőleg ragos főnevet kell föltennünk. A TESz. a *gondolom* főnevet a XVII. század második feléből adatozza, mégpedig így: *gondolommal*, tehát úgy látszik, hogy a főnévi tő és a rag korábban szabad kapcsolatban állt egymással. A ragszilárdulás, a szóalak megmerevedése két változatot is eredményezett: *gondolomformán*, *gondolomra*. A *találom* korábbi főnévi szófajiságára utal a CzF. *találomszerű* 'a véletlenre támaszkodó, az eshetőségen alapuló' címszava, valamint az ugyancsak ragtalan formában jelentkező *találompróba* 'szűrőpróba'.

rontom-bontom. — Indulatszó. Szófaji osztályának megfelelően alakilag változtathatatlan, tagolatlan mondatként használatos. — Azokat az indulatszókat itt nem veszem figyelembe, melyekben alakrövidülés következtében leíró eszközökkel már nem deríthető fel az igei előzmény (*lásd!* > *la*, *nézd!* > *né*, *látom* > *lám* stb.).

B) A második csoportot azok a szavak alkotják, melyekben új szófaji osztályuk jellemző jegyei csak korlátozottan érvényesülnek.

félsz. — Elvont főnév. Mondattani tekintetben teljesnek mondható a főnévi értéke: bármely főnévi mondatrész lehet, bár kétségtelenül leggyakrabban a mondat alanya. A főnevekre jellemző bővítményt: jelzöt is kaphat: „*Leküzdhetetlen*, *szívszorító*, *erős*, *hatalmas* stb. *félsz* fogta el”. — Olykor *-k*

többsessel is előfordul (ÉrtSz.), birtokos személyragokat azonban csak kivételesen vesz föl. PETROVÁN OSZKÁR néhány határozóragos, sőt névutós alakját is közli: „*félsz nélkül . . . , félsz miatt*” (Nyr. XLV, 321—2).

mersz. — Elvont főnév. Mondattani viselkedése — mind saját mondatrészértékét, mind a bővíthetőségét illetően — megegyezik a *félsz*-ről mondatokkal. Alaktani tulajdonságaikban is sok a hasonlóság, de jelentős különbség is van köztük: a *mersz* főleg (bár nem kizárólag) birtokos személyraggal használatos: *merszem* stb.

mitugrász. — Főnév. Kötetlenebbül érvényesülnek benne a főnévi vonások, mint az előző két szóban. Természetesebben vehet föl többsjelet és -é birtokjelet; csaknem minden korlátlan társulási képességű határozóraggal ellátható; számos névutó kapcsolódhat hozzá. Birtokos személyraggal ritkán fordul elő. — Az ÉrtSz.-ban található, de más forrásokban is elő-előbukkanó *mitugrász* alakváltozat a mai köznyelvben már aligha élő forma.

eszem-izsom. — Főnév—melléknév. Főnévi értékének korlátai: többs számban és birtokos személyragokkal ritkán fordul elő. Más tekintetben teljesen beleillik a főnevek osztályába. Lehet alany, tárgy vagy határozó: „*Elege van a sok eszem-izsomból*”; „*véget vet az eszem-izsomnak*„; „*eszem-izsommal innepelnek*” stb.; *az után, között, helyett, ellen, miatt, alatt* stb. névutókkal is. Ritkán birtokos jelző: „*az eszem-izsom szokása*”. Számos jelzője lehet: *nagy, vidám, kellemes, bőséges, hivalkodó, kényszerű* stb. — Melléknévi tulajdonsága mindössze abban mutatkozik meg, hogy előfordul jelzőként: *eszem-izsom ember, család, népség*. Más melléknévi vonása nincs. Nem fokozható, nem kap melléknévi határozóragot, sem melléknévi bővítményt, csak jelzőt vesz magához, ez pedig főnévi vonás. Ha pusztán a jelzői funkció alapján melléknévnek vagy annak is minősítünk — ez is elfogadható álláspont lehet —, akkor ha következetesek vagyunk, a *mitugrász* is kettős szófajú, hiszen legalább annyiszor fordul elő jelzőként, mint az *eszem-izsom*: „*mitugrász alak*”; valami *mitugrász segédjegyző* (ÉrtSz.); *mitugrász emberke, legény* stb. — Szófaji minősítésünkben az ÉrtSz.-t vettük alapul; aggályainkat megfontolásra ajánljuk.

éljen. — Főnév. Többs számban és birtokos személyragokkal nemigen fordul elő. A mondatban alany vagy tárgy, ritkábban határozó: „*Örül az éljenek*”; „*zeng a tér az éljentől*”; „*füttyszó keveredett az éljenbe*”, valamint a *helyett, ellenére, miatt, alatt, közben* stb. névutóval. Olykor birtokos jelző: „*Az éljen elhangzása, fölzugása után*”. Számos jelzője lehet: *förgeteges, harsogó, zúgó, ujjongó, lelkes; szórványos, bátortalan, kényszeredett* stb. — Az *éljen* főnévhez szabályosan járul a denominális -z igeképző: *éljenez*.

hányaveti. — Melléknév. Annyiban üt el a melléknevek osztályától, hogy fokjelet csak ritkán kaphat, és állítmányi szerepben egy kissé szokatlan: *Nagyon hányaveti ez a fiatalember*. Jobbára minőségjelző: „*hányaveti ember, modor, viselkedés, munka*” és melléknévi határozóraggal vagy névutószerű névszóval az igei állítmány határozói bővítménye: „*hányavetin v. hányavetien v. hányaveti módon beszél, felesel, viselkedik, dolgozik*”. Mint a mellékneveknek általában, lehet fokhatározója és fokhatározói értékű jelzője: *nagyon, fölöttébb, igen, borzasztó, szörnyű, hányaveti ember*.

C) E csoportba tartozó szavak közös jellemzője, hogy mind szintaktikailag, mind morfológiailag erősen korlátozottak.

állj, indulj, pihenj, vigyázz. — Főnevek és vezényszók (mint ilyenek tagolatlan mondatok). Többes számban, -é birtokjellel, birtokos személyragokkal nemigen fordulnak elő. A mondatban főleg alany vagy tárgy, néha határozó (-*ban, -ben; -ba, -be* raggal és *alatt, közben* névutóval), egy-egy szóhoz kapcsolódva birtokos jelző is lehet mindegyik: „*az állj, indulj, pihenj, vigyázz elhangzása, elrendelése után*”. Egynéhány jelzői bővítmény is járulhat hozzájuk: *harsány pihenj, állj, indulj, vigyázz; feszes vigyázzban; a várva várt pihenj* stb.

hiszem. — Főnév. A mai nyelvben rendszerint *-ben* raggal és jelzővel fordul elő: *abban a hiszemben; abban a biztos hiszemben*; „*a legjobb hiszemben cselekedett így*”. Az ÉrtSz. adatolta *jó hiszem, oly hiszemben*, valamint a birtokos személyragos *erős hiszemében* ma már elavult alakulatok. (L. még a *jóhiszemű, rosszhiszemű* melléknevek tárgyalását.)

szánom-bánom. — Főnév. Rendszerint minden jel és rag nélkül áll a mondat alanyaként: *Késő lesz a szánom-bánom; holtig tartó szánom-bánom* (SZABÓ, MaiNy. 169); *majd lesz akkor szánom-bánom*. Többesjellel nem fordul elő, birtokos személyraggal is csak nagyon ritkán: *őszinte a szánom-bánomja*”. Szerepelhet tárgyként: *őszinte szánom-bánomot mutat*, néha határozóként: *Töredelmes szánom-bánommal; nem hisz a szánom-bánomnak; irtózik a szánom-bánomtól*, valamint a *nélkül, helyett, ellenére* névutóval. Olykor birtokos jelző is: „*Ezek már a szánom-bánom szavai, könnyei, fogadkozásai*”. Lehet jelzői bővítménye: *őszinte, könnyes, hamis, hazug, megtévesztő* stb.

haragszomrád. — Főnév. 'Társasjáték' jelentésben főképp alanyként találjuk, de fölvehet tárgyragot és egynéhány határozóragot is: *Kezdődik a haragszomrád; haragszomrádot játszottak; a haragszomrádban rá került a sor; örül a haragszomrádnak.* — 'Enyelgő duzzogás' jelentésben még merevebb, többnyire tárgyraggal találjuk: *Haragszomrádot játszik; Hagyd abba a haragszomrádot!*

nenyúljhozzám. — Főnév. 'Gyomnövény' jelentésben szintaktikailag is, morfológiailag is elég mozgékony, rugalmas, de inkább a szakszókincsbe tartozik. Átvitt jelentésben ('túlzotán érzékeny, félénk, sértődős személy') pedig ritkán fordul elő, de ilyenkor ellátható tárgyraggal és egynéhány határozóraggal.

nembánom. — Melléknév—főnév. Melléknévi jellege abban mutatkozik meg, hogy alkalmas jelzői szerepre, sőt fokhatározóval is bővíthető: *Nagyon, szörnyen nembánom ember, beszéd, válasz, magatartás.* Nem lehet állítmány, és nem vesz föl melléknévi jelet és ragot. A továbbképzésben viszont melléknévként viselkedik: a *-ság* képzővel elvont főnevet alkotunk belőle: *nembánomság.* — Az ÉrtSz. szerint mint főnév előfordul tárgyraggal, de példát nem hoz rá. Úgy vélem, hogy főnévként inkább csak közmondásban él. *Nembánomból lesz a bánom* (ÉrtSz.) vagy *Nembánomra jön a bánom* (MMNy. 18).

úrhatnam. — Melléknév—főnév. Melléknévi szófajisága abban mutatkozik meg, hogy lehet jelző, esetleg állítmány is, valamint fokhatározóval bővíthető: *Nagyon úrhatnám család, ember, beszéd, modor, viselkedés, magatartás, szokás*, a közismert *úrhatnám polgár*-ról nem is szólva. Melléknévi jelet és ragot nem kaphat, de mint melléknév veszi föl a főnévképzőt: *úrhatnámság.* — Főnévként jobbára alanyesetben, egyes szám 3. személyű birtokos személy-

raggal járja: *Rájött az úrhatnámja; úrhatnámja van* (ÉrtSz.). Előfordulhat tárgyraggal: *Apám szerette az úrhatnámot* (Tersánszkytól idézi TOMPA: MNy. LV, 482). Más alaktni helyzetben és mondatbeli funkcióban nemigen szerepel. — Az 'úri életre vágyó, az úri modort, magatartást majmoló' jelentésű *úrhatnám* az ÉrtSz.-ban ritka, választékos, régies minősítést kapott. Úgy tapasztaltam, hogy szavunk napjainkban új életre kel, egyre többször találkozunk vele a publicisztikai stílusban, az igényesebb publicisztikai írásokban is. Úgy látszik, hogy az eredeti jelentéshez mindinkább hozzákapcsolódik a 'basáskodó, hatalmaskodó' jelentés is. Ezeket a valóságban többnyire együtt jelentkező, összetartozó magatartásjegyeket kezdi jelentésében magába sűríteni *úrhatnám* szavunk, valamint továbbképzett formája, az *úrhatnámság*. — Szavunk belső szerkezete eltér a típus többi tagjától: itt a kielemezhető eredeti abszolút tő nem ige, hanem névszó. Létrejötté bizonyára nem független a *-hatnék, -hetnék* morfémacsoport képzővé válási folyamatától (l. TOMPA: MNy. LV, 481–8). Különösen figyelemre méltók az ikes *-hatnám* végződés nyelvtani státusának megingását tükröző adatok, pl. a *sírhatnám* (TOMPA: i. h. 484); így érthetővé válik adnominalis származék létrejötté is.

t e s s é k - l á s s é k. — Határozószó — melléknév — főnév. — Mint határozószó igei alaptaghoz járul, és az összekapcsolt határozókhoz hasonlóan más határozóval együtt tölti be a determináns szerepét: „*Csak úgy* vagy *amúgy* vagy *éppen csak tessék-lássék dolgozik, vitatkozik, társalog*” stb. — Melléknévi tulajdonsága: alkalmas jelzői funkcióra, és fokhatározóval bővíthető: „*Ez bizony nagyon tessék-lássék munka*”. Jelzőként gyakran járul hozzá az *olyan, amolyan* névmás: „*Ez olyan tessék-lássék ügyintézés*”. A melléknév grammatikai eszközei közül csak a névutószerű *módon* kapcsolódhat hozzá: „*Tessék-lássék módon dolgozik*”. — Főnévként csak egynéhány határozóragos alakban él, alanyesete nincs: „*Csak úgy tessék-lássékből* vagy *tessék-lássékképp(en)* mormog valami köszönésfélét.”

D) A tárgyalt szótípus negyedik csoportjába azok a szavak kerültek, melyeknek szintaktikai kapcsolatai nagyon szegényesek, morfológiailag pedig teljesen vagy csaknem teljesen merevek, toldalékot nemigen kapnak.

h a d d e l h a d d. — Főnév. Az ÉrtSz. megjegyzi róla, hogy ragos alakban ritka, példái ragtalanok. Előfordulhat ugyan tárgyként: *Nem kerüli el a haddelhaddot*, de természetesebb rag és jel nélkül a mondat alanyának szerepében: *Most jön a haddelhadd; lesz ebből haddelhadd; ekkor kezdődött csak az igazi haddelhadd* stb. Jelzővel bővíthető: a *valódi, igazi, nagy, keserves* stb. determinálhatják.

n e m u l a s s. — Főnév. Nem kaphat semmiféle toldalékot. Mindig a mondat alánya, más mondatrészszererepre nem alkalmas: *Majd lesz nemulass; nagy nemulass várta; lenne is nemulass; elkezdődött a nemulass* (ÉrtSz.). Mint láttuk, olykor kaphat jelzői bővítményt.

h a l l g a s s. — Főnév. Az előzőnél is korlátozottabb szerepű: csupán egy-két szóval kerülhet szerkezeti viszonyba: *Hallgass a neve; lesz hallgass*. Toldalékot nem kaphat, jelzője sem lehet.

k a p s z. — Főnév. Kizárólag a *lesz* igei állítmánnyal fordul elő a mondat alanyaként a *Majd lesz kapsz!* fenyegetésben. Se toldalékot, se bővítményt nem vehet magához. (Idézi SIMONYI: Nyr. VII, 442.)

n e m s z e r e t e m. — Melléknév. Csak jelzői szerepre alkalmas, nem kaphat melléknévi jelet és ragot, de fokhatározóval bővíthető: *Ez nagyon nem-szeretem dolog, munka, viselkedés* stb.

n e m t ö r ö d ő m. — Melléknév. Ez is csak jelző lehet; nem fokozható, nem kap határozóragot, de fokhatározó determinálhatja: *Nagyon, szörnyen, fölöttébb, felháborítóan nemtörődöm munka, viselkedés, beszéd* stb. — Mint melléknév szabályosan képezhető tovább elvont főnévvé: *nemtörődömség*.

t e d d i d e - t e d d o d a. — Melléknév. Ugyancsak kizárólag jelzői mondatrészként fordul elő. Melléknévi jelet, ragot nem vesz föl. Fokhatározót vagy fokhatározói értékű jelzőt is csak kivételesen kaphat: *Micsoda teddide-teddoda ember, férfi, legény!* stb.

E) Összetéleri előtagként sem ritka a tárgyalt típus. Néhány köszönésformában is megtaláljuk: *adjonisten, adjisten, fogadjisten*; továbbá: *bukjel-szoknya* 'alul nagyon szűk hosszú szoknya'; *mentsvár*; *nebáncsvirág*; *térjmegetka* 'vakutca, zsákutca'; *tűrömfű, tűrömolaj, tűrömvaj* (CzF.) 'türelem mint valamely baj orvossága'; *vigyázzállás*. A köszönésformáktól eltekintve ezek a minőségjelzős szóösszetételekre emlékeztetnek, ennél fogva az előtagok melléknévi értékűek.

Aligha lehetne valamennyi ebbe a típusba vonható szót, kifejezést egy csokorba szedni. Közülük számos vagy elavult már, vagy csak a nyelvjárásokban él (pl.: a CzF. közölte *iszomkárász*, valamint SIMONYI számos adata: Nyr. VII, 434–44); mások most vannak kialakulóban (MMNyR. I, 221; TEMESI: NyelvtTan. 82; uő.: FőiskJ. 62, 74; MStilV. 221). Nem tárgyaltuk a *rikkancsfélékből* elvonódott *-cs* képzővel, a felszólító mód közbeiktatása nélkül létrejött szavakat: *pukkancs, roffencs, tappancs* (D. BARTHA, Szóképz. 77); a leíró szempontból már nem azonosítható *üllek* > *ülleg*-et (SzófSz.); azokat a főnévképzős származékokat, melyeknek alapszava névszóként nem él: *nemtudomka*; hasonlóképpen kihagytuk a *láltamoz* igét, amely pedig alighanem úgy jöhetett létre, hogy a *láltam* szóalak főnévi értékben vette föl a *-z* képzőt, ha a *láltam* főnév nem mutatható is ki. — A példatárunkba fölvett szavak nemcsak grammatikai viselkedésükben különböznek egymástól. Mai nyelvi helyzetüket, előfordulási gyakoriságukat tekintve szinte szavanként eltérő képet mutatnak, stilisztikai értékük is más és más. Ily módon a grammatikai szempontú vizsgálat csak egyike a lehetséges és szükséges vizsgálati és csoportosítási eljárásoknak.

5. Vizsgáljuk meg a tárgyalt szócsoporthoz szófajok szerinti megoszlását! Besorolásunkban az ÉrtSz. minősítését vettük alapul. Az összetéleri előtagokat melléknévnak értékeltük, a köszönésformákat pedig — mint szófajilag egyértelműen nem értékelhetőket — nem vettük számításba. Külön-külön szerepelnek itt is, az alábbi táblázatban is az azonos tőből való származékok (*hiszem* > abban a *hiszemben, jóhiszemű, rosszhiszemű* stb.). — Főnév: 22 = 46,80%, melléknév: 14 = 29,78%, főnév–melléknév: 5 = 10,63%, határozószó: 4 = 8,51%, határozószó–melléknév–főnév: 1 = 2,12%, indulatszó: 1 = 2,12%. — Elsősorban tehát főnévi és melléknévi szófajiságot eredményez és speciális szóalkotási mód, kivált ha azt is figyelembe vesszük, hogy a határozószók (*gondolomra, hozomra*) közvetlen előzménye is főnév volt.

6. Az alábbi táblázatban azt mutatom be, hogy az igei paradigma tagjai milyen arányban vannak képviselve e szócsoporthoz. Többes számú alak nem

szerepel. Ilyen volna az 'izé' jelentésű *hogyszívják*: „Add ide azt a *hogyszívjákot!*”, ezt azonban mint erősen periferikus kifejezést nem tárgyaltam. A közőnérsformákat itt is figyelmen kívül hagytam, és nem építettem be a statisztikába az *úrhatnám*-ot sem, mert nagyon is valószínű, hogy a *-hatnám* morfémacsoport egységként kapcsolódott az *úr* tőhöz, tehát megtevesztő volna feltételes módú igealakot venni előzménynek. A feltételes módot e szócsoporthban (bár csak formailag) az éppen csak futólag érintett *-hatnék*, *-hetnék* képzőjű alakulatok képviselik. — A táblázat 46 szó adatait tartalmazza; valamennyi jelen idejű, kijelentő és felszólító módú, egyes számú igealak. A %-os adatok a kijelentő, illetőleg a felszólító mód kategóriáján belüli arányokat jelzik, kivéve az utolsó sorban található végső összegezést, mely az alanyi és a tárgyias ragozás részvételi arányát tükrözi.

	Alanyi ragozás	Tárgyas ragozás
Kijelentő mód		
egyes 1. sz. (17)	3 = 12,50%	14 = 58,33%
egyes 2. sz. (4)	4 = 16,66%	—
egyes 3. sz. (3)	—	3 = 12,50%
Kijelentő mód összesen (24)	7 = 29,16%	17 = 70,83%
Felszólító mód		
egyes 1. sz.	—	—
egyes 2. sz. (20)	17 = 77,27%	3 = 13,63%
egyes 3. sz. (2)	2 = 9,09%	—
Felszólító mód összesen (22)	19 = 86,36%	3 = 13,63%
Kijelentő és felszólító mód együtt (46)	26 = 56,52%	20 = 43,47%

A táblázatból kitetszik, hogy a kijelentő mód 1. személyű, tárgyias ragozású és a felszólító mód 2. személyű, alanyi ragozású alakok vesznek részt legmagasabb arányban a tárgyalt változásban.

7. A bemutatott szócsoporthot — mint említettem — a szófajváltás körében tartja számon a szakirodalom. Való igaz, hogy ha például a *félsz* igealakból főnév lesz, akkor ez szófaji változás is, de nem kizárólag és talán nem is első sorban az. Ennél sokkal lényegesebbnek látszik az idevonható példák többségében föltehető mondatelőzmény, az a tény, hogy mondatértékű kifejezések sűrűsödnek egyetlen szóvá. Mondatok szavasulását (TEMESI MIHÁLY használja e találó műszót: FőiskJ. 75) tükrözi az is, hogy példáim jelentős részében nem a puszta igealak értékelődött át, hanem a hozzá kapcsolódó tagadószóval, tiltószóval, igekötővel, bővítménnyel együtt, ezekkel egységbe forrva következett be bennük az értékváltozás. Meg kell jegyezni, hogy ragozott igealakot nem tartalmazó mondat is szolgálhat egy-egy szó forrásul (*istenhozzád* főnév, *mihaszna* melléknév — főnév). Mindezek alapján nyelvtanainkban a szóalkotási módok közt kellene, vagy ott is kellene tárgyalni e típust, esetleg „szóalkotás mondatból” vagy „mondatok szavasulása” címmel.

G. VARGA GYÖRGYI

A természettudományi szókincs az elbeszélő és az alakok síkjának viszonylatában „A befejezetlen mondat”-ban

D é r y T i b o r stílusának egyik jellemzője, hogy a természettudományok szókészletéből merít. Prediktabilitását is számba véve tematikája szempontjából talán a legfeltűnőbbben jelentkezik e sajátosság „A befejezetlen mondat” című regényében, amelyben 451 természettudományi (műszaki) terminológiai egység mutatható ki (összfrekvenciájuk: 772).

1. A mű nyelvi és tematikai síkját egyaránt áthatja a kontrasztra épülő szerkesztésmód, s a természettudományos terminológia *f u n k c i ó s* vizsgálatában elsősorban épp a szerző vagy esetleg részlelemként fellépő műszavak által „jelzett” kontraszthelyzetek jellegének tisztázására irányulhatunk.

Ha tudatosítjuk, hogy a természettudományos nyelvhasználat a nyelv kognitív-denotatív (a BÜHLERi „ábrázolás”) funkciója által maradéktalanul fedhető kommunikációtípust képvisel, vagyis hogy az „alkalmazott szókincs” markánsan elhatárolódó részrendszerből, „nyelvi regiszterből” származik, belátható, hogy a szépirodalom területén, amelyben a konnotativitásra tolódik a hangsúly, sajátos kontraszthatás, stílushatás forrása lehet. J. ZIMA osztályozásában (*Expresivita slova v současné češtině*. Praha, 1961.) ilyen értelemben egyenest a szó „kontextusos expresszivitásának” kategóriájához folyamodik. F. MIKO pedig, nem fogadva el a nyelvi elemek saját stílusrétegen belüli neutralitását, más stílusba szűrődésükkor a keletkező kontrasztnak felfedő, a nyelvi egység eredeti (akárcsak latens) értékét, funkciókészségét indikáló szerepét emeli ki (*Text a štýl*. Bratislava, 1970. 37); a közismert RIFATERRE-i felfogás (RIFATERRE, M., *Stylistic Context*. In: *Word XVI* [1960], 207–18 és *The Stylistic Function*. In: *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*. Cambridge, Mass. 1962., Den Haag 1964. 316–22) a szöveg haladványába helyezve a nyelvi-stilisztikai eltérések mérhetőségét biztosító normatengelyt, ugyancsak a kontrasztot teszi a stilisztikai leírás alapjává. E helyütt nem térünk ki a szerzők nézeteinek behatóbb értékelésére, vajon a kontextuális (szintagmatikus) kontraszt kizárólagos-e mint stílusalkotó tényező (RIFATERRE), vagy pl. hogy önmagában a kontraszt fogalma általánosabb szintre helyezve elegendő-e az esztétikai funkcionálás „generálásához” is (MIKO, *Estetika výrazu*. Bratislava, 1969. 184–97), annyi azonban mindenképpen elfogadhatónak bizonyul, hogy nemcsak a hangtani vagy grammatikai és lexikai, hanem a stilisztikai sík leírásában és minősítésében szintén meghatározó. S ebben a megvilágításban a szépirodalmi alkotások nyelvi vizsgálatakor evidensnek tarthatjuk: a szakterminus mint „kifejező egység” jellege szerint (idegen szó, csupán terminus technikusként létező anyanyelvi kifejezés [*nemesjém, kéllaki*] vagy formájával az általános szókészlet valamely elemével egyező [poliszémia, homonímia]) feltűnően vagy kevésbé feltűnően kontaminálja a szöveget, illetőleg az előbbiektől függően többé vagy kevésbé élesen tűnik ki a szó és környezetének a *k o n t r a s z t j a* (tulajdonképpen a szó specializáltságának foka, a szakszerűség mint konnotáció). A lexikai egység ez esetben nem oldódik „észrevétlenné” a mondatjelentésben, nemcsak mint a nyilatkozat részleme funkcionál, hanem önállóságában is (a tétel érinti az ún. determinologizálódás kérdéskörét).

Amint az összeállított szójegyzékből kivehettük, „A befejezetlen mondat”-ban (Szépirodalmi Kiadó. Budapest, 1957.³) az író „szakszókincsét” az egyes tu-

dományszakok általános szókészletéből választja, de nem hiányoznak a specializáltabb szakterminusok sem (*intenciós tremor, dillaudit-injekció* [fedőnév] stb.). Közismert a magyar szakterminológia nagymérvű anyanyelvűsítetttsége, nyelvi irradiálásának egyik legfontosabb tényezője. A rögzített 772 előfordulásban 186-szor jelenik meg idegen szó, ebből kb. 60-nak van magyar nyelvű megfelelője (*gravitáció — nehézkedés, cutis — irha, szepszis — fertőzés* stb.), a szöveg olykor mindkettővel él (*vegetáció — növényzet, vacuum — légüres tér, animális — állati* [variálás!]). Mivelhogy a szinonimapár idegenszó-tagja a szűkebb szakmai kör, stílusréteg felé mutat, a specializáltabb tárgykörűekkel együtt (a szótár 12,3%-a) úgy fejezhetnénk ki, hogy minőségileg fokozza a regény természettudományi lexikájának stilushatását, rezonanciáját.

A műszavak tematikai fogantatású használata a modern prózában a környezetleírás, alakmeghatározás, „epikai objektivitás” eszköze, a műbe összefüggő szakszövegrészek iktatódnak a környezetfelidező, atmoszférateremtő hatás jegyében. Pl. részben ilyen típusúnak minősíthetjük anyagunkból a következőket: „A kés a jobb tüdő felső lebenyén hatolt át, és a nyomában beálló haemopneumothorax oly súlyos légzési zavarokkal járt, hogy az orvosok az első naptól kezdve mind gyakrabban megismétlődő punctiókra kényszerültek,” (III, 240) | „s szervezetének ellenállása az általános szepszis következtében rohamosan gyengült.” (III, 343.) A kontraszt ez esetben mind a szavak térfogatában, mind a beágyazott (terminologizált) szöveg egésze és a környező között is fennállhat.

A szemléltetett kvázi-denotatív, montázsszerű alkalmazással szemben természetesen korlátozódhat egyetlen lexémára: „Meggondolandó, hogy ha szakállt növesztenék, nem takarná-e el a *cutis* színének kellemetlen elváltozásait?” (III, 342); majdnem kizárólagosan ily helyzetű a gyári környezet megjelenítésében a technológiai nevezéktan, a tudományos szókincsnek viszont csak kis része, főképpen a biológiai-orvosi szakterület kifejezései (az előbbivel együtt képezve a tematikailag „indokoltat”), — a szótározott szavak 78%-a *m e t a f o r i k u s* szerkezetek, hasonlatok komponense: „A piszok színképe, elemeire bontva — mint a lélek — ellentétes, erősen ragyogó tulajdonságokat mutatott.” (II, 251) | „S az embereken, mint egy lakmuszpapíron, mely a sav hatására megvörösödik, megfigyelte az agitáció gyorsan terjedő hatását.” (I, 248) | „Csúnyasága oly halmozott és tökéletes volt, hogy embertelennek hatott; mint egy rendkívüli művész szoborcsoportozata, amely sorozatosan bemutatja az emberi tagok egymásközi permutációi közül a csúnyaság minden lehetséges változatát;” (I, 212) | „tekintete állatiasan riadtnak s megfélemlítettnek hatott, de ugyanakkor lágy, anyagtalán csillogása által, melyet a lélek ömlesztett át kötőszöveibe, szaru- és szívárványhártyájába s a pupilla izmai és üvegteste fölé, kifejezte azt a nem fizikai ellenmozgást is, az esdeklést, amely kiegyensúlyozta a test gyávaságát.” (I, 244.)

A közvetlen és közvetett megnevezés összefonódása („a nem fizikai ellenmozgást, az esdeklést . . .”), a hasonlatban a hasonló és a hasonlított közti egyensúlyhelyzet, reciprocitás és az áttolódás a hasonlóra, annak szembetűnően más szférájú (regiszterű; az adott esetben természettudományi) eredete, amely sajátos feszültséget kelt (a „nyílásszög” maximális), s a hasonlatot tartalmilag metaforává transzformálja, Déry prózájának jellemző stílusjegye. Megjegyezhetjük: a „természettudományos metaforában” a par excellence irodalmi-esztétikai rendeltetésű szoros szövegekörnyezet nyomatékositja a kontrasztot (tkp. a tárgyi és a szépirodalmi stílus kontrasztját ez utóbbi irányból; a metafori-

kus szakaszok általában egyúttal — a metaforával mint „lírai eszközzel” korrespondálva — ritmizáltak is [lirizált próza].

A természettudományi szókincsnek a regényben kialakult saját r é t e g e mellett a mondat szerkesztés grammatikája, az író-elbeszélő szövegét formálisan a tudományos prózához közelítő többszörös, alárendelő, közbeiktatásokkal és appozíciókkal megtűzdelt, vonatkozó névmásos mellékmondatokat halmozó s nominalis szerkezetekben bővelkedő m o n d a t s z e r k e s z t é s és az ismertetés, magyarázat mint f o g a l m a z á s m ó d is részt vesz a természettudományi aspektus felerősítésében. Esetenként a metaforának (hasonlatnak) szintaktikai mintája sem kevésbé releváns, példaként az „archimédeszi” változat fejlődését mutathatjuk be: „Munkája annyit veszített súlyából, amennyit az általa kiszorított idő nyomott,” (II, 210) | „hogy reggel óta megfiatalodott, ugyanannyit veszítve évei súlyából, mint amennyivel vállalkozó kedve megnőtt,” (I, 160) | „a porcelánvázában álló rózsák hirtelen annyit vesztek gyengéd súlyukból, amennyivel az alattuk álló selyemdvány ugyanabban a pillanatban meggyarapodott.” (II, 206) | „új érzelmi gyűrűbe került, amely amennyit veszített kerületéből, annyival mélyebb lett,” (II, 179) | „Amennyivel nyomatékosabb lett a két sovány, esőben ázó rhododendronbokor, annyival könnyebben elviselhetővé vált a tenger végtelen súlya,” (II, 30) | „... holott egy idegen, teljességgel ismeretlen személy beszélt velük, aki testben, hanghordozásban, mozdulatokban a csalódásig utánozta az aszszonyt, de annyival kevesebb volt mint ez, amennyi külső burkot az irigység lerepesztett magáról,” (I, 218.)

2. Az egyes nyelvváltozatok s a hatósugarukban kibontakozó ún. funkció s stílusok kvalitatíve vagy statisztikailag jellemezhető (akárcsak potenciális) eszköztárral rendelkeznek (stílustár, stílusréteg), miközben a diametrálisan átellenes sarkokat a tudományos és a beszélt nyelvi (köznyelvi, társalgási) stílus jelenti. E viszonyításban a regény szókincsében a szakterminológiával a tipikusan beszélt nyelvi szavakat, kifejezéseket, illetve leginkább a szubstandard nyelvhasználat jelzéseit, a zsargonszerű, familiáris-vulgáris és slang elemeket állíthatjuk szembe. Kiváltképp a munkáskörnyezet alakjainak dialógusaiban találkozunk velük a nyelvi aktualizálás eszközeként, sajátos kiemeléssel, egyénítéssel Kesztyűs szövegében (de nem kevésbé hasonló célzatúak Parcen-nagymama azonosító, legitimáló „bidé”-je és francia szólásmondásai). Példák: „— Méltóságos doktor úr — mondta még egy fokkal alázatosabban —, nekem két sichtában kell dolgoznom, különben éhenhal a családom. El tetszik hinni, hogy ma egésznap melóval nem kerestem meg ötven fillért sem, úgy éljek! Hozzak egy taxit, nagyságos úr? Méltóztassék ide beállni a kapuba s megfigyelni, hogy milyen gyorsan száradnak meg a tetűk az árnyékban! Hozhatok egyet-kettőt mutatóba, ha épp nincs lágeron, . . .” (I, 146.) (A szöveg Kesztyűs „álszövege”, tudatos szerepvállalását kifejezendő Lőrinc megtámadásakor a két legáltalánosabb munkásslang-kifejezéssel.) | „— Ott annál az asztalnál ült, és számolta a lózungot. — Elvigyorodott. — Tíz fillért is megeresztett ebből az alkalomból.” (I, 149) | „— Egy flekket kapott volna tőlem, ami nem lett volna leányálom — mondta.” (I, 149–50) | „— A macájál — gondolta,” (I, 152) | „Ha azt tetszik hinni, hogy dohányért teszem!” (I, 153) | „Úgy látom, itt az ideje, hogy összemenj valakivel!” (I, 165) | „Én tiszta véletlenül ott voltam a brusztolásnál, s engem is bevettek az őrszobára, . . .” (I, 168) | „— Amikor a Béla ügyét tárgyalták — mondta — akkor ez az arisztid megfürta az egész ügyet.” (II, 244) | „— Annyit mondok —

morogta —, hogyha maga odaadja neki a gyereket, én bemondom a lazsát.” (II, 245) | „Van egy jó haknim — mondta” (III, 184) | „Sajnálja megereszteni a pénzt. Pedig egy ajser ember,” (III, 176.) Az alak nyelvezete a regényben tükrözötten is felülrik: „Rózsáné megfordult és gyorsan továbbment. Elég jól vitatkozik már a gyerek, gondolta mosolyogva, csak le kell szoknia ezekről a ronda jassz-szavakról. Egy rendes kommunistának tisztességesen kell beszélnie!” (II, 313.) Cisz idiolektusának érzékeltetésében központi a *csék* 'pocsék' és a *köszmét* 'köszönöm', valamint a nyelvi határokat feszítő három hangfestő halandzsaszó: „A fene egye meg azokat a ronda *barábereket!* — s már nevetett is, mert a Kesztyús arcán látta, hogy ez nem tudja, mi a »baráber« s hogy miért baráberek a tanítványai? A fiatal asszony Lojzi néni házi nyelvkincséből olykor előszedett egy mindenki más számára érthetetlen kis szót — amely csak többszöri használat után, zenei erényei révén vált valószínűvé s meggyőzővé —, s mindannyiszor megdöbbsentette Kesztyúst szemtelen természetességével, ahogy az érthetetlen hangösszetételeket nyelvecskéjére vette. —” (III, 227-8; itt irreleváns, hogy a *baráber* jelentéses szó) | „— A Burger néni az egy undok vén *csibrákné!*” (III, 228) | „— Te hallgass — kiáltotta a fiatalasszony, — mert a *cöppödre* lépek!” (III, 311.)

Példatárunkat további epizódalakokra is ki lehetne terjeszteni; nem érdektelen a mikrokompozícióban a beszélt nyelv leképezésének illúzióját kialakítandó stilisztikai villódzás (így nyelvi idegenszerűsítés kötődik pl. Lojzi néni alakjához: „— mindenféle katasztrófolytán,” — I, 167; „Direkt gönnölöm neki az aranyláncot!” — I, 178); a felsoroltak mondanivalónk illusztrálását szolgálják, azonban a teljesség igénye nélkül.

A műszaki slang (7-8 szó) — mint beszélt nyelvi szintű — kontrasztos. Funkciója révén a műben az előbbivel azonos, a szöveg általa a helyzetrajz hitelességével hat, megkapja a kellő *couleur locale*-t, de mint a megfelelő műszótár szubstandard szinonimikája egyben vertikálisan oppozíciós viszonyban van ezzel, valamint eltagoló, hogy az elbeszélő szövegébe szüremlik át: „Egyetlen kocsi volt csak kinn a placcen, az is meg volt már rakva abtígvással,” (I, 279-80) | „A kályha előtt már dolgoztak a plattni-falazók.” (I, 285.)

A rögzített lexikai kontraszt az elbeszélő és az alakok szövege elkülönülésének egyik stílusjellemzője. Az egyenes idézetnek, a dialógusoknak a beszélt nyelvűségét egyidejűleg konvergens nyelvtani megoldások alakítják. Olykor fonetikailag nyelvjárásiított szóalak (Cisz szövegében pl. „úgy kérdezől, mint egy buta bornyú” [III, 229], „úgy látszik, ösmernek már mindenütt.” [I, 166]), de talán legsztereotípebben a határozatlan névelős névszói állítmány vagy az *egy* emfatikus szórendű jelzése hangsúlyozza: „Az egy derék, tisztességes kislány kérem, az fogja örökölni az én ötezer pengőmet, akár rossz nő lesz belőle, akár nem, mert én nem vagyok egy bíró, tetszik tudni, én csak egy nagymama vagyok.” (II, 255; Lojzi néni) | „— Ronda egy [emf.] foglalkozás,” (I, 167; Lojzi néni) | „A Krausz elvtársnő üzeni, hogy ez egy igen fontos ember — mondta suttogva —” (III, 5; Péter) | „Ez egy remek hely — mondta az asszony” (II, 362; Vencelné) | „Hát ez egy remek ötlet volt — kiáltotta újra Vencelné —” (III, 176-7) | „Ez milyen remek egy [emf.] divány — kiáltotta” (II, 362; Vencelné) | „— Ne játsszon vele — mondta komoran —, ez nem egy játékszer!” (I, 225; Rózsáné.)

Déry Tibor prózájában kerüli az *ami*-t az *amely* helyén (az írói szemlélet explicite Desirée metanyelvi nyilatkozatában nyer kifejezést — II, 25). A „Theokritosz Újpesten” két kötetében nem sikerült kimutatni egyetlen elő-

fordulást sem, „A befejezetlen mondat”-ban két alkalommal tűnt fel: „Mindenféle írásokat, amiket nem kell másnak elolvasni” (I, 229; köznyelvi minta Kesztyűs szövegében) | „Ez neki negyven pengő heti kereset, amiből el kell tartania öt embert,” (I, 266; Fischer belső monológja, az *ami* e helyütt — gyanítjuk — szólásmondásszerű kötöttségű, a beszélt nyelvi szintaxis kliséjeleme).

Az író a nyelvi aktualizálás eszközeivel gazdaságosan bánik, az alakok nyelvi egyénítése sehol sem modoros, illetőleg nem funkciótlanul az. Kesztyűs vagy Cisz — egyébként kis terjedelmű — szövege a slangszerű egyénítettség csúcsa (a polgári alakok közül Warva tanár latinus szókincse tölt be hasonló szerepet), a szemléltetett *egy* elsősorban Vencelné replikáinak visszatérő eleme. S mint ahogy általában egy-két szó, kifejezés, szólásminta vagy klisé elégséges az alak nyelvi rögzítésére, idiolektusának biztosítására — pl. Rózsáné s a munkáskörnyezet többi alakjának a nyelve túlnyomórészt „korrekt”, dialógusaiknak néhány szitok- vagy tabuszava, az indulati feszültséget ábrázoló felkiáltó és felszólító mondatok sporadikusan vulgárisabb szóhasználatra vagy Péternek a Drasché-gyerekekkel való epizódban (II, 361) és belső monológjában (II, 254) fellépő tabuszó (nyelvében itt aktualizálja először környezetét; a későbbiekben rátapadó slang magatartásbeli változását hivatott tükrözni — III, 164–166) elégséges a szociális festenyzettséghez —, úgy a „kitüntetett” alakok dialógusai is elégségesen jelzik mind saját nyelvezetük, mind a „környezeti” nyelvi ábrázolást.

Vizsgálódásaink közben ugyanis ne feledjük: mindkét sáv az író szövege. Pl. az ikes igék feltételes és felszólító mód egyes szám 3. személyű igealakja a regényben kizárólagosan ikes személyragos (akárcsak a választékos írott nyelv sajátjaként napjaink természettudományos prózájában). Még Kesztyűs is ikésen, választékosan szól: „s megakadályoztam, hogy eltávozzék” (I, 168). Vagy: „ — Aki nem akar dolgozni, az jelentkezzék! — mondta” (I, 282; Fischer) | „de első kötelessége, hogy gyerekeivel törődjék!” (II, 227; Józsi, a pincér) | „ — Én nem tudom, kinek az érdeke, hogy elköltözzék innét!” (III, 321; „magyaros képű asszony”) | „Tudni sem akart róla, hogy beleegyezését adja ahhoz, hogy Péter hozzám költözzék,” (III, 340; Lőrinc.)

Hasonlóan a *meg kell legyen* típusú szintaktikai szerkezet az alakok s az elbeszélő textusában egyaránt megvan: „Azt mondta, hétfőn hazajön, s addig okvetlen el kell készüljek” (III, 358; Rózsáné) | „el kell nézzed nekem, hogy rossz levélíró vagyok,” (III, 413; Wavra) | „Másnap el kellett utazzak,” (II, 359; Lőrinc) | „Az ember önsugalmazó erejének ezek a játékaik olyan megrendítőek, hogy aki meg tudta őket figyelni, annak bizalma kell legyen az élethez” (II, 84; auktoriális szöveg.)

S ugyanezt tapasztaljuk az ismételen fel-felbukkanó régmúlt igealakot illetően. E jelenségekben az író jelenlétét, ujjlenyomatát véljük felfedezni az alakok szövegében, a szöveget átható stílusformáló, h o m o g e n i z á l ó erő (a vonatkozó névmásról már szóltunk).

Az író-elbeszélő és az alakok szövegének kontraszt-hatása intenzíven ütközik ki, ha a természettudományi metaforizmusú írói „magasszintet” az ismertetett típusú dialógusrészek háttérével vesszük szemügyre: „Az asszony hirtelen kiáltozni kezdett. — Hol a kenyérem? — sikította. — Kilopták a kenyéremet a cekkeremből! — Felcsapta két karját. — Az isten verje meg ezt a nyomorult világot . . .” (I, 174) | „egy profétikus látomás, amely a jövődönék egy részletét, mint egy bonyolult matematikai egyenletnek az eredményét hozza hátra, unalmas konokossággal, de elhallgatja a szép, érdekes levezetést.” (I, 113.)

A dialógusok térfogatában parciálisan ugyancsak elvégezhető a szociológiai szembeállítás, a szubstandard elemekkel kevésbé szennyezett irodalmi nyelvi polgári (Kornélia alakjának szociológiájához tartozik belső monológjainak drasztikussága) és a munkáskörnyezet alakjainak nyelvezete között (Walesz, a borbély szociális pidginje nyelvi groteszk).

A vizsgált kontrasztot a regény alapvető nyelvi konstansának tartjuk: az elbeszélő szövegének stilizált „írottnyelvűsége”, szakterminus-megterheltsége, képanyaga az egyik póluson, s az alakok szövege a másikon. De bizonyos tematikai-kompozíciós egységeken belül ez a távolság módosul, alakulása a kompozíció ritmikai váltásai nyelvi együttthatójának tűnik.

3. A klasszikus prózastílus alapmodelljében a narrátor és az alakok síkja a szövegfelépítés két egymástól diszkrétan elválasztható területét alkotja, ezenkívül a narrátor az epikai objektivitás normáihoz igazodik. A modern epika teoretikusai épp a két sík nagymérvű belső differenciálódásában és interferenciájában, a feszültségteremtő kapcsolásokban és átváltásokban fedezik fel a formateremtés új tendenciáit.

A narrátor síkján belüli skálamozgásban „A befejezetlen mondat”-ban a regisztráló tudósítás (a) s az értékelő és értelmező, képi telítettségű és esszé-szerű, metaforizmusokkal és nemritkán zenei kvalitásukkal lirizált szakaszok (b) sarkítottsága kifejezett, az utóbbiban a természettudományos metafora az egyik kristályosodási mag: (a) „Ez néhány órával azután, hogy barátaival, a szmokingos társasággal megfordult a kocsmában – ahol találkozott fiával –, szívenlőtte magát.” (I, 53) | „A kés a jobb tüdő felső lebenyén hatolt át, és a nyomában beálló haemopneumothorax oly súlyos légzési zavarokkal járt, hogy az orvosok az első naptól kezdve mind gyakrabban megismétlődő punctiókra kényszerültek” (III, 40). – (b) „A lélek csakúgy, mint az emberi test, mely ha méreg hatolt bele, maga termeli ki ellenmérgeit, a saját erejéből finoman védekezik az egészségét támadó lelki toxinok ellen, s a túl erős, kibírhatatlan s egyensúlyát veszélyeztető szenvedésre, mint egy drága benső folyadékot, a feledést vagy a megszokást szekretálja.” (II, 100) | „Oly üde és könnyű volt az átlátszó cseppecske, hogy valószínűtlennek látszott, hogy a fájdalom szerkezetéből – amelyet sötétnek és súlyosnak képzel az ember, egy földalatti helyiségben dolgozó, összetett s a falakon túligyekvő, ellenőrizhetetlen gépezetnek – valószínűtlen volt, hogy ebből a szerkezetből buggyant elő, mint egy graciózus, csendes üvegbuborék egy háborgó kémiai folyamatból.” (I, 94.)

Az (a)-megoldás a modern próza „kemény” válfajának módszere, benne a természettudományi terminológia a „keménységi fok” növelésének, stilizálásának, az „objektivitásnak” kelléke. Ha arra a tömör definícióra gondolunk, miszerint a metafora a B láttatása az A aspektusából,¹ ilyenmű kitérítése s a „feszültségteremtés”, „jelentéskondenzáció” fogalmaira nemkülönben, megérthetjük, hogy a természettudományi szakterminusnak fogalmisága és eredeti területe, stílusrétege folytán (emocionalitáshiány!) a metaforikában sem közömbösül ezirányú hatása (hogy az belső tenziókat válthat ki, nyilvánvaló).

Az elbeszélő szövegének a természettudományos egzaktitás látszatát keltő lélektani, etikai stb. vonatkozású ismertetései, a leírásnak és magyará-

¹ Vö. „A metaphor tells us something about one character. And to consider A from the point of view of B is, of course, to use B as a perspective upon A.” (BURKE, KENNETH, *A Grammar of Motives*. New Jersey, Prentice Hall, 1945. 503–4.)

zatnak sok helyütt „szakszerű” fogalmazásmódja, a feszített, gyakran vízió-szerű metaforizmus és lírizáltság, a szűkszavú regisztrálásig redukció — mind a felfokozott narrátori aktivitás tanújele. Más szóval a nyelvi stilizáltság és a kompozíció (az időt előre-hátra siklató, környezetváltó, „zárójeles”, mindentudó és -ható [alakmodellálás!] elbeszélő), a grammatikai írói „újlyenyomatok” az alakok szövegében vagy pl. a marxi társadalomszemlélet tematikai vonala — az „írói” ÉN aktív (irányító, intencionális) jelenlétéről vall (ami a regénynek bizonyos „tudományos-kísérleti” jelleget kölcsönöz).

Az érintett stílustulajdonságok, „írói” aktivitás önmagában is elégséges ahhoz, hogy a regényben az elbeszélő—alakok síkjának dichotómiáját a klaszszikus típushoz mérten feszültnak, dinamizáltnak ismerjük fel. A kettő közötti interferencia-jelenségként értelmezzük az epikai szövegkialakítás ambivalens módszereit (vö.: DOLEŽEL, L., *O stylu moderní české prózy*. Praha, 1960. 89; uő., *The Typologie of Narrator: Point of View in Fiction: To Honor Roman Jakobson*. The Hague—Paris, 1967. I, 541—52; *Vers la stylistique structurale: Travaux linguistiques de Prague 1*. Praha, 1964. 257—66), az elbeszélő és az alakok „sávjának” közelnymulását, átfedődését, az idézés formáinak és kapcsolásmódjuknak sokoldaló kiaknázását. Ez az általunk átváltásnak, skálamo-zgásnak nevezett stílusalakító tendencia „A befejezetlen mondat”-ban az elbeszélő-perspektíva választásszisztémájában a regény vázát alkotó ketté-ágazódottságot, kétszatornájú alaprendszert többszatornájúvá formálja. A széttartás vagy a fellépő vibrálás számbavételével kísérjük meg most a regény egy-egy kompozíciós egységében követni a természettudományi szókinccs (és metafora) funkcionálását s ellenőrizni eddigi tételeink jogosságát.

Zárt kompozíciójú egység a „csepeli sztrájk” egyik — egészében az epikai alapmodellhez igazodó — epizódja (I, 258—87). Tárgyi-objektív leírással kezdődik: „Csepelen este tíz óraker — mialatt Wendék odahaza a jelentést írták — a munkások leváltásuk után, mint rendszeren, kisebb csoportokban elindultak a kijárat felé. A több kilométer hosszú gyártelepen rendszertelenül álltak az épületek, helyenként sűrűn egymás mellett, másutt nagy térközökkel, amelyek havasan tátongtak a sötét téli ég alatt; rozsdás vas- és salakhegyek emelkedtek itt-ott egy térség közepén, másutt elhagyott, behavazott vagonok álltak a hóban.” (258.)

A közvetlen tárgyiasság benyomását növeli az elbeszélő szövegébe felvett slang (*partiváltás, kerékpárstand* stb.) és a műszaki megnevezések (*henger-gyár, gépház, olvasztókályhák, salakdombok, generátor* stb.). Az írói „nyomjelzés” épp csak hogy észlelhető: „A magasan felhányt salakdombok annyi *hőt sugá-roztak*, hogy a környező fákon a verebek összegyűltek melegedni,” (258). A folytatásban a munkásalakok dialógusainak és a narrátornak változatlan formális kétsíkúságában bontakozik ki a helyzet (utcai tömeggyűlés, a gyár megszállását célzó agitáció s a rákövetkező fejlemények). Az idéző mondatok redukáltak: „ — Én is megfáztam ma — mondta a darus. — Ha délről fúj a szél, a tető alatt olyan huzat van, hogy kiveti az embert a nyeregből. | — Én nem fáztam meg, — mondta Fischer. — Ma még bűdösebb a desztilláció, mint tegnap! | Az olvasztó nevetett. | — Az mindennap egyforma! | — Nyolckor van a gázváltás a generátornál — mondta Fischer —, azóta egyfolytában tüszentek. A szél az egésznek kivágja a Martinnak. | — Mert déli szél van — mondta a darus. — Én ott a tető alatt nem érzem, csak a hideget. | — Hány óra van? | — Öt perccel múlt fél! | — Láttátok az új röpiratot? — kérdezte Kudelka halkabban.” (260—1.)

A dialógusok beszélnyelvűségét hangsúlyozza a szubstandard lexis: „ — Az istenit — fakadt ki az olvasztár. — Beszélni csak szabad, ha az ember csupa szervezett melós között van.” (261) | „ — Ugyan — mondta az olvasztár. — Nem ismernél meg egy hekust, ha most melletted járna?” (261.)

Az elbeszélő szövegében sporadikus hasonlatok alak- és tárgyközeliek: „Az előttük állók hirtelen megálltak, a hátulról jövő lassú nyomás beleszorította őket az előző sorok hézagaiba, úgyhogy az eddig laza tömeg lassanként megtelt s tömötté vált, mint a préselt vas.” (262.)

Az elbeszélő szövegének és a dialógusoknak a dichotómiája a továbbiakban is megmarad, de az előbbiben a narrátor többször „magasszintre” állítódik: „A vidék szokatlanul népes volt, siető emberek gyalogoltak Pest felé a csikorgó hóban. Az utca azonban nemcsak külső anyagában változott meg azzal, hogy a járókelőktől tömöttebb és sűrűbb lett — mintha hirtelen egy raj hal lepne el egy eladdig üres, fehérén nyugvó tavat —, s hogy máskor álló anyaga az egy irányban siető emberektől most maga is áramlani kezdett, úgyhogy nemcsak összetételében, de állapotában is megváltozottnak látszott ahhoz képest, hogy máskor villamosról nézve csendesen feküdt kétoldalt az előrehaladó kocsik körül, s legföljebb, ha a villamos menetiránya metszett egy előremutató nyilat az álló levegőbe — nemcsak változatosabb, mozgóbb s melegebb lett saját mozgásától — néhány fokkal melegebb, mint amikor némán álldogált, mint egy üres tó, melyet látszólag csak a holdfény nyom rá a kihalt tájra — hanem kifejező erőben is teljesen megváltozott s izgatott hullámaival tovább mondta a jelenetet, amely néhány perccel előbb egyik végénél lejátszódott. A külső világ olykor alázatosan felveszi a képet, amely előzőleg már kialakult róla lelkünkben, a képzelet gyakran erőszakosabb s alakítóbb lévén a valóság-nál. A máskor csendes, alvó utca hosszú, földszintes házaival e percben úgy hatott, mintha kikelt volna magából s minden érzéki része visszájára fordulva kicsapta volna elrejtett indulatait — mint viharban a hínárt, a halakat s a csigákat a tó — holott alig történt egyéb külső változás, minthogy néhány emberrel több járt az utcán, . . .” (267) | „ . . . A természet láthatóan mindent a nevéen nevezett, mint egy szótár. Följebb azonban az ég egyöntetűen szürke volt, s itt már úgy tetszett, mintha a színek és formák együttes munkájának újabb korszaka kezdődne; mint ahogy a fehér és fekete összefolyt egy szürke egyenletes felhőmennyezetté, amely határvonalak nélkül, egyetlen darabként terült el a háztetők fölött, úgy a formák is elformátlanodtak, összelapultak s elvesztették harmadik kiterjedésüket; a föld színén mozgó bonyolult alaki élet itt egymásba mosódott, elkenődött, az ellentétes értelemek összejátszottak s átfolytak egy alaktalan, szintelen, udvarias és álnok szintézisbe, egy egyetlen, az egész égboltot elborító felhőbe, amely a foglyul ejtett napvilágot úgy szűrte át magán, mint a sima társadalmi rendszer az elnyomottak diffúz lelki fényét. Amíg a földfelületen nyersen és tisztán, különváltan és friss értelmüktől duzzadva, egymás mellett és egymással szemben álltak és mozogtak a jelenségek (Fischer a Martin felé mentében minduntalan összetalálkozott egy-egy szuronyos csendőrőrrjával), addig az ég pontos képét adta — mintha alulról rávetődött volna, mint egy óriási árnyék — az álszent társadalmi felépítménynek s valóságosabban, mint bármely vallás megmutatta a magasan fekvő mennyországok hamisítatlan alakját. Az egyetlen ónszerű, lapos felhőből, amelynek nem látszott mélysége, egyhangú, szabályos fény áradt, azt a látszatot keltve, mintha magából a felhőből s nem az általa elnyomott napból törne elő, e fény egyformán oszlott meg az egész boltozaton s unalmasan, meggyőző erő nélkül,

élettelenül hullt alá a földre. Ha ezt a felhőt az ember felbontotta volna alap-elemeire: az udvariasságra s a kíméletlenségre, az önteltségre s a süketségre, az ostobaságra, ravaszságra és simaságra — amelyek most egymásba gyúrva áthatolhatatlanul, sűrűn, nyúlós és szívós szövetségben álltak össze — pillanatok alatt szétpergett volna s utat enged a nap elemibb, frissebb lelkierejének; így, elemeinek irtózatossághoz révén már eleve zajtalanul, udvariasan elfojtott minden ellenállást, s egyetlen lehetséges megoldásként kínálta magát a föld felületén változó színekben és formákban kérdezősködő természetnek.” (276—7.) A természettudományi kifejezésekkel is jelölt (és reciprok) metaforaszerkezetben a zárójeles rész az elbeszélő e fejezetben alkalmazott „alapstílusának” beékelte szegmensuma.

„A tűrhetetlen, fehér fény bevilágította az egész csarnokot. Akik a közelében álltak, oly laposan hatottak, mint az árnyékok; mintha a maró fény leolvasztotta volna harmadik kiterjedésüket s minthogy ugyanakkor heves, hideg szélroham húzott át a csarnokon, az embernek az volt az érzése, hogy az ingatag árnyékok a következő pillanatban meglendülnek és berepülnek a tűzbe. A kén- és foszforzag hirtelen még áthatóbb lett, a csarnok teteje pedig vastag, vörösen csillogó gőzzel telt meg, amely rögtön kavarni kezdett, mint tengeren a felhők, ha a sirokkó elkeveri őket az alkonyat vörös fényével.” (281.)

A közbülső részekben a szöveg visszavált az objektív regisztrálásra és az alakok vázolt (s az epikai cselekményt továbbfejlesztő) dialógusaira. Fischer alakjával kapcsolatban azonban állandósul nyelvi megoldásával — mint szabad függő idézet (style indirect libre) és jelöletlen egyenes idézet (szabad egyenes idézet, style direct libre) — az alapmodellét árnyékoló belső monológ:¹ 1. „Nem jutunk tovább, [gondolta Fischer. — Hány óra van? — kérdezte hangosan.]” (260; jelöletlen egyenes idézet, a disztinktív jegy csak grafikai.) — 2. „[Megpróbált oldalra kitérni, ahol egy magas hóbucka húzódtott az út mentén, de már az első lépésnél térdig belemerült. Kihúzta lábát.] A Spitz kocsmáig, ahol a járda kezdődik, legalább húsz lépés!” (260; jelöletlen egyenes idézet.) — 3. „[Fischer még mindig a földet nézte.] Ha még sokáig tart, gondolta, s esetleg a rendőrség közbelép, az autóbusszatlakozásról is lekérik. Éjjel két óra lesz, mire fájós lábával hazaér. Felesége azt fogja hinni, hogy baleset érte.” (264; szabad függő idézet.) — 4. „[Fischer befordult a B. utcába, a másik kettő hátramaradt. Fáj a lába,] de talán elér még egy pesterzsébeti kocsit. Mi haszna van abból a többinek, gondolta, ha ő is velük éheznek? A Martin nem fog leállni, minthogy a Tüzérséginek tovább kell szállítani a vasat! Ez neki negyven pengő heti kereset, amiből el kell tartania öt embert, most újabban a nővérét is, akinek a férje kocsmázásra adta fejét. Azt hiszik ezek a hülyék, gondolta, hogy ha ők négyszázan sztrájkba lépnek a Martinnál, azzal kényszeríteni fogják a trösztöt, hogy visszavegye az egész 7 vagy 8000 embert!” (266; sz. f. i.) — 5. „[Fischer látta,] hogy az emberek nem tudják, mihez kezdjenek; ketten leváltásukat várják, s nyilván nem akarnak hozzákezdeni az új tapasztáshoz, ami már nem az ő dolguk, az ő két embere pedig, az olvasztár nélkül, egyedül nem foghat neki.” (279; sz. f. i.) — 6. „[Fischernek hirtelen eszébe jutott] (talán fájó lába tette), hogy egy hónapja, amikor ennek a kályhának kilyukadt az oldala odaveszett a névrokona, Fischer Jenő; a kifröccsenő tüzes vas úgy átfutott testén, mint a kard a selyempapíron.” (281; sz. f. i.) — 7. „Amikor egy félórával előbb

¹ [ ]-be került az idézetnek az elemzés szempontjából közömbös része.

kint járt, egyetlenegy ember bunkózta a salakot. Ha holnap még tíz emberrel kevesebb jön be, gondolta, két kályhát le kell állítani. A felesége a gyerekekkel elköltözhetne Torbágyra, a bátyjához, őt pedig ha letartóztatják, majd csak kiengedik.” (286; sz. f. i.) — 8. „[— Épp jókor! — morogta. — Újra nekitámaszkodott a korlátnak;] ha egy kicsit vár, talán elmúlik a fájdalom. [A csarnok túlsó szélén, a második Martinnál most kezdődött a csapolás; látta,] hogy a segéd a három méter hosszú acéltangával kiszúrja a csatornát, aztán hátraugrik, a következő pillanatban a fehéren izzó vasfolyam hosszú ívben dübörögve zuhanni kezd a kályha alatt álló háromszáz mázsás üstbe.” (280—1; sz. f. i.) — 9. „[Visszament a kályhához. A 2-es számú Martinnál már újra csapoltak. Este kilenc óra volt, odakünn esett a hó.] Egy óra múlva jönnie kellene az új sichtának, de nyilván tizenegy óra vagy éjfél is lesz, gondolta, mire hazamehet.” (286; sz. f. i.)

L. DOLEŽEL (O stylu moderní české prózy. Praha, 1960. 89, 92, 99) a szabad függő idézetet úgy határozza meg, hogy az „az epikai szövegalakítás belső ellentétű eljárás módja, amelyet az A-sáv nyilatkozatszintű, szemantikai és stílusjegyeinek elégségesen elhatároló kombinációja létesít, miközben formális és grafikai jegyeivel egészében vagy részlegesen azonos az E-sávval” vagy: „Tudjuk, hogy a szabad függő idézet és az elbeszélő nyelvének megkülönböztetése az A-sáv nyilatkozatszintű, szemantikai és stílusjegyeinek a feladata, amelyek az elbeszélő nyelvének formális bázisán koncentrálnak,” (A = alakok, E = elbeszélő; formális = 3. sz. igealak és grafikai jelöletlenség). A „style mixte” terminus pedig akkor jogosult, ha az alakok síkjának disztinktív jegyei mint elszigetelt jelzések sűrűbb vagy kevésbé sűrű szóródással nyomulnak az elbeszélő nyelvének síkjába.

Példaanyagunkban az E síkját biztosító formális elemek a 3. sz. igealakok (*lekésik, hazaér* stb.), 3. sz. birtokos személyragos névszók (*felesége, névrokona, nővérét* stb.), a 3. sz. személyes névmás (*ő, ők*), s ha implicit vagy explicit tárgyként szerepel a megfelelő tárgyas igealak (*érte, letartóztatják* stb.), valamint a *neki* személyes névmás. Az A-sík exponensei mondat szinten az expresszív funkciójú felkiáltó és kérdő mondatok (4.), a nyelven kívülre mutató deixis („ennek a kályhának” 6., „holnap még” 7., „Egy óra múlva” 9. stb.), szemantikailag a cselekményt mint lehetséget, illetőleg feltételest minősítő subjektív modális értékelés („talán elér” 4., „s nyilván nem akarnak” 5., „Ha még sokáig tart, gondolta, s esetleg . . .” 3., „Ha holnap még tíz embernél kevesebb jön be”, „elköltözhetne Torbágyra”, „ha letartóztatják” 7., „talán elmúlik” 8., „de nyilván tizenegy óra vagy éjfél is lesz” 9.), egy esetben értékelő expresszív melléknév (főnév) — „hülyék” (4), de legfőképpen a beszélt nyelvűség stílusjegyei, frazeológiája: „kocsmázásra adta fejét”, „amiből el kell tartania” (4.), a „hülyék” szitokszó és a „sichta” (9.), „Martin”, „Tüzérségi” (4.) slang elem; a 6.-ban található hasonlatot is az alak nyelvéhez rendeljük hozzá. (Itt csak megállapítottuk az interferenciajelenség meglétét a regény szövegalkotó módszereiben, illetőleg leggyakoribb módját, formáinak behatóbb vizsgálata külön tanulmányt igényel.)

A szabad függő idézet és a „style mixte” (l. DOLEŽEL idézett tanulmányában) közti átmenet folyamatos, a disztinktív jegyek koncentrációjától függ. DOLEŽEL az elbeszélő és az alakok síkjának s ezen belül a szabad függő idézet és a „style mixte” megkülönböztetésében kiemeli a szemantikai jegyek és a stílusjegyek fontosságát. Szövegünkben a természettudományi szókinés ilyen értelemben mindenkor az elbeszélő síkjának szignálja és delimitatív esz-

köze (l. pl. a korábban feltüntetett részletben a *harmadik kiterjedésüket* és a *sirokkó* kifejezést [I, 281], valamint érvelésünket). Ezzel korrelatív elhatárolódás a kontrasztív rétegből átszűrődő szókincs idézőjeles átvétele: „s a két éles nyelv egymást kiegészítő, finom és ügyes játéka úgy »kikészítette« a nagymamát” (II, 198) | „akiktől néhány perc alatt olyan »ruhát« szedett be,” (I, 164) | „A Keszttyús ezt immár első nap megérlelte és kíméletlenül »kilovagolta.«” (I, 236) | „Wend már hónapok óta rendszertelenül fizette a házbért s már annyival volt »sáros« a háziasszonynál” (I, 247); de: „Arról nem is beszélve, folytatta az asszony kipirulva — hogy mindenkinél sáros már a házban” (III, 198; Bereczné.)

Az elemzett fejezetrészen viszont — ami e szakasznak a jellegzetessége — a műszaki slang funkciók behatolását követhettük az E-síkba.

A tárgyalt kompozíciós résszel rokon tipológiailag a regényben a „bécsi munkásfelkelés”, amely tulajdonképpen a 7. fejezetbe ágyazott, „írói zárójelben” az idő síkjában visszalapozó, kemény prózában megírt és klasszikus alaprajzú önálló elbeszélés (II, 162—96).

Megformálásában két eljárás mód váltakozik: az eseményeket közvetlenül ábrázoló rövid mondatokból álló juxtapozíciós szerkesztés és egyszerű hipotaxis, valamint az alakoknak az elemzett beszédnyelvűség síkjában mozgó dialógusai, mindkettő a téma drámai feszültségű kifejtésének eszközeként. A mellérendelő szerkesztés és a „szkénikusságot” megteremtő párbeszéddek által „perszonális” nézőpontra állítódunk (vö. STANZEL, F., *Die typischen Erzählsituationen im Roman*. Wien—Stuttgart, 1955. 93—121): „Évi lassan elindult a nussdorferstrassei piac felé. A villany nem működött, az utcák vak-sötétek voltak, csak egy-egy ablakból szűrődött ki elmosódó gyertyafény. A Ringen s feljebb a Währinerstrassen elhagyott villamosok álldogáltak. A Wiener Bankverein előtt egy feldöntött kocsi hevert a sárban.” (II, 163; a mondatok egymásutánja az alak észleléseit regisztrálja) | „Elindultak a Kafee Eiles felé. A Mariahilfstrassen hatalmas autókkal találkoztak, a síneken veszteglő villamosokat vontatták be a remízbe. — Villanyuk még nincs — mondta Évi, s elpirult az örömtől. A Kafee Eilesben még nem volt senki. Újra kimentek az utcára, ahol néhány lépés után beleütköztek Hansba, aki egy levelet dobott be egy levélszekrénybe. — Leveleket írsz? — kérdezte Fritz. Hans nevetett. — Csak röpirat van benne. Az Urániától kezdve minden szekrénybe bedugtam egyet, hadd fertőzze meg a postatisztviselőket. — Milyen röpiratot? — A tegnapi estit. Ma még nem kaptam újat. — A tegnapi? — ismételte Fritz. — Amelyben az van, hogy a városházára kitűztük a vörös zászlót? — Elsápadt a dühtől. — Hülye — mondta magából kikelve. — Le kellene téged lőni, mint egy veszett kutyát.” (II, 171; a dialógusok grafikai beágyazottsága „epikai”, azaz a történések áramának mimézise.)

A beszélt köznyelv alsó, expresszív szintjét szimptomatizálja itt is a naturalisztikus közvetlenségű kifejezésanyag. A fenti példa szólásmondáshasonlata mellé sorakoztathatjuk az ilyen szólásszerű kifejezéseket: „ — Akkor megette a fene az egészet! —” (II, 174) | „ -- Fogd be a szádat! — mondta egy másik hang.” (II, 185) | „ — Ha nem lennének tízszer annyian mint mi, a Schutzbund a belüket is kitaposná.” (II, 188.) Az aktualizálás felső foka a „le nem fordított” szöveg: „ — Schauts, schauts die kleine Magyarin, micsoda temperamentuma van! — mondta az asszony szélesen mosolyogva.” (II, 183.)

Az elbeszélő reflexivitása kikapcsolódik, metaforizmusa a harminc oldalon csak kétszer tűnik elő jelentősebben, de akkor is szoros a jelentéstani beépü-

lése a szövegbe: „Évi és Fritz attól a pillanattól kezdve, hogy a kapu bezárult mögöttük, új érzelmi gyűrűbe került, amely amennyit veszített kerületéből, annyival mélyebb lett; . . . Amennyivel csökkent ösztönös szolidaritásuk a távolabb hömpölygő eseményekkel s az ezeken belül botladozó személyekkel — ugyanannyira, hogy amikor másnap híret vették, hogy az ottakringi munkásotthont romhalmazzá lótték, látszólag elszörnyülködtek, de az érzelem fordított perspektívájában nagyobb fontosságot tulajdonítottak annak, hogy a szemben levő háztetőről lelőttek két Heimwehrt, . . . A két fiatalember néhány óra leforgása alatt környezetéhez idomult (mint a hidépítő munkások szervezete a földalatti caisson sűrű légköréhez).” (II, 179 – 80.)

A zárójeles hasonlat típuspéldája lehet a megjelenített helyzettel „adekvát” metaforizmusnak, s éppúgy a másik összefüggő képi szöveg, amelyben a szobakörnyezet vésődik Évi emlékezetébe kitörülhetetlenül: „A sűrű levegőben a tárgyak is, hogy önmagukat érvényesíthessék, tömörebbek és sugalmazóbbak lettek; az ember úgy érezte, hogy belülről megnőttek, anélkül, hogy külső térfoogatukat láthatóan megváltoztatták volna . . .” (II, 181.)

Az epikai dinamizmussal szerkesztett „elbeszélés”-ben a statikus szöveg, a költői metafora viszonylagos hiánya szükségszerű. Ahol az előzőekben részletezett „kontrasztosságával” megjelenik — mint költői kép s mint sajátos hangtani-intonációs görbét építő mondatszerkezet-szövődés —, lírai mélységet, reflexív és értékelő távolítást tartalmaz, s mint olyan az epizód mikrokompozíciójának lényeges szerkezeti eleme.

A metafora-részek a regényben szervesen vagy kevésbé szervesen, sőt éles síkváltással kapcsolódnak a környező szöveghez, a mikrokompozícióban ismételve az utóbbi esetben a fejezetszerkesztés mintáját. Pl. a „zárójeles” elbeszélés a 7. fejezet első kompozíciós egységét (Krausz Évi látogatása Lőrincnél, amelyben a dialógusok és a narrátori jellemzés tematikai utalást nyújtanak a folytatáshoz) élesen váltó idősíki-visszasíklátás. A zárójel bezárása után újul fel az időbeli linearitás, a zárójelessel megint csak élesen ellentétbe állítható témaegységgel (Lőrinc anyjának szalonja, „családi tanács”). Ebben az elbeszélő „magasszintje” áthatja az egész szöveget, s metaforizmusa, illetőleg a víziószerű, látszólagos öncélúságukkal tüntető képek funkciója a műben másfajta, mint az „adekvátnak” mondott (másképpen „adekvát”). Bonyolult diszparitásokat villantanak, a kép leválasztódik az epikai helyzetről, egy helyütt maga az elbeszélő figyelmeztet minket erre, s zárójelben megadja funkcionálásának a kulcsát: „. . . Ilyen pillanatokban a szemlélő hanyag öntudatában a világ két részre szakadt: az egyik a szalon volt, amelyről nem vette észre, hogy ő maga is benne ül, oly idegenné vált számára ez a zárt és láthatár nélküli hely, amelyben arany- és üvegcsillogással különös alakú színes tárgyak csoportosultak a benne mozgó, alig valamivel ismerősebb élőlények körül, a másik oldalon pedig egy éppily felismerhetetlen, de egyöntetű, hatalmas, zöldszínű tömeg terült el, mely az ég felé emelkedett s torzonborz határai fölött remegni látszott; a két részt csak a napsütés fogta össze egy indokolatlan térbeli egységbe. (Ugyanolyan úr tátongott köztük, mint pl. a bécsi villanyszerelő felesége és Reischné között, akiket látszatra csak egyforma emberi testük utalt be egy közös csoportba.)” (II, 205 – 6.)

Részletezésében nemkülönbön a relatív alakközelség jellemző a regényt záró szerelmi „epizódra” (III, 458 – 74). A fiatal lány szerelmi extázisának vázát képező eseménysor állapotsarkítottságú, s ezzel összhangban a narrátori reflexivitás, képszerűség — líraiság — sem hiányzik, csakhogy az alakcentrikus

(bizonyos megszorítással, amelyre kitérünk). Így e fejezetrészben hiába keressük pl. a g y o b b szövegrészt fedő elvontabb vagy természettudományi terminológiával terhes metaforikát. Az elbeszélés kerete ugyan auktorialis (az értelmezések fogalmazásmódja, stílusa!), de a narrátor az alak érzelmi körén és látóterén belül igyekszik maradni. A centrálás abban is megnyilatkozik, hogy a férfi lény a nőalak észlelésén keresztül és egyszemélyes dialógusai-ból olvasható ki, s a prediktabilis, a belső perspektívát elmélyítő, szubjektívizáló átképzéletes előadásmódban (jelöletlen egyenes idézet és sz. f. i.); csak a legszorosabbat, az írói stilizálás nélkül iktatva: „[. . . , hogy Évi elsápadt, s hátán végigfutott a hideg.] Semmi az életben többé el nem választhatja őket, [gondolta.]” (III, 463) | „Tudom hogy nem szeretsz — Azért vagyok olyan boldog, [gondolta szűzies alázatossággal, és szeme könnybe lábadt.]” (465) | „ — Mi bajom, [gondolta]” (466) | „Mi történt velem, [gondolta elszörnyűködve.]” (469) | „[Élete legnehezebb órájára készülődött.] Legalább testileg legyek friss, [gondolta, s a tűkör előtt kipróbálta mosolyát,]” (471) | „[Elfordította a fejét a tűkörtől.] Háromnegyed egykor volt találkájuk a vendéglőben, most negyed kettő volt.” (471) | „[Nevezetesen sohasem tudta később megállapítani,] elég vidáman telt-e el együttlétük, olyan jókedvűen, amilyenek tervezte; csak nagyjából emlékezett arra, hogy sokat nevettek . . . de vajon nevetésének nem voltak-e rekedt melléköngéi?” (471) | „[Meleg nyári szél fúj, szeme közé sodorta egyik fekete fürtjét. Hagyta,] hadd lójon!” (472) | „Valószínűleg a csengő berregése ébresztette fel, [gondolta]” (472) | „Miért kell nekem ilyen fiatalon meghalni, [gondolta mérhetetlen keserűséggel és gyűlölettel,]” (473) | „Füst, füst, [gondolta Évi dühösen.]” (474.)

A természettudományos szókinccsel jegyzett hasonlatok kifejezésanyaga és szerkezete egyszerű: 1. „Ajtót kellett nyitnia Abramovicsnak; úgy esett ki az ágyból, mintha a földgömből fordulna le egy más világba.” (III, 474; a hasonlatban a hangsúly hiperbolikusságán van.) — 2. „A tudás oly észrevétlenül szivárgott át eszméletébe, mint ahogy a mész begyűlik a csontokba.” (467; átlagolt szóhasználat, a *mész* ismeretterjesztő fedőnév.) — 3. „Szeretője hiánya lassan kiszívta a levegőt a szobából. Légüres térben fog élni ezután.” (473; a köznyelvbe átszivódó szólásmód, a szövegösszefüggésben így szabad függő idézetnek minősíthetjük; a jövő idő is implikálja.) — 4. „néhány nap alatt hirtelen kivirult, megszépült, mint szüléskor a fiatal anya. Gyengéden alkotó szíve, melynek néha önmagával szemben is olyan kíméletlen mozdulatai voltak, mint az anyaméhnek, megizmosodott a felidézett válságtól,” (III, 459.) — 5. Egészen összekuporodott, térdét álláig húzva, mintha magzathelyzete fel tudná támasztani körülötte az elveszett anyatest védelmét; olyan ájultan vágyódott utána, hogy már-már hallani vélte arca előtt az anyai hasfal vérkeringését.” (473.)

Fenti állításunkat ez utóbbi példával kapcsolatban korrigálnunk kell. A mondat lélektanilag az alak perspektívájából szól, a szókinccs viszont átrétegetzi a szemantikai aspektust, a nyilatkozatot feszültté, ambivalenssé teszi, a *magzathelyzete, anyai hasfal vérkeringését* nélkül szabad függő idézetnek tűnhetne (nyelvi jelzései: *mintha . . . fel tudná támasztani, hallani vélte* — szubjektív modalis értékelés; *ájultan vágyódott utána* — szubj. adverbialis minősítés (vö. DOLEŽEL, L., O stylu moderni české prózy. Praha, 1960. 36—43; az adott esetben tulajdonképpen „style mixte”-ről van szó), e szóhasználattal azonban egyben a leírt állapot narrátori értelmezése. (A 4. az epizód elején, az 5. a végén van; tematikai motiváltsága evidens; szimbolizmusa, illetőleg összefüggése az

epizódban megjelenő halálmotívummal a mű „archetipikus” jelentésrétegéig nyúl.)

Az eddigiek közbevető összegezésével: a természettudományi szókinccs és metafora, mivel sem a téma, sem a tárgyi vonatkozások nem feltételezik, általában az elbeszélő-író szövegének és látásmódjának feltűnő elemei. A regény egyes kompozíciós egységeiben redukáltak vagy hiányzanak. E részekben a metaforizmus viszonylagos statikája a háttérbe szorul, s az expozíció az epikaira, az eseményességnek a dialógusokban is folytatódó dinamizmusára állítódik át. Az elbeszélő „objektivitásában” túlnyomórészt formálisan van jelen, közvetlen értékelése, az eseménysorba s a neutrális vagy perszonális ábrázolásmódba iktató színtváltás (stílusváltás) korlátozott, vagy legalábbis nem fedt el az epikai vonalvezetést. Kifejezetten ilyen jellegűek „A befejezetlen mondat”-ban a „csepeli sztrájk” gyári mozzanatain s a „bécsi munkásfelkelésen” kívül Rózsáné csepeli tevékenységének és letartóztatásának jelenetei (III, 305–28), a 17. („irodatakaritási”) fejezet (III, 350–78), részben az ismertetett „szerelmi epizód” s más jelleggel, de kivehető specifitással Lőrincz „szerelmi fejezete” (II, 77–161). A felsorolt kompozíciós-tematikai egységeken belül tehát a domináns nyelvi-lexikai kontraszt kevésbé érvényesül.

A befejezetlen mondatban az „író” az Én-forma két hagyományos alakjával él: a levéllel és a naplóval (Vidovics „monológját” [II, 83–96] most mellőzzük). A levél az epizódalakokhoz fűződik (Parcen-Nagy, István elvtárs búcsúlevele, Parcen-nagymama, Wavra tanár), a naplóban, amely műfaját tekintve eleve élményszerűbb és közvetlenebb, az elbeszélés fonalát Parcen Lőrinc veszi át (Parcen-Nagy Lőrinc naplójából. [II, 339–96]). A fejezet nyelvi megoldásai és szerkesztésmódja azonban – a személyváltozás formális-grammatikai következményeitől eltekintve – nem tér el az író-elbeszélő szövegétől, a többi fejezetben található megoldásoktól. Ha az igealakok és birtokos ragok, a birtokos és személyes névmások személyét átírjuk, és szükség szerint felcseréljük a tárgyatlan ragozást tárgyassal, a naplójelleg eltűnik.

A naplóíró pl. dialógusok sorozatait idézi az előbbieken tárgyalt jelleggel (redukált idéző mondatok, pusztá replika: 357, 358, 367, 368, 393 –5 s másutt). Átvéve a zsargonszót, azt ugyanúgy idézőjelbe helyezi és kommentálja, mint a narrátor saját szövegében: „Egy héttel később, egy ügyész ismerősöm közvetítésével, engedélyt kaptam, hogy meglátogassam Rózsánét a Markó utcai fogházban a »Markóban«, ahogy Péter röviden mondaná” (II, 340) | „Péternek igyekeztem pontosan beszámolni a »Markóban« lefolyt beszélgetésről.” (II, 342.) A naplószöveg mondat- és szakaszszerkesztése, szókinccse, metaforizmusa és reflexivitása, a zárójelezés és az idősíki kezelése mind átfedődés az „írói” szöveggel s tematikai szinten a látásmóddal. A napló szerzője csak egyike a dialógusokban is felnyomuló résztvevőknek, s ezáltal visszaszorul szubjektívizmusa; sokoldalú tükröztetést valósít meg, akárcsak a külső és belső történést ábrázolva az író a regény egészében (paradoxon, hogy a fejezet Én-formájával látszólag az alak szubjektív szűrőjének a nyílt bekapcsolása a regény kompozíciójába).

Az írói magatartás (vagy látszatmagatartás) közvetlen megfogalmazásban is megjelenik: „Igyekszem »impassible«-nak lenni, de lehetetlen; az idegen vélemény visszasugárzik rám s tovább stilizál a maga képére, úgyhogy minden belső ellenkezésem dacára kénytelen vagyok megjátszani azt, amit elképzelnek rólam. Így az idegen vélemény minden esetben hamis ugyan, de ugyanakkor igaz is annyiban, amennyiben én magam igazolom. Az életnek ez a rugalmas-

sága s hogy nincs egyetlen megrögzíthető pontja sem, amelyet akárcsak egy pillanatra meg lehetne fogalmazni, gyönyörködtet ugyan, de egyszersmind bizonytalanra s bizalmatlanná tesz.” (II, 365.)

A sokoldalú tükröztetés modern-prózai eljárása, a szubjektív prizmatizálás és a „szenvtelenségi elv”-hez fűzött reflexió ugyanannak kétféle kifejezése; a mondatszerkesztés és szóhasználat az auktoriálissal azonos.

Az átfedődések közül tallózva, a regény egyik szerkezeti motívuma, az „eposzi” rekurzivitás változatának tartjuk s az írói látásmódot másolónak Krausz Évi megjelenésének leírását: „egy hóval borított fiatal nyárfára emlékeztetett egy pillantra, amely egymagában áll az országút szélén, s a csendes napsütésben leoldja magáról, mint egy kis inget, a havat.” (II, 367) | „alighogy leült, a nedves irattáskát felemelte a szőnyegről, az asztalra tette, ahol rögtön egy tócsát eresztett, majd kinyitotta, retikült vett ki belőle, emeből pedig némi keresgélés után két egyformán piszkos zsebkendőt, amelyek közül az egyiket kiválasztván, erőlesen kifújta orrát.” (II, 367) | „s újra eszembe jutatta a hóval borított kis nyárfát, amely oly elhagyottan s tanácstalanul állt a monostori országút mentén.” (II, 369.)

Végül az „írói” szövegben mint Lőrinc reminiszenciája fordul elő még egyszer a nyárfa-hasonlat s kis szövegátalakítással („hol ez rögtön egy kis tócsát eresztett . . .”: III, 85–6) az egyformán piszkos zsebkendők képe.

Az írói-narrátori szentenciák („Az embert mélyebben csak az érdekli, amit már kisajátított a világból [l. emlékek] s amit ennél fogva mindig újra teremthet”: II, 386), az archimédeszi mondatminta és hasonlat („és erőlesen megszett szép arcával, amely tíz év múlva, mire az egyetemre kerül s tagja lesz valamelyik darutollas diákszövetségnek, le fogja vetni a settenkedő szolgálai vonásokat s annyival durvább lesz, amennyit veszít bizonytalanságából”; II, 383), a szókincs s abban épp a természettudományi műszavak használata (mindkét helyzetben) az auktoriálissal esik egybe. A terminus egyszeri megjelenése más alakoknál elhanyagolható, illetőleg a motiváltsága átlátszó (pl. a mozgásművészné Évi nyelvezetében a „lordozis”: III, 81; Parcen-Nagy búcsúlevelében pedig csak személyében cserélődik a narrátor, nem auktoriális stílusában). Lőrinc „sávjában” azonban a természettudományos szótár jelentőség és jelentéssé válik. A „napló” szövegéből: „Meggondolandó, hogy ha szakállt növesztenék, nem takarná-e el a cutis színének kellemetlen elváltozásait?” (II, 342) | „Hogy zavarának a félelem vagy a gyanú és a dac voltak-e kórokozói, nem tudom eldönteni.” (II, 345) | „Szembe kellett volna nézni komolyan s tárgyilagosan a gyerekekkel s az ajándékot véghezvinni, mint egy sebészi beavatkozást, . . .” (II, 348) | „Amikor a szemben levő Palatinus jégpályára figyelmeztettem, amelynek gyémántként ragyogó felületén vidám s mulatságos tömeg korcsolyázott, s hozzátettem, hogy a cikázó baktériumokra emlékeztetnek, amelyeket egy vízcseppben figyelhetni meg mikroszkóp alatt, összeráncolta a homlokát.” (II, 356) | „Péternél a meztelen, sápadt bőrt, a kissé kiugró pofacsontokkal s fölöttük s alattuk egy alig észrevehető konkáv behajlást, az üregekre való praedispozíciót.” (II, 375) | az „írói” szöveg variánsa: „. . . a sápadt bőr keményen ráfeszült a kissé kiugró pofacsontokra, amelyek fölött s alatt egy-egy alig észrevehető konkáv behajlás elárulta az üregekre való elrendeltetést;” (III, 62.)

A napló-fejezeten kívül, Lőrinc alakjának beágyazódó textusaiból, monológjaiból idézhetjük a természettudományi, főképpen orvosi-biológiai kifejezéseket: „A foghúzás sebészeti beavatkozás, amelynek épp olyan kautélák

közt kell lefolynia, mint bármilyen más műtétnek. Ha Krausz kisasszony valamilyen szerencsétlen véletlen folytán inficiálja magát s vérmérgezést kap, az lesüllyedhet a mellkasba, ahol hozzáférhetetlen.” (III, 67) | „giliszta, féreg, poloska — mondogatta magában, *detritum*(?), *excrementum*, anus, . . .” (III, 275; a „*cutis*”-hoz hasonló Tubus István képviselőre vonatkoztatott nevezéktan belső monológban, amelyben a szűkebb körű szakmai kifejezés kimondhatóvá teszi a vulgárist, azonosság az író-narrátor és alakja között a „beszélt nyelvihez” viszonyulásban, ugyanolyan jelenség, mint az idézőjeles átvétel vagy az átszűrődés egyéb feltüntetése: „ — Palira vesztek ti engem — mondta Lőrinc csendesen. (Először használta életében ezt a kifejezést).” (III, 62) | „Ő az első ember, aki szeret, s akiről azt hiszem, hogy a magam rosszul sikerült életébe be tudom helyettesíteni.” (III, 12; az „álomvízió” leírásának monológjában az író-narrátor metaforája.)

Részletezésünk nem kimerítő, de elégségesen véljük bizonyítottnak, hogy a szövegfelépítés s a vizsgált szókincs szintjén átfedődést, feltűnő azonosságot állapíthatunk meg az író-elbeszélő és az alak fikatív szövege között; a szövegfelépítés, mondat szerkesztés és a szókincs síkjában jól kivehető írói a l t e r e g o j e l l e g e .

4. Ö s s z e g e z é s . — Déry Tibor „A befejezetlen mondat” című regényének szókincsében jelentős a természettudományi terminológia részesedése. Mivel a tudományos stílust az írott nyelv legsarkítottabb központi funkciós stílusának tartjuk, e stílusréteg egységei — így lexikája is — kontrasztba állítható a tipikusan beszélt nyelvi alakulatokkal, a s z a k t e r m i n o l ó g i a a familiáris s a beszélt nyelvre, köznyelvre állandó nyomást gyakorló, abba beszűrődő s z u b s t a n d a r d szóhasználattal, s mint ilyen a regényben az alakok dialógusa s a narrátori szöveg stilizáltsága, írott nyelvűsége szembeállításának egyik s t í l u s j e l l e m z ő j e .

A regény szövegfelépítésében az elbeszélő-perspektíva kétcsatornájú modellje mellett érvényesül a többszatornájú is; az egyes formák, illetőleg ambivalens helyzetek meghatározásakor tudatosítanunk kell, hogy a fenti tételből kifolyólag a természettudományi szakszó általában elégségesen jelzi az író-elbeszélő jelenlétét, vagyis az alak szövegével szemben d e l i m i t á t í v . Az író-narrátor és a járulékos elbeszélőként is fellépő alteregója között e jegyben átfedődés van.

A műszavak beáramlása a modern irodalom nyelvébe, az, hogy az irodalmi mű bizonyos szaknyelvi tartományok stílus eszközeiből merít, általános jelenség. A természettudományi terminológia i n h e r e n s stílusértékeként sorolhatjuk fel a fogalmiságot, elvonatkoztatottságot, személytelenséget, tárgy-szerűséget és objektivitást, továbbá az eredeti területén belüli inexpresszivitást és emocionalitáshiányt. E tulajdonságok révén érthető fokozódó aktivizálódása az „epikai objektivizmus” és pátoszközömbösítés tendenciájában születő modern prózai alkotásokban (gyakori pl. mint dokumentumszerű „montázs-elem”: orvosi diagnózis-leírás stb.). Többek közt az előbbi sorokban összefoglalt összefüggésre is utalva jegyeztük meg, hogy a szakterminológia más elemekkel együtt a regényben támogatja bizonyos tudományos-kísérleti aspektus észlelését.

A feltüntetett stílushatás elsősorban a „leíró” használatban evidens, nem veszíti el azonban szerintünk a szakterminus vázolt értékét „A befejezetlen mondat”-ban a szakszókincs magába sűrítő m e t a f o r i k u s szerkezetekben sem. A természettudományi szakszókincs a regényben korrelatív szisz-

témát képez, „állandó közelmény” (vö. FÓNAGY IVÁN, A stílus hírértéke. Általános nyelvészeti tanulmányok I, 119), amelybe az író átírja a hasonlítottat („tenor”-t), s arra már pusztán az evokatív hatás következtében áttevődhetnek a hasonló („vehicle”) jegyei. Épp a szakterminológia eredeti stílusrétegbeli hovatarozása folytán tűnik ki az adott helyzetben egy további értékjegy: a szépirodalmi és a tárgyi stílus kontrasztja. Ha a metaforát mint lírai eszközt szemléljük, azt kell mondanunk, hogy a természettudományos metaforában a „hagyományos lírizáltságot” a szakszókincs rétege ellenpontozza. Ebben a funkcióban a regényben egybeesik az alakok síkjában fellépő s egyébként vele kontrasztos átellenességben levő szubstandard, főképpen slangszerű szóhasználattal.

Dolgozatunkban egy feltűnő részelem funkcióját követtük, részvételét a magasabbrendű szerkezetek kialakításában, kapcsolásmódját a fölrendelt egységekkel, eközben a stílus eszköz és a jelentéstani-esztétikai felépítés viszonyában, úgy hisszük, a mű lényeges sajátosságai is kellőképpen kirajzolódtak. Tömören talán még a spitzeri megfogalmazásokra hivatkozhatunk ez értelemben, amelyek — gyanítjuk — az újabb stíluselméleti rendszerek terminológiájába (és a metaforikusból a fogalmira) szinte maradéktalanul átírhatók: „das »Wort« muss dem »Werk« homorgan und homogen sein” és „Tu ne me chercherais pas si tu ne m'avais pas déjà trouvé,” (SPITZER, L., Romanische Stil- und Literaturstudien II. Marburg, 1931. 126; Linguistics and Literary History. Princeton, 1948, 24.)

ZEMAN LÁSZLÓ

A magyar -ó d i k, -ő d i k képzős igék angol megfelelői

(Megjegyzések a magyar „álvisszaható” igeről)

1. Az egyszerűség kedvéért KÁROLY SÁNDORNak „A magyar intranszítív — tranzitív igeképzők” című cikkében található rövid történeti visszapillantásból (ÁNyTan. V, 200—1) indulok ki. E szerint a régi nyelvtanírók az igéket három fő csoportra osztották: aktív — mediális — passzív. „E régi felfogás e kategóriáknak az elkülönítését tulajdonképpen transzformációs alapra helyezte, amennyiben a passzívumot úgy fogta fel, mint amely az aktívumból jön létre, a mediumot vagy neutrumot pedig úgy határozta meg, hogy annak nem lehet passzívuma” (i. h.). Az igefajták osztályozásában lényeges változást a BUDENZ — SIMONYI — SZINNYEI-féle szemlélet hozott. „Ettől kezdve a *medium* vagy *neutrum* intranszítív kategóriáját »visszaható«-nak nevezik, tehát egy olyan kategória nevével, amely régebben csak alosztály volt. A terminológiai változás a szemléletet is befolyásolta: az intranszítív képzős igéket általában a visszaható fogalmához mérték, s így jött létre az álvisszaható kategória.” (KÁROLY: i. h.)

KÁROLY SÁNDORNak sok tekintetben igaza van. Dolgozatomban mégis azt kívánom bizonyítani, hogy az „álvisszaható” elnevezés elméletileg nem teljesen megalapozatlan. Az egyik legproblematisabb igecsoportot, az -ó d i k, -ő d i k képzős igéket vizsgáltam meg ebből a szempontból. Köztudott, hogy a magyarban nincs szigorú értelemben vett szenvedő ige. Szerepét, többek között, ez az egyre produktívabbá váló igecsoport veszi át, legalábbis ez az igekategória áll legközelebb a szenvedőhöz. Az -ó d i k, -ő d i k képzős igékkel alkotott mondatokban a cselekvést úgy tekintjük, mintha magától menne végbe. (Rokon

vonásokat mutat az orosz *Повяло ветром* típusú mondatokkal.) A szenvedő jelleget a kitehető *-tól, -től* ragos határozó is mutatja (KÁROLY: i. h. 195).

Abból a feltevésből indulok ki, hogy az egyes nyelvek mélystruktúrájában sok a közös vonás (sőt egyes nyelvészek, pl. BOLINGER szerint azonosságról is beszélhetünk). Ezért megvizsgáltam az *-ódik, -ődik* képzős igék angol megfelelőit. Csaknem teljes korpuszsal dolgoztam; a dolgozatban viszont csak a legszükségesebb példaanyagra szorítkoztam, de ahol szükségem mutatkozik, a teljes korpusz anyagát felhasználom. Néhány magyar ige és angol megfelelőik: *adódik: happen, present itself, offer, come about, derive, be derived*; — *besározódik: get muddy, get bedraggled/bedrabbed*; — *bonyolódik: become complicated, get entangled/confused/knotted*; — *civilizálódik: become/get civilized*; — *csapódik: close, slam, shut with a bang*; — *csiszolódik: become polished/smooth(ed)/burnished, polish, burnish*; — *edződik: harden, become hard/tough, get hard*; — *forgolódik: toss and turn/tumble, busy oneself, bustle/move about*; — *hányódik: be thrown/tossed about, lie about, toss*; — *isméltődik: repeat itself, recur, be repeated, happen/occur again*; — *kallódik: get lost, be lying about, be thrown about*; — *képződik: form, be formed, develop, come into being, take shape*; — *kezdődik: begin, start, set in, open, commence*; — *korlátozódik: be limited/confined to, become localized*; — *koszolódik: get/become dirty/soiled*; — *oldódik: be ground, crumble, wear away, be worn away*; — *pörkölődik: become/get scorched/parched/burnt, singe, get/become singed/charred*; — *rázódik: be shaken, be jolted, shake, jolt, toss*; — *rongyolódik: become ragged/tattered/frazzled*; — *sodródik: be twisted/twined, drift, be carried off, float*; — *szóródik: sprinkle, spread, scatter, be disseminated*; — *telítődik: become saturated/imbued/impregnated*; — *termelődik: be produced, be made*; — *törődik: get bruised/damaged/spoilt/broken*; — *vonódik: feel/be drawn, feel attracted, be attached to*; — *zúzódik: be crushed/pounded/stamped/smashed/shattered, be broken/knocked/dashed/shattered to pieces*.

Az anyagból két főbb sémát lehet kialakítani, ami nagyjából megfelel az igitípus szerkezeti sajátosságainak (*features*): 1. BECOME/GET + befejezett melléknévi igenév vagy melléknév: a) *become complicated (bonyolódik), become civilized (civilizálódik), become hard/tough (edződik), become spoiled/damaged/injured/marred (rongálódik)* stb.; b) *get muddy/bedraggled/bedrabbed (besározódik), get civilized (civilizálódik), get smeared (elkenődik), get written (íródik), get dirty/soiled (koszolódik), get polluted (szennyeződik)* stb. — 2. A szenvedő szerkezet: BE + befejezett melléknévi igenév: *be disappointed/deluded (csalódik), be formed (formálódik), be thrown/tossed about (hányódik), be outlined (rajzolódik), be shaken (rázódik), be offended (sértődik), be produced (termelődik)*. Az egyik kifejezési mód az állapotváltozást, a másik az állapotot, azaz az állapotváltozás eredményét hangsúlyozza. Időnként a visszaható névmás is felbukkan: *present itself (adódik), busy oneself (forgolódik), bury itself in (fúródik), repeat itself (isméltődik), prepare (oneself) to/for (készülődik), solace oneself (vigasztalódik)*.

A szótárak tanúsága szerint vannak olyan angol igék, amelyek rejtett szerkezeti sajátosságaik révén alkalmasak az *-ódik, -ődik* képzős igékéhez hasonló jelentés kifejezésére. Némely ige kételyeket ébreszt, de a teljesség kedvéért közel a teljes listát adom: *accumulate, banter, begin, blur, brook, carouse, cease, chaff, clasp, close, conclude, crave, crease, crinkle, crumble, crumple, curse, damn, develop, divide, dissolve, drift, end, extend, filter, finish, float, form, gather, gorge, hanker, happen, interlace, intertwine, jest, joke, languish, long, meditate, melt, mock, muse, nag, open, pant, percolate, pile up, pine, ponder, protest,*

quarrel, rally, ruminate, scatter, shake, shrivel, shut, sift, slur, speculate, spread, sprinkle, start, stretch, struggle, suffer, swear, taunt, tease, turn, vegetate, wallow, weave, wither, worry, writhe, yearn.

Azon kívül, hogy néhány ige többször előfordul az egyes magyar igék megfelelőjeként — ami azt jelentheti, hogy az igecsoporton belül előforduló igék jelentésstruktúrájában van valami közös vonás — még néhány törvényszerűséget ki lehet mutatni. 1. A *begin, cease, close, end, finish, open, shut, start* és *stop* igék jelentésstruktúrájában benne van a kauzatív jelleg, nem egy közülük hasonló szerepkört mint segédige is betölt. 2. A *develop (fejleszt), extend (kiterjeszt), melt (olvaszt), spread (kiterjeszt), wither (hervaszt)* igéknek a magyarban általában *-sz* képzős kauzatív ige felel meg. 3. Jelentésstruktúrájuk és a szótárakban található körülírások alapján (a körülírásokban általában szerepelnek a *make, cause* és ellenpárjuk, a *become*) szintén kauzatív igék (legalább egy, de esetenként több jelentésükben): *crinkle, crumple, divide, drift, float, form, gather, nag, rally, scatter, shrivel, stretch, turn, worry*. Itt jegyezzük meg, hogy az angolban ugyanazt a lexikális jelentést kifejezhetjük tranzitív (kauzatív) és intranszitiv formában: *turn*¹ 'fordul', *turn*² 'fordít'; *worry*¹ 'aggódik', *worry*² 'aggaszt'. 4. Az alábbi igéknek nincs tranzitív párjuk, vagy nem használatosak tranzitív funkcióban: *brood, hanker, happen, jest, joke, languish, ruminate*. Jelentésüket irányhatározó egészíti ki, ezért kihatóknak tekinthetők. A többi igében általában kimutatható a kifejezett vagy elhalványulóban levő kauzatív jelleg.

Érdekes analógiás változást figyelhetünk meg az igecsoport angol megfelelőiben. Egyes igék, bár van cselekvő alakjuk, mégis inkább az úgynevezett „álszenvedő” (nem tudunk az „ál”-terminológiától megszabadulni) használatuk az általános. Néhány példa: *His muscles were spasmodically contracted (were contracted = contracted); her eyes were suddenly filled with tears (were filled = filled); he wasted his energies — his energies are wasted*. Az igecsoportban a visszaható jelleg is kísért: vannak igék, amelyekben a visszaható jelleg a jelentésstruktúrába be van építve. A kérdés külön tárgyalást érdemel, ezért csak néhány példát említek meg: *he was revealed as a slow-thinking person (was revealed = revealed himself); ... but at length he was satisfied that he knew the truth (was satisfied = satisfied himself); history repeats itself → history is repeated*. Legismertebb példája ennek a nyelvi jelenségnek a *to be born* szenvedő alak, ahol a szenvedő igealaknak a *bear* igével való kapcsolatát már nem is érezzük. Az anyagban is van néhány ige (pl. *sift* 'szűrődik'), amelyeket intranszitiv értelemben már nem használunk, csak szenvedő alakban (*to be sifted*).

Igazat kell tehát adnunk Mészölynek, aki a szenvedő igeragozás úgynevezett ikes alakjait az általános alanyú, tárgyas ragozású, műveltető képzős igei állítmányokból származtatja (NyK. LI, 5). KÁROLY 9 → 2-es transzformációs levezetése egy nagyobb általánosítást takar (tranzitív : intranszitiv), és ha a kauzatív és tisztán tranzitív igéket elválasztjuk egymástól (ÁNyT. V, 196), akkor a transzformációs levezetés így módosul: 8 → 2.

Mivel az egyes igék használatának az elemzése messzire vezetne, és mivel csak az általános grammatikai sajátosságokat vizsgáljuk, a fenti igecsoporttal kapcsolatban csupán még egy szerkezeti sajátosságot említek meg. LEES „The Grammar of English Nominalizations” című könyvében (34. l.) említést tesz arról, hogy CHOMSKY intranszitiv igéket származtat (mód)határozók segítségével. Példának a *Glass breaks easily* típust hozza fel. CHOMSKY köny-

vét (cikkét?) nem sikerült megszerezni, LEES könyvében csak a fenti rövid utalás és egy példa található. Ennek ellenére nem nehéz kikövetkeztetni, hogy CHOMSKY mire gondolhatott. Az ige jelentését általában határozók egészítik ki, s ha a tranzitív igéhez nem tárgyat, hanem határozót adunk, intranszitiv igét kapunk. Vegyünk néhány példát az anyagból: *Dust soon accumulates (itself?) if we don't sweep our rooms. We shall begin the meeting at seven o'clock — The meeting will begin at seven o'clock. This bracelet won't clasp (cannot be clasped). The lid of this box does not close (cannot be closed) properly. The factory (was) closed down because of a lack of orders. The concert concluded (was concluded) with the National Anthem. This material creases (can/may be creased) easily. Some kinds of material crumples (may be crumpled) easily. The road ends here. How does the story end? The news of the defeat filtered through. The idea (was) formed in his mind. Water dissolves salt — Salt dissolves in water. He is always joking. The story opens with a murder. The window shuts (can be shut) easily. The door won't shut. They were stretched out on the lawn → They stretched themselves out on the lawn. Don't worry (yourself) about the children.*

2. Ellenállunk a fenti transzformációs lehetőségek által kínált csábításnak, és csak két elméleti vonatkozást emelünk ki: 1. A szenvedő szinonim szerkezeteként a visszaható szerkezet időnként fel-felbukkan. 2. A *This material creases easily* típusban a módbeli segédige kiesését (vagy törlését) gyaníthatjuk, s az igealakok némi modális jelentéssel rendelkeznek. Azt csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ez a kifejezési mód áll legközelebb az *-ódik, -ődik* képzős igékhez.

JOHN M. ANDERSON „The Grammar of Case” című könyvében az alábbi angol ergatív igei és melléknévi állítmányokat a következő szerkezeti sajátosságokkal (*features*) jellemzi: 1. *Egbert killed the duckling* (— reflexív, — statikus). — 2. *The duckling was killed by Egbert* (— reflexív, + statikus). — 3. *Egbert worked* (+ reflexív, — statív). — 4. *Egbert was cautious* (+ reflexív, + statikus). Mind a négy mondat állítmánya ergatív, tehát ergatív alanyt vehet magához. Bennünket elsősorban a 3—4. mondatok érdekelnek, ahol a *work* és *was cautious* ('óvatos volt, óvatoskodott') reflexív tulajdonságokkal (*feature*) van ellátva. Tehát a reflexív jelleg benne van a hasonló igék jelentésstruktúrájában. És az angol kauzatív igék, ha nincs tárgyuk, általában reflexívek.

Az összetett főnevek egy csoportja is némi fényt vet a kauzatív igék és a reflexivitás kapcsolatára. Mind a magyarban, mind az angolban van egy összetett főnévi csoport, amelynek tagjai mélystruktúrájukban kauzatív-reflexív tulajdonságokkal rendelkeznek. Először vegyünk néhány magyar példát. A főnevesülési folyamat nagyjából így képzelhető el:

<i>bírálja magát</i>	→	<i>önbírálat</i>
<i>elemzi magát</i>	→	<i>önelemzés</i>
<i>biztosítja magát</i>	→	<i>önbiztosítás</i>
<i>feláldozza magát</i>	→	<i>önfeláldozás</i>
<i>fegyelmezi magát</i>	→	<i>önfegyelem</i>
<i>megöli magát</i>	→	<i>öngyilkosság</i>
<i>imádja magát</i>	→	<i>önimádat</i>
<i>kínozza magát</i>	→	<i>önkínzás</i>

Angol megfelelőik:

<i>criticize oneself</i>	→	<i>self-criticism</i>
<i>analyse oneself</i>	→	<i>self-analysis</i>

<i>insure oneself</i>	→ <i>self-insurance</i>
<i>sacrifice oneself</i>	→ <i>self-sacrifice</i>
<i>discipline oneself</i>	→ <i>self-discipline</i>
<i>kill oneself</i>	→ <i>self-murder</i>
<i>adore oneself</i>	→ <i>self-adoration</i>
<i>torture oneself</i>	→ <i>self-torture</i>

Az ön- összetételeinek angol megfelelőiből — az angol ige és főnév alak szembenállása alapján — tekintélyes számú kauzatív igét sikerült kigyűjtenem: *abnegate, absorb, abstinate, abuse, activate, adjust, admire, adulate, advertize, aid, analyse, anneal, appoint, assert, assist, balance, capacitate, cast, catch, charge, check, clear, close, command, conduct, confide in, conquer, construct, consume, continent, contradict, control, cool, criticize, cultivate, decide (make a decision), defeat, defend, deny, deride, depreciate, destroy, destruct, discharge, discipline, drain, dump, educate, efface, emancipate, endanger, esteem, examine, excite, expand, express, feed, fend for, fertilize, fill, flagellate, forget, govern, guide, harden, heal, help, humiliate, hypnotize, induce, infect, inflame, ignite, instruct, insure, introspect, justify, know, laud, load, lock, love, lower, make up, make a mistake, make independent, make away with, maim, master, masturbate, mock, moderate, mortify, mould, move, murder, mutilate, nominate, observe, oscillate, overcome, poise, pollinate, pour, praise, preserve, propel, protect, recognize, regulate, release, relieve, rely on, renounce, represent, reproach, rescue, restrain, rule, reveal, sacrifice, save, serve, set up, shed, shift, slip, spill, split, start, subsist, suggest, support, supply, suppress, sustain, teach, time, tone, torment, torture, ventilate, weigh up, worship.*

Az igék nagy részének kauzatív jellege kifejezett, legalább egy jelentésében eredménytárgya van. Még egy tulajdonság: kevés köztük a köznyelvi szó. Viszont ugyanabban a rendszerben funkcionálnak, mint a köznyelvi szavak, s így a rendszerre jellemző szerkezeti tulajdonságokkal rendelkeznek. Néhány ige a közepes méretű ORSZÁGH-szótárban nem szerepel, használatuk azonban — a főnévi—igei szembenállás alapján — elképzelhető. Vizsgáljuk meg néhány ige magyar jelentését: *aid* 'segít, támogat, előmozdít'; *cast* 'dob, vet, hajít, dobódik, vetődik'; *close* 'bezár, végződik, befejeződik'; *cool* 'lehűt, hűsít, lehűl'; *destroy* 'elpusztít, romba dönt, megsemmisít'; *excite* 'felizgat, ingerel, gerjeszt'; *fill* 'tölt, megtelik, betömődik'; *heal* 'gyógyít, gyógyul'; *inflame* 'meggyújt, lángra lobbant, fellekesít, feldühösít, meggyullad, lángra lobbant'; *make* 'csinál, készít, gyárt, alkot, teremt, előidéz, okoz'; *mock* 'kigúnyol, kinevet, becsap, lóvá tesz, gúnyolódik'; *pour* 'önt, ömleszt, folyik, zuhog'; *shift* 'eltol, elmozdít, változtat, elmozdul, eltolódik'; *torment* 'kínoz, gyötör, zaklat'. A felsorolt igék és jelentések a korpusznak csak egy töredékét képezik, az érveléshez viszont a teljes anyagot felhasználom.

Az anyagból a következő tanulság vonható le: 1. A magyar megfelelők zöme kauzatív ige (-*t*, -*ít*, -*tat*, -*aszt*, -*eszt*, -*lél* képzővel). Megállapításunk általános érvényét az sem gyengíti, hogy sok igében a kauzatív jelentés elhalványult. 2. Az anyagban előforduló kauzatív igék általában a) -*ódik*, -*ődik*; b) -*ul*, -*ül*; c) -*ik*; d) -*kodik*, -*kedik*; e) -*ad*, -*ed* képzős intranzitív igékkel állnak szemben: a) *aktivizál*: *aktivizálódik*; *igazít*: *igazodik*; *kiegyenlít*: *kiegyenlítődik*; *terhel*: *terhelődik*; *végez*: *végződik*; *becsap*: *becsapódik*; *lecsapol*: *lecsapolódik*; *lerak*: *lerakódik*; *nevel*: *nevelődik*; *betöm*: *betömődik*; *igazol*: *igazolódik*; — b) *kiürít*: *kiürül*; *kimerít*: *kimerül*; *gyógyít*: *gyógyul*; *tanít*: *tanul*; *készít*: *készül*; *csonkít*: *csonkul*; *teljesít*: *teljesül*; *enyhít*: *enyhül*; stb. — c) *etet*: *eszik*;

megett: megetlik; önt: ömlik; folyat: folyik; oszlat: oszlik; elcsúsztat: elcsúszik; szétválaszt: szétválk; ugrat: ugrik; egyeztet: egyezik; — d) segít: segítkezik; nevel: nevelkedik; elfelejt: elfeledkezik; leereszt: leereszkezik; ural: uralkodik; véd: védekezik; hurcol: hurcolódik; stb. (ebben a csoportban vannak olyan igék, amelyek melléknévvel állnak szemben: gondos: gondoskodik; talán szintén ide vehetjük a *segéd: segédkezik* típusú oppozíciókat is); — e) kiterjeszt: kiterjed; gerjeszt: gerjed; süllyeszt: süllyed; sikkaszt: sikkad; dagaszt: dagad; áraszt: árad; stb. Ezen kívül néhány más jellegű oppozíciót is (*dönt: dől; nyom: nyomódik; lenget: leng; stb.*) találunk. — A felsorolt szembenállási párokból világos: kauzatív igék vannak oppozícióban ikes, -ul, -ül és -ad, -ed képzős igékkel. Feltesszük, hogy ezek az intranzitív igék visszaható szerkezeti lehetőségekkel is rendelkeznek. Az -ul, -ül képzős igék esetében ez nem meglepő, hiszen lényegében visszaható igéknek számítanak (egyenes feltevések szerint tartalmazzák a -v visszaható képzőt), de ha elemzésünk helyes, a két visszaható vagy „álvisszaható” csoporthoz hozzá kell még vennünk az -ad, -ed képzős kezdő igéket is. A fenti anyag alapján felteszem, hogy ezeknél az igecsoportoknál a visszaható *feature* a mélystruktúrában jelen van, s csak ritkán tör a felszínre, amit mind a magyarban, mind az angolban, általában a visszaható névmás (*magát: oneself*) jelez.

3. Az anyag még más tanulságot is ígér. Az -l képzőt a cselekvő igék képzőjének szokásos tekinteni. A MMNyR. a képző tárgyalásakor szemantikai osztályokat állapít meg, a grammatikai szempont érvényesítése nélkül. Más helyen már kimutattam, hogy van egy szemantikai csoport, ahol az eredménytárgy jelenléte kauzatív kapcsolatokra utal ('valamit létrehoz'). Az anyagban egy sor -l képzős igét találunk kauzatív igék szinonimájaként: *indukál, gerjeszt; elretesz, bezár; csinál, készít; eltékozol, elsikkaszt; mérsékel, enyhít; meggyilkol, megöl 'halottá tesz'; bemocskol, bepizskít; magasztal, dicsőít; ábrázol, mutat; eltol, elmozdít; stb.* Az *analizál, kritizál* típusban az -l a szabályos képző. Amit elmondtunk az -l képzős igékről, érvényes a -z képzős igékre is: *legyőz, meghiúsít; fejelem, büntet; kormányoz, igazgat; megedz, megkeményít; megaláz, lealacsonyít; megőriz, megtart; megfékez, visszatart; kinez, zaklat.* A fenti -l és -z képzős igék általában -ódik, -ődik, -edik képzős igékkel állnak szemben.

Az -r gyakorító képzőről igen keveset tudunk. Elemi gyakorító képzőink közül ez a legelavultabb, csak néhány képzőbokrban (*töppörödik, dübörög*) használatos. Egyszerű formájában csak a *tipor* igében tudjuk kimutatni, alapszava azonban ennek sem világos. Ugyancsak homályos a továbbképzett *sanyarú, szomorú, háború* alapszava is (BARTHA i. m. 26—7). Érdemes felfigyelnünk arra, hogy anyagunkban szerepel néhány -r végű (nem feltétlenül -r képzős!) ige. Jelentésük kifejezetten kauzatív: *bezár: bezáródik; kimerít: kimerül* (feltehetőleg kauzatív jelentését felerősíti az -ít képző); *kitöröl: kitörlődik; gyűr: gyűródik; gyötör: gyötődik; mer: merődik* stb. Annak az igénye nélkül, hogy a kérdést el akarnám dönteni, megállapítható, hogy a fenti r végű igék jelentésében van némi kauzatív jelleg. Nem tudom, véletlenül történt-e, de KÁROLY SÁNDOR éppen három -r képzős igét hoz (i. m. 213) a tisztán tranzitív kategória szemléltetésére: *ír, dicsér, ver.* Az *ír* feltétlenül rossz példa: a *levelet ír* szókapcsolatban a *levél* a tevékenység produktuma, tehát eredménytárgy. A *dicsér* talán jó példa, hár szinonimái: *magasztal 'nagyra tart', dicsőít.* A grammatikai jelentése azonban a szónak annyira elhalványult, hogy nem lehet pálcát törni egy-egy értelmezés fölött. A *ver* legalább egy jelentésében ('fájdalmat okoz') szintén kauzatív. Ha ez a három példa fémjelzi az

osztályt, akkor talán nincs is tisztán tranzitív ige. Érdekes megjegyezni, hogy KÁROLYNAK a tranzitív bázis szemléltetésére hozott két példájának (*zavar*: *zavarodik*; *csuk*: *csukódik*: i. m. 216) egyike szintén *r* végű. (Egyébként — szerintem — mindkét ige kauzatív.) Az ősi igéknél valószínűleg az a helyzet, ami az angolban, hogy egy-egy ige jelentésstruktúrájában több szerkezeti lehetőség is rejlik. Hogy mennyi, azt az egyes igéknél külön kell elemezni.

4. A tárgyesetet a különböző határozókból szokásos származtatni. Az anyagban találunk néhány példát, amely a feltevés helyességére utal. Néhány irányhatározó a kauzatív igék szinonimájaként szerepel, és ha feltesszük, hogy a *-t* képzős kauzatív igéknek volt némi szerepe a tárgyeset létrehozásában, akkor ezek az esetek egy korábbi nyelvéllapokra utalnak. A fejlett képzőrendszerrel rendelkező magyar nyelvben egyébként elég gyakori eset, hogy más nyelv mélystruktúráinak magyar megfelelői a felszínen jelentkeznek. Példáink: *alkalmassá tesz (capacitate)*, *bizalmába avat (confide in)*, *kőszívűvé/hajthatatlanná tesz/válik (harden)*, *lángra lobbant (inflame)*, *birtokába vesz 'úrrá válik' (master)*, *képlékennyé tesz (mould)*, *mozgásba hoz (move)*, *megválasztásra jelöl (nominate)*, *rendbe hoz (regulate)*, *épit/számít/hagyatkozik valakire (rely on)*, *láthatóvá tesz (reveal)*, *szolgálatára van (serve)*, *valamire emlékeztet, valamire hasonlít (suggest)*, *kínpadra von (torture)*. A fenti kifejezések a szintagma szintjén fejezik ki mindazt, amit a *-t*, *-ít*, *-aszt*, *-eszt* stb. képzős igék a morféma szintjén. Átmenetet képeznek a *visszatart*, *végrehajt* típusú igék. A felsorolt igei kifejezések még egy tanulságot ígérnek: nincs úgynevezett tiszta szintetizáló nyelv. A *tesz*, *avat*, *vesz*, *hoz* stb. igék segédigéknek számítanak, és mivel kauzatív funkcióban jelennek meg, jelentésstruktúrájukban van némi (szerintem: kifejezett) kauzatív jelleg.

Az elmondottak alapján kijelenthetjük, hogy az *-ódik*, *-ődik* képzős magyar igéknek az angolban általában kauzatív igék mediális használata felel meg, s ebből és a dolgozatban tárgyalt adatokból arra következtethetünk, hogy az „álvisszaható” kifejezés elméletileg nem teljesen megalapozatlan, hiszen a kauzatív igék mélystruktúrájában a reflexív tulajdonság benne van.

KORPONAY BÉLA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A finnugor *-t* igenévképző magyar folytatója

I. BÁRCZI GÉZA „A hangzóközi zárhangok szórványos geminációja az előmagyarban” című cikkében (MNY. LXVII, 129–34) a hangzóközi *t*-vel kapcsolatban ezt írja (i. h. 130): „A finnugor hangzóközi **-t-* megmaradására idézni lehet még a magyar múlt idejű melléknévi igenév *-t*, *-tt* képzőjét, mely tudvalevőképpen azonos a *-t*, *-at*, *-et* deverbális névszóképzővel (D. BARTHA, Szóképz. 79, 98), és amelyből a befejezett múlt időjele lett. Ezt egyetemi előadásaimban már több mint két évtizede a finnugor deverbális **-t-* igenévképző leszármazottjának tanítottam (vö.: RADANOVICS: NyK. LX, 421; HAJDÚ i. m. 146)”.

Nem hivalkodásból, csupán a történeti hűség kedvéért említem meg, hogy én már mintegy 33 évvel ezelőtt (1939.) hasonló véleményt nyilvánítottam „Az isten-adta-féle szerkezetek a finnugor nyelvekben” című tanulmányomban (MNYTK. 47. sz.). Más témakörbe ágyazott észrevételem könnyen elkerülhette a szakemberek figyelmét. Az ide vonatkozó sorok így hangzanak (i. m. 19): „[A **-t-*] igen gyakori finnugor igenévképző. Ez a *-t* van meg többek között a finn infinitívusban, az osztják *-ta*, *-da*, *-ti*, *-di*

igenevekben. . . . a magyarban . . . ez a *-t* van meg a múlt idő és a múlt idejű melléknévi igenév *-t*-jében, és ebből kell magyaroznunk az *-at*, *-et* képzőt is. Ha szembeállítjuk egymással a finn *elämä*, *zürjén olöm* (WIED.), *votják üläm* (MUNK.) stb. és az azonos jelentésű magyar *élet* szót, lehetetlen azt nem gondolnunk, hogy ha a rokonnyelvi példákban az *-m*, akkor a magyar megfelelőjében a *-t* igenévképzőt kell keresnünk. A két képző funkciója között tehát eredetileg nem igen volt különbség. Megerősíti ezt az osztják is, mert egyfelől nemcsak az *-m*-mel, hanem a *-t*-vel is képezhetünk igéből főnevet: *kurem-jür-énamfi ewilt* 'lábam íze növekedte közben' (ONGy. 79), *jašem-jür šenkalfi ewilt* 'kezem íze serdülése közben' (uo.); másfelől az *isten-adta*-féle szerkezetekben különösen a régi énekekben semmivel sincs kisebb szerepe a *-t*-nek, mint az *-m*-nek . . . egyazon kifejezésben egyszer az *-m*-es, máskor a *-t*-s alakot találjuk."

2. Az alapnyelvi fokváltakozás meglétét feltételező nyelvészek azt állították, hogy a finnugor **-t* igenévképzőnek a magyarban a *-z* és *-l* képző a folytatója (például: *száraz*, *lepel*). Én ezzel szemben akkor is úgy vélem (uo.) és ma is úgy vélem, hogy a **-t* „megfelelőjét a magyarban bizonyára nem a *-z*, *-l* (*száraz*, *lepel*) képzőkben kell keresnünk, mely egy állítólagos finnugor **-t* ~ **-đ* fokváltakozás folytatója". BÁRCZI elutasítja ugyan az alapnyelvi fokváltakozás feltételezését (i. h. 131), azonban ennek ellenére lehetségesnek tartja, hogy a **-t* képzőnek „szabályos *z* megfelelője van meg valószínűleg a *száraz* melléknévben" (i. h. 130).

A **-t* igenévképzőnek előmagyar kori geminálódása elvileg nem lehetetlen, és ezzel nem is óhajtok vitába szállni. De a **-t* igenévképzőnek ezt a *-z*-vé válását fokváltakozás feltevésével vagy anélkül egyaránt valószínűtlennek tartom. Ha a *száraz* szóban egy még nem geminálódott **-t* igenévképző változott volna át *z*-vé, miért maradt meg *-t*-nek az esetek túlnyomó részében? S ha már megmaradt, miért kell feltennünk a **-t*-nek későbbi geminációját ahhoz, hogy ezt a megmaradást még „biztosabban" valószínűsíthessük? A *száraz* szó *z*-jét szerintem nem a **-t* igenévképzőből kell származtatnunk. Magyarázható akár annak az **-s* (= *sz*) képzőnek zöngésülésével is (de más módon is), melyből például a vogulban a múlt idő jele kifejlődött.

SZEFESY GYULA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Zaklat. — I. *Zaklat* igénk azon ritka köznyelvi szavak egyike, amelyek eredetmagyarozatára nem említhetünk komoly kísérletet. Mintha csak CzF. naív és első pillanatra téves magyarázata (< *száguld* [*zaklat* a.], de összefügghet az *iklat*-tal is [*iklat* a.]) kárhoztatta volna számkivetettségre e szót a magyar etimológiai irodalomban. A SzófSz. tudomásul veszi a tényt, s a szót — természetesen — ismeretlen eredetű minősítéssel látja el. — Miként társainak, akként a *zaklat*-nak is három irányban kereshető az eredete: vagy ősi örökség, tehát uráli, finnugor vagy ugor eredetű, vagy jövevényelem, vagy magyar fejlődmény, azaz a magyar nyelv külön életében keletkezett onomatopoeitikus ige, illetőleg valamely szóelemből képzéssel, elvonással, szóhasadással, összetétel stb. útján nyelvünk önálló életében létrejött alakulat.

A *zaklat* eredetének valószínű irányát kissé rendhagyó módon elsősorban a morfológia oldaláról kíséreltem meg földeríteni. Természetesen a jelentésről sem feledkezem meg, a vizsgálatba azonban csak később, vonom be.

2. A *zaklat* igen nagy valószínűséggel nem jövevényyszó. Miért? Azért, mert a honfoglalás után nyelvünkbe került jövevényigék mai tudomásunk szerint mindig valamilyen képzővel léptek be a nyelvbe (l.: MELICH: DOLw. 89 *egzeciroz* a.; GOMBOCZ: Nyr. XXX, 105—9, BTLw. 193, KCsA. I, 262; BÁRCZI: MNy. XLIV, 81—94; stb.), s a

zaklat végződése nem azonos a honosító képzőkkel (*-l* vagy *-íroz*, kivételesen — onomatopoeitikus igéken — *-g*). Az sem valószínű, hogy *szavunk* honfoglalás előtti jövevény. E föltevés ellen szól, hogy a *zaklat* viszonylag kései fölbukkanású (1592: NySz.), továbbá hogy nincs szócsaláddá terebélyesedve (tegyük hozzá sietve: ez nem garancia a szó esetleges honfoglalás előttisége ellen, mert különböző okokból nem kevés honfoglalás előtti *szavunk* csak későn jutott el az írásos számbavételig, s a szócsaládosodás sem feltétlen jellemzője ezeknek a szavaknak). A szótörténet negatív tanúvallomása — *argumentum ex silentio* — egyszersmind azt is valószínűsíteni látszik, hogy nem az ősi szókincsbe tartozik (de vö. föntebb zárójelben mondottakat). Ezt megerősíti az a tény is, hogy *z* kezdetű szavaink közt ősi eredetű egyetlenegy sincsen (ÉRDÉLYI ISTVÁNNAK, a MSzFgrE. munkatársának szóbeli közlése: esetleg a *zug* (*zugoly*) jöhet szóba, ennek *z* eleme azonban korábbi szövegűléssel jött létre). Utolsó lehetőségként marad, hogy *szavunk* magyar fejlődmény. Kérdés, morfológiailag valószínű-e ez. Igen. Azonos morfológiai szerkezetű, bizonyítottan magyar fejleményű szavak ugyanis vannak, mint például: N. *koplat* 'koptat' <: *kopik*; N. *szoplat* 'szoptat' <: *szopik*; N. *koszlat* 'vásít' <: *koszik* 'vásik'; *qoslat* 'ide-oda mászkál, járkál, lödörög' <: *kos* (aggályaim vannak e származtatás körül); *csatlat* 'csatangol', vö. *csatangol* (MTsz.; EtSz. I, 884 *csatangol* a.); stb. Mint látható, e szavak között denominalis, deverbális származékok (*koslat* és *szoplat*), valamint — leíró szempontból — tőszónak tekintendő onomatopoeitikus szavak (*csatlat*) is előfordulnak. Annak eldöntése, hogy a *zaklat* melyik is a három közül — ha nem esetleges más módon alakult ki —, csak a szótörténet tüzetes vizsgálata, esetleg a *zaklat*-tal összefüggésbe hozható egyéb szóelemek számba vétele után (itt fokozott óvatosságra van szükség) válik lehetővé. Következzék tehát a szótörténet.

A *zaklat* 1592-ből adathozható először: „Tartományokat gyakorta való ki-ütésekkel *zaklatták*” (Csákt: AU. 21: NySz.). Jelentése: 'cogo, urgeo, torqueo; zwingen, treiben; kényszerít, zavar, üz'. A Tsz. szerint: 'meghajtani erősen a lovakat' és 'haszontalanul kergetni'. CzF. így csoportosítja a jelentéseket: 1. 'a vonómarhát, különösen a lovat sebes menésre sürgeti, hajtja, kergeti'; 2. 'valakit keményen, szigorúan, kínozva sürget, hogy valamit tegyen, dolgozzék, teljesítsen; erőszakosan gyötör'; 3. 'valakit üldöz, kerget'. Az ÉrtSz. két jelentésrinyalatot különböztet meg: 1. 'alkalmatlankodik, kellemetlenkedik'; 2. 'valaminek a megtételére, elvégzésére sürget, zavar'. A *zaklat*-nak mindössze egy alakváltozata van: *felszaklat* 'fölvazar' (MTsz.). A *zaklat*-tal etimológiailag — ma is fölismerhetően — összefüggő szavak a következők: *zaklatódik* 'zaklatózik, alkalmatlankodik <a disznó a hidasban, az ajtón, mikor éhes>' (először Kr.-nél, de jelentés nélkül; CzF.; MTsz.); — *kizaklént* 'kizaklat, kizavar' (ÚMTsz.); — *zszakurál, zakurál* 1. 'üz'; 2. 'zaklat <adóst, hogy fizessen>'; 3. 'zaklatva kérdez'; 4. 'kér, rimáncodik' (MTsz.); — *zakurász* 'kerget, zavar' (ÚMTsz.). A szóvégek oppozíciója alapján a *zaklat* és társai úgy elemezhetők, hogy az önállóan nem élő *zak-* tőhöz a *-lat* műveltető és a *-lal, -rál, -rász* gyakorító képzőbokor járult. Azt azonban nem tudjuk, milyen eredetű a tő.

3. Utolsó lehetőségként annak a szócsopornak a vizsgálata kínálkozik, amelybe a *z* szószereket, elsősorban a szóvég morfológiai azonossága révén a *zaklat* is tartozik. Számba kell tehát venni azokat az igéket, amelyek *-lat* végűek, s amelyek a *zaklat*-hoz hasonló szerkezetűek. Az MTsz., ÉrtSz., SzóvégmSz. alapján ezek a következők: *bükllet* 'buktat, bukkadoztat <az erdőn fát be egy gödörbe>' (EtSz. I, 592 *büklög* a.); *büzllet* 'szagolgat, szimatol' (EtSz. I, 597 *büz* a.); *caflat* (*cablat, caplat, coplat, csaplat, ceplet, ceplet*) 'sárban gázolva cammog' (EtSz. I, 601 *cafog* a.; TESz.); *csatlat* 'csatangol' (EtSz. I, 884 *csatangol* a.); *cséplet* (*cseplet, csöplet*) 'csépettet' (EtSz. I, 940 *csép* a.); *csetlet* 'dorombol' (EtSz. I, 1004); *csiklat* 'csiklandoz' (EtSz. I, 1043 *csikland* a.); *csillat* 'ugrat, ficáncoltat <lovat>' (EtSz. I, 1054); *csuklat* 'schluchzen machen' (EtSz. I, 1209 *csuklik* a.); *döglet* 'verperten' (NySz.; EtSz. I, 1399 *dög* a.); *fislat* (*fislet, bislet, peslet, vislat, vislet*)

'untalan jön-megy, ide s tova vagy ki és be jár, koslat' (EtSz. II, 276); *gazlat* 'dúlat, összegázoltat <vetést marhával>' (EtSz. II, 1142); *gázlat* 'folyón lóval, szekérral átmege; gázoltat <vetést marhával>' (EtSz. II, 1144 *gázol* a.); *hatlat* 'sebbel-lobbal jár vagy dolgozik' (MTsz.); *iklat* 'hajt, úz, kerget' (TESz.); *készlet* 'késztet, unszol, sürget' (MTsz.); *koptat* 'koptat' (MTsz.); *koslat* (TESz.); *koszlat* 'vásít' (TESz. *koszt*² a.); *közlet* 'közbeejt, közbevesz, stb.' (MTsz.); *maklat* 'tesz-vesz, matat' (NytudÉrt. 48. sz. 50); *maszlat* 'matat' (uo.); *neszlet* 'neszt, zajt csinál' (MTsz.); *nyüslet* 'nyugtalanul ide-oda jár' (TESz.); *oszlat* (vö. *oszlik*); *szoplat* 'szopat' (MTsz.); *vislat* 'hangoskodik, morog' (NytudÉrt. 48. sz. 50); *vizslat* 'vizsla-módon kutat, fürkészt' (MTsz.). Vö. még a költői szóhasználatból: Ady: A Mindent hurcolva: „Búsulásának ő haragját Velem mindig *kínlatta* a Minden”.

4. A fölsorolt *-lat* végű igéket — morfológiailag elemezve — négy csoportba oszt-hatjuk: 1. denominalis származékok: *koslat*, *neszlet*, *kínlat*; 2. *-l* képzős igei származékok *-at* műveltető képzős továbbképzései: *bűzlet*, *gázlat*, *csuklat* stb.; 3. párhuzamos képzésűek: *bűklet*: *bűklen*, *bűkledez* stb.; 4. igésítő képzésűek (azaz egy végződésűek): *csellet*, *maklat* stb. A *zaklat* — mint fentebb (2.) láttuk (vö. *zaklalódik*, *zaklént*, *zakurál* stb.) — a 3. csoportba tartozik: az önállóan nem élő *zak-* tőhöz különböző képzők, illetőleg képzőbokrok járultak. Fontos tudnunk, hogy milyen eredetűek a fölsorolt *-lat* végű igék. A „szómező” eredetének ismeretében ugyanis a „mező” egyes tagjainak, ez esetben a *zaklat*-nak az eredetét is könnyebben megfejtethetjük (vö. „Begrifflich nahe verwandte Worte lieben das gleiche Suffix”: F. KLUGE, Nominale Stammbildung der altgermanischen Dialekte³ 2). Nos, a fölsorolt igék többségének az eredete tisztázottnak tekinthető. A 3. (és a 4.) csoportba tartozók az etimológia mai állása szerint belső magyar keletkezésűek.

5. Kérdés, valószínűsíthető-e a belső magyar eredeztetés más tényezőkkel is? Legalábbis részint — úgy vélem — igen. — A *zaklat* jelentései közül figyelemre méltó az a nyelvjárásokból közölt jelentés, amelyik az állatok (marhák, lovak) üzésére, hajtására vonatkozik. Megjegyzendő, hogy az állatok üzése, terelése szinte mindig „hangos” tevékenység. Hogy ez a *zaklat* szűkebb családjának is egyik fontos jelentésmozzanata, azt a *zaklalódik* igazolja (jelentése 'zaklatózik, alkalmatlanodik <a disznó a hidasban az ajtón, mikor éhes>': MTsz.). Ide is kívánczik egy megjegyzés: az éhes disznó mindig ordít, méghozzá igen zavaró, kellemetlen hangokon. A másik kiemelendő jelentés még korábbi. A NySz. egyik példamondata (1617: „*Zaklatnák* meg jobban a pad allyát, talám megmutatná magát sz. Tamás”: Vás: CanCanth. 496) alapján talán némi joggal tesszük föl, hogy itt nemcsak, illetőleg nem elsősorban a pad átkutatásáról, hanem megrögéséről lehet szó, a *zaklat*-nak hic et nunc tehát olyasféle jelentése lehetett: 'zajjal, dörömböléssel' fölzavar'. A *zaklat* és családja jelentéstörténetében a mondottak értelmében bizonyára joggal számolhatunk e két fő jelentésmozzanattal: 1. 'zajkeltés, dörömbölés, kiabálás'; 2. 'üzés, zavarás, nyugtalanítás'. A két jelentés a *zaklat* szótörténeti adatai szerint már együtt jelentkezik: 'valamely zajjal' zavar, üz', ebből jött létre további absztrahálás útján a mai jelentés, amelyből a 'zaj, zörejt' jelentésmozzanat teljesen eltűnt. A gyér szótörténet jól mutatja azt is, hogy a nyelvjárások egy-némelyike tovább megőrizte az eredetibb, konkrét jelentésmozzanatokat (a szóföldrajz tanúsága szerint nyugat-dunántúli és székely nyelvjárások).

A *zaklat* szótörténetének és a vele összefüggő szóegyedeknek a morfológiai és jelentéstani elemzése alapján és után talán joggal tehető föl, hogy a *zaklat* abból a népes, eredetileg hangutánzó szócsaládból sarjadt ki, majd önállósult, amelynek legismertebb köznyelvi tagja a *zakatol* (l. SzófSz.), további tagjai pedig: *zakotál* 'zakatol'; *zakatál* 'zakatol, zaklat' (MTsz.); *zakutál* 'zötyögget; zakatolva ide-oda hány' (OrmSz.); *zakog* 'zökög, zötyög, rázódik, döcög; vacog <a foga valakinek>'; *zakocsol* 'zakatol, kótog' (MTsz.); stb. (az ugyancsak ide tartozó *zakota* névszó eredetére vö. Nyr. XCI, 493—4). A 'zajt csap' —

'zaklat'-féle jelentésváltozásra vö. a következő példákat: *hujjogat* 1. 'hejehujáz, rikkant gat', 2. 'hujj!' szóval riogat <disznókat>, *hujjogtat* 'kiabálva zaklat' (!); *kurjant, kurgat, kurgyál* 'lármával' kerget, hajszol, zaklat, sürget, siettet'; *zajgat* 1. 'folytonosan zajt csap', 2. 'bolygat'; *zakatál* 1. 'zakatol', 2. 'zaklat'; *zörget* 1. 1. ÉrtSz., 2. 'szid, szapul' (MTsz.).

KISS JENŐ

A rábaközi Csorna helynév eredetének kérdéséhez. Az e névre vonatkozó cikkében VAS JÓZSEF (vö. MNy. LXVII, 347–53) először is elmarasztalja azokat, akik ezzel a névvel előtte foglalkoztak, amiért „eredeti kútfők helyett csak másodlagos forrásokból merítették. Ellenben ő szorgos levéltári kutatások után a helynévre összehordott 23 Árpád-kori adatot, amelyekben azonban az eddig is ismert névalakokon kívül újszerű nemigen volt, aminthogy ő sem tudott azokból érdemleges eredményt kihozni. Ellenben könnyű felismerni, hogy a névalakokra vonatkozó kritikával nála is egy kis baj van. Nem vette ugyanis tekintetbe, hogy az oklevelek többnyire középkori átiratokban maradtak ránk, de az ezekben előforduló helyneveknek már az eredeti oklevelekben is írásos előzményei voltak, vagyis létrejöttük folyamán bőségesen volt lehetőség olvasási és íráshibákra. És ezzel a lehetőséggel az íródeákok eléggé szorgalmasan éltek is. — Egy nagyon gyakori íráshiba volt az *u*-nak *e*-ként való olvasása és leírása. Erre hat példát találhatunk a *Csornára* vonatkozó adatokban. Hogy ezekben a változatokban az *e-s* alakok íráshibákból származnak, azt megmondtam már a „Westungarn im Mittelalter” című művem *Csorna* cikkében (23), sőt e mű 224. lapján összeállítottam az összes íráshibákat, amelyeket a középkori Nyugat-Magyarországra vonatkozó oklevelekben találtam; de azt is megállapíthatam, hogy ezek az íráshibák többnyire egyeznek azokkal, amelyeket a Felvidékre vonatkozó oklevelekben ŠMILAUER talált (vö. ŠMILAUER, Vodopis 534–8). Ezenkívül itt arra is felhívtam a figyelmet, hogy nagyon hasznos volna okleveleink íráshiba-jegyzékét összeállítani. Ha ilyen hibajegyzékkel rendelkezniénk, akkor talán VAS JÓZSEF sem mondta volna, hogy a *Csorna* név *e-s* alakjai „elhasználás útján keletkeztek vagy a 'fekete' jelentésű szláv *csërna* szó (?) átvételei...” Ezt leírta, bár közben arra is rájött, hogy a legrégebb *Serna* névalak a hiteles oklevélben *Surna* alakban van meg! Ejnye, ejnye!

Ezek után — azt hiszem — nem csodálkozunk túlságosan, hogy VAS JÓZSEF Sopron megyei tollforgatóknak a *Csorna* név eredetére vonatkozó kalandos nézetét is egészen komolyan vette, sőt javítani is igyekezett azon. E nézet szerint ez a hely névét állítólagos egykori urának *Súr* besenyő-magyar vezérnek a nevéből kapta volna (nyilván a *Csorna* névnek régi *Surna* változata adta ehhez az ötletet) VAS szerint oly módon, hogy a szlávok *Súr* vezér birtokát *Surina* [sic!] *zemlja*-nak nevezték el. Azután „az egyre szaporodó magyar közösség nyelvérzéke kidobta belőle az *i*-t, és megszületett a rábaközi *Csorna* nevének legrégebb változata: *Surna*.” VAS alkalmasint nem ismeri a „két nyílt szótagos hangtörvény” elnevezésen emlegetett nyelvészeti fogalmat, de arról is megfeledezett, hogy cikke előző lapján még tudta, hogy a régiek a *č* hangot *s* betűvel is szokták jelölni.

Ötletét még MELICHnek — szerintem kétes helyességű — magyar — szláv névmagyarázataival (mint *Ürs*-ből *Orsova*) is megtámogatni igyekezett. Nem hiszem azonban, hogy MELICH örömet lelne ebben a hivatkozásban; ő ugyanis biztosan tudta, hogy a magyarban *š*-ből sohasem lesz *cs*, valamint hosszú *u*-ból *o*, de azt is valószínűleg tudta, hogy az *-inž* képző szláv nyelvekben csak *-a* és *-ž* végződésű nevekhez szokott hozzájárulni (vö. MIKLOSICH, ONPN. 10).

Mivel a *čr̃nž* melléknév szláv nyelvekben személynévként is előfordul, elméletileg nem volna lehetetlen, hogy a nomádok helynévadás korában magyarok neveztek volna el

egy ilyen nevű szlávról vagy ilyen szláv nevű magyarról ezt a helységet. Erre nézve azonban legfeljebb azt lehetne felhozni, hogy az egykori kapuvári gyeplő környékén, illetve a Sopronból Győrbe vezető országút mentén biztosan szláv helynévadáson alapuló helynevet bajos találni. Nyilván valami ilyesfélére gondolt KÁLMÁN BÉLA is, amikor „A nevek világa” című művében (173) helynevünket személynévi eredetűnek mondotta. Akkor csak mégis valószínűbb, hogy szlávoknál valami nőnemű főnévre való ráértésből származott a *Csorna* név.

Mivel a *réka* vagy *voda* szóra való ráértéssel több helyütt akad a szlávoknál *Črna* elnevezésű víz, a mi *Csorná*-nkat illetően is először valami ilyen származásra lehetett gondolni, csakhogy egy pillantás a térképre könnyen meggyőzhetette az embert, hogy ilyesmiről itten szó sem lehet, mert Csorna közelében valami folyóvíz nincsen. Ellenben VAS JÓZSEF az Eszterházy-birtokok egy régi térképlapján mintegy 10 km távolságra Csornától északnyugat felé felfedezett egy rövidke *Fekete víz* nevű árokyszerű vízfolyást (ő patakknak mondja), amely — úgy látszik — egy ottani emelkedésről esővizet és hólevet szállított vagy szállít el a Rábába. Tehát erről a vizecskéről nevezték volna el VAS feltevése szerint a honfoglalás előtti szlávok a Rábaköznek innen legalább tíz kilométernyire fekvő főhelyét . . . De azért VAS is érezhette, hogy ez egy kissé túlmerész feltevés; ezért ennek kiegészítéseképpen még feltette, hogy az innen származó víz a magyar honfoglalás korában a mai *Földsziget* nevű dűlőt körülfolyva egészen Csornáig húzódtott volna el . . . Csakhogy ehhez még azt is fel kellett volna tennie, hogy ez a terület a névadás korában nem a Rábca felé, hanem ezzel ellenkező irányban lejtett volna. De azt sem lehet megérteni, hogy miért nem a víz, hanem a tőle 10 km távolságra levő település őrizte meg a víz eredeti szláv elnevezését.

Mivel Csorna közvetlen szomszédságában valami vizet nem lehet találni, többen — úgy látszik — arra gondoltunk, hogy valami ’föld’ jelentésű szláv szóra való ráértésből származott a rábaközi *Csorna* helynév. Azt azonban VAS csak rámfogta, hogy én valami szláv—magyar *Csernozjem* dűlőnév előtagjából származtattam volna a *Csorna* nevet. Az igazság az, hogy én nem tudva biztosan, melyik szláv nyelvben — a szlovákban-e, a szlovénban-e — történt a névadás, csak német nyelven adtam meg a melléknév után következő, várható főnév jelentését.

Ennél a feltevésnél azonban a főhiba az, hogy ’föld’ vagy ’fekete föld’ jelentésű településnév sem a magyarban, sem a szláv népeknél egyáltalán nincsen. Ellenben a mi *Csorna* helynevünkkel alaki szempontból pontosan egyező helynév több szláv nyelvben is van. És hogy szlovéneknél Karintiában a *Črna* helynév eredetileg a ’falú’ jelentésű *všbš* > *vas* szóra vonatkozott, az könnyen megállapítható egy ilyen nevű falunak német *Schwarzendorf* elnevezéséből. Nyilván ugyanúgy jött létre az egykori Krajnában található *Črna* helynév is, amint ott egy másik településre vonatkozólag a teljes *Črna-vas* névalak fenn is maradt. Ezek után semmi okunk sem lehet a cseheknél előkerülő *Černa* vagy a lengyelben meglevő *Czerna* vagy az ukrán *Čorna*, szorb *Čorna* helynevek (vö. MIKLÓSICH, PONA. 154) eredetét más irányban keresni. De az is valószínű, hogy ezek közé a ’fekete falú’ jelentésű szláv helynevek közé tartozik a rábaközi *Csorna* neve is. Azt persze nem tudjuk, hogy szláv népeknél egyes településeket miért neveztek el ’fekete falú’-nak; talán lakóinak valamilyen viseletdarbjáról, vagy azok függőségi helyzete miatt.

MOÓR ELEMÉR

Az Irmes családnév. A Győr-Sopron megyei Szany községben él több *Irmes* nevű család, akik valamennyien rokonságban vannak egymással. Közülük néhányan a környező helységekbe költöztek. A Budapest X. kerületében lakó és *Irmes* nevet viselő család ugyancsak szanyi származású.

A továbbiakban az *Irmes* családnév etimológiájával kívánok foglalkozni.

Az északnyugat-dunántúli nyelvjárástípusban (vö. IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971. 334) él az *irmes* 'termékeny, zsíros, elég nedves, porhanyó, könnyű szántású <föld>' melléknév (Pannonhalma vidéke: MTsz. 1. *érmes*, *irmes* a.): „*Irmes a föld*: sē nedves, se szároz, ippen jó szántanyi” (Röjtök Sopron megye: Nyr. III, 555). Hasonló jelentésben hallottam a szót 1970 tavaszán a Győr–Sopron megyei Rábacsanakon.

Az *irmes*-ből képzett *irmesség*-re KISS SÁMUEL közöl adatot Sopron megyéből (TudGyűjt. XXIV/10, 30): „*irmesség*, erő az emberben, a' *vérmes* szótól. Mondatik földről is, p. o. semmi irmessége (nedve) sincs a földnek.” Az *irmesség* 'erő az emberben' jelentése alapján az *irmes* 'erős, erőtelj duzzadó <ember>' lehetett az *Irmes* személynév előzménye, s feltehetőleg ragadványnévből vált családnévvé (vö. BÁRCZI, Szók.² 139).

A kérdés most már az, hogy az *irmes* mely szó származéka.

Az MTsz. egy szócikkbe veszi az *irmes*-t az *érmes* l. 'könnyen érő' (Felsőszakony Sopron megye: Nyr. XVII, 383); 2. 'elérett, kelleténél jobban megérett' (Gyórszentmárton Győr megye) tájszóval. Vajon a két szó valóban összetartozik-e? BEKE ÖDÖN úgy véli, hogy nem, mivel „különös lenne, hogy *érmes* és *irmes* ugyanazon a helyen (mert Pannonhalma és Gyórszentmárton egy hely) kétféle kiejtésben és kétféle jelentésben egy szó lenne.” (Nyr. LXIII, 112.) BEKE szerint (i. h.) e szavak valamelyike lappang a *csirmes* szóban is, amely a *csirmesség* alapszava: „A föld erejítű ék kis *csirmességét* kapott a gabona, ollen vót mind a borosta: gazdagon kelt ki.”

Az EtSz. az *ér-ik* 'maturesco, reif werden' ige származékai közé sorolja a 'könnyen érő, elérett' jelentésű *érmes*-t és a 'termékeny, zsíros, könnyű szántású <föld>' jelentésű *irmes*-t is.

Úgy gondolom, hogy az *érmes*, *irmes* l. 'könnyen érő'; 2. 'elérett, kelleténél jobban megérett' valóban az *ér(ik)* 'reif werden' ige *-mes* (-m mozzanatos képző + -s melléknév-képző) képzőbokkal ellátott származéka, ellenben az *irmes* 'termékeny, zsíros, könnyű szántású <föld>' az *ér* 'Ader' főnévből alakult *-mes* képzőbokor (-m kicsinyítő képző + -s melléknévképző) hozzákapcsolásával (vö. A. KÖVESI MAGDA: MNyj. II, 78, 85).

Feltevésemet támogatja az a körülmény, hogy az *irmes*-t és az *irmesség*-et szóképzés- és jelentéstani szempontból az ugyancsak denominalis eredetű *vérmes*-sel kapcsolják össze (KISS SÁMUEL: TudGyűjt. XXIV/10, 30; KUNCZ ALADÁR: Nyr. XXXIV, 484; PAIS: MNy. XII, 43; BEKE: Nyr. LV, 26–8).

Az *irmes*-nek egyetlen adatból ismert 'eres' jelentését: *irmes krumpli* 'amelynek a közepétől a héjáig erek húzódnak' (Pázmándhegy Győr megye: MTsz. [2. *érmes*], *irmes* a.) az EtSz. (I, 1590) is a 'vena; Ader' jelentésű *ér* származékaként tárgyalja.

Az *irmes* homonimája, az *irmös* 'ürmös' más magyarázattal szolgálhat az *Irmes* családnév eredetét illetően.

Az üröm 'Artemisia' a sugaras fészkesek kórója vagy félcserjéje, többszörösen szabdalt levelekkel, szöszös bevonattal, fürtös, illetve ágasbogas állású apró virágfészkekkel és erős zamatú olajjal. Hazánkban 14 fajtája él. Közülük a legismertebb a fekete üröm (*Artemisia vulgaris*), amely gyakori az egész országban, cserjés, bokros helyeken, erdőszéleken, kertek, szőlők között stb., és a fehér üröm (*Artemisia absinthium*), amelyet parlagokon, legelőkön, utak mentén, törmeléken, irtásokban találunk. Az ürmöt borok, likőrök készítésére és ízesítésére, valamint fűszerként használják. Régen g y ó g y n ö v é n y k é n t g y ű j t ő t t é k é s o r v o s s á g u l szolgált. (PallasLex. XVI, 555 és KertLex. 62.)

Az üröm — közönséges gyomnövény lévén — az ország különböző tájain fellelhető, amint arról helyneveink is tanúskodnak. Dülönevek: *Ürmösdülő* (Óföldrék Csongrád megye); *Ürmöshát* (Furta Hajdú—Bihar megye; Köröstarcsa Békés megye; Püspökladány); *Ürmös rét* (Csetnek Gömör megye; l.: Magyarország helységnévtára. 1967.; ILA BÁLINT, Gömör megye. II. Bp., 1944. 163).

Az *üröm* :> *ürmös* egyes nyelvjárásokban illabialis alakban használatos. Pl. *irēm* (Győr megye: Nyr. VI, 272); *irmes* borra (Vas megye); *irmesz* borba (Moldva); *irmēs* fn. (Balatonfelvidék Veszprém megye); *irmes* (Zala megye) (az ŰMTsz. cédulaanyagából); *csaba irem* ~ *csaba irme* (Nyr. XXV, 553; vö. TESz. I, 463 *csabaire* a.). Nyelvtörténeti adatok: 1405 k.: *irem* (SchlSzj. 879., 880.); 1590: *irem* (Kár: Bibl. I, 60 NySz.); 1558: *Irem wyz* (Oklsz. *Üröm-víz* a.); 1597: *Irmes bor* (Oklsz. *Ürmös-bor* a.).

Az 'üröm' jelentésű *irēm* és az 'ürmös' jelentésű *irmēs* tulajdonnévi alkalmazására a következő adatokat ismerem: 1504: „Gregorius *Irmes*” (Oklsz. *Ürmös, irmēs* a.). A Szannyal szomszédos Rábacsanak egyik dűlőjét *Irēm*-nek hívják ma is (1829: *Irem Düllő*: Responsa ad Puneta Visitationis Canonicae pro parte Ecclesiae Rába Csanakiensis. Győri Püspöki Levéltár). Ismeretlen eredetű az 1412: „*Irmes, locus in Torontal*” (CZINÁR, Ind.) és 1422: „*Irmes, poss. in C. Bach*” (CZINÁR, Ind.). Az ilyen és ehhez hasonló helyneveinknél nagy óvatossággal kell eljárunk (vö. ILA i. m. II, 424). Hasonlóképp a ma *Üröm, Ürmös* alakban élő helyneveinknél gyakran kell számolnunk népetimológias fejlődéssel; pl. *Ürmös patak*, Szolnok–Doboka vármegye (KNEZSA: Századok 1939: 177–8); *Ürmös*, kisközség Nagy-Küküllő vármegye kőhalmi járásában (PallasLex. XVI, 555; l. még IORGU IORDAN, Nume de locuri românești în Republica Populară Română. București, 1952. 226).

Végül is hogyan válhatott az *üröm* 'Artemisia' növénynevű családnévvé? A Magyar Népköltési Gyűjteményben találtam rá ugyanazon rigmusnak két változatára: „Arra mén el *ürmös asszon*, Fején vitte szatyrát, Eldöntötte zsákját; Arra kérte rákját, Szedje föl a mákját.” (Tapolca Zala megye: i. m. VIII, 22); „Emitt ment egy *irmes asszony*, Fején vitte szatyrát, Eldöntötte mákját stb.” (Zádor Somogy megye: i. m. 45). A szövegben minden bizonytalansággal egy füvesasszonyról van szó. Talán az *Irmes* családnév viselőinek egyik őse ugyancsak valamiféle javasember, kuruzsló lehetett, s nevét ragadványnévként kaphatta. Feltevésemet erősíti egy korai ragadványnévi adat: 1354/1366: *Vrmos, Urmos* (NytudÉrt. 68. sz. 149).

Visszatérve a Szanyban élő Irmesek nevére, lehetségesnek kell tartanunk, hogy az *Irmes* családnév az 'ürmös' jelentésű *irmēs* melléknévből származik, s arra utal, hogy a névadó ős valamiféle kapcsolatban volt az *üröm* növényvel. Minthogy azonban a Szannal szomszédos Rábacsanokon megvan a 'se nedves, se száraz, se könnyű szántású <föld>' jelentésű *irmes* is, ezt sem hagyhatjuk teljesen számításunk kívül. A kérdés végleges tisztázásához alapos családtörténeti és névföldrajzi kutatások volnának szükségesek. Eddigi ismereteink szerint az a feltevés látszik meggyőzőnek, hogy az *Irmes* családnév az *üröm* növénynevű családjába tartozik.

POSGAY ILDIKÓ

A gém csoportnyelvi használatához. A nevezett terminus technicus a teniszjáték és a bridzsjáték szókincsének tagja, valamint a ma már kevésbé ismert whist kártyajátéké, a bridzs őse. „A teniszjáték alapegysége, amely legalább hat (de az ellenféltől nyerteknél legalább kettővel több) megnyert labdamenetből áll.” (IdSz.). A bridzsben *gém*-ről beszélünk, ha a zárólicit legalább 3 szan, 4 pikk, 4 kór, 5 káró, illetőleg 5 treff. Ennél alacsonyabb zárólicit teljesítése is lehet *gém*, ha kontrázott, illetőleg rekontrázott kontraktot játszik a felvevő, s megszerzi a gémhez szükséges pontot. (Pl. kontrázott 2 pikk, rekontrázott 1 szan.) Követelmény: minimum 100 pont megszerzése. A ponterő skáláját illetően a *részírás* — *gém* — *szlemm* vonalba illeszkedik, amelynek szinonimája: *töredékfelvétel* — *manserejű játék* — *szlemm-kontrakt*.

Mind a tenisz, mind a bridzs magyar szókészletébe az angol *game* szó került át 'játzsma, játékmenet' jelentéssel.

Az ÉrtSz. e l a v u l ó-nak minősíti. Ez bizonyára a „tenisznyelvi” használatára vonatkozik. A „bridzsnyelvben” való gyakori előfordulása a műszó párhuzamos fejlődésére mutat. Az előbbiben a magyar sportszókincs magyarosítása óta egyre inkább annak beszélt változatába szorul vissza, az utóbbiban viszont él, jelentése gazdagodik és gazdagít.

A továbbiakban csupán a példákat sorolom fel, egyéb műszavainak értelmezését készülő bridzs-szótáromban szeretném megadni. Legtöbbször a (*gémét*) *bemond, biztosít, játszik, kihagy, licítál, megkísérel, teljesít*, valamint a (*gémre*) *emel, kényyszerít, megy, ugrik* igék társaságában találjuk. Ismertebb összetételei: *gémbemondás, gémerő, gém-esély, gémforsz, gémforsz-indítás, gémforsz-színindítás, gémforsz-válasz, géminvit, géminvit-emelés, géminvit-indítás, géminvit-válasz, géinjutalom, gémkontrakt, gémléhetőség, gémszóna*, illetőleg *gémerejű bemondás, gémerejű játék, gémerejű kontrakt; gémerős felvétel, gémerős indítás, gémerős játék, gémerős kéz, gémerős lap, gémerős vállalkozás*.

A harmincas évek bridzsirodalmaiban az átadó nyelv helyesírását követi, pl. „*Gamet* (első vagy második mansot vagy bellt . . .)” („Kék könyv”: CULBERTSON, *Contract Bridge*. Blue Book. Bp., 1935. 234). Mai helyesírása — jöllehet az IdSz. (Budapest, 1965.⁴) még *game*-t ír — általánosan *gém*, amelyben a sportnyelvújítás hatása is tükröződik. Tehát ugyanaz a műszó különböző szaknyelvi vagy csoportnyelvi szókincsben eltérő módon fejlődhet. Ezt mutatja a *gém* szó is. Nagyszámú előfordulása és helyesírása pedig azt jelzi, hogy a bridzsszókészletben már meghonosodott idegen szó.

SOMOGYI BÉLA

Az irt és arat tárgyi háttéréhez. — Az *irt* és *arat* közös tőből való származtatása, úgy tűnik, elfogadottá vált. Míg ugyanis a TESz. 1967-ben megjelent I. kötetében még csak egyik — igaz, valószínűbbnek tartott — lehetőségként merül fel az *arat* szócikkben, az 1970-ben közreadott II. kötet *irt* szócikke szerint már csaknem bizonyosnak vehető.

A két szó összefüggésének bizonyítását HORGER ANTALnak köszönhetjük (MNy. XL, 11—6), bár eikke 1942-ben nem váltott ki egyöntetű helyeslést a nyelvészek körében. A néprajzosok viszont — a tárgyi háttér bővebb ismeretében — természetesnek vették (vö. TÁLASI ISTVÁN, A termelés és a nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben: Ethn. LXVIII, 229).

Az *arat* és az *irt* közös eredeztetésének ötlete egyébként korántsem HORGERNél merült fel először, még ha ennek regisztrálásával mind ő, mind a TESz. adós maradt.¹ Lényegében helyesen eredeztette ugyanis már GYARMATHI SÁMUEL 1816-ban kiadott *Vocabulariumában*: „*Aratni*, aratok, orotok, ortok, irtok: L. extirpo, meto. Ge. ich rotte aus, ich erndte . . .” (3), illetőleg az *irt* származékaival kapcsolatban: „*Irott*, irottott, orotott, aratot. L. extirpatus, messus, Ge. rodet, rotet, ausgerottet” és „*Irotvány*, irotvány, irtás, ortovány, orotvány, aratvány. L. extirpatium, messis, Ge. die Rodde, die Rotte, das Ausrotten” (29).

Ez a származtatás a maga korában nem talált helyeslésre. KASSAI JÓZSEF „Szókönyv”-ének 1833-ban közreadott I. „csomó”-jában (195—6) elveti az *arat* fenti eredeztetését, mégpedig jelentésbeli indokolással: „Arat: Metit saecula, seu minore falce”, amihez *Jegyzet*-ben a következőket fűzi: „Arat ige honnét származik? Gyarmati Sámuel úgy vélekedik: hogy *Ort* igéből, melyből előbb lett volna: *Orot* ebből *Arat* (Exstirpat). De botlik — írja — mert a’ ki ort, az gyökerestül nyó és tép, a’ ki pedig arat, az sarlóz, tsak tsonkáz (mutilat), a búzának felső szarait fejestül egygyütt le vágja; az alját a föld-benn hagyja, a mit tarlónak neveznek (stipula)”. S hozzáfűzi még zárójelben a sarló és

¹ A TESz.-ben ez magától értetődő, mert az 1862 előtti szakirodalmat nem közli. — A SZERK.

nádvágó egyező vágására utaló, figyelemre méltó szavakat is: „(mint midőn nádvágójával a nádat le vágják: a nádnak csak a' torzsa marad, vagy . . . a nádnak törzsökei)”.

KASSAI kifogása tehát jelentéstani, hiszen az *arat* elvágást jelent, míg az *irt* valójában a növény gyökerestül való kitisztítását, kitépését. KASSAI helyesen közli a két szónak a maga korában általánosan ismert jelentéstartalmát és az e szavakkal jelölt munkát, tevékenységet. A XIX. század első felében, amikor a nagy irtásoknak már országosan vége — de koránt sincs vége a kitisztított szántók, az irtások jogi helyzete meghatározásának, és ezért a legtöbb peres ügy épp azokkal kapcsolatos —, egyrészt ténylegesen jóval kevesebb valóságos irtás folyhatott, mint egy századdal előbb is, ami alkalmat adhatott volna az irtás többféle módszerének megfigyelésére.

S ami folyt is, az többnyire a szántóföld készítésére irányult; ez pedig feltételezte a növényzet gyökerének is a tisztítását. Ugyanakkor a nemrég szántóra fordított földeken is tovább tartott még a földtisztítás, hiszen a régi vegetáció gyökerei, sarjai újból és újból felütötték fejüket, és ezeket az új vetések közül is ki kellett pusztítani. Folyt tovább tehát a szántóföldi irtás, mely közvetlenül az erdő kipusztítása után a friss sarjadékok, tüskék vesszők kiszedegetését jelentette, majd fokozatosan — ezek kivészésével — a különböző s főleg a szántóföldi műveléshez leginkább alkalmazkodni tudó gazok kiirtására irányult. Ez a művelet egyébként csaknem napjainkig tartott, most már főleg az acatra (*Cirsium arvense*) és a konkolyra (*Agrostemma githago*) korlátozódva. Ezek kipusztítása is a népnyelv egyik elterjedt elnevezése szerint *irtás* (vö. Ethn. LXXV, 233 — 46), és maga a munka gyakran abból állt, hogy kézzel kihúzták a gazokat. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a szántóföldeknek ez az újabb formájú irtása is — mely *gyomlálás* néven is feltűnik a korabeli irodalomban — hathatott KASSAI fenti megfogalmazására.

De ettől függetlenül is találkozhattunk az irtás fenti értelemben való említésével. Éppen az irtásperekben merült fel, nem is egyszer, amikor az irtásföldeket kellett meghatározni: mi is a mértéke, ismérve az igazi irtásföldnek. Az egyik Pest megyei faluban, Tinnyén például a földesurak — 1780-ban a császárhoz küldött beadványukban — éppen azért kívánják elperelni a jobbágyoktól a földeket, mivel szerintük az irtásföldek egyik legjellemzőbb munkája, a kigyökerezés, a kitisztítás nem történt meg. A panasz tárgya azok a rétek, amelyek — mint írják — „a mi erdeinkben keletkeztek, amelyeknek fáiit jobbágyaink kivágták és azok helyét irtásföldekké tették.” Ez a munka — állapítják meg — nem bírt az igazi irtvány jellegével, „ . . . mivel a jobbágyok . . . csak a fákat vágták ki, melyeknek csonkjai és alaptörzsei most is látszanak . . .” (KISS ÁRPÁD, Tinnye . . . 1971., 135).

A panaszlók tehát az irtás ismérvének tekintették a fák kigyökerezését, azaz a földek teljes kitisztítását, s úgy vélték, hogy a korabeli viszonyok között ez elég arra, hogy a legfőbb döntőbíró, a császár is ezt elismerje. Ugyanakkor azonban azt a földet, melytől megvonni kívánták az irtásjellegét, maguk is „irtásföldnek” nevezték, és úgy mutatták be, hogy a fáknak „csonkjai és alaptörzsei most is látszanak” (uo.).

S mivel tudjuk, hogy a kérdéses földek tulajdonképpen rétek, valójában arra is fény derül, hogy — bár szerintük a tényleges irtás a fák gyökerezését is jelenti — rétet úgy is lehetett készíteni, hogy az irtásnak csak az egyik részét végezték el: a fák, bokrok levágását, míg a másikat, a gyökerek kitisztítását, mely a szántónál elengedhetetlen, teljesen mellőzték. Egyébként ez kiderül több korabeli megnyilatkozásból is. A Veszprém megyei Cseténynek a XVIII. század végén zajló irtásperében, az 1792-i kihallgatás során például a 73 éves Nagy Pál a következőket mondja: „a Réteknek csinálására elégséges a' Berkeknek le-csonkolása és ki-tisztítása, ha a fáknak gyökerei ki nem hanyattattnak is...”, majd hozzáfűzi: „holott a Szántó földből mind a' gyökereket mind a' Törzsököket nagyobb munkával ki kell hánni”. De hasonlóan nyilatkozik még ugyane perben Tóth Mihály is: „ . . . elég a' rétbeli irtásra, ha ott a' fák a föld színéig le-csonkíttatnak és ki tisztíttat-

nak . . .”. Majd ő is hozzáfűzi: „sokkal könnyebb erő kívántatik akár mely Rétnek csinálására, mint sem a Szántó földnek irtására.” (OL. Helytt. 1793/225.).

Világos mindenesetre a fentiekből, hogy az irtásnak e korban is több fázisa különíthető el, és ezek közül az egyik a fák, bokrok, bozótok levágása, a vegetáció kipusztítása, a másik pedig a földnek a kitisztítása. Ez utóbbi — úgy tűnik — a múlt század elején dominánssá, jellegzetessé vált, bár a munka első részének is volt továbbra jelentősége. Rétkészítéskor viszont még elegendők az első fázis munkái is.

Volt idő viszont, amikor a szántóföldkészítésnél is ez volt a fontosabb, mivel a gyökereket, fatörzseket koránt sem tudták egyszerre és gyorsan kiszedni. Minél korábban megyünk vissza napjainktól időben és fejlettségben, annál inkább volt általános, sőt kizárólagos az olyan irtás, amikor a fákat, bozótokat levágták, de a földek a gyökerektől kitisztítatlanul maradtak. A földek művelése a földben maradt facsonkok, törzsek között folyt gyakran még az ekés művelés viszonyai között is. Nem egy esetben tapasztalhattunk hasonlókat, mint amit Zala megye egyik esküdtje, Dóczi László írt le egy határper jegyzőkönyvében, 1764. április 15-én Henyén tett helyszíni szemléje után: „. . . mint mondták — ti. az öt kísérő helybeliek a szóba került irtásföldekről — mindenestől ezen esztendőben irtották és elsőben szántották”, majd ehhez fűzi a következő közvetlen tapasztalatait: „. . . a mint, hogy mind ezen megszámlált és leg inkább tavasszival bé vetett földekben öreg és apró fáknak és bokroknak töröksölyei és gyökerei sűrűséggel most is megláczanak” (ZML. Testim. 1764. 14/15.).

Az irtás utáni sűrű tuskók és törzsökök azután a folyamatos művelés során egyre ritkultak, veszttek, míg végre — egy-két évtized múltán — ténylegesen is kitisztult az a föld is, ahol nem kívántak óriási erőfeszítés árán, hirtelen tiszta földet nyerni, pontosabban: ahol még a földínség, szántóhiány nem szorította rá a lakosokat a földek gyorsabb, egy-két évben sorra kerülő kitisztítására. Ahogy tehát fogyott a föld, úgy rövidült a teljes használatba vétel ideje, a földtiszttításnak az a munkája, amit az irtás második fázisának nevezünk. Amikor és ahol viszont még bőven állt rendelkezésre föld és irtásra való erdő, és a termelési szint sem volt magas, ott előfordult, hogy a földeket teljesen sosem tisztították ki. Mire ugyanis a tuskó annyira kikorhadt volna, hogy könnyűszerrel kiemelheték, már a termőtalaj kimerült, és ennek pótlása jóval több erőfeszítést, munkát igényelt volna, mintsem az új erdők levágása. Így a termelésnek bizonyos alacsonyabb szintjén — és nem utolsósorban bizonyos soványabb talajokon — a termőföldek, szántók állandó kísérői a facsonkok, tuskók, melyek között a lakosok szántottak, vetettek és arattak. Olyan földek tehát ezek, amelyek irtások és szántók is, mégis hiányzik belőlük a KASSAI-tól (Szókönyv 1833. 195) is az irtásra oly meghatározónak tekintett kigyökerezés, a gyökerek kiszedése.

Ezek után érdemes röviden áttekinteni egyes nyelvjárási kifejezéseinket, milyen értelmű alakváltozatai találhatóak az *irt*-nak, és ezek a fentiekhez milyen tanulságot nyújtanak.

Legelőször talán a földműveléstől távolabb eső területről hozunk példát. A Rétköz halászatát ismertetve NYÁRÁDY MIHÁLY említi (Ethn. XLIX, 388), hogy a halász, ha sokáig hiába várt a halakra, „utánuk *irtott* a cseretbe”, majd szól az *irtó* nevű szerszámról, mely sarlóból és kaszából is készülhetett, s amellyel a „tőfenékről nőtt nádat, gyékényt, kákát vagdoszták ki . . .” (168). Minthogy a halászat mint igen régi foglalkozás általában a régi gyakorlatot és az ezzel kapcsolatos régi kifejezéseket őrizte meg, nehezen feltételezhető, hogy az említett kifejezések is újak lennének. S ha nem azok, akkor a földműveléstől független területen is sikerült megtalálnunk — nyelvjárási kifejezésként — az *irt*-nak régi 'vág, kivág' jelentését.

Más oldalról mutatja be szavunkat az a jelentés, amit az Ormánysági Szótárban (244—5) találhatunk, s melynek értelme tulajdonképpen: 'lefoszt, lehánt'. „Irtva szöggyük

a kukoricát (szárán kibontva)” — hangzik az idézett példamondat. A MTSz. (I, 954) pedig a Pest megyei Fajszról közli az *irtás* szónak ’kukoricafosztás’, illetve Eszék vidékéről ’leirt, lemorzsol’ jelentését, majd ugyancsak az Ormányságból az *irkáló* (*irtkáló*) szót; mely: „fanyelű hegyes vas morzsoláskor a kukorica megkezdéséhez”.

De az *irt*-nak gyakorító képzős változata, az *irdal* is hasonló jelentésről árulkodik: Ezeket BEKE ÖDÖN (DtúliSze. VIII, 272) állította össze: „Az *irdal* jelentése ’bevagdál’ (halat, fa héját, Tisza mell. Tsz. Szeged MTsz.). Szekszárdon *megirdal* (kenyeret) ’késsel bevagdál’ (Nyr. 42: 187), Békés m. Szentandrásón, Öcsödön *megirdal* (tésztát) ’felvagdós kockára’ (MNY. 24: 294). Az Ormányságban: *beirdal* ’sűrű, egymás mellett futó vonalakkal bevagdós’ (halat) Kiss G. 289”.

„Kiskunhalason — olvashatjuk tovább — a kukoricát *irdalják* a *török* nevű árforma eszközzel... s ezt Nagykörösön *irdaló*-nak (Kertész Dezső), Makón *irdoló*-nak hívják. Itt az ige *irdal*, illetve *irdol*: egy rövid törformával a kukoricacsőről hosszában egy-egy sor szemet leszurdal, mi által a csövön fehér vonalak állnak elő, s aztán a csőről a többi szemet egy kis darab csutka segítségével könnyebben le lehet fejteni (Nyr. 9: 377).”

Megmaradt tehát a nyelvjárásokban az *irt*-nak az a ’vág’ jelentése, amely az *arat*-tal rokon, illetve az a ’foszt, lehánt’ jelentéstartalma, mely a hajdani irtásoknak oly lényeges eleme volt, tudniillik: a kiirtandó fát körben bevagdalták, a héjat lefosztották, lehányták róla, hogy a nedvkeringést megszüntetve a fát elpusztítsák. A kukorica héjának, illetve szemes részének lehántását, lemorzsolását ugyanazon szemlélettel nevezhették hasonló kifejezéssel.

Nem lenne teljes megemlékezésünk, ha elhallgatnánk az irtásnak még egy további jelentését is, amelyet BALASSA IVÁN jegyzett fel a gabona tisztításával kapcsolatban (A debreceni civis földművelés. Debrecen, 1940. 48). Itt az *irt* ’kiszed, kiszedeget, válogatással tisztít’ jelentéssel került bemutatásra, lényegében tehát azzal, amit a szántóföldi irtás során is megismerhettünk. Itt is a *gazt*, az oda nem illő szemetet kiszedik, *kiirtják* a gabona közül, még vetés korában. Lényegében ugyanaz a kifejezés szolgál tehát a szemes terménynek a szeméttől való kiválogatására, *kiirtása*-ra is.

Mindez azonban csak a két kifejezésből adódó tanulság, mely korántsem teljes. Nagymértékben alátámasztja ezt — vagy esetleg cáfolhatja — az *irtás* és *aratás* eszközanyagának összevetése is, még ha ez a munka a szerszámok időközbeni változása következtében nem is olyan egyszerű. Ez a munka viszont már kívül esik mostani célkitűzésünkön.

TAKÁCS LAJOS

NYELVMŰVELÉS

Egy „kráterektől hemzsegő” Hold-beli térség

Amikor az Apollo-15 két űrhajósának, David Scottnak és James Irwinnek harmadik holdsétájáról számoltak be az újságok, a Népszabadságban ezt a furcsa mondatot olvastam: „A Hadley-repedés mentén egy *kráterektől hemzsegő* térséget kerestek fel.” Úgy hat ez a mondat, mintha bizony a *kráterek* valami tömegesen élő Hold-beli állatok volnának, amelyeknek *hemzsegése* félelmes látvány.

A magyar nyelv értelmező szótára szerint a *hemzseg* ige fő jelentése: „(Ember, állat) tömegesen, sűrűn tolongva, hullámozva, összezsúfolva szüntelenül ide-oda mozog; nyüzsög”. E jelentést a szótár a következő köznyelvi példamondatokkal szemlélteti: *A hering hemzseg a tengerben. Hemzseg a kenyéren a sok légy. A nép hemzseg az utcán.*

Hemzsegnek a nyüvek a rothadt sajiban. Hemzseg a pince a pincebogártól. (Az utóbbi mondat arra példa, hogy a *hemzseg* szó valamely élőlényből soknak nyugtalan jövésétmenését is kifejezheti. Arany Jánostól is idéz példát a szótár: *Most hemzseg a város gyülelévész embertől.*)

Igaz, van a *hemzseg* igének egy, az eredeti jelentésből kifejlődött másik jelentése is, tudniillik az, hogy egyszerűen 'sok van valamiből', 'valamiből nagyon sok van valahol'. Az ÉrtSz. példái: *Könyvében hemzsegnek az idegen szavak. Könyve hemzseg az idegen szavaktól.* Ez utóbbi példamondatok látszólag amellet szólnak, hogy a *kráterektől hemzsegő térség* kifejezésben a *hemzseg* szónak e második jelentésével állunk szemben. Csakhogy a látszat — mint oly gyakran — ebben az esetben is csal! Ugyanis a *hemzseg* szónak mindegyik jelentéséhez hozzátartozik valamiféle, legalábbis képes értelemben vett mozgás, élet: e nélkül nincsen „hemzsegés”.

Ha azt olvassuk valahol: *A könyv hemzseg az idegen szavaktól* — képzeletünkben megelevenednek ezek az idegen szavak, s úgy látjuk és halljuk őket, mintha megannyi idegen ember mozogna, nyugtalanul jönne-menne, vitatkozna előttünk. A Hold-beli kráterek viszont aligha idézhetik föl bárkiben is az emberi életnek és sürgés-forgásnak valamilyen képét. Itt van tehát a lényeges különbség: a szavak — minthogy emberek használják őket, s emberi fogalmakat fejeznek ki — a képzeletünkben szinte emberi életet élnek, a Hold-beli kráterek azonban nem élnek így még a képzeletünkben sem. Ezért volt helytelen az újságban „kráterektől hemzsegő térség”-ről írni.

Hogyan lehetett volna elkerülni ezt a hibát? Olyan fogalmazással, amely itt más, megfelelő kifejezést használ a *kráterektől hemzsegő* helyett. A Magyar Hírlap például az említett alkalommal ezt írta a két úrhajós holdstétájáról: „Harmadik felfedező körútjuk során ismét a Hadley-repedés mentén indultak el egy új célpont, egy kráterekben gazdag térség felé.” Ezzel a kifejezéssel mindnyájan egyetérthetünk.

PÁSZTOR EMIL

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

(A címszó után az eddig nyilvántartott első előfordulást adjuk; vö. TESz.).

abszolútizmus 1848. — 1847: „Magyarhon az *absolutismust*, a' korlátlan monarchiát el nem fogadta soha” (Ellenőr. Political zsebkönyv. H. n., 1847. 452).

agresszió 1929. — 1893: „*Agresszió* (lat.) a. m. támadás” (A Pallas nagy lexikona. I. köt. Bp., 1893. 154).

akadémia 1604. — 1559: „Bononiaba az *Academia* fondaltatec” (Székely István: *Chronica ez vilagnac yeles dolgairol*. Krakó, 1559. g3b, uo. o3a, q4a, Cclb, Dd3a); 1593: „Senában, a hun *Academia* is vagyon” (Veress Endre: A paduai egyetem magyarországi tanulóinak anyakönyve és iratai. Bp., 1915. 260).

akceptál 1632. — 1625/1897: „tartozunk mindnyájan pro rato et grato *acceptalni* és megállani” (Történelmi Tár 1897: 99).

akt 1898. — 1893: „*Akt*, ruházott v. mezítelen élő emberi alak” (Pallas Lex. I, 255).

alán 1793. — 1575/1789: „*Alanusok*, az Ásiai Scythiák” (Heltai Gáspár: Magyar krónika. I—II. darab. Győr, 1789. I, 261); 1692: „az *Alanusokat*, Németeket” (Lisznyai K. Pál: Magyarok cronicaja. Debrecen, 1692. 114).

alperes 1565. — 1560/1888: „vgy mynt *alperesek* töttenek jllyen vegezesth . . .

hogy az *alperesek* tartozzanak az *felperesnek*” (A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve. V. köt. 1887/88. 124).

aluminium 1865. — 1858: *Aluminium* (Budapesti Szemle IV. köt. 1858. tart. jegyz.).

amazon 1600 k. — 1559: „Az *Amazoc* ez esztendőbe tamaztanac hadat . . . Valanac pedig az *Amazoc* aszon nepec” (Székely: *Chronica* F4b), I. még *Amasoc* (uo. G3a), *Amazoc* (uo. G4a). — Az 1600 körül keletkezett Brassói Szótártörődék ugyanebben a tollhibának tűnő alakban közli a szót. Valószínűleg félreértés eredménye, s ugyanabból a forrásból fakadhat, amelyből Szenczi Molnár is dolgozott; az ő latin—görög—magyar szótárában, először: „Amazones . . . Czoczetlē hadakozo vitez aszszönépek valtanao”, majd erre utal alább az „Amazonides . . . *Amaz* czocztelen aszszonyoc”, az *amaz* szóval nyilvánvalóan a fentebbi szócikkre mutatva. Innen, pontosabban ennek forrásából eredhet a félreértés. — Megjegyezzük még, hogy a szó nemcsak ebben az értelemben volt használatos, Bertalanffi Pál ír „Az *Amázonese*eknek Tartományáról” Délamerikában (Világnak két rend-béli rövid ismérete. Nagyszombat, 1757. 1002).

ámbár 1551. — 1540/1837: „urunk ő felsége *ámbár* nyavalyás lenne már, de kihallgatta végig az templomban az szent misét” (Kemény József—Nagyajtai Kovács István: Erdélyország’ történetei’ tára. I. köt. Kolozsvár, 1837. 8, I. még uo. 12, 19. is).

ámbitus 1800. — 1510 k.: „kerevlevt auagy *ámbitust*” (Nyelvemléktár VIII. Bp., 1881. 9, 46).

ampulla 1865. — 1758/1899: „Eczetre s olajra való *ampula*” (Tört. Tár 1899: 706).

anarchia 1792. — 1790/1950: „minden jó erkölcsöktől üres *anarchiába*, fejetlen lábságba és tudatlanságba csalhatatlanul vissza fog taszítani.” (Kató István: Tépjétek le a sötétség bilincseit. Bp., 1950. 78.)

angyalbőr 1790. — 1784: „*Angyal-bőr*: tarka, bunta, sok színű papiros” (Baróti Szabó Dávid: Kisded szó-tár. Kassa, 1784.).

antikvár 1886. — 1848: „egy *antiquárnak* nevezett hó szakállú írástudóhoz be is állíték” (Bernát Gáspár: Fresco képek. Pest, 1848. XI).

apellál 1562. — 1559: „a’ Papa elől a’ Conciliomra ne *appellalthassanac*” (Székely: *Chronica* Hh2a).

appetitus 1710. — 1593/1915: „semmi *appetitusom*, kívánságom az ételre negyed napig is nem volt” (Veress: Padua 254).

apparátus 1669. — 1623/1897: „mennél jobb *apparatussal* lehet az generalis insurrectióhoz készöljön” (Tört. Tár 1897: 89 és uo. még egyszer).

apprehendál 1645. — 1607/1899: „haddal és erővel akarná az erdélyi fejedelemséget *apprehendálni*” (Tört. Tár 1889: 284).

*ár*⁴ (területmérték) 1879. — 1836: „A’ fölületmértéknek . . . egysége *are-nak* mondatik és 10 metre hosszaságú és ugyanannyi szélességű négyszeg” (Tapasztalati természet-tudomány. Tscherner Boldogbul fordítva Bugát Pál által. I. köt. Buda, 1836. 5); 1876: *ár* (A Magyar Mérnök-Egyesület Közlönye X, 70).

aranyeső 1911. — 1893: „*Aranyeső* (növény, Laburnum Brauh. Medik., Podocytisus Boiss. et Heldr.)” (Pallas Lex. II, 29).

argumentum 1604. — 1575/1789: „*argumentum* avagy kötés-beszéd” (Heltai: Krónika I, 35); 1589: „Közonseges *Argumentom* ez” (Monoszlói András: De cultu imaginum. Nagyszombat, 1589. 121); „Ez az *Argumentomoc*” (uo. 127, I. még uo. 138 stb.).

árja 1860. — 1857: „ó-perzsa (*árja*) . . . nyelvűek” (Budapesti Szemle 1857: 433); „*árja* (ind-germán) . . . nyelvekben” (uo. 435).

aspirin 1909. — 1899: „*Aspirin*. Uj salicylkészítmény” (Orvosi Hetilap 1899: tart. jegyz.).

atlasz 'térképalbum' 1749. — 1692: „minden Geógráphus könyvekben, úgy mint: az *Atlásban*, *Ortéliusban*” (Lisznyai 71).

atomizál 1928. — 1896: „az eddig kompakt társodalmi rétegek *atomizálódnak*” (Katholikus Szemle 1896: 45).

avar 'avar ember' 1655. — 1559: „*Olahoc, Avaresec, Iaszoc*” (Szekely: *Chronica* n2a).

ázsó 1848. — 1842: „a' készpénz, mint mondani szokták, *agiot* kap” [Uo. láb-jegyzet:] „Közbeszédben *«lázstó»*; — nem látom, miért ne lehetne e' szót puristáink' engedelmével, honosítani” (Brassai Samu: *Bankismeret*. Kolozsvár, 1842. 58).

baptista 1876. — 1831: *Baptisták* (Sas VII, 132).

barhent 1763. — 1758/1899: „*Barchenből* kantus kleid” (Tört. Tár 1899: 707).

batiszt 1763. — 1758/1899: „*Batiztból* előruha... *Batiztból* táczli” (Tört. Tár 1899: 708).

bej 1865. — 1831: „*Bey* az, a' ki a' tartományokban a' Dey nevében igazgat” (Sas I, 46).

berzenkedik 1573. — 1566: „fel ne *bereznszködgyenec* [!] és fel ne támadgyanac” (Heltai Gáspár: *Száz fabula*. Kolozsvár, 1566. R8a).

bibliográfia 1835. — 1828/1910: „a *Bibliographia* szeretete terjedjen s akiknek régi könyveik vagynak, ne eltépjék” (Kazinczy Ferenc levelezése. XX. köt. Bp., 1910. 523).

bibliotéka 1585. — 1581: „*Biblotecaban* vram w Nagysága keonywey sok” (Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*. Bp., 1937. 76).

bodega 1879. — 1854: „*A bottega-tól* (koresmáros, kávé, — sajátképp ugyancsak a helyiség...)” (Vasárnapi Újság 1854: 52).

bonc 1786. — 1757: „egy *Bonziusnak*, vagy Chinai papnak... szolgálja” (Bertalanffi 908); „a' fő-*Bonziusoknak*, avagy a' balványozó fő-Papoknak” (uo. 922. és még sokszor).

bosnyák 1693. — 1559: „*Horuatoc, Basniakoc, Corontalioc*” (Szekely: *Chronica* D4a); 1692: „A' Bessusok, magyarul a' *Bószniák*” (Lisznyai 104).

briganti 1868. — 1865: „vérszomjas *briganti*” (Fővárosi Lapok 1865: 585).

buddhista 1872. — 1831: *Budhisták* (Sas VII, 133).

bulldog 1851. — 1848: „*bulldog-* és agártáboron” (Bernát G. 145).

burzsuj 1920. — 1919: „*Burzsuj* bácsi szenvedései a kommunizmus alatt” (Mozihét. 1919. okt. 19. sz. filmcím); 1919: „a *burzsi* ki röhög benünket, hogy jól megcsinálta” (Két asszony beszélget. I. ker. Szocialista-Kommunista párt röplapja).

bürokrata 1862. — 1861: „*bureaucratákból* összeállított bécsi Reichsrath” (Az 1861. év... országgyűlés képviselőházának naplója. I. köt. Pest, 1861. 315).

bürokratikus 1848. — 1847: „*bureaucraticus* rendszerezés” (Ellenőr 272).

centi 1906. — 1876: *centi* (Magy. Mérnök-Egy. Közl. X, 70).

cerkóf majom 1901. — 1897: „*Czerkof majom* (*Cercopithecus fuliginosus*)” (Pallas Lex. XII, 216 utáni tábla).

citadella 1702. — 1692: „Caganus Királyt a' *Citadellában* szorítá, az után Cároly a' *Citadellátis* vini kezdé... a' *Citadellát* meg véné” (Lisznyai 233).

civis 1698. — 1591/1915: „énnekem nem igen tecezik sem az deákoknak moresi, *civiseknek* rendtartása” (Veress: *Padua* 236).

coboly 1763. — 1757: „sok a' vadja főképen a' drága szőrü; úgy-mint *Zobel*” (Bertalanffi 647).

csábít 1611. — 1540/1837: „Ferdinandus német király... vajda uramékat... elcsábította urunk ő felsége hütétől” (Kemény—N. Kovács I, 9).

csekk 1877. — 1842: „egy útasítmányt (*assignatio*, *Anweisung*, Angliában *«Check»*) ád” (Brassai Samu 5).

cserdül 1604. — 1573/1837: „ki is *cserdült* beszédéből, hogy nem csak az maga dolgáért jött volt” (Kemény—N. Kovács I, 126).

dák 1760. — 1692: „a’ *Dácusokat* kik a’ Tiszának Nap-nyúgot felöl való részében laktanak” (Lisznyai 26 stb.).

dec 1884. — 1876: *dec* (Magy. Mérnök-Egy. Közl. X, 70).

dedikáció 1789. — 1692: „Vége a’ *Dedicáció* helyett le-irt nyólez dolgoknak” (Lisznyai 61).

dedikál 1585. — 1575/1789: „az egész Krónikát *dedicálta* és ajánlotta László Királynak” (Heltai: Krónika I, 4).

degenerált 1833. — 1661/1866: „méltán eleinknek *degenerált* fiainak mondat-hatunk” (Toldy István: A magyar politikai szónoklat kézikönyve. I. köt. Pest, 1866. XXVI).

degradál 1786. — 1559: „először Hus Janost *degradalac*, azaz, a’ mise mondo ruhaba fel öltöztetec, kit aprodonkint a’ pispekec le vonanac rolla” (Székely: Chronica Dd4b).

deka 1893. — 1876: *deka* (Magy. Mérnök-Egy. Közl. X, 70).

deklaráció 1678. — 1631: „abban ilyen *deklaratiot* tegyen kmetek” (Tört. Tár 1898: 58).

deklarál 1644. — 1573/1837: „az első és fő dolgot . . . meg nem *deklarálhatom* mostani irásomban” (Kemény—N. Kovács I, 125); 1591/1915: „reám való gondviselését megmutatta és *deklarálta*” (Veress: Padua 234); 1591-es adat (Tört. Tár 1899: 66), 1631-es (uo. 1898: 38).

dekrétum 1561. — 1559: „a’ papai *decretomnac* mondasa miltosagosb leg’en a’ szent doctorokenal” (Székely: Chronica nlb).

demonstráció 1809. — 1577: „*demonstratiot*, az az, kétség nélkül való muto-gatást” (Aritmetica . . . Gemma Frisiusnac szam-vetesebeol. Debrecen, 1577. előszó).

deputáció 1643. — 1631: „*deputációk* is lesznek, kiket hova akarunk rendelni” (Tört. Tár 1898: 69–70).

dialektika 1604. — 1559: „Petrus Hispanos az ő *Dialecticaiat* iria” (Székely: Chronica z2b); 1575/1789: „ólvasott . . . a’ másik *Dialektikát*” (Heltai: Krónika II, 260).

diftéria 1893. — 1865–66: „ronesoló torok-gégelob (*diphtheria*)” (A magyar orvosok és természetvizsgálók 1865. évben Pozsonyban tartott XI. nagygyűlése történeti vázlata és munkálatai. Pozsony, 1866. 167); 1891: „A *diphtheria* aetiologiája” (Klinikai Füzetek I. köt. 4. sz. könyveim).

difteritisz 1883. — 1882: „A *difteritis*, vagy mint a tudomány nevezi: Angina difteritica” (A Délmagyarországi Tanítóegylet Közölyne III. 1882. 109).

diktátor 1604. — 1559: „Manlius Torquatus Romai *dictator*” (Székely: Chronica O4a).

dinamit 1875. — 1869: *Dynamit* (A Magy. Mérnök-Egy. Közl. III. 1869. 421).

dinamó 1893. — 1883: „*dynamo*-gépeknek” (Telegráf 1883. 126).

diplomatikus 1796. — 1766: „*Diplomaticus* Superintendens, vagy Püspök” (Bod Péter: Smirnai szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 203).

diskurzus 1644. — 1631/1898: „Volt ilyen *discursus* köztünk” (Tört. Tár 1898: 38); „voltak itt is külömbféle *discursusok*” (uo. 39).

distingvál 1620. — 1618: „modnelkül *distinguattanak* kit felette igen banok” (Vásárhelyi Gergely: Esztendő által való epistolák. Bécs, 1618. Bb7a).

doctrina 1851. — 1847: „mintha megijedett volna a’ gondolattól, hogy még maíjd igazán talál valami lenni a’ *doctrinákból*, . . . miket . . . maga tanított” (Ellenőr 482).

egzisztencia 1802. — 1791/1950: „természetes lételének (*existenciájának*)” (Kató 39).

e kléz s ia 1583. — 1559: „az Romai *ecclesiával*” (Székely: *Chronica* clb); „a Ravennai *ecclesiát* hatalmával a’ Romai *ecclesia* ala hodoltata” (uo. 13b).

elektrodinamika 1893. — 1883: *elektrodynamika* (Telegráf 1883: 189).

elektrokémia 1912. — 1883: *Electrochemia* (Telegráf 1883: 122); „Az *electrochemia* mai szerepe” (Szerényi Hugó könyvének címe); 1908: „*Electrochemia*, galvanoplasztika és elektrometallurgia” (Elektrotechnika 1908. évf. tart. jegyzék IV).

elektromágnés 1912. — 1880: *elektromágnés* (A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye XIV. 1880. 563).

elektromotor 1912. — 1883: „Perry-féle *elektromotort*” (Telegráf 1883: 124); 1908: „Dinamógépek, *elektromótorok*, transzformátorok és más elektromos gépek” (Elektrotechnika 1908. 13. sz. 140; még uo. 2. sz. 13 stb.).

elektrotechnika 1894. — 1883: „az *elektrotechnikára* és az elektromosságra vonatkozó könyveket” (Telegráf 1883: 114); „Az *elektrotechnika* kézikönyve” (Kovács Pál könyvének címe); 1892: „Az *elektrotechnika* alapvonalai” (Woditska István könyvének címe); 1893: *Elektrotechnika* (Hoor Mór könyvének címe); stb.

elektrotechnikus 1912. — 1883: „az *elektrotechnikusoknak* szánt villamosági előadásokat megérthessék” (Telegráf 1883: 9); 1894: „*Elektrotechnikus*, az elektrotechnikának, illetve egyes ágainak szellemi művelője” (Pallas Lex. VI, 11); 1908: „A német *elektrotechnikusok* szövetségének szabályzata” (Elektrotechnika 1908. 3. sz. 6 stb.).

elevátor 1882. — 1878: „Amerikai gabona *elevator*” (A Magy. Mérnök- és Építész-Egy. Közl. XII, XXXV. tábla).

emendál 1580. — 1559: „tanolassom közbe meg *emendalam*, es azt a’ niomtato saito ala küldem” (Székely: *Chronica* aIIb).

érem 1851. — 1847: „A’ pénzdarabot (moneta) *érem* szóval kezdik kifejezni” (Ellenőr 165).

etióp 1856. — 1757: „*Aethiopes*, a’ vagy Szeretsenek” (Bertalanffi 950).

eunuch 1851. — 1692: „Honoría . . . az ő *Eunuchussát* Atyllához küldé” (Lisznyai 153).

evangélikus 1606. — 1588: „*Euangelicusnac* mondod magadat” (Monoszlói András: *Apologia*. Nagyszombat, 1588.)

evidens 1835. — 1766: „*evidens* tapasztalható *Sacrilegiummal*” (Bod 122).

exkirály 1878. — 1857: „Az *audhi exkirály* látván, hogy alóla egy szép reggel kiszedték a trónt” (Budapesti Szemle 1857: 287–8).

expediál 1641. — 1623/1897: „insurrectiót *expediálván*” (Tört. Tár 1897: 89); 1631/1898: „az portára innét követet *expediálván*” (Tört. Tár 1898: 19); 1637/1848: „egi . . . feő nemes embert bizonyos és hiteles *resolutio*ért Tatárhámhoz *expediálta*” (Ötvös Ágoston: Rejtelmes levelek Első Rákóczy György korából. Kolozsvár, 1848. 6. l. még uo. 8).

faktum 1743. — 1591/1915: „Kegyelmednek ilyen szép, dicsiretes és jó *factumát* el nem hallgatták volna” (Veress: *Padua* 234).

fakultás 1620. — 1593/1915: „kivánsága és akaratja vagy on arra, hogy haza menjen: melyre *facultást* kért cancellarius uramtul” (Veress: *Padua* 253).

fegyőr 1880–1. — 1845: „Protocanonarcha, *főfegyőr*, főelőljáró a kolostorokban” (Nagy Nep. János: *Hierolexicon polymathicum Latino-Hungaricum*. Szombathely, 1845. 315); „Canonarcha, *fegyőr*, fegynök” (uo. 39).

feketepiac 1958. — 1945: „Letörjük a *feketepiacot*” (Ludas Matyi I. évf. 1945. 11. sz. 3).

filoxéra 1882. — 1875: „A *phylloxera*-kérdéshez” (Természettudományi Közönlöny 1875: 431).

finn 1760. — 1757: „a’ *Finnones*, és Lappones névü népek” (Bertalanffi 233).

fizikum 1875. — 1848: „a denevérszerű soványság, mely csekély *phiscumát* kristálytisztán átláthatóvá tevé” (Bernát G. 83).

foszfor 1791. — 1757: „a' *Phosphorus*, vagy a' hugynak székéből tsináltatott világoskodó kő” (Bertalanffi 104).

fotográfia 1865. — 1859: „a fényrajznak vagyis *photographiának*” (Budapesti Szemle V, 77).

főiskola 1585. — 1575/1789: „az egész Akadémiának, avagy *fő* országnak *Oskolájának* Prépostja” (Heltai: Krónika II, 261).

főorvos 1577. — 1575/1789: „Az ő *fő Orvos* Doktora vala” (Heltai: Krónika II, 244).

főrend 1596. — 1566/1837: „az országnak *főfő* rendivel” (Kemény—N. Kovács I, 40 és még többször).

francia 1551. — 1540/1837: „meghozák mind török császár' mind pedig *francia* király' leveleit” (Kemény—N. Kovács I, 9).

franciskánus 1786. — 1757: „a' *Franciscanus* Barátok” (Bertalanffi 245).

frank' 'frank ember' 1790. — 1575/1789: „Probos Tsászár . . . a' *Frankusokat*-is meg-verte” (Heltai: Krónika I, 13).

gall 1602. — 1559: „Gomer. Ebből tamadanac a *Gallosoc*” (Székely: Chronica B2a); „az Arragonosoc meg verec a' *Gallosokot*” (uo. z4b).

garat 1577. — 1540: „. . . pro clavulis emendis ad parandum *Garath* et walow dedimus . . .” (Iványi Béla: A győri székeskáptalan régi számadáskönyvei. Bp., 1918. 37).

glóbus 1815. — 1620: „ez világhnak *globusa* Sphaeraia . . . fordul” (Szepsi Csombor Márton: Europica varietas. Kassa, 1620. 331).

glória 1620. — 1591/1915: „nagy tudománt és *gloriát* kerestének magoknak” (Veress: Padua 237).

gondoskodik 1752. — 1540/1837: „*gondoskodtunk* mindenekről” (Kemény—N. Kovács I, 11); „*gondoskodván* szorgalmatosan az ország' minden dolgairól” (uo. 12).

gödény 1643. — 1620: „sok féle vízi állatok, *gödenyek*, retzek” (Sz. Csombor: Eur. var. 207).

göz 1572. — 1552: „Ez nap uram *gez* ferdébe volt és ez nap adtam *gez* ferdésnek . . .” (Veress: Padua 164).

grádus 1659. — 1559: „Higinus Papa . . . szerze a' pappá lettel koran a' *Gradosokat*, tudnia yllie, az Acolitost, Subdeakot, Diaconost . . .” (Székely: Chronica b3a).

grammatikus 1604. — 1559: „Perottus *grammaticus*. Datus *grammaticus*” (Székely: Chronica Hh2b és uo. még sokszor).

guanó 1855. — 1854: „ama világhírű trágya a *guano*” (Vas. Újs. 1854: 280).

helvét 1792. — 1757: „a' *Helvetusok*” (Bertalanffi 358 és még uo. 359, 363, 365 stb.).

hermelin 1787. — 1757: „Zobel, és *Hermelin*” (Bertalanffi 647).

honorárium 1705. — 1628/1897: „Adtam az prókátorokra és egyéb *honoráriumért*” (Tört. Tár 1897: 111).

hottentotta 1787. — 1757: „a' kik ezen nemzetek közzül Cafreriának napnyugoti részében lagnak, azok *Hottentótnak* nevezetnek” (Bertalanffi 967).

hurrá 1807. — XIV. sz.: „illa incepit *hura hura* huy huy clamare” (Gyulaféhérvár, Batthyány-könyvtár Ms 74. 138b).

huszita 1740. — 1620: „Az vallas . . . *Hussítake*” (Sz. Csombor: Eur. var. 361); 1692: „Giska . . . a' Tseheknek s'[!] azok között az *Hussítáknak* fő elől járója vala” (Lisznyai 311).

illír 1816. — 1692: „Az *Illyriusok*, Dalmaták” (Lisznyai 147).

*imperi*um 1779. — 1591/1915: „nagy *imperiummal*, nagy méltósággal és urasággal vagyon” (Veress: Padua 238).

információ 1789. — 1631/1898: „mindenekrül teljes tanuságot, *informatiót* és relatiót tevén” (Tört. Tár 1898: 61); 1766: „*információkat*” (Bod 137).

inka 1854. — 1757: „a’ Peruviai Királyoknak-is mind *Ingae* volt a’ nevek” (Bertalanffi 1000 és másutt is).

inkvizitor 1787. — 1620: „el menek az *Inquisitorhoz*” (Sz. Csombor: Eur. var. 225).

inspekció 1789. — 1626/1897: „én reám vetették *inspektióját*” (Tört. Tár 1897: 106); 1766: „ki ki a’ maga *Inspektiója* alá bizatott” (Bod 216 után).

inspektor 1697. — 1620: „az *Inspector* háza” (Sz. Csombor: Eur. var. 82).

instancia 1719. — 1625/1897: „özvegy asszonynak *instantiájára*” (Tört. Tár. 1897: 99); 1692: „az egész Magyar Urak, a’ Kiralyságtól sok *Instantiájok* kérések után Lászlónak grátiát kérének” (Lisznyai 328).

instruál 1787. — 1591/1915: „pénzzel egy nem vagyunk *instruáltatva*” (Veress: Padua 236); 1631/1898: „noha én is adtam tanuságot neki ezen alkalmatossággal, hogy szeme, füle legyen s kétfelé tekintsen, kgteknek sem árt *instruálni*” (Tört. Tár 1898: 67).

jávor 1800. — 1575/1789: „vad-lovakat, *javorokat*, dan-vadakat” (Heltai: Krónika I, 31); 1620: „sok erdei ökor benne, *Javorok*, vad számarok” (Sz. Csombor: Eur. var. 29); 1757: „az Alces, vagy *Jávor* névü vad állatot” (Bertalanffi 648).

kabar 1800. — 1575/1789: „vitézül vínának a’ *Kavarok* ellen” (Heltai: Krónika I, 362).

kaftán 1634. — 1622/1897: „vörös világos atlacczal bélelt *kaftány*” (Tört. Tár 1897: 84).

kalifa 1791. — 1757: „Fejedelmek, vagy *Kalyfák*” (Bertalanffi 866); „a’ Baby-loniai *Calyfa*” (uo. 867 stb.).

kalóz 1585. — 1575/1789: „két jeles ifjat, gyorsokat, kik jeles *kalózkok* valának” (Heltai: Krónika I, 385).

kálvinista 1668. — 1620: „az *Calvinista* eretnekeknek templomokban” (Sz. Csombor: Eur. var. 74); „az Romai vallast el akarod arulni és *Calvinistáva* lenni” (uo.); stb.

kaméleon 1750. — 1593/1915: „nem ugy adott munket az natura ez világra, mint egy *chamaeleont*, hogy csak aérrel élhetnének” (Veress: Padua 258).

kapitulál 1767. — 1620: „egy Apácza . . . nagy szép hangos szóval az Iob könyüébül *capitulalt*” (Sz. Csombor: Eur. var. 104).

karmelita 1745. — 1620: „*Carmelitak* Clastromi” (Sz. Csombor: Eur. var. 67); „az *Carmelita* barátoké, kiket it feir barátoknak neveznek” (uo. 78 s még többször).

katalán 1862. — 1623: „Az *Catalonusok*, midön Alphonsus az Aragoniai Királyságra emeltetét volna” (Szepsi Csombor Márton: Udvari schola. Bártfa, 1623. 83).

kelta 1788. — 1757: „a’ *Celták*, egy Galliai vitéz nép” (Bertalanffi 481).

keszon 1893. — 1876: „a híd pillérei alapozásánál a Duna medrébe sülyesztett vasszekrények (*caissonok*)” (Műegyetemi Lapok I, 15).

kiló 1876. — 1868: „1 tonna = 1000 *kilo*” (A Magyar Mérnök-Egy. Közl. I, 342).

klasszis 1708. — 1620: „töb *Classisokban* tanítottanak” (Sz. Csombor: Eur. var. 82); „az Prima *Classisba* Historiat olvasnak” (uo. 273).

klíma 1787. — 1757: „a’ *Clima* . . . nem egyebet tészén, hanem a’ földnek bizonyos Tartományit, mellyek egy-mástól akképen különböztetnek, hogy egy-mást a’ napnak fél órájával meg-haladgyák; és e-miatt a’ levegő égnék, ’s a’ föld tulajdonságának voltában-is igen különböznek” (Bertalanffi 32).

komiszáros 1636. — 1575/1789: „*Komiszársáriusok* a’ Királynak képei” (Heltai: Krónika I, 426).

k o m i s s z i ó 1708. — 1706: „az Fölséges Császári és Királyi *Commissionak* . . . ugyan azon Császári és Királyi *Commissio* választ ad” (Az confoederált . . . Magyar Ország statusinak . . . punctumi. Bécs, 1706. 1a).

k o m m e n t á r 1836. — 1620: „Caesar az ö *Commentariusiban*” (Sz. Csombor: Eur. var. 287).

k o n f i r m á c i ó 1788. — 1575/1789: „mint nyerhetné-meg a’ *konfirmációt* a’ Pápától az fiának Andrásnak a’ Nápolyi Királyságra” (Heltai: Krónika I, 272).

k o n g r e s s z u s 1790. — 1648/1897: „látom az sok *congressusunknak* effectusát” (Tört. Tár 1897: 169).

k o r r e k c i ó 1789. — 1766: „error-oknak *correctio-jokra* . . . vigyázna” (Bod 106).

k r e á c i ó 1863. — 1766: „a’ Superintendens’ *creatiójában*” (Bod 162—3).

k r i k s z k r a k s z 1851. — 1848: „a . . . vendégek . . . arcz- és kézpuzsik, talpmuzsikák és *krix krazok* között eloszlanak” (Bernát G. 33).

k u r á t o r 1796. — 1631/1897: „tartozik vissza adni a fiamnak avagy *curatorának* . . . az *curatornak* kezéhez assignáltam” (Tört. Tár 1897: 121 stb.); 1766: „a’ Kollégium’ jövedelméből tsináltassanak a’ *Kurátorok*, *Tógákat* a’ *Deákoknak*” (Bod 129 és uo. 130, 141 stb.).

k ú r i a 1648. — 1620: „egéz Országi *Curia* auagy *Conventus*” (Sz. Csombor: Eur. var. 22.); 1631/1897: „itt az nemes *curián* mégis *residentiam* legyen” (Tört. Tár 1897: 121).

l a k á j 1577. — 1560: „aprod, a wag *lakaj* mogiara” (Veress Endre: Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai. Bp., 1941. 491).

l a p p 1760. — 1757: „a’ Finnones, és *Lappones* névü népek” (Bertalanffi 233).

l e k v á r 1783. — 1758/1899: „Kis csésze *lekvariumnak* való” (Tört. Tár 1899: 706).

l i k v i d á l 1708—1710. — 1697/1899: „találtunk s *liquidaltunk* f. 56//70” (Tört. Tár 1899: 138).

l i t v á n 1760. — 1692: „Oroszok, *Lytvánusok*, *Ostrogottusok*” (Lisznyai 106).

l o g i k a 1659. — 1620: „Elő hozza az *Logicanak* . . . tabláiát” (Sz. Csombor: Eur. var. 273).

l o n c s 1763. — 1601/1941: „meg szorítá az lábaival az *loncsomat*” (Veress: Olasz egyet. 525).

m a g i s z t r á t u s 1752. — 1575/1789: „új *Magistrátusokat* rendelete, és el-osztá a’ tiszteket” (Heltai: Krónika I, 417); 1620: „az *Magistratusnak* hire adgyak” (Sz. Csombor: Eur. var. 146 és uo. 152 is).

*m a n d a r i n*¹ 1801. — 1757: „A’ *Mandarinusok* pedig a’ fő udvarnoki, és belső Tanácsosi [a kínai császárnak]” (Bertalanffi 909 és még többször, pl. 912).

m a n d á t u m 1795. — 1601/1897: „*mandatumot* hozott reám” (Tört. Tár 1897: 62); 1607/1899: „Mátyás herczeg urunknak kegyelmes *mandatumát*, kiben parancsolja” (Tört. Tár 1899: 287).

m á z 1577. — 1575/1789: „külömb színü *mázokkal* és képekkel valának bé-mázolva” (Heltai: Krónika II, 223).

m é d i u m 1789. — 1620/1897: „jövendőben más *mediumot* keressünk” (Tört. Tár 1897: 82); 1766: „az Aszszony követségében többé én hozzám ne jöjjenek; mert én bizony meg-nem hallgatóm; hanem más *mediumot* keresek a’ dolog’ jól végbevételére” (Bod 119 és uo. 126).

m e m ó r i a 1832. — 1591/1915: „ha szintén az Themistocles, Seneca vagy ő magának Simonidesnek *memoriája* nálam lött volna is” (Veress: Padua 237).

m i n o r i t a 1695. — 1620: „Templom benne nyoltz . . . az *Minoritaké*” (Sz. Csombor: Eur. var. 155); „az *Minoritak* *Clastromat*” (uo. 269).

minuta 1640. — 1620: „az sok harangok minden huszon ötödik *minutat* oly igen szépen meg énekelik” (Sz. Csombor: Eur. var. 167).

monopolium 1792. — 1790/1950: „*monopóliuma*, másokat kirekesztő kereskedése” (Kató 63).

monumentum 1787. — 1620: „egy híres neves *Monumentum* kö” (Sz. Csombor: Eur. var. 16); „állattam mas el romolhatatlan *monumentumot*” (uo. 384).

mór 'mór ember' 1646. — 1575/1789: „az *Maurusok* Kirallya” (Heltai: Krónika I, 74).

mores 1594. — 1591/1915: „énnekem nem igen tecczik sem az deákoknak *moresi*” (Veress: Padua 236).

mufti 1864. — 1757: „a' *Mufti*, avagy a' Török fő-Pap” (Bertalanffi 869).

mutálván ide Padvába jöhessenek . . . helynek *mutálása* nem káros” (Veress: Padua 234).

muszika 1585. — 1575/1789: „az ötödik Lektor a' *Muszikát* [olvasta]” (Heltai: Krónika II, 260).
KULCSÁR PÉTER

XVII. századi szövegek Meszlenből

Földcsere 1637-ben

My Guary Laios es Mezfzeni Benedek az Nemes Uasuary Captalannak / Jur Notariussa fól weue(n) minden fucefsorinknak terheket az ide ala megh / irt dologban adgiuk erte fekre minde nek nek az kiknek illik ez Lewelünk- / nek rendiben, hogy bizonios okokra nezwe, es kiuatkeppe(n)!(1) azért hogy mind az / ket' refzrül az ide ala megh irt fzantho foldeink nek hafznat alkal matosabba(n) / per ei pi alh afsuk, tettünk egy mas között illien walo et perpetuato concambiu- / mot.L egh el főben en Guary Laios attam Mezfzeni Benedek nek es minde(n) / Succesorinak auagi L egatar iussinak ad utrumq fexu(m) az en egi hold föl- / demet abba(n) az Guary hatarba(n) Wasuarmegiebe(n) leuót meli wagon az / Gredichen kinek edgik felöl eó kgielme Mezfzeni Benedek, mas felöl / penigh Berth alan Peter Guary Miklos Uram jobbagia földej wadnak fzozfze / dul. Ufzont en Mezfzeni Benedek az fölliül megh irt hold földert atta(m) / egy darab ir taft az Fól feó Mezfön ugian Guary Laios Ura(m) ir tafa / wegibe(n) az fölliül megh mondot Guary hatarban, melliet wett em wolt / az en maga(m) jobbagiatul Domia(n) Jstuantul bizonios Summa penze(n) / eórók ár ron. Guary Laios Vramnak es minde(n) fucefsorinak ad utrumq / fexu(m), attuk penigh egy masnak az oda fól specificalt földeket minden / bizonios hatariual eórók cherebe(n) es megh hihatatla(n) keppe(n). Es miuel / az en földde(m) ugi-mint Mezfzeni Benedeké tób erőnek lattatik lenni / hagi fem Guary Laios Uram kit neke(m) adot, azért hagi egi enlowe le- / gie(n) az Conc ambium en Guary Laios fzaabad akarato(m) fzerinth arra / kótm magamat: hagi wala meli údőben az en jobbagiom Szabo Kelemen / newú az eó ir tafat meli wagon az fölliül megh irt Fól feó Mezfön / Mezfzeni Benedek ir tafa mellett, kit Kys Janos es Cziga(n) Benedek / ir tafanak hinak, el akarja adni, abba(n) az el adasba(n) femmi el- / lent nem tartok, fem penigh akadalt ne(m) tefzek, hane(m) inkab azon / laboralok minde(n) alkalmatossaggal, hagi mind enek nek előttő Mezfzeni / Benedek uagi fucefsorj mint fzozfzedok kezekhez wehesek eó- / rók aron auagi Zalockepp enis megh adua(n) az en jobbagiomnak az eó / penzit az fzerint az mint megh alkudhat nak wele. Meli dologh- / ba(n) ha en contr ar ius kodnam auagi megh maradekim akar nilua(n) / akar tit kon eo facto azon jobb agiom ir tafanak per annalis bó- / chin maradgiak, azt penigh egy fzozgabiro kinek pcefsuss aba(n) lefze(n) / megh wehese raitam auagi maradekimon wigor folummodo pfentiu(m) nullo obfer- /

vato iuri di co pœfsu nulloq' iuri dico remedio obtante, es az földetis Me- / Izleni Benedek nek fucee Isorinak vagi legatariussinak ingien kezehez / adhafsa azon IZolgabiro defacto perpetuo posside. Ennek nagioB / erefsegere mind az ket' refzrúl az Euictiot fól wettük orfza- / gúnk elő Törwenie fzerint. Kirúl adtuk egi mas nak ez lewe- / lúnket kezúnk irafa es elő pochetúnkel megh erosset wen. Actu(m) / in Guar pose Isione pfata in festo Beati Mar tini Eppi / & Confe Isor. Anno donj Mille fimo Sexcen Trigeso Septimo.

Jdem Benedictus MeZlenj mp

Jdem L udo ui cus Guari mp

Ⓟ

Ⓟ

[A külső oldalon hosszában végig írva:]

Anno 1650 15 die Juny Citaltam az Pfens transactio melle Guarý Gabortt, MeZleny Benedek vice Jspan wram infantia ajara Guarba / wafuarmegjeben, ab fentem medio prouidi Chriftophori Nemett ad fedem primitus celebranda. Nicolaus Guarý Jüdl Cottus Cafrifermp. /

[A következő rész más tintával:]

Anno ut supra di 20 Juny in oppido Sabariae' in Cottu Castriff habito pferi pto partes concordarunt / taliter, Guarý Gabor az trans actioba megh irtt Zabo Kelemen Jrtafatt, afsuntis omnibus reliquor fuorû ac / Sororû fuor defacto kezeben boczatta MeZleny Benedek wrannak, wirtute Pfenti û pofsidenda, meliert / le tewen MeZleny Benedek wrâ, az Citatio wall walo procefsuft, ad Guarý Gabornak, ey ócezynek, hugajnak / f 4, prima occasione, Pfentibus infra fcriptis Generys et Egrys perfonis. Actû Sabariae' die et / Anno ut supra. Nicolaus Guarý Jüdl Cottus Cafrifer mp. Coram me Georgyo Angyal mp. / Johannes Pernelzi vice Judex Comttus Cafriferey mp. Johannes Boldis Juratus Comttus Cafrfi mp.

[A külső oldal alján keresztben írva:]

Concambiu(m) cu(m) Egrio Ludouico Guarý

(Anyaga papír. Található Pannonhalmán a Guarý-levéltárban. Jele: 436 (Nr 1371) 1637.)

Erdőajándékozás 1659-ben

Mý Közönségessen MeZleny Nemesek neuzet fzerént penigh MeZlenj Benedek,¹ / Kazmér Gergely és Seöptey Zacharias Esküttek az Nemes warmegyen, Gere- / benicz Andras, Rusa Mathias, Nagy Mihaly, Aýkas Marthon, Palika / Mihaly, TakácZ Kelemen, SúcZ Geörgy, Nokos Isak czemesterek Csizma- / zia Jstvan, Simon Geörgy Hegymesterek MeZleni Janos, Bodocz Jstvan, / Czernekj Péter, Simon Ferencz. s - mind az egéZ Falussy Nemessek, ad- / gyuk tudására mindeneknek az kiknek illik ez leuelúnkek rendében / miuel mý eggyezeó jo akaratum fzerént egy más közöt elsöben megh / alkudván rajta, tettünk Thömörd felöl walo darab tilalmas Erdönk / felöl, ilyen megh hihatatlan keppen Walo Wegezest, es ofztalt, hogy megh / irt MeZleny Benedek Uramnak és mind ket Aghon leó haeresinek, s- le- / gatariussinak, az közbüil, sok rendbelj hafznos IZolgalattyáert adtunk egy / darab fiatalos erdöt, mely uagyon Thömörd felöl az hatar mellet / az mezöben kit hammasnak hiuunk napnyugotrul az Thömördj hatar / mellet wagyon azon MeZ-

¹ MeZleny Benedek Vas vármegye alispánja.

leni hatarban Wasvármegyében, kinek dél- / rül mellette Szabo Bálint földje mellet wagyon, felfzelrül penigh / az Thömördj fel wetet határ fekfzik mellette. Adtuk penigh eő / keglnek es megh irt haeresinek örökben, minden jussunkot ki weuén / belölle, eő kegyelmekre transferaluan.

Vagyon fel fzelről egy darab fiatalos Erdeő, fel holdnit (?-int) Eörý Mihálné / földinek az wégeben, ezen darab Erdőczke maradot az Nemes falu / fszámara közönségessen.

Vagyon másik darabis, hasonló fiatalos KouácZ Jakab földje mellet / fel fzelrül azis az Nemes falu fszámára keözre hagyatatot.

Vagyon harmadik fiatalos darab erdeő, Aýakas Márton feőlde mellet / délrül, ezis az Nemes falu fszámara keözre maradoth.

Negyedik darab fiatalos Erdeő Aýakas Pál feőlde mellet, hozfára az fel / marat Erdők fzelin az mezeő felől, hagyatatot ezis az Nemes falu / fszámára közönségessen.

Eötödik darab fiatalos erdeő az Raczyas Tora jároban wagyon, az kys az / Nemes falu fszámára keözre deputaltatot, a fzerént mint az többj.

Hatodik darab fiatalos erdeő az Racziás to mellet, legh fzelrül az fzegeletben Balika Mihaly / ofztallya mellet, hagyatatot ezis az Nemes falu fszámara, mint az / töb fellyül meghiratatot Erdők.

Hetedik darab fiatalos, de jobbara igen czöpetes, és le uagyon wagua az két fzőlő / giöpü közöt, mely dül Mefzlenj Vra(m) Erdejére, az ki az Thömördj határ / mellet wagyon az giöpök wégeben leuő darab czaritakkal egyút, mind / az utigh, maradot ezis mint az többj közre, az Nemes falu fszámára.

Az fellyül meghirt Erdőkön kiutúl, az meny köz erdő wolt, azokat mind fel ofztotuk, / ugy hogy el kezduén az egyik fzeren Szél Janos hazan, mind wegigh min- / den hazhoz, akar pufzta akar ép legyen, hasomlo forman az másik / fzerennis adtunk minden házhoz egy egy ólni erdőt rendel mertek fzerént.

Az első mérés kezdetet az Thömördj hatarra jároban, altal az Raczas toigh / Walamint az falu fzerben az hazak ren del mind à fzerent, ki weuén / Mefzleni Benedek Ura(m) hazait és az Praedikator hazatis, és az kiknek / ebben a fzerben ki ne(m) juthatot, mindgyarast ezen meresnek az / wegiben az földekre jároban hasomlo mertekel mertünk.

Második mérésnek az kezdetj leöt az hammastra jároban, hasomlo egy / eólni mertekkel, ugy hogy az feölseő fzeren SzeözZ Georgyön el / kezduén, az ki az elseő mérésben utolso uolt, most eő első leöt, / és Szél János utolso eset, az ki elsőbben első wolt, / ezen meresbennis megh tartottak az házak rendit, es mind(en) / házra (:ki weuén ittis Mefzleni és Praedicator Ura(m) hazait:) akar ép, akar pufzta haz légyen, az falu fzerben / adtunk egy merteket.

Maradot még az mertektul egy kys darab Erdeő ugy minth / az uagas Szel Janos merette közöt, az mellyet / fel ne(m) ofzthattunk, hane(m) faluul jo akaratunkbul / adtuk Mefzleni Benedek Uramnak, haeresinek, s. lega- / tariusinak, örökös keppen mind ket Ághon léuőknek.

Leöt ez az Méres es Ofztaly az mint irua uagyon, fZabad akaratunk / fzerént örökös allando képpen, mind az fellyül specificalt / Erdőknek rendj fzerént, az mellyeket hozza adtunk és / rendeltünk. Mint hogy penigh az Erdők Diuisioja ház / fszámra eset, s. nem fzemélyekre, az kik az hazat býriák, / az méret Erdeőis azok fszámára eset. Walaki penigh az Erdők / ofztályában wet akarmi képpen és panafz léfzen reá, wégere / menuén ha ugyan wétette, ha ugy találtatik toties quoties, / az falu fZokot býrságan marad, ugy mint négy forinton, / és az fZokás fzerént az Nemes falu léfzen Executora.

Ezen dologhnak megh hihatatlan képpen walo erősségere és örö- / kös megh maradására be aduán kezünköt egy masnak, ad- / tuk ez leuelünköt, az ki irnia tud, kezünk keze írása, az ki / nem, kerefzt vonyássa, és peczetünk alat. Actu(m) in possione Mefzlen

dje decima septima men(sis) Martý Anno Dominj Millesimo Sexcentesimo Quinquagesimo. Nono.

Coram me Benedicto Mezfzeni
de Guar mp. (P)

Jdem qui supra Andreas Gerebenicz
mp.

(P) (P) (P) +
+

Zacharias Söpteý juratus mp.

+++++

Coram me Czerneki peter

Coram me Gorgio (!) Simon

[Öt pecsét, három aláírás, tizenegy kereszt. A két coramizáló a végén nem maga írta oda a nevét.]

[A külső lapon más írással:] Mezfzeni iek levele az mi / nemő erdőt attak ízezin / uramnak Mezfzenben

(Anyaga papír. Található Pannonhalmán a Guarj-levéltárban. Jele: 714 (Nr. 1689) 1659.)

NÉMETH K. BÓDOG

NYELVJÁRÁSOK

Kerti dísznövények elnevezései Vasváron

agarát, *agarátum* 'kenderpakóca; *Ageratum mexicanum*'.

angoldália, *szimpladália*, *törpedália* 'törpedália; *Dahlia variabilis*'.

árvácska 'kerti árvácska; *Viola wittrockiana*'.

aszparádusz, *aszparágusz*, *aszparátusz* 'aszparágusz; *Asparagus sprengeri*; *Asparagus plumosus*'.

babvirág, *csillagfürt*, *csillagvirág*, *gyertyavirág*, *kávészirák* 'csillagfürt; *Lupinus albus*'.

bársonka, *bársonvirág*, *büdöske* 'bársonyvirág; *Tagetes erectus*'.

bazsarózsa (*bazsarozsa*¹), *pünkösdi*, *pünkösdirózsa* (*pünkösdirózsa*) 'bazsarózsa; *Paeonia officinalis*'.

*begónia*¹ (*begonia*), *szöllővirág* (*szöllővirág*), *viaszvirág*, *vizvirág* 'begónia; *Begonia semperflorens*'.

*begónia*² (*begonia*), *pétónia* (*petunia*), *pétunia*, *pétúnia*, *süvirág* 'kerti petúnia; *Petunia hybrida*'.

bogyóvirág (*bogyóvirág*), *cseresznyevirág*, *zsidócseresznye* (*zsidócseresznye*) 'zsidócseresznye; *Physalis alkekengi*'.

ciklámén, *ciklámént* 'ciklámén; *Cyclamen purpurascens*'.

császárszakáll, *császárszakálla*, *császárszékfü*, *törökszékfü* 'török szegfű; *Dianthus barbatus*'.

dália, *györgyina*, *gyurgyina* 'dália; *Dahlia pinnata*'.

datója, *datura* 'datúra; *Datura suaveolens*'.

¹ A zárójelben közölt diftongusos alakok az idősebb nemzedék ejtémódját tükrözik.

- égőszerelem (iégűőszerelem), pipitér (pipitér), szásszorszép (szásszorsziép), szerelem-
virág, törpepipitér (törpepipitér) 'szásszorszép; Bellis perennis'.
estike, lustakisasszon 'csodatölcsér; Mirabilis jalapa'.
filodentra, filodéntró, filodéntrom 'filodendron; Monstera deliciosa'.
fukszi, vizifukszi 'fukszia; Fuchsia hybrida'.
függővirág (függővirág), szívvirág 'szívvirág; Dicentra spectabilis'.
gyöngyvirág, szengyörgyi 'gyöngyvirág; Convallaria majalis'.
gyüszüvirág, tátika, tátogató (tátogatú) 'kerti oroszlánszáj; Antirrhinum majus'.
hajnalka 'hajnalka; Ipomoea tricolor'.
hortenzia, hortenzija 'hortenzia; Hydrangea Macrophylla'.
ibója, ibojja, ibola, ibolla 'illatos ibolya; Viola odorata'.
istenpapucs, szarkaláb 'évelőszarkaláb; Consolida regalis'.
jácint, nárcisz, nárciz 'fehér nárcisz; Narcissus poeticus'.
juka, jutka 'pálmaliliom; Yucca filamentosa'.
kála, kannavirág, tölcsérvirág (tölcsiérvirág) 'kalla; Zantedeschia aethiopica'.
kannavirág, kánavirág 'kanna; Canna generalis'.
kardvirág, kartvirág 'kardvirág; Gladiolus'.
kéknefelejcs, nefelejcs 'kék nefelejcs; Myosotis palustris'.
kényérvirág (kényiérvirág), nébáncsvirág, nébáncsvirág, nébándzsvirág 'körömvirág
Calendula officinalis'.
muskántlí, muskátli 'muskátli; Pelargonium zonale'.
orgona, szelence 'orgona; Syringa vulgaris'.
őszirózsa (űsziruoza) 'kertiőszirózsa; Callistephus chinensis'.
paprikavirág, szalvia 'zsálya; Salvia splendens'.
plétyka, plétykavirág, uszóka (uszuoka) 'pletyka; Tradescantia albiflora'.
sarkantyú 'kertisarkantyú; Consolida ajacis'.
székfű 'kerti szegfű; Dianthus caryophyllus'.
tőarózsa, tőjarózsa 'tearózsa; Rosa odorata'.
tubarózsa 'tubarózsa; Polianthes tuberosa'.
tulipán, tulipánt 'pompás tulipán; Tulipa gesneriana'.
vijola, viola, viola 'kerti viola; Matthiola incana'.

KISS GABRIELLA

K Ü L Ö N F É L É K

Búcsú O. Nagy Gábortól*

I.

Mély fájdalomunk és keserű kényszerúséggel vállalt kötelességünk szólított ide bennünket, hogy búcsút vegyünk O. Nagy Gábortól, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének nagytehetségű, nagyrabecsült és szeretett munkatársától, az intézet általános nyelvészeti osztályának vezetőjétől, akitől még oly sokat vártunk. Szívvel és lélekkel szerette tudományát, amelynek művelését tragikus hirtelenséggel kellett abbahagynia. Szíve megszűnt dobogni, de lelkének, lelkes tudományoszeretetének, gazdag anyaggyűjtő tevékenységének gyümölcseit ránk hagyta, és a mi feladatunk az, hogy az Ő nagyértékű örökségével hozzá méltó módon sáfárkodjunk.

* Búcsúbeszéd a temetésén, 1973. május 25-én.

O. Nagy Gábor 1915-ben született Debrecenben, ahol küzdelmes diákkora nehézségeinek leküzdésében a debreceni református kollégium segített neki, amelynek ösztöndíjas növendéke volt. A debreceni egyetem bölcsészeti karán mint magyar—német szakos hallgató tanult a református kollégium tanárképző intézetének tagjaként. Miután 1938-ban tanári oklevelet szerzett, rövid ideig a helyi egyetemi könyvtárban, majd Hódmezővásárhelyen munkálkodott, s ezután visszatért szülővárosába, ahol jó tíz évig a református gimnázium tanaraként működött. A Nyelvtudományi Intézetbe 1952-ben került, ahol kezdetben a hét kötetre tervezett Értelmező Szótár szerkesztőségének tagja, később pedig a szótári munkálatok egyik irányítója lett.

Tudományos pályafutását irodalomtörténészként kezdte. Első munkáit a régi magyar irodalomnak szentelte. Ez a tevékenysége irányította figyelmét nyelvünk szólásaira, amelyekkel oly sokat foglalkozott, és még részletesebben szeretett volna foglalkozni. Szótári munkálatai mellett szorgalmasan gyűjtögette a szólásokat, s így született meg „Mi fán terem?” című szólásgyűjteménye. A szótárirás és szótárszerkesztés gazdag tanulságait hasznosította „Magyar szólások és közmondások” című művében. Az Értelmező Szótár befejezése után frazeológia-kutatással, a nagy elméleti felkészültséget igénylő szinonimaszótár előkészítésével, továbbá szótártudományi tanulmányokkal foglalkozott. Részt vett a nemrégiben megjelent „Magyar értelmező kéziszótár” szerkesztésében is. A szótári munkálatok gyakorlati és elméleti tanulságait „Abriss einer funktionellen Semantik” (Egy funkcionális jelentéstan vázlata) című, általános nyelvészeti szempontból is jelentős, nagyszabású tanulmányában hasznosította és dolgozta fel. Ismerteti a munka célját és módszerét, foglalkozik a szövegösszefüggés elvi problémáival, a szemémák megnevező, nyelvtani és stilisztikai szerepével s végül a szemémák rendszerezésének kérdésével. A sors úgy akarta, hogy ennek a műnek csak a korrektúráját végezhesse el, a mostanában megjelenendő kész művét már nem vehette kezébe.

Mint az általános nyelvészeti osztály vezetője töretlen munkakedvvel, nagy munkabírással és odaadással dolgozott a magyar szinonimaszótáron, amely tragikus elmúlásával befejezetlenül maradt. Nagy gondunk, hogy ez az anyanyelvi műveltségünk szempontjából oly jelentős és széleskörű társadalmi igényt kielégíteni hivatott mű hogyan és kinek a munkája révén fog az ő nagy tudásához méltó módon elkészülni. E munkája mellett folyamatosan tette közzé szólásmagyarázatait, sok népszerűsítő cikket írt, és előadást tartott mint e tudományág legszakavatottabb művelője. További terve volt, hogy szinonimaszótárának befejeztével elkészíti nagyszabású szólásmagyarázó könyvét is, amelyben 25 év alatt gyűjtött anyagát szerette volna feldolgozni. Az is igen nagy gondunk, hogy mi lesz ennek a páratlanul értékes anyagnak a sorsa.

Fáj elbúcsúzni feledhetetlen munkatársunktól, a magyar nyelvtudomány kiváló művelőjétől, kedves barátunktól, aki mindig szenvedélyesen küzdött a tudomány tisztaságáért, az igazságért. Igazi közösségi ember volt, az intézet munkatársi együttesének tevékeny tagja, meleg szívű ember, segítőkész kolléga. Emlékét kegyelettel és szeretettel őrizzük.

TAMÁS LAJOS

II.

Még szinte magam mellett látom, amint az Új Magyar Tájszótár első lektori megbeszélésén határozott, de mindig udvarias hangon felsorakoztatja bíráló, jobbat, tökéletesebbet akaró-követelő megjegyzéseit . . . ; még hallom, amint Wilhelm Schmidt professzor társasági előadásának vitáján kifejti hosszú és szívós munkával, töprengéssel kialakított — nyugodtan mondhatjuk: kikristályosított — felfogását a jelentésről, a jelentés összetevőiről . . . Nem tudom, nem akarom hát elhinni a rettenetes és megmásíthatatlan valóságot, hogy O. Nagy Gábor nincs többé; hogy örökre eltávozott nagyon szeretett

Ádám fiához; hogy miként ő a magyar frazeológia fundamentumát jelentő művét, „A magyar szólások és közmondások” című kitűnő szintézist — amely 1966-ban hagyta el a sajtót — már csak fia emlékének szentelhetette, most mi is csupán emlékként idézzük meg emberi, tudósi és tanári-tanítói arcát.

Pedig O. Nagy Gábor azok közé a számban kisebbséget jelentő tudósok közé tartozott, akik — a szó nemes és igaz értelmében — a maga teljességében szeretik az életet. Ez nemcsak abban nyilvánult meg, hogy minden érdekelte, ami körülötte történt, hogy kedvelte a baráti társaságot, hogy értette, szerette a tréfát, hanem abban is, hogy neki, a tudósnak mindig a gyakorlat, a nyelvhasználat törvényeinek a kifürkészése, illetőleg a nyelvi műveltség terjesztésének a minden áron való segítése adta fel a leckét, és hogy benne sohasem lehetett szétválasztani a tudóst és a tanárt, mert mindig tanított, nevelt: annak idején a debreceni Református Kollégium tanítóképzőjében és gimnáziumában, az utóbbi években egyetemünk, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar nyelvészeti tanszékén csakúgy, mint a különböző kongresszusokon, konferenciákon és legelmélyültebb tanulmányaiban, munkáiban.

O. Nagy Gábor irodalomtörténészként indult, és a szépirodalom, az irodalomtudomány iránti érdeklődés végig kísérte pályáján, mintegy igazolva, hogy igazán jó nyelvész csak az lehet, aki otthon van e szomszéd tudomány területén is. Először szülővárosának, Debrecennek az irodalmi múltja és egyáltalán az előző korok nyelvi—irodalmi emlékeinek a vizsgálata foglalkoztatja (A misztika kódexirodalmunkban. Debrecen, 1937.; A debreceniség alkonya. Uo., 1939.; Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. Öntudatlan népiesség kéziratgyűjtemény-irodalmunkban. Uo., 1942.; Mátyási József és a magyar polgári életeszemély kialakulása. Uo., 1944.; stb.). De gyakorlati érzéke, hagyománytisztelete — és ebben minden bizonnyal benne van Debrecennek, Debrecen egész valójának a hatása is, amely mindig inspirált a népi kultúra vizsgálatára —, továbbá nyilvánvalóan kezdettől meglevő szótárszerkesztői hajlama — amelyet az is igazol, hogy már fiatal, hódmezővásárhelyi tanár korában legjobb diákjainak a bevonásával Ady-szótárt szerkesztett — nagyon hamar a szólások, közmondások gyűjtése és tudományos vizsgálata felé vitte. — És itt ismét egy vele kapcsolatos jellemző kép merül fel bennem a múltból. 1947-ben vagy 48-ban a Debreceni Egyetem Bárczi Géza vezette Magyar nyelvészeti szakkörének egyik ülésén egy rendkívül lelkes, magával ragadó fiatal tanár magyarázza a szakkör tagjainak — köztük nekem is — a szólások és közmondások sajátos nyelvi-stiláris szerepét, eredetük sokrétű és változatos voltát, összegyűjtésük és rendszerezésük fontosságát . . . Mindebből és a több doboznyi cédulaanyagból sejtettük, éreztük, hogy nagy mű születik O. Nagy Gábor értő és páratlan buzgalmú munkálkodásából. Azt azonban akkor mégse gondoltuk, hogy későbbi, e tárgy körben írt tanulmányai (Mi a szólás?: MNy. L, 110—26, 396—408 és MNyTK, 87. sz.; stb.) és könyvei (Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. Bp., 1957., 1965.²; Magyar szólások és közmondások. Bp., 1966.) új korszakot jelentenek majd a magyar frazeológiai kutatásban, és hogy O. Nagy Gábornak e művei itt foglalnak helyet leggyakrabban forgatott szótáraink, nyelvtanaink, segédkönyveink mellett.

O. Nagy Gábor jó gyakorlati érzékétől, tehetségétől, a magyar nyelvtudomány iránti felelősségérzetétől indítatva mindig tudta, mely területeken szolgálhatja leginkább nyelvünk és a nyelvészet ügyét. Kiemelkedő szerkesztői tevékenységéből (A magyar nyelv értelmező szótára, Magyar értelmező kéziszótár, Magyar szinonimaszótár) szervesen nő ki a lexikográfia elméleti és gyakorlati tudnivalóinak magas szintű összefoglalása, ezzel mintegy megalapítva a magyar lexikográfiát (A lexikográfia és viszonya a lexikológiához: MNy. LXV, 257—62; Szótártípusok: MNy. LXVI, 135—46; stb.). De a szótárszerkesztés vezette el O. Nagy Gábort a szinonimika és a szójelentés modern szempontú vizsgálata felé is (A készülő Magyar Szinonimaszótárról: MNy. LX, 16—31; A lexémák

funkciója és a rokonértelműség: MNy. LXI, 305–12; A rokonértelműség szinonimaszótári szempontból: Szótártani tanulmányok. Bp., 1966. 99–121; stb.). A hagyományos és legújabb szemantikai kutatásokat egyaránt mérlegelő, szép funkcionális jelentéstana (Abriss einer funktionellen Semantik) nemsokára elhagyja a sajtót, de nyelvtudományunk több évtizedes, ha nem évszázados lemaradását pótló „Magyar szinonimaszótár”-át már más valakinek kell befejezni . . .

O. Nagy Gábor eltávozásával tehát kimondhatatlan veszteség érte nyelvtudományunkat. Ennél talán csak a fájdalomunk nagyobb, elvesztvén O. Nagy Gábort, az embert, a felejthetetlen jó barátot.

Csupán abban találhatunk vigasztalást, hogy emlékezetünkben, műveiben örökre itt marad közöttünk; hogy az ő nyomdokain haladunk tovább; hogy folytatjuk munkánkat olyan szerényen, de felelősségérzettel, mint ő tette.

SZATHMÁRI ISTVÁN

† Lotz János

1913. március 23. – 1973. augusztus 25.

Hatvanadik születésnapját Magyarországon ülte a legfiatalabb nyelvészek körében. Áprilisban úgy ment vissza Amerikába, hogy még júniusban hazatér Magyarországra. Közben – ismét – súlyosan megbetegedett. A kórházból kijöve után azt telefonálta a tenger túlsó feléről, hogy legkésőbb októberben újra itt lesz. S akkor majd befejezi a Gondolat Kiadónál megjelenendő válogatott írásainak összeállítását, elmondja a televízió számára életének történetét, s főleg két utolsó kedves tervén dolgozik: a magyar nyelv nyelvtanán és a világ nyelvei leírásának megszervezésén.

Minderre már nem kerülhet sor. Félbehagyott munkáit majd másoknak kell befejezniük. Márcsak azért is, hogy korigáljunk a sors véletlenén, hogy Amerikában halt meg: az utolsó tíz évben egyre többször mondta, hogy itthon, Magyarországon szeretné befejezni életét.

Az Egyesült Államokban született Milwaukee városában, Wisconsin államban. Kivándorolt magyar munkás fia. Elemi iskoláit a Michigan állambeli Detroitban kezdte, de már Somogyvámoson fejezte be, ahova családjával együtt visszavándorolt. A bonyhádi evangélikus gimnáziumba járt. Egyetemi tanulmányait a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte magyar, német és angol szakon. Ennél sokkal emlékezetesebb volt számára az, hogy az Eötvös Kollégium tagja volt. 1937-ben avatták a pécsi tudományegyetemen „sub auspiciis” bölesészdoktorrá.

24 éves korában Stockholmba került ösztöndíjasként. Ott hamarosan a magyar nyelv lektora lett, majd docens és egyetemi tanár ugyanebből a tárgykörből. 1936-tól kezdve pedig az aránylag fiatal stockholmi egyetem egyik legelső intézetének, a Magyar Intézetnek az igazgatója. Ezt a tisztséget megtartotta 1957-ig, majd 1966-ig ugyanennek az intézetnek az „inspektora” volt.

Időközben átkerült az Egyesült Államokba – úgy is, mint született amerikai állampolgár. A New York-i Columbia Egyetemen volt először vendégprofesszor, majd társprofesszor és végül 1956-tól 1967-ig az általános nyelvészet professzora. Ugyanakkor az egyetem Uráli és Altaji Intézetének igazgatója 1953-tól lényegében 1965-ig; emellett az amerikai szövetségi kormány által támogatott Uráli Nyelvi és Területi Kutatások Központjának is igazgatója volt 1959 és 1967 között. S ebben a kettős szervezeti keretben hozta létre azt a nevezetes kutatási programot, amely lényegében az amerikai uráli és altaji kutatások itnénzményes megszervezésének számít.

1967-ben a washingtoni Center for Applied Linguistics főigazgatójának tisztségét vállalta el, amit pontosan négy évig látott el igen eredményesen. Erre az időre esik a

Centernek a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetével kötött megállapodása, melynek keretében azóta is folynak a magyar–angol kontrasztív nyelvészeti kutatások. S ebben a keretben indította meg a XX. századi empirikus nyelvészet egyik legjelentősebb vállalkozását: a világ nyelveinek leírását. — 1971-től 1973-ig a Center európai igazgatójának tisztségét töltötte be; ezt ő már úgy tekintette, hogy átmenet a végleges hazatelepülése felé: munkaidejének többségét ugyanis már ezekben az években Budapesten töltötte.

A negyvenes évek végétől hosszú ideig nem járt Magyarországon; nem szívesen beszélt arról, hogy alakult úgy életsorsa, hogy éveken át egyesek emigránsnak tekintették. Nem vitakozott, hanem tetteivel bizonyította magyarságát. 1964-ben a Ford Alapítvány bizottsági tagjaként tért vissza, s ennek eredményeként indult meg a magyarországi nyelvészek azóta is tartó amerikai ösztöndíjainak sorozata. 1966-ban és 1972-ben a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként kutatott Budapesten, és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen vendégprofesszorként tanított magyar nyelvészetet és általános nyelvészetet (s ami nála mindig velejárt: magyar verstant és általános verstant). Ebben az időszakban részt vett az ország nyelvészeti életében: előadásokat tartott, konferenciákra járt, munkáinak túlnyomó többségét magyarországi orgánumban tette közzé.

Lotz János mindenkinél többet tett a magyar nyelv és irodalom kutatásáért és tanításáért az Amerikai Egyesült Államokban és Svédországban. Munkásságáért magyar részről három elismerést is kapott: 1966-ban a Magyar PEN Társaság érmét kapta meg; 1968-ban a Magyar Nyelvtudományi Társaság tiszteleti tagja lett; s idén, 1973-ban a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagjává választották. (1969-ben kapta meg az Amerikai Magyar Alapítvány George Washington-díját.)

Lotz professzor rendkívüli tudmányszervező volt: igen sok kiadványsorozatot szervezett meg; tudományos témákat tervezett meg, és vezette őket a sikeres befejezésig; tudományos tanácskozással szükségességét ismerte föl, és megszervezte ezeket nagyon gyorsan és jól; egyetemi oktatási részlegeket álmodott meg és valósított meg; számos ösztöndíjat létesített, különféle szintű értekezéseket íratott; mindig pezsgett körülötte az élet.

Külső élettörténete azonban nem szoríthatja háttérbe belső életrajzát. Sok mindenkitől tanult — barátjaitól és kollegáitól is, mint Roman Jakobson, Louis Hjelmslev és Wolfgang Steinitz —, mégis elsősorban két mester tanítványának tekintette magát: Gombocz Zoltánéknak és Kosztolányi Dezsőéknak. A nyelvészetet a filozófia, az irodalom és a kultúra összefüggésében igyekezett művelni egész pályafutása során. S nem hagyhatjuk említés nélkül azokat a személyi tulajdonságait, amelyek hozzájárultak nyelvészeti profiljának kialakításához: rendkívül sok nyelvterületen rendelkezett alapos olvasottsággal, de ugyanakkor szinte a szkeptikusságig menően kritikus természet volt; csak tapasztalati alapon, nyelvi anyagra — s ha kellett, mérésekre és számolásokra — építve tartotta lehetségesnek a nyelvészeti kutatást, de már fiatal nyelvész korában is talán ő ismerte legjobban a legelvontabb matematikai logika és a tudományelmélet nyelvészeti vonatkozásait.

Hamarosan az amerikai strukturalizmusnak (főleg a deskriptív nyelvészetnek) egyik legszínvonalasabb bírálója lett; Amerikában egyik legműveltebb és legsokoldalúbb nyelvészként tartották számon. Nem szűnt meg azonban azt hangoztatni, hogy a magyarországi nyelvészetnek jobban figyelembe kellene vennie a Magyarország határain kívüli nyelvészeti eredményeket, így az amerikai strukturális megközelítéseket, de ezeknél sokkal inkább a prágai fonológia eredményeit. Élete végén számos vonatkozásban közel került a generatív nyelvészet elméletéhez, főleg a szintaxisban és a morfológia területén.

Nyelvész volt: se nem magyar nyelvész vagy általános nyelvész (értelmetlennek tartotta ezt a megkülönböztetést); nyelvész volt, akinek magyar volt az anyanyelve és

még számos egyéb nyelvet (így a németet, svédet, angolt és olaszt) ismert anyanyelvi szinten. Kutatási területének tekintette a magyar mellett a többi uráli nyelvet; idevágó eredményeiből azonban aránylag keveset publikált. De akad megjelent vagy sajtó alatt levő írása a francia, az orosz, a török és más nyelvek területről is. Mint a fonológiai megalapozottságú verstan-tipológia stúdiumának egyik létrehozója voltaképpen áttekintést szerzett valamennyi fontosabb verstani rendszer területén, így a kínaiában is.

Intenzív nyelvészeti kutatásának magja a magyar hangtan és alaktan. Fonológus volt és a morfológia egyik — kritikus — művelője. Igen nagyra becsülte a magyar nyelvtani hagyományt, úgy vélte azonban, hogy a magyar nyelv leírásának sokszínű palettájáról bizony eléggé lemaradt a szerkezeti összefüggések leírása. Idevágó kutatásából csak kevés jelent meg magyar nyelven, jórésük még angolul sem került nyilvánosságra. A Gondolat Kiadónál előkészületben levő „Nyelv — vers — idő” című kötete tartalmazza majd ezeket az írásokat (valamint Lotz János publikációinak teljes bibliográfiáját). Hogy magyar nyelvészeti írásait hasonlattal jellemezzük, talán azt mondhatjuk el ezekről: sikerült Lotz Jánosnak a legszárazabb grammatikai témát is olyan ötletesen felépítenie, mint ahogy az egy-egy etimológiai vagy szótörténeti írásban fordul elő. (S mindezt úgy, hogy az írások többsége matematikai-topológiai szempontból is kis mestermű.) Nagy kár mindnyájunk számára, hogy 26 éves korában közzétett „Das ungarische Sprachsystem” című műve (Stockholm, 1939.) soha nem jelent meg magyarul (s komoly recenziót sem kapott), s hogy érett kutatásainak szintézisét már nem volt ideje sajtó alá rendezni.

Utolsó éveiben két füzete látott napvilágot a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai között: „Két tanulmány” (Jakobsonnal társszerzőségben, 1968-ban) és „Egy nyelvtani modell” (ugyanabban az évben). 1972-ben pedig két angol nyelvű füzete látott napvilágot „Two papers on English—Hungarian Contrastive Phonology” és „Script, Grammar, and the Hungarian Writing System” (mindkettő az MTA Nyelvtudományi Intézetének és a washingtoni Center for Applied Linguisticsnek „The Hungarian—English Contrastive Linguistic Project. Working Papers” című sorozatában, melynek egyik „tanácsadó szerkesztője” volt). A már említett összefoglaló magyar nyelvű kötete mellett sajtó alatt van egy másik kötete is az MTA Irodalomtudományi Intézetének egyik sorozatában; ebben a kötetben végre magyarul is hozzáférhetőek lesznek verstani írásai. S talán hamarosan hozzáférhetővé válik a magyarországi olvasókörzség számára a Jókai-kódex grammatikai feldolgozása is, egyik évtizedeken át melengetett munkája. Mintegy két tucatnyi — többségében már Magyarországon véglegesített szövegű — írása van sajtó alatt. Életének legtermékenyebb korszakában hagyott itt bennünket.

Most, hogy eltávozott, már nem tud szerénykedve tiltakozni az ellen, hogy ki mondjuk, amit ő is tudott, mi is tudtunk: életkörülményeinek véletlenjeitől függetlenül, azok ellenére, egy, a szocializmushoz nagyon közel került magyar tudós volt élete utolsó évtizedében.

SZÉPE GYÖRGY

Közlemény

A Magyar Tudományos Akadémia 1972. évi közgyűlése határozatának 2.10 pontja értelmében az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Ortutay Gyula akadémikus, osztályelnök vezetésével bizottságot küldött ki tudományetikai kérdések megvizsgálására. A bizottság több ülésen foglalkozott a felvetődött kérdésekkel, és gondos mérlegelés után úgy határozott, hogy felhívja az Osztály valamennyi bizottságának és folyóirat-szerkesztőségének a figyelmét arra, hogy a tudományetikai szempontokat az eddiginél fokozottabb mértékben érvényesítsék: különösen egymás eredményeinek tiszteletben tartására, a korrekt vitaszellemlre, a vélemények és ellenvélemények pontos érvényesítésére ügyeljenek.

Budapest, 1973. május 5.

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXIX. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1973. június 12-én tartotta meg LXIX. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. Az elnöki megnyitó után KISS LAJOS tartott előadást „Szlavisztika és magyar nyelvtudomány” címmel.

2. Az előadás után SZATHMÁRI ISTVÁN főtítkárral terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Az elmúlt 1972–1973. évben kiemelkedő eseményt jelentett Társaságunk életében „A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusa”, amelyet — mint ismeretes — a Magyar Tudomány Akadémia Nyelvtudományi Intézete rendezett Társaságunk közreműködésével Szegeden (1972. augusztus 22-től 26-ig) és a „Hódmezővásárhelyi nyelvtudományi vándorgyűlés”, amelyet meg mi szerveztünk a Csongrád Megyei, valamint a Hódmezővásárhelyi Városi Tanács, továbbá a TIT-szervezet segítségével (1972. október 21-én és 22-én).

A szegedi kongresszussal kapcsolatban hadd emelem ki ezúttal is, hogy nemes hagyományokat folytatott. Egyrészt ugyanis folytatója az 1966 előtt megrendezett országos kongresszusoknak, konferenciáknak, találkozóknak, amelyek minden esetben felmérték az egész magyar nyelvtudományban, illetőleg annak egy vagy több ágában korábban elért eredményeket, továbbá kijelölték a soron következő feladatokat, és mindig ráirányították a figyelmet azokra a részterületekre, amelyeken a külföldi nyelvtudományának a tükrében elmaradtunk, illetőleg amelyeknek az intenzívebb művelése éppen időszerűvé vált. Másrészt azonban folytatása az 1966-ban szervezett I. nemzetközi jellegű kongresszusnak is, amely — felismervén azt, hogy nemcsak a szomszédos államok, hanem a távolabbi országok egyetemlein, tudományos intézeteiben is, nyelvünk oktatásán kívül, igen eredményesen kutatják a magyar nyelv múltját és jelenét — immár számos külföldi tudós részvételével vitatta meg „a magyar nyelv története és rendszere” köré csoportosuló problémákat.

És most, a kongresszus után csaknem egy évvel, talán minden szerénység nélkül elmondhatjuk, hogy II. nemzetközi kongresszusunkkal — jóllehet ez is szerves folytatás — ismét előbbre léptünk. Előbbre léptünk azzal, hogy ezúttal két diszciplínának: a jelentéstannak és a stilsztikának a problematikáját tűztük napirendre. De azzal szintén előbbre jutottunk, hogy mind a külföldi tudósok, mind a hazai szakemberek száma előző összejevetelünkhöz képest nagy mértékben megnövekedett: az előbbi csaknem megkétszereződött, nem messze van a száztól, az utóbbi pedig meghaladta a kétszázat. Hasonlóképpen föltétlen pozitívumként könyvelhetjük el azt, hogy a korábbiakhoz képest sokkal nagyobb számban képviseltette magát a fiatalság, a felnövekvő nemzedék, azok, akik majd miutánunk veszik kézbe a magyar nyelvtudomány irányítását, szervezését. Nagyon fontos ez azért is, mert a Magyar Nyelvtudományi Társaság mindig tanulóiskolája volt a nyelvészeti utánpótlásnak. Mégis a legtöbbit talán a baráti szálak további erősödése, megszilárdulása jelenti, az, hogy a résztvevők: hazaiak és külföldiek, magyar és más anyanyelvűek már szinte mint egy nagy család tagjai üdvözlik egymást kongresszusainkon, feltárván egymásnak mindent, ami az igazi barátokra tartozik.

Még egyszer e helyről is köszönetet mondva a kongresszus rendezőinek, mindenekelőtt szegedi kollégáinknak ügyszeretetükért, kedvességükért, összegezésésként megállapíthatjuk, hogy a sokszínű, igen változatos tematikájú és módszerű mintegy százharminc

elhangzott előadás és az azokat követő — nemegyszer szokatlanul élénk — viták jelentős mértékben hozzájárultak a magyar jelentéstan és stilisztika további, korszerű útjának a kialakításához.

A hódmezővásárhelyi vándorgyűlés — amely azért is kedves nekünk, mivel első ízben fordult elő, hogy nem mi kerestünk valamely rendezvényünknek helyet, hanem ezúttal a 250 éves jubileumát ünneplő vásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium igazgatósága kérte fel Társaságunkat a találkozónak ebben a nagy múltú és gyors ütemben fejlődő városban való megrendezésére — szintén igen jelentős sikert hozott.

A vándorgyűlést — hogy némi ízelítőt adjak róla a Közgyűlés tisztelt résztvevőinek — október 20-án délután a Petőfi Művelődési Központ szép színháztermében — meghallgatva Grezsa Ferenc gimnáziumi igazgató üdvözlő szavait, valamint Sajti Imre tanácselnök köszöntőjét — Bárczi Géza, Társaságunk elnöke nyitotta meg. Ezután — ugyancsak az ő elnökletével — hangzott el SIPKA SÁNDOR egyetemi adjunktus előadása „Imre Sándor nyelvtanirói és nyelvművelői munkásságáról”, majd KORGA GYÖRGYNÉ „Németh László stílusáról”, HAJDÚ MIHÁLY, Társaságunk titkára pedig „A Vásárhely-pusztai földrajzi nevei” címen adott elő. Október 21-én délelőtt Nyíri Antal elnökletével SZATHMÁRI ISTVÁN, a Társaság főtítkára „A legújabb stilisztikai eljárásokról”, SZENDE ALADÁR „Korszerűsítő törekvések a középiskolai nyelvtanoktatásban” és KOVALOVSKY MIKLÓS tagtársunk „Nyelvművelés és középiskola” címen tartotta meg előadását.

A mintegy 150 főnyi közönség (társasági tagok és helyi, illetőleg környékbeli magyartanárok) mindvégig nagy érdeklődéssel hallgatta meg az előadásokat, többen hozzá is szóltak az elhangzottakhoz. Inkább azt mondhatjuk, hogy még kevésnek is bizonyult a rendelkezésre álló idő. Így aztán érthető, hogy a viták tovább folytak a fehér asztal mellett (a Városi Tanács által rendezett fogadáson, a modern és kellemes hangulatú kollégium éttermében) és a Bethlen Gábor Gimnázium megtekintésekor.

A múltra való emlékezés (megkoszorúztuk Imre Sándor gimnáziumi emléktábláját — a Társaság emlékező szavait Szathmári István mondta el), az iskola nagy tanárai munkásságának a méltatása, a szűkebb pártia jobb megismerése, a középiskolai anyanyelvi oktatás — nevelés vitája, a baráti találkozás, a helyi rendező fogadása — mind, mind hozzájárult ahhoz, hogy nemcsak mindenki jól érezte magát, hanem — talán ezzel nem túlozunk — egy kis lépéssel előbbre vittük a magyartanítás korszerűbbé, hatékonyabbá tételének ügyét.

Hadd köszönjem meg közgyűlésünkön is a Bethlen Gábor Gimnázium igazgatójának és tanárainak, valamint a megye és a város illetékeseinek, hogy meghívtak bennünket, hogy meghitté tették a találkozót, és — nem utolsósorban — hogy anyagi támogatásukkal megjelenhet a vándorgyűlés teljes anyaga, a hozzászólásokkal együtt. Ezúttal jelentem be azt is, hogy a szegedi kongresszus előadásainak megszerkesztett kéziratát a közeljövőben leadjuk a kiadónak.

2. Most pedig lássuk, hogyan alakult az elmúlt évben az egyes szakosztályok felolvasó üléseinek az aránya, és milyen új kezdeményezés tapasztalható szakosztályaink folyamatos tevékenységében. 1972–1973-ban Budapesten 25 felolvasó ülést rendeztünk. Ezek hét szakosztályunk között szám szerint a következőképpen oszlanak meg. Magyar szakosztály 8 (ebből 2 a szlavisztikai, 1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 1 (ez az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 3 (ebből 2 a magyar szakosztállyal közösen). — Germanisztikai — romanisztikai szakosztály 1. — Általános nyelvészeti szakosztály 8 (ebből 1 a magyar, 1 a finnugor szakosztállyal, 1 pedig a Magyar Pszichológiai Társaság általános pszichológiai szekciójával közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 6. — Névtudományi szakosztály 2.

Ezek a számok és főként ami mögöttük van: a felolvasó ülések témáinak a változatosága, frissesége; a kibontakozó viták eredményes volta; a látogatottság; a szakosztályok szereplésének aránya; stb. — sok év távlatában megnyugtatóaknak mondhatók. Ismét ki kell emelnem a nyelvoktatási szakosztály kezdeményezését, pontosabban: korábbi kezdeményezésének az igen szerencsés, sok szakembert — köztük számos közép- és általános iskolai tanárt, továbbá érdeklődőt — megmozgató folytatását. Az idegen nyelvek oktatásának a korszerű módszereivel, majd a múlt évben a magyar és az idegen nyelv szakos egyetemi, valamint főiskolai hallgatók nyelvészeti és szakmódszertani képzésével foglalkozó felolvasóülés-sorozat után ez évben — hallgatva az idők szavára, s hozzá akarván járulni annak a szinte országossá váló mozgalomnak a sikeréhez, amely az oktatást s benne mindenekelőtt az anyanyelv tanítását akarja korszerűvé s igazán hatékonytá tenni — „Az anyanyelvi oktatás megújítása” összefoglaló címen indított előadásorozatot. A szakosztály felhívásában a következőt jelezte: „A sorozat előadói különféle tudományszakoknak azokat az eredményeit ismertetik, amelyek az anyanyelvi oktatás jövőjének tervezését szakmai és szemléleti tekintetben támogatják és gazdagítják”, majd felsorolta a felkért tizenhat előadónak a nevét, és körírlta témájukat is. Ízelítőül hadd emlitem meg a tisztelt Közgyűlés előtt, hogy eddig kik és miről adtak elő: SZENDE ALADÁR, Az anyanyelvi oktatás megújítása; BENCÉDY JÓZSEF, Az anyanyelvi nevelés és közoktatáspolitikánk; MÉREI FERENC, Spontaneitás és tudatosítás az anyanyelvi nevelésben (gyermeklélektani tapasztalatok); TAKÁCS ETEL, A pedagógiai lingvisztika tárgya és feladatai és VARGA TAMÁS, Anyanyelvi nevelésünk matematikai szemmel. — Örömmel üdvözöljük a nyelvoktatási szakosztály új kezdeményezését, és érdeklődéssel várjuk a további — modern szóval élve: interdiszciplináris irányba mutató — előadásokat.

Örvedetesen tovább erősödtek a más társaságokkal való kapcsolataink. BÜKY BÉLA tagtársunk az általános nyelvészeti szakosztálynak és a Magyar Pszichológiai Társaság általános pszichológiai szekciójának a közös felolvasó ülésén mondta el „A beszédtevékenység-modell nézőpontjai” című, nagyon időszerű és érdekes előadását. A Magyar Néprajzi Társasággal meg közös kiadványt tervezünk, erről azonban majd a maga helyén.

Az elmúlt időszakban négy külföldi kolléga tisztelte meg Társaságunkat megjelenésével, előadással. Egy évvel ezelőtt — amint bizonyára mindenki emlékszik rá — e helyről is a legmelegebb szeretettel köszöntöttem SZABÓ T. ATTILA kolozsvári professzort, a kiváló tudóst, az igaz barátot, és ugyanakkor kifejeztem azt az óhajunkat, hogy nagyon szeretnénk mint valamelyik szakosztályunk felolvasó ülésének előadóját is üdvözölni. Ilyenformán a közgyűlés után a magyar szakosztály szervezésében, igen nagyszámú hallgatóság előtt hangzott el SZABÓ T. ATTILA rendkívül tanulságos, igazi élményt jelentő, vonzó stílusban elmondott előadása, „Magyar nyelvészeti munkálatok a Román Szocialista Köztársaságban” címmel. Ez az előadás is igazolta, hogy milyen sokrétű és eredményekben gazdag munkálatokat folytatnak kolozsvári kollégáink. — MIKES MELÁNIA, az újvidéki Hungarológiai Intézet munkatársa „Mondattani kutatások a gyermeknyelvben” címen hatásos, közvetlen hangon tájékoztatta az általános nyelvészeti szakosztály felolvasó ülésén megjelent hallgatóságot erről az időszerű, új eredményeket felmutató témáról, kitérve saját kutatásaira. — WILHELM SCHMIDT professzor, a potsdami tanárképző főiskola tanára — aki a funkcionális jelentéstan kiemelkedő képviselője, és aki már többször volt vendégünk — ezúttal a germanisztikai — romanisztikai szakosztály felolvasó ülésén adott elő „Die Probleme der Bedeutungsstruktur” címen. — Régi kedves barátunkat üdvözlöttük nemrégiben TOKUNAGA YASUMOTO professzornak, az Ázsiai és afrikai nyelvek és kultúrák kutatóintézete (Tokió) igazgatójának személyében. A nekünk egzotikumot jelentő japán névadásról beszélt, sajátos akcentussal, de választékos stílusban névtudományi szakosztályunk felolvasó ülésén.

Társaságunk három vidéki csoportja közül a debreceni 3, a pécsi 5, a szegedi 3 felolvasó ülést szervezett. Debreceni tagtársaink ezenkívül jelentős részt vállaltak a magyar nyelv hetének a megrendezésében. Azt szintén örömmel vesszük tudomásul, hogy a nyíregyházi tanárképző főiskola oktatói közül is többen megjelentek PAPP FERENC és JÉKEL PÁL tagtársunknak — gyakorlati bemutatóval egybekötött — „Újabb magyar szövegek gépi feldolgozása (Balassitól Szabó Lőrincig)” című előadásán; és hogy Debrecenben ismét több lelkes, fiatal oktató kéri felvételét társaságunkba. — Igen szép számú hallgatóság jelent meg pécsi csoportunk nagyon időszerű kérdéseket tárgyaló nyelv-elméleti, leíró nyelvtani és nyelvművelő—stilisztikai előadásain. Elismerés illeti pécsi tagtársainkat azért is, mert igen eredményesen vettek részt a Pécsi Tanárképző Főiskolán „A magyar nyelv hete — 1973” programjának lebonyolításában és a pedagóguspályára készülő egyetemi, főiskolai hallgatók, a tanító- és óvónőképző intézetek növendékei Kazinczy szép kiejtési versenyének előkészítésében és megrendezésében. A jelentés — örvendetesen — arról számol be, hogy (minden valószínűség szerint PESTI JÁNOS tagtársunk szervezésében) hamarosan megindul Baranya megye földrajzi neveinek két évre tervezett — immár — rendszeres gyűjtése. A nyelvművelő községezőszolgálat Pécsen ebben az évben is rendelkezésükre állt az érdeklődőknek. Ezenkívül — csak helyesebbé — pécsi tagtársaink ez év februárjában a Dunántúli Naplóban „Anyanyelvünk” címmel cikksorozatot kezdtek, s ennek keretében „Baranyai nyelvművelő”, „A nyelvről, nyelvünkről mindenkinek”, valamint „Nyelv és iskola” tematikus elrendezésben két hetenként — szélesebb értelemben vett — nyelvművelő cikket tesznek közzé. — A szegedi felolvasó üléseken szintén zömében modern témák szerepeltek. Itt tartotta meg MÁRTON GYULA kolozsvári professzor, kedves barátunk — akit szeretnénk mielőbb valamely itteni felolvasó ülésünkön is üdvözölni — nagy érdeklődést kiváltó előadását „A romániai magyar nyelvjáráskutatás eredményei” címen, amely adatszerűen is igazolta, milyen — szinte kimeríthetetlenül — gazdag nyelvjárási anyaggal és dialektológiai eredményekkel dicsekedhetnek kolozsvári kollégáink.

3. A kiadványok megjelentetésével kapcsolatban — mint bizonyára emlékeznek rá a tisztelt jelenlevők — egy évvel ezelőtt azt jelentettem, hogy az Akadémia I. Osztályától kapott „Optima szedő írógép” anyagilag megkönnyíti majd Társaságunk tevékenységének ezt a nagyon fontos összetevőjét. Mindez valóra vált — hála szervező titkárunk, dr. Török Zoltán né hozzáértésének, odaadó munkájának, akit ezúttal azért is köszöntök tagságunk nevében a legmelegebb szeretettel, mert immár egy évtizede dolgozik fáradhatatlanul, és eredményesen a Magyar Nyelvtudományi Társaság érdekeiért. Kérjük és kívánjuk, hogy jó egészséggben és hasonló eredményességgel munkálkodjék közöttünk a továbbiakban is.

Az említett új eljárással jelentettük meg az elmúlt időszakban a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat 128. számaként HAJDÚ MIHÁLYnak „Sopron környékének becézőnevei (1700—1970.)” és 132. számként SCHRAM FERENCnek „XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár »Urbaria et Conscriptioes« gyűjteményében” című munkáját. Korábbi módon, a Magyar Nyelv több számából átvéve jelent meg BENKŐ LORÁNDnak „Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakítás-módjáról” (MNyTK. 128. sz.) és ÉDER ZOLTÁNNak „A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.)” című (MNyTK. 130. sz.) dolgozata. Ezenkívül minden valószínűség szerint még ebben a naptári évben napvilágot látnak sorozatunk következő számai: az 1972. október 20—21-én Hódmezővásárhelyen megrendezett — és már említett — nyelvtudományi vándorgyűlés anyaga (133. sz.), az 1970. május 12—14-i székesfehérvári Sajnovics János emlékültség és tudománytörténeti szimpozion előadásai (131. sz.), VEKERDI JÓZSEF és MÉSZÁROS GYÖRGY eigány nyelvtani — közelebről mondattani — munkája (135. sz.) és KISS LAJOSnak

„Melich János emlékezete” című mintaszerűen szép előadása, amelyet e kimagasló nyelvtudásunk születésének századik évfordulója alkalmából mondott el a Társaság szlavisztikai és magyar szakosztályának 1972. december 5-i ülésén, és amely a Magyar Nyelv ez évi első számában jelent meg (135. sz.). Természetesen más évekhez hasonlóan most is több dolgozat, tanulmány stb. áll sorban; mihelyt az anyagi alapot biztosítani tudjuk, ezek kiadásáról is gondoskodni fogunk.

Két idevágó dolgot kell még a tisztelt Közgyűlésnek bejelentenem. A nyíregyházi vándorgyűlés anyaga nyomdában van, és a Tankönyvkiadó gondozásában valószínűleg szintén még ez évben elhagyja a sajtót. Továbbá: mint egy évvel ezelőtt jeleztem, szándékunkban van — a Kultúra Külkereskedelmi Vállalattal együttműködve — a korai, ritkaságszámba menő társasági kiadványszámoknak és más régi, csaknem vagy teljesen megszerezhetetlen munkáknak az eredetivel megegyező reprodukció formájában való megjelentetése, sajnos e tevékenységünket azért kellett az elmúlt időszakban szüneteltetni, mert eddig senki sem akadt tagtársaink közül, aki — bizonyos fokig — „feláldozta volna” a birtokában levő eredeti példányt a reprodukálás céljaira.

4. Választmányi ülést az elmúlt évben három ízben tartottunk. A választmány a minden alkalommal folyamatosan sorra kerülő ügyeken kívül (a kiadványok helyzete, új tagok felvétele, beszámoló a fontosabb eseményekről, a közgyűlés előkészítése stb.) foglalkozott a Néprajzi Társaságnak azzal a javaslatával, hogy mi is vegyünk részt a sokoldalú, nagy hatású és a szélesebb értelemben vett néprajztudományban sajátos színteret jelentő ORBÁN BALÁZS „A Székelyföld leírása” című, határtalan értéket képviselő művének fényképes eljárással való megjelentetésében. A választmány természetesen készséggel hozzájárult, hogy Társaságunk neve is ott szerepeljen a megjelentetők között, és hogy segítse e jeles alkotás terjesztését. Itt jegyzem meg, hogy — a választmány felhatalmazásának megfelelően — lépéseket tettünk a Történelmi Társulattal való szorosabb együttműködésre is.

Az utolsó választmányi ülésen emlékezett meg elnökünk arról, hogy P a i s D e z s ő professzor halála milyen súlyos veszteséget jelent Társaságunknak is. Ezután a választmány elfogadta azt az Akadémia I. Osztályának elküldendő javaslatot, hogy a továbbiakban a Magyar Nyelv szerkesztését — a szerkesztő bizottság munkájára is támaszkodva — B e n k ő L o r á n d tagtársunk egyedül lássa el.

Ez az ülés kiküldött bizottsági előterjesztés alapján elfogadta H u t t e r e r M i k l ó s és S z é p e G y ö r g y tagtársainknak — mivel más irányú feladataik nagyon megszorodtak — a germanisztikai—romanisztikai, illetőleg az általános nyelvészeti szakosztály titkári teendőinek az ellátásáról való lemondását, és eddigi munkájukért köszönetet mondva javasolja a jelen tisztújító közgyűlésnek, hogy M a n h e r z K á r o l y és K i e f e r F e r e n c tagtársainkat válassza meg az említett tisztségek beöltésére. Ugyancsak külön bizottsági előterjesztés alapján megtárgyaltuk a Révai Miklós, valamint a Csúry Bálint emlékérem és a nyelvjárásgyűjtő emléklap ez évi odaítélésének ügyét. Ennek eredményéről majd elnökünk fogja tájékoztatni a tisztelt Közgyűlést.

5. Társaságunk személyes vonatkozású eseményeiről szóló beszámolómat azzal kell kezdenem, hogy mostani közgyűlésünkkel nagyon szomorú évet zárunk: pótolhatatlan veszteségek érték a Magyar Nyelvtudományi Társaságot. Örökre eltávozott tőlünk P a i s D e z s ő, a mindnyájunknak oly kedves és felejthetetlen Tosu tanár úr, aki iskolát teremtett szótörténeti és névtudományi kutatásaival, nyelvemlékmagyarázataival, irodalmi nyelvi vizsgálataival; aki iskolát teremtett és örökre érvényes példát adott a Magyar Nyelv tartalmi és formai szerkesztésével; de aki mindenekelőtt igaz ember volt, mind a katedrán, mind a szerkesztői íróasztal mellett, mind pedig baráti társaságban, az általa annyira szeretett Kruzsokban . . . Pais tanár úrtól a Társaság nevében elnökünk, B á r c z i G é z a vett fájdalmas búcsút. — Nincs többé kedves barátunk, O. N a g y G á b o r.

Ahogy a temetésén Társaságunk nevében elmondtam az utolsó búcsú szavait: még szinte halljuk, amint WILHELM SCHMIDT professzor előadásának vitáján kifejti hosszú és szívós munkával, töprengéssel kialakított — nyugodtan mondhatjuk: kikristályosított — fel-fogását a jelentésről, a jelentés összetevőiről . . . és ma már csak fájó emlékként idézhetjük meg emberi, tudósi és tanári — tanítói arcát. Vajon ki veszi fel az O. Nagy Gábor kezéből kiesett tollat, hogy folytassa szépen kibontakozott munkásságát a frazeológia, a jelentés-tan, a szinonimika területén? . . . — Elvesztettük továbbá Zsoldos Jenő tagtársunkat, aki szerénységével, töretlen nyelvészeti munkásságával, Társaságunk iránti hűségével — választmányi üléseinken még sokáig fogjuk keresni szerényen derűs arcát — mindannyiunknak példát adott. Társaságunk nevében a temetésén Tompa József tagtársunk emlékezett meg egyéniségéről, munkáiról. — Elhunyt az igazi humanitást, az emberséget megtestesítő Krammer Jenő tagtársunk, mindnyájunk örökké mosolygó Jenő bácsija, akinek a munkáiban oly eggyé tudott forni nyelvészet és irodalomtudomány, művelődéstörténet és didaktika. Észrevétlenül távozott, mint ahogy másoknak a legkisebb kellemetlenséget sem okozva élt hét évtizeden át. Temetésén Társaságunk nevében Mollay Károly tagtársunk mondta el a búcsú szavait. — Eltemettük még az elmúlt évben Horváth Loránd tagtársunkat. — Mondannyiuk emléke élni fog szívünkben és az ő műveikben.

Társaságunk tagsága az elmúlt évben 35 fővel gyarapodott. Jelenlegi taglétszámunk 548.

6. Jelentésemet azzal zárom, hogy minden kedves tagtársunknak nagyon jó pihenést, a jövő évi munkához pedig erőt és egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

A közgyűlés elfogadta a főtitkár beszámolóját.

3. Ezután Kelemen József pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk 1972. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

01/1	Főfoglalkozásúak alapbére, bérpótléka	36 658,— Ft
01/5	Megbízási díj (ezen a rovaton számoltuk el a Társaság működésével kapcsolatos kiadásokat: a stencilezést, a vetítést, ennek műszaki előkészítést, a kézbesítést, takarítást, anyagmozgatást)	1 350,— Ft
02/1	Jutalom (a gazdasági ügyintéző részére)	2 000,— Ft
02/3	Segély	300,— Ft
02/5	Kiküldetési költség (a közgyűlésre meghívott debreceni, pécsi és szegedi csoport elnökei részére)	624,80 Ft
02/6	Reprezentáció (feketekávét az előadások előtt, a választmányi üléseken és a közgyűlésen)	499,60 Ft
02/8	Különbféle személyi kiadások (a Társaság saját kiadású, szedőírógépen, illetőleg xerox-eljárással készülő kiadványainak szerzői, szerkesztői, lektori és gépelési költségei stb.)	30 615,— Ft
03/2	Ingófenntartás (a Társaság irodaszerköltségei)	1 314,50 Ft
03/12	Postaköltség (meghívók, egyéb levelezés, távbeszélőszámle)	5 366,40 Ft
03/13	Társadalombiztosítási járulék	3 971,— Ft
03/15	Egyéb szolgáltatás (nyomdai úton előállított meghívók költsége, közlekedési költség, Pénzügyi Közlöny előfizetése, a kiadványok nyomdai költsége)	6 246,— Ft
	Lakbér-hozzájárulás	560,— Ft
	Kiadások összesen:	109 505,30 Ft

B) Bevételek

50/1 Működési bevétel			
Egyéni tagdíjak	13 675,50 Ft		
Jogi tagok tagdíja	6 000,— Ft		
Kiadványok eladásából és egyéb	32 402,— Ft		
Összesen:	52 077,50 Ft	52 077,50 Ft	
50/3 Költségvetési támogatás			
Előirányzott költségvetési támogatás	36 000,— Ft		
Jutalomra	2 000,— Ft		
Lakbérhozzájárulás	207,— Ft		
Segély	300,— Ft		
	38 507,— Ft	38 507,— Ft	
	Összesen:	90 584,50 Ft	
	Előző évi maradvány	42 518,— Ft	
Bevétel és maradvány együtt		133 102,50 Fő	
	Bevétel összesen	133 102,50 Ft	
	Kiadás összesen	109 505,30 Ft	
	Maradvány	23 597,20 Ft	
	Függő kiadás (1973-ra)	2 660,— Ft	
		26 257,20 Ft	

4. A pénztári beszámoló után T. L o v a s R ó z s a olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A közgyűlés mind a pénztáros, mind a Számvizsgáló Bizottság jelentését elfogadta.

5. Ezek után ismét K e l e m e n J ó z s e f pénztáros kért szót.

Tisztelt Közgyűlés! Társaságunk 1973. évi, az Akadémia Tudományos Testületi Titkársága vezetőjétől 1972. decemberében jóváhagyott költségvetését az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

01/1 Főfoglalkozásúak alapbére, bérpótléka	37 000,— Ft
01/5 Megbízási díjak (alkalmi munkákra, mint takarítás, vetítés, stencilezés stb.)	1 000,— Ft
02/5 Kiküldetés (a közgyűlésre meghívott vidéki elnökök)	1 000,— Ft
02/6 Reprezentáció (a közgyűlésen, a választmányi üléseken és a felolvasó ülések előtt adott feketekávé)	500,— Ft
02/8 Különféle személyi kiadás	8 000,— Ft
03/2 Ingófenntartás (papír- és írószerköltések)	1 000,— Ft
03/12 Postaköltség (a kb. 35 felolvasó ülésre küldött meghívó költsége, távbeszélőszámla)	6 000,— Ft
03/13 Társadalombiztosítási járulék	3 800,— Ft
03/15 Egyéb szolgáltatás (kiadványokra, közlekedési költség, MNB járulék)	13 700,— Ft
Kiadások összesen	72 000,— Ft

B) Bevételek:

51/1 Működési bevételek (tagdíjak, kiadványok eladási ára)	36 000,— Ft
51/4 Költségvetési támogatás	36 000,— Ft
Bevételek összesen	72 000,— Ft

A közgyűlés a költségvetési tervezetet elfogadta.

6. Az alapszabályok értelmében ezen a közgyűlésen került sor a tisztújításra: A közgyűlés titkos szavazással elfogadta a választmány által javasolt tisztikart, s a választmányt is újra megválasztotta.

Elnök: Bárczi Géza. — Alelnökök: Fokos Dávid, Németh Gyula. — Főtitkár: Szathmári István. — Titkár: Hajdú Mihály. — Jegyző: Kaán Miklósné. — Pénztáros: Kelemen József. — Ellenőr: Balázs János. — Szakosztályelnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Lakó György (finnugor), Kiss Lajos (szlavisztika), Tamás Lajos (germanisztika és romanisztika), Károly Sándor (általános nyelvészet), Juhász János (nyelvoktatás), Papp László (névtudomány). — Szakosztálytitkárok: Rácz Endre (magyar), Sz. Kispál Magdolna (finnugor), Péter Mihály (szlavisztika), Manherz Károly (germanisztika és romanisztika), Kiefer Ferenc (általános nyelvészet), Szende Aladár (nyelvoktatás), Mikesy Sándor (névtudomány). — A vidéki csoportok elnökei: Kálmán Béla (Debrecen), Nyíri Antal (Szeged), Temesi Mihály (Pécs). — A számvizsgáló bizottság tagjai: Csongor Barnabás, T. Lovas Rózsa, B. Lőrinczy Éva.

7. A továbbiak során Bárczi Géza, a Társaság elnöke méltató szavak kíséretében adta át a Társaság emlékérméit: a Révai Miklós-emlékérmet Károly Sándornak, a Csűry Bálint-emlékérmet pedig Ördög Ferencnek eddigi munkásságuk elismeréseként. Ezenkívül nyelvjárásgyűjtő emléklapot kapott Fédermayer István és Timaffy Károly.

8. A Társaság közgyűlése Bárczi Géza zárószavával ért véget.

LEVÉLSZEKRÉNY

Imre Samu írja: Kiegészítés a Nyelvtudományi Intézet távlati kutatási tervéhez. — Folyóiratunk ez évi első számában (LXIX, 15–20) közzétett, a Nyelvtudományi Intézet középtávú tudományos tervéről írt beszámolómban — ahogy erre a bevezetésben utalok is — elsősorban az új témákat ismertetem részletesebben, a régebbieken általában csak a címét adom meg, s a munka ütemével kapcsolatos legszükségesebb információkat közlöm.

Így jártam el — többek között — a „Magyar fonetikai bibliográfia” című téma esetében is. Sajnálattal értesültem róla, hogy szükséztudásom ebben az esetben — feltehetően azért, mert a szélesebb szakmai közvélemény előtt kevésbé ismert munkálatról van szó — bizonyos félreértésre adott okot. Helyesnek láttam tehát pótlólag közölni, hogy a „Magyar fonetikai bibliográfia” a Nyelvtudományi Intézetnek és az ELTE Fonetikai Tanszékének közös tervtémája.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő Sós Attila

A kézirat nyomdába érkezett: 1973. VI. 21, Terjedelem: 11.20 (A/5 iv)
73.75158 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a *meg* igeikötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. **A magyar nyelv története és rendszere.** (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István.** 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricsius-Kovács Ferenc:** A *konkrét*→*absztrakt* jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. **A nyelvtudomány a haladásért.** (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette **Király Péter.** 1969. 52,— Ft.
66. **Márton Gyula:** A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönzavai. 1969. 18,— Ft.
67. **Dolgozatok a hangtan köréből.** Szerkesztette **Pais Dezső és Beakő Loránd.** 1969. 26,— Ft.
68. **Fehértói Katalin:** A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. **Kiss Jenő:** A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. **Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia:** Budapest, 1969. Szerkesztette **Kázmér Miklós és Végh József.** 1970. 64,— Ft.
71. **Kiss Lajos:** Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. **Imre Samu:** A felsőöri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. **Meggyes Klára:** Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. **Farkas Vilmos:** Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. **Nyelvészet és gyakorlat.** (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette **Benkő Loránd és Szépe György.** 1971. 21,— Ft.
76. **Dezső László:** A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1977. 13,— Ft.
77. **K. Szoboszlay Ágnes:** A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. **R. Hutás Magdolna:** Az ikés ragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. **Penavin Olga:** A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
81. **Szende Tamás:** Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

Ára: 14,— Ft

Előfizetés egy évre: 44,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jakobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovás emlékek. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.). 20,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.
Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

Ilyen címen kiadványsorozatot indított az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszéke, Mai magyar nyelvi tanszéke és Finnugor nyelvtudományi tanszéke. A sorozatban a nevezett tanszékeken készült kiemelkedő doktori értekezések és szakdolgozatok, továbbá a tanszékek oktatóinak munkái kerülnek közzétételre. Az alábbiak jelentek meg:

1. Zilahi Lajos: A zárt *t*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. Máta Mária: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheneri Kódexben. 1971. 206 lap.
3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az *é*-zés vizsgálatához. Doboz község *é*-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Érdi Éva: Ányos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. Bencze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílus. 1973. 103 lap.
11. Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírástanításban. 1973. 136 lap.
12. Posgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvétellel megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portóköltiséget számítunk fel.

LXIX. ÉVF.

1973. DECEMBER

4. SZÁM

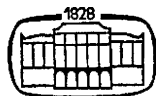
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

† PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

468. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1973

Felelős szerkesztő

† PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

**BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Martinkó András</i> : Petőfi nyelve kora ízlésének tükrében.....	385
<i>Herczeg Gyula</i> : A szabad függő beszéd a századvég prózájában.....	407
<i>Bakos József</i> : Nyelvjárástörténeti adatok és tanulságok az első magyar nyelvű Orbis Pictusban	418
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A két mássalhangzóból álló torlódások bizonyos típusai a magyar nyelvjárási szókincséből vett adatokban.....	428
<i>Vörös József</i> : A határozószó és az igekötő helye közötti kapcsolat.....	444
<i>Horpácsi Illés</i> : Hangutánzó madárnevek	451
<i>Mándoky István</i> : Cötkény	457
Kiseb b közlemények. <i>Inczei Géza</i> : A határneveket alkotó lexémák sajátosságai. — <i>Németh Péter</i> : Egy kő „tudományos” pályáíve	465
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Gregor Ferenc</i> : Etimológiai jegyzetek. — <i>Kálmán Béla</i> : Bicske. Előszállítás. — <i>Moór Elemér</i> : Inas. — <i>K. Palló Margit</i> : Az ondo etimológiájához. — <i>Sinor Dénes</i> : Pusztaszer. — <i>Szabó T. Attila</i> : Cinegető, Cinigető.	470
Nyelvművelés: <i>D. Máta Mária</i> : Egy szóképzettani feladat tanulságai. — <i>Gulya János</i> : Elvállasszuk vagy szétvállasszuk?	485
Nyelvtörténeti adatok: <i>Zsoldos Jenő</i> : Kiegészítő adatok a TESz. I. kötetéhez	490
Nyelvjáráások: <i>Kiss Jenő</i> : Gondok jövődő regionális nyelvjárási szó-táraink körül. — <i>Zilahy Lajos</i> : Múlt századi <i>í-ző</i> adatok az orosházi népnyelvből. — <i>Balogh Lajos</i> : Adalékok a <i>bitó</i> 'kendertörő eszköz' területi elterjedéséhez	501

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó*, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010.

A folyóirat előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL: 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHL. 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

Az AKADÉMIAI KIADÓNÁL: 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21.; telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11488.

Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban: 1368 Budapest V., Váci u. 22.; telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 44 Ft.

A folyóirat külföldi címre küldését a „*Kultúra*” *Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat* (1011 Budapest I., Fő utca 32.; telefon: 159-450, MNB. Budapest 54, No. 024) bonyolítja le.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál*: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9. sz.

Imre Samu

(1917-1990)

Petőfi nyelve kora ízlésének tükrében

1. Már magában a címben magyarázatot kíván a „Petőfi nyelve” kifejezés. E tekintetben többféle szűkítéssel kell élnem. Nem tekinthetem ugyanis feladatomnak, hogy rekonstruáljam: hogyan beszélt Petőfi, hogyan használta a nyelvet a beszédkommunikációs funkcióban. Ez gyakorlatilag úgyis megvalósíthatatlan feladat lenne, de különben is Petőfi költőként, költői életművével s nem a Nyelvelmléktár egy köteteként szerepel a magyar nyelv történetében. „Nyelvről” beszélve csakis a költői műben, költői funkcióban használt nyelvtípusra gondolhatunk, csak arról vannak a „korízlés tükrében” információink, csak ahhoz van összehasonlítási alapunk mások költői nyelvében. Vannak ugyan Petőfinek nem vagy nem mindenestül költői funkciójú szövegei is (nyugta, szerződés, jegyzetek, levelezésének, publicisztikájának egyes része stb.), azonban ezek — egy más, determináló funkcióhoz alkalmaztatván — éppúgy nem nyújtanak semmi közvetlen és vitathatatlan adalékot ahhoz: milyen is volt (lehetett) Petőfinek nyelvtudományi értelemben vett „nyelve”. Mindjárt könnyebb lenne a helyzet, ha szó szerinti valóságként fogadnánk el a sokszor hirdetett tézist: ő úgy írt, mint beszélt, ami egyben azt is jelentené: úgy beszélt, mint írt . . . Ez persze nem lehet igaz — csak művészi-nyelvi forradalmának s az őt közvetlenül megelőző, sőt vele egykorú költői nyelv gyakorlatának ellentétében —, de igaz belőle annyi, hogy Petőfi olvasóiban — hallgatóiban azt a benyomást keltette, mintha művészi, költői nyelve s (különféle, más funkciójú, más meghatározottságú) nyelvi és beszédtevékenysége egybeesett volna. Ez a „mintha” benyomás azonban valószínű fordulatot is jelentett, s nem is csupán a költői nyelv, hanem a beszélt nyelv, a köznyelv tekintetében is.

Esetleg még valami tűnhetnék célravezetőnek ahhoz, hogy a Magyar Nyelvben mégse Petőfi költői — művészi nyelvről, hanem a nyelvről beszéljünk, és igazoljuk vagy cáfoljuk a beszédnek — nyelvnek — költői nyelvnek egybeesését vagy nagyon közelségét Petőfi művészi gyakorlatában. Ez a valami az lenne, hogy összevetjük Petőfi nyelvét (szókincsét, alak- és mondat-tanát) a kora b e l i köznyelvi, beszélt nyelvi állapottal. Ezzel azonban még ingoványosabb területre lépnénk. A beszédrengző készülékek feltalálása előtt ugyanis egyetlen kor valószínű nyelvallapotáról sem rendelkezünk kielégítő számú és tökéletesen megbízható információkkal. A nyelvtanok, a szótárak, a nyelvtudományi (vagy „nyelvtudománytalan”) munkák sem tartoznak közéjük. Vannak irodalmak, melyekben az élethez, a mindennapi nyelvi valósághoz közelebb álló irodalmi műfajok — regény, novella, középfajú dráma, vígjáték, pamflet, röpirat stb. — valamelyest hiteles képet őriznek koruk nyelvi valóságáról. A magyar reformkor (sőt a századközép és századvég) irodalma nem

őríz ilyen lenyomatot. E tanulság levonására elég elolvasni a „Nyelvünk a reformkorban” című szép kötet (1955.) tanulmányait.

2. De Petőfivel kapcsolatban van egyféle hiteles lenyomat: azok a vélemények, megjegyzések, megállapítások, melyek fellépését, egész költői (s ezen belül nyelvi) újszerűségét kísérték. Valójában ezek a reagálások csak az 1846 végével lezáródó, néhány esetben 1847 végéig követett pályaszakaszt érintik (mivel az 1847. március 15-én megjelenő „Összes költemények”-en túl alig tekintenek), de éppen ez az 1842–1847 közé eső 4–5 év vet felszínre olyan megállapításokat, melyek (a modern nyelvtudomány nyelvére fordítva) nyelvészeti szempontból hasznosíthatók. Sőt onnan a nyelvre visszaforgatva, valamelyes nyelvtudományi, nyelvészeti álláspontra körvonalaí is kikövetkeztethetők. Megjegyzéseket, megállapításokat emlegettem az imént, s úgy érzem, joggal, mert a Petőfi „nyelvére” vonatkozó kitérések többnyire egyszavas sztereotípiák, s meg sem közelítik sem terjedelemben, sem elmélyültségben, sem szakmai jártasságban azokat a tanulmányokat, melyekben pl. ERDÉLYI JÁNOS, TOLDY FERENC Vörösmarty nyelvvel, vagy maga VÖRÖSMARTY a 30-as–40-es évek drámáinak, drámafordításainak vagy például Vajda Péter műveinek nyelvezetével foglalkozik. A nyelvi szempont — érthető, természetes — háttérbe szorulásáról majd még lesz szó, most mutatóba soroljunk fel néhányat az emlegetett sztereotípiákból: *egyszerűség, természetesség, pongyolaság, durvaság, aljasság, népiesség, tiszta magyarság, eredetiség, prózaiság, tartalmasság, erőteljesség* stb. stb.

Mindeme jegyek értelmezésére az alábbiakban részletesen kitérek, de az már most is nyilvánvaló, hogy szigorúan vett nyelvi értelmezésükről eleve le kell mondanunk. (Miféle hang-, alak- vagy mondattani előfeltételei, formai meghatározói vannak pl. az egyszerűségnek, természetességnek, erőteljességnek stb.?) Ezek, legszűkebben a nyelvre korlátozódva is, a nyelvi stílust illetik. Vagyis a nyelvi meghatározásokban, jellemzésekben mint a stílus bázisa és hordozója szerepel. Az egyetlen lehetséges nyelvi kérdés — egyelőre — csak az lehet: milyen Petőfi esetében ez a nyelvi bázis, miből és hogyan lesz nála a költői nyelv? Nehogy mondanivalóm kötetnyire duzzadjon, végletesen szimplifikálva ilyesfélét kel mondanom: a költői nyelv általában bizonyos, köznyelv felettinek érzett-vélt hang-, alak- és mondattani elmozdulások, elkülönbözések, átrendezések, másrészt szókészleti válogatás, végül pedig jelentés-, információ-többletet eredményező kapcsolatok, asszociációk által jön létre.

Ha ez csak részben is igaz, akkor föltétlenül történelmietlennek kell tekintenünk azt a máig élő szemléletet, mely értetlenül, csak a gáncsoskodókat elmarasztalva, indokolatlannak tartja azt a sokkhatást, amit Petőfinek nyelvi bázisa s abból kialakított költői nyelve nem kevés kortársában kiváltott. Pedig az 1840-es évek kritikus (és író) nemzedéke joggal várta, hogy Vörösmartynek alapos válogatást tükröző, homályos asszociációkban, szokatlan kapcsolatban és különféle (szinkronikus és diakronikus) szintézisekben gazdag nyelve tovább fejlődik ezen az úton. (Több nagy európai, sőt az amerikai irodalomban is ez következett be.) Helyette Petőfinek — látszólag a nyelvteremtésnek szinte elemi gesztusait sem mutatva — egy költőileg, poétikailag kétségkívül szegényebb, kevesebb szemantikai rétegű, kisebb méretű szintézist mutató nyelve következik — látszólag vissza- és „lefelé”. A nyelvteremtés gesztusa helyébe a nyelv felhasználásának gyakorlata lép.

De a sokkhatás magyarázatához még mást is fel kell említenünk. Többek között azt, hogy ez a kor (a reformkor) is, sőt ez még nyomatékosabban, természetesen igazságnak tartotta a nyelvi választás, kifejezés, megformálás és a beszélő alany gondolkodás-, érzés- és viselkedésmódja közti közvetlen és teljes kapcsolatot. Ezt a kapcsolatot túl is terjesztette az egyéni szférán, és — ma úgy mondhatnánk — egy osztályszemléletű nyelvi koncepciót alakított ki. Vagyis hogy a nyelvi kifejezőrendszer nemcsak műveltségi, erkölcsi, karakterológiai, hanem azzal együtt és azon kívül társadalmi és ideológiai utalásokat is hord magában. És az utalások (referenciák) egyben értékfokozatokat is jelentenek... Bármily kevésbé tisztázottak mindmáig a nyelv és a gondolkodás, a nyelv és a psziché, a nyelv és a viselkedés (kétségtelen) kapcsolatának bonyolult formái, az nem szorul bizonyításra, hogy már a nyelvben vannak az említett extralingvisztikus tartalmakra utalások. A nyelvi viselkedésre, a kifejezés, a formai szervezés mikéntjére vonatkozó olyan kifejezések, mint *szükszavú, bőbeszédű, üres, nyers, durva, választékos, közveillen beszédű, familiáris* stb. stb., egy-egy jellembeli, viselkedési, erkölcsi, sőt ideológiai jelentésutalást is tartalmaznak, s ezzel együtt értéktételeket is. A valóságban persze semmivel sem indokolható a nyelv ilyen vagy olyan formájához értékképzet fűzése — még a helyes-helytelen (amennyiben a *jó—rossz* szinonimája) is csak nagyon áttételesen alkalmazható —, mivel a nyelvi forma értékhordozóvá csak esztétikai, művészi felhasználásban válhat. (Hogyan?, mi által? — e kérdésekre azonban máig is hiányzik a végérvényes válasz.)

Talán felsejlik már, hová is akarok kilyukadni. Amikor Petőfi nyelvéről (mint költői nyelvének, stílusának bázisáról) beszéltek, valójában az említett, igen bonyolult, egészen az ideológiáig, a politikai és társadalmi gondolkozásig menő, közvetlen tükrözésről, referenciákról beszéltek. Erkölcsi, karakterológiai, a gondolkodást és viselkedést illető értékítéleteket mondtak ki, s nem nyelvi jellemzést adtak. Petőfi „nyelvének” kérdése ezért és így váltott ki pro és contra szenvedélyes — mert extralingvisztikus — állásfoglalásokat.

Ezek a referenciák azonban — különösen nem eléggé alapos nyelvlektani és alkotáslektani ismeretek nélkül — elsősorban a szavakban, a frazeológiában, olykor esetleg egy-egy szókapcsolatban érhetők leginkább tetten. Hogy a szavaknak beszéddé, kifejezéssé szervező módjában (a mondatban) is lehetnek ilyen jelentéstani utalások, azt a kor nemigen tudta észlelni. Legfeljebb odáig jutott el, hogy valamit „magyartalan”-nak „zűrzavaros”-nak vagy „világos”-nak, „érthető”-nek jelentett ki, s e megjelöléshez legfeljebb is a „nemzetiség” vagy a „művelt”, „fegyelmezett” (illetve műveletlen, fegyelmezetlen) gondolkodás értékét (értéktelenségét) kapcsolta hozzá. De hogy lenne „aljas”, durva, prózai, természetes stb. mondatban is — az soha senkiben fel sem merült. Ezt jórészt magyarázza az is, hogy — a nemzeti nyelvek egy bizonyos fejlődési fokán — a grammatika viszonylag egységes, s benne az újítás-változtatás nehezebben hajtható végre, s ha mégis, a formai visszahatás elnyomja a többi referenciát. Ebből következik, hogy a Petőfit érintő megjegyzések szinte kizárólag szóképzési, szótanijellegűek voltak, csak elvétve akadt grammatikai természetű megjegyzés (s az sem volt mindig helytálló).¹ Holott korábban, Bajzáék, Vörösmartyék bírálata-

¹ Ilyennek tekinthető ETŐFI ANDORNÁK [SZEBERÉNYI LAJOSNAK] 1845 februárjában tett azon megjegyzése, hogy a (tárgyas ragozású) *átkozánk* helyesen *átkozók*, az *avval* helyesen *azzal*, továbbá hogy helytelen forma az *ád ad* helyett, s jobb a *felett*, mint

taiban — hogy az idősebb nemzedékről ne is beszéljek — ez központi kérdés volt. (De ők a nyelv i megjegyzéseikbe — általában — nem keverték extralingvisztikus értékítéleteket, hanem egy vélt vagy valódi nyelvi normához és hagyományhoz képest jelentettek ki valamit helyesnek vagy helytelennek.)

Mielőtt rátérnék a Petőfi „nyelvét”-t illető, korabeli és későbbi sztereotíp minősítések értelmére, tartalmára, még egy problémát kell — megintcsak szimplifikálva — érintenem. A késő felvilágosodás és a kora romantika több nagy hatású költészet- (és nyelv-) teoretikusa, például HERDER, GRIMM, a SCHLEGEL-fivérek stb. a költészetet egyidősnek mondták a nyelvvel, sőt a nyelv eredeti funkcióját a költészet megteremtésében látták. Innen hagyományozódik tovább az a harcias (s ideológiailag sem irreleváns) elv, hogy a nyelv, úgy ahogy van, minden válogatás és transzformáció nélkül alkalmas, a legalkalmasabb a költészetben nem csupán nyelvi bázisként, hanem mindenestül költői nyelvként való felhasználásra. Másrészt kimondva, kimondatlan benne volt ezekben a teóriákban az is, hogy minél inkább közeledünk a nyelv eredeti, ősi, „természeti” állapotához, annál inkább megközelítjük az igazi p o é z i s t is. (Hogy innen hogyan jut el az elmélet és a gyakorlat a természeti—ősi—eredeti—népi—, „egyszerű” gondolatsorhoz, azt maradandóan megfogalmazta HORVÁTH JÁNOS „Az irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig” című könyvében.) Ha most már visszagondolunk arra, hogy e kvalifikációk közvetlenül, áttételek nélkül összekapcsolódtak jellembeli, morális, politikai, ideológiai, társadalmi képzetekkel, természetesnek kell tartanunk, hogy a korrespondenciákba beépül a „jó”, „igaz”, „emberi”, majd a „szép” változatainak-fokozatainak értékítélet szerepű képzetsora, melynek egyik tétele a (sok előd nyomán) Petőfi fogalmazta kijelentés is: „Ami i g a z, az t e r m é s z e t e s, ami természetes, az jó és szerintem s z é p i s”. (Aranynak 1847. márc. 31.)¹

3. Vegyük most sorjában azokat a minősítéseket, melyekkel a korabeli ízlés Petőfi „nyelvét” illetve. Csak röviden újból hangsúlyozom: e minősítések fogantatásukban túlnyomórészt nem nyelvi értelműek, ám valami olyan lényegest ragadtak meg, melyek (legalábbis pozitív részükben) máig érvényesnek látszanak. A magam feladatát abban látom, hogy e komplex értelmezésekből kihámozzam a nyelvi értelműeket, illetőleg megpróbáljam azokat a nyelvtudomány terminusaira lefordítani.

Már előre is jelzem, hogy egyrészt a k ü l ö n f é l e m i n ő s í t é s e k nyelvi értelme a legtöbb esetben u g y a n a z t j e l e n t i, legalábbis egy közös extralingvisztikus utalásrendszerre vezethető vissza, másrészt hogy ebben az utalásrendszerben értékítéletekké válván, az ítélnőnek nyelven kívüli értékrendszerétől függően rendszerint egyszerre szerepelnek pozitív, amelioratív (optimatív) és negatív (pejoratív) értelemben. Magyarán szólva: amit az egyik fél hibának ró fel, a másiknál erényként szerepel. Elhárítom persze az olyan nyelvre, nyelvezetre is kiterjedő minősítéseket, melyek csak Petőfi nyelvi

a fölött. A „Hírlapi Méh” (az Életképek kritikai rovata) ekkortájt (május 17-én) pedig Petőfinek arra a szokására figyel fel, hogy a költő szereti elhagyni az articulust (határozott névelőt). Ennek kapcsán jelzem, hogy (az egyszerűség kedvéért) forrásmegjelöléseim ENDRÓDI SÁNDORNAK „Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842—1849.” című munkája (1911. Petőfi-Kvtár XXIX—XXX. füz.) — a következőkben E. — alapján történnek. Jelen esetben: E. 56, 85.

¹ Itt is, a későbbi idézetekben is a k i e m e l é s (ha külön nem jelzem) tőlem való. — M. A.

viselkedésének fogalmi megragadhatatlanságát jelzik, pl. „szellem- és nyelvben sajátos eredetiség” (44. nov. — E. 25); „a szerző sajátos, gósz előadása és nyelve” (44. nov. — E. 29).

A) Egyszerűség. — A legösszefoglalóbb, leggyakoribb megjelölés Petőfi költői nyelvezetével, de egyáltalán költészetének formájával kapcsolatban. Ugyanakkor a legnehezebben redukálható nyelvi jellemzőkre. Ami e címen elhangzik, az illyesféle általánosság: „nemes költői egyszerűség” (44. nov. — E. 25), vagy amikor még NÁDASKAY LAJOS is elismeri Petőfiben „a nyelv egyszerűségét, [= ?] dagálytalanságát” (44. dec. — E. 35). Valamivel többet mond SZEVEKIN [DOBROSSY ISTVÁN] megjegyzése: „Petőfinek legmélyebb gondolatai is kristálytisztán átlátszók, könnyen felfoghatók, egyszerűen szépek” (45. okt. — E. 141). Mintha maga Petőfi is a dísztelenségben, sallangtalanságban, dagálytalanságban látná az egyszerűség lényegét, KAZINCZY GÁBOR és Kuthy Lajos stílusáról szólva a XII. „Üti levél” híres passzusában: „... az egyszerűség az első és mindenek fölötti szabály...”. Kevesebb fogalmi információt tartalmaz Arany költészetéről adott jellemzése: „Dalod, mint a puszták harangja, egyszerű” (Arany Jánoshoz).

Ha most megpróbálkoznánk a fentieknek nyelvészeti megfogalmazásával, legelső sorban a jelentéstan kínál magyarázatot. A költői nyelv egész sereg olyan „felhangot”, párhuzamos információt is közvetít(het), melynek csak díszítő, véltén szépítő s a kollektív jelentést magasabb (esztétikai) régiókba emelő funkciója van. Egyszerű tehát az, ami az információt e felhangok nélkül („mint a puszták harangja”) és metaforikus transzformációk nélkül, csupán a kollektív jelentésmaggal közvetíti, — de esztétikai funkcióját és magasabb régiókba tartozását mégis ki tudja fejezni, tudja közvetíteni. Az egyszerűség ellenzői — mondja Petőfi az idézett „Üti levél”-ben — „Azzal ne álljanak elő, hogy az ő gondolataik magasabbak, hogysem közönséges nyelven [!] ki lehetne fejezni. Az egyszerűség... vissza tudta adni Shakespeare legnagyobb gondolatait, legragyogóbb költői képeit, legmélyesebb érzelmeit...”

A közönséges nyelv, a köznyelv, a kollektív nyelvgyakorlat: valóban ebben van az egyszerűség kulcsa. És ennek révén válhatik az egyszerűség a kollektív érthetőség szinonimájává. Petőfinek kollektív érvényű (kortól, műveltségi színvonalától független) érthetőségére számtalan korabeli megnyilatkozást idézhetnénk, de legyen elég egy. Még 1847 májusában is a Hazánk egy vidéki levelezője azt a Petőfit tartja érdemesnek kiemelni: „Ki úgy eltalálja a mi hangunkat, ki oly egészséges dalokat ír nekünk, kit mi egy olvasásra felfogunk és megtanulunk...” (E. 274).

Jó, jó, de hogy lesz ebből — költészet? Hogy válik mégis ez a „közönséges nyelv” esztétikai információk közvetítőjévé? Az ellentábor véleménye szerint — sehogya. Az egyszerűség csak „aestheticátlan”, enyhébb esetben prózai lehet, mint azt többen ki is mondták. Itt jelentkezik az egyszerűség negatív értékelése. De ezt most mellőzzük, s térjünk vissza előbbi kérdésünkhöz. Mivel én nem hiszem, hogy a nyelv úgy, ahogy van, már költészet (l. előbb), igazában azt kellene felelnem, hogy nem tudom, hogy lehet Petőfinél a „közönséges nyelv” (mint szókészlet, grammatika és jelentérendszer) automatikusan stílussá (költői nyelvvé). De mivel — sok esetben — ez mégis megtörténik, azt kell mondanom, hogy Petőfinél — legalábbis az első fokon — a nyelvben mégiscsak benne rejlő költészeti formák, kapcsolatok, asszociációk és jelentésmozgások, még inkább mindezeknek virtuális lehetőségei realizálódnak. Petőfi tehát nem azért egyszerű, mert valóban a „közönséges nyelv” válik

automatikusan költői nyelvvé, hanem mert költői nyelvében (ismétlem: az első szakaszban) nincs olyan költői nyelvi eljárás, melynek ősmintái ne lennének meg a kollektív nyelvi bázisban. Terjedelemlény miatt itt csak két olyan eljárásra térek ki, mely az ellentétben a „műzslés-telen (inaestheticus) kép” benyomását keltette, s amely magát Petőfit is sokszor lépre csalta. Az egyik a képi konkrét alap és a kép túlságos közelsége, mai divatos kifejezéssel „egy az egyhez” alapú azonosítása, a szónak mintegy materializálódása, melyben „dolog” és forma még nem vált el. A Honderű „Ökör-szem” rovata gúnyolódva mondja ugyan, de nagy igazságra tapint rá, amikor azt mondja: a sok por, szemét, mocsár [mi persze nem erre gondolunk], amit Petőfi összeszedett, „csodás hűség g e l, félreismerhetetlen v a l ó s á g g a l, példátlan v i l á g o s s á g g a l visszatükröződik műveiben” (47. máj. — E. 303). A második a költészet (és a nyelv) ősi antropomorfizmusa és a természeti világgal való rendkívül erős kapcsolata. Ez utóbbi azt jelenti, hogy Petőfi metaforikus-képi alapjai mindenki által egyetemesen értelmezett — tehát érthető, közös, kollektív — természeti jelenségek. Ezt PULSZKY FERENC így fogalmazza meg: „Különös szerencsével szokta ő a természetből v e t t s kevés szavakkal szabatosan kifejezett h a s o n l a t o s s á g o k k a l zárni be szerelemdalát” (E. 280). ZERFFINEK bizonyosan nincs igaza, amikor nagyon „mindennapi”-nak, nem eléggé elvont metaforikusnak, sőt még értelmetlennek is tartja az *Eltört lajtorjám, a hit* kifejezést (Amott fönne egy csillag . . .) (E. 222), de már aligha sikeres poétikai produkció Petőfi részéről, amikor a „Drága orvos úr”-ban az ész = orvos, aki konzultál betegével, a szívvel . . . Különösen a „Felhők” korszakából (1845 ősze—1846 tavasza) lehetne idézni efféle torz és eltúlzott konkrétuságú asszociációkat. Ami semmiképpen nem igazolja ZERFFI felfogását „A helység kalapácsa” „költészthíjú dictiójára”-ról (E. 228), e művében Petőfi ugyanis éppen az „egy az egyhez” metaforikus, képi szerkezetekkel, hasonlatokkal (a metaforának, absztrakciónak, frazeológiának eredeti, konkrét jelentésalapjára való v i s s z a f o r g a t á s s a l) gúnyolja ki a biedermeier és hősi eposzi poétika átvitelrendszerét. Nem veszi észre ZERFFI (ahogy 1844-ben POÓR JENŐ sem vette észre: E. 26), hogy a népiesnek, póriának bélyegzett Petőfi itt t u d a t o s a n , nyelvi tudatossággal hajt végre olyan közelítéset, melyek szerint a nép sosem alkot szóképet, hasonlatot . . .

A Honderűnek sincs igaza, amikor nem értvén Petőfi antropomorfizmusát, nem tartja az Életképek „finom olvasónéi elé” valónak „A nagyapa” című Petőfi-novella (1847. márc.) örökszép bevezetését, melyben a „kegyetlen hideg téli” égen didergő, mezítelen, fogukat vacogtató csillagokat veti össze a „jőféle meleg suba alatt” melegedő juhász, béres állapotával (E. 245). De igazuk volt azoknak, akik félresikerültnek tartották ezt a megfogalmazást: „Ha a föld isten kalapja, | Hazánk a bokréta rajta” (A magyar nemzet). Nyilvánvaló, hogy itt az antropomorfizáló szemlélet gyermekdeden túlrikkantó.¹ A M. Szép-

¹ Érdekes, hogy 1848-ban Arany János — azt állítva, hogy egy „nótáskönyvben” olvasta — a Nép Barátságában így teszi helyre a kirívó konkretizálást: „Ha a föld az isten kertje: / Magyar nép a virág benne”, — ami viszont emlékeztet Petőfi „En” című versének (1843.) képi szemléletére. Arany különben a valódi költői szépségű, de túl konkrét alapú s túl közeli asszociációjú, némileg nyersen antropomorfizáló Petőfi-képeket is idegenkedve nézte. Az „Egri hangok” e versszakáról:

„Kedvemnek, ha magja volna:
Elvetném a hó felett,
S ha kikelne: rózsaeerdő
Koszorúzná a telet.

irod. Szemlének igaza van, mikor (1847. máj. 9.) „komoly költeményben kirívó, keresett kép”-nek mondja (E. 291). S bár korábban már PULSZKY is kifogásolta (E. 289), mi sem jellemzőbb a kor „pluralista” ízlésére, mint az, hogy SZEMERE MIKLÓS (Petőfi egyik esküdt ellensége) a Pesti Hírlapban (47. máj. 16.) magasztalólag „drasticus [= erőteljes, meglepő hatású] hasonlat”-nak nevezi, melyben „ki van fejezve a magyar ember ajkának legkedvesebb vallomása” (E. 301).

Az egyszerűséggel aránylag hosszan foglalkoztam, de lévén ez a kulcs-minősítés, a többi jellemző jegyre kevesebb szó is elég lesz, hiszen ebből a többi levezethető.

B) Természetesség. — Sokszor, mint említettem, szinonimája az egyszerűség-nek s szinonimája lesz a pongyolaság-nak, a tősgyökeres magyarság-nak, népiesség-nek meg persze az aljasság-nak is. Hogy korabeli értelmét (és e szinonimikus rokonításokat) jobban megértsük, figyelmünket egyrészt a szótó etimológiájára, másrészt arra kell fordítanunk, amit korábban a nyelv eredetével kapcsolatban futólag érintettünk. A leghíresebb és legnépszerűbb akkori elméletek szerint a nyelv természeti produktum. A köztudatba a nyelvtörténet tényei még alig mentek át, a jelen nyelvért — legalábbis bizonyos társadalmi szinten — nagyjából azonosnak vélték a régi nyelvállapottal, mely mint ősi, romlatlan állt szemben a jelen elcifrázott, elrontott nyelvével. „Természetes” nyelv tehát az, mely ezt az ősi romlatlan épséget sugallja (TOLDY is kiemeli Petőfi „természetes ép hangját”: E. 282), mely a maga alakítatlanságában válhat és válik költői nyelvvé. A Honderú még 1847 februárjában — részben elismeréssel — ilyen természeti produktumnak látja Petőfi nyelvért, mondván: Petőfi gyémánt, de olyan, „melyen még rajta csüng az anyaföld salakja”, még nem köszörülték ékszerré (E. 243). Lényegében ezt mondja másfél évvel korábban CSÁSZÁR FERENC is: Petőfiben „kiapadhatatlan költői kincs rejlt [!], de melyet ő pazarul [= pazarlóan], meggondolatlanul hoz napfényre, s eredeti alaktatlanságában szórja jobbadán...” (E. 135). És — bár dicsérőleg — „a természet öléből fejtett márványt” emleget MEDGYES LAJOS is, mint Petőfi költészeti nyersanyagát (E. 212).

A nyelvi természetesség forrása persze az ember, az olyan ember (és művész), aki természetes, biológiai s lelki igazsága és a kifejezés közé nem iktat semmi transzformáló nyelvi—poétikai eljárást, mondanivalóját úgy közli, ahogy az benne megszületett. A korabeli kritika meg is találja erre a legszemléletesebb kifejezést, amikor (dicsérőleg) egy szinonima-sorba kerül e két jelző, Petőfi „meztelen, természetes kifejezéseit” emlegetve (E. 146).¹ E szemlélet alapjában van valami nagyon mély igazság — a pszichológiai és nyelvpszichológiai realizmus —, mindenestül persze eleve képtelenség. A kor, a Petőfi mellett fel-

S hogyha földobnám az égre
Szívemet,
Melegítné a világot
Nap helyett!” —

nagyon mentegetve szól Szemere Miklósnak (1857. nov. 29-i levél). Az is lehet, hogy „A magyar nemzet” idézett sorait Arany valóban egy nótáskönyvben olvasta, a folklórizálódtott Petőfi-versek ugyanis éppen az ilyen műköltői fordulatokat egyszerűsítik, vezetik vissza mintegy reális nyelvi bázisukhoz.

¹ Tulajdonképpen — az egész személyiségre kiterjesztve — ezt mondja Kerényi Frigyesnek Petőfit üdvözlő verse is (1844. aug. — E. 11):

„Őszinte vagy, leplezetlen, egyenes,
Ki álvirágot dísznek nem keres.”

sorakozó méltatók, tisztelők azonban jó szemmel vették észre — ha eltúlozták is — ezt a „természetességet”. FRANKENBURG ADOLF, az Életképek szerkesztője már 1845 augusztusában kimondja az azóta is ismételten idézett tételt: „Ő [Petőfi] a természet egyszerű fia, kire még az álműveltség, az álszemérem, és divat megrontólag nem hatott, ki [ezért!] úgy beszél, úgy ír, amint érez” (E. 111).¹ Két hónapra rá SZEVERIN (DOBROSSY ISTVÁN) — lényegében FRANKENBURGOT ismételve — már a természetességnek úgyszólván valamennyi extralingvisztikus referenciáját is bevonja a vitába. „Petőfi legnagyobb hibája — írja az ellenfelek felé suhantva —, hogy úgy ír, mint szíve érez, agyveleje gondolkozik”, méghozzá „a finom világ zsarnoki conventiáinak tudta s engedelmé nélkül”, — „hogy a természet egyszerű útján halad” egy „elművelt [= finomkodó műveltségű] természetlen világban”; „ő nem betegesen érzélgő, üres elkoptatott szavakkal nyögdécselő, halvérű, saloni poeta; ő az e g é s z s é g e s t e r m é s z e t, a nép, mi több a tősgyökeres magyar nép költője . . .” (E. 139). — Szinte szóról szóra azonos logikával és terminológiával E. 181: „a conventiára mit sem ügyelő ő s e r e d e t i természetesség”. Hogy miként jut el DOBROSSY a „természetes”-től a zsarnoki konvenciók elleni küzdelemig és a népig, azt az előzőleg mondottak után nem kell részletezni. Mindenesetre egy n y e l v i viselkedés bontja ki a sokrétű és társadalmilag is jelentős referenciákat.

Valamivel a költői nyelvhez, a költői alkotásmódhoz közelebb lépve: a természetesség elve egy nagyon fontos (bár korántsem mindenestül helyes) elvhez vezet. Ha a „természetes” költő úgy ír, beszél, ahogy a természet diktálja, akkor nemcsak általános esztétikai s nyelvi törvények, szabályok nincsenek, hanem még tanulásra sincs szükség, hiszen a költés természeti, biológiai aktus, melynek törvényeit a „szív” diktálja. („A természet vadvirágá”-nak egyes túlhangsúlyozott soraival maga Petőfi is alapot adott efféle általánosításokra.) Még lényegesebb, s már a szemantikai hitel szempontjából is az, hogy az ilyen „természetes”, a természet diktálta állítások eleve szubjektívek. Az éppen nem tájékozatlan ZERFFI J. GUSZTÁV írta: „Irodalmi levelek. Dr. Laube Henrikhez Lipcsében” című cikksorozatában (Honderú 1846. szept.--dec.) szinte modern szemantikus módjára meg is fogalmazza ezt: Petőfi „mint valódi lyricus, legtöbbször a l a n y i é r z e l m e i t adja dalainak o b j e c t í v t a r t a l m i u l” (E. 224).

A természetesség magasztalása és indoklása így adhat jogos alapot annak negatív értékelésére is. SZEMERE MIKLÓS (álnéven) nem is késlekedik az így értelmezett természetességnek egy másik lehetséges értelmezésével. Már 1845 augusztusában, „A régi jó Gvadányi Petőfihez” című paródiájában így fogalmazza ezt meg:

„Ami benned, mondják, csak természetesség —
Annak neve nálunk — vad neveltelenség.” (E. 124)

Igen, „nálunk” a természetesség a műveletlenség, a durvaság és — valamivel elfogulatlanabb szinten — a romantikus fegyelmezetlenség, szabálytalanság színönimájává lesz.

¹ E tétel kimondására „a természet vadvirága”, Petőfi maga is feljogosította barátait, már 1843-ban leírva: „el nem romlott” szívére utalva: „Szavaimmal egy az érzet” (En).

Valami történik is úgy 1845 ősztől kezdve, ami mintha részben igazolná is a „természetes nyelvvel” alkotó Petőfi ellenfeleit. Amikor Petőfi egyre inkább a bonyolultabb, modern társadalmi, politikai, filozófiai modanivalókat (gondolkodást, érzelmvilágot, szemléleteket, eszméket) akarja i n t e l l e k t u á l i s a n megfogalmazni, á t m e n e t i l e g azt kell tapasztalnia, hogy a „természetes nyelv” nem mindig felel meg ennek a feladatnak. (Magyar költői nyelvi hagyományokra sem igen támaszkodhat.) Petőfi először azzal kísérletezik, hogy még „természetesebb” akar lenni: a szavakat legmeztelenebb, legnyersebb jelentésükkel „dobja be”, kirívó s szokatlanságukban, erőszakoltságukban bántó kapcsolatokba állítja őket. A jelentésburoktól megfosztott meztelen konkrétság (egy intellektuális elvontság érdekében!) valami devalváló, az esztétikai szférán kívülre dobó nyelvi gesztust sugall. Ezzel egyidőben mintegy fortyogó belső alkimiával — a teremtés jogán — megbontja a nyelvi világának belső rendszerét, harmóniáját és szilárdságát. A töretlen gyűlölet — nem kevés esztétikai műveltséggel párosulva — diadalordítással veti rá magát erre az új kifejezés módra (pl. azzal, hogy az így eltűzött természetesség önmaga ellentétébe, „torz természetlenségbe” fordul: E. 201), csak egy hibája van: hogy semmit sem ért meg sem Petőfi szándékából, sem pedig az új diszharmonia költői mondanivalójából. De hagyjuk ezt: nézzük, a korizlés e g y i k á g a hogyan értékeli ezt az új nyelvi (költői nyelvi, stílári) magatartást. „Hasonlás, mely a legeslegbensőbbet szaggatja szét, tombolás és dühöngés, mely az irodalomtest egészségét pusztítja . . . gyakran a legmindennapibb gondolatokat, a legaljasabb nézeteket kényszeríti versekbe . . .” (E. 225). ZERFFI valójában a gondolatok, nézetek n y e l v i megfogalmazását tartja „aljas”-nak, hiszen az a gondolat, az a nézet, hogy „az élet nem ér egy eltört fazekat sem”, ö n m a g á b a n bizonyára nem háborította volna fel. De idézi a „Felhők” e darabját:

„Annyit sem ér az élet,
Mint egy eltört fazék, mit a konyhából
Kidobtak, s melynek oldaláról
Vén koldus nyalja a rászáradt ételt!”

ZERFFINEK egészen elvontan igaza van, de nem érti azt a szókészletli lemeztelenítést, mely nemcsak a költői nyelv fennkölttségét veti el, hanem a s z a v a k lemeztelenítésével a t é n y e k legmeztelenebb, legvalódibb arcát is meg akarja mutatni. Ahogy formálisan megint csak igaza van ZERFFINEK abban, hogy e nyelv szaggatottságában „minden ingadozik és eresztékeiből szétválással fenyeget” (E. 226), de újra csak nem érzi, hogy ez valami egyetemes történelmi helyzetnek, tényeknek és várakozásoknak tükrözése. Hogy a „kificamult képzelet”, a „rémitő erőltetés” túlmutat a nyelven. Legfőképpen pedig azt nem látja, nem tudja ekkor ZERFFI, hogy Petőfi rövidesen olyan harmóniába hozza modern eszmei élményeit, a társadalmi fejlődés új tartalmait és nyelvét, stílusát, hogy az — immár minden pejoratív értelmezés lehetőségét kizárva — a legvalódibb természetességnek fog hatni.

C) P o n g y o l a s á g. — Mint rövidesen kiderül, a szakasz elejére tehettem volna ezeket a minősítéseket is: *közvetlenség, keresetlenség*. Ahogy az is kiderül, hogy az itt elmondandókat elmondhattam volna az előbbi két szakasz címszava (*egyszerűség, természetesség*) alatt is. Egyre világosabb ugyanis, hogy az egyes címszavak azt az e g y é s u g y a n a z o n jellemzőt, Petőfi-sajátságát keresték az 1840-es években, melyet keresünk ma is, 1973-ban.

Abban is egyezik mostani minősítésünk az előzőkkel, hogy a korizlésben volt egy amelioratív és egy pejoratív értelmezése. Lássuk először a másodikat. 1845 májusában a Honderú „Laprostá”-jából idézünk: „Ha a technikát [Petőfi] mindig . . . szeme előtt tartaná . . . , nem adna alkalmat bírálónak azon p o n g y o l a s á g, sőt mondhatni g o n d a t l a n s á g fölött panaszkodni, mellyel legszebb, legeredetibb gondolatait mintegy p a p í r r a d o b j a” (E. 89). (A megrovás látszólag a „technikát” illeti, de a rákövetkező példa — a *veszett eb* kifejezés — mutatja, hogy valójában a szókészlet, illetőleg a szókapcsolatok terén mozog.) Ugyanezt mondja CSÁSZÁR FERENC (1845. szept.), azzal kezdve, hogy Petőfinél az „aljasságok” miatt „a szép egyszerűség p o n g y o l a s á g b a megy által”; ennek egyik formája: „Ő nem ügyel semmire, csak gondolatára, mely é p p e n t o l l á r a j ö n” (E. 134). Mai nyelvre fordítva, ez újból a választás és művészi alakítás h i á n y á t fogalmazza meg más elnevezés alatt. Azt, hogy a nyelv, beleértve a szemantikai t á r g y i utalást is, Petőfi számára nem valami külső, idegen eszköz, melyből — mint valami készletből — időről időre válogat, hanem mindenestül sajátja, életfunkciója, ott-hona. (Hogy is mondja TOLDY FERENC — névtelenül — 1845 márciusában: „ . . . a nyelvet egészen hatalmában tartja”, s szerinte Petőfi „könnyűsége . . . nem fajul hanyagsággá”: E. 61). Érdekes feleletgetés támad a „pongyolaság” körül a korabeli három „divatlap” között: az „Úti jegyzetek” (1845.) kapcsán az egyik enyhe rosszallással jegyzi meg: „bár több helyen meglátszik rajta a pongyolaság”, mire a válasz: ez nem más, mint „házas modor” (E. 110–1). Ezt konkretizálja s etimológiájára visszavezetve helyesen értelmezi majd BANGÓ PETŐ 1848 márciusában, amikor azt mondja: Petőfinél az „érzemény” „oly természetes [!] melegséggel nyilatkozik, mintha kémszemek elől elzárkózott hölgy andalogna zongoráján bájos p o n g y o l á j á b a n” (E. 541.).

Persze a „pongyolaság” nemcsak az érzemény esetében nyilatkozik meg. Lényege — mint már utaltunk rá — az, hogy a nyelv Petőfi számára biológiai és lélektani „otthonos” tevékenység, mely szinte fizikai mása valami lelkinék. Eredeti — etimológiai — értelmében ez a k ö z v e t l e n s é g, mely közvetlenül, válogatás és áttétel-rendszerek nélkül közöl valami lelki-tudati tartalmat. Ahogy a biológiai és lelki tevékenység nem finnyáskodik, nem válogat, nem „tipizál”, mert saját és otthonos voltában egyformán jogos és egyenrangú, a „közvetlen” nyelv is ezt a „magatartást” tükrözi. Más szóval: Petőfi nyelvét nem lehet a logika, csupán a biológia és a pszichológia felől megközelíteni. Már egész korán (1843. okt.) egy bíráló jó szemmel veszi észre és — egy más álláspontról — joggal kifogásolja, hogy Petőfi verseiben sok a t ö l t e l é k e l e m (E. 5–6). Sok valóban, de a beszédben, a pszichológiai bázisú közlésben is sok! S a beszédben ezek nem alsóbbrendű s nem is funkcióatlan elemek, nem hibás redundanciáról van itt szó, sőt gyakran gazdagabb az információjuk, mint a logikailag fő elemeké. Az sem figyelmen kívül hagyható észrevétel, hogy ez a „közvetlen”, ponyola kivetítése egy belső valóságnak első tekintetre naturalisztikusnak, n y e r s e k (szellemi táplálékként való felvételre elkészítetlennek, átalakítatlannak) hat. A Honderú — „a bírálók”-ra hivatkozva — azt mondja Petőfinek visszautasított és megsemmisített „Zöld Marci” című drámájáról: „körmönfont [= valódi, tiszta] magyarság” van benne, de „általában az egésznek n y e l v e minden költészet, minden nemesítés nélkül, merő n y e r s e n” (1845. júl. — E. 103.). CSÁSZÁR FERENC általánosabban — és jó megfigyelésre vallóan — fogalmazza meg ugyanezt a vádat: Petőfinél nincs leplező, áttételes, utalásra szorítókozó megnevezés, a szavak

„egész szertelenségökben”, „merő pongyolaságukban” állítják az olvasó elé a dolgokat (E. 119).

Mielőtt mindennek következményeiről és követelményeiről ejtenék szót, hadd idézzem magát Petőfit annak bizonyítékául, hogy a beszéd- és kifejező tevékenységet esetében valami nála erősebb belső „program” irányítja, s hogy a jelentés nem azonos az éppen használt szavak összjelentésével. Egy hírlapi cikkében (1848. aug. 16.) írja: „Nyugodt lelkiállapotban bizonyosan más szavakkal fejeztem volna ki magamat, de az értelem végre is csak az lett volna”. Majd néhány héttel később, a Vörösmartyval való polémiában, mikoris Vörösmarty „idétlen szánakozást” lát Petőfi versében. Mire Petőfi: ő nem hiszi ezt, „de ha csakugyan ez tűnnék ki, úgy megvallom, nem oly hangon írtam, mint lelkem mélyében akartam” (E. 497), ami azt jelenti: Petőfi szinte nem tehet róla, hogyan alakul a „lelke mélye” „hanggá”.

És itt adódik a mai kutatás számára is egy alapvetően fontos feladat. A más, a „külső”, az idegen olvasó: a felvevő csak logikai, tartalmi csatornán át tud kommunikálni Petőfi szövegével (s értelmezni azt). Ám e szövegek mondanivalója és formája — mint láttuk — elsősorban pszichológiai és biológiai törvényszerűségek alapján szerveződik beszéddé, közléssé és költészetté. Ennek „igaz”-sága nem a jelentésnek a dologra való vonatkozásában, hanem a lelki-biológiai szervezésben van. Ennek a szervezésnek törvényeit kellene, amennyire lehet, megközelíteni, és Petőfi tartalmait, formáit ezek szerint értékelni és értelmezni. Saját korától nem kívánható ilyen megközelítés, az csak annyit mondhatott, hogy a belső — biológiai-pszichológiai — valóság: gondolat, érzelem „széptani szabályszerűség” szerint strukturálódik, transzformálódik széppé, művészetté (E. 90). Petőfi viszont elsősorban „közvetlenségével”, érzelmi-indulati-hangulati töltéssel, szemantikával akar kommunikálni. Egy más csatornán közvetít. Természetesen az ő tartalmi is strukturálódnak nyelvileg, formailag, poétikailag — és nem is mindig sikeresen! —, de a legfőbb szervező erő nem egy külső normarendszer, hanem az az intuitív, ösztönös, „természetes” lélektani realitás, melyről maga is ismételten szolt. („A magyar mérték és rím” tárgyában mondja 1847 elején írt — különben nem publikált — előszavában: „róla nekem sincs tudatom, de van sejtésem. . . az ösztön vezet. . .”) Nagyon laikusán szólva: kellene egy olyan Petőfi-szótár (és nyelvtan), amely a költő szavait, nyelvtanát és transzformációit egy pszichológiai szemantika alapján értelmezné. Az a helyzet ugyanis, hogy Petőfi szavai, fordulatai tőle elidegenítve, izolálva, például egy kritikustól idézve s logikailag értelmezve már nem ugyanazt jelentik, mint eredeti funkciójukban, aminek legfőbb oka az, hogy logikai tartalmával immár csak a mondottra s nem a mondóra referál. „A természet vadvirágá”-nak indulatos indítását: „Mit ugat to k, mit haraptok / Engemet, hitvány ebek!” szinte élete végéig ismételten Petőfi fejére olvasták, nem véve észre, hogy Petőfi nyelve sokszor behaviourizmus: vagyis nem logikai, hanem érzelmi, indulati, hangulati tartalmával jelent. Az *ugat* és *eb* szavak mégcsak nem is metaforikus jelentésváltozatai a „szótári” megfelelőknek, hanem más szavak, homonimák.

De térjünk vissza néhány mondat erejéig a pongyolaság-közvetlenség-keresetlenség kérdéséhez. Ami az utóbbit illeti, eleinte még Császár FERENC is optimatív értelemben emlegeti (1845. aug.), a „szende egyszerűség, keresetlen csín”-t, a „kedves keresetlenség”-et (E. 113–4), amíg tudni-

illik az egyszerűség és természetesség szinonimájaként használja, de még ugyanakkor borzadva beszél arról, hogy Petőfi „figyelmetlenül tépte és tépi a legszébb, legillatosabb virágokat, vegyesen a gyomfűvekkel, és . . . átadja azokat v á l o g a t a t l a n u l a közönségnek. . .” (E. 113—4). Még TOLDY emlegetett cikke sem tud napirendre térni e „keresetlenség” fölött: „A legjelesb költői tehetségnek sem olyan minden képe, gondolata, érzése, hogy azt érdemes legyen azonnal dalba foglalni” (E. 61) . . . Amiben sok igazság van, csak éppen nem érti Petőfi „keresetlenségét”. A kérdésre egyébként még Petőfi „aljassága” kapcsán visszatérek.

D) K ö n n y ű s é g. — Petőfi kifejezőmódjának olyan sajátossága ez, melyre szinte legelső fellépésekor felfigyelt a kritika, s melyet legelfogultabb bírálói sem vitattak soha. NÁDASKAY LAJOS már 1844 decemberében, az első terjedelmesebb (rossz indulatú) bírálatában írja: „Nem találsz azokban [= Petőfi verseiben] szögletességre vagy feszességre a nyelvet illetőleg” (E. 34 kk.). A Budapesti Híradó röviddel rá (1845. máj.) a „János vitéz”-ről mondja: „Könnyűsége nyelvi és tárgyi előadásban ritka” (E. 88). Mutatóba talán elég ennyi. . . De mi is valójában a nyelv (és előadás) könnyűsége? NÁDASKAY szavai jól mutatják, hogy ezúttal elsősorban beszéd- és kifejezéstechikáról van szó. Arról, hogy valaki olyan zökkenésmentes természetességgel, otthonias pongyolassággal ír, fejezi ki magát, mintha nem alkotna, hanem csupán beszélne. A „könnyűség” minősítés tehát Petőfi költői nyelvének beszédyszerűségét akarja megjelölni, még pontosabban a beszédyszerűség technikáját, pszichológiai mechanizmusát. Azt, hogy Petőfinek — egy költői nyelvi, esztétikai, verstani stb. funkció megvalósítása érdekében — nincs szüksége a természetes beszéd folyamatot megzökentő közbevetésekre, inverziókra, szokatlan alak- és mondattani eljárásokra. Ha pedig ilyeneket mégis alkalmaz, azt az olvasó a beszédmechanizmus jogán érzi helyénvalónak. Mindez prózában érthető és könnyen magyarázható, a vers terén azonban elég nehéz helyzet elé állítaná azt, aki Petőfi nyelvi viselkedése alapján próbálná illusztrálni: hogyan lesz a beszédből költészet. Valóban, Petőfi „nyelvét” illetően e vonatkozásban értünk el legkevesebb eredményt. Magamat is beleértve, deklarációkon s néhány többé-kevésbé szellemes minősítő szón („könnyűkezűség” stb.) alig jutottunk túl.

E) D u r v a s á g. A l j a s s á g. P ó r i a s s á g. — E minősítésekhez aztán a korabeli megnyilatkozásokban igazán nem hiányzik a dokumentáció. Túlon túl ismeretesek — s Petőfinek némileg elkésetten pártját fogva, egyoldalúan kiemelték is — az ide vonatkozó megnyilatkozások. Ezek részletes felsorakoztatása helyett helyesebbnek látom tehát, ha inkább e minősítések korabeli nyelvi értelmezésére és indokolására vetek egy pillantást.

Petőfi durvaságának stb. deklarálásában (egymással persze összefüggő) elméleti, izléstörténeti és szemantikai vonalakat, értelmezéseket fedhetünk fel. Az első vonalon főleg azt kifogásolják, hogy a hasonlítás- és képbeli bázis, a hasonló alacsonyabbrendű, mint a hasonlított. Ezeket az „ocsmány hasonlításokat” már 1845 februárjában SZEBERÉNYI LAJOS egy „finomabb ízlés korszakának”, a „magasztosságnak” és „az aetheticai szépségnek” nevében minősíti így. A „finomabb ízlés” helyett ugyan inkább mondhatta volna a nagyon is régi, hagyományos stilisztikai ízlést, mely szigorúan ragaszkodott hasonló és hasonlított imént érintett viszonyához. E szemlélet jegyében az életnek a hurkaszállal vagy éppen a cinkotai bakternek az angol koro-

nával való összevetése, rokonként, hasonlóként egybe asszociálása e s z t é t i k a i d e v a l v á l á s n a k, alacsonyrendűnek („aljasnak”) számított (E. 53, 341). Természetesen nem formai, hanem a jelentés tárgyi utalásánál fogva. Amikor a Honderű (1847. szept. — E. 341) az „Úti levelek”-nek cinkotai bakterről az angol koronára való „fantáziaugrándozását” (hasonlító asszociálását) igyekszik kigúnyolni, mutatóba ő is gyárt ilyeneket: „Papucs és lángész! Zsámiska [= kukoricakása] és ananászfagylalt!” — azaz nem a szót, az egyik „dolgot” tartja alsóbbrendűnek s vele kapcsolatban a másikat lealacsonyítotttnak.

De durvává, aljassá válhat egy s z ó csupán azáltal is, hogy a beszédből közvetlenül, a maga konkrét jelentésmagjával, a jelentést körülvevő „elektronburok” nélkül, átalakítás nélkül kerül a költői nyelvbe. Itt csak utalok arra, amit a *természetesség, nyersesség* minősítések kapcsán mondtam, tudniillik a *durva* stb. ilyenkor ez utóbbiak szinonimája lesz. Ezt az azonositást felismerve tiltakozik SZEVEKIN Petőfi „t e r m é s z e t e s azaz szerintök d u r v a, n y e r s, a l j a s kifejezései” védelmében, mondván: Petőfi „meztelen, természetes [!] kifejezéseit” nem lehet „a durvaság és nyersség ellen kikellő [?] ostoba álszemérmes tannal megleckézni” (E. 146—7). — Ne essünk sok kortársunk elsietett felháborodásának hibájába. Petőfinek ezt az eljárását, hogy tudniillik egy stilisztikai szerkezetben, metaforában, képben következetesen az első — konkrét, nukleáris — szemantikai csatornán közvetít, sok korabeli költő (és későbbi epigon) alkalmazta, — s az eredmény valóban inesztétikus, ízléstelen, „aljas” költői nyelv lett. Halgassunk csak meg egyetlen szakaszt Lisznyay Kálmánnak Petőfit üdvözlő verséből: (Pesti Divatlap 1845. júl. 3. — E. 95): „Hol szép lány volt a tündérvár, / S ajkin át / Lőtted ajkad csókkal töltött / Pisztyolyát”. Nem mindenkitől várhatjuk el a kortársak közül, hogy felismerték légyen: Petőfinél ez az „egy az egyhez” konkrétság, ez a suta, felemás egycsatornás közvetítés í g y szinte sohasem fordul elő, nála a jelentésatom magjának önmagában van olyan energiája, mely „meztelenségével”, „durvaságával” fejt ki a mondanivaló e x t r a l i n g v i s z t i k u s funkcióját. SZEBERÉNYI említett cikkében, egy elvont „szép” aljáról nem egészen indokolatlanul kifogásol Petőfi verseiben ilyen fordulatokat: „kendnek tán az inába / Szállt a bátorsága?”, „Táncolok, mint veszett fene”, sőt: „alig merlek megszólítani”, „úgy jól laktam, hogy még!”. „Mindezeket a s z é p e n írni óhajtó költőnek kerülnie kellett volna, mert ezek . . . ha nem egészen u n d o r í t ó k k á, de kellemetlenekké [= kellem nélküliekké] teszik a verset. Már Horász is azt mondta ars poeticájában, hogy az 'obscoenum' száműzve maradjon a költeményből” (E. 53).

Undorító, obscenitás. . . Az idézett fordulatokra ilyen jelzők, minősítések alkalmazása szinte érthetetlen a mai ember számára. Az érthetlenség feloldása azonban nem történhet meg azáltal, hogy most meg mi kiabáljunk kígyót-békát az effajta kritikusokra. Csakis úgy történhetik meg, ha — a kétségtelen rosszindulatot is belekalkulálva — próbáljuk megérteni a támadások mögött rejlő nyelvi, poétikai, stilisztikai szemléletek, elvek gyökerét. E gyökök egyik legfontosabbika az, hogy a Petőfi nyelvi viselkedését bírálók, támadók többnyire nem költők (még ha annak tartják is olykor magukat), a Petőfi-szöveg információját ők az értelmi, tárgyi kommunikáció kódja alapján dekódolják; más szóval: nem ismerik a funkció fogalmát. Amikor a nagy műveltségű PULSZKY FERENC — felsorolva olyasmit, hogy Petőfinél a kritikus: ökö, a professzor: számár, a Nap a korcsmában iszik, mint a kefekötő stb. —

azt mondja (1847-ben!): „ilyesekben csak ízlés nélküli durvaságok a t látunk” (E. 287), akkor gondoljunk arra, hogy egy költői szövegben csak értelmi, tárgyi információt látva s kiszakítva a mű zárt struktúrájú, saját funkciójú egészéből, Petőfi kifejezései ma is alantásnak, bántónak tűnhetnének.

Ebből a szemléletből kiindulva jutottak el Petőfi (ellenséges indulatú) bírálói a tárgy (téma, alak, helyzet, környezet) alantasságának koncepciójához. Ez ugyan látszólag elvisz a nyelvi kérdésektől, valójában szorosan összetartozik vele, minthogy Petőfinél a tárgy az adekvát nyelvi formával kerül be a költészetbe, a tárgy elleni kifogások egyben a nyelvi megjelenítés, megformálás kérdései is. A sok helyet kívánó vádaskodások helyett ezúttal a nagy esztétikai műveltséggel védő ERDÉLYI JÁNOS érveiből idézzünk: Már 1844 januárjában — amikor Petőfi úgyszólván még ismeretlen költő — megállapítja (dicsérőleg): „közel van hozzá minden költői anyag” (E. 7). Háromnegyed év múlva (1844. nov.) a Pesti Divatlap cikke „tárgykorlátoltságot nem ismerő”-nek mondja Petőfi költészetét: „ír nagy változatossággal mindenféléről, mik a . . . szokásos költői tárgyak körén kívül is esnek” (E. 25–6). De a színvonalas „védőbeszédet” újra csak ERDÉLYI tartja meg („12” jel alatt, 1846. márc. 14. — E. 167 kk.): mindenekelőtt leszögezi, hogy „Petőfi előbbi kritikájával [ti. Császár Ferencsel], amennyiben neki [= Petőfi-nek] némely körmönfont kifejezései s dalainak tárgya miatt aljasságot s betyárságot vet szemére, kezét nem foghat”; „Mért volna aljas Petőfi? mert borról énekel s póriás kalandokról?”; elsorolva Petőfi perhoreszkált tárgyait, örök érvényű szentenciát mond ki: „aljas csak az, ami szolgál”. Majd SCHLOSSERT idézve — s témánkhoz közelebb kerülve — így folytatja: „Az aljas nem a tárgyban fekszik, hanem a költő előadásában . . .” De Petőfinél éppen az előadás »aljas« — azt mondják némelyek; »ő esküszik [= szitkozódik, esküformákkal fogadkozik] s káromkodik«. — Tagadom. Ő nem káromkodik, ő csak körmönfont, erőteljes, népies nyelven fejezi ki olykor magát; nyelve teljesen illik a tárgyhoz, melyről énekel. . .” Nem hiszem, hogy ebben a vonatkozásban ma is sokkal bölcsőbbet tudnánk mondani.

Mindezt azonban a nyelvkoncepcióval kell kiegészítenünk, melyről bevezető mondatainkban szóltunk, hogy tudniillik e korszak nyelvi felfogása, értékelése elválaszthatatlan bizonyos extralingvisztikus referenciális értékesítő rendszertől. A szó szoros értelmében „megideologizálják” a nyelvi viselkedést. Vagyis amikor Petőfi nyelvének, költői nyelvének, stílusának („előadásának”) durvaságáról, aljasságáról beszélnek, ha közvetlenül egy nyelvi rétegződést illet is a kritika, valójában társadalmi, erkölcsi, műveltségi, majd lassan nyíltan politikai eszméknek, ideológiáknak s a velük most már jogosan, sőt elkerülhetetlenül összekapcsolódó értékfelfogásnak adnak hangot. (A kitűnő szemű — és szellemű — SZEVERIN [DOBROSSY ISTVÁN] — már 1845 októberében ki is mondja, hogy Petőfi nyelvében (!) az ellenség „demokratiai merénnyt” lát: E. 139.) Egyetlen mondat erejéig had illusztráljam: ZERFFinek „A helység kalapácsa”-t érintő kritikájában hogyan függnek össze egymással, következnek egymásból az esztétikum síkján mégis csak különálló kategóriák: „A jellemek a legelső s öpredékből vevék; [→] nyelve a legkeresettebb durvaságok kal tele”; [→] lett a műből „minden poézis-nélküli, . . . eszemes valami. . .” (1846. okt. — E. 207). Az egész indoklás egyetlen mondatba van tömörítve! De később is „a tárgy undorító aljasságát”

hamarosan követi a „lehetségig legalj a s a b b [ZERFFI kiemelése] előadás módor” (E. 208.) . . . A már korábban is, de későbbben is zuhogó *kocsmá, csárda, puszta, betyár, pór* stb. szavak kezdettől fogva nem elsősorban a nyelvi kifejezésre, hanem az e szavakkal jelzett társadalmi környezetre s e környezet ideológiai megítélésére vonatkoznak. De — ebben megint csak a kor egyik sajátása mutatkozik meg — mindezt (legalább is 1848 tavaszáig) nem Petőfi viselkedésén, cselekvésén, életén, egy ideig még csak nem is eszméin mérik le, hanem nyelvezetén, s majdnem kizárólag szóhasználatán. Amikor a „Tigris és hiéna” megjelenése (1847. jan. 2.) után a Budapesti Híradó az első terjedelmesebb „kritikát” írja róla (márc. 11. — E. 251 kk.), a dráma művészi, sőt eszmei vonatkozásait alig érinti, ellenben hasábkon foglalkozik a dráma nyelvvel, dialógusaival, például így: „Van a drámában 4 felvonás 106 lapon, lapját 28 sorral számítva. Ezen kis téren találkozunk 8 gazemberrel, 16 ördöggel, 5 földönfutóval [ez is kifogásolható szó?], 20 kutya, eb, akasztófa, fattyú, ostoba fickó, szemtelen zsvánnyal! ez összesen csak fölületesen számítva. . . tesz 49 legilletlenebb [?] szitokszavakat. . . esik. . . minden 56-ik sorra egy ocsmány aljasság, káromkodás, átok, vagy cím, minővel révészlegények a kocsmában szokták egymást megtisztelni. . .” Majd a párbeszédnek valóban szokatlan „természetességét” gúnyolja ki a cikk, nem feledkezve el a frazeológia olyan fordulatairól, mint: *Ördög bújék belém. . . , Ne bosszants kölyök, Ostoba fickó, ilyen bolond nem vagyok* stb.

Félreértés ne essék: bármily tömegben fognak (továbbra is) hullani rám napjaink Jupiterculusainak mennykövei, meg kell mondani, hogy Petőfi a „Tigris és hiáná”-val nem teremtette meg a magyar történeti dráma nyelvét, sőt a valóban művészi színpadi nyelvet és az ennek alapjául szolgáló társalgási nyelvet sem. De igen figyelemre méltó kísérletet tett, lehetőségre mutatott rá. . . Amiből azonban nem következik, hogy a Budapesti Híradót akarnám rehabilitálni. Sem szövegillusztrációiban, sem főleg indoklásában. Bár magam sem tartom valami remek drámanyelvi trouvaille-nak az ilyen feleletet: „S miért hagytad el hazádat? . . .” — „K i o k á d o t t m a g á b ó l!”; de tudom, hogy itt „A külföld magyarjaihoz” és „A gyűldei ifjakhoz” költője beszél, egy költemény plebejus-nemzeti indulatában ez nagyon is helyén lenne. De azért jól hallom a Budapesti Híradó indoklásában azt a retrográd, népellenes, arisztokratikus, nyelven túlra mutató ideológiát is, mely egyszerre világossá teszi, hogy a nyelv és stílus kérdése már teljesen túllépett a nyelv és stílus kategóriáin: „egy költőnek [drámaköltőnek] szabad-e ott [= a színpadon] . . . oly nyelven beszélnie, melynek korcsmában akadhatnak csodálói, de melynek a művészet csarnokában hallatszaniok nem szabad. . .” Vagyis ismét a Petőfi nyelvében valóban megnyilvánuló „demokratiai merény”-ről van szó.

F) N é p i e s s é g. — Bár a kornak Petőfit nyelvileg minősítő szavajárásában ez a terminus a leggyakoribb, csak most térek rá. Kétféle — amelioratív (sőt optimatív) és pejoratív — értelmezése ugyanis csak az előzmények után világos, sőt az is, hogy mért kellett lennie szükségszerűen kétféle értelmezésnek.

A *népi(es)* minősítés Petőfi fellépésekor általában dicsérő értelmű. Igaz, tartalmában eléggé általánosságokban mozgó — ahogy maga a *nép* fogalma is. A bírálatok és reklámok általában olyasféle tartalmakat sejtetnek, amilyeneket az előzőkben a *természetes, közvetlen, beszédszerű, egyszerű* minősítések kapcsán igyekeztünk megfogalmazni. Erősebb hangsúlyt kap aztán

az irodalmias dísz, a pusztán esztétikai jelentésű („üres”) szavak, kifejezések kerülése. Ezt újból SZEVERIN fogalmazza meg nagyszerűen: Petőfi nem azt tartja „költői nemesített nyelvnek, mely minden harmadik szavában ... cifra sallangú, de üres kifejezéseket emleget”, ő „nem betegesen érzélgő, üres, elkoptatott szavakkal nyögdecslő, halvérű saloni poeta, ő az egészséges természet, a nép, mi több a tősgyökeres magyar nép költője...” (E. 139). Hogy a *népi(es)* jelző miként esik egybe a *magyar*-ral, arról a következő szakaszban ejtünk szót, itt éppen csak jelezni akarjuk, hogy a minősítések alapja egy közös — romantikus, illetve másrészt álklasszikus — elv. Az említett minősítő rokonítások, azonosítások így és ezért válnak ketté a művészi értékelés terén. Az egyik vonalon a természetesség — népiesség — magyarság pozitív analógiái állnak elő, elsősorban ERDÉLYI JÁNOS („12”) már idézett kitűnő bírálatában (Irodalmi Őr 1846. márc. 14. — E. 167 kk.), például: „Legnagyobb érdeme, legdicsebb tulajdona Petőfinek, a nemzetiség s népiesség...”; „Petőfi... szorosan nemzeti költő, de emellett népköltő is [Erdélyi kiemelései]... legtöbbszörre úgy ír, hogy a sajátságos világú s eszmemenetelű, magasb műveltséget nélkülöző is megérthesse, szerethesse. Egyszerűség, világosság, könnyűség verseinek egyik főérdeme; nincs ott nyoma sem a régi dagálynak s cifrának, azonban emiatt a kopárság és szárazság másik szélsőségébe sem téved, sőt meleg, gazdag, erőteljes.” (E. 176.)

Már az iménti idézetekből is látni, hogy a „nép”, „népiesség” nyelvistiláris fogalmába beleépül előbb egy nyelvi, majd egyre inkább egy műveltségi s osztályszemléletű alsóbbrendűség: alantasság, póriasság, műveletlenség jelentés-elem. A legbarátibb írásokból sem hiányzik ez, de mindig együttjár azzal a költői hivatással, hogy ezt az alsóbbrendű nyelvet meg kell tisztítani s az „alant” levő népet fel kell emelni. Az erdélyi MEDGYES LAJOS — akire még visszatérünk — 1846 októberében így látja ezt a hivatást: „A költészetnek el kell hatni a nép legalsó s legmíveletlenebb osztályához is: ismerni kell eredetileg azt a hangot, mely az állapotember [!] kedélyzetét rezgésbe hozza, mely a szenvedélyek sötét és vastag burkában alvó lelket fölébressze, s így lassúdan a vad tőkébe az emberiség [= emberség] szelíd ágát beoltsa” (E. 211—2). Petőfi hivatásának első lépéseként éppen ezért kellett a népiességnek szerepelni: „hogy például, az alföldi csikós vagy gulyás érzelmeihez éppen ez, s nem más úton hatolhatott el a költő; hogy előbb a természet öléből fejtett márványt nehéz bárdal kell faragni, míg a finomabb véso rá alkalmaztathatnék” (E. 212).

A másik, az ellenséges vonalon viszont a *népies* kezdettől fogva olyan „alsóbbrendűség”, mely elválaszthatatlanul s megváltoztathatatlanul összeforrt, következésképpen a népet és népiest nem felemelni, megnemesíteni kell, hanem elhagyni, elvetni, mással: a műköltészettel felcserélni. Itt lesz a *népies* a *pórias*, *alantas*, *betyáros* stb. szinonimája. Már DARDANUS [POMPÉRY JÁNOS, aki „A természet vadvirágá”-t kiprovokálta 1844. dec.-ben] a népies kifejezések („szitkozódások”, „káromlások”, mint pl. *az angyalát!*) helyett a „magasb sphaerák”-at ajánlja Petőfinek (E. 32). Ezzel egyidőben NÁDASKAY LAJOS is minduntalan egy „lefelé” vezető irányt lát Petőfi népiességében: „ha olykor magasb ihlet geniusza föllengőbb repülésre szárnyaltatja is [Petőfi] műzsája énekét: csakhamar visszaesik az ismét egyszerű népiességbe”, s általában is „e népköltői tehetség... a pórias verselés alant régiójába kezd mindinkább alászűlyedezni”.

(E. 36—7.) Hasonlóképpen nyilatkozik néhány hónappal később SZEBERÉNYI is, s ugyancsak ő is elsősorban szókészleti, frazeológiai anyag alapján (*veszett eb, inába szállt a bátorsága, táncolok, mint veszett fene* stb. — E. 52). A műveletlenség megbélyegzés ekkor nem is elsősorban „a népet” illeti — azzal POMPERYÉK ugyan keveset törődtek —, hanem a hozzá „alásüllyedő” Petőfit. Lassan azonban egyre hangsúlyozottabbá válik, hogy kiknek a nyelvét viszi be a költészetbe Petőfi. Már SZEBERÉNYI is megjegyzi ugyan, hogy ez „csárdások és erdei kóborok szájába illő beszéd” (E. 53), de a társadalmi értékelése valójában csak 1845—1847-ben történik meg elsősorban CSÁSZÁR FERENC és ZERFFI J. GUSZTÁV által. A „szitkozódó kifakadások” (pl. *Aki lelke van!, Az irgalmát. . ., Lánggal égő teremtette, Teremt'ügyse, sőt: a rézangyalát meg ízé és süldiszónó*) Császár szerint a puszták és csárdák „nyersen durva szójárásai”, „pórkifejezések” (E. 115—6, 131). ZERFFI pedig — még ha sokszor elismétli is a korábbi nyelvi vádakot (aljasság, nyersesség, káromkodás, durvaság: E. 200) — már sokkal inkább eszméket, erkölcsi és művészi magatartást és ideológiát keres Petőfi nyelvi megnyilatkozásaiban: szellemi, gondolkozásbeli póriasságot (E. 217—8), s úgy látja: Petőfi, mint aki „mindig a nyers puszták és csárdák fia maradt”, kiben „a genialitást csupán torzképeiben kellene keresnünk”, éppen e szellemi, műveltségi alsóbbrendűsége miatt legjobb népdalaiban (E. 203—4). Az „Úti levelek” kapcsán a Honderú „Ökörszem” rovata, miközben „nyelvről és hangról” beszél („parasztos”, „darócos” stb.) főleg lapalji jegyzeteiben félreérthetetlenül megadja a nyelvi kifogások műveltségi, társadalmi, politikai értelmezését is (vö. E. 345—50). A cikksorozat szerint Petőfi „genialitása” „mód nélkül hasonlít egy sörpincér póriasságához, és egy csikós durva betyárságán fölülemelkedni nem bír”, oly hangon ír, melyen „nem írok, de még kocsisok sem szoktak cselédszobáikban nyelveskedni”. A legbeszédesebb azonban az a jegyzet, mely az „Úti levelek”-nek arra a mondatára vonatkozik, ahol Petőfi Kisfaludy Károlyt sajnálkozva (és lesajnálva) „szegény”-nek mondja: Mire a jegyzet: „A gazdag könnyen leszegényezhet valakit! — Szerk.” (E. 349). Ehhez nem kell kommentár.

Mielőtt rátérnék nemcsak e reakciós nézeteknek, hanem a legrokonszenvezőbb megnyilatkozásoknak is kornálaira, hadd idézzek fejemre újabb mennyköveket. Ha a legutóbb idézett megnyilatkozásoknak sem betűjével, sem szellemével nem értek is egyet, ERDÉLYI JÁNOS következő megállapításában már érzek némi részgazságot: „a népi, ha ízlés által nem tisztul, könnyen aljassá s pórivá válhatik, s azért stúdium kell a népköltőnek. Tagadhatatlan, hogy Petőfi itt-ott egyik lábával be-belépett már oda, hol a póri s aljas kezdődik, bár azon szigorú vádakot, mikkel tetéztetett, meg nem érdemli” (E. 176). ERDÉLYI elég óvatosan fogalmaz: „itt-ott egyik lábával be-belépett. . .”, a mértékben igaza is van, az indoklásban azonban nem. Veszedelmesebbek azok a jó tanácsok, melyek a népiességet a nemzetiséggel azonosítva Petőfi számára a végső célt az eszméiben és „előadásában” népi költészetben jelölik meg, s kimondva vagy kimondatlan eltanácsolják az idegen költők s a nemzetközi („kozmpolita”) eszmék befogadásától. Még MEDGYES LAJOSnak 1846. okt. 31-i revelálóan szép cikkében (Életképek) — ahol a népiesség lényegét már „a nép szellemének s felfogásának” visszatükrözésében s a nép-nemzeti költő feladatát abban látja, „hogy a nép nyelvben, ízlésben, gondolatban minden szépet és magasztost tőle eltanuljon” (E. 211), még az ilyen éles szemű megállapításokban is van valami kizárólagosan korlá-

t o z ó az akkori Petőfi számára: „Ahelyett azért, hogy bírálóid a röpké [= könnyelmű] jellemű Heinét vagy a kacérkodó [= csak tetszést kereső] Bérangert vagy a kármi más idegen példányképet adtak volna kezdedbe: inkább tanácsolniok kellett volna: forganál minél többet a nép között . . . s szellemét minden oldalról átsajátítván, emelnéd azt művészi fokra, s így segitenéd elő a magyar költészeti iskola megalapulását” (E. 212). Valójában arany szavak ezek, de . . . mégis korlátozást is jelentenek. A nemzet — mégha csak nyelvére korlátozódunk is — nemcsak „a nép”; másrészt „a nép” nyelve, „előadásmódja” a polgárosuló, intellektualizálódó irodalomban nem minden tematikában, műfajban adekvát! Petőfinek saját kárán kellett belátnia ezt az igazságot. Nemcsak regényében (A hóhér kötele), drámájában (Tigris és hiéna), még inkább az „Úti levelek”-ben (1847 nyár-ősz), illetve azok visszhangjában kellett tapasztalnia, hogy a népi nyelv, a népies kifejezések — túl közel esvén az informatív, közlő nyelv konkrét szemantikájához — erősebben sértenek, bántanak egy intellektuális tematikában (elméleti kérdések, rossz költők, kritikusok stb.); egy ilyen kifejezés: „ha jó kedvemben találnak, majd megmutatom nekik, merre az út a legelőre” — mi tagadás, az „Úti levelek”-ben valóban bántó, valóban „parasztos” . . . Az igazság azonban az, hogy Petőfi inkább ezeknek ismeri teljese (értelmi, érzelmi, hangulati) információ-tartalmát, ha tehát ütni, szúrni, harcolni kell, ezeket a „rongyos vitézeket” veti be, ezek igazán az övéi, a többi felfogadott „zsoldos”. Meg az is igazság, hogy 1846 tavaszától 1848 tavaszáig (tehát költészetének második — de nem utolsó — nagy csúcán) versben alig találkoztunk nála efféle „népies” kifejezésekkel, nyelve ekkor már népi alaponegyetemesen nemzeti.

G) M a g y a r s á g. — Hogy a népi hogyan esik össze a nyelvben is a magyarral, arról az előző szakaszban volt szó. A fellépését követő 3–4 esztendőben azonban nyelvének magyarságán még nem ezt értették. Akkor még, a nyelvi szemléletű nemzetiség eszmekörében, a kialakuló nemzeti nyelv (egyenes terminológiájában: az irodalmi nyelv) legigazibb, legteljesebb megvalósulását látták benne, aki úgy ír, ahogy a csak ideálként létező magyar ember beszél: „a nép tősgyökeres magyarságú nyelvén csakúgy tud szólni, mint a legfinomabb, legműveltebb írói nyelven” — mondja róla VAHOT IMRE már 1844 novemberében (E. 25). Megint csak ERDÉLYI JÁNOS nagyszerű jellemzését kell idéznünk (1846. márc.): „Végre [= végül] nyelvére nézve is eleget tesz a nemzetiség kívánatainak, kifejezéseit aszerint választja s alkotja, minden idegenszerűt elkerül, a nyelvvel úgy bánik, hogy ezt főleg született magyar méltányolhatja, s hogy költeményei többnyire fordíthatatlanok. Metaphoráit, hasonlatait, szóval költészetének minden disztívenyét s virágát kizárólag a nemzeti életből, erkölcsből, viszonyokból veszi. . .” Mély s mindmáig alig méltányolt, fontos nyelvi és stilisztikai-poétikai megfigyelések ezek. Az is világos, hogy egy klasszikus nyelvi szemlélet tükröződik bennük: a költő „választ” és „alkot”.

Ennek legfőbb szimptomája az, hogy ERDÉLYI esetében előbb van a nemzeti, s csak azután a népi kategória (lásd az előző szakasz idézetét: „Petőfi szorosan nemzeti költő, de emellett népköltő is. . .”). Még beszédesebb az, hogy nála nem szerepel a nyelvi magyarságnak szinte elmaradhatatlan jelzője: a *tősgyökeres*, illetve *tiszta*. Ezt a két jelzőt (amit még CSÁSZÁR FERENC sem tagad meg Petőfitől: „Petőfi magyarsága tiszta. . .”: E. 134), akárcsak a nép—nemzet sorrendet ugyanis csak a romantikus nyelv-

elméletek alapján érthetjük meg. Szóltunk már bevezetőnkben ezen elméletek nyelvfejlődéstani elveiről: a nyelv megteremtője és romlatlanságában, épségében megőrzője „a nép”. Mennél közelebb áll egy nyelvi gyakorlat-viselkedés a kollektív „népnyelvhez”, mennél kevesebb nyomát viseli a művi, mesterséges (akár művészi célú) beavatkozásnak — például nálunk a nyelvújításnak! —, annál közelebb áll a „tősgyökerhez”, az ősi modellhez, az eredeti, természetes, „tisztá”, romlatlan állapothoz.¹ (Eredetiség és természetesség így lesznek szinonimái a népi-nek és magyar-nak, ahogy pl. SZEVERIN összefoglalja: Petőfi „nyelve tiszta, eredeti tősgyökeres magyar”: E. 141.) Hogy „régibb magyar költőink”-nek, illetve egy nyelvi „régibbi”-nek, korábbinak megemlése Petőfi ellenében mennyire osztályszemléletű és igazságtalan konzervativizmus volt, arról itt nincs lehetőség (talán nem is érdemes) bővebben szólni. Az ilyen megnyilatkozások alapján — a személyi gyűlölködés mellett — a nyelvnek és a költői nyelvnek egy irodalmias, fentebb, arisztokratikus vagy polgárián prűd koncepciója s a romantikus nyelvelméletekben is megnyilvánuló korszellem nem- vagy félreértése rejtőzik. . . Nem vette észre pl. a Honderű „Laprostá”-jának (folyóiratszempléjének) 1845. május 27-i száma, hogy a megbélyegzésnek szánt megállapítás, miszerint „A régi jó Gvadányi”-ban „a régebben divatos népszerű [= népies] magyarság” van, milyen fontos igazságot mondott ki. Azt, hogy Petőfi nyelvében valóban sok van a romantika előtti, élőbeszéd alapú, monofón, vagyis szemantikailag egysíkú, konkrétságot a szemantikai-esztétikai „holdudvar” nélkül közlő nyelvből. Ahogy nem tudták — többek között —, hogy e korszellem tanítása szerint a költő munkája a nyelv tekintetében csak a népi nyelvgyakorlat szellemében való felhasználás, illetve az ősi modell alapján történő teremtés lehet. Hogy is mondja a már ismételtlen idézett MEDGYES LAJOS? Arról lehet megismerni az igazi költőt, „hogy teremtéseinek legújabb s legmagasabb világában is, eszméit s előadását a nép szellemével s felfogásával összeérinteni, rokonítani tudja. . .” (E. 211). Ennek tágabb körű — de azonos elvi alapú és hangsúlyozottan nép-nemzet sorrendű — kiterjesztését is MEDGYES végzi el, túllépve a szokásos szókészleti, frazeológiai korlátokon: „le kell szállnunk a néphez, a még semmi idegen elemtől s befolyás által meg nem vesztegetett néphez, s ennek bölcsőjéből emelnünk fel a nemzeti költészetet. — Az, amiket napjainkban némelyek versei-, beszélyei- s drámáiban látunk, hol a nép szójárásait, utcai danáit, pajkos nyereségét [nyereségét] felhasználják, — nem nemzeti költészet! — Ez kigúnyolása a nemzeti költészetnek! Nem a condra kell nekünk egyedül. . . A nép belső szellemét vagyunk kötelesek kifürkészni s emelni a művészet világába.” (E. 213–4.) Hasonló értelemben fogja fel EÖTVÖS JÓZSEF is híres cikkében (először Pesti Hírlap 1847. máj. 14. — E. 293 kk.) Petőfi magyarságát: „nemcsak, mint sok költőinknél, szavai [tehát azok is!], de az érzés is minden magyar által megértetik”, minden Petőfi-mű „kezdetttől végig magyar gondolatában, érzéseiben, minden szavában”.

Mintha eltávolodtam volna a nyelvi-stiláris magyarságtól. Pedig nem. Hiszen „a nép”-ről beszélve MEDGYES a kialakuló új nemzetről, a népnyelvről

¹ Még ha csak egy századdal is. Amikor Petőfi 1844 nyarán megírja „A régi jó Gvadányi” című versét, s abban az „igaz magyar épség”-et s a „magyar konstrukció”-t, egyáltalán a „fundamentumos (= tősgyökeres!) magyarság”-ot dicséri Gvadányi korának poétái nyelvében, s édes anyánk nyelvének szörnű megrongálódását látja, valójában ugyanezen elveknek ad hangot.

szólva az új népi-magyar nyelvről, a legtösgyökeresebb magyarságról beszél. SZEVERIN is mint szinonimákat rakja egymás mellé a népit és magyarost: „Petőfi iránya, nyelv e népi es b, m a g y a r o s a b b [mint ti. Vachott Sándoré]” (E. 183). Eötvös is az érzés- és gondolkozásbeli magyarság mellett folyton utal a „szó”-ra is. — Hogy aztán: a magyar nyelv grammatikája szerint helyes → a feltételezett természetes, eredeti nyelvállapotot, illetve → a magyar népi szellemet, gondolkozást tükröző szemléleti, felfogásbeli változás hogyan s miért éppen az 1840-es években ment végbe, arról, ha nem is eleget, de elég sokat írtak. Nekem azonban fogytán a kiszabott terjedelem, így röviden még két sztereotípiára kell vetnem egy pillantást.

H) P r ó z a i s á g. — Ez mint vád természetesen csak a k ö l t ő Petőfi kapcsán hangzik el. (Azt hibáztatni — ami pedig elég gyakori —, hogy Petőfi prózája sokszor n e m p r ó z a i, eszükbe sem jutott, holott az sem mindig érény.) De mit is értettek azon, hogy Petőfi költői nyelve (gyakran) prózai? Az eddig megfigyelhető „minden mindennel összefügg” tapasztalat alapján eleve megmondhatjuk, hogy a *prózaiság* is mint az *egyszerűség*, *természetesség*, *pongyolaság*, *beszédszerűség*, „*durvaság*”, *alantasság*, *költőietlenség-esztétikatlanság* vagy éppen a *népiesség* értelmezése fog a kor ízlésében szerepelni. Nézzük csak: NÁDASKAY LAJOS — emlékszünk, már 1844 decemberében — így értelmezi „P. úr” prózaiságát: „. . . érdemeül kell kijelentnem a költőnek a nyelv e g y s z e r ű s é g é t [NÁDASKAY kiemelése], dagálytalanságát. . . de P. úr itt-ott egészen p r ó z a i v á, néhol még ennél is alább s ű l y e d.” Illusztrálás: „még a prózai nevet is hízélgésnek tartom a 'trágya', 'veszett fene', 'fene sík' s több ily kifejezésekre. . .” (E. 35.) Szinte azonos szavakkal (és azonos példákkal) vallja ezt még 1847 májusában PULSZKY FERENC, úgy vélvén, hogy a bordalok „némelyikének egész p r o s a i, sőt néha aljas hangja van” (E. 287). A későbbiek során az egyszerűség mellé felsorakoznak olyan minősítések, mint p ó r i a s („lealjasul a pórhoz”), a költői nemesb ízlés hiánya (E. 37–38). Nem kell sokáig várni a prózaiság további megfogalmazására. A NÁDASKAYVAL (ekkor) egy húron pendülő SZEBERÉNYI LAJOS a n é p i e s s é g („népszerűség”) felől indulva jut el (nem is érdektelen) megfigyelésekhez. A már többször is emlegetett „kellemetlen, durva kifakadások”, a nem „költeménybe, szépműbe tartozó hasonlítások és kifejezések”, a „durva, műveletlen”, „illetlen”, „undorító” minősítések után a Hazámban e két (kiemelt) sorával kapcsolatban: „A nagy világ az életiskola, | *Verítékemből ott sok elfolya, | Mert oly göröngyös, oly kemény az út, | Az ember annyi sivatagra jut*” — ezt a megállapítást teszi: „Az itt kijelölt két sorról csak senki sem mondhatja, hogy azok versbe valók. Valami álmos elbeszélésben [álmoskönyvben?], vagy s z á r a z t u d ó s é r t e k e z é s b e n csak megállhatnának, de lyrai költeményben ily alacsonyan mászni nagy hiba” (E. 53). GREGUSS ÁKOS — a Szarvason (1847-ben) kiadott gúnyolódó „Futár”-ban — ugyancsak azon élcélődik, hogy Petőfi versei tele vannak versbe nem illő, hétköznapi vagy logikusan feszes szavakkal (pl. *mindamellert*: E. 334). — Amit mármost figyelemre méltónak tartok, az nem SZEBERÉNYI ÉS GREGUSS kezdetleges nyelvészeti ízlése (hogy pl. az ominózus két sor „alacsonyan mászó”), hanem hogy Petőfi költészetének egy részében valóban van valami a t u d o m á n y o s n y e l v e l („a száraz tudós értekezés”-sel) r o k o n e g y é r t e l m ű s é g, mely látszólag ellenkezik a költői nyelv polifóniájával. Ez az az „egycsatornás” kommunikáció, melyről a beszédszerűség és közvetlenség kapcsán szóltam. Ha még ehhez hozzávesszük azt, amit — legalábbis Petőfi egyik korszakára

nézve ZERFFI jól — és helytelenítve — vesz észre, hogy Petőfiék nem akarják a „mindennapiságot” (a közvetlen valót, a való tényeket s az élő nyelvgyakorlatot) a „szent ihlet” „lángnyelvével megvilágítva, csodává tenni” (E. 226); továbbá, ha hozzá vesszük azt, amit Petőfinek „válogatatlan” szókészletéről, a transzformáció gyakori hiányáról hallottunk a kor kritikájában, már előttünk is áll egy olyan költői nyelv, mely könnyen kelti a „próza” benyomást, sőt — ami még fontosabb — páratlan lehetőséget nyújt egy új magyar próza kialakítására. SEVERUS [KISS JÓZSEF szerint: ZERFFI] — mint annyiszor — elvben jól rátapint erre a lehetőségre, s arra, hogy Petőfinek „válogatatlan”, „durva”, túlságosan az informatív nyelvhez közel álló (korábbi) kifejezőmódja 1847-ben a költészetben már nem bír az egykori értékkel, „de prózában — ott megy — . . . s ezért ír P. úr prózában [ti. „Úti levelek”-et]” (E. 352).

Csak a kor túlságosan hagyományos költői-nyelvi esztétikájának tudható be — és róható fel —, hogy Petőfi költői nyelvének e sajátságait nem pozitíven értékelték, s nem látták meg benne a nagy lehetőséget. Bármily „próza” gondolkodásnak látszik is, a polgárosodó magyar társadalom számára sokkal fontosabb lett volna az 1840-es években egy kiváló modern prózaíró, mint egy költő. Sajnos, a kor nyelvi tudata (az egy Vörösmartyn kívül) nem igen veszi észre az új szükségletet. Amikor a magyar nyelv elérkezik államivá tételének nagy pillanatához, továbbra is a nyelv esztétikai lehetőségei s felhasználása körül folyik a vére menő csata, holott valójában a publicisztika, a tudomány, a közigazgatás, a jog stb. nyelve megteremtésének kérdései kellene, hogy a központba kerüljenek. De legalább a széppróza és a színpad nyelvének. Pocsondiázás helyett pedig Petőfi nyelvében diadallal kellett volna felfedezni a „próza”-t, az említett nyelvtípusok életszerű kialakításához adott nyelvi feltételeket. (Az akkori mulasztás napjainkig érezteti hatását.)

H) T a r t a l m a s s á g. E r ő t e l j e s s é g. — E két minősítés értelmezése ma sem könnyű, még mindig az ellentéteikkel definiálhatók legjobban: nem üres, nem erőtlén. Elhanyagolni azonban nem lehet őket, a korabeli nyelvi kritika olyan sokszor, olyan magától értetődéssel használta. (Az előző idézetekben is találkoztunk velük.) A tartalmasság és erőteljesség azonkívül a 'dagály és hamis pátoz s hiánya' értelemben is használtatik, s talán innen közelíthető meg legjobban a két terminus korabeli értelmezése. CSÁSZÁR FERENC a „János vitéz” kapcsán — a „botrányos” nyelvi fordulatok mellett — azt is felismeri, hogy Petőfiből hiányzik az a hamis pátoz, „mely rémitő nagy szavakkal semmit sem mond” (E. 131). Még jobban fogalmazza meg a dagályt PULSZKY FERENC: „Dagályos az, ami nem nagy s mégis nagynak akar látszani, azért felfújja magát; belül üres, nem izom, hanem daganat” (E. 288). PULSZKY általa b a n nem, csak a Felhők egyes darabjaiban lát erőszakolt erőteljességet, de még itt is hozzáteszi: „a dagály inkább a gondolatban fekszik, mint az előadásban” (E. 288—9).

Ezt most már a szemantika nyelvére lefordítva valami ilyesmit mondhatnánk: vannak nyelvi formák, melyek akár szókészleti rendszerbeli értékükkel, akár mennyiségi mivoltukkal többet akarnak közölni, mint arra a valóságban képesek. Ezáltal a formai közvetítő túlnő a közvetített tartalom (jelentés) mértékén, olyan lesz, mint egy díszesnek szánt bő ruha, mely „löttyög” a tartalmon. Fordítva tehát: tartalmas az olyan kifejezés, mely a legtömörebben s egyben leggazdagabban tudja a jelentéstartalmat közölni,

s melyet az erőteljesség esetében még az (érzelmi, gondolati, hangulati stb.) telítettségnek szinte a formát szétfeszítő erő-képzete kísér. Vagyis ezúttal a — legteljesebb értelemben vett — tartalom emelkedik túl a formán. Ezt a (többnyire csak szavak kapcsán felmerülő) pregnánsságot Petőfi azokkal az eszközökkel éri el, melyeket az előzőkben vizsgáltunk. Például: az élő nyelvben összesűrűsödött jelentésű szavakat veti be a főleg hangulati tartalmú irodalmiaskodó szövegbe. Ahogy SZEVERIN már idézett cikkében mondta: „ő nem . . . üres szavakkal nyögdécselő, halvérű saloni poeta. . .” (E. 139). Ezt a tartalmi telítettségéből fakadó feszültséget még csak növeli az, hogy Petőfi — gyakran — még a beszélt nyelvnek is legkevésbé irodalmias szélső pólusairól vesz át szavakat, ami KOPPANTÓ PÁLBól ezt a nyugtalanságot váltja ki: „a' *tehen csordás és kutyakölykök* burkoltatnak a halhatatlanság múmiájába. . .” (E. 101). Ezzel függ össze a durvaság, alantasság, nyersesség vádja az egyik oldalról, a tősgyökeres magyarság dicsérete a másik oldalról.

Az erőteljesség fogalmához azonban más is hozzátartozik. Elsősorban a szavak (és persze mondatformák) erős érzelmi telítettsége, a „természetes”, azaz pszichológiai fogantatás melegsége, forrósága, indulata, melynek tudatosságában azonban rendkívül élesen kirajzolódik a szubjektív funkció, a személyesen vállalt szemantikai (és művészi) hitel. Petőfiben megvan az a ritka képesség, hogy a lelkében „munkát” végző érzelmi energiát úgyszólván veszteség nélkül tudja a nyelvi hálózaton át továbbítani a „fogyasztó”-hoz, sőt mintha a nyelvi forma — mint megannyi transzformátor — magasabb feszültségre tudná az eredeti energiaszintet emelni.

Ez a körülmény nagyon fontos akkor, amikor arra a kérdésre kívánnánk felelni: hogyan, mi által lesz egy szó (egy nyelvi forma) üressé, erőtlenné? Hol, hogyan veszít tartalmasságából, erőteljességéből? Az egyik tényező: az idő. Közismert tény, hogy a szavak az idő folyamán „megkopottá” válnak, „elhasználódnak”. Ez különösen a költői (művészi) nyelvben figyelhető meg. Lényege pedig az, hogy — mint a szöveget bolyhái — lekopnak, elhalnak azok a jelentés-kiágazások, melyek alkalmassá tennék valami új, szokatlan asszociációra, evokatív funkcióra. Ugyanakkor a friss keletű szavak is meglehetősen „üresek”, tudniillik a kollektív használat még nem töltötte fel őket olyan tartalmi sokrétűséggel, mely valamelyes szemantikai polifóniát biztosítana számukra. Ezek olyan „atomok”, melyeknek nincs magjuk, csak — költőileg különben olykor jól használható — hangulati, stilisztikai valójuk. Ezekhez számítható még annak a művészi képességnek a hiánya, hogy — Petőfivel ellentétben — nem tudják az „üzenetet” az eredeti, egyéni pszichológiai energiaszinten és feszültséggel közvetíteni, kifejezni.

Mindezen vonatkozásban a korabeli nyelvszemlélet, nyelvészeti, stilisztika-poétika vagy fel sem ismerte, vagy ha igen, nem próbálta feloldani Petőfi nyelvének látszólagos ellentmondásait, — holott éppen ezekben az ellentmondásokban rejlik Petőfi nyelvi eredetisége, újszerűsége. Hogy lehet — például — tartalmaz és erőteljes az, ami „tősgyökeresen” régi (tehát elkoptatott, üres), hogy lehet egyénien eredeti, ami a kollektív beszédszerűsége épül; hogy lehet „természetes” az, ami szívesen él a szó-készletli szélsőségekkel, hogy lehet költői, amiben joggal ismerik fel a prózaiságot, hogy lehet elsőrendűen tartalmi (és tartalmaz) közlés az, melynek legfőbb jegye a szubjektív pszichológiai hitel stb. Mivel úgy érzem: e látszólagos ellentmondások az elmondottak során automatikusan feloldódtak, a legokosabb, amit tehetek, az, hogy berekesztem mondanivalómat.

4. Bár eredetileg nem ezzel akartam berekeszteni. Ugyancsak korabeli (k o r u n k b e l i) megállapítások, megjegyzések, értékelések alapján fel szerettem volna mérni napjainknak, 1973-n a k Petőfi nyelve megítélésében mutatkozó nyelvi (költői-nyelvi, poétikai) ízlését. Eleve számolva Petőfi költői nyelvének azzal a „balszerencséjével”, hogy jórésze százegynehány év alatt b e s z é l t n y e l v, k ö z n y e l v lett, következésképpen rendkívül nehéz felismerni benne m a az újszerűséget, a nyelvtől való elkülönbözését. Ahogy nehéz definiálni azt is: mi az a bizonyos „tősgyökeres magyarság” Petőfi nyelvében. De, bár számolva ezekkel, meg akartam vizsgálni napjainknak idevágó sztereotípiáit (a közlés minden korban ezekkel fejezi ki magát), össze akartam vetni a két kor sztereotípiáit, megvizsgálni: mi maradt meg a régiékből, mi tűnt el, s mi új született. Változott-e és miben, miért az egyes sztereotípiák pozitív vagy negatív értelmezése? Tényszerűen is szerettem volna szemügyre venni: mi, mennyi és miért avult el Petőfi „nyelvéből” — s nemcsak szókészletéből, frazeológiájából —, hiszen nyilvánvaló, hogy azt a nyelvet m i n d e n szavában, t e l j e s alak- és mondat-tanában már ma sem érti senki sem. Még ennél is fontosabb lett volna — a többé-kevésbé illetékes — nyilatkozatok (vagy akár cikkek, tanulmányok) alapján kifürkészni: mennyire világos és hogyan értékelt az a teremtő munka (többen megkérdőjelezik, hogy Petőfi egyáltalán nyelvteremtő-e), melynek során Petőfi „keze alatt” a n y e l v b ől k ö l t é s z e t l e t t. E teremtő munkának miért értékeli m a „költőibbnek” az egyik (a disszonánsabb, „szaggatottabb”, polifónikusabb, intellektuálisabb) szakaszát, mint az „egyszerűséget”, a népi beszédszerűséget, a „keresetlenséget”, a pszichológiai „pongyolaságot”, „prózaiságot” inkább felmutatót. Bár éppen a nyelvi kopás, elhasználódás és kollektivizálódás (meg demokratizálódás) következtében bizonyosan senki sem állt volna elő a „durvaság”, „alantasság”, „póriság” sztereotípiáival, a hétköznapiság, a nem sejtető, hanem közlő világosság, a bonyolultabb s távolibb asszociációk meg képpalkotás hiánya és egyebek bizonyosan felmerültek volna.

Magának a m a i problematikának — csak ilyen hevenyészett, korántsem teljes — felvázolása is mentségemül szolgál e kérdések részletes elemzésének mellőzésére, de talán ösztönzésül szolgál v a l a k i m á s n a k, hogy dolgozatom második felének elkészítését magára vállalja. Nem hiszem, hogy érdektelen, unalmas, még kevésbé fölösleges, haszontalan feladat lenne.

MARTINKÓ ANDRÁS

A szabad függő beszéd a századvég prózájában

1. A jelenség részletes elemzéséről itt le kell mondanunk; példaink vizsgálatára nyomán azonban ki fognak rajzolódni azok a jellegzetes vonások, amelyek meghatározzák a modern prózastílusnak ezt a fontos mondatstiliztikai eszközét. A jól megszerkesztett, kerekded stílus igénye, vagyis az, hogy a nyolcvanas évek írói idegenkedtek a félbemaradt, nem lezárt mondatoktól, lassította a közlésmódok rendszerében azokat a változásokat, amelyeket két-három évtizeddel később Móricz Zsigmond¹ és író társai művészién meg fognak valósítani. A szereplők gondolatai, eszmefuttatásai éppen ezért nem egyszer

az író közléseként, függő beszéd formájában jelennek meg. Első személyes előadásban, tehát egyenes beszédben természetesen maguk a szereplők is megnyilatkozhatnak, és előadhatják gondolataikat. Az egyenes beszéd mögül is kihallatszik azonban az íróknak a szereplőket irányító hangja, vagyis távol van még az az elevenség és életszerűség, amely Móricz Zsigmonddal vonul be a magyar prózastílusba.

A szereplők gondolatának közvetett kifejezése, a belső monológ a modern regénystílusnak egyik lényeges stilisztikai kérdése. NAGY MIKLÓS említett művében megjegyzi, hogy „a 19. század folyamán a sokkal fejlettebb regényirodalommal dicsekvő Angliában szintén erősen megszerkesztettek, auktorális jellegűek maradnak a monologue intérieur-ök. Érdemes fellapozni az idevágó szakirodalom Thackeray-vel, G. Eliot-tal foglalkozó lapjait” (I. m. 156.)² A belső monológ és a meditáció, mint az író szava fejeződik ki szerkezetileg úgy, hogy bevezető ige után rendszerint *hogy*-os mellékmondatok tartalmazzák a gondolatokat. Az „auktorális” jelleg azt jelenti, hogy szükséges a bevezető ige, amely rendszerint a *v e r b a i n t e l l i g e n d i* közül való; ilyen módon oratio obliqua keletkezik, tehát kell a főmondat, amelyhez mellékmondatok kapcsolódnak. Nyilvánvalóan a stílus ezáltal nehezkesebb lesz; az alárendelő szerkezet semmiképpen sem a könnyítés, a világosság eszköze, főként, ha meggondoljuk, hogy az oratio obliquából folyó mellékmondatokba másod-, harmad-, sőt többfokú mellékmondatok is ékelődhetnek. Ahogy szaporódnak a mellékmondatok, úgy szaporódnak a kötőszók. A korábbi prózastílus gyakorlata szerint a szerkezeti nehezkességen segíthetett az egyes szám 1. személyében elmondott monológ, továbbá (a regény műfaja szempontjából vitathatóan) sok és hosszú párbeszéd, amikor a szereplők — fiktív helyzetekben — egymásnak felelgetve mintegy dramatizálva adják elő gondolataikat, akár a színész a színpadon.³

Akár az egyes szám 1. személyében előadott monológ, akár a párbeszéd forma élénkítette az előadást, azonban egyik sem volt túlságosan alkalmas szerkezetileg a szereplő belső gondolatvilágának a kifejtésére. Főként a lélek-

¹ Utalunk itt „Móricz Zsigmond stílusa” című tanulmányunkra (Stilisztikai tanulmányok. Gondolat, 1961.), amelyben a szabad függő beszédet igyekeztünk nyelvtanilag meghatározni. Részletesebb elemzés ebben a tárgykörben azóta nem jelent meg; elszórt megjegyzésekkel találkozunk több helyen is; figyelemre méltók H. MOLNÁR ILONA észrevételei „A drámai szerkesztés nyelvi eszközei Veres Péter »Rossz asszony« című kisregényében” (Nyr. LXXIX, 314–22) című tanulmányában.

Szerkezetünkre felfigyeltek az irodalomtörténészek is. NAGY MIKLÓS például „Kemény Zsigmond” című művében (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár: Magyar Írók 7, Gondolat, 1973.) azt mondja: „... íróknak azonban nem él a szabad függő beszéd első és harmadik személy közt vibráló megoldásaival, amelyek angol földön már Jane Austinnál (1810 körül) polgárjogot nyertek.” (156 l.). Mint látni fogjuk, ez nem így van. Azonban Kemény irodalmias szabad függő beszéd használata könnyen visztévedésbe.

² Az irodalomból NAGY MIKLÓS A. NEUBERT „Stilformen der erlebten Rede...” (Halle, 1957.) és EGRI PÉTER „Álom, látomás, valóság” (Budapest, 1969.) című műveit idézi. Egészítsük ezt ki LISA GLAUSER „Die erlebte Rede im englischen Roman des 19. Jahrhunderts” (Bern, A. Francke, 1948.) című művével, amelynek angol földön néhány példáját felhasználtuk a „Lo stile indiretto libero in italiano” (Firenze, Sansoni, 1963.) című monográfiánkban.

³ Ez nem jelenti, hogy a regénystílus rovására menne az olyankor alkalmazott egyenes beszéd, amikor a reális párbeszéd a szituációból nőtt ki, nem pedig fiktív s belső monológ helyett áll; az 1. személyben álló, belső monológot helyettesítő közlések azonban mindenképp erőltetettek.

elemző vagy a lélekelemzés felé tartó regény műfaja bírt el, sőt kívánt meg súlyos, szerteágazó és finoman árnyalt tudattartalmakat; olyanokat, amelyeket a drámai, az élőlétet figyelő közönségnek szóló előadásmód rendszerint elkerült. A közvetlen kifejezésmód elmehet egy bizonyos határig; azon túl azonban észlelhető ellentmondás mutatkozik a kifejezésmód és a tartalom között.

Az ilyen tartalmak célszerűbben adhatók elő tárgyilagosabb formában. A 19. század közepétől kezdve a prózaírók kutatják azt a módot, amely egyrészt nem egyenes beszéd, másrészt nem is függő beszéd abban az értelemben, hogy a szereplő gondolata mereven — éppen az oratio obliquának a klasszikusoktól tanult szabályai szerint — az írói közlés formájában jelentkeznek. Ez a közbeszéd mód éppen a szabad függő beszéd, amely a közlést megszabadítja a nyelvtani függés külső és belső jegyeitől. Csökken a mellékmondatok és a kötőszók száma, és rendszerint elmarad a bevezető ige sokszor még abban a formájában is, hogy a főmondat valamilyen utalást tartalmaz a rákövetkező közlésre. Éppen ezért nem tudjuk biztosan, ki mondja el: a szerző vagy a szereplő, de ez a kettőség a cél.

Hogy mikor kezdődik el használata a mi regényprózánkban, egyelőre nem tudjuk; bizonyos azonban, hogy Keménynél már jelen van és a későbbi Jókainál is. Minthogy célunk nem a kezdetek felderítése, hanem inkább az, hogy a használat jellegét a második szakaszban, a század utolsó évtizedében megmutassuk, elégedjünk meg ez alkalommal az 1857-től 1862-ig készült és 1862-ben megjelent „Zord idő” vizsgálatával. NAGY MIKLÓS szerint nincs szabad függő beszéd Keménynél; a „Zord idő” azonban másról tanúskodik, tudniillik arról, hogy az a kezdeti forma, amelynek feladata voltaképp az alárendelő oratio obliqua fellazítása, megtalálható. Leginkább olyankor, amikor a bevezető főmondati igéhez szabályosan kapcsolódó *hogy*-os mondatok sora megszakad, és olyan új mondat kezdődik, amely bár még mindig az előzmény folytatása, már nem függő beszéd, hanem a függő beszédetől elszakadt közléstartalom: „szabad” függő beszéd, még ha annak feszes, irodalmias változata is.

Valamelyest enyhül a szabályosság olyankor, amikor a szabad függő beszéd mondatai (amelyek az éppen befejezett oratio obliqua *hogy*-os mondatához csatlakoznak) kérdő vagy felkiáltó mondat alakjában jelennek meg, mint az alábbi példában is:

„Azonban, midőn Elemér becsületét kockán kívül állónak hitte, akkor támadának új és nagy aggodalmai. *Érezé, hogy* barát helyett ellenség fog vele egy fedél alatt lakni, *s hogy* a Deákék felől nyert tudósítás és Barnabás felébredt gyanúja után kötelességében áll nyíltan bevallani, miképp ő jóltevője várából nem más, mint Dorka ösztönzésére távozott el. *És e vallomás nem nyújtana-e szerencsétlen vetélytársa bősé féltékenységének táplálására sok, igen sok anyagot.* Elemér *érezé, hogy* az Erdélyből vett hír Dora iránti szerelmét új lángolásra szította, *s hogy* azon fontos állomás, amelyre őt a viszonyok által teremtett szükség emelte, még lehetővé teheti a szeretett lány kezének elnyerhetését. *E remény nem foglal-e magában Barnabással igen veszélyes összeköttetéseket? S hogy* lakják ő egy fedél alatt azzal, ki valószínűleg halálos ellenségévé fog válni, *s ki mint Werbőczy szolgája alatt áll, s az emelkedésre semmi kilátással nem bírhat: míg* ellenben ő a török nyelv tudása és a török viszonyok ismerete által mindama magasabb politikai titkoknak egyedüli avatottja leendő, melyektől egy szerencsétlen tartomány állapotjának jobbra fordulása vagy vég-szülljedése függ;

— Arra kell törekednem — gondolá magában —, hogy Barnabást kedvező feltételek közt idegen házba helyezzem el.” (Kemény Zsigmond: Zord idő. Magyar Helikon, 1959. 259.)

Példánkban az írói közlést bevezető ige: *érzé*. Ehhez járul két *hogy*-os kezdetű tárgyi mellékmondat, az *oratio obliqua* mondatai. A második mellékmondathoz egy másodfokú, ugyancsak tárgyi mellékmondat csatlakozik. Itt következik be törés a közlésmódban, a harmadik *hogy*-os (az *érzé*-től függő) mellékmondat helyett főmondat áll: *És e vallomás nem nyújtana-e* stb., tehát egy kérdő főmondat, amely változatlanul Elemér gondolatát tartalmazza bevezető ige nélkül, már *oratio obliqua*ban, de nem is egyenes beszédben (akkor *vetélytársam* volna).

De az egyetlen szabad függő beszédben álló főmondat után, amelyről nem tudjuk első pillanatban eldönteni, az író mondja-e vagy a szereplő gondolja-e el, az író visszaveszi a „gyeplőt” saját kezébe, s következik egy előzőhöz hasonló vezérgige, az *érzé*, ugyanúgy két *hogy*-os tárgyi mellékmondattal, az *oratio obliqua* mellékmondataival. A másodikhoz ez esetben egy másodfokú jelzői mellékmondat csatlakozik. Ugyanúgy, mint fent, a közlés itt is törést szenved; nem egy újabb, *hogy* kezdetű mellékmondat következik, hanem két önálló kérdő főmondat, mint átmeneti típusú az író szava és a szereplő véleménye között. A második közülük bonyolult felépítésű annak ellenére, hogy voltaképp az *oratio obliqua* könnyítésére szolgál. Három jelzői mellékmondat (a harmadik *ki* nélkül), egy *még* kezdetű ellentétes és mellérendelő értékű mondat, amelyhez jelzői mellékmondat járul. Mindezt a gondolati tartalmat egyszerűbben, a kötőszók és mellékmondatok nélkül is ki lehet fejteni:

„S hogy lakják ő egy fedél alatt azzal, ki valószínűleg halálos ellenségévé fog válni? Mint Werbőczy szolgája alant áll. Az emelkedésre semmi kilátással sem bírhat. Ellenben ő a török nyelv tudása és a török viszonyok ismerete által magasabb politikai titkoknak egyedüli avatottja leend. Mindezekről egy szerencsétlen tartomány állapotjának jobbra fordulása vagy végsüllyedése függ.”

A szabad függő beszédnek ez az (elképzelt) oldottabb fajtája sem hiányzik teljesen a „Zord idő”-ből; egyetlen példát idézünk, azt a híres jelenetet, amikor udvarhölgyek latolgatják, melyikük elég kiöregedett ahhoz, hogy a kis János Zsigmondot elkísérhesse Szolimán táborába — erényük sérelme nélkül. Meglep ebben a részben a rövid mondatok nagy száma, a mellékmondatok csökkenése, a viszonylagos elevenség:

„A palotában hamar elterjedt a miniszteri értekezlet híre és oka. Előbb a kamarások súgták meg a palotahölgyeknek, s az apródok fecsegték el a belső nőcselédeknek; utóbb a királyné rendeletei semmi kétséget nem hagytak fenn a bekövetkezendő nagy esemény fontossága és részletei iránt. Az udvarmesternő kapkodott, futott, nyitá és csapta be az ajtókat. Sem Madridban, sem Nápolyban vagy Bécsben ilyen ceremónia még nem fordult elő. Honnan vegyen rá előzményeket? Ha a király serdült korú volna, akkor az udvarmestert és az első kamarást illetné meg a gondolkodás kötelessége, de minthogy csecsemő, neki az udvarmesternőnek kell eszmét keresni e sajtószzerű szertartásra. S kit rendeljen a király mellé? A dajka nem mellőztethetik, pedig nincs kiképzett modora, s az illem szorosabb szabályait nem tanulmányozta. Aztán micsoda illem uralkodik a török udvarban, ez is nagy kérdés. Ha a szép palotahölgyeket küldi a király kíséretéül, vajon hány jön közülük vissza? Ha a rútaakat küldi,

nem fogják-e ezt a basák ellenökben bizalmatlansági szavazatnak tekinteni? Ha férjhezmenteket küld, nem gerjeszt-e féltékenységet? Ha hajadonokat küld, nem rontja-e ezek társasági helyzetét? S aztán, hogy viseljék magokat? miként öltözködjének? keresztbe tegyék-e a kezöket, ha köszönnek, vagy csak térdököt hajtsák meg? S ha valamelyik gálánt török basa csalogató szavakat intézne hozzájuk, hogyan fejezzék ki tagmozdulattal ezt a szót: nem. A magyar nógatja fejét, s azon nemet ért, de a török midőn fejét nógatja, azzal a beleegyezését, az igent adja tudtul. Tehát az udvarlókkal szemközt magyar vagy török értelemben nógassák-e a palotahölgyek fejüket, hogy éppen semmi félreértés ne támadjon? ez nagy kérdés vala, melyért a szegény udvarmesternő vonakodott bármi felelősséget magára vállalni.

Hasonló aggodalomban voltak a palotahölgyek is.” (Uo. 134.)

A nem kevésbé mulatságos rész megformálásában eltér Kemény szokásos feszes, körmondatos stílusától, mely főként akkor érvényesül, amikor az író maga beszél (a gyakori párbeszédnek viszonylag életszerűek, többnyire rövidmondatosak). Itt az udvarmesternő önmagával vitatkozik, mérlegel, és ez a „helyzetfelmérés” szabad függő beszédben áll, a szabad függő beszéd azonban szerkezetileg más, mint a korábban idézett példa. Egyrészt nem az oratio obliqua folytatásaként jelentkezik, tehát nem a függő beszédből „nő át” a *hoggy*-ok elhagyásával, hanem voltaképp bevezető ige nincs is: *nyitá és csapta be az ajtókat*. A sürgést-forgást tartalmazó mondatból következtethető ki a bevezetés; sürgés-forgás közben nyilván töprengett azon, mit tegyen. Másrészt a szabad függő beszédben álló mondatok életszerűbbek, eleve-nebbek, rövidebbek, mint az előző példában voltak. Csupa kérdés: *Honnan vegyen rá előzményeket? (...) S kit rendeljen a király mellé?* stb. stb. A mellékmondatok rövidek, többnyire feltételes mellékmondat szerepel, másodfokú, tehát elsőfokú mellékmondatból kiágazó újabb függelék nem is található. Az állandóan visszatérő rövid kérdések pattogó ritmust adnak a szövegrésznek.

Ami nincs a példában, az a szubjektivitás, tehát a félbehagyott mondatok, szerkezetlen szavak, és az affektivitást tükröző szólások, kifejezések. A szabad függő beszédnek ez a még sokkal inkább a beszélt nyelviséget tükröző válfaja csak — mint említettük — Móriczsal fog jelentkezni. Még távol vagyunk a későbbi, erősen szakadozott, az érzelmek következtében sajátos affektív kifejezőeszközökkel áthatott stílustól.

2. A nyolevanas évek irodalmi nyelve a szabad függő beszédnek a fentiekben vázolt változatát örökölte, s — mint látni fogjuk — Mikszáthig nem változott az alapjában véve irodalmias, feszes, a függő beszédtől nehezen elszakadó szerkesztés. Az alábbi néhány példával könnyen igazolható, hogy az író a feszültséget, az affektív telítettséget ugyan szabad függő beszéddel, ám mégis viszonylag szabályos, jól megszerkesztett mondatokkal fejezi ki.

A) — „De Iván, kérem — riadt fel Olga.

Szép fejében egymást kergették a gondolatok. *Minek is jött vele ide a szigetre? Ez meggondolatlanság volt tőle. Viktor az oka mindennek. Miért rontotta el a kedvét? Ó az oka, hogy most itt van Ivánnal. Kezével homlokához nyúlt, mintha el akarná űzni az elmúlt idő emlékét.*” (Gozsdu Elek: *Köd*. 1882. 39.)

A kiemelt részek szabad függő beszédben állnak. Hogy volna ez a szakasz függő beszédben?

Azt gondolta, hogy kár volt vele ide a szigetre jönni, s hogy az meggondolat-

lanság volt tőle. Úgy vélte, hogy Viktor az oka mindennek, mert elrontotta a kedvét. Meg volt győződve arról, hogy Viktor miatt került össze Ivánnal.

A függő beszéd felépítése tehát: bevezető ige + *hogy* + a mellékmondatok. A szabad függő beszéd esete más: a verbum dicendi, sentiendi vagy intelligendi beleérthető a bevezetésbe, de vannak bevezető ige nélküli közlések is: a bevezető rész lezárul a közlés előtt, amely így új mondatként, *hogy* nélkül kezdődik, mintha egyenes beszéd, tehát a szereplő szavainak, gondolatainak 1. személyben történő elmondása volna. Még sincs szó egyenes beszédről, mert az állítmányok 3. személyben állnak, s ugyanígy 3. személyűek a birtokos névmások is. A határozók már az egyenes beszéd közvetlenségére utalnak: *ekkor, itt, most, holnap, erre, ide* stb. szerepel a függő beszédben általában (bár ott sem mindig) használt *akkor, ott, másnap, arra, oda* stb. helyett, tudniillik a beszélő és a hallgató közvetlen kapcsolata a függő beszédben nyilvánvalóan megszűnik, vagy legalábbis jócskán csökken.

De térjünk vissza a Gozsdu-idézetre. Nyilvánvaló, hogy az szabad függő beszédet tartalmaz. Ám az is szembeötlő, hogy távol van a szaggatott, önállósult mondatrészeket tartalmazó stílustól, a félbehagyott mondat szerkezetek használatától. Szabályosan feltett kérdések és szabályosan megadott válaszok: ez a fő jellemzője az olyan példának, amelyekben az írók szabad függő beszédben fejeznek ki feszültséget, eldöntendő helyzeteket, esetleg gyöttrődést, lelki problémákat. Ugyanilyen az alábbi Gozsdu-példa is:

„Márta kibontakozott Olga öleléséből. Komoly arcán valami nagy lelki küzdelemnek a hatása alatt szelíd vonásai megkeményedtek. Hideg, sovány kezeivel megfogta Olga meleg kis kezét.”

Eddig tart a bevezetés, a gondolatok rajzását fiziológiai mozzanatok vezetik be: *szelíd vonásai megkeményedtek; hideg, sovány kezeivel megfogta Olga meleg kis kezét*; az előbbi példával szemben itt nincs olyan verbum intelligendi, amelyikbe bele lehetne érteni azt, hogy: *gondolta, vélte, bizonyosnak vette* stb. A következő, viszonylag hosszú mondat sor Márta belső monológját tartalmazza, kérdéseket és az arra adott válaszokat, ahogy saját magának tett fel kérdéseket, és ahogy saját maga válaszolt rájuk.

„Olga már igen régen nem említette előtte Ivánt. Talán már nem szereti? Bár szeretné! Lelke megmenekülne a sötét gyanútól, amely férje és közte már hónapok óta, mint a köd a napsugarakat, úgy fogja fel a hitvesi szeretet fényességét. Bár szeretné Ivánt! De hátha már nem szereti? Talán jobb volna meg sem kérdezni, és türelemmel bevárni, mit hoz a jövő? Hátha sejtelme valónak bizonyul, és Olga csakugyan már nem szereti Ivánt, mi lesz akkor? A sejtelemből bizonyosság? Nem. Az a dermedt köd, amely lelkét, szívét most fojtogatja, még sötétebb, még sűrűbb lesz, még jobban el fog benne tévedni, pedig menekülést várt. Mindegy! Ő meg akarja tudni a valót.

[Eddig tartott a belső monológ.]

— Ül ide, Olga.

A ragyogó pillangó összecsapta szárnyait és engedelmeskedett.” (Uo. 55.)

Az előző példához hasonlóan ezt a szakaszt is át lehetne tenni függő beszédbe: . . . *megfogta Olga meleg kis kezét. Arra gondolt, hogy Olga már igen régen nem említette előtte Ivánt. Feltételezte, hogy talán már nem szereti. Ha szeretné, úgy hitte, lelke megmenekülne a sötét gyanútól.* Stb.

A függő beszédben azonban nehéz volna elhelyezni az olyan felkiáltásokat, illetve óhajtó mondatokat mint: *Bár szeretné! (. . .) Bár szeretné Ivánt!* Azt lehetne mondani, hogy a most idézett példa elevenebb, mint az első, —

egy részt a felkiáltások miatt, másrészt pedig három úgynevezett önállósított mondatrész miatt: *A sejteleből akkor bizonyosság? Nem. . . .) Mindegy!* Az első inkább állítmány nélküli mondat, de az állítmány minden kétséget kizáróan benne van az előző mondatban, így a kihagyásos mondat szubjektív jellege korlátozott.

Gozdsu szabad függő beszédet tartalmazó példái a bemutatott két példa struktúrájától nem térnek el; minden példáját jellemzi a szabályos szerkezeteknek, a szaggatott, elliptikus előadásmódnak a hiánya, a szerkezetlen mondatrészek kerülése és az, hogy az emocionális színezésről lemondott még ott is, ahol a szöveg tartalomszerűen erre készítette volna (57–8, 58–9, 69, 76, 78, 94, 112, 113–4, 122, 123, 172). Jellemzi továbbá a tartalom egysíkúsága: a feszült helyzet, a szereplő bizonytalansága, amikor latolgat, szempontokat mérlegel, és ennek következtében főként kérdéseket tesz fel, majd válaszol azokra; óhajtó mondatokat vagy felkiáltásokat hallat. Ez készíteti az író a függő beszéd élénkítésére; ez az élénkítés a közlésmódok rendszerében a szabad függő beszéd mérsékelt és egysíkú alkalmazását eredményezte.

B) Egy másik fajta tartalom is fölbukkan itt-ott szabad függő beszédben. Talán féltucat példában mások beszédének visszaadására használta az író, tegyük hozzá, viszonylag kevés élénkítéssel. Tagadhatatlan, hogy oratio obliquában a beszéd nehézkes, ahogy ezt az alábbi példa világosan szemlélteti:

A jóképű, kövér német azonnal észrevette, hogy Ivánnak valami baja van. Kérdezősködött egészsége után, szemrehányásokat tett neki, miért nem kíméli magát, hogy a sok bor árt az egészségének, az éjszakázás tönkre teszi az idegeket, és hogy ő, nemcsak mint orvos, de mint igaz barátja, azt tanácsolja neki, hogy a rendes, nyugodt életmód, a rendes alvás és mindenekfölött a mértékletes ivás az egyedüli, ami a túlságosan megfeszített idegeket ismét rendbe hozhatja, éljen tehát a szerint.” (Uo. 72.)

A sok *hogy*, továbbá a kimért mondatok alaposan korlátozták az élő-beszéd lendületét, megtörték erejét, jobb lett volna e helyett egyenes beszédet alkalmazni, hiszen az orvos szavairól van szó, felesleges, hogy mindez mint az író előadása fejeződjék ki. De ha már az író egyenes beszédet valamilyen oknál fogva nem használ, sokkal inkább megfelel a stílus könnyedségének, elevenségének a szabad függő beszéd, valahogy úgy, ahogy azt az alábbi példa megmutatja. Ugyancsak más szavainak visszaadásáról van szó:

„[Raabe] Sajnálátát fejezte ki a szerencsétlen fiatalember szenvedélye felett, amely úgy látszik, előbb egészségét, azután vagyonát fogja tönkre tenni. [Itt kezdődik a szabad függő beszéd, Raabe elbeszélése áll itt.] Ő nem tudja miért, de valami ellenállhatatlan szeretet, jóakarát vonzza őt hozzá, amely bizonyos vegyülete az atyai és a cimboraszeretetnek. A fiatalember, igaz, hogy ami a magasabb műveltséget és különösen a társadalmi simaságát — den Schliff — illeti, kissé el van hanyagolva, és hogy ő nem tudja neki megbocsátani, hogy Chopint német muzsikusként merte nevezni; Goetheről meg azt hitte, hogy — mert Viktor éppen a párizsi divatról beszélt — valami francia szabó volt, igaz, hogy ez a szeretetreméltó tudatlanság kissé neveléses, de utóvégre is nem bizonyít semmit. Iván mindössze is egy ősember — ein Urmensch — akinek van bizonyos típusa, akit minden látszólagos durvasága mellett, szerinte nem szabad gúnyolni [itt megszakad a beszéd, az író veszi át a szót], Raabe ekkor Viktorra tekintett, mert Iván derék, jószívű ember. Elmondta aztán, kissé izgatottan, mert Viktor ismét gúnyolódni kezdett, hogy

ő Iván jószívűségéről bizonyosságot tehet. [Itt visszatér az író újra a szabad függő beszédhez.] Neki Gajáron akárhány szegény betegje van. Iván sokszor a maga kocsiját küldte el érte Batára, ez pedig jó messze van onnan. Akárhányszor megtette, hogy a betegeknek főzetett, bort küldött, ha hideg volt, szekérszámra küldött fűtőszalmát. A gajári nép bálványozza őt, mert Iván romlatlan szívű, jó földesúr, afféle berlichingeni Götz, aki a durva erőt a legnagyobb gyöngédséggel egyesíti magában [most újra az íróé a szó]. Elbeszélte továbbá, hogy Iván, dacára a dőzsölés iránti rendkívüli vonzalomnak, amely pedig tudvalevő dolog, minden nemesebb hajlamot — Anlage — tönkretesz, mégis igen fogékony az esztétikai szép iránt. [Az írói közbeszólás itt bevégeződik, bár a mellékmondatokból kitűnik, mennyire a szereplő szavát adta vissza az író, ugyan függő beszédben; a mellékmondatos átmeneti forma után nyomban átcsap a szabad függő beszédbe.] A múltkor is, mikor nála volt, az asztalán találta felnyitva Goethét; igaz, hogy rettentő rosszul tud németül, de végre is a törekvés kétségtelen. Iván itt rútol blamáta magát Goethével, és íme, amint észre jött, hogy ezt neki, mert hiszen kabátot visel, és mert háromszáz holdas birtoka van, ismernie kellene, azonnal meghozatta, és olvassa. Ez a törekvés annyira megkedveltette őt vele, hogy elhatározta: a fiatalembert a jó útra vezeti, és segítségére lesz az elmulasztottak pótlásában. A pótlásra neki nagy szüksége van, mert úgy vette észre, hogy Iván elmaradottságát már kezdi belátni. Ami pedig a dőzsölés iránt való rendkívüli hajlamot illeti, azt majd mérsékelni fogja a tanulmány és a tanulmányok által kifejlendő esztétikai érzék. Végre kereken kimondotta, hogy ő Ivánt, török vagy szakad, meg fogja menteni.

[Az utolsó mondat már újra az író szava:] Raabe, aki egészen tűzbe jött a magas feladat kitűzése által, elhallgatott."

Ami a szabad függő beszédben álló részeket illeti, kerekded, szabályos mondatok, az előbeszéd fordulatai majdnem teljesen hiányoznak. Sehol egy félbeszakítás vagy felkiáltás, kérdés, szerkezetlen mondatrész; igaz, hogy a szabályosan megszerkesztett, kerekdeden gördülő mondatok semmiképp sem nehézkesek; és nem hasonlíthatók a függő beszédhez, amikor léptenyomon bevezető igék és az azokat követő *hogy*-ok folytán lelassul a stílus, a mondatok hossza megnő, és az alárendelés a sok mellékmondatral szinte bánataná mai nyelvérzékünket.

A mi idézetünket főként az előbeszédre jellemző, közelre mutató határozók előfordulása választja el a függő beszédétől, nem beszélve természetesen a mondatstruktúra egyszerűsödéséről a *hogy*-ok elmaradása folytán:

„Iván sokszor a maga kocsiját küldte el érte Batára, ez pedig jó messze van.” (Mintha egyenes beszéd volna, aki beszél, a körülállókhoz szól, s ebben a szituációban nyilvánvaló az *ez*).

„Iván itt rútol blamáta magát Goethével [azonos helyzet az előbbivel, a beszélt nyelvi *blamáta* is az élőszóra mutat], és *íme*, amint észre jött, hogy *ezt* neki [...] ismernie kell, azonnal meghozatta [*íme, ezt*, hasonló közelre mutató].”

C) A beszédet tartalmazó szabad függő beszédnek elevenebb és modernebb formáját találjuk Reviczky Gyulánál, eljárását a függő és a szabad függő beszéd vegyítése jellemzi. Mások szavainak visszaadása rendszeresen a főmondat-hoz csatlakozó *hogy*-os mondatokkal kezdődik, ez még oratio obliqua. Kéthárom mellékmondat után azonban már főmondatok következnek; az eredeti bevezető mondat, és ezek közt már semmilyen formai, külső kapcsolat nincs.

„[Fejérházy] Csak azon bosszankodott, hogy arra a tökfilkóra hallgatott s elhagyta a kedélyes Bécset, ahol ezerszer szabadabban lehet élni, mint Budapesten, mert nem néznek az ember szájába s nem tartják számon, lóvonaton jár-e vagy fiákkeren. [Idáig tart az oratio obliqua, több, az egyenes beszédet idéző emocionális szóval: *tökfilkó, ezerszer szabadabban, nem néznek az ember szájába.*] Pedig most már nem lehet visszamenni. A hurcolkodás alkalmatlan is, meg sokba is kerül.” (Reviczky Gyula: Apai örökség. 1886. 42.)

A záró két főmondat a szabad függő beszéd szabályos esete.

Az alábbi példa, ami a szerkezeti felépítést illeti, hasonló az előzőhöz. Eltér azonban abban, hogy jelentékeny a szabad függő beszéd mondatainak száma:

„Fehérházy azután elmesélte, hogyan vette rá a Bécsben lakó Bereghy grófot, ne húzza-halassa tovább azt az örökösödési pert, melyet okvetlenül a Fejérházak fognak megnyerni. [Itt kezdődik a szabad függő beszéd.] Hiába veri magát annyi temérdek költségbe, az ő jussuk, olyan világos, mint a nap. Egy szóval a vége az lett, hogy nagy tanácskozást tartottak az ügyvédekkel s Bereghy gróf a tárkonyi pusztáról lemondott Fejérházy javára. Ez azonban, mint hogy a gazdálkodásban mindig malörje volt s minden birtoka csakis ezért [figyeljük meg az áttételt, *azért* helyett *ezért*, mintha egyenes beszéd volna] került uzsorások kezére, a pusztát elcserélte egy szép kétemeletes házzal a Bécs melletti Währingben és a házat eladta harmincezer forintért. Ez [ismét az előzőhöz hasonló áttétel] volt az oka, hogy oly sokáig maradt fenn Bécsben. De most [időhatározói áttétel] aztán együtt mennek oda fölketten. Van ottan magyar annyi, mint a szemét s maga is nagyon sok előkelő családdal ismerkedett meg.” (Reviczky Gyula i. m. 38—9.)

Amint láttuk, mindkét példát jellemzi az oratio obliqua és a szabad függő beszéd keverése, az előbbi mintegy átnő az utóbbiba. Jegyezzük meg jól ezt az eljárását, találkozni fogunk vele későbbi évtizedekben. A nyolcvanas években a szabad függő beszéd, amennyiben élő beszédet adunk vele vissza, szabályos: a bevezető főmondatok után, amelyek többnyire tartalmazznak a közlésre utaló igéket, nyomban következnek a szabad függő beszéd főmondatai, mint például az alábbi Bródy Sándor-példában:

„Ezentúl a néni is szelíd lett. Példálózott ugyan még rossz lányokról, akik megfogadták, hogy becsületesek lesznek, »de a kutyából nem lett szalonna«. De vígasztalásképp, s hogy bebizonyítsa, miképp nem Szeráról példálózott: az esküvőjükről beszélt neki. A néni barátja volt a hosszú prédikációknak, az ő esküvőjén az átányi pap másfél óra hosszat beszélt, tél derekán, fel is fázott tőle a lakodalmas népség térde, s ő maga olyan náthás volt a mézes-heteiben, hogy no. . . de bár bizonyos, hogy valamire való esküvő pár nem ért egy kukkot se az eskető pap szónoklataiból, az mégis nagyon szép és elmaradhatatlan. . .” (Bródy Sándor: Színészvér 148; a regény 1891-ben jelent meg.)

A *néni barátja volt* stb.: itt kezdődik a néni előadása, nincs tehát keveredés, oratio obliqua, amelybe behatoltak az egyenes beszéd bizonyos elemei. Ez a példa Gozsdu szabad függő beszédében elmondott példáit idézi.

A gondolati tartalom (a belső vívódás) és az élőszó visszaadása a két leggyakrabban előforduló alkalom a szabad függő beszéd alkalmazására. Megjegyzendő azonban, hogy az előbbinek az előfordulási aránya messze túllépi az utóbbiét.

A gondolati tartalmak közé kell sorolnunk egy sereg olyan vonatkozást is, amely a nyolcvanas-kilencvenes években viszonylag ritka, ám a későbbi írónál nagy jelentőségre fog emelkedni. Elvértve találunk már arra is példákat, amikor a szereplők olyan gondolatsort „élnek” át, amely a múltra utal, s valamilyen múltbeli eseményt tartalmaz. Így értékeljük az alábbi Justh Zsigmond-példát is:

„Itt lesz öcsém lakásod» mondá a tiszteletes magára hagyván a káplánt, ki körülnézett szobájában.

Ez lesz tehát otthona, az első nyugodt otthona, mióta él, eddig oly hányatott, oly bizonytalan volt élete. A korai árvaság, a szegény gyermek elhagyatottsága, aztán a kegyelemkenyér egy öreg néninél, annak halála után megint kint az utcán, segély nélkül, a nyolc esztendei gimnázium, amely idő alatt vele egykorú gyerekeket kellett tanítani, hogy megélhessen, aztán a teológiai évek nyomorúsága, amelyet kétszeresen nehéz volt elviselni, milyen terhes pénz nélkül a huszadik év!

Most végre van biztos, nyugodt otthona. Mily boldogan nézett körül kis szobájában.” (Justh Zsigmond: Ádám. 1885. 21.)

A két, majdnem azonos mondat (*körülnézett szobájában*; *nézett körül kis szobájában*) közé ékelődik a szabad függő beszéd, a káplán visszaemlékszik sanyarú ifjúkorára, ám a *gondolta, hogy* bevezetés elmarad. A mondatok üteme éppen ezért meggyorsul, sőt voltaképp állítmánytalan, elliptikus mondatok jöttek létre, amelyek odavetett főneveken alapszanak: *a korai árvaság, . . . elhagyatottság, . . . kegyelemkenyér, . . . megint kint az utcán, . . . a nyolc esztendei gimnázium, . . . a teológiai évek nyomorúsága. . .* Az emlékek egymásra torlódása ilyen névszói halmozásban fejeződik ki, ez a viszonylagos elevenség szabályosan szerkesztett függő beszédben elveszett volna.

D) Zárjuk le az idézetek sorát azzal a Tolnai Lajostól származó hosszabb példával, amelyben az író Feketéné töprengését ábrázolja a szabad függő beszéd jellegének megfelelő, többé-kevésbé szaggatott stílusban (bár mint mondtuk, Tolnai korában az affektív és ennek megfelelően szabálytalan szerkesztésnek korlátai vannak). Ez a példa azért is említendő, mert a portré-ábrázolás halvány jeleit mutatja. Néhány „megelevenedett”, „átlelekesített” leírás, arckép bontakozik ki a szereplő átélésében. A portré, arckép rendszerint az írói közlésben helyezkedik el, vagyis többnyire az író mondja el, milyenek a szereplői, vagy milyen egy táj, milyen egy lakás belseje. Még később is, modern írónál is csak egész ritkán fordul elő az, hogy portré, leírás egyenes beszédben álljon, vagyis az írók kerülnek azt a megoldást, hogy szereplőik szájába adják egy-egy másik szereplő, táj vagy szobabelső leírását.

„Az okos asszony azért okos asszony, hogy ily fontos esetben azonnal munkához is lásson, teljes erővel. Feketéné kezdte először is az urán. Most kezdte szégyenleni, hogy [itt tehát *hogy*-os mondatból nő ki, indul a szabad függő beszéd] istenem uram, hogy is ültek ők annyi úri vendég között! Ezer szerencse, hogy ott nem volt szegény Ézsau, mert szégyenletében a föld alá bújt volna. Milyen lajbi van ezen az emberen (ti. a férjén) [ez a megjegyzés az íróé; annyira kézben tartja a más beszédét, illetve annyira bizonytalanok még a szabad függő beszéd szabályai, hogy az áttételt pontossá akarja tenni; zárójelben, de belenyúl a szereplő szavaiba, annak ellenére, hogy a szabad függő beszéd „szabadságát” éppen ő engedélyezte]: csupa egy kopottság! Nem lehetett volna elkérni a gazdag Forró Gábor bíró téli ruháját? Az is

parasztos, de mégis újdonság. Ez tán tizenöt esztendő is van már. És minden pecsétet, szakadást, vásást, gombhiányosságot szemügyre vett. [Ezt a mondatot az író mondja, nem a szereplő, tehát nem Feketéné, ám ismét visszadja a szót a szereplőnek, ismét visszatér a szabad függő beszéd, amely nyilván nem egyenes beszéd.] Hát milyen volt a nadrág, a nyakravaló, a dolmány, a kalap, a téli paraszteszima! (Eddig mindig nagyon jó volt.)

De nem is tudja, mit csináljon, sírjon-e vagy átkozódjék, amért hogy a jó Isten úgy el is tudja venni az ő eszét ennél a lakodalomnál. [Itt a szabad függő beszéd csak a mellékmondatban van, a főmondatot az író mondja. Figyeljük meg a mellékmondatban — amely pedig a szabályok szerint oratio obliqua volna — az *amért* használatát, meg a közelre mutató névmást: *ennél a lakodalomnál.*]

Évikének is hogy áll a haja, mint egy szolgálónak (még eddig mindig úgy állt és szépen is állt), mindjárt felfésülteti a boltosnéval. Aztán kesztyűje sincs — ott még a Pára takács leányának is volt a lakodalomban. . . Ézer szerencse, hogy Ézsau ott nem volt, mert majd adna most. Alig várja a jó édesanyja, hogy hazaérjenek, hogy mindeneket tüstént mozgásba tegyen. [Ezt megint az író mondja, de nyomban következik a szereplő közbeékelődése, következik a szabad függő beszéd folytatása.] Átjön Ilia, majd tudja ő, mit hogyan. Milyen jó, hogy éppen a szomszédban laknak, nem veszi észre senki, mit csinálnak, még Ézsau sem, s egyszerűen csak az egész ház. . . egy kicsit előre is gyönyörködött.

Került sor a Ferencre. [Az utóbbi két mondatot már az az író mondta, hogy aztán ismét idézze szereplőjét, Feketénét a szabad függő beszéd keretei között.]

Elviszi a benedeki rektor sógorhoz, annak a nagy káplán fia csak mostában halt meg, a ruhái éppen jók lesznek Ferenc fiának. [A szabad függő beszéd egy pillanatra átcsap az egyenes beszédbe: *fiának* és nem *fiának*: a helyzet kívánja meg az affektivitás és közvetlenség növelését.] Most már parasztruhában nem lehet, igazán nem lehet neki járni. Mit mondana Ézsau. Ézer szerencse, hogy nem volt a lakodalomban. Mit tett volna a drága lelkem, csillagom [ismét átcsapás az egyenes beszédbe], ha látja, hogy az ő öccse parasztruhában táncol a grófkisasszonyokkal, pedig ugyan kedvelték ám a táncát. Telhetetlenek voltak annak a gyerekeknek a szép táncában. [Itt befejeződik a hosszú és sajátos jellegű szabad függő beszéd.]

S Feketéné egy pillanat alatt el tudta képzelni, hogy Ferenc milyen lesz a benedeki rektor sógor meghalt káplán fia úri ruhájában és hogy fog ez a gyerek abban táncolni.” (Az új főispán. 1886. 113—5.)

*

A szabad függő beszéd századvégi használata jelentős változáson megy keresztül Mikszáth prózájában; erről sajtó alatt levő egy másik cikkünkben beszélünk. További kutatásaink célja az lesz, hogy a bemutatott vázlatot számos más regény és novella elemzésével egészítsük ki, és hogy kutassuk egyrészt a kezdetet, másrészt a XX. századi hajlékony, életszerű szabad függő beszéd esetleges korai jelentkezését.

HERCZEG GYULA

Nyelvjárástörténeti adatok és tanulságok az első magyar nyelvű Orbis Pictusban

1. Dolgozatomban a magyar történeti nyelvjáráskutatást is szolgálni kívánom azzal, hogy az első magyar nyelvű Orbis nyelvjárástörténeti vonatkozású adatait állítom előtérbe. A nürnbergi 1669-i kiadás magyar szövege a latin és a német textus társaságában értelmezi az Orbis Pictus enciklopedikus ismeretanyagát. A magyar cím így utal erre: „A' Látható világ, háromféle nyelven, azaz: Minden derekassab ez világon lévő dolgoknak és ez életben való tselekedeteknek le ábrázoláfa és Deák, Német és Magyar megnevezése. A' fellyül való íráfoknak és ízóknak laystromával” (Noribergae, 1669.).

Hogy az Orbis 1669-i kiadásának magyar szövege nyelvjárástörténeti vonatkozásban is értékes forrásunk, arról az eddigi szakirodalom semmit sem tudott. Különbösen a magyar szöveggel kapcsolatban sok probléma csak újabban merült fel (vö. BAKOS, Az Orbis Pictus és magyar szövege nyelvészeti jelentősége: Az Egri Ped. Főisk. Füzetei 136. sz.). Első probléma: ki volt a magyarító? Egyelőre annyit tudunk róla, hogy nevére csak az MM jegyek utalnak, s fordítását soproni és ruszti magyar barátainak ajánlja. A fordító is a soproni, illetőleg a ruszti vidék szülötte lehetett. A fordítás elé írt ajánló vers szerzője J. A n d r e a s D o b n e r is e vidékről származott, s a Nürnberg melletti Altdorfban tanult. Mind ő, mind az eddig még ismeretlen fordító a nürnbergi nyelvűvelő Birken-körrel is kapcsolatban állhatott. Az Orbis magyar fordításához az is értékes adatunk, hogy az Orbis Pictus német textusának készítője a hite miatt Csehországból Nürnbergbe menekült nyelvűvelő költő B i r k e n. A magyar szöveg, a magyar fordítás készítője feltétlenül ebben a körben kapott indítást és ösztönzést arra, hogy lefordítsa az Orbis latin textusát magyarra is.

Különbösen a fordítás nyelvének nyelvjárási, illetőleg nyelvjárási sajátosságai is egyértelműen arra utalnak, hogy a magyarító a dunántúli, közelebbről a nyugat-dunántúli nyelvjárásterület legjellemzőbb jelenségeit, sajátosságait is magában foglaló s még nyelvjárási szintű nyelven fordította az Orbis latin textusát magyarra.

A fordítás nyelvében valóban sok a dunántúli, közelebből a nyugat-dunántúli, s inkább a Pozsony megye irányába tendáló északi, Ruszt környéki gócváltozatnak nyelvhasználatát tükröző hangállománybeli, alaktani, jelezési, ragozási és szókészleti sajátosság. A fordítás nyelve igen értékes forrás az írásbeliség, illetőleg a tanítási nyelvi norma s a nyelvjárási szintű nyelvi képletek keveredésének, illetőleg a kiegyenlítődés folyamatának XVII. századi viszonyaira is. Egészen szélsőséges esetekkel is találkozunk: olyan erősebben asszimilált szóalakok is funkcionálnak még ennek a tankönyvnek a nyelvében, amelyek a korbéli, ilyen jellegű iskolai könyvek nyelvéből már hiányoznak: Ilyen alakokra gondolunk: XII: *besső*, XIII: *háfffa*, CXXVIII: *peffelyek* stb.

A következőkben a gyakoriság, a következetesség mértékét, a megterheltség fokát is felsorakoztató rendben mutatjuk meg a fordítás nyelvében található nyelvjárási sajátosságokat, rámutatva arra, hogy ezek a nyelvjárási jelenségek még jól megférnek az irodalmi, a tanítási nyelvi norma egységesítő tendenciája nyomán kialakult és a már hagyományozott nyelvi képletekkel.

2. A h a n g á l l o m á n y. — Nem véletlen, hogy elsősorban a hangállományban jelentkezik a legtöbb nyelvjárási sajátosság.

A) Az egész nyugati és dunántúli nyelvjárásterületnek jellemző sajátossága, az *á* utáni asszociatív *o*-zás alapszóban és szóalakokban jellemző sajátossága a fordítás nyelvének. Csak néhány példát ennek bizonyítására: IV: *házokat*, XII: *ágokra*, XXXII: *szárazon*, XXXIV: *szárazéttatva*, XXXVIII: *vállokon*, XL: *hármot*, XLIV: *ágyokat*, XLV: *elválofztatott*, LIII: *májos*, LIII: *lábokat*, LXV: *nyárfolóval*, XLIV: *nyárfokon*, LX: *váfnok*, LXX: *tálokat*, CL: *a' válofztatnak* stb.

B) A labialis *ö*-zés hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetekben, valamint a suffixumok előtt egyaránt erős tendenciával jelentkezik a fordítás nyelvében. Mivel feltételezésünk szerint a fordító Sopron megyei ember lehetett, illetőleg Sopron és Ruszt környékről származhatott, nyelvének erőteljesebb *ö*-zése a területileg közeli Pozsony megyei, Pozsony környéki, ma elszigeteltebb jellegű *ö*-zésre vonatkozólag is értékes forrás (vö. még: NyK. LXVIII, 204). Különösen következetes a fordítás nyelvében az *l* előtti *ö*-zés: *köll*, *köllene*, *kölleffék* stb. Az *ö*-zés alábbi példatára nem teljes, csak bizonyításra szolgáló néhány adat szerepel benne: *őszveszórköztetett*, *kifzörzött* (előljáró befed), *cfőc főmő* (Szózatos ábécé), II: *főlyhók*, *rőpdőfnek*, III: *főldőt*, IV: *pőrnye*, VII: *cfőpőg*, *cfőp*, XIX: *főcfske*, *rőpdőf*, XXIV: *béfődi*, XXXIV: *rőpdőfő*, XXXVIII: *főlfőrdült*, XLI: *fősték*, LIII: *pőrszőli*, LVI: *cfőbrók*, LVIII: *cfőpő*, *pőrdőtő*, LXIII: *szőrkőfzt*, CXXIV: *főrdő*, *főrdőnyi*, CXLV: *hideglőlő*, CXLIX: *lőlkők*, LXXXII: *kőrfőztutak*, CI: *kőrfőztők*re, CVII: *kőllő* (~ *kiüllő*), CXI: *rőftség*, CXXIV: *pő*, *pőrs*, CXXV: *pőllőngér*, CXXIX: *bőgrőcfske*, CXXXV: *lőttenek*, CXXXVII: *főldős*, CXLIV: *kőrfőztőlő* stb. Jellemző, hogy a *fel* ~ *fél* igekötő következetesen *fől* alakban funkcionál. (Vö.: PLANDER, Göcseji szőejtés: TudGyűjt. 1832. III, 64; Nyr. XXIX, 171, LXXVIII, 249; PAPP LÁSZLÓ, A nyugati nyelvjárásterület XVI. sz. végi nyelvi viszonyaihoz: MNy. LIX, 16—23.)

C) Az *i* ~ *é* és az *i* ~ *ü* szembenállás foka. — Az *é*-zés helyén az *i*-zés ritkán jelentkezik: III: *finyivel*; az *ü* helyén sem gyakran, csak a következő alakokban: XIII: *bikfa*, XVI: *hivelyk*, XXIV: *hivelyes*, XXXVII: *hively*, CI: *miveléfsnek* stb. Labialis alakban jelentkezik következetesen az CXLVIII: *űdő*, LX: *a hűt*, és az *űng*. A nyelvatlasz is e szavakban labialist jelez a nyugati nyelvjárási területén (vö. MNy. LVIII, 25).

D) Az *é*-zés és *ë*-zés az *i*-zés helyén már jellemző sajátosságként jelentkezik: XXIII: *bibéc*, XXXI: *gelefzta*, CI: *szén* (~ *szín*), LI: *szerént*, LV: *péncék*, XX: *hátgeréncz*, CXVII: *megkéméli* stb.

E) Az *a* ~ *o*, *o* ~ *a*, *o* ~ *u* hangviszonyokra vonatkozólag is érdekes képet mutat a fordítás nyelve. Az *a* fonéma javára az *o* visszaszorulását hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetekben egyaránt tapasztalhatjuk: III: *ragyagnak*, XXVIII: *vakondak*, XXXIX: *agykaponya*, XLI: *átmad*, XLV: *baronálja*, *baronával*, XLV: *baglyákok*, LXV: *rakatt*, LIII: *szalánnákok*, LXXI: *partékáknak*, LXXII: *pakrocokkal*, LXXV: *barbély*, LXXIX: *balha*, CXIX: *moftaha*, CXXIV: *vádálja*, CXXXII: *bajnakok*, CXLVII: *apostal*, *állapat*, *ravátolo* (Izókra való Layltrom), CXXXVIII: *a fő poharnak*, *az asztalnak*, *a' tálnak* (a *pohárnok*, *asztalnok*, *tálnok* helyett) stb. De *o* jelentkezik az *a* fonéma helyén a következő esetekben: XIII: *boroczk*, XXII: *karvoly*, X: *aranyokat*, CXL: *haydonában kifszállottonak*.

Találkozunk a *o* > *u* változással is: VI: *tsurgo*, XCV: *bé buréttom*,

bé burétott, XXXIV: *leg tsudálatoffab, dudul* (Szózatosszabé), *máshunnan, funt, meg funtolom, meg hajulok, nyomum, buburékok* stb.

F) A magánhangzók időtartamát tekintve — bár az időtartam jelölésében nem mindig következetes a fordító, illetőleg a nyomda — a rövid magánhangzók jelentkezése nagyon számottevő: XI: *hafomlo*, XVI: *buza*, XXIII: *lud, uszkálnak, vizbe*, LXXIII: *kut, rud*, LXXXII: *posta*, LXXXVII: *usznyi* stb.

G) Bizonyos esetekben a nyúlás tendenciájának érvényesülését tapasztalhatjuk. A be-igekötő magánhangzója például következetesen hosszú változatban funkcionál: *béburéttom, bédugom, bédódom, békerétem, bétéfzem, bévonyom, bévonyás* stb. (Izókra való Layftrom). Feltűnő jelenség, hogy a köznyelvi rövid magánhangzók helyén hosszúakat találunk a következő szóokban, illetőleg szóalakokban is: XXIV: *hérnyo*, XLI: *meg ísméri*, XLII: *megísmért*, LXXII: *mennyézettel*, LXXXV: *méggyen*, CII: *cirkáalom, cirkálmazás*, LXXXV: *gyéplöckel*, CXXVII: *nehézek*, CXXXII: *báyt vinak*, CXXI: *évd, éledel*, XLI: *tészen*, LXXVII: *légyen*, CXXI: *mái náp* (vö. Vas m.: *mái náp*: Nyr. I, 422, II, 374, XVII, 506).

H) A mássalhangzók kapcsolatos jellemző sajátságok közül ki kell emelnünk azt, hogy az intervokális nyúlás igen gyakran jelentkezik a fordítás nyelvében. A nyugati nyelvjáróterület jellemző sajátságait számbavevő közlések (pl.: MNyszet. 1860: 95; MNy. XXXIV, 259; stb.) azt is kiemelik, hogy ezen a területen a geminálódás tendenciája igen erős. Ezt példázza az Orbis magyar nyelvű szövegének számtalan szóalakja is. Különösen gyakori az *s, l, t* és az *r* geminálódása: *ékeffen, szollás, rendeffen, okoffan, effik* (Előljáro befzéd), V: *eróffen*, XXVI: *viffelnek*, XLI: *haffadék, tókélletes* (Előljáro befzéd), XL: *vizellet, vizellő, vizellés*, XLII: *éllesztő*, LIV: *túzellő*, CXXVI: *árrán, árrát*, LXXXII: *futtást*, LXI: *béllésekből* stb.

I) Az *l ~ ly* hangviszonnal kapcsolatban az a megfigyelésünk, hogy a dunántúli *l*-ezés is jellemző vonása a fordítás nyelve hangtani arculatának: VI: *foldogál*, XI: *kristál*, XIX: *kevékedi*, XXVIII: *bial*, XLIII: *tévdégs*, LXII: *sórtéles*, LXXIV: *pendel*, XLV: *gerebléli*, LXV: *hómpellgeti*, LXXIV: *kóppóló*, LXXVII: *fertál*, LXXXVI: *pisztolok*, CII: *pólák*, XLVIII: *válu* stb. A hely szó és alakjai következetesen *l*-es formák: XVI: *hel*, LIV: *túzhelen*, CXXII: *temetőhelek*, CIII: *fóhelen, lef-hel* (Izoknak Layftroma) stb. Ez a jelenség is erősítheti azt a feltevést, hogy a szó eredeti tövégi *l*-s volt.

A palatalis *l*-es: (*ly*-es) változatok között a leggyakoribbak a következők: II: *fólyhók*, XIV: *csollyán*, XXIV: *hivelyes*, XXXIII: *nadály*, XLV: *baglyákok*, XIII: *kórtvely*, LXV: *hómpólógve*, LXXV: *barbély*, és a túlkompensációs jellegű XIV: *atcély* és XV: *falyáta*. Jellemző sajátság az is, hogy a köznyelvi *vitortla* szó minden alakváltozatában *ly*-es: LXXXIX: *vitortlya, óreg* [= nagy] *vitortlyák*, XC: *vitortlyákok* stb. Különbönb néhány példát találunk az *l ~ ly* váltakozásra is, pl.: VI: *foldogál ~ folyos*, XXXIX: *mell ~ melly*, XLVI: *ószve gerebléli ~ gereblyéivel*, XLV: *hómpellgeti ~ hómpólógve*, LXXV: *kóppóló ~ kóppólóket*, CXXXIX: *mellike ~ mellyik* stb.

J) Az *n ~ ny* hangviszony vizsgálata nyomán azt állapíthattuk meg, hogy az *n*-es változatok terheltsége szembetűnő szóvégeken és szuffixumok előtt egyaránt: III: *fénlik*, IV: *kémén*, VI: *posván*, XVII: *gyékén*, XIX: *nóftén*, XXV: *patkán, nest, görén*, XXVIII: *kicsinkék*, XXXIV: *bárson*, XXXVI: *leánka*, XLI: *feledékenség*, XLII: *reménség*, XLIII: *picin*, XLVII: *rézedén*, LV: *putton*, LXIV: *fóvénbúl*, XCVII: *alacson*, CII: *toron*, CXII: *a' tobzodok* . .

ikelődnek, hánnak, CXIV: reménység, CXVII: kerefmén, CXVIII: leán, CXXI: gazdaafzon, szakván (~ szakmány!), CXXXI: szemfén-vesztő, CXXXIV: törvén, CXXXVII: tartomán, CXXXVII: komornikokkal, CXLIII: földhánván, CXLVII: szegénység stb. Találunk példát az *n* palatalizációjára is: XXI: legtiisztátalanyab, XXXII: tekenyős, LXI: szappany, XCIII: szövétnyek.

A *von* és a *fon* ige minden képzési és ragozási alakjában, illetőleg előfordulásában az *ny*-es változatban szerepel: LXV: vony, LXVII: ki vonyattatnak, XLIX: szén vonyoval, LXXIII: viz-vonyo, CXV: vízfza-vonyok, XLIV: fony, fonyo vezfzökbül stb.

3. Alaktani sajtásokok.—A fordítás nyelvében jelentkező nyelvjárási alaktani sajtások számbavétele is tanulságos számunkra. Az irodalmi, a tanítási nyelvi norma egységesítő tendenciájának erőbben ellentállnak a felsorakoztatott sajtások is.

A) A *-ni* főnévi igenévképző csak *-nyi* alakban fordul elő. Az alaktani (képzési, jelezési és ragozási) nyelvjárási sajtások között ez a legfeltűnőbb. A főnévi igenév *-ni* képzője teljes következetességgel és kivétel nélküliséggel *-nyi* alakban jelentkezik: *lennyi, okofkodnyi, bölcselkednyi, cfelekednyi, találnyi, szolnyi, vinnyi, tanulnyi, mutatnyi* (Előljáro befzéd), XLVI: *legelietnyi, étetnyi, LXXVI: rópálnyi, szaladnyi, LXXXVII: usznyi, XCIX: le irnyi, CXIII: tudnyiüllik* stb. — Hogy a nyelvi kiegyenlítődés folyamata még a XVII. században is lassúbb ütemű volt, mutatják az Orbis Pictus alábbi szövegrészelei is: XCIX: „A' fzoállfnak mefterfégi. . . forgódik a böttük körül, melylyekbül őlzve rakja a' fzoakat és megtanétja azokat igazan kimondanyi, leirnyi, őlzve foglalnyi, fzerkefztetnyi, meg válafztanyi, meg külömböztetnyi. . .”, — CVII: „A' föld gömbölyü, azért irnyi, ábrázolnyi köll aztot két fél golyobifokkal”. A nyelvjárási jelenségek (pl. az *-i* birtokos személyrag; az *ö-zés*; a határozóragok zártabb változata: *-bül*; az *ít* helyén *-ét*, a *-ni* helyett következetesen *-nyi* stb.) e rövid szövegben is feltűnő arányban szerepelnek. Nem véletlen, hogy Bessenyei György (A holmi 242, vö. még BENKŐ LORÁND: Dolg. a m. ir. ny. és stílus tört.-ből 64) az Orbis részletéhez nagyon hasonló jellegű nyelvjárási sajtásokkal terhelt szöveggel ágál az erőbben nyelvjárási nyelvhasználat ellen.

B) Az *-ít* helyén az *-ét* képző ismét csak teljes következetességgel jelentkezik. A fentebb idézett szövegrészletben is ezt tapasztalhattuk. Példatárunk nem teljes, csak néhány példát mutatunk itt be: *tanét, tanéto, tanétványok* (Előljáro befzéd), I: *ordét, V: indét, LXXV: fodorét, XCIII: fordéto* stb.

C) A határozóragok zártabb magánhangzóról. — A nyugati nyelvjárási területről adatokat szolgáltató régibb és újabb közlések (vö.: ZAKÁL, Eörséghnek Leírása 1818-ból: Ethn. 1917: 99; PLANDER, Zala Vármegyei Göcsei Szóejtés: TudGyújt. 1832. III, 62; EGRINÉ ABAFFY ERZSÉBET, Sopron megye nyelve a XVI. században) is a jellemző sajtások között említik azt, hogy ebben a nyelvjárástípusban a különböző határozóragokban a köznyelvihez viszonyítva zártabb magánhangzók találhatók, tehát a *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* ragok magánhangzói e zártabb változatokban jelentkezenek: *-bül, -bül, -tul, -tül, -rül, -rül*. E tankönyv nyelve ebből a szempontból is erősen nyelvjárási jellegű. A gazdag példatárból csak néhányat mutatunk be: *abbul, errül* (Előljáro befzéd), IV: *köbül, jábul, taplotul*, VII: *vizbül*, X: *onbul*, XIII: *fákrul*, LXII: *mofonétul, borbül*, CII: *egymástul*, CXLVII: *bántül*, CXLVIII: *hűtbül*, CIX: *kézzül*, CXXX: *fiurul* stb.

D) A fordító gyakran él a következő erősebben tájnyelvi határozószókkal is: *innénd, innéd, onnénd, honnénd*. Ezeket a szóalakokat a szakirodalom is a nyugati nyelvjárássterületről adatolja (vö.: MNy. XLVI, 277; MNyszet. 1857. III, 412; KÁLMÁN, A bősárányi gyékényszöveg; uő., Adalékok a Szentsei-Daloskönyv nyelvjárástörténeti tanulságaihoz: MNy. XLIX, 527: *honnénd, onnend* stb).

E) A melléknevek fokozásában a *j* fonéma is jelentkezik. Ezt a jellemző tájnyelvi sajátást is megemlítik azok a kutatók, akik a nyugati nyelvjárás-típus alaktanához is szolgáltatnak adatokat. KARDOS ALBERT pl. ezt a sajátást, mint e nyelvjárássterületre jellemzőt írta le részletesebben (vö. Nyr. XIV, 166 és Budenz-Alb. 162). Fordítónk ebben a tekintetben is hű maradt anyanyelvjárásához. Ezt bizonyítják a következő adatok is: I: *leg boldogjab*, XIII: *róvidjeben*, XXII: *őregjeb* stb.

A középfok *-b* jele rendszeren rövid alakjában fordul elő a fordítás nyelvében: *derekaffab* (Előljárási bevezető), I: *leg nagyob*, XXXIV: *leg gyorsabik, tfuldátloffab*, XLV: *előb*, CLX: *jób kéz*, CXVI: *jóbik* stb.

F) A tárgyrag ismétlése, pleonasztikus ragozás. — A dunántúli, nyugati nyelvjárás-típus sajátosságait leíró régebbi közlemények (vö. pl.: PLÁNDER: Tud Gyűjt. 1838. VI, 25; VASS: MNyszet. 1860. V, 106, NyK. II, 368; KARDOS: Budenz-Alb. 170) megemlékeznek arról a sajátos jelenségről is, hogy e nyelvjárássterületen a „túteljezett” (vö. VASS: NyK. II, 368), a pleonasztikus ragozás gyakori: *aztot, eztet, aztotat, eztetet*. KISS SÁMUEL Sopron megyéről szóló közleményében (TudGyűjt. 1823. X, 65) erről a nyelvjárási sajátásról így ír: „Soprony megyében a Répczemelléken, az ezt, azt helyett eztet, aztatot mondják.”

Fordítónk anyanyelvjárásának e sajátosságát tükröző szóalakokat is találhatunk a fordítás nyelvében: III: *ötet*, XLV: *aztot*, CI: *eztet*, XCI: „bé földi amazot árnyékával” stb.

G) Az *-i* birtokos személyrag. — Az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag a palatalis hangrendű szavakban nem *-e* (vö. *bele, széke* stb.), hanem *-i*. Az eddigi szakirodalom (MNyszet. 1860. V, 76, 144; MNy. V, 281, XLV, 336, XLIX, 526; Nyr. XLVII, 128, LXXVIII, 423; Budenz-Alb. 168; BÁRCZI, Az *-i* birtokos személyrag: MNy. L, 287 kk.) ezt a jelenséget a nyugati nyelvjárás-típus jellemző alaktani sajátosságaként tartja számon, s így nem véletlen, hogy a fordítás nyelvében találkozunk e nyelvjárási sajátással is: XII: „a’ czölnökének. . .vayon *béli*”, XVIII: „a’ toyomány bé vayon földve heyal. . . melly alatt vayon a’ *fejéri*. . . ebben a’ *széki*”, XLI: „a főnek *részí*”, CXLVII: *tiszteleti* stb.

H) Az ige- és névszóképzés sajátosságairól. — Az Orbis magyar szövege számos nyelvjárási sajátást nyújt számunkra az igék és névszók képzését illetően is. Sok archaikus jellegű képzőt találunk a fordítás nyelvében. A KÖVESI MAGDA szerint a Sopron megyei nyelvjárásokban még ma is élnek ezek az archaikusabb jellegű képzések (vö. Képzőtanulmányok a Sopron megyei nyelvjárásokból: MNyj. II, 71). A mai *-ú, -ű* képzők például rendszeren *o, ő* írású, vagyis *ó, ő* olvasatú formában jelentkeznek a fordítás nyelvében: *egy-kerekő, négy szegő, jó beszédő, keserő, javanyo, egy szarvo, keselyő, hegedő*, „*négy-lábo állat*”, *tanókkal* stb. Gyakoriatok a szövegben a következő képzések is: *nyesfőlek, fittyelék, kopácsolék, metélék, fűrészfőlek*. Nem egyet közülük olvashatunk e területről közölt nyelvjárási adatokban is. Az *esőfőlek*-et például Vas megyei, illetőleg kemenesaljai tájszóként közli a TudGyűjt. is (1831. VII, 18).

A szakirodalom a dunántúli, a nyugati nyelvjárástípus igeképzésének két jellemző sajátosságát szokta kiemelni. Az egyik sajátosság az, hogy gyakrabban jelentkezik a kombinált frekventatív képzők (vö. Budenz-Alb. 158). Ezt a sajátosságot is tükrözi fordításunk nyelve, s ilyen igealakokkal találkozunk benne: XIX: *keresdegél*, XXII: *énekeldegell*, XXXI: *szűdögeli* (= *szövögeti*), XCVIII: *olvásdogál* stb. Bár azt meg kell jegyeznünk, hogy azok a régi magyar szótárak, amelyeket fordítónk is forgatott, s amelyeknek szókészletéből igen sok elem bekerült az iskolai nyelvi tankönyvek, szótárak stb. szókészletébe is, sok kombináltan képzett igealakot is szótároztak, SZENCZI MOLNÁR szótárában a pleonasztikusan képzett igealakok nagy számban találhatók.

A másik jellemző sajátosság, hogy a köznyelvi *-dos*, *-des*, *-dös* helyén nagyobb funkcionális terheltségű a *-doz*, *-dez*, *-döz* gyakorító igekepző. SÁMSON EDGÁR (MNY. XXXVII, 306, XL, 99) ezt a jelenséget a Dunántúl minden nyelvjárása jellemző sajátosságának tartja. „A Dunántúl általában a *-doz* képző hazája”. Fordításunk nyelvéből e sajátosság meglétének dokumentálására is idézhetünk példákat: XXII: „a’ karvoly és az ölyv *födözözzék*”, XXIII: „a’ halálzo madár *födözza* az halakat”, LIX: „*nyomdoz* lábaival. . . [a szövő]” stb. KARDOS ALBERT „A göcseji nyelvjárási alaktana” című értekezésében (Budenz-Alb. 159) megjegyzi, hogy ezen a nyelvjárásterületen „. . .-ul, -ül képzővel több oly igét találunk, melyekben a köznyelv inkább kedvelli a hosszabb *-kodik*, *-kedik* képzőt”. Fordításunk nyelvében is megtalálhatjuk ezt a jelenséget. Ilyen igealak pl. LX: *mocskosul* 'megszenyesedik' is. A valamivé tevést és levést jelentő denominalis igék közül KARDOS emlegeti a *mocskosul* igealakot is (Budenz-Alb. 160).

4. A szókészlet különlegességei, jellegzetes tájszavai. — A fordítás nyelvének szókészletét több szempontból vizsgáltuk meg. Először azt kívántuk tisztázni, hogy a fordító tudatosan, szándékosan használt-e fel tájszavakat. Másodsor: milyen a viszony az első magyar Orbis szókészlete, s az előbb megjelent, hasonló témakört feldolgozó magyar Janua-fordítások szókincse között. Harmadsor: a tájjellegű tájszavak változnak-e a különböző magyarországi Orbis-kiadásokban?

Arra külön is rá kell mutatnunk, hogy az Orbis első magyar fordításának szókészletében számtalan olyan szó található, amely a régebbi szójegyzékek, iskolai szótárak, köztük COMENIUS Januaja mellé szerkesztett szótára révén terjedtek el szélesebb körben. Az így „hagyományozódott” szavak között is sok a legkülönbözőbb területekre lokalizálható tájjellegű szó is.

A sárospataki Janua-szótárban (Lexicon Januale. 1652.) a latin *fagopyrum* szót SZIKSZAI FABRICZIUS és SZILÁGYI BENJÁMIN Janua-fordítása nyomán a nyugatias jellegű *hajdena* tájszóval magyarítják a szótár készítői. A *Hepiulus*-t a magyarítók *gyertyára rőpdőső legyetske* mellett a *lövöldék* szóval is értelmezték. Ez a szó pedig az erdélyi, a székely tájszavakból is gyakran merítő TSAHOLCZI—BIHARI, IndVoc. (Albae-Juliae, 1647.) lapjain is a *pillangó*, a *lepke*, a *leppendék* szavak társaságában értelmezi, magyarítja a latin *papilio*-t. Ugyanezek a szavak jelentkeznek az Orbis magyar szövegében is. Ez is azt mutatja, hogy az iskolák számára szerkesztett tankönyvek, szótárak nagymértékben hozzájárultak a különböző tájak szavainak, a tájjellegű szakszókincs elemeinek elterjesztéséhez.

Erre ad példát az Orbis első magyar nyelvű kiadása is. Szövegében a szó és a tárgy szoros kapcsolatát biztosító szöveg és kép még azt is lehetővé tette

számunkra, hogy az egyes szavaknak, köztük több jellegzetes tájszónak nemcsak hangalakját, hanem tájjellegű jelentésvariánsait is regisztrálhattuk. Egy-egy tárgyat, fogalmat az Orbis fordítója is szinonima-sorral értelmez, s a legtöbb esetben az egyes nyelvjárási gócok legjellemzőbb szavait is felsorakoztatja: *sárgarépa* ~ *morkony* ~ *mohrépa*; *kőtőveszfő* ~ *vitlya* ~ *szirony*; *lednek* ~ *búkkón*; *gyékén* ~ *káko* ~ *szityo*; *bozogány* ~ *pálka*; *naddály* ~ *pióka* ~ *szopoka*; *szentgyörgyvirág* ~ *gyöngyvirág* (vö. *szentgyörgyvirág*: Sopron és Vas megye: Nyr. X, 332).

Miért tanulságosak számunkra ezek a szinonima-sorok? Ismeretes, hogy az egyes tájszavak szóföldrajzi szétszóródása eléggé problematikus kérdés a kutatók számára. A szétszóródás útjára magyarázatot találhatunk abban is, hogy a tankönyvek, az iskolai szójegyzékek, köztük a régebbiek, főleg SZIKSZAI FABRICZIUS szójegyzéke és COMENIUS Januája és Orbis Pictusa igen sok, a legkülönbözőbb nyelvjáróterületekről adható tájszót használtak fel a megfelelő latin szöveg magyarítására. Az inkább „keleti” *naddály* szó „nyugati” jelentkezését is ez segíthette elő. Azok a deákok, akik az iskolában megtanulták a különböző szóföldrajzi elkülönülést is kiegyenlítő, eredetileg valójában jellegzetes tájszavakat, mindennapi életük nyelvhasználatában is használni kezdték ezeket a tájszókat. A szóföldrajzi „keveredés” útjára ez is magyarázó adat. Az első magyar nyelvű Orbisban is jelentkezik ez a „keveredés”. A későbbi Orbis-kiadások is összeöngják a különféle nyelvjárási gócok szókincsbeli elkülönülését: 1798: *párna* ~ *vánkos* ~ *fej-ally* ~ *fejel* (Pozsony); 1675: *kőtőveszűckel* ~ *vitlyáckal* ~ *szironyokkal* (Coronae); 1669: *fonalnyaláb* ~ *végfonal* ~ *fonal-darab* ~ *perec* ~ *pászma* (Nürnberg); 1685 (Lőcse); 1728 (Lőcse), 1789 (Pozsony): *hajdina* ~ *tatárka* ~ *pohánka* ~ *haricska*; 1669, 1685, 1728 (vö. MNy. XLIV, 303): *kötélék* ~ *butyor* ~ *zayda* ~ *málha* ~ *gunyha* ~ *czula* stb.

Az első magyar nyelvű Orbis szókészletében több úgynevezett alaki tájszó is található. Jellemző adat, hogy a CXIII. fejezetben a magyar szövegben a köznyelvi *csendes* hangsor *csöndesz* alakban fordul elő: „*csöndesz* elmével elfzenvednyi, türnyi. . . a’ kétféle zerencfét. . .”. KISS SÁMUEL már idézett cikkéből (vö. TudGyűjt. 1823. X, 66) is kitűnik, hogy ezt a hangsort a nyugati nyelvjáróterület bizonyos részén valóban így ejtették. KISS szerint a Sopron megyei nép ajkán állandóan a *csöndesz* hangzik. A köznyelvi *gyanta*, *kanál*, *piac*, *pedig*, *ketrec* ’tyúkól’, *tojás*, *szárca* szavak e fordítás nyelvében elsősorban a dunántúli, közelebbről a nyugati nyelvjáróterületéről adható alakokban szerepelnek: XII: *jánta* (~ *jánto*) (vö. Sopron m.: Nyr. IV, 181), LVII: *kalán*, XXIII: *kalános gém* (vö. Vas m. Répce vid.: Nyr. XX, 371, Nyr. IV, 228; Göcsej: MNy. V, 87; Felsőőr: Nyr. LXXXIV, 364); CXXIV: *piarcz*, *piarczon félelcapo* (vö.: Sopron m.: Nyr. II, 561; Vas m.: Nyr. V, 274; Göcsej: Nyr. XIV, 163; Felsőőr: *piharc*: Nyr. LXXXIV, 365); CXVIII: *penig* (vö. Vas m.: MNy. V, 160); XIX: *katrocz* (vö.: Rábaköz: Nyr. IV, 174; Vas m.: Nyr. XXII, 144); XVIII: *tojomán* ~ *tojomány* (vö. Vas m., Órség: Nyr. II, 563), *szárca* hangalak található a Dunántúlon általában (vö. Nyr. XVII, 430).

Ezután az 1669-i kiadású Orbis néhány jellegzetes tájszavát mutatjuk be.

A) *pife* ~ *pizse* ’csirke’. — Az Orbis Szózatos ábécéjében olvashatjuk ezt a mondatot: „A’ *pife* (~ *pizse*) *pifeget* (~ *pizfeget*)”. GOMBOCZ ZOLTÁN (MNy. VII, 355) foglalkozott a *pizse*, *pizsille* ’csirke’ szóval is, s ezt írja: „Amarra a legrégibb adatot Comenius Orbis pictus-ában találjuk: a *pise*

pisegét. . mindkét szó a nyugati megyékben járatos”. Valóban az eddig megjelent közlések kivétel nélkül a nyugati nyelvjárásterületről adatolják az idézett szavakat. A TudGyűjt. (1939. XII, 20) Göcsejből származtatja *piszella*, ZAKÁL az Őrségből *pisze* ~ *piszelle* alakban. Hasonló hangsort közölnek Vas megyéből (Nyr. XI, 90), a Rábaközéből (Nyr. XVIII, 191) és Sopron megyéből (Nyr. V, 269). — Amikor azt állítjuk, hogy a fordító vidékének egyik valódi tájszavát használta fel, azt is meg kell jegyeznünk, hogy a Janua 1643-i bártfai kiadásában már olvashatunk az állathívogatóból eredeztethető *pise* szóról is: „... pipiones dicuntur: *piseknek* (madárfiaknak, toronkácloknak) neveztetnek. . .”.

B) *bőrű*. — Ez a szó az Orbis LXXXVI. fejezetében olvasható a *hidacska* ~ *pallo* ~ *bőrű* szinonima-sorban. A magyar szakirodalomban COMENIUS tan-könyvének erre a szavára ASBÓTH (Nyr. XXIX, 561) is hivatkozik, MELICH (Nyr. XXIX, 506) pedig azt írja, hogy ez a szó „csakis Dunántúl, Göcsejben és az Őrségben fordul elő”. S valóban, az eddigi közlemények csak a Dunántúlról, közelebből inkább a nyugati nyelvjárásterületéről adatolják szavunkat. A TudGyűjt. (1831. VII, 16) a „Vass Vármegyei Kemenes-allyi Járásbeli” szavak között említi: *bőrű* ~ *bürű* 'gyalog-híd'. A Nyelvőr hasábján is Vasból, Göcsejből közlik e szót: Nyr. XIII, 257).

C) *fót* ~ *kerékfót*. — Az Orbis LXXXIV. fejezetében a szekér részeit megnevező mesterszavak között több tájjellegű csoportnyelvi szót találunk, így a *kifafa* (vö. Sopron m.: Nyr. V, 425), a *fórhecz* szavakat is. A Nyelvőr hasábjain Sopron és Vas megyéből adatolják ezeket a szavakat. A szóban forgó fejezetben olvashatjuk a következő mondatot: „keréktalp, az mely őszve, lőzrkőlttetett hat talpfákbul, *kerékfótukbul*.” A *fót*, *kerékfót* név is jellegzetes tájszó az Orbis magyar szövegében. A magyar nyelvészeti szakirodalom eddigi közleményei is a dunántúli nyelvjárásterületekhez kötik a *folt* ~ *fót* 'keréktalp' szót. VARGA IGNÁC „A Felsőőrvidék nyelve” című dolgozatában (vö. NyF. 9. sz.) is megtaláljuk szavunkat. A MTsz. is a Dunántúlról (Baranya m.) keltezi. Az Orbis adata e szó Sopron megyei tájszó jellegét is valószínűsíti.

D) *sárgarépa* ~ *morkony*. — Mindkét szót a nyugati nyelvjárástípus tájszavaként minősítik és közlik az eddigi közlemények is. KISS SÁMUEL a Sopron megyei tájszók között emlegeti *morkony*: *sárgarépa* alakban (vö. TudGyűjt. 1840. X, 33). A Nyelvőr egyik közlése (XLII, 382) ugyancsak Sopron megyéből adatolja a *sárgarépa*, *morkony* szavakat. IMRE SAMU és KÁLMÁN BÉLA *murkon* hangsorral Felsőőrről, illetőleg a Felsőőr-vidékről közlik szavunkat (vö. Nyr. LXXXIV, 361, MNy. XXXIII, 345). A *sárgarépa* szóról BENKŐ LORÁND is (Nytört. 10), azt írja, hogy ez a szó a nyugati nyelvjárásterületen évszázadok óta él, s innen került be a nemzeti nyelvbe. A bekerülést az Orbis nagy elterjedtsége is elősegíthette.

E) *czipelles* ~ *czipelés* ~ *sólya* ~ *pacsmag*. — E szavak olvashatók az Orbis LXII. fejezetében. A nyugati nyelvjárásterületéről közölt tájszóközlések között megtalálhatjuk ezeket a hangsorokat is. A *sólya* szót Vas megyeinek, kemenesaljainak jelzi a MTsz. is. A *pacsmag*-ot Rábaközéből, Bősárkányból közli a Nyelvőr (XVIII, 19). A *czipelles* ~ *czipellés* ~ *czipellüs* hangsorokat Sopron és Vas megyei tájszóknak jelzik az eddigi közlemények is (vö. Nyr. II, 517). De itt is rá kell mutatnunk arra, hogy e szavak is hagyományozódtak, szétterjedtek a legkülönbözőbb területeken élő szerzők által szerkesztett szótárak révén is. GYARMATHI szótára (1816.) is felsorakoztatja e

szavakat: *solya*, *tzipő*, *tzipellős*, *topány*. Az is igaz, hogy GYARMATHI forrásul használta a comeniusi tankönyvek nyelvének magyar szókincsét is.

F) *pléh*, *héázat*, *szarufa*, *olló*, *rag*, *szelemén*. — E szavak szerepelnek az Orbis LXVI. fejezetében. Ebben a részben a ház leírását kapjuk. Vajon használ-e a fordító a nyugati nyelvjáróterülethez köthető szavakat a latin textus magyarításában? Igen! A *pléh* szót 'zár, lakat' jelentésében olvashatjuk az idézett részben. A *pléh* ~ *pele* ~ *pèle* ~ *pelé* ~ *pélé* ~ *pélhe* szóalakokat elsősorban Sopron és Vas megyéből származtatják a megfelelő közlemények is (vö. Nyr. XX, 367, Nyr. XXV, 576 stb.). Az Orbis e fejezetében olvasható a következő mondat: „... a' lindelyek. . . fekülznek léceken, ezek *szarufákon*, *ollókon*, *ragokon*, *szeleméneken*. . .”. (vö. NyK. XLVII, 311). Az itt szereplő szavakat a Nyelvőr közleményei is Sopron, Vas, Zala és Veszprém megyékből közlik: Nyr. III, 478, XII, 189, XVII, 284, XIX, 575. MÉSZÖLY GEDEON „Az őrség száz évvel ezelőtt” című írásában ZAKÁL GYÖRGY „Eőrségnek leírása” című, 1818-ból származó kéziratban maradt művéből közli a ház leírását nyújtó részt is (vö. Ethn. 1917: 99). Ebben is olvashatjuk az *olló*, *szelemen* és a *rag* szavakat. KARDOS ALBERT (Nyr. XII, 95) a „göcseji szók” között emlegeti a *szelemen*-t és a *rag*-ot is. GÖNCZI FERENC (Göcsej ismertetése. Kaposvár, 1914. 407), VAJKAI AURÉL (A magyar népi építkezés. Bp., 1948.) is e területekhez kötik a szóban forgó szavakat. A dunántúli nyelvjárásokhoz köthető *rag* szót különben a dunántúli járásterület tájszókincsét is gyakran felhasználó SIMON ISTVÁN „A múlt énekel” című versében (vö. Magyar Nemzet 1965. dec. 19. sz.) is szerepelteti:

„Hangból ének lenni | nem tud így a dal, | ám sorsát se jegyzi | le a tinta-
hal, | fényét hullócsillag | sosem őrzi meg. . | Mi hallja? *Füstüs rag*, | zsup
meg üvegek. . .”

G) *tzuka*. — E szó a következő nyelvi mezőben fordul elő: XVII: „...a' fzőlőfejeket, a' gerezdekent, mellyeknek *tzukáin* a' fzőlőfzemek fűgnek. . .”. A Tudományos Gyűjtemények egyik közleménye (1828. X, 68) baranyai, közelebről ormánsági tájszónak jelzi, s 'kisedet zsák' jelentéssel értelmezi. DÖMÖTÖR SÁNDOR a szó dunántúli előfordulásait szedi sorba (vö. MNy. LVII, 216). Az Orbis különben nemcsak a *cuka* ~ *tzuka* ~ *czuka* szó alakjára, hanem egy sajátos jelentésvariánsára vonatkozólag is értékes forrásunk.

H) *tégláz* 'vasal'. — Az Orbis 1669-i kiadásának magyar szövegében olvashatjuk ezt a mondatot is: LXI: „... a' fzabo. . megtéglázza a' varráfflokat a' *téglázó*-vaffal. . .”. A *tégláz*, *megtégláz*, *téglázó vas* szavakat is mint jellegzetes tájszókat kell számontartanunk. Az eddigi gyűjtések elsősorban Vas, Sopron, Zala megyék területéről közlik (vö. KERTÉSZ: NyjTan. I.: NyH. 9. sz. 48: *tégláz* 'vasal', *téglázó vas* 'vasaló'). BEKE (Nyr. LXXVII, 79—80) a Vas megyei Iváncról közli szavunkat: *téglázóvas*. A Nyelvőr több közleménye (pl. LXXI, 122, LXXII, 254) „a Zala folyó mentén” használatos tájszavak között emlegeti a *tégláz* 'vasal' szót.

I) *reznek*. — Ennek a szónak jelentése az Orbis nyelvében XXI: 'vízityúk'. A MTsz. közli ugyan e tájszót, de bizonytalan lokalizálással. A Nyelvőr (LXXIV, 213) Veszprém megyéből adatolja, de egy, az eredeti jelentéshez alig kapcsolható jelentésvariánst társít hozzá: 'nem rendes magatartású, gyakran trágár beszédű ember'.

5. A későbbi Orbis-kiadványokban jelentkező változások. — Még egy problémát állítanék részletesebben előtérbe.

Igen tanulságos ugyanis a későbbi magyarországi Orbis-kiadások nyelvében jelentkező változások kérdése is.

A nürnbergi 1669-i kiadás magyar szövege a későbbi magyarországi kiadásokban sem módosult nagyobb mértékben. A változás azonban mégis tanulságos. Összehasonlítottuk a Brassóban 1675-ben megjelent, a lőcsei 1685-ben napvilágot látott és ugyancsak Lőcsén 1728-ban kiadott Orbis szövegét, s azt állapíthattuk meg, hogy az első, hazai nyomdában 1675-ben megjelent Orbis szövege nem változott, s azok a sajtósági nyelvjárási jelenségek, amelyek az 1669-i kiadás nyelvét jellemezték, szinte változtatás nélkül jelentkeznek az 1685-i lőcsei kiadásban is. A változás irányában legfeljebb ott van elmozdulás, hogy néhány szélsőséges nyelvjárási sajtóság kezd háttérbe szorulni. Már keveredik a *-ni* és *-nyi* főnévi igenévképző (*tselekednyi*; *de véghez vinni* stb.); a többi sajtóság, így az *a* utáni *o*-zás (*ágokon*), az *-ét* (*tanét*), a zártabb ragok (*-bul*, *-tul*), a gemináció (*erössen*), az *l*-ezés stb. megmaradt. — Változtatás nélkül jelentkeznek azok az alaktani „nyugati” jellegű sajtóságok is, amelyekről dolgozatunkban is szót ejtettünk. Így került át sok nyelvileg nyugati jellegű sajtóság keletre is. Az 1728-i kiadásban már nagyobb mértékű a változás, és éppen azok a nyelvjárási sajtóságok tűnnek el, amelyek annyira jellemezték az 1669-i kiadás nyelvét. Az *ö*-zés teljesen eltűnik, az *l*-ezést a *j*-zés váltja, az *a* utáni *o*-zás nincs meg. A főnévi igenévképző *-ni* formában fordul elő, az *-ét* helyett az *-it* képző szerepel, az erősebb gemináció eltűnik, a határozóragok zártsága megszűnik, a *-doz* képző szerepét a *-dos* veszi át stb. — A szókincsben is megindult a változás. Az alaki tájszók változása következetes (pl. *jánto* ~ *jánta* helyett *gyanta*). Míg az 1685-i kiadásban szinte valamennyi jellegzetes „nyugati”, „dunántúli” tájszó szerepel a szövegben, az 1728-i kiadásban már nem olvashatók ezek a szavak. Így kimaradnak például a következők: *sudárrival*, helyette csak a *fényével* szerepel, az *onnénd* szó *onnét* alakban jelentkezik, s teljesen eltűnnek a következő szavak: *fityelék*, *kanaf*, *subica*; az *olló*, *rag*, *szelemen* szinonima-sor hiányzik, úgy-szintén a *bőrü* is. A legrégebbi szójegyzéki, szótári „örökség” szavai (CALEPINUS, SZIKSZAI FABRICZIUS, MA., a Janua-szótárak) szinte kivétel nélkül eltűntek: *alattság* 'hajókötel', *bötké* ~ *bötkő* ~ *butkó* 'csomó', *tetem* 'csont', *buc* 'comb', *bányászna* 'érc', *csélcsep* 'fecsegő', *pennavális* 'pennatartó', *csekle* 'tör', *kalmár-marha* 'áru', *éltető állatok* 'elemek', *áros* 'eladó' stb. stb. Azok a szavak, amelyek COMENIUS Janua-kiadásainak magyar szövegébe mint szótári „örökség” kerültek be (pl. *macskaméz*, *kurítol*, *zuzmaraz*, *feal*, *zomakkigyó*, *kankalék*, *cölönke*, *koszperd* stb.) az első magyar nyelvű Orbisban is megvannak, de a későbbi kiadásokban már nem kaptak szerepet.

A XVIII. századi Orbis-kiadásokból az előbb jelzett szavak mind eltűntek. Elsősorban azért, mert az élet is túlradott e szavakon, és az eleven tankönyv élő nyelve nem tűrte meg őket. Ebben az időszakban kerültek be az Orbis magyar nyelvébe azok az idegen szavak és tükörszavak (*tutor*, *szuperlát*, *prókátor*, *falastrom*, *lajbli*, *bál* 'kötés', *trébely* 'Triebel', *szentenciáztat* 'tömlőcre ítéltetik', *Traktir-ház*, *Ispotály*, *hostátok*, *hébér*, *sámoly* stb. (vö. J. A. Comenii Orbis Pictus in Hungaricum, Germanicum et Slavicum. Pozsony, 1798.: SZOMBATHI JÁNOS átdolgozásában), melyek az első magyar Orbis nyelvében még nem találhatók. Különbösen a régebbi iskolai tankönyvek szókincsét, különösen az úgynevezett szakszókincsét jellemezte, hogy a könyvek szerzői, fordítói tudatosan kerültek az idegen terminológiákat, igyekeztek mindent magyarul „kitenni”.

Az Orbis Pictus magyar szövege az irodalmi norma követelményének irányában abban is jó szolgálatot tett, hogy sok táj- és csoportnyelvi jellegű

szót emelt be a szövegbe, és ezzel is segítette a szavak nagyobb mértékű elterjedését.

Az első magyar nyelvű Orbis nyelvének elemzésével azt is meg akartuk mutatni: hogyan tett nagy szolgálatot a fordító a magyar nyelvnek tanítási nyelvvé való fejlesztésében is. Cikkünknek tehát a nyelvjárástörténeti tanulságok mellett tudománytörténeti tanulságai is vannak.

BAKOS JÓZSEF

A két mássalhangzóból álló torlódások bizonyos típusai a magyar nyelvjárási szókincsből vett adatokban*

1. Az Új Magyar Tájszótár szerkesztésével párhuzamosan, annak cédlanyaanyagára támaszkodva már több éve foglalkozom azokkal a hangalaki szembenállásokkal, amelyekkel a köznyelvi (a továbbiakban: kny.) szóalakoknak nyelvjárási (a továbbiakban: nyj.) változataikkal való egybevetése során igen gyakran találkozunk; amilyenek például a kny. *kunyhó* ~ nyj. *gunyhó*, kny. *gerezd* ~ nyj. *girizd* szóalakpárokban jelentkező *k* ~ *g*, *e* ~ *i*-féle szembenállások.¹ Ezeknek a rendszeres és módszeres számbavétele és elemzése ugyanis — magam legalább úgy gondolom — a mai magyar hangrendszerről alkotott képünket jellemző új vonásokkal egészítheti ki. E vizsgálat problematikájáról, szakaszairól és állásáról már eddig is több helyen és többféle megközelítésben számoltam be (vö.: NytudÉrt. 58. sz. 369—73; NytudÉrt. 67. sz. 117—33; NyK. LXXIV, 71—83).

Mint e közleményekből is kiderült, vizsgálatom kiindulópontjával azok a különbségek szolgálnak, amelyek hangalaki szempontból a nyj. szókincs elemei és ezeknek kny., illetőleg — a csak a nyelvjárásokban élő, tulajdonképpeni tájszavak esetében — kikövetkeztetett kny. formája között fennállnak. Módszertani kísérletemben (NytudÉrt. 67. sz. 118—9) részletesen megokoltam: miért döntöttem úgy, hogy elsősorban és főként a kny. ~ nyj. szóalak mássalhangzóival kapcsolatos különbségeket tárom fel, a magánhangzókra csak másodsorban, olyankor figyelve, amikor ezeknek a viselkedése összefügg(het) a mássalhangzók tekintetében megmutatókozó különbséggel, illetőleg különbségekkel.

Ugyanebben a dolgozatomban már arra is rámutattam, hogy a vizsgált különbség jelentkezhethet a hangtest egyetlen mássalhangzójában (*cibál* ~ *cipál*), de két (*bőnye* ~ *blőnye*), sőt kettőnél több (*cifra* ~ *cikfra*) mássalhangzójában is. Lehet minőségi: ennek legtipikusabb fajtája, amikor a kny. szóalak egy bizonyos pontján álló mássalhangzó helyett — a hangtest többi mássalhangzójától teljesen függetlenül — a nyj. szóalak ugyanazon pontján egy másfajta mássalhangzó áll (*caflat* ~ *caplat*). Lehet mennyiségi:

*Mutatvány egy készülő nagyobb hangtani dolgozatról.

¹ A kéziratban eredetileg alkalmazott /, vagyis törtjel helyébe (tehát pl. *kunyhó/* nyj. *gunyhó*) itt és valamennyi alábbi esetben szerkesztéstechnikai okokból került ~, vagyis tilde jel (tehát kny. *kunyhó* ~ nyj. *gunyhó*). Jelen esetben tehát ez az érintett adatok, illetőleg jelenségek szembenállását fejezi ki.

például amikor a kny. ~ nyj. szóalak egybevetésekor az egyik oldalon rövid, a másik oldalon azonos minőségű hosszú mássalhangzót találunk (*csipa* ~ *csippa*); vagy amikor a kny. és nyj. szóalak mássalhangzóinak a számában van különbség (*család* ~ *csalárd*, ill. *csipkenye* ~ *csikenye*). De lehet minőségi és mennyiségi egyszerre: amikor például a rövid ~ hosszú szembenállás mellett az egybevetett mássalhangzó természetében is mutatkozik eltérés (*csüd* ~ *csügg*); vagy amikor a kny. szóalak valamelyik mássalhangzója helyett a nyj. szóalaknak ugyanazon a pontján két minőségileg is más konszonáns áll (*piszke* ~ *brüszke*). Előfordulhat továbbá, hogy a kny. ~ nyj. szóalak különbsége mindössze a hangtest bizonyos mássalhangzóinak az elhelyezkedésében, pozíciójában nyilvánul meg (*cethal* ~ *techal*).

Az alábbiakban a mennyiségi különbségek egyik jelentékeny típusának az elemzéséből mutatok be egy részletet.

2. A kny. és nyj. szóalak mássalhangzói tekintetében megmutatkozó mennyiségi különbség egyik legjellemzőbb fajtája tehát — mint fentebb már utaltam rá — az, amikor a nyj. szóalak egy bizonyos pontján egy, két, esetleg kettőnél több mássalhangzóval több, illetőleg kevesebb mássalhangzó áll, mint a kny. szóalak ugyanezen pontján. Más szóval: például a kny. szóalak egyetlen rövid mássalhangzójával szemben a nyj. szóalak két mássalhangzóból álló hangkapcsolatot mutat (*cirádás* ~ *cirádrás*); vagy fordítva: a kny. szóalak kételemű mássalhangzó-kapcsolatával szemben a nyj. szóalakban egyetlen rövid mássalhangzó áll (*copf* ~ *cop*). Vagy például: a kny. szóalak kételemű mássalhangzó-kapcsolatával szemben a nyj. szóalak háromeleműt mutat (*csámpás* ~ *csámplás*), és vice versa (*copfni* ~ *copni*) stb. stb. Talán már ennyiből is nyilvánvaló, hogy az ebbe a kategóriába sorolható mennyiségi mássalhangzós-különbségek osztályozásából, mérlegeléséből valójában a hangtanban mássalhangzó-torlódás néven számon tartott jelenség bizonyos típusai bontakoznak ki.

Az adatoknak abban a csoportjában, amelyben a nyj. szóalak a kny.-nél több mássalhangzót mutat, legjellemzőbb az a típus, amelyen belül a kny. szóalak egy mássalhangzójával szemben a nyj. szóalak két mássalhangzót mutat, tehát a mássalhangzót (konszonánst) C-vel jelölve: kny. C ~ nyj. CC. Ezen belül azonban még különbséget kell tennünk aszerint, hogy a nyj. szóalak többlet-mássalhangzója követi (kny. C_1 ~ nyj. C_1C_2 : *bogáncs* ~ *bogdáncs*) vagy megelőzi (kny. C_1 ~ nyj. C_2C_1 : *csepeg* ~ *csepeng*) a kny. szóalakban meglévő mássalhangzót; illetőleg számolnunk kell még azzal is, hogy a nyj. szóalak mássalhangzó-kapcsolatának mindkét eleme eltér a kny. szóalak mássalhangzójától (kny. C_1 ~ nyj. C_2C_3 : *gádor* ~ *gántor*). Ebben a csoportban tehát már a mennyiségi különbség minőségi különbséggel párosul.

Az itt említett három szembenállás-csoport vizsgálatához anyagomban mintegy 600 tómorféma előfordulásai állnak rendelkezésre, amelyek közül kb. 200 a kny. C_1 ~ nyj. C_1C_2 (*bogáncs* ~ *bogdáncs*) csoport elemzéséhez szolgáltat adatokat. Itt most ezt mutatom be részletesebben.

A kny. C_1 ~ nyj. C_1C_2 (*bogáncs* ~ *bogdáncs*) szembenállás-csoporton belül, attól függően, hogy a kny. szóalakban meglévő mássalhangzó z á r h a n g, o r r h a n g, p e r g ő, r é s h a n g, l i k v i d a vagy a f f r i k á t a - e, 6 szembenállás-típust, ezeket belül pedig a nyj. szóalakban mutatkozó többlet-mássalhangzó természete szerint (tehát aszerint, hogy ez pl. z á r

hang, pergő, réshang vagy likvida-e) összesen 18 szembenállásaltípust kell megkülönböztetnünk.¹ Ezek a következők:

A) Ha a kny. szóalakban meglévő mássalhangzó zárhang:

a) kny. zárhang ~ nyj. zárhang + zárhang²: $p \sim pty$: 1.—. 2.1. *kapica* ~ *kaptyica*, *kopil* ~ *koptyil*. 3.—. | $g \sim gd$: 1.—. 2.1. *bogáncs* ~ *bogdáncs*. 3.—.

Összesen 3 tőmorfémában. — A többlet-mássalhangzóként fellépő zárhang: ty 2, d 1 tőmorfémában. — A kny. szóalakban meglévő zárhang: p 2, g 1 tőmorfémában. — Mindhárom tőmorféma szó belsejében, a kny. és nyj. szóalakban azonos hangkörnyezetben. — Földrajzi tekintetben: 2 tőmorféma (mindkettő román kölcsön szó) előfordulásai a romániai magyar nyelvjárásokból, 1 tőmorfémáé a keleti, közelebből a hajdú—bihari nyelvjárástípusból valók.³

b) kny. zárhang ~ nyj. zárhang + pergő: $p \sim pr$: 1. *pincikézni* ~ *princikézni*, *pőc* ~ *prőc*, *puccos* ~ *pruccos*; 1.1. *pípíte* ~ *pripete*, *pípíte* ~ *pripítő*; 1.3. *pongkola* ~ *prengyula*. 2.1. *csaponyós* ~ *csapronyós*, *nyápic* ~ *nyápic*; 2.1.4. *csepű* ~ *csőprű*. 3.—. | $b \sim br$: 1. *bőfög* ~ *brőfög*. 2.—. 3.—. | $t \sim tr$: 1. *tambura* ~ *trambura*, *tónus* ~ *trónus*, *tubica* ~ *trubica*, *tucat* ~ *trucat*, *tus* ~ *trus*, *tücsköl* ~ *trücsköl*, *tücsök* ~ *trücsök*, *tüszköl* ~ *trüszköl*; 1.3. *tüzkő* ~ *trüzkő*. 2.1. *sétikál* ~ *sétrikál*; 2.1.3. *meténg* ~ *metring*; 2.2.2. *kitüszög* ~ *kitrüszög*. 3.—. | $d \sim dr$: 1.—. 2.2.2. *eldíbol* ~ *eldríbol*. 3.—. | $k \sim kr$: 1.2. *kámpa* ~ *krampa*. 2.—. 3.—.

Összesen 22 tőmorfémában. — A kny. szóalakban meglévő zárhang: t 11, p 8, b , d és k 1—1 tőmorfémában. Az esetek többségében, 20 tőmorfémában tehát zöngétlen, és csak 2 tőmorfémában zöngés. — Az idetartozó szembenállások gyakorisági sorrendje ennek megfelelően: számottevő a $t \sim tr$ és a $p \sim pr$ szembenállás (11, ill. 8 tőmorfémában), a $b \sim br$, $d \sim dr$, $k \sim kr$ (1—1 tőmorfémában) érdektelen. Pozicionálisan a szókezdő megjelenés jellemző: 15 tőmorfémában jelenik meg pergő a kny. szóalakban meglévő zárhang mellett szó kezdetén, csak 6 tőmorfémában szó belsejében, 1 tőmorfémában pedig szó kezdetén és szó belsejében, közelebből: összetett szó utótagjának az elején egyaránt (ti. *tüsz-*

¹ Itt jegyzem meg, hogy a mássalhangzók megnevezéseinek kialakításában, majd alábbi felsorolásuk sorrendjében a MMNyR. I. kötetében levő, DEME LÁSZLÓ tollából származó hangtani fejezetre, de abból is különösen a 81. lapon levő 10. ábrára támaszkodtam.

² Az adatfelsorolásokban előforduló számok egy részletesen kidolgozott decimálrendszer elemei, amelyek a szembenállásoknak a hangtesten belüli helyére, pozíciójára, a hangkörnyezetnek a kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában azonos vagy eltérő voltára, szótőben vagy toldalékban, alapszóban vagy összetett szóban való előfordulására stb. utalnak. E teljes decimálrendszer közlésére itt most természetesen nincs lehetőség, de ez nem is igen lenne célszerű. A leglényegesebb a következő: az 1. szám a soron levő szembenállás szókezdő, a 2. szó belseji, a 3. pedig szóvégi előfordulását jelzi. Ha e három közül valamelyik hiányzik, akkor gondolatjel segítségével erre a negatívumra is rámutatok. Az 1.3. vagy 2.1., 2.1.4., stb.-féle megjelölések pedig legtöbbször a hangkörnyezetnek (tehát pl. a megelőző vagy a követő, esetleg mindkét magánhangzónak) kny. ~ nyj. viszonylatban való valamiféle eltérésére vagy az imént felsorolt körülmények valamelyikének a fennállására (pl. összetett szóban való előfordulásra) mutatnak, amelyek tulajdonképpen magukból az adatokból is kiolvashatók.

³ Az adatok földrajzi vonatkozásainak a vizsgálatában minden esetben IMRE SAMUNAK „A mai magyar nyelvjárások rendszere” című munkája volt és van segítségemre. Idevágó terminusaimban is ehhez alkalmazkodom. Ezzel a közleménnyel vö. különösen „A nagyobb nyelvjárási egységek” című fejezetet (371—3).

köl ~ *trüszköl* és *kitüsszög* ~ *kitrüsszög*). — Az idetartozó szembenállások hangkörnyezete a kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában általában (16 tőmorféma előfordulásaiban) azonos (pl. *tus* ~ *trus*), csupán olykor (5 tőmorféma esetében) eltérő (pl. *csepű* ~ *csöprű*). A követő magánhangzó a szó kezdetén álló *t* ~ *tr* szembenállás esetében jellemzőnek látszik: a 9 tőmorféma közül, amelyen e szembenállás ilyen pozíciót mutat, 7-ben magas nyelvállású: *u* vagy *ü*. — Az adatok földrajzi megoszlását tekintve mindössze annyi figyelhető meg, hogy 9 tőmorfémának csak az északi (palóc), 5-nek pedig csak a déli nyelvjárásokból vannak előfordulásai; 6 tőmorfémának az adatai a nyugati és a romániai nyelvjárások között oszlanak meg; 2 tőmorféma (nevezetesen a *tücsök* ~ *trücsök* szembenállás *trücsök* tagja, és a *tüszköl* ~ *trüszköl*, *tüsszög* ~ *trüsszög* stb. szembenállások *trüszköl*, *trüsszög* tagjai) sok előfordulással nagy területi elterjedtséget mutatnak: a nyugati, az északi (palóc), a déli, a keleti és a romániai nyelvjárásokból egyaránt vannak rájuk adataink.

E kny. zárhang ~ nyj. zárhang + pergő szembenállás-altípussal kapcsolatban okvetlenül megemlítendő még, hogy — mint az adatokból első pillantásra is kiderül — a főképpen szókezdő helyzetben előforduló *pr*, *tr*, *br* stb. hangkapcsolatokat hangutánzó-hangfestő szavak nyj. előfordulásai lényegesen gyakrabban mutatják, mint etimológiai szempontból más típusú szavaink adatai.

c) kny. zárhang ~ nyj. zárhang + r é s h a n g: *p* ~ *pj*: 1.—. 2.1. *gyepülés* ~ *gyepjülés*. 3.—. | *t* ~ *tv*: 1.—. 2.1. *kötény* ~ *kötvény*. 3.—. | *t* ~ *th*: 1.—. 2.1.3. *katolikus* ~ *kathélikus*, *katolikus* ~ *kathólikus*. 3.—. | *d* ~ *dv*: 1.—. 2.1. *lidérc* ~ *lidvérc*; 2.1.2. *lidérc* ~ *ludvérc*, *lidérc* ~ *lúdvérc*, *lidérc* ~ *lúdvérc*, *lidérc* ~ *lúdvérc*; 2.1.3. *lidérc* ~ *ludvérc*. 3.—. | *k* ~ *kj* vagy *k* ~ *kly*: 1. *kendeké* ~ *kjendeké*. 2.1. *páka* ~ *páklya*; 2.1.3. *tokos* ~ *toklyós*. 3.—. | *k* ~ *kh*: 1.1. *kégli* ~ *khégli*, *kolbelaub* ~ *kholbeláb*. 2.1. *akó* ~ *akhó*, *vakoncsok* ~ *vakhoncsok*; 2.1.3. *kokínai* ~ *kokhinai*, *vakoncs* ~ *vakhöncs*, *vakoncsok* ~ *vakhoncsok*. 2.1.4. *vakond* ~ *vakhand*, *vakoncs* ~ *vökhöncs*; 2.1.6. *vakoncsok* ~ *vakhöncsök*. 3.—. | *g* ~ *gs*: 1.—. 2.1. *legeslegszebbik* ~ *legslegszebbik*.

Összesen 15 tőmorfémában. — A többlet-mássalhangzóként fellépő r é s h a n g: *h* 8, *j*, illetőleg *j* vagy *ly* 4, *v* 2, *s* 1 tőmorfémában. — A kny. szóalakban meglevő zárhang: *k* 10, *t* 2, *p*, *d*, *g* 1–1 tőmorfémában. — Az idetartozó szembenállások pozícióját tekintve: általában (12 tőmorfémában) szó b e l s e j é b e n fordulnak elő, ritkán (3 tőmorfémában) szó kezdetén; szó végén pedig egyáltalában nem. — A hangkörnyezet a kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában azonos 8, eltérő 3 tőmorféma esetében; többféle eltérést mutat 2, azonos és eltérő hangkörnyezetet is 1 tőmorféma; ugyancsak 1 tőmorféma esetében találunk azonos, de ugyanakkor többféle eltérést is mutató hangkörnyezetet. — A példák világosan mutatják, hogy az e szembenállás-altípusba tartozó szembenállások közül a *k* ~ *kh*, *t* ~ *th*-félék a leginkább figyelemreméltóak: az érintett 8 tőmorféma előfordulásaiból is nyilvánvaló, hogy a *kh*, *th* hangkapcsolat megjelenésével idegen eredetű (nyj.) szavainkban okvetlenül számolhatunk.

Adataink etimológiája és földrajzi megoszlása (pl. *kolbeláb* Szatmárból, *khégli* Felsőórból) egyaránt erre mutat. A Veszprém megyében feljegyzett *akhó*, valamint az északi (palóc) nyelvjárásokból való *vakhand*, illetőleg a szembenállás hangkörnyezete szempontjából is igen érdekes, a ro-

mániai és a moldvai nyelvjárásokban élő *vakhöncs*, *vökhöncs*, *vakhoncok*, *vakhancok*, *vakhöncsök* nyj. szóalakok viszont arra utalnak, hogy ilyenféle, tehát zöngétlen *z á r h a n g + h* kapcsolatok kialakulásával, illetőleg létezésével mint lehetőséggel szókincsünkön belül nem kizárólag idegen eredetű szavainkban, hanem általában is számolnunk kell.

A többi idetartozó szembenállás (*k ~ kj* vagy *k ~ kly*, *p ~ pj*, *t ~ tv*, *d ~ dv*, *g ~ gs*) hangtani szempontból meglehetősen érdektelen: létük mögött csaknem mindig más ok és háttér (is) gyanítható. Így például a *kötény ~ kötvény* esetében lehet, hogy a *köt* ige két különböző (az *-ény*, ill. a *-vény*) képzővel alakult származékával van dolgunk. A *legeslegszébbik ~ legseslegszébbik* *g ~ gs* szembenállásának a létrejöttét meg segíthette a hangtessen belül már meglévő másik *s*, de az sincs kizárva, hogy a beszélők* — nem tudatosan persze — a *legeslegszébbik*-ben egyszer már előforduló *es*-nek ejtett *is* legalább részleges megismétlésével kívántak a legfelső foknak még nagyobb nyomatékot adni. A *tokos ~ toklyós* esetében viszont óhatatlanul szókeveredésre gondolunk. Vagyis az imént felsorolt szembenállások közül szinte mindegyik bizonyos tömorfémá(k)hoz kötődik, és sorsuk minden tekintetben (pl. földrajzi vonatkozásban is) azokéval azonos. Jó példa erre az igen sok és sokféle változatot mutató *lédérc*, amely a legkülönbözőbb nyelvjárásokból való előfordulásaiiban mutatja a más tömorfémákban nem található, tehát tulajdonképpen csak reá jellemző *dv* hangkapcsolatot.

d) kny. *z á r h a n g ~ nyj.* *z á r h a n g + l i k v i d a*: *p ~ pl*: 1. *penge ~ plenge*, *póni ~ plóni*, *puttyogató ~ pluttyogató*. 2.1. *papik ~ paplik*. 3.—. | *b ~ bl*: 1. *bönye ~ blönye*, *bügyy ~ blügyy*. 2.1. *zabi ~ zabli*. 3.—. | *d ~ dl*: 1.—. 2.1.3. *limonádé ~ limonádlí*. 3.—. | *k ~ kl*: 1.—. 2.1.2. *rakéta ~ rákléta*. 3.—. | *g ~ gl*: 1.—. 2.1. *pötyögős ~ pötyöglős*. 3.—.

Összesen 10 tömorfémában. A kny. szóalakban meglévő *z á r h a n g*: *p* 4, *b* 3, *d*, *k* és *g* 1—1 tömorfémában; tehát a 10 tömorfémából 7-ben bilabialis. E szembenállások 5 tömorfémában *s z ó k e z d e t é n*, 5-ben pedig *s z ó b e l s e j é b e n* fordulnak elő. A *h a n g k ö r n y e z e t* a kny. és nyj. szóalak viszonylatában 8 tömorféma előfordulásaiban *a z o n o s*, és mindössze 2 esetében (de ott is csak jelentéktelen mértékben) *e l t é r ő*. Földrajzi *v o n a t k o z á s b a n*: az érintett 10 tömorféma közül 4-re az északi (palóc), 3-ra a déli és a keleti, 2-re a nyugati, 1-re pedig a romániai nyelvjárásokból vannak adataim.

Ami pedig az idetartozó példák lexikai arculatát illeti: a nyj. *pluttyogató*, *blügyy*, *blönye*, *pötyöglős* szóalakok arra mutatnak, hogy a (főként bilabialis) *z á r h a n g + l i k v i d a* hangkapcsolatokkal hangutánzó-hangfestő szavakban különösen számolnunk kell.

Összegezve tehát: adataim tanúsága szerint ha a kny. szóalakban meglévő mássalhangzó *z á r h a n g*, a *k k o r* a nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként *z á r h a n g*, *p e r g ő*, *r é s h a n g* és *l i k v i d a* fordul elő. Azaz:

kny. <i>z á r h a n g ~ nyj.</i> <i>z á r h a n g</i>	+	{	<i>z á r h a n g</i> : <i>p ~ pty</i> , <i>g ~ gd</i> : 3 tőm.
			<i>p e r g ő</i> : <i>p ~ pr</i> , <i>b ~ br</i> , <i>t ~ tr</i> , <i>d ~ dr</i> , <i>k ~ kr</i> : 22 tőm.
			<i>r é s h a n g</i> : <i>p ~ pj</i> , <i>t ~ tv</i> , <i>t ~ th</i> , <i>d ~ dv</i> , <i>k ~ kj</i> , <i>k ~ kh</i> , <i>g ~ gs</i> : 15 tőm.
			<i>l i k v i d a</i> : <i>p ~ pl</i> , <i>b ~ bl</i> , <i>d ~ dl</i> , <i>k ~ kl</i> , <i>g ~ gl</i> : 10 tőm.

Az érintett tórmorfémák száma tehát összesen 50. — A kny. szóalakban meglevő zárhang mellett tehát a nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként — mint a fönti összefoglalásból kiderül — leggyakoribb a pergő, és legjellemzőbbek a főként hangutánzó-hangfestő szavak kezdetén fellelhető $t \sim tr$, $p \sim pr$, $b \sim br$ stb. szembenállások. Aligha véletlen, inkább a pergő és a likvida bizonyos képzőmozzanatokban, továbbá hangzásukban való közismert rokonságára vezethető vissza, hogy ezek után gyakoriságban a főként ugyanilyen típusú szavakban előforduló $p \sim pl$, $b \sim bl$ stb. szembenállások következnek. — A kny. szóalakban meglevő zárhang, amely mellett a nyj. szóalakban valamilyen többlet-mássalhangzó megjelenik, nagyjából azonos gyakoriságban: p (15 tórmorfémában), t (13 tórmorfémában) és k (12 tórmorfémában); az esetek nagy többségében (40 tórmorfémában) tehát zöngétlen zárhang. — Az idetartozó szembenállások — pozíciójukat tekintve — nagyjából fele-fele arányban szó kezdetén (23 tórmorfémában), illetőleg szó belsejében (26 tórmorfémában) fordulnak elő; egyet közülük mind szó kezdetén, mind szó belsejében megtalálunk; egy példa sincs viszont arra, hogy közülük bármelyik szó végén jelenne meg, ami különben, ha e szembenállásokat áttekintjük, és a magyar szavak hangalaki felépítésére gondolunk, egyáltalán nem meglepő. — A hangkörnyezet a kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában többnyire (35 tórmorfémában) azonos. — Az itt elemzett szembenállás-típus esetében jellemző földrajzi megoszlásról egyáltalán nem beszélhetünk. Még az egyes altípusok vizsgálatakor felbukkant itt-ott valamiféle kötődés (vö. pl. az A) b)) pontot a tr , pr , br stb. hangkapcsolatokat reprezentáló 22 tórmorféma közül 9-re csak az északi, palóc nyelvjárásokból van adat), általánosabb következtetés azonban idevonatkozólag semmiképpen sem vonható le.

B) Ha a kny. szóalakban meglevő mássalhangzó orrhang:

a) kny. orrhang ~ nyj. orrhang + zárhang: $m \sim mp$: 1.—
 2.1. *kumog* ~ *kumpog*. 3.—. | $m \sim mb$: 1.—. 2.1. *gezemice* ~ *gezembice*; 2.1.2. *címeres* ~ *cimberes*. 3.—. | $n \sim nt$: 1.—. 2.1. *elevenen* ~ *eleventen*, *szappanol* ~ *szappantol*, *telefonoz* ~ *tefontoz*, *tulipános* ~ *tulipántos*; 2.1.3. *elevenen* ~ *eleventön*, *tulipános* ~ *tulipántus*; 2.2.1. *jázmimbokor* ~ *jázmintbokor* [*jázmimbokor*], *pergamenkörte* ~ *pergamentkörte*; 2.2.1.1. *csalánzsák* ~ *csilántzsák* [*csilántzsák*]. 3. *celofán* ~ *celofánt*, *csalán* ~ *csalánt*, *egzámen* ~ *egzáment*, *jázmín* ~ *jázmint*, *pakfon* ~ *pakfont*, *pergamen* ~ *pergament*, *pirkan* ~ *pirkant*, *plafon* ~ *plafont*, *pofon* ~ *pofont*, *porcsin* ~ *porcsint*, *purgamen* ~ *purgament*, *repcsen* ~ *repcsent*, *rubin* ~ *rubint*, *szappan* ~ *szappant*, *tulipán* ~ *tulipánt*, *tulpán* ~ *tulpánt*; 3.1. *csalán* ~ *csilánt*, *pergamen* ~ *pergament*; 3.2. *hun* ~ *hunt*, *repcsen* ~ *repcsint*, *repcsen* ~ *repcsent*; 3.3. *asztán* ~ *osztént*, *repcsen* ~ *rapcsont*. | $n \sim nd$: 1.—. 2.1. *keszkenő* ~ *keszkenődő*; 2.1.1. *limonádé* ~ *lemondádé*. 3. *azon* ~ *azond*, *ezen* ~ *ezend*, *plafon* ~ *plafond*, *rögtön* ~ *rögtönd*, *talán* ~ *talánd*; 3.1. *asztán* ~ *osztánd*, *éppen* ~ *íppend*; 3.2. *rögtön* ~ *rögtend*; 3.3. *asztán* ~ *osztand*, *asztán* ~ *oszténd*, *asztán* ~ *oszténd*. | $n \sim nk$: 1.—. 2.—. 3. *porcelán* ~ *porcelánk*. 3.1. *csalán* ~ *csilánk*. | $n \sim ng$: 1.—. 2.1. *burjános* ~ *burjángos*, *lénung* ~ *lengung*, *csanakba* ~ *csangagba*; 2.1.2. *katlanos* ~ *katlángos*; 2.2.1.2. *sínvas* ~ *singvas*. 3. *azután* ~ *azutáng*, *bojtorján* ~ *bojtorjáng*, *burján* ~ *burjáng*, *csalán* ~ *csaláng*, *ígyen* ~ *ígyeng*, *nótin* ~ *nóting*, *nyelvtan* ~ *nyelvtáng*, *stabilon* ~ *stabilong*, *talán* ~ *taláng*, *tán* ~ *táng*; 3.1. *asztán* ~ *osztáng*, *éppen* ~ *eppeng*, *éppen* ~ *ippeng*, *porcsin* ~ *parcsing*, *porcsin* ~ *purcsing*; 3.2. *azután* ~ *azuténg*, *madlen* ~ *madling*, *sín* ~ *séng*, *sín* ~ *sing*; 3.3.

asztán ~ osztang, aztán ~ oszteng, aztán ~ oszténg, aztán ~ osztíng, gordon ~ gurdíng. | ny ~ nygy: 1.— 2.1. aranyoz ~ aranygyoz, gyönyörű ~ gyönygyörű, pirinyó ~ pirinygyó, tányér ~ tánygyér; 2.1.1. trehonya ~ trohonygya; 2.1.3. aranyos ~ aranygyas, tányér ~ tánygyír, tányér ~ tánygyír; 2.1.5. trehonya ~ trahunygya; 2.2.1. aranyeső ~ aranygyesső, aranyhal ~ aranygyhal. 3. arany ~ aranygy, görény ~ görénygy, torony ~ toronygy; 3.3. fővény ~ fővenygy, görény ~ girinygy.

Összesen 53 tőmorfémában; ebből 4 (éppen, plafon, porcsin, talán) kétféle, 2 (asztán, csalán) háromféle szembenállásra is példa, tehát a számítások egy részében összesen 61 tőmorfémával kell számolnunk. — A nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként mutatkozó z á r h a n g: t 20, g 19, d 9, gy 8, k, illetőleg b 2—2, p 1 tőmorfémában. — A kny. szóalakban meglevő o r r h a n g: n 50, ny 8, m 3 tőmorfémában. — Az idetartozó szembenállások gyakorisági sorrendje tehát: n ~ nt 20, n ~ ng 19, n ~ nd 9, ny ~ nygy 8, n ~ nk, illetőleg m ~ mb 2—2, m ~ mp 1 tőmorfémában.

Pozíciójukat tekintve: 31 tőmorfémában szó végén, 5-ben szó belsejében fordulnak elő, 7-ben pedig szó végén is és szó belsejében is (pl. burjános ~ burjángos) megjelennek. A leggyakoribb n ~ nt, n ~ ng, n ~ nd szembenállásokra a szóvégi pozíció a jellemző.

A kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában a hangkörnyezet 34 tőmorfémában azonos (pl. pofon ~ pofont), 5-ben eltér (pl. hon ~ hunt), 2-ben többféle képpen is eltér (pl. sín ~ séng, sing); 7 tőmorféma esetében azonos és eltérő hangkörnyezetet mutató változat is van (pl. azután ~ azutáng, ill. azután ~ azuténg); 2 tőmorfémában azonos-ság és többféle eltérés is van (pl. repcsen ~ repcsent, ill. repcsen ~ repcsint, repcsont, rapcsont), ugyancsak 2-ben azonos-ság és a távolabbi hangkörnyezetben eltérés (pl. pergamen ~ pergament, ill. pergamen ~ pargament); 2 tőmorféma esetében a szomszédos és a távolabbi hangkörnyezetben is van eltérés (asztán ~ oszteng); 1 esetében pedig csak a távolabbi hangkörnyezetben mutatkozik eltérés (pl. limonádé ~ lemondádé). — Érdekes és alighanem jellemző a megelőző magánhangzó természetét, különösen abban a 34 tőmorfémában, amelyben a kny. ~ nyj. szóalak a hangkörnyezet tekintetében azonos, tehát pl. pofon ~ pofont: 8 tőmorfémában e, 7—7 tőmorfémában á, illetőleg o, 4-ben a, 5-ben i, 2-ben pedig é előzi meg az idetartozó szembenállásokat. Az adatok futólagos áttekintése, valamint a hangkörnyezet tekintetében módosulásokat mutató példák vallomása is azt bizonyítja, hogy a szóban forgó n ~ nt, n ~ ng stb.-féle szembenállások leggyakrabban az imént felsorolt magánhangzók után jelennek meg. Megjegyzendő azonban, hogy ez csak részben írható a szembenállások számlájára; részben, mégpedig alighanem nagyobb részben viszont azokra a szótövekre jellemző, amelyeken e szembenállások megjelennek: a Szóvégmutato Szótár tanúsága szerint ugyanis szóképzletünkben (s ez — úgy látszik — a nyelvjárási szokásra is igaz) elenyészően csekély az -ön, -un, -ün végű szavak száma az -án, -en, -on, -an végűekhez képest.

Okvetlenül figyelemreméltó az idetartozó adatok szófaji megoszlása: a legjellemzőbb, a nyj. szóalak végén nt, ng, nd stb. hangkapcsolatot mutató példák általában két, illetőleg három szótagú főnevek (14, illetőleg 6 tőmorfémában); valamint két szótagú határozószók (7 tőmorfémában). A legtipikusabbnak mondható burján ~ burjáng, csalán ~ csalánt, pofon ~ pofont, porcelán ~ porcelánk, illetőleg aztán ~ osztént, éppen ~ éppeng, talán ~ talánd stb.

példák tehát szinte kínálják a feltevést, hogy a nyj. szóalakban többletként mutatkozó zárhangnak e főnevek, illetőleg határozószók végén valamiféle nyomatékosító funkciót tulajdonítsunk. Aligha vitatható el, hogy az *n-re* végződő szavak lágyabb ejtését keményebbé, lezártabbá teszi az *n-nel* hangkapcsolatot alkotó zárhang. Az *asztán, azon, éppen, így* stb.-féle határozószók esetében pedig e kiejtésbeli nyomatékosítás mellett öntudatlanul még bizonyos grammatikai háttérű és arculatú nyomatékosítást is tulajdoníthat a beszélő az *osztént, azond, ippend, ígyend* stb. nyj. szóalakok szóvégi zárhangjának. — Megjegyzendő, hogy — mint ezt az adatfelsorolásban több példa is mutatja — az *nt, ng, nd* stb. hangkapcsolat a nyj. szóalak szempontjából annyira jelentős, annyira hozzátapad ahhoz a tőmorfémához, amelyen megjelenik, hogy — például a főnevek esetében — annak egész paradigmáján, képzéssel és összetétellel alakult származékain is végigvonul; sokszor még olyankor is, amikor ez a kiejtést egyenesen megnehezíti, mint a *jázmintbokor, pergamentkörte* esetében.

Valójában ez a morfémához kötődés jellemzi az idetartozó adatok földrajzi megoszlását is. Mert igaz ugyan, hogy például az *n ~ ng* szembenállás esetében úgy tűnik, mintha ez — főként az *ígyeng, taláng, eppeng* stb.-féle határozószókon — az északi (palóc), továbbá a romániai, a moldvai és a bukovinai nyelvjárásokban gyakrabban fordulna elő, mint más területeken; ha azonban alaposabban megnézzük az adatokat, akkor kiderül, hogy viszont a *sn ~ sing*, illetőleg *sn ~ séng* szembenállásra a nyugati nyelvjárásokból van a legtöbb adatunk. Vagy: a kevésbé jelentékeny *ny ~ nygy* szembenállásra főként a romániai nyelvjárásokból vannak példánk, de a különben is csekély számú előfordulás mégis inkább arra a 8 tőmorfémára látszik jellemzőnek, amelyeken előfordul. — Azt tehát, hogy az *n ~ nt, n ~ ng, n ~ nd* stb.-féle szembenállások bármelyik nyelvjárástípushoz erősebben kötődnének, aligha állíthatjuk; sokkal inkább azt állapíthatjuk meg, hogy ezek — különösen bizonyos szófaji kategóriákba tartozó szavak végén — a kny. ~ nyj. szókinsz viszonylatában általában figyelemreméltóak, s azokon a tőmorfémákon, amelyeken megjelennek, minden grammatikai és földrajzi helyzetben megtalálhatók. Legjellemzőbb (de korántsem egyetlen!) példa lehet erre a *tulipán ~ tulipánt*, amelynek ragtalan esetére, továbbá ragos, jeles, képzős (*tulipántom, tulipántok, tulipántos* stb.) formáira a nyugati nyelvjárásoktól kezdve Bukovináig szinte minden nyelvjárástípushoz van adatunk.

b) kny. o r r h a n g ~ nyj. o r r h a n g + r é s h a n g : m ~ mh ; 1. —
2.1.3. mámor ~ mámhúr. 3. — | ny ~ nyh ; 1. — 2.1. kánya ~ kányha. 3. —

Összesen 2 tőmorfémában, szó b e l s e j é b e n. Mindkettőre a déli nyelvjárásokból vannak előfordulások.

Összegezve tehát: adataim tanúsága szerint ha a kny. szóalakban meglevő mássalhangzó o r r h a n g, a k k o r a nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként z á r h a n g és r é s h a n g fordul elő. Vagyis:

kny. o r r h a n g ~ nyj. + { z á r h a n g : m ~ mp, m ~ mb, n ~ nt, n ~ nd,
o r r h a n g n ~ nk, n ~ ng, ny ~ nygy; 53 tóm.
r é s h a n g : m ~ mk, ny ~ nyh : 2 tóm.

Az érintett tőmorfémák száma tehát összesen 55. Mivel ezt a szembenállás-típust lényegében az 53 tőmorfémában fellépő kny. o r r h a n g ~ nyj. o r r h a n g + z á r h a n g altípus alkotja, a kny. o r r h a n g ~ nyj.

orrhang + réshang altípus pedig teljességgel jelentéktelen, összefoglaló elemzésre itt nincs szükség, sőt lehetőség sincs.

C) Ha a kny. szóalakban meglevő mássalhangzó pergő:

a) kny. pergő ~ nyj. pergő + zárhang: $r \sim rt$: 1.—. 2.1.1. *suberos* ~ *súbertos*. 3. *már* ~ *márt*, *suber* ~ *subert*; 3.1. *gyopár* ~ *gyepárt*; 3.2. *miszir* ~ *miszört*. | $r \sim rd$: 1.—. 2.—. 3.2. *csombor* ~ *csombard*, *csombor* ~ *csombórd*. | $r \sim rgy$: 1.—. 2.1. *kálvária* ~ *kálvárgyia*, *káresz* ~ *kárgyesz*, *mered* ~ *mergyed*; 2.1.3. *mereget* ~ *mergyöget*. 3.—.

Összesen 9 tómorfémában. A többlet-mássalhangzóként fellépő zárhang: t 4, gy 4, d 1 tómorfémában. Pozicionálisan: az $r \sim rgy$ szembenállás csak szó belsejében fordul elő (4 tómorfémában), az $r \sim rt$ szó végén (3 tómorfémában), illetőleg ugyanazon a tómorfémán szó végén és szó belsejében is (1 esetben); az $r \sim rd$ szó végén (1 tómorfémában). A hangkörnyezet a kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában azonos 5 tómorfémában, eltérő 2 tómorféma esetében; többféle eltérés is van 1 tómorfémában; a távolabbi hangkörnyezet tekintetében mutat eltérést 1 tómorféma. A hangkörnyezet eltérései azonban nem az itt bemutatott szembenállásokra jellemzők, hanem azoknak a nyelvjárásoknak a sajátosságait tükrözik, amelyekből az adatok valók. Földrajzi tekintetben: a nyugati (dunántúli) nyelvjárásokból 3, a keleti, a romániai, a moldvai és a bukovinai nyelvjárásokból 2—2, az északi (palóc) és a keleti nyelvjárásokból 1—1 tómorfémának vannak előfordulásai.

b) kny. pergő ~ nyj. pergő + orrhang: $r \sim rm$: 1.—. 2.—. 3. *szemafor* ~ *szemaform*. | $r \sim rny$: 1.—. 2.1. *körül* ~ *környül*, *meredt* ~ *mernyett*; 2.1.3. *mereget* ~ *mernyöget*.

Összesen 4 tómorfémában. A többlet-mássalhangzóként fellépő orrhang: ny 3, m 1 tómorfémában. Pozicionálisan: 3 tómorfémában szó belsejében, 1 tómorfémában szó végén. Mint hangkapcsolódási lehetőség mindenesetre a szó belsejében, intervokális helyzetben előforduló *rny* látszik olyannak, amely potenciálisan több tómorfémában is megjelenhet. A reá vonatkozó adatok közül azonban a *körül* ~ *környül* külön említést érdemel: itt ugyanis tulajdonképpen az újabb és a régibb forma áll egymással szemben (vö. TESz.), vagyis a benne látható $r \sim rny$ szembenállás teljes mértékben történeti, etimológiai hátterű. Az *rm* hangkapcsolat esetlegesnek, egyszerűnek tűnik, alighanem a szó idegenszerű hangzásának és a szó belsejében már különben is meglevő *m* hatásának is köszönheti.

c) kny. pergő ~ nyj. pergő + réshang: $r \sim rv$: 1.—. 2.1. *szűrő* ~ *szűrőd*; 2.1.2. *mírigy* ~ *mervigy*, *mírigy* ~ *mörvigy*, *sűrít* ~ *sürvít*; 2.1.3. *mírigy* ~ *mírivygy*, *sűrűbb* ~ *sürvebb*; 2.1.4. *mírigy* ~ *mörvivygy*, *sűrűbb* ~ *sürvebb*. 3.—. | $r \sim rj$: 1.—. 2.1. *árad* ~ *árjad*, *híresztel* ~ *hírjesztel*; 2.1.2. *tárázkodik* ~ *tarjázkodik*; 2.1.3. *mereget* ~ *merjöget*, *sűrít* ~ *sürjít*; 2.1.4. *sűrűbb* ~ *sürjebb*; 2.2.2.2. *karerő* ~ *kárjerő*. 3.—. | $r \sim rh$: 1.—. 2.1.2. *körhő* ~ *kürhő*, *túros* ~ *türhős*; 2.1.3. *borús* ~ *borhős*; 2.1.4. *borús* ~ *burhos*, *borús* ~ *burhós*, *borús* ~ *burhus*, *görény* ~ *gerhiny*, *görény* ~ *gürhiny*, *ösztörű* ~ *eszterhó*, *túros* ~ *türhős*. 3.—.

Összesen 13 tómorfémában, amelyek közül 1 (*sűrű*) 2 szembenállás (az $r \sim rv$ és az $r \sim rj$) példái között is szerepel. (Itt ugyan — mint ahogy fentebb is adódtak már hasonlók — megint nem igazán hangtani arculatú, hanem a *sűrű* tőváltozataival, azok alakulásával kapcsolatos szembenállások

kal van dolgunk. Példáink közül azonban ezeket sem lenne helyes kirekeszteni.) — A többlet-mássalhangzóként fellépő r é s h a n g: j 6, h 5, v 3 tómorfémában. — P o z i c i o n á l i s a n: csak szó b e l s e j é b e n, mégpedig 1 tómorféma kivételével mindig alapszóban. A sajátos karerő ~ kárjerő szembenállás esetében (a nyj. szóalak szlavóniai) e torlódás annyira csak erre az összetett szói formára jellemző, hogy igazában sem az összetétel elő-, sem annak utótagjához nem kapcsolható: tulajdonképpen ugyanúgy egy intervokális helyzetben megjelenő hangkapcsolat, mint a többi alapszó-tómorfémában előforduló.

Az $r \sim rv$, $r \sim rj$ és $r \sim rh$ szembenállások hangkörnyezetére ugyanis egyrészt az intervokális helyzet, másrészt — főként a borús, görény, sűrű és túros esetében — a megelőző és a követő magánhangzók változatossága és változekony volta jellemző.

A kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában a hangkörnyezet azonos 5, eltérő 4 tómorfémában; többféle eltérés is mutatkozik 5 tómorféma előfordulásaiban. — Földrajzi tekintetben: az északi (palóc) nyelvjárásokból (ill. azokból is), valamint a déli nyelvjárásokból (ill. azokból is) 6—6 tómorfémára, a nyugati (dunántúli) nyelvjárásokból 3, a keleti nyelvjárásokból 2, a romániaiából 1 tómorfémára vannak előfordulások. Ezek a szembenállások azonban inkább egy-egy tómorfémához tapadnak, s azon a nyelvterületnek minden olyan pontján megjelennek, ahol az illető tómorfémát ismerik. A szóban forgó kny. pergő ~ nyj. pergő + r é s h a n g szembenállás-típus földrajzi kötődéséről azonban nemigen lehet beszélni.

Összegezve tehát: adataim tanúsága szerint ha a kny. szóalakban meglévő mássalhangzó pergő, akkor a nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként zárhang, orrhang és réshang fordul elő. Azaz:

$$\text{kny. pergő} \sim \text{nyj. pergő} + \begin{cases} \text{zárhang: } r \sim rt, r \sim rd, r \sim rgy: 9 \text{ tóm.} \\ \text{orrhang: } r \sim rm, r \sim rny: 4 \text{ tóm.} \\ \text{réshang: } r \sim rv, r \sim rj, r \sim rh: 13 \text{ tóm.} \end{cases}$$

Az érintett tómorfémák száma tehát összesen 26. — A kny. szóalakban meglévő pergő mellett tehát a nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként — mint a fönti összefoglalásból kiderül — leggyakoribb a réshang. Ez esetben azonban az adatok földrajzi hovátartozása a többlet-mássalhangzó arculatát nagymértékben befolyásolja. Hiszen az r utáni kny. $j \sim$ nyj. gy , illetőleg kny. $j \sim$ nyj. ny megfelelés bizonyos területeken közismert (vö. IMRE SAMU i. m. 254, 255). Nem véletlen tehát, hogy a kny. *mereget* formával szemben a Somogy és a Baranya megyéből való adatokban *mergyöget*, a Bács-Kiskun megyeiekben viszont *merjöget* áll. Az már, hogy a *mernyöget* formát szintén Baranya megyében *merjöztek* fel, nem egészen szabályos, de végső soron ugyancsak elhihető. — Említésre méltó még az idetartozó szembenállások pozíciója: szó kezdetén egyáltalában nem fordulnak elő; szó b e l s e j é b e n található az adatok többségében az $r \sim rny$, $r \sim rv$, $r \sim rj$, $r \sim rh$; szó végén az $r \sim rt$.

D) Ha a kny. szóalakban meglévő mássalhangzó r é s h a n g:

a) kny. r é s h a n g ~ nyj. r é s h a n g + z á r h a n g: sz ~ szt: 1. — 2.1. *ereszes* ~ *eresztes*, *kaszilva* ~ *kasztilva*. 3. *abrosz* ~ *abroszt*, *eresz* ~ *ereszt*, *rekesz* ~ *rekeszt*, *szakasz* ~ *szakaszt*, *tapasz* ~ *tapaszt*; 3.2. *abrosz* ~ *abraszt*. | sz ~ szk: 1.—. 2.—. 3. *plajbász* ~ *plajbászk*. | z ~ zd: 1.—. 2.1. *buzogány* ~

buzdogány, *mező* ~ *mezdő*; 2.1.3. *buzogány* ~ *buzdigány*, *buzogány* ~ *buzdu-gány*. 3.—. | *s* ~ *st*: 1.—. 2.1. *tusozás* ~ *tustozás*. 3. *esperes* ~ *esperest*; 3.1. *képes* ~ *képest*. | *s* ~ *sd*: 1.—. 2.—. 3. *egres* ~ *egresd*. | *zs* ~ *zsgy*: 1.—. 2.1. *rőzse* ~ *rőzsgye*; 2.1.2. *rőzse* ~ *rőzsgya*. 3.—. | *j* ~ *jk*: 1.—. 2.—. 3. *kerdáj* ~ *kerdájék*. | *j* ~ *yg*: 1.—. 2.—. 3.1. *policáj* ~ *polecájg*.

Összesen 16 tőmorfémában. — A többlet-másslhangzóként fellépő **z á r h a n g**: *t* 9, *d* 4, *k* 2, *gy* és *g* 1–1 tőmorfémában. — A kny. szóalakban meglévő **r é s h a n g**: *sz* 7, *s* 4, *z* és *j* 2–2, *zs* 1 tőmorfémában. — Az idetartozó szembenállások gyakorisági sorrendje tehát: *sz* ~ *szt* 6, *z* ~ *zd* 2, *sz* ~ *szk*, *s* ~ *sd*, *zs* ~ *zsgy*, *j* ~ *jk*, *j* ~ *yg* 1–1 tőmorfémában. — Pozicionálisan: 10 tőmorfémában szó végén, 5 tőmorfémában szó belsejében, 1 tőmorfémában szó végén is és szó belsejében is. Azokra a szembenállásokra, amelyekben a kny. szóalakban meglévő hang *sz* vagy *s*, tehát a legjellemzőbb *sz* ~ *szt*, *s* ~ *st*-re, valamint az *sz* ~ *szk*, *s* ~ *sd*-re a szóvégi pozíció jellemző. — A kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában a hangkörnyezet azonos (pl. *eresz* ~ *ereszt*) 11 tőmorfémában, azonos és eltérő hangkörnyezetet mutató változat is van (pl. *abrosz* ~ *abroszt*, ill. *abrosz* ~ *abraszt*) 2 tőmorféma esetében; azonosság és többféle eltérés is van 1 tőmorfémában (*buzogány* ~ *buzdogány*, ill. *buzogány* ~ *buzdigány*, *buzdogány*); a távolabbi hangkörnyezet tekintetében van eltérés (pl. *policáj* ~ *polecájg*) 2 tőmorfémában. A megelőző magánhangzók tekintetében annyit talán érdemes megjegyezni, hogy a 16 érintett tőmorféma közül 12-ben alacsony nyelvállású magánhangzó (6 tőmorfémában *e*, 3–3 tőmorfémában *a* és *á*) előzi meg az *sz* ~ *szt*, *s* ~ *st*-féle szembenállásokat. Ilyen tekintetben emlékeztetnek ezek a főtebb (a B) a) pontban) tárgyalt *n* ~ *nt*, *n* ~ *ng* (pl. *pofon* ~ *pofont*, *burján* ~ *burjáng*) típusú szembenállásokra. — De hasonlótanak ezekhez bizonyos szófaji vonatkozásokban is: a legjellemzőbb, a nyj. szóalak végén *szt*, *st*, *sd* hangkapcsolatot mutató példák általában két, illetőleg három szótágú főnevek (8 tőmorfémában). E szembenállás-altípus legjellemzőbb előfordulásai tehát kétségkívül az *eresz* ~ *ereszt*, *szakasz* ~ *szakaszt*, *esperes* ~ *esperest*, *egres* ~ *egresd*-félék.

A földrajzi megoszlást tekintve: az északi (palóc) nyelvjárásokból (ill. azokból is) 7, a romániai, a moldvai és a bukovinai nyelvjárásokból (ill. azokból is) 6, a nyugati (dunántúli) nyelvjárásokból (ill. azokból is) 5, a déli nyelvjárásokból (ill. azokból is) 4, a keleti nyelvjárásokból (ill. azokból is) 2 tőmorfémára vannak előfordulások. A nyelvterület több, egymástól távol eső pontján is megjelenik ugyanaz a szembenállás ugyanazon a tőmorfémán 3 esetben: az *eresz* ~ *ereszt*-re az északi, a déli, a romániai és a bukovinai, a *rekesz* ~ *rekeszt*-re az északi és a moldvai, a *tapasz* ~ *tapaszt*-ra a nyugati, az északi, a keleti, a déli és a bukovinai nyelvjárások különböző pontjairól is vannak adataink. A szembenállás tehát sok esetben itt is bizonyos tőmorfémákra jellemző.

b) kny. **r é s h a n g** ~ nyj. **r é s h a n g + o r r h a n g**: *j* ~ *jn*: 1.—. 2.—. 3. *muszáj* ~ *muszájn*.

Egyetlen Vas megyei adatban, szó végén. A szembenállást a szó etimológiája teljes mértékben világossá teszi (vö. TESz.).

c) kny. **r é s h a n g** ~ nyj. **r é s h a n g + p e r g ő**: *f* ~ *fr*: 1. *fácsekrucse* ~ *fácsekrucse*, *fentő* ~ *frentő*. 2.—. 3.—. | *z* ~ *zr*: 1.—. 2.1.2. *ízik* ~ *ízrik*. 3.—.

3 tőrmorfémában, amelyek közül 1 tulajdonképpen idegen (román) kölcsönszó. Szó kezdetén 2, szó belsejében 1 tőrmorfémában. Ez utóbbi esetben a megelőző magánhangzó a nyj. szóalakban rövid a (kikövetkeztetett) kny. szóalak hosszú magánhangzójával szemben. Az érintett 3 tőrmorfémára az északi (palóc), a keleti, a déli, a romániai és a moldvai nyelvjárásokból vannak előfordulások.

d) kny. réshang ~ nyj. réshang + réshang: *v ~ vj*: 1.—. 2.1. *lipován ~ lipovján*. 3.—. | *s ~ sv*: 1. *sandra ~ svandra*. 2.—. 3.—. | *s ~ sh*: 1.—. 2.1.1. *másüvé ~ máshüve*. 3.—. | *j ~ jh*: 1.—. 2.1. *nyoszolyája [nyoszolyája] ~ nyoszolyhája*; 2.1.2. *súlyos [sújos] ~ sulyhos*. 3.—.

Összesen 5 tőrmorfémában. — A többlet-mássalhangzóként fellépő réshang: *h* 3, *j* 1, *v* 1 tőrmorfémában. — A kny. szóalakban meglevő réshang: *s* és *j* 2—2, *v* 1 tőrmorfémában. — Az idetartozó szembenállások: *a j ~ jh* 2, *a v ~ vj*, *s ~ sv*, *s ~ sh* mindegyike 1 tőrmorfémában. — Pozícionálisan: 4 tőrmorfémában szó belsejében intervokális helyzetben; 1 tőrmorfémában szó kezdetén, rövid magánhangzó előtt. — A kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában a hangkörnyezet 4 tőrmorfémában azonos; 1-ben a megelőző magánhangzóban eltérés mutatkozik.

Az érintett 5 tőrmorféma közül 2 idegen (a *lipován* román, a *sandra* pedig szlovák) kölcsönszó. — Előfordulásaik földrajzi elhelyezkedése is ennek megfelelő. A *másüve ~ máshüve* szembenállással kapcsolatban pedig okvetlenül a *máshová* analógiájára kell gondolnunk, tehát benne nem a szó szoros értelmében vett hangalaki szembenállással van dolgunk.

e) kny. réshang ~ nyj. réshang + likvida: *f ~ fl*: 1. *fo-rint ~ florint*. 2.—. 3.—. | *sz ~ szl*: 1.—. 2.1. *egészen ~ egészen, enyészik ~ enyészlik, kászu ~ kászu, penészes ~ penészles*; 2.1.2. *egészen ~ egészen, penészedik ~ penészledik*; 2.1.3. *kászu ~ kászu, kászu ~ kászu, penészedik ~ penészlödik*. 3.—. | *s ~ sl*: 1. *sejt ~ slejt*. 2.1. *vásik ~ váslik*. 3.—.

Összesen 7 tőrmorfémában. — A kny. szóalakban meglevő réshang: *sz* 4, *s* 2, *f* 1 tőrmorfémában. — Az idetartozó szembenállások közül az *sz ~ szl* 4, az *s ~ sl* 2, a *f ~ fl* 1 tőrmorfémában jelenik meg. — Pozícionálisan: 5 tőrmorfémában szó belsejében. 2 tőrmorfémában szó kezdetén. — A kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában a hangkörnyezet azonos 4 tőrmorfémában, azonos és eltérő hangkörnyezetet is mutató változat is van 1 tőrmorféma esetében; azonososság és többféle eltérés is van 2 tőrmorfémában. — Földrajzi tekintetben: a nyugati (dunántúli) nyelvjárásokból (ill. azokból is) vannak előfordulások 4, az északi (palóc) nyelvjárásokból (ill. azokból is) 2, a keleti és a déli nyelvjárásokból más nyelvjárásokkal párhuzamosan 2—2, a moldvai nyelvjárásokból 1 tőrmorfémára. — Feltűnően nagy terület, nevezetesen a nyugati (dunántúli), az északi (palóc) és a déli nyelvjárások számos pontján és sok előfordulásban jelenik meg az *sz ~ szl* szembenállás a *penész* szó különböző képzőkkel alakult származékaiban. Ebben a szócsaládban, továbbá az *enyészik ~ enyészlik*, *vásik ~ váslik* szóalakképzés esetében különben az *l* többlet-mássalhangzóként való megjelenését az *-l* igeképző okvetlenül elősegítette. Az *egészen ~ egészen*-ben pedig alighanem az *-en ~ -len* ragformák szembenállásával van dolgunk.

Összegezve: adataim tanúsága szerint ha a kny. szóalakban meglevő mássalhangzó réshang, akkor a nyj. szóalakban többlet-

mássalhangzóként zárhang, orrhang, pergő, réshang és likvida fordul elő. Vagyis:

kny. réshang ~ nyj.	+	zárhang:	<i>sz ~ szt, sz ~ szk, z ~ zd, s ~ st, s ~ sd, zs ~ zsgy, j ~ jk, j ~ jg</i> : 16 tóm.
réshang		orrhang:	<i>j ~ jn</i> : 1 tóm.
		pergő:	<i>f ~ fr, z ~ zr</i> : 3 tóm.
		réshang:	<i>v ~ vj, s ~ sv, s ~ sh, j ~ jh</i> : 5 tóm.
		likvida:	<i>f ~ fl, sz ~ szl, s ~ sl</i> : 7 tóm.

Az érintett tőmorfémák száma tehát összesen 32. A kny. szóalakban már meglévő réshang mellett tehát — mint a fenti összefoglalásból kiderül — a nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként leggyakrabban valamilyen zárhang (pl. *t*, 9 tőmorfémában) található. De gyakori (7 tőmorfémában) a likvida is. Az ebbe a kategóriába tartozó szembenállások közül tehát a főként szó végén megjelenő *sz ~ szt, sz ~ szk, s ~ st*-félék a legjellemzőbbek. Jelentős és jellemző csoportot alkotnak azonban a pergővel és likvidával alakult *f ~ fr, f ~ fl, sz ~ szl, s ~ sl*-félék is (együttesen 10 tőmorfémában) szó kezdetén és szó belsejében. Legkevésbé jellemző a kny. réshang ~ nyj. réshang + orrhang szembenállás-altípus. — A kny. szóalakban meglévő réshang, amely mellett a nyj. szóalakban valamilyen többlet-mássalhangzó megjelenik, leggyakrabban *sz* és *s* (11, ill. 8 tőmorfémában); valójában azonban a *h* kivételével — legalább 1–2 tőmorfémában — valamennyi réshang mellett szerepel többlet-mássalhangzó a kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában. — Pozícionálisan: leggyakrabban, 15 tőmorfémában szó belsejében és — 11 tőmorfémában — szó végén találkozunk az ide sorolható szembenállásokkal.

A hangkörnyezet tekintetében az azonosság jellemző a kny. réshang ~ nyj. réshang + zárhang, orrhang stb. szembenállás-típusra. Megjegyzendő azonban, hogy mind a pozíció, mind a hangkörnyezet sajátosságai inkább csak egy-egy altípust, vagy csupán egy-egy szembenállást jellemznek (mint pl. a szóvégi pozíció és az azonos hangkörnyezet az *sz ~ szt, s ~ st*-féle szembenállásokat). — A földrajzi kötődést tekintve: az idetartozó szembenállások leggyakrabban (12, ill. 10 esetben) olyan tőmorfémákon található meg, amelyeknek az északi (palóc) és a nyugati (dunántúli) nyelvjárásokból (ill. azokból is) vannak előfordulásaik. Közepes számú (7, ill. 6) tőmorféma előfordulásai valók a déli és a romániai, moldvai, bukovinai nyelvjárásokból. Legkevésbé (5) tőmorfémáé pedig a keleti nyelvjárásokból. — A kny. réshang ~ nyj. réshang + zárhang, orrhang, pergő stb. szembenállás-típuson belül többször is tapasztalható, hogy bizonyos szembenállások ugyanazon a tőmorfémán a nyelvterület legkülönbözőbb pontjain is megjelennek, tehát nyilvánvalóan az illető tőmorféma(k)ra jellemzők.

E) Ha a kny. szóalakban meglévő mássalhangzó likvida:

a) kny. likvida ~ nyj. likvida + zárhang: *l ~ lt*: 1.— 2.— 3. *azonnal ~ azonnalt, fagyal ~ fagyalt, minél ~ minélt, perkál ~ perkált*. 3.1. *nélkül ~ nélkül*. 3.2. *cól ~ colt*.

Összesen 6 tőmorfémában. — A kny. szóalakban meglévő likvida mellett többlet-mássalhangzóként fellépő zárhang minden esetben *t*,

és minden esetben szó végén jelenik meg. A 6 tőmorféma közül 5-re a Tiszától keletre eső területről vannak *lt*-t mutató előfordulások: 1-re a keleti, 4-re a romániai, moldvai, bukovinai nyelvjárásokból. A *perkál* az egyetlen, amelynek *perkált* változata az északi (palóc) nyelvjárások bizonyos pontjain jelenik meg. Az *azonnal* ~ *azonnalt*, *minél* ~ *minélt*, *nélkül* ~ *nélkült*-féle szembenállások okvetlenül eszünkbe juttatják a főtebb (a B) a) pontban elemzett *asztán* ~ *osztént*, *éppen* ~ *éppeng*, *talán* ~ *talánd*-féléket, amelyek — legalábbis nagyjából — még földrajzilag is hasonló elhelyezkedést mutatnak.

b) kny. *likvida* ~ nyj. *likvida* + réshang: *l* ~ *lv*: 1.—. 2.1. *elegy* ~ *elveyg*; 2.1.3. *elegy* ~ *elvögy*. 3.—. | *l* ~ *lj*: 1.—. 2.1.3. *cseléd* ~ *cseljed*, *galéta* ~ *galjata*; 2.1.4. *galéta* ~ *geljata*. 3.—. | *l* ~ *lh*: 1.—. 2.1. *pálócos* ~ *pálhócos*; 2.1.2. *pele* ~ *pölhe*; 2.1.3. *pelészés* ~ *pelhészés*. 3.—.

Összesen 6 tőmorfémában. A kny. szóalakban meglevő *likvida* mellett többlet-mássalhangzóként fellépő réshang 3 tőmorfémában *h*, 2-ben *j*, 1-ben *v*. Minden esetben szó belsejében, s — amennyire e néhány tőmorféma alapján megállapítható — többnyire eltérő hangkörnyezettel jelennek meg. — A 6 tőmorféma közül 3-ra (*elegy*, *galéta*, *pelészés*) csak a romániai, 1-re pedig a keleti nyelvjárásokból vannak előfordulások. 1-re (*pele*) a nyugati (dunántúli), 1-re (*cseléd*) az északi (palóc) nyelvjárásokból.

Összegezve tehát: adataim tanúsága szerint ha a kny. szóalakban meglevő mássalhangzó *likvida*, akkor a nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként zárhang és réshang fordul elő. Vagyis:

kny. *likvida* ~ nyj. + { zárhang: *l* ~ *lt*: 6 tőm.
likvida { réshang: *l* ~ *lv*, *l* ~ *lj*, *l* ~ *lh*: 6 tőm.

Az érintett tőmorfémák száma tehát összesen 12. — A kny. szóalakban meglevő *likvida* mellett a nyj. szóalakban viszonylag leggyakrabban tehát *t* található. Az ezzel alakult *l* ~ *lt* szembenállás mindig szó végén, a *h*, *j*, *v*-vel alakult szembenállások pedig minden esetben szó belsejében fordulnak elő. — Az idetartozó 12 tőmorféma közül 7-re csak a romániai, a moldvai és a bukovinai nyelvjárásokból, 2-re a keleti nyelvjárásokból vannak előfordulások. Csupán 3 mutat egy-két előfordulást az északi (palóc) és a nyugati (dunántúli) nyelvjárásokból.

F) Ha a kny. szóalakban meglevő mássalhangzó affrikáta:

a) kny. affrikáta ~ nyj. affrikáta + réshang: *c* ~ *cv*:
 1. *cékla* ~ *cvékla*, *cibak* ~ *cvibak*, *cirkli* ~ *cvirkli*. 1.2. *cékla* ~ *cvékla*, *cékla* ~ *cvikla*, *cékla* ~ *cvikla*, *cérnázni* ~ *cvernázni*. 2.—. 3.—.

Összesen 4 tőmorfémában. A többlet-mássalhangzóként fellépő réshang minden esetben *v*, a köznyelvi szóalakban meglevő affrikáta pedig *c*. Csak szókezdő helyzetben; a követő magánhangzó a kny. ~ nyj. szóalak viszonylatában 2 tőmorféma esetében (*cibak*, *cirkli*) azonos, 1 tőmorfémában (*cérnázni*) eltérő, 1 esetében (*cékla*) pedig azonosságot és többféle eltérést is mutató előfordulások is vannak. A 6 tőmorféma közül 3-nak az északi (palóc) nyelvjárásokból (ill. azokból is) vannak előfordulásai, 2-nek a nyugati (dunántúli) nyelvjárásokból (ill. azokból is), 1-nek pedig a keleti nyelvjárásokból. — A

$c \sim cv$ szembenállás etimológiai háttere — ha a példákra rátekintünk — azonnal nyilvánvaló, és különben (a szakirodalomból) is közismert.

b) kny. affrikáta $\sim$ nyj. affrikáta + likvida: $c \sim cl$: 1.—
2.1. *kucik* $\sim$ *kuclik*. 3.—

Mindössze 1 tőmorfémben szó belsejében, azonos hangkörnyezetben, egyetlen dunántúli előfordulással.

Összegezve tehát: adataim tanúsága szerint ha a kny. szóalakban meglévő mássalhangzó affrikáta, akkor a nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként réshang és likvida fordul elő. Vagyis:

kny. affrikáta $\sim$ nyj. + $\left\{ \begin{array}{l} \text{réshang: } c \sim cv: 4 \text{ tőm.} \\ \text{likvida: } c \sim cl: 1 \text{ tőm.} \end{array} \right.$

Az érintett tőmorfémnak száma tehát összesen 5. A két szembenállás közül csak a mindig szókezdetén megjelenő $c \sim cv$ érdemel figyelmet.

4. Az eddig mondottakat összefoglalva tehát: a kny. $C_1 \sim$ nyj. $C_1 C_2$ szembenállás-csoport összesen 180, illetőleg — mivel bizonyos tőmorfémaikon többféle szembenállás is megjelenik, és így többször is számba veendő — 191 tőmorféman vizsgálható. Ezen belül, attól függően, hogy a kny. szóalakban meglévő hang: A) zárhang (50 tőm.), B) orrhang (55 tőm., ill. 63 tőm.), C) pergő (26 tőm.), D) réshang (32 tőm.), E) likvida (12 tőm.), vagy F) affrikáta (5 tőm.), a nyj. szóalakban a következő hangkapcsolat-típusok találhatóak: A) a) zárhang + zárhang (3 tőm.); b) zárhang + pergő (22 tőm.); c) zárhang + réshang (15 tőm.); d) zárhang + likvida (10 tőm.) — B) a) orrhang + zárhang (53, ill. 61 tőm.); b) orrhang + réshang (2 tőm.) — C) a) pergő + zárhang (9 tőm.); b) pergő + orrhang (4 tőm.); c) pergő + réshang (13 tőm.) — D) a) réshang + zárhang (16 tőm.); b) réshang + orrhang (1 tőm.); c) réshang + pergő (3 tőm.); d) réshang + réshang (5 tőm.); e) réshang + likvida (7 tőm.) — E) a) likvida + zárhang (6 tőm.); b) likvida + réshang (6 tőm.) — F) a) affrikáta + réshang (4 tőm.); b) affrikáta + likvida (1 tőm.).

E 6-féle szembenállás-típusban, illetőleg ezeknek 18 altípusában összesen 60-féle szembenállás fordul elő, amelyek taxatív alfabetikus sorrendben a következők: $b \sim bl$ (*zabi* $\sim$ *zabli*), $b \sim br$ (*bőfög* $\sim$ *brőfög*); — $c \sim cl$ (*kucik* $\sim$ *kuclik*), $c \sim cv$ (*cékla* $\sim$ *cvékla*); — $d \sim dl$ (*limonádé* $\sim$ *limonádli*), $d \sim dr$ (*eldíbol* $\sim$ *eldríbol*), $d \sim dv$ (*lidérc* $\sim$ *lidvérc*); — $f \sim fl$ (*forint* $\sim$ *florint*), $f \sim fr$ (*fentő* $\sim$ *frentő*); — $g \sim gd$ (*bogánacs* $\sim$ *bogdánacs*), $g \sim gl$ (*pötyögős* $\sim$ *pötyöglős*), $g \sim gs$ (*legeslegszebbik* $\sim$ *legeslegszebbik*); — $j \sim jg$ (*policáj* $\sim$ *polecájg*), $j \sim jk$ (*kerdáj* $\sim$ *kerdájg*), $j \sim jn$ (*muszáj* $\sim$ *muszájg*); — $k \sim kh$ (*akó* $\sim$ *akhó*), $k \sim kl$ (*rakéta* $\sim$ *rákléta*), $k \sim kly$ vagy $k \sim kj$ (*páka* $\sim$ *páklya*), $k \sim kr$ (*kámpa* $\sim$ *krampa*); — $l \sim lh$ (*pele* $\sim$ *pölhe*), $l \sim lj$ (*cseléd* $\sim$ *cseljed*), $l \sim lt$ (*azonnal* $\sim$ *azonnalt*), $l \sim lv$ (*elegy* $\sim$ *elvegy*); — $ly \sim lyh$ vagy $j \sim jh$ (*súlyos* [*sújos*] $\sim$ *sulyhos*); — $m \sim mb$ (*címeres* $\sim$ *cimberes*), $m \sim mh$ (*mámor* $\sim$ *mámhúr*), $m \sim mp$ (*kumog* $\sim$ *kumpog*); — $n \sim nd$ (*talán* $\sim$ *talánd*), $n \sim ng$ (*csalán* $\sim$ *csaláng*), $n \sim nk$ (*porcelán* $\sim$ *porcelánk*), $n \sim nt$ (*szappan* $\sim$ *szappant*); — $ny \sim nygy$ (*tányér* $\sim$ *tánygyér*), $ny \sim nyh$ (*kánya* $\sim$ *kányha*); — $p \sim pj$ (*gyepülés* $\sim$ *gyepjülés*), $p \sim pl$ (*penge* $\sim$ *plenge*), $p \sim pr$ (*puccos* $\sim$ *pruccos*), $p \sim pty$ (*kapica* $\sim$ *kaptyica*);

— $r \sim rd$ (csombor $\sim$ csombard), $r \sim rgy$ (kálvária $\sim$ kálvárgyia), $r \sim rh$ (túros $\sim$ turhós), $r \sim rj$ (árad $\sim$ árjad), $r \sim rm$ (szemafor $\sim$ szemaform), $r \sim rny$ (körül $\sim$ környül), $r \sim rt$ (gyopár $\sim$ gyepárt), $r \sim rv$ (szűrő $\sim$ szűr-vő); — $s \sim sd$ (egres $\sim$ egresd), $s \sim sh$ (másüvé $\sim$ máshüve), $s \sim sl$ (sejt $\sim$ slejt), $s \sim st$ (esperes $\sim$ esprest), $s \sim sv$ (sandra $\sim$ svandra; — $sz \sim szk$ (plajbász $\sim$ plajbászsk), $sz \sim szl$ (egészen $\sim$ egészen), $sz \sim szt$ (abrosz $\sim$ abraszt); — $t \sim th$ (katolikus $\sim$ kathólikus), $t \sim tr$ (tucat $\sim$ trucat), $t \sim tv$ (kötény $\sim$ kötvény); — $v \sim vj$ (lipován $\sim$ lipovján); — $z \sim zd$ (mező $\sim$ mezdő), $z \sim zr$ (ízik $\sim$ izrik); — $zs \sim zsgy$ (rőzse $\sim$ rőzsgye).

E szembenállás-csoportban tehát, akár a kny. szóalakban meglevő, akár a nyj. szóalakban többletként található mássalhangzót tekintjük, a legfontosabb szerepet a zárhangok töltik be. Hiszen a 180, ill. 191 tőmorféma közül 87-ben, illetőleg 98-ban zárhang található a nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként, s a még ugyancsak gyakorinak mondható réshang is csak ennek a felében: 44 tőmorfémában, a pedig szintén jellemző pergő már csak 25-ben; a likvida 18, valamilyen orrhang pedig mindössze 5 tőmorfémában. A zárhangok közül is érdemes kiemelni a t gyakoriságát, amely 39, illetőleg 47 tőmorfémában szerepel a nyj. szóalakban többlet-mássalhangzóként; emellett még a g és a d gyakorisága érdemel említést 20, ill. 15 tőmorfémában való megjelenésével. A kny. szóalakban meglevő mássalhangzó esetében már nem ilyen egyértelmű a zárhangok uralma; egyenlő arányban osztoznak az orrhangokkal, főként az n -nel: 50 olyan tőmorfémát számlálhatunk ebben a szembenállás-csoportban, amelyben a kny. szóalakban meglevő zárhang, és 55, illetőleg 66 olyan tőmorfémát, amelyben orrhang mellett található valamilyen többlet-mássalhangzó a nyj.-i szóalakban.

Ha már most az idetartozó szembenállások gyakoriságát vizsgáljuk, akkor a legjellemzőbbeket a kny. orrhang $\sim$ nyj. orrhang + zárhang altípuson belül találjuk: az $n \sim nt$ 20, az $n \sim ng$ 19, az $n \sim nd$ 9 tőmorféma előfordulásaiban figyelhető meg. Említésre méltó még a kny. zárhang $\sim$ nyj. zárhang + pergő altípuson belül a $t \sim tr$ és a $p \sim pr$: 11, illetőleg 8 tőmorfémában.

A kny. $C_1 \sim$ nyj. C_1C_2 szembenállás-csoporton belül vizsgált szembenállások pozícióját, hangkörnyezetét tekintve általában a szembenállás-csoport egészét jellemző sajátosságok nem állapíthatók meg. Ilyenek csupán néhány ide tartozó altípusra vonatkozólag figyelhető meg, amelyekre a megfelelő pontokban (vö. pl. az A) b), a B) a) és a D) a) pontot) a kívánatos mértékben rá is mutattam. — Hasonló a helyzet a szembenállások földrajzi vonatkozásaival is. Ide vonatkozólag azonban az altípusok elemzése sem szolgált annyi tanulsággal, mint a pozíció és a hangkörnyezet tekintetében. Legfeljebb egy-két helyen (pl. az A) b) és a D) a) pontban) utalhattam bizonyos fokú földrajzi kötődésre. Adataim tanúsága ilyen szempontból inkább negatív előjelűnek mondható: a szembenállások, sőt egyes szembenállás-altípusok sok esetben nem valamelyik nyelvjáráshoz, hanem egy-egy tőmorfémához, vagy egy-egy bizonyos szempont(ok)ból homogén szócsoporthoz (vö. pl. a B) a) pontot) kapcsolódnak, és azon, illetőleg annak tagjain a legkülönbözőbb helyzet(ek)ben, például egymástól különböző nyelvjárásokban vagy grammatikai tekintetben igen-igen változatos szituációkban is megtalálhatók.

B. LŐRINCZY ÉVA

A határozószó és az igekötő helye közötti kapcsolat

FOGARASI JÁNOS a nyomatékszabály felismerését bejelentő cikkében többféle mondatelemnek a szórenddel való kapcsolatáról tett említést, többek között a határozószóéről is. Az Athenaeum 1838. évfolyamának 292. lapján ezeket írja: „Az igehatározók (ma: határozószók) . . . ha rajtok fekszik is a hangsúly, az igét mindkétképpen elfogadják, akár előraggal, akár e' nélkül, p. o. »taval szorgalmatosan meglátogattam, vagy: látogattam meg a'színház-at.«”

A „mindkétképpen” nézettel ARANY JÁNOS nem tudott egyetérteni, s a szórendről írt rövid tanulmányában (Nyr. II, 7 kk.) a határozószókat plus—minus előjelű két csoportra osztotta attól függően, hogy a teljesség felé hajlanak-e inkább, vagy a tagadás felé (pl. *gyakran* és *ritkán*). Megfigyelése szerint a minus előjelű után az igekötő az ige mögé kerül, de a plus előjelű után nem (azaz: *Ritkán látogattam meg*, ellenben *Gyakran meglátogattam*).

ARANY felfogását vallották nyelvművelő kortársai és az utána következő nemzedék is (JOANNOVICS, KICSKA, SIMONYI, MOLNÁR JÁNOS stb.). Írásaikban szót emeltek az ilyenféle mondatok ellen: *Legjobban felel meg, Kutyaúl bántak el velünk, A község közönsége zsúfolásig töltötte meg a templomot*. E mondatokat KICSKA, SIMONYI, illetve LEHR ALBERT idézte riasztó példaként.

Az újabbkori nyelvészek lényegében szintén elfogadják ARANY szabályát. DEME LÁSZLÓ azonban már arra mutat rá (Nyr. LXXX, 148—52), hogy a pozitív—negatív szerinti megkülönböztetés napjainkra veszített erejéből. Így fogalmazta meg tömören a korunkban szokásos nyelvhasználat szabályát: „A főhangsúlyos, vagy a bővítménnyel egyenlően hangsúlyos igének elől, a bővítményhez viszonyítva hangsúlytalanak hátul van az igekötője.” Azaz: a *Gyakran elmentek* és a *Gyakran mentek el* mondatok egyaránt helyesek lehetnek a nyomatéktól függően.

E tömören fogalmazott szabályon belül azonban igen nagy változatrendszert találunk a határozószókkal kapcsolatban. Az említett *gyakran* határozószó pl. valóban kétféle szórenddel állhat, de ellentéte, a *ritkán* csak fordítottal. A *Ritkán elment* mondat hibásnak hangzik (legfeljebb a két szó közé iktatott szünettel hallható néha ilyen elrendezésben). A határozók egy része szinte törvényszerűen hangsúlytalan (és áll egyenes szórenddel), mások viszont mindig hangsúlyosak, fordított szórendet kívánva maguk után. De sok olyan is van, amely hangsúlyosabb ugyan, mint az utána következő ige, s utána mégis igekötő—ige lesz a sorrend (pl. *nagyon megéheztem*), — bár a határozószók nagy részére valóban érvényes a DEME említette szabály. Még olyan határozószók is vannak, amelyek törvényszerűen főhangsúlyosak, és mégis, egyik mondatban egyenes, a másikban meg fordított szórenddel követi őket az ige.

Emlékeztetnünk kell itt az igekötő helyének alapvető törvényére: Egyenes az igekötős ige állása, ha a bekövetkezést bevezető határozó (pl. *azonnal, egyelőre, végre*), az igét nyomatékossító szó (*feltétlenül, okvetlenül, mégis, úgyis, bizony* stb.) általánosítást vagy teljességet jelző kifejezés (*mindig, mindenviutt, teljesen, alaposan, nagyon*) áll az ige előtt.

Fordított viszont, ha az előző kategóriákba nem sorolható nyomatékos határozószó után következik az ige. A folyamatos igeszemléletet, valamint a bővítmények határozatlanságát jelző inverziót figyelmen kívül hagyjuk (ilyen pl.: *Mikor jött vissza, találkozott stb. Hoztam vissza pénzt is*).

A nyomatékos mondatához logikailag tagadás kapcsolódik, amely a nyomatékos mondatellemmel azonos kategóriájú egyéb szavakra vonatkozik. KIEFER FERENC BIERWISCHT is idézve (Az emfázis kérdéséhez: Mondattani-szemantikai tanulmányok 13–4) ebben a tényben látja az emfázis, azaz a hangsúlyosság 3. fokozata kritériumát, de lényegében ugyanezt fogalmazta meg már KICSKA EMIL is, amikor mondó és ellentmondó hangsúlyról beszélt, és elsőként mutatott rá a „kirekesztés” tényére. Pl.: *Vácra vonult vissza* (nem pedig Szolnokra). *Gyalog ment haza* (nem vonaton).

A határozószókra vonatkozóan KIEFER felosztást és jelzést javasol kötelezően emfátiikus (és fordított szórenddel álló), mindig emfázis nélküli (és egyenes szórenddel álló) és ingadozó csoportosítás szerint, amely utóbbi csoportnak tagjait nem kellene külön jelezni, mert egyéb bővítményekhez hasonlóan viselkednek.

Ilyen esetleges felosztásban a legkisebb problémát az „egyéb bővítményekhez hasonlóan” viselkedők jelentenék. Ezek könnyen besorolhatók valamelyik idő-, hely-, körülményhatározó csoportjába. Nyomatékosan fordított szórendet indukálnak, nyomatéktalanul egyenes szórendet kívánnak. Nyomatéktalanul a mondat élére vagy az állítmány után is helyezhetők, és ilyenkor is egyenes maradhat az igekötő és az ige sorrendje. Pl.: *Péter tegnap találta meg a kalapját* (nyomatékos). — *Péter tegnap* (vagy *Tegnap Péter*) *meztalálta a kalapját*; *Péter meztalálta tegnap a kalapját* (nyomatéktalan).

A következőzést jelző határozószók hangsúlytalanok, vagy leglábbis nem nagyobb hangsúlyúak az utánuk következő igénél. Ilyen pl. *végül, következőképpen, végülis, mindenesetre*. Ezek csak egyenes szórenddel állhatnak, és a mondat élére helyezve is megtűrik az egyenes szórendet. Pl.: *Péter végülis visszatért falujába* vagy *Végülis Péter visszatért falujába*. Ezek egyaránt nyomatéktalanok (az utóbbi mondatban *Péter* nyomatékosítható, s ez esetben megfordul az ige szórendje).

Igen sok olyan határozószó van azonban, amely mindig erősebb hangsúlyú az utána következő igénél, s utána mégis egyenes szórendű az ige. Ezek egyik csoportja igenyomatékosító funkciójú. Pl. *Péter okvetlenül* [feltétlenül, úgysis] *megnyeri a versenyt*.

Ha ezeket a nyomatékosító szavakat a mondat élére tesszük, vagy a többszörösen bővített mondatban egyéb elem(ek)et iktatunk a határozószó és az ige közé, megfordul a szórend (maga a nyomatékosító moduláns főhangsúlyos marad): *Okvetlenül* [feltétlenül, úgysis] *Péter nyeri meg e versenyt*. Viszont az *Okvetlenül* [stb.] *Péter megnyeri a versenyt* hibás mondat.

Az ige előtt hangsúlyosan állók másik csoportját az általánosító vagy teljességet kifejező határozószók (*mindig, teljesen, nagyon* stb.) adják. Ezek előbbrevitele is mindenkor fordított szórendet indukál: *Péter teljesen* [végleg, mindig] *megoldotta*; ellenben *Teljesen* [végleg, mindig] *Péter oldotta meg*. A *Teljesen Péter megoldotta* hibás mondat.

Ha az igétől való elszakadáskor az ilyen határozószó főhangsúlyos marad, az utána következő bővítmény teljes kirekesztésű nyomatékos nyert, ha pedig a főhangsúly a közbeékelte bővítményre megy át, a kirekesztés szembeállító. A *Mindig Pál jött el* és *Végleg Vácott telepedett le* mondatokban pl. a *mindig*, illetőleg a *végleg* főhangsúlyával teljes a kirekesztés. A *Pál*, illetőleg *Vácott* főhangsúlyával azonban a kapcsolható tagadó mondaton kívül logikus folytatás volna az *a többiek csak egyszer-kétszer*, illetőleg a *többi helyen ideiglenesen lakott* kiegészítés is.

A kétféle hangsúlytípus gyakorisága a határozószó jelentésétől függ. *A mindig, mindenütt* stb. összefoglaló határozószók pl. túlnyomóan a teljes kirekesztésű hangsúlyozással fordulnak elő, a *teljesen, végleg* stb. a szembeállító kirekesztésével.

A bekövetkezést előre jelzők kivételével a határozószók szemantikailag ellentétpárookra bonthatók (pl. *gyorsan — lassan, jól — rosszul* stb.). Az ilyen ellentétpároknak a szórenddel való kapcsolata szerint a következő változatokat figyelhetjük meg:

A határozószók egy része (elsősorban az érvényesség általánosságát vagy fokát kifejezők) engedelmeskedik a pozitív—negatív felosztás szerinti egyenes, illetőleg fordított szórend szabályának. Ilyen párok (egy-egy igével kapcsolva): *nagyon megszorította — alig szorította meg; alaposan átgondolta — felületesen gondolta át; teljesen megoldotta — hiányosan oldotta meg* stb.

A határozószó-párok egész sorában a pozitív jellegű tag akár egyenes, akár fordított szórenddel, a negatív azonban csak fordított szórenddel állhat: *gyakran eljön* (v. *jön el*) — *ritkán jön el*; *szépen kifestette* (v. *festette ki*) — *csúnyán festette ki*; *könnyen megoldotta* (v. *oldotta meg*) — *nehezen oldotta meg*. — További ilyen párok: *figyelmesen — figyelmen kívül, tökéletesen — hibásan, gondosan — felületesen, pontosan — pontatlanul, korán — későn* stb.

Vannak olyan párok, amelyeknek mindkét fele után természetesebb a fordított szórend: *jogosan vádolja meg — jogtalanul vádolja meg; ügyesen teszi fel a kérdést — ügyetlenül teszi fel a kérdést; érdekesen adja elő — unalmasan adja elő*. Ha a *jogosan, ügyesen* stb. határozószó után szünetet tartunk, lehetséges az egyenes szórend is.

Olyan ellentétpár is van, amelyben a nyomatéktól függően mindkét tag állhat egyenes vagy fordított szórenddel egyaránt. Pl.: *szomorúan — megkönnyebbülten sóhajtott fel* (v. *felsóhajtott*); *szándékosan — véletlenül rontotta el* (v. *elrontotta*); *óvatosan — vigyázatlanul kinyitotta* (v. *nyitotta ki*).

Még arra is akad példa, hogy a pozitív csak egyenes, az ellentéte viszont kétféle szórenddel állhat: *végleg elköltözött — ideiglenesen elköltözött* (v. *költözött el*).

SOLTÉSZ KATALIN „Az ősi magyar igekötők” című munkájában ezt a két határozószót említi, mint az egyenes, illetőleg a fordított szórendet indukáló határozószó típusát. Ám „végleg” és „csak ideiglenesen” formában. A példákkal teljesen igaza is van. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *csak* nyomatékosító és jelentésénél fogva kirekesztő vagy korlátozó moduláns, és az ilyennel való nyomatékosítás természetesen fordított szórendet von maga után. Ige elé téve azonban magát az igét nyomatékosítja (és teszi kirekesztővé!). Tehát míg a *csak futólag néztem meg* az *alaposan*-t, a *csak megnéztem* valamelyik igét, pl. a *hozzányúltam*-ot rekeszti ki.

De ha a *csak* korlátozó elem összefér valamely határozószóval, az után már kizárólag a fordított szórend állhat meg: *E földi létből csak végleg költözhetik el mindenki*.

Olyan szórendi jelenségekkel is találkozunk, amelyek nagyon leszűkítik a pozitív—negatív szerinti kategorizálás lehetőségét, illetőleg annak a szórenddel való közvetlen kapcsolatát. Van ugyanis egy egész sor olyan határozószónk, amely bizonyos igével kapcsolódva csak egyenes szórenddel használatos, függetlenül attól, hogy egymagában pozitívnek vagy negatívnak volna-e minősíthető. Ilyen pl. a *gyáván meghunyászkodik* és a *könnyelműen elfecsérel*.

Ezt a szórendi viselkedést könnyen megmagyarázhatjuk a kirekesztés

tényével. A nyomatékos mondatához tagadó mondat kapcsolódik logikailag. Ha tehát volna olyan mondatunk, hogy *Gyáván hunyázkodott meg és Könnyelműen fecsérelte el*, ezekhez a mondatokhoz az a tagadás kapcsolódnék, hogy *nem bátran*, illetőleg *nem meggondoltan*. De ha volna olyan mondat, hogy *Nem bátran hunyázkodott meg*, akkor olyannak is kellene lennie, hogy *Bátran hunyázkodott meg*, ami pedig logikai és szemantikai képtelenség.

Hasonló viszonyú határozószó + ige kapcsolatok: *Tudatosan elferdítette a tényeket. Bizalmasan elárulta a titkot. Aljasul elárulta hazáját (vagy barátját). Önkéntelenül összerendezte. Szerencsésen megúsza. Csúnyán rászedte. Rútul becsapta. Jóindulatúan elnézte (hibáit)*. Stb.

Még antoním párok között is találunk olyanokat, amelyeknek mind a „pozitív”, mind a „negatív” fele után egyenes szórenddel áll egy-egy neki megfelelő ige: *óvatosan eltitkol — óvatlanul kifecseg; őszintén bevall — ravaszul elhallgat; ragyogóan beválik — csúfosan felsül; barátságosan meghív — barátságtalanul elutasít; világosan bizonyít — kuszán összezavar; kegyesen megbocsát — kegyetlenül megtorol; ügyesen elkap — ügyetlenül elejt*; stb.

Ezekhez a határozószó + ige kapcsolatokhoz a következő megjegyzéseket fűzhetjük: a) Az ilyen határozószók lényegében semmi újat nem adnak az igehez. Szinte redundáns elemként állnak az ige előtt, azt nem minősítik, hiszen az elhallgatásban már benne van a ravaszság, a bevallásban az őszinteség, a megúsásban a szerencse, az elfecsérlésben a könnyelműség. — Ugyanezek a határozószók egyéb igékkel állhatnak nyomatékosító (fordított) szórenddel is: *Könnyelműen fogta fel az ügyet, ragyogóan oldotta meg a feladatot, ravaszul tette fel a kérdést*. — c) Az antoním párokkal kapcsolt igék éppúgy ellentétei egymásnak, mint maguk a határozószók. A határozószók, illetőleg az igék egymás közötti viszonya egyezik. Akár képletben is írhatnánk: $Adv._1 : Adv._2 = V_1 : V_2$, vagy a belfogók cseréjével: $Adv._1 : V_1 = Adv._2 : V_2$.

E vizsgált szórendi jelenség emlékeztet az angol nyelv határozószó-használatára. Az angolban is szórendi különbség jelezheti egyes határozószók funkcióját. Ha a módhatározó az ige és tárgy alkotta mondatmag utáni pozíciója helyett a főige elé kerül, nem minősíti az igét, hanem csupán az állítás érvényességét nyomatékosítja, vagy a cselekvés intenzitását jelzi, mint pl. *friendly invites, clearly demonstrates, sharply criticizes* stb. Míg azonban az angolban a fokozó és redukáló jellegű határozószók (pl. *much — little, fully — hardly*) a szórend szempontjából egy kategóriába esnek, addig a magyar markánsan megkülönbözteti őket az egyenes, illetőleg fordított szórenddel.

Megfigyeléseink összegezeként megkísérelhetnénk a határozószók csoportosítását a következők szerint:

1. Határozói mondat-bővítmények. Ezek állhatnak akár nyomatéktalanul (egyenes szórenddel), akár nyomatékosan (fordított szórenddel). Szórend szempontjából teljesen úgy viselkednek, mint a névszókkal alkotott, akár többszavas, testesebb határozók, amilyen pl. *az erdőben, öt nappal ezelőtt*. E csoportba sorolhatók: *itt, ott, ekkor, akkor, tegnap, később, ezután, tavaly, délutánonként, kedvtelésből* stb.

2. Cselekményt vagy eseményt előre jelző határozószók, mint: *mindenesetre, végül, egyelőre, következőképp* stb.

3. Hangsúlyos igenyomatékosítók, általánosítók, teljességet kifejezők (vagy irányába mutatók): *mindenképpen, okvetlenül, úgyszólván; mindig, mindenütt; végleg, alaposan, teljesen, nagyon* stb.

4. Viszonylagos fokozók, amelyek csak egy-egy igével kapcsolódva állnak

egyenes szórenddel. Ennek feltétele, hogy a határozószó szemantikailag rokon-ságban legyen az igével.

5. Redukálók: *alig, ritkán, későn, hiányosan, nehezen* stb.

6. Ige-minősítők: *okosan, ostobán, óvatosan, szorgalmasan, unalmasan, érdekesen* stb.

E csoportosításhoz fűzhetnénk egy-két megjegyzést.

Az 1. csoportba oszthatók szabályos határozók. A 2–4. csoportbeliek egyenes szórenddel állnak. A hangsúlytalan eseményjelzők egyikéről-másikáról nehéz eldönteni, hogy határozószónak vagy inkább kötőszónak tekintsük-e. Az 5. csoportbeliek szigorú következetességgel fordított szórendet kívánnak. A 6., az „igeminősítők” csoportja után szintén a fordított szórend a gyakoribb.

Mint fentebb láttuk, igen sok határozószó megfér mindkét szórenddel, s ezekkel kapcsolatban az a kérdés vetődik fel, hogy e határozószók funkciója, jelentése vagy pedig a közlés logikai rendjébe való illeszkedése összefüggésben van-e az igekötő preverbalis, illetőleg postverbalis helyzetével.

Némelyik határozószónál alig érzünk különbséget a mondat egyenes, illetőleg fordított szórendű változatában. A *könnyen oldotta meg* és *könnyen megoldotta* kapcsolat határozószava megközelítően vagy teljesen egyenlő hangsúlyú, de még a szövegkörnyezetbe is egyformán illeszkedik bele a két variáns. Ugyanez volna a helyzet a *pontosan, gondosan, gyakran* határozószókkal.

A határozószók nagy többségénél azonban az egyenes szórendű nyomatéktalan (és hangsúlytalan ejtésű) és a fordított szórend melletti nyomatékos (és hangsúlyos ejtésű) variáns között lényeges különbség van. Adott szövegkörnyezetbe csak az egyik variáns illik bele. E mondapárokban pl.: *Nem beszélhetsz vele; ideiglenesen elköltözött* és *Nem kaphatod meg a lakását; ideiglenesen költözött el*, a mondatok második fele magyarázatot nyújt. Nyilvánvaló, hogy az elsőben nyomatéktalannak kell lennie a határozónak, mert az ige adja meg az okot. A másodikban viszont az *ideiglenesen* a nyomatékos, mert ez teszi lehetővé a lakás elfoglalását. Ugyanígy: *Óvatosan felnyitjuk, hogy a belsejébe nézhessünk* és *Óvatosan nyitjuk fel, hogy meg ne sérüljön* mondatok csak e szórendi megkülönböztetéssel helyesek. A két mellékmondat felcserélése más értelmet adna a mondatoknak; pl. az *Óvatosan felnyitjuk, hogy meg ne sérüljön* elrendezés azt jelentené, hogy a zárva maradás sérülést fog okozni.

Ezek a példák illusztrálják, hogy a szórend a szövegkörnyezettől is nagymértékben függhet. DEZSÓ LÁSZLÓ „A magyar szórend strukturális vizsgálata” című tanulmányában (ÁNyT. III.) „helyes” és „feltételesen helyes” szórendet különböztet meg. Az előbbi önmagában is megállhat, az utóbbi csak a neki megfelelő mondatkörnyezetben, de ilyenkor kizárja a „helyes” elrendezés lehetőségét. Tehát mindkét szórendtípusra ráillenek a „feltételesen helyes” megjelölés. Ez persze a DEZSÓ megfigyelte tényeken semmit nem változtatna, csupán jobban hangsúlyozná a magyar szórend kommunikációs kötöttségét.

A topic-comment viszonyt illetően — legalábbis a nyomatékos mondatra vonatkozóan — nyelvünk lényeges eltérést mutat a szintaktikailag kötött nyelvektől. Az angolban pl. — a mondatéli nyomatékoság egy-két típusától eltekintve — vagy maga az ige a c o m m e n t, vagy pedig az utána következő mezőben álló valamely mondatrész. Hogy ezek közül melyik, az a szomszédos mondatok nélkül ritkán állapítható meg. A magyarban viszont a nyomatékos mondatrész, azaz a comment a mondatok igen nagy részében a környezetből kiszakítva is felismerhető a szórendből.

A kétféle szórend logikai kapcsolataiban néha csak árnyalatnyi a különbség. Az *A gyermek értelme gyorsan fejlődött: korán abbahagyta a cumizást* mondatban logikus az egyenes szórend (a határozószó, az ige és a tárgy kb. egyforma fontosságú), viszont a *Visszaesett, mert korán hagyta abba a gyógyszerelést* mondatban a fordított szórend a helyénvaló. Ugyanígy az *Átszakadt a menet, mert erősen húztad meg a csavart* mondatban. Ezekbe a mondatokba beleérthető a *túl-* toldalék (*túl erősen*, illetőleg *túlkorán*).

Ezeknek az ellentétéként pl. a *félíg* határozószót az egyenes szórend nagyfokúnak, a fordított pedig kisebb fokúnak érezteti. Ha meglegésünk a puttony tartalmával, azt mondjuk: *Félíg megtöltötte*. Ha keveselljük: *Félíg töltötte meg*. Ha a gépkocsi javító nem kap az alkalmon, így utasítja el: *Nem érdemes vele vesződni: félíg összetört*. Ha szívesen vállalná, azt így fejezi ki: *Ezt még meg lehet javítani: félíg tört össze*. Ezekbe a mondatokba a *csak* korlátozó modulánst lehetne a fordított szórendű ige előtt álló határozószóhoz érteni.

A *túl-*, illetőleg *csak* modulánsoknak a mondatba való beleértése emlékeztet az egyenes szórendű mondat egyik különös típusára, amelyre talán ez lehetne a példa: *Csak ennyit főztél? Ezt egyedül megeszem!* Az ilyen típusú igen gyakori mondatba az *is* kötőszót értjük az igeelőzőhöz.

Az is gyakori, hogy a határozószó nyomatékos és nyomatéktalan pozíciója között vonatkozásbeli különbség van. A nyomatékos (fordított szórendű ige előtt) az ígét minősíti, a nyomatéktalan (egyenes szórenddel) az egész mondatra vonatkozik. Pl. *Ostobán mondta el barátnőjének* (= zavarosan adta elő) és *Ostobán elmondta barátnőjének* (= ostoba dolog volt, hogy elmondta).

MOLNÁR ILONA a „Módosító szók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben” című munkájában gazdag példaanyagon elemezte a módhatározók funkcióját. Úgy találta, hogy a valódi módhatározók mellett sok olyan is van, amely nem a cselekvés módjára, hanem annak tényére vonatkozik. Tehát pl. *Véletlenül megütötte* = *Vélelten volt, hogy megütötte*, de *Sértően vágott vissza* = *Sértő volt, ahogy visszavágott*. A D) pont alatt (59. lap) olyan határozószókat csoportosít, amelyek nyomatékosan valódi módhatározók, nyomatéktalanul viszont a tényre vonatkozó módosítószók. Az e D) pontba sorolt határozószók valódi módhatározó szerepében mindig fordított szórenddel, módosítószóként pedig mindig egyenes szórenddel állnak.

MOLNÁR ILONÁNÁL valamivel később (de bizonyára tőle függetlenül) hasonló funkció-változatokat figyelt meg GREENBAUM az angol határozószókkal kapcsolatban. Az angolban is a szórend jelezheti igen sok határozószónál azt, hogy valóban az ígét minősíti-e, vagy pedig annak tényére, illetőleg az egész mondatra vonatkozik. Pl. *Unfortunatley I wrote a letter to him* (= Sajnálatos, hogy levelet írtam neki) és *I worded my letter unfortunatley* (= Szerencsétlen módon szövegeztem meg leveletem).

Mint különlegességet említjük meg az a) *Elméletileg vizsgáltuk meg* és b) *Elméletileg megvizsgáltuk* mondatpárt. Az a) mondatban a határozószó nyomatékos, és a logikai folytatás *nem kísérletileg* volna. A b)-ben maga az ige nyomatékos, és logikai folytatása: *de kísérletileg* vagy *gyakorlatilag nem*. Mivel azonban a *gyakorlatilag* szó a *valójában* szinonimájaként is használatos, a b) mondat a *valójában* való megvizsgálást is kirekeszti, azaz: *Elméletileg megvizsgáltuk*, — *de valójában nem tettünk semmit*. Tehát paradox módon éppen az ige-nyomatékos változat jelentheti azt, hogy az ige kifejezte cselekvés nem következett be. Az *elméletileg* szónak a fenti értelmű használata nyomatéktalan állás-

ban egészen közkeletű újabb köznyelvünkben: *Elméletileg az irodában dolgozom* (de valójában itt ülök a büfében). *Elméletileg elvégeztük a tananyagot* (de valójában felét kihagytuk). Stb.

Néha a határozószó fordított szórenddel minőségi vagy pontos mennyiségi meghatározást ad az igéhez, egyenessel viszont a fokozó (felosztásunk 3. pontja szerinti) vagy a nyomatéktalan bevezető (felosztásunk 1., illetőleg 2. pontja szerinti) szerepét tölti vagy tölti e t i be.

A *Szörnyen öltözött fel* mondat *szörnyen*-je módhatározó, amelyet helyettesíthetne az *izléstelenül, tarkabarkán* határozószó. A *Szörnyen megfázott* mondatban viszont a *szörnyen* csak a nagy fokot jelenti. Ugyanígy csak a nagy fokra gondolhatunk az ilyenféle köznyelvi szóhasználatból: *Szörnyen megtetszett neki. Szörnyen beleszeretett.*

A *Bátran szólalt fel az ügyben* pontosan minősíti a felszólalást, a *Bátran kiállja a versenyt* mondatban viszont nem bátorságról van szó. Szinte semmit nem változtatna e mondat értelmén a *bátran* szónak *bármikor, mindenben, feltétlenül* stb. szavakkal való helyettesítése. Ugyanezek a határozók teljesen eltorzítanak vagy értelmetlenné tennék a fordított szórendű első mondatot behelyettesítés esetén.

A *Százszor mondtam meg* azt jelentené, hogy 'pontosan százszor', a *Százszor megmondtam* csak azt, hogy 'igen sokszor'.

Ha az a) *Egyszer elment a király vadászni* és b) *Egyszer ment el a király vadászni* mondatokat hasonlítjuk össze, igen valószínűnek érezzük, hogy az a) mondat *egyszer*-e időhatározó, a b) mondaté pedig számnévi határozó. Az előbbi lezárt mondat, amely után további eseményeket várunk, az utóbbi azonban implikálja a *de többször nem* tagadást. Az Értelmező Szótár fel is tünteti e jelentésváltoztatokat, s a mondat mondója (vagy leírója) tudja is előre, hogy melyik jelentésben akarja használni a szót. A hallgató azonban (s még inkább az olvasó) csak a szórendből percipiálja a megfelelő jelentést, de abból aztán szinte minden kétséget kizáróan, akár egyetlen elhangzó mondatban is, szövegkörnyezet nélkül.

Az alábbiakban adunk még néhány példát arra, hogyan kötődik a kétféle szórend a fent részletezethez hasonlóan egyes jelentés- és funkcióváltozatokhoz teljesen azonos környezetben. Ezekben a példákban is az egyenes szórendű variáns az 1., 2., illetőleg 3. pont szerinti jelentést veszi fel: a) *Jókor ment ki a határba* (= jó időpontban); b) *Jókor kiment a határba* (= igen korán) | a) *Egykor állt meg az autóbusz a házuknál* (időhatározó), folytatása: *nem kettőkor*; b) *Egykor megállt az autóbusz házuknál* (nyomatéktalan időhatározó, folytatása: *de kettőkor nem állt meg*, vagy *hajdanában, azelőtt* értelemben, folytatása: *de mostanában nem áll meg*) | a) *Korábban járt be a klubba* (középfokú időhatározó: folytatása: *mint mi, vagy barátai*); b) *Korábban bejárt a klubba* (= azelőtt régebben, folytatása: *de újabban nem jár be*) | a) *Jól verte be a szeget* (= szakszerűen, azaz nem görbítette el); b) *Jól beverte a szeget* (jelentheti azt is hogy 'nagyon', vö. *Jólmegrugták a bokámat*) | a) *A fiú különösen tört fel* (= szokatlan eszközökkel és módszerrel); b) *A fiú különösen feltört* (= nagyon; többre vitte, mint a család többi tagja) | a) *Rendesen megy el az előadásra* (= gondosan öltözve); b) *Rendesen elmegy az előadásra* (= rendszerint) | a) *Úgy megtanulta meg* (hogy sokszor elolvasta; — az *úgy* módhatározó); b) *Úgy megtanulta* (hogy sohse felejtí el; — az *úgy* fokhatározó) | a) *Szóval győzte meg* (nem használt vastagabb érvet; módhatározó); b) *Szóval meggyőzte* (tehát . . . vagy pedig *Azt mondd, hogy meggyőzte?* A cselekvés tényére vonatkozó határozószó).

Nem volna nehéz további hasonló példákat találni. Ha pedig a mondat elemeinek azonosságához sem ragaszkodunk, szinte határtalan mennyiségű olyan mondatot le lehetünk nyelvünkben, ahol a határozónak kétféle funkciója van egyenes és fordított szórendű változattal.

Összefoglalás. — Már a múlt század nyelvészei megfigyelték, hogy a határozószók nagy része a névszókka l képzett egyéb határozókkal egyezően viselkedik szórendi tekintetben, míg másoknak inherens saját sága, hogy utánuk vagy mindig egyenes, vagy mindig fordított szórenddel áll az igekötős ige.

A határozószók nagy csoportjánál azonban a szórendet különféle tényezők kötik meg, és pedig: 1. a határozószó és az ige szemantikai viszonya; 2. a szöveggörnyezet; 3. a cselekvés (vagy történés) módjára, vagy magára a tényre való vonatkozás (vö. MOLNÁR ILONA idézett művével); 4. a határozószó kétféle jelentésének lehetősége.

VÖRÖS JÓZSEF

Hangutánzó madárnevek

1. Minden nyelvben találunk hangutánzó eredetű madárneveket. Nyelvünk sok más nyelvnél gazdagabb ilyenekben. — Egy-egy hangutánzónak minősülő madárnév gyakran több, egymástól igen különböző alakban jelentkezik. Ennek a különbözőzésnek okai:

A) A madár szólása nem ritkán több szakaszból, egymástól eltérő hangcsoportokból tevődik össze. Emiatt előfordul, hogy vidékenként (vagy országonként) más-más hangcsoport utánzásából támadt a madár neve.

B) Elüt a madarak hangja az alkalomtól függően is: más például páرزás-kor a daluk, a dudogásuk stb., mint a hívó szavuk vagy az egyszerű csicseregésük.

C) Végül az emberi fül is egyénekenként, majd nyelvközösségekként néha eltérő módon érzékeli és fejezi ki emberi hangokkal a madarak szólását.

2. Ebben a cikkben hangutánzó madárneveinket a képzés szempontjából osztályozom, majd az így kikerekedő rendszer segítségével néhány ismeretlen eredetűnek minősített madárnévünk etimológiájával foglalkozom.

A) Gyakoriságánál fogva és logikai sorrend alapján az első csoportba azokat az elnevezéseket sorolhatjuk, amelyeknél a madár hangjának utánzása képző nélküli alakban szolgál név gyanánt. Ilyenek: *babuk*, *bíbic*, *cin* (szenes *cin*, szegcin = cinege), *csér*, *csilp-csalp*, *dudu*, *gyagya*, *haris*, *kakukk*, *kukuk*, *pinc* (= pinty), *pinty*, *pipis*, *piripió*, *pitypalatty*, *zsezse* stb.

B) A második, szintén népes csoportban a hangutánzó madárnév különféle kicsinyítő képzőkkel és képzőbókokkal van ellátva. Ide tartoznak például a következők: *babu+ta*, *babu+ka*, *bak+csó*, *bubu+cska*, *bugybó+ka*, *cin+ke*, *cin+kő*, *csér+la*, *csók+a*, *csücsör+ke*, *dut+ka*, *fecs+ke*, *kukó+ka*, *kúli+c*, *pinty+őke*, *póli+ng*, *süs+őke*, *szer+kő*.

C) Legritkábbak az olyan hangutánzó madárnevek, amelyek a madár hangját utánzó igéből alakultak. Ezek az igék általában külön életet nem éltek, hanem a deverbális képzéssel alakult madárnév megszületésekor alkalmilag jöttek létre. Ilyenek például: *budog+a*, *dudog+a* (egy *budog,

dudog ige melléknévi igenevei), *cineg*+*e* (< *cineg*), olv. *cineget*+*e* (< *cineget*), *süsét*+*ek* (< *süsét), *süsöl*+*ék* (< *süsöl).

A felsorolt szavak egy részének hangutánzó eredetére vonatkozó adatok megtalálhatók a TESz.-ben *babuka*, *bakcsó*, *bíbic*, *cinege*, *cinke*, *csér*, *haris*, *kakukk*, és a SzófSz.-ban *pinty*, *pitypalatty* címszók alatt. A többiekre vonatkozólag az alábbi kiegészítés szolgál.

A *babuka* HERMAN OTTÓNÁL található *dud*, *dudoga* (A madarak hasznáról és káráról 52 és 117) névváltozataihoz, valamint a *dutka* alakhoz azt jegyezném meg, hogy ezek a nevek a párzáskor hallatszó hangokat utánozzák. CHERNEL szerint ugyanis a búbos bankák „nemsokára jelentkezések után párosodni kezdenek, amit órák hosszat hallható *hup-hup-hup* szavukkal, «dudogásukkal» árulnak el.” (Magyarország madarai II, 499.) — A *csilp-csalp füzike* 'Phylloscopus acredula' N. *csilp-csalp* neve a madár leggyakrabban ismételt hangjaiból támadt. Hangtestét tekintve a magas és mély hangrendi különbséget mutató ikerszók csoportjába illeszkedik. A CHERNELNél található, erre vonatkozó leírás egyúttal például szolgálhat az I. A) és B) alatt mondottak megvilágítására: „A *csilp-csalp* vagy *czilp-czalp* két szótag ismétléséből áll egész dalogatása, melyet néha halkabban ejtett *trüp, trüp, trüp, trüp* vezet be vagy követ. Hivogatója *hiüd, viüd, hiüd*” (i. m. II, 738). — A *póling*-nak (*pólic, kúlic* stb.) szólása CHERNELNél „hol mélyebben, hol magasabban hangzó *pó-li, póli, poli, pó-li; puli, póli; tloü-i, tle-ü-i*” (i. m. II, 205). HERMAN szerint meg a „szava messze hangzó *póli-póli-tüü*” (i. m. 193). — A *nyíri zezse* 'Cannabina linaria' nevei (*zezse, gyagya*) szintén hangutánzók. Róluk CHERNEL ezt írja: „Hangjuk, melyet ittlétök alatt hallatnak, nem ének, csak hivogató, s *csü-csücsü, cse-csecse, csö-csöcsö*, vagy *zse-zezse, gya-gyagya* szótagokhoz hasonlít. Norvégiában azonban fészkek táján vidám, csicsergő énekeket is eleget hallottam még éjjel is.” (I. m. II, 601.) — Egyéb nevek magyarozatára (*piripió, pipis, süsének, süsölék*) a további megtárgyalásban kerül sor.

3. Az előadottak alapján könnyen érthetővé válik néhány ismeretlen eredetűnek tartott madárnevünk idetartozása. — Egyik a *gyurgyalag* 'Merops apiaster'. A TESz. szerint ismeretlen eredetű nyelvjárási és szaknyelvi szó. Első előfordulása 1525 körül mutatható ki. CHERNEL idézett művében (II, 496) *gyurgyalag* cím alatt tárgyalja, és népies nevei közt ilyeneket is említ: *gyurgyóka, gyuggyóka, putypuruty, piripió*. HERMAN, ugyancsak idézett munkájában, a *piripió* nevet választja címül, és egyéb nevei közt említi a *gyurgyóka, gyurgyalag* alakokat. A méhészek általában *gyurgyalag* néven emlegetik, és például a Méhészet című szaklap egyik számában (1959. szept.) beszámolót találunk arról a megfigyelésről, hogy a gyurgyalag nem ellensége a mézelő méhnek, hanem főként vadméhekkal és rovarokkal táplálkozik. A megfigyelésre az szolgált alapul, hogy 1950-ben „feltűnt két ritka szép, csillogó tollazatú *gyurgyalag*”, ez a madárpár aztán 1955-ig benépesítette az ottani szamosparti részt. A leírás minket most legjobban érdeklő szakasza szerint a két gyurgyalag „kellemes g u r g u l á z ó (a kiemelés tőlem) hangot hallatott”. CHERNEL részletesen ecseteli a gyurgyalagoknak ezt a bugyborékolását: „Szép időben már kora reggel láthatjuk őket a magas levegőgben fecske módra repkedni vagy csak hangjukat hallhatjuk, melyet messziről, magasból hoz a szellő füleinkbe. Sajátságos *grügrü, grüü, pur, purrr, prrr pru, prrr gyurug-gyurug* szakadozottan ejtett s mégis folytonos bugyborékolás az, mely más madárhanggal alig téveszthető össze.” (I. m. 496–7.)

Eszerint a madár *piripió* neve nem egyéb, mint a bugyborékolás *prrr-pru*-szerű részének emberi hangokkal való érzékeltetése minden képző nélkül, vagy -ó kicsinyítő képzővel megtoldva. A név első ismert adata 1798-ból való (Nyr. XXI, 223).

A *gyurgyalag* szintén hangutánzó eredetű név. A bugyborékolás *gyurug-gyurgy*-szerű részének gyakorító igével való kifejezése, majd ennek a **gyurgyal* igének -g nomenképzős származéka. Persze — mint fentebb a 2. C) alatt említettem, ahová a *gyurgyalag* sorolandó — nem valószínű, hogy egy ilyen **gyurgyal* ige különálló életet élt volna a madár hangjának megjelölésére. A valóságban az ige- és főnévképzés egy mozzanattal történhetett, sőt akár nomenverbumos módon is: *gyurgyalag*, ami **gyurgyalog*, mint *csillag*: *csillog*. — Hasonlóképpen a gurgulázás *gyurgy* részéből ered a *gyurgyóka* névváltozat, -óka kicsinyítő képzőbokkal megtoldva; ez a név tehát felosztásunkban 2. B) alá tartozik.

4. A TESz. a *küllő*² címen tárgyalt madárnévről ezt írja: „Bizonytalan eredetű. Talán azonos a *kölyü* szó *küllő* alakváltozatával. . . , némileg e felfogás ellen szól, hogy a *küllő*-nek 'harkály' jelentése későbből mutatható ki, mint az 1. jelentés. Az 1., 3. jelentés hasonlóságon alapuló névátvitellel fejlődhetett a 2.-ből.” Madárnevünket a TESz. tehát három jelentésben szótározza: 1. 'gyurgyalag', 2. 'harkály', 3. 'feketerígó'. A szótár szerzői jó nyomon járnak, amikor az időben később jelentkező és ezért másodiknak besorolt 'harkály' jelentést tartják eredetinek. Megemlíthetjük az MTsz. tanúságát is, amely szerint nevünk *külü*, *küllü*, *küllő* alakban és főként 'zöld harkály' jelentésben szerepel a Dunántúl nagy részén és a Székelyföldön, 'gyurgyalag' jelentésben azonban sehol sem. Ami a madárnév eredetét illeti, nem a *kölyü* alakváltozatával függ össze, hanem biztosan hangutánzó. Hogy a szürke és a zöld harkály jellegzetes hangja a *külü*, az kitetszik CHERNEL leírásából is. Szerinte a *szürke küllő* 'Picus canus' népies neve „többnyire csak *zöld küllő* vagy *külü*. . . , mellyel összetévesztik. . . Hangja lágyabb, vékonyabb mint a zöld harkályé, s *klih*, *klih*, *kli*, *klü*, *klüh* formán hangzik” (i. m. II, 488—9). A *zöld küllő* vagy *külü* 'Picus viridis' hangjáról meg ezt írja: „A fák hegyén párosodáskor, néha hosszabban elidőzik, s élénken *klü*, *glü*, *klü*, *külü*, *klii*, *külü*, *glii* szólását hallatja, mely kezdetben legerősebben, de fokként leszálló ütemben hangzik” (i. m. II, 490). HERMAN szerint is a *zöld harkály* (*zöld küllő*, *külü* stb.) „hangos madár, melynek *klüklüklüklü* szavától csak úgy zeng az erdő” (i. m. 109). — A TESz. által 1. jelentésnek felvett 1405 körüli olv. *külü* 'gyurgyalag' egyszer előforduló adatról az a véleményem, hogy az a Schlägli-szójegyzékben nem hibás értelmezés. A zöld harkály *külü* nevét valóban alkalmazhatták elvéve a *gyurgyalag*-ra, amelynek nevei közt szerepel a *méhmadar*, *méhfarkas* (Nyr. XXI, 223), a németben meg *Bienenfresser*. CHERNEL szerint ugyanis a *zöld küllő* „néha-néha a méheseket is megnézegeti, sőt bejárót kopogtat a kaputáron” (i. m. II, 490). — Alakilag tehát — az 1405 körüli adatot is figyelembe véve — a madár hangját kifejező *külü* vagy egy -ő kicsinyítő képzős *külő* szolgált kiindulópontul. Ebből ikerítődött a *küllü* és a *küllő*, ez utóbbi esetleg helyenként a *kölyü* 1. 'zuzómalom'; 'kézi mozsár'; 2. 'mozsártörő' *küllő* alakváltozatának a hatására. — Felosztásunkban így a név 2. A) és B) alá kerül.

5. Következik *pacsirta* szavunk. A SzófSz. szerint az ismeretlen eredetű *pacsir* (XV. sz. e. f., SchlHort.) 'ua.' származéka. A *pacsirta* alak a XVI. szá-

zad első felétől kezdve adatolható, de helynévi összetételben olv. *pacsirtás* 1338-tól (OkI Sz.). Alakváltozatai közt előfordul a *pacsírta* (OkI Sz.), átvitt értelemben a *pacsírka* (MTsz.) és a *picsírke*. Ez utóbbi a vörösfenyőnek ('*Larix decidua*'), másként *pacsirtafenyő*-nek *picsírkefenyő* változatában. (Vö. CSAPODY—PRISZTER, NövSz.) A *larix*-nak ez a magyar neve téves tükörfordítás eredménye. A németben ugyanis *Lerche* 'pacsirta' és *Lärche* 'vörösfenyő'. Ettől függetlenül a fanév előtagja felhasználható adatként egy *picsírke* változatra.

A pacsirtafélék közül nálunk legismertebbek a mezei pacsirta '*Alauda arvensis*' és a búbos pacsirta '*Alauda cristata*'. Az előbbi népies nevei közt CHERNEL idézett művében *szántóka*, *szántó pityer* alakokat is közöl, az utóbbinál pedig *búbos pityer*, *pipiske*, *pisitnek* is szerepel. Hasonlóan nevezi meg őket HERMAN is többször idézett munkájában. — A NySz. *süsetek* stb. cím alatt a búbos pacsirta „*süseték* avagy *püseték*” nevét közli (Jan. 38) és külön címszóként a *pisitnek* nevét (VKert. 469). MARIÁNOVICS MILÁN (Nyr. XLVI, 294) megkísérli a fentebbi történeti és egyéb néprajzi adatok magyarázatát. Pozsony és Győr megyéből *süsetek*, *süsetek* alakokat említ, néprajzi változatokként meg *süsütke*, *süsüke*, *süske* és *süsölék* formákat. A MA.²-nél található *süsetek* és *süsétnek*, meg a fentebbi olv. *püseték* alapján mindezeket a formákat közös forrásból, a *pisitnek*-ből (KR., CzF.) származtatja, ezt pedig egy cseh *pažitnik*-ből. A *pisitnek*-et illetően KNEZSA (SzlJöv.) — bár megjegyzi, hogy „a cseh szó csak egy helyen fordul elő” — a hangalak alapján valószínűnek tartja a szláv eredetet. — A Tsz. palóc jelzéssel a *csücsörke*, *pityer* neveket közli, székely megjelöléssel pedig a *süsölék* elnevezést. A jelentések közt szerepel *pacsírta*, *szántóka* alak is, meg *pipis*. — KNEZSA (SzlJöv.) a kétes eredetű szavak közt tárgyalja a *pipiske* (*pipis*) változatot, mindkét említett pacsirtafajta nevéként, a XVI. század közepétől kezdve az adatolást. Szerinte a madár hangját utánzó szó. A szlovákban is *pipiska*, és így, „hogy melyik való a másiktól, nem dönthető el”. — A *csücsörke* 'pacsirta' első adata a TESz. szerint 1784-ből ismeretes (SzD. 78). A TESz. *csücsörít* alatt úgy véli, hogy a madárnévnek ehhez az igéhez való tartozása nem valószínű. CzF. szerint „*csücsörke* 'pipis, pipiske, pacsirta, szántóka', mely télen a falukban, pernyedombokon, szérús kertekben tanyáz, nyáron pedig a mezőn, szántóföldeken lakik. Nevét *csücsörög* hangjától kapta”. *Csücsörög* alatt meg: „*Csücsörké*-ről mondatik, midőn reszkettető hangon szól.”

CzF.-től idézek még néhány, tárgyunkkal kapcsolatos adatot és megjegyzést. *Pityer*²: „Madárfaj a sármányok neméből. Némelyek szerint pacsirta, csücsörke”. *Pacsirta*: „Ismeretes, csicsérgő kis madárnem. . . Törzse: *pacsír*, rokon a magashangú *pityer* törzssel, s tájdivatosan a pacsirtát *pityernek* is hívják. Különösen a mezei *pacsirta*, szép napokon, egyenes vonalban fölfelé emelkedve, majd leereszkedve énekelget, honnan máskép: *szántóka* a neve. . . Továbbá a *búbos pacsirta*, máskép hangjáról *csücsörke*, *csicsérke* (= csicsérgő), *pipiske* (= pipisgő).” *Süsetek*, *süsölék*: „Búbos pacsirta. Eredetére nézve vagy hangutánzó, mint csücsörke. . .” *Pipis* vagy *pipis*: „Búbos pacsirtafaj, mely vékony *pipi* hangon kiáltoz, máskép: *csicsérke*, *csücsörke*. . .”

Következik néhány idevágó adat az újabb néprajzi közlésekből. A szlovákiai nyelvatlászgyűjtésben ezt találjuk 'búbos pacsirta' jelentésben: Nagyhind, Zsitvabesnyő, Nagyölved: *pipiske*, Vága: *pipiskó*, Nemeshodos: *süsíték* (MNY. L, 502) | Szlovénia Szécsiszentlászló: *pityer* 'búbos pacsirta' (Nyr. LXXXV, 461) | Veszprém megye északi része: *pityer* 'mezei pacsirta', *süsöke* 'búbos pacsirta' (Nyr. LXXXIV, 211—4) | Komárom m. Kocs: *süske*

'búbos pacsirta' (Nyr. LXXX, 473) | SzegSz.: *pacsirta* 'Alauda arvensis', *pipicske* 'Alauda cristata' | SzamSz.: *pacsírta* 'búbos és mezei pacsirta'.

A felsorolt adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a *csücsörke*, *süsü* stb., *pipis* stb., *pisitnek* nevek inkább a búbos pacsirtára vonatkoznak. Ez a pacsirtafaj az, amelyik télen át is itt marad hazánkban, míg a nálunk másik legismertebb pacsirtafaj: a mezei pacsirta költöző madár. A két pacsirtafaj csicsergése hasonlít egymáshoz, sajátos azonban a mezei pacsirtának tavaszi zengő éneke. A búbos pacsirta viszont változatosabb szólásával tűnik ki. Ennek a nagyobb változatosságnak az is oka, hogy egész évben itt tanyázzván, az évszakok különbözősége is rányomja bélyegét szólására. Így jöttek létre különféle hangutánzó nevei a *csücsör*, *süs*, *süsü*, *pipi*, *pipis* stb.-féle hangcsoportok emberi hangokon való kifejezésével. Vékony *pipi*-szerű hangját például akkor szokta hallatni, amikor hidegre fordul az idő. — A *-lék* képzős *süsörlék* alakban — a *gyurgyalag* keletkezéséhez hasonlóan — eredetileg egy **süsöl* ige *-ék* képzős származékát kereshetjük, a *süsétek*-ben pedig egy **süsét* ige *-k* képzős alakulását. Ezek tehát felosztásunkban a 2. C) pont alá tartoznak. — A MA.²-féle olv. *süsétnek* szóvegyülés eredménye lehet: < *süsétek* × *pisitnek*. A R. olv. *püseték* legvalószínűbben elhasonulás: < *süsétek*: *süseték*, talán a *pisitnek*, *pipis* *p*-jének hatására.

A *pacsirta*, *pityer* adataink szerint — úgy látszik — eredetileg inkább a mezei pacsirta vagy szántóka nevéül szolgált, bár alakban és szólásban sok a hasonlóság a két pacsirtafaj közt, így érthető, hogy például a Szamosháton is mindkettőnek *pacsirta* a neve. — Ami a *szántóka* vagy *szántó pityer* (CHERNEL és HERMAN i. m.) nevet illeti, az előbbi már 1655-ben előfordul: A. Csere: Enc. 216: „A patsirta, *szántóka* az égre repül fel.” (NySz.) Eredetét a *szánt* a *pacsirta* szólásban kereshetjük, amelyet a SzamSz. így értelmez: „Úgy énekel, mintha szavával ő is ökröket terelgetne, mint a szántóvető.” Szerintem a szólás a pacsirta röpülésére vonatkozik: Miközben madarunk énekelve a magasba emelkedik, úgy fúrja bele magát rezgő szárnycsapásokkal a levegőégbé, mint ahogyan az eke a barázdát hasítja. Hasonló értelmezést olvasok ki CHERNEL szövegéből is: „Ha énekel, reszkető szárnycsapással rézsut emelkedik a magasba, «szánt», lebeg, s messziről nézve szinte «függ» az égen” (i. m. II, 640). — Visszatérve a *pacsirta*, *pityer* elnevezésekre, elterjedésükhöz nem árt ismételné és idézni néhány tájszótárunk adatát. Szegeden tehát a *pacsirta* 'Alauda arvensis', a *pipicske* 'Alauda cristata' (SzegSz.). Az Ormánységban a *pacsirta* szintén az előbbi faj neve (OrmSz.) — bár a Nyr. I, 424 ismer innen *pityér*, *pipiske* alakokat is 'pacsirta' jelentésben —, a Szamosháton meg, mint említettük, mindkét faj neve *pacsírta* (SzamSz.). A MTsz. 2. *pityér* (*pityer*, *pityér*) alakokat közöl 'pacsirta' jelentésben Sopron, Vas, Zala megyéből, az Ormányságból és a Palócságból.

A mezei és a búbos pacsirta szólásának konkrét leírásával CHERNEL és HERMAN is adósak maradtak, ehelyett CHERNEL hosszasan idéz költőink verseiből a mezei pacsirta zengő dalára vonatkozólag. Csupán azt említi, hogy a bácskai magyar nép így értelmezi a madár szavát: *dicső*, *dicső*, *dicső* (i. m. II, 635). A pacsirta zengő dalát, tulajdonképpen nászénekét HERMAN ekkép jellemzi: „Amíg a párzás ideje és a költés tart — a hímadarak közt a legszorgalmasabb énekes, énekét pedig szárnyaszabadján hallatja: rezgő szárnycsapásokkal emelkedik égfelé, mind magasabbra, és folytonosan hallatva változatos, trillás nótáját” (i. m. 187). — Szerintem a mezei és a búbos pacsirta néha közös *pacsir(ta)*, *pityer* neve hangutánzó eredetű, de nem a mezei pa-

csirta nászénekéből való, hanem a búbos pacsirtáéhoz hasonló csicsergéséből. Az előbbinek, „trillás nótájának” köszönheti az *Alauda arvensis* méltán nagy népszerűségét, az utóbbinak, csicsergésének pedig a nevét. CHERNEL szerint is: „A földön többnyire futkos. . . , hívogató hangját hallatja. . . Néha a földön is énekel” (i. m. II, 640). 1841-ben egy versben szerepel: „S még pacsirta sem *csicsereg*” (Edvi Illés Pál: Első oktatásra szolgáló kézikönyv 206). Fentebb idéztük már CzF.-től róla: „Ismeretes *csicsergő* kis madárnem”. Mármost a mezei pacsirta hívó szavában és csicsergésében (hasonló a búbosnál is megfigyelhető) gyakran ismétlődik a *pa-csir*, *pi-csir*, *pa-csér*, *pi-tyer*, *pi-tyér*; *pa-csir-csir*, *pi-tyer-tyer*. Ezt a *pa-csér*, *pi-csir*, *pi-tyér*-szerű hangcsoportot értelmezhetette a bácskai nép *dicső*-nek. A *pacsir* (*ta*) név hangutánzó eredettel való magyarázatát erősíti a *pityer* változat megléte. A *pacsir* és *pityer* felosztásunkban tehát a 2. A) alá, a *pacsirta*, *picsirke* stb. B) alá sorolandó.

6. *Sirály* madárnevünk megtárgyalására térünk. A SzófSz. szerint „bizonytalan és vitatott eredetű, legvalószínűbb, hogy hangutánzó, és összefügghet a népnyelvi *csér* 'ua.' főnévvel, melynek *csüllő*, *cerkő*, *sörje* stb. alakváltozatai is vannak. Első adata 1793-ból való (MNY. II, 114)”. Ide kívánczok mindjárt a TESz. megjegyzése a hangutánzónak minősített *csér* alatt: „A *sirály*-lyal való közvetlenebb etimológiai kapcsolata nem valószínű, a hangutánzás síkján azonban távolabbról minden bizonnyal összefügg vele”.

HERMAN OTTÓ a madarak nomenclaturájáról írva, azt állítja, hogy „a *sirály* a nép szájáról való”. A nagytestű halászmadarakat nevezik megfigyelése szerint így, míg a kisebb testűek nevei: *csér*, *csérta*, *szerkő* stb. (Nyr. XXVII, 538). — A szó eredetét kutatva a magyarázatot lényegében megtaláljuk CHERNELnek a *danka sirály*-ra ('*Larus ridibundus*') vonatkozó leírásában: „Nemének legjellemzőbb madara, s ha nálunk *sirály*ról van szó, rendesen ezt értjük” (i. m. II, 44). Majd alább ez következik: „És madarunk *sírása*, jajgatása a szabadvizek fölött szinte példázója a zokogásnak, mikor mondjuk «úgy *sír* mint a *sirály*». Nevében is benne van a *sírás*, mely e jajveszékelésből származott.” (I. m. II, 45.) Érdekes megfigyelni, hogy a madárnev tudományos műszavában a *ridibundus* jelző 'nevető, kacagó' jelentésű, jelöl annak, hogy más népek fiai kacagásnak érzékelték azt, amit a magyar zokogásnak. Vö. ném. *Lachmöwe*, fr. *mouette rieuse* (PETERSON—MOUNTFORT—HOLLON, Európa madarai 142). HERMAN is említi idézett cikkében a *sirálynak* zokogásra utaló egyik nevét: *síró csüllő*. — Ami ezek után a nyelvi magyarázatot illeti, úgy vélem, hogy a név egy, a madár hangját utánzó *sír* ige deverbális *-ály* képzős származéka, ez a képző pedig általában cselekvőt jelent (vö. D. BARTHA, Szóképz.). A *sirály* tehát a. m. *síró*, és így felosztásunkban — a *gyurgyalag*, *süseték*, *süsötlék* nevekkel együtt — a 2. C) alá tartozik. A madár hangját utánzó *sír* ige ebben az esetben nyilván talákozott a különben fgr. eredetű, de valószínűleg ősi hangutánzó *sír* 'lacrimare' igénk jelentésével. A rokon nyelvekben hasonló hangalakú szavakat találunk a madár nevére. Emiatt GOMBOCZ valószínűnek tartja, hogy a *sirály* ezekkel (pl. északi vog. *sírä*, *sírrä*) tartozik össze (MNY. I, 421).

7. Ennél a pontnál felvetődik az a kérdés, hogy az eddig ismert első előfordulási adatokon túlmenően milyen régi lehet egyik-másik hangutánzó madárnevünk. Nyilván vannak köztük ősiek, amelyek a magyar nyelv külön életét megelőző korból, korokból származnak. Ez a lehetőség a *sirály*-nál is

fennáll. Már több valószínűséggel állítható ugyanez a *fecske* madárnévről amelyik a TESz. szerint „hangutánzó szó; vagy ősi örökség a finnugor korból, vagy a magyar nyelv külön életében keletkezett”. Teljes biztonsággal ugor kori eredetű hangutánzónak állíthatjuk PAIS cikke nyomán *holló* szavunkat (MNY. XXVIII, 155—8); a TESz. állítása, hogy „ősi hangutánzó szó az uráli korból”, csupán további lehetőség. A további példákat mellőzve, megemlítem még fgr. eredetű *varjú* szavunkat, amelyik szerintem a finnugor korban alakult hangutánzó. A madárnak ma általánosan *kár, kár, kár* szóval visszaadott szólása ugyanis a *vár, vár, vár* hangsoporttal is kifejezhető. — PAIS idézett cikke egyébként témánkkal más szempontból is kapcsolatos. A *holló*-nak BREHM-nél található *kork-kork, kolk-kolk* és *rabb-rabb-rabb* szólásaival kapcsolatban ugyanis úgy vélekedik, hogy a *kolk*-féle hangbenyomáson alapul egybek közt a magyar — ugor *holló* hangutánzó név, a *rabb-rabb-rabb* szólásváltozatból viszont a német *Rabe* magyarázható. Cikkem bevezetőjében rendszereztem azokat a lehetséges okokat, amelyek egy-egy madárnak több, néha egymástól nagyon is elütő hangutánzó nevét eredményezik. Ilyeneknek bizonyultak jelen cikkben például a *gyurgyalag* és *piripió*, *zsezse* és *gyagya*, *babuka* és *dudoga*, *csücsörke* és *pipiske*. Ilyen a PAIS-tárgyalta magyar — ugor *holló* és német *Rabe* is.

HORPÁCSI ILLÉS

Cötkény

1. Az elsődlegesen 'kutyatej; kutyatej-féle növény' jelentésben ismert *cötkény* szavunk ma már csak nyelvjárási szinten él, de régebben sem lehetett az egész magyar nyelvterületen általánosan elterjedt és használt szó. A régiségből nem tudjuk kimutatni, és köznyelvi szótárainkban is csak a múlt század első harmada óta találjuk. A szónak az alábbiakban felsorolt másodlagos jelentései is a 'kutyatej' alapjelentésből érthetők meg, mivel e szavak a kutyatejhez kisebb-nagyobb mértékben hasonló növények, illetőleg kutyatejből vagy más egyéb kutyatej-féle növényből készült víziszerszámok, halászeszközök nevei.

2. A szónak — legelső írásos előfordulásától kezdve a régebbi és mai tájnyelvi adatokig — több alakváltozata van. Először 1825-ben fordul elő, *cetkény* alakban, ezt az adatot NÁTLY JÓZSEF (Vél. 40) közli Szegedről: „*tzetkény* 1-ször: kutya tej forma réti nagy tejes fű, lehet belőle sárga festéket készíteni”. NÁTLY adatát átvette a Tsz. (85), a CzF. (I, 1122), KASSAI (IV, 377), illetőleg a MTsz. (I, 225, 246). Az idézett régi adat tehát az Alföldről való, és az újabb, illetőleg mai népnyelvi adatok is zömmel innen származnak. Szavunk elterjedési területe a Tiszántúl, a Tisza — Duna — között, továbbá a Dunántúlnak egy-két legkeletebbre fekvő, az Alföld peremterületéhez tartozó Duna-menti helysége.

Jelenleg rendelkezésünkre álló nyelvjárási adataink a következők: Hódmezővásárhely: „...szerte szélyel igen sok *cötkény* volt mindenfelé, a szamár pedig éhes is volt, meg a mint tudjuk, nagyon szereti is a *cötkényt*...” (NépkGy. I, 494; TÖRÖK KÁROLY gyűjtése). A *cötkény* itteni jelentése: 'farkasfű; *Euphorbia palustris*' (MTsz. I, 246); *cötkény* 'mocsári kutyatej (*Euphorbia palustris*)' (ÚMTsz.); *cötkén* 'Butomus umbellatus' (SZIRMAI LAJOS: Nyr. VIII,

92); *cötke* 'ua.' (HERMAN, Pászt. 675) | *cötkin* 'mocsári kutyatej' (WÁGNER—MÁGOCSY 184 és index [EtSz. I, 761]) | Szentés: *cëtkíny* 1. 'mocsári kutyatej; Euphorbia palustris': „A *cëtkíny* ojan, mint a kutyatej, ártérén van. Fúteni is jó”. „Ojan kemíny, mint a fa”; 2. 'hálósztató, hálófenntartó': Az eresztő-háló és a marázsa-háló tetejében „*cëtkíny* van para hejlett.”; „*Cëtkínybű* csinálunk háromágú tutajokat, azt felfűzzük zsinórra, jó erős spárgára. Minden tutajt 6 colra egymáshon.” (NYÍRI ANTAL, A kiháló szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai: ATIÉvk. II, 237, 238, 251, 268, 279, 295) | Fűzesgyarmat: *cëtégíny* 'mocsári kutyatej; Euphorbia palustris L.'; 'gyermekláncfű, pongyola pitypang; Taraxacum officinale F. Weber ex Wiggers' (MÁTÉ IMRE, D. TÓTH FERENC és HOMOKI JÁNOS közlése) | Karcag: *cetegíny*, *cettegíny* 'mocsári kutyatej; Euphorbia palustris L.'; 'minden kutyatej-féle növény' | Kunmadaras: *cettegíny* 'ua.' (Itt említjük meg, hogy Kunmadarason idős BÉKESI KUN SÁNDOR fűvesorvos a gyermekláncfűnek kb. 30, főként a Tiszántúlon, Kunságon használatos nevét ismeri. E nevek között — amiként Fűzesgyarmaton is — a *cettegíny* alak is szerepel, azonkívül még más, a *cetegíny*, *cettegíny* alakokkal rokon hangzású, esetleg éppen azokból keletkezett, népetimológias nevek, mint *szűcslegíny*, *szélvitte batypak*, *szítrepűjj*, *szítlököggyfű*, *szettyike*, továbbá *bakombakk*, *bettyembe* stb.) | Tiszaszentimre, Tiszaszöllös: *cëttégíny* 'mocsári kutyatej'; *szettyike* 'gyermekláncfű' (BODNÁR LÁSZLÓ közlése). Jelenlegi adataink alapján úgy látszik, hogy a *cötkény* szó elterjedésének keleti határa a Hortobágy melléke, a Hajdúság, északi határa pedig a Közép-Tisza-vidék. Az említett területeken ugyanis 'mocsári kutyatej' jelentésben inkább már a *szettyíny*, *szettyín*, *szettyínkóró* stb. szavakat hallani, s a *cötkény*, *cetegíny* stb. alakokat egyáltalán nem, vagy csak alig-alig ismerik. (A *szettyín* ~ *szettyínkóró* egyébként imitt-amott a Nagykunságon is ismerős szó, főként a Hortobágy felőli területeken. Tulajdonképpen az északkeleti, északi nyelvjárások jellegzetes szava, s a Kunságtól délre már sehol sem fordul elő; a *cötkény* szóhoz fűződő kapcsolatáról, a vele való esetleges összetartozásáról jelen írásunk keretein belül nem szándékozunk bővebben szólni, ezt egy másik alkalomra hagyjuk.) — A *cötkény* igen elterjedt szó a Kiskunságon és környékén is: Kecskemét (és vidéke): *cötkény* 'mocsári kutyatej'; 'háromszög alakú gyékény, amelyet a halászhálóra kötnek (parák helyett a métre vagy marázsa-hálóra)' (SZABÓ KÁLMÁN: NéprÉrt. XXIX, 152) | Szeged, Tápé: *cötkény* „A parának egy neme, amiből a marázsa-, mét- és eresztőháló úszója készül. Különben a farkasfű (Euphorbia palustris L.), amely a tápai mocsaras helyeken erős botvastagság mellett két méter magasságra, sőt azontúl is növekszik» (HERMAN, HalK. II, 779) Ma is így.” (SzegSz. I, 222); *cötkényszár* 'a kutyatej vagy farkasfű szára, amelyet hálóra parául alkalmaznak' (HERMAN, HalK. II, 779); *cötke* 'vadvirágfajta' (SzegSz. I, 222) | Klárafalva (Csongrád m.): *cötkén* 'Glycyrrhiza echinata' (GYÖRFFY ISTVÁN, Növények elnevezései és a hozzáfűződő szólások Alföldünk népe száján: NNyv. III, 140). (Érdekességgént megjegyezzük, hogy amíg Klárafalván a keserű édesgyökeret (Glycyrrhiza echinata) *cötkén*-nek hívják, addig a szomszédos Hantházán ugyanezt a növényt *kutyamankóró*-nak, Püspöküllén pedig *ebmankóró*-nak ismerik. A nevezett növény nem a Kutyatejfélek — Euphorbiaceae családjába tartozik, a Klárafalván használatos *cötkén* nevéhez nyilván külső hasonlóságon alapuló névátvitel útján jutott, amit még az Euphorbia *kutyatej*, *ebtej*-féle általánosan ismert elnevezései és a Glycyrrhiza echinata imént említett *kutyamankóró*, *ebmankóró*-féle nevei között mutatkozó hasonlóság is hihetővé tesz, illetőleg bizonyít.) | Kiskunfélegyháza:

cötkény 'szamárkenyér, szamárkóró' (KOCZKÁS SÁNDOR: NéNy. VII, 146) | Adorján, ma Magyarakanizsához (Stara Kanjiža) tartozik, Bács-Bodrog m.: *cetkény* 'tavi fűtej (mocsári kutyatej; Euphorbia palustris L.)' (SINKOVICH JENŐ: Nyr. XLIV, 90). — A Dunántúlon mindössze két helységben ismerik a szót, azok is a Duna mohácsi szigetében, illetőleg a közvetlen partvidéken vannak, az Alföld tőszomszédságában: Mohács: *cetkény* 'here; Klee' (HEGEDŰS LAJOS: Nyr. XXVI, 330); *cötkény* 'kutyatej, fűtej' (KALMA ISTVÁN: Nyr. XXVII, 111) | Kölked (Baranya m.): *cötkény* 'kutyatej' (ÁDÁM IMRE: Nyr. XXXIII, 422).

3. Amint ez adatokból kitűnt, a *cötkény* szó elsődleges és fő jelentése: 'kutyatej; Euphorbia', illetőleg közelebről: 'mocsári kutyatej, tavi fűtej, farkasfű; Euphorbia palustris L.'. A szó 'pitypang; Taraxacum officinale Web.' jelentéséhez nem szükséges bővebb magyarázatot fűznünk, hiszen tudjuk, hogy a pitypang is — noha nem a „kutyatejfélék”, hanem a „fészkesvirágzatúak” családjába tartozik — fehér színű, zsiradékból, illóolajból, gyantából, alkaloidokból stb. álló tejnedvet (latex) tartalmaz, akárcsak a „kutyatejfélék” (vö. HALMAI JÁNOS—NOVÁK ISTVÁN, Farmakognózia. Bp., 1963. 606), amely tény ez utóbbiak különféle nyelvekbeni elnevezéseiben (m. *kutyatej, fűtej* stb.; tör. *sütlegen*; ném. *Wolfsmilch*; or. *moločaj*; szb.-hv. *mlěčika* stb.) is kifejezésre jut. Ugyancsak a kutyatejhez való bizonyos külső vagy belső hasonlóság az alapja a hódmezővásárhelyi *cötkén* szó — egyébként Hódmezővásárhelyen is az 'Euphorbia palustris' jelentéssel szemben másodlagosnak számító — 'Butomus umbellatus L.' jelentésének is. A virágkaka (Butomus umbellatus) is a mocsarak, vízpartok növénye, mint a mocsári kutyatej (Euphorbia palustris), kb. azonos nagyságúak, vastag, üreges szárúak, virágaik a szár, illetőleg a tókocsány csúcsán ernyőben állanak, leveleik lándzsásak (vö. SOÓ REZSŐ—KÁRPÁTI ZOLTÁN, Magyar flóra (Harasztok — virágos növények). Növényhatározó⁴ II. Bp., 1968. 324, 661). Szintén másodlagosnak kell tartanunk a *cötkén* klárafalvi 'keserű édesgyökér; Glycyrrhiza echinata' jelentését is. Az e névvel jelölt növény külsőleg ugyancsak hasonlít a kutyatejhez (l. a fentebb idézett más vidéki elnevezéseit), ha csak egészen másodrangú, kevésbé fontos tulajdonságaiban is. A mocsári kutyatejhez hasonlóan a keserű édesgyökér szintén nádasokban, mocsarakban, ártéri gyomtársulásokban él (vö. Soó—KÁRPÁTI i. m. 225). A kiskunfélegyházi *cötkény* adatot a NéNy. folyóirat egyik szerkesztőségi kérdésére beérkezett válaszban találjuk. A kérdés így hangzik: „Hol ismerik a Petőfinél előforduló szamárkenyér növénynevet s melyik növény ez?” (NéNy. VI, 229), amelyre a KOCZKÁS SÁNDOR beküldte válasz csupán ennyi: „szamárkenyér = szamárkóró = *cötkény*” (NéNy. VII, 146). E szűkszavú közlés nem egészen egyértelmű; a legegyszerűbb módon talán úgy értelmezhetjük, hogy e szavak Kiskunfélegyházán szinonimái egymásnak, és tulajdonképpen a botanikai nevén „Echinops ruthenicus M. B.”-nek, vagyis *kék szamárkenyér*-nek nevezett, a Tisza—Duna közti homokpuszták gyakori növényének a megjelölésére szolgálnak. A *szamárkenyér* és *szamárkóró* elnevezések egyébként csaknem az egész országban ismert és elterjedt növénynevek, azonban e szavak mindenütt más-más növényt jelölnek, egyszerre sehol sem szolgálnak egy és ugyanazon növény nevéül, mint — idézett adatunk szerint — Kiskunfélegyházán. A szamárkenyér (Echinops)-nek különböző nyelvjárásainkban ezek a nevei élnek: *buzogányrózsa, forgácsbirka, labdaborz, labdatövis, tüskevirág, kérpitkény* stb.; a *szamárkóró* viszont egyrészt az ördög-

szekér (iringó) — *Eryngium*, másrészt pedig a betyárkóró (küllőrojt) — *Erigeron* neveként használatos (vö.: CSAPODY VERA—PRISZTER SZANISZLÓ, Magyar növénynevek szótára [Bp., 1966.] 174; Soó—KÁRPÁTI i. m. 268, 506). Előfordulhat az is, hogy KOCZKÁS SÁNDOR kiskunfélegyházi adata nem pontos, és a *cötkény* mellé írt két növénynev közül csak az egyik tartozik szavunkhoz, mint annak szinonímája, míg a másik csak valamiféle külső hasonlóság révén került a többiekkel együvé, amire többek között a *szamárkényér*, *szamárkóró* szavak közös *számár* eleméből is következtethetünk. Egyébként mind a *szamárkényér*, mind pedig a *szamárkóró* a Fészkesvirágzatúak (Fészkesek) — Compositae (Asteraceae) családjába tartozik, egymásnak közeli rokonai, a közöttük levő hasonlóság tehát nem csak külsődleges. Némi hasonlóság még a nevezettek és a más családba tartozó, de egyes vidékeken szintén *szamárkóró* néven nevezett ördögszekér (mezei iringó) — *Eryngium campestre* L. között is van, valamennyien pedig a kutyatejre is emlékeztetnek, amely utóbbinak *cötkény* nevét tehát nem is teljesen „jogtalanul” viselik. A *cötkény* szóra Mohácsról két adatunk is van, két különböző jelentéssel, melyek közül szintén a 'kutyatej, fűtej' tartható a fő jelentésnek, míg a szó 'here; *Trifolium*' jelentése másodlagos lehet, amihez valószínűleg külső hasonlóságon alapuló névátvitel révén jutott. A hasonlóság ugyan nem túlzottan nagyfokú, hiszen a here a Pillangósvirágúak — Fabaceae (Papilionaceae) családjába tartozik, amely család már viszonylag távolabb van mind a Kutyatejfélék — Euphorbiaceae, mind pedig a Fészkesvirágzatúak — Compositae családjától; valamifajta hasonlóságnak azonban mégiscsak kell lennie e családok egyes fajai között, különösen ha meggondoljuk, hogy nemcsak a mohácsi *cötkény* 'here' tartozik a Pillangósvirágúak családjába, hanem az imént már említett klárafalvi *cötkény* 'keserű édesgyökér' is. (A szó 'here' jelentése egyébként az EtSz. szerzőinek is gyanús volt, kételkedésüket ki is fejezték az e jelentés elé írt kérdőjellel: I, 761.)

A *cötkény* Szentesen is a 'mocsári kutyatej', illetőleg a belőle készült 'hálósztató, hálófenntartó para (tutaj)' neve; ez utóbbi jelentés a *cötkény para (cötkény tutaj)* kapcsolatból tapadással keletkezett. Ugyancsak 'mocsári kutyatej'-et és a most ismertetett módon 'hálósztató pará'-t jelent a szegedi, tápéi *cötkény* szó is. Kecskeméten a 'hálósztató' ugyan nem kutyatejből, hanem gyékényből készül (l. SZABÓ KÁLMÁN fentebb idézett adatát), azonban a szentesi, továbbá szegedi, tápéi adatok, illetőleg a kecskeméti *cötkény*-nek elsődleges 'kutyatej' jelentése alapján valószínűnek tartjuk, hogy korábban a kecskeméti halászok is para helyett cötkényt használtak hálósztatónak, a gyékényből készült eszköz pedig újabb keletű kezükön.

4. A *cötkény* eredetével foglalkozók a szót eddig még mindannyiszor összekapcsolták a 'vízimalom rögzítő kötele' jelentésű *cetkény* szóval (első előfordulása 1766-ban: „A *Czetkén* ell szakad[t]” | „Két *Czetkén* ell szakatt”: közgyűlési iratok 166: Hódmezővásárhely; közli IMPLÓM JÓZSEF: MNy. LX, 222, majd 1825-ből van rá adatunk: Szeged: „*tzetkény* 2-szor: fűz vesszőből font hosszú kötél, mellyel a Maroson lévő malmokat parthoz kikötni szokták” [NÁTY, Vél. 40]). A két szó hangalakja között valóban feltűnő a hasonlóság — talán ez vezette tévútra etimológusainkat is —, szemantikailag viszont semmiféle kapcsolat nincs közöttük, ha csak azt nem tartjuk annak, hogy mindkét szónak a vízhez van valamilyen módon köze, amire természetesen komolytalanság lenne gondolnunk. Egyébként a hangalak sem egyezik teljesen, ugyanis a 'kutyatej' jelentésű szó első szótagjában ő van, míg a 'vízi-

malom rögzítő kötele' jelentésű szóban ugyanabban a helyzetben — ö-ző nyelvjárási területen, Szegeden és Hódmezővásárhelyen! — e-t találunk. El kell vetnünk tehát azt az ötletet is, miszerint a *cetkény* „voltaképpen 'euphorbiaszárból csavart gúzt' jelentene” (vö.: EtSz. I, 649; MNy. IX, 335). A mocsári kutyatej szárából igen bajos volna kötelet sodorni, de ha lehetne is, aligha volna olyan erős és tartós, mint amilyenre hajdani vízimolnárainknak szükségük volt. Erre a célra sokkal inkább megfelelt a jól bevált, mert évszázadokon át alaposan kipróbált fűzfavessző. A fejlődés későbbi fokán pedig már a fűzfavesszőnél is vastagabb tölgyfa-karókhöz folyamodtak, amikből még erősebb kikötő eszközt tudtak készíteni (vö. TAKÁCS SÁNDOR, A magyar malom: Száz. XLI, 147). Ennek a *cetkény*-nek az ország különböző részein a bizonytalan eredetűnek tartott *cejte*, *cete*, *cette*, *cekte*, *cetyka*, *cöjt*, *cojta*, *csejte* a neve (vö. TESz. I, 416). Szerintünk a *cetkény* 'fűzfavesszőből vagy tölgyfakoróból készített gúzs vízimalmok, tutajok kikötésére' szó a *cete*, *cette*, *cekte*, *cetyka* 'ua.' szónak -ny képzős származéka (erről majd más alkalommal), s a *cetkény* alak létrejöttében valószínűleg a *cötkény*-nek analógiás hatásával is számolhatunk. Úgy gondoljuk tehát, hogy a két, egymáshoz csak hangalakilag hasonló szónak más, eredetüket érintő közelebbi kapcsolata nincsen egymással.

5. A *cötkény* szó személynévi használatáról nem sokat tudunk; családnévi előfordulására vonatkozólag azonban utalhatunk Móra Ferenc „Kincskereső kisködmön” című művére, aminek „Gá-bor-ka, Gá-bor-ka” című fejezetében a „kis *Cötkény*” a címadó főhős, aki még a „Puli” című fejezetben is igen sokat szerepel.

6. A 'kutyatej' jelentésű *cötkény* etimológiáját tulajdonképpen már a legelső megfajtási kísérlet alkalmával (1894-ben) sikerült tisztázni: MUNKÁCSI BERNÁT az *Euphorbia palustris* szárából készült hálósztató para tápéi *cötkény* nevét török eredetűnek tartja, és a következő törökségi szavakkal veti egybe: „keleti török *sütkelegen*, oszmanli *südlügen*, *südligen* (*südlüce*) 'Wolfsmilch, Eselskraut; Tithymalus, Euphorbia' (ZENKER), melyek a köztörök *süt*, *süd* 'tej' szónak származékai” (Ethn. IV, 203). Ezt a magyarázatot GOMBOCZ ZOLTÁN is átvette, megadva a szó valószínűnek vélt etimonját is, az általa feltett ötörök, illetőleg ócsuvas *sütken (*sütkän*) alakot, amely szerinte a MUNKÁCSI idézte adatokon kívül még összevethető volna a „csuv. An. PAAS. *sätken*, Spassk. *södökken* 'Baumsaft, sok'; *pülâ-sätkene* 'Milch der Fische' | bask. KATAR. *hut* 'rastiteljnyj sok' (*hüt* 'Milch') | oszm. *sütlägän*, *südlüjän* 'Wolfsmilch', *balyk sütlägäni* 'Fischmilch'; *sütlüžä* 'Euphorbia peplus'” stb. szavakkal (MNy. III, 155; BTLw. 67). GOMBOCZ is megállapítja, hogy e szavak a „köztörök” *süt*, *süd* | csuvas *sät*, *söt* | jakut *üt* 'tej' szó származékai, bár a magyar szó hangalakjához legközelebb állónak tartott csuvas *sätken* 'fanedv' szó képzésmódjával szemben tanácstalan (vö. BTLw. 68). Kételkedése a későbbiek során sem múlik el, ezt az EtSz.-ban is megmondja, de *cötkény* szavunkat változtatlanul és határozottan bolgár-török eredetűnek tartja, s a feltett *sütkän alak igazolására felhozott török nyelvi megfelelők sorában elsőként a csuvas *sätken* 'fanedv' szót idézi (I, 761). A GOMBOCZ ajánlotta etimológiát aztán nyelvészeink elfogadták, s ha merültek is fel problémák körülötte-mellette, azok inkább a *cötkény* szóval rokon hangzású, azonos, illetőleg rokon jelentésű *szettyén* szóval (vö. MELICH JÁNOS: MNy. XI, 454–5) és a lényegében azonos hangalakú, de eltérő jelentésű *cetkény* 'cejte' szóval voltak kapcsolatosak (vö. GOMBOCZ ZOLTÁN: MNy. IX, 335), magát a török etimológiát azonban senki

sem vitatta, mert nem vitathatta, csak módosíthatta volna. Ugyanis voltak problémák, éppen a feltett bolgár-török *sütükän etimonnal kapcsolatban, de ezekről sem történt említés az elmúlt 50 esztendő alatt. A problémáknak — vagy legalább csak azok egy részének — megoldását joggal vártuk tehát új etimológiai szótárunktól. A TESz. (I, 457) azonban, nagy meglepetésünkre, így foglalja össze a szó ezután érvényesnek ítélt etimológiáját: „Ismeretlen eredetű. — A m. R. *cetkény* 'vizimalom rögzítő kötele' (vö. 1766: MNy. 60: 222) etimológiája és esetleges összefüggése a *cötkény* növénynévvel vizgálatra szorul. — Török származtatása nem valószínű.” Sajnos, a magyarázat, indoklás elmarad.

7. Az alábbiakban szeretnénk a TESz. idézett, igen szkeptikus meghatározásával vitába szállva *cötkény* 'kutyatej' szavunk török etimológiájának védelmére kelni.

Cötkény szavunknak tehát az adatok túlnyomó többségében 'kutyatej', kisebb részében pedig 'kutyatejhez hasonló növény', illetőleg 'kutyatejszárból készített hálósztató para' a jelentése; a 'kutyatej' jelentésű szó a törökség csaknem minden ágának nyelvében és nyelvjárásaiban a mi *cötkény* szavunkkal rokon hangzású *sütlegen*, *sütlegen* stb. alakban van meg. A jelenleg rendelkezésünkre álló szóanyagból a következőket idézhetjük: dobr. tatár *sütügen* 'kutyatej'; nogáj *sütekey*, *sütügen*, *sütliken* 'moločaj; kutyatej' (NoRSl. 1963. 316); kumuk *sütegen* 'ua.' (KuRSl. 1969. 297); baskír *hötlökäy* 'moločaj, baran-ök' (BašRSl. 1958. 635), *hötlögän* 'moločaj; kutyatej' (R.BašSl. 1964. 379); kazáni tatár *sötlegän* 1. 'moločaj; kutyatej', 2. dial. (nyelvj.) 'moločaj prutovidnyj; mocsári kutyatej' (TaRSl. 1966. 502); kazak *süttigen* 'moločaj; kutyatej' (KaRSl. 1954. 321); kirgiz *süttükön* 'ua.' (KiRSl. 1965. 674) | azerbajdzsáni (Šamahī, Gafan) *sütükän* ~ *sütüyän* 'hürda yarpağı, sütlü şiräli, yem bitkisi; kislevelű, tejnedvet tartalmazó mezei takarmánynövény' (Azärbayjan dilinin dialektoloji lüyäti. Bakī, 1964. 368); oszmán-török *sütlügen* 'moločaj; kutyatej' (BUDAGOV I, 622), *sütlügen* ~ *sütlügen* 'herbe à lait, ésule; Wolfsmilch, Eselskraut (tithymalus, euphorbia)' (ZENKER 501), *sütlägän* 'moločajnik; die Wolfsmilch', *sütlüyän* 'ua.', *sari sütlägän* 'moločaj; die kleine Wolfsmilch (euphorbia cyparissias)', *ağaç sütlägäni* 'romanova trava; euphorbia dendroidus' (RADL. IV, 836), *sütlegen* 'Sütlegengillerden, yaprak, sap ve köklerinde süt görünümlü kekre ve yakıcı bir özsü bulunan ve yedi yüz kadar türü bilinmekte olan bir bitki. Sütlegen, verdiğü özsü türlerine göre hekimlikte veya sanayide kullanılmaktadır (Euphorbia); a „Kutyatejfélék” családjába tartozó, leveleiben, szárában és gyökereiben savanykás, ragadós tejnedvet tartalmazó növény, melynek kb. hétszáz fajtáját ismerjük. A kutyatejet, attól függően, hogy milyen fajta tejnedvet tartalmaz, a gyógyászatban és az iparban használják fel (Euphorbia)' (TS.⁵ 687), oszmán-török nyj.: Cenubî Anadolu (Dél-Anatólia): *sütleğen* 'sütlü otlar; tejes (tejnedvet tartalmazó) füvek', *deve sütleğeni* 'teleme sütleğeni; Euphorbia helioscopia (napraforgó kutyatej)' (HAMIT ZÜBEYR—İŞHAK REFET, Anadilden Derlemeler. Ankara, 1932. 351), Ankara: *sütlegen* 'ua.' (i. m. 354), Tavlısun „Erkilet-Kayseri”: *sütlen* 'sütlegen denilen, içinde süt gibi beyaz bir su bulunan yaban otu; (másként) „sütlegen”-nek („kutyatej”-nek) nevezett, tejhez hasonló fehér nedvet tartalmazó mezei fű' (SDD. III [1942], 1268) | özbeg *sutqon* (*sütqän*) 'moločaj džungarskij; dzsungáriai kutyatej' (UzRSl. 1959. 389); mai ujjur *sütligän* 'moločaj; kutyatej' (UjRSl. 1968. 522).

'Kutyatej' jelentésűek a következő szavak is, melyek szintén a *süt* 'tej' szó származékai, de az előbb idézett adatokban látottaktól eltérő módon vannak képezve: karakalpak *sütlimek* 'moločaj; kutyatej' (RKkSl. 1967. 438) | özbeg *sütlama* (*sütlämä*) 'ua.' (UzRSl. 1959. 389) | türkmén *süytlençiç* 'dik baldaqlıja, yaşıl gülli, aq şireli ot; merev szárú, zöld(essárga) virágú, fehér nedvet tartalmazó fű' (Türkmen diliniñ sözlügi. Aşgabat, 1962. 616), 'moločaj serejuşçij; szürkellő kutyatej' (TjurRSl. 1968. 598) | oszmán-török *sütlıje* 'moločaj; kutyatej' (BUDAGOV I, 622), *südlüjä* 'Euphorbia' (ZENKER 501), *sütlüjä* 'Euphorbia peplus' (RADL. IV, 837), *südlüçä* 'ua.' (ZENKER 523), *sütlüce* 'petty spurge' (HONY² 329), 'Dügünçiçeği' (TS.⁵ 687) | balkár *sütçä* 'Wolfsmilch (Pflanze)' (PRÖHLE 254) | türkmén *süytlüpeçek* 'listvenj ostrıj' (TjuRSl. 1968. 598) | tuvai *süttüg-ot* 'moločaj; kutyatej' (TuvRSl. 1968. 394) | csuvas *sëtlë kuräk* 'osot polevoj, osot moločajnyi; oduvançik; mezei acat, mocsári acat; gyermekláncfű' (ÇuRSl. 1961. 327), 'moločaj; kutyatej' (RÇuSl. 1960. 189) | oszmán-török *sütlü ot* 'Çuhaçiçeğigillerden, yaprakları salata gibi yenilen bir bitki (Glaux maritima); a Kankalinfélék családjába tartozó növény, melynek levelét salátaként fogyasztják (bagolyfű)' (TS.⁵ 687), oszmán-török nyj.: Menteşe: *sütlü ot* 'sütlegén, yaprakları turp yaprağına benzer son baharda sarı çiçek açar kökü çok süt çıkarır ot; kutyatej, a retékéhez hasonló levelű, ősszel sárga virágot nyitó, gyökerében sok tejnedvet termelő növény' (HAMIT ZÜBEYR—İŞHAK REFET i. m. 354), Çorum: *sütlü biyan* 'ballı baba denilen ot; (másként) „mézes apá”-nak nevezett fű' SDD. III, 1268) | Kášg. *süt ötrüm* 'Wolfsmilch, Euphorbia' (BROCKELMANN 189), 'mercimege benzer ishal veren bir ot; lencséhez hasonló, hasmenést okozó fűféle' (ATALAY I, 107) | csuvas *sët kuräkë* 'moločaj; kutyatej' (RÇuSl. 1960. 189) | oszmán-török *süt otu* 'hekimlikte kullanılan bir bitki cinsi (Polygala); a gyógyászatban (is) felhasznált növényfaj (pacsirtafű)' (TS.⁵ 687) | karacsáj *şilan süt* 'moločaj; kutyatej' | balkár *eşek (şaytan) süt* 'ua.' (RKarBalkSl. 1965. 277).

8. Az idézett török megfelelők többségének is — amint láttuk — 'kutyatej' a jelentése, alapszava pedig a *süt* 'tej' szó. A szavakat két külön csoportba állítottuk össze, az elsőbe kerültek a *sütlegén* stb. alakú, egységesebb képzésűnek látszó szavak, a másodikba pedig az egyéb képzésmódokat tükröző adatok. Az első csoportban felsoráztatott szavak alakilag közös eredetűeknek látszanak, közülük is a *sütliken*, *sütlegén*-féle alakok azok, amelyek teljesebbnek, tisztábbnak tűnő képzésmódjukkal eredetibb, a régi török formát leginkább képviselő alakban maradtak ránk, ezért a további magyarázatok alapjául is ezeket választottuk. E szavak képzésmódját többféleképpen elemezhetjük:

1. A *süt* 'tej' szóból *-lä* denominális verbunképzővel képzett 'tejel' jelentésű *sütlä*-igének (vö. RADL. IV, 836) *-gän* participium-képzős származékai. Ilyen módon az oszmán-török *sütlegén*, illetőleg *sütlägän*, *sütlän* (< *sütläyän* < *sütlägän*) volnának az eredeti forma megőrzői, és azt jelentenék, hogy 'tejelő', 'tejnedvet termelő (tartalmazó)', ami tapadással 'tejelő fű' stb. → 'kutyatej' stb. jelentésfejlődésen ment volna keresztül. E magyarázat — az idézett alakokra vonatkozólag — mind jelentés- és alaktanilag, mind pedig hangtanilag kifogástalannak tűnik, nem magyarázza azonban meg a nogáj *sütliken*, *sütligen*-féle alakok második szótagjában mutatkozó *i-t* (bár elhasonulásról elvileg itt is beszélhetnénk).

2. Ez utóbbi alakok magyarázatát így képzeljük el: A *süt* 'tej' szóból a valamivel ellátottságot stb. jelentő *-lig*, *-lik* képzővel képzett (vö.: RÄSÄNEN,

Materialien zur Morphologie 105; GABAIN, AlttürkGram. 61 [53., 54. §], 65 [77. §], 170 [404. §]; BROCKELMANN, OsttürkGram. 121–2) 'tejes' jelentésű *sütlig*, *sütlük* alak jött létre, amihez még egy *-n*, *-(ä)n*, illetőleg *-(e)n* deminutivum-képző is járult (RÁSÁNYI i. m. 107). Az így keletkezett *sütlükön* ~ *sütligen* alakok jelentése tehát: 'tejes(ke)', 'tejes(fű)', majd 'kutyatej'. A *sütlükön*, *sütligen* alakok közül valószínűleg az előbbi az eredetibb, amelyből a *k* zöngésüléssel keletkezett a *sütligen* forma. Ugyancsak a *sütlükön*-ből keletkezett a *tl* > *tt* hasonulás eredményeképpen (továbbá a második és harmadik szótagbeli vokálisok labialis illeszkedésével) a kirgiz *süttükön*, illetőleg a *sütligen*-ből a kazak *süttigen* (vö. RÁSÁNYI, Materialien zur Lautgeschichte 221–2). Egy *sütlükön* alakból közbeeső *süttükön* formán keresztül jött létre a második szótagbeli *i* kiesésével az azerbajdzsán *süttükön* > *süttükön* szó, illetőleg a hosszú *tt* megrövidülésével az özbeg *sütlükön* alak. A kumuk *sütlükön* pedig a *sütligen*, *sütlükön* alakból keletkezett az *l* kiesésével, esetleg egy *süttükön*, *sütlükön* alakból — a fentebb már látott módon — a *tt* megrövidülésével.

3. A következő magyarázat lényegében a most elmondottal egyezik, az eltérés csak annyi, hogy a *süt* szóhoz nem a *-lik*, hanem a szintén valamivel való ellátottságot jelentő, de újabb keletű *-li* képző járul, majd a *sütlü* a *-ke* + *-n* kicsinyítő képzőbokkal bővült. Szintén e csoportban idéztük a nogáj *sütlükön*, baskír *höllükön* (< *sütlükön*) stb. szavakat is, ezek képzésmódja is legalább kétféleképpen magyarázható: 1. *süt* + *-lik* + *-(e)y* kicsinyítő képző; 2. *süt* + *-li* + *-key* kicsinyítő képző.

A másik csoportbeli adatok egyrésze a *süt* (*süt*) 'tej' és a 'fű' jelentésű *ot(u)*, *kurük(é)* szavak összetétele, pl.: oszmán-török *süt otu* 'Polygala', csuvas *süt kurüké* 'Euphorbia'. A karacsáj *şilan süt* szó szerint 'kigyótej'-et, a balkár *eşek(şaytan) süt* pedig 'szamá(ördög) tej'-et jelent. A balkár *sütlükön* az alapszónak *-çä* — szokatlan módon nem illeszkedő — deminutivum-képzős származéka. A többi szó a *süt* (*süt*)-nek *-li*, *-lü* (*-lë*) képzős származékaival alkotott összetétel, pl. oszmán-török *sütlükön ot* 'Glaux maritima', csuvas *sütlükön kurüké* 'Euphorbia' stb., illetőleg a *sütlü*, *sütlükön* alakokból a *-mä* (pl. özbeg *sütlükön* 'Euphorbia'), *-mek* (pl. karakalpak *sütlükön* 'ua. '), *-leŋ(ŋ)* + *-(i)ç* (pl. türkmén *sütlükön* 'szürkálló kutyatej'), *-çä*, *-şä* (pl. oszmán-török *sütlükön*, *sütlükön* 'Euphorbia') stb. képzőkkel képzett szó (a képzőkre vonatkozólag I. RÁSÁNYI, Materialien zur Morphologie 92, 100–2, 107).

A török megfelelők sorában nem említettük a GOMBOCZ idézte csuvas *sätken* szót, mert szerintünk nem tartozik szorosabban össze 'kutyatej' jelentésű *cötkény* szavunkkal. A *sätken* nem a 'kutyatej' növény neve, nem is növénynév, jelentése egész egyszerűen csak 'fanedv'; nem lehetetlen azonban, hogy valamikor 'kutyatej'-et is jelentett, erre utalna talán a *pylë-sätkenë* 'haltej' összetételbeni szereplése is, hiszen az oszmán-török *balık sütlükön* 'rybje moloko; die Fischmilch' (RADL. IV, 836) összetétel második tagja szintén a 'kutyatej' jelentésű *sütlükön* szó. A csuvas *sätken* ugyancsak a 'tej' szó származéka, a *sät*-ből az *-(ç)k* + *-(e)n* képzőbokkal képezve (vö. még a *sütük* 'sok; vkus; lé, nedv; íz', *sätken* 'jagodnyj sok; vlaga; moloki; bogyós gyümölcs leve; nedvesség; haltej', *şër sätkenë* 'počvonnaja vlaga; a talaj nedvessége': EGOROV, Étimologičeskij sl. čuv. jaz. Čeboksary, 1966. 189, továbbá a Szp. *södökken* 'fanedv' szavakkal: PAASONEN 118).

Ugyancsak elhagytuk a Şeyx Suleymän-féle *sütkelegen* adatot is, mivel ennek jelentése sem 'kutyatej', hanem 'Milchgebend' (KÚNOS 175), vagyis a *sütkele*- 'tejet ad, tejel (pl. tehénről)' ige egyszerű melléknévi igenévi alakja.

9. Az eddig elmondottak alapján nem kételkedhetünk *cötkény* szavunk török eredetében. A szóföldrajzi körülményeket figyelembe véve pedig közelebbről is meghatározhatjuk származását: mivel a szó többnyire az Alföldön, különösen a két Kunságon és annak közeli-távoli környékén, tehát nagyjából kunok lakta területen él, kunnak kell tartanunk. E mellett szól egy hangtani körülmény is. Szavunk etimonjául ugyanis egy 'kutyatej' jelentésű kun **sütligen* alakot teszünk fel (esetleg **sütlíken*-t, ugyanis ez a régibb török forma, bár a kun-kipszak nyelvekre annyira jellemző $k > g$ változási tendencia révén már a magyarországi kunban is valószínűleg inkább *sütligen*-nek hangzott a szó), amelyből a török megfelelők egyikénél-másikánál látott módon — talán már a kunban is — előbb **süttigen* (vagy **süttíken*), majd **sütigen* (**sütíken*; vö. a nagykunsági, füzesgyarmati stb. *cettegíny*, *cetegíny* alakokkal), a második szótagbeli *i* kiesésével pedig **sütgen* (**sütken*) keletkezett. A szó fejlődését, illetőleg alakulását a továbbiakban így képzeljük el: **sütken* > magy. **szütkén* > **szötkén* > **szötkén* > **szötkény* > *cötkény* ~ *ctekény* ~ *cetkény* stb. (vö.: Gombocz: MNy. III, 155; Nyr. XLI, 67). A *cötkény* alaknak elvileg egy török, illetőleg kun **sütken* alak is lehetne előzménye — ilyen alakokkal a törökségben is találkozunk, ezek szintén a *sütlíken*, *sütligen* redukálódott változatai —, ebben az esetben azonban magyarázatlanul maradnának a *cetegíny*, *cettegíny*-féle alakok, pedig szerintünk ezek képviselik az eredetibb formát a *cötkény*, *cetkény* stb. alakokkal szemben.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy *cötkény* 'kutyatej' szavunk török, közelebbről pedig kun eredetű. A magyar szónak és törökségi megfelelőinek jelentéstani egyezése — amint láttuk — kifogástalan, de ugyanilyen tökéletes a hangtani megfelelés is. Azt is megállapítottuk továbbá, hogy szavunknak a *cetkény* 'vízimalom rögzítő kötele' szóhoz etimológiailag semmiféle köze nincs, idevonása pedig csak fölöslegesen nehezítette és bonyolította a *cötkény* 'kutyatej' szavunkkal kapcsolatos eddigi szófejtési munkákat.

MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A határneveket alkotó lexémák sajátosságai

1. A földrajzi neveket alkotó szókincs elemzésével már foglalkoztam egy alkalommal (SzTF. TudKözl. 1963: 131—4), és akkor azt vizsgáltam, hogy az egyes köznévi és személynévi eredetű névalkotóknak milyen súlya van a névadásban. Arra az eredményre jutottam, hogy nagy számú és sokféle tárgykörű köznevet regisztrálhatunk a nevek alkotóiként, de a nevekben előforduló közneveknek a nevek alkotásában való szerepe igen különböző, és csak nagyon kevés azoknak a neveknek a száma, amelyek sok név alkotói, tehát nagy a használati értékük. A köznévi eredetű szókincs vizsgálatának van azonban más oldala is, mert tartalmuk jellege is figyelemre érdemes. Neveink jobb megismerését az is segíti, ha a névalkotó lexémák jelentéscsoportjait és azok felhasználását vizsgáljuk. Már itt előre bocsájtom, hogy a köznévi értelmű jelentéstartalom jellegének vizsgálatára gondolok, bár ez a „nomen esse” érvényének általában nem éppen alapvető kritériuma. Ezt az elemzést mégis indokoltta

teszi, hogy csak a határnevekkel foglalkozom, és ezekben a köznevekhez való közelállásuk folytán a köznévi értelmű jelentésnek még igen nagy a szerepe és elevensége (pl. *Sárga* = egy sárga színű agyagos terület). Éppen ezért a köznevek tartalmi sajátosságaira vonatkozó megállapítások itt sem mellőzhetők.

2. A jelentésnek a határnevek életében való fontosságát igazolja, hogy ez a tartalom a legtöbbször tudatosul, és éppen ezért tipológiáink többsége is a jelentésen alapul, a már elhomályosultakat pedig történeti elemzés alapján kategorizálják a tipológiákban. A sok felosztási mód közül kiemelem J. OTREBSZKIÉT, aki szerint a földrajzi nevek két fő csoportra oszlanak: a terület földrajzi sajátosságait jelölő nevekre és az ember kapcsolatát az illető tájjal kifejező nevekre (idézi E. M. CSERNYÁHOVSZKAJA „A toponímiai osztályozás kidolgozásának története. A toponímiai kutatások módszereinek fejlődése” című kötetben. Moszkva, 1970. 55–67). A számos osztályozási kísérlet egyik elve mindig a lexikai-szemantikai, csak újabban érvényesül a strukturalista szempont (Sr. ROSPOND, *Klaszifikacjy strukturalno-gramatyczna sloviankich nazv geograficzných*. Wrocław, 1957.). A szókincs alapján végzett sok osztályozás mellett csak kevés kutató akad, aki a neveket alkotó szókincs önálló és elkülönített vizsgálatát fontosnak tartaná. Ezek közül kiemelkedik W. TASZYCKI (*Az onomasztika helye más tudományok között: VoprJaz. 1961: 2/7.*), aki a toponímia elemek önálló grammatikájának kidolgozása mellett fontosnak tartja a lexikai vizsgálatot is, mégpedig a felhasznált lexémák számának, mennyiségének vizsgálatát tanácsolja nem függetlenül, hanem az apellatív anyag részeként.

Ezek megerősítenek abban, hogy a főnevek közös osztályába tartozó tulajdonnevek (itt határnevek; vö. KÁROLY SÁNDOR, Jel. 49, 112) elemeit elszigetelten is vizsgáljuk. Ennek névtudományi haszna abban van, hogy a névalkotó elemekkel jobban megismerkedünk. Szorosan szem előtt tartva az általános szókincsset, azzal egybevetve azt kell tisztáznunk, miben egyezik és miben különbözik a neveket alkotó szókincs a köznévitől, amelyből származik. Ha valamely vidék toponimiáját vesszük alapul, akkor csak az illető nyelvjárás nyelvi rendszerének (illetőleg szókincsének) részeként értékeljük a névkincsset, amelyből a csak helyi tájszóként élő névelemek csak ott, azon a tájon lehetnek névalkotók, másutt nem. Ez a köznevekhez való szoros kapcsolatuk bizonyítéka. De itt mindjárt egy korlátról is kell szólnunk. A köznévi eredetű alkotóelemek szókincs-szférája a nevekben nagyon korlátozott a köznevekhez képest, mert tartalmuknak határt szab az a körülmény, hogy leginkább a táj körébe tartozó fogalmak területéről valók. Ezt a kört kitágítja ugyan az asszociációs nevek csoportja, de mégis szűkebb körű az általános szókincsnél. Ez az oka, hogy egyes szerzők toponomasztikai alapszókincsről írnak. Ezek szerint a határneveket alkotó (köznévi eredetű) szókincsnek a köznevekhez való viszonya tekintetében kettős arculata van: részben igen szoros a kapcsolata a közszókincshez (abból származik, köznévi jelentése is funkcionál), másrészt attól különbözik (annak csak egy része, szűkebb fogalmi körű stb.). Ezeknek az egyezéseknek és különbségeknek a feltárását nagyon fontosnak tartom valamely vidék névkincsében.

3. A köznevek lehetnek *konkrétok* és *absztraktok* attól függően, hogy az ember érzékzervei által felfogható világ osztályait jelölik-e általánosítás útján, vagy élményeket, viszonyokat stb. elevenítenek-e fel (KÁROLY i. m. 111–4; FABRICZIUS—KOVÁCS FERENC, *A konkrét-absztrakt jelentésfejlődés problematikája: NytudÉrt. 61. sz.*). A tulajdonnevek (legalábbis a határnevek) egyedeket jelölnek leggyakrabban a köznevekkel azonos lexémákkal (pl. *Sóstó*, elhomályosulva pl. *Batida*). Határneveink között viszonylag csak kevés az absztrakt tartalmú, mert a névadás nagyobb részben

konkrét szemléleten alapul. Az elvont jelentésű határnevek számát leginkább az asszociációs nevek csoportja gyarapítja, mert a tájhoz kapcsolódó asszociációk igen gyakran elvontak (pl. *Jajgató, Kénytelen, Pörös* stb.).

4. A közszókincs jelentésmezői szerint lehet általános (összefoglaló) és speciális (egyedi) tartalmú, és így fölérendelt és alárendelt fogalmi szférákra tagolható (*bútor — asztal, szék — íróasztal, ebédlőasztal* stb.). Az alsóbb fogalmi szférába tartozó szókincs általában gazdagabb, mint a legfelsőbb szintű fogalmakat kifejező szavak (vö. KÁROLY i. m. 335—41). A határneveket (sőt általában a földrajzi neveket) alkotó szókincs „szférájának” legfőbb jellegzetessége a viszonylag kis számú elvont fogalmat kifejező volta mellett az alárendelt, egyedi fogalmakon alapuló szókincs gazdagsága (vö. A. BACH: *Deutsche Namenkunde* 2/2, 741). Emellett csak nagyon kis számú az általános fogalmakat kifejező szókincs. Ennek az oka újra csak abban keresendő, hogy a névadás konkrét szemléleten alapul: a táj valamely konkrét és egyedi sajátosságának köznévi megnevezése volt eredetileg. De figyelembe kell azt is venni, hogy a földrajzi nevek elemeinek a fogalmi szférákban való helyét az is meghatározza, hogy jóformán csak a kevésbé iskolázottak alkotják és használják őket (főleg régebben), és e konkrét szemléleten alapuló nevek egyedi tárgyak jelölői, nem osztályoké. A fölérendelt fogalmakat kifejező szókincs szűkös voltára csak céloz BACHnak az a megfigyelése (uo.), hogy a németben ritka a *Wald* 'erdő' névalkotóként, csak az erdőtípusok egyedi nevei (fenyves, bükkös stb.) találhatóak meg.

Az általános fogalmak neveinek ezt a hiányát (illetőleg kis számát) úgy szokták értékelni, mint a primitív nyelvekre jellemző vonást: csak az egyedi fogalmakat nevezik meg, az általánosak hiányoznak. De KÁROLY ennek a felfogásnak a tarthatatlanságára úgy mutat rá, hogy összeveti egymással (többek között) az órafajták elnevezését különböző nyelvekben (i. m. 341), és megállapítja, hogy a francia nyelvben nincsen szó általában az óra fogalmára, de az egyes óratípusoknak gazdag szókincse található. Tehát az összefoglaló szókincs állománya csak nyelvkarakterisztikai jelenségként értékelhető, nem a nyelvi fejlettség kritériumaként; a nyelvi kultúrára nézve nincsen semmi meghatározó értéke. A magyar nyelvre jellemző (KÁROLY futólagos vizsgálata szerint, 341) az összefoglaló és a megkülönböztető elnevezések arányos használata. Ez az értékelés nem vihető át mechanikusan a határnevekre, amint ezt fentebb kifejtettem és alább részletezem.

5. A mi tárgyunk a földrajzi neveket alkotó szókincs mezővizsgálata, és ennek a legmegfelelőbb módját úgy vélem megvalósítani, hogy egy viszonylag egységes és ismert terület névanyagának szókincset elemzem ilyen szempontból; ezért a szegedi táj névanyagát használom e célra (INCZEFI, *A szegedi táj földrajzi nevei*. Bp., 1960.). Ezt azért tartom megfelelőnek, mert több kutató hangoztatja, hogy minden településnek megvan a maga mikronévrendszere (J. A. FOROVJEVA, *Néhány megfigyelés a helyneveknek a beszédben való szerepéről: Onomastika*. Moszkva, 1969.); mások ezt úgy fogalmazzák meg, hogy minden toponímiai rendszer szigorúan territorialis, tehát csak valamely vidék névrendszeréről beszélhetünk (A. V. SZUPERANSZKAJA, *A földrajzi nevek struktúrája és típusai*. Moszkva, 1964. 59); E. EICHLER úgy nyilatkozott, hogy legalábbis részrendszert alkot valamely vidék névkincse (Strukturális kísérletek a névtudományban: *Acta Universitatis Carolinae*. Prága, 1966. 151—62). Mindezek megerősítenek abban, hogy az általános és egyedi nevek arányát jobban számba vehetjük az egységet alkotó és ismert kutatási területünk névanyagában.

6. A szegedi táj névanyagában a vízrajzi nevek csoportjában feltűnő az a jelenség, hogy mindössze három nevünk van e nagy területen, amelynek az álta-

lános víz szó az alapeleme (*Császárvíz, Kerekvíz, Kettősvíz*), ezzel szemben gazdag és differenciált egyedi szókincs található e fogalmakra neveink alkotóelemeként (vagy önállóan): *csatorna, csöpörke, ér, fertő, fok, kopolya, kút, örvény, patak, sík, tanka, torok*. Névadáskor a jelölt víz jellege szerinti egyedi név tudatosult a névadókban, amely azután állandósulva tulajdonnévvé kövesedett. Ugyanezt a jelenséget észleljük a f e l s z i n f o r m á k megnevezésében is. A talaj kiemelkedései az Alföldön nem jelentősek, mégis differenciált tartalmú, egyedi alapelemek szolgálnak a nevek alapjául. Az általános *hegy* szó is megtalálható ugyan, de ez részben az újabb 'szőlő' jelentésű, az egész nyelvterületen élő szó, részben pedig a régi 'sziget' jelentésű *hegy* szó utolsó itteni emléke. E mellett sok és változatos egyedi név alkotója a térszinformát kifejező neveknek: *árok, csöbör, fenék, gödör, halom, kubikok, lapos, part, töltés, völgy*. A vizsgált tájon (de bizonyára az egész magyar nyelvterületen) ismeretlenek a földrajzi nevekben a *növény, állat* stb. általánosabb (nemi) fogalmat kifejező szavak, még a *madár* szó fogalmi tartalma is túlzottan általános erre a célra. Az egyedi név, vagyis az egyes fogalmak közös neve az igazi névalkotó. A fenti példákban felhozott (és hiányzó) általános fogalmak a nevekben egyedi fogalmat kifejező elemekre bontva használatosak; tehát a *növény* szó helyett a területen ma vagy régen tenyésző egyedi növények nevei a névalkotók: *Almafásdűlő, Epres, Gyékényes, Gyöp, Káposztás, Kenderes, Makkos, Sulymos, Vesszős* stb.

E sok analóg képzésű példa láttán az a gondolatunk támadhat, hogy e nyelvjárás mikrorendszerének sajátos névadásával van dolgunk; de ismeretes, hogy az egész magyar nyelvterületen általános az -s képzős névtípus (BÁRCZI, Szók.² 145). Ha valamely növény gyakori a vidéken (de más okból is), akkor a növény neve csak egyedivé tevő elem hozzájárulásával (= differenciáció útján) lehet névalkotó: *Kereksulymos, Kiscsalános, Kisgyöp, Nagykákás, Zöldfás* stb. Az *állat* legáltalánosabb fogalmi körű szó sem névalkotó a mi területünkön. E típus megnevezésére a *non-toponímia* terminust használhatjuk (jobb híján). Nem állíthatjuk, hogy általános fogalmak neveit nem találhatjuk meg névkincsünkben, de ezek száma csak igen csekély. A mi területünkön (és másutt is) még a *viszonylag* általános fogalmak nevei is csak ritkábbak (mint pl. *Csengelei erdő, Makkoserdő*), de számszerűen túlsúlyban vannak a speciális megjelölések: *Bokros, Vesszős* stb. Az egyedi (speciális jelentésű, l. előbb) nevek az uralkodók, amelyek a táj konkrét tárgyainak (fogalmainak) megnevezései. Még megérősítésre szoruló megfigyelésem, hogy az általános fogalmi körű szóelemet tartalmazó nevek nagyobb része az újabban keletkezettek közül való.

7. Egyes tárgykörökben több az általános fogalmi tartalmú elem, másokban csak kevesebb. A talaj megnevezésére előfordul névalkotóként a *föld* elem, de mellette mindig egyedítő, differenciáló elem található, amelyet az általános fogalmi tartalmat szűkíti: *Görbeföld, Gyeviföld, Kenderföld, Újföld*. E mellett a föld fogalmának jelölésére számos egyedi tartalmú szavunk található neveink állományában: *fekete, homok, porond, rét, sárga, semlyék, sivány, szék*. Ezek a föld fogalmi körén belül gyakran annak valamely alárendelt jegyével alkotnak nevet; annak színével: *Feketék, Kisfeketék, Nagyfeketék, Sárga, Sárgás*; minőséget jelölő taggal: *Homok, Kőrösi homok*; e kettő kombinációjával: *Fejérhomok, Vöröshomok*. Más (főleg) minőségi jelölések: *Rét, Porond, Boszorkányporond; Bodomrét, Farkirét, Felsőrét, Mélyrét; Csikossemlyék, Kereksemlyék, Vérsemlyék; Mérgei siványok; Kettősszék, Kisszék, Nagyszéksós, Sárosszék, Szüliszék, Vakszék*. A példaim azt mutatják, hogy a föld fogalmának specializált nyolc megnevezése szintén nem elegendő a lokalizáláshoz szükséges egyedi tartalom eléréséhez, leginkább ezért bővült legtöbbször differenciáló elemmel (*Homok: Fejérhomok; Rét: Farkirét* stb.). Ez a lokalizálást (az egyedek jelölését) segítő forma majd minden fogalmi csoportban megtalálható

az egyedítés céljára szolgáló szókinsz szűkös volta miatt. Ez hasonló jelenség, mint a gyakori családnevek mellett a keresztnévüké (vö. KÁROLY i. m. 113): *Nagy László, Kiss Béla* stb. A hasonlat annál inkább találó, mert a személynévi eredetű tagot tartalmazó nevekben is ennek a tagnak van egyedítő szerepe: *Sebőkhegy, Mórászék* (vö. *Mórahalom*) stb.

8. Csupán egy nagyobb tájegység névkincsének elemzésére szorítkoztam, és ezért a fentieknek az egész magyar névadásban való érvényét nem állíthatom. Az egész magyar toponomasztikai szókinsznek ilyen jellegű vizsgálatát viszont fontosnak tartom, mert ebből a következőkre derülne fény: Milyen az általános fogalmak neveinek aránya a magyar névadásban? Milyen tárgykörökből valók az általános fogalmak? Milyen korból származnak az általános fogalmakon alapuló nevek?

INCZEFI GÉZA

Egy kő „tudományos” pályáíve

1. Egy amerikai magyar lapban SZAKONYI ISTVÁN (A halálraítélt legrégibb magyar rovásírásos emlék a „margitszigeti rovásfeliratos kő”: *Amerikai Magyar Élet* 1965. dec. 18.) hívta fel a figyelmet arra, hogy a magyar művelődéstörténet becses emléke, egy rovásjelekkel ellátott kő pusztul az időjárás viszontagságainak kitéve a margitszigeti romterületen. A hajdani domonkosrendi apácakolostor északnyugati romfalába cementezett kő „legújabbkori karrierje” a fenti közlemény megjelenésétől számítható. SZAKONYI közlésének megismérlése (Turán IV [1966.], 10) után itthon is tudomást szereztek a rovásfeliratról, s már a következő évben PATAKI LÁSZLÓ megfejtését olvashattuk: *Kötthen Ilkán — Écsken Kinisz*, amely nem más, mint Kötöny kun király sírfelirata (SINKÓ FERENC, Kötöny megfejtett síremléke (? !). *Rovásírás Szent Margit romtemplomában: Új Ember* 1967. jún. 11.).

Amikor a kő azonnali megmentését sürgették az óceán túlsó partjáról (DÉRI ZOLTÁN, *A rovásírásos kő és más, jeleket viselő kövek állapota a margitszigeti romok között: A Nap Fiai* V [1967.], 9—10. sz. 17—21), már érlelődően volt a második magyar megfejtési kísérlet is. CSALLÁNY DEZSŐ (*A magyar és az avar rovásírás: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* XI [1968.], 284—8) szerint a kő rovásjeleinek olvasata: *fecském keltesz ... ői ... békis fiam*. Ugyanő felvetette, hogy ez a legrégibb magyar nyelvű rovásszöveggel ékített kő talán Kun Erzsébet fia, a kiskorú András herceg sírját fedhette. Nem csoda tehát, hogy CSALLÁNY a margitszigeti rovásjeleket a magyar rovásírásos emlékek felsorolásában szinte „vezérkövületként” tiszteli. Ezek után az is természetes, hogy a kő sem maradt eredeti helyén. A nagyközönség a sajtó útján arról értesülhetett, hogy a nagy értékűnek tekintett faragvány már a Budapesti Történeti Múzeum dísze (HEVES FERENC, Balról jobbra. *A margitszigeti felirat megfejtése: Magyarország* VII [1970.], 51. sz. 23).

Pedig nem sok kellett volna ahhoz, hogy a margitszigeti kő „tudományos pályáíve” már az első közlemény megjelenése után derékba törjön, mint ahogy ez már közel ötven éve meg is történt. A sajtó útján 1925-ben „felfedezett” (*A Nép* 1925. jún. 14.) rovásírásos kő eredetiségét LIGETI LAJOS cáfolta meg folyóiratunk hasábjain (Újabb magyar rovásírásos „emlékek”: *MNy.* XXI, 218—9). Olvasata szerint a kő jobboldalán található jegyek értelme: „3. sor *Szabo*, 2. sor *Jocsef*, 1. sor *sz*. A baloldalt levőknek nincs összefüggő értelmük.” LIGETI rövid közleményét így fejezte be: „Nyilvánvaló, hogy az egész felirat a TAR MIHÁLY-féle ábécé nyomán készült, ami viszont elvitathatatlan bizonyítéka annak, hogy újabban gyártott, értéktelen leírással van dolgunk.”

Ehhez a megállapításhoz nincs mit hozzátennünk, legfeljebb annyit, hogy a margitszigeti kő „fontos” tudománytörténeti emlékké lépett elő. Bizonyítékaul annak, hogy Szabo Jozsef-ekből ő [= oly] békis fecske fecsegéssel könnyen lehet Kötöny kun király.

2. Ezt a kis dolgozatot még 1971-ben írtam, s bár eredetileg is a Magyar Nyeylnek szántam, a fűrgébbben megjelenő Élet és Tudomány olvasólevelekre adandó válaszként elkérte, s megkurtítva, csak néhány irodalmi utalást hagyva a szövegben, megjelentette (XXVI [1971.], 26. sz.). Az eredeti szöveg közlését időszerűvé teszi CSALLÁNY DEZSŐNEK egy újabb dolgozata (Rovásírásos emlékek a Kárpát-medencében: A Nyíregyházi Jóna András Múzeum Évkönyve XII—XIV [1969—1971.] 135—57), amelyben ismét jelentős helyet biztosít a margitszigeti kőnek. Segítségével igazolja gyanúsnaK tűnő rovásírásos emlékek, sőt ezeken túl I. István király eddig ismeretlen oklevele (!) hitelességét. Természetesen a rovásírással kapcsolatban rendelkezik a király. S minden eddigi kétségünket óhajtja eloszlatni a CSALLÁNY „pogánykorra” vonatkozó megfeyjtési kísérleteit alátámasztó (!) — királyi oklevél: „a jobbról balrai pogány írás megszüntetődjék.” Ezzel az oklevéllel azonban csak CSALLÁNY szemét homályosíthatta el a derék fordító, Vitéz András rozsnyói kanonok, Gömör és Kishont vármegyék táblaláirája. Igaz, az állítólagos oklevél latinról magyarra fordítása évében, 1816-ban még keveset törődtek tudományunkban azzal a közmondással: „Nem minden arany, ami fénylik.”

NÉMETH PÉTER

S Z Ó - É S S Z Ó L Á S M A G Y A R Á Z A T O K

Etimológiai jegyzetek. I. Nem újkeletű észrevétel, hogy a szavak származása és története nemcsak a nyelvészeket s ezen belül elsősorban az etimológusokat foglalkoztatja, de egyéb szakterületek kutatóit is. Sőt, gyakran megtörténik, hogy csupán a kíváncsiság vagy a spontán érdeklődés olyanokat is a szavak eredetének fűrkészésére ösztönöz, akiknek ez a foglalkozási körétől teljesen kívül esik. Ezen persze nem csodálkozhatunk, hiszen a mindenki által használt élő nyelvi anyag számtalan érdekes kérdés-komplexumot tartalmaz. A dolog természetéből adódik, hogy e kérdések egyike: a szavak eredete, amely mindig izgatta az embereket, újabban szinte naponta előtérbe kerül.

Nincs szándékomban sem a régi, idejétmúlt vagy teljesen laikus szófejtéseket, illetőleg szófejtési kísérleteket megtárgyalni, netán összegezni, sem az olyan ismételtlen jelentkező „szak tudósok” törekvéseivel foglalkozni, akik „nyelvészeti” kutatásaik alapján például a magyarságban látják az emberiség elindítóját, alfáját és omegáját. Az ilyen mesterkelt okoskodások nem tartoznak a tudomány területére. SZABÓ T. ATTILA találó megfogalmazásával élve e „fellegjárom nyelvrokonítás” (vö. Nyelv és múlt. Válogatott tanulmányok, cikkek. III. Bukarest, 1972. 9—20) tarthatatlanságára egyébként is sokan rámutattak már. De olvasmányai során nem ritkán olyan esetekkel is találkozok az ember, amelyek felett nem mindig tud szó nélkül átsiklani. Ennek okán íródott az alábbi néhány megjegyzés.

2. Amint említettem, a nem nyelvész-etimológusok szómagyarázatait általában nem céloM taglani. Hogy röviden mégis szót ejtek ilyenekről, azt azzal a szándékkal teszem, hogy elsősorban az interdiszciplináris területeken még ma is tapasztalható bizonyos felfogás- és módszerbeli felületességekre föl hívjam a figyelmet. Mindenképpen hasznos és dicséretes ugyanis, hogy történészek, művelődéstörténeti kutatók, népraj-

zosok stb. a maguk kutatási területén igyekeztek és igyekeznek egy-egy kifejezés jelentés-összefüggéseit, jelentésváltozásait, eredetét, rokonságát minél meggyőzőbben bemutatni. Az ilyen törekvés az adott cikk, dolgozat, monográfia színvonalát biztosan emeli, ha a szerző szótörténeti-etimológiai fejtegetéseinél az alapvető nyelvészeti szakirodalmat is figyelembe veszi. Ezt ma már köteles mindenki megtenni, ha azt akarja, hogy ilyen irányú észrevételeit komolyan vegyék. Ellenkező esetben dolgozatának éppen ezek a pontok lesznek a gyengéi, kifogásolható részletei. Illusztrációként csak két példát említek meg a sok közül:

A) Nemrégiben jelent meg KALMÁR JÁNOSnak a magyar fegyvereket tárgyaló átfogó monográfiája (Régi magyar fegyverek. Budapest, 1971.). Ez a szép könyv KALMÁR több évtizedes munkájának a gyümölcse, s mind tartalmában, mind formájában a kor megkövetelte színvonalon áll. Mégis, néhány szó eredetét illetően olyan — mondhatni — elemi hibák vannak benne, amelyek könnyen elkerülhetők lettek volna, ha a szerző tekintettel van a nyelvészet eredményeire. Példának okáért az egykori *hofnica* 'tormenti genus; Haubitze' szakterminushoz kapcsolódó *haubic*-ről kijelenti: „A Hauptbüchse elnevezésből a huszita háborúk alatt keletkezett a *Hauptnice* szláv szó, amelyből a magyar »*haubicz*« kifejezés származik” (i. m. 160). A régi *pulhák* 'bombarda, muskéta' szóról meg ezt írja: „Gyakran találkozunk a XVII. századbeli fegyverleljstromokban a »*pulhák*« vagy »*polhák*« nevű puskafajtával, amelyeket itthon is bő számban készítettek mestereink. Lengyel eredetű nagyobb puskaféle volt ez, a hajdúság fegyveréül szolgált... Lehetséges, hogy a *polhák* szó a *polyák*, tehát *lengyel* névvel áll összefüggésben [az én kiemelésem — G. F.]” (i. m. 208). Mintha KNEIÉZSA ISTVÁN szintetizáló nagy műve meg sem íródott volna! Márpedig az a magyar kultúrtörténész, aki szótörténeti kérdéseket is érint, ne mellőzze KNEIÉZSÁT, mert káros következmények nélkül nem is mellőzheti.

B) A csaknem egy évezredes magyar—szlovák közös múlt természetes következménye, sőt követelménye, hogy mindkét nép kutatói figyelembe vegyék egymás politikai, gazdasági és kulturális életének egykori megnyilvánulásait és vonatkozásait is. Nyilvánvaló, hogy új, tovább mutató eredmények e téren is csak úgy szülehetnek, ha a már helyesnek bizonyult és igazolt tények alkotó felhasználásával s nem azok sutba vetésével dolgozunk.

Konkréten szólva: ONDREJ R. HALAGA szlovák kutató az egykori Magyarország vízi szállításával foglalkozó cikkében egyebek közt kitér azokra a technikai kifejezésekre, amelyeket a Duna-medence szláv lakosaitól vett át a magyarság: „Ezek pl. a *lodka* (magyar *ladik*), *člnok* (magyar *csónak*), *barka* (magyar *bárka*), *nasad* (magyar *naszád*) és úgy gondoljuk, hogy a *veslo* < *vez-slo* (magyar *evező*)²⁸, *pala* (magyar *pálya*)²⁹ és továbbiak is” (Slovenský národopis XX, 559). Hogy a magyar *evező* szót miért vonta ide, arra a 28. jegyzetben egy TESz. idézettel igyekszik nagyon kétes értékű magyarázatot adni. Eszerint (tehát a TESz.-t idézve): „Az *ev(e)*- alapszó valószínűleg (!) ősi örökség a finnugor korból, a megfelelések azonban vitatottak (!)” (uo.). Tehát azért, mert a TESz. — egyébként nagyon helyesen — nem foglal határozottan állást a szó ősi volta mellett, s eredetét illetően a „valószínűleg” meg a „vitatottak” kitélt használja, ez máris szláv etimon feltevésére inspirál! Hogy azonban a szláv *veslo* (amely egy korábbi **veg-* töre megy vissza, vö.: MACHEK, EtSlČ.²; VASMER, RussEtWb.) hangtanilag miképpen válhatott *evező*-vé a magyarban, az — úgy látszik — HALAGA számára teljesen mellékes.

A magyar *pálya* szláv eredetét illetően a szerző a 37. jegyzetben utal a kelet-szlovák *pale* 'megmunkált, földbevert (pl. malomárok, halastó stb. partján) karók' szóra (uo.). A kelet-szlovák *pale* genetikailag a *palec* 'ujj' szóhoz kapcsolódik (vö. MACHEK, EtSlČ.²), s hogy a némi alaki hasonlóságon kívül mi köze a magyar *pálya*

szóhoz, arra talán még maga HALAGA sem tudna felelni. A művelődéstörténetileg változatos és fontos utat befutó, olasz eredetű magyar *pályá* szó több jelentésmódosulás után kapta mai 'valamely test mozgásának útvonala' jelentését (l. SzófSz.); a X—XI. századi szláv hajózási terminológiához tehát csak olyan erőltetett és megalapozatlan módon kapcsolható, mint tette azt HALAGA. Ilyen alapon megkérdőjelezni vagy éppen séggel megváltoztatni a magyar szófejtők munkájának eredményét még akkor sem lehet, ha egy adott esetben a tárgyalt szó származtatása nem teljesen vitathatatlan. Odavetett megjegyzésekkel, első pillantásra jónak látszó ötletekkel nem helyettesíthető a lényegig ható, megalapozott argumentáció.

3. A korábbiaktól eltérő véleménye természetesen mindenkinek lehet, s ez érvényes a szófejtési kísérleteknél is. Az ügy szerete és a kutatói etika azonban megkívánja, hogy a szerző a maga nézetét ne csak kijelentés vagy állítás formájában hangoztassa, de némiképpen meg is indokolja. Ennek megfelelően az alábbiakban magyar és szlovák nyelvészek szómagyarázatahoz fűzők néhány észrevételt.

A) A magyar *könyv* szó eredetének kikutatására már jó néhány kísérlet történt. Legutoljára MOÓR ELEMÉR (StudSl. XII, 287—8; MNy. LXVIII, 150—60, 275—85) vállalkozott rá, hogy új szempontok és összefüggések felderítésével tisztázza e nagyon fontos műveltségi szavunk forrását. A StudSl.-ban röviden fölvezetett gondolatát a MNy.-ben nagy részletességgel boncolgatja, s az általa feltételezett etimon helyességét bizonyítandó kijelenti: „Mi... a következőkben nem elégszünk meg csupán annak megállapításával, hogy mint jött létre szavunk mai hangalakja nyelvünkben, hanem tekintettel a könyvnek mint tárgynak és fogalomnak nagy művelődéstörténeti jelentőségére, vizsgálatunkat más olyan fogalmakra és szavakra, továbbá nyelv- és művelődéstörténeti tényekre is ki akarjuk terjeszteni, amelyek valamiképp kapcsolatba hozhatók a könyvvel mint tárggyal” (MNy. LXVIII, 151).

Ami azt illeti, nagyon helyes, hogy a szerző nem elégedett meg a régi megállapításokkal. Viszont terjedelmes MNy.-beli szómonográfiájának elolvasása után önkéntelenül felvetődik az emberben a kérdés: az új, a MOÓR-féle megállapításokkal mi megelégedhetünk? Nem vitás, hogy a *könyv* szó művelődéstörténeti hátterének, a honfoglalás korának, az azt megelőző és követő viszonyoknak a megrajzolása érdekes, szemléletes. A kereszténység és a cseh papság magyarországi szerepének összekapcsolása feltétlenül figyelmet érdemel. Ennek alapján a *könyv* — a magyar keresztény terminológia néhány egyéb szavához hasonlóan — valóban lehetne az ócseh *knŕiya, illetőleg többes számú *knŕiyy 'könyv; Buch' átvétele. A hangtörténeti indoklásnál azonban — úgy vélem — nem kifogástalan a cseh *knŕiyy > magyar *könyv* (< *kŕnyyi ~ *kŕnyyi < *kunyyi) ~ *knŕiya > magyar *könyv* (< *kŕnyye < *kunyya) származtatás.

Nem is annyira a sokszorosan kikövetkeztetett magyar alakok támasztanak nehézséget, mint inkább a kiindulásul felhasznált cseh etimon. Persze, a XV—XVI. századi ó szóvég — ahogyan erre a szerkesztő PAIS DEZSŐ is föl hívta a figyelmet (MNy. LXVIII, 280, 3. jegyzet) — mindenképpen elgondolkoztató. A pontosság kedvéért idézem MOÓR ELEMÉR szavait: „Az előadottak szerint a magyarban a feltett 1000 körüli cseh *knŕiyy vagy *knŕiya szóalakból szabályszerűen fejlődött a mai magyar *könyv* szóalak. Mégpedig a cseh *knŕiyy szóalakból közvetlenül, a *knŕiya*-ból pedig oly módon, hogy a szóalak *a* > *e* végződését a magyarban a *misekŕnyve*-féle szóösszetételekben a birtokos jelző végződésének fogták fel, és elhagyták, mint amire számos példa van (*kolbász, lapát* stb.). Ennek a magyaráztatnak hangtörténeti szempontból nemcsak hogy semmiféle akadálya nincs, hanem még abban az esetben is a legnagyobb mértékben valószínű, ha magyaráztatunkat kizárólagosan csak hangtörténeti szempontokra

akarnánk alapítani, mert hisz a $g > \gamma > h$ hangfejlődés nemcsak a csehben következett be, hanem a szlovákban is, és már csak ezért is nagyon réginek tekinthető. Mivel ezek a hangok a régi magyar nyelv hangrendezérében körülbelül a XII. század közepéig egymás mellett mind megvoltak, kölcsönzött helynevek és jövevényszavak alapján nem túlságosan nehéz megállapítani, hogy a g -ből lett γ hang 1000 körül a szlovákban már megvolt.¹ Ez már csak azért is felteendő, mert a XII. század végén a szlovákban a $\gamma > h$ hangváltozás már bekövetkezett (vö.: KNEZSA: Szent István-Eml. II, 373, 2. j., SzJsz. 458; ŠMLAUER, Vodopis starého Slovenska. 1932. 66). — Azokban a helynevekben, amelyeket őseink még a X. század első felében vettek át a szlovákoktól, a mai szlovák h helyén a magyarban természetesen g -t találunk (pl. szlovák *Hliník* Bars megyében a magyarban *Gelednek* alakban van meg); természetesen azokban a helynevekben, amelyeket a szlovákok a X. század első felében (!) vettek át a magyaroktól, a magyar g helyén a szlovékban h -t találunk (vö. m. *Ság* ~ szlovák *Šahy* Hontban). [Új bekezdés.] A $g > \gamma$ hangváltozás a X. század végén nyilván már a csehben is bekövetkezett, mert a g -nek spirantikus képzése mint tendencia az északi szláv nyelvekben már nagyon régi lehetett, mert hisz a $g > h$ hangváltozás nemcsak a csehre, morvára és szlovákra jellemző, hanem a felső-szorbra és ukránra is.” (MNy. LXVIII, 281–2.) Az 1. jegyzetben MOÓR megjegyzi: „A magyar *Keszi*(γ) helynévnek szlovák *Kosihy* változatai például határozottan tanúsítják, hogy ez a magyar törzsnévi helynév *Kosiyy alakban még a X. században honosodott meg a szlovákban, amikor is ebben a nyelvben a *ke* hangkapcsolat még nem volt meg, úgyhogy azt *ko*-val, illetőleg a *ko* előzményével helyettesítették” (uo. 282). Ebben a részletben sűrűsödik össze mindaz, ami ellen elsősorban kifogások merülhetnek fel. Nevezetesen:

A $g > \gamma > h$ hangváltozás az évtizedes kutatások és a még ma sem lezártult viták legújabb összegezése szerint sem a csehben, sem pedig a szlovákban nem ment végbe korábban a XII. századnál. MIROSLAV KOMÁREK (Historická mluvnice česká. I. Hláskosloví. Praha, 1958.) ugyan nem foglal határozottan állást ebben a kérdésben, de a csehben a XIII. század végéig bekövetkezett utolsó változások egyikeként tárgyalja (i. m. 54–6). A cseh főiskolák számára készült nyelvtörténet viszont egyértelműen kijelenti, hogy a cseh $g > h$ változás a XIII. században ment végbe (Vývoj českého jazyka a dialektologie. Praha, 1964. 52). S éppen a föllelhető nyelvi anyag (helynevek, jövevényszavak) alapján — amelyből MOÓR ELEMÉR szerint „nem túlságosan nehéz megállapítani, hogy a g -ből lett γ hang 1000 körül a szlovákban már megvolt” (uo.) — a szlovák nyelvészek arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a szlovákban a $g > \gamma$ hangváltozást leghelyesebb a XII. század elejére tenni (vö.: JÁN STANISLAV, Dejiny slovenského jazyka. I.² Bratislava, 1958. 496–508; EUGEN PAULINY, Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, 1963. 175; RUDOLF KRAJČOVIČ, Náčrt dejín slovenského jazyka. Bratislava, 1964. 68). Tehát egyáltalában nem is olyan „nyilván”, hogy a $g > \gamma$ változás a X. század végén a csehben már bekövetkezett. Márpedig ezt MOÓR tényként kezeli, és elméletének ez a sarkalatos pontja.

Nemcsak azokban a helynevekben találunk a magyar g helyén h hangot a szlovákban, melyeket a szlovákok a X. század első felében vettek át a magyarból, de néhány közszóban is, például magyar *beteg* > szlovák *bet'ah*, magyar *sziget* > szlovák *sihot'* (mellesleg: a X. századi átvételt csak a $g > \gamma$ változás tanúsítaná, ennek a bekövetkezése a X. század vége előtt azonban — mint láttuk — koránt sincs eldöntve). Nem vitás, hogy ezek a szlovák nyelvben korai átvételű magyar jövevényszavak, de azért minden bizonnyal hosszabb időnek kellett elteltie ahhoz, semhogy már a X. század első felében honosakká lettek volna a szlovákban.

Egy régi cseh *kóniga ~ *kónigy alak feltevését nehezen fogadhatjuk el, bár az ószlávban a *kóniga* mellett volt *kóniga* változat is. Ez utóbbiban azonban az $\mathfrak{z}$ nem

ejtődött, csupán az írások beidegződése révén került be a leírt szóttestbe. Például az óceh *v knihách* (sohasem *ve knihách!*) alak is amellett tanúskodik, hogy a X. században a csehből z nélkül hangzott ez a szó (vö.: MACHEK, EtSlČ.²; JAN GEBAUER, Slovník staročeský. II. Praha, 1916.). Ez esetben viszont egyáltalán nem meggyőző a szótöbén levő magyar *u* ($< \text{z}$) és ebből hangrendi illeszkedéssel létrejött *ü* ($\sim \text{ö}, \text{ē}$) hangok eredetének a magyarázata.

Nem helytálló MOÓR ELEMÉRnek az a kijelentése, hogy a magyar *Keszi* (γ) helynév azért került át a szlovákba *Kosihy* alakban, mert az átvétel idején, azaz a X. században, a *ke* hangkapcsolat a szlovákban még nem volt meg. Ellenkezőleg, a *ke* hangkapcsolat a X. században a szlovákban már lehetséges volt. A jerek vokalizációja például a szlovákban a X. század folyamán ment végbe (vö. PAULINY i. m. 78; KRAJČOVIČ i. m. 45, 49), s ennek eredményeként a *k + e* ($< \text{z}$) még a közép-szlovák nyelvjáráásokban is kialakulhatott, vö. *kedy* ($< \text{kogdy}$), *kečka* ($< \text{kčbka}$) stb. Ezért egyáltalán nem volt fonológiai szükségszerűség, hogy a magyar *ke* hangkapcsolat a X. századi szlovákban *ko* alakban realizálódjék. Amint hogy a Hont megyei *Kosihy* mellett valóban létezik egy ugyanarra a magyar tőre visszamenő *Kesihovce* helynév is, mégpedig szintén Hont megyében (vö. STANISLAV i. m. 426). Mindenesetre tény, hogy az *o - e* hangok bizonyos vonatkozású kidolgozása a szlovákban még hiányzik (l. PAULINY i. m. 121).

Nem akarom a hangtörténeti jelenségeket fetisizálni, hiszen a jövevényszavak nem mindig engedelmeknek az általános törvényszerűeknek. A *könyv* szó azonban olyan művelődési körbe tartozó kifejezés — mint ezt MOÓR ELEMÉRTől is tudjuk —, amely nyilvánvalóan nem teljesen képzetlen fülek útján honosodott meg nyelvünkben. S a hangtörténetet már csak azért is figyelembe kell vennünk, mert MOÓR *c s u p á n ilyen kritériumok alapján is helyesnek tartja a csehből való származtatást. Sőt, csak a csehből való származtatást tartja helyesnek (l. MNy. LXVIII, 283). A fentebb előadottak miatt azonban azt kell mondanom: a meggyőzően ható művelődéstörténeti háttér ellenére a hangtörténeti nehézségek olyan komolyak, hogy *könyv* szavunkat nem származtathatjuk elfogadhatóan a csehből.*

B) Úgy tapasztalom, hogy a szlovák nyelvészeti folyóiratokat viszonylag kevés magyar nyelvész kíséri rendszeresen figyelemmel, ezért indokoltnak, sőt szükségesnek látom, hogy fölhívjam a figyelmet ŠIMON ONDRUŠ néhány legújabb szófejtésére. Szükségesnek azért, mert olyan szavakkal kapcsolatban mond új és figyelmet érdemlő dolgokat, amelyekkel ezidáig a magyar etimológusok általában nehezen boldogultak, ha egyáltalán boldogultak.

ŠIMON ONDRUŠ egyes indoeurópai tövek mélyebb genetikai elemzése és szláv összefüggéseinek megvilágítása révén egyebek közt a magyar *csákó*, *csúcs*, *határ* és *vizsla* szavak eredetét is az eddig kialakult állásponttól eltérően ítéli meg. Röviden összefoglalva, eljárása a következő:

Az indoeurópai *tó* alaphelyzetéből (mássalhangzó + magánhangzó + mássalhangzó, eltérő az elsőtől) kiindulva ONDRUŠ általában meggyőzően ható érveléssel mutat be különböző származtatásokat. Így például bebizonyítja, hogy az ósszláv *čuka* ($>$ bolgár, macedón *čuka* 'puszta, köves hegy, hegycsúcs', szerb-horvát *čuk* 'a hegy sziklás csúcsa' és *čuka* 'hegygerinc, -nyereg, -csúcs' s feltehetőleg a szlovén *čukla* 'éles, tagolt sziklás oldal, meredély') egy indoeurópai *keuk-* $>$ *keuk-* tőre megy vissza. Viszont ugyanazon tőnek *kouk-* $>$ *kouk-* variánsa a forrása a litván *kaukas*, *kaukaras*, az ósszláv **koukja* $>$ *kuča* szónak, amely 'domb, rakás' jelentésben a keleti szlávban ma is él, s megvan a lengyelben is: *kuczki* 'kis rakások, halmocskák' (ŠIMON ONDRUŠ: Slovenská reč XXXVII, 336—7). Ezt követően a TESZ. (I, 567—8) által tárgyalt magyar *csúcs* szó etimológiáját érintve így ír: „Több, mint valószínű, hogy a szlávban a *čuka* és a *kuča* 'csúcs, dudor, rakás' alak mellett létezett egy *čuč-(a)* alak is, amely vagy az

eredeti *keukj-* tőből származott, vagy a *čuka + kuča > čuč-(a)* kontamináció eredménye. Ez a változat azon a szláv területen élt, ahová a IX. század végén a magyarok érkeztek. Egyéb szláv szavakon kívül a magyarok átvették a szláv *čuč-* szót is. A magyar *csúcs* a maga történeti jelentésével teljesen megfelel a szláv *čuka, kuča* jelentésváltozatainak. A magyar nyelv legújabb történeti-etimológiai szótára ugyan a magyar *csúcs* szót ősi finnugor hangfestő kifejezésnek minősíti, de ez a hangfestő magyarázat inkább csak kényszerűség, semmint komoly etimológia. Nem tudunk arról, hogy hegyek, (hegy)csúcsok megnevezésének hangfestő jellege lett volna" (uo. 337).

ONDRUŠ észrevételeiben sok igazság van, különösen ami a *csúcs* szó ősi hangfestő jellegére (vö. még MSzFgrEl.) vonatkozik. Gyengéje viszont, hogy a hang- és jelentéstanilag logikus levezetés csupán elméleti értékű, hiszen egy szláv **čuč-(a)* '(hegy)csúcs, dudor, rakás' valóságos léte sem időhöz, sem helyhez kötve nem igazolható. Még ONDRUŠ szerint is csak „több, mint valószínű”, hogy volt a IX. században egy szláv **čuč-(a)* alak, ez azonban végeredményben éppen olyan feltevés csupán, mint a TESz. (ill. a MSzFgrEl.) megállapítása, hogy tudniillik a *csúcs* „valószínűleg ősi hangfestő szó a finnugor korból”. Mégis úgy gondolom, hogy ONDRUŠ ötlete a szemantikai és alaki összefüggések okán figyelmet érdemel, és talán nem volna hiábavaló fáradság tüzetesebben megvizsgálni.

Vonatkozik ez arra is, amit *csákó* szavunk eredetéről állít. Az ONDRUŠ által tárgyalt ősi indoeurópai tőnek ugyanis még további három változata volt; ezek közül a *kvek-* > *kek-* tőnek voltak *kek-el, kek-er, a kwok-* > *kok-* tőnek meg *kok-j-* > *koč-, choč-, kok-ol* származékai (uo. 339). Ennek kapcsán Š. ONDRUŠ egyebek közt ilyen következtetésre jut: „Több, mint valószínű, hogy a *kek-el > čečel-, kok-ol > chochol* képződmények mellett a szlávok (szlovákok?) ismertek egy »kontaminált« *čekol, čechol*, illetőleg *čokol, čachol* (vö. *čekati: čakati, četa: čata, ččina: ččina* stb.) alakot is. Ezt az alakot vették át a magyarok és ez él a magyar *csákó* szóban. Ez a szó eredetileg a magyar nyelvben szétálló, fölfelé meredő ökörszarvat, illetőleg ilyen szétálló szarvú ökröt jelentett. Másodlagosan kezdett vonatkozni ez a szó a kalapok laffantyús, bojtos forgó díszére, ill. a forgós huszárkalapokra, a csákókra. Ebben a jelentésben a *csákó* a magyarból Európaszerte elterjedt. A magyar történeti-etimológiai szótárnak az a törekvése, hogy a *csákó* szót a hangutánzó *ča*, ill. magyar *csá* ökörtérelő szóból származtassa, inkább csak kevéssé sikerült szükségmegoldásnak tekinthető, semmint komoly etimológiának (Farkas et al. 1967. 470. l. [= TESz.]). (Uo. 339–40.)

ONDRUŠ idézett észrevételére pontosan ugyanaz érvényes, mint a *csúcs* szó esetére: hibátlan hang- és jelentéstanilag levezetés mellett teljesen hiányoznak a szláv (szlovák) nyelvi, (nyelv)történeti adatok, amelyek valamiképpen hitelesíthetnék az egyébként helyesnek mutatkozó elgondolást. Természetesen a feldolgozatlan szlovák nyelvtörténeti anyag miatt az adatolás ebből a szempontból pillanatnyilag nehezen is oldható meg. Kérdés azonban, hogy egyáltalán előkerülnek-e még olyan idevágó nyelvi tények, amelyek ONDRUŠ figyelemre méltó tételét komolyan támogatják majd. ONDRUŠ egyébként az indoeurópai alaptő kombinációinak analízise során odáig jut, hogy még a szlovák *koč* 'kocsi' szó magyar eredetét is tagadja; a szó új etimológiájának kifejtésére ígéretet tesz (uo. 379).

ONDRUŠ a „Magyar eredetű a *chotár* szó?” című cikkében (Slovenská reč XXXVIII, 32–9) a magyar *határ* szónak a *hat* 'könnyen, vermögen' igéből való származtatását (TESz.) veti el. Jelentés- és hangtani, valamint morfológiai analízissel azt igyekszik bebizonyítani, hogy a szlovák *chotár* 'határ', a magyar *határ* és a keleti szláv *chutor* szavaknak „az ősszláv *chet-/chot-* 'megy, jár' igei tőben van az alapjuk. A *chotár* szó tehát nem magyar eredetű. Ellenkezőleg, a magyar *határ* szláv, valószínűleg szlovák eredetű.” (Uo. 38.)

Ilyen pár soros összefoglalással az egész gondolatmenet nyilván nem érzékeltethető maradéktalanul. Aki azonban elolvassa ONDRUŠ cikkét, annak alighanem kételyei támadnak a tétel helyességét illetően. Most ugyanis sem a hang-, sem a jelentéstani bizonyítékok nem olyan meggyőzőek, mint a *csákó* és a *csúcs* esetében látszottak. Azonkívül nem lehet szó nélkül elmenni a mellett a tény mellett, hogy a szláv eredetűnek tartott szlovák *chotár* — amely végeredményben földrajzi, területi vonatkozású, tartalmú kifejezés — semmilyen toponimiai adatban sem fordul elő. Hiába keressük például ŠMILAUERNÁL (i. m.) vagy CHALOUPECKÝNÉL (Staré Slovensko. Bratislava, 1923.), a *chotár* ilyen szerepben nem található. Márpedig egy hasonló jelentésű szó esetében, ha az ősi örökség, ez mégis csak szokatlan. Aminthogy ismeretlen a szerb-horvát toponomasztyikában is a XIV. század óta adatolt *hätär* 'ua.', ezzel szemben a *kotar* 'territorium; granica, međa', mint földrajzi név is használatos (vö. PETAR SKOK, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I. Zagreb, 1971.; az általa kifejtett s az ONDRUŠÉTÓL is eltérő etimológiát is l. itt). Mindezek figyelembevételével ONDRUŠ elméletét a magyar *határ* szláv (szlovák) származásáról nem tartom kellően megindokoltnak, és nem is fogadhatom el.

Annál meggyőzőbben hat mindaz, amit *vizsla* szavunkról ír. Ugyanazzal a módszerrel dolgozva, mint a *csúcs* és *csákó* esetében, a szerző megállapítja, hogy az indoeurópai H_2uHg -többlől származó ósszláv $üg-$ > $vyg-$ képződménye a $vyg-bl$, $vyg-bla$; ebből palatalizációval $vyžbl$, $vyžbla$ lett, amelynek eredeti jelentése 'világos, fényes szőrű kutya', illetőleg 'világos, fénylő szemű kutya' volt (ONDRUŠ: Slovenská reč XXXVII, 260; az összes változat és az egész probléma kifejtését is l. uo. 257—63). Elemzése során rámutat az ósszláv jug 'világos, fénylő oldal, táj', az ósszláv $vygni$ 'hely, ahol a vas kovácsolásakor fény, világosság keletkezik; műhely' és az ósszláv $vyžbl < vygbl$ 'világos színű (szőrű vagy szemű) kutya' érdekes összefüggésére, majd kijelenti: „A *vyžla* szónak általunk alkalmazott genetikai besorolásából világosan következik, hogy nem fogadjuk el azokat az eddigi kísérleteket, amelyek szavunkat idegen eredetű jövevényszóként magyarázzák, egyrészt a magyarból (a *vizsgálni* 'skúmat' igével összefüggésben), másrészt a németből (az ófelnémet *wiso* 'privádzač' ['Anführer'] kifejezéssel összefüggésben) (Vasmer, 1953). Jövevényszó esetében nem volna megmagyarázva, hogy a lengyel *wyżel* és az orosz *vyžlec* szóban honnét van a szótőben az *y* magánhangzó. Megmagyarázatlan marad a lengyel *wyga* alak is (Brückner, 1957). Megmagyarázatlan marad a szerb-horvát intonáció is, amely azonos a *vičan* és a *jüg* szavakéval. Végül pedig: a *vyžla* szó elterjedt az összes szláv nyelvben, ami a szó eredeti voltát igazolja, s nem az átvételt. A magyar *vizsla* tehát átvétel a szlávból (valószínűleg a szlovákból), és nem megfordítva.” (Uo. 261.)

Valószínűleg a viszonylag hosszabb idézet sem elég ahhoz, hogy ennek alapján az olvasó maradéktalanul ossza ONDRUŠ nézetét, de hát a cikk egészéből kiszakítva ez nem is várható. Céлом nem is ez, hanem a figyelem ráirányítása. A magam részéről elfogadhatónak találok ONDRUŠ fejtegetését, amelyben az eddig jogosan kifogásolt etimonok hang- és jelentéstani nehézségeit (l. KNIEZSA, SzlJsz. 783—4) a szó teljesen új származtatásával sikeresen elhárítja.

Mint minden nagyobb mű megjelenése, így a TESz. egyes kötetei is nemcsak összegeznek, lezárnak bizonyos kérdéseket, de egyben újabb és újabb kérdésfeltevésre ösztönöznek. Örvedetes, hogy nemcsak a magyar nyelvészek veszik kézbe legújabb történeti-etimológiai szótárunkat, de a külföldiek is használják; adatait, állításait elfogadják vagy éppenséggel elvetik. S ez mindenképpen hasznos a magyar nyelvtudomány számára is.

4. Csatlakozva azokhoz, akik a TESz. eddigi két kötetének anyagát bíráló megjegyzéseikkel kiegészítették, szómagyarázatait pontosabbá tenni vagy helyesbíteni

igyekeztek, most és itt *galambóc* szavunk eredetének tisztázásához igyekszem egy-két adattal hozzájárulni.

E nyelvjárási szó lehetséges eredetének vizsgálati eredményeit összegezve a TESz. arra az álláspontra jutott, hogy az 1590 óta adatolt *galambóc* 'vasfű; Verbena' feltehetőleg a XVI. századi botanikusok alkotása. A képzéshez a támpontot a hazai latin *columbaria*, *columbaris* 'vasfű' növénynév adta, amely a *columba* 'galamb' származéka. Ennek alapján valószínű, hogy a *galambóc* szó a *galamb* és a *-c* kicsinyítő képző származéka. A szláv származtatást legújabb etimológiai szótárunk nem fogadja el.

A denominális *-sz > -c* képző tárgyalásánál lényegében így látta már e szavunk keletkezését JUHÁSZ (MNy. XXIV, 106), de feltevését KNEZSA (SzlJsz. 638) nem tartotta valószínűnek. Hogy miért nem, azt bővebben nem magyarázta meg, s mint látjuk, KNEZSA ellenvetését a TESz. sem fogadja el. Kevésbé meggyőző megfejtésnek tekinti a TESz. MELICH JÁNOSNAK az EtSz.-ban kifejtett véleményét; a *galambóc*-ról ezt írja ugyanis MELICH: „Minthogy pedig nyelvünkben a 'galambdúc'-nak *galambuc* neve is volt (l. azt), azért a klat. *peristeron*, hazai lat. *peristerium* növénynév is részben fordítás útján válhatott a magy.-ban *galambuc-fű > galambóc-fű*-vé s ebből ráértéssel *galambóc-cá*". (EtSz.). A TESz. azért nem tartja valószínűnek MELICHNEK *galambuc* szavunkra alapozott véleményét, mert a Comeniustól idézhető egyetlen ismert *galambuc* adatot KNEZSA (SzlJsz. 638) nyomán a TESz. is sajtóhibának minősíti, s mint ilyent, nyilván nem veszi komolyan számításba.

Comenius adata azonban egyáltalán nem sajtóhiba! Az Országos Levéltár anyagából a következőket írtam ki: 1632, Fogaras: „Cziwres Kerth. Vagion raita egy eőregh *galambuzos* leueles kapu, romlodozot kis aitaiaual N l'¹ (U et C Fasc. 14. No 39); 1644, Füzér vára: „Vagy[o]n] egy *Galambuczis* galambokkal" (U et C Fasc. 15. No 7); 1703, Micske: „Az udvaron vagyon egy oszlopra csinált *Gala[m]buc*" (U et C Fasc. 64. No 17). Nem lehet szó tehát sem hapax legomenonról, sem sajtóhibáról, a R. magyar *galambuc* 'galambdúc' szó kétségtelenül létezett, mindenekelelt az ország északkeleti, keleti területein² (nyilvánvalóan innét ismerte meg Comenius is!).

Ezen adatok birtokában alighanem módosítanunk kell a TESz. álláspontját, és helyénvalónak ítélni MELICH JÁNOS nézetét, amely szerint a R. *galambuc* 'galambdúc' a *galamb* szóból alkotott *-c* képzős származék (EtSz.: *galambuc* alatt). E feltevést alátámasztani látszik az 1632. évi *galambuzos* származék z írásjele is, amely — ha nem elírás — akkor minden bizonnyal a *-c* előzményét, az *-sz* képzőt adja vissza.

S a gondolatot tovább elemezve végső soron arra a következtetésre jutunk, hogy a R. *galambuc* 'galambdúc' igenis reális alapja lehetett a 'vasfű; Verbena' növénynévnek, mégpedig valóban a középkori latin *peristerium* kettős jelentésű ('galambdúc' és 'Verbena') mintájára (l. EtSz.). Vagyis a *galambóc* magyar származék ugyan, de nem a XVI. századi botanikusok alkotása. Ők legfeljebb a latin terminus befolyásoló hatására használni kezdték a Verbena jelölésére is.

GREGOR FERENC

¹ Az öt évvel később (1637.) készült fogarasi inventáriumban viszont a csűrös kert kapujával kapcsolatban már ez áll: „*Galamb haz rajta*" (U et C Fasc. 14. No 43).

² A kézirat már a nyomdában volt, amikor kézhez kaptam B. NAGY MARGIT most megjelent könyvét (Várac, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiak látták. XVII – XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárok. Bukarest, 1973.), amelyben a *galambóc* 'galambdúc' szóra további adatok találhatók (l. pl. 170, 172, 200).

Bicske. A Fejér megyei *Bicske* község legkorábbi, XIV—XV. századi adatai mind fordítva mutatják a szóbelseji mássalhangzópárt: 1306: „in villa *Bykcheu*” (Anj-Okm. I, 111); 1338: „Petri... de *Bykche*” (uo. III, 506); 1339: „villa *Bykche*” (uo. 600); 1344: „nobiles de *Bykche*”, „poss. *Bykchey*” (uo. IV, 436); 1391, 1392: *Bykche* (Zsigm-Okl. I, 233, 292); 1426, 1440, 1453, 1459, 1460, 1461: *Bikche, Bykche, 1440: Bycche, 1461: Bykze* (CSÁNKI III, 320).

Egy másik *Bicske* (Tápióbicske Pest m.) nevét magyarázták személynévből (VIRÁGH RÓZSA).

Közismert dolog, hogy a *-csa ~ -cse* kicsinyítő képző milyen gyakori személyneveinkben: *Borcsa, Julcsa, Marcsa, Iváncsa, Jancsa, Pócsa* (< *Pál*), *Tancsa* (< *Tamás*), *Dancsa* (< *Dániel*). Élt ez a képző korábbi személyneveinkben is, mint *Gyécse, Jutocsa, Fiácsa, Magcsa, Fejércse, Tarcsa, Szinicsa, Lencse* (vö.: PAIS: MNy. XVII, 158 kk., XVII, 26 kk., 93 kk.; BERRÁR: uo. LXVII, 154 kk.; KÁLMÁN, NevVil. 38—46, 63, 65). Némelyikből helységnév is lett, mint *Petercse* (Arad m.: GYÖRFFY I, 183), *Báncsa* (Bács m.: uo. 213), *Mikócsa* (Baranya m.: uo. 341), *Pócsa* (uo. 370), *Iváncsa* (Fejér m.).

Közneveinkben ritkán fordul elő: *tócsa*, analógiásan: *furcsa* (TESZ.), *vércse* (PAIS: MNy. VIII, 306) és *szárcsa* (uo. XXVI, 46 kk). Ide számíthatjuk még a következő két nyelvújítási szót: *szemcse, üvegcese*.

Egyes vidékeken azonban ma is él a *-csa ~ -cse* képzőbokr. Így Szlavóniában: *borcsá* 'borocska', *áblákcsa, ásztalcsa, áprócsa, egércse, gyerökcse, fejcse* stb. (BARTHA: MNy. I, 60), továbbá a magyar nyelvterület északkeleti szélén, pl. Csucsom: *fázékcsa, örekcse, székcse, kerekcsé, Nagyszalánc: patakcsa, nadrákcsa, székcse, kerekcse, melekce, Hőccse* (< *hegy + -cse*, egy falurész neve), Deregnő: *kercese* 'kis kert', *kucikcsa* 'kis kuckó' (IMRE—KÁLMÁN: MNy. LI, 505, 507). További bőséges nyelvtörténeti és nyelvjárási adatokat közül az eddigi irodalomból és saját gyűjtéséből NYIRKOS (MNy. VIII, 129—31).

A *kcs* hangcsoport azonban könnyen átvált hangcserével *csk* sorrendre, így lesz *patacska, gyermekcske, ablacska* vagy helynevekben: 1332: *Mekche* (GYÖRFFY I, 340), ma *Magyarmecske* (Baranya m.); 1269: *Barakcha* (uo. 427) 1920-ig *Barsbaracska* (mellette található a helynév képzőtlenül *Barak* alakban is: uo. 428); 1255: *Mikche*, 1944: *Micskepuzsza* (Bihar m.: uo. 643) vagy 1291—1294 k.: *Derekce* (Bihar m.: uo. 613; vö.: HORGER: MNy. XXIV, 272; KÁLMÁN, NevVil. 155), ma *Derecske* Hajdú—Bihar megyében; 1466, 1472: *Kekche* > *Kécske* (Pest m.; vö. PAIS: MNy. VIII, 302 és HORGER i. h.).

Bár a *bik ~ bikk* 'bükk, bükkös' szónak a *-csa ~ -cse* képzőbokkal megtöltött alakját nem ismerem más előfordulásban, sem pedig más fanevet nem találtam ugyan-
evvel a képzővel ellátva, lehetségesnek tartom a helységnév következő származtatását: *bik(k) + -cse* > *Bikcse, Bicske*.

Előszállás. *Előszállás* ma község Fehér megye dunaújívárosi járásában. 1928-ban lett csak falu. Az akkori Hercegfalva (ma Mezófalva) külterületi lakott helyeiből községesítették, de mint pusztá, praedium már korábbi időkből ismeretes. A XVI. századnál korábbi adatairól nem tudok.

Első előfordulása eddig: 1537: „possessiones nostras Cumanicales... *Elevzallas, Karachonzallas*... nominatas” (KÁROLY, Fejér vm. tört. I, 594). 1559-ben is előfordul (valószínűleg nem egészen pontos latin betűs átírásban) *Előszállás* néven „A hitetlenek fejadója a budai livában” című okiratban, mégpedig egy elég tekintélyes nagyságú helység nevéként. Az adójegyzék szerint ugyanis 50 ház után fizettek adót (VELICS—KAMMERER, Magyarországi török kincstári defterek I, 123). Az 1702. évi birtokössze-

írásban *Előszállása* néven puszta (KÁROLY i. m. III, 10). 1727-től vannak anyakönyvei, 1766-tól plébánia.

A névre a székesfehérvári egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyveiből a XVIII. század végétől kezdve vannak adataim: 1797: *Elő-Szállás* ~ *Előszálás*, 1805: *Ellő-szállás*, 1817: *Előszállás*, 1839: *Előszállás* (azóta mindig így).

Az első pillanatra köznévi összetételnek látszik, de miért lett volna 'első vagy elülső szállás'? Az 1805-ös adatból sem lehet *ellő-szállás-ra következtetni, mert az csak a német iskolázottságú plébános helyesírása, aki a rövid magánhangzó után kettős *ll*-et (*Ellő*), a hosszú után pedig egy *l*-et ír (*szálás*).

Előszállás az egykori hantosszéki kun szállások területén fekszik. Fejér megyében az úgynevezett kunföldön több *-szállás(a)* végű helységnév van ma is, főképpen kisebb, az önálló községi rangra nem emelkedett külterületi lakóhelyek nevében (zárójelben a község neve): *Jakabszállás* (Sárosd), *Karácsonyszállás* (ma: Nagykarácsony), *Györgyszállás* (Nagykarácsony). Ugyanezen a területen volt még a XV. században *Gyolchpalzallasa* (KÁROLY i. m. I, 575, 578), *Kaythorzallasa* (uo. 577—91), ma *Kajtor* (Aba), részben vagy teljesen átírva *Chabak-szállás*, *Bajdamérszállás* (uo. 192). Hasonló típusú a nagykunsági *Fülöpszállás* és *Jakabszállás*, a kisebb települések közül *Jakabszállás*, *Sándorszállás* (Tápiósáp), *Andrásszállás* (Szakmár), *Majsajakabszállás*, *Marisszállás* (Kiskunmajsa), *Fülöpjakabszállás* (Kiskunfélegyháza). Van természetesen egyéb *szállás* is, mint *Szabadszállás*, *Kisújszállás*, *Kisszállás*, *Alsószállás*, *Felsőszállás*, de a többségben az összetétel első tagja személynév.

Így nagyon valószínű, hogy az *Előszállás* helységnév első tagja is személynév, mégpedig régi török eredetű személynév, amelyből az *Üllő* helységnév is ered. A hangtani változás egyrészt *Iliy* > *Ilēj* > *Ülēj* > *Üllő*, másrészt *Iliy* > *Ilēu* > *Ēlēu* > *Elő* lehetett (vö.: Gombocz: MNy. XI, 436—7, MNyTK. 16. sz. 47—9, uo. 77. sz. 35; PAIS: MAn. 120, MNy. XVII, 159; MEZŐ, Szabolcs-Szatmár m. tört.-et. hnt. 44). Nem perdöntő érv ugyan, de a személynévi eredet mellett vall az 1702-es *Előszállása* adat.

KÁLMÁN BÉLA

Inas. Szavunk — amint ismeretes — a mai köznyelvben két fő jelentésben van meg, úgymint 'Kammerdiener' (1570-től) és 'Lehrjunge' jelentésekben (vö. 1692: *sütőinas* OklSz.). A szó eredeti jelentése azonban 'Knabe, Junge' lehetett, amely jelentésben a szó a XVI. századi emlékekben még eléggé gyakori, sőt a MTsz. adatai szerint ez a jelentés a népnyelvben ma is eléggé elterjedt. A szó ősiségét az a körülmény tanúsítja, hogy ebben a jelentésben nemcsak felvidéki, hanem székely nyelvjárásokban is megvan. Nyilván ebből a jelentésből fejlődött ki fent idézett jelentéseim kívül — bizonyára a magyarban — a szónak ma már elenyészett 'Page, Waffenträger' jelentése is (adatok 1570-től). Ezenkívül ezzel a szóval szokás kapcsolatba hozni azokat a személyneveket is, amelyek 1211—1329 között *Inos*, *Inus* alakokban jelentkeznek (vö. KNEIENZA, SzlJsz. 223).

Szavunkat BÁRCZI a SzófSz.-ban MARIANOVICS [= SIMONYI] nyomán a hasonló jelentésű szlovén *junoš* szóalakból származtatta. Ezt a származtatást azonban KNEIENZA arra való hivatkozással elvetette, hogy a szlovén szó maga is mint az udvari kultúra terméke, szerb származású; ASBÓTH pedig rámutatott arra, hogy a szlovén szó kora is bizonytalan (vö. KNEIENZA, i. h.). Ezeknek megfelelően ez a szó a vendben is a FLISZÁR-féle szótár adatai szerint csak magyar jövevényszóként, *inas* alakban van meg. — Mivel pedig szavunk alaki és jelentési szempontból kifogástalanul származtathatónak látszik a szerb *junoš* szóalakból, KNEIENZA ebből is származtatta. Csakhogy a szerb szó, amint ez BERNEKER szótárából is megállapítható, csak egyházi szláv eredetű, amolyan könyv-

szó, úgyhogy például a Kovács-féle 1957-es Szerb—magyar szótárban nincs is benne. — Sőt a magyar alakváltozatokra való tekintettel sem tehető fel szavunknak a szerbből való származása, ha tudniillik az említett Árpád-kori személyneveket ezzel a szóval akarjuk kapcsolatba hozni; őseink ugyanis szerb nyelven beszélő délszlávokkal, amint ezt másutt behatóbban is kifejtettem (vö. StSlav. VIII, 267—312), csak a rigómezei csatavesztés után kerültek közelebbi, vagyis nyelvi kapcsolatba.

Ezek szerint *inas* szavunk származtatása tekintetében vissza kell mennünk GYARMATHI és MUNKÁCSI elgondolásához, akik szavunkat szláv *junoša* szóalakból származtatták. Tekintettel szavunk régiségére, és mivel eredeti jelentésében a székelyben is megvan, nyilván még a X. század folyamán vagy a szlovákból, vagy a bolgárból került a magyarba, mint amely népekkel őseink már a X. század folyamán nyelvi kapcsolatban állottak. Mivel pedig ez a szó a szlovákban hiányzik, ellenben a bolgárban megvan, sőt az óbolgárból is kimutatható 'Jüngling' jelentésben, a legnagyobb valószínűséggel az alföldi bolgárok nyelvéből származik, és feltehetőleg egy nyelvi rétegbe tartozik a családi életből származott kétségtelenül bolgár eredetű *mostoha* szavunkkal. Mindkét szavunk felesleges idegen szónak tekintendő, és arról tanúskodik, hogy egy bizonyos magyar csoportban a X. század folyamán általános lehetett a magyar—bolgár kétnyelvűség (vö. Száz. 1970: 374—80).

Hogy *inas* szavunk szláv nyelvi *junoša* alakból való származtatásának a szóvégi *a* hiánya a magyar szóalakban semmiképpen sem lehet akadálya, amint ezt *szombat*, *beszéd*, *lapát* szavaink is tanúsítják, arra már MUNKÁCSI is rámutatott; bizonyára a 3. személy birtokos ragjának fogták fel őseink ezekben a szóvégi *a-t*. GYARMATHI és MUNKÁCSI származtatását természetesen KNIEZSA is lehetségesnek véleményezte. Tekintettel pedig arra, hogy szavunknak a szóba jövő szlovén vagy szerb alakból való, egyszerűbbnek látszó származtatása kronológiai okokból sem lehetséges, nyilván a bolgár *junoša* szóalakból való származtatása mondható helytállóknak.

MOÓR ELEMÉR

Az *ondó* etimológiájához. 1. VASÁRY ISTVÁN *ondó* etimológiája (MNy. LXIX, 88—92) tanulságos példája annak a szófejtésnek, amikor a tárgytörténet mellőzésével, a jelentések megalkuvó egyeztetésével egy korábban ismeretlen eredetűnek mondott szavunkat sikerül hangtani alapon mint török jövevényt látszólag jól megmagyarázni. — Hozzászólásomban a szerző cikkében megnevezett forrásokat használok, adatait átcsoportosítom és másképpen értékelem. — Kezdem a tárgytörténeten, mert minden további mondanivaló ezen múlik.

NAGY GYULÁNAK (NéprÉrt. XXXVIII, 111) a szárazmalomban hántolt köles (kender-, napraforgómag) munkafolyamata leírásából világosan kitűnik, hogy a terményről leváló, majd az úgynevezett *ondócsatornán* keresztül kihulló kisebb fajsúlyú és értékű melléktermékről van szó. Ebből az is világossá válik, hogy az *ondó* népnyelvi 'liszt' jelentése abból adódik, hogy a kása minőségének rovására óhatatlanul lisztte őrlődő szemeket ki kell szitálni, ki kell hullatni. Az őrlő (törő) kövekhez tapadt, a további hántolást gátló ilyen lisztet (szennyet) időnként le kell kaparni. Innen az *ondó* másodlagos 'liszt' → 'szenny, piszok' jelentése. Hogy mennyire másodlagos jelentése a 'liszt', az abból derül ki, hogy a liszt is lehet *ondós*. A SzamSz. szerint az *ondó* jelentése: 1. 'a napraforgó leőrölt héja', 2. 'a kukoricaliszt korpája (a benne visszamaradt kukorica-héj)'. — SZIKSZAI FABRICZIUSNAK a „Feces et excrementa diversarum rerum” cím alatt közölt: *ondó*, *polyva*, *gané*, *törköly*, *korpa*, *seprő*, *takony* stb. együvé tartozó adatai mind kifogástalanul beleillenek a tárgytörténetből levonható: 'lehull, kiválik, kihull' → 'leülepedik, kifolyik' jelentéskörbe. Ugyanide kívánkozik SZABÓ DÁVID idézett mondata is: „Ezeket tsak az emberek allyának (utóllyjának, otsujának, *ondójának*, sepredékinek, sze-

metinek) állítytyák lenni" (MVir. 105). — Az *ondó* jelentése tehát tárgyi alapon, a szótárak értelmezése és az idézett szöveggörnyezet szerint is ugyanaz, mint a felsorolt népnyelvi adatok tanúsága szerint: 'valamely terménynek lefosztott héja, korpája', másodrendűsége folytán pedig jelenti valamely anyag üledékét, alját, seprejét, haszontalanságát is.

A szerző gondosan összegyűjtött népnyelvi és irodalmi adataiból sehol sem ütközik ki az *ondó*-nak 'törmelék' vagy 'lisztszerűség' jelentése, amire VÁSÁRY elgondolása épül, amint azt alább látni fogjuk. Igaz, SZÜCS SÁNDOR (Ethn. XLVII, 43) *kása-ondó* közlése a kásatörmelék képzetét idézhetné, de zárójelben ott a magyarázat: 'a köleskása héja'. SZOLNOKY LAJOS (Ethn. LX, 185) fogalmazása: *ondó* 'a magház összetört törekje', megfontolatlan, félrevezető. — A szerző alapvető tévedése az, hogy nem figyel fel rá, hogy az *ondó* a magyarban sohasem jelenti valamely anyagnak az apraját; uralkodó jegye: 'valamiről leválás, kiválás, kihullás'. De mert egy 'törek, törmelék' alapjelentésű *ondak* ~ *onday* szóból hangtanilag megmagyarázható, a következő török adatokra hivatkozik: kaz. tat. *onta*, *ontak* 'lisztpor'; bask. *ontaq* 1. 'összetört köleskorpából süített eledel', 2. 'törek, törmelék'; *besän ontayy* 'szénatörmelék'; kkalp. *untaq* 1. 'por', 2. 'morzsa'; dobr. tat. *untaq* 'derce, porszerű örlemény' stb. Mindezeket a származékszavakat (*un-* + *-ta* + *-k*) a török nyelvjárások *un* 'liszt' szavával hozza kapcsolatba. Ennek igei származéka: *unta-* 'összetör (liszt t t t e v á l t o z t a t v a), darabol, felaprít, szétaprít, morzszává, porrá alakít'; további nominalis *-k* képzővel alakult fenti származékai volnának a magyar *ondó* szóval egyeztethető török megfelelők. — Csodálatos biztonnággal jelenti ki VÁSÁRY: „A török *untaq* szónak és családjának áttekintése után a magyar *ondó* szó török megfelelésének hangtani és jelentéstani oldalát nem nagyon kell bizonyítanom". A szó török eredetét helyesen sejtí meg a szerző, de nem jó irányba tájékozódik, s így etimológiája jelentéstani szempontból elfogadhatatlan.

Mi hát a megoldás a török eredetre gyanús *ondó* szó esetében? Azt hiszem, hogy BÁTKY ZSIGMONDNAK felemlített, de figyelemre nem méltatott zárójeles megjegyzése (Föld és Ember IV, 122): „az *ont* igével függ össze”, jelzi a kutatás követendő útját. Erre a lehetőségre különben már CzF. is utal, miután az *ondó* sokféle jelentését felsorolta: „Mindezen felhozott értelmekből az tűnik ki, hogy az *ondó* alapfogalomban oly valamit jelent, mi *omlik*, tehát *omló* vagy *ondó*". — Tudtommal az *ont* ~ *omlik* igével MÁNDOKY ISTVÁN foglalkozik, azért ezúttal csak annyiban térek ki rá, amennyiben az az *ondó* etimológiájának helyesbítése szempontjából multhatatlanul szükséges. — Ismerünk a mai csuvasban egy v. protézissel ellátott (vö. AOr. XII, 41) *van-* < ótör. **on-* ~ **un-* igét (Ašm. V, 165) 'darabokra zúz' alapjelentéssel. Részemről ezt a fent említett köztör. *un* 'liszt' verbalis párjának tekinteném. — Van azonban a csuv. *van-* igének egy másik jelentése is: 'osípat'sja, síplet'sja; leomlik, lehullik, lepotyog, szétszóródik'. A kétféle jelentést hordozó igét homonimának is tekinthetjük, amint arra több példánk is van, ahogy AŠMARIN a nyelvtörténet folyamán egybeesett szavakat ugyanazon címszó alatt, többféle, sokszor egészen elütő jelentésben közli. — Az utóbbi, az ótör. **on-* ~ **un-* ige képezhetette elhomályosult tövű *ont* igénk alapját, amely az *árt*, *int*, *ölt* török eredetű igék kategóriájához hasonlóan már az ősmagyarban a *-t* causativummal bővült (vö. NyK. LXXIV, 427–33). Hogy azután mennyiben tekinthető *ondó* szavunk egy ótörök deverbalis **-duq* képző (ATGr. 70) nominalis származékának, s mennyiben gondolhatunk a magyarban való kialakulására, az majd csak az *ont* ~ *omlik* ige történetének a feltárása után lesz megválaszolható. — Mindenesetre az ótör. **on-* ~ **un-* igének az *ondó*-éhoz hasonló jelentéstartalma egyelőre semmiféle származékban sem mutatható ki, aminek következtében arra is gondolhatunk, hogy nem csupán a köznyelvi 'sperma', hanem a népnyelvi 'korpa' jelentés is már a magyar nyelv életében alakult ki. Erre engedne következtetni a Göcsej vidéki *omló* változat, ami nem biztos, hogy frászhiba.

K. PALLÓ MARGIT

Pusztaszer. Ezt az etimológiát — amely, azt hiszem, nem egészen érdektelen — 1967 nyarán, Manchesterben, a PIAC 10. ülésén tartott előadásomban említettem először. Az ott jelen levő A. ZAJĄCZKOWSKI, a karaim nyelv kitudó szakértője igen biztosított, hogy írjam meg a Rocznik Orientalistyczny számára. De én a Magyar Nyelvnek tartogattam. Egyszer a Kruzsokban szóltam is róla néhai Tosu tanár úrnak, aki azt mondta, hogy írjam meg hamar. Ezt sajnos, nem tettem meg, és most már sem ő, sem ZAJĄCZKOWSKI nincsenek itt, hogy ezt elolvassák. Hát úgy éreztem, okos dolog lesz megírnom, mielőtt már én sem lennék, hogy megírjam — az ő emlékezetükre.

Szer szavunkról és a *Pusztaszer* helynévről igen sokat írtak. A rájuk vonatkozó irodalmat a MNy. olvasói valószínűleg jobban ismerik, mint én, és így feleslegesnek tartom felsorolását. Távol a hazai könyvtáraktól és a hazai kollégák jóindulatú támogatása nélkül úgyszólván valószínűtlennek látszik, hogy teljes képet tudjak adni az eddigi kutatásról. Őszintén szólva nem is hiszem, hogy szükség lenne a múlt kutatás részleteibe menni, mert a következőkben egy, tudtommal merőben új magyarázatot javasolok. A mentegetőzést tehát abba hagyom, és rátérek tárgyamra.

Véleményem szerint a magyarban nem egy, de több *szer* szó van. A PAIS általa (Szer: NytudÉrt. 30. sz.) összegyűjtött adatokat egy tőből levezetni már jelentéstani okokból sem nagyon lehet. Én csak egy szócsoporthal akarok itt foglalkozni. Mind NYÍRI ANTAL számomra sajnos hozzáférhetetlen és csak idézetekből ismert cikkeiben, mind PAIS DEZSŐ (Szer 17) rámutatott arra, hogy számos *-szer* utótagú településnév van. PAIS szerint „Több vidéken nem ritkák a *-szer* utótagú határrésznevek, mint például: 1254: *Sceuleuscer*; 1317: *Telukzer*; 1340/1449: *Telukzyr*; 1357: *Lenchezer*; 1385: *Alma zeer*; 1478: „In dyozer duo Jugera. In *Cheresnyezer* duo Jugera” (OkI Sz.). „Az ilyenekben — folytatja PAIS — nyilván a múltnak bizonyos gazdálkodási viszonyai tükröződtek, amelyeknél fogva a határrészeket csoportokba, kötelékekbe: *szér*-ekbe foglalták, s ezeket a *szér*-eket valami, a helyzetükre vagy sajátosságukra utaló kifejezéssel meghatározták.”

Lényegében véve mind PAIS, mind az általa bőven idézett NYÍRI a *szer* elsődleges jelentését egy társadalmi alakulatban látják. Anélkül, hogy *szer* szavunk vagy inkább szavaink esetleg igen messze ágazó történetét itt vizsgálat tárgyává tenném, véleményem szerint a fentiekhez hasonló *-szer* utótagú településnevekben — mint pl. *Pusztaszer* nevében is — a *szer* szó jelentése 'hely', és a szó maga a köztörök *yer* 'föld, hely' hangtanilag teljesen szabályos átvétele.

Közismert, hogy a köztörök szókezdő *y*-nek (gyakran *j*-nek írva) a magyarban három megfelelője van: *gy*, *ø* és *sz*. Itt most csak a török *y* ~ magyar *sz* megfelelés érdekel bennünket. Erről legutóbb részletesen K. PALLÓ MARGIT írt (UAJb. XXXIII, 128–35). Ennek a megfelelésnek három általánosan elfogadott példája van. *Szél*, *szűcs* és *szőlő* szavaink *y* szókezdős török szavakra mennek vissza. LIGETI LAJOS (MNy. LIV, 449–50) a *szérű* szó idevonásával kapcsolatos ellenvetései igen nyomósak. Lényegtelen a mi szempontunkból, hogy a köztörök *y* ~ magyar *sz* megfelelés csuvas nyelvjárási különbségeket tükröz, ahogy azt GOMBÓCZ (BTLw. 180), LIGETI (ALingu. XI, 29) és még mások gondolták, vagy más magyarázatot kell-e keresnünk? A kérdéssel itt nem akarok foglalkozni, mert bonyolult török, illetőleg altaji hangtörténeti problémák felvetése, sőt megoldása nélkül nehéz lenne újat mondani.

A *yer* szó a törökség minden ágában, sőt — úgy tűnik — minden nyelvjárásában megtalálható 'föld, hely' jelentésben. Íme néhány példa: ótörök *yer* (Древнетюркский словарь 257); közép-török Kaşyari *yer*, *yir*, kun (GRÖNBECH) *yer*, Mukaddimat al-Adab (POPE) *yer*, *yir*; további közép-török adatok CLAUSONNÁL (An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish 554) találhatóak. A modern alakok közül említhetők pl.: török, azeri, turkm. *yer*, kaz. tatár *yir*, baskir *yer*, karacsáj, balkar *şer*, nogaj *yer*,

hakasz *čir*, kojbal, tuvin *čer*, jakut *sir*, csuvas *šer*. A példák száma könnyen megduplázzható. A szóbelsei *e ~ i* váltakozás azt mutatja, hogy az eredeti magánhangzó zárt *é* volt.

A 'hely' jelentésű magyar *szer* és a köztörök *yer* 'föld, hely' egyeztetésének nincs sem hangtani, sem jelentéstani akadály. A köztörök szókezdő *y ~* magyar *sz* hangmegfelelés egy újabb példájával állunk szemben. A *-szer* utótagú helynevek ugyanabba a jelentéstani csoportba tartoznak, mint a *-hely* utótagúak, pl. *Szerdahely*, *Újhely*, *Udvarhely*, *Vásárhely*. Az etimológiának csak egy gyenge pontját látom, mégpedig abban, hogy a *szer* nem fordul elő közszőként, hanem csak helynevek utótagjaként. Ennek magyarázatát nem tudom, lehet, hogy ismeretlen eredetű *hely* szavunk szorította ki a használatból, lehet, hogy a *szer*-nek a magyarban speciális értelme volt. Nem hiszem, hogy ez a tény etimológiámat érvénytelenítené, főleg ha tekintetbe vesszük a következőket.

A török *yer* gyakran fordul elő jelzős összetételekben, amelyeknek helynévi jellege van. Így pl. egy XIV. századbeli arab—kipcsak szótárban (A. ZAJĄCZKOWSKI: RO. XXXII/2, [1969.] 19—61) a *tašlu yer* 'terrain pierreux' és *yazi yer* 'plaine, steppe, désert' kifejezések fordulnak elő. Az utóbbit megtaláljuk a XV. század második felében készült kínai-ujgúr szótárban is: *yazi yir* 'terre inculte' (LIGETI: AOr. XIX, 286). A Codex Cumanicusban *tyn yer* 'Brachfeld' fordul elő (GRÖNBECHE 122). Hasonló típusú kifejezések nagy számmal találhatók a mai török nyelvekben is. Így 'пyчтoшь' jelentésben: azéri és türkmén *boš yer*, baskir *tašlandiq yer*, csuvas *puš šer*. Ugyancsak: irodalmi altaj *en čer* 'пустып', özbek *dala yer* 'дачная местность'. Hogy a *yer* szónak a legrégebbi időktől kezdve nemcsak 'föld (talaj)', hanem ugyancsak 'tájék, vidék' jelentése is volt, az kiderül olyan kifejezésekből, mint pl. ujjúr *taγ yir(i)* 'hegyvidék' (Türkische Turfan-Texte I, 44).

Mint ezekből a példákból is látható, a *Pusztaszer* helynév, amelyet fentebb említettem, szerkezetileg azonos az idézett török kifejezésekkel, és — ahogy remélem, kimutattam — a *szer* etimológiailag is azonos a török *yer*-rel. A szláv és török szavak kapcsolata talán meglepőnek tűnik, de valójában nem az, előfordul másutt is, mégpedig a karaimban. T. KOWALSKI (Karaimische Texte im Dialekt von Troki. Krakow, 1929. 245) jelez ebben a Lengyelországban beszélt török nyelvben egy összetett *pustayer* 'pustynia; Wüste' szót, amely a magyar *Pusztaszer* pontos, *y*-törökös változata. A szókapcsolat tehát nemcsak lehetséges vagy valószínű, de effektíve létezik. *Pusztaszer* tehát nem azért kapta nevét, mivel ott rendezték az országnak minden ügyét (vö. PAIS: Szer 19—20), hanem azért, mert, mitagadás, mai nyelvre téve, „Pusztahely” vagy „Pusztaföld” volt.

SINOR DÉNES

Cinegető, Cinigető. A Vas megyei Kemenespálfáról a „régelbi elnevezések” között szerepel egy *czinegető* helynév (Nyr. XXX, 551), és talán sajtóhibából került egy határrész nevéként a Somogy megyei Kaposmérőről *Cinigető* alakban egy, alkalmasint szintén ide vonható helynév (Nyr. XXVIII, 191): ez azonban lehet eredetibb *Cinegető* formából a második nyílt szótagbeli magánhangzó sorvadásával keletkezett alakváltozat is. Hihetőleg a Vas megyei *Cinegés tó* is népetimológiás alakváltozata lehet a címszóbeli helynévformának, hiszen egy tónév vajmi nehezen hozható kapcsolatba a tudvalevően nem vízi életet élő *c i n e g e* madárral.

Sajnos, az itt felsorolt dunántúli adalékokra nézve nem áll rendelkezésemre történeti anyag. A magyar nyelvterület keleti feléről, erdélyi helynévtörténeti gyűjteményemből azonban a következő történeti adatokat idézhetem: 1754: „A *Czinegető*be” (Almásmálom Szolnok-Doboka m.). 1797-ben az udvarhelyszéki Kobátfalván a Balog Torokban levő erdő egyfelől való szomszédjaként a „*Czinegető* aroka” nevű helyet,

1842-ben pedig a *Czinigető* nevű erdőt említik. A címszóbeli helynév előfordul még — századeleji közlésben — ugyancsak az udvarhelyszéki Farkaslakáról egy kaszáló neveként *Cinigető* formában (Nyr. XLV, 189).

Egy másik, ugyane székben fekvő település, Atosfalva határneveinek egybe- gyűjtésekor 1938-ban SZABÓ BÁLINT, egykori hallgatóm a lejegyzett *Cinigető* helynévhez ezt a megjegyzést fűzte: „A gegesi határszélen elterülő erdő neve, a Farkasordító mellett, a hegy tetején. Ezen keresztül vezet a Tolvajos út Geges község felé. Az összetétel előtagja azonos a *cinege* madárnévvel.” A *Farkasordító*, tehát nyilván állatnévvel alakult helynévvel együtt szereplő *Cinigető* helynevet SZABÓ még akkor is bátran az említett madárnévvel alakultnak vehette, ha az előtag és utótag közötti kapcsolat nem lehetett előtte világos (nem idézett szövegrészében ugyanis a *tő* tagot a *tető* térszíni formanévvel azonosította).

A fenti adalékok láttán első pillanatra talán elfogadhatnók SZABÓ BÁLINTnak a *cinege* madárnévhez kapcsolódó magyarázata, hogyha Almásmálmórról 1754-ből és 1898 tájáról nem ismerünk a *Szénégető* (KADÁR, SzDobMon. V, 121; ErdHAD.) és HUNYADI ÖDÖNnek 1947. évi helyszíni gyűjtéséből a *Szinyegető* ~ r. *Siniley* helynevet. Ennek világánál elfogadhatónak bizonyul a PESTY FRIGYES kéziratos gyűjteményében (LVII, 213b) az udvarhelyszéki Kobátfalva egyik helynévvel kapcsolatban ránk örökítődtől következő vélekedés: „*Czinigető* talán a' *Szénégető*-ből elferdítve”. Maga a *Szénégető* név ugyan az erdőben gazdag vidékeken a szénégetés egykori elterjedtsége miatt eléggé gyakori lehetett, hirtelenjében azonban csak ezeket az adalékokat idézhetem: 1579: *Szénégetőben* (Berekeresztúr Maros-Torda m.: MNyj. IV, 406); 1675: *Szénégetőben* (Csejd, uo.: i. h.); 1687: *Szén égetőben* (Havad, uo.: i. h. 409); 1647: „*Szén égető* pataká mellett”, 1650: „*Szén égető* patakján alól” (Sóvárád uo.; i. h. 417—8); 1648, 1671: *Szénégető* (Sajókeresztúr: KADÁR, SzDobMon. VI, 21); 1769: *Szénégető* (Vice: i. h. VII, 105); 1898: *Szénégető* (Retteg: i. h. V, 532). Kalotaszegen a *Szénégető* ~ *Szinyegető* helynév alakváltozatokban és összetételekben olyan gyakori, hogy ezeknek egyenként való felsorolásával nem terhelem meg e cikkekét (Kalotaszeg helynevei. Mut.).

A *Szénégető* helynévi formából a címszóbeli alakváltozat a következőképpen magyarázható: A *Szénégető* helynévnek az *i-ző* területeken természetesen *Szinyegető* ~ *Szinegető* ~ *Szinyegető* s esetleg még más ilyenféle *i-zéses* formája lehetett. Amíg az ilyen nevű helyeken a szénégetést a lakosságnak legalábbis egy része folytatta, a helybeliek tudatában világosan tovább élhetett e helynévalakok összetétel voltának, illetőleg az összetétel tagjai eredeti jelentésének érzete. Mihelyst azonban az erdőirtások vagy a lakosság gazdasági életében beállott valamelyes változások következtében helyen-helyen a szénégetés megszűnt, egyes helyeken bizonyos hangváltozásokkal kapcsolatosan is annyira elhalványodhatott a helynév eredeti jelentése, hogy az összetétel eredeti tagjait egy időn túl már nem tudták megkülönböztetni. Természetesen egy-egy helyt bizonyos időpontban a lakosság egy részében a keletkezésben levő új alak mellett tovább is élhetett az eredeti régi, illetőleg a régihez közel állóbb forma.

Az elmondottakból látnivaló, hogy a helynévkutatónak a rendelkezésre álló jelenkori, sőt néha még a történeti adatokban ránk maradt helynevek esetében is az eredeztetéskor nagyon óvatosnak kell lennie. Rendszerint csak a történeti és a jelenkori adatok egybeállításával kerülheti el a népi vagy a tudálékos könyv-magyarázat után való indulás veszélyét. Mint láttuk, az itt vizsgált helynévnek éppúgy nincs köze a madárvilághoz, mint ahogy annak idején a *Solymostó*-féle és a *Gálna* ~ *Kálna* helynevek névadása sem volt köthető a vízi, illetőleg a ragadozó madarak birodalmához (erre nézve l. MNyj. XL, 239—40, XXX, 53—5, ErdTudFüz. 101. sz. 53; Anyanyelvünk életéből 408—11, 441—3).

SZABÓ T. ATTILA

NYELVMŰVELÉS

Egy szókészletteni feladat tanulságai

I. A magyar nyelvbe bekerült idegen szavak sorsát egészében és részleteiben is érdemes nyomon követni. Egyesek — lényeges fogalmat jelölve, magyar megfelelő híján — általánosan használtakká válnak, közelednek a jövevénytiszta szóvá váláshoz, beépülnek a szókészletbe. Az ilyen egyértelműen szükséges szavak mellett használhatóságuk, értékük szempontjából az idegen szavaknak még jónéhány csoportját, rétegét megkülönböztethetjük. Ezek használatának kérdése sok vitát váltott és vált ki a nyelv kérdéseivel foglalkozók körében. A viták eredményeképpen megszületett helyes elvi álláspont egyre szélesebb körben ismeretessé válik. Ez a következetes és rendszeres nyelvművelő munka mellett annak is köszönhető, hogy az általános és középiskolák nyelvtanoktatásában fontos helyet kapott az idegen szavak nyelvhelyességi, stilisztikai problémáinak tárgyalása.

Az idegen szavak használatának kérdésével kapcsolatban hasznos következtésekre ad lehetőséget az idei (1973.) magyar nyelvtani egyetemi felvételi írásbeli dolgozat egyik feladat-megoldásának vizsgálata. Kétféle jellegű következtetés kínálkozik: az egyik azzal kapcsolatos, hogy a felvételizők ismerik-e és mennyire a kérdésre vonatkozó helyes elvi álláspontot, a másik pedig — többek között — két idegen szó (a *lózung* és a *dribliz*) sorsára, pillanatnyi nyelvbeli helyzetére vet fényt.

Az említett felvételi tesztfeladat a következő: „Húzza alá az alábbi szavak közül azokat, amelyeket **kerü l e n d ő** vagy **h e l y e t t e s í t h e t ő** idegen szónak tart! A helyettük használható magyar megfelelőt írja a kipontozott helyre!

krém .....
olimpia .....
lózung .....
dribliz .....

A feladat — mint látjuk — nem elégszik meg a „kerü l e n d ő”-ség megállapításával, az aláhúzással, hanem a magyar megfelelőt is igényli, ezzel akarja ellenőrizni a megoldás helyességét, illetőleg tudatosságát. Azt, hogy tudja-e a felvételiző, hogy valamely idegen szót akkor lehet és kell kerülni, ha van pontos (fogalmi tartalmát és hangulatát, stilisztikai értékét tekintve is megfelelő) magyar szó a fogalom megnevezésére.

Örvendetes, hogy a dolgozatírók nagy többsége tisztában van ezzel a kérdéssel, bár ezt sokan csak negatív módon igazolják. Nevezetesen azzal, hogy a *krém* és az *olimpia* szót szükséges idegen szónak tartják, mivel „nincs pontos magyar megfelelőjük”. Egyesek *kenőcs*, *massza*, *pép*, *pempő*, illetőleg *sportverseny*, *nemzetközi sporttárláló* stb. szavakkal próbálják helyettesíteni, de ezek többsége is megjegyzi, hogy „nem felel meg pontosan a két idegen szónak, ezért azok használandók”.

A pozitív igazolás az (a fenti esetekben pedig az lenne), ha a *lózung* és a *dribliz* mellé odairják (odaírnák) a *jelszó*, illetőleg a *cselez* magyar megfelelőt. Ez azonban a vártnál ritkábban következik be: a dolgozatíróknak csak 10%-a jelzi aláhúzással mindkét szó esetében a „kerü l e n d ő”-séget, és írja oda a megoldás tudatosságát bizonyító magyar megfelelőket. Ebből a tényből adódik a másik következtetés, amivel a feladat szolgál: az, hogy a mai 18 évesek nagy része előtt ezek a szavak már ismeretlenek, vagy csak passzív szókincsük peremén helyezkednek el.

Úgy gondoltam, hogy e két szó történetének és jelen sorsának jobb megismerése érdekében hasznos és érdemes a dolgozat rájuk vonatkozó adatainak (jó és rossz megfelelőknek és különböző megjegyzéseknek) alaposabb megvizsgálása.

Magyar nyelvtanból azok írtak felvételi dolgozatot, akiknek az egyik választott szakja magyar, illetőleg könyvtár volt. Kb. 680 ezeknek a — nappali tagozatra jelentkezett — diákoknak a száma. Többségük június 26-án írta felvételi dolgozatát (ebben szerepelt a fenti feladat). A pótírásebelin a *kredenc*, *srég*, *radar* és *import* szavakhoz kapcsolódott ez a teszt-kérdés. Megoldása nem okozott problémát. Mivel a június 26-án írt tesztben szereplő *lózung* és *dribliz* szavak hoztak több szempontból érdekes és tanulságos eredményt, a rájuk vonatkozó adatokat gyűjtöttem össze. 500 tesztet néztem át, ami — úgy gondolom — elegendő ahhoz, hogy megalapozottak legyenek a következtetések. Az 500 teszt írói között vegyesen vannak felvettek és fel nem vettek, lányok, fiúk, budapestiek, vidékiek, és mindenféle szakpárosítású felvételizők.

A nappaliakéhoz hasonlóan átnéztem a levelező tagozatra jelentkezettek dolgozatait is (222-en írták ezt a tesztet). Az ő esetükben az életkorra is tekintettel voltam (19 éves a legfiatalabb, 39 éves a legidősebb jelentkező), hogy kiderüljön, a két vizsgált szó ismerete — nem ismerete szempontjából jelent-e valamit ez az egy — húsz esztendő.

2. Mielőtt megnéznénk, hogy mit mondanak a felvételi dolgozatok a *lózung* szóról, vegyük számba röviden, mit tudunk róla!

Történeti és értelmező szótáraink közül csak az ÉKsz. veszi fel — csillaggal jelölve — mint helytelen, kerülendő idegen szót. Három jelentését adja meg: „1. ritk. Jelszó; 2. nép. rég. Fizetés, zsold; 3. ker. Bevétel”. A szónak ezt a három jelentését találjuk az 1963-as „Idegen szavak kéziszótára”-ban is, csak más sorrendben: „1. nép. fizetés; 2. ker. bevétel; 3. felirat, jelszó.” Az 1951-es „Idegen szavak szótára”-ban találtam még meg a szót, ahol csak 'jelszó' (politikai párt jelszava) jelentésben szerepel. — Német eredetű (*Losung*); jelentései: 1. 'jelszó'; 2. '(napi) összbevétel, befolyt összeg, lózung'; 3. (vadásznyelv) 'ürülék' (l. HALÁSZ ELŐD, Német — magyar szótár. 1952.). A Nyelvtudományi Intézetben készülő Nagyszótár cédulaanyaga szerint a XVIII. század végén bukkan fel nálunk a szó 'jelszó, jelhang' (katonai igazoló szó) jelentésben. A Nagyszótár XX. századi gyűjtésében pedig 'pénz, bevétel' jelentésű (pl. Krúdynál).

A nappalis felvételi dolgozatokban a három jelentés közül a 'jelszó' a leggyakoribb. Ebben az orosz nyelvi tanulmányoknak nyilván szerepe van. Az oroszba is a németből került (1703-ból való az első adat), de csak 'jelszó' (katonai és politikai jellegű jelszó) jelentésben él köznyelvi szóként (vö.: Даль, Ушаков, Фасмер szótárai).

A *lózung* helyett ajánlott helyes magyar megfelelőként egy dolgozatban szerepel a *bevétel*, 23-ban pedig az ÉKsz. szerinti 2. jelentésű vagy ahhoz — jelentésében — közel álló *fizetés* ~ *fizetség* (5), *zsold* (7), *pénz* (6), *bér*, *díj* (2), *járandóság* (1), *nyereség* (1), *jutalom* (1) szó. A többség *jelszó* (90), illetőleg *jelmondat* (14), *felirat* (3) szóval helyettesíti, szintén helyesen.

Érdekesek azok a válaszok, melyeknek írói nem ismerték pontosan a *lózung* 'jelszó' jelentését, csak sejtették, csak próbálkoztak helyettesítésével. 12 dolgozat ad olyan magyar megfelelőt, amelyben a *jelszó*, *jelmondat* jelentésének (l. ÉrtSz.) egyes elemei megtalálhatók, illetőleg amelyek jelentésükben szorosabban — lazábban kapcsolódnak a *jelszó*-hoz: *irányvonal* (1), *útmutató* (2), *zászló* (2), *parancs* (1), *indulás* (1), *vezető* (2), *lendület* (1), *hajrá, előre!* (1). Az egyik dolgozatban szereplő *légbeszéd*, *szócséplés* megfelelő azt mutatja, hogy írója érzi (és inkább érzi, mint tudja) a *lózung* rosszalló, pejoratív jelentésárnyalatát is (l. ÉrtSz. *jelszó* 3.).

Az 500-ból eddig 143 feladat-megoldást mutattunk be. Íróik közül 131, azaz 26% helyteleníti úgy a *lózung*-ot, hogy jó magyar megfelelővel helyettesíti, ami azt is jelenti, hogy ez a 26% ismeri csak a szót. (12-en — 2,4% — sejtik 'jelszó' jelentését). — A többiek (357 — 71%) nem értik. 46-an (9%) alá sem húzzák (ami vagy azt jelenti, hogy nem tűnt fel nekik a szó helytelensége, vagy — és talán ez a valószínűbb — nem értvén a szót, nem tudtak mit kezdeni vele).

A dolgozatírók fele (251 — 50%) úgy ítélte kerülendőnek a *lözung*-ot, hogy nem ismerte a jelentését, tehát csak aláhúzta, de nem helyettesítette. Közülük tizenötörről azt is megtudjuk, hogy miért, milyen alapon helyteleníti ezt az idegen szót: „kerülendő, mert nem ismerem a jelentését”, „nem köznyelvi”, „nem használatos, nyilván nem szükséges”, „nem gyakori”, „rosszul hangzik”, „nem felel meg a magyar szavak hangzásának”, „csúnya”, „idegenszerű” stb. Ezek az indoklások — melyek elsősorban a szó hangzása, hangulata alapján ítélik el a *lözung*-ot, jelentését nem ismerve lényegében helyes álláspontot képviselnek az idegen szavak kérdésében.

Az 500-ból 60 dolgozat írója (12%) a helyesen aláhúzott *lözung*-ot rossz magyar szóval helyettesíti, ami azt mutatja, hogy ők sem ismerik a szót. Ezek a válaszok abból a szempontból figyelemre méltók, hogy milyen asszociáció-sorral, milyen jelentéskörbe tartozó szavakat ajánlanak helyette. A rossz válaszok egy része az 'öltözet' fogalomkörébe sorolható: *öltözet, köpeny, szűr, valami köpenyszerű dolog, kabát, dolmány, katonai viselet, mellény, ing, nyakkendő, lenge szerelék, felöltő, ködmön*. A *lözung*-ot nem ismerve — annak hangalakja alapján — a szintén német eredetű *lóden* és *lódíng* hathatott. A *lóden* jelzőként 'átmeneti kabát, felöltő' (l. ÉrtSz., ÉKsz.), a *lódíng* viszont nem ruhaféle (mint egyesek gondolták — még a Csínom Palkóra is utalva), hanem l. 'tölténytáska, tarsoly'; 2. 'töltény'; 3. 'vállra vethető szíj, kard, tarsoly stb. ráakasztására' (l. ÉKsz.).

Néhány dolgozat a *lözung*-ot a *lódíng*-nak megfelelő magyar szóval helyettesíti: *tarsoly, tartó, lőszertartó, fegyvertartó, oldaltáska, nyeregtáska*; mások a *ló* fogalomkörébe tartozó szónak tartva, ilyeneket ajánlanak helyette: *lőszerszám, lőszíj, kantár, nyereg, lovagol; lóbogár*. Ez az asszociáció nyilván a *lözung* téves tagolásából ered. Viszonylag sokan (10-en) helyettesítik a *megoldás* szóval, ami a *lözung*-hoz hasonló hangzású, szintén német *Lösung* magyar megfelelője. — Néhányat még az egyéb válaszok közül: *holmi, csomag, cucc, kacat, szerszám, felszerelés, levegő, huzat* stb.

Az áttekintett teszt-feladatok azt mutatják tehát, hogy a most érettségizett korosztály (ha lehet ennyire általánosítani) szókészletéből kikerült a *lözung*, annyira, hogy ismerni is csak nem egész egyharmada ismeri. Azt viszont, hogy ez a szó kerülendő, hogy használata helytelen, a felvételizők igen nagy hányada (91%-a) jól tudja; és ez örvendetes.

3. Sok tekintetben hasonló megállapításokra jutunk a *dribliz* szóra vonatkozó adatok számbavételekor is. Ez a szó az ÉKsz.-en és az „Idegen szavak kéziszótára”-n kívül az ÉrtSz.-ban és a TESz.-ben is megtalálható. A labdarúgás terminus technikusaként vettük át az angoltól (közvetlenül valószínűleg a németből: *dribliz* ~ *tribliz*, vö. TESz.) a XX. század legelején. BÁNHIDI ZOLTÁN (A magyar sportnyelv története és jelene. Bp., 1971.) 1900-ból közli az első adatot. Akkor játszották Magyarországon az első „football-match”-et, amiről az akkori Sport-Világ és Pesti Hírlap is beszámol. Rögtön megjelenik magyar megfelelője, a *cselez* is (ami eredetileg vadászműszó; vö. CZF., BALL., BAL., ÉrtSz.). Futballmeccs leírásában 1902-ben használják először: Pesti Hírlap, III. 24.: „megindul a labdával, s végig cselezve az ellenfeleket, védhetetlenül lövi a goalt.” (BÁNHIDI i. m. 224.)

Talán a futball hazánkbeli népszerűségének köszönhető, hogy a *lözung*-nál valamivel jobban ismerik a felvételizők a *dribliz*-t. Jobban abban az értelemben, hogy kevesebb a beírt rossz magyar megfelelő, illetőleg több az olyan helyette ajánlott szó, melynek jelentése valamilyen módon kapcsolható a *dribliz* ~ *cselez* jelentéséhez. A 116 (23%) aláhúzás és *cselez, cselezget, kicsselez, átcsselez* szavakkal való helyettesítés mellett olyan megfelelőket ajánlanak helyette, mint: *csal, becsap, (jól) vezet a labdát, egyénieskedik, kijátszik (vkít, vmit), túljár az eszükön, fölvaodos, emelget (lábelővel), ügyeskedik; sokáig próbálgat, ismételtet, holott talán nem is szükséges; rohangál, forgolódik ide-oda,*

zsonglőröködik, körülményeskedik, sziporkázik stb. — E szavak (kifejezések) részletes jelentéstani elemzése most nem célozom, az azonban nyilvánvaló, hogy lehet közös jelentéselemeket találni bennük és a *cselez*-ben. Ez azt mutatja, hogy ezek a felvételizők, ha nem is ismerik pontosan a *dribliz* jelentését, némiképpen azért sejtik azt. Néhányan a *dribliz* gyakorító jelentéstartalmát is érzik, és gyakorító igével helyettesítik: *fölvagdos, próbálgat, ismételtet, emelget, rohangál, szaladgál* (ill. *cselezget*).

A *dribliz* ismeretének hiányában rosszul megválasztott magyar megfelelők között ilyenek vannak: *remeg, fél, bejéj, reszket, izgul, idegeskedik*. Ezekben az esetekben nyilván a hasonló hangzású *cidriz* szó és annak jelentése asszociálódik. Ilyen alapon írhatta egy felvételiző a *mezítelen*-t a *sztriptíz* hatására (és talán a *piros boggyós gyümölcs*-öt a *ribizli*-éra!?). Egyéb válaszok: *piszmog, drukkol, cselleng, kódorog, törtet, kanyarog, csavar, veszekszik, önmagával tusakodik, rumlizik, bizonytalan* stb.

A dolgozatírók többsége (284 — 57%) azonban ennél a szónál is arra az álláspontra helyezkedik, mint a *lózung* esetében: csak azt ismeri fel, hogy helytelen, kerülendő (ennek megfelelően aláhúzza), de nem értvén, nem helyettesíti. Itt is többen adnak eljárásukra magyarázatot: „jelentését nem ismerem, de kerülendő, mert nem köznyelvi stb.” (vö. *lózung*). Néhányan el tudják helyezni a szókészlet rétegei között: „futballszakszó”, de pontos jelentését nem ismerik. 10% nem húzza alá.

A szó ismeretét — nem ismeretét tekintve az összegezés a következő képet mutatja: 23% ismeri úgy, hogy helyettesíteni is jól tudja, 5% ad magyar megfelelőként többé-kevésbé rokon jelentésű szót, 72% pedig alá sem húzza, vagy aláhúzza, de nem helyettesíti, vagy rosszul helyettesíti (tehát nem ismeri).

4. Még egy megjegyzés: Az arra vonatkozó összevetésekből, hogy lányok vagy fiúk, budapestiek vagy vidékiek, ilyen vagy olyan szakosok ismerik-e jobban egyik vagy másik szót (pl. több fiú ismeri a *dribliz*-t, mint lány), nem lehet megbízható következtetést levonni. Kiugró különbség mindenestre nincs. Egyetlen esetben van mégis észrevehető eltérés: az orosz szakosok zöme ismeri a *lózung*-ot (ez már nem mondható el a német szakosokról, sem a *dribliz*-zel kapcsolatban az angolosokról). Nyilván az orosz nyelvi ismeret volt (vagy: is volt) segítségükre.

A TESz. és az ÉKSz. kiveszőben, elavulóban levőnek tartja a *dribliz*-t. Az ismeretett adatok azt mutatják, hogy mindkettő eléggé előrehaladt már ezen az úton. A mostani 18—20 éves korosztály nagy többsége előtt már ismeretlen. Erre az elavulási folyamatra vet némi fényt a nappalis és a levelezős felvételizők válaszainak összehasonlítása. A fiatalabb (24 évig) levelezősök adatai a nappaliakéval egybehangzanak. Ahogy haladunk visszafelé az időben, és az 1945, 1940, 1935-ben születettek válaszait nézzük, viszonylag több a szavak ismeretét igazoló feladat-megoldás.

Így ad alkalmat és lehetőséget egy dolgozat egyes szavak kiveszési folyamatának nyomon követésére, és annak a megközelítő megállapítására, hogy hol tart a szó pillanatnyilag ebben a folyamatban.

D. MÁTAI MÁRIA

Elválasszuk vagy szétválasszuk?

M e g j e g y z é s e k „A magyar helyesírás szabályai” 322—325. pontjaihoz

A helyesírási szabályzatnak a címben jelzett pontjai az összetett szavak elválasztásának a kérdéseivel foglalkoznak. Idézem őket:

„322. Az összetett szavak elválasztása csak az összetételt alkotó tagok határán különbözik az egyszerű szavakétól. Itt ugyanis az elválasztás az alkotó tagok szerint törénik akkor, ha azok felismerhetők.

323. A két egytagú szóból álló összetett szavakat úgy választjuk el, hogy az egyik szó az első, a másik szó pedig a következő sorba jusson: *csak-is, épp-úgy, rend-őr, vas-út* stb. Ugyanígy járunk el természetesen az igekötős igék elválasztásában is: *fel-ad, meg-öl, szét-üt* stb.

324. A kettőnél több szótagból álló összetett szavakat is legjobb az összetétel szerint elválasztani: *béke-harc, egyszer-egy, kis-asszony, leg-alább, leg-erősebb, rozs-szalma, tölgy-erdő, zápor-eső* stb. — Nem hiba azonban az sem, ha a több szótagos összetételeket nem tagjaik szerint választjuk el, hanem valamelyik tagjukat vágjuk ketté, természetesen a szótagoláshoz alkalmazkodva. Ilyen módon különösen a hosszú összetett szavakat vagyunk kénytelenek elválasztani: *mun-kásmozgalmakban, termelőszövetkezeteket* stb. Hasonlóan választjuk el a több szótagos igekötős összetételeket is: *fel-aprózódik* vagy *felap-rózódik, meg-alakul* vagy *megala-kul* stb.

325. Ha az összetett szó egészéhez járul képző, az így keletkezett származékot az alapszó tagjai szerint választjuk el: *rend-őri, vas-utas; fel-adat, meg-állás;* stb.”

Helyesírásunk idézett szabályaira akkor lettem figyelmes, amikor az egyik népszerű hetilapunkban a következőt olvastam: „Az üzem új raktárában még nagy összevisszaságban ott hevert az anya- | csavarok sokasága.”

Úgy vélem, az idézett mondat és az elválasztás szabályai közötti asszociáció felmerülését nem kell külön megmagyaráznom. További példaként is legfeljebb még csak egyet idézek fel, a szabályzat **325.** pontjában is meglevő *vas-utas* írását. . .

Tárgyilagosa fordítva a szót feltehetjük a kérdést: az idézett összetett szavakat feltétlenül a szabályzat **322—325.** pontjában rögzítettek szerint kell-e elválasztanunk? Valóban indokolt-e az összetett szavak elválasztásának e módja? Még akkor is, ha e tekintetben már az első, az 1832. évből származó akadémiai helyesírás is e szellemben foglalt állást: „A’ világos összetételekben úgy választatnak el a’ szavak, mint összetételek, p. o. *el-ered, kard-él.*” (Magyar helyesírás és szóragasztás’ főbb szabályai. Pesten, 1832. 8.1.) Avagy nem lenne-e helyesebb, ha az összetett szavakat is — a kettőnél több szóból alakult összetételek írásának a szabályait változatlanul hagyva (**217—219., 396.**) — az egyszerű szavak szabályai szerint (**313—334., 391.**) választanánk el? Azaz hogy egységesen, „a magyar szótagolás törvényei” (MHSz. 58. l.) szerint. Tehát így: *csa-kis, ép-pügy, ren-dőr, va-sút; fe-lad, fe-lad-ja* stb., továbbá *bé-ke-harc, mun-kás-mozga-lom, fe-lap-ró-zó-dik* stb., ill. *ren-dő-ri, va-su-tas; fe-la-dat* stb.

A „megjegyzések” megtételére a következő megfontolások alapján vettem bátorságot:

1. Az összetett szavak elválasztásakor a szótagolás szerinti elválasztás mint elv az eddigi szabályzatban is szerepel. L. a **324.** pontban: „Nem hiba... természetesen a szótagoláshoz alkalmazkodva.” (A kiemelés tőlem. — G. J.)

2. Az összetett szavaknak alkotó elemeik (tagjaik) alapján való elválasztásának az elve ellene mond a magyar nyelvtani (és nyelvi) szemléletnek. E szemlélet szerint ugyanis az összetett szó teljes létjogosultságú (önálló) szó. Vö.: „A szóösszetétellel keletkezett új szavakat összetett szavaknak (compositum) nevezük” (MMNyR. I, 422); „A szóösszetétel (compositio)... segítségével két szót egyetlen új szóvá illesztünk össze” (i. h. 421); a „szóösszetétel útján ... egységes új szó keletkezik” (i. h. 423); „Az összetett szó jelentésére ... igen gyakran az jellemző, hogy az nem csupán a tagok jelentésének összege, hanem annál vagy több, vagy kevesebb, vagy valami egészen más” (uo.); stb. Indokolatlan tehát, hogy az összetett szavakat az elválasztás szempontjából a szavak egységes tartományán belül külön csoportként kezeljük.

3. A jelenlegi elválasztási gyakorlat gyakran megakasztja, és ily módon gátolja az olvasott szöveg gyors, automatikus megértését. Különösen akkor, ha a sor végére

olyan „szó” kerül, amelynek a szövegbeli összefüggéstől eltérő a külső mezeje, „jelentése”. Pl. *anya-csavar*, *vas-utas* (értsd: vasutas, a MÁV alkalmazottja) stb.

4. Az egy, egységes elv alapján történő elválasztás a maga helyén egyszerűbbé és ökonomikusabbá teszi helyesírásunk megtanulását (iskolai oktatás!) és alkalmazását. Egészében és részeiben is. Egészében az egységes szabály és az olvasott szöveg mechanikusabb megértése révén, részleteiben pedig azért, mert bevezetésével egyszerűben eltűnnének a mostani szabályzat egyes bizonytalanságot keltő vagy külön számon tartást igénylő részei. L.: „az elválasztás az alkotó tagok szerint történik akkor, ha azok felismerhetők” (a 322. pontban; a kiemelés tőlem. — G. J.); „A két egytagú szóból álló összetett szavak...” (a 323. pontban, a kiemelés tőlem. — G. J.); „A két tőnél több szótagból álló...” — Nem hiba azonban az sem...” (a 324. pontban, a kiemelés tőlem — G. J.); a képzett alakok kérdése (a 325. pontban).

Az elválasztás és ezen belül az összetett szavak elválasztásának a kérdése nem nyelvi, hanem egyszerűen technikai kérdés. (És megszokás kérdése.) Nincs számottevő ok vagy érv, mely a racionálisabb és ökonomikusabb, nyelvszemléletünkkel is harmonizáló megoldás választása ellen szólna. Kivéve egy: a helyesírás szabályait nem lehet napról napra változtatni. Megjegyzéseim sem számom másnak, mint előzetes gondolatoknak, a helyesírásban — az első helyesírási szabályzat bevezetője szavain szólva — a „kivilágulás szerint alakuló köz megegyezésnek”.

GULYA JÁNOS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kiegészítő adatok az TESz. I. kötetéhez

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN—KULCSÁR PÉTER elvi észrevételek kíséretében száz adattal növelte „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” I. kötetének szövegeit. Érdemi megállapításaikban, mint minden tudományos megjegyzésben, van valami igazság, még ha számos érv és körülmény menti s magyarázza is a megbírált jelenséget. De a szubjektív kijelentések mögött rendszerint ott lappang némi távolállás a felvetett kérdéstől. Ezért jelent törést a tárgyilagosság vonalán annak az I. éves bölcsészhallgatónak a véleménye, aki „jogos meglepődéssel” tapasztalta, hogy a tőle fellelt egyetlen adat korábbi időpontot jelöl, mint a TESz.-ben jelzett évszám (MNy. LXIV, 350). Csak az ütközhet meg az efféle tényen, aki nem ismeri a probléma nehézségeit. A könyvnyomtatás után, majd a hírlapirodalom kiszélesedésével általában csak lépésről-lépésre fedezhetjük fel egy-egy kifejezés legkorábbiaként vélt előfordulását. S itt, a TESz. szótörténeti kiegészítésének kérdésével kapcsolatban nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a pótlás szinte kizárólagosan a meghonosodás folyamatában élő idegen szavak vagy a jövevényszavak körére szűkül. Ismerjük azt az elhárító mozdulatot, amellyel idegenből kölcsönzött szavainkat a századforduló hivatalos nyelvészeti álláspontja mereven kirekesztette a szótári gyűjtőmunkából. ZOLNAI GYULA 1899-ben örvendetes mozzanatként minősíti, hogy a nyelvtisztító törekvések eredményeként CzF.-ban nem szerepel a *filozófia*, *karakter*, *passio*, s úgy véli, hogy még a NySz.-ből is ki kellene gyomlálni az olyan idegen szavakat, mint *aróma*, *dialektika*, *génusz*, *poézis*, *perspektíva*, *praktikus* (AkÉrt. X, 70; vö. GÁLDI LÁSZLÓ: Nyr. LXXVII, 409). Ennek a purista nyelvszemléletnek hatását érzékelteti GÁLDI LÁSZLÓ ítélete: „ez az elv a gyűjtők számára sokáig hivatalos előírás volt, s hogy éveken át következetesen alkalmazva mit jelentett a 18. század második felének és a 19. század első felének gyűj-

tésével kapcsolatban, azt ma már lemérni is nehéz” (Nyr. i. h.). A TESz. címszavainak, származékainak viszonyában a további bővítő érdeklődés főképp ez irányban hoz majd felszínre új adatokat. De a kutató munka útjából számottevő többlet hárul el a mind szótörténeti, mind etimológiai vonatkozásban szintézisnek szánt szótár (PAPP LÁSZLÓ: MNy. LVIII, 402) megjelenése nyomán. Nagyszabású rendszerezése hosszú évtizedekre megkönnyíti egy-egy szó korábbi előfordulásának szembesítését az eddig ismert leltérek adataival. Így állt együvé az alábbi jegyzék is, amelyben néhány címszó után nem a TESz. megjelölte évszámot, hanem a KOVÁCS SÁNDOR IVÁN—KULCSÁR PÉTER gyűjtésében (MNy. LXIV, 347—53) közölt időjelzést tüntetjük fel.

abszolút 1599. — 1594/1874: „a Principatus absolutus legyen, ... ő felségétől ne fíggjen” (MTörtTár. XIX, 12).

abszolúte 1678 (MNy. LXIV, 348). — 1619: „az [isten] hún *Abfolute* vétetik, ... hún Cum respectu valamire való tekintettel” (Enyedi György—Toroczka Márton: Az ó és újtestamentumbeli helyeknek magyarázattyaok 18); „az első mondasba *Abfoluté*, az mafodikba Cum respectu vétetik” (uo. 19); „Az Iften *Abfolutè*, egy általylyaban & in Ipecie, es kiváltképpen-is külön-is” (uo. 184) | 1644/1959: „Visszatérésünket is parancsolván Nagyságod kiváltképpen utolsó levelében *absolute*, bizony dolog, ... ilyen kedvetek még nem láttam... az uraimnak” (Kemény János Önéletírása és vál. levelei 342. Sajtó alá rend. V. WINDISCH ÉVA) | 1645: „az Ifteni természet két-képpen vétetik, és értetik. Avagy *abfolutè*, a’ mint szállnak, ... Avagy relatè (Geleji Katona István: Váltság titka I, 7).

abszolútizmus 1848. — 1833: „Ezek [= a meggazdagodott familiák] a’ juste milieu támaszai... maradnak..., ha szintén a’ juste milieu eddigi rendszere által még inkább az *absolutismusra* hajlik is” (Hazai s Külföldi Tudósítások II, 412).

adminisztrál 1631 (MNy. LXIV, 348). — 1571/1855: „minden rendbeli ember az adót az ispánok kezébe szolgáltatassa, az ispánok az urunk ő nagysága kezébe *adminisztrálják*” (Erdélyi Történelmi Adatok I, 286. Kiad. MIKÓ IMRE) | 1576/1877: „És ha mely ispánok... negligensek lesznek [az adók] *beadminisztrálásában*, tiszttektül priváltassanak” (Erdélyi Országgyűlési Emlékek II, 105. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR) | 1586/1877: „Béldy János... az restantiát *adminisztrálja*” (uo. III, 223) | 1590/1877: „igérünk nagyságodnak... hetvenöt pénzt ez jövő Szent Jakab apostol napjára *adminisztrálni*” (uo. III, 371) | 1597/1878: „azoknak [az adóknak] *be adminisztrálása* modjáról így végeztünk” (uo. IV, 116) | 1600/1893: „élet taborunkban *adminisztrálják*” (SZÁDECZKY LAJOS, Erdély és Mihály vajda története 360).

adminisztráció 1788. — 1594/1874: „Kévánom, hogy... valami Báthori István... vajdaságába bíratattott, ... éppen azon állapotban, és *adminisztrációban* megmaradjanak.” (MTörtTár. XIX, 12) | 1599/1893: „ő fge... az ő instructiojokban inseralt, miképpen kellessék az országnak gondviselesét és *adminisztrációját* indítani” (SZÁDECZKY, Erdély és Mihály vajda 318) | 1600/1893: „vessék mellé ez mostani üdöt, Mihály vajda *adminisztrációjában* mire jutottanak” (uo. 368) | 1708—10/1955: „vesse fel az ország, honnét légyen kinek-kinek az *adminisztratio*” (Bethlen Miklós Önéletírása I, 372. Sajtó alá rend. V. WINDISCH ÉVA) | 1709/1963: „A puszkapor... *adminisztrációjának* modalitása reám relegáltatik” (Pápay János Törökországi napló 304. Sajtó alá rend. BENDA KÁLMÁN) | stb.

adminisztrátor 1783. — 1566/1876: „az dézszak *adminisztratori* és beszolgáltatói... adnák meg... a summát az oskola mestereknek fizetésekre” (Erd. Ország. Eml. II, 315) | 1598/1874: „mostan kegyelmed a generalisság tisztinek *adminisztratora*” (MTörtTár. XIX, 21) | 1689: „Fejedelmi Lelek Avvagy A’ Jó Fejedelemnek szükseges ajandeki, Mellyeket Deák nyelven adott-ki Weber Adam Janos... az Hólgwerthumi Praepostságnak p. t. *Adminisztratora*... Kolosvaratt... 1689” (Címlap. RMK. I, 1373) |

1725/1903: „6 Felsőge törcsvári vámjának *administratora* vagy rationistája... aprehendált” (Apor Péter verses művei és levelei. Szerk. SZÁDECZKY LAJOS: Monírók XXXVII, 175). — 1708—10/1955: „én *administrátorkodtam*” (Bethlen Miklós Önéletírása II, 97).

addressz 1786. — 1781: „én a tudtomra adatott Váltókhöz való útatitáfokat (Adresfeket...) azonnal meg-írtam” (Magyar Hírmondó 80).

agitáció 1841. — 1708—10/1955: „szüntelenül való házi kereszt és a sátán *agitátója* volt mindnyájunkon” (Bethlen Miklós Önéletírása I, 232) | 1833: „Az illy törvénybontó szellem élesztésire legnagyobb ... befolyással van az ... önkénytes-egyesület, melynek jelszava lázasztás (*agitatio*)” (Jelenkor 1833. 140) | 1838: „O’Connell... az irlandi népet *agitátiora* szólította föl” (Hazai s Külf. Tud. II, 101) | 1840: „oka maga az *agitatio*” (Eötvös József: Budapesti Szemle I, 148); „az ugy nevezett békés *agitatio* minden elmét mozgásban... tart” (uo. I, 150).

agitátor 1848. — 1832: „szaporodnak a’ kicsapongások, melyeket a’ vádolt *agitátorok* megszüntettek” (Hazai s Külf. Tud. 148) | 1834: „Az *exagitátor* ... végtére megaláztatott” (uo. I, 99) | 1837: „O’ Connell, ama nagy izgató (*agitátor*)” (Hírnök aug. 18. 2) | 1838: „az utolsó európai háború a minden eddig élt izgatók (*agitátorok*) legnagyobbikát a veszteglés gyötrelmére... kárhóztatta” (Századunk 739) | 1840: „Európában alig van talán ember, ki... ördögnek, vagy istennek nem hirdetné a nagy *agitátort*” (Eötvös József: Budapesti Szemle I, 147) | 1843: „az ősz *agitátor* O’ Connel is folyvást mozog” (Pesti Hírlap 101). (Vö. Nyr. LXXXIV, 17).

akadémista 1820. — 1759/1960: „Kamarási László egy hónapig lakott a házamnál. Én soha oly szegény *akadémistát* nem láttam” (Hermányi Dienes József: Nagyenyedi Democritus 89. Sajtó alá rend. KLANICZAY TIBOR).

agresszor 1950. — 1764/1906: „azon két katonák tulajdon fassiojokból kijött, hogy ők voltak az *aggressorok*” (Halmágyi István naplói. Közli SZÁDECZKY LAJOS: Monírók XXXVIII, 111).

akceptál 1632 (MNy. XLIV, 348). — 1594/1928: „ha az actor nem akarta a szerzewdest *acceptálnj*, sibi imputet” (XVI. századi magyar nyelvű levelek Sopron sz. kir. város levéltárából 215. Közli HÁZI JENŐ) | 1631 u./1884: „akkor érkezett Eörsi Zsigmond oda a sánczhoz azzal a revolutióval, hogy Rákóczy mindeneket *acceptált*” (TörtTár. 1884: 77).

akkurate 1839. — 1698/1940: „Egy derék Pictor egy képet olly *accuratè* leirhat, hogy fáz forintot megadjanak érte” (M. Tótfalusi K. Miklós... Mentsége 68. Kiad. TOLNAI GÁBOR—KNER IMRE); „A Centuriát *accuratè* igyekeztem nyomtatni” (uo. 74).

akkurátus 1819. — 1790: „Egy ember... minden dolgaiban 's kivált a’ fizetésben igen *accuratus* szerette lenni” (Andrád Sámuel: Elmés mulatságos rövid anekdoták II, 191).

akta 1644. — 1619/1855: „Mindennemű *actakott*, és vegzeseket... eő Kegime maghavall el vigen” (MTörtTár. I, 202).

aktív 1730. — 1708—10/1955: „Sárosi János... *activus* és bátor, szokimondó ember volt” (Bethlen Miklós Önéletírása I, 264).

aktuális 1766. — 1708—10/1955: „Látom, hogy *actualis* fejedelem Teleki” (Bethlen Miklós Önéletírása I, 362).

aktus 1789. — 1652/1874: „Az mi peniglen az előbbeni *actust*, avagy üzenetit illeti... | kedves folyó szókkal *acceptálá*” (Okmánytár II. Rákóczi György diplomaciai összeköttetéseihez. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR: MonOkm. XXIII, 100—1) | 1658/1959: „ezen *actusból* kitanulhatta lelkek isméretit” (Kemény János Önéletírása 380) | 1708—1810/1955: „Ennek más *actusa* lón a fejedelem belső embereinek” (Bethlen Miklós

Önéletírása I, 243); „Harmadik felette szomorú *actus* lón a Bánffi Dienes tragoe-diája” (uo.).

albán 1821. — 1706/1963: „a magyaroknak... adjatok segítséget titkon avagy nyilván tizezer *albánust* és bosnyákok” (Pápay János Törökországi naplói 184).

albérlő 1868. — 1846: „ismét... más számos *albérlőknek* adták ki [a] földeket” (Pesti Hírlap I, 269); „a’ harmincz főbérlő csak azon földtől akart fizetni, mellyet ők birtak, a’ birtokosra hagyván, hogy ez intézze el dolgát az *albérlőkkel*” (uo.).

alibi 1859. — 1843: „az említett *journalista*... az *alibit* tizenhárom hiteles tanuval bizonyítja be” (Nemzeti Újság 722).

ambíció 1790. — 1605/1881: „semmi Hoffkirchert egyéb ebben az egy *ambitionál* és *gloriae cupiditasnál* nem viselte” (Gyulafi Lestár följegyzései. Közli SZABÓ KÁROLY: Monírók XXXI, 38) | 1708—10/1955: „az átkozott *ambitio* nem engedvén Béli Pálnak, hogy felvegye” (Bethlen Miklós Önéletírása I, 234); „*ambitiojához* képest könnyen elhiszek akármilyen rosszat is fölöle” (uo. I, 246); „*Ambitios* hálnak (olyan volt pedig Béli) mi lehetett alkalmasabb geleszta és horog” (uo. I, 275).

ambiciózus 1796 k. — 1768/1903: „*Ambitiosus* lévén... a többi irigylették” (Halmágyi: Monírók XXXVIII, 381).

amnesia 1631 u. — 1624/1915: „micsoda választ izent az 7 vármegye és 9 város az bécsi *pacificationnak*... az *amnistianak* megadásáról... eleiben adtam Kgd jámbor szolgáljának” (Bethlen Gábor levelei Illésházy Gáspárhoz 72. Kiad. SZÁDECZKY LAJOS) | 1626/1915: „Az *amnesthia* felől... semmi *conclusio* nincsen” (uo. 106) | 1627/1915: „az *amnystiát* *simpliciter* császár denegálván, semmi uton megadni nem ígérte” (uo. 113).

anarchia 1792. — 1708—10/1955: „Deplorálá osztán a proxime feljebb említett *bicepségét* és *anarchiáját* a hazának” (Bethlen Miklós Önéletírása I, 289); „vármegye, székel, szász mind megunta volt azt az akkori *anarch-* vagy *poliarchiát*” (uo. 300).

antikvár mn. 1937. — 1847: „a’ nemzeti jobblét felé sovárgás’ első éveiben, midőn a’ haladók többnyire *antiquarrá* váltak, ... sokan kezdték hirdetni, miként alkotmányunknak... *democratiai szinezete van*” (Kemény Zsigmond: Pesti Hírlap I, 291).

apparátus 1669. — 1600/1878: „golyóbissal és egyéb hadi *apparatussal* az segítségre készen lennének” (Erd. Orszgy. Eml. IV, 547).

arendál 1673. — 1556/1875: „Locumtenens uram *arendáltassa* el, azonképpen a püspök dézmáját is ő kegyelme *arendáltassa*” (Erd. Orszgy. Eml. I, 573) | 1576/1928: „mýndenwth walo szöleyth... szanto földekkel és Rethekkel... köthöt es *arandalt* tyzenket esztendeýglen” (HÁZI, SoprLev. 93) | 1641: „Népec *meg-arendálác*, | Kik mint szép Aromát, | Jó illatu rosát | Aegyiptusban iktatác” (Tyukodi Márton: A tiszta életű Joseph patriarcha életének... magyarázatja 13/b).

argumentál 1698 (MNy. LXIV, 348). — 1641: „*Argumental* Joseph à perfona Dei, az Istenec fzemélytül” (Tyukodi: A tiszta életű Joseph patriarcha... 161).

argumentum 1604. — 1570/1915: „nem czac *argumentamockal*, hanem végre Das dich Gottszal is kezde a Barátoc és papokhoz” (Heltai Gáspár: Háló 70. Kiad. TRÓCSÁNYI ZOLTÁN) | 1584/1877: „az ő mód nélkül való kívánságoknak mi... sok *argumentumokkal* resistálunk” (Erd. Orszgy. Eml. III, 211) | 1603/1894: „szinte olyan ez az Hunnius és Vithakérus *argumentuma*, mintha én így okoskodnám” (Pázmány Péter ÖM. I, 150. Sajtó alá rend. RAPAICS RAJMUND).

arisztokrácia 1790. — 1708—10/1955: „Az egész nemesség, mikor a calculusokkal a tiszteket választja, ... megmutatja az igaz *aristocratiát*” (Bethlen Miklós Önéletírása I, 209).

arrogáns 1808. — 1705/1963: „Slik eleitül fogva... *arrogáns* s hazug ember volt” (Pápay János Törökországi naplói 65).

asszisztál 1688 (MNy. LXIV, 349). — 1631 u./1884: „kivántam, hogy *assistáljanak* mellettem” (TörtTár. 1884: 69).

asszisztens 1811–20. — 1768/1903: „Baló Józsefet is oda tevék *asszisztensnek*” (Halmágyi: Monírók XXXVIII, 387).

attasé 1865. — 1837: „az angol követ ... és Scot angol követségi járulnok (*attaché*)... ide megérkeztek” (Hírnök ápr. 23. 2).

attáz 1776. — 1712/1929: „az *attázó*, teremttetézó lölköknek... az farára rakatá az somfa gerendákat” (Széchényi György levelei Ebergényi Lászlóhoz 297) | 1759/1960: „kezdé a papot is *attázni*” (Hermányi: Nagyenyedi Demokritus 297).

azúr 1805. — 1789: „Vagyon é *Azur* Izin...?” (Illei János: Tornos Péter 47).

ázsió 1848. — 1844: „Poroszországban *agioval* kelnek a’ záloglevelek” (Pesti Hírlap 529).

bádogos mn. 1789. — 1759/1960: „a királyi udvar igen megneheztelt reája a károlyvári nagy templomnak, *báldogos*, drága toronynak... elégéséért” (Hermányi: Nagyenyedi Demokritus 201).

ballaszt 1847. — 1845: „hány gyűszű-tudományt nyelhet le az ember journalistai képességének... veszélyeztetése nélkül? s mellyik pontján válik akadálylyá a’ tudomány, *ballast-tá*” (Szalay László: Pesti Hírlap I, 31).

barokk 1846. — 1842: „Már a mesterember, kereskedő vagy épen uri rendnél le van csiszolva eme *baroque* élvezete a népünnep fresco főstvényének” (Regélő Pesti Divatlap 141). (Vö. Nyr. LXVIII, 23).

bazár 1836. — 1825: „A Parisi *Bazar* Jannarius’ 1-ső napján... özsze égett” (Magyar Kurir I, 20).

biléta 1748. — 1712/1929: „Látom... az *bilétát*, kit kgdnek küldött Sigray uram” (Széchényi György levelei 279).

bitang ’fattyúgyermek’ 1790. — 1769/1903: „Kálnoki... regimentz káplány... egynéhány ezer forint érőt Simoni György két *bitangjával* együtt béhozott Magyarországból” (Apor Péter: Monírók XXXVII, 508).

blasirt 1847. — 1844: „e’ tárgy... addig kibontakozhatik azon fenyegető alakból, mellyet a’ *blasirtok* és ábrándozók ráruháztak” (Kemény Zsigmond: Erdélyi Híradó 581). — mn. 1845: „minden anyaggal bír, hogy Erdélyt... kétkedővé, tétovázóvá és *blasirttá* tegye” (Kemény Zsigmond: uo. 74).

boa 1832. — 1825: „Egy materiálistának legnagyobb kincse egy *Boa*-kígyó is oda égett” (Magyar Kurir I, 20).

bohókás 1784. — 1759/1960: „elnyeré a kővárvidéki főkapitányságot érdemtelen voltára a szeles, *bohókás* ember” (Hermányi: Nagyenyedi Demokritus 110).

bonbon 1854. — 1845: „Ha a’ kis Lerajs-t már most nem tanítják lovagolni ’s a’ *bonbon*’-okat fölszedni, később sem műlovar nem válik belőle, sem capitalista az — eladott *bonbon*’-okból!” (Életképek I, 813).

bóvli 1920. — 1842: „a’ gyárművesek... ne küldjenek keletre elavult (*powel*) kelméket” (Pesti Hírlap 747).

boxirozás 1861. — 1840: „tettek ugyan a’ népmulatságok iránt indítványokat — de minémüeket? | bikaharcot, és öklözést (*boxirozás*)” (TudGyűjt. VIII, 122–3).

brigadéros 1707. — 1706/1873: „azon sánc általmazására Sasan (Chassant) *brigadéros* hívünk rendeltessék” (ArchRák. I, 623); „Micsoda híreim érkeztenek... Balog István *brigadéros* és Ebeczki Tamás... híveimtől: ... communicálok Kegyelmeddel” (uo. 662).

briliántos 1780. — 1766/1903: „[gr. Daun] hagyott... három dámának három pyxist, *briliántost*” (Halmágyi: Monírók XXXVIII, 244).

bumfordi mn. 1. 1796. — 1759/1960: „Dobolyi Bálintné... vádoló azt a

bomfordi preceptort” (Hermányi: Nagyenyedi Demokritus 239). — mn. 2. 1799. — 1759/1960: „De a nagy *bomfordi*, vad urnak ezek mind jólesnek vala” (uo. 231).

centrifuga 1928. — 1838: „nem tagadhatni... , hogy Pesten csakugyan több gyűlne egybe, ha | ollyféle *centrifuga* eszközések, mint a’ somogyi verseny, elmaradnának” (Széchenyi István: Néhány szó a lóverseny körül 224—5).

cibárol 1816. — 1759/1960: „ha *megcibárolja* vala Nánásit, megverik vala Nánásiért ötet” (Hermányi: Nagyenyedi Demokritus 73).

cigánykodik 1578. — 1577/1951: „Hasszán aga dolgában csak *cigánykodnak* ott benn az törökök” (Balassi Bálint ÖM. I, 315. Összeállít. ECKHARDT SÁNDOR).

cikázik 1784. — 1706/1873: „Könnyű-szerrel *czékáz* hadaink orrok előtt” (ArchRák. I, 527); „az erdélyi német most is az Tisza körül *czékáz*” (uo. 621).

cirill 1855. — 1845: „moldvai fejedelem jó Sándor Theoctitus fő papnak boldogtalan tanácsára... *cyril* betűk használását parancsolta” (Budapesti Híradó I, 29).

csecs 1838. — 1657—8/1959: „bal *csicsinél* ment bé a muskéta golyóbis” (Kemény János Önéletírása 76).

csintalanság 1604. — 1602/1911: „falukat egetnec, és fok *csintalanságot* cselekefznc” (Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól 166. Kiad. FERENCZI ZOLTÁN).

csók-mók 1750 k.—1704/1912: „Nay modi sok *csokmók* boytos pantlikája” (Irodalomtörténeti Közlemények 1912. 5); „Az Isten képére termett orczájával” | Nem eléghszik, hanem sok *csokmok* foltyával | Aztot bé mocskollya...” (uo. 6).

csulya 1840. — 1714/1866: „az szarvát extraordinariusnak találták, mivel egyfelől *csulya* volt, s csak két ága volt” (RákTár. I, 333).

dákó 1790. — 1704/1873: „hátha megbizonyítja, hogy nem rebellis? félő, hogy *takót* ne verjen a Kegyelmed fejéhez” (ArchRák. I, 324).

dedikál 1585. — 1567: „Tij nektec azert ayanlom es *dedicalom* ez kis könyuet” (Melius Péter: A Debrecenbe öszvegyült keresztyén predikátoroknak... vallások 4) | 1571: „Melius Peter foc maculatoriomokat czinal, és kettőnec haromnac is à fzegény együgyű iamboroc közzül *dedical* bennec” (Dávid Ferenc: Az egy attya Istenec... 80a).

defektus 1586. — 1578/1877: „az per... relatoriáját az waiuodalisok tizen ötöd napig ki ne adhassák, hogy a periclitans pars az inhibitióval oda irkezvén, az ő *defectusának* segíthessen” (Erd. Orszgy. Eml. III, 131).

degradál 1786. — 1655/1874: „ha valami módon azok lábra kaphatnak, elsőben magok vajdájok ellen ujobban insurgálván, *degradálják*” (MonOkm. XXIII, 244) | 1657—8/1959: „az ő respectusáért választottuk fejedelmünknek, mihelt akarja, bizony mindjárt *degradáljuk*” (Kemény János Önéletírása 330) | 1703/1873: „Mósa László hamissan vádolta Léczfalvi Istvánt, kővárvidéki tisztet: azért az ő simplex vajdjára ötet *degradálni* nem lehet” (ArchRák. I, 246).

dekadencia 1854. — 1765/1906: „Beszélették azt is, hogy B. Br. kezdett volna *decadenceba* menni” (Halmágyi: MonÍrók XXXVIII, 153).

deklaráció 1678 (MNY. LXIV, 350). — 1631 u./1884: „hogy... ellenek valami *deklaratiót* téssek, az kikhez Rákóczi igen bízott, condescendálnom... kellett” (TörtTár. 1884: 70).

deklarál 1644 (MNY. LXIV, 350). — 1592/1881: „Urunk igen megköszönte neki és *deklarálta* az difficultásokat” (Gyulafi: MonÍrók XXXI, 26) | 1594/1928: „magham menteseert kewantham az actorhwl hogý ew azokat az wtolso libellussaban *deklarálta* es specificálta volna” (HÁZI, SoprLev. 213) | 1596/1878: „ezben is az mi jó szívünket hűségünket és engedelmességünket *deklaráljuk*” (Erd. Orszgy. Eml. IV, 102) | 1596/1893: „mind ez óráig is az ő asszonyokhoz vissza nem tértenek, mely dolgot ti elöttetök coram bővebben *meg deklarálnák*” (SZÁDECZKY, Erdély és Mihály vajda 273) stb.

demarkációs vonal 1912. — 1842: „elévülés után lehet, sőt kell minden váltót szóbeli perutra vonni; de elévülés előtt semmi esetre sem... a törvénykezési *demarcationális vonal* megsértése... nélkül” (Világ 1842: 394); „Mi a törvénykezési *demarcationális vonal* megsértését... illeti” (uo.); „a *demarcationális vonal* csak akkor sértetik meg, ha compromissum... nem létezik” (uo.) | 1842: „Egy rövidke értekezés körét haladja, a' felállított *demarcationális vonal* részletes következményeit mind elszámolni” (Pesti Hírlap 696) | 1847: „nincs is már szükségünk azon hosszú fejtegetésekre, amelyek a kettő [állam és egyház] törvényes hatósága *demarcationális vonalát* talál-gatták” (Nemzeti Újság 295) | 1847: „mi legyen a' *demarcationális vonal*, mely a' csupán közgyűlés által végezhető dolgokat a' kisgyűlésiek' cathegóriájába esőktől szorosán elválassza?” (Pesti Hírlap II, 6).

demokrata 1796. — 1791: „Kélfek ezek, néked egy f zavadra, a' dühös *Demokratákra* rohanni” (Hadi és Más Nevezetes Történetek I, 681); „A' mi leg főbb indító ok lehetett volna... a' külső Udvaroknak magok' közbe-vetésére (t. i. a' *Demokraták* szándéka — hogy Király ne legyen többé) a' már nints többé” (uo. II, 313).

demokratikus 1796. — 1790: „midőn őket... femmi (Monarchicus) Orofz-lányok széllyel nem téphetik, meg engedik magokat a' (*Democraticus*) bogaraktól enni” (Hadi és Más Nevezetes Tört. 253).

demokratizmus 1854. — 1791: „Mirabo' neve, efze... elégséges vólt, az egygarányuságnak fenn tartására, ... hanem az ő halálával erőt vett a' *Demokratizmus*” (Hadi és Más Nevezetes Tört. I, 592) | 1842: „Roebuck... Benthamnak leghatározottabb 's legrendszeresebb *democratizmusát*... képviseli” (Pesti Hírlap 403) | 1842: „A dolgozó osztály egy része legvadabb *democratizmusnak*... rohan elébe” (Nemzeti Újság 364); „a junta minden erejét megfeszíté a *democratizmus* elnyomására” (uo. 400) | 1843: „A munkás osztály egy része a legvadabb *democratizmusnak* hódol” (Századunk 268) | 1843: „semmi egyéb-re nincs szüksége, mint... a szabadelműségnek *democratizmusbai* feloldására” (Hírnök febr. 13. 3) | 1845: „A *demokratizmusnak* justificatorius elve... fictionak ismertetett” (Nemzeti Újság 597); „a *democratizmusi* szellem kicsapongásai fékelve uannak” (uo. 637).

destruktív 1847. — 1835: „A' M. Chronicle kikel a' *destruktív* (rontósdí) nevezet ellen” (Jelenkor, 44) | 1843: „ama kívánat... annyira nem conservatív, mennyivel inkább *destruktív* szellemű” (Nemzeti Újság 252) | 1844: „ugyanazon ösztön... ha a társulati viszonyokban és polgári intézményekben gátot lel, *destruktív* erőt ölt magára” (Kemény Zsigmond: Korteskedés és ellenszerei II, 26) | 1844: „őhajtani kell, hogy az »Erdélyi Híradó«... a' kihányásnál sokkal több kárt okozó *destruktív* labdacok készítésében kissé szűkebb kezű legyen” (Múlt és Jelen 189); „illy *destruktív* és corrosiv labdacok” (uo. 190) | 1845: „*destruktív* eszmékre célzás abban nem hiányzik” (uo. 6) | 1845: „engem... alkotmányellenes *destruktív* elveket pártolónak... czimez” (Erdélyi Híradó 721) | 1846: „egy célbavett megyei reform ellen akarom gyenge szavamat emelni... hogy a' *destruktív* melléknévtől, ha lehet, menekülhessek” (uo. 183).

detronizál 1796. — 1762/1906: „érkezők reméntenül a relatio... hogy a muszka czár *detronizáltatott*” (Halmágyi: Monírók XXXVIII, 11).

dezentor 1786. — 1708/1901: „ugy capituláljon, hogy az *desentér* németeket se excludálja” (Eszterházy Antal kuruc generális tábori könyve. Közli THALY KÁLMÁN 765).

dialektika 1604. — 1570—71/1960: „Nem tudcz *Dialektikát*?” (Disputatio Debreczen[ensis].RMDE. Kiad. KARDOS TIBOR—DÖMÖTÖR TEKLA I, 657); „Más az, hogy kivált ha a *Dialectica* mellől el állatnak” (uo. 659).

dialektikus 1789. — 1759/1960: „Muzsnai... a musnai székely *dialektusban* egy betűt is el nem hagyott vala” (Hermányi: Nagyenyedi Demokritus 243).

diktátor 1604. — 1602/1911: „Szokafoc volt... à Romayaknac, hogy...

nagy nyomorufagban... ezac egy bizonios fzemelt rendelteneec, kit *Dictatornac* hittac” (Magyari István: Az országokban való sok romlásoknak okairól 191).

dinamizmus 1893. — 1841: „A’ *dynamismus* jóval magosb ezen állaspontnál” (Szeremlei Gábor: Az új philosophia szellemvilági fejletében 175).

direkte 1641 (MNY. LXIV, 351). — 1586: „az lean Agath *directae* [!] Illethne” (PAPP LÁSZLÓ, Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században: Nytud. Ért. 44. sz. 33) | 1593/1951: „az Kamenyecz árának fele, *directe* az feleségét illette” (Balassi Bálint ÖM. I, 300) | 1594/1928: „querimoniaját, nem akarja *dijrecte* prosequalný” (HÁZI, SoprLev. 212) | 1597/1878: „Az mely mezővárosok az nemességen potentiát exerceáltak, azok... *directe* az gyűlésre... euocáltassanak” (Erd. Orszgy. Eml. IV, 119).

direktor 1584. — 1571/1855: „valakik... hazánknak... megháborítói urunk ő nagysága hivatallal udvarba hivathassa *directorával*” (Erd. Tört. Adatok I, 287).

dirigál 1625 (MNY. LXIV, 351). — 1599/1878: „felséged... ez után is minden conatusát arra *dirigálja*, hogy ... békességben édes hazánkban megmaradhassunk” (Erd. Orszgy. Eml. IV, 264) | 1600/1893: „ez szegíny országnak javára... nézendő dolgokat kegyelmetekkel... egyenlő tetszésből *dirigáltuk*” (SZÁDECZKY, Erdély és Mihály vajda 359) | 1620/1857: „Az idő alatt pedig én az országot... *dirigáljam*” (Bethlen Gábor: MTörtTár IV, 210).

diplomácia 1810. — 1791/1957: „Uram!... mely *diplomáziát* vettél fel régi frigyes barátaidra ’s a többi külső udvarokra nézve” (A magyar jakobinusok iratai I, 821. Sajtó alá rend. Benda Kálmán); „nagy nemzetek históriáját... a *diplomáziában* tett hibák rontják meg” (uo. 822); „a *diplomáziában* egy királynak... életit a kabine-tumi intereszszével egy mérő-serpenyőbe tenni nem lehet” (uo. 828); stb.

disputáció 1766. — 1562: „De izoloc rőuid befzeduel czac az minapi *Disputaciokrol*” (Melius Péter: Az Aran Tamás hamis és eretnek tévelygésinek... meghamisítása A2b) | 1570: „Az Varadi *Disputacionac* avagy vetelkedesneec az egy Attya Istenről... igazán való elő számlalással” (Címlap: RMK. I, 75) | 1570: „előszer ezt kérdöm tőle, miért hat hoga minapi *disputatioban* űdeo szerent való istennec monda” (Károlyi Péter: Az egy igaz istenről... MTA Mikrofilm 343. II, 25) | 1570/1915: „a Király... *disputaciona* engedé à dolgot” (Heltai Gáspár: Háló 68) | 1570—71/1960: „Mostan pedig semmi *disputációra* való materiát nem adok ki” (*Disputatio* Debreczin- [ensis]: RMDE. I, 658) | 1571: „Az Varadi *disputatioban* is róka modra el kőrűlec, es felelni nem akarnac egyűgyű képpen” (Dávid Ferenc: Az egy attya Istennek... 42 ab) | 1593/1951: „De ezt az Bálint prókátora, ... az törvénybeli *disputációkor* meg sem disputált” (Balassi Bálint ÖM. I, 302) stb.

disszidens XVII. sz.—1656/1874: „mit fognának cselekedni;... ha az *dissidensek* Lengyelországban religiójokban háborgattatni kezdenének” (II. Rákóczi György: MonOkm. XXIII, 387) | 1657—58/1959: „Voltanak is... feles pártjai, kiváltképpen az kiket *dissidenseknek* neveznek vala” (Kemény János Önéletírása 321).

doctrina 1851. — 1833: „egy párt,... a mely bitorlá... fél-dolgokért féljussokat gondolni-ki. Ez a’ *doctrinai* párt” (Hazai s Külf. Tud. I, 278) | 1834: „[Lafayette] távul volt azon tantól (*doctrina*), mely szerint a czél igazolja az eszközöket” (Jelenkor 356) | 1842: „én a’ *doctrinák* megcsontosult pártolója nem vagyok” (Kemény Zsigmond: Erdélyi Híradó 551) | 1843: „fog-é... gyöngeségül fölrovatni önöknek a’ vak ragaszkodás... kétszin *doctrinákhoz*” (uo. 403) | 1844: „világrázó *doctrinák* az élet embereitől veszik eredetöket” (Gorove István: Nyugot I, 38) | 1844: „e’ szót *doctrina* igen is sokszor hozzá elő beszédeiben” (Nemzeti Társalkodó 104) | 1847: „én az uj *doctrinát* olly kevésbé tudtam belátni, mint a’ régít” (Kemény Zsigmond: Pesti Hírlap I, 291) | 1847: „a’ monopoliumnak... gyűlöletessé vált *doctrinái*” (Kemény Zsigmond: uo. II, 439).

doktrínér fn. 1854. — 1832: „*Doctrinairek*. A' francia követkamarában... egy kis számú férjfiak... kik sem a' korlatlan hatalom magasztalójához, sem a' revolutio védőjéhez nem akarának számíttatni” (Közhasznú Esmeretek Tára IV, 105) | 1834: „a' republicai *doctrinairek* által rebesgetett... egyesülési just megtagadá” (Hazai s Külf. Tud. I, 61) | 1835: „A' *doctrinairek* 's a' kormány lapjai elbizakodvák azon többségre, mellyel a' kamarában... birnak” (Jelenkor 670) | 1838: „felfuvalkodnak a *doctrinairek*... a *doctrinairek*... ezt mondják: az embernek vallással kell bírni” (Századunk 169); „Mi lesz ebből? kérdi a *doctrinair*” (uo. 209) | 1838: „A' *doctrinäre*k (Guizot' pártja) ajánlatot tettek az ellenző pártnak” (Hazai s Külf. Tud. II, 381); „Mi semmit sem adunk a *doctrinaerekre*” (uo. II, 382); „Lajos Filep... meggyőzte az anarchistákat, ... *doctrinaireket*” (uo. II, 396) | 1839: „csak balközépből alkotott ministerium pártoltassék, mellyben egy *doctrinär* se vegyen részt” (uo. I, 235); stb. — mn. 1847. — 1832: „Már ez... egy *doctrinair* ministeriumtól igen is sok volna” (Jelenkor 708) | 1839: „az egész francia sajtó csak *doctrinär*ministeriumról szólt” (Hazai s Külf. Tud. I, 289) | 1840: „Jaubert gróf... hajdon a' *doctrinär*-párt első soraiban harczola” (Erdélyi Híradó 201) | 1845: „a' Pesti Hírlap *doctrinair* lap” (Szalay László: Pesti Hírlap I, 31); „*Doctrinair* lap, azaz: nem pusztán empiricus” (uo.) stb.

documentum 1781. — 1597/1878: „A honnét... fel nem vehetnék [az adót], azt meg oculálván fide mediante *documentumot* hozzanak rúla” (Erd. Orszgy. Eml. IV, 117).

dolgozat 1830. — 1829: „az Első Kötetben lehetett észrevenni, hogy nem csak új *Dolgozatok* közöltetnek” (Élet és Literatura IV, 92). (Vö. Nyr. LXXXVI, 222).

dollár 1840. — 1826: „a' Kolumbiai Országlószék... Azt is meghatározta, hogy haladék nélkül 300 000 *Dollárokat* rakasson hajóra” (Magyar Kurír II, 87) | 1834: „New-Yorkban... esztendőn által, 38, 625 *Dollár*,... fordíttatik a városi iskolákra” (Böllöni Farkas Sándor: Utazás Észak Amérikában 38).

drót 1644—71. — 1644/1959: „rostélyokat, *drótokat* el ne pusztítsanak” (Kemény János Önéletírása 342).

dum dum 1912. — 1901: „*Dum-dum* lövegekkel kísérleteznek a hadseregnél” Borsszem Jankó dec. 15. 5).

egoizmus 1792. — 1791/1957: „az egész ország akkori időben az *egoismus*, nepotismus és fanatismus által kormányoztatott” (A magyar jakobinusok iratai I, 156).

elektromotor 1912. — 1844: „A' földet *electromotorrá* tevő, 's így a' természetben új időszakot alapító dicsőség Nápoly városának vala fenntartva” (Múlt és Jelen 172).

elektrotechnikus 1912. — 1901: „Marconi, a hires *electrotechnicus*, e napokban vőlegény lett” (Borsszem Jankó máj. 5. 5).

elevator 1882. — 1873: „egész indifferens tárgyakról beszélgettek, talán a Gellért hegyi *elevatorról*” (Pesti Napló jún. 29. regg. 2) | 1880: „Az *elevator* építésénél előforduló... munkálatok kivételére hirdetett ajánlati tárgyalást ma délelőtt tartotta meg a... bizottság” (Ellenőr okt. 9. regg. 6).

eszkimó 1802. — 1780: „[Észak-Amerika régi vad lakosai] azon egyegy eredet- és nembéliek. Azért a Frantziáktól mind őszve *Eszkimóknak* (Elkimaux) neveztetnek” (Magyar Hírmondó 42).

exkuzál 1763. — 1604/1881: „de azok... nem hogy *excusálták* volna, de inkább bele vitték” (Gyulafi: Monírók XXXI, 35); 1605/1881: „Ezt ekképpen *excusálta* | Imreffy János in senatu” (uo. 45—6).

expediál 1641 (MNy. LXIV, 352). — 1585/1881: „*Expediáltak* Fejérvárról engem” (Gyulafi: Monírók XXXI, 18) | 1591/1881: „sietséggel *expediáltak* a lengyelek legatusokat a portára” (uo. 79) | 1598/1878: „ha csak Mihály vajdának ü magának

kellessék-e *expediálvi*,... azt is írja meg nagyságtok" (TörtTár. 1878: 565) | 1604/1881: „Bethlen Farkast... Bocskai mindjárt *expediálta*" (uo. 32) | 1607/1879: „ő nagysága egy főemberét, országunkbelit *expediáljon*" (Erd. Orszgy. Eml. V, 444) | 1626/1915: „Abafi uramat... *expediáalom*... Kegyelmed mellé" (Bethlen Gábor levelei 101). (Vö. Nyr. XC, 312).

expedíció 1619 (MNY. LXIV, 352). — 1594/1874: „Valamikor *expedíciónk* az török ellen leszen,... ő felsége abba is *assecuráljon*" (MTörtTár XIX, 11) | 1598/1878: „a mely nemes emberek... magokat e mostani *expedíciótól* absentáltak,... azokat... megcircularván... jószágokat... elfoglalják" (Erd. Orszgy. Eml. IV, 244) | 1599/1878: „az hadi *expedíciók*ort is az had után az mely élést... urok után visznek, azok is afféle exactióktól immunisek légyenek" (uo. IV, 272) | 1601/1878: „Az elmúlt *expedícióra* az minémű élést felvettünk volt, annak erogatiojában sok fogyatkozást értünk" (uo. IV, 588).

expressz 1628 (MNY. LXIV, 352). — 1594/1928: „az actor effele *raÿtha* lewth Iniuiriakat es karokat... az ew wtolso libellwssaban *expressz* denominallÿa" (HÁZI, SoprLev. 207) | 1599/1878: „senkinek szekeret ne adjanak, hanemha *expresse* volna levelében megírva" (Erd. Orszgy. Eml. IV, 436).

farmer 1833. — 1793: „Jobbágy Angoly Orfzágban nintsen, mert itt a' parafzt valamit bír, attól femmit fem dolgozik, fem adózik az Uraságnak, hanem tsak árendát fizet: ...nem is nevezetik parafztnak vagy jobbágyinak, hanem árendásnak *Farmer*, Pachter" (Sándor István: Egy külföldön utazó Magyarinak jóbaratjához küldetett levelei 306) | 1830: „mind azon jobbitni törekedne, a' mit a' *Farmerek* mezeiken, házaikban 's a' t folytatnak 's üznek" (Széchenyi István: Hitel 77).

favorit 1748. — 1700/1929: „az török követ két daliáját föl... akasztattott, ... azért hogy az *Favoritában* az galantéria kertben az olasz fákban sok kárt tettek" (Széchenyi György levelei 63) | 1708—10/1955: „Székely László belső *favorita*" (Bethlen Miklós Önéletírása I, 244); „Barcsai Mihály, a fejedelemnek... Székely László kedveségével verset futó *favoritája*" (uo. I, 302).

favorizál 1807. — 1698/1940: „De talám ezt tartják ő Kegyelmek nagy *favorizálásnak*, hogy én a' Papok fzekekben ülök" (M. Tótfalusi K. Miklós... Mentsége 54) | 1766/1903: „Közönséges hír volt, hogy ő exciáját a szászok fizetnék, hogy annyira *favorizálna* részekre" (Halmágyi: MonÍrók XXXVIII, 236).

fein 1789. — 1723/1963: „Amely szalmapántlikát küldött az asszony..., nekem mind olyan s mind *feinb* lévén,... elküldöttem" (Bethlen Kata Önéletírása 199. Sajtó alá rend. SÜKÖSD MIHÁLY).

feketén 1942. — 1840: „nem lehetne é állatmutatást e' lóversenyhez kapcsolni, azt, ki önnevelte legszebb csikókat, tulkokat, 's t. e' f. mutathat elő, megajándékozni v. legalább dicsérni? erkölesi szempontbul a' káromkodókat, részegeket, kártevőket, tolvajokat, engedetleneket s t. e' féle *feketén* jelölteket a' pályázhatásból jobbulásig kizárván" (Társalkodó 201).

fityfiritty 1774. — 1732/1903: „én magadot várlak vala jobb szívvel, de talán p. Fity *Fityfiritty* hodított el, hogy ki ne jöhess" (Apor Péter: MonÍrók XXXVII, 209) | 1759/1960: „Debreczeni Sámuel csizmadia (kit csúfságból neveznek vala *fityfiritynek*)... kimenvén az utcára, meglátja Bárdi" (Hermányi: Nagyenyedi Demokritus 238).

fizika 1655 (MNY. LXIV, 352). — 1644—48/1967: „Tanit vala egy Asszony Plato Scoláiában | Hypatia à neve minden tudományban, | Hires és látott hallott, bölts az *Fisikában*" (Kolosi Török István: Az Asszonyi-Nemnek nemességéről... RMKT. XVII. sz. IV, 479. Sajtó alá rend. STOLL BÉLA, TARNÓCZ MÁRTON, VARGA IMRE).

formál 1585. — 1562: „Az embernek mind tefte lölke teremtett Iftentől. A teftet a fűkeres fárbol *formálá*" (Melius Péter: Az Aran Tamás hamis és eretnek

tevélyésének... meghamisítása 60); „teftet *formálál*” (uo. 61); „az Iften formallya az embereknek lelköket” (uo.) stb. | 1567: „[Krisztust] à Mariatol *formaltà* à fzent lélec” (Melius Péter: A Debrecenbe öszvegyült keresztyén predikátoroknak... vallások Ca) | 1570/1915: „nem czac az ő teste *formáltatott szent* | Lélektől” (Heltai Gáspár: Háló 51–2).

formális 1789. — 1706/1873: „Kegyelmed olly erővel nincsen, az melly által ellene *formalis* operatiot tehetne” (ArchRák. I, 648).

formula 1742. — 1570/1915: „Meg ira ezokaért Asotus Barath annac az magyarazatnac *formulaiai*” (Heltai Gáspár: Háló 349) | 1690/1967: „a Tripartitumban lévő *formula* szerént... Moyses ött könyvét keziben tartotta” (Magyar—zsidó Oklevéltár X, 260. Szerk. SCHEIBER SÁNDOR).

formuláré 1835. — 1834: „Az instructio pedig, akár a’ *formulare*... az én plánom szerént, e’ következő pontokban állhatna” (Nemzeti Társalkodó I, 363).

formuláz 1847. — 1844: „Nem vala szándékunk törvényjavaslatot *formulázni*” (Pesti Hírlap 529).

fotográfia 1865. — 1844: „*Photographia*. Mostanáig még annyira nem haladták (!), hogy a daguerreotyp képeket mindenkor kívánt sikerrel készíthessék... Tiesson a *photographiai* művészet nagy kedvellője olly szert talált föl, melly a fényképek sikerültét átalában biztosítja” (Nemzeti Újság II, 193).

frappáns 1853. — 1818: „ez a’ lakosok és lakjaik köz’tt szembetünő ’s össze nem | illő ellenek (contraste) valóban rezzentő (*frappant*)” (Dessewffy József: Bártfai levelek 18–9).

galoppíroz 1793. — 1789: „mintha mind *kalopérozva* járna” (Illei János: Tornyos Péter 38).

garantíroz (*garantál* a.) 1790. — 1762/1903: „*garantírozá* minden országit” (Halmágyi: MonÍrók XXXVIII, 10); 1763/1903: „a németországi provinciákat... *garantírozta* a prussus” (uo. 95).

gárdista 1788. — 1765/1906: „Rédei János generális és nemes *gárdisták* hadnagya... protestált vala” (Halmágyi: MonÍrók XXXVIII, 163).

garniszálló (*hotel garni*) 1896. — 1878/1961: „Becses levele súlyos betegen talált a »Hotel Garni«-ban” (Mikszáth Kálmán ÖM. XXIV, 154).

garnitúra 1835. — 1780: „néhai... Királyi Felségért... való Udvari gyáfnak... ilyen rendi vagyon szabva:... Gaze d’ Italie-ból való homlokra függővel és fehéjér *Garnitúrával*, fekete ekefséggel” (Magyar Hírmondó 790).

gavalléria 1709. — 1705/1929: „az egész *gavaleriája* ő fgének... által jöven a Dunán, itt leszen sustentatiója” (Széchenyi György levelei 171).

gerilla 1833. — 1832: „A’ *guerillá-k* legnagyobb kegyetlenséggel gyilkolták az egyes francziákat” (Századunk 127).

germanista 1851. — 1846: „A’ *Germanisták*... gyűlése... Grimm Jakabot egyhangulag elnökének választotta” (Erdélyi Híradó 668).

getto 1854. — 1843: „Az anconai ’s sinigagliai zsidóság lakta város részeiből — *ghetto* — két hónapok alatt minden keresztény férfi — ’s nőcselédet ’s dajkát elbocsát a’ zsidóság” (Erdélyi Híradó 431); „Egy városban sem lakhatik, ... mellynek nincsen szidóknak [!] szánt része — *ghettoja*” (uo.) stb. | 1847: „a’ lapályosabb helyeken minden útszák vízben állanak a’ *Ghetto*-ban” (egy fertály neve)” (Múlt és Jelen 11).

gikszer 1854. — 1844: „Engedelmet kérünk alázatos véleményünk szerint, közlő urtól ez valóságos *kixer*” (Nemzeti Újság I, 28).

gnóm 1831. — 1824: „az orvos mint *Gnómherczeg* állt előtte” (Aurora 62); „A’ kiséret [,] mellyet *Gnómjaimból* képeztem, kevés nap mulva majd elhagy téged” (uo. 63).

gój 1863. — 1829: „a' 'Sidóság... a' keresztyén embert | *gojnak* az az idegennek fogja egymás közt nevezni, (a' fanaticusok a' *goi* nevezet alatt... pogányt értenek)” (Balásházy János: Észrevételek a honni gazdaságbeli szorgalomnak akadályairól 115—6) | 1833: „*Goi*, népet jelent átaljában, *Goim* népeket” (Edvi Illés Pál: Sas XIII, 104). — *gójim* 1843. — 1833: „Az Isten megparancsolta a' Zsidóknak, hogy... a' Pogányokkal (*Goim*) se jót, se rosszat ne tegyenek” (uo.).

gratulál 1753. — 1599/1878: „az temesvári passa küldött volt két követet hozzá *gratulálni* ilyen szerencséjének” (Erd. Orszgy. Eml. IV, 427).

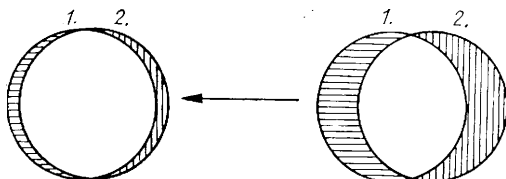
† ZSOLDOS JENŐ

NYELVJÁRÁSOK

Gondok jövőendő regionális nyelvjárási szótáraink körül

1. A legnagyobbval kezdem: készülnek-e 1. kellő időben, 2. kívánatos mennyiségben s 3. megfelelő színvonalon? Nem tudjuk. Szeretnénk remélni, a választ azonban csak az idő adja meg.

A „kellő időben” kívánalom — hol halk, hol erős vészharangkongatás formájában — a tudományos dialektológia kezdete óta egyre gyakrabban visszatérő intés a nyelvjáráskutatásban. Való igaz: nyelvjárásaink — különösen az utóbbi évtizedek nagy változásai óta — rohamosan köznyelviessé válnak. S bár teljes eltűnésükről korai beszélni, tény, hogy minden egyes évvel nyelvi kincsek tucatjai tűnnek el. Következésképpen: minél később indul meg egy tájszótár gyűjtése, annál kevesebb tájszót tartalmaz majd. Köznyelvi és tájszótárak a bennük foglalt szóanyagot tekintve gyorsuló ütemben közelednek egymáshoz. Pontosabban: a tájszótárak hasonulnak egyre jobban a köznyelviékhöz. Csökken ugyanis a tájszavak és a nyelvjárásokban ismeretlen vagy nem használt köznyelvi szavak száma. Ábrázolva:

Magyarázatul: 2. kör = köznyelvi szókincs
1. kör = nyelvjárási szókincs

===== 1. = a nyelvjára(so)kban nem használatos köznyelvi szavak

||||||| 2. = a köznyelvben ismeretlen nyelvjárási szavak (tájszók)

← = a változás iránya

Egy bizonyos fejlődési pontot elérve — elméletileg — voltaképpen nem is lesz már szükség tájszótárakra: a köznyelvi és nyelvjárási szókincs közti minimális különbség szójegyzék formájában is leírható lesz. (Az azonosság számbavétele, leírása ekkor már fölösleges lenne.)

A „kívánatos mennyiségén” itt — legyünk realisták — az a legkisebb mennyiség értendő, amelyben mindegyik nyelvjárásunkból egy tájszótár bennfoglaltatik (vö. VÉGH: MNyj. II, 52).

A „megfelelő színvonal” tulajdonképpen személyi kérdés. Akad-e vállalkozó nyelvész vagy bizonyos fokú nyelvészeti képzettséget elsajátítani kész nem-nyelvész, aki temérdek időt, energiát föláldozni képes, s e „sokszor végtelennek látszó munkához” (OrmSz. VI) szükséges kitarással rendelkezik?

De: valóban annyira szükségünk van regionális tájszótárakra? A válaszadás egyik lehetséges formája a külföld nyelvtudományára való hivatkozás. A másik: gondolkunk arra, mi lenne akkor, ha meg kellene válnunk a Szamosháti, a Csángó, az Ormánysági, a Szegedi és a Szlavóniai Szótártól. A föltett kérdés költői kérdés azonban, amely a választ is tartalmazza. — Ha nemcsak a nyelvészetre, hanem a rokon tudományokra is gondolkunk, nem vitathatjuk VÉGH JÓZSEF igazát: „a magyar nyelvjárás kutatás . . . szempontjából a legfontosabb feladat a regionális nyelvjárási szótárak elkészítése volna” (Ált-NyelvTan. VIII, 246).

2. A z a n y a g g y ű j t é s. — Kérdés: egyetlen falu, tehát egy helyi nyelvjárás vagy több, nyelviileg összetartozó falu, tehát nyelvjárás, esetleg nyelvjárástípus szókincsét kell, lehet, célszerű fölgyűjtenünk? Több körülmény az első mellett szól. Éspedig elviek, gyakorlatiak egyaránt. A helyi nyelvjárás a legreálisabb, legmegfoghatóbb nyelvi rendszer, amellyel a dialektológiában dolgozhatunk (l.: BENKŐ, Nyjtört. 28; VÉGH, ÓHA. 28—38; IMRE, A mai magyar nyelvjárások rendszere 37). A tájszótár anyaga is akkor lesz homogén, ha ezt a viszonylag egységes nyelvi rendszert tükrözi, éspedig valamely egyidejű állapotban. Nehezen képzelhető el, hogy több faluban is annyi időt töltsünk, annyi szóra rákérdezzünk, annyira otthonosan mozogjunk, ahogy azt egy faluban tehetjük. Ha nem vagyunk otthon a faluban, a falusi környezetben, ha nem beszéljük az illető nyelvjárást, a gyűjtés úgyis jóval nehezebb, és mindvégig kísért egyfajta bizonytalansági érzés. Célszerűbb tehát minden rendelkezésre álló időt és erőt egy falu szókincsének a felgyűjtésére fordítanunk. (Hasonlattal szólva: inkább fúrjunk mélyfúrással egy kutat, mint kevésbé mélyen többet.) Megjegyzendő, nagyjából egészéből ezt az utat járták eddigi regionális tájszótáraink nagy érdemű megalkotói is; vö.: CSÚRY: „Szókinccsgyűjteményem alapja szülőhelyem: Egri” (SzamSz. 3), illetőleg: „szótáramban kísérletet teszek arra, hogy egy magyar falu népének . . . szókincséről . . . h i t e l e s gyűjteményt állítsak össze” (i. m. 4; kiemelés tőlem: K. J.); KERESZTES: „Bár számos községből tartalmaz [ti. az OrmSz.] adatot, ezek általában igen szórványosak. . . A nyelvi adatok zöme Kiss Géza lakóhelyéről, Kákicsról származik” (OrmSz. IX); BÁLINT SÁNDOR: „A szótári anyag általában . . . Alsóvárosnak, gyermekkorom és ifjúságom színhelyének nyelvhasználatát tükrözi. . . Ebben a nyelvi világban magam is máig teljesen otthon vagyok” (SzegSz. 16).

Meddig gyűjtünk? Hogy meddig gyűjtünk, gyűjtünk, körülményeink határozzák meg. Arra azonban mindenképpen törekednünk kell, hogy a szótár anyagának egyidejűségét biztosítsuk. Ez pedig azt jelenti, hogy a gyűjtést 10—15 év alatt el kell(ene) végeznünk. Nem szabad ugyanis elfelednünk, hogy a nyelv alkotórészei közül a szókincs változik a leggyorsabban (vö. pl. MNyj. LXVIII, 479—82), s amit gyűjtésünk kezdetén még például „terjedőben” vagy „visszaszorulóban” minősítéssel (szükségességükről l. alább) jellemzünk, az a gyűjtés befejező szakaszában már szociális érvényű vagy vissza-

szorult lehet (garmadával lehetne példát hozni). Nem baj persze, ha évtizedekig gyűjtünk. A minősítéseknek azonban föltétlenül egyidejű nyelvállapotot kell tükrözniük! Ez — az utóbbi esetben — természetesen a gyűjtés befejező szakaszával azonos. Ha a gyűjtés évtizedekig húzódik, akkor a gyűjtés kezdeti szakaszában lejegyzett szavak minősítését ellenőrizni kell.

Hogyan gyűjtsünk? Ahogy csak lehet. Sajátítsuk el a szakirodalom gazdag eredményeit (a legjobb kézikönyv: LÓRINCZE, A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere: MNyTK. 90. sz.), s legyünk minél többet terepen, mert gyakorlat teszi a jó nyelvjárásgyűjtőt: dialectologus non nascitur, sed fit. Természetesen csak passzív módszerrel soha nem lehet egy tájszótárt összeállítani. Aktív módszerrel, tehát kérdezve is kell gyűjtenünk. „Kérdőívként” szótárakat: köznyelvi és tájszótárakat használunk.¹

Köznyelvi szótár(ak) (ÉrtSz. és ÉKsz.) segítségével a nyelvjárás köznyelvi szavait, tájszótárak felhasználásával meg tájszavait gyűjthetjük össze, írhatjuk le. A segédeszközül használt szótárak egyúttal a bennük regisztrált különböző nyelvváltozatbeli korpuszok összehasonlító egybevetésének is forrásai lehetnek (vö. CSÜRY, SzamSz. 5). A szóföldrajzi kutatások igen becses és megbízható munkaeszközökkel gazdagodhatnak, mert így nemcsak azt tudnánk, hogy bizonyos szavak hol vannak kimutatva (l.: BÁRCZI, Szók.² 90; IMRE i. m. 35), de azt is, hogy bizonyos — köznyelvi és nyelvjárási — szavak egy adott időpontban mely nyelvjárásokban nincsenek, illetőleg nem voltak meg.²

Minél több szótárt használunk annál jobb. Ha például ma az ÉrtSz. vagy ÉKsz., valamint a SzamSz., OrmSz., SzegSz., SzlavSz. és a MTsz. anyagát „kikérdeztük”, azonkívül minden lehető orvanyagot följegyeztünk, joggal mondhatjuk: megtettük a magunkét. Fölvetődik azonban a kérdés: nem maximalizmus-e ezt óhajtanunk? Hogy fér bele mindez a gyűjtő idejébe, aki gyűjtési munkáját nem „főállásban” vagy „mellékállásban” végzi, arról nem is beszélve, hogy a hosszú távon ugyancsak egyhangú gyűjtési-lejegyzési munka előbb-utóbb belefáradást szül? A kérdés jogos. Ideális esetben azonban mégis csak így kellene történnie a gyűjtésnek. Hogy ideális és reális ez esetben milyen közel vagy távol vannak egymáshoz, illetőleg egymástól, az más kérdés, amelyet a gyakorlat fog eldönteni.

3. A tájszótár feladata a nyelvjárási szókincs számbavételén kívül az is, hogy jellemezze, leírja az egyes szavaknak a szókincs egészében elfoglalt helyét. Úgy kell a gyűjtésnek indulnunk, hogy bizonyos szempontok szerint a följegyzett szavakat minősíthessük. A minősítéseknek tükrözniük kell a szavak szókincsbeli „státusát”, azaz helyét, állapotát, s a szókincs mozgását, dinamizmusát is. Hagyományos paraszti kultúrájú helyi nyelvjárás szókincsének a gyűjtésekor a következő minősítésekre gondolok: 1. időbeli és 2. rétegbeli aspektus. Az elsón belül: *kihalt* (idősebb adatközlők emlékezetében meg-megőrződik egy-egy kihalt szó), *kihálóban* *viszszaszorulóban*

¹ A gyűjtés mikéntjéről regionális nyelvjárási szótáraink gyűjtői nem tájékoztattak részletesen. Vö. mégis PENAVIN OLGA vonatkozó sorait (SzlavSz. 7), aki az OrmSz.-t és a SzegSz.-t földolgozta.

² Az említett célból megvizsgáltam regionális nyelvjárási szótáraink cs betűvel kezdődő címszavait: melyeket — s hányat — nem ismernek a rábaközi Mihályiban? A következő eredményre jutottam: SzegSz. 450, SzamSz. 159, OrmSz. 141, SzlavSz. 104. (A SzegSz. melletti nagy szám többek között azzal magyarázandó, hogy e szótár nyelvjárás-történeti anyagot is tartalmaz, a többi viszont nem.) A számok jól mutatják, hogy nyelvjárásaink között a szókincs tekintetében számottevőnek mondható eltérések vannak. A cs ugyanis szókezdő fonémaként nem nagy megterheltségű a magyarban.

(csak a legidősebbek használják őket), t e r j e d ő b e n (köznyelvi szavak szinte kizárólag; szomszédos nyelvjárások hatását a magam tapasztalatai alapján nem tudom megerősíteni). A másodikikon belül: g y e r m e k - é s d a j k a n y e l v i , n é p k ö l t é s z e t i , t r é f á s , g ú n y o s - p e j o r a t í v , s z é p í t ő - e u f e m i s z t i k u s , á l l a t s z ó l í t ő (állathívó, -űző és -terelő szavak), k a t o n a i . A minősítés nélküli szavak természetesen mind szociális érvényű, produktív elemei a nyelvjárás szókincsének (vö.: SzamSz. 9; OrmSz. XI; SzegSz. 19—20). Meggondolandó a következő minősítések fölvétele is: s z a k n y e l v i , a r g ó , e g y é n i . Mindhárom a nem szociális kategóriába tartoznék. Számbavételükkel a nyelvjárás szókincs mozgását differenciáltabban megragadhatnánk.

Nyelvjárás szókincsgyűjtésről lévén szó nem szabad elfeledkeznünk a néprajzi háttér megadásáról. Kitűnő példa ennek megvalósítására CSÜRY SzamSz.-a. Gyűjtéskor igen jó segítség a MORVAY PÉTER szerkesztette „Útmutató füzetek a néprajzi adatgyűjtéshez” című sorozat kötetei.

Itt említendő meg a tulajdonnevek és a nyelvjárástörténeti anyag kérdése. Bár mennyire is hasznos a tulajdonneveknek a tájszótárba való fölvétele, mégis azon a véleményem vagyok, hogy a gyűjtés szorítkozzék a köznevekre. A tulajdonnevek módszeres vizsgálata is teljességre törekvő forrásanyagot és tulajdonnév-centrikus gyűjtést föltételez, s annak elvégzésére a más irányban lefoglalt tájszótári gyűjtő nem vállalkozhatik. Orvanyagában nem kevés tulajdonnevet is följegyezhet, ez az anyag azonban véletlenszerű, hiányos és inhomogén. Amit ily módon a tájszótári gyűjtő regisztrál, természetesen érdemes arra, hogy közöljék. Az amúgy is agyonterhelt gyűjtő figyelmét megosztani, idejét-energiáját „megrabolni” azonban semmiképpen sem tanácsos. Ez — mutatis mutandis — még inkább vonatkozik a nyelvjárástörténeti anyagra. Falvakról lévén szó elsősorban lelkési hivatalokban, plébániákon, tanácsokon őrzött régi levelek feldolgozása jöhetne szóba. Ezeknek a nyelvemlékeknek a kiaknázása (helyhez, időhöz, személyhez kötésük stb.) azonban többrendbeli problémát vet föl, amelyek speciális vizsgálatot igényelnek. Természetesen nagyon jó lenne, ha tájszótáraink az illető nyelvjárások történeti anyagát is tartalmazzák (l. pl. a SzegSz.-t, amely valóban „szinte szegedi enciklopédia”: IMRE i. m. 33), ez azonban a legtöbb esetben sajnos utópia.

4. A z a n y a g k ö z l é s e . — Bevezetőül annyit: a tájszótár gyűjtője-szerkesztője ma előnyösebb helyzetben van, mint annak idején CSÜRY, KISS GÉZA, KERESZTES KÁLMÁN és BÁLINT SÁNDOR volt. Köznyelvi szókincsünk ugyanis az ÉrtSz. és ÉKsz.-ban modern lexikográfiai feldolgozást nyert. Amíg tehát például BÁLINT SÁNDOR SzegSz.-a számára BALASSA JÓZSEF szótára volt a legújabb és legfejlettebb hazai minta (l. DEME: SzegSz. I, 41), a mai szótáríró az ÉrtSz., ÉKsz., regionális nyelvjárás szótáraink szócikkeire, illetőleg az örvendetesen föllendült szótártani irodalom vonatkozó eredményeire is támaszkodhat.

A szótárrá szerkesztés célja az, hogy a gyűjtött anyag minél egyszerűbben, minél világosabban a lehető legtöbb információt nyújtsa. A szótárrá szerkesztés: lexikográfiai munka. A tájszótár megfelelő színvonalú megszerkesztéséhez a lexikográfia elméleti-gyakorlati eredményeinek az ismerete szükséges. Az ugyanis, hogy a nagy mennyiségű összegyűjtött anyagban rejlő lehetőségekből a szótár leendő használója mennyit tud kiaknázni, elsősorban a forrásanyag szótártani „hangszerelésétől” függ.

Mivel a tájszótárak tudományos célú és rendeltetésű szógyűjtemények, szerkesztésükben bizonyos racionális szempontokat követve eltérhetnek általános társaiktól. A következőkben a regionális tájszótárak egynémely szerkesztési kérdéséről lesz szó.

A regionális nyelvjárás szótárak ma, amikor a köznyelvi szókincsnek könnyen használható és hozzáférhető, modern lexikográfiai feldolgozása van, egyszerűsített for-

mában is elkészíthetők véleményem szerint. Alap gondolatom a következő: a regionális tájszótárban valamennyi tájszó, a köznyelvvel egyező szavak közül pedig csak a tőmorfémák (tőszavak) lennének teljesen kidolgozva, tehát címszavasítva, alakváltozatok és jelentésük/jelentéseik, valamint — tájszavak esetében — példamondat(ok) közölve. Minden más esetben, ha tehát a köznyelvi és a nyelvjárási összetett szó, származékszó vagy igekötős ige megegyezik — az alaki eltérést, például *táncol* ~ N. *táncul*, *szalmakazal* ~ N. *szómakazó*, *elmegy* ~ N. *ëmegy* nem tekintve —, elmaradna a jelentésmegadás és a példamondat. Ebben az esetben csak a puszta címszót, illetőleg — ha van — annak nyelvjárási változatát közölnénk. Ha a köznyelvvel azonos alakú nyelvjárási összetett szónak, származéknak vagy igekötős igének van a köznyelvben ismeretlen jelentése is, vagy ha valamely köznyelvi jelentés nincs meg az illető nyelvjárásban, akkor ez a tény, tehát a köznyelvtől való pozitív és negatív eltérés egyaránt, valószínűleg jelentős. Kérdés, mi lenne a legcélszerűbb megoldás itt? Valószínűleg az, ha ezeket a szavakat teljesen kidolgoznánk, tehát címszavasítanánk. Részletekre vonatkozólag a következőket jegyzem meg.

A) Nem venném fel a tájszótárakba a *szintaktikai szóképzés* eseteit, azokat a származékszavakat tehát, amelyek a következő képzőkkel alakulnak: igenevek: *-ó/-ő, -t, -andó/-endő, -va/-ve, -ván/-vén, -ni*; szenvedő igék: *-atik/-etik -tatik/-tetik*; ható igék: *-hat/-het*; számnévek: *-ad/-ed, -adik/-edik*, valamint az *-ás/-és* képzős, 'nomen acti és 'nomen actionis' jelentésű származékokat. Ezek a képzők ugyanis — szófaji korlátozottságtól eltekintve — minden tőmorfémához járulhatnak. A *grammatikai szóképzés* eseteiből azokat a származékokat hagynám el, amelyek a következő képzőkkel képeztek: *-ság/-ség* 'állapot' jelentésben, gyakorító *-gat/-get*, mozzanatos *an/-en*, műveltető *-at/-et, -tat/-tet* és visszaható *-kodik/-kedik/-kődik*, illetőleg *-kodik/-kőzik/-kőzik*. Ezek a képzők a magyar nyelv mindegyik nyelvváltozatában a legproduktívabb és leggyakoribb képzők közé tartoznak: tőszavakon való megjelenésük — bizonyos korlátozottságtól eltekintve — szinte grammatikai következetességű. Ha a vizsgált nyelvjárásról képzőleírás áll rendelkezésre, akkor valamennyi, a köznyelvvel egyező deverbális igei származékot elhagynám — a párhuzamos származékok (*mozog*: *mozdul*: *mozgat*) kivételével. A nyelvjárási származékoknak — melyek tájszói, köznyelvi töből egyaránt képződhetnek — a tájszótárban való közzétételét nyelvjárási képzőleírások megléte sem teszi fölöslegessé. Képzőleírásokban ugyanis csak a képző után található meg — sok esetben hosszas — keresgéléssel, hogy *x* tőmorfémának van-e *y* képzős származéka. Arról nem is beszélve, hogyan találnánk meg azokat a köznyelvi töből képzett nyelvjárási derivációkat, amelyeknek a létezéséről nem tudunk, következésképpen azt sem tudjuk, hol, melyik képzőnél keressük őket. A tájszótárban nem a képző, hanem az ábécérendbe szedett tőmorféma igazít útba bennünket, s itt az ismert tőszó alapján könnyen megtaláljuk az esetleges nyelvjárási származékokat is.

B) *Jelezett, ragozott morfémák* sem kerülnek be a tájszótárba, csak akkor, ha: a) a toldalékolt alak tőmorféma funkciójú (például *annya* 'anya', *aptya* 'apa' (megszólításként), *alla* 'alj, alja valaminek'), vagy b) ha a toldalékolt szó a köznyelvtől eltérő jelentésű (például *lelkesen* 'méltányos becslés szerint': SzegSz.).

C) *Jelzős szerkezetek* sem tájszótárakba valók, csak az *állandósult szókapcsolatok* (vö. B. LÓRINCZY: NyK. LXXII, 247). Hogy mi tekinthető állandósult szókapcsolatnak, a szótár gyűjtőjének a feladata eldönteni, s ez bizony gyakran problematikus lehet. Nem tekinthetők tisztázottnak az állandósult szókapcsolatok tájszótári közlésének kérdései sem.

D) Nyelvjárási monográfia vagy nyelvtani vázlat megléte esetén fölösleges lenne a szokásos *paradigmatikus alakok* megadása is; például: *ad ts i. (-ok, -ott, -jon), kalap fn. (-ot, -tya)*.

E) G épelési és tipográfiai szempontok kívánják elsősorban, hogy a diftongusokat (például *íé, ^{uó, ^{úó}}*), amelyek a megfelelő köznyelvi hosszú magánhangzók helyén következetes előfordulásúak, a megfelelő hosszú magánhangzót jelölő betűvel írjuk (tehát *é, ó, ő*). Erre az előszóban természetesen félreérthetetlenül föl kell hívni a figyelmet.

F) P é l d a m o n d a t o k r a csak tájszavak esetében van szükség. Előfordulhat azonban, hogy a gyűjtő nem talál megfelelő példamondatot. Ez sem tragédia. A kihalt tájszavakra például, amelyek a legidősebbeknek jutnak néha-néha eszébe, a legtöbb esetben eleve nem lehet példamondatot találni, mivelhogy ezek a szavak a beszédben már nemigen fordulnak elő. Sőt az is megtörténik, hogy az adatközlők emlékeznek bizonyos szavakra, de jelentésüket nem tudják már (természetesen ezek a szavak is fölveendők a szótárba).

G) A z i g e k ö t ő s i g é k e t, ha megegyeznek a köznyelvivel, nem az igekötő, hanem az ige alatt közölném (a *kiad* igét tehát az *ad*, nem pedig a *ki* alatt), és pedig jelentésmegadás nélkül, ekként: *ad . . .* (alakváltozatok, jelentések) Ik.: *át-, be-, bele-, el-, elő- . . . tul-, vissza-*. Az ÉrtSz. mindenki számára részletes felvilágosítást nyújt az igekötős igék jelentésére vonatkozólag is. Ha azonban a köznyelvivel egyező igekötős igének eltérő jelentése is van, az illető igét címszavasítva az igekötő alatt kell hozni a szótárban, az igénél *vö.-vel* utalva rá. Ha az igekötős ige igéje tájszó, de igekötő nélkül nem fordul elő, akkor az igét utalószóként közöljük ábécésorrendbeli helyén; például: *ábdál vö. összóábdál*. Így a szótár használója könnyebben és gyorsabban rábukkanhat ezekre a nyelvjárási fejleményekre is.

H) A z ö s s z e t é t e l e k e t, akár megegyeznek a köznyelvivel, akár nem, címszavasítva közölhetjük. Külön címszó lenne tehát a *faláb* és a *székláb*. A *láb* szócikkében utalásszerűen felsoroljuk a *láb* főnévvel alakult összetételeket (*asztal-, fa-, szék-* stb.). Elképzelhető azonban olyan megoldás is, mint az igekötős igéknél, tehát: címszavasítva csak a köznyelvitől eltérő összetételek lennének. A köznyelvivel megegyezők jelentésmegadás és példamondat nélkül állnának ábécésorrendbeli helyükön, illetőleg — utalószavakként, *vö.-vel* — az összetételt alkotó tagok szócikkében.

Mint a fentiekből látható, célszerűnek látnám, hogy a tájszótár megírásánál szerkesztésénél több tekintetben is a köznyelvi szókinés szótári feldolgozására támaszkodjunk. Erre a feladatra mind az ÉrtSz., mind az ÉKsz. alkalmas. A leendő regionális tájszótárak — a vázolt módon és értelemben — föltételezik a magyar köznyelv teljes ismeretét (például bizonyos összetételek és igekötős igék megértését jelentésmegadás nélkül is), illetőleg meghatározott esetekben az ÉrtSz. vagy az ÉKsz. használatát.

5. A szavakat a tájszótárban két fő szempont: az időbeli aspektus és a társadalmi használati kör szerint (l. fentebb) minősítjük. Mivel mindegyik minősítés viszonylag gyakran előfordul, célszerű és tanácsos — helykímélésből is¹ — e minősítéseket rövidítésekkel, illetőleg szimbólumokkal jelölnünk. Hogy milyen rövidítéseket, jeleket használunk, megegyezés kérdése. Kívánatos lenne azonban, hogy valamennyi ezután elkészítendő tájszótár ugyanazokat a rövidítéseket és jeleket használja.

Úgy vélem, célszerű lenne, hogy — a két említett fő szempontot külön is jelölendő — az időbeli aspektus szerinti minősítések szimbólumok formájában a címszó előtt, a társadalmi aspektus szerint történőek pedig rövidítések formájában a jelentésmegadás után

¹ Az efféle minősítések túl hosszúak: „Kihalt szó. Csak már elhalt öregek ajkán élt” (OrmSz. *tulok* a.); „öregektől hallottam, de már nem élő szó”, illetőleg „A *poty* szót népünk ismeri, de nem használja” (SzegSz. *böjtfőszerd*a és *potyka* a.); „(az idősebbek nyelvében)” (SzlavSz. *borka* a.).

következzenek. Az így közölt információ tipográfiailag gazdaságosan, vizualitási igényünket is teljes mértékben kielégítően s félreérthetetlen egyértelműséggel lenne megadva. Úgy gondolom továbbá, hogy — ugyancsak a címszó elé tett jellel — azt is jelölnünk kell, a címszóként szereplő szó tájszó-e vagy köznyelvi szó. A köznyelviességet címszavak ugyanis a köznyelviség hamis látszatát keltik, s könnyen félrevezethetik bizonyos esetekben az olvasót. Attól függően, hogy melyik regionális köznyelvet beszéli a tájszótár használója, bizonyos köznyelviességet címszavak alatt közölt tájszavakat köznyelvinek vélhet. Fontosabb azonban az, hogy a szókinés állandó mozgása-változása következtében az egyes szavak nyelvváltozatbeli helyzete is változhat: tájszavak köznyelvi rangra emelkednek, hogy a tájszótárba fölvett szavak közül az adott időpontban — *hic et nunc* — melyek a tájszavak, megfosztjuk a nyelvtudományt olyan adatoktól, amelyek a nyelvjárások—köznyelv—irodalmi nyelv szókinésének kapcsolatára vetnek fényt. A tájszótár sok irányú nyelvészeti, sőt művelődéstörténeti használhatóságát is növelhetjük tehát azzal, ha e szinkrón szempontból fontos követelménynek eleget teszünk.

A következő jeleket használhatnánk például:

★ = tulajdonképpen tájszó. A címszóul álló szó vagy a tájszó maga változatlan formában, vagy annak köznyelviességet változata

† = kihalt

○ = visszaszorulóban, kihalóban: csak az idősebbek ismerik-használják

□ = terjedőben: új keletű szó

× = ismerik, de nem használják.

6. Az itt következő próbaszócikk-félék anyagát a rábaközi Mihályiban gyűjtöttem.

★ *b o d d a* mn. 'durva, érzéketlen, ügyetlen'. *Ollam boddák lettek a zujjaim a zaratásbo hom mast alig tudok írnyi.*

★† *m e j k l é r o z* tn. i. 'hízeleg'. *Idésanyáttú halhattad: öreganyát szokta eszt a szót a hízélék helét mondanyi.*

★○ *c s a r m o l k o d i k* csarmózkodik tn. i. 'kacsmarog a lány(ok) körül az udvarlás kezdeti szakaszában'. *E za huncugy gyerek a lányok körül csarmózkodik má.*

★† *b é c s i r o n g y* bécsi ronggy fn. 'textiláru'. Népr. A múlt század 2. felében keletkezett, amikor a szóttesek mellett — Ausztriából, Bécs felől — terjedni kezdett a finomabb, vékonyabb (ezért „rongy”) gyári textília. Tisztességes falusi lány hozományában akkor még csak házi szóttes lehetett.

é r k e z i k írkezik tn. i. J.: ... Ik.: ...

□ *k a c s a* fn. J.: ...

× *d ö f* vö. bök.

Tehát: a *bodda* szociális érvényű, a *mejkleröz* és a *bécsi rongy* kihalt, a *csarmózkodik* kihalóban levő tájszó. Terjedőben van a *kacs*a (a *réce* mellé nyomul be), szociális érvényű az *írkezik*. A *döf* igét ismerik, de nem használják.

KISS JENŐ

Múlt századi í-zó adatok az orosházi népnyelvből

1. Orosháza a Dunántúlról 1744-ben települt nyelvjárássziget (KÁLMÁN, MaiNyj. 29; BENKÓ, Nyjtört. 32; IMRE SAMU, MMNyjR. 112, 336). A múlt század közepére a falu nyelvjárása leélte már új környezetben az első száz évet. A Dunántúlról hozott nyelvjárási jelenségek egyikének (*i-zés*) vizsgálata ezért is tanulságos lehet.

Orosháza alapítói a Dunántúl északnyugati részéről verbuválódtak, majd rövid zombai (Tolna megye) tartózkodás után érkeztek Orosházára (CSIZMADIA LAJOS, Orosháza története és néprajza. Orosháza, 1965. Szerk. Nagy Gyula. II, 494; HAJDÚ MIHÁLY: Békési Élet. 1969/2: 191—209). A nyelvjárástörténet tanulsága szerint a legerősebben *i*-zõ nyelvjárások — a XVIII. században is — É s z a k n y u g a t - D u n á n t ú l o n voltak (BÁRCZI, RégiNyj. 26—8; PAPP LÁSZLÓ: Pais-Eml. 471—2; BENKŐ, Nyjtört. 89). A nyelvjárás *i*-zése tehát dunántúli eredetű lehet.

A nyelvjárás alapvetõ sajátosságait az új környezetben is megõrizhette, mert 1820-ig nem volt a környéken nagyobb telepítés (BÁLINT SÁNDOR: Az Orosházi Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve. 1961/62: 115—23), azt követõen pedig csak a 80-as évek végén, akkor is fõleg a környezõ uradalmakban (RÓZSAVÖLGYI—SZABÓ: MúzÉvk. 1963/64: 97). Ennélfogva a Dunántúlról hozott nyelvjárási sajtások megõrzésére kedvezõ idõszak volt a múlt század. A kigyûjtott *i*-zõ anyag megerõsíti ezeket az össze-függéseket.

2. A dolgozat adattárát eddig ismeretlen, családi örökségben levõ múlt századi számadáskönyvek szövegébõl gyûjtöttem ki.¹ A kimutatások, elszámolások az akkori falu nyelvjárását beszélõ, egyszerû emberek kézírásos hagyatéka, a maguk korában sem mûvelt, de írástudó parasztemberek feljegyzései.

A példatár három füzet anyagából állt össze: a Rosti-, majd Eötvös-birtokon parcellázott, úgynevezett Szõlõhegy birtokosainak nyilvántartókönyve (1836—1891.), két darab; továbbá Benkõ József (szül. 1825—1891.) számadáskönyve a forrás. (Benkõ József 1851-tõl haláláig vezette a könyvet, halála után fia, Benkõ Antal vezette tovább 1900-ig.) A szõlõsgazdák nyilvántartókönyvét az évenként megválasztott hegybíró írta. Szempontunkból ez különösen fontos: a k ü l ö n b ö z õ kezektõl származó a z o n o s *i*-zõ alakváltozatok valószínûsítik, hogy a jelenség kigyûjtott pozitív példáit a falu paraszti rétege egyaránt használta. (E mellett azonban arra is adatokkal szolgálnak, hogy a nyelvjárást beszélõ parasztemberek között is különbözõ mértékû volt a nyelvjárási alakváltozatok használata: eltérés van a jobb írású Benkõ József és fia, Benkõ Antal *i*-zése között is.)

A feljegyzések egyetlen vonatkozásban viszont megbízhatatlanok: az *é* hangokkal szemben álló nyelvjárási *i*-k idõtartamára vonatkozóan. A tiszta szembenállás *i* g e n, az idõtartambeli különbség azonban n e m tûnik ki a feljegyzésekbõl. Nem mond tehát semmit az anyag például a rövid *i*-k meglétérõl vagy hiányáról. Ez persze — a fentebbiek ismeretében — természetes: a nyelvjárási *i*-zés, valamint a magánhangzók igényes jelölése egy személyn belül többnyire kizárja egymást.

3. Az alábbi adattárral a XIX. századi orosházi nyelvjárás *i*-zõ alakváltozatainak sokszínűségét akarom szemléltetni, majd ezen túlmenve az *i*-zõ morfémaak számbavételével a múlt századi falu *i*-zésének erõségére szeretnék rámutatni. Ez utóbbi végett a feljegyzésekben elõforduló m i n d e n alakváltozatot besorolok. (Az alakváltozatok mellett álló szám az elõfordulást jelzi.) Az anyag természetesen semmilyen vonatkozásban nem teljes, ezért a tanulások összegezésekor a legnagyobb óvatossággal kezelem.

Bár az adattár anyaga 64 év feljegyzéseibõl állt össze, nem a jelenség fejlõdését követem nyomon — a követelmények ismeretében (BENKŐ: I. OK. VII, 510) erre nem

¹ Ez úton is megköszönöm Benkõ Antalnak és id. Balló Lajosnak, hogy a számadáskönyveket, illetve a hegyláda anyagát rendelkezésemre bocsátották.

vállalkozhatom —, hanem a múlt századi állapotát. Az *i*-ző anyagot úgy tekintem, „mint ami az fejlődés a d o t t szakaszában van az a d o t t rendszer elemeként.” (DEME, Nyatlfunk. 306).

Az *i*-ző anyag feldolgozásában — az IMRE SAMU javasolta módosításokkal — DEME (i. m. 206) és PAPP LÁSZLÓ (NyjtörtStat. 19) gyakorlatát követem.

4. Z á r t *i*-z é s

A) Hangsúlyos helyzetben: *bilegizisiért* (2), *billegre* (2); *bir* (2), *birbe* (6), *bire* (4) ~ *bíre*, *bíresnek*, *biribe*, *birletbe*; *csipléshez*, *tsipölés néli* 'cséplésnél levő'; *igettek* 'akik elégték, megégték' (4); *ijeli* (6r); *üelemre*, *üjenek*, *illesztőért* (5) ~ *Ilesztőért*; *Inekes*, *ineklisért*; *ipítis*, *ipítisre* (2); *fik* (8) ~ *fikk* (11); *gyikin* ~ *gyikiny* (2); *kiminek* 'kéménynek', *kimint*, *kiminyért*, *kiminyiér*, *kimisepretisi* (5), *kiminy söprisi*, *kimiseprőnek*; *kiregettek*, *kirte*, *kisedelmi*; *kive* 'kéve' (6); *lítzet* 'lécet'; *míró*, *míróért*, *mírtünk*; *miszáros*; *nigy* (2) ~ *nígy*; *Nímet* szn. (3), *nímeth*; *nyíl* 'gereblyenyél'; *pintek*; *pinz* (2); *riszeseknek*, *riszesektől* (2), *részire* (9), *risztakarításra* (4), *riszükre* (2), *riszül* 'részül, részként'; *vigeszetét*; *viget* 'végett'; *vigiben*; *vigképen*; *vigrehajtási*; *vika* 'véka'; *vitel* 'vétel' (4). — Ellenpéldák: *Béllegző*, *bélyegért* ~ *béjegért* (11); *béresnek* ~ *beresnek* (6), *bérletutáni*; *czédula adásért*; *czegtablaért*; *édesanyám* (3), *édesapám*; *égettek*; *éjeli* (4); *élesztő ért*; *élesítés ért*, *élezett*, *élezis* (3); *énekért*; *építettért*, *épület*; *értékben*; *eszrevitel* (5); *Évának*; *évben*, *évi* (8) ~ *évi*; *fél* 'halb' (2); *gép*, *gyépert*, *gépésznek*; *gyékény* (2); *hétig*, *hétre*; *kémányhöl*, *kémény sepretisi* (2); *kéregettek*; *készítettem*; *két* ~ *kéth* (8); *kétség*; *kéve*; *lécz* ~ *létz* (4), *létzbül*, *létzet*; *lévő*; *mély* (2); *mész* (3), *mészért* (2); *mészárosnak* (6), *mészárszék be*; *négy* (10); *nélkül*; *nyél* (2), *nyellet*; *péncz*, *pénczben* (3); *Rékasig*; *répareszellőért*; *részire*; *széles*; *szénre*; *szénaért*; *szét* ~ *szétt*; *végrehajtási*; *végtárgyalási*; *véka* (11), *vékák* (12), *vékás*, *vékát*, *vékáját*.

B) Hangsúlytalan helyzetben:

a) Töszóban: *Berinyi* szn.; *bevitel* 'bevétel'; *egisz*; *ekipen*; *elesmírem*; *emlik*; *fazik*, *Fazikas* (sajátkezű aláírás); *fehír*, *Fehír* szn.; *firisz* ~ *fűrész*, *fűrészért*; *gyikin* ~ *gyikiny* (2); *halot kimnek* 'halottkémnek'; *hit bir* 'hitbér, egyházi adó' (11); *ismith* (8); *kiminek* 'kéménynek', *kimint*, *kiminy ért*, *kiminyiér*, *kimisepretisi* (5), *kiminy söprisi*, *kimiseprőnek*; *kütitel*; *kömnimág*; *kövir*; *mégírkéztünk*; *sertis* (2) ~ *sertis*, *sertist*; *sórit* 'sőrét'; *Szeberinyi* ~ *Szeverinyi* szn.; *személy*; *törtint*; *törvény hatósági* (7) ~ *törvényhatósági* (2); *ügyvid* (2), *ügyvidnek* (5); *vőfínyj nek* 'vőfélynek'. — Ellenpéldák: *bórbéjnak* (4); *cselédének*, *tselédjének*; *cserép* (2); *egyéb*; *fazék*; *fehér* (4), *Fehér* szn.; *fűrész* (2); *goréhoz*; *gyékény*; *kávé*; *kázmér*; *kémény*; *kerék* (2); *levél*; *mészárszék be*; *sertés* (2); *Szegedének* 'Szegednek' Szeged felé'; *szegenyeknek*; *személy* (2), *személy ado*; *szintén tányér* (2); *tehen* (7); *törtent* (2); *törvényhatósági*; *ügyvédnek* (4); *vendéglőben*; *vendégodal*.

b) Alapalakjukban *e*-re végződő, *e* ~ *é*-t váltó abszolút és relatív tövekben toldalék előtt: Az *eke* ~ *ekét* típus: *herilis ért* (2) ~ *herillis ért*, *herilöknek* (7); *kefít ért* 'keféért'. Ellenpéldák: *ekére* (2), *ekétt*; *fejseéért*; *tőkebe* 'tőkébe'. — *e* ~ *é*-t váltó relatív tövekben toldalék előtt: *bilegizisiért*; *biribe*; *cserepessitül*; *-dikiig* (pl. febr. 15-éig) (2); *-dikin* (18); *feleseginék* ~ *felesiginék* (3); *feliből*; *fölgyii*; *füliér*; *hejibe*; *kiminyiér*; *részire* ~ *riszire* 'az ő részére, jussára' (2); *szivith*; *tizedin* 'tizedében, tizedéért'; *Iidin* 'tizenegyedében, tizenegyedéért'; *vigiben*; *vödrít*. Ellenpéldák: *tseledjének*; *-én* (pl. jan. 1-én, a feljegyzésekben: jan. 1-én) (52); *-diken* (5); *kegyelméből*; *rendeletére*.

c) Szuffixumokban: Ragokban: *-ért*: *forintir*. Ellenpéldák: *átírásért*; *bélyegért* ~ *béjegért* (11), *bilegizisi ért*; *czegtablaért*; *cípőtalpalásért*; *czúkorért*; *cserepért*; *cserepezisért*; *csinállásért*; *csizmáért* ~ *tsizmá ért*; *dohányért*; *engedélyért* ~ *engedilyért*; *eskedisért*;

élesítésért; énekért; fizetésért; fúdozásért; fogyasztásért; fojtásért; földelírásért; földért; főzésért (3); fűrisz ért; gondviselésért; herilis ért (2) ~ herillis ért; ineklisért; kalapér; kérvényért; kiskönyvért; kötél ért (2); kötőfík ért ~ kötőfíkh ért (2); lapér ~ lapért; letzért; magtárért; mozsolásért 'morzsolásért'; orarepelásáér; őrlis ért; paszusért; reszellisért; ruháért, ruhának valóért; sóér ~ sóért; spiritusz ért; szövis ért ~ szüvis ért; talpér; talpalásér; tábláztatásért; trafikért; tehénért; tehénlegelőér ~ tehénlegelőert (5); ujittásért; újságért (2); vonyószekért; zárért; zsákért | -nél: *i-ző* alakja nincs. Ellenpélda: *tsipölés néli* 'eséplésnél levő. — Képzőkben: -ély: *i-ző* alakja nincs. Ellenpélda: *ünején* | -ék: *illetik*; *egyzike* (16) ~ *jegyzike* (67) ~ *lyegyzike* (3); *potlik* (2), *pótlíkban*, *potlíkot*; *rekesztikhez*; *takaríkba*. Ellenpéldák: *festék* (4); *jegyzeke* (10), *jegyzekei* (12) | -él: *i-ző* alakja nincs. Ellenpéldák: (*szem*)*fedél* ~ *födél*; *kötél ért* (2) | -és: *betegeskedise*; *bevévis* (8) ~ *bevis*; *bilegzisi ért*; *büntetis* (3); *cserepezisért*; *disznoölishez*; *élesítésért*, *élezis* (2); *esketisi* ~ *esketisí*, *eskedisért*; *fejelis* ~ *fejellis*; *fizetis* (34), *fizetise*, *fizetisért*; *föllökis*; *fözis* (5), *fözisért* (3), *fözisi* (2); *gondviselésért*; *herilis ért* (2) ~ *herillis ért*; *hirdetis* (3), *hirdetisi* (4); *ineklisért*; *ipítisre*; *kerestelisre* 'keresztelésre'; *keritishez*, *keritisnek* (3); *kivésisel* 'kivéséssel'; *köszöntis*; *kötisek* (2); *megegyezisel*; *olloélezis*; *őrlis ért*; *összekötetisök*; *reszellisért*; *sepretisi*, *söprisi*; *szövis ért* ~ *szüvis ért*; *születéseinek*; *temetis*; *termis*, *termisből*; *törlis*; *vájog verishez* (2); *vetisünketh*. Ellenpéldák: *büntetés* (2), *büntetés*; *adó elkülönítésér*; *fizetés* (3), *fizetése*; *föl szedéskor*; *hazajövésre*; *házveréshez*; *szeződés* ~ *szerződés*; *ülést* | -ész: *Kertisz* szn. (2); *ügyisz*. Ellenpéldák: *gépésznek*; *Kertész szn.* | -lék: *fözelik*; *hátralik* (3), *hátralíkba*; *szazalik* (4) ~ *szazolík*, *szazalíkba* (7) ~ *szazalíkh* *ba* (2), *szazalíkot* (6) ~ *szazolíkot*. Ellenpélda nincs | -mény: *keresmény*. Ellenpélda: *termény* | -né: *i-ző* alakja nincs. Ellenpéldák: *Ferencnének*; *Plenternének* | -ség: *betegsége*; *egyezsig*; *felesígemnek* (28) ~ *felesígemnek* (6), *felesíginék* (3); *hadmentessigi*; *hejsig*; *kölsig* (2) ~ *költsig* (18), *költsiget*, *költsigem* (2); *közsigi* (27). Ellenpéldák: *egéséget*; *egyesség*; *felesígemnek* (7); *hadmentességi*; *kétség*; *kötség* (6), *költség*; *községháznál*, *községi* (2) | -ték: *i-ző* alakja nincs. Ellenpélda: *értékben* | -vény: *i-ző* alakja nincs. Ellenpéldák: *kérvényért*; *kötelezvény*; *kötvény*.

5. A tanulságok összefoglalása előtt még egyszer megemlítem, hogy a közölt *i-ző* anyagot kézirásos feljegyzésekből gyűjtöttem ki. A passzív adatgyűjtés előnye és hátránya (egyoldalú: ez esetben például az igék toldalékos alakjainak *i-zésére* egyetlen adat sincs stb.) egyformán tükröződik az adattárban.

A feljegyzésekben, számadásokban a múlt századi orosházi nyelvjárás különböző jelenségeire sok adalék van, köztük olyanok is, amelyek visszamutatnak a dunántúli nyelvterületre. A két forrásban az *i-zés* mellett a következő nyelvjárás jelenségekre találtam elég nagy számú, több esetben következetesen visszatérő alakváltozatokat: azonszótagú *l* kiesése, *á* utáni *o*-zás, gemináció, labializáció, *l*-ezés, palatalizáció, zárt *u*-zás, *ü*-zés stb. (Néhány adat az *é-i* szembenállásra is akad: *higy* 'hegy' (2); *gyerike*; *Sziminyei* 'Szemenyei' szn.; *vass szig.*) Legtöbb adat azonban az *i-zésre* van: annyi, hogy ez az anyag már rendszerezhető is. E mellett úgy látom, hogy a számadások készítőinek írásos *i-zése* — az alakváltozatok elég nagy száma miatt — elfogadható bizonyíték a korabeli nyelvjárás *é-i* szembenállásra. (A fentieket erősíti még, hogy a feljegyzésekben előforduló, a mai köznyelvben *é-ző* tulajdonnevekben is visszatérő *i-zés* van (*Berinyi*; *Fazikas*; *Fehir*; *Kertisz* (2); *Nimet* (3); *Szeberinyi* ~ *Szeverinyi*.)

A 61, a köznyelvben hangsúlyos helyzetben *é-ző* morfémának az A) alatt összesen 283 adata van. Ebből csak *i-ző* 14 morféma 60 adattal, csak *é-ző* 26 morféma 63 adattal, *i-ző* és *é-ző* 21 morféma 160 adattal. — A csak *i-ző* morfémák között a *fik* 19 adattal, a *bir* pedig 14 adattal szerepel; a csak *é-zők* között az *év*-vel tízszer, a *két*

morfémával kilencszer találkozunk. A 21 egyaránt *i-ző* és *é-ző* morféma 160 adatából 64 *i-ző*, 96 *é-ző*. A legnagyobb számú adattal szereplő 4 morféma adatai a következőképpen oszlanak meg: *véka*: 1 *i-ző*, 26 *é-ző*; *bélyeg*: 4 *i-ző*, 13 *é-ző*; *kémény*: 11 *i-ző*, 3 *é-ző*; *részére*: 11 *i-ző*, 1 *é-ző*. A 14 *i-ző* morféma az A) alatt található összes morféma (61) 23%-át adja.

A 42, hangsúlytalan helyzetben, tőszóban *é-ző* morfémának a B) a) alatt összesen 131 adata van. Ebből csak *i-ző* 16 morféma 34 adattal, csak *é-ző* 16 morféma 32 adattal, *i-ző* és *é-ző* 10 morféma 65 adattal. — A B) a) alatt számba vett 42 morféma 38 százaléka csak *i-ző*. 38 százaléka csak *é-ző*, a 24 százalék pedig *i-ző* és *é-ző*. Ez utóbbi csoporton belül a 10 morféma 65 adatából 42 *i-ző*, 23 *é-ző*. — A csak *i-ző* morfémák között a *hűbír* 11, az *ismít* 8 adattal szerepel (a nagyon kevés összetételt a tőszók között szerepeltetem) a csak *é-zők* csoportjában a *tehén* 7, a *borbéj* 4 adattal áll. Az *i-ző* és *é-ző* morfémák között: *kémény*: 11 *i-ző*, 1 *é-ző*; *törvény*: 9 *i-ző*, 1 *é-ző*; *ügyvéd*: 7 *i-ző*, 4 *é-ző*; *fehér*: 5 *é-ző*, 2 *i-ző*; *személy*: 3 *é-ző*, 1 *i-ző*.

A 26, alapalakjában *e*-re végződő, *e ~ é-t* váltó abszolút és relatív tövű morfémáknak toldalék előtti helyzetben 116 adata van. Csak *i-ző* 18 morféma 33 adattal, csak *é-ző* 7 morféma 60 adattal, *i-ző* és *é-ző* 1 morféma 23 adattal. Az összes morféma 69 százaléka csak *i-ző*, 27 százaléka csak *é-ző*, s a morfémáknak mindössze 3–4 százaléka *i-ző* és *é-ző*. — Az *e ~ é-t* váltó abszolút tövűek csoportjában figyelemre méltó, hogy a *here* csak *i-ző* adatokban fordul elő, míg a relatív töveknél az egyaránt *i-ző* és *é-ző* *-dikin* (például: május 24-én stb.) *i-zése* szembeszökő: 18 *i-ző* adattal 5 *é-ző* áll szemben. A kelteésekben azonban mégis az *é-ző* forma az általánosabb: *Ién*, *25én*, *29én* stb., bár jól kivehető, hogy a keltezés írásának formája meghatározó: *5dikin*, *de 5én* stb. — A B) c) alatt 13 morféma (2 rag és 11 képző) adatait vettem számba. A forrásokban a 13 morfémának 485 adatát találtam. Egy morfémának csak *i-ző* adata van (*-lék*), 6 morféma csak *é-ző* adatokkal szerepel (*-él*, *-ély*, *-né*, *-nél*, *-lék*, *-vény*), ugyancsak 6 morfémának egyaránt van *i-ző* és *é-ző* adata (*-ért*, *-ék*, *-és*, *-ész*, *-mény*, *-ség*). — Az *i-ző* adatok gyakorisága szempontjából tanulságos a 6 *i-ző* és *é-ző* morféma adatainak megoszlása: *-ért*: 1 *i-ző*, 84 *é-ző* adat!; *-ék*: 93 *i-ző*, 26 *é-ző* adat; *-és*: 110 *i-ző*, 14 *é-ző* adat; *-ész*: 3 *i-ző*, 2 *é-ző* adat; *-mény*: 1 *i-ző*, 1 *é-ző* adat; *-ség*: 91 *i-ző*, 21 *é-ző* adat. Jól látszik a fentiekből, hogy bár a csoporton belül a csak *i-ző* morfémák száma minimális, az *i-ző* adatok mégis túlsúlyban vannak. Ha az egyaránt *i-ző* és *é-ző* 6 morféma 447 adatát a csak *i-zőkhöz*, illetőleg *é-zőkhöz* adjuk, azt kapjuk, hogy a 485 adatból 325 *i-ző*, 160 *é-ző* (67% : 33%).

A mai köznyelv 142 *é-ző* morfémájából a múlt századi orosházi nyelvjárásban 49 *i-ző*, 55 *é-ző*, 38 *i-ző* és *é-ző* volt. A csak *i-ző* morfémák számát 100 százaléknak véve azt kapjuk, hogy a 104 morféma 47 százaléka *i-ző*, 53 százaléka *é-ző*. A morfémák adatainak vizsgálata viszont az *i-zés* javára billenti a mérleg nyelvét: az 1015 adat 57 százaléka (576 adat) ugyanis *i-ző*, csak 43 százalék (439 adat) *é-ző*. Ha az *i-zés* erősségének jellemzőjeként elfogadjuk az ellenpéldák százalékszámát (PAPP, NyjtörtStat. 145), akkor a múlt századi orosházi nyelvjárás erősen *i-zőnek* minősíthetjük.

A nyelvjárás múlt századi *i-ző* példatára más források adataival teljesebbé tehető: VERES IMRÉNEK a Nyr. III–VIII. évfolyamában közzétett múlt századi népmesei—népnyelvi gyűjtése az igék toldalékos alakjainak *i-zésére* is hoz példákat. A különnyomatként közzétett meséket PÉTER LÁSZLÓ gondozta: MúzÉvk. 1960: 325–75.

A fentiek alapján érthető a nyelvatlasz mai tanulsága: az N—5 erősen *i-ző* nyelvjárás egy évszázaddal később is (IMRE SAMU, MMNyjR. 112).

ZILÁHI LAJOS

Adalékok a *bitó* 'kendertörő eszköz' területi elterjedéséhez

SZOLNOKY LAJOS „Alakuló munkaeszközök” (Bp., 1973.) című monográfiájában a magyar népi kenderrost-megmunkálás leírására vállalkozott, és bemutatja többek között ennek a ma már történetivé vált népi munkafolyamatnak a tárgyi eszközeit is. A sokoldalú, igen nagy nemzetközi áttekintéssel készült munka értékelése nem az én feladatom. Ezen a helyen csupán a könyvben felmerült nyelvészeti kérdések egyikéhez, a kendertörő eszköz *bitó* elnevezéséhez szeretnék néhány adatot szolgáltatni.

A kérdéses eszköz területi elterjedéséről ezt írja SZOLNOKY: „A *bitó* név — ellenőrzött adataink szerint — erre az eszköztípusra vonatkozóan mindössze egy faluban fordul elő . . . A Magyarság Néprajza a *bitó* elnevezést mint általánosan ismertet kezeli, sőt egy bizonyos típust terminusként jelöl vele . . . Sajnos azonban, semmi konkrétabb adatunk sincs arra, hogy a *bitó* elnevezés hol volna elterjedt.” (I. m. 72; a kihagyások tőlem B. L.) A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kéziratja és az Új Magyar Tájszótár ugyancsak kéziratban levő anyaga az itt elmondottnál bővebb felvilágosítással is szolgál. Az MNyA. II. kérdőfüzetének 170. címszava a *kendertörő*. A munkatérképről idézem (ez a lap ugyanis nyomtatásban nem jelenik meg): *bitó* (Ivád és Sarud Heves m.; Bolyk és Magyarhegyemeg Csehszlovákia), *bitó* (Balaton Heves m.; Zsíp Csehszlovákia), *bitó* (Gyöngyöspata Heves m.), *bitó*^u (Verpelét és Pély Heves m.; Magyarvalkó Románia), *bitófa* (Cserépfalu Borsod—Abaúj—Zemplén m.). Az ÜMTsz.-ből: *bitó* (Domaháza Borsod—Abaúj—Zemplén m., Ethn. XLIX. 109; Putnok uo., MNyT kézirat, BOKOR ÁRPÁD gyűjtése; Kunhegyes Szolnok m., kézirat a Debreceni Déri Múzeumban, ENDRÉDI PÁL gyűjtése; Nagykamarás Békés m., IMPLÓM JÓZSEF saját kézírata), *bitóu* (Óbást Csehszlovákia, MNépnv. I. 141; Magyarvalkó Románia, NAGY JENŐ, A népi kendemunka . . . Debrecen, 1939. 58; ez utóbbit idézi SZOLNOKY is.).

A fentiekből elég nagy valószínűséggel meghatározható, hogy a *bitó* szó 'kendertörő' jelentésben nagyobb, összefüggő területen Heves megyében, Borsod—Abaúj—Zemplén megye északnyugati részén és az ezzel érintkező szlovákiai magyar nyelvjárásokban használatos. A néhány elszórt adat (Békés m. és Magyarvalkó is) inkább csak azt jelzi, hogy a keresett szó elvétve, szigetszerűen még más területeken is felbukkan.

BALOGH LAJOS

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXIX. közgyűlése	377
Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának közleménye	376
E. ABAFFY ERZSÉBET: Csavar : csavarog	305
BAKOS JÓZSEF: Nyelvjárástörténeti adatok és tanulságok az első magyar nyelvű Orbis Pictusban	418
BALASSA IVÁN: A legeltetés három szava: <i>avas, avar, havas</i>	296
BALASSA LÁSZLÓ: A stiláris ambivalencia	158
BÁLINT SÁNDOR: Bertalan kígyója	79
BALOGH LAJOS: A Magyar Nyelvjárások Atlaszának kiadásra nem kerülő térkép- lapjai 239. — Adalékok a <i>bító</i> 'kendertörő eszköz' területi elterjedéséhez	512
BÁRCZI GÉZA: Pais Dezső búcsúztatása 129. — A magyar föltételes mód jelének eredetéhez	210
BENKŐ LORÁND: Köszöntő a finnugor tanszék jubileumán 126. — Pais Dezső búcsú- tatása	131
H. BOTTYÁNFY ÉVA: Adalékok az Apor-kódex töredékeinek jelentéstanához	75
DEME LÁSZLÓ: Morfológiai rendszerünk szinkrón mozgásához 20. — A regionális köznyelvi kutatások kérdéséhez	260
ÉDER ZOLTÁN: A Pápai-Páriz-szótár Eder-féle bővítéseinek egyik forrása	275
FEHÉRTÓI KATALIN: Helynevek mint családnevek <i>de praepositio</i> vagy <i>-i</i> képző nélkül	197
FODOR KATALIN: A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről	51
GREGOR FERENC: Etimológiai jegyzetek	470
GULYA JÁNOS: Elválasszuk vagy szétválasszuk?	488
H. GULYÁS ZSUZSA: Tartalom. Szó- és tárgymutató	513
HAJDÚ MIHÁLY: A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről	51
S. HÁMORI ANTÓNIA: Porhanyó, porhanyít	79
HAVAS FERENC: A magyar igei bővítmények rendszeréről	172
HEGYI GYÖRGY: Az okhatározástól a helyhatározóig	39
HERCZEG GYULA: A szabad függő beszéd a századvég prózájában	407
HÖRPÁCSI ILLÉS: Hangutánzó madárnevek	451
IMRE SAMU: A Nyelvtudományi Intézet középtávú (1972—1975.) tudományos kuta- tási terve 15, 384. — A regionális köznyelvi kutatásokról	257
INCZEFI GÉZA: A határneveket alkotó lexémák sajtárságai	465
KÁLMÁN BÉLA: Bicske. Előszállás	478
KIRÁLY PÉTER: A Sztáray- és a Drugeth-levéltár magyar nyelvű levelei	229
KISS GABRIELLA: Kerti dísznövények elnevezései Vasváron	370
KISS JENŐ: Seregély 82. — Zaklat 348. — Gondok jövőendő regionális nyelvjárási szótáraink körül	501
KISS LAJOS: Melich János emlékezete születésének századik évfordulója alkalmából	1

KOLLÁNYI TERÉZ: Az azonosító predikatív (alany—állítmányi) viszony kérdéséhez	212
KORPONAY BÉLA: A magyar - <i>odik</i> , - <i>odik</i> képzős igék angol megfelelői	341
KOVÁCS BÉLA: Megjegyzések Bakos József—Fekete Péter „Eger és Felnémet földrajzi nevei” című munkájához	246
KUBÍNYI LÁSZLÓ: Japán szavak írása a magyarban 92. — Pais Dezső búcsúztatása 135. — Német jövevényigéink egy csoportjáról	287
KULCSÁR PÉTER: Szótörténeti adalékok	359
KUSTOS LAJOS: Pais Dezső búcsúztatása	133
LÓRINCZE LAJOS: Nyelvszokás és nyelvi norma	266
B. LÓRINCZY ÉVA: Nyelvtudományi Dolgozatok 121. — A két mássalhangzóból álló torlódások bizonyos típusai a magyar nyelvjárási szókincsből vett adatokban	428
MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN: Cötkény	457
MARTINKÓ ANDRÁS: Petőfi nyelve kora izlésének tükrében	385
MÁRTON GYULA: A <i>féreg</i> 'egér' elterjedése a székely nyelvjárásban	244
D. MÁTAI MÁRIA: Egy szókészletteni feladat tanulságai	485
MIKESY SÁNDOR: Azonos keresztnévű testvérek 128. — Pais Dezső tudományos munkássága 1956—1973. 136. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	254
MIZSER LAJOS: Katonai ragadványnevek	69
MOLNÁR ILDIKÓ: Adalékok a költői nyelv hangtanához	168
MOÓR ELEMÉR: A rábaközi <i>Csorna</i> helynév eredetének kérdéséhez 351. — Inas	479
NÉMETH K. BÓDOG: Szótörténeti adalékok 103, 232. — XVII. századi szövegek Meszlenből	367
NÉMETH MARIETTA: Vác környékének becézőneveiről	113
NÉMETH PÉTER: Egy kő „tudományos” pályáíve	469
NYÍRI ANTAL: A magyar igeragozás történetéhez	140
NYOMÁRKAY ISTVÁN: Érzelmi árnyalattal színezett mondást jelentő igék az összetett mondatokban	47
PAIS DEZSŐ: <i>Tréfa</i> , sőt: 1511: „Poss. <i>Trefffaalmas</i> ” 86. — <i>Gneuku</i> nem lehet <i>nyék!</i>	127
K. PALLÓ MARGIT: Tojik 216. — Az <i>ondó</i> etimológiájához	480
PÁSZTOR EMIL: Írógépek—gépírás—helyesírás 224. — Egy „kráterektől hemzsegg” Hold-beli térség	358
POGÁNY IRÉN: Epilógus a budai dúlőnevekhez	192
POSGAY ILDIKÓ: Írott-kő 217. — Az <i>Irmes</i> családnév	352
REUTER CAMILLO: Hétfőhely—Höll ~ Pokol—Pokolfalu 219. — Cserke	222
SCHRAM FERENC: Gutai szavak és élcek	120
SINOR DÉNES: Pusztaszer	482
SOMOGYI BÉLA: A <i>gém</i> csoportnyelvi használatához	354
SUGÁR ISTVÁN: Az Egerben 1687 után megtelepedett törökök személynevei	203
SZABÓ GÉZA: A palóc - <i>ál</i> , - <i>él</i> képző	183
SZABÓ T. ATTILA: XVI. századi magyar nyelvű céhiratok 100. — Cinegető, Cinigető	483
SZATHMÁRI ISTVÁN: Búcsú O. Nagy Gábortól	372
SZÉPE GYÖRGY: †Lotz János	374
SZEPESY GYULA: A finnugor - <i>t</i> igenévképző magyar folytatója	347
SZILÁGYI FERENC: Egy nyelvtudós halálára	134
TAKÁCS LAJOS: Az <i>irt</i> és <i>arat</i> tárgyi háttéréhez	355
TAMÁS LAJOS: Búcsú O. Nagy Gábortól	371
TOMPA JÓZSEF: Pais Dezső nyolcvanöt éves	253
G. VARGA GYÖRGYI: Mondatértékű kifejezésekből lett szavak egy csoportjáról	315
VÁSÁRY ISTVÁN: Ondó	88
VÖRÖS JÓZSEF: A határozószó és az igekötő helye közötti kapcsolat	444

ZEMAN LÁSZLÓ: A természettudományi szókincs az elbeszélő és az alakok síkjának viszonylatában „A befejezetlen mondat”-ban	325
ZILAHY LAJOS: Múlt századi <i>i-ző</i> adatok az orosházi népnyelvből	507
ZSILKA JÁNOS: Transzformációs csoportok	31
ZSOLDOS JENŐ: Kiegészítő adatok a TESz. I. kötetéhez	490
Kisebb közlemények	75, 210, 347, 465
Szó- és szólásmagyarázatok	79, 216, 348, 470
Nyelvművelés	92, 224, 358, 485
Nyelvtörténeti adatok	100, 229, 359, 490
Nyelvjárások	113, 239, 370, 501
Szemle	121, 246
Különfélék	126, 253, 371
Társasági ügyek	254, 377
Levélszekrény	127, 384
Melléklet: a Magyar Nyelvtudományi Társaság gyászejelentője Pais Dezső szerkesztő elhunytá alkalmából	1

A borítón: Tartalom. Tudnivaló. Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. A Nyelvtudományi Értekezések újabb számai. A Magyar Nyelvtudományi Társaság újabb kiadványai. Nyelvtudományi Dolgozatok.

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve a következő cikkek anyaga: E. ABAFFY ERZSÉBET, Csavar : csavarog (305–15); BAKOS JÓZSEF, Nyelvjárástörténeti adatok és tanulságok az első magyar nyelvű Orbis Pictusban (418–28); DEME LÁSZLÓ, Morfológiai rendszerünk szinkron mozgásához (20–31); FEHÉRTÓI KATALIN, Helynevek mint családnevek *de praepositio* vagy *-i* képző nélkül (197–203); IMRE SAMU, A Nyelvtudományi Intézet középtávú (1972–1975.) tudományos kutatási terve (15–20); KISS JENŐ, Seregély (82–5); KORPONAY BÉLA, A magyar *-ódik*, *-ődik* képzős igék angol megfelelői (341–7); KUBÍNYI LÁSZLÓ, Japán szavak írása a magyarban (92–100); B. LŐRINCZY ÉVA, A két mássalhangzóból álló torlódások bizonyos típusai a magyar nyelvjárási szókincsből vett adatokban (428–43); MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN, Cötkény (457–65); MIZSER LAJOS, Katonai ragadványnevek (69–75); NÉMETH MARIETTA, Vác környékének becézőneveiről (113–20); NYOMÁRKAY ISTVÁN, Érzelmi árnyalattal színezett mondat jelentő igék az összetett mondatokban (47–51); SUGÁR ISTVÁN, Az Egerben 1687 után megtelepedett törökök személynevei (203–10); SZABÓ GÉZA, A palóc *-ál*, *-él* képző (183–91); VÖRÖS JÓZSEF, A határozószó és az igekötő helye közötti kapcsolat (444–51); ZEMAN LÁSZLÓ, A természettudományi szókincs az elbeszélő és az alakok síkjának viszonylatában „A befejezetlen mondat”-ban (325–41); ZILAHY LAJOS, Múlt századi *i-ző* adatok az orosházi népnyelvből (507–11), valamint a Nyelvtörténeti adatok, a Nyelvjárások, a Szemle és a Társasági ügyek rovata.

-a becézőnévképző 114—5
Abend csn. 197
 áfonya 285
 agarát 370
-ál/-él képző 183—91
 alakor 285
 alany (azonosító mondatban) 212—5
 alanyi igeragozás 141—58
 alliteráció | ~ címekben
 172 | nevek ~ ja 172 |
 ritmuserősítő ~ 168—
 9 | tartalmat erősítő ~
 169—70 | több funkciójú ~ 170—2 | ~

Weöres Sándor költészetében 168—72
 állítmány (azonosító mondatban) 212—5
 állj 318, 321
 Almagyar hn. 247
Altalyaro hn. 250
 ambivalencia | stiláris ~
 158—67
 ananász 242
aoás (román) 301
 Apor-kódex | ~ jelentés-
 tana 75—8 | ~ kéz-
 írása 76
 arat 355

avar 296, 301—3
 avas 296—301, 303
 Avas- hn. 298—301
 azonosító mondat 212—5
 bács 284
 Bajnokfő 247
 bakombakk 458
 balgatag 78
bandeln (német) 294—5
 barack 240
 Barátberek hn. 248
 bázismondatok 176—82
 becézőnevek 113—20
 Bécs 194, 248
 belpécseye 278—9

- Berner* csn. 197
 Bertalan kigyója 79
 beszéd | ~dallam 52,
 62—8 | ~ritmus 52,
 62—8 | ~sebesség 58—
 60, 62—8 | ~szünet 58,
 62—8
 betűrim 168—72
 betyár 278, 280
 bettyembe 458
 Bicske 478
 bitó 'kendertörő eszköz'
 512
 bojtorján 279
 borissza 318
 bornemissza 318
 bosztán 243
brinzeln (német) 295
 Buda 194
 bumliz(ik) 289
 buta 'tompá, életlen' 278,
 280
 buzogányrózsa 459
 büri 425
 -*cá* török képző 464
 capliz(ik) 288
 céhiratok a XVI. század-
 ból 100—3
 cerkő 456
 cetkény 457—62, 465
Cherke hn. 223
Chordanyom hn. 252
chotar (szlovák) 475—6
 címőca 241
 Cine[i]gető hn. 483—4
 cipellés 425
c + k becézőnévképző
 116—7
 cojta 461
 cötkény 457—65
črnoš (szláv) 351
 cucliz(ik) 288—9
 cuka 426
čuka (bolgár) 474—5
 cumi(zik) 291—2
 Czigány csn. 205
cs típusú becézőnévképző
 115—6
 csákó 474—5
 családnév | ~ foglalko-
 zásnevekből 206 | ~
 helynevekből (XIV—
 XVI. század) 197—
 203; (XVII. század)
 205 | Irmes ~ 352—4 |
 megtelepült törökök
 magyar ~ei Egerben
 203—10 | ~ nemzeti-
 ségnévből 205
 Császárhalmá hn. 248
 Csatárka hn. 195
 csattogóeper 242
 Csavar szn. 309
 csavar(og) 305—15
 csavarít 310—1
 csejte 461
 csender 224
 Cseplesz hn. 248, 252
 csér 456
 Cserke hn. 222—4
 Cserkeszölő hn. 223
 Cserkő dűlő 222—3
 Csiki-hegyek 192—3
 csilp-csalp 452
 csirmesség 353
 csonkulásos becézőnév-
 képzés 117
 csór 306
 csóré 278, 280
 Csordakút hn. 248
 Csordanyom hn. 252
 Csorna 351—2
 csúcs 474
 csúr-csavar 306
 csurgliz(ik) 288—9
 csúzliz(ik) 292
 csücsörke 454
 csüllő 456
 csúr-csavar 306, 309
de latin előjáró személy-
 nevekben 199—201
 deduktív levezetés 34—5
 denominális képzés 33
 derce 279
 Déry Tibor stílusa 325—
 41
dictus személynevekben
 199—201
 Dijákmál hn. 248
 dobzó 240
 Dragos hn. 248
 dribliz(ik) 289, 485—8
 Drugeth-levéltár | a ~
 magyar nyelvű levelei
 229—31
 dud 452
 dudliz(ik) 289
 dudoga 452
 dudva 278, 280
 dutka 452
 dűlőnév mint terminus
 192
 dzsungel 165—7
 ebmankóró 458
 ebtej 458
 Eder József Károly 275
 kk.
 Eged, Egedalja hn. 248
 Eger | földrajzi nevei 246
 kk. | ~patak 248 | ~
 családnév 205 | az ~ben
 megtelepedett törökök
 magyar személynevei
 203—10
 Egerlátó(hegy) hn. 248
 egér 244—5
 égvizsgáló 278, 280
 -(é)k csuvas képző 464
 el- igekötő 175—6
 éljen 320
 elkobzani 277, 280
 -*eln* végű német igék
 288—93
 Előszállítás hn. 478—9
 elválasztás | szavak ~a
 488—90
 -(ε)n csuvas képző 464
 endliz 289
 énekel 77
 eper 241—2
 ér főnév 353
 erdei eper 241—2
 eredethatározó 178
 ér(ik) 353
 érmes 353
 -*ern* végű német igék 292
 esik 278, 280
 eszem-iszom 318, 320
 eszköz és tárgy viszonya a
 szintagmákban 32,
 36—9
 esztena 284
 etimológiai problémák
 470—7
 EtSz. 10—11
 evező 471
 ezen-két-nap 278, 280
 facsar 306, 313
 Faggyas hn. 248
 farkall 306
 Farkashegy hn. 249
 Farkasvölgy hn. 194—5
 Farkoskő hn. 249
 fásliz 289
 fecske 457
 fedd 76—7
fegy, jegyed(éz) 'fedd'
 76—7
 fejér galand 278—282
 Felnémet földrajzi nevei
 246 kk.
 félsz 318—20
 feltételes mód jele 210—2
 fenyér 120
 ferblizik 289
 féreg 'egér' 244—6
 Ferenc 208
 Fertő hn. 249
 Filléres hn. 249
 Finnugor Tanszék | kö-
 szöntő az ELTE ~ének
 jubileumán 126—7
 fogdmeg 318
 foglalkozásnév család-
 névként 206
 fokváltakozás 348
 folt ~ főt 425
 forgácsbirka 459
 földieper 241—2

- földrajzi név l. helynév
 földrajzi név mint terminus technicus 192
 föltételes mód jele 210—2
 Fövényestorok hn. 249
 froassul(úodik) 295
 frocliz 287—8
 fuserol 292
 függő beszéd 407—17
 fütej 459
 füvenytiben 278, 280
 g > γ > h változás a szlovákban és a csehben 473
 galambdúc 477
 galambóc 477
 galambuc 477
 game (angol) 354
 Gardon hn. 249
 -gän török képző 463
 Gellérthegy hn. 193
 gém 'játzsma' 354—5
 generalizált transzformáció 36
 Geschrieben(er) Stein hn. 218—9
 gím 277, 280
 Gneuku szn. 127—8
 gněv (szláv) 128
 gondolom 319
 gouge (francia) 164—5
 Gönyű 128
 göpölődik 295
 gurgyalag 452—3
 Guta | gutai szavak és élcek 120—1
 gyalu 7
 Gyertyaszentelő nap 278
 gyolesszél 278, 282
 gyón(ik) 77—8
 Gyöngyösi Glosszák 3, 7
 Gyűgye hn. 202
 haddelhadd 317, 322
 hallgass 322
 -hanj/-hen/-hanj/-heny képzőbokor 80—2
 hang | ~erő 57—8, 62—8 | ~ időtartama 54, 62—8 | ~lejtés 52—68 | ~súly 52—68 | ~szín 53—4, 62—8 | ~utánzó madárnevek 451—7
 Hangyásvölgye szurdoka hn. 249
 hányaveti 320
 haragszomrád 318, 321
 haricska 285—6
 hasonlító határozó 180
 haszontalankodik 278, 281
 határ 474—5
 határozó | eredet ~ 178 | ~k eredetéről 39—47, 182—3 | ~kapcsolatok 181 | ~különbözősége a vonzattól 176—8 | ~típusok kifejezése -tól/-től raggal 178—81
 határozószó és igekötő helye a mondatban 444—51
 határnevek sajátosságai 465—9
 havas 296, 303—5
 Havas hn. 304
 héázat 426
 Hejczei Szeőő hn. 252
 Helsőgödör hn. 220—1
 Hely hn. 220—1
 helyesírás | hosszú magánhangzók ~a 224—9 | ~unk eredete 7
 helynév | ~ekről 11—3 | budai dűlőnevek 192—7 | ~ mint terminus 192 | német ~ek 192—7 | ~ek családnevekben (XIV—XVI. század) 197—203; (XVII. század) 205 | Eger és Felnémet ~ei 246—52 | határnevek sajátosságai 465—8 | térszínformák nevei 468 | vízrajzi nevek 467—8
 hemzseg 358—9
 Henzell hn. 249
 Hepburn-féle átírás 92
 Hétfőhely 219—21
 hím 277, 280
 hiszem 321
 hit 'balgatag' 78
 holló 457
 Homok hn. 249
 hozomra 319
 Höll hn. (német) 219—22
 höllőgän (baskír) 462
 hűdlizik 288
 hut (baskír) 461
 -i képző személynevekben 197—201
 í helyesírása írógéppel 224, 227—9
 *i 211—2
 -(i)ő török képző 464
 idegen szavak | ~ elterjedtsége 485—8 | ~ kiejtési problémái 20—1, 30—1 | ~ töváltakozása 20—31
 időhatározó 179
 ige | álvisszaható ~k 341—7 | ~i bővítmenyek 172—8 | -eln végű német ~k átvétele a magyarba 288—93 | -ern végű német ~k átvétele 292 | ikes ~k 288—96 | mondást jelentő ~k 47—51 | német jövevőny ~k 287—96 | -ódik/-ődik képzős ~k angol megfelelői 341—7 | ~ragozás története 140—58 | ~i szimplexek 33 | tárgyas ~ragozás 7 | tranzitív és intranszitív ~ 305—15 | visszaható ~képzőbokor átvett ~ken 293
 igekötő és határozószó helye a mondatban 444—51
 ikes igék 288—96
 iklat 348
 Iliy szn. (török) 479
 Imre becéző változatai 120
 inas főnév 479—80
 indulj 321
 irányhatározó 178—9
 írásjelek az írógépen 225—9
 irdal 358
 irkáló (irtkáló) 358
 Irmes hn. és szn. 352—4
 írmes 353
 írógép | helyesírás és ~ 224—9
 Írott-kő 217—9
 irrésistible (francia) 164—5
 irt, irtás 355—8
 irtó 'szerszám' 357
 ítélő mester 278, 281
 Iveses hn. 249
 -i-zés Orosházán 507—11
 János 208
 japán | ~ hangok rendszere 97—100 | ~ szavak átírása 92—100
 jár 278, 281
 jelentés | ~ek az Apor-kódexben 75—8
 jödlizik 289
 jóhiszemű 319
 jövevényszavak | latin, újlatin ~ 9—10 | német ~ 8, 287—96 | szláv ~ 8—9
 junoš (szlovén) 479
 *k. 210
 kajsziarack 240
 Kalandos hn. 249
 kapsz fn. 322
 Káptalané hn. 249
 kasornya 278, 281

-kcs- > -csk- változás 478
 Kecskébérce hn. 249
 Kecskéhátárnyéka hn. 249
 kegyelet 'szivárvány' 278, 281
 kék számarkenyér 459
kepeln (német) 295
 képző | -a becéző ~ 114—5 | -ál/-él ~ 183—91 | -ály/-ély ~ 84 | -cä török ~ 464 | c + k típusú becéző ~ 116—7 | cs típusú becéző ~ 115—6 | -csa/-cse kicsinyítő ~ 478 | -g gyakorító ige ~ 305—15 | -han/-hen/-hany/-hény ~ 80—2 | -i ~ családnévben 197—205 | ige- és névszóképzés a XVII. században 421—3, 427 | ~k madárneveinkben 451—7 | -lige ~ 346, 348 | -odik/-odik ige ~ angol megfelelői 341—7 | -r gyakorító ~ 346—7 | -r nomen ~ 303 | -s nomen ~ 301, 303 | sz > c 477 | -szt ~ 343 | -taq/-daq török ~ 90 | visszaható ige ~ bokor átvett igékben 293 | -z ige ~ 287—93, 348
 kérdőre vinni 278, 281
 kerékfolt 425
 keréksár 278, 281
 kérnénk 211, 268—70
 kérnők 211, 268—70
 kérpitkény 459
 keser'édés 162—3
Kesihovce (szlovák) 474
 Keszi > szl. *Kosihy* 473—4
 kettős jelentésű kifejezések 180
 kettős keresztnév (XVII. század) 209
 kettős szófajú szavak 316—24
 kintornál 77
 Királyszerék hn. 250, 252
 Kishörszökös hn. 250
 Kisnémedi becézőnevei 113—20
 kitipfliz 288
 kizakliz 288
 klöpliz(ik) 288
 kobzó 277, 281
 Kocs hn. 250
Kocsybarna hn. 252
 komócsó 241

konc 278
 kontrasztív | magyar—angol ~ nyelvvizsgálat 341—7
 kóró 278—9
 köből 278
 Kőlesőszék-halom hn. 250
 költői nyelv 385—407
 Kőmelléke hn. 250
 könyv 472—4
 köszörűsár 278, 281
 köt 278, 281
 köznevek becézőnévként 117—8
 köznyelv | ~ 267—75 | regionális ~ 257—66
 központozás 60—8
Krachonzallas hn. 478
 krákszliz(ik) 288
 krém 485
kuca (ősszláv) 474—5
 kugliz(ik) 289
 kurbiliz 289
 kutyamankóró 458
 kutyatej 458, 459
 küllő 'harkály' 453
Kysotar szőlő hn. 252
 *kzány (ócseh) 472—4
 -l igei személyrag 150—5
 -l képző 346, 349
 labdaborz 459
 labdatövis 459
 Labodás hn. 250
 -lak/-lek igei személyrag 156—8
 láncsa 242
 Laposhalom hn. 250
 laposka 278, 281
 -lat végű igék 349—51
 latin, újlatin jövevény-szavak 9—10
Lazartelek hn. 249
 lebbencs 318
 légyott 318
 -li végű főnevek 288—9
 Lotz János 374—6
 lózung 485—7
 Lyukaskő hn. 249
 madárnevek 451—7
 Magyar csn. 205
 Magyar Etymologiai Szótár 10—11
 Makján hn. 250
 málik 278, 282
 mángorol 292
 marila 240
 mássalhangzó-torlódások a nyelvjáráásokban 428—43
Maxengraben hn. (német) 195
 megfizet 78
megforbátl 78

megokrán(ik) 278, 282
 mehetnék(je) 317
 Melich János 1—15
 mersz 320
Mezeley hn. 252
Mezpart hn. 250
Mezpest hn. 252
 Mihály 208—9
 mitugrász 317, 320
mlěčika (szerbhorvát) 459
 mód | a feltételes ~ jele 210—2
 módhatározó 180
moločaj (orosz) 459
 mondást jelentő igék 47—51
 mondatértékű kifejezések 315—24
 mondathangsúly 57, 62—8
 morkony 'sárgarépa' 425
 mostoha 480
 muszáj 315
 „muszáj Herkules” 163
 -ná/-né, -na/-ne jel 210—2
 Nagyszége hn. 250
 Nagytiba hn. 250
 nefelejcs 315—8
 nembánom 318, 321
 német | ~ jövevényigék 287—96 | ~ jövevény-szavak 8
 nemszeretem 318, 323
 nemtörődöm 323
 nemulass 318, 322
 nemzet 78
 nemzetiségnév családnév-ként 205
 menyűljhozszám 321
 név | lásd: becéző ~, család~, hely~ | ~-csúfoló rigmusok 118
 nince 315
 nyáribarack 240
 nyék, Nyék 127—8
 nyelvi norma 266—75
 nyelvjárás | á utáni o-zás 419, 427 | a ~ o 419 | *bító* területi elterjedése 512 | dunántúli táj-szavak a XVII. századból 423—7 | é-zés 419 | gutai szavak és élcek 120—1 | határozóragok 421, 427 | határozószók 422 | -i birtokos személyrag 422 | *i-é* szembenállás 419 | *i-ü* szembenállás 419 | -ít ~ -ét 421, 427 | képzés 422 | labiális ó-zés 419, 427 | *l-ly* 420, 427 | magánhangzók időtartama és nyúlása 420

- Magyar ~ok Atlaszá-
nak lapjai 239—44 |
mássalhangzók nyúlá-
sa 420 | mássalhangzó-
torlódások 428—43 |
melléknevek fokozása
422 | *o~a* 419 | *o~u*
419—20 | orosházi *i-zés*
507—11 | ~i szöve-
gek lejegyzése 51—69 |
n~ny 420 | *-ni~ny*
421, 427 | *palóc -di/-él*
képző 183—91 | regio-
nális köznyelv 257—66
| regionális ~i szótá-
rakra 501—7 | *székely*
~i szavak 244—6,
277—86 | tárgyrag 422
| ~történeti adatok
418—28 | Vác környé-
kének becézőnevei
113—20
nyelvszókás 266—75
Nyelvtudományi Dolgo-
zatok 121—6
Nyelvtudományi Intézet
középtávú tudományos
kutatói terve 15—20,
384
ó 'öreg' 300—1, 303
Oaş hn. (román) 301
-ödik/-ödik képzős igék
angol megfelelői 341—7
odvas 243—4
Ofen hn. (német) 194
okhatározó 179—80 | ~i
alárendelés 47—51
okvetés 278, 282
Olaszér hn. 250—1
olimpia 485
olló 'tetőtartó fa' 426—7
omlik 481
O. Nagy Gábor 371—4
ondak (török) 481
ondó 88—92, 480—1
Öndöd hn. 89—90
ont 481
ontaq (baskír) 90
ontok 92
Orbis Pictus 418—28
orosházi *i-zés* 507—11
ort 355
óv 299—300
Ördöglik hn. 221
őszibarack 239
összetett mondatban
mondást jelentő ige
47—51
pacsér 456
pacsirta 453—6
pacsmag 425
Pais Dezső 129—40,
253—4
pakliz 289
pakulár 284
Pálvölgy hn. 193
pálya 471—2
pántolódik 294—5
Papavasa hn. 298
Pápai-Páriz szótára
275—86
párnacsúcs 278, 282
Pasaré 195
Pech hn. (német) 222
Pekel hn. (szláv) 222
pendély 278
pendliz(ik) 289
pentelődzködik 295
Pest hn. 194
Petőfi korának nyelve
385—407
Petőfi nyelve 385—407
Piatra scrisă hn. (román)
219
pihenj 321
pincelődik 295
pirhanyagos 81
pise ~ pizse 'csirke'
424—5
pityer 454—6
plájás 284
pléh 426
pogány 78
Pokol hn. és szn. 219—22
Pokolfalu hn. 219—22
Poklosuerem hn. 222
póling 452
Pongh hn. 251
Poosa hn. 251
porhanyít 79—82
poronyó 79—82
potyószilva 240
praeverbalis összetételek
33
predikatív viszony 212—
5
Puruczki Béla 192 kk.
pustayer (karaim) 483
Pusztaszer hn. 482—3
Püspökszilágy becéző-
nevei 113—20
-r gyakorító ige-képző
346—7
racamag 278, 282
rádlizik 289
rag | ige~ozás 7, 140—58
| XVII. századi ~hasz-
nátat 421—2, 427 |
-tól/-től ~ 172—83
rag 'a ház része' 426—7
ragadványnevek a kato-
naságnál 69—75
Raitzenköpfl hn. (német)
195—6
Rákos hn. 193
rapliz(ik) 289
Rauazmal hn. 251
regionális | ~ köznyelv
257—66 | ~ nyelvjá-
rási szótárak 501—7
rengeteg erdő 278, 282
reznek 'vízityúk' 426
rigliz 289
rikkancs 318
ringló 240—1
rityolódik 278, 282
ródlizik 289
-rog végű igék 314—5
Rókamál hn. 251
rokoly 278
román kölcsönzavak 276
rontom-bontom 319
roeszhiszemű 319
rovásémlék 469—70
Röjtök hn. 221
Ruieni hn. 222
Rychman hn. 247
sárgabarack 239—40
Sárgarépa 425
Sasad hn. 192—3
schimpfeln (német) 296
schmirgeln (német) 289
schwurbeln (német) 289
Sebesorny hn. 222
Seprew haath hn. 251
Seprőhat hn. 251
sereg 82
seregély 82—5
Serke hn. 223
satken (csuvas) 461—4
sirály 456
snóflizik 289
sokadalom 'szabadság'
278
sólya 425—6
södökken (csuvas) 461,
464
sörje 456
Sörke hn. 223
söt (csuvas) 461
sötlegän (kazáni tatár) 462
stájgerol 292
stempliz 289
stílus | Déry Tibor ~a
325—41 | nyelvi ~ 386
| stílus ambivalencia
158—67
Surna hn. 351
suszterol 292
sutgon (özbég) 462
südüjü (oszmán török)
463
süsetek 454—5
süt (török) 461, 463—4
sütçä (balkár) 464
*sütçäm (török) 461—2,
465
sülegen (török) 459—65
süvegel 278

- süyttüpeček* (türkmen) 463
 svindlíz(ik) 289
Syrke hn. 223
 -sz igei személyrag 145—50
 szabad 315—7
 szabad függő beszéd 407—17
 szakadék 'darázs' 278
 -szállás hn. 479
 szalu 7
 számárkenyér 459—60
 számárkóró 459—60
 számóca 241—2
 szánom-bánom 321
 Szánomtető hn. 251
 szántóka 454—5
Szarastard ere hn. 251
 szarufa 426
 Szarvaskői út hn. 251
 Szászfalu 202
 szatyng 278, 282
 szavak elválasztása 488—90
 Szegfőhegy hn. 251
 Szégye hn. 251
 székely | ~ nyelvjárás 244—6 | ~ szavak Pápai-Páriz szótárában 277—86
 szelemén 426—7
 Szélhegy hn. 251
 szélvitte batypak 458
 személynév | lásd: becézőnév és családnév | ~-ekről 11
 Szénégető hn. 484
 Szent Bertalan napja 79
 -szer hn. 482—3
 szét- I. szít-
 szettyén 461
 szettyiny 458
 Szigliget hn. 251
 Szing(v)an hn. 251—2
 szítlőkőgyfű 458
 szítrepűjj 'gyermekláncfű' 458
 szláv jövevényszavak 8
 szófaj | ~i átcsapás 315—24 | kettős ~ú szavak 316—24
 szóhangsúly 56, 62—8
 szókincs | természettudományi ~ 325—41
 szok(ik) + infinitívus 188—91
 szonkolyodik 278, 282
 szontyolodik 278, 282
 szórendi problémák 444—51
 szorgat 282
 Szögliget hn. 251
 Szőlőcske hn. 251
 Sztáray-levéltár magyar nyelvű levelei 229—31
 szuklat 349
 szupulyka orrú 278, 283
 szúcselegy 'gyermekláncfű' 458
 *szütkén (magyar) 465
 *-t- igenévképző 347—8
 tájszavak a XVII. századi Dunántúlról 423—6
 takarmánytök 242—3
 taláalomra 319
 -taq/-daq (török) 90
 tárgy | ~as igeragozás 7, 140—1 | ~i alárendelés 47—51 | ~ ősi formája 32
 teddide-teddoda 318, 323
 tégláz 'vasal' 426
 tempe 278, 283
 természettudományi szókincs 325—41
 térszinformák nevei 468
 tessék 318
 tessék-lássék 322
 téfzta patzal 278, 281
 Tiba hn. 250
 Tihamér hn. 252
 XIV—XVI. századi személynévek helynevekből 197—203
 XVI. századi nyelvemlék 100—3
 XVI. századi felvidéki kéziratok 229—31
 XVII. századi szövegek Meszlenből 367—70
 XVII. századi szöveg elemzése 418—28
 XIX. századi nyelvvizlés 385—407
 XIX. század végének prózája 407—17
 toy- (török) 216—7
 tojik 216—7
 tojpadás 278, 283
 tokáncs 120
 -tól/-től rag 172—83
 tombora 279
 Torvaj 128
Tossanthalkapw hn. 194
 -tök 242—3
 tőpörtő 279
 törökök magyar személynévei (XVII. század) 203—10
 tőváltkozás idegen szavainkban 20—31
 transzformáció | ~s csoportok 31—9 | ~s szerkezetek -tól/-től raggal 181—2 | generalizált ~ 36 | passzív ~ 173—4, 181
 tréfa 86—8
Treffaalmas hn. 86—8
 trepálkodik 296
tuje- (mordvin) 216
two- (észti) 216
 tiskevirág 459
u > é hangváltozás 86—7
ú helyesírása írógéppel 224, 227—9
 Újbécs 194
 Újhegy hn. 252
 újkeresztény 204, 206—7
un (török) 481
untaq (kazak, török) 90—1, 481
 uradalom 283
 úrhatnám 321—2
ű helyesírása írógéppel 224, 227—9
 ügyel 278, 283
 Űllő hn. és szn. 479
 Űrmösdülő hn. 353
 üröm 353—4
üt (jakut) 461
Vácudka becézőnevei 113—20
Váchartyán becézőnevei 113—20
 vall, vallat 77—8
van- (csuvas) 481
 vándlizik 289
 vándorol 292
 várnánk 211, 268—70
 várnók 211, 268—70
 Vashika hn. 252
 védliz 289
 veresbegy 278, 283
 Veres Haraszt hn. 252
 vérmes 353
 vigyázz 321
 vizsla 474, 476
 vonszol 278, 283
 vonzatszerkezetek 175 kk.
 vörösbegy 283
 vucliz 289
 vurstliz(ik) 289
vyy-yl (összláv) 476
Wolfsmilch (német) 459
Wolfstal hn. (német) 194
Wondotelek hn. 89
Wyawas hn. 299
 -z igeképző 287—96, 348
 zak 348—51
 Zakariáspataka hn. 252
 zalu 6—7
Zarastard ere hn. 250
 zaráz 240
Zyngwan hn. 251—2
 zsakurál 349
 zsembelődik 296
 zeszse 452

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárcsi Géza* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

51. Nemes István: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. Perrot Jean: Adalékok a *meg* igekötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. Zsilka János: A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. Deme László—Fábián Pál—Bencédy József: A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. Farkas Vilmos: Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. Magay Tamás: Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai.) Szerkesztette Imre Samu és Szathmári István. 1967. 95,— Ft.
59. Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. H. Molnár Ilona: Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. Fabricius-Kovács Ferenc: A *konkrét*→*absztrakt* jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. E. Abaffy Erzsébet: XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. Keszler Borbála: A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. N. Dely Zsuzsa: A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.
65. A nyelvtudomány a haladásért. (Tanulmánykötet a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából.) Szerkesztette Király Péter. 1969. 52,— Ft.
66. Márton Gyula: A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. 1969. 18,— Ft.
67. Dolgozatok a hangtan köréből. Szerkesztette Pais Dezső és Benkő Loránd. 1969. 26,— Ft.
68. Fehértői Katalin: A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek. 1969. 25,— Ft.
69. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi igeképzői. 1970. 12,— Ft.
70. Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest. 1969. Szerkesztette Kázmér Miklós és Végh József. 1970. 64,— Ft.
71. Kiss Lajos: Hatvanhét szómagyarázat. 1970. 17,— Ft.
72. Imre Samu: A felsőőri nyelvjárás. 1971. 17,— Ft.
73. Meggyes Klára: Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. 1971. 17,— Ft.
74. Farkas Vilmos: Helyesírásunk hangjelölésrendszerének története. 1971. 17,— Ft.
75. Nyelvészet és gyakorlat. (Tanulmánygyűjtemény.) Szerkesztette Benkő Loránd és Szépe György. 1971. 21,— Ft.
76. Dezső László: A jelzős „főnévi csoport” kérdései a magyarban. 1977. 13,— Ft.
77. K. Szoboszlay Ágnes: A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. 1972. 14,— Ft.
78. Hutás Magdolna: Az ikes igeragozás állapota Révai Miklós korában. 1972. 25,— Ft.
79. Penavin Olga: A szerémségi magyar szigetek nyelve. 1972. 26,— Ft.
80. Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. 1973. 10,— Ft.
81. Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. 1973. 13,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (1052 Budapest V., Váci utca 22.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszlávai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jakobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.
124. Erdődi József: Uráli csillagnevek és mitológiai magyarázatuk. 1970. 80,— Ft.
125. Heves megye földrajzi nevei. I. Az egri járás. Közzétette Pelle Béláné. 1970. 60,— Ft.
126. Püspöki Nagy Péter: A felsőszemerédi rovásemlék. 1971. 8,— Ft.
127. Bálint Sándor: Szegedi példabeszédek és jeles mondások. 1972. 60,— Ft.
128. Hajdú Mihály: Sopron környékének magyar becézőnevei (1700—1970.). 1972. 24,— Ft.
129. Benkő Loránd: Tudnivalók a Magyar Nyelv alakításmódjához. 1972. 16,— Ft.
130. Éder Zoltán: A magyar nyelvtudomány történetére vonatkozó munkálatok az utóbbi negyedszázadban (1945—1970.). 20,— Ft.
132. XVI—XVIII. századi földrajzi nevek az Országos Levéltár „Urbaria et Conscriptiones” gyűjteményében. Közzétette Schram Ferenc. 1973. 60,— Ft.
133. Nyelvtudományi vándorgyűlés. Szerkesztette Szathmári István. 1973. 24,— Ft.
134. Kiss Lajos: Melich János emlékezete. 1973. 10,— Ft.

Kapható továbbá:

Ó-magyar olvasókönyv. Összeállította Jakubovich Emil és Pais Dezső. (1971.) 100,— Ft.

Zala megye földrajzi nevei. Zalaegerszeg, 1964. 100,— Ft.

NYELVTUDOMÁNYI DOLGOZATOK

1. Zilahi Lajos: A zárt *i*-zés esetei Püspökladány nyelvjárásában. 1970. 122 lap.
2. Máta Mária: A határozószók, névutók és igekötők rendszere a Müncheni Kódelexben. 1971. 206 lap.
3. Suhajda Ágnes: A föld és a világ keletkezése a Kalevalában meg a vogul énekekben, mondákban. 1971. 106 lap.
4. Jánosik Zsuzsa: A tömörítés eszközei Németh László prózájában (az Iszony első fejezete alapján). 1971. 88 lap.
5. Szabó Géza: Szempontok az *e*-zés vizsgálatához. Doboz közszeg *e*-zése. 1971. 135 lap.
6. A magyar nyelv kutatásának és oktatásának módszertani kérdései. Tanulmánygyűjtemény. 1971. 242 lap.
7. Hajdú Mihály: Az orosházi méhészkedés szakszókincse. 1972. 133 lap.
8. Zelniczky Erzsébet: A magyar fonóipar szakszókincse. 1972. 149 lap.
9. Sz. Erdi Éva: Anyos Pál szóképei. Adalékok a magyar szentimentális stílus vizsgálatához. 1972. 180 lap.
10. Benze Lóránt: Pázmány Péter és Kosztolányi Dezső prózastílusa. 1973. 103 lap.
11. Hunyadi Györgyné: Hagyományok és újabb törekvések a helyesírásantatásban. 1973. 136 lap.
12. Posgay Ildikó: Rábacsanak személynevei. 1973. 146 lap.
13. Szalontay Gabriella: A Tudományos Gyűjtemény nyelvtudományi jelentősége. 1973. 114 lap.
14. Adalékok a magyar nyelv életrajzához. 1973. 200 lap.

A füzetek sokszorosítással készülnek, A/5 méretűek, áruk egységesen 5 Ft. Kaphatók, illetőleg utánvételt megrendelhetők az ELTE Magyar nyelvtörténeti és nyelvjárástani tanszékén (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 10.). Postai szállítás esetén + 2 Ft portóköltiséget számíttunk fel.